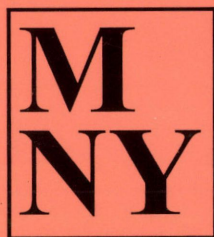

56. 98.11.26.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV.

ÉVFOLYAM

1998.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Bolla Kálmán</i> : Kell nekünk ortoépia?!	1
<i>Bañcerowski Janusz</i> : Kötelességünk-e gondoskodni anyanyelvünkéről?	16
<i>Grétsy László</i> : Nyelvhasználat és nemzeti tudat	31
<i>Jókai Anna</i> : Nyelvművészet, nyelvbűvészet	37
<i>Péntek János</i> : Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről	43
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Szójátékok napjaink nyelvhasználatából	49
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Pais Judit</i> : A jelentések elkülönítésének problémái az egynyelvű szótárakban. — <i>Tatár Béla</i> : Az orosz és a magyar frazeológiai egységek ekvivalenciájának kérdése. — <i>Zsemlyei János</i> : Adalékok az erdélyi régiségbeli mondatátszövődés jelenségéhez	55
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Bornemisza egy szaváról (<i>kicsos</i>). — <i>†Hadrovis László</i> : Elvetett magyarázatok védelmében	67
S z e m l e. <i>Kemény Gábor</i> : Hol tart ma a stilisztika? — <i>Farkas Tamás</i> : Mező András, A templomcím a magyar helységnevekben (11—15. század). — <i>Wacha Balázs</i> : Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. — <i>Gallasy Magdolna</i> : Murádin László, Anyanyelvünk ősvényein. — <i>Kiss Lajos</i> : Eberhard Kranzmayer, Kleine namentkundliche Schriften (1929—1972). — <i>Máté Jakab</i> : A szövegvizsgálat és a jelentés	70
K ü l ö n f é l é k. <i>Id. Frivaldszky János</i> : A régi <i>Móc</i> személynév néhány filológiai problémája	101
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : <u>A Magyar Nyelvtudományi Társaság 93. közgyűlése.</u> — <i>Nyirkos István</i> : <u>Kálmán Béla</u> . — <i>Hajdú Péter</i> : <u>Pertti Virtaranta</u> . — <i>Benkő Loránd</i> : Balassa Iván köszöntése. — <i>Gregor Ferenc</i> : Király Péter köszöntése. — <i>Borzsák István</i> : Harmatta János köszöntése 80. születésnapján. — <i>Kiss Jenő</i> : Emlékezés Imre Samura. — <i>Balassa Iván</i> : Imre Samu és a néprajz	102
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Zelliger Erzsébet</i> : Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából.	121
L e v é l s z e k r é n y. <i>Györffy György</i> írja. — <i>Mizser Lajos</i> írja	127

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható a W. K. *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltban. Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1300 Budapest, 3. Pf. 290. Tel.: 351—0079 • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8329/99

MAGYAR NYELV

XCIV. ÉVF.

1998. MÁRCIUS

1. SZÁM

Kell nekünk ortoépia?!*

Avagy a magyar kiejtés ügye az ezredfordulón

Előadásom címének több olvasata is van. Az írás ugyanis nem tud mindent rögzíteni abból, amit az előszó kifejez. De a kérdésfelvetésre várható válaszok, reagálások sem egyformák, mivel a társadalom és nyelve is — mint tudjuk — rétegezett, nemhiába mondják: ahány ház, annyi szokás.

Részletesebben vetettem papírra a címben jelzett témával kapcsolatos gondolataimat, töprengéseimet. Előadásomban ebből ismertetek rövidebb-hosszabb részleteket. Az elhangzó meditáció nem zárja ki a tévedés lehetőségét sem, de mindenképpen bízom a gyümölcsöző együttgondolkodásban, a felvetődő problémák továbbgondolásában, annak a fő mondanivalómnak az elfogadásában, hogy a helyesbeszéd ügyének közügygé kell válnia.

1. A nyelv és társadalom helyzete az ezredfordulón. — A magyar kiejtés ügyével foglalkozni most a XX. század alkonyán és a XXI. hajnalán meglehetősen kényes és hálátlan feladat. Kényes, mert maga a helyesbeszéd témája is sokrétű, meglehetősen bonyolult, továbbá több aspektusban is vizsgálható problémakör. Számos olyan kérdést vet fel, amelyre nincsen kategorikus válasz. Kényes, mert nemcsak elméleti, nyelvészeti problémák tisztázását követeli meg, hanem gyakorlati feladatok kitűzését és megvalósítását is megkívánja. Kényes, mert mind a kutatásban, mind a gyakorlati munkában széles körű együttműködésre van szükség. Kényes és hálátlan, mert korszerű kutatási bázis és anyagi ráfordítás nélkül minden próbálkozás kudarcra van ítélve. Kényes, mert e munkába be kell vonni az oktatási rendszert teljes vertikumában, az óvodától a doktori iskoláig, a médiumokat (az írott és elektronikus sajtót egyaránt). Kényes és hálátlan, mert érinti a mindenkori oktatás- és tudománypolitikát. Kényes és rémes a napjainkban dúló nyelvháborúk miatt is. És még tovább is lehetne sorolni.

Válságokkal terhes korunk nem kedvez a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok higgadt, elfogulatlan, tárgyilagos megítélésének. A gyanakvás, majd a bizalomvesztés, az értékrendek felbomlásával járó elbizonytalanodás, a közügyek iránti érdektelenség, közöny a szellemi életet is áthatja. Pedig a nyelv, az anyanyelv a legfontosabb közügyeink egyike. A nyelv a társadalom létezésének alapfeltétele, normális működésének legfőbb eszköze, olyan eszköz, mely — bár egyéni használatú —, mégsem privati-

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. december 9-i közgyűlésén.

zálható. Ez a kiinduló tételünk, s egyben kétkedésünk is. Felismerte-e a magyar társadalom a nyelv fontosságát?

Nálunk a rendszer- és korszakváltás időben egybeesik, és eléggé erőltetett menetben megy végbe. Az átalakulás/átalakítás nem mindig és nem mindenben a társadalom egészének a javára történik, ami nem kis tudatzavart idéz elő.

Ismeretes, hogy ha egy gyerek normális időben, születése és negyedik életéve közt nem kerül beszélő emberek társaságába, akkor soha nem tanul meg már beszélni. Az anyanyelv elsajátításának és az anyanyelvi nevelésnek legfontosabb közege a család. Hogyan látja a magyar család helyzetét ma a Kossuth-díjas közgazdász? „(...) Szétesnek a családok, panaszkodunk, s nem gondolunk rá, hogy ez a szétesés nem az érzelmek kiüresedéséből ered, hanem éppen ez a kiüresedés a jele és következménye az együtt és egymás számára végzett tevékenységek egyre szembeötlőbb hiányának.” (Hova megy a töke? In: BRÓDY ANDRÁS, Falraborsó. (Válogatott mérgelődések). Szombathely, 1997. 108.) Ilyen körülmények közepette a helyesbeszéd már a családban, a beszédfejlődés kiindulópontjában is gyengélkedik.

2. A nyelv és nyelvhasználat kérdése elméleti megközelítésben. — Minden nyelv elsődlegesen tagolt hangnyelv, egy sajátos jel- és jelzőrendszer, a gondolatformálás és a kommunikáció eszköze. De több is ennél: az emberi lét egészét átfogó s a létezését alapjában meghatározó kultúrahordozó és -megőrző eszköz.

Kiindulópontunk tehát a nyelvi rendszer, azaz a nyelvnek eszközként, „gépezetként”, jelrendszerként való felfogása. Mégpedig a nemzeti nyelvnek egységes, csiszoltabb, választékosabb, publikus formája, amit köznyelvnek nevezek. A nyelvhasználatban, azaz a nyelvnek működő, működtetett eszközként való felhasználásában megkülönböztetünk: a) beszédet (hangzó formát, hangnyelvet) és b) írást (írott formát).

A beszéd fogalma mindenféle hangos (élőszóbeli) megnyilvánulást magában foglal, ezért erősen rétegezett. A legertermészetesebb nyelvhasználati forma a spontán beszéd. Ez lehet monologikus és párbeszéd.

a) A beszéd legalsó szintje a familiáris beszéd, a kótetlen társalgás.

b) A beszéd középső rétege a választékos beszéd, a publikus beszéd. Ez a köznyelv hangzó formája, azaz a nyilvános megszólalás hangzásformája, a „művelt nagyközönség” beszéde. (Tanári beszéd, közéleti beszéd, és számos más stílusrétegét lehetne még megnevezni.)

c) A legcsiszoltabb beszéd szint, az igazán szép beszéd: a művészi beszéd.

Íráson a nyelv mindenfajta írásos, azaz grafikus jelekkel történő realizálását érttem. Az írás szintén rétegezett. Itt is három szintet különböztetek meg.

a) A magánszférában szokásos íráshasználatot (levél, napló, jegyzetelés, feljegyzések stb.).

b) A második szintre helyezem a választékos írást, ami publikus és a köznyelv írott formájának felel meg. Ezt szokták szélesebb értelemben véve irodalmi nyelvnek nevezni.

c) Az írás legkimunkáltabb rétege a szépirodalom.

A beszéd és az írás kölcsönhatásban vannak. Az írásmű a belső beszédnek grafikus jelekkel, írásjelekkel történő kifejezése, de annak csak a nyelvi kommunikáció szempontjából leglényegesebbnek számító s grafikus kódban kifejezhető elemeit rögzíti. Az írás élőszóvá alakításában többféle megoldást különböztetünk meg:

a) néma olvasást, tehát belső beszéddé alakítást,

b) felolvasást (az írás meghangosítását),

c) kifejező szövegmondást (közel az élőszóbeli választékos beszédhez) és

d) művészi tolmácsolást (előadóművészek, színészek színpadi beszédét).

3. Ortoépia és ortográfia — helyesbeszéd és helyesírás. — Mindkét szó görög eredetű szóösszetétel: *orthós* = helyes, *épos* = beszéd, *graphos* = írás. Mindkét fogalom az alkalmazott nyelvészet körébe tartozik. Mindkettő a köznyelvre, a nyilvános és a művészi nyelvhasználatra (annak előszóbeli vagy írásos formájára) vonatkozik. Mind nyelvelméleti, mind pragmatikus szempontból, megfontolásból egyenrangú entitásként kell őket kezelnünk. Milyen társadalmi szükségszerűség hozta létre az ortográfiát és az ortoépiát? Megint csak a közgazdász fejtegetését idézem:

„(...) Az ősnymtatványok és a nyomdászat területén végzett vizsgálat érdekes eredményeket hozott. A statisztika világosan kimutatta, hogy a maihoz hasonló ütemű »információs robbanás« ment végbe a könyvnyomtatás felfedezésekor.

(...) Természetesen megtalálható a technikai robbanás a nyomdászat terén a 19. század elején is, amikor a kézzel öntött betűt, kézi szedést és kézi sajtót felváltja a gépi betűöntés, gépi szedés és gépi nyomtatás, a maga sokkal nagyobb sebességével és példányszámaival. Az ipari forradalom kora ez.

(...) Volt-e máskor is technikai robbanás az információs szektorban? Volt-e hasonló előzmény a XII. vagy XVI. század kezdetén? (...) Egy információtechnikával és kódolással foglalkozó tudós barátom szerint a skolasztika mérlegelő, okoskodó és összehasonlító vitáit az tette lehetővé, hogy a másolt kódexek szövegében megjelent a paragrafus és az írásjel. A rögzített szöveg világos tagolása persze előfeltétele minden vitának. (...)

Hasonló fordulatról tájékoztat egy oxfordi történész, a felvilágosodás szakértője. A 17. század eleje az anyanyelvi oktatás hirtelen felvirágzásával járt. Éppen 1600-ban összpontosították Oxford kollégiumainak könyvtárait a Bodleyan Library épületében, s ekkor adták ki az első szakkatalógust is. Ekkor növekedett a tudományos folyóiratok száma zérusról tíz fölé. Ez sokkal nagyobb ugrás volt, mint az azóta 300 év alatt bekövetkezett mintegy meg-tízezerszeresedés, mert utóbbi csak évi 31 ezrelékes növekedést jelent. (...)» (Hogyan mozog a világ? In: BRÓDY ANDRÁS i. m. 160—1.)

Térjünk vissza az ortoépiára!

Az ortoépia a nemzeti nyelv hangzástani kérdéseivel foglalkozó alkalmazott nyelvészeti diszciplína. Tárgyalja a hang- és beszédképzés, továbbá a beszédészlelés, -értés nyelvspecifikus sajátosságait. Megadja a hangstruktúra elemeinek fonetikai jellemzőit, a mintaszerű beszéd kiejtési szabályait, biztosítva ezzel a nemzeti nyelv hangzásbeli egyöntetűségét, közérthetőségét, s ezzel elősegíti a beszédbeli kommunikáció sikerességét, növeli annak a határfokát. Az ortoépia mai nyelvészeti fonetikai felfogásban nemcsak a beszédhangokra terjed ki, tehát a morfofonetikai jelenségekre (azaz szavak helyes ejtésére), hanem a mondat- sőt szövegfonetikaiakra is (a dallam, a dinamika, a beszédtempó, a ritmus, a szünetek, a hangszínezet stb. is beletartozik).

Az ortoépia a nemzeti nyelv kialakulásával fejlődött ki, amikor a nyilvános beszéd társadalmi jelentősége megnőtt. Csak ott tudott kifejlődni, ahol volt publikus beszéd, ahol volt valamiféle adminisztrációs, közigazgatási, kulturális, netán tudományos központja a nyelvközösségnek. Volt nemzeti színház, voltak iskolák, s volt szavuk az állampolgároknak. Volt-e a magyar beszéd egységesülését elősegítő, siettető ilyen centrum?

Az ortoépia nem megmerevedett, statikus leírása és szabálygyűjteménye a beszédnek. Együtt fejlődött, csiszolódott a társadalom kulturáltságának alakulásával, követve a nyelvhasználatban végbement változásokat.

4. Hogyan alakult ki és fejlődött más nyelvekben az ortoépia? — 1917-ben jelent meg DANIEL JONES angol kiejtési szótára (Everyman's English Pronouncing Dictionary), amely 1956-ban már a 11. javított és átdolgozott kiadásnál tartott (ennek egy fotoprint kiadása 1963-ban Moszkvában is megjelent), ezen felül közel 20 le-

vonatban is kiadták Angliában. Az 1958 utáni kiadásokról már nem tájékozódtam, mert az a tény, hogy 40 év alatt harmincszor adták ki, ékesen bizonyítja, hogy a kiejtés egységesítése és gondozása szükséges, hasznos és fontos feladata a nyelvtudománynak. A hivatkozott szótár 58 ezer szót tartalmaz nemzetközi fonetikus írással (IPA). Mintegy 40 lapon foglal kozik fonetikával és kiejtési tudnivalókkal, továbbá útbaigazítást ad a szótár használatához, közli a témában megjelent és felhasználható fonetikai munkák és szövegek könyvek listáját (köztük ilyeneket, mint pl. D. JONES, *The Pronunciation of English*. 4. kiadás, 1956.; H. SWEET, *The Sounds of English*; H. E. PALMER, *English Intonation* stb.), valamint a szótár végén a fonetikai szakkifejezések magyarázatát. Kérdezhetné valaki, hogy miért kell az angoloknak kiejtési szótár, amikor az értelmező és kétnyelvű szótárakban is megtalálható a szavak helyes kiejtése. De ezt nem kérdezi senki, sőt Anglián kívül is adnak ki angol kiejtési szótárakat. Nálunk 1998-ban jelenik meg NÁDASDY ÁDÁMTól egy Angol kiejtési szótár, mely 70 ezer szót tartalmaz.

Az amerikai angolnak is van fonetikai szótára. A Michigan Egyetem tanára, JUNE SHOUP által készített szótárt a közelmúltban dolgozta át a Los Angeles-i California Egyetemen egy nagyobb munkaközösség. Ez 250 ezer szócikket tartalmaz. A kiejtést nemzetközi fonetikus írással közlik a kaliforniai sztenderd kiejtés szerint. A 30 db mágneslemeznvi (tehát számítógépes használatra készült) anyagot összevetették más amerikai szerzők munkáival is. (Pl. J. S. KENYON—T. A. KNOTT, *A Pronouncing Dictionary of American English*; J. S. KENYON, *American Pronunciation*. Michigan.)

A kiejtés szabályozásának és szabályozhatóságának megítélése a francia nyelvészek körében ma sem egyértelműen pozitív. Többen a vezető nyelvészek közül, mint pl. MARTINET is úgy vélekedtek, hogy az általános műveltséghez nem tartozik hozzá a betű és a hang megkülönböztetése, s még a felsőfokú végzettségű emberek is képtelenek elkülöníteni a nyelvi működés különböző mozzanatait, nem tudják megítélni egy „rossznak tűnő” mondat vagy szó hallatán, hogy általában rossz artikulációval ejtették-e, vagy csak egy hangot képeztek rosszul, vagy egy morfológiai variáns helytelen használatával van-e dolguk, esetleg egy lexikai elem szerepel-e pontatlanul a beszédben. Másrészt, ahány beszélő, annyiféle a kiejtés, s ehhez még hozzávesszük a nyelvjárási különbözőségeket, a szociális helyzetből fakadó eltéréseket, a beszédhelyzet hatását a kiejtésre stb. stb., akkor teljesen reménytelen, illuzórikus dolog ortoépiiai normát meghatározni.

Mindezek ellenére már a XIX. sz. végétől jelentek meg olyan francia értelmező szótárak, amelyekben szó van a kiejtésről is pl. LITTRÉ, „A francia nyelv szótára” (*Le Dictionnaire de la langue française*, Paris, 1877.), 1900-ban HATZFELD és DARMESTETER általános szótára (*Le Dictionnaire général*).

A húszas évek közepétől számos, a kiejtésnek szentelt szótár jelent meg: 1924-ben „A francia nyelv fonetikai szótára”, amely H. MICHAELIS és P. PASSY munkája (*Dictionnaire phonétique de la française*. Hannover, 2. kiadás); ugyanezzel a címmel 1930-ban A. BARBEAU és E. RODHE szótára (*Dictionnaire phonétique de la langue française*. Stockholm); 1962-ben pedig L. WARNANT kiejtési szótára (*Dictionnaire de la prononciation française*. Gembloux); 1973-ban jelent meg a MARTINET—WALTER-féle kiejtési szótár (*Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel*. Paris), mely kb. 55000 szó kiejtését adja meg IPA átírásban, egyszerre több réteg kiejtési normájának megfelelően.

1987-ben jelent meg L. WARNANT kiejtési szótára (*Dictionnaire de la prononciation française dans son usage réel*), amely nemcsak a francia, hanem más anyanyelvűek számára is készült. Több mint 55000 szót és 24000 francia és idegen nyelvű tulajdonnevet tartalmaz a párizsi régióhoz tartozó 20 és 50 év közötti értelmiségiek kiejtésének megfelelően.

L. még: P. R. LÉON, *Prononciation du français standard*.

Úgy tűnik, napjainkra konszenzus alakult ki abban, hogy a párizsi kiejtést kell a francia helyesbeszéd alapjául venni, mert a) Párizs az ország gazdasági, politikai és kulturális központja, b) mert egy olyan centralizált országban, mint Franciaország a főváros nyelvi és kiejtési szempontból is olvasztótégelyként funkcionál, c) mert többségükben itt élnek azok a személyiségek, akiknek Franciaországra és külföld felé legnagyobb a nyelvi kisugárzásuk. Azért elemezték az értelmiségiek kiejtését, mert ők nemcsak tisztán fejezik ki magukat, hanem finom eleganciával használják a francia nyelvet.

Az orosz ortoépiai norma főbb vonásai a XVII. század első felében, a moszkvai köznyelv bázisán alakultak ki, s a nemzeti nyelv egységesülésével váltak az orosz nyelv általános normájává a XIX. század második felében. A kiejtés egységesülésében fontos szerepet játszott a színház, az iskola, később a hangosfilm, a rádió, a televízió stb. Az orosz ortoépia XX. századi fejlődésének főbb állomásait az alábbi szerzők és kiadványok jelzik:

1928. — D. N. UŠAKOV, „Az orosz ortoépia és feladatai” (Russkaja ortoepija i jejo zadači);

1936. — L. V. ŠČERBA, „A mintaszerű orosz kiejtés normáiról” (O normach obrazcovogo russkogo proiznošenija);

1948. — G. O. VINOKUR, „Az orosz színpadi kiejtés” (Russkoje sceničeskoje proiznošenije);

1950. — R. I. AVANESOV, „Az orosz köznyelvi kiejtés” (Russkoje literaturnoje proiznošenije) — 1972-ig 5 kiadásban jelent meg;

1960. — R. I. AVANESOV—S. I. OŽEGOV, „Az orosz köznyelvi kiejtés és hangsúly. Kiejtési kézikönyv” (Russkoje literaturnoje proiznošenije i udarenije. Slovar' spravočnik).

A már említett orosz kiejtési kézikönyv 36 és fél nyomdai ív terjedelemben 50 000-nél több szó helyes kiejtését adja meg. A „Tudnivalók az orosz kiejtésről és hangsúlyról” c. fejezetében (664—708) pedig megtaláljuk az orosz köznyelvi kiejtés szabályait, tematikus elrendezésben I—181. §-ban. (A szándékos félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy ezek semmiben sem hasonlítanak a BTK paragrafusaihoz.) A fentiekén kívül a kiadványban 3 lap bevezetés, 17 lap szótárhasználati útmutató — jelmagyarázattal — olvasható.

A német irodalmi nyelv egységesülése elég későn a XVIII. század végétől, illetőleg GOETHE irodalmi munkásságával kezdődik és egészen a XX. századig tart. Az írott nyelv kodifikálását követően a XIX. század közepétől foglalkoznak a német kiejtés szabályozásával, elsősorban SIEBS kezdeményezésére. Az ortoépia alapelveinek a kidolgozására azonban csak a XIX. sz. végén került sor. VIETOR és SIEBS úgy vélekedtek, hogy szükség van egy nyelvjárások feletti nyelvváltozatra, amit az egész német nyelvterületen megértenek. 1885-ben jelent meg VIETORnak „A német irodalmi kiejtés” című könyve (Aussprache des Schriftdeutschen), 1898-ban pedig napvilágot látott SIEBSnek a német színpadi kiejtésről írott munkája is (Deutsche Bühnenaussprache). Ez utóbbiban a szerző a kiejtés orientálására szabályokat is megadott. A kiejtés egységesülése/egységesítése északi német nyelvjárási alapon történt, melyet a többi nyelvjárás beszélők alig értettek, de az egész országban korrektnak és mintaszerűnek fogadtak el. Az is igaz, hogy a legtöbb kiejtéssel foglalkozó tudós is arról a nyelvterületről származott.

SIEBS megállapításai sok mindenben eltértek a tényleges nyelvhasználattól, ezért többször felülvizsgálták, korrigálták, tételeit újrafogalmazták. 1957-ben DE BOOR és DIELS, majd 1969 után DE BOOR, MOSER és WINKLER dolgozták át SIEBS műveit (Deutsche Aussprache. Reine und gemäßigte Hochlautung mit Aussprachewörterbuch). Figyelmet érdemel, hogy megkülönböztették a kiejtési normát (azaz a mintaszerű, tiszta ejtés szabályait) és a nyelvhasználati sztenderdet, a mérvadó kiejtést, melynek szabályai

jóval lazábbak, s a művelt, iskolázott nagyközönség beszédével szembeni igényeket fogalmazták meg.

Az 1960-as években az NDK-ban létrehoztak egy munkaközösséget a köznyelvi kiejtés vizsgálatára, tanulmányozására. Sokoldalú és alapos elemzéseknek vetették alá a köznyelvi kiejtést: színházi előadásokat, filmeket, rádió- és televíziós műsorokat vizsgáltak. Ennek a munkának volt a terméke az 1964-ben kiadott német kiejtési szótár (Wörterbuch der deutschen Aussprache). — (Forrás: Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache. 1983. Leipzig.)

(Magyar szerzőtől is jelent meg német kiejtéssel foglalkozó munka: HELL GYÖRGY-nek „Übungen zur deutschen Standardaussprache” címmel 1996-ban megjelent könyvére gondolok.)

A lengyel irodalmi nyelv (köznyelv), amely elsősorban a krakkói központú malopolski nyelvváltozatból alakult ki, a középlengyel korban, a XV. századra egységesnek mondható. Krakkóban 1364-ben Akadémiát alapítottak. 1440 körül jelent meg az első helyesírás, a „Traktat ortograficzny Parkoszowi”. Az újlengyel korban Varsó lett az állam gazdasági, politikai, kulturális központja, s ennek hatása tükröződött a köznyelv fejlődésében is. A középlengyel kortól kezdve nagyon sok szótár (helyesírási is), nyelvtan jelent meg. A XIX. századtól különböző intézmények, társaságok vetették fel a nyelvvédelem, a nyelv szabályozásának gondolatát.

A II. világháború előtti utolsó évtizedben jelentős próbálkozások történtek a helyes kiejtés (ortoépia) alapelveinek, szabályainak a meghatározására. Ennek igényével először a lengyel színpadi művészek szövetsége lépett fel, és 1923-ban Varsóban, a színiiskolai oktatók konferenciáján a neves fonetikus, TYTUS BENNI professzor tartott e témában nagyon alapos előadást. Ő világított rá először gyakorlati és elméleti szempontokból a fonetikai jelenségek lényegére, s 1924-ben jelent meg ortoépiái munkája „Lengyel orto-fónia” (Ortofonia polska. Uwagi o wzorowej wymowie dla artystów, nauczycieli i wykształconego ogółu polskiego) címmel, amelyet elsősorban a művészek, tanárok és a művelt lengyelség számára készített a mintaszerű lengyel kiejtésről.

A színészek kezdeményezéséhez csatlakoztak a nyelvészek, nyelvészeti társaságok, majd felállították a Hatok Bizottságát, amely 5 általános és 13 részszabályt dolgozott ki, s ezeket 1926-ban tették közzé. A viták után, 1930-ban adták ki a helyes kiejtési szabályzatot, „A helyes lengyel kiejtés szabályai” címmel (Prawidła poprawnej wymowy polskiej), amelyet ZENON KLEMENSIEWICZ adott nyomdába, s amelyre az illetékes minisztérium valamennyi oktatási intézmény tanárainak felhívta a figyelmét.

A lengyel kiejtési szótár (Słownik wymowy polskiej PWN. Warszawa—Kraków) 1977-ben jelent meg hanglemezmelléklettel. Összeállításakor a szerzők nemcsak a lengyel, hanem a lengyelül tanuló más anyanyelvűekre is gondoltak. Az előszó, valamint a bevezető tanulmányok, útmutatók angolul, franciául, németül, oroszul is olvashatók, gazdag hangtani irodalomjegyzéket és jelmagyarázatot tartalmaz, s az IPA jelkészletét alkalmazza, valamint megadja a lengyel ragozási típusokat is példákkal. Ebben a bevezető részben szó van a lengyel kiejtés problematikájáról, a hangok, hangkapcsolatok helyes ejtéséről. Az 564 lapnyi szótári részben a helyes kiejtés mellett a helytelen ejtést is feltünteti.

5. A magyar helyesbeszéd ügye századunkban. — Magyarországon a köznyelvi egységesülés az irodalmi nyelvben, azaz a nemzeti nyelvnek az írott s nem a beszélt formájában ment végbe. (Ezzel részletesen BÁRCZI, BENKŐ, DEME foglalkoztak.) BÁRCZIt idézem:

„Nálunk, mint tudjuk, a XVI. század magyar íródeákjai, ösztönösen megérevezve,

hogy a szétszaggatott nemzet egységét csak a nyelv egysége tudja biztosítani, megindították egy nyelvjárás fölötti írott nyelv kialakulását, majd a felvilágosodás korában meg a reformkorban íróink, nyelvészeink, esztétáink, tudósaink e nyelvet, megvalósítva gyakorlatilag teljes egységét, irodalmi nyelvvé avatták, mely az egész nemzet közös kincse lett. Nem mindenütt az írott nyelvben indult el az egységesülés; szerencsésebb országokban, hol korábban kialakult megfelelő politikai és művelődési középpont, az egységes nyelvi eszmény hamarabb valósulhatott meg a pallérozott beszédben, mint az írásművekben.” (BÁRCZI GÉZA, Elnöki megnyitó. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 1967. 16.)

Négy dátumhoz, négy eseményhez köthető — véleményem szerint — a magyar helyesbeszéd ügyének XX. századi alakulása.

A) 1937-ben KODÁLY ZOLTÁN emelt szót a jó magyar kiejtésért. „A JÓ MAGYAR KIEJTÉSÉRT [cím] (...) Vannak tehát a nyelvhelyességnak írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei is. (...) Az élőbeszéd azon elemei, amelyekre nézve az írásjelek határozott utasítást nem adnak, sokkal inkább vannak a beszélő vagy felolvasó önkényére bízva, mint az írásban rögzíthető elemek. Egyrészt, mert szabályai eddig sehol összegyűjtve nincsenek, másrészt, mert zenei elemekről lévén szó, nem mindenkinben van elegendő hallásbeli fejlettség, hogy egyáltalában észrevegye, megfigyelje és kövesse törvényszerűségüket.” (In: KODÁLY ZOLTÁN, Visszatekintés 2. Sajtó alá rendezte és bibliográfiái jegyzetekkel ellátta BÓNIS FERENC. Bp., 1974. 289—90; 291—2; 300.)

KERESZTURY DEZSŐnek egy általam hangszalagon rögzített visszaemlékezéséből kiderül, hogy a magyar tudomány egyes képviselői századunk első felében milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az értelmes és szép beszédnek. Ők teljesen szinkronban voltak tudományunk európai fejlődésével. Idézem KERESZTURY DEZSŐ szavait:

„Amikor én az Eötvös Collegiumba kerültem, ez az intézmény a magyar irodalomtörténet és nyelvtudomány fellegvára volt. Az egyetemen Gombocz Zoltán volt a professzorom, a kollégiumban, majd az egyetemen Horváth János. Mind a kettőtől azt tanultam meg, hogy a nyelvészet nem pusztán formális tudomány, hanem az emberi lélek kifejezésének a vizsgálata. Ugyanezt tanultam Horváth Jánostól is. Mindkettőtől azt, hogy nemcsak írni kell értelmesen és szépen, hanem beszélni is lehetőleg világosan és tisztán. Mind a kettő az egyetem nagytermében tartott előadást, nem erősebb hangon, mint ahogy én most beszélek, de olyan tiszta, világos artikulációval, hogy az utolsó padban is érteni lehetett, amit mondtak.

(...) Az óráimon azt igyekeztem továbbadni tanítványaimnak, amit két nagy mesteremtől tanultam. Tehát hírhedt voltam arról, hogy fontosnak tartottam a világos fogalmazást, a tiszta beszédet, és a tárgyaknak olyan szemléletét, vizsgálatát, amely valamelyest túlmutatott magán a pusztá szövegen. (...)”

Kár, hogy KODÁLYnak a nyelvromlásról tett kijelentése a nyelvészeket, de különösen LAZICZIUS GYULÁT érzékenyebben érintette, mint annak a megállapítása, hogy a magyar kiejtés kutatásában elmaradtunk, a kiejtés szabályai kidolgozatlanok. Kodály több mindenben tévedett. A zenetudós szempontjából fogalmazta meg véleményét, s mint tudjuk, a zenében nem lehet hamisan énekelni. (Mellébeszélni lehet, melléénekelni nem!) Ezért a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötték. Ma már nyilvánvaló, hogy LAZICZIUSnak sem volt mindenben igaza, s bármily furcsa, ezeket a megállapításait használják fel érvként kortárs nyelvészeink közül többen is a magyar kiejtés normalizálásának elvetésére. Pedig ugyanabban a vitairatában LAZICZIUS ezeket is leírta, idézem: „Az is téves megállapítás (KODÁLYtól), hogy nálunk »nincs kötelező irodalmi kiejtés«. A magyar köznyelv, amelyet a városok műveltebb rétegei beszélnek, élő valóság: ezt csak senki nem tagadhatja?! E köznyelvi ejtést sugározza szét a szószék, a színház, a rádió stb. Ennek az ejtésnek megvannak a sajátosságai, amelyek végső fokon a népnyelvi ejtésben gyö-

kereznek a nélkül, hogy bármelyik népnyelvi terület ejtéssajátságai pontosan egyeznének. A magyar köznyelvi ejtés a népi ejtés fölé boltosodva kiegyenlíti a nyelvjárások ejtéskülönbségeit. Aki nálunk a fórumra (szószékre, színpadra, rádió elé stb.) lép, annak le kell oldania a magyar tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátosságainak saruit, és el kell sajátítania azt a valóban semleges, de egyáltalán nem ízetlen és nem színtelen ejtést, amelyről Kodály is beszél, különben a provincializmus derűjébe fullad kísérlete. A »tizenhat iskola« is ezt az ejtést tanítja, sőt nem ritkán olyan kíméletlen eréllyel, hogy a népnyelv bizony komoly kárát látja.” (LAZICZIUS GYULA, A magyar kiejtésről: MNy. 1938: 313—4.) De különösen figyelmet érdemelne ma is Laziczius következő sorai: „...Kodály azt írja, hogy nálunk nincs beszédkultúra. Ez így túlzás, az azonban kétségtelen, hogy beszédkultúránk csakugyan hiányos. A hiányokat én két körülményben látom. A közömbösségben, ami a nyelvhasználat választékosságával és gondozottságával szemben még a műveltebb rétegeinknél is tapasztalható, és a fonétikai iskolázottság sekélyességében.” (I. m. 316. — kiemelés tőlem.)

B) A következő mérföldkő a magyar ortoépia történetében 1965, az egi kiejtési konferencia volt. Az egi kiejtési konferencián BÁRCZI GÉZA elnöki megnyitójában lezögezte: „Minden művelt nyelv kialakította a beszédnek, a nyelv hangzásának normáit. E téren kétségtelenül elmaradtunk, és e kérdés nálunk immár égetővé vált.” (Elnöki megnyitó. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 1967. 17.) Hangsúlyozta, hogy „Sokan érzik, hogy irodalmi nyelvünk rendkívül magas szintje mellett, helyesebben mélyen alatta, élő beszédünk hangzásának törvényei rendezetlenek, kiejtésünk szinte az anarchia állapotát mutatja.” (BÁRCZI: i. m. 18.) Majd határozottan kijelentette: „...mindenkitől, aki a nyilvánosság előtt szót kér, meg lehet kívánni, hogy irodalmi nyelvünkhöz méltó, egyenesen szabályozott, szép magyar kiejtéssel beszéljen.” (BÁRCZI: i. m. 17.)

Vitaindító előadásában DEME LÁSZLÓ foglalkozott a kiejtés „romlásával”, s megállapította, hogy a) a változás még nem romlás, b) az egységes magyar kiejtési norma még ki sem alakult, majd sorra vette kiejtésünk vitatott kérdéseit. Az időtartammal kapcsolatban ezt mondja: „...micsoda hallatlan kára volna a rövid és hosszú időtartam következetes szembeállítására alapozott magyar hangrendszernek az, ha a felső nyelvállású magánhangzók tartományában ez a következetes kettősség csorbát szenvedne; ha érvényre jutna az *i, u, ü és í, ú, ű* közötti különbség elmosódásának nyelvjárásilag megalapozott, de a fejlődés szempontjából semmiképp sem kívánatos tendenciája!” (Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 1967. 43.) DEME LÁSZLÓ előadásának VI. pontjában kijelölte és elosztotta a feladatokat is, miután kijelentette: „...csak közösen, széles társadalmi megmozdulással lehet elvégezni, de még megkezdeni is” (ti. a feladatokat), s így folytatta: „El kell végeznünk a mai helyzet széles körű felmérését s a helyes kiejtési norma sokoldalú kidolgozását, majd rögzítését.” Ezzel párhuzamosan példatárba kell összegyűjteni a normától eltérő típusokat, majd a norma és a hibatár alapján meg lehet határozni a nevelési-javítási igényeket (DEME: i. m. 55—6).

A konferencia 10 pontos határozatában nagy súllyal szerepel a beszédtechnika széles körű oktatása, valamint a magyar nyelv részletes hangtanának mielőbbi elkészítése.

Mi történt Eger után? A kiejtés kodifikálásához hozzá sem lehetett kezdeni, mert előbb a nyelvi norma, kiejtési standard/sztenderd kérdésében kellett volna közös nevezőre jutni. A *standard* vagy *sztenderd*, a *standardizálni* vagy *sztenderdizálni* szóhasználat megosztotta a szakembereket (I. DEME LÁSZLÓ). Pedig BÁRCZI GÉZA fejtegetése e tekintetben is világos eligazodást, jó kiindulási lehetőséget adott. Idézem:

„Mindenkiben, aki szíven viseli anyanyelve sorsát, kell élnie többé-kevésbé tudatosan egy nyelvi eszménynek. Sokszor kérdezik — szakmai oldalról is — mi is voltaképpen ez a nyelvi eszmény. Vajon nemcsak szépen hangzó szó, ködös fogalom, melyen

használói sem igen tudják, mit értsenek. Pedig a nyelvi eszmény egyáltalán nem valami ködös, rendkívüli tudományos kiötöltség. Mindenki, aki megállapítja például Móra Ferencről, hogy nyelve szép, ízesen magyaros, vagy kipécéz a mindennapi használatban egy-egy nyelvi fonákságot, ezzel máris elárulta, hogy él benne, ha esetleg homályosan is, egy nyelvi eszmény, amelyhez hasonlítja azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekről ítéletet mond. Az egyénben élő ilyen eszménynek kétségtelenül lehetnek és valószínűleg vannak is szubjektív elemei, de bizonyos, hogy tárgyilagos szemlélettel is meg lehet találni azokat a vonásokat, melyek kiemelten jellemzik. A nyelvi eszmény egy olyan magyar nyelv — mind a művészi igényű írásművekben (s elsősorban ezekben), mind pedig a nyelvhasználat minden egyéb területén, a tudományos okfejtésekben, a mindennapi beszédben és a kérész életre szánt írásokban is —, mely épen őrzi a maga hagyományos, értékes tulajdonságait, azaz a tömörséget, a képszerűséget, a finom árnyaltságot, a világos szabátosságot és a változatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magában foglalja nemcsak a különféle műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást, anélkül, hogy szakítani kellene ősi jellemével. Ezek persze általánosságokban jellemzik nyelvünket, a tovább bontásban ki kell keresnünk azokat az eszközöket, melyek segítségével az említett erények megvalósulnak, tehát a nyelv egész felépítését, hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét.” (BÁRCZI GÉZA, *Nyelvművelésünk*. Bp., 1974. 23—4.)

C) 1983-ban Szombathelyen került sor a Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusára. BENKŐ LORÁND „Irodalmi nyelv — köznyelv” címmel tartott előadásában részletesen foglalkozott a két nyelvhasználati forma: a hangzó beszéd és az írott közlés szerepével. Elvileg elismerve az élőbeszéd elsődleges voltát az írással szemben, főként a műveltség kezdetibb szakaszaira vonatkozóan, foglalkozott az írásságnak a hangzó beszédre gyakorolt hatásával, s kijelentette: „...nyugodtan lehet állítani, hogy az írott szövegből a hangzó szövegbe való átmenetet képviselő közlések az adott szinteken és műfaji keretekben az ember nyelvi közlésének legmagasabb rendű formái.” (BENKŐ LORÁND, *Irodalmi nyelv, köznyelv*. In: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai K. Bp., 1988. 20.) Majd így folytatta: „Mindenekelőtt a tudományos kutatásban az eddiginél több gondot kellene fordítani a hangzó és az írott szövegek korrelációinak kérdéseire, egyezéseiknek és különbségeiknek nemcsak általánosságban való megállapítására, hanem ide vágó tüzetes szövegelemzések elvégzésére. (...) Behatóbb figyelmet érdemelne az írott szövegek előszóban való megjelenítésének problematikája, külön a felolvasott, külön a betanult és külön a hozzátöltéges emlékezet alapján elmondott írásművek előszóbeli reprodukálásának sok-sok érdekes és eltérő mozzanata. Ezek — fontos kommunikációs szerepükkel ellenkezően — még alig-alig képezték nálunk tudományos igényű, tüzetesebb vizsgálat tárgyát.

Az iskolai oktatás különböző szintjein — e szinteknek megfelelő mennyiségű tárgyalásban — ugyancsak jelentékeny súlyt kellene kapnia ennek a témakörnek, hiszen a nyelvhasználat olyan alapvető kérdései kerülhetnek itt terítékre, amelyek a mindennapi nyelvi érintkezés csomópontjaiban állanak. Az oktatási folyamatokban a két nyelvhasználati forma egyenlő fontosságú szerepeltetése és egymásra vonatkoztatása természetesen szintén kívánatos.” (I. m. 20—1.)

A normának a nyelvi egységesülésben játszott szerepéről szólva kijelentette: „Jól ismeretes, hogy ebben a kiválasztó, egységesítő, normalizáló tevékenységben milyen fontos szerepet játszottak és játszanak a tudatos nyelvi fejlesztés, szabályozás olyan tényezői, mint az ortográfiák, a grammatikák és a szótárak.” (I. m. 22.) Hozzáteszem: és játszhatnak az ortoépia a magyar kiejtés egységesülésében. A ma is időszerű, újraolvasásra érdemes előadásnak az ezredfordulón is érvényes, témánkat közelebről is érintő még egy megállapítására szeretném a figyelmet felhívni: „A nyelvtudomány, illetőleg a nyelv

hivatásos művelőinek a figyelme is kiemelten irányul a közös nyelvi norma minél tüzetesebb leírására, illetőleg ápolására — a legkülönbözőbb rendű és rangú tudományos és nyelv művelő művek bőven tanúsítják ezt. Mégis úgy érzem, az ide vágó kérdéseknek mind az elméleti, mind a konkrét és tüzetes szövegelemzésekig elhatoló gyakorlati megközelítésében sokféle teendő van még, és bizonyos adósságokat is mihamarabb pótolni kellene. Gondolok itt például a régóta elhatározott és megindított, de azóta is vajdó normatív kiejtési kézikönyv elkészítésére.” (I. m. 26.)

Adósságunk 1983 óta inkább növekedett, mintsem csökkent volna. Miért feneklett meg az egri konferencia határozatainak a megvalósítása? Miért nem folytatódott a szombathelyi kongresszuson elhangzottaknak megfelelően a magyar ortoépia kimunkálása?

a) A munkában, a végrehajtásban nem alakult ki olyan társadalmi közakarat, határozottság, mint amilyen az elhatározásban, a „megajánlásban” volt.

b) Nem jött létre a kutatók, az oktatók és a nyelv művelők között egyetértés az alapkérdésekben sem (pl. norma, sztemderd, stb.).

c) A döntéshozó illetékesek a kezdeti nekirugaszkodás, de különösen BÁRCZI GÉZA halála után elpártoltak a magyar kiejtés ügyének a hathatós támogatásától. (Nem jött létre az MTA-n a Helyesírási Bizottsághoz hasonló Helyesbeszéd Bizottság, a fonetika és beszédkutatás egyébként is gyatra műhelyeit, báziskezdeményeit leépítették (egyetemen, a Gyógyped. Főiskolán). Létszámstoppra vagy Bokros-csomagra hivatkozva adminisztratív intézkedésekkel ellehetetlenítették a szakmai utánpótlást.

d) A káderpolitika az egészséges munkamegosztást, a team-munkát tette lehetetlenné. Hogy kinek és miért volt ez érdeke? Nem az én dolgom megválaszolni. Az okok közül egyet mégis megemlítek, a munkamegosztás gyengeségét. Tapasztalatom teljesen alátámasztja a már említett közgazdász megállapítását:

„Jól állunk-e itt a munkamegosztással? Határozott nem a válasz. (...) Átugrottunk egy egész korszakot — a polgári munkamegosztás és családi összetartozás kialakulásának korszakát —, és most olyan körülmények közé kerültünk, ahol látszólag már nincs is rá szükség. Gyerek az iskolában, apa a munkahelyén, anya pedig úgyszintén, egyes esetekben a konyhában. Ez nem munkamegosztás, csak külön végzett munka. [Kiemelés tőlem.] (...)” (Hova megy a tőke? In: BRÓDY ANDRÁS i. m. 108.)

e) A beszéd és hangtan oktatásában hasonló leépülés ment végbe, mint a kutatásban. (Érdemes megvizsgálni a különböző szintű képzési terveket, programokat egészen a doktoriskoláig [PhD]).

f) A beszéd és írás viszonyának s a beszéd társadalmi szerepének a megítélésében nem történt lényeges szemléleti változás, pedig erről szó esett a szombathelyi magyar nyelvészkongresszuson is BENKŐ LORÁND előadásában.

g) Az elektronikus sajtó (rádió, TV) kínálta óriási lehetőségek nagyrészt kihasználatlanok maradtak, ugyanis ezen keresztül lehetett volna tömegbázist teremteni az igényes beszédnek. Az Édes Anyanyelvünk és a Beszélni nehéz műsorok mellett több a helyesbeszéddel, a különböző kiejtési stílusokkal foglalkozó tudományos ismeretterjesztő műsorra is szükség lenne.

h) A színházak sem tettek meg mindent, amit megtehettek volna a szép magyar beszéd propagálásában, terjesztésében.

6. Két próbálkozás a magyar helyesbeszédért. — Az elmúlt három évben két pályázatot nyújtottam be a magyar ortoépia támogatására. Az első 1995 elején az ETALON-HÍD Kulturális Alapítványhoz, a másodikat ez év februárjában a FEFA-hoz. A pályázatokban felvázolt koncepció és program fontosabb mozzanataira előadásomban is szeretnék röviden kitérni, mivel — úgy vélem — a jelenlévők számára sem érdektelen.

A nyelvi norma és kiejtési sztenderd problémájáról kifejtettük:

A mai magyar nyelv rendszerének tudományos leírása — beleértve a fonológiai-fonetikai részrendszerének a működéséről/működtetéséről szóló ismereteket is —, továbbá az anyanyelv eredményes oktatása, valamint a magyarul tanuló külföldiek nyelvtanulásának/tanításának az érdeke, továbbá az igényes, választékos, kulturált nyelvhasználatra nevelés érdeke egyaránt megköveteli a nyelvi norma és a kiejtési sztenderd fogalmának a tisztázását, mely előfeltétele az ortoépia kidolgozásának.

A norma a nyelvi rendszerre vonatkozik, a rendszer optimális működésének legáltalánosabb szabályait foglalja össze, míg a sztenderd a nyelv működtetésének, beszédbeli megvalósításának nyelvhasználati szokásait, konvencióit, szabályait adja meg. A sztenderd a norma alkalmazása társadalmilag elfogadott, hiteles formában, mely forma bizonyos mértékig megtűri a megvalósítás individuális vagy egyéb eredetű esetlegességeit is. Leegyszerűsítve: a norma az általánosabb törvényszerűségeket, szabályosságokat, rendszerjellemzőket fejezi ki, a sztenderd pedig konkrét alkalmazási szabályokat, előírásokat ad a nyelvhasználat gyakorlata számára. Hasonlással élve úgy is mondhatjuk, hogy a norma „termékleírást” ad a nyelvről, a sztenderd pedig „használati utasítás” a nyelvhez, a nyelvhasználat számára.

A norma és a sztenderd problematikáját a hangtanra szűkítve is a nyelv és a beszéd fogalmi megkülönböztetéséből kell kiindulnunk, és a fonológia-fonetika kettősségében kell megítélnünk. Ebben az aspektusban nyilvánvaló, hogy a norma a nyelv fonológiai rendszerében keresendő, míg a kiejtési sztenderd a beszéd fonetikai sajátágaiban tükröződik.

Beszédünk hangzása az írott formánál sokkal gazdagabban és árnyaltabban fejezi ki gondolatainkat, a közléshez való viszonyunkat, különböző pozitív és negatív érzelmeinket, lelkiállapotunkat, még a titkolt szándékainkat is, egész személyiségünket! Nyelvi norma és kiejtési sztenderd hiányában mindez lehetetlen, érthetetlen (dekódolhatatlan) volna.

A kiejtésszabályozás szükségessége és megvalósíthatósága

A kiejtési norma körül folyó viták alapproblémája hármas: a) szükség van-e beavatkozásra, szabályozásra anyanyelvünk ejtését (azaz kiejtését, artikulációját) és hangzását illetően, b) lehetséges-e mindenki számára érthető és használható kiejtési szabályokat megfogalmazni, egzakt normákat felállítani, c) hogyan viszonyuljon a norma a nyelvváltozatok sokféleségéhez.

A nyelvhasználat szabályozásával szemben elhangzó vélemények szélsőséges esete, amikor mindennemű beavatkozásban a személyi szabadság korlátozását látják. Ha a nyelv csak az önkifejezés és önmegvalósítás eszköze lenne, nem pedig a társadalmi érintkezésé, nem az emberek közötti kommunikáció legfőbb eszközeként szolgálna, akkor lehetne elfogadni az ilyen érvelés jogosságát.

Az emberi társadalomban az anyagi és szellemi értékeknek megvan a rájuk jellemző minősége, ami védelemre szorul, oltalomban részesül. Akár szabvány vagy szerzői jog, akár törvény vagy KRESZ, illetve szervezeti és működési szabályzat formájában jelenik is meg, a cél ugyanaz: pontosan megadni a termékek garantált minőségi jellemzőit, biztosítani valamely szervezet, az egész társadalom zavartalan működését. Csak végiggondolása, nem pedig kifejtése szükséges annak a vitathatatlan szerepnek, amelyet a nyelv játszik a társadalom életében. A nyelvnek is van termékleírása: szótára, grammatikája és fonetikája, de a nyelvhasználati szokások kodifikálása enyhén szólva hiányos, különösen a kiejtés tekintetében. Sokszor tapasztaljuk, hogy (vagy a „használati utasítások” hiánya, vagy be nem tartása miatt) a nyelvet nem úgy használják, ahogy szerepét optimálisan betölthetné.

Megjegyzés a köznyelvi kiejtés szabályozásának elveihez

A kiejtésre hatással lévő tényezők és a nyelvi változások sokfélék. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: a) rendszert erősítő, gazdagító jelenségekre és b) rendszert gyengítőkre, a magyar nyelv hangzási rendszere ellen ható tényezőkre. A nyílt és a zárt >e< megkülönböztetését gazdagító, értékmegőrző tényezőnek tartom, míg a beszédhangok rövidítése a rendszert rombolja.

A kiejtési norma meghatározásánál évenyesítendő alapelvek közül hangsúlyozottan kell figyelemmel lennünk:

a) A beszédhangok fonológiai értékrendjére. (A rövid—hosszú fonológiai oppozíció miatt nem lehetünk elnézők a beszédhangok tartamának a megrövidítését illetően.)

b) A nyelv artikulációs és percepció bázisának sajátosságaira. (Például idegen a magyartól a mássalhangzók palatalizációja, velarizációja és faringalizációja. A köznyelvtől idegen a magánhangzók redukciója és diftongusos ejtése. Viszont a szóhangsúly csak az első szótagon lehet. A magánhangzórendszer négyféle nyíltsági foka, nyelvemelkedésbeli különbözősége, a kerek ajakrés stb. a magyar beszédképzés sajátosságaihoz tartozik.)

c) Ortofóniai követelmények érvényesítése jelentheti pl. az orrhangzós, a hadaró, a vontatott beszéd, valamint bizonyos fokig a dentialveoláris, továbbá az alveoprepalatális spiránsok és affrikáták selypesbe hajló ejtésének a helytelenítését.

d) Szabályozásra szorul az idegen szavak ejtése, minthogy az eredeti ejtésben olyan hangok is előfordulnak, amelyek a magyar hangállományból hiányoznak. (Pl. nazális magánhangzók, redukált hangok, más szóhangsúlyok stb., stb.)

A kiejtési norma nyelvészeti-fonetikai bázisa

A nyelvtudomány — és benne a fonetika — századunk második felében számos olyan eszköz birtokába jutott, amely lehetővé tette a pontos és hatékony fonetikai elemzés szerkezetvizsgálatait s hozzá kialakította a megfelelő mérési, elemzési metódusokat. A fonometriás eredmények feldolgozásával, tudományos általánosításával új felismerésekre jutottunk. Ezek birtokában képesek vagyunk a nyelv működését optimalizáló beavatkozásokra olyan területeken is, ahol korábban erre nem nyílt lehetőség. Így kerülhet sor a hangzásforma szabályozásának újabb felvetésére, de már egy magasabb szinten és a korábbinál nagyobb megalapozottsággal.

Az elmélet továbbfejlődésében a fonetika szakrendszerének kibővülését tartom a legjelentősebbnek. Ennek során a beszédakusztika, a beszédpercepció óriási ütemű fejlődését, a fonológia kiterjedésedését, a nyelvi univerzálékutatás eredményeit és a hangtípológiát említhetem.

A hangtest magasfokú strukturáltsága, sztereotíp szerkezeti elrendezettsége teszi lehetővé a gazdaságosságban, gondolati és érzelmi tartalomban semmi máséhoz nem hasonlítható információátvitelt. A beszéd hangszövetében kétféle, nyelvileg releváns formációt különböztethetünk meg: 1. a hangfolyam szegmentálásával (lineáris tagolásával) kimutatható szerkezeti formációt, az ún. szegmentális szerkezetet, és 2. a szegmentálisra ráépült, az ún. szupraszegmentálisat. Az előző a morfofonetika tárgykörét foglalja magában, az utóbbi pedig a mondat- és a szövegfonetika tárgyát képezi.

Tudjuk, hogy a hangszerkezet finom tagolását, s ezzel a nyelvi jelekülönítő és jelmegeztető képességének, erejének fokozását a hangképző szervek változatos konfigurációival, helyzet-, állapotváltozásaival érjük el. Az artikulációs helyzetek változásai eredményezik a hangsajátságok sokféleségét. A nyelv fonetikai kódrendszere pedig a hangsajátságokra épül. Egy-egy beszédhang fonetikai minőségét a hangsajátságai összessége adja. A hangsajátságokat négyféle szempontból rendszerezhetjük: 1. fiziológiai előállításuk szempontjából nézve képzési jegyeket kapunk, 2. akusztikus megjelenésükben akusz-

tikus paramétereknek, 3. hangészlelési szempontból percepciós jellemzőknek, kulcsoknak nevezzük őket, és 4. a nyelvi funkciójukat tekintve pedig megkülönböztető (disztinktív) tulajdonságokról beszélünk.

A beszédhangok fonetikai minőségének a megállapítása még ma is többnyire érzék-szeri benyomások alapján a kutató tudatában rögzült hangzámintákhoz, pontosabban motorikus, akusztikus emlékképekhez való hasonlításokkal történik. A tudomány megállapította, hogy a hangzás objektív fizikai valósága és annak a szubjektív észlelés és nyelvi feldolgozás utáni, tudatunkban megjelenő képe között jelentős eltérések vannak. Egyszerűbben szólva a nyelv fizikai valósága és annak szubjektív tükröződése nem ugyanaz. Igaz, hogy a hanghullámokkal kifejezett és közvetített információ a címzett nyelvileg hi-telesített szubjektív szűrőjén keresztül jut el az agykéreg megfelelő pontjaira, ahol egy nem eléggé ismert folyamatban végbemegy a biológiai jelelemzés és szintézis, s egy sa-játos asszociációs mechanizmussal megtörténik a megértés. Az a természettudományos értelemben vett torzítás, ami az ember biológiai „adó-vevő” berendezésének a működé-sében tapasztalható, korántsem esetleges, egyáltalán nem véletlenszerű, hanem pontosan meghatározható szabályosságok, törvényszerűségek szerint megy végbe. Mindebből kö-vetkezik, hogy a nyelvész-fonetikus nem korlátozhatja a hangzás vizsgálatát a megértési folyamat végpontjára, hanem ismernie kell a bemeneti jelstruktúrát is, hogy megelőzhes-sünk nemkívánatos tévedéseket, rossz következtetéseket. (Példaként a geminált és a hosszú ejtés tévesztését említhetem.)

Előfordul, hogy ugyanazt a beszédhangot különböző személyek (tudományos köz-lemények szerzői vagy a szakma tanítómesterei) másképpen ítélik meg, fonetikai minő-ségét másképpen határozzák meg, jelölésére más fonetikus jelet használnak, azt a látszatot keltve, mintha más-más hangelemek lennének, holott csak a percepcióban van különbség. Ennek fordítottjával is találkozhatunk: egyféle grafikus szimbólum, fonetikus jel mögött nagyon is eltérő kvalitású hangok vannak elrejtve. Azonosságot mutatnak ott is, ahol a különbözőségnek nyelvi vagy fonetikai (esetleg csak ortoépiai, helyes kiejtési) jelentő-sége van.

Vegyünk egy-két példát a mondottak alátámasztására! Említhetem a magyar [ʃ c] mássalhangzókat, melyeket hol zárhangnak, hol affrikátának minősítenek, de előfordul az is, hogy ugyanaz a szerző affrikátának tartja a hangot, de a zárhang fonetikus jelével je-löli vagy megfordítva.

Hogyan valósítható meg a komplex leírás a nyelvészeti fonetika ún. szegmentális fonetikai, azaz morfofonetikai és szupraszegmentális, azaz mondat- és szövegfonetikai részében úgy, hogy biztos alapot adhassunk az új eredmények gyakorlati felhasználására, nemcsak a kiejtés és hangzás korrigálására, hanem más alkalmazásokhoz is, mint például az idegennyelv-tanulásban, egyéb műszaki és technikai területeken való felhasználáshoz?

A nyelvi hanganyag fonetikai minősítésének empirikusan egzaktnak és nyelvileg hitelesnek kell lennie. Ez pedig csak komplex módszerek alkalmazásával, komplex elem-zéssel és komplex leírással érhető el.

A) Mit tartalmazzon a szegmentális hangelemek, azaz a beszédhangok komplex jellemzése, leírása?

a) A képzésfolyamat pontos ismertetését és a képzési jegyek felsorolását. — Az ar-tikulációs minőségjegyeket nem metaforikus kifejezésekkel kell megadni, hanem minden nyelvre egyformán alkalmazható mértékrendszer szerint kell eljárunk. Erre tettem kísérle-tet az Egyetemi Fonetikai Füzetek 2. kötetében közölt összeállítással (EFF. 2. 1989: 79—97). A képzési jegyek megválasztása nem lehet önkényes (csak úgy gondolkodomfor-mán vagy szubjektív érzésekre alapozva), hanem megbízható kutatásra kell építeni.

b) A hangzási jellemzőket, akusztikus paramétereket. — Ezeket két csoportba osz-

tom. Az elsőbe tartoznak a beszédhang egészére vonatkozó megállapítások: a hang átlagos időtartama (abszolút és relatív értékkel kifejezve), továbbá a hangspecifikus magasság és erősség adatai. A másodikba az akusztikus mikrostruktúra jellemzőit sorolom: a formánsfrekvenciát, formánsáv szélességet és formánsintenzitást, valamint a hangszínezetet kifejező adatokat.

c) A beszédhangoknak a hangtestben (beszédhangsorokban) való előfordulására, „használatára”, módosulásaira vonatkozó megállapításokat. — Ezek sorában fontosnak tartom az előfordulási gyakoriság mutatóit, a használat/előfordulás pozicionális meghatározottságait, a hangkapcsolódási sajátosságokat (pl. előfordul-e hangsúlyos, hangsúlytalan, szóeleji, szóbelseji, szóvégi helyzetben, zárt, nyílt szótagban, milyen hangkörnyezetben nem használja fel a nyelv az adott beszédhangot stb.), a hangkapcsolatokban való szerepét (pl. szótagképző, nem szótagképző elem) stb.

d) A beszédhangnak a hangrendszerben elfoglalt helyének és szerepének a bemutatását. — Példának a magyar magánhangzórendszer bemutatását említhetem olyan diagramokon, amelyekből megállapítható a hangoknak a főbb képzési jegyek és akusztikus jellemzők szerinti rendszerbeli elhelyezkedése, vagy egy másik táblázatot, amelyen a magyar magánhangzók formánsképe látható. Új megvilágításban szemlélhetjük a magyar hangrendszert a Benkő Loránd-émlékkönyvben közölt hisztogramokon és adattáblázatban (Benkő-émlékkönyv 1991. 105—18). A hangminőségjegyek rendszerbeli összefüggéseire sok hasznos információt találunk a magyar hangatlaszok tablóján és adattáblázataiban is (BOLLA KÁLMÁN, Magyar fonetikai atlasz. Bp., 1995.).

e) A nyelvi szerep, a fonológiai státusz bemutatását. — A beszédhangok különbözőképpen vesznek részt fonológiai funkciókban, ezek taglalását is a nyelvészeti fonetika kompetenciájába sorolom.

f) Interlingvális fonetikai összehasonlításokat az egybevetésére. — Összehasonlításra a finn, az olasz, a német, az angol, az orosz és a lengyel magánhangzók saját kísérleteim elemzési adataiból készült rendszertábláit használhatom kellő hitelességgel, valamint az egyetemes fonetikai hangszabvány magánhangzó-táblázatát.

B) A szupraszegmentális hangtanban, azaz a mondat- és szövegfonetikában foglalkozni kell:

a) a beszédszakaszokra tagolással (azok kritériumaival, megtanulható és könnyen alkalmazható szabályaival),

b) a szupraszegmentális hangszerkezet fogalmával,

c) a hangszerkezeti összetevőkkel,

d) a hangszerkezetek akusztikus paramétereivel,

e) a magyar nyelv prozodéjaival,

f) a beszédszöveg meghatározásával stb.

E felsorolás csak a legfontosabb témaköröket tartalmazza, s talán még ez a lista is bővítésre szorul.

A magyar ortoépia kidolgozásához felhasználható fonetikai munkák
A hazai magyar nyelvészeti fonetikai kutatások eddigi eredményeire támaszkodva, azok felhasználásával lehetőség nyílna a magyar ortoépia kidolgozására. A teljesség igénye nélkül felsorolok néhányat a tudomány által kínált forrásokból.

Elkészültünk a beszédhangok képzési és hangzási sajátságainak hangatlaszos feldolgozásával, szemléletes bemutatásával.

Jelentős mennyiségű mérési adattal rendelkezünk a hangminőség egzakt leírásához. (Igaz, hogy nagyrészt még publikálatlanok.)

Megjelent ELEKFI LÁSZLÓ munkája a magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályairól.

1973 óta forgatható SZENDE TAMÁSNak „Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói” című könyve, s néhány éve HELL GYÖRGY védett kandidátusi értekezést felhasználható fonémastatisztikai adatokkal és figyelemre méltó megállapításokkal.

Az IPA alkalmazása a magyar beszéd fonetikus lejegyzésére egyre szélesebb körben válik ismertté.

Több használható munka jelent meg a közelmúltban mondatfonetikai tárgykörben, a beszéd szupraszegmentális felépítéséről, a magyar nyelv prozodémáiról (vö. VARGA LÁSZLÓ: NytudÉrt. 135. sz. 1993.; BOLLA KÁLMÁN: EFF. 7. sz. 1992.). Nagyon sok még a félig feldolgozott kutatási anyag.

Sok minden történt a szövegfonetikában is, bár ennek kézzelfogható eredményei szerényebbek. Hangtani elemzéseink nemcsak az írott köznyelvről, a beszélt nyelvnek az írott változatáról vannak, hanem spontán beszédéről, nyilvános megszólalásokról, művészi előadásokról is.

Hasznosíthatók a fonetikai kutatásokban felhalmozódott hanganyag, film és videofelvétel, amiből az oktatásban használható szemléletes segédletek készíthetők.

Sok tapasztalat halmozódott fel a beszéd és a hangtan különböző szintű oktatásában is.

Végeredmény: E koncepcióval és cselekvési programmal a nyelvész szakértő nem tudott „azonosulni”, s a pályázat elutasított. Idézet következik a kuratórium elnökének leveléből és az egyik nyelvész szakértő bírálatából: „A Felsőoktatási Kutatási és Fejlesztési Pályázaton részt vett kutatók részére

Tisztelt Pályázó!

Mellékelten küldöm az Ön által benyújtott pályázat értékelésekor az illetékes tudományági zsűri által kijelölt és általam felkért két szakértő bírálatának másolatát.” (...)

Szakértői értékelés

1. Tudományos, szakmai, művészeti érték (a program jelentősége az adott tudományos/művészeti ágban, hozzájárulása annak fejlődéséhez, illeszkedése az aktuális hazai és nemzetközi tudományos tendenciákhoz, a várható tudományos kutatási/műszaki fejlesztési/művészeti eredmény)

Szöveges indoklás:

„A magyar nyelv kiejtési »szabályzatának« elkészítésével mint céllal nem tudok azonosulni. Ez a cél a beszélt nyelvi stílusok és szociális változatok különbözőségének létjogosultságát kérdőjelezi meg és azt a perspektívát vetíti előre, hogy esetleg a »szabályzat« nevében egyesek majd büntető intézkedéseket követelhetnek a »vétőkkel« szemben. Kodálynak a magyar kiejtés romlásáról írott szavait Laziczius Gyula tudománytalannak tartotta (MNy XXXIV, 1938, 307—16). Kodály (akárcsak a szóban forgó program, vö. a „Program részletes leírása” 4. o. közepe) helytelenítette, hogy nyelvünkben kezd elmosódni a rövid és hosszú hangok közötti különbség. Ezzel kapcsolatban Laziczius véleménye ez volt: »...abba meg egy nyelv se halt bele, hogy elpusztult a kvantitása« (i. m. 308. o.). A nyelvész dolga a nyelvi változatok és változások leírása és elméleti modellálása, de nem a változatok és a változások elleni küzdelem. (A helyesírás szabályozása más dolog: technikai szükségszerűség volt.) A program azt sugallja, hogy a »beszélt köznyelv« (»közbeszéd« vagy »választékos beszéd«) a tulajdonképpeni helyes beszéd (l. »A program részletes leírása« 3. o. alja), ergo minden más beszédváltozat helytelen vagy kevésbé helyes. E felfogás szerint tehát »helyesen« az ember csak formális kódban beszél és ez számomra elfogadhatatlan.

Elfogadhatónak tartom viszont a programnak azt a részét, ami az ún. választékos beszéd (»közbeszéd«), vagy formális kód hangzásának körülhatárolását, tüzetes leírását és multimédiás eszközökkel való bemutatását tűzi ki célul, hiszen mint minden változat, ez is leírásra méltó, és bőven vannak feltáratlan vagy rosszul ismert területei. Azt is elfo

gadam, hogy ehhez a változathoz, mint az ünnepi ruhához különleges társadalmi presztízs fűződik, és hogy ez a változat szolgáljon főszereplőként (nem egyedüli modellként) a magyar nyelv tanításában.”

Azt tapasztaljuk, hogy az utóbbi időben a külföldiek részéről megnőtt a magyar nyelv iránti érdeklődés. Egyre nagyobb és sürgetőbb igény van korszerű oktatási segédanyagokra, így ortoépiai leírásokra, kiejtési szótárakra, szabályzatokra is. Szerencsére már van olyan alapítvány, amely ezen a gondon kíván enyhíteni.

Mint láttuk, a magyar helyesbeszéd helyzete súlyos, de nem reménytelen. Sokan vagyunk még, akik nem itélik el G. B. SHAW „Pygmalion”-jának Higgins professzorát, aki a csúnyán beszélő virágáruslányt megtanította érthetően, tisztán artikulálva, az emelkedett angol kiejtési norma szerint beszélni, megsértette ezzel a lány személyiségi jogait és diszkriminálta az utca hangját. Vannak még biztató jelek. Ilyen az MTA elnökének 10 pontos programtervezete, s benne talán megfelelő súlyt kap a magyar helyesbeszéd is. De ez már a jövő század „zenéje” lesz.

7. Aggódás a jövőendőért. — Az ezredforduló minden eddigénél nagyobb információrobbanása a nyelv hangzó formáját, a beszédet, az élőszót használja fel elsősorban. Fel vagyunk-e készülve a történelmi kihívásra? B. LŐRINCZY ÉVA soraival zárom az előadásomat:

„Vádló sorok a jövőendőért

Ha valamely nép vagy annak valamely nemzedéke, egy társadalom a maga egészében vagy bizonyos rétegeiben

nem tanítja meg gyermekeit a maga idejében, 6—7 éves korukban hibátlanul írni, olvasni, s ezzel a felnövekvő utódokat előbb „csak” a verbális műalkotások megismerésétől és élvezetétől zárja el, végső soron azonban új típusú analfabétizmus felé vezet,

nem tanítja meg — sem artikulációs, sem gondolati szinten — világosan és érthetően, tisztán és folyamatosan beszélni, amivel egyrészt az önkifejezés legközvetlenebb lehetőségétől fosztja meg őket, másrészt ezzel már azt is előkészíti, hogy mondanivalójuk írásbeli megfogalmazása még pontatlanabb, még gyatrább legyen, (...):
bűne az annak.

Bűne, amelyért az eljövendő utódok fognak — bizony vétlenül s akár hetediziglen is — keservesen megbűnhődni. Az a nép és az a nemzet, az a társadalom pedig, amely ezt a bűnt saját népe, nemzete, társadalma ellen elkövette, elköveti vagy el fogja követni, bizony soha meg nem állhat a történelem ítélőszéke előtt.” (1986.) [In: B. LŐRINCZY ÉVA, Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? Publicisztikák és más effélék. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1996. 112—3.]

BOLLA KÁLMÁN

Kötelességünk-e gondoskodni anyanyelvünkéről?

A magyar nyelvben a *gondoskodik* ige fő jelentése: ’biztosít életlehetőséget, létfenntartást, gondot visel’ (ÉKsz.).

A nyelvről való gondoskodás a nyelvi normák kodifikálásához, helyesírási szabályok, nyelvtanok, szótárak megalkotásához vezetett. A kodifikációs tevékenységben szerepet játszott/játszik a megismerési tényezőn kívül az az igény is — mint ahogy a társadalmi élet más területeinek kodifikációi is mutatják —, hogy hozzunk létre egy szabályrendszert, állapítsunk meg pozitív mintákat, normákat, azaz alakítsunk ki valamilyen

törvényféle szabályozást. A nyelvi normák és a szabályok mindig tartalmaztak bizonyos szankcionálási lehetőségeket is, arra az esetre nézve, ha megszegték azokat. A nyelvtani szabályrendszerrel kapcsolatos kodifikációt mint terminust a nyelvészek soha nem kérdőjelezték meg, sőt általánosan használják is. A nyelvtani szabályok a jogi kategóriák szempontjából abban különböznek a törvényektől, hogy nem törvényalkotási aktusok, és nem vonnak maguk után állami kényszerítő eszközöket. Ennek ellenére azok is olyan szabályok, amelyek szankcionálást is feltételeznek. Például nem fognak megjelentetni olyan magyar nyelvű szövegeket, amelyek figyelmen kívül hagyják a nyelvtani vagy a helyesírási szabályokat, bár jogilag ennek sem akadálya, sem következménye nem lenne. Büntetés lehet az iskolában kapott rossz osztályzat magyar helyesírásból, vagy egy publikálásra leadott szövegnek a szerkesztő általi el nem fogadása; stb. A nyelvi szabályok tehát tulajdonképpen „közvetett” törvények, amelyek közelebb állnak az alkotott joghoz, mint a szokásjoghoz. Megfelelő intézmények, testületek léteznek, amelyeknek az a feladatuk, hogy az ilyen szabályok kiadásáról, illetve terjesztéséről gondoskodjanak. A nyelvtanok és a szótárak nem mások, mint a nyelv törvénykönyvei, a nyelvi bizottságoknak viszont a szabályok helyes értelmezését és alkalmazását kell felügyelniük.

A nyelvről történő gondoskodás egy másik megnyilvánulása a negatív jelenségek megnevezése és kizorítása a nyelvhasználatból. Természetesen, a negatív jelenségek csak a pozitív minták tükrében állapíthatók meg. A nyelvi minták létezése, valamint az ezzel kapcsolatos érték fogalmának a kialakulása az adott nyelvközösségben nyelvvédő magatartást vált ki, és az érték megóvására ösztönöz.

A szabályok létezése azok betartását is feltételezi. Ha valamit értéknek, jónak tartunk, akkor meg is akarjuk védeni azt. Az ember védi az értékeit, és ez a lényege az egész tevékenységének. Mai kaotikus világunkban egyesek felteszik a kérdést: miért nem hagyjuk a dolgokat a maguk útján haladni, miért kell azokat védeni? Védni kell azt, ami értékes, amit annak tartunk, és ami magára hagyva degradálódna, elromlana és elpusztulna. Az értékek védelmének a szükségessége szolgál alapjául a jogi szabályozásnak is, ami sokszor egyetlen biztosítéka annak, hogy a védelem hatékony legyen. Így van az ember természetes környezetének jogi védelmével, ami az utóbbi két évtizedben a világ egyik legnagyobb problémájává vált. Mint tudjuk, kezdetben a természet védelmét csak „megszállottak” kis csoportjai propagálták. Idővel azonban a természet védelme is jogi kereteket öltött, mégpedig akkor, amikor az emberiség felismerte és tudatosította, hogy életének biológiai alapjai komoly veszélybe kerültek.

Az olyan objektumoknak, mint a természetnek vagy az ember természetes környezetének jogi védelme semmilyen gyanút vagy aggodalmat sem kelt senkiben abban a tekintetben, hogy az intézményesített jog esetleg meg fogja határozni a természet funkcionálásának a szabályait, bár kétségtől bizonyos értelemben hathat rá. Tehát, bár a természet egyetlenegy törvényét sem lehet megalkotni, ennek ellenére a természet jogi objektum marad, mivel megtanuljuk, hogyan lehet azt védeni és betartani a természet törvényeit.

A természetes környezet jogi védelmének pozitív hozzáállást kell kialakítania bennünk a megvédendő objektum iránt. Mindenki tisztában van azzal, hogy a büntetések kiszabása önmagában soha sem fogja pótolni az okozott kárt. Kipusztult állat- vagy növényfajokat semmilyen büntetés sem képes ellensúlyozni. Ebből az következik, hogy a törvényt nem szabad csupán olyan tiltások rendszereként értelmezni, amelyek büntetést írnak elő, amelyet meg is lehet kerülni. A törvény ebben a felfogásban olyan társadalmi kötelezettségeket ír elő, amelyeknél a büntetésnek inkább szimbolikus jelentősége van. Úgy tűnik, hogy csak az ilyen törvénynek lehet társadalmi értelme.

Mint ismeretes, a mai nyelvtudományban egy olyan kutatási irányzat is meghonosodott, amelynek gyökerei az amerikai behaviorizmusban keresendők, amely a deskriptív felfogást részesíti előnyben a normatívval szemben. A normatív felfogást, amely inkább az európai hagyományokra jellemző, úgy értelmezik, hogy az beleavatkozik a kutatott objektumba és megváltoztatja tulajdonságait, azért rossznak és elvetendőnek tartják. A tudományos kutatások módszertanának mai állása szerint tiszta megfigyelés nem létezik, és a tiszta deskriptívizmus hamis kutatási elv (PISAREK W.—ROKOSZOWA J., *Prawne ramy troski o język*. In: *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*. Wrocław, 1996. 51). A deskriptív felfogás értelmében a tárgyaknak a maguk útján kell haladniuk, a tudósok csak megfigyelhetik azokat, gondosan ügyelve arra, hogy ne változtassák meg a megfigyelt objektumot. A környezettudósok, mint köztudott, már régen kiegészítették ezt a kutatási magatartást a védelem fogalmával, így a jogi védelem fogalmával is, és ennek megfelelően adaptálták kutatási programjaikat is.

A feljebb elmondottakat nagyon jól illusztrálja a lengyel és a francia nyelv történelmi fejlődése. A XVII. század végén a lengyel nyelv folyamatos romlása figyelhető meg, amely a kiadói tevékenység, az oktatás és a kultúra általános hanyatlásával párosult. Az iskolákban, főként a jezsuita iskolákban, kizárólag a latin nyelv uralkodott, amely a jó modor és a képzettség jelképévé vált. Az állami hivatalokban és a bíróságokon szintén a latin nyelv került túlsúlyba. A bíróságokon elhangzott beszédek hemzsegttek a latin szavaktól, és gyakran komoly kommunikációs zavarokat is okoztak. Az értelmiségi elit körében egyre nagyobb teret nyert a francia nyelv, amely fokozatosan és módszeresen szorította ki a szalonokból nemcsak a lengyel beszédet, hanem a lengyel könyveket is. Ebben a kritikus helyzetben még a szórványosan megalkotott, de kiadói és terjesztési lehetőség nélkül maradt kitűnő szépirodalmi művek sem hoztak semmilyen kedvező változást. Egyébként mind a mai napig nem adták ki a XVII. és a XVIII. század lengyel irodalmi örökségének legnagyobb részét. A nyelv romlásának mértéke olyan nagynak bizonyult, hogy azt már szinte semmivel sem lehetett ellensúlyozni. Azt mondhatjuk, hogy az említett időszakban olyan tömegkultúra uralkodott el, amelynek nem volt lehetősége arra, hogy pozitív mintákat hozzon létre. A felszínes és hiányos képzés eredményeképpen minden lengyel nemes tudott egy kicsit latinul és franciául; beszédét gyakran idegen szavakkal „díszítette”. A latin, illetve a francia nyelv alapos ismerete helyett idegen szavakkal tetszelgő általános sznobizmus keletkezett. A lengyel nyelvbe belekerült nagy tömegű, főként francia eredetű idegen szót nem alkalmazták a lengyel nyelv szabályainak és szellemének megfelelően, így a nyelv nem volt képes azokat „feldolgozni”, azaz asszimilálni. A széles körben szétszóródott érthetetlen idegen lexikális réteg szennyezte és pusztította a még megmaradt nyelvi testet. A nyelvi minták, a nyelvi tekintélyek, a nyelvről való intézményes gondoskodás hiánya, azaz a nemzedékek által létrehozott legnagyobb kultúrkincs védelmének a hiánya oda vezetett, hogy a — már a XVI. századra kialakult — lengyel irodalmi nyelv szánalmasan degradálódott. Ez a példa is arra figyelmeztet bennünket, hogy az irodalmi nyelv nem örök időkre szóló adomány, ezért minden történelmi helyzetben újra és újra alkotó pártfogásra szorul.

A fent említett időszakban, bár eltérő történelmi viszonyok között, a francia nyelv egészen más életet élt. 1635-ben Richelieu kardinális létrehozta a Francia Tudományos Akadémiát, amely a mai napig létezik, és a továbbiakban is feladata a francia nyelvről való gondoskodás. A kíváncsú nyelvi minták kialakításának és terjesztésének a gondolata hívta életre a korszerű francia nyelv 1694-ben kiadott első szótárát. A forradalom viharaiiban ugyanez a Franciaország kulturális vonatkozásban felemelte az alacsonyabb társadalmi rétegeket, és ezáltal a tömegkultúrát, de a nyelvről sem feledkezett meg, gondoskodásáról nem mondott le. A kultúra népszerűsítése tehát, annak ellenére, hogy a forradalom véres

időszakában zajlott le, nem vezetett a nyelv romlásához. Azért nem, mert az állami szervezetek és intézmények ezt tudatosan megakadályozták. A Francia Tudományos Akadémia tevékenységét jelentősen kiszélesítették azzal, hogy hozzácsatolták az újonnan létrejött Francia Intézetet. Új iskolákat alapítottak, megreformálták az oktatást, támogatták a kiadókat stb. Azt a tényt, hogy a hivatalos döntések milyen hatással vannak a nyelv sorsára, nagyon jól mutatja a szinte holt nyelvből feltámadt mai modern héber nyelv, Izrael államnyelve is.

A nyelvről való gondoskodás manapság inkább a nyelvhasználatban észlelt negatív jelenségekkel való törődést jelenti. A szótárak vagy nyelvtanok készítése ma már csak részben hozható összefüggésbe a nyelvről való gondoskodással. A társadalmi tudatban a hazafias érzelmekből eredő gondoskodás a nyelvről egyre jelentéktelenebb szerepet játszik. Néha azt is tapasztalhatjuk, hogy a nemzet vagy az anyanyelv fogalma egyes emberekben szégyenkezést vagy undort vált ki; szerintük ez csak akadály a modern világhoz való felzárkózásnak. Változó valóságunk azonban kikényszerítheti az ilyen magatartás megváltoztatását is. 1995-ben egy amerikai turistacsoport fel volt háborodva és tiltakozott a Krakkó főterén látható angol nyelvű reklámok sokasága miatt. A csoport egyik tagja a következőket mondta: „Visszanyertétek a szabadságotokat, a saját országotokban vagytok, mi kényszerít benneteket arra, hogy egy ilyen alárendelt angolságot használjatok?” (PISAREK—ROKOSZOWA i. m. 53.) Az idegennyelvű címtáblák, feliratok, reklámok nagyon gyakran nemcsak a hazai puristákat zavarják, hanem a külföldieket is, akik azért jönnek országunkba, hogy a magyar kultúra igazi arcát, igazi sajátosságait, igazi értékeit lássák, és nem az amerikai vagy más nyugati városok ügyetlen és gyakran hibásan majmolt utánzatait, mivel már jól ismerik azokat saját otthonukból, sokkal jobb minőségben.

Meg kell értenünk, hogy az igazi érték az a sajátosság, amely egyedi és sehol más hol nem létezik. Kiderülhet, hogy ahhoz, hogy a mai turisztika egyre növekvő igényeit kielégítsük — a turisztika az állami költségvetés szempontjából is fontos ágazat (persze nem csak ebből a szempontból)! —, többet kell befektetni a nemzeti kultúrába, így a nyelvbe is, mivel a nyelv a kultúra integráns része. GLATZ FERENC, az MTA elnöke is felveti a nemzeti kultúra megőrzésének a kérdését: „(...) És mi legyen az állam feladata a saját kultúra megőrzésében? Jövőndő világunk sokszínűségének, emberi sokszínűségének megőrzését célozza e kérdésünk. Mert a globalizáció nemcsak a termelésnek, de a kultúráknak is kegyetlenül teszi fel a kérdést: vajon a *kisnyelvi nemzeti kultúrák* képesek-e megfelelni a világverseny kihívásainak? Amelyek (...) az ún. világnyelveket teszik megkerülhetetlenné, ismeretüket kötelezővé. E világméreteken használt nyelvek mögé óriási tökések sorakoznak fel: üzlet is rejlik ezen nagy nyelvek terjesztésében. Üzleti alapon jönnek létre azok a kulturális-tömegkommunikációs vállalkozások, amelyek kitermelik az e nyelveket és a hozzájuk kötődő hagyományokat hordozó technikákat: tv- és rádióműsorokat, filmpart, nyelviskolákat, könyv- és folyóirat-kiadást. (...) A kis nemzetek kultúráját fenntartó technikák üzemeltetése ugyanis *soha nem lesz világversenyképes üzleti vállalkozás*. E kis nemzeteknek döntenüik kell: áldoznak-e többletköltséget adóforintjaikból anyanyelvi kultúrájuk, hagyományaik megmentésére, vagy sem. Vagyis az állam érdemben vállaljon-e ilyen, nem profitorientált feladatot, vagy sem. (...) Ismételjük: *nem egyszerűen a nemzeti hagyományok megőrzésének kérdése*, hanem *szociális, emberjogi kérdés* is. (...) Az anyanyelv elszegényedése viszont a társadalom emberi-érzelmi-értelmi elszegényedésével jár együtt.” (GLATZ FERENC, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián: Ezredforduló [Budapest] 1997/1: 5.)

A magyar kultúra mai állapotáról egyes szakemberek elég sötét képet festenek. CSORDÁS GÁBOR, a Jelenkor Kiadó vezetője például a közép-európai és a magyar kulturális teljesítményt értékelve a következőket írja: „Az igazi bajt abban látom, hogy mi-

közben mi itt mindannyian Közép-Európában borzasztóan nagyra vagyunk a kultúránkkal, sokkal alacsonyabb a kulturális teljesítményünk, mint bármelyik nyugat-európai népe. (...) Magyarországon ma senki sem jár múzeumba, színházba, könyvet szinte senki sem olvas, az emberek szinte semmit sem költenek a kultúrára, magánemberek nem mecenálják a kultúrát — hatalmas szakadék választ el bennünket e tekintetben Nyugat-Európától. (...) A kulturális lepusztulás talán Magyarországon a legnagyobb. (...) Arról nem beszélve, hogy kultúra nélkül, az önképzés állandó igénye nélkül gazdasági teljesítőképesség sincsen. Úgyhogy szerintem, a jelen állapotokat figyelembe véve ez itt egy leépült régió lesz, Magyarország ezen belül is egy vakfolt, amelyet majd valamilyen okból mások eltartanak” (Teljesen el vagyunk tévedve...: Európai utas 1997/2: 68). Egyébként a fentieket a Szonda Ipsos felmérései is igazolják (A többség nem jár múzeumba: Magyar Nemzet 1997. okt. 27. 5). Ezekon talán érdemes elgondolkodni.

A fenti reflexiók tükrében két fő kérdés vetődik fel:

1. Vajon érdemes-e, kell-e gondoskodni a nyelvről abban a mai valóságban, amely úgy látszik, hogy elveti a nemzet és az anyanyelv fogalmát? Nem elégséges-e a nyelvről való gondoskodást csupán arra a tevékenységre korlátozni, amely során az egyes nyelvi formák előnyösebb használatát állapítjuk meg a más formákkal szemben, és elnézően passzívan tovább szemléljük az ilyesfajta nyelvi fejlődést? Vagy éppen ellenkezőleg:

2. Azt valljuk, hogy szükséges a nyelvről való gondoskodás, szükség van a nyelv védelmére, ápolására akkor is, ha a hazafias reflexek már nem működnek?

Úgy tűnik, hogy több nyomós oka is van annak, hogy érdemes felvállalni ezt a nehéz, gyötrelmes és hálátlan munkát. Először is a nyelv a megismételhetetlen, egyedülálló nemzeti kultúrkinccs, a kultúrát megtartó és kultúrát teremtő tényező. Másodszor: fontos gazdasági kategória is, amely hatással van használóinak az életszínvonalára a kereskedelem, a turisztika, a munkaerőpiac stb. területén. GÖNCZ ÁRPÁD, a Magyar Köztársaság elnöke a „Szép magyar beszéd” verseny eredményhirdetésének résztvevőjéhez írt levélben szintén fontosnak tartja az anyanyelv védelmét. „Aki tehát anyanyelvét pallérozza, az magát a nemzetet, a nemzettudatot, mi több, a nemzet létét őrzi — védi. (...) A nyelvet védők, Kazinczytól Csokonaiig, Kisfaludytól — ha tetszik — Péchy Blankáig, mindig tudták, mivel szemben, minek ellenére kell vigyázni az anyanyelvre. Napjaink Kazinczyai is pontosan tudják: óriási a nyelvromlás veszélye. S melyik a legleselkedőbb? Az amerikanizálódás? Az úton-útfélen látható — gyakorta rossz — idegennyelvű feliratok tömkelege? A tömegkommunikációból felénk áradó pongyolaság, a sorozatos nyelvhelyességi hibák, az igénytelen fogalmazás, a hibás hanglejtés? (...) Feladatuk van tehát bőven! Annál is inkább, mivel az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz közeledve még jobban kell ügyelnünk arra, ami csakis a mi nemzeti értékünk: az anyanyelvünk!” (GÖNCZ ÁRPÁD, A „Szép magyar beszéd” verseny eredményhirdetésének résztvevőjéhez: Egyetemi Fonetikai Füzetek 21. sz. 1997. 58—9.)

A magyar nyelv mai állapotával többen is elégedetlenek, aggodalmuknak adnak hangot, és felhívják a figyelmet arra, hogy az angol nyelvnek a jelenlegi rendkívüli erős hatása a magyarra több negatív következménnyel is jár, és vészhelyzetet is előidézhet (Van-e szükség Magyarországon az anyanyelvi törvényre?: Nyr. 1997: 104—19). FODOR ISTVÁN azt írja, hogy: „Azt hiszem, legtöbben egyetértenek velem abban, hogy az angolmánia, a korlátlanul beáramló angol elemek megnehezítik a kommunikációt egyrészt az elemezhetetlen szavak szaporodó aránya, másrészt a hangrendszerünkbe nehezen beilleszkedő kiejtésük és különösen a kevésbé tanult rétegek közt, a kiejtési variációk túlburjánzása miatt. (...) De nyelvújítóinkra és nyelvművelőinkre ma új feladat vár: az egyéb magyartalanságokon és stílustalanságokon túl a fölösleges anglicizmusok elleni küzdelem. Kétséges azonban, hogy a nagy erőfeszítés ellenére is kellő sikerre számíthatunk:

ellentétben a nagy nyelvújítás korával a mai nemzedék, úgy látszik, közömbös az anyanyelv ügye iránt” (FODOR ISTVÁN, Nyelvújítás régen és ma — Európában és a harmadik világban: Nyr. 1997: 265). Hasonló módon nyilatkozik FÁBIÁN PÁL is: „Az idegen szavak esetében tehát nyelvünk sokkal kevésbé türelmes, mint pl. a nagy nyugati nyelvek egymás iránt, és sok a selejt, azaz a be nem fogadott idegen elem” (FÁBIÁN PÁL, Az elviselhetőség határai a rádióban az idegen szavak használatában. Nyr. 1997: 266). BENKŐ LORÁND szerint: „Nem az a főkérdés tehát, hogy nyelvünkben sok az idegen szó, avagy kevés, hiszen egy nyelv annál gazdagabb, kifejezőbb, minél nagyobb, minél változatosabb a szókincse. A dolog lényege — és egyben negatívuma — az egyre jobban *eltorzult arányokban* és ezzel a közérthetőség mind nagyobb mértékű veszélyeztetésében van. (...) Ezen az úton haladva előbb szakmai nyelvezetünk, majd hovatovább köznyelvünk is oda juthatna, hogy idővel szinte már csak a kapcsoló elemek mutatnák, hogy magyarul szól a közlés” (BENKŐ, Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége: MTud. 1997/10: 1250).

A mai világ prioritásai közé tartozik az emberi élet számára az optimális körülmények megteremtése. Egyre több szakember hangsúlyozza azt, hogy a környezet védelmének célja nemcsak a fizikai, hanem a pszichikai és a kulturális fejlődés feltételeinek biztosítása az ember számára. Tehát nemcsak az ember biológiai, hanem pszichikai és kulturális szükségleteinek kielégítéséről is szó van (DOBOSZ J.—GRZYBOWSKI S.—WOJCIECHOWSKA A., Zagadnienia ochrony środowiska jako dobra intelektualnego. Międzyuczelniany Instytut Wniosków i Ochrony Własności Intelektualnej. Kraków, 1989. 51. füzet, 25. l.). Azt, hogy a nyelvet nemzeti kultúrakincsnek nevezzük, a kultúrához soroljuk, senki sem kérdőjelezi meg. Senki nem ellenzi a kultúrjavarok jogi szabályozását sem. Viszont a nyelv jogi védelme ellenállást vált ki. Sok jel utal arra, hogy a nyelvnek mint kultúrakincsnek jogi védelme elkerülhetetlenné is válhat abban az esetben, ha másképpen nem lehet megállítani a nem kívánatos nyelvromlást.

Manapság az élet sok területén gyökeresen megváltozott a helyzet. A kultúrminták közvetítését, amelyek korábban az írott nyelvben rögzültek (a szépirodalom, a sajtó, a tudományos publikációk nyelvében), jelenleg a tömegkommunikációs eszközök vették át. Néha azt tapasztaljuk azonban, amire GÖNCZ ÁRPÁD is utalt, hogy a médiák a negatív nyelvminták forrásává is válhatnak. Az „új beszéd”, mint a tömegtájékoztató eszközök által propagált nyelv, alapvető mintát szolgáltat a társadalom széles rétegei számára, ami azt jelenti, hogy az emberek kritikátlanul átveszik ennek a stílusnak a formuláit. Ez különösképpen a hivatalos jellegű megnyilatkozások esetében történik így, mivel az emberek meg vannak győződve arról, hogy ez a helyes és a választékos stílusú beszéd. (A társadalomban azonban ezzel ellentétes tendencia is tapasztalható: az „új beszéd” elvetése, amiről olyan megjegyzések tanúskodnak, mint például: a *süket duma*, *mellébeszélés*, *sóderol*, *sóder*, *sumákol*, *süketel* stb.) Ennek a magatartásnak a következménye a nyelv vulgarizálódása, elszegényedése, amely folyamat manapság egyre nagyobb méreteket ölt. A szavak elértéktelenedése azt okozza, hogy egyre nehezebben lehet majd beszélni a nemzet számára nagy és fontos dolgokról (BAŃCZEROWSKI, A nyelv titkai: Nyr. 1997: 190—203). A médiák óriási hatást gyakorolnak nemcsak magára a nyelvre, hanem az egész kultúrára is. Azt tapasztaljuk, hogy a médiák egyre inkább nemzetközivé válnak, a nemzet-specifikus vonások lassan háttérbe szorulnak. Fokozatosan átvesszük, gyakran kritikátlanul, főként az észak-amerikai kultúra értékrendjét, életstílusát, figyelmen kívül hagyva, hogy maguk az amerikaiak egyre gyakrabban hangoztatják saját kultúrájuk hanyatlását, értékvesztését, romlását. LOTFI A. ZADEH professzor, az amerikai tudomány egyik fellegvárában, a kaliforniai Berkeley Egyetemen a végzős hallgatók előtt tartott beszédében többek között a következőket mondta: „Akárcsak az Egyesült Államokban, Európában és

más földrészeken is az alacsony színvonalú programok, a benyomuló reklám és a túlbujázó kommercializmus vált a tévéadások meghatározójává. Egy neves tévés személyiségnek, az európai közönséghez szólva ezt kellett mondania: »Nekünk sikerült lerombolnunk saját kultúránkat az Egyesült Államokban, most le fogjuk rombolni az önökét is.« Azért érintem ezeket a jelenségeket, mert számottevő hatást gyakorolnak társadalmunkban a fiatalok felfogására és törekvéseire. (...) De abból a megfontolásból tettem ezt, hogy aláhúzzam: közös a felelősségünk — és különösen az önök nemzedékének felelőssége, amely a jövőt formálja majd —, hogy valamit tegyünk demokratikus társadalmunkban, amivel megelőzhetjük az elüzletiesedés és konzumálás roncsoló erőit abban, hogy csorbítsák kultúránkat és döntően befolyásolják értékeink, hitünk és erkölcsaink meghatározását» (Mindenütt a kommersz kerekedik felül [Varsányi Gyula fordítása]: Népszabadság 1997. okt. 4. 18).

A jogi szabályozásnak tulajdonképpen olyannak kellene lennie, hogy ne büntessen, mivel a törvényeket meg is lehet kerülni, és esetenként meg is kerülnek. A célszerű jogi szabályozásnak olyan hatással kell lennie az emberekre, amely a törvények tiszteletben tartására irányuló pozitív érzést önként is kiváltja bennük. Érdemes hangsúlyozni, hogy a kultúr- és más javak jogi védelme nem szükségszerűen párosul a funkcionális szabályaiba való beavatkozással. Mindenképpen tiszteletben kell tartani az adott objektumban végbemenő rendszerspecifikus változásokat.

A világon jelenleg körülbelül 6 ezer nyelvet tartanak számon. Ennek egyharmad részét olyan nyelvek teszik ki, amelyeken kevesebb mint ezer ember beszél. C. MOSELEY az „Atlas of World Languages” című mű társszerzője a L’ Europeo hetilapnak 1995. január 18-án adott interjújában a következőket mondta: „2000 és 2100 között kb. 3 ezer nyelv fog kihalni, és majdnem ugyanennyi az azt követő évszázadban. (...) ez a jelenség nagyon hasonlít a természetben az egyes állatfajok kipusztulásához.” (PISAREK—ROKOSZOWA i. m. 56.) Bizonyára nehéz lenne megjósolni, hogy a jelzett szám milyen nyelveket takar, melyek azok, amelyek pusztulásra vannak ítélve. Lehet, hogy közöttük lesz a magyar nyelv is.

Erre többféle módon lehet reagálni. Van olyan vélemény, hogy ez a jelenség nem újkeletű. Az emberiség történelme során több nyelv és nép halt ki, de a világ létezik, az élet megy tovább. Igaz, hogy a világ a magyar vagy más nyelvek nélkül is létezni fog, de a világ mindenképpen szegényebb lesz azzal, amit tudnánk neki és saját magunknak magyarul mondani. A magyar nyelv védelme, más nyelvekhez hasonlóan, hozzájárulást jelent a közös európai hagyományok és közös kulturális örökségünk megőrzéséhez és fejlődéséhez. A magyar nemzet már több mint ezer éve aktívan vesz részt az európai kultúra és civilizáció fejlesztésében és alakításában. Ahogy BERTÓK LORÁND írja: „Nyelvünk, zenénk, ételeink, szellemi és anyagi történelmi környezetünk védelme ugyanis minden ellentétes vélemény dacára *nem „nacionalizmus”, hanem a világ sokszínűségének megőrzését szolgáló, az elszűrkülés ellen ható igen hasznos tevékenység.* (...) Hazánk éppen különlegességeivel járulhat hozzá a világ színességéhez” (Magyar Nemzet 1997. nov. 1. 15).

Ahogy már említettük, az egyre erősödő mozgalmak és kormányzati intézkedések eredményeként védjük a természetes környezetet, az élővilág sokféleségét, amelynek megőrzése létérdeke az emberiségnek. Így sikerült több állat- és növényfajt megmenteni a biztos pusztulástól. Védni kell a nyelvek sokszínűségét is. MICHELBERGER PÁL megfogalmazása szerint: „A nyelvek és gondolkodásmódok diverzitása, sokfélesége a tudomány virágzásának legfőbb forrása” (N. SÁNDOR L., Tudományos anyanyelvünk védelmére szorul: Magyar Hírlap 1997. jan. 16.). A nyelvet mint nemzeti kultúrkincset sok-sok nemzedék gondolatainak és munkájának a gyümölcsét gondosan óvni és védeni kell. E történelmi kötelességünk senkire nem ruházható át. A nyelv a nemzeti identitás talán

legfontosabb tényezője. Érdekességként megemlítem, hogy a közvéleménykutatások adatai szerint például a lengyel felnőtt lakosság több mint 90%-a a lengyel nyelvet a legnagyobb olyan értéknek tekinti, amely a nemzeti identitás alapja. BERTÓK LORÁND szerint: „Nálunk a magyarságtudat kifejlődését nem támogatta se az előző, se a mai rendszer. Így, ha valaki otthonról nem hozott magával nemzeti tudatot, úgy a hazához való ragaszkodása, az érte való tenniakarás vágya többnyire nagyon gyenge vagy teljesen hiányzik. Ennek köszönhető, hogy értelmiségünk jelentős részének *nincs megfelelő nemzeti tudata.*” (BERTÓK i. m. 14.) A nyelvcentrikus kultúrák, és ilyen a magyar is, csak addig maradhatnak fenn, ameddig megtartják a nyelvüket, amely egyben az önazonosságuknak és a megkülönböztető értéküknek a szimbóluma. WHORF és követői szerint a nyelv a kultúra alapvető, invariáns eleme, olyan mátrix, amely különleges módon formálja nemcsak a gondolatainkat, hanem érzelmeinket és cselekedeteinket is (WHORF B. L., *Science and Linguistics: Technology Review* 1940: 229—48). A nyelv a struktúrájával meghatározza azt a módot, amelynek a segítségével észleljük (érzékeljük), megtapasztaljuk a nyelven kívüli valóságot. Így a „nyelvi korlátok” abszolút módon kizárják azt a lehetőséget, hogy egy adott nyelvi környezetben létrejött kultúra e nyelv nélkül fennmaradjon. A Whorf-féle elméleti következtetések azt sugallják, hogy tulajdonképpen nem is létezhet egyetlen olyan kultúra sem, amely teljesen független a nyelvtől.

A nyelvet nemcsak ápolni, védeni kell a különböző negatív hatásokkal szemben, hanem biztosítani kell számára a széles körű fejlődési feltételeket is. Legyen lehetősége minden funkcióját teljesíteni a társadalmi, valamint a magánélet minden területén. A nyelv életképességét erősíti kulturális pozíciója, elsősorban az irodalomban, mindenekelőtt pedig az iskolában történő használata. A nyelvnek is fejlődnie kell a társadalommal együtt, és meg kell felelnie az általános fejlődés által diktált követelményeknek. A mai integrálódó, globalizálódó világban kíméletlen verseny, harc és kiszorítási folyik a nyelvek, a kultúrák között is, és tőlünk függ, hogy milyen eredménnyel végződik. Vajon a kis nyelvek és kultúrák képesek-e helytállni abban a hatalmas versenyben, amelynek feltételeit az úgynevezett világnyelvek diktálják, vagy háttérbe szorulnak, degradálódnak és megszűnnek létezni? Ez a figyelmeztetés egybecseng GLATZ FERENCnek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének a következő gondolatával: „Mi lesz általában a kis nyelvek és a kis nyelvi kultúrák jövője a XXI. században? Megítélésem szerint naiv elképzelés volt azt hinni — sokan még most is így gondolkoznak —, hogy a dél-alföldi kis falvakban is angolul fognak érettségizni tíz vagy húsz év múlva. Ha nem hozzuk anyanyelvünket megfelelő, modernizálódott színvonalra, akkor a magyar kisgyermek nem lesz versenyképes a világpiacra a nagy *lingua francák*, a nagy nyelvek, az angol, a francia, a német nyelv körében született gyermekekkel. A nemzeti, állampolgári közösséget évszázadokra meghatározzák az ezekre a kérdésekre adott válaszok. Ebben kell nekünk a szürkeállományt aktivizálni.” (A tudomány új szerepvállalása: Európai utas 1997: 44.) Több magyar nyelvész is látja ezt a kérdést és szorgalmazza napirendre tűzését. KISS JENŐ szerint „(...) sürgető feladat a magyar nyelvtudományban a magyarra vonatkozó nyelvi tervezés, illetőleg nyelvpolitika szilárd módszertani alapokon nyugvó, átgondolt, célirányos kiépítése. S ebben a tevékenységben a nyelvnek mind identitásörző és -kifejező, kultúramegtartó és -teremtő funkciója, mind pedig az állandó alkalmazkodás szükségessége kiemelt fontosságú terület kell, hogy legyen. (...) nem tudjuk, milyen jövő vár a magyar nyelvközösségre. Azt azonban igen, hogy nyelvének olyan jövője lesz, amilyen sors a nyelvközösségre vár. Azt is tudjuk, hogy jövőjéért minden nyelvközösség csak a mindenkori jelenben tehet” (A magyar nyelvről — nyelvpolitikai megközelítésben: MTud. 1997/8: 967). Ebben a kérdésben rendkívül fontos a céltudatos és színvonalas anyanyelvi oktatás. A jelenlegi helyzet azonban ezen a területen, a szakemberek szerint,

messze nem kielégítő (KESZLER BORBÁLA, Az anyanyelvi oktatás helyzete és feladatai: Egyetemi Fonetikai Füzetek 21. sz. Bp., 1997. 15—9).

Civilizációs körünkben talán nincs is olyan állam, amelyben a nyelvi kérdést ne szabályoznák törvények. Néha a nyelv státuszát a legmagasabb szintű jogszabály, vagyis az alkotmány határozza meg. Így van ez például Ausztriában (ahol az alkotmány 8. §-a arról rendelkezik, hogy „Die deutsche Sprache ist, unbeschadet der den sprachlichen Minderheiten bundesgesetzlich eingeräumten Rechte, die Staatssprache der Republik.”), vagy Kanadában (ahol az 1980. évi alaptörvény 16. §-a értelmében a hivatalos nyelv az angol és a francia). Néha viszont külön törvény (pl. Belgiumban és Franciaországban) vagy alacsonyabb szintű törvény szabályozza azt (pl. az USA New Mexiko államában az államtörvények kihirdetése angol és spanyol nyelven történik: „Laws in New Mexico are published in both English and Spanish.”).

Az államnyelv fogalma annyit jelent, hogy a nyelvet az állami szervek, hivatalok a nyilvános párbeszéd eszközeként használják. Az államnyelven hirdetik ki az állam törvényeit, a bírósági ítéleteket stb. Mégis, egy olyan törvényi rendelkezés, amely szerint az „x államban y nyelv az államnyelv”, különféle problémákat okozhat. Egy nyelvész azonnal felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti nyelv nem valamiféle egységes, hanem inkább differenciált képződmény, és mit is jelenthet tulajdonképpen az a deklaráció, hogy Ausztriában a német nyelv az államnyelv. Egy szociológus valószínűleg saját kétségeit fejezi ki ezzel kapcsolatban: azok az emberek, akik anyanyelvként azt a nyelvet beszélik, amely államnyelvi státusszal rendelkezik, jobban privilegizáltak, mint azok, akik nemzeti kisebbségi sorsúak, tehát a jogegyenlőség ilyen esetben véleményük szerint csorbat szenved. Természetesen az államnyelvnek sokkal nagyobb a presztízse, mint a kisebbségi nyelvnek, ezért ezt a kérdést a civilizációinkban kialakult és általánosan elfogadott szokások szerint kell rendezni. A negatív vita csak negatív eredményekhez vezethet, és nem old meg semmit. A nemzeti kisebbségek nyelvi érdekeit megfelelő jogi aktusoknak kell védenie, figyelembe véve „A nemzeti kisebbségek védelméről szóló konvenció” és a „Kisebbségi és regionális nyelvek európai chartája” ajánlásait.

A nemzeti nyelvhez való viszony különféle módon jut kifejezésre az egyes országok jogalkotásában. Nehéz azonban egyértelműen meghatározni, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az adott döntést kiváltották. A dolgok természeténél fogva a jog inkább a gyengébbet védi, mivel a gyengének inkább szüksége van rá, mint az erősnek. Azért manapság azt tapasztaljuk, hogy a nyelvi kérdést a legliberálisabban az angolnyelvű országokban kezelik, mert az angol nyelv, főként az amerikai angol a legterjedtebb etnikai nyelv a világon. A tudományos szakirodalom mintegy 80%-a ezen a nyelven továbbítódik. Az utóbbi időben azonban, a nemzetközi sajtó szerint, az USA-ban is azt követelik, hogy erősítsék meg az angol nyelvnek mint hivatalos nyelvnek a pozícióját, amelyet a spanyol ajkú bevándorlók veszélyeztetni látszanak. A legjobb tudomásom szerint az amerikai kongresszus a közelmúltban már hozott is ilyen döntést.

Erősebb védelmet kapnak azok a nyelvek, amelyeknek a nemzetközi pozíciója gyengül (mint például a francia nyelv), illetve a kihalás fenyegeti (ilyen például az ír nyelv). A nyelv jogi védelme az államnyelv esetében sem jár mindig sikerrel. Íme a már említett ír nyelv esete. Az Ír Köztársaság hatóságainak erőteljes támogatása ellenére jelentősége az országban egyre csökken. Más oldalról nézve viszont a héber nyelv, amely az 1948-ban létrejött Izrael állam államnyelve lett, kitűnően fejlődik és alkalmazkodik a mai élet követelményeihez (MAJEWICZ A., Języki świata i ich klasyfikowanie. Warszawa, 1989. 18). RICHARD CHAIM SCHNEIDER a Süddeutsche Zeitungban BENJAMIN HARSHAV, izraeli nyelvész „Forradalmi idők nyelve, a héber” című munkáját ismertetve a következőket írja: „Az új cél egy olyan társadalom megteremtése volt, amelyben mindenki a születésétől

kezdve azonos nyelven beszél (...) Ami ezután következett, az századunk egyik csodája: létrejött egy nemzet, és a kifejlődött nyelve részt vett a nemzet szellemi és kulturális identitásának formálásában. Az a mód, ahogyan a héber teljesen új szakterületekre és témakörökre kiterjedt, ahogyan a bürokrácia, a tudomány és az újságírás területét meghódította, szükségszerűen rányomta a bélyegét az új közösségre” (SCHNEIDER R. CH., *A héber nyelv feltámadása: Valóság* 1997/10: 127).

A kívánt eredményeket hozta, mint köztudott, a nyelvi politika Norvégiában is. A nemrégén szuverén állammá vált Litvánia a litván nyelvet államnyelvvé nyilvánította. Hasonló módon cselekedett Észtország parlamentje is, amely 1995. február 22-én elfogadta az észt nyelvet egyetlen államnyelvnek. Észtország területén minden más nyelv idegen nyelvnek számít. Az orosz nyelvet az észt mellett csak azokon a területeken lehet használni, ahol az orosz nyelvű lakosság többséget alkot (PISAREK—ROKOSZOWA i. m. 60). A Belarusz Köztársaság 1996. évi alkotmánya a belarusz nyelvet államnyelvvé nyilvánítja, amellyel az orosz nyelvnek is azonos jogai vannak. Tudatos nyelvpolitika folyik a volt Jugoszlávia területén létrejött új, önálló államokban is (NYOMÁRKAY I., *A szerb-horvát nyelvkérdés*: Nyr. 1997: 204—13; *Deklaracija o hrvatskome jeziku* 1991.). Szlovákiában az 1995. november 15-i nyelvtörvény feltételezi olyan különleges hivatalok létrehozását is, amelyeknek a feladata felügyelni a nyelvtörvény rendelkezéseinek tiszteletben tartását. A szlovák nyelvtörvény elsősorban a cseh nyelvi hatások és az amerikanizmusok ellen irányul, de korlátozza az ottani magyar kisebbségnek az eddigi jogait is. Szlovákia számára kétségtől mintául szolgált a francia törvényalkotás, amely a francia nyelvet mint az identitás és a francia kulturális örökség alapvető összetevőjét védi. MAURICE DRUON, író, a Francia Tudományos Akadémia tagja 1995. november 6-án a *Der Spiegel*-nek azt nyilatkozta: „Franciaországban az állam és a nyelv kapcsolatának nagy hagyománya van. Azóta, amióta I. Ferenc 1539-ben Villers-Cotterets-ben rendeletet adott ki, amely szerint minden jogszabályt franciául kell megírni, ez a kapcsolat történelmünk, kultúránk, temperamentumunk és szokásainknak részévé vált. (...) Richelieu észrevette, milyen jelentősége van a nyelvnek mint egyesítő elemnek. 1882-ben A. Jules Ferry bevezette a kötelező iskolai oktatást, és kötelezővé tette a Francia Tudományos Akadémia által megalkotott helyesírást is.” (Idézi: PISAREK—ROKOSZOWA i. m. 60—1.)

Amikor azt mondtam, hogy a szlovák nyelvtörvény a franciából merített (ezt egyébként már többen is megírták), akkor azokra a francia nyelvtörvényekre gondoltam, amelyeket 1975. december 31-én, és 1994. augusztus 4-én léptettek életbe, és amelyeket nemcsak a köztársasági elnök és a kormányfő, hanem több miniszter is aláírt, így a belügy-miniszter, az igazságügy-miniszter, az oktatási miniszter, a közlekedés- és turisztikaiügyi miniszter, a munkaügyi miniszter, valamint a francia nyelvügyi és kulturális miniszter. A törvény a felsorolt minisztereknek ezirányú kötelességeit határozza meg. Ezenkívül Franciaországban a nyelvet védő egyesületek is működnek, amelyeknek joguk van kérészet indítani a bíróságon a nyelvtörvény megszegői ellen (KRUK M., *Francuska ustawa językowa*. In: *Biuletyn Rady Legislacyjnej. Przegląd Legislacyjny*. URM. 1995/4: 198—206).

A kanadai Quebecben 1977-ben az ottani parlament jóváhagyta A Francia Nyelv Chartáját (*Charte de la Langue Française*), amely alapján létrehozták a Francia Nyelvi Hivatalt (*Office de la Langue Française*) és a Francia Nyelvi Tanácsot (*Conseil de la Langue Française*). A Francia Nyelv Chartája szerint: „Az állami szolgálatban nem lehet akárhogy beszélni” (PIENKOS J., *Problem normy językowej w krajach francuskojęzycznych*. In: *Normalizacja języka w krajach Zachodu. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Komisję Kultury Słowa* 14 grudnia 1992 r. (szerk.: A. MARKOWSKI és J. PUZYŃNINA). Warszawa, 1994. 38—9).

A Németország alkotmányában a *Sprache* szó csak egyszer fordul elő, a 3. paragrafusban: „Niemand darf wegen seines Geschlechts, seiner Abstammung, seiner Rasse, seiner *Sprache*, seiner Heimat und Herkunft, seines Glaubens, seiner religiösen oder politischen Anschauungen benachteiligt oder bevorzugt werden.” Úgy tűnik azonban, hogy a német nyelv státusza mégis bekerült az alkotmányba a bevezető részben szereplő deklaráció révén, amely egyértelműen kimondja, hogy az alkotmányt „das Deutsche Volk” hozta létre. A soron következő cikkelyek biztosítják a jogokat a németeknek: a németeknek gyülekezési joguk van (8.§), a németeknek joguk van szervezeteket alkotni (9.§), a németek mozgásszabadsággal rendelkeznek az ország egész területén (12.§) stb. Az, hogy a Német Nemzet által megalkotott alkotmány különféle jogokat biztosít a németeknek, tulajdonképpen azt jelenti, hogy közvetetten a német nyelvet államnyelvnek tekinti. Bár a német nyelv mint Németország államnyelve jogilag nem lett expressis verbis meghatározva, a hivatalos helyesírás (amtliche Rechtschreibung) jogi védelemben részesül, amelyet még 1901-ben a II. Helyesírási Konferencia alkotott meg Berlinben. Betartásának kötelezettsége kiterjed „diejenigen Institutionen, für die der Staat in dieser Hinsicht Regelungskompetenz besitzt. Das sind einerseits die Schulen und andererseits die Behörden.” Ezek az intézmények mintát szolgáltatnak a nyomdák, a kiadók, a szerkesztőségek, valamint a magánszemélyek számára (HELLER K., Rechtschreibreform. Sprachreport. Extra Ausgabe, 1994. 2). 1994-ben befejeződtek azok a nemzetközi munkálatok (amelyekben Ausztria, Svájc, Belgium, Dánia, Liechtenstein, Luxemburg, Románia, Magyarország és Olaszország hivatalosan képviseltette magát), amelyek a német helyesírás nagy reformját készítették elő (PISAREK—ROKOSZOWA i. m. 62). Az új helyesírás nemcsak Ausztriában, Németországban és Svájcban lesz kötelező, hanem azokban az országokban is, ahol német kisebbségek élnek. Érdemes megjegyezni, hogy az új helyesírási szabályok nagyobb hangsúlyt fektetnek a szóképzési kritériumokra.

Svájcban az 1938. évi alkotmány 116. cikkelye szerint az ország hivatalos nyelvei a német, a francia és az olasz nyelv. A rétoromán nyelv regionális hivatalos nyelvi státuszt kapott. Luxemburgban viszont az 1984. évi külön nyelvtörvény három hivatalos nyelvről rendelkezik: luxemburgi, francia és német nyelvről (AMMON U., Die internationale Stellung der deutschen Sprache. Berlin, 1991. 61—3).

A Magyar Köztársaság jelenleg hatályos Alkotmánya, amely az 1949. évi törvénynek többszörösen módosított (1987., 1989., 1990., 1993., 1994., 1995., 1997. évi módosítások) szövegét tartalmazza, nem tesz említést az államnyelvről.

A mai kihívások hatására a lengyelek is több intézkedést hoztak a lengyel nyelv védelmében. A Lengyel Tudományos Akadémia Elnöksége 1996. szeptember hó 9-i határozatával létrehozta a Lengyel Nyelvi Tanácsot. Az Alapszabály szerint a Tanács feladata „véleményt nyilvánítani minden olyan ügyben, amely a lengyel nyelv használatát érinti a tömegkommunikációban”. Ugyanezen Alapszabály értelmében feladatai közé tartozik különösen: „a lengyel nyelvről szóló ismereteknek (...) és a nyelvhasználatot érintő kritériumoknak a terjesztése, valamint a különböző szituációknak megfelelő nyelvi formák ajánlása (...); kétséges nyelvi esetek tisztázása (...); megoldások keresése a tudomány és a technika különböző területeit érintő lengyel nyelvhasználat vonatkozásában; tömegkommunikációs terjesztésre szánt szövegek nyelvi formájának véleményezése; a helyesírás kérdéseit érintő állásfoglalások; új áruk és szolgáltatások elnevezésére vonatkozó javaslattétel; gondoskodás a lengyel nyelvi kultúra különleges ápolásáról az iskolai oktatásban.” A Tanács első ülésén az alábbiakat deklarálta:

„A Lengyel Nyelvi Tanács azzal a kéréssel fordul a lengyel társadalomhoz itthon és külföldön, hogy működjön együtt a lengyel nyelv művelését és fejlesztését célzó, az egész

nép számára lényeges törekvések támogatásában, a társadalmi alkalmazások valamennyi területén.

Távol áll tőlünk a purizmus, ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy a nyelvi normák kodifikálása mindazon esetekben szükséges, amelyeknél az sérül, korszerűsítést kíván, vagy csak most alakul ki, valamint ahol a szó kultúrájának az alapvető tételei, köztük a normatív tevékenység alapvető tételei terjesztésre, illetve nyilvános megvitatásra szorulnak. Mint Lengyel Nyelvi Tanács a nyelv ésszerű kodifikálásában, a szó kultúrájával kapcsolatos kollektív vagy egyéni vélemények felkarolásában, valamint Államunk nyelvi politikájának támogatásában látjuk tevékenységünk fő célját. Részt kívánunk venni a lengyel nyelvtörvény előkészítésében is.

Kérünk minden társadalmi és tudományos szervezetet, amely a nyelv kérdéseinek bármely vonatkozásával foglalkozik, kérjük az állami hivatalokat és önkormányzatokat, elsősorban pedig az Oktatási Minisztériumot, valamint a Kulturális és Művészeti Minisztériumot, valamennyi oktatási intézményt, kiadót és a médiákat, hogy érdemben működjenek együtt, és segítsék céljaink megvalósítását. A lengyel társadalom valamennyi tagját, mindazokat, akik igénylik az érthető, világos és egyszersmind gazdag és alkotó nyelvet, amelynek használata a nemzeti kultúra tényleges kifejezőjévé válik, kérjük, vegyen részt a vitában, és jóindulattal — ez nem jelenti azt, hogy kritikátlanul — támogassa a Tanács további munkáját.

A nyelvi kultúra ápolása az egyik leglényegesebb megnyilvánulása egy adott nép teljes szellemi kultúrájával való törődésnek, tudománya és művészete fejlesztésének, politikai élete pallérozásának, jellemzője a társadalmi együttélés normáinak, a társadalom intellektuális és erkölcsi színvonalának. A Tanács létrehozása társadalmi szempontból fontos lépés, a bizottsági tagok számára magas elkötelezettséggel jár. Meggyőződésünk, hogy a Tanács létrehozása kedvező hatással lesz arra az össznemzeti vitára, amely a lengyel nyelv jelenlegi állapotával, valamint fejlődési irányjaival kapcsolatos.” (Język Polski 1997/1: 69.)

A készülő lengyel nyelvtörvénynek a szövege, amely az utóbbi időben lezajlott parlamenti választások eredményeinek a hatására valószínűleg még változni fog, a következő formában fogalmazódott:

Törvény a lengyel nyelvről és annak védelméről (II. sz. tervezet)

1. cikkely

A lengyel nyelv a Lengyel Köztársaság államnyelve. Az államnyelvet használja valamennyi kormányzati és önkormányzati szerv és hivatal, azokat kivéve, amelyekről jelen törvény külön rendelkezik.

2. cikkely

A lengyel nyelv nemzeti kultúrkins. Védelme a Lengyel Köztársaság valamennyi szervezetének és állampolgárának kötelessége.

3. cikkely

A lengyel nyelv védelme kiterjed:

1. a lengyelországi közéletben megjelenő más nyelvek ellenhatásának kivédésére;

2. a nyelvvel kapcsolatos tudásanyag közkinccsé tételére és a folyamatosan tökéletesített, helyes nyelvhasználat terjesztésére a társadalmi életben;
3. a nyelvi kutatások ösztönzésére;
4. a nyelv fejlesztését elősegítő feltételek megteremtésére, azaz a kifejezési módok eszköztárának gazdagítására, pontosítására és válogatására;
5. a nyelv vulgarizálódásának megakadályozására.

4. cikkely

Jelen törvényi előírások a nyelv nyilvános használatára vonatkoznak, és nem érintik a törvényben előírt kivételeket:

1. A lengyel nyelv használata kötelező az intézmények elnevezése, áruk és szolgáltatások megnevezése esetében, a hirdetésekénél, az írott és elektronikus reklámoknál, a használati utasítások, az egyes áruajtákra és szolgáltatásokra vonatkozó garanciális feltételekkel kapcsolatos információk esetében, az árucímkéken, a termékeken, számlákon, elismervényeken stb.
2. A Lengyel Köztársaság területén valamennyi, a nyilvánosság számára látható feliratot — hivatali cégtáblán, portálon, közintézményeknél, kereskedelmi és szolgáltató egységeknél, valamint a tömegközlekedési eszközökön — lengyel nyelven kell megfogalmazni.
3. A Lengyel Köztársaság területén készült valamennyi megállapodást — köztük a Lengyel Köztársaság területét érintő munkaszerződéseket — lengyel nyelven kell elkészíteni.
4. A lengyel nyelv az oktatás, a vizsgáztatás és a diplomamunkák nyelve az állami és a magánképzés valamennyi szintjén. A lengyel nyelven történő képzés nem kötelező a külföldiek, valamint a lengyeltől eltérő nemzetiségű személyek számára fenntartott iskolákra nézve.

5. cikkely

1. A 4. cikkely 1—4. pontjában előírtak nem kötelezőek azokban az esetekben, amelyekben alkalmazásuk a Lengyel Köztársaság által eddig megkötött vagy a jövőben megkötésre kerülő nemzetközi egyezményeket sértene, különös tekintettel azokra a kötelezettségekre, amelyek a Regionális és kisebbségi nyelvek európai chartájából következnek.
2. A 4. cikkely 1—2. pontjában előírtakat nem kell alkalmazni olyan intézmények, cégek, áruk és szolgáltatások esetében, amelyek idegen elnevezése általánosan elterjedt.
3. A 4. cikkely 1—3. pontjában említett lengyel nyelvű elnevezések, feliratok, szövegek mellett azok idegen nyelvű változata is szerepelhet.
4. A 4. cikkely 1. pontjában előírtakat nem kell alkalmazni olyan újságok, folyóiratok, könyvek, valamint idegen nyelvű nyomtatványok esetében, amelyek külföldiek, vagy a lengyel nyelvet nem ismerők számára készülnek.
5. A 4. cikkely 3. pontjában említett, külföldi szerződő felekkel kötött megállapodások — fizikai és jogi személyek vonatkozásában egyaránt — kívánságuk esetén két nyelvi változatban elkészíthetők, ezek mindegyike joghatályos; ha a lengyel és az idegen nyelvű változat között eltérés van, a lengyel nyelvű szöveg a mérvadó.
6. A 4. cikkely 4. pontjában előírtak nem alkalmazhatók az idegennyelv-oktatásban, valamint azokban az esetekben, amikor a tanuló külföldi, vagy nem ismeri a lengyel nyelvet.

6. cikkely

A rádiózásról és a televíziózásról szóló 1992. év december 29-i törvény 4. fejezete 21. 1. cikkelyének 6. pontja kiegészül az alábbi, 6a) ponttal:

- 6a) a lengyel nyelv tiszteletben tartásának általánosság tétele, terjesztése és védelme.

7. cikkely

Valamennyi állami szerv, állami és önkormányzati hivatal a formanyomtatványok megszerkesztésekor köteles arra törekedni, hogy a hivatalos levelek, közlemények, utasítások nyelve érthető, tömör, és helyes legyen.

8. cikkely

1. A 7. cikkelyben említett szövegek alkalmas nyelvi formájának értékeléséhez az Oktatási Minisztérium által oktatási és közhasználati célokra készült és jóváhagyott idevágó legutolsó kiadványok vagy a Lengyel Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága (Nyelvi Kultúra Bizottság) által általános használatra javasolt ilyen tárgyú munkája a mérvadó.
2. Ha az 1. pontban megjelölt közlemények vonatkozásában valamely nyelvi forma tekintetében nem áll rendelkezésre a szükséges információ, vagy azzal kapcsolatban eltérők a vélemények, a szóban forgó forma alkalmazhatóságáról az adott szövegben a Lengyel Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága (a Lengyel Nyelvi Kultúra Bizottsága) dönt.

9. cikkely

1. A lengyel helyesírási és az írásjelek használatára vonatkozó szabályokat a Lengyel Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága (Nyelvi Kultúra Bizottság) állapítja meg az oktatási miniszterrel, valamint a kulturális és művészeti miniszterrel egyetértésben.
2. A helyesírási és az írásjelek használatára vonatkozó szabályokkal kapcsolatban megállapított elvek és előírások bármilyen megváltoztatásához az oktatási miniszter, valamint a kulturális és művészeti miniszter egyetértése szükséges.
3. A 2. pont rendelkezései nem vonatkoznak a Lengyel Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága (Nyelvi Kultúra Bizottság) által már megállapított helyesírási és az írásjelek használatára vonatkozó szabályok értelmezésére.
4. A Lengyel Köztársaság területén kívül eső helységnevek és fiziográfiai objektumok lengyel elnevezésének írásmódját a Lengyel Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága (Nyelvi Kultúra Bizottság) állapítja meg, az Oktatási Minisztériumban működő, a Világ Földrajzi Neveit Standardizáló Bizottság egyetértésével.

10. cikkely

A közpénzekből történő bármely támogatás odaítélése annak függvénye, hogy az érdekeltek betartják-e a jelen törvényben foglaltakat; ha e téren hiányosságokat állapítanak meg, annak következménye a támogatás részleges vagy akár teljes megvonása.

11. cikkely

Jelen törvény előírásainak megsértése esetén, különös tekintettel a 4. cikkely 1—4. pontjára, a helyi állami vagy önkormányzati, közigazgatási szervek saját kezdeményezésük alapján, vagy a Lengyel Köztársaság területén székhellyel rendelkező és alapszabályukban a lengyel nyelv védelmét deklaráló intézmények vagy társaságok javaslatára a törvénysértővel szemben megkövetelik a törvénysértő magatartás meghatározott időn belüli megszüntetését, a törvénysértő költségére.

12. cikkely

1. Aki a jelen törvény előírásait megszegi, pénzbüntetéssel sújtható.

2. A pénzbüntetés mellett vagy helyette a bíróság kártérítést ítélhet meg az alapszabályukban a lengyel nyelv védelmét deklaráló intézmények vagy társaságok javára.

13. cikkely

A jelen törvényből következő ügyekben a Minisztertanács rendelkezése által meghatározott elvek szerint kell eljárni.

14. cikkely

Jelen törvény hatálybalépése napján Az államnyelvről, valamint a kormányzati és az önkormányzati közigazgatási szervek hivatali nyelvéről szóló, 1945. év november 30-i határozat (A Lengyel Köztársaság Határozatainak Tára, 1945. nr 57: 324) hatályát veszti.

15. cikkely

A törvény kihirdetése napján lép hatályba.

A lengyel nyelvtörvény tervezete nagy érdeklődést váltott ki egész Lengyelországban. Többen azt nehezményezték, hogy a törvénytervezet a kabinetek csendjében, csak a szakemberek viszonylag szűk körében készült el, és hiányolták az általános vitát erről az össznmzetet érintő ügyről. Egy ilyen előzetes vita, egyesek szerint, megteremthette volna a megfelelő kedvező légkört is, tudatosította volna az emberek millióiban a kérdés fontosságát és aktualitását, valamint a törvény mellett szóló érveket stb. Ennek hatására a lengyel médiák és az egyes újságok szerkesztősegei felhívással fordultak a lengyel közönséghez, hogy segítsen az ezer éves lengyel nyelv szépségének a megóvásában és a nyelvhez nem méltó „gyomok kigyomlálásában”. Az eredmény minden elképzelt várakozást felülmúlt. Az emberek telefonon, levélben javaslatok ezreit küldték be az idegen szavak lengyel elnevezésekkel történő helyettesítésére. Kiderült, hogy ebben a vonatkozásban a társadalom óriási szellemi energiával és kimeríthetetlen mennyiségű konstruktív ötlettel rendelkezik (Co piszą o języku? In: Poradnik Językowy. Warszawa 1997/2: 67—73).

A nyelvről való gondoskodás több etikai kérdést is felvet. Minden etika, mint köztudomású, a „morális jó” ideálját fogalmazza meg. Beszélhetünk az emberek közötti kommunikáció etikájáról, de beszélhetünk a nyelvhez mint a kultúrkincshez való viszony etikájáról is. Ezt a kérdést most nem kívánom részletesebben tárgyalni. Viszont hadd jegegyezem meg, hogy a nyelvápolás és a nyelvédelem nem lesz eredményes, ha nem állítjuk helyre az utóbbi időben — a kulturális káosz következtében — erősen megromlott kommunikációs morált. A demokrácia tulajdonképpen a szavakon — mindenekelőtt a dialóguson —, az egyenjogú beszélő és hallgató információcseréjén alapul. Azt tapasztaljuk azonban, hogy gyakran nem tudunk vitatkozni, megbeszélni a dolgokat, megegyezésre jutni. Ennek többek között az az oka, hogy a dialógusban nem a demokratikus partnerség elve, hanem az alá-fölérendeltséggel történő visszaélés érvényesül. Elfelejtettük, hogy a dialógusok, a véleménycserék, a viták, sőt néha a veszekedések útján is társadalmi tények létrehozását segítjük elő. Meg kell fogalmaznunk, és a társadalommal el kell fogadtatnunk egy — a nyelvet és a nyelvhasználatot érintő — olyan általános követelményrendszert, amely a szó etikáján alapul: ne bántsuk a másik embert ellenséges, megalázó, sértő szavakkal; ne csapjuk be az embereket, ne manipuláljuk őket féligazságok, demagógia, zsarolás stb. segítségével; ne szakítsuk meg a dialógust, ne zárkózzunk be, legyünk nyitottak mások szavai előtt, ne tápláljunk előítéleteket, ugyanakkor ne legyünk naivak a közlések befogadásakor, vagyis legyünk tekintettel a manipuláció és a becsapás

lehetőségeire is. Lehet, hogy ez ma már nem „sikk”, de kimondom: a nyelvhez mint a legnagyobb kultúrkincshez való viszonyt általános tiszteletnek és megbecsülésnek kell jellemeznie, nemcsak azért, mert a nyelv biztosítja az életünkhöz nélkülözhetetlen információcserét, hanem azért is, mert a nemzeti azonosság legfontosabb eleme, az ember számára a természet és a társadalmi lét rendkívüli adománya. Ahogy felelősek vagyunk az emberi egészségért, természetes környezetünkért, azok megóvásáért és védelméért, ugyanúgy felelősek vagyunk a nyelvért is, és hasonló felelősséggel kell eljárunk a nyelv vonatkozásában is. A nyelvnek a kiemelt érdeklődés tárgyává és az ökológiaihoz hasonló társadalmi gondoskodás elemévé kell válnia.

Jó lenne, ha a magyar nyelven megjelent tudományos munkáknak ugyanolyan minősítése lenne Magyarországon, mint például az angol nyelven írt publikációknak. „Japánban — ahogy BERTÓK LORÁND írja — ha valakinek nincs elég anyanyelvén történt közlése, a legjobb »impakt faktor« mellett se kap jobb besorolást pályázatok vagy egyetemi kinevezések esetében. Az *anyanyelven való közlés lehetőségét tehát meg kell őrizni; sőt fejleszteni kell*, és el kell ismerni nálunk is, mert e nélkül nincs magyar műveltség és magyar élet se.” (BERTÓK i. m. 15.)

Mondanivalómat egy Kölcssey Ferentől idézett mondattal szeretném befejezni: „(...) idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig művelni kötelesség” (Parainesis Kölcssey Kálmánhoz).

BAÑCZEROWSKI JANUSZ

Nyelvhasználat és nemzeti tudat*

E téma vizsgálója akkor jár el helyesen, ha mindenekelőtt azt teszi világossá hallgatói számára, hogy miről is akar szólni, mi előadásának a tárgya és a célja. E megfontolás alapján én először is azt igyekszem tisztázni, miért került a címbe a *nyelvhasználat* szó a *nyelv* vagy az *anyanyelv* helyett, s hogy mit is érthetünk *nemzeti tudat*-on. Az utóbbival kezdem, megjegyezve, hogy a nyelvhasználatban a *nemzettudat* és a *nemzeti tudat* megnevezés egyaránt szokásos, és többé-kevésbé ugyanazt jelenti. A Magyarok Világszövetsége kiadásában 1996 végén megjelent egy csaknem 400 oldalas, gazdag kötet: „Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén.” A könyv a Magyarok IV. Világkongresszusának az év nyarán elhangzott előadásait tartalmazza. A kétnapos ülészak előadásait öt szekcióba osztották szét a szervezők. Az első, az „Új nemzeteszmeny megteremtése” című szekcióban HÓDI SÁNDOR — aki egyébként ennek a szekciónak Pozsgay Imre mellett társelnöke volt — a következőképpen határozta meg, azaz inkább jellemezte a nemzeti tudatot (i. m. 60—1):

„A nemzeti tudat az emberek állásfoglalásában, magatartásában nyilvánul meg: közös igényekben, törekvésekben, célkitűzésekben. Ha ezek a közös igények és törekvések hiányoznak, ha a nemzeti érdekek nem fogalmazódnak meg világos és határozott célkitűzésekben, az adott népesség nem tekinthető nemzeti közösségnek. Az a meghatározás tehát, hogy magyar az, aki annak mondja magát, önmagában véve nem elegendő. A nemzethez tartozás *közösségi sorsvállalást* jelent. A magyarság esetében ez a magyar nyelv tudatos ápolását, a szokások és hagyományok őrzését, a történelmi múlt vállalását, és leg

* Elhangzott a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak a Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett konferenciáján, 1997. november 6-án.

főképpen a magyarság erősödésére, gyarapodására, boldogulására irányuló törekvést” [jelenti].

A nemzeti tudatnak ez a jól megfontolt, alaposan átgondolt jellemzése fogalomtisztázásul itt most voltaképpen elég is nekünk, de azért HÓDinak ahhoz a megállapításához, amely szerint nem elégséges, nem fogadható el a „magyar az, aki annak mondja magát” meghatározás, úgy érzem, hozzá kell tennem — nem cáfolatul, hanem megerősítésül — a CSÓÓRI SÁNDOR által ugyancsak az említett nemzetstratégiai tanácskozáson, az annak ünnepi megnyitójában mondottakat is. Íme: „*Magyar az, akinek napi gondot okoz a magyarsága. Még végletebben fogalmazva: magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni!*” S hogy még egy íróra, mégpedig egy magyarságát polgári liberális szellemisége ellenére — vagy inkább: mellett — mindig rendkívül nagyra becsülő, nagy íróra is hivatkozzam, még MÁRAI SÁNDORT idézem. 1946-ban megjelent Naplójában írja a következőket:

„A városban sopánkodás. A bauxit. Az olaj. A Mefer, a Malert. Az ország, a határok. De van más is, amiről senki sem beszél s én ezt féltem: a nemzet. Az a különös összjáték, ami az értelme mindennek s ami nélkül széthull minden, csorda lesz, ugar, gyarmat. Nemzet nélkül nem lehet élni. S most nincs ez az erő senkiben, amitől nemzet lesz az egész jövőben. Rosszízú szó a nemzet, eladták, bepiskolták. Mégis, nemzet nélkül minden értelmetlen. Olyan, mint a család. Kapzsi, buja, hazug emberek összessége a család is. De család nélkül nem jó élni. Igaz, családban sem jó élni. Mégis, mikor nincs család, valahogy nincs értelme az életnek. A nemzet sem eszményi vállalkozás. De nemzet nélkül nincs értelme az egyéni életnek.”

Ami pedig a cím első részét illeti: azért *nyelvhasználat* szerepel benne, nem pedig *nyelv*, *anyanyelv*, *nemzeti nyelv*, mert azt is fontosnak, sőt nélkülözhetetlennek érzem, hogy előadásomban a nyelvhasználatról, annak minőségéről is essék szó. A nyelv csupán jelrendszer, eszközkészlet, mégpedig egy csodálatos, hihetetlenül gazdag eszközkészlet, amelyről, ha feladatomnak tekinteném, csak szuperlatívuszokban szólhatnék, órákig zengve dicséretét. Áradozhatnék hangrendszerünk változatos, színes voltáról; szókincsünk gazdagságáról; a szóalkotásunkban rejlő hatalmas energiákról; ragozási rendszerünk szintetikus tömörségéről, mondatépítésünk gazdaságos voltáról (NÉMETH LÁSZLÓ: „*Nevettükben*»: milyen grammatikai remeklés van egy ilyen alakban. Ha valaki tanulmányt írna a nyelvek sűrítő vívmányairól: bele kéne venni”); szabadnak mondott szórendünk ezernyi finom kifejező árnyalatáról; hangsúlyozásunk, hanglejtésünk, hangképzésünk határozott karakterű, a megértést megkönnyítő, jól elősegítő voltáról stb. Ez a nyelv a maga nemében tökéletes, s ráadásul szakadatlanul fejlődik, gazdagszik minden elemében, minden ízében — és egészében is. Tévednek azok, akik a nyelvhasználat hibáiról, fonáságairól szólva menten nyelvromlást emlegetnek (l. erről: BENCÉDY JÓZSEF: Édes Anyanyelvünk 1988/1: 1—2). Nos, mivel én, bár röviden, de szeretnék a hibákról is beszélni, okkal utaltam a címben nyelv helyett nyelvhasználatra. (Egyébként nincs éles határ, szakadék a kettő között, mert ha a nyelvhasználat fogyatékoságai közvetlenül nem is nyomják rá bélyegüket a nyelvre, főleg egy olyan nagy múltú, nagy kultúrájú nyelvre, amilyen a magyar, hosszú távon, évtizedek, évszázadok alatt igenis hatnak rá, noha a beszélő közösség ezt általában nem érzé meg.)

E hosszú, bevezető jellegű címmagyarázat után, amely, remélem, már több volt egyszerű bevezetőnél, fölteszem az egyik legfontosabb, megkerülhetetlen kérdést, vagyis azt, hogy szükségszerű-e a nyelv(használat) és a nemzeti tudat összetartozása. Máris válaszolok: nem szükségszerű. Egyrészt azért nem szükségszerű, mert valakinek anyanyelve lehet egy nyelv, anélkül, hogy hozzákapcsolódna — vagy inkább így mondom: kellő fokon, érzékelhető módon hozzákapcsolódna — a megfelelő nemzeti tudat. Ezt nem

bántó éllel mondom, hiszen sok oka lehet, inkább tényyszerű megállapításnak szánom. Itt most mindenekelőtt arra utalok, hogy mindig is voltak, akikben az a bizonyos nemzeti tudat nem buzgott eléggé vagy egyáltalán nem buzgott. Gondoljunk ARANY JÁNOS „Kosmopolita költészet” című, 120 évvel ezelőtt alkotott versére, amelyet éppen azokra vonatkoztatva írt, akik az egyetemes emberi igényt nem a népi, nemzeti jelleg megőrzésével, hanem annak ellenében tartották csak érvényesíthetőnek. Néhány sorát idézem:

„Nem szégyellem, nem is bánom,
 Hogy, ha írnom kelle már,
 Magyaros lett irományom
 S hazám földén túl se' jár;
 Hogy nem »két világ« csodája
 Lettem, csak népemből egy:
 Övé (ha van) lantom bája,
 Övé rajta minden jegy.

Ám terjessze a hatalmas
 Nyelvét, honját, istenit!
 Zúgó ár az, mindent elmos,
 Rombol és termékenyít:
 De *kis* fajban, amely ép e
 Rombolásnak útban áll,
 Költő *az* legyen, mi népe —
 Mert kivágyni: kész halál.”

S vannak korok, amelyek eleve nem kedveznek a nemzeti tudatnak, sőt az ellen dolgoznak. Balszerencsénkre mi épp ilyen korban élünk. Íme, hogy ír e kérdésről a Magyar Nemzet egyik közelmúltbeli számában (1997. november 1.) egy jeles orvosprofesszor, sugárbiológus, immunológus, BERTÓK LORÁND:

„Nálunk a magyarságtudat kifejlődését nem támogatta se az előző, se a mai rendszer. Így, ha valaki otthonról nem hozott magával nemzeti tudatot, úgy a hazánkhoz való ragaszkodása, az érte való tenniakarás vágya többnyire nagyon gyenge vagy teljesen hiányzik. Ennek köszönhető, hogy értelmiségünk jelentős részének nincs megfelelő nemzeti tudata.”

Kiegészítésül ehhez még egy adatsort idézek. Igaz, nem rólunk, magyarokról van benne szó, ám úgy ítélem, számunkra is sok tanulságot rejt magában. A Die Zeit című hamburgi hetilap 1995. június 23-i számában figyelemre méltó tanulmányt tett közzé egy német kutató, DIETER ZIMMER. Napjainkban kétségtelenül a számítástechnika, az informatika szakszókincse a legkelendőbb, a legdivatosabb, s mint köztudomású, ez a szókincs angol. Nos, ő hét európai nyelvre kiterjedően megvizsgálta, hogy ennek a jól behatárolható fogalomkészletnek a hatvan legismertebb, leggyakoribb elemét a vizsgálatba bevont nyelvek milyen módon, milyen szavakkal fejezik ki. Ahol angol és saját nyelvű szó egyaránt kb. egyenlő arányban volt használatos valamely fogalom megjelölésére, ott mindkettőt beszámította, figyelembe vette.

Az eredmény? Az élen a francia áll. Ebben a vizsgált szóanyag 82%-a nemzeti nyelvű. A maga 80%-ával nagyon közel áll ehhez a spanyol és a svéd nyelv, illetve nyelvközösség is. A hollandban 64, a dánban 59, az olaszban 58% a nemzeti nyelvű szavak aránya. A sor végén a német áll, vagy inkább kullog, mindössze 50%-kal. Vagyis — állapítja meg a szerző — a vizsgált nyelvek, illetve nemzetek között napjainkban

a németnek meg a hozzá legközelebb álló olasznak a legkisebb, a legmegtépzottabb a nemzeti öntudata. „Talán nem is véletlenül” — teszi hozzá, s ha végiggondoljuk, hogy miféle események, történések mentek végbe Európában az elmúlt öt-hat évtizedben, s ezek milyen külső és belső változásokat idéztek elő, bátran csatlakozhatunk véleményéhez. Egyébként, bár a magyarról ilyen felmérés, összevető vizsgálat nem készült — s ezt magam sem végezhettem el, mivel a szerző nem jelölte meg a vizsgálata tárgyául szolgáló szakmai fogalmakat —, azt, csatlakozva Bertók Loránd már idézett véleményéhez, magam is úgy látom, hogy a mi magyarságtudatunk, nemzeti öntudatunk is roppantul meggyengült, megrendült az utóbbi évtizedekben. Igaz — teszem hozzá —, nem mindehü, inkább csak a határainkon belül. De erről még majd később szölok.

Egyrészt tehát ezért nem szükségszerű a nyelv(használat) és a nemzeti tudat összetartozása. De nem szükségszerű fordítva sem, vagyis úgy, hogy a nemzeti tudathoz mindig szorosan kapcsolódik az anyanyelv ismerete, használata. Utalhatok itt arra, hogy vannak olyan esetek, amikor több nemzet használja lényegében ugyanazt a nyelvet, s vannak példák arra is, hogy a nyelv, az anyanyelv már csak mint jelrendszer kapcsolódik a nemzeti tudathoz, mint nyelvhasználat, mint praxis már nem. BODOR PÁLT, az Erdélyből áttelepült jeles publicistát idézem: „Nem igaz, hogy csak nyelvében él a nemzet. Vannak nemzetek, amelyek nem a nyelvükben élnek. A belgák egy része hollandul, egy része franciául beszél — s a holland nyelvűek nem hollandok, a francia beszédűek nem franciák. [Bekezdés.] Jártam a baszkok földjén. Minden tizedik baszk, ha meg tud szölalni anyanyelvén. S ő mégis baszk, büszkén és ingerülten, rátartian és spanyolul: baszk. Beszéltem egy ifjú és baloldali baszk nacionalistával, aki szívíg pirult, amikor bevallotta: már a harmadik intenzív anyanyelvtanfolyamot végzi, és még mindig nem tud baszkul: fránya nehéz. [Bekezdés.] Ha csak a fülemre hallgatok, a szerbek és a horvátok is egy nyelvet beszélnek. ... Folytathatnám a sort. [Bekezdés.] A magyarság azonban a nyelve nélkül meg nem maradhatna. ... A nemzeti léleknek a nyelv a teste. Legalábbis nálunk.”

Igen. Ezzel a megállapítással — „A magyarság azonban a nyelve nélkül meg nem maradhatna” — egyet is érthetünk. De csak a hozzábiggyesztett „Legalábbis nálunk”-kal együtt. Nálunk csakugyan így van. Ezt fejtegette GRAF REZSŐ a Nyelvünk és Kultúránk 77. számának „Nyelvtudat — nemzettudat” című cikkében, többek között SZÉCHENYI ISTVÁNNak e szavait idézve: „Az anyanyelv a nemzetnek az, mint fognak a zománc. Ha egyszer megromlik, a belső csont is bizonyosan utána rothad.” És ezt mondja, mégpedig keserű indulattal BERTÓK LORÁND is abban a cikkében, amelyre már utaltam az imént. Most ismét idézem egy mondatát: „...ha jól körülnézünk egymást taposó, gyűlölködő, széthúzó közéletünkben, megállapítható, hogy ezt az országot, nemzetet már csak ez az egyre romló, szennyeződő közös nyelv tartja össze.”

Így van, de nem mindenütt van így. Nálunk tehát a nyelvhasználat gyarlóságai ellenére a nyelvet nem fenyegeti közvetlen veszély, a nemzeti tudat viszont megrendült. A történelmi Magyarországon a nemzeti tudat ép(ebb), de a nyelvet fenyegető veszély nagyobb. — És még távolabb? Ott jöszerevel csak a nemzeti tudat maradt meg. Mert például a — ne firtassuk most, hogy milyen okból — külföldre került, idegenbe szakadt magyarok leszármazottai, a második, harmadik, negyedik nemzedék tagjai között nem kevesen vannak, akik őrzik a nemzeti tudatukat, a magyarságtudatukat, de anyanyelvismeretük már csak néhány szóra terjed ki. „A nyelv adománya nélkül nem lehet sem kereskedni, sem országot igazgatni” — írta egy helyütt (Van-e szükség nyelvművelésre? című szép fejtegetésében) DÉRY TIBOR. Nos, a hazájuktól elszakadt magyarokat már nem segíti, nem segítheti a nyelv adománya. Azokat sem igen, akikben még ott zsonganak az anyanyelv szavai, a többieket azonban egyáltalán nem. De nemzeti tudatuk — legalábbis sokuknak — így is megmarad. Büszkék a magyar tudósokra, sportolókra, művészekre,

kiemelkedő eredményeikre, a magyar(os) ételekre, ízekre, italokra, a magyar(os) táncra, zenére, népszokásokra — és mindenre, ami magyar. Ennek szemléltetésére idézek néhány sort SÁROSI BÁLINT népzenekutatónak „Magyar nóta és néphagyomány” című tanulmányából: „A magyar nóta ... nemzeti kultúránk elszakíthatatlan s már csak ezért is értékes része. Ami belőle életképes — amit társadalmunk hosszú idő óta a magáénak érez —, semmivel sem értéktelenebb, mint pl. a francia sanzon: viszont feltétlenül értékesebb, mint napjaink mindent elárasztó, gyorsan múló divatok szerint változó kozmopolita tánczenéje. Legfőbb értéke nem »esztétikai«, hanem mint az anyanyelvé: spontánul, az élő hagyományból ismerjük, kifejez és összeköt bennünket.” (Nyelvünk és Kultúránk 75: 50.) S még egy-két mondatot a Népszabadság 1992. január 20-i számának „Tánc házaiban él a nemzet” című cikkéből: „A The New York Times vasárnapi utazási mellékletének két lepedőnyi oldalát a budapesti tánc házaknak szenteli. ALEXANDRA SHELLEY kiemeli: »A néptáncot a magyar büszkeség élteti, és egy olyan térségben, ahol számtalan magyar él hazájától elszakítva, a kultúra, a nemzeti azonosságtudat letéteményese.«” Igenis, a nemzeti tudat az anyanyelv ismerete nélkül is megmaradhat, akár évszázadokon át. Hogy mennyire így van ez, arra nem régi adalékként hadd idézzem PAPP LÁSZLÓnak, a Magyarok Világszövetsége Nyugati Régiója elnökének néhány sorát a Magyar Nemzet 1997. évi, március 24-i számából. Szívszorító adatait mellőzve, amelyeknek egy részét az amerikai magyarság sorsának, nyelvhasználatának legavatottabb és legelhivatottabb vizsgálójától, NAGY KÁROLYtól merítette a szerző, csak egy néhány, konkrét adatok nélkül is beszédes és elgondolkoztató sort idézek tőle: „Ahogy »a nagy világon e kívül nincsen számodra hely« érvényét veszítette a magyarság egyharmada számára, úgy a »nyelvében él a nemzet« sem lehet mérvadó többé... Mindezt számításba véve talán hasznosabb lenne a szórványokban élőknek egyszer s mindenkorra berendezkedni a kétnyelvűség vagy akár a nyelven túli nemzet gondolatára: a »Szívében él a nemzet« lehetne az új jelmondat.”

Bár van egy kis döccenő ebben a megfogalmazásban, mert míg az anyanyelv, amíg van, csakugyan közös kincs egy nemzet számára, szívük ellenben, amely a nemzetért dobog, csak a nemzet tagjainak vagy külön-külön, lényegét tekintve nagyon is jól értjük e jeligét és egyet is érthetünk vele. Ennek a nyelvében él a nemzet szállóigének egyébként nagy elő- és utóélete van, amiről csak azért nem szólok itt bővebben, mert tárgyunkhoz szorosabban nem tartozik hozzá. Azt azért megemlítem, hogy 1997. szeptember 26-án, amikor a Duna TV anyanyelvi napot rendezett, azaz szinte minden aznapi adása valamiképpen a magyar nyelvhez kapcsolódott, a magyar nyelvről szólt, egy kerekasztal-beszélgetésben a külföldön élő, jeles író, költő és műfordító, KABDEBÓ TAMÁS arról beszélt, hogy a nyelvében él a nemzet formula helyett mindenképpen egyetemesebb, jobb, a ténnyel jobban számoló ez a forma: kultúrájában él a nemzet. Magam is így gondolom. Ilyen értelemben szoltam erről már 1992-ben „Nemzetközpontú nyelvművelés” című előadásomban (l. Nyr. 1993: 402—4), s ugyanígy vélekedett és nyilatkozott többször is GLATZ FERENC, az MTA elnöke. Tette ezt most, a közelmúltban a televízióban, de tette már korábban is számos alkalommal. Egy néhány évvel ezelőtti mondatát idézem, ezzel mindjárt le is zárva a nyelv(használat) és a nemzeti tudat összefüggései kérdésének tárgyalását: „A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből fokozatosan száműzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és az állami (nemzetállami) alapelveket. A nemzet elsősorban kultúrnemzet, nyelvi, hagyománybeli azonosságú emberek közössége” (Népszabadság 1992. augusztus 19.).

Azok után, hogy legalábbis körvonalaiban tisztáztuk a nyelvhasználat és a nemzeti tudat összefüggéseit, előadásomnak, úgy vélem, már csupán egyetlen kérdést kell megvizsgálnia: a nyelvhasználat minőségének kérdését. Tehát nem a nyelvhasználat meglétének vagy meg nem létének kérdését — erről az eddigiekben már szó volt —, hanem

azt, hogy ahol az anyanyelv betölti vagy betöltheti kommunikatív funkcióját, ott megfelelően betölti-e. Félreértések elkerülése végett még egyszer jelzem: most nem a határainkon túli, kisebbségi helyzetben élő magyarok sajátos helyzetéről szólok; nem az olyan helyzetről, amelyben a nyelvhasználat minősége helyett maga a nyelvhasználat van veszélyben — azaz harcolni kell mindenegyes magyar helységnevtábláért, minden magyar nyelvű iskoláért, magyar nyelven vagy azon is megírt bizonyítványért —, hanem a határainkon belüli nyelvhasználatról, annak minőségéről.

Röviden azt mondhatom: nyelvhasználatunk — nem az egyéneké, hanem a közösségé, átlagát tekintve — egészében véve megfelel rendeltetésének, azaz betölti kommunikatív funkcióját, de nem hiánytalanul, nem kifogástalanul, hanem csak olyan jó közepes eredménnyel. S hogy nem hiánytalanul, annak természetesen nem a nyelv az oka, hanem a használó a maga slendriánságaival: helyesírási, fonematikus, szemantikai, szintaktikai és stiláris hibáival, amelyek számtalanszor okoznak a kommunikáció során vételi zavarokat. Köztudomású, hogy az amerikai és az angol nyelvészek körében nagyjából a huszadik század közepére uralkodóvá vált az a szemlélet, amely szerint minden, a nyelvhasználat során felmerülő változat kifogástalan, nincs nyelvészeti alapja a helyes és helytelen formák megkülönböztetésének. A nyelvtudomány művelői nagyjából akkor szakadtak két pártba, tömörültek két táborba. Az egyik táborba tartozók valóban művelik is a nyelvet, nem csupán vizsgálják, a másik tábor tagjai megelégszenek a vizsgálattal, a leírással, s nem is tekintik tudományos tevékenységnek, ami ezen túlmegy. Hogy mennyire nem új ez a nézet, arra csupán az egyik legszélesebb látókörű nyelvtudósnak, BÁRCZI GÉZÁnak negyedszázaddal ezelőtt írt véleményét idézem:

„Ameddig ez a felfogás szűk szakmai téren érvényesül, és a jelenség vizsgálatára, okainak, lefolyásának megállapítására irányul, nyomatékosabb ellenvetést talán nem lehet ellene tenni (bár ez is igen vitatható). Ha azonban a szakember kilépve tudománya szűk kereteiből, érzéketlen közömbösségét átviszi a nyelvnek mint műveltségünk alapjának, nemzeti létünk egyik legfontosabb zálogának megítélésébe, egy csoportba kerül a nyelvi öntudattal nem rendelkező, kényelemszerető laikusokkal, akik rideg értetlenséggel viselkednek anyanyelvünk gyakorlati kérdései, szépsége, esztétikai értéke, jövő sorsa iránt. ... E felfogás egyrészt gyakorlatilag káros, de tudományos szempontból is téves, abból a régen elavult felfogásból táplálkozik, hogy a nyelvész csak megállapít, de nem értékeli. Szerencsére ma már kevés ilyen szakember akad, aki szakmai szűklátókörűségben találkozik a félművelt ember felfogásával” (Nyelvművelésünk. Gondolat, Bp., 1974. 13—4).

BÁRCZI GÉZA ebben a legutóbbi mondatában, sajnos, tévedett. Amióta rohamosan növekszik az amerikai és az angol hatás, egyre több az ilyen nyelvész. 1997 második negyedében, amikor parázs vita kerekedett a sajtóban arról, hogy be szabad-e s egyáltalán be lehet-e avatkozni a nyelv életébe, azaz lehet-e hatni a nyelvhasználatra, többen is a nagy nyilvánosság elé álltak azzal a nézetükkel, hogy a nyelvi jelenségeket csak vizsgálni, leírni lehetséges, értékelni nem. Holott a deskriptív nyelvészet, vagyis a pontos megfigyeléseken és adatgyűjtésen alapuló nyelvreírás, bármily fontos ugyan, de ahhoz, hogy a közvetlen emberi kommunikációt segítse, hatékonyabbá tegye, nem elegendő, sőt arra nem is alkalmas. Hogy ez így van, arra, nyelvművelő lévén, ezrével sorolhatnám a példákat, de nem teszem. Ehelyett inkább arra utalok, hogy ez a deskriptív szemlélet még Angliában és az Egyesült Államokban sem örvend osztatlan elismerésnek. Mint HELTAI PÁL és NAGY RÓBERT részletesen kifejtik „Nyelvművelés Angliában és Amerikában: a Plein English Campaign” című, e dolgozatot írásakor a Nyelvőrben még meg nem jelent, sajtó alatt levő cikkükben¹, a hivatásos nyelvészek kis csoportjának doktrínája ellenében a tár-

¹ Az írás időközben megjelent, l. Nyr. 1997: 369—409. — G. L.

sadalom nagy többsége olyannyira szükségesnek s a hatékony kommunikációhoz elengedhetetlennek érzi a nyelv ápolását, a pongyola, helytelen formák visszaszorítását, hogy — igaz, nem nyelvészek, hanem jogászok, orvosok stb. irányításával — létrejött a Közérthetően angolul mozgalom, s kézikönyveivel, tanfolyamaival, számos országra kiterjedő szolgáltatásaival egyre szebb eredményeket ér el.

Íme, még az angolszász területeken is van becsülete az anyanyelvápoló tevékenységnek, pedig azt ott lényegében laikusok végzik. Van becsülete, mert a társadalom értékeli a munka eredményeit. Éppen nálunk, ahol a tudományosan megalapozott nyelvművelésnek sok évtizedes hagyománya, óriási múltja és számos eredménye van, vonják kétségbe némelyek az anyanyelv ápolásának létjogosultságát és fontosságát?

Sajnálom, hogy vannak ilyenek, de tudomásul veszem. Nem vagyunk egyformák. Mindenesetre azt remélem, hogy mostani, a nyelvhasználat és a nemzeti tudat összefüggéseit vizsgáló előadásom után kevesebb lesz az, ami elválaszt bennünket, és több az, ami összeköt.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Nyelvművészet, nyelvbűvészet*

A nyelv nem cél; a nyelv eszköz. Eszköz az önkifejezésre, kapcsolatteremtésre, eszköz a megismeréshez. Az anyanyelv: identitásunk, élet-biztonságunk alapja. A dolgot néven nevezni, valódi néven nevezni csak a nyelvünk által lehet. S persze a hazugság is nyelv által nyer formát. Egy lelkes nyilatkozótól hallottam tíz-tizenöt évvel ezelőtt: magyar nyelven lehetetlen hazudni. Sajnos, nem így van. Minden nyelv szolgálja a gazdáját, öltözteti-csillogtatja azt is, ami nem igaz, nyíltan nem lázadhat a használója ellen, legfeljebb finoman árulkodik róla — annak, aki a silányságot már képes kihallani. A nyelv a gondolat, érzés, akarat megtestesülése — önmagában sem föl nem szárnyalhat, sem el nem aljasulhat. Mindig a beszélő teremtmőereje van mögötte; annak minősége szabja meg szépségét, csúfságát, erejét vagy éppen halványságát. Ha a gondolat pontatlan, habozó a nyelvhasználat. Ha tévona, megszületnek a pongyola mondatok. Ha az érzés túlhabzik, cikornyás, barokkos lesz a szöveg; ha csak az akarat vezet, a stílus csikorog. Az eszköz — ha egyszer eszköz — nem tehet mást, közvetít. De az alkotó számára a nyelv mégsem egyszerűen passzív végrehajtó, mint az anyagi világ formálásához bármely más munkaeszköz. Van abban valami titok, valami majdnem csoda, ahogy egy-egy szó, szókép visszahat az eredeti elgondolásra, vagy a semmiből hirtelen megképződik, és az elbeszélőt szinte kiigazítja. Ami eredetileg laza volt, lötyögött: feszessé és tömörre válik, ami szürkén csordogált, színesen fölbuggyan. A nyelv ritka pillanatokban felszabadítja magát eszköz-mivoltából, a bajmolódó íróembert megsegíti. Író és nyelv viszonya ezért sokkal szorosabb, sokkal végzetesebb, mint bármely más művész kapcsolata a nyelvével. A zenész, a táncos, a festő, a szobrász nyelvétől fosztottan is zenész, táncos, festő, szobrász marad. A színész pedig a kölcsönvett szavakat tölti meg étellel. Az író számára azonban a nyelv a személyiségének, énjének meghosszabbítása, a mű létrejöttének behelyettesíthetetlen, pótolhatatlan feltétele. Ha a kifejezőereje elsorvad, lényének meghatározó része sorvad el, az ember élhet tovább, de az író nincs többé. Az anyanyelvhiány pedig egyszerűen lepusztítja a tehetséget. Néhány szerencsés megtanul ugyan angolul, németül,

---

* Elhangzott a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak a Magyar Tudomány Napja alkalmából rendezett konferenciáján, 1997. november 6-án.

franciául vagy akár hottentottául is írni, ehhez azonban az szükséges, hogy a szókinszen kívül a gondolatai is egy másik nyelv szabályaihoz illeszkedjenek. „A szónak nincs árnyéka” — egy jeles, amerikaivá vált litterátus barátom így panaszkodott. Kosztolányi híres szavai: „Hogy mondd idegen nyelven, hogy jaj de beteg vagyok?” Az árnyalat, az íz, a zamat, a hangutánzó és hangulatfestő szavaknak a magyarban áldott bősége! A humorforrások! A szólások és közmondások! (Például emlitem, amikor az első regényem, a 4447 megjelenés előtt állt Lengyelországban, az egyébként rutinos fordító táviratban kérdezte meg tőlem: „Nusi néni miért ad vizet a konyhában az egereknek?” Szegény regényhősöm, Nusi néni a sötétben üldögélt és „itatta az egereket”.)

A nyelv — egyébként némán — belül is beszél. Minden érzet, fogalom, indulat, ha hangtalanul is, de a nyelvhez tapad. Mintegy lelki magnón képződik meg a nap minden eseménye, a ki nem mondott szavak által, lenyomatként a lágy viaszban. Az éber tudat-állapotú lélek nem tudja szavak nélkül önmagát meghatározni. Az agy dolgozik, a száj nem mozog. Kontroll alatt zajlik a belső közlés, a folyamatos reflexió. Egy mindennapi élethelyzet példázata: villamosra várunk. Észre sem vesszük, ami közben végigpereg bennünk, s amiből a külvilág semmit sem észlel. „Nem jön az a vacak, ócska, nyavalyás (jelzők cserélhetőek) villamos, el fogok késni, hány óra van, mindjárt négy, fázik a lábam, csizmát kellett volna húznom, ennek itt milyen fura cipője van, mint egy lópata, hogy nem buknak orra benne...! Na végre, helyezkedjünk, erre föltolakszom, ha a fene fenét eszik is...” Ha a monológ véletlenül hallhatóvá válik, akkor sajnálkozunk: „Ó, a bolond, magában beszél!” A magában beszélő ember nevetséges — holott valójában csak elhúzza a függőnyt az elől, ami éppen benne történik. Mindannyian beszélünk magunkban — imáinkban, intim könyörgéseinkben is. Nyelv nélkül Istent se tudjuk megszólítani. A misztikusok és a szentek azok, akik talán színről színre, közvetlen beleéléssel szereznek szakrális tapasztalatot; mi többiek, tévelygők és keresők a szívünkre ölelt szóba, a hangzásba kapaszkodunk, édes-megszenvedett szavaink vékony, de rugalmas pókháló-szálain közelítünk az Abszolúthoz. A széttöredezett Alapige cserepeit rakjuk össze, ez a mesterségünk. Természetes hát, hogy az irodalmi mű minden írónál más és más kaleidoszkóp-látványt képez; ahány író, annyiféle ábra és alakzat, ugyanannak a maroknyi csillogó kavicsnak pillanatnyi variációjaként. Az eredményt meghatározza a szándék, ami a sokféleségből anyagot és szint választ, a szög, amelyből készletünkre rátekintünk, és az indulat ereje, minősége, amellyel azt, amit összegyűjtöttünk, tehetségünk megpöccenti ilyen vagy olyan irányba. Az Egészhez viszonyított töredezettség persze elkerülhetetlen, az író legyen szerény. De egészen más dolog és egészen másfajta töredezettség nyilvánul meg abban a szövegben, amely az Egészhez közelíteni próbál, mint amelyik a Teljesség, az Alapige valaha is volt létét eleve tagadja. Az élet poetizálása közelebb visz, az élet pusztá irodalmiasítása lefelé sodor. Hamvas Bélát hívom segítségül, ő írja az „Imaginárius könyvek” című esszéjében: „Az élet poetizálása lassú, kényes, finom és magasrendű munka. Csendes, magányos és nehéz. Amit irodalmiasításnak szokás nevezni, az ennek éppen az ellenkezője: életüket a sznobok irodalmiasítják... A poetizálás elsősorban az egyre növekvő valóság és őszinteség, s az ennek nyomán járó élesedés, világosodás, lelkesülés, vagyis nemes entuziazmus, a költői élet koncepciója, ez a tiszta szenvedély, amely a magányban oly csendesesen tud izzani, de amely az emberek között oly nagy tüzet tud gyújtani. Nem feladni a szépet, keresztülvinni az élet minden vonalán.” S innen már Bentley Robert Scottot idézem (Hamvashoz hasonlóan): „Legyen szép az ember, ruhája, legyen szép a háza, legyen szép, amit gondol, s akkor szép, amit alkot, és szép, ahogy él.”

Az emberek között nagy tüzet gyújtani?! Hányan vagyunk még — vagy hányan vagyunk már — Magyarországon, Európában, a világon, akik ezt a nemes célt is merik vallani, amikor a lemosolygás bénít, amikor prominens értelmiségi körökben elural-

kodni látszik a kíváncsiság, ami már-már parancs, már-már kényszer: A mű ne szóljon semmiről, ne szóljon senkihez, a nyelv — mint a saját farkába visszagörbülő kígyótest — sziporkázzon, táncoljon, önmagából-önmagáért, dúsan burjánozva, de azért meg-meg-akasztva, játszadozva, mert hát minden viszonylagos, ami létezik, lángot vet, aztán úgyis kialszik, az ember-történet csak banalitás, nincs fogódzó, nincs központi rendező lételv sem a fizikaiságban, sem a fizikai sík fölött, csak a természet fényűzése vagy csínytevése által valahogy, de mindenképp az oktanul-céltalanul megvalósult emberkének bukducsolása, nem a végtet hatalma, nem a sors szövvénye, hanem a vak véletlen kénye-kedvére. Ami komoly kicsúszik a nyelvbűvész tolla alól, azt ő sietve meg is kérdőjelezi, vagy gondosan elrejtja a magot a temérdek ocsú közt, hogy minél nehezebb legyen megtalálni. Ez a divat, ez az eszmény: a megyek is, jövök is, adtam is, nem is; irtózás a világozságtól. Többértelműség helyett szimpla értelmezhetetlenség. Ideiglenesen, átmenetileg, ideig-óraig, mintegy nyelvfelszabadítási mozgalomként, kísérletként el is lehet az effajta szüleményt fogadni. Hiszen évtizedek sulykolták a köztudatba a kultúrpolitikával irányított eszmei mondanivaló fontosságát, és a pártszolgálatba, a hamis ügy szolgálatába alá-zott írói feladat- és szerepvállalást részesítették kegyekben. Nem kell; nem ezt sírom vissza — bűn volt ez az írói szabadság ellen, az ezerarcú valóság ellen. A nyelvbűvész azt is helyesen tudja, hogy a panel-realizmus, a kopogó és csak frázisokban oldódó kilúgozott nyelv, a százszor megcsócsált és unalomig ismételt nyelvi forma nem sugároz már életet, ha egyáltalán volt benne valaha élet! A rossz — mert szellemileg megalapozatlan — eszme bukása után törvényszerű, hogy egy ideig eszmehiányban szenved az ember, s a nihilt tévesen, szabadságként éli meg. Ez a bűvész fénykora. Az illúzió. A bűvészetnél mintha megtörténne mindaz, ami a művészetben valóban meg is történik. A bűvész mintha kettévágná az embert, és aztán bravúrosan ismét összerakná; a művész ezt — katarzis által — valóban meg is teszi. A bűvész elkápráztat, viharos tapsra késztet, azután elfelejtjük. A művész néha nyugtalanít, bosszant, de foglalkoztat és beköltözik. A nyelv facsarható, fejre állítható, ide-oda tekerhető. Káprázatosak az ügyes szövegek, a pusztán nyelvi lelemény. A nyelv itt már nem „szent eszköz”, hanem profán tárgy, a megnyilatkozó önkénye szerint. A nyakatekert eredetieskedés, a mindenáron szellemesség nem más, mint az oly megvetett frázisirodalom ikertestvére: közös szülőjük a semmitmondás. „Rossz költészet, újságírás, konyhanyelv, rosszhiszemű szónoklat arról ismerhető fel, hogy nem beszél, hanem ordít, és szaval és agitál.” Hamvasnak igaza van. Veszélyesek az olyan mondatok, amelyek úgy vannak megszerkesztve, mintha gondolatot hordoznának. De nem jobb az a mondat sem, amelyek az érdekesség és meglepetés céljából kiejti a gondolatot. A gondolatnak a lehető legpontosabb, és ugyanakkor az alkotóra legjellemzőbb, egyedi nyelvbe-öntése nem mond ellent egymásnak, sőt, egyik sem állhat ellentétben a másikkal. A nyelv királyi segítsége nélkül az elgondolás kifakul vagy bombasztikus lesz, a nyelv pedig az „elgondolás” nemessége nélkül, hitelesség nélkül, majdhogynem a bohóc szerepét játssza. Az író szerencsére sokmindent megengedhet magának, nem szükséges, hogy a stílusa elgyávuljon; ahogy Hamvas vallja, minél nagyobb a tűz, annál többet szabad, a szórenddel is. De ha a hév nincs meg, retorikus vagy patetikus lesz a nem-szabatos szórenddel formált mondat. Úgyszintén, teszem hozzá, mitől van az, hogy az ismétlés az egyik írónál magával sodor, amíg egy másiknál pongyolasággént hat? „A szép stílus adomány — írja Hamvas —, amit nem lehet megszerezni. Az emberrel együtt születik. Amit mindenki megszerezhet, az a választékos stílus.” Máshelyütt így beszél: „Minden mondat olyan mérleg, ahol az alany vezetése alatt az első serpenyőben a mondatrészek állnak, a másodikban egyedül az állítmány, amely az egyensúlyt megteremti. Az állítmány a mondat nevezője ... ha az állítmány előrekerül, az indulat lesz az úr: *megbukott a kormány*....”

Az írónak a mechanikusan választékos stílus árt, mert az írását éppen eredetiségétől fosztja meg. Indulatra is szükség van, ami a látomását mozgásba hozza. Minden a szövegösszefüggésen múlik, és azon, van-e, nemcsak a sorok között, hanem a sorok mögött is valami, ami nem rejtvény, csak rejtőzködő, amit fáradtságos elme-izzadsággal nem megfejtteni kell, hanem ráérezni, észrevenni, a tudati lélekbe behívni. A helyén és idejében alkalmazott, mégoly durva szóhasználat, olykor bizony még az úgynevezett „trágár kifejezés” is szükségszerű. Az író anyanyelve egész szókincsével dolgozik; ha a témául választott környezet és a figura plaszticitása megköveteli a szlenget, a kifiamított, fülsértő nyelvi barbárságot — az író nem finnyáskodhat. Egy példamondat: „Szivi, júliban tépjünk át Olaszba” — sokat elmond a beszélőről. Szinte látom. Majdnem biztos, hogy cukorka-lapát alakú zöld műkörme van. Vagy a polóingén mikieger motorozik. „Kedvesem, az idén látogassunk el Itáliába” — ez egy sápadtszöke, vegetáriánus hölgy. Vagy egy selyempapír gyűröttségű, idősödő úr, az ingnyakába tűrt puha sállal. S mi lenne Svejk bájból, ha a kocsmában azt kiáltozná, „Ferenc Józsefet lepiszkította egy légy...”? Az eufémizmus ritkán hasznos, ritkán művészi érték, többnyire szürke, unalmas. De az élvezkedés a pocsolóban, a dagonya, a folyamatos durvaság, a halmozott alpári trágárság, ha az író személyes nyelveként, hatásvadász célból képződik meg, bár színében harsogó, mégsem igazán izgalmas, csak izgató. Nem ablak a világra, csak kukucskáló a peep-showban. Nem szakszerűen adagolt gyógyszer, csak ajzószer, olykor félrevezetően felcímkézve.

Az író a teljes szótár ura. Ez a szabadsága. S éppen ez a felelőssége. Hála Istennek, ma már nincs előírtság odakünn; de megmarad az előírtság odabenn.

A bűvész figyelmeztet: ne próbálkozzatok, nektek, ti többiek, úgyse sikerül! A művész akarva-akaratlan követésre hív. A bűvésznek trükkje van, amit megtart magának. A művésznek titka van, amit megoszt.

Áldom a Teremtést, hogy nyelvet adott az emberiségnek; számomra éppen ezt a nyelvet, amivel halok is majd; de ami nem hal velem, hanem mint „a tüzes nyelv a szólásra”, él tovább mindenütt, ahol „négy-öt magyar összehajol”.

*Ima a könnyű búcsúért**

mert attól félek, nehéz lesz a búcsú,

— Uram, hallgass meg engem —

amikor on itthagynom csontnyelű gyöngyház fésűmet, hű társamat harminc éve idestova, holott akitől kaptam volt, bezzeg másokkal mulatoz már réges-régen; csontnyelű gyöngyház fésűmet itthagynom. A tükör alatt hever majd, mindössze két foggal csorbult teljessége még ujjam dermedt maszatját őrzi, a gyöngyház befoltosul. Más, tétova kezek emelik egy más, csúcsosabb koponyájú fejhez, némiképp viszolyogva, de a viszolygást legyőzve mégis, és a fésű remegve megáll az új, dúsabb anyagú hajban...

— Uram, irgalmazz:

ne kívánjam, hogy ez a fésű, mint élezett fejsze, akkor a csontot oldalvást behasítva, s vérét-velejét vegye a friss gazdának, hanem

— Uram, add nekem akarnom

haladjon a fáradt fejbőrt épp csak megcsiklandva, ne cibálja, oldja a bogokat erőszak nélkül; a színre is más haját hagyja el csusszanva, miután azt a tarkóra vezette.

---

* Elhangzott a „Nyelvművészet, nyelvbűvészet” című előadás kísérő szövegeként. Megjelent a szerzőnek „A töve és a gallya” c. kötetében 1992-ben és 1997-ben.

— Uram, tedd, hogy ne sértsen

a már szinte megtörtént jövő: ahogy a fésű ázik, két fajanszkagylóban; faggyúmirigyeim utolsó termését gondosan megválasztott vegyszer öli ki, míg a márkajelzés — többszöri öblítéssel — újra fölragyog, s a fésű, oldalára henteredve a bolyhos frottíron, fertőtleníte tőlem s elhűtlenedve ezáltal, tovább kínálja magát...

— Uram, kegyelmezz:

rugalmas hüvelykdeddel told vissza a torkomba az átkot, és hatalmas talpaiddal lépj mellkasomra, kipréselvén az áldást, hogy hát fésűmet a hidegedő tükör alatt jóindulattal nézzem (vagy legalábbis közönnnyel),

— Uram, idegeníts el

vacak kis cuccaimtól, a képtől a falon, amely már negyven esztendeje figyel egyre közelebb s közelebb nyomulva hozzám: a társalgósarokból, a hátam mögül az ebédlőasztal fölé kúszva, mígnem most már az ágyammal átellenben egész látóköröm betölti,

— Uram, szabadíts meg

ettől a nem különösebben értékes képtől, vedd ki a szememből ezt a másfél centiméternyi keretkopást a jobb alsó csücsökben, amit ismerek, még gyermekeim egy-egy arcrészleténél is pontosabban...: Ne lássam, térbe hólyagosodva, hunyt pillával is, ezt a valamiféle parázsló tűz körül enyelgő társaságot: a társaságot, a helyhez és alkalomhoz annyira nem illő tüllökben, bárszonyokban. Ugyan mire kellene még mindig nekem ezek az eltévedt, kacér hölgyikék és az a néhány fehér harisnyás gavallér, kezükben a hódolat pózában kimerevült görbe tollas kalpagokkal? Miért, hogy ők voltak tanúi annyi csacska és gonosz csevegésnek, az ímmel-ámmal legyűrt vagy benyelt vacsoráknak, testi játékaimnak később, mostanság pedig annak, hogy itt az ideje lassan, tusakodva halódnom — éppen velük átellenben...?

— Uram, vedd el tőlem

a pusztán megszokott, de használhatatlan látványokat, mert olyan édesek, hogy mézük a folyó életbe folyton visszamérgez és görcsös lesz nekem miattuk halnom, valamint a disznaptár miatt is, melyen rutinos mozdulattal cseréltem az ó- és új évek tömbjeit, jószerivel tán még egy hónappal is ennek előtte...

— Uram, távoztasd tőlem

az áttetsző, vajszerű papírra zöld és piros filccel vésett életjeleket, a napi programok zaklatott, tömpe felkiáltójeleit és kései terveimnek egy-egy naívnul megvastagított kérdőjelét. Túlságosan fáj a lapok sima surrogása, túlságosan hiányzik majd fültelen fülemnek ez a diszkrét zajocska, ahogyan egyik hét a másikra, folyamatosan átbukik. És

— Uram, ne riasszál el

a biztosan bekövetkező tépés hersegő zajától, amellyel egy dolgos teremtés részben sajnálattól ingerelve, részben kikerülhetetlen kényszer hatása alatt, de mindenképpen módszeresen, a hónapok csokrába fogott hétnapjaimat először kettőbe, majd négyfele szaggatja széjjel...

— Uram, intézkedj,

hogy elbírjam, miként hanyatlanak jelentésüktől megfosztott dátumaim, a másnak úgyis megfújhatetlen töredékek — nem az égő tűzbe, nem magas hegyekről a szálló szélbe (mert sem égő tűzünk, sem szálló szelünk nincs, és hegytetőink visszalaposodtak), hanem a lábbal ügyesen irányított, de oly hamar megtelő pedálos kukába...

— Uram, ó, ne követeljem

olyan eszeveszetten a „máj. 6. A. újra eljött”, „fél 4-re I.-hez”, „levél Cserebő-kénybe”-féle firkák érvényességét;

— Uram, ó, arra se vágyakozzam, hogy egy, a szívemnek bármily kedves túlélő komolyan vegye szálkás betűrejtvényeimet, és ráncolt homlokkal töprenkedjen a szá-

momra oly érthető rövidítéseken, mint például: „T. elment”, „R. egykor mebecs”. „Tella B.-nek.”

— Uram, fosszál meg

a kicsinyesség langymelegétől, mert oly jó volt tapicskolnom benne, és oly jó volt plüsspapucsban törökmintás szőnyegen járni; és tejeskávét szűröcsölni a nefelejcsigirlanddal körbemázolt ronda porcelánbögrémből, az is milyen jó volt, és most hamarosan

— Uram, jaj, ne üvöltsek —

se papucs, se szőnyeg, se bögre, én, rossz tulajdonosuk őket sorsukra hagyom, kalódásra, ki tudja: tán szemétre, mert a papucs nemcsak csámpás, de nem pászol nekik mérete sem, s éppen ez a szőnyeg nem illik majd éppen azokhoz a bútorokhoz, a bögrét pedig — ha van kegyelet — nejlonba gumizva fölteszik a kamra legfelső polcára, mögé ott is az üres üvegeknek, ha viszont kegyelet sincsen, szemérmesen elpucolják, együtt több haszontalansággal egy szomszédos kapualjba, leple alatt az éjnek...

— Uram, világosíts meg,

ne legyek ostoba, miként régi korokban, amikor még „őselem” a „velem-temetés” úgy-ahogy megnyugtató, amikor még tágas vagy szűk sírjaimban a helyet kedvenc lovammal, szerszámokkal, némely becses kőöntővel megosztva azt hihettem: elkísér és tovább szolgál innen bármi.

— Uram, ne engedessék meg

komédiamód, hogy felsoroljam a leltárt az e tekintetben jogosan botrányozó utódoknak, a leltárt, a szenvedélyes ragaszkodást bizonyító kicsinyítő képzővel, stílustalanul és gúgyogva: a tollacskám, a lámpácskám, ez a gyűrűcske! a kettes kulcsom, a hálóréklím gombocskája, a dörzsfolt a szekrényajtón, a parkettán az a jobbról balra cakkosodó repedés! — mert még ahhoz is, ahhoz is ragaszkodom...

— Uram, irtóztass el

a hiábavaló buzgalomtól, amellyel fakult leveleim egybemaszizom vékony és vastag csomagokká, amikor pedig az első óvatlan, utánam történő percben úgyis áttekinthetetlenül szétesik minden, egy-egy kutakodó és türelmetlen szakítás vagy az olló szakszerű nyisszantása nyomán, mert

— Uram, fel kell ismernem —

már a legprecízebb rendszeret sem ment meg engem az átköltözés viszontagságaitól, s egyetlen fényűzésem: a pakk nélküli távozás elengaciája.

— Uram, könyörgök

a gyors feledésért Hozzád, a kézreálló és szemrevaló dolgok hiteles leértékelését könyörgöm, ne legyen nekem drága többé ez a sok szépséges olcsóság és

— Uram, segíts,

hogy megértsék, én most nem hús-lélek szeretteimről szóltam, nem arról a fájdalom, ámde reményteljes búcsúról, amely személy és személy közt megesik közelestant; hiszen velük lésem még találkozásom, vajha más, éteribb közegben vagy rögzített formációkban ismét, újra meg újra. Csak az eszközeinktől muszáj elhalni véglegesen,

— Uram, így igaz, ugye?

Ez az az ok, amiért odalesz a testünk is, a páratlan, de eleve enyészetre szánt műremek... Ezért

— uram, ne sirassam

hónom hajlatát, könyököm bőrrédeit, bokacsontom ívét, körmöm félholdjait, a csigaképp kunkorodó speciális szőrzeteket, arcom domborzatát, sem lélegzetem sugárútját, sem szívverésem fészket és a hasonlókat, de

— Uram, hallgass meg engem —

gyönyörét az éppen ily nyelven szólásnak, a fogalmazás konkrét erejét és az aktuális igehirdetéseket: én, szegény bűnös! csak egy kicsinyég (talán túlhan is), ha nem is mindörökké

— hadd sirassam

Ámen

JÓKAI ANNA

Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről

1. Bármennyire konvencionális is a folyamatos idő tagolása, az a szakaszolás, amely évtizedeket, évszázadokat, évezredeket különít el, nem csupán a számok mítosza okozza, hogy a század- vagy ezredforduló a számvetések és a tervezések vagy éppen jóslások ideje. Az ezredforduló sötét kapuként áll előttünk, nem tudjuk, mi van mögötte, ha egyáltalán megadatik belépniük rajta. Történelmi korfordulónak vagy akár sorsfordulónak sejtjük, és emiatt ösztönszerűen megszaporodnak átmeneti rítusaink. Misztikus hajlamainkon kívül a századvégek történelmi tapasztalata is óvatosságra int bennünket: Mátyás halálakor még nem sejtették, hogy lesz Mohács, egy évszázaddal ezelőtt még nem gondoltak Trianonra.

Magam nem szándéksom sem a jövődömondók, sem az önjelölt futurológusok számát gyarapítani. Nyelvi kérdésekben egyébként is nagyon kockázatos jóslásokba bocsátkozni. Kétségtelen viszont, hogy egyfajta századvégi magyar szellemi láz éppen a nyelv ügyében tapasztalható, hasonlóan a kétszáz évvel ezelőtti helyzethez, vagy a múlt század végihez, amikor éppen hogy elült a neológia és az új ortológia több évtizedes vitája és az ugor—török háború. Nem ok nélküli ez a mostani láz, hiszen századunk fejleményei, az új kihívások és az egészen friss sebek is nyugtalanságot keltenek.

Természetes az is, hogy újra éppen a nyelvészetet érinti és osztja meg ez a láz, bár korántsem lehet szűk szakmai ügynek tekinteni. Éreztük ezt már 1992 őszén az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának első olyan konferenciáján, amelyen a peremrégiók nyelvészei is jelen lehettek, aztán 1994-ben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet „Biztonságunk záloga, a nyelv” című előértekezletén, az Akadémia ez évi júniusi tanácskozásán, az Anyanyelvi Konferencia nagy és kisebb rendezvényein szerte a Kárpát-medencében.

A nyelvi jelenségek és folyamatok pontosabb megismerésének és megértésének mindenképpen kedvez az a tudománytörténetileg akár véletlennek is tekinthető körülmény, hogy a szociolingvisztika nemzetközi és magyar viszonylatban is éppen ezekben az évtizedekben vált fontos stúdiummá mind a kutatás, mind az oktatás számára. A modern nyelvészet korábbi irányzataival szemben, amelyek Saussure nyomán inkább homogén nyelvi rendszert feltételeztek, és másodlagosnak tekintették az ún. külső, valamint az alkalmazott nyelvészeti vizsgálatokat, a szociolingvisztika a nyelv alapvető ismérvének tekinti a heterogenitást és a belső változatosságot, elsődlegesnek ismeri el az élő nyelvet, azaz a nyelvhasználatot, és meghatározó kapcsolatot, korrelációt tételez fel a társadalom, a kultúra és a nyelv között. Az elvonatkoztatott, homogénként feltételezett nyelvi rendszerek még autonómnak és egyenlő értékűnek minősülnek, társadalmi dimenziójukban azonban a nyelvek teljes mértékben egyenlőtlenek, érintkeznek, keverednek és rivalizálnak egymással, a két- és többnyelvűségben beépülhetnek ugyanannak a beszélőnek vagy

közösségnek a nyelvi repertoárjába, dominancia, alá- és fölérendeltségi viszony alakulhat ki közöttük.

Ha valamely jelenség pontosabban vizsgálható és megmagyarázható, az attól nem válik föltétlenül természetessé és megnyugtatóvá. Mert igaz ugyan, hogy a két- és többnyelvűség épp oly természetes állapot, mint az egynyelvűség, de az is tagadhatatlan, hogy a nyelvcserét is egy erős aszimmetriát mutató, heveny kétnyelvűség vezeti be; a kontaktusjelenségek is természetesek és akaratunktól jórészt függetlenek, ösztönzői is lehetnek a nyelv dinamikus mozgásának, de az egyoldalú dominancia alapján az egész nyelvi rendszert bomlaszthatják, és a nyelvkeveredésen át szintén a nyelvi asszimiláció tünetei lehetnek.

2. A lényegre térve: arról a három kérdéscsoportról mondom el a továbbiakban véleményemet, amelyek megosztják, sőt szembeállítják egymással a szakmabelieket, és amelyek állásfoglalásra késztetnek felelős intézményeket és testületeket. A kérdések első része a diagnózisra vonatkozik. Vannak-e olyan változások a magyar nyelv helyzetében, a nyelvi folyamatok mozgási irányában, magukban a nyelvi jelenségekben, amelyek aggodalomra adnak okot? Tisztán teoretikusan a nyelvészetnek az az álláspontja, hogy a változásoknak nincs evolutív vagy involutív jellege: a nyelvek változataikban élnek és szakadatlanul változnak, többnyire mégis megőrzik alapvető sajátosságait. Kétségtelen azonban, hogy a magyar nemzetnek és a magyar nyelvű közösségeknek századunk elején törésszerűen megváltozott helyzete a korábbiakkal ellentétes irányú nyelvi folyamatokat indított el. Ha nem is töretlenül, gyakorlatilag a honfoglalástól a XX. század elejéig a változások a nyelvi konvergencia, egységesülés és felemelkedés irányába hatottak, ettől kezdve pedig a divergencia, a területi és funkcionális regresszió, a presztízvesztés válik meghatározóvá, és tart napjainkig.

Az általános konvergens mozgáshoz tágabban az is hozzátartozott, hogy eltérő jellege ellenére a magyar nyelv évszázadokon át igazodott a mindenkori európai nyelvi modellhez, aktív kölcsönhatásban illeszkedett a Kárpát-medencei, Duna menti nyelvi tériséghez, a szomszédos szláv, germán és újlatin nyelvekhez. Belső egységesülésében és felemelkedésében a korai, részben örökölt írásbelisége révén, majd a könyvnyomtatás és az oktatás kiterjedésével létrehozta a nyelvjárások és más belső változatok fölötti egységes, művelt nyelvváltozatát, amelyet magam — a mai nyelvészeti szóhasználattól eltérően — nemzeti nyelvnek vagy közmagyarnak nevezek. Ebben a folyamatban, amelyet a nyelvi tervezés sztenderdizáció néven tart számon, fontos szerepe volt tehát a korai grafizációnak, a helyesírásra, majd az egész nyelvi rendszerre kiterjedő kodifikációnak, a nyelvújítás korában és a múlt században végbement intellektualizációnak, amely kiteljesítette a magyar nyelv lehetőségeit mind a szubjektív érzékenység és képalkotás (szépírodalom), mind a pontos fogalmi gondolkodás (tudományművelés) vonatkozásában.

Ezek a — vitáktól és ellentmondásoktól sem mentes — tudatos törekvések eszközeiben és képességeiben a művelt nyelvekkel egyenrangúvá tették a magyart, a klasszikus irodalom kiváló esztétikai és stílári értékeit hozta felszínre, a tudományos irodalomban (éppen a természettudományokban) pedig több világhírű fizikus változása szerint a maga érzékletes képeivel, árnyalt kifejezési lehetőségeivel, sajátos optikájával az alkotó gondolkodást is serkentette. Ebben a felemelkedésben fontos esemény volt az Akadémiának mint elsődlegesen tekintélyes kodifikációs intézménynek a létrejötte, valamint az, hogy a kiegyezés után Magyarországon *de facto* is hivatalossá vált a magyar nyelv, és ezzel a felvilágosodás és a reformkor nagy eszméje valósult meg. Centrális földrajzi helyzete következtében fontos közvetítő szerepet is betöltött a soknyelvű Kárpát-medencében.

3. A XX. század elején megtörik ez a folyamat. Az egységesülést elkülönülés váltja föl; a magyar nyelv területileg és az anyanyelvű közösségek aránya tekintetében is teret veszít; a korábbi presztízs negatív értékelésbe, elmarasztalásba, megbélyegzésbe csap át, a nyelvre is kihat a szomszéd népek történeti tudatának magyarellenessége; a hátrányos megkülönböztetés, a tiltás, a megfélemlítés és a megalázás miatt az anyanyelvi beszélők nyelvi hűsége is meginog. Az anyaországban is többen a nemzettudat és a nyelvi öntudat zavarait érzélik.

A szélek állandó foszlása miatt területileg szűkül és szórványosodik a magyar nyelv; az alárendelt jogi státus miatt, a korlátozó és diszkriminatív oktatási és nyelvhasználati szabályozások következtében társadalmi szerepkörében visszaszorul, használati értéke pedig csökken. Mindez az országhatáron kívül rekedt nyelvi régiókban történik, de a nyelvhatáron belül, ahol a korábbi természetes nyelvi kapcsolatokat az előítélet és a stigmatizálás, az erő és a hatalom, a dominancia és a behódolás váltotta föl. A nyelvi folyamatokban ennek a helyzetnek a következménye az ún. hiánykölcsonzések nagy száma (éppen a nyelv hivatali és szaknyelvi változataiban), a kevertnyelvűség és a nyelvi rendszer eróziója, bomlása, valamint az egyoldalú domináns kényszerkétnyelvűség, végső fázisként pedig a nyelvcseré.

A nyelvi elkülönülésnek a fő oka az elszigeteltség volt, az, hogy az új államhatárok kommunikációs falat teremtettek az egyes régiók, nemzeti közösségek és az anyaország között. A másik ok pedig, főképpen a 2. világháború után, hogy a magyar nyelvi kodifikáció nyelvi anyagában és hatékonyságában gyakorlatilag az anyaországra szűkült le. Trianonizálódott maga a nyelv és a nemzettudat.

Nem személyeket vagy intézményeket érintő elmarasztalásként, de mint az előző korszak mulasztását föltétlenül el kell mondanunk, hogy az alapvető kézikönyveket (a szótárakat elsősorban) nem csupán ideológiailag sterilizálták, illetve tették egyoldalúvá. Internacionalista meg gondolásból, de mégis hamis államnemzeti koncepciót sugallva jórészt kimaradt belőlük a peremrégiók fontos nyelvi anyaga: általános használatú közszók, kifejezések, intézménynevek, földrajzi nevek és helységnevek. Az oktatás hasonlóképpen mellőzte, elhallgatta fontos magyar régiók történelmi múltjának és jelenkori helyzetének bemutatását. Az így leszűkített magyar nyelvi kodifikációt az utódállamok felügyelő hatóságai aztán teljes egészében hatástalanították. A legfontosabb kézikönyvek el sem juthattak, és ma sem jutnak el kellő példányszámban oda, ahova el kellett volna jutniuk. Ezt csak részben pótolták az olyan helyi kodifikációs kísérletek, mint a helyesírási szótár vagy az idegen szavak szótára, néhány szaknyelvi szótár romániai változatú kiadása.

4. Az asszimiláció, a nyelvcseré arányaira nincsenek olyan pontos adatok, mint az áttepedésre vagy a népesség természetes apadására. Történészek becslése szerint Trianon óta több mint egymillió az asszimilációs veszteség. Jórészt elnémetesedett Burgenland magyar népessége, szétszóródott a horvátországi Szlavónia, irigylésre méltó jogi helyzete ellenére előrehaladott a szlovéniai magyarság asszimilációja, sokat veszített már a háború előtt, utóbb még többet a Délvidék. A szlovákiai magyarságra most nehezedik újabb nyomás. A friss jelzések szerint mindenütt előrehaladott a nyugati magyarság generációs nyelvcseréje.

Erdélyben a két nagy történelmi táj közül az archaikusabb, a mezősegi, ahonnan valószínűleg az északi csángók és a Fekete-Körös völgyiek is kiszakadtak, már teljesen elszórványosodott. Elemző tanulmányokat, könyveket lehetne és kellene írni erről a ma is zajló folyamatról. Egyetlen család példáját említem egy friss híradásból: a nagynyulási Kiss Ferenc 9 élő gyerekéből az első hármat még reformátusnak keresztelték, a következő hármat — nem lévén lelkész a faluban — görög katolikusnak, az utolsó hármat pedig

görögkeletinek. A görög katolikus egyház felszámolása után a színmagyar család 6 gyereke ortodox vallású maradt. Az 1990 után bekövetkezett demográfiai törés miatt a maradék szórványiskolák helyzete is megrendült: Pusztakamaráson, Sütő András falujában például az alsó tagozat négy osztályában mindössze 5 gyerek van, és ez is apad a következő években. Az ezredfordulóra ez a demográfiai mélyhullám és a még mindig rendezetlen státusú és felügyelet nélküli magyar nyelvű közoktatás bizonytalan állapota a maradék szórványok sorsát is megpecsételheti.

A nyelvcserére vonatkozó konkrét vizsgálatok arra is figyelmeztetnek, mennyire fölösleges és üres az a retorika, amely kizárólag tudati vagy demográfiai (biológiai) kérdésként tárgyalja az asszimilációt. Teljesen hamis kizárólag az öntudat hiányára vagy az anyákra hárítani a politikusok bűneit és felelősségét, az egyházi intézmények mulasztásait. Akár a mai bűnöket és mulasztásokat.

5. Világnyelv-modell és angломánia. — Mindez persze Magyarország határain kívül történik, következményei mégsem lehetnek közömbösek az anyaország számára. Más jellegű aggodalmakat kelt a legújabb vitákat kiváltó kérdés: veszélyt jelent-e az angol nyelv terjedése, az anglicizmusok, amerikanizmusok térhódítása, szűkíti-e ez a magyar nyelv mozgásterét, funkcióit, zavarja-e a társadalmi kommunikáció hatékonyságát? Mint a korábbi európai nyelvi mintáknak, a latinnak, majd a németnek, franciának, most a világcivilizációnak és a világnyelv-modellt megtestesítő angolnak van nagy vonzása, presztízse, divatja. A tudományok művelését szokás fő érvként emlegetni, amely jelentős mértékben nemzetközivé vált és angol nyelvűvé. Éppen az Akadémia júniusi tanácskozásán hallhattuk neves természettudósok okfejtését arról, hogy a tudományos képzésben és a tudományok alkotó művelésében továbbra is az anyanyelvnek van alapvető szerepe, az angol elsősorban a kapcsolatokat, a közvetítést biztosítja. A reklámban, a kereskedelemben a világcégek térhódítása nyelvileg is agresszív formában jelentkezik mindenütt Közép- és Kelet-Európában. Ahol nyelvi konfliktusok vannak, a teljesen idegen cégnevek, reklámok azért is előnyösebbek, mivel közömbösek, semmilyen előítélet nem tapad hozzájuk.

Reális-e ez a veszély? Aki erre a kérdésre igennel válaszol, mint a magyarországi nyelvművelők is, könnyen kiválthatja a szűklátókörű, provinciális nyelv- és nemzetféltés vádját. A veszély mégis reális, mondom ennek ellenére magam is, mert a nemzetközi nyelv intellektuálisan fontos területekről szoríthatja ki az anyanyelvet, másrészt pedig azzal, hogy a nyelv sztenderd változata mértéktelen módon telítődik idegen elemekkel, egyre kevésbé lesz érthető az egész nyelvközösség számára, egyre inkább eltávolodik a nyelvhasználat középső és alsó szintjeitől. Ilyen, szinte diglossziásként jellemezhető szakadék van például a neologizmusokkal telített román elit értelmiségiek nyelvhasználata és a közromán között. Több analóg példát idéz a Magyar Nyelvőr legújabb számában (1997/3.) FODOR ISTVÁN a nyelvújítási mozgalmakat áttekintő és értékelő tanulmányában. Ő is határozottan azon a véleményen van, hogy „...az angломánia, a korlátlanul beáramló angol elemek megnehezítik a kommunikációt egyrészt az elemezhetetlen szavak szaporodó aránya, másrészt a hangrendszerünkbe nehezen beilleszkedő kiejtésük és különösen a kevésbé tanult rétegek közt, a kiejtési variációk túlbuzjánása miatt.” (i. h. 265.)

A magyar nyelvre éppúgy érvényes a belső heterogenitás tétele, mint minden más nyelvre. Ez a belső változatosság azonban a magyarban soha nem jelentett egymástól megreven elkülönülő, a megértést akadályozó belső változatokat. Semmiképpen nem volna kívánatos, hogy nyelvünknek ez a viszonylagos, szerves egysége most csorbuljon.

6. Akár költőinek is tűnhetne a következő, szintén alapvető kérdés, tudniillik hogy egyáltalán lehetséges-e tudatos beavatkozás a nyelv szerves, öntörvényű életébe. Ez a kérdés egyaránt lehet kérdve tagadó és kérdve állító. Az erdélyiek, kétszáz évvel ezelőtt ARANKA vagy BENKŐ JÓZSEF, száz esztendeje BRASSAI SÁMUEL, némi konzervatív óvatossággal vagy provinciális nyelvi öntudattal óvtak a szócsinálás, a hirtelen nyelvbővítés túlzásaitól: „...nem a nyelvet, csak a fejet kell bővíteni, és szélesíteni...” — írta ARANKA 1791-ben az „Ujjabb elmélkedések”-ben. Ha viszont elismerjük a beavatkozás lehetőségét és jogosságát, arról kell döntenünk, hogyan történjék, milyen mértékű legyen.

A kérdés első felét magam valóban költőinek tekintem, azaz kérdve állítónak. Mert véleményem szerint, amióta van magyar írásbeliség, van nyelvi szabályozás, nyelvi kodifikáció, azóta minden, némi tekintéllyel bíró szépíró és kodifikáló nyelvész beleavatkozik a nyelv életébe. Vagy azzal, hogy újít, változtat rajta, vagy azzal, hogy konzerválja a régit. Tudatosan avatkozott bele a nyelv életébe a nyomdász Heltai, a grammatikairó Geleji Katona István vagy a tudományokat magyarul tolmácsoló Apáczai, hogy csak néhány erdélyi nevet említsek. Nincs sztenderd változat kodifikáció nélkül, a kodifikáció pedig nem valamely nyelvi állapot örök időkre szóló rögzítése. Engednie kell az élő nyelv nyomásának, és ki kell terjednie az új, akár idegen nyelvi formákra. Vagy azzal, hogy elfogadja, vagy azzal, hogy elutasítja őket. És föltétlenül szükség van a művelt nyelvváltozat és a szaknyelvek egyfajta, nyelvművelésként is felfogható karbantartására, az új idők kihívásainak megfelelő modernizálására.

A státustervezés is beavatkozást feltételez: annak eldöntését és előírását (vagy tilalmát), hogy milyen területre terjed ki, hol kívánatos vagy nem kívánatos valamely nyelv használata. Az igény nem föltétlenül a de jure kinyilatkoztatás, hanem a szabad nyelvhasználat gyakorlati lehetősége és az anyanyelv elsődlegességének biztosítása.

A nyelvek is, mint a folyók — mondják némelyek —, önmaguktól is megtisztulnak, megszabadulnak szennyeiktől, üledékeiktől. Az analógia azért sem megnyugtató, mert manapság a folyókat is segíteni kell az öntisztulásban. A nyelv többé-kevésbé önelvű működésének pedig legalább három olyan feltétele van, amelyek egyike sem teljesül a magyar nyelv esetében. Az első az, hogy közvetlenül ne veszélyeztesse, ne korlátozza más nyelvek dominanciája és agresszív rivalizálása, a másik, hogy hibátlanul működjének a nemzet reflexei, harmadszor pedig, hogy az előbbi alapján a nyelv immunrendszere is kifogástalan legyen: a nyelvhasználat ösztönösen rostálja ki mindazt, ami fölösleges, ami a nyelv rendszerétől és észjárásától idegen.

7. A legfontosabb tennivaló a nyelvi tervezés — modern terminológiájával élve a presztízstervezés — körébe tartozik. Mindenütt változtatni kell az anyanyelvi beszélők magatartásán, attitűdjén, különösen a nyelvet használó és naponta megjelenítő intézményekben: az oktatásban, a sajtóban, az egyházi szolgálatban. A mintát felmutató hivatásos beszélők nyelvhasználatának mintaszerűnek kell lennie. Minél nagyobb a hallgatóság, annál nagyobb a felelősség, annál magasabb a mérce. Az anyaország intézményeinek példaként kell szolgálniuk a kisebbségi intézményeknek és beszélőknek. A peremrégiókban különösen fontos, hogy a beszélők kérdés és provokatív szándék nélkül, de kellő méltósággal, kellő öntudattal, minden szégyen és félelem nélkül használják anyanyelvüket.

Szomszédaink körében is javítani kell a magyar nyelv megítélésén. Ennek egyik eszköze lehetne a megélnéskült kapcsolatokkal jelentkező gazdasági érdek. A másik lehetőség, hogy a hungarológiában kellőképpen kamatoztassuk a magyar nyelv kulturális és tudományos értékét. Fontos nemzeti érdek, és a művelődési kormányzat hatáskörébe tartozik, hogy világszerte erősödjenek a hungarológiai műhelyek, hogy a hungarológiának megfelelően átgondolt stratégiája, intézményrendszere és kellő finanszírozása legyen.

Ha el kívánjuk kerülni, hogy Trianon XX. századi veszteségei a XXI. században a nemzet végleges veszteséglistájára kerüljenek, mind az anyaország szomszédság-politikájának és integrációs törekvéseinek, mind az egyes régiók nemzetiségpolitikájának arra kell irányulnia, hogy megszűnjék a magyar nyelv alárendeltsége, az anyanyelv használatát érintő minden nemű korlátozás és hátrányos megkülönböztetés. Ez kedvezően érintené, vonzóvá tenné az anyanyelvű oktatást, és a közéletben is biztosítaná a szabad nyelvhasználatot. Közvetve pedig jelentős mértékben csökkentené az asszimilációs nyomást. A mostani időszak naponta egyaránt szolgál elkeserítő és biztató eseményekkel, fejleményekkel. Csak bízni lehet benne, hogy az európai integrációs folyamatok ebben a térségben is legalább részben feloldják a nemzeti görcsöket, talaját veszíti a nyelvi és nemzeti dominancia, hegemonia.

Az anyaország és a peremrégiók nyelvi elkülönülését részben ellensúlyozni lehet a nyelvi kodifikáció kiterjesztésével. Ehhez el kell végezni az alapvető köznyelvi szótárak, kézikönyvek nyelvi anyagának kiegészítését, újakat kell készíteni, olyanokat, amelyek a közhasználatú regionális változatokra is kiterjednek. A tankönyvekben a való helyzetnek megfelelően kell bemutatni a történelmi régiókat, a mai nemzeti közösségeket, nyelvi tájakat. A viszonylagos nyelvi egység helyreállítását szolgálja az anyanyelvű oktatás, a médiák nyelvi hatása, a közösségek (iskolák, falvak, városok) és az egyes emberek közvetlen kapcsolata.

A hagyományos nyelvi régiók legjellemzőbb nyelvi vonásai és a kétnyelvűséggel kapcsolatos eltérések továbbra is megmaradnak. Ennek ellenére sem ajánlatos a további eltávolítás, elkülönülés és önállósítás stratégiáját követni. A helyi változatokat bátorítani kell ugyan, tiszteletben kell őket tartani (az anyaországban is), mégis magasabb szinten, a kettősnyelvűségben a közelítés a követendő stratégia, a fedetlen dialektusok, nyelvi régiók lefedése a sztenderd, azaz a művelt közmagyar hatékony jelenlétével minden nemzeti közösség nyelvhasználatában.

A kisebbségi kétnyelvűség és a nyelvkeveredés aszimmetriájának és államnyelvi dominanciájának ismeretében az anyanyelv pozícióját, presztízsét és használati értékét kell erősíteni. A kisebbségi kétnyelvűség ugyanis olyan libikóka, amely — miután átbilbil — a másodnyelvi dominanciát végleges másodnyelvűséggé alakítja.

A nyelvcserének is vannak időleges, életkori és a mindenkori körülményektől függő változatai, amelyek még őrzik az anyanyelv emlékét, esetleg passzív ismeretét. Ezt a látsens nyelvi tudást kellő módszerességgel, megfelelő tananyaggal föl lehet élesztetni, vissza lehet fordítani. Ez a céljuk a szórványtáboroknak, a nyelvélesztési programoknak.

A nyelvcseré után néha szakrális reliktum-változatában őrződik meg az anyanyelv. Ennek több példáját ismerjük Erdélyből. Vannak olyan közösségek, amelyek a magyar nyelvet már nem értik, nem beszélnek, de az Istennel való beszélgetésben, szakrális funkciójában megőrizték. Ezek a ritualizált, szakrális vagy folklorisztikus szövegek is alkalmasak lehetnek az anyanyelv „megelevenítésére”. Ez történik nagyon gyakran a nyugati magyar emigráció hagyományápoló közösségeiben.

A fentiekből remélhetőleg kitűnik, hogy a magyar nyelvi tervezésnek a védekező, védett, nemzeti erekleként őrzött nyelv nem lehet ideálja. A fő cél nem a nyelv őrzése, amint közhelyszerűen halljuk naponta. Sem az anyaországot, sem a külső régiókat nem tudjuk nemzeti emlékhelyként elképzelni. A nyelv ugyanis nem szent cél, hanem szent eszköz. Egyetlen közösség sem rendezkedhet be valamely nyelvi reliktum őrzésére. A cél, a feladat tehát ennél jóval több: a nyelv szabad, tudatos, félelem és szegény nélküli használata önkifejezésre, önfejlesztésre, önművelésre, egymás jobb megértésére.

8. Az előbbieken imperativusként, de többnyire személytelenül megfogalmazott *kell*, *szükséges* óhatatlanul arra a kérdésre irányítja a figyelmet, kinek van mindebben, egy lehetséges nyelvstratégia megvalósításában kiemelt szerepe és felelőssége.

Az egész nemzetnek, a nemzet érdekeit megjelenítő és képviselő állami, kormányzati és civil szervezeteknek, az elit értelmiségnek, a szakmai intézményeknek és szervezeteknek.

A kisebb közösségekben a családnak, mondják némelyek, és a legtöbb család be is tölti ezt a szerepét. Sok vegyes család viszont éppen a nyelvcseré színtere, az anyanyelv itt már nem az anya nyelve, hanem nagyon gyakran a domináns államnyelv.

A templomnak és az iskolának, mondják mások Reményik nyomán, kisebbségi és szórványhelyzetben az egyházaknak, újabban a mindennél hatékonyabb televízióknak, rádióknak, az írott sajtónak, a közeljövőben talán az internetnek. A hivatásos beszélőknek. Az irodalomnak: a szépirodalomnak és a tudományos irodalomnak. A színházaknak és az irodalmi műsoroknak.

Fontos szerepe van az anyaországban már évtizedekkel ezelőtt kezdeményezett, azóta élő, működő anyanyelvi mozgalomnak, amely ma már az egész nyelvterületre kiterjed: a rendszeresen működő anyanyelvi csoportoknak, az anyanyelvi vetélkedőknek, a nyelvi táboroknak. A mozgalomban részt vevő fiatalok nyelvi tudásában, igényes és tudatos nyelvhasználatában a jövő nyelve érik.

És hol maradnak a nyelvművelők, a nyelvi tervezők? Minden stratégia, tervezés csak az ő szakmai munkájukra, tapasztalatukra, tudásukra épülhet. Rájuk vár a pontos, viszonylag egyértelmű diagnózis: a magyar nyelv állapotának, mozgásának szakszerű leírása, újabb kézikönyvek és tankönyvek megírása, az eltérő helyzetekre alkalmazott oktatási módszerek kidolgozása. Azaz a magyar nyelv, a magyar nyelvhasználat állandó karbantartása. Eredményre vagy netán sikerre csak akkor számíthatnak, ha maga a társadalom, a közösség is fogékonnyá válik a nyelvi kérdések, gondok és veszélyek iránt.

PÉNTEK JÁNOS

Szójátékok napjaink nyelvhasználatából*

1. Nyelvi megnyilatkozásaiban az embernek lehetősége nyílik — többek között — játékos, tréfás megoldásokra is. A szójátéknak a kommunikációban betöltött szerepét a szakirodalom gazdagon taglalja (l.: SZATHMÁRI ISTVÁN, *MStilÚ*. Bp., 1961. 524—6, 618; FÓNAGY IVÁN: *Nyr.* 1970: 16—43; GRÉTSY LÁSZLÓ, *Anyanyelvünk játéka*. Bp., 1974. 7—11; RÓNAI BÉLA—KEREKES LÁSZLÓ, *Nyelvművelés és beszédtechnika*. Bp., 1977²: 217—9; *NyKk.* 1: 263—4, 2: 333; LENGYEL ZSOLT, *Az anyanyelvi nevelés pszicho- és szociolingvisztikai vonatkozásai*. Bp., 1987. 59—61; stb.). Az utóbbi időben azt vettem észre, hogy a nyelvhasználatról spontánul gyűlő adataim között mintha fölszaporodtak volna a szójátékkal kapcsolatosak. Úgy tűnik, mind nagyobb teret enged az ilyen jellegű megnyilvánulásoknak a nyelvi kifejezés lehetőségeit újra- és újragondoló modern szépirodalom, kedvez nekik az angolszász stílus felé (is) forduló reklámözönben, sőt a mindennapi kapcsolattartás szlenges vetülete is pártolja őket (vö.: PÉTER MIHÁLY: *Nyr.* 1980: 277;

* E dolgozat a határainkon túli magyartanárok továbbképző tanfolyamán Szombathelyen 1996. július 9-én elhangzott előadás változata.

KEMÉNY GÁBOR: uo. 1982: 141; GYÖRI GYÖRGY: uo. 1988: 21—34; KIS TAMÁS, A magyar katonai szleng szótára. Debrecen, 1991. 24, 41; NAGY L. JÁNOS: MNy. 1992: 326—37; BÓDI ZOLTÁN: Fábíán-Eml. 59—60; WENCZELKE HENRIK: MNy. 1995: 465—6; stb.).

Mindennek szemléltetésére a továbbiakban ízelítőt szándékozom adni említett anyagból, abból a megfontolásból is, hogy ezeknek az 1984 és 1997 közötti adatoknak a bemutatása egyéb tekintetben sem lesz tanulság nélküli.

2. Az adatok minősítésének elemi szempontjai, ennek megfelelően főbb csoportjaik a szójáték alapja, forrása szerint körvonalazódnak. E tekintetben a jelentésbeli, illetőleg az alaki jellemzőkre (I.), a standardból vagy az eltérő nyelvi rétegekből való származásra (II.), valamint a megnyilatkozás beszélt vagy írott nyelvi sajátosságaira (III.) épülő szójátékok kategóriáját különíthetjük el.

I. A) A szemantikai kapcsolatok sokszínűségét tükrözik a jelentésből fakadó szójátékok.

a) Nagy részük a többértelműségen alapszik. A konkrét és az elvont, az egyedi és az általános jelentés együtt szerepel bennük. Például: „a tervezgetésben [...] a *skótok* sohasem voltak *skótok*.” (N.¹ 1985. XII. 7. 24); „*Párbajtőr*ba” (N. 1987. VII. 30. 12); „A *hetek nyolcan* [= Oroszországgal együtt] sem jutottak *ötről hatra*” (VN. 1995. VI. 19. 2); „[A tiroliaiak] a vendégek kedvéért *németül* [= irodalmi nyelven, ne nyelvjárásban] beszéljenek — *németül*” (VN. 1995. XI. 6. 12); „1995 ősze: *hallgató hallgatók*” ’a tandíjjal kapcsolatban nem nyilatkozó egyetemisták, főiskolások’ (N. 1995. XII. 4. 15); „*Átszabott szabóság* Oladon” ’megújított szabóiskola’ (VN. 1996. II. 28. 7); „Az, hogy a koalíciós pártok *együttműködnek*, még nem jelenti azt, hogy *működnek is együtt*.” (VN. 1996. XII. 31. 10); „Vihar a föld körüli viadal körül” (N. 1997. I. 10. 16).

Míg a most idézett adatokban az elsődleges és a másodlagos jelentés külön szóalakban ölt testet, addig a következőkben csupán egyben. Az egyetlen szóelőfordulás többértelműségét a szövegkörnyezet sugallja: „[A] díjbeszedő [...] a lakbérén kívül kellemes karácsonyt és boldog új esztendőt *kívánt*.” (N. 1986. XII. 24. 24); „az lett az eredmény, mint a Parlamentben. Két ellenszavazat. És ketten *tartózkodtunk* — otthon.” (N. 1986. XII. 24. 24); „*Természetesen* [= magától értetődően és a természet törvényeivel megegyezően] — egészségesen” (VN. 1987. X. 12. 8); „*Skót* [= takarékos] dánok” (VN. 1996. VII. 29. 16).

A kétféle jelentés nemcsak a jelentésbővülés szakaszainak megfelelő rendben, továbbá egymásmellettségben, hanem fordított irányban, úgynevezett „visszakonkretizálással” is működhet: „Engedj Te is a *lámpaláznak* [a lámpahétnak]!” (N. 1995. X. 3. 7). Azaz itt nem a nyilvános szereplés miatti izgalomnak általánosan ismert megnevezéséről, hanem a lámpavásár iránti lelkesedés egyedi megjelöléséről van szó. Egy másik példa: „*Svájci törököt* fogtak az angolok” ’A svájci válogatott török származású játékos a jól játszott az Anglia elleni labdarúgó-mérkőzésen a szigetországiak bánatára’ (N. 1996. VI. 10. 24).

b) A különféle mezőösszefüggéseket leginkább az ellentétes jelentésű elemek társulása képviseli: „a mi országunkban mindig is *helytállásra* volt szükség [,] és sosem *helytúlésre*” (N. 1986. II. 1. 12); „*Tetszhalott, tetszélő*” (Tandori Dezső: Ám legyen! És 1996. III. 15. 23); „A nagy infláció[,] Amikor a *több kevesebb*” (VN. 1996. VIII. 1. 5); „Az *el nem múlt múlt* — avagy hogyan politizálódik át a hazai történelem?” (N. 1996.

¹ Adataimnak rövidítéssel jelölt lelőhelyei a következők: É. = Életünk; És = Élet és Irodalom; MH. = Magyar Hírlap; Mo. = Magyarország; MTV = Magyar Televízió; N. = Népszabadság; NL. = Nők Lapja; NM. = Népszabadság Magazin; Nsz. = Népszava; VN. = Vas Népe; ÜM. = Új Magyarország; ÜT. = Új Tükör; V. = Vasvármegye.

VIII. 10. 11); „*Fekete* [= csempészett] *fehérenemük*” (N. 1996. IX. 14. 15); „*Ismét startol a kamionstop*” (VN: 1997. I. 7. 8).

Másutt nem közvetlenül, hanem a szövegösszefüggés alapján vagy előismereteinkre támaszkodva bukkan fel az antonim jelentésmozzanat: „*Hírelőter*” (És 1986. VI. 13. 13) = a *Hírháttér* c. tévéműsorról szóló kritika címe; „*Friderikusz Sándor: Szigorúan nyilvános*” (És 1988. II. 26. 10), vö. a hivatali nyelv „*szigorúan titkos/bizalmas*” fordulatával; „*Borban a hamisság*” (N. 1996. IX. 28. 22) = a hamisított borokról szóló cikk címe, l. a „*borban az igazság*” közmondást.

A jelentésbeli érintkezések egyéb szójátékszerű asszociációra is lehetőséget adnak: „*Tehetséges képszátyárok*” (És 1986. X. 24. 12), vö. *szószátyár*; stb.

B) Kincsesbányául szolgál a szójátékok számára a nyelvi megnyilatkozás alakja.

a) A szavak azonosalakúságából származik a humor a következő adatokban: „*vigyázni kell az írókkal* [= 1. a tejtermékekkel, 2. a szó művészeivel]” (N. 1985. V. 24. 12); „*Hó-rukk!*” (VN. 1995. XII. 8. 1), azaz a nagy hó eltakarítása erőfeszítést igényel.

Másutt nem föltétlenül csak szótári, hanem grammatikai változatokból is fakadhat a játékos hatás: „*Még egy lett is bajnok lett* [az észak-amerikai jégkorongcsapatban]” (N. 1996. VI. 15. 15); „*Nem bántja a szemét* [= a piszok a látószervét]?” (VN. 1996. VII. 19. 16).

Csupán hangzásukban is lehetnek azonosak bizonyos megfeleltetések: „*még téli futóversenyeket is rendeztek a futballisták számára, de nagy a különbség a »mezei« és a Mezey között*” (N. 1985. II. 4. 12); „*Baku* [= Azerbajdzsán fővárosa]: nem illő a *bak*” [= baklövés] (VN. 1996. XI. 7. 19 nyomán); „*hiába van Lakat*, ha a védelem nem zár” (N. 1985. V. 27. 12); „*Styl-szerűen* [= stilszerűen a Styl ruházati vállalatról]” (VN. 1996. VIII. 31. 9); „*a Tocsik* nem név, hanem rövidítés: *Torgyán, Orbán, Csintalan, Isépy, Kuncze*” (És 1997. I. 3. 2).

A legutóbb idézett példa egyúttal az önkényes tagolású kifejezésekre is felhívja a figyelmet: „*Ama török*” = Pósa Zoltán kötetének címe (És 1985. VII. 12. 8); „*Tört-én és...*” = Lászlóffy Csaba versének címe (És 1986. III. 14. 13); „*milyen e szék?*” (N. 1996. IV. 10. 24), vagyis az új szövetségi kapitány helyzete *Eszéken*; „*Egy talált tál* [= cím]. »Hát te megint mit találtál« — hallom a kérdést.” (Tandori Dezső: N. 1996. I. 27. 26); „*Mint a mintakészítő*” (VN. 1996. V. 11. 9).

b) A hasonlólalakúságra épülő szójátékoknak egyszerűbb, de annál hatásosabb fajtája az, hogyha csupán egy hangzóban tér el a két paronim alak. Példák a magánhangzós változatokra: „*Belgák*, nem *balgák*” (VN. 1994. XI. 30. 2); „*»Leradirozott«* [= szétvert] *radarok*” (VN. 1996. VIII. 10. 16); „*Sitkérezők*” (VN. 1989. IX. 21. 5), vagyis az őszi napon *sitkérező* résztvevők a sitkei szabadtéri rendezvényen; „A törvénytervezet mellékletéből *szőröstül-bérestül* »eltűnt« az Információ Hivatal [...] 118 alkalmazottja.” (N. 1991. XII. 24. 4), vö. *bőröstül*; „*Ahol a párt szakad*” (N. 1996. III. 9. 8), l. *part*.

Egy-egy mássalhangzóban különböznek az alábbi szópárok tagjai: „*Ecset-eset*” (NL. 1987/6: 30); „*Áll a bál*, mert áll a *bár*.” (N. 1986. VI. 30. 6); „*Az elbocsátott régió*” (N. 1993. VII. 31. 7); vö. *légió*; „*Tálcaközi egyeztetés a szünetben*” (N. 1994. XI. 19. 1), l. *tálca*; „*Pontyos idő* [a Duna menti halászaté]” (N. 1986. I. 11. 6), vö. *pontos*; „*ó és új szövegség*” (Tábor Ádám: Életfél, egész: És 1996. VII. 12. 22), l. *-szövegség*; „*Hóra fordult a sorsunk*” (VN. 1995. XII. 7. 4), vö. *jóra*; „*Bérátömllesztés?*” (VN. 1986. XI. 24. 4), l. *vér*-; „*Talpalatnyi zöld*” (VN. 1995. X. 30. 13) = környezetvédelmi műsor címe a *földre* is asszociálva; „a sherry és a brandy kiváló felismerőjé[...]. A szakmabeliek világ-szerte csak úgy emlegették, hogy »Az Orr«. Elismerve a példátlan *szagértőt*.” (N. 1997. I. 18. 23), vö. *szakértő*; „*Ami sok*, az »*sokka*»” (VN. 1996. IX. 9. 15).

Egyéb módon, több hangban, hangtöbbletben, hangátvetésben, szórészmegfeleltetésekben stb.-ben is megnyilvánulhatnak a tréfás hangalak-elkülönülések: „A csodálatos

margarin” (VN. 1994. IX. 13. 8), vö. *mandarin*; „*Villák proletárjai, egyesüljetek!*” (VN. 1987. XI. 26. 3), l. *világ*; „*Puhl, Puhl, hajrá!*” (N. 1996. VI. 26. 16), vö. *huj, huj*; „*Zsák-bamagocska*” (VN. 1985. VII. 29. 3) = zsákbamacska a csomagolt vetőmag; „Mindenkinek van egy *sávja* [= adósávja]” (VN. 1995. XII. 7. 3), l. *álma*; „*Körmendi nyárleszállítás*” (VN. 1985. VII. 1. 5), vö. *ár-*; „*Előttünk a kvízözön!*” (N. 1996. II. 17. 22), l. *víz-*; „*Hold volt, hol nem volt*” (VN. 1996. IX. 25. 12) = a holdfogyatkozásról szóló cikk címe; „A kínálat [...] nem a hagyományos értelemben vett *mintatanterv* [...], sokkal találhatóbb rá a »*minthatanterv*« kifejezés. Mert olyan, *mintha tanterv* volna” (N. 1996. I. 18. 16); „*Kina kinja!*” (N. 1996. VII. 24. 14); „*Kupa* [Mihály] a *kapu* [= egy bank elnöki tagsága] előtt” (N. 1996. VI. 14. 5); „*Az atka-akta* biztató fejezete” (VN. 1988. IV. 12. 4); „*Étel és Irodalom*” (És, 1987. X. 16. 9) = egy glossza címe; „*Mi szem. számnak ingere*” (VN. 1995. X. 20. 2), azaz a *személyi szám* tovább engedélyezett használata *szem-száj*-nak ingere; „Idén nyáron immár kilencedik alkalommal rendezik meg Budapesten a *Szüni Dödő*-programsorozatot” (N. 1996. VI. 20. 14), l. *szünidő*, továbbá *Süni Döme*, *Pa-Dö-Dő* duó, *dadogó*; „*Bankár-kár*” (VN. 1995. XI. 22. 2); „*Családi pótlék: lék?*” (VN. 1995. XI. 22. 3); „*Evita-vita*” (VN. 1996. I. 27. 11); „*Sztár-tár*” (NM. 1996/19: 16).

c) A hasonló alakú kifejezések összevonása úgy, hogy azonos részük csak egyszer szerepel az összerántott alakban, olyan szójátékot eredményez, amelybe a két hangsoron kívül eredeti jelentésük (egy-egy mozzanata) is belesűrítődik: „*Humorál!*” (ÚT. 1985/2: 31) = humor × morál; „*Futbalett* labda nélkül” (VN. 1985. VII. 1. 6) = futball × balett; „*Telefontolगतó*” (És 1986. III. 7. 9) = telefon × fontolगतó; „*Tévétlen-szomjan*” (VN. 1987. XI. 14. 12) tévé × étlen; „Az idei szezonban a vártnál kisebb mértékű a turisták *balgásodása*” (N. 1995. VII. 31. 20) = balgának nézés × algásodás; „*Távhögutát* kap a fogyasztó” (N. 1995. XI. 28. 11) = Távhö × höguta; „*Műholdtöltte* [a MagyarSat csatornáinak bérlése] új feltételekkel” (N. 1995. XI. 27. 21) = műhold × holdtöltte; „*Mesemény*” (Somlyó György: MH. 1995. XII. 23. 10) = mese × esemény; „*Horoszkópé*” (Nsz. 1995. XII. 30. 8) = horoszkóp × kópé; „*Belügymenet*” (VN. 1996. II. 6. 2) = belügy × ügymenet; „*Diszkontó*” (VN. 1996. IV. 25. 3) = diszkont × kontó; „*Finomenális* [a pizza]” (MTV. 1996. V. 23. 20, 57) = fenomenális × finom; „*Aztán most Puskás Fröcsi* sört reklámoz” (VN. 1996. IX. 3. 14) = Öcsi × fröccs; „*Dunaiújvárományos* jelentkezik” (N. 1996. XI. 15. 24) = Dunaújváros × új várományos a vezető szerepre a Dunaferri férfi kézilabdacsapata; „*Svarcolatok*” (VN. 1996. IX. 23. 6) = svarcol × karcolat; „a *netikett* [...] az e-mailes kommunikáció íratlan szabályait jelenti” (N. 1996. X. 21. 28) = (Inter)net × etikett.

Az előbbi példasor egyúttal azt is érzékelteti, hogy a jelentésbeli és az alakai jelleg nem egymást kizáró sajátossága a szójátékoknak. Egyszerre, egymást erősítve is kifejthetik hatásukat bennük: „*Hózáporban — gólzápor* [az NB III-as mérkőzéseken]” (VN. 1995. XI. 6. 15); „*Kihívó* [’kirívó’] *behívók*” (VN. 1996. I. 4. 2); stb.

II. A) Adataim számottevő része jöllehet egyedi alkotás, de olyan nyelvi elemekre épül, amelyeket köz- és irodalmi nyelvnek, általánosnak elterjedtnek és ismertnek mondhatunk. Ilyen jellegűek az előző (I.) fejezetnek a „nyelvváltozatiságuk” szerint egyöntetűnek vehető, szándékosan így válogatott példái.

B) Az itt következő adatok a szókészletnek a különféle nyelvi rétegekhez fűződő, tehát szűkebb körű részlegeivel tartanak kapcsolatot.

a) Idegen szók többnyire hasonló alakú (= hangzású) magyar szavakkal összevetve alkotnak szójátékot; „*In medias rés*” (És 1995. VIII. 25. 11), vö. latin *res* ’dolog, ügy, helyzet’; „*Olasz körverseny, síró* Itália” (N. 1995. VI. 7. 24) az olasz *Giro d’Italia* nevű országúti kerékpáros bajnokság nyomán; „*B. Váriné*” (VN. 1986. IX. 6. 9) a francia író, Flaubert regénye címének, a *Bovaryné*-nak mintájára; „*Lesz vigasz?*” (És

1996. IV. 12. 17), vö. *Las Vegas*; „Stadler József: APEH-vogel?” (N. 1995. XI. 6. 24), l. német *Pechvogel* 'peches ember'; „A magyar Bundesligában (vagy magyarosan: *Bundesligában*) [...] húsz csapat [...] NB I-es.” (VN. 1996. VII. 29. 10); „*Borba(n)* az igazság” (VN. 1994. XI. 15. 2) a *Borba* szerb ellenzéki lapra utalva, vö. szerbhorvát *borba* 'harc, küzdelem, viadal'; „*Thai-képek*” (MTV 1996. III. 28) a magyar *táj* szóval azonos hangzásban; „neki [= Hofinak] is van egy *bő inge*, ahogy egy szófacsaró mondaná: *Boeing*” (N. 1985. II. 9. 16); „*Chip*-kedi magát a REMIX” (VN. 1985. IX. 14. 4), l. angol *chip* 'forgács, szelet, elem' és magyar *csip*(ked); „*Shop*ánkodik magában” (És 1986. I. 31. 9), vö. angol *shop* 'üzlet' és magyar *sop*ánkodik; „*Kiflicsárd*” (És 1987. XI. 20. 9) = a Cliff Richardról szóló írás címébe a magyar *kifli* szó is bekerül; „A *Moore* [= az angol szövetségi kapitány] megtette a kötelességét” (N. 1996. VI. 7. 21), vö. magyar *mór*; „*Sőtlan show* [= bemutató], cukrozott lányok” (N. 1996. VI. 13. 15); „*Hillarym*, haj! *Hillárom*, haj!” (VN. 1996. VII. 10. 1), B. Clinton amerikai elnök feleségéről szólva; „Begyűjtottak [= trópusi forrás] *Katlantában*” (VN. 1996. VII. 22. 14), l. magyar *katlan* és amerikai *Atlanta*.

Néha különböző idegen nyelvi elemek is találkozhatnak magyar szójátékban: „*Daragój drog*” (És 1995. IV. 28. 17) az orosz 'drága' és a nyelvünkbe francia közvetítéssel került, holland 'kábítószer' jelentésű szó társításaként; „idehaza egy kerítéssel olvastam: *Lennon* élt, *Lennon* él, *Lennon* élni fog” (N. 1995. XII. 9. 8) mint a *Lenin*-nel kapcsolatosan használt mondás átfogalmazása; „*Internyet*” (És 1996. V. 3. 11), l. angol *Internet* és orosz *nyet*; „Jöhet a *lebegyimoje d'ozero*” (És 1996. VII. 12. 11), a Csajkovszkij balettje címének, a „*Hattyúk tavá*”-nak orosz megfelelőjére alapozva az orosz politikus *Lebegy* és az angol eredetű magyar *dózer* összekapcsolása egy újlatin (a franciából vagy az olaszból is származtatható) prepozícióváltozat segítségével.

b) Tájszók, népnyelvi fordulatok, népies hangulatú kifejezések, egyéb regionális jellegű elemek is lehetnek forrásai a szójátéknak: „*Héja mász az Avaron*” (És 1987. II. 20. 9) = paródiacím; „Hol is *vagyon* a KISZ-vagyon?” (Mo. 1991/7: 10); „*Finn ugor*, magyar nem *ugor* [= ugrik, azaz fejlődik]?” (N. 1995. VI. 1. 12); „*Trükk* [...] *Közbeszerzünk s közbe szerzünk*.” (N. 1995. VII. 31. 20); „*Nincs tengernyi tengeri* [= kukorica]” (N. 1995. X. 2. 5); „*SZU-ette kondorfai bázis*” (VN. 1996. II. 14. 1), vö. a Szovjetunió rövidítését a köznyelvi *szu*-nak dunántúlián rövid, *szu* ejtésével; „*Oszkó* került *legelőre* [= legelőre], kihajtott a *legelőre*” (VN. 1996. IV. 25. 9); „*Millen* centenárium [...]” (VN. 1996. VII. 30. 3) a *millicentenáriumnak* és a köznyelvi *milyen* nyelvjárási változatának vegyülékéként.

Eredeti nyelvjárási megnyilatkozások is tartalmazhatnak tréfás szókapcsolatokat. Köznyelvi átírásuk az alábbi példák: „Ne ám Mariska néninek szólítson, mert olyan vén nem vagyok. Mert az *egyik lábam* még *tizenennyolc éves*. A másik ötvenen fölül van.” (N. J.-né G. M., 51 éves htb., Dozmat, 1985.); „Nálunk azért nem esik az eső, mert *itt legmagasabb az ég*.” (Muravidék, vö. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, *Nyelv és nemzetiség*. Maribor—Szombathely, 1993. 66).

c) A szókészlet társadalmi szempontú rétegeiből vett elemek társulnak egymással vagy más nyelvváltozatú szavakkal a következő szójátékokban.

Szaknyelvi vonatkozásuk az itt kiemelt adatok: „A *genetikával* kapcsolatban van egy szójáték [...] *genetika — gén etika* [...]” (VN. 1995. VI. 16. 7); „*Arc poetica-vázlat*” (N. 1996. V. 11. 26), l. *ars poetica*; „*Nem gyógyítja a sárgaságot az UEFA*” (N. 1996. VI. 12. 24), vö. a májgyulladásos betegség orvosi nevét a labdarúgás sárgalapos büntetésével. Ez utóbbi sportzsargonos megnyilvánulásnak tűnik a következő megnyilatkozás nyomán: „a »*sárgaság*« miatt hiányzó Melis távollétében — Bodonyi egy emberként alkotta a debreceni csatársort.” (N. 1988. V. 22. 16). Újságírói zsargon jelleget hordoz az

„Új Magyarország” újságcímnek a Mao kínai névelemmel egybeeső rövidítése: „Alexa Károly az »Új Mao« új főszerkesztője” (VN. 1997. I. 20. 2).

Különbféle csoportnyelvi (ifjúsági nyelvi, argóbeli, szlenges stb.) megnyilatkozások is árasztanak játékos hangulatot: „Még júliusban is *hipóreklám* [= fehér] voltam.” (D. D. ált. isk. tanuló, lány, Nagykanizsa, 1995.; J. A. főisk. hallgató gyűjtése); „Lekapcsolta [= megfogta] egy *jegymen* [= ellenőr] a buszon” (Sz. R. 17 éves intézeti tanuló, Pécs, 1995.; M. Zs. főisk. hallgató közlése); „*Pedálmedál* [= hajtós tanuló] vagy.” (B. G. 8. o. ált. isk. tanuló, Kaposvár, 1995.; H. A. főisk. hallgató közlése); „Megyünk a *tolakodóba* [= a büfébe] szendvicser.” (M. L. 8. o. ált. isk. tanuló, ugyanonnan); „*Befürödnek-e* [= pórul járnak-e] a fürdők?” (VN. 1995. XI. 22. 2); „A dzsentlemanus” (RTV-tipp 1996/16: 1) az angol eredetű, választékos *gentleman* ’lovagias férfi’ és a cigányból származó, argós *manusz* ’férfi’ összevonásaként.

A szókészlet egyéb rétegei, például az archaizmusok is adhatnak alapanyagot a szójátékhöz: „*Ámbátor*, *ámgyáva*” (Parti Nagy Lajos: És 1995. IX. 29. 17), vö. régies *ám-bátor* ’ámbár’. A nyelvhasználat más területeit (leginkább a szépirodalom, a publicisztika, a reklámok nyelvezetét) is illusztrálták az eddigi adatok, de a következők tanúsága szerint a mindennapok társalgási nyelvét is élénkíthetik a szójátékok: „A nagy *hó-hó-hóesés*” (N. 1987. I. 20. 9), vö. Csukás István: A nagy *ho-ho-horgász*; „[A Bokros-csomagról] kiderült, hogy *kézbe nem síthető*” (N. 1995. VII. 31. 20); „— A fehérbort is szereti [...]? — Hogyne! A fehérbort *tisztán*, a vörösbort pedig *piszkosul*.” (VN. 1997. I. 11. 9).

III. A) Az első két (I–II.) csoport példáinak zöme a közlésmód jellege szerint mind a két, a beszélt és az írott nyelvi közeg sajátosságainak megfelel. Bizonyos adatok azonban csak a beszédben érvényesülnek. Ilyenek a kiejtésbeli azonosalakúságra épülő szójátékok (I. B)a). De egyes idegen szók (II. B)a), alaki tájszók (II. B)b), csoportnyelvi szavak (II. B)c) játékos felhasználása is föltételezi a hangzós megnyilatkozást (l. pl. „A nagy *hó-hó-hóesés*”-ben rejlő érzelmi telítettségnek dadogásszerű megnyilvánulását).

B) Írott nyelvi (betűtípussal vagy írásjellel összefüggő) jellemzők is éltethetnek szójátékot.

a) A hasonló alakú szavak összekapcsolása tipográfiai megoldással, általában nagybetűs kiemeléssel tükröződik egyes divatos szójátékokban: „TOShiba nélkül” (VN. 1987. I. 28. 4) a *Toshiba* márkanév és a *hiba* köznév vegyítése; „kaRÁCSony” (ÚM. 1991. XII. 24. 10) = a Sztálin-féle ünnepekről szóló humoreszk címe; „MónOSkola Budaörsön” (ÚM. 1991. XII. 24. 11) = a Mónosné Varga Olga alapította magániskola neve; „MIG vagyok elégedve” (V. 1993. VIII. 1. 1) = a MIG 29-es repülőgépek miatti állapot kifejezése; „VirTUS” (VN. 1995. XI. 4. 19) = a Duna TV küzdősportmagazinjának címe; „SzerkesztőÖrség” (VN. 1996. II. 28. 7.) = az Örségi Kalendárium kiadója; „HOGY ÉLJUNK JÓL SOKÁIG” (N. 1996. V. 11. 11.) = a Polgári Bank Rt. reklámmondata; „A HARMÓNIA ÉRVEI” (N. 1996. V. 16. 22.) = az előbb említett bank reklámrészlete.

b) Két szónak egy szóalakba sűrítéséről a kötőjeles megoldás is árulkodhat: „Indul az *Eszki-móka*. 77 nyeremény, 77 esély.” (N. 1985. IV. 4. 23) = az *Es[z]kimó* nevű cég „mókája”, azaz nyereményjátéka; „*Proli-létra*” (És 1988. IX. 23. 11) = Andrasew Iván és Pál János könyvének címében a *lét* és a *létra* összevonása; „*Ko-média*” (N. 1991. XII. 24. 20), vö. *komédia* és *média*; „*Mol-ettebb* benzinár” (VN. 1995. V. 6. 3), l. *Mol* és *molettebb*; „*Koncz-ert* [= Koncz-koncert] Szombathelyen” (VN. 1995. V. 9. 16); „*Svéd Saab-ású* biztonság” (N. 1996. V. 15. 12), vö. *Saab* márkanév és *szabású*; „*Nemcsak aranyos, klassz-is*” (N. 1996. V. 18. 12), l. *klassz* és *klasszis*.

c) Tömör, szellemes kifejezőmódra adnak lehetőséget a zárójeles szöbővítések is: „*(Nyo)morzsák*” (Kiss Dénes: ÚT. 1984/13: 39); „*Szám(la)játék*” (N. 1985. VI. 11. 9); „*A (kerék)páros élet szép*” (VN. 1985. VIII. 5. 8); „*Gyertyánfa(ntázia)*” (VN. 1985. XI. 23. 13); „*Cini(kus)*” (VN. 1986. I. 3. 3); „*Haz(ár)abeszélő*” (Pécsi Gabriella: És 1986/2: 125); „*Té(r)vesztés*” (Kurdi Imre: És 1987. IV. 10. 15); „*Vide(d)ő*” (VN. 1987. XI. 18. 5); „*Vízga(rá)zdálkodás*” (VN. 1988. V. 6. 3); „*Média(t)örvény*” (N. 1995. XI. 24. 19); „*(F)ázik a tornacsarnok*” (VN. 1996. I. 11. 5); „*R(u)anda egy világ...*” (N. 1996. III. 16. 21); „*Jobb (f)élni, mint megijedni?*” (N. 1996. V. 8. 7) = életbiztosítási reklám. Stb.

3. Az előbbieken bemutatott, az utóbbi mintegy másfél évtized magyar nyelvi valóságából rögzített szójátékok a nyelvhasználatnak a legkülönbözőbb szintereiről származnak. Egyaránt jelen vannak a fiatalabb és az idősebb korosztály, a nők és a férfiak, a műveltebbek és a kevésbé iskolázottak megnyilatkozásaiban, a nyilvánosság fórumain és a magánélet kommunikációjában is. Kifogyhatatlan (legfőljebb más-más megoszlású) a szójátékkalkotók leleménye az alaki és a jelentésbeli, a nyelvváltozatok, valamint a közlés közvetítő közege szerinti viszonyításban.

A szójátékok sokszínű jelenléte több mindenről tanúskodhat. Mindenekelőtt arról árulkodik, hogy a (nyelvi) játék, ha nem egyforma mértékben is, de szerepet játszhat szinte mindenkinek az életében (l. GRÉTSY L. i. m. 9). A szójátékok — módjával használva — érdekesek, szórakoztatóak lehetnek a társalgásban, kifejező erejük a szépirodalomban, figyelemfelkeltőek a sajtóban, a reklámban, ismeretterjesztők, gondolkodást és kreativitást fejlesztők az anyanyelvi nevelésben. Az efféle humor a XX. század vége rideg valóságán való felülemelkedés egy lehetőségének is tűnhet (vö. BATA I.: És 1996. X. 18. 10). Sajátos erőt, értéket jelenthetnek a szójátékok a nyelvművelésben is, hiszen jelzik, hogy noha egyes buktatók (idegenszerűség, durvaság stb.) miatt botladozik, de e tényezőkben más összetevőkkel együtt virul is anyanyelvünk mai használata.

Következésképpen talán nem csupán szó és játék a szójáték.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A jelentések elkülönítésének problémái az egynyelvű szótárakban (A nagyszótári próbaszócikkírás néhány tanulsága)

1. Bevezetés. — A jelentések megkülönböztetése az egynyelvű szótárakban szakít a lexicológia funkcionális és leíró felfogásával, amely szerint minden forma annyiszor számít külön szónak, ahány jelentése van. A XVII. század végéig még ezt az utat járták a nagy szótárírók. A jelentéshez, értelmezéshez, értékhez kapcsolható árnyalatokkal alig törődtek. Az egynyelvű szótárakban ellenben genetikus és kifejtő koncepciót feltételez a jelentések megkülönböztetése, mely szerint a szó olyan forma, amelyhez különböző jelentések kapcsolódnak a különféle — időben és térben is kiterjedt — nyelvhasználatok együttesében (GORCY, GERARD, *Differentiation des signification dans le dictionnaire monolingue: problemes et methodes*. In: FRANZ JOSEF HAUSMANN—OSKAR REICHMANN—HERBERT ERNST WIEGAND—LADISLAV ZGUSTA (Hrsg.), *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin—New York, Walter de Gruyter, 1991. Bd. 5.1 905—17). A szócikkírás így már szerkesztési problémákat vet föl, mert a pusztasorolás helyébe

a szemantikai hierarchia lép. S választ kell adni a következő kérdésekre: Melyik jelentés legyen az első? Milyen sorrendben mutassuk be a különböző jelentéseket és hogyan különítsük el azokat a szótárban? Ezek a kérdések a nagyszótári próbaszócikkírás során felmerülő konkrét problémákra világítanak rá.

A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának (a továbbiakban NSz.) egyik jelentős forrás- anyaga számítógépre rögzített szövegekből áll, így egy-egy szó jelentéseinek elkülönítéséhez a szócikkírónak először a számítógépes konkordancia anyagát kell feldolgoznia. A konkordancia a szó összes előfordulását tartalmazza a számítógépes korpuszból, bizonyos mennyiségű szövegkörnyezetbe foglalva. A lexikográfus ezt az anyagot szelektálja, ezekből választja ki a szó különböző jelentéseit. Ilyenkor tulajdonképpen példamondatok között válogat, hiszen a leendő NSz. szócikkeiben a kifejtett értelmezések után példamondatok illusztrálják az adott jelentést. Az egyes szócikkek kidolgozásában a számítógépes korpuszból nyert adatokat a szócikkíró a régi, a múlt század végétől kb. 1960-ig gyűjtött nagyszótári céduलाanyagból egészíti ki. (L. még: VILLÓ ILDIKÓ, Szócikkírás hagyományos módon és számítógépen. 1993. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet.)

Dolgozatom első részében a jelentések elkülönítésének problémáit a számítógépes korpuszból nyert anyag feldolgozása szempontjából vizsgálom: milyen előnyei és hátrányai vannak a hagyományos cédulás gyűjtéssel szemben. Ezután a nagyszótári próbaszócikkek szemantikai hierarchiájának megszerkesztése során felmerülő kérdésekkel foglalkozom. Dolgozatom elméleti részét GORCY „Jelentésmegkülönböztetés az egynyelvű szótárakban” című tanulmányára alapoztam (i. h.), mely írás a francia lexikográfiai hagyományokból kiindulva ad módszertani segítséget a jelentések minél pontosabb elkülönítéséhez. A gyakorlatban jelentkező problémákat néhány saját próbaszócikkemmel illusztrálva próbálom bemutatni.

2. Szótárírás a számítógépes korpuszból. — A számítógépes szövegarchívum (korpusz) építése 1984-ben kezdődött meg. A korpusz a könyvnyomtatás korától napjainkig tartalmaz szövegrészleteket. Ebből jelenleg kb. 7 millió szövegszónyi XIX. századi és kb. 10 millió szövegszónyi XX. századi folyamatos szöveg használható a próbaszócikkek készítéséhez.

A szócikkírás első fázisában a lexikográfus az archivális cédulák és a számítógépes konkordancia anyaga alapján szétválasztja a szó különböző jelentéseit. Valamennyi jelentés bekerül a szótárba, amelyre adatot találunk. A szócikkíró a példamondatok közül próbálja kiválasztani azokat, amelyek jól illusztrálják az egyes jelentéseket, illetve informálnak a szó használati értékéről, szótárban ki nem fejezhető szintaktikai viselkedéséről.

A hagyományos cédulás gyűjtés és a számítógépről nyert konkordancia anyagának feldolgozása között azonban nagy különbség van. Míg a cédulák egy előzetes válogatás végtermékei (szövegkörnyezetük korlátozott, a példamondatok a cédulázó nyelvérzékét, ízlését tükrözhetik), a konkordancialistát a lexikográfusnak kell értékelnie. Ennek vannak előnyei és hátrányai is. Előnye, hogy a korpuszban található valamennyi anyag rendelkezésére áll. A konkordancialistában az előfordulások a mű keletkezésének időrendjében sorakoznak, rövid szövegkörnyezetbe foglalva. Bármelyik találathoz kérhetünk nagyobb szövegkörnyezetet, megkaphatjuk a szövegrész pontos bibliográfiai adatait. A szócikkírónak azonban gyakran meg kell küzdenie a bőség zavarával. Sokszor több ezer adatból kellene kiválasztania a megfelelő példamondatokat, elkülönítenie a szó jelentéseit. Az OpenText keresőprogram segítségével kérhetünk véletlenszerű mintát a korpuszból. Elvben azonban egyetlen példamondat sem mellőzhető, hiszen előfordulhat, hogy mindössze egy adat képviseli a szó valamely (nem alkalmi) jelentését. A legmegfelelőbb példamondatot is csak úgy tudjuk kiválasztani, ha a többivel összehasonlítjuk. A megoldást esetleg egy automatikus szintaktikai elemzőprogram jelenthetné.

Sajnos az oly bőségesnek tűnő konkordancialisták a jelentések szempontjából többnyire redundánsak. Előfordul, hogy nem találunk megfelelő adatot valamely szójelentéshez, amelyről korabeli szótárak alapján tudjuk, hogy létezett, és a NSz.-ban is szerepelnie kellene. Ilyen esetekben

bizonyos szótárakból (pl. SzT., TESz., CzF., ÉKsz. stb.) pótolható a hiányzó adat. A probléma azonban még megoldásra vár.

A példamondatok kiválasztása után kezdődhet a szócikk megszerkesztése.

3. Milyen sorrendben mutassuk be a jelentéseket? — A nagyszótári próbaszócikkek szerkezete a konvencionális, A magyar nyelv értelmező szótára által is használt szócikk-szerkezethez hasonló. Egyetlen lényeges különbség, hogy a NSz. történeti jellegű anyagot dolgoz fel, ezért a szójelentések sorrendjét elsősorban az időrend szabja meg, amely sokszor tükrözi a jelentésfejlődés folyamatát is, bár korántsem mindig, mert az 1772-vel kezdődő anyagközlés a szó- és jelentéstörténeti folyamatba viszonylag későn kapcsolódik be. A bizonytalanság az adatok véletlenszerűségéből is fakad. Egy-egy jelentés illusztrálására 40—50 évenként választunk egy példamondatot. Természetesen ez nem merev szabály. A cél az, hogy minél árnyaltabb képet adjunk a szó használatáról, jelentéseiről.

A jelentések sorrendjében elsődleges szervező elv tehát a történetiség, ami logikai szempontokkal is ötvöződik. A *kaloda* próbaszócikk esetében ez a következő módon valósul meg (a szócikk 67 számítógépes előfordulás és 97 cédula adatai alapján készült; a # a céduláról vett adatokat jelöli):

kaloda fn

1. 'fából készült régi büntető eszköz, amelynek kerek nyílásaiba beszorították az elítélt személy végtagjait (és nyakát)': a' *kalodához* nem szokott testem, a' szolgálai alávalóságtól irtózom (# 1748 Faludi: NE. 133). Eb a' Bíró *kaloda* nélkül (# 1820 Dugonics: Példabesz. I. 19). A *kalodának* két likja ciganylábbal van megtömve (1847 Vas Gereben: Életképek és darazsfészek 16). A szegény legénynek Benn a *kalodában* Nótáságos nagy dühe jön (# 1906—1919/1950 Ady: ÖV. 819).

2. 'a rabságnak, ill. a szabadság hiányának jelképeként': Téged is a szeretet lám *kalodába* vetett (# 1780 kör. Irod. Közl. XIV. Radványi verseskönyvek 100. Gyöngyösi János). Nyög a házasságnak szent *kalodájában* (# 1834 Tiboldi Ist.: Bacch. 31). És, ha kész a békó, járom vagy *kaloda*, Lábunkat, nyakunkat szépen tartsuk oda? (# 1848 Arany J.: MO. II. É. 44). a tanügyi kormány ... a művészetet ... iskolai *kalodába* szorította (# 1898 Hock J.: Reform 14). Ebeczky Dezső ... boldogan élt az iskola *kalodájában*, logaritmuskönyvével, oknyomozó történelmével, görög nyelvtanával (# 1925/1936 Kosztolányi: Aranysárkány 13). De ha az asszonnyal kötőd össze a sorsod — elvesztet minden szabadságodat és olyan lesz, akár a *kalodába* zárt rab (1959 Makai Imre: Tolsztoj: Háború és béke I. 42). volt egy kis lébec, dolcse vita, aztán hipp-hopp: *kaloda*. Asszonnyal, gyerekkel már nem lehet ugrálni (1979 Esterházy Péter: Termelési-regény 316).

3. 'a rögzítettség, mozdíthatatlanság jelképeként': a hatalmas ládákban farögzítővel szorítjuk *kalodába* a beljűk rakott gépet, árut (1973 László-Bencsik Sándor: Történelem alulnézetben 26).

4. 'elbuktató lábmozdulat, gáncs': Lábbal *kalodát* vetek (# 1810 Simai Kr.: Vszót. II. 11).

5. 'hámiga, kumet': a stájerek ... a ló nyakára tesznek egy nagy *kalodát* (# 1877/1895 Jókai XXVI. 287).

6. 'szalmával, náddal fedett háztető gerincén a kévéket leszorító kettős léc': A tetőn *kalodák*; összekötött, néha kopjás hegyben végződő rudak, átvetve a tetőn, hogy a szél ne bonthassa meg a födelet (1909 Malonyai Dezső: A magyar nép művészete II. 97).

7. 'vert fal építéséhez használatos kettős deszka': nem szabadon rakják a falat, hanem *kaloda* között; előbb deszkából fölrajkák a széleit, amit *kalodának* hívnak (1912 Malonyai Dezső: A magyar nép művészete IV. 319).

A szócikkben nyomon követhető a szó jelentésének történeti változása. A tárgyi, konkrét 'büntetőeszköz' jelentés időrendben az első, ezt követik a szó képes (metaforikus) használatai,

majd a hasonlóságon alapuló névátvitellel létrejött jelentések. A szócikk végére a kisebb nyelvtérleten használt jelentések kerültek.

A *lila* próbaszócikk felépítésében azonban a történeti és a logikai elv összeütközik (a szócikk 360 számítógépes előfordulás és 56 cédula adatai alapján készült):

*lila*¹ mn és fn

I. mn 1. 'a kék és a vörös keveredéséből adódó színű': Vértjök s koltsagosan díszes sisakjuk *lila* fényes (# 1879 Szabó D.: Béla fut. 137). az oszlopok *lila* árnya rőt falakra rézsút ingva dől (1910/1911 Babits: Herceg, hátha megjön a tél is! 85) *lila* ruhában szundikál a püspök (# 1912 Kosztolányi: Mágia 43). Az orgonák *lila* virága Esőzi be a temetőt (1915/1963 Juhász Gy.: ÖM II. 99). Miklós riadtan figyelte meg a rémítő változást, a fáradt, kimerülten fénylő szemeket, a *lilára* puffadt részeg arcokat (1918 Móricz Zsigmond: A fákllya 259). Az orrok azonnal ki is pirulnak a csípős levegőn, majd *lilára* válnak (1957 Sárközi György: Mint oldott kéve. I. 64). Az emberi szem számára oly jelentéktelen *lila* sugarak a virágokra, levelekre a legerősebben hatnak (1981 Herczeg Éva—Vojnits András: Időjós élővilág 32).

2. 'érthetetlen, homályos, elvont': Sebaj, Fenség, hisz' majd fölébred. Föl, még abból a megindítóan *lila* császári „történetfilozófiából” is, melyet alighanem roppant „modernnek”, sőt progresszívnek képzel (# 1958 NSz. nov. 30, 3).

~ *gőze sincs vmiről*: 'nincsen semmilyen elképzelése róla': mintha már látta volna valahol e nemes, bár nem volt abban a helyzetben, hogy közelebbit mondhasson, és *lila gőze sem volt*, mikor (1974 Szentkuthy Miklós: James Joyce: Ulysses 686). **2.1.** 'a valóságtól elrugaskodott, elvont gondolkodású <személy>': A nagy érzés, amellyről zöld és *lila* fiatalok annyira bolond vallomást és rimet locsogtak össze (1907/1968 Juhász Gyula: ÖM 5., 112).

II. fn 1. 'orgona (Syringa)': Syringa ...*lila* (virág és tsemete) (# 1818 Márton: Lexikon II. 1432).

2. 'lila szín': üde, reggeli világításban meglepően szépnek találta az egészet, az ösvény kanyargó vonalát, melyet a fák párhuzama mélyít, a *lilába* játszó zöldet és a párás levegőt (1906 Kaffka Margit: Levelek a zárdából 53). S ez a mély árnyék itt a diófa alatt, *liláival*, a ház előtti döngölt földön! (1950/1970 Bernáth Aurél: Gólyáról, Helgáról, halálról, 42). A hajnal minden aranya, vére, rezes rőtje és misztikus *lilája* veszi körül (1967 Szentkuthy Miklós: Händel 419).

3. (csak többes számban) '<a sportmez színéről> az Újpesti Dózsa futbalcsapata': a *lilák* egyenlítették s végül a mérkőzés sorsát is a maguk javára fordították (# 1963 HH aug. 21, 7).

*lila*² fn

'kártya': *Lila*, Zsuga = kártya (# 1888 Berkes K.: Tolvaj 122).

A szó első előfordulása jelenlegi forrásanyagunkban főnévi ('orgona') jelentésű, ami nem mond ellent a TESz.-ben feltárt jelentésváltozásnak sem. A történeti elvet követve tehát az 'orgona' jelentésnek és ezzel együtt a szó összes főnévi jelentésének kellene a szócikk elejére kerülnie. Így azonban még az 'Újpesti Dózsa' is megelőzné a 'lila színű' melléknévi jelentést és ennek értelmezését. A *lila*¹ esetében úgy vélem, a történeti sorrend megvalósíthatatlan a nagyszótári szócikkben.

A *lila*² 'kártya' jelentésben azért lett külön címszó, mert egy egészen más, cigány szóból ered: *lil* '(postai) levél' > *lila* [többes szám] 'kártya'.

4. A szócikken belül a jelentések árnyalt elkülönítését segítő eszközök:

1. A kontextuális segédletek (kollokációk). — A kollokációk a szóhasználat szokványos, ismétlődő, szocializált jellegére utalnak. A szócikk belsejében szintagmák alakjában jelennek meg a példamondatokban (pl. *kalodába zár, kalodát vet*), illetve értelmezett szókapcsolatként külön bekezdésben szerepelnek (pl. *lila gőze sincs vmiről*). A szóláshasonlatok és szólások

az ÉrtSz. gyakorlatához hasonlóan a szócikk végére kerülnek, míg a közmondások beépülnek a szócikk belsejébe (pl. *Eb a' Biró kaloda nélkül*).

2. Retorikai kiegészítések (alakzatok). — A retorikai alakzatok a szójelentés elhatárolását segítik a jelentésmezőn belül. A leggyakoribban közülük a metonímia és a metafora. Metonímiára bőséges példát találunk a *kaloda* próbaszócikkben (3—7. jelentés). Metafora pl. a *kaloda* 2. jelentésében. Azok a metaforikus jelentések, amelyeket a köznyelvi szóhasználat nem rögzít, azonban csak elvétele kaphatnak helyet a szótárban: ezeknek írói, költői szótárakban van helyük.

3. Stilisztikai kategóriák. — Ezek a szóhasználat kifejező értékét mutatják (pl. gúnyos, szépítő, durva, bizalmas), illetve utalhatnak a szavak, szójelentések időbeli elterjedtségére is (pl. elavult, régies, modern). A NSz. szócikkeiben, ha csak lehet, kerüljük a stilisztikai kategóriák használatát. A stilisztikai árnyalatokat a kifejtett értelmezésekbe próbáljuk beleszőni (Pl. *átv* helyett az értelmezésben: 'a rabságnak, ill. a szabadság hiányának *jelképeként*').

4. Disztribúciós kiegészítések. — Azokat az eszközöket értjük ezen, amelyeknek segítségével a szót elhelyezzük szokásos környezetében. Például csúcsos zárójelben adjuk meg a szóhasználat feltételeit (*ádáz* mn 1. 'ellenséges, gyűlölködő indulatú; ártóan támadó szándékú <személy, ritk. állat>' 1.1. 'ellenséges, kegyetlen <magatartás, megnyilatkozás>'). Azt, hogy az igék és a mellénevek hogyan kapcsolódnak a mondatban más szavakhoz, legegyszerűbben vonzatuk feltüntetésével lehet bemutatni. Az *ábrándoz* próbaszócikk szerkezeti vázát is a vonzatok adják (a szócikk 317 számítógépes előfordulás és 63 cédula adatai alapján készült):

ábrándozik ige ábrándoz

1. tn ~ *vmiről*, *vmín* (a határozó néha elmaradhat) 'ábrándokba, képzelődésbe merül, álmodozik, mereng': a' tenger' Tsapdosásainn lehetett *ábrándozni* (# 1794 Kármán: Uránia I. 205). míg távol *ábrándoz* szemünk, Vigyázatlan lábbal ne düljük el A' tán előttünk nyílt virágokat (1834 Vörösmarty: ÖM 10. 184). Hol *ábrándoz* a szegény ember, kinek megevő falatja nincs, a magyar nemzet jövődjé felől? (1861 Vajda János: ÖM VII. 383). Lelke, ki tudná megmondani, mily messze tájakon *ábrándozott!* (1894 Pálffy Albert: A régi Magyarország utolsó éveiben 159). Szindbád Mariettre gondolt és *ábrándozva* támaszkodott a falnak (# 1912 Krúdy: Francia kastély 188). A magyar irodalom abszolút Európa-közelsége, amiről Kazinczy *ábrándozott*, nem következett be (1934 Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet I. 266). Útközben *ábrándozni* kezdett, csak úgy kergették egymást a szebbnél szebb káprázatok a fejében (1972 Rónay György: Collodi: Pinokkio kalandjai 31). hátradőltem a nyeregben, elnéztem a kék hegyek felé a messzeségbe és — *ábrándoztam* (1972 Bartalis János: Az, aki én voltam. Önéletrajzi visszaemlékezés I. 147). És akkor elkezdtem ilyenekről *ábrándozni*, hogy nekem is oda kéne állni ezek közé a másképpgondolkodók közé (1989 Csalog Zsolt: Fel a kezekkel! 150). 1.1. ~ *vkiről* 'vkiről álmodozik, vágyakozva gondol rá': nem haragszik, ha másokról is *ábrándozik* ... kedvese (# 1833 Eötvös J.: Ház. 62). Az anya az elégedettség kényelmével hintál a széken. — *Ábrándozok* kicsit az én Pistámról! (1919 Kassák L.: Ma, Tragédiás figurák 41). hiába minden kedvessége, jobb nekem *ábrándoznom* róla, mint véle lennem (# 1956 Füst M.: Csillag, XXI. 1122). 1.2. ~ *vkivel*, *vmivel* 'ua.': Minden gondolat, álom övé vala, vele *ábrándoztam* napokig (1857 Vadnay Károly: Beszélyek I. 162). Igen, barátom, én még most is *ábrándozom* a pesti élettel (# 1860/1889 Arany J.: Lev. II. 182). Évek óta *ábrándozom* a gondolattal, hogy visszamehessek Szalontára (# 1866/1889 Arany J.: Lev. II. 257).

2. ts 'képzél, gondol vminek': [A félénkek] az éjjeli tsendességet a' Természet félelme' szülemének *ábrándozzák* (# 1808 Farkas Fer.: Éj. diad. el. 2).

5. Összegzés. — A szavak jelentéseinek szétválasztása nehéz feladat. Különösen a gazdag jelentéstartalmú, változatos használatú szavak szócikkbe foglalása jelenthet gondot. A számítógépes korpuszból nyert adatok feldolgozása is rendkívül nehéz ezeknél a szavaknál. A jelentések el-

különítése mindenekelőtt jó lexikográfiai elméletet kíván. A szócikk írója azonban sokban támaszkodik saját nyelvérzékére és intuícijára, és természetesen számít a felhasználó intuícijára is.

PAIS JUDIT

Az orosz és a magyar frazeológiai egységek ekvivalenciájának kérdése*

Az orosz nyelvről magyarra való és viszont fordítás legnagyobb problémáját a frazeológiai egységek, más néven az állandósult szókapcsolatok fordítása okozza. (Vonatkozik ez a megállapítás minden más nyelvre is.) Ennek egyik oka a két nyelv fejlődésének különbözőségében, a másik pedig a frazeológiai elméletnek nem a kellő mértékben való kidolgozottságában (sőt: kidolgozatlanosságában) rejlik. Ezt még bonyolultabbá teszi az a tény is, hogy a két nemzet között hiányzott a hosszabb időtartamú közvetlen múltbeli nyelvi és kulturális érintkezés. (Vö. a XVII. századi orosz—angol kereskedelmi, avagy a XVII—XVIII—XIX. századi holland—orosz, német—orosz, francia—orosz stb. gazdasági és kulturális kapcsolatokat. L. még az 1586-ban Párizsban megjelent „Moszkoviták szótárát”-t, valamint RICHARD JAMES „Útinaplószótár”-át (London, 1618—20.), amely orosz—angol szótári részt is tartalmaz. Ezzel szemben az a tény, hogy a Szentpétervári Egyetem első rektora Balugyanszky Mihály magyar professzor volt (1819—1821), nem volt meghatározó tényezője az orosz—magyar kapcsolatoknak.)

Ennek ellenére az orosz nyelvről magyarra való hazai fordításnak (is) tiszteletreméltó hagyományai és sikerei vannak, amelyeknek ismertetése és méltatása aligha fér bele e tanulmány kereteibe, ezért ettől eltekintek és inkább néhány konkrét fordítási problémának a megvilágítását kísérelem meg.

Elemzésem tárgyául A. P. Csehov olyan közismert művét választottam, amelyet két kitűnő írónk, fordítónk — Kosztolányi Dezső és Hágy Gyula — fordított le, „A három nővér” című drámáját, illetve a benne található 128 frazeológiai egység egyötödét. A 23 szókapcsolatot három csoportra osztva elemeztem: az első csoportba soroltam azokat, amelyeknek magyarra fordítása azonos, a második csoportba kerültek azok a szókapcsolatok, amelyek az egyik fordításban jelen vannak, a másikkól hiányoznak. Külön elemzem a problematikus eseteket, amelyeknek helyes megoldását igyekszem bemutatni. Az egybevetést Kosztolányi Dezső 1922-ben, Hágy Gyula 1955-ben Budapesten kiadott fordítása alapján végeztem. (Itt jegyzem meg, hogy az akkori viszonyokhoz képest mindkét munka a maga nemében kitűnő fordításként értékelendő, az utólagos elemzési eredmények már a nyelvtudomány és a fordításelmélet fejlődésének a következményeképpen jöttek és jöhetnek létre, és ezek semmiképp sem kisebbíthetik kiváló fordítóink munkájának pozitív jellegét.)

I. táblázat

Csehov frazeologizmusai	Kosztolányi Dezső fordításában	Hágy Gyula fordításában
1. A frazeologizmus fordítása azonos		
a) ekvivalens		
bud'te dobry	legyen szíves	legyen szíves
vsě ravno (2)	de azért (2)	de azért (2)
kak ni v čem ne byvalo	mintha mi sem történt volna	mintha mi sem történt volna
na meste, <i>kogo, č'ëm</i>	valakinek a helyében	valakinek a helyében
(na vašem meste)	(a maga helyében)	(a maga helyében)

* Előadásként elhangzott 1994. augusztus 23-án Egerben, a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán.

b) szinonimikus

na dnjach otkryvat' dušu, <i>komu,</i> <i>pered kem</i> siju minutu (1)	nemrégiben kiönti a szívét valakinek mindjárt	a napokban kitárja a lelkét vki előtt rögtön
--	---	--

2. A frazeologizmusok fordítása különböző

bog ego znaet (1)	tudja az ördög (1)	a jóisten tudja (1)
bog s nim (1)	hagyd, kérlek	Az Úristen segítse meg
boga radi (radi boga)	Irgalmas Isten!	Az Isten szerelmére!
vsě ravno (3)	úgysem	nem hiszem
iskra božija <i>kogo; v kom</i>	az isteni szikra (1)	Isten szikrája (2)
kuda ni šlo (1)	a kutyafáját	vigye el a manó
master na vse ruki	nagyszerű fiú	ezeremester
ne daj bog (1)	lehet	Isten ments
ne pominaj lichom, <i>kogo</i>	ne emlékezzék rá haraggal	emlékezzék rá szeretettel
ot dobrogo serdca	jó szívvel	csupa szeretettel
padat' duchom	lever	élni se akarok tovább
sam ne svoj (sama ne svoja)	össze-vissza rajcsúrozik	eszét veszti
čest' imeju	tisztelettel	engedjék meg
čut' svet	virradatkor	szürkületkor

3. A frazeologizmus fordítása hiányzik

v konce koncov	—	—
ne vychodit iz golovy	—	nem megy ki a fejemből

A fenti táblázatban a zárójelben lévő arab szám a több jelentésű frazeologizmusnak az adott szövegben alkalmazott jelentését jelöli.

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a le nem fordított frazeologizmusoknak a száma elenyészően csekély. Úgyszintén kis számban fordulnak elő azok, amelyeknek fordítása mindkét műben azonos — ez az egész mennyiségnek kb. az egynegyedét teszi ki. A nagy többség fordítása viszont eléggé különböző. Ennek magyarázatát minden bizonnyal a két mű között eltelt hosszú — több mint 30 év — idő alatt bekövetkezett fejlődés eredményeinek a sikeres felhasználásával, a fordításelmélet fejlődésével lehet magyarázni, amely feltételezés helyességét igazolni látszik az alábbi táblázat. Benne felsorolom a fenti táblázatban szereplő orosz frazeologizmusokat és azok magyar megfelelőit — természetesen az elmúlt 40 év ide vonatkozó nyelvészeti és fordításelméleti eredményeinek a felhasználásával.

II. táblázat

Csehov frazeologizmusai	Magyar megfelelői
bud'te dobry vsě ravno (2)	legyen szíves; legyen oly(an) jó mindenképpen
kak ni v čem ne byvalo na meste, <i>kogo, č'ëm</i> (na vašem meste)	mintha mi sem történt volna vkinek a helyében (az ön helyében)

na dnjach
otkryvat' dušu, *komu, pered kem*

siju minutu (1)
bog ego znaet (1)
bog s nim (1)
vsě ravno (3)
iskra božija, *u kogo, v kom* (2)
kuda ni šlo (1)

master na vse ruki
ne daj bog (1)
ne pominaj lichom, *kogo*

ot dobrogo serdca

padat' duchom
radi boga
sam ne svoj (sama ne svoja)
čest' imeju (predstavit'sja)
čut' svet
v konce koncov
ne vychodit iz golovy

a napokban
feltárja a szívét valakinek, vki előtt;
feltárja a lelkét vkinek, vki előtt;
kitárja a lelkét vki előtt; kiönti a szívét vki előtt
azonnal; rögtön; rögvest; tüstént; mindjárt (1)
ki tudja; a jó isten tudja; a jó ég tudja
ám legyen; hagyjuk őt (békében)
semmiképpen (sem); úgysem
az élet (utolsó) szikrája (2)
hát legyen; na nem bánom; üsse kő;
isten neki fakereszt
ezermester
isten ments; ne adja isten
ne gondolj rám haraggal;
tarts meg jó emlékezetedben
nagyon szívesen; szívből; jó szívvel;
teljes szívből
kétségbe esik; elcsügged
az isten szerelmére; az ég szerelmére
nem lehet ráismerni; magán kívül van
van szerencsém (bemutatkozni)
virradatkor, kakaskukorékoláskor
végül is; végeredményben
nem megy ki a fejéből

Természetesen itt is merülhet fel kétely egyik-másik ekvivalenciáját illetőleg, mint például a *bog ego znaet*, *bog s nim* és a *sam ne svoj* frazeologizmus esetében, ugyanis ezek érzelmi töltetük vonatkozásában teljesen különböznek magyar megfelelőiktől, így tehát érthető, hogy a fordításokban, mint ebben is, a legnagyobb gondot az indulatszó jellegű (*bog ego znaet*, *bog s nim*, *ne daj bog*, *radi boga*) és a modális frazeologizmusok (*v konce koncov*, *kuda ni šlo*) pontos fordítása okozták. (Ehhez párosul még a frazeologizmusok helytelen használata is, mint például egyik riporterünk által alkalmazott „újítás”: „Ronald Reagan a saját *dugájába dőlt*”, avagy a szinte naponta elhangzó helytelen kifejezés: *eszmét cserél* — a *véleményt cserél* analógiájára. Ennek alapján akár azt is mondhatnók: *hidegem van* — a *melegem van* mintájára.)

Jóllehet az elemzett művekben a fordítási feladatokat alapjában véve jól oldották meg, problémát jelenthetett a fordítónak a fentebb említetteken kívül még az olyan frazeológiai egységeknek a fordítása is, mint például a három jelentésű *vsě ravno* szerkezet, amelyik itt a 2. (= mindeképpen) és a 3. (= semmiképpen, úgysem) jelentésében szerepel. Az 1. jelentése: 'mindegy, teljesen mindegy'. Az érdekesség kedvéért mutassuk be azt a két mondatot, amelyek e frazeologizmus kétféle jelentését tükrözik.

— *Zavtra pjatnica, u nas net prisutstvija, no ja vsě ravno pridu*. Mindkét író fordításában ez így hangzik: *Holnap péntek, nincs ülésünk, de azért benézek...* Amint látjuk, kimaradt a *vsě ravno* második jelentését jelölő *mindenképpen* frazeologizmus.

— *Brat, verojatno, budet professorom, on vsě ravno ne stanet žit' zdes'*. E mondat Kosztolányi Dezső fordításában így fest: *Bátyánk valószínűleg egyetemi tanár lesz, és akkor úgysem marad itten*. Háy Gyula fordítása abban különbözik, hogy az adverbialis frazeológiai egységet egyszerű igei szerkezettel ültette át: *Bátyánk valószínűleg egyetemi tanár lesz, nem hiszem, hogy akkor itt marad*. Rögtön szembetűnik, hogy a második mondatból hiányzik a *vsě ravno* 3. jelentésében használt *semmiképpen* vagy az *úgysem* adverbium.

Amint a két táblázat egybevetéséből kitűnik, a legkevesebb probléma az igei, a főnévi és a többi adverbialis frazeologizmus fordításával volt. Ezeknél ugyanis a morfológiai hovatartozás mind az orosz, mind pedig a magyar nyelvben azonos, és ritkábban fordul elő az egyik csoportból a másikba való átmenet.

A frazeológiai egységek egyik nyelvről a másikra történő fordításának megkönnyítése céljából az alábbi módszereket célszerű alkalmazni.

1. Az ekvivalencia módszere, amelynek értelmében a két frazeologizmusnak mind tartalmi vonatkozásában, a belső kép tekintetében, mind pedig stilisztikai értékét illetően azonosnak kell lennie. Pl. *bud'te dobry — legyen szíves, legyen (oly) jó; v konce koncov — végül is; vse ravno — mindegy; iskra božija — az isteni szikra; kak ni v čem ne byvalo — mintha mi sem történt volna; na dnjach — a napokban; na meste, kogo, č'ëm — vkinek a helyében (na vašem meste — az ön helyében); ne vychodit iz golovy — nem megy ki a fejemből; ne daj bog — ne adja isten; ne pominaj lichom — ne gondolj rám haraggal; ot dobrogo serdca — jószívvel; otkryvat' dušu — feltárja a lelkét; radi boga — az istenért; siju minutu — e pillanatban (2); čut' svet — virradatkor.*

2. Az analóg módszer, amely szerint a két frazeológiai egység tartalmilag és stilisztikailag megegyezik, de a belső kép különböző. Pl. *bog s nim — ám legyen; master na vse ruki — ezermester; podat' duchom — kétségbe esni; sam ne svoj — nem lehet ráismerni; čest' imeju — van szerencsém.*

3. A körülírás módszere, amelyet akkor alkalmazunk, ha a célnyelvben nincs sem ekvivalens, sem pedig analóg szerkezet. (Az általam vizsgált nyelvi anyagban ilyen egységet nem találtam.)

4. Külön csoportba lehetne sorolni az antonímia módszerét, amelynek alapján a célnyelvi ekvivalens antonimáját helyezi a fordító a szövegkörnyezetbe. Pl.: *kuda ni šlo — hát legyen; ne pominaj lichom — emlékezzék rám szeretettel.*

Érdekes és hasznos lenne további kutatások folytatása az összehasonlító frazeológia területén az eddig lefordított orosz klasszikus és modern művek alapján. Ez nagy mértékben elősegíthetné a frazeológiaelmélet és a fordításelmélet továbbfejlesztését.

Források, felhasznált irodalom. — Čechov A. P.: Tri sestry. Sočinenija v 18 tomach. Tom 13. Moskva, 1978. — Csehov A.: Drámák, Három nővér. Ford. Kosztolányi Dezső. Bp., 1922. — Csehov A.: Három nővér. Ford. Háy Gyula. Bp., 1955. — HADROVICS LÁSZLÓ—GÁLDI LÁSZLÓ, Orosz—magyar szótár. Bp., 1971. — HADROVICS LÁSZLÓ—GÁLDI LÁSZLÓ, Magyar—orosz szótár. Bp., 1972. — KUNIN A. V., Anglo—russkij frazeologičeskij slovar'. Moskva, 1984. — KESZTHELYI ERNŐ, Russzicizmusok. Bp., 1961. — MOLOTKOV A. I., Frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva, 1967. — O. NAGY GÁBOR, Mi fán terem? Bp., 1979. — SZALAI KATALIN, Perevod i teorija perevoda: Studia Russica VIII. Bp., 1985. — Uő., Sposoby perevoda frazeologizmov v dvujazyčnyh slovarjach: Studia Russica XI. Bp., 1987. — VÁRKONYI ANDREA, K voprosu o teorii perevoda russkich frazeologičeskich edinic na vengerskij jazyk: Studia Russica VII. Bp., 1984. — ŽUKOV V. P.—ŽUKOV A. V., Škol'nyj frazeologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva, 1989.

TATÁR BÉLA

Adalékok az erdélyi régiségbeli mondatátszövődés jelenségéhez

1. A hagyományos felfogás szerint a mondatátszövődés elsősorban abban áll, hogy „a mellékmondatnak egy kiemelt része — szokásosabb helyét megváltoztatva — előbbre kerül az alárendelő összetett mondatban, annyira, hogy nemcsak mellékmondatát, hanem még a főmondatát is megelőzheti. A mondatátszövődés legtipikusabb esetében a mellékmondatból kiemelt

rész a főmondatot is megelőzi, vagyis a főmondat a tulajdonképpeni mellékmondat részei közé látszik ékelődni” (MMNyR. 2: 453—4).

Ez a jelenség „az indoeurópai nyelvek transzformációs generatív leírásaiban emelésnek nevezett szintaktikai művelet változata; az emelésnek a topicra és fókuszra épülő szintaktikai rendszer keretei között való sajátos megnyilvánulása” (É. KISS KATALIN: MNyTK. 154. sz. 94).

A mondatfűzés e formájának vizsgálatában a kutatók főleg a következő szempontokat alkalmazták, illetőleg a következő szempontok szerint csoportosították az ide tartozó eseteket:

1. A fő- és mellékmondatot összekapcsoló kötőszó szerint: leggyakrabban a *hog*y kötőszó szerepel kapcsoló elemként.

2. Aszerint, hogy milyen jellegű a főmondatával összeszővődött mellékmondat. Ez többnyire tárgyi mellékmondat, de lehet alanyi és másfajta mellékmondat is.

3. Aszerint, hogy a mellékmondatból kiszakadt mondatrész a főmondatban milyen mondatrész szerepét játssza, milyen szintagmát alkot a főmondat állítmányával. Van olyan eset, amikor a szóban forgó mondatrésznek nem változott meg a mondatrészi szerepe a főmondatban, máskor ez megváltozott: tárgy → tárgy, alany → alany, illetőleg alany → tárgy stb.

4. Aszerint, hogy milyen ige tölti be a főmondatban az állítmány szerepét. Ez lehet modális segédige jellegű: *akar, kell, lehet, szabad, szeret* stb., illetőleg idéző jellegű: *gondol, hall, hisz, kér, mond* stb. (vö.: SIMONYI, Köt. 2: 81—4; ZOLNAI: AkNyÉrt. 1926: 293—317, 329—36; É. KISS: i. h.; KISS JENŐ: Nyr. 1979: 67, MNyTK. 164. sz. 70—1).

2. Az erdélyi régiségben jelentkező mondatátszővődésre már ZOLNAI is felhívta a figyelmet (i. h. 298—9). Gazdag adategybeállításában hat XVI—XVIII. századi erdélyi adalék is szerepel, közülük négy kolozsvári, kettő marosvásárhelyi vallató jegyzőkönyvből való. Ezek a következők: 1584: „A valló gyermeke azért ugyan elszáradt és hamarság (olv. hamarsággal) meghalt kit az Mákoai János bíró megmondott, hogy boszorkányok vesztették meg” [Kolozsvár; Komáromy Andor, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára 53]; 1629: „Közönséges füvekkel tudom, hogy gyógyít | Fűvet láttam, hogy szedegetett | Onnét a kashoz monta, hogy mentek” [uo.; i. h. 93, 94, 98]; 1752: „Az mostani captiva asszony volt mellettem és az első ganéját a csecsemő gyermeknek láttam, hogy egy forgácsra vette | Az utrumban specificált asszonyt én régen, hogy ismérém” [Marosvásárhely; i. h. 550, 557. — A második adalékban a főmondat hiányos kifejezés, így érten-dő: ’régen van az, hogy ismerem’].

3. Az SzT. szerkesztése, valamint megjelent kötetekinek olvasása során magam is felfigyeltem e szótárnak több olyan adalékára, amelyben mondatátszővődéses összetett mondatok találhatók. Az effajta mondatsszerveződésnek az erdélyi régiségben való előfordulását korábban már jeleztem egyik tanulmányomban, de a Tárnak *hog*y szócikkében szintén utaltam erre a mondattani jelenségre (vö. NyIrK. 1980: 158, 163—4).

A továbbiakban a SzT.-ből kiemelt ide vágó adatoknak időrendi sorrendben való közlésére, majd pedig ezeknek a fenti szempontok szerinti vizsgálatára kerül sor. A legrégebbi adalék 1551-ből, a legutolsó 1846-ból való (az adatok közlési módjára nézve vö. SzT. 1: 11—8, 36—41, 2: 5—7).

1551: „egy subath ... egy mentet hattam hog el hozon az en zolgam” [Kv; BesztLt 38]; 1557: „borgon vagion valamy jobbagwnk kit kegylmetek azt mongya hogy kegylmeteke” [Apanagyfalu SzD; i. h. 16 Blasius Miko és Franciscus Apaffi Gregorius Timar beszt-i bíróhoz]; 1562: „w ffelsege haragzyk az elesert hogy enyet kesyk” [Dés; i. h. Miko Balas ua-hoz]; 1568: „Ersebet zaruady gergelne ... fassa e(st) Ez zoth halottam hogy monda ket azyon (!) | azt monda pechy istuan, hogy, mindeneot egy szoloth ada parlagert meg annak felette egy darab parlagot monda hogy ad hozza” [Kv; TJK III/1. 153, 190]; 1569: „az kys veolgyet, kit mostan hallom hogy kynchies veolgynek hynak, kyt en myndeltig, kys veolgynek hallotta(m), hogy Bernald balas Elte Ez Jdeig” [Harcó MT; VLt 3/692. Mich. Zasz de Hocczó vall.]; 1572: „Mathe Borbas zent kyraly^a

... ezt walla, hogy Ew az Mesteorth Nem latta hogy hagyotak awagy Ewztek” [KP. — ^aKalotasztkirályról való]; 1585: „az eo Atthia hazanak felet monda, hogy neke(m) meg szabadittia” [Kv; Tjk IV/1. 412]; 1591: „Sardj Balint ... leowe oda Beogeozen hogi az zajt hallam Menek oda hozzáok en teollem kerdenek^a pecheniet kerdezni hol talalnanak” [Szu; UszT. — ^aSajtóhiba: kezdenek?]; 1592: „az fanchialiaknak ... taligaioakat latta hogy az erdeoben ott voltanak” [i. h.]; 1593: „Beka Mihaly vallia ... Hallottam egi pakulartis, hogi az hauassonnis eolt volt megh Mondro Peter” [Kv; Tjk V/1. 449]; 1594: „Acz Imreh Kendy vrunk ew Nga Jobagya ... így valla hogy Az Eztyny hataron Poklosteleak feleöll az Erdeö felit tugia hogy Kendy Gabor az Eztyeny Nemes Virektewl el vette” [Esztyén (körny.) SzD; RLt o. 5]; 1597: „Latta(m) az gymeölchj aghat hogy aszú” [UszT 12/36]; 1615: „tellies eletwnkben chiak Bekesseghek Feiedelmenek akartunk neuezettni, seot holtunk vtannis magunknak chiak azt az egi jo emlekezetet kiuantuk hogi magunk feleol hagihassuk” [Gyf; Törzs a fej. Usz-hez] | „Tudom Pap Istvant, az meni Ideot En Emлитеk hogy Becz Pal Jobbagia Volt” [BLt Pal Gergelj de Zent Marto(n) (60) pp vall.]; 1625: „a viz az ő regj foliasabol masua ... mosta el magát ... mint egy három lepesni szelliesegint (!) ualo porondot koueczses es hazontalan feoldet ismertünk hogi altal szakasztott volna az uiz” [UszT 176]; 1627: „az gatiat lata(m) hogy ueres vala, kit Saruas Gergeline mutogat uala” [Mv; MvLt 290. 27a]; 1628/1778: „miolta a vilagot tudgya mind Tholdalagi Andrásénak tudgya hogy volt^a” [Told. Transs. — ^aTi. a szőlő]; 1631: „Ugian akkor reggel mindenet latta(m) hogi fel horda az aszony az apia hazához” [Mv; MvLt 290. 55a]; 1637: „Az Szabo Istua(n) Ura(m) szolgálaiotis hallam hogi hires kuruanak igen szidgia vala szabo Pal” [Mv; i. h. 291. 119b]; 1640: „Dobrul Pais p(uszta) h(azhelye) ... sellerul most Ztoika Muntan benne az el mult eosszel mongiak bele szállat” [Bráza F; UC 14/48. 87]; 1645: „Eőregh kanderokot es vas fazekokot tudok hogj ualanak” [Szárhegy Cs; Llt Fasc. 20]; 1654: „az Pohart Csepregi Mihaly Uramnak megh igire hogy házához küldi” [Kv; RDL I. 142]; 1662: „Uramat eő kigyelmet penig hallatam hogy jo egesegen vagyon” [Déva; Ks 41. H] | „Báthori Kristóf 1585-ben, úgy írják némellyek, vérhasban halt meg” [SKr 81] | „mi 50 köbőlnél többet nem tudunk hogy oda szállítottak volna” [TML I, 353 Lónyai Anna Teleki Mihályhoz]; 1664: „Az boromat, kértelek vala, hogy be hozasd Bányáról” [Cege SzD; TML III, 120 Teleki Jánosné fiához, Teleki Mihályhoz]; 1676: „A havasalföldi vajda hétfőn indult meg táborostól; Druzinkóra mondják hogy mennek” [TML VII, 263 Nemes János Teleki Mihályhoz]; 1680: „mi az koczoma(n) aszt talalok fel hog csak meg büntessük őt frtig” [Étfva Hsz; KaLt Apor István ir.] | „tudom hogj Gergely Imre az bányára szolgált még az attyát is tudom, hogy a bányászok bírája volt” [Jenőfva Cs; CsVh 78] | „Rancz Imrét is tudjuk hogj az bányára szolgált” [Rákos Cs; i. h. 82]; 1692: „Hallottam azt maga szájából Varga Mihálynak, hogy most látja az feleségét, hogy nyilvánvaló kurva” [Mv; MvLt 290. 150b]; 1705: „Glöckelsperg generált mondják, hogy már a segítségel Váradig elérkezvén, az obsidió alól Váradot fel is szabadította” [WIN I, 509]; 1738: „A Csík-szeredai várhoz kell hogy szállitsanak 15 ezer palazita^a fát” [Cszs; SzO VII, 395. ^aNyilvánvaló sajtóhiba lehet *palizata* h.] | „Csiszér Adám Uramnak ... Láttam a Dérekán egy Gyűszüt hogy valami pénz volt benne” [Ks 15. LXIII. 2 Samuel Szathmári de Harangláb (40) ns vall.]; 1748: „Gyermekeit sem vőttem észre hogy segítette volna” [Légen K; TL. Szilvási Boldizsár Teleki Pálhoz]; 1783: „többet hogy kerdeztek volna töllem nem emlékezem reá” [Perecsen Sz; IB. St. Gergely (47) jb vall.]; 1790: „iros vajat is hagytam hogy még két vedret szerezzen Máté a havason” [Bencenc H; KP. Bara Ferenc lev.]; 1791: „azon divisio^a ugy tudom ugyis kell lenni, hogy a' nehaz Csongvai András Posteritásínal vagyon” [Várfva TA; Borb. II Fr. Bako (66) ns vall. — ^aÉrtsd: osztálylevél]; 1794: „hallattam Csernátani Antal Urral, hogy társalkadatt volna” [Koronka MT; Told. 42/1]; 1798: „Kozma Mihálynak ... a Tavasszal két Sákkal emlékezem hogy örlettem^a” [Méra K; AggmLt C. 108. ^aBúzá]; 1802: „egi Léány Testvéreket is hallattam hogj volt” [Aranyosrákos TA; Borb.]; 1809: „karácson sokadalmának utolsó napján vásárolt lett volt egy ökörtinót az fölperesnek az etse Szabó Ferenc, az alperestől Barabás Balázstól ... holott kellett volna ünötinót hogy végyen” [Szárhegy Cs; RSzF 285]; 1814: „miis ekkor egy kevesset ki halad-

tunk abból az irtoztató környűl állásból, milljent ez az Emberi nyom nem hiszem hogy ért volna” [Banyica K; BfR 171/1 Asztalos Ilia (40) col. vall.]; 1816: „a’ Krumplit meg írtam néked hogy adok 40 vékát” [Mezőkapus TA; BfR BethlIt Székely József birt. Bethlen Sámuelhez]; 1830: „a mostani erdőt ... nagy őrizet mellet neveltük, hogy a Berendi utba lévő őt hidakat ... légyen honnot conserváljuk” [K; Somb. II]; 1844: „ezen ... hely ... a’ Monostori határhoz kellett hogy tartozzan” [Km; KmULev. Opra Vaszilika (41) col. vall.]; 1846: „A Ttes Praefectus Ur Csánba létünkör az arendátort, azt mondá azért nem veszi kurtán, ne hogy megijjedve — holmijét el költöztesse” [Budatelke K; Born. F. IIIa. L. Luka György lev.].

4. Látható, hogy az adalékok többségében a fő- és mellékmondatot összefűző kapcsoló elemként a *hogy* kötőszó szerepel. Őt adalékban (1591, 1640, 1662/2, 1830, 1846) ez nem jelenik meg, de az illető szöveg kiegészíthető vele, valahogy így: 1591: „teollem ... kezdenek pecheniet kerdezni (hogy) hol találnanak”; 1640: „(A birtokba) az el mult eosszel mongiak (hogy) bele szallat”; 1662/2: „úgy írják némellyek, (hogy) vérhasban halt meg”; 1830: „(A) hidakat ... légyen (hogy) honnot conserváljuk”; 1846: „azt mondá (hogy) azért nem veszi kurtán”.

5. A vizsgált szövegműves szerkezetben előforduló mellékmondatok többnyire tárgyi jellegűek. Az 1738/1-es, 1809-es, 1830-as és 1844-es adalékban levő mellékmondat alanyi, az 1551-esben, 1562-esben, 1625-ösben, 1662/1-esben, 1664-esben, 1738/1-esben, 1783-asban, 1791-esben, 1798-asban előforduló (valamilyen) határozói.

6. Az adalékok egy részében a főmondatához hozzáfűződött mondatrész ugyanolyan mondatnani funkciójú, mint abban a mellékmondatban, amelyből kiszakadt, máskor eltérő szerepű: tárgy → tárgy (1551, 1568/1, 2, 1572, 1585, 1591, 1593, 1594, 1615/1, 1625, 1631, 1654, 1662/3, 1664, 1748, 1790, 1809, 1816, 1830, 1846), alany → alany (1640, 1662/2, 1791, 1814, 1844), határozó → határozó (1676, 1680/1, 1738/1, 1794, 1798), tárgy → alany (1557, 1569, 1592, 1615/2, 1625, 1645, 1662/1, 1680/2, 3, 1692, 1705, 1802), tárgy → határozó (1738/2, 1783), határozó → alany (1562).

7. A közölt összetett mondatokban található mondatátszövődéses szerkezetekben állítmányként szereplő szavak a következők (az előfordulás gyakoriságának csökkenő sorrendjében, zárójelben az előfordulás számával): *tud* (8), *hall*, *lát* (7), *hagy*, *kérdez* (2), *emlékezik*, *észrevesz*, *feltalál*, *haragszik*, *hisz*, *ír*, *ismer*, *kér*, *kíván*, *lesz* (legyen), *megígér*, *megismer* (1). Ezek azok a főmondatbeli állítmányok, amelyekkel a mellékmondatukból kiszakadt mondatrészek szó szerkezeteket alkotnak.

8. A fenti adalékok is alátámasztják a mondatátszövődés kutatóinak azt a megállapítását, hogy a tárgyalt mondatnani szerkezet inkább a beszélt nyelvben, illetőleg a beszélt nyelvet tükröző szövegekben gyakoribb. Az SZT. idézett adalékai ugyanis levelekben, a vallomástevők élőszóban elhangzott vallomásait rögzítő törvénykezési jegyzőkönyvekben maradtak fenn. Nem egyszer ismerjük a levelek íróját meg címzettjét, valamint a vallomástevő nevét, az életkorát, sőt a foglalkozását is.

9. A megvizsgált adatanyag nem teljes és tervszerű gyűjtés alapján állt össze, ezért bizonyára nem tükrözi a maga teljességében az erdélyi régiségbeli mondatátszövődés jelenségét. Az SZT.-nek mind az eddig megjelentetett, mind az ezután közreadandó kötetekben bizonyára még számos olyan adalék található, amelyek alapján a tárgyalt témának talán egyéb összefüggéseit szintén sikerül majd felderíteni.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Bornemisza egy szaváról (*kicsosz*). *Csoszog* 'schlüpfend gehen' igénk eredeti *csosz* alapalakjára a TESz. és az EWUng. is következtet, vesd össze: 1602: *Csoszó Márton* szn. (OklSz.); 1748: „*tsoszsza* 's ropja a' Menuettet” (Faludi: NA. 64). Nyilván a ritka és viszonylag kései adattolhatóság miatt a TESz. azonban azzal a lehetőséggel is számol, hogy a *csosz* elvonás a *csoszog*-ból, amire már 1529 e.-ről van adatunk (*czozoga/at*). A FiktÍg.-ben BENKŐ egyértelműen azt mondja, hogy az ige másodlagosan vált fiktív (passzív) tövűvé: *csosz* > *csoszog* (113, vö. még 99, 133). Hasonló az EWUng. álláspontja, amely megjegyzi: „Es ist gewiß uralt, da es ein onomatopoetisch Verb ohne Bildungssuffix ist, es fanden sich aber lange Zeit keine Belege für das Wort, denn es war nur in den Mundarten gebräuchlich” (a rövidítéseket feloldottam — M. F.).

Gondolom, így említésre érdemes, hogy a (*ki*)*csosz*-ra már Bornemisza Péter Electrájából van adat. A harmadik felvonás első jelenetének elején Clytemnestra mondja Electrának: 1558: „Latom nem gondols [emmit en velem, de ha meg iü [Aegistus — M. F.] meg kötetem ko[zorodath, Bizon *ky czo/s* innet olli helire, holl nem ke[erites engē.” (C [VIII] lap) Ezzel a szóval a szakirodalomban volt is némi probléma. A RMDE. I. (Szerk. KARDOS TIBOR. Bp., 1960. 803) *ky czofs*-nak írja, ami az / és az *f* összetévesztéséből jöhet. KÁROLY SÁNDOR (in: Iskolai nyelvművelő. 2. bőv. kiad. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1959. 388), illetve Sz. TAMÁS JÚLIA (Szép magyar komédia. A magyar drámaírás kezdetei. Kolozsvár, 1973. 251) a szót jól írják át (*kicsossz*), de a *kicsúsz*-szal kötik össze, noha a jelentést részben jól adják meg: 'csússz ki, menj el'; illetve 'kicsússz, hordd el magad'. NEMESKÜRTY ISTVÁN már magát a szót is *kicsússz*-nak írja (Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei. Vál., szöveggond., jegyz. N. I. Bp., 1980. 561). A régebbi és az újabb egyetemi szöveggyűjteményben a szó helyesen *kicsossz*-nak van írva, s lábjegyzetben 'Hordd el magad!' -nak értelmezik (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. 2. jav., bőv. kiad. Szerk. BARTA JÁNOS és KLANICZAY TIBOR. Bp., 1960. 473; Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor. Szerk. BITSKEY ISTVÁN. Bp., 1988. 293).

Az Electrá-ban azonban, úgy gondolom, a *kicsosz* ige általános (alanyi) ragozása kijelentő mód jelen idő E/2. alakjával van dolgunk, amely itt a jövőre vonatkozó erős fenyegetést fejez ki: 'kicsoszogsz, elhordod magad; ki fogsz csoszogni, el fogod magad hordani (innen olyan helyre, ahol nem keserítesz engem)'. Magát a *ki csossz*-t, *kicsossz*-t tekintve, az imperatívusi alak is lehetne. A kijelentő és a felszólító módú formák ugyanis az általános ragozás E/2.-ben itt egybeesnek, lévén, hogy a *j* imperativusjel hasonulása ekkor már megtörtént az *sz* végű igékben. A szóvégi *ssz* tehát egyaránt keletkezhetett a tövégi *sz*-nek az *-sz* személyraggal vagy a *-j* módjellel való találkozásakor (vö. E. ABAFFY: TNyt. II/1: 144—5, 185). A szövegösszefüggés azonban arra mutat, hogy itt minden bizonnyal kijelentő módú alak van. Clytemnestra szövegében, a szűkebb és a tágabb környezetben is, a többi ige szintén kijelentő módú (*megjű, megkötöm, valamint keserítesz*). A *kicsossz*-nak az E/2. forma (? s az imperatívusi alakkal való egybeesés), a fenyegetés, az írásban nem nagyon jelölhető hangsúly és hanglejtés ad felszólító színezetet.

A *csosz(og)* a hangutánzás síkján összefügg a *csúszik*-kal, de nem ugyanaz a szó. A *csosz* jelentése megegyezik vagy nagyon közel áll a *csoszog*-éhoz, az utóbbi létrejött az igéket korábban érintő képzősédsi tendenciával ugyancsak összefügg (BENKŐ i. m. 133 és passim, l. még pl. KISS J.: NyK. 1973: 299—307).

A hangutánzó *kicsossz*, az azt tartalmazó mondat egyébként jól jellemzi az Electra friss, a beszélt nyelvhez közel álló stílusát, s azt a sokszor nyers és gúnyos hangnemet, amelyet a dráma szereplői gyakran használnak ellenfeleikkel szemben.

A. MOLNÁR FERENC

Elvetett magyarázatok védelmében*. A szófejtésben is munkálkodó kutató gyakran ki van téve a meglepetésnek, hogy egy-egy magyarázatért kritikával illetik, sőt egyszerűen elvetik. Számos esetben az elutasításnak az a haszna, hogy a megbíráltat még alaposabb munkára ösztönzi, állítása védelmében igyekszik újabb érveket, azaz meggyőzőbb adatokat felsorakoztatni. A megbíráltak azonban nem egyformán viselkednek, van, aki görcsösen ragaszkodik a maga vélt igazához és vitákba keveredik, amiknek rendszerint igen kevés tudományos hasznuk van. Magam mindig kerültem az ilyen vitákat. Hosszú filológiai pályámon egyetlen olyan cikket sem írtam, amiből vitatkozás keletkezhetett volna. Hogy most mégis ilyen jellegű íráshoz fogtam, annak oka az, hogy véleményem szerint a TESz. néhány szófejtésemet, jövevényszavakat kimutató eredményeket túlságosan sommásan utasított el. Ez a magatartás a TESz.-nek általános etimológiai felfogásából következett. Állandó használói körében ugyanis általánossá vált az a nézet, hogy túlságosan sok benne a csak látszólag megoldott etimológiai kérdés. Nevezetesen a „belső keletkezés”, „hangutánzó-hangfestő alakulat”, „játszi szóképzés” és hasonló minősítések. Ezek a meghatározások gyakran nem alapulnak máson, mint szavak véletlen összecsengésén. Ezzel párhuzamosan a TESz. különösebb érvelés nélkül elutasított hangalak és jelentés szempontjából egyaránt megalapozott magyarázatokat, ha ezek egy-egy jövevényszót mutattak ki. Igaz, a jövevényszó-kutatás nehéz mesterség. Ehhez az átvevő és feltételezett átható nyelv múltját egyformán jól kell ismerni. A két szó történetét mindkét nyelvben visszafelé mindaddig kell követni, amíg szinte összeérnek. A kutatónak a feltételezett átható nyelvben éppen olyan otthonosnak kell lennie, mint az átvevőben, az illető szó korát, jelentését, használati körét (tárgyi és társadalmi közegét) az idegen nyelvben ugyanúgy kell ismernie, mint a sajátjában. Aki az idegen nyelvben ezt a „mélyfúrás” nem végzi el, azt a legrészletesebb szótörténeti érvelés sem hatja meg, mert neki ez lényegében idegen marad. Különösen ha neki is van egy másfajta elképzelése. Kimondja tehát az ítéletet: „a cseh származtatás téves”, és ezzel a további kutatásnak ebben az irányban útját állja. Mert ki fog egy olyan irányban tovább kutatni, ahol már semmi remény a sikerre?

Ezek a megfontolások késztettek arra, hogy néhány elutasított szófejtésemet újra elővegyem, és új adatok feltárásával, a használati körök részletesebb bemutatásával magyarázatomat hitelesebbé tegyem. Ezek között néhány olyan van, amelyeket korábban röviden vagy hosszabban már tárgyaltam. Így a szerb-horvátban levő magyar elemek feldolgozásában (UngEl. passim) vagy emlékkönyvekben megjelent cikkeimben. Ezeket itt részint alaposabban kidolgozva, részint rövidítve, kivonatszerűen újra közlöm.

csáklya.¹ Igaza volt a TESz.-nek, amikor e szavunkat bizonytalan eredetűnek nyilvánította. Az a feltevés, hogy a magyar *csák* 'szeg, ék, hegyes vég' stb. alapszóból képzett feltehető **csákol* igének lenne melléknévi igeneve, teljesen valószínűtlen, mert a *csák* főnév 1796-ban bukkan fel, *csákol* ige pedig a régiségből ki sem mutatható. Magam (NytudÉrt. 50. sz. 96) a 'hajítódárda' jelentésű olasz *zagaglia* szóra gondoltam, ami hangalakra és jelentésre is elég közelállónak látszott, hogy belőle származzék a *csáklya*. Ezt a magyarázatot már magam is feladtam, mert mind hangzásban, mind jelentésben, mind használati körben sokkal közelebb álló megfelelőt találtam a régi németben. Erre már röviden utaltam a szerb-horvát nyelv magyar elemeiről szóló monográfiámban (UngEl. 173), s ezt itt bővebb adatolással igyekszem kifejteni. A német alapszó a *Stake, Staken* 'karó, rúd'. Ennek umlautos alakja a kfn. *stecke* 'Stecken, Knüttel, Pfahl, Pflock', kicsinyítő alakjai pedig *steckelin, steckel* 'kleiner Stecke; Knüttelholz, Prügelholz' (LEXER, Twb.³⁴). A magyar *csáklya* szerintem a *steckel* umlaut nélküli alakjának átvétele.

Az egybevétel számára igen fontos részlet, hogy a magyar szó az első adatában (1506) hajótoló eszközt jelent: „Ligna ad conditionem Nauium que *chaklya* dicitur” (OkISz.), a későbbi

* A szerző kézírásos hagyatékából. A szöveget KISS LAJOS gondozza.

¹ A kéziratban ez előtt egy „Jövevény elemek” fejezetcím áll.

adatokban pedig mint tűzoltó horog, várostromnál taszító szerszám, de főleg mint hajótoló, taszító eszköz szerepel.

A régi német adatok ezekkel a használati körökkel sok egyezést mutatnak. DIEFENBACH Glossariumában a következő latin szók német értelmezései jöhetnek számba: *contus* (többek között) *stakel* der schiffleuthe; *stackel* oder stoßtang der schiffleuten | *fuscina* (többek között) vischerkolb; *stachel* | *sudes* (többek között) *stekella*, *stacchulle*, *stakulle* | *vallus* (többek között) *stachel* oder *pfal*.

DIEFENBACH „Novum glossarium”-ában egyedül a *fucina* (*fuscina* helyett) cikkben szerepel *stachele* alak.

Az említett adatokban a 'Stoßstange' és 'Fischerkolb' szinonimák nagyon is emlékeztetnek a magyar szó fő használati körére.

Az összevetésnek hangtani akadálya nincsen. A szó elején az idegen *št-* magyar *cs-* megfelelésre a régi példák mellett az újonnan előkerült *csanga* (MNY. 1982: 127) is idézhető. Ez a német *Stange* késői átvétele. A szóvég pedig úgy alakult, mint a *kályha*, *rokolya*, *saroglya* német átvételekor.

pereputty. Az 1965-ben megjelent szófejtéseim között (NytudÉrt. 50. sz. 39) ez a szavunk is szerepel mint szláv származású jövevény. Eredetét a több szláv nyelvben kimutatható *prirod* 'távolabbi rokonság' szóban kerestem. A TESz. ezt azzal utasítja el, hogy „Szláv származtatása súlyos, főleg hangtani nehézségekbe ütközik”. Ez az elutasítás úgy van megfogalmazva, mintha az egybevetésnek a jelentés szempontjából is akadályai lennének. Cikkemben két fontos jelentéstani tényre hívtam fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a legrégebbi magyar adatokban a szónak semmiféle tréfás, lekicsinylő vagy játékos jelentésárnyalata nincs. A másik fontos tény pedig az, hogy a *pereputty* többször együtt szerepel a *nemzet*, *nemzetiség*, *maradék* szavakkal. Így joggal gondolhattam a szláv *roditi* 'szülni' ige származékára.

Ami pedig a hangtani nehézséget illeti, gondoljuk csak meg, hogy a *penész*, *páfrány*, *tarisznya* szavunk milyen távol állnak eredeti alakjuktól. Ezeket az egyeztetéseket mégis mindenki elfogadja. Ezekhez képest a *pereputty* nagyon is egyszerű képet mutat. Semmi okot sem látok tehát, hogy ezt az egybevetésemet feladjam.

veszteg. Erről a szavunkról részletes példatárral bebizonyítottam, hogy semmi köze a *veszt*, *veszik* igékhez és a csak Faludinál jelentkező *vesztig* határozóhoz. Eredetét a horvát és szlovén *ves tih* (nyelvjárási változattal *vastih*) 'egészen csendes, szótlan' kapcsolatban láttam (NytudÉrt. 88. sz. 73—7). A TESz. ennek a bizonyításnak első részét elfogadja, a horvát-szlovén eredet ellen viszont azt a kifogást hozza fel, „hogy az eredetiként tekintett szókapcsolat a föltehetően átadó déli szláv nyelvekben a magyar szó megjelenéséhez képest viszonylag későn mutatható ki”. Ez a kifogás nyomós lehetne, ha a kérdéses szó főnév lenne és valamilyen konkrét fogalmat jelentene, mint pl. *puskapor* vagy *gőzgép*, amelyeknél az időrend kétségtelenül döntő lehet. De a *veszteg*-et én egy névmás és melléknév igen gyakori kapcsolatából származtatom, amely itt-ott felbukkan a szövegben, de keletkezésének korát senki sem tudja megállapítani. A szláv kifejezés általában vagy mint állítmány, vagy mint attributum praedicativum szerepel. Így magyarra az utóbbi esetben határozóval fordítjuk. Az említett cikkemben számos példát soroltam fel a szláv típus szemléltetésére. Ezekhez itt néhány horvát példát adok megjelenésük időrendjében: 1486: „Lazar... biše *vas gubav* i *gnoên*” [Lázár *egészen poklos és gennyes* volt] (KolZb. 14) | 1508: „Tada starac *vas vesel* odgovori” [ekkor az öreg *egész vidáman* felelt] (HASz. 20: 774b) | 1513: (Szent Benedek a testi kísértés ellen meztelenül egy tuskés bokorba veti magát) „I obraćajući se ondi dobro vrime izajde *vas kervav*” [és ott jó ideig forgolódván *egész véresen* jött ki] (SPH 38: 104) | 1533: „prvi človik u raju ki bi *vas slobodan*” [az első ember a paradicsomban, aki *egészen szabad* volt] (HASz. 15: 558b) | 1536: „Zbudih se dake ja i *sfa radosna* najdoh se” [fölébredtem tehát és *egész jókedvűnek*

éreztem magamat] (HASz. 12: 926b) | 1563: „Pastirka ma mila gdje mi se ukaza *sva gola sred vrila deri tja do pasa*” [ahol az én kedves pásztorlánykám nekem derékig *egészen meztelenül* jelent meg a forrás vizében] (HASz. 3: 229b).

A későbbi irodalomból ugyancsak számos példát lehetne idézni. A korábbi cikkemben és most felsorakoztatott adatok eléggé bizonyítják, hogy a *ves*, *vas* (későbbi hangátvetéssel *sav*) névmásnak és egy melléknévnek kapcsolata állandóan használt szerkezet volt, és így a *ves tih* meglétét is sokkal korábbi időre tehetjük fel, mint amilyen korból erre példát sikerült találnom. Az ott idézett adat 1717-ből való, de ugyanattól a szerzőtől (Stephanus Zagrabienensis) vannak adatok 1715-ből is (1: 125 és 224), ami a szerkezet állandó használatát tanúsítja.

Van azonban még egy fontos mozzanat, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. A magyar szó elterjedésével, további jelentésárnyalatainak alakulásával és származékainak sorsával itt nem célom részletesen foglalkozni, csak a *vesztegség* és *vesztegség-tartás* főneveket emelem ki. Ezek ugyanis a szerzetesi élet szak kifejezései lettek mint a latin *silentium*, ritkábban *taciturnitas* megfelelői. A *veszteg hallgatás* 'silentium' (CornK. 185v) mellett a *vesztegség* kódexeinkben számos példával szerepel, amelyek közül nagyon keveset idéz a NySz. Egy jellemző adat: „zenth *Sylenciomrol* magyarul *vezteghsegre!*” (WeszprK. 121). A *vesztegség-tartás* pedig mint összetétel a *tartás* alatt nincs felvéve és a mutatóban sem szerepel.

A kódexek nyelvében a *vesztegség* és *tart* kapcsolata a következő képet mutatja: *vesztegséget tart*: WinklK. 132, VirgK. 106; *vesztegséget nem tart*: WinklK. 124, VirgK. 3; *vesztegség tartó szerzetes*: WinklK. 133; *vesztegségnek tartása*: DomK. 23, 318; *vesztegségnek megtartása*: LázK. 279; *vesztegségnek nem tartása*: WinklK. 127; *vesztegségtartás*: GuaryK. 37; WinklK. 127; CornK. 177v; DomK. 122; MargL. 9; PéldK. 38. Ezek a régi adatok azt mutatják, hogy a szlávból átvett kifejezés korán bekerült az egyházi terminológiába és hasonlóan mint a *malaszt*, *pilis*, *vecsernye*, *zsolozsma* annak jól asszimilált eleme lett. Még az sem lehetetlen, hogy éppen egyházi körből kiindulva terjedt el a magyarban.

†HADROVICS LÁSZLÓ

S Z E M L E

Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)

Szerkesztette: SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996. 399 l.

1. A kötet szerzői az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport tagjai: SZATHMÁRI ISTVÁN, a csoport vezetője (az előszó és egy tanulmány írója), továbbá — a cikkek sorrendjében — GÁSPÁRI LÁSZLÓ, TOLCSVAI NAGY GÁBOR (két tanulmánnyal). EÖRY VILMA, KOCSÁNY PIROSKA (két tanulmánnyal), FÜLÖP LAJOS, R. MOLNÁR EMMA, V. RAISZ RÓZSA (két tanulmánnyal), BENCZE LÓRÁNT, DANYI MAGDOLNA és RÓKA JOLÁN. A könyv a szerkesztői előszó után összesen tizennégy tanulmányt tartalmaz.

Az egyetemi stíluskutató csoport az 1970/71-es tanévtől működik SZATHMÁRI ISTVÁN, majd egy ideig (az ő finnországi vendégprofesszorsága alatt) FÁBIÁN PÁL, jelenleg újból SZATHMÁRI ISTVÁN vezetésével. A csoportnak az előszó írása idején, 1995 nyarán, huszonegy tagja volt, de rajtuk kívül bevontak a kutatómunkába öt egyetemi hallgatót is, az utánpótlás-nevelés jegyében.

A csoport az 1980-as évek végéig elsősorban a magyar századforduló nyelvével és stílusával foglalkozott. Ennek a kutatásnak a terméke a „Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről”

című kötet (Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 360 l.; ismertette HERCZEG GYULA: Nyr. 1992: 107—16). 1990-től a két világháború közötti korszak stílusirányzatainak áttekintését tűzték ki célul.

A most ismertetendő kötet munkálatai a szerkesztői előszó szerint jó tizenöt évvel ezelőtt kezdődtek meg. Akkor még egy új egyetemi stilisztikatan könyv megírását tervezték (az egyik munkaértekezleten, meghívottként, én is részt vettem 1986 júliusában). Később úgy döntöttek, hogy — a tudomány szak akkori helyzetét figyelembe véve — nem vállalkozhatnak egy „teljes” stilisztika, egy egyetemi tankönyv összeállítására, hanem ehelyett egy stíluselméleti tanulmánygyűjteményt jelentetnek meg. Így nem volt kötelező a — már és még — meg nem követelhető egységes szemlélet és módszer, de „ügyeltünk, hogy ... a stilisztikának egyetlen fontos területe se maradjon ki” (Előszó, 8). Ez, mint az alább következő vázlatos tartalmi áttekintésből is ki fog derülni, lényegében sikerült is.

A kötet tehát jó másfél évtizedes, sőt bizonyos értelemben több mint negyedszázadnyi töprengés és munka eredménye, amely szerzőinek és szerkesztőjének véleménye szerint alapul szolgálhat egy későbbi teljes(ebb) stilisztika, végső soron a régóta hiányolt új egyetemi tankönyv megalkotásához (vö. Előszó, 9). Ez a körülmény nemcsak indokolja, hanem meg is követeli, hogy a recenzens — a szerkesztőnek tanítványa, a szerzőknek pedig régi pályatársa és tisztelője — bírálatában a legszigorúbb mércét alkalmazza. Őszintén remélem, hogy mindazt a kritikát, amelyet a most következő sorok tartalmaznak, a kötet szerkesztője és munkatársai a baráti igényesség megnyilvánulásának fogják tekinteni.

2. A kötet a szerkesztői előszó után SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmányával indul: „A funkcionális stilisztika megalapozása” (13—33). E dolgozatát maga a szerző „tudománytörténeti jellegű”-nek minősíti (Előszó, 9), s fő célja valóban annak a felvázolása, hogyan teremtette meg a francia-svájci CHARLES BALLY a tudományos stilisztikát, s működésével hogyan alapozta meg a ma „funkcionális stilisztika”-nak nevezett irányzatot. Ezeken kívül azonban jó összefoglalást kapunk a tudomány szak jelenlegi helyzetéről (nagyjából a hatvanas évek végétől napjainkig), a nyelvi funkciók és a funkcionális szemlélet módja lényegéről, a stilisztikának Bally előtti előzményeiről, előfutáiról, majd a két Bally-tanítvány (MAROUZEAU és CRESSOT) nézeteiről, továbbá a prágai iskola, különösen HAVRÁNEK stilisztikai felfogásáról. A körképet ELISE RIESEL könyvének és az ötvenes—hetvenes évekbeli német stilisztikáknak a rövid értékelése zárja.

A tartalmas tanulmányhoz mindössze két apró kritikai megjegyzést kell fűznöm: 1. SZABÓ ZOLTÁN 1977-i könyvének fejezetcímeiben nyilván azért nem fordul elő a *stílus* és a *stilisztika* szó (29), mert az egész mű — mint címe (A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai) is mutatja — arról szól, mivel járul(hat) hozzá a modern stilisztika megalapozásához a strukturalizmus, a szemiotika, a szemantika, a matematikai nyelvészet, a generatív grammatika és a szövegnyelvészet. 2. Ha a következő mondatban a *reálissá válik* nem sajtóhiba (pl. *irreálissá válik* helyett), akkor tartalmával a legkevésbé sem tudok egyetérteni: „reálissá válik ... az az E. Rieseltől (is) képviselt nézet, amely lényegében elítélte a stílusújításokat, az ún. izmusokat, a stílusnak «écart»-ként való értelmezését és valójában az egyéni stílusokat is” (28). RIESEL-nek ezek az ötvenes évek elejének-közepének dogmatikus felfogásában gyökerező nézetei véleményem szerint korántsem igazolódtak, még akkor sem, ha a stílus = écart szemlélet fölött valóban eljárt az idő.

3. Ezután olyan tanulmányok következnek, amelyek — a szerkesztői előszó minősítése szerint — „teljesnek mondható elméletet tárnak elénk, illetve ... az egész stilisztikát átható jelenséget tárgyalnak” (9).

GÁSPÁRI LÁSZLÓ dolgozata „egy új retorika- és stíluselméletet” vázol fel (34—80). Ez a dolgozat mind jellege, mind tartalma (bizonyos vitatható állításai) miatt külön tárgyalást igényel, hagyjuk tehát későbbre!

A következő négy tanulmány egy-egy fogalomról, illetve kutatási területről nyújt áttekintést: TOLCSVAI NAGY GÁBOR a stílus és a nyelvi norma viszonyáról (81—107), ugyanő a konnotációról (108—29), EÖRY VILMA a szöveg- és stílustipológiáról (130—51), KOCSÁNY PIROSKA a szöveg-tanról (152—63). E dolgozatok közös jellemzője, hogy alaposan feldolgozzák a témakör újabb nemzetközi szakirodalmát, anélkül azonban, hogy annak kritikai értékelésére, különösen pedig elméleti továbbgondolására vállalkoznának. Így is hálások lehetnek azonban nekik mindazok a kutatók és érdeklődők (elsősorban pedig a mindig időszűkében levő egyetemisták), akik nem képesek és/vagy hajlandók végigolvasni és -jegyzetelni azt a több tucat idegen nyelvű könyvet, amelynek szakszerű tartalmi kivonatát ily módon kézhez kaphatják. Feltűnő mindazonáltal a szakirodalmi orientációnak az egyoldalúsága: a szerzők elsősorban a német (kisebb mértékben az angol és a magyar) szakirodalmat tartják szem előtt, figyelmen kívül hagyva az igen gazdag és tudománytörténetileg meghatározó jelentőségű francia nyelvű kutatási eredményeket, például BARTHES, GUIRAUD, GREIMAS, GENETTE, TODOROV, RICOEUR régebbi vagy akár DERRIDA újabb publikációit. (Tolcsvai Nagy POTTIER-hivatkozása [118] üdítő kivétel.) Végül pedig meg kell jegyeznem, hogy Kocsány Piroskának ez a cikke, akármilyen tartalmas is egyébként, gyakorlatilag semmivel sem járul hozzá a „Hol tart ma a stilisztika?” kérdésének megválaszolásához, mivel a szövegtannak mint önálló diszciplínának a (ki)fejlődésével foglalkozik, nem pedig azzal, mit meríthet a stilisztika a szövegtanból. Aki tehát erre (is) kíváncsi, annak továbbra is SZABÓ ZOLTÁN műveihez kell fordulnia (A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1977. 174—95; A szövegvizsgálat új útjai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 84—147; Szövegnyelvészet és stilisztika. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 3—77).

4. A könyvnek az egyik legérdekesebb és érezhetően a legnagyobb ambícióval készült tanulmánya GÁSPÁRI LÁSZLÓÉ, amely egy új retorika- és stíluselmélet felállítását tűzi ki célul. Ismeretesebbek azok a meg-megújuló kísérletek, amelyek a négy alapművelet: az *adiectio* (hozzáadás), a *detractio* (elvétele), az *immutatio* (helyettesítés) és a *permutatio* (fölcserélés) kombinálásával igyekeznek létrehozni a retorikai alakzatok teljes rendszerét, bizonyosfajta „retorikai periódusos rendszert”, hogy azután az elvileg lehetséges figurák táblázatát a nyelvi valóságra alkalmazva kimutassák az egyes alakzatok nyelvbeli megvalósulását, illetőleg ezt az elvont kategóriarendszert konkrét szövegek stílusának elemzésére használják fel. Ilyen deduktív rendszert alkotott az utóbbi évtizedekben többek között a belga-francia „Rhétorique générale” (1970., 1982.²), DUPRIEZ (Gradus, 1977., 1980.²), a cseh ŠABRŠULA (Substitution, représentation, diaphore, 1985.), nálunk SZABÓ G. ZOLTÁN és SZÖRÉNYI LÁSZLÓ „Kis magyar retoriká”-ja (1988.).

Jómagam, az igazat megvallva, nem vagyok meggyőződve az efféle deduktív megközelítésnek a gyümölcsöző voltáról, s inkább GÉRARD GENETTE nézetét osztom, aki szerint „rendszeralkotás csak indukcióval lehetséges” (idézi SZÉLES KLÁRA, Van-e értelme a műértelmezésnek? Panem—McGraw-Hill, Bp., 1996. 124). Ennek ellenére természetesen nem vonom kétségbe a Gáspári László követte útnak a létjogosultságát sem. Csakhogy egy ilyen jellegű tanulmánynak sokkal rendezettebbnek (formalizáltabbnak) kell lennie, mint amilyen a Gáspárié. „A pragmatikus alapstruktúrák alakzatai” (44), „A pragmatikus alapstruktúrákat tagoló alakzatok” (60) — ilyen és hasonló fejezetcímek tagolják a dolgozatot, s közben egyre kevésbé világosan áll előttünk ezeknek az alakzatoknak a rendszere.

Növeli a zavart, hogy a szerző *alakzat*-nak nevezi a szóképeket is, pl. ezeket a metaforákat: „Minden lélekzetvétél *megsebez*” (Pilinszky J.); „a világ azért tovább *lökter*” (Pilinszky J.); „tehetetlenek vagyunk *mondja* a kő a fű...” (Parancs J.) (70). Igaz, a francia neoretorikában, így éppen GENETTE-nél és másoknál is a *figure* (figura, alakzat) magában foglalja a nyelvi képet (szóképet stb.) is, de ennek a magyar szakirodalomban nincs igazi hagyománya. „A magyar stilisztika vázlata” (1958.) és „A magyar stilisztika útja” (1961.) világosan megkülönbözteti az alakzatokat a szóképektől (trópusoktól), s ezt azóta is így tanítják minden iskolafokon. Jó lett volna, ha

a fenti összefoglaló munkák szerzője, SZATHMÁRI ISTVÁN legalább egy szerkesztői lábjegyzet erejéig állást foglalt volna ebben a terminológiai kérdésben.

Ha már a szóhasználatnál tartunk, engedtessek meg, hogy szelíden tiltakozzam Gáspári egyik neologizmusa, a *szétír* ellen, pl. „*szétírható-e* a két tartalmi sík az azonosítás nyelv nyújtotta grammatikai viszonyaiba” (69); „Állapothatározóban *szétírt* szemantikai motivációk” (75). Ha rám bízta volna ennek a kéziratnak a lektorálását, arra kértem volna a szerzőt, fogalmazzon így: *átalakítható-e, transzformálható-e*, illetőleg *állapothatározóval kifejezett*.

Az igazi meglepetést azonban a tanulmány végére tartogatja Gáspári László. Itt ugyanis ezt írja: „A metaforikus retorikai-esztétikai alakzattípusnak szintén a nyelvi kóddal előhívható formáit: a szinesztéziát, a metonímiát, a szinekdochét stb. a metafora olyan eseteinek tekintjük, melyek az általános szemantikai motiváción kívül a specifikus megkülönböztető jegyek alapján, valamint a lehetséges grammatikai motiváltsággal együtt rendszerbe foglalhatók, pontosan leírhatók” (80). Ezek szerint a szinesztézia, a metonímia és a szinekdoché a metafora (al)esetei, alfajai? Eddig legalább abban egyetértettek egymással a stilisztika művelői, hogy a metonímia nem metafora és viszont. Most ez is kétségesse válik? TOLCSVAI NAGY GÁBOR idézi új magyar stilisztikájában SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLYTÓL a következő mondatot: „az elméleti vizsgálatnak az lehet elsődleges célja, hogy kérdésessé tegye az eddigi kutatás alapföltevéseit” (A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996. 8). Ez valóban nemes cél, de ehhez: 1. ismer(tet)ni kell „az eddigi kutatás alapföltevéseit”; 2. majd — adatokkal és érvekkel — meg kell cáfolni őket. Itt azonban, a metafora és a metonímia ügyében, egyelőre egyik sem történt meg.

5. A könyv második felének tanulmányai „egy-egy nyelvi szint vagy egy-egy grammatikai jelenség stilisztikáját mutatják be” (Előszó, 9). FÜLÖP LAJOS hangstilisztikai körképet nyújt (164—83), példamutatóan gazdag bibliográfia kíséretében. R. MOLNÁR EMMA az idiómák (értsd: szólások és közmondások) nyelvi természetét és stílári lehetőségeit tárgyalja (184—213). A gazdag anyagú, értékes cikknek valójában csak az utolsó két oldala szorosabban stilisztikai tárgyú. V. RAISZ RÓZSA két, egymással csak lazán összefüggő témakört vizsgál a mondat stilisztikájából: a rendszermondat és a szövegmondat viszonyát, illetve a laza szerkezetű mondatot (214—33). KOCSÁNY PIROSKA a szabad függő beszédnek belső monológgá való fejlődését követi nyomon (329—48). RÓKA JOLÁN a nem verbális és a vizuális kommunikáció stíluslehetőségeivel foglalkozik (349—86). Amit ebben a tanulmányban olvashatunk, az a szó szoros értelmében (már) nem stilisztika, hanem inkább szemiotika, de egészében véve hasznos kitekintést nyújt olyan érdekes, modern kutatási területek felé, mint a paralingvisztika, a kinezika, a proxémika és egyebek.

A kötetet, kissé szervesetlenül, V. RAISZ RÓZSÁNAK a kvantitatív módszerek stilisztikai alkalmazásáról szóló vázlatos cikke zárja (387—96), megtoldva három függelékkel NAGY FERENC, TÖRÖK GÁBOR és ZSILKA TIBOR egy-egy munkájából (396—9).

6. A könyvnek ebből a részéből két tanulmány emelkedik ki: az egyik felfelé, a másik lefelé (bár „lefelé kiemelkedni” alighanem képzavar, de igyekszem tapintatosan kifejezni magamat).

BENCZE LÓRÁNTNAK a szóképekről, az alakzatokról és a metaforaalkotásról írott terjedelmes tanulmánya (234—309) a kötet egyik fő erőssége, maradandónak ígérkező értéke. A szerző, pompásan kamatoztatva irigylésre méltó nyelvtudását és sokoldalú tájékozottságát, úgy mutatja be a kérdés történetét, hogy visszanyúl az ókori és középkori forrásokig (ARISZTOTELESZ, QUINTILIANUS, SEVILLAI IZIDOR, BEDA VENERABILIS stb.), majd a metafora kapcsán eljut a legkorszerűbb szemiotikai-szövegutáni megközelítésekig. Fontos erénye a tanulmánynak, hogy több helyütt is hangoztatja: a metafora nem eltérés, nem deviáció, nem anomália, hanem a nyelvi közlésnek és megértésnek kortól és műfajtól független, nélkülözhetetlen eszköze. Nem tudok viszont egyetérteni a liège-i retorikának feltűnően rövidre fogott, sommás elmarasztalásával (268).

Az ellenkező véletet DANYI MAGDOLNA cikke képviseli (Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében, 310—28). Ezt a dolgozatot jobb lett volna az Előszóban említett stíluselemző kötetben megjelentetni, mert témája, jellege szerint oda tartozik. Előbb azonban nem ártott volna egy kissé alaposabb lektorálás. Az a benyomásom, hogy a szerző nem ismeri (elég jól) a hasonlat témakörének magyarországi szakirodalmát. Egy helyütt jelzi is, hogy szándékosan hagyta figyelmen kívül J. SOLTÉSZ KATALIN Babits-könyvének nyelvtani felosztási szempontjait (314), de az a benyomásom, hogy nem tanulmányozta se „A magyar stilisztika vázlatá”-nak, se az én első Krúdy-könyvemnek idevágó fejezetét. Ennek az lett a következménye, hogy a Pilinszky költészetében talált 146 hasonlatot jelentéstani alapon hat fő típusba és ezeken belül további megszámlálhatatlan altípusba sorolta be. Nem meggyőző már maga az alapvető felosztási szempont sem: „valódi” viszonyításon alapuló (metalogikus) hasonlatok, szemben a „nem valódi” viszonyításon alapuló (produktív és metaforikus) hasonlatokkal. Azt hiszem, a költészet világában csinján kell bánni a „valódi” — „nem valódi” típusú megkülönböztetésekkel. Ha egymás mellé helyezzük Pilinszkynek ezt a két hasonlatát, nehéz megérteni, miért „valódi” az első összehasonlítás, s „nem valódi” a második: „pedig zuhanunk, mint a kő / egyenesen és egyértelműen” (Milyen felemás) — „Mint légtornász az űr fölött / ha megzavarja párja, / együtt merültem el veled / alá az alvilágba...” (Miféle föld alatti harc) (315).

A szóképek és hasonlatok hazai stilisztikai szakirodalmának gondosabb átnézésével elkerülhető lett volna, hogy ilyen fejtegetések lássanak napvilágot: „A metaforikus és a produktív hasonlatot én a trópusok körében látom elhelyezhetőnek. ... bennük az egymásra vonatkoztatás következtében nem egyszerűen jelentésbővülés következik be, hanem jelentésváltozás is. Ez természetesen véletlenül sem jelenti azt, hogy a hasonlatot, akár a metaforikus hasonlatot is, ki kellene (ki lehetne!) egyenlíteni [sic!] a metaforával. A hasonlat sohasem ... behelyettesítés, mint a metafora, a hasonlat legfőbb azonosítás lehet, amikor nem viszonyítás” (313—4). Igyekszem rövidre fogni a fentiek cáfolatát: 1. a hasonlat nem trópus, mert két főeleme (a hasonlított és a hasonlító) között nem azonosítás van, hanem csupán összehasonlítás; 2. jelentésváltozás a szó lexikológiai értelmében nemhogy a hasonlatban nem következik be, de a metaforában sem, minthogy a nyelvi képnek épp abban van a lényege (abban rejlik a hatása), hogy benne állandó tudati oszcilláció zajlik a tárgyi és a képi sík között; 3. a metafora sem mindig „behelyettesítés”, mert vannak teljes metaforák is (sőt a fentiek értelmében az ún. egyszerű metaforákat sem szerencsés holmi „behelyettesítés”-nek tekinteni); 4. a hasonlat nem lehet azonosítás, mert éppen attól hasonlat, hogy nem az (l. az 1. pontot, s ezzel a kör be is zárult).

Ehhez képest már csak apróság, hogy a 316. lapon a szerző megállapítja: „A hasonlatban a tertium comparationis nyelvéleg mindig jelölt” (ez egyébként nem így van), majd két lappal később ezt olvashatjuk: „Annak alapján, hogy a hasonlatban a tertium comparationis nyelvéleg jelölt-e vagy sem, megkülönböztetnek a) ... és b) viszonylagosan független példázatot vagy kijelölést, amelyben a tertium comparationis nyelvéleg jelöletlen” (318). Tehát mégiscsak hiányozhat a hasonlatból a hasonlítás alapja? Az már más lapra tartozik, hogy Danyi Magdolna négy itteni példája közül háromban énszerintem ott van a tertium comparationis: „Takard le jól, mit elkövetél, / és élj utána szabadon, akár / egy sikeres merénylő” (Egy titok margójára); „Akár a föld, hol mozdulatlan / szárnyalok majd és porladok; / akár a víz, olyan közel van / a sírás ünnepéye” (Akár a föld); „Ezentúl üldözöttek lesznek / és magányosak, mint egy lepkegyűjtő” (Sztavrogin visszatér). Hogy egy lepkegyűjtő miért üldözött és magányos Pilinszky János versében, az ezzel a tágabb kontextust mellőző tárgyalásmóddal persze nem deríthető ki, de hogy van explicit közös tulajdonság, az nem vitatható.

7. Végül legyen szabad néhány kritikai észrevételt tennem a szerkesztői (a tudományos szerkesztői, de főleg a kiadói szerkesztői) munkáról.

A tanulmányok sorrendje másképpen is alakulhatott volna. Ha valóban nyelvi szintek szerint haladunk, Bencze és Danyi cikkének meg kellene előznie V. Raisz Rózsa mondattani cikkét. Egyébként az utóbbi szerzőnek a kvantitatív módszereket ismertető vázlata állhatna a két fő rész határán, azaz Kocsány első cikke és Fülöp Lajosé között is.

Egy kissé nehezíti a kötet használatát, hogy a hivatkozások formailag nem egységesek. Néhány tanulmány hivatkozásai csak a szöveg belsejében találhatók meg (Gáspári, Danyi, R. Molnár; Gáspárinál még a rettegott „i. m.” is felbukkan). Érdemes lett volna ezeknek a cikkeknek a hivatkozási módját is hozzáigazítani a többiekéhez.

A kötetnek (ez sajnos már hagyomány könyvkiadásunkban) nincs se név-, se tárgymutatója. Hogy ez a hiány mennyivel csökkenti használhatóságát a kutatók, de különösen az egyetemi oktatók és hallgatók körében, annak megítélését az olvasóra bízom.

Ahhoz képest, hogy a könyv több mint tíz évig készült, elég sok benne az elírás, a sajtóhiba. Csak néhány példát! Szathmári István tanulmányának számozott alfejezetei így követik egymást: 1—4., 6., 7., 9. Bencze Lóránt dolgozatának más a címe a tartalomjegyzékben, mint a könyv megfelelő helyén. Tolcsvai Nagy Gábor a 101. lapon más címmel hivatkozik a másik cikkére, mint amit a cikk végül is kapott. A szakirodalmi címekben és az évszámokban előforduló pontatlanságokat már nem is említem, mert nem akarok a kákán is csomót keresni (bár ez a káka itt-ott elég csomósnak tetszik).

8. Az ismertett kötet, mindezen fogyatékosságai ellenére, kiemelkedően fontos állomása a hazai stilisztikakutatásnak. Bizonyosak lehetünk abban, hogy évekig, talán évtizedekig nélkülözhetetlen munkaeszköze lesz mindazoknak, akik ezzel a tudománnyal foglalkoznak. Érdeklődéssel várjuk a folytatást, a stílus elemzéseket tartalmazó, „Stilisztika és gyakorlat” című kötetet is!

KEMÉNY GÁBOR

Mező András, A templomcím a magyar helységnevekben (11—15. század)

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség,
Budapest, 1996. 314 l. (METEM-Könyvek 15.)

MEZŐ ANDRÁS újabb, alapműnek tekinthető monográfiát tett le a magyar névtudomány asztalára. Az egyházi vagy egyházi vonatkozású magyar helynevek jelentős részét, a középkori templomcimből (patrocínium, titulus; e szavakat szerzőnk a gyakorlatban szinonimákként használja) származó helységneveket alapos lelkiismeretességgel és kritikai érzékkel gyűjti össze és vizsgálja, elének tárva művelődéstörténeti hátterüket is. A kötet a szerző nagy elismeréssel fogadott nagydoktori munkáját — bizonyos kiigazításokkal — teszi immár mindenki számára hozzáférhetővé. (Az akadémiai doktori mű vitája megjelent a Névtani Értesítőben: NÉ. 18. sz. 1996. 93—127.)

A mű bevezetőjében a szükségességig rövid áttekintést kapunk a történeti helynév-típológián belül az egyházi helységnevek kutatásáról. Egyházi helységnév — Mező András meghatározásával — „minden olyan helynév, amelyben nyelviileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás” (23—4). Ezen értelmezés szerint építi fel és ismerteti a szerző áttekintő módon az „egyházi helynevek” (pontosabban: az egyházi helységnevek) csoportjainak rendszerét (24).

Mező az egyházi nevek egyik csoportjával, a középkori templomcimből származó, természetes névadással keletkezett nevekkal foglalkozik; térbeli és időbeli teljességre törekvő feldolgozással. Ennek megfelelően a középkori Magyarország teljes névanyagát kutatta. Az „alsó” időbeli

határ értelemszerűen a XI. század, a kereszténység széles körű elterjedésének kezdete, a „felső” pedig Mező megállapítása szerint a XV. század lehet, hiszen — egyéb tényezők közrejátszása mellett — „helységneveink — köztük a patrocíniumi helységnevek — természetes névadáson nyugvó típusainak kialakulása a 16. század elejére lezárult” (25). A névanyag összegyűjtésének, értelmezésének legfontosabb forrásairól (köztük a későbbi századokból származókról), a feldolgozáshoz nélkülözhetetlen tisztelettörténeti munkákról eligazítást kapunk. A rövidítésekkel hivatkozott, mennyiségre és minőségre nézve egyaránt tekintélyes szakirodalmat (sajnos a mű elemző részeiben használt munkákat nem mind) a rövidítésjegyzék sorolja fel.

A templomnak középkori településeink életében betöltött, a lakosság mindennapjaihoz szorosan kapcsolódó sokrétű szerepét rövid művelődéstörténeti érdekltségű fejezet összegzi, érthetővé téve a templomcím gyakori helynévvé válását és helynévformáló hatását. (Ebben pedig mindenképp számolnunk kell a középkori vallásos világgép szerinti „szakrális névmágiával”, bár ma már bizonytalan, hogy ez mennyire jelentette a „védőszenti funkció” fenntartását is. (L. BALINT SÁNDOR, *Patrocínium, egyházi év és néphagyomány*. In: Uő., *A hagyomány szolgálatában*. Bp., 1981. 68—70; valamint BENKŐ LORÁND, *Az Árpád-ház szentjei a magyar helynévadásban*: MNy. 1993: 13.) Az előbbi részhez hasonlóan jó áttekintést kapunk a templom elnevezését befolyásoló lehetséges — és valószínűleg esetleges — tényezőkről is. A legfontosabb meghatározó ok — KOVÁCS BÉLA kutatásai alapján kb. a templomcímek 81%-ában — a kötelezően megtartandó egyházi ünnep volt; ezek körét már Szent László ún. I. törvénykönyve rögzíti (38).

A templomcímválasztás szokásában Mező szerint nyugat-európai hatással kell ugyan számolnunk, de a templomnév helynévvé válása bátran értelmezhető belső fejleményként is (44). A műből kiderül, hogy milyen szempontok segíthették elő a templomcím helynévvé válását; bár az is előfordult, hogy egy új településnek már létrehozása előtt patrocíniumi nevet határoztak meg. Ha egy falura kétféle, egy védőszentnévi és egy másféle név is használatossá válik, a kettő közül általában a patrocíniumi név rögzül.

A kötet gerincét a gazdag és alapos adattár alkotja. 1390 helységnevet (köztük 79 bizonytalan) tartalmaz 77 névcsoportban; fő rendező elve a templomcím szerinti betűrend.

Egy névcsoport három részből áll. Az első rész a vonatkozó templomcímet tartalmazó egyes helységeket, azok lokalizációját és legfontosabb névtörténeti adatait tartalmazza, a középkori megyék betűrendje szerinti sorrendben. A második részben a valószínűsíthető védőszent(ek) és középkori — főleg (bár néha talán túl szűkszavúan) a hazai — tisztelettörténeti vonatkozásaik rövid bemutatása következik. A harmadik rész a helynévi adatok sokoldalú névtani elemzését adja (nyelvi magyarázat, kronológiai, névföldrajzi jellemzőik, szerkezeti típusaik, változási irányaik; 48).

A névcsoportok legnagyobb része egy szentnévből származó neveket jelent. Gyakorlati okokból egy névcsoportban szerepelnek az azonos nevű, bár különböző személyeket jelentő szentek nevei. *Szent Iván* és *Szent János* (mindkét név mögött a Keresztelő és az apostol rejlik) külön névcikkeket alkotnak, akárcsak az első magyar királyra vonatkozó *Szent Király* és a (több szentet is jelentő) *Szent István* nevek. Egy név két, azonos napon ünnepelt szentre is vonatkozhat, ahogy azt *Fábiánsebestyén* és a *Szentkozmadamján* helységnevek esete mutatja.

A szentek mellett helynevekké váltak s így itt szerepelnek a *Szent Grácia* (jelentése 'Isteni Kegyelem'; ti. a hasonló nevű szentnek nálunk nem alakult ki kultusza), *Szent Jobb* ('Szent István mumifikálódott kézfeje', a helynév valószínűleg nem templomcíméből, hanem közvetlenül az ereklyéről kapta nevét), *Szent Kereszt* (jórészt a *Keresztúr* típusú nevekkkel, melyek előtagja Mező fejtegetése szerint a *Krisztus* név változata), *Szent Lélek* ('az egyik isteni személy'), *Szent Szalvátor* ('Megváltó, a második isteni személy egyik tiszteleti neve'), *Szent Trinitás* ('Szentháromság') és *Szent Vér* (az Oltáriszentség tiszteletére vonatkozó) névcsoportok. Végezetül, a betűrend végén szerepelnek *Szűz Mária* címszó alatt a Máriára vonatkozó heteronimák (melyek közt egyébként ilyen formájú tiszteleti név egy sem szerepel) és a *Mindenszentek* csoportja.

A helységnevek mennyiségi és földrajzi mutatóinak, valamint az időrendiségüknek és szerkezeti típusaiknak külön fejezetet szentel a szerző. Megadja az egyes templomcímes helynevek gyakorisági listáját (sajnos nem táblázatszerűen). Az első tíz (a típus teljes mennyiségének 62%-a) eszerint: *Miklós* 124, *György* 119, *Kereszt* 108, *Márton* 106, *Mihály* 86, *Péter* 84, *Szűz Mária* 68, *Iván* 62, *Mindszent* 57, *Király* 48 helységnévvvel (a *László* csak a 11. helyen áll 45 előfordulással, az *Imre* pedig a 21., 18 helységnévvvel). Elődeink tehát a szóba jöhető lehetőségek „már-már beláthatatlan sorából nagyon határozottan és igen szűk csoportot létrehozva válogattak. Az egy titulusra átlagosan jutó helynevek átlagos száma 18, és ez igen magas gyakoriságnak tekinthető, amely azonban további kirívó belső aránytalanságokat rejt” (225).

Mező vállalkozik arra a megnyugtatóan el sem végezhető feladatra, hogy a templomcímeket jelöltjeik szerint csoportosítsa (225—7). Az alábbiakban a szerző csoportosítását ismertetem, de megadott arányszámait pontosítom a vértanúk és a hitvallók (itt tágabban értelmezve: az eddigi csoportokba nem tartozó szentek) csoportjánál: Szent Miklós, Műra püspöke ugyanis — a templomcímes helységnevek legnépszerűbb alakja — a kötetben tévesen számítottat a vértanúk közé. Az isteni személyekre és a közvetlen hozzájuk tartozó fogalmakra — köztük legnagyobb részt Jézusra — vonatkozó nevek aránya szerint 9,7%. A szentírási — csaknem mind újszövetségi — szereplőké több mint 35% (köztük a csak apokrif iratokban említett Szent Annával). A mártírok aránya (a vértanúvá lett apostolok nélkül, mert azokat a szentírási személyekhez sorolja, Szent István protomártírt viszont már ide) legalább (az *István* nevek vonatkozási bizonytalansága miatt) 19,9%. A hitvallóké (kiemelkedő köztük a bencés rendalapító Benedek és a pannóniai születésű Márton, valamint a magyar szentek száma) 31,2%. A *Mindszent* helynév aránya 4,1%. Az arányszámok valóban csak (körülbelüli) arányokat fejezhetnek ki, hiszen viszonylag kevésszer dönthető el egyértelműen, hogy egy-egy név mögött melyik szent alakja állhatott egykoron.

Az elemzés szerint a merev különbségtétel lehetetlen és értelmetlen lenne ugyan, de feltűnően nagy a keleti egyházhoz kapcsolódó vértanúk aránya, szemben a kifejezetten nyugati szentekével. A kétségtelen keleti hatásról alkotható képet árnyalhatjuk azonban azzal, hogy a keletinek tekintett néhány szent között a meghatározó arányt Szent György képviseli, akinek kiemelt tisztelete korszakunkban általános már az egész keresztény Európában, továbbá Szent Miklós, aki mindmáig a keleti egyház legtiszteltebb szentje, de a XI. század vége óta tisztelete igen gyorsan terjedt a nyugati egyházban is. Emellett Kozma és Damján is egyaránt tisztelték a két egyházban, a Nagy Szent Gergely pápa (+604) óta folyamatos használatban lévő ún. római I. misekánonban is szerepelnek (BÁLINT SÁNDOR, Ünnepi kalendárium I—II. Bp., 1977.).

A vizsgált helynévtípus Mező megállapításai szerint — bár nemcsak a magyar nyelv sajátja, de — a Kárpát-medencében tipikusan a magyar nyelvterülethez kötődik, s leggyakoribb a Dunántúl déli és nyugati részein. Keletkezése időrendjét tekintve értelemszerűen a kereszténység felvétele óta létezhet, virágkora a XIII. század, s erőteljesen nagyjából a XVI. századig élő helynévadási mód. Szerkezeti típusait az egyes névcsoportok adataiban, most pedig összefoglalóan is igen részletesen elemzi a szerző. Ezekből csak a két legfőbb kategóriát említem: helységnév templomcími alapelemmel (87%) — melyen belül a legmeghatározóbb a Mező által sima védőszentnévnek nevezett altípus — és helységnév templomcími megkülönböztető elemmel (13%).

Függeléként olvashatjuk a helységnévvé nem vált további 44 középkori magyar templomcím megfelelően adatolt jegyzékét is. A kötetet alapos helységnévmutató (és angol, német, francia nyelvű rezümé) zárja.

Mező András munkája nem pusztán a hazai névtudomány számára jelent forrásértékű művet, hanem a rokon- és társtudományok számára is. A szerzővel együtt most csak azt sajnálhatjuk, hogy idő és az anyagiak hiányában nem készültek a szöveg mellé a névanyagot, szerkezeti típusokat stb. szemléltető térképek is (20). Mindenki számára biztatásul álljon azonban itt az is, amit a szerző az Előszóban mond e kötetről és az őt már három évtizede foglalkoztató egyházi helységnevek kérdésköréről szólva: a „körvonal... még nem zárult be, de közel jutott ahhoz. Abban bízom, hogy az

elkövetkezőkben elegendő erő és idő adatik számomra a kör még hiányzó ívének megvonásához is" (19). Úgy legyen!

FARKAS TAMÁS

Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat

A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. Szerkesztette KASSAI ILONA. Budapest, 1995. 318 l.

A VI. élőnyelvi konferenciát az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya rendezte, előadásából KASSAI ILONA szerkesztett kötetet. A konferenciának és a kötetnek a címe azonos: „Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat.” A kötetet RÉGER ZITA lektorálta; az Illyés Alapítvány, a Soros Alapítvány és az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatta. Az Előszóban (7–9) KASSAI ILONA beszámol az 1993. október 14–15. között lezajlott konferenciáról. „A címadó téma ... azért is különösen időszerű, mert naponta vagyunk tanúi az Európában megindult újkori népvándorlás nyomán kialakuló többkultúrás, többnyelvű társadalmak szerteágazó konfliktusainak. A két- és többnyelvűség tanulmányozása meghozta azt a felismerést, hogy a nyelvi szocializációnak nem egyetlen és üdvözítő módja van, tudniillik az, amelyet mi ismerünk és megszokunk. Ha ezt el is fogadjuk, talán sikerül belátóbbnak lennünk a miénktől eltérő szocializációt tükröző nyelvi és nem nyelvi viselkedésmódok iránt” — írja KASSAI, majd dióhéjban ismerteti (kicsit bírálja, dicséri, illetve mentegeti is) a bevezetett az előadásokat.

A kötet a következő tanulmányokat tartalmazza: LANGMAN JULIET, A kétnyelvűség kutatásának modern irányzatai. — MIKES MELÁNIA—JUNGER FERENC, A szerbhorvát—magyar kétnyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban. — BARTHA CSILLA, Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. — SZÉPE GYÖRGY—ZIMMERMANN CLAUDIA, Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez. — GYIVICSÁN ANNA, Kétnyelvűség — nyereség vagy zsákutca? — GÖNCZ LAJOS, A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. — JAROVINSKIJ ALEKSZANDR, A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél. — KASSAI ILONA, Kommunikatív stratégiák nyelvvesztés kezdetén. — SZABÓ T. ÁDAM, A moldvai csángó értelmiség két- és félnyelvűsége. — FODOR KATALIN, A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól. — CSERNICKÓ ISTVÁN, A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség. — LIZANEC PÉTER, Lexikai párhuzamok a táplálkozás szókincsében a kárpátaljai magyar népnyelvben. — BALOGH LAJOS—DEBRECZENI ANIKÓ, Nagydobrony helye a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében. — P. CSIGE KATALIN, Anyanyelv — idegen nyelv? — SIMON SZABOLCS, Az újságcímek színeváltozása. — N. CSÁSZI ILDIKÓ, Nagyker (Vel'ky kyr) személynévhasználatának történeti vizsgálata. — LANSTYÁK ISTVÁN, A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről. — CS. NAGY LAJOS, Az *ly* realizációi Medvesalján. — SÁNDOR ANNA, Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról. — PAPP GYÖRGY, Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében. — KATONA EDIT, A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. — ANDRIĆ EDIT, Interferencia-jelenségek a vajdasági magyar nyelvhasználatban. — FAGYAL ZSUZSANNA, Interferencia-jelenségek a solymári svábok magyar beszédében. — KONTRA MIKLÓS, Módszertani megjegyzések az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció kapcsán. — POSGAY ILDIKÓ, Valóban hiperpuriizmus?

JULIET LANGMAN előadásának első felében oldott stílusban beszél a kétnyelvűség tanulmányozásának hetvenes évekbeli felfutásáról. Elmondja, hogy a kétnyelvűség a közösségben a szerepviszonyok alakítója, az egyén azonosulásának tényezője is. Előadásának lényegi részében Langman a nyelvszociológia (tág) kontextusfogalmát ismerteti (l. alább BARTHA CSILLA előadását

is), majd a kontextusnak az ún. szintjeit mutatja be. Van a) nyelvi kontextus, b) interakciós kontextus, c) beszédközösségi kontextus, d) történelmi-társadalmi kontextus.

a) A nyelvi kontextus fogalmát vegyük ismertnek. — b) Az interakciós kontextus a beszéd-partnerek közötti kölcsönhatással függ össze. „A beszélő közösségi kontextus a közösségi normákban és konvenciókban van adva. Ezek a normák és konvenciók a közösségben épülnek ki, és ezekből látni, hogy valamely személy a közösség tagja” — írja Langman. c) A történelmi-társadalmi kontextus „a szociális és történelmi viszonyokat jelenti egy meghatározott helyzetben”. Itt közbevetem: a cikket eddig a pontig olvasva feltételeztem, hogy a kontextusok szintjei minden konkrét esetben lényegében azonos módon valósulnak meg, így például (a jól működő kétnyelvű közösségekben, éljenek a Föld bármely pontján) az interakciós kontextus adta szabályok is általános érvényűek, minden kétnyelvű közösségben hasonlóan alakulnak. Nem így van. Langman idézi POPLACK tanulmányát. Eszerint például a Puerto Rico-i közösséget a sima kódváltás jellemzi; Ottawában viszont a jelölt kódváltás a szokásos. — d) A történelmi-társadalmi kontextus szerepét szemléltetve Langman átveszi GAL példáját. „Gal szerint a szászok Erdélyben másképpen használják a kódváltást, mint a magyarok Ausztriában, mert a német nyelv világgazdasági szempontból mindkét szituációban erősebb”.

MIKES MELÁNIA és JUNGER FERENC a címbéli felmérést 1993—5 között végezték. Vizsgálatuk több korosztályra kiterjedt. Helyszínekhez és szituációkhoz kötve elemezték középiskolásoknak és felnőtteknek a nyelvhasználatát: az iskolában, a baráti körben, a nyilvános helyek közegében és a kettesben folyó kommunikációban. Vizsgálták az oktatás nyelvvel való összefüggést. Foglalkoztak az óvodás korú gyermek kétnyelvűségének fejlesztését érintő kérdésekkel. Ez már nemcsak a megismerést szolgálja: a kutatók itt eredményeik pedagógiai célzatú alkalmazására törekedtek; programjuk is elsősorban céljaikat tükrözi: „Mivel ... a nyelv a kultúra hordozója, a gyermeket arra kell ösztönözni, hogy ne csupán saját anyanyelvén kommunikáljon környezetével, hanem használni tudja annak az etnikai közösségnek a nyelvét is, amellyel együtt él, és amellyel naponta kapcsolatban áll. Ennek a célnak az elérését szolgálja a nevelési és oktatási folyamat két nyelven történő megszervezése.” Majd programuknak egy másik pontjában ezt írják: „Nem szabad megengedni, hogy a környezeti nyelv elsajátítása az anyanyelv fejlesztésének a rovására menjen. [...] Az anyanyelv ápolása elősegíti a környezeti nyelv eredményesebb elsajátítását...” (32). A szerzők szervezésében magyar anyanyelvű gyerekek óvodai csoportjaiban naponta rövid szerb nyelvű, a szerb (vagy horvát) anyanyelvűekében magyar nyelvű foglalkozást tartottak; ezek időtartama tíz perc és fél óra között mozgott.

A szerzők — a foglalkozások előtt — a szülők kitöltötte kérdőívek segítségével vizsgálták, milyen fokon beszéli vagy érti, illetve használja a gyerek a környezeti nyelvet; fejlődésüket a foglalkozásokon nyomon követték. „A nem anyanyelven való kommunikálás képességének megítélésakor” fontos mércének tekintették „a gyermek nyelvi magatartását a felnőttel való interakció során” (vö. a bevezető LANGMAN-cikkkel, W. B.).

Szakaszolásuk, értelem szerint: 1. A kétnyelvű kommunikálás: a) a gyermek ért, de a másik nyelven (anyanyelvén) válaszol; b) a gyermek rövid választ ad (igen, nem). — 2. A felnőtt nyelvi magatartáshoz való alkalmazkodás átmeneti szakasza: alkalmi kölcsönzések tartalmazó (vegyes nyelvű) válaszok. — 3. A felnőtt nyelvi magatartáshoz való teljes alkalmazkodás szakasza. Ennek végére „[a] gyermek nyelvi megnyilatkozásai anyanyelvi szintűek”. Ez utóbbi minősítésen nyilván azt kell érteni, hogy a kapott mintának megfelelnek: a gyerek a felnőtt beszélte nyelvváltozatot sajátítja el.

Az emigráns kétnyelvűségről szólva BARTHA CSILLA a huszadik század végének új „népvándorlását” olyan aktualitásként említi, amelynek — a nyelvi helyzetet tekintve — voltak másutt előképei: Kanadában, Ausztráliában, Nyugat-Európában korábban is éltek (a többi között magyar) emigráncsoportok. A kisebbségi helyzetbe került etnikai közösség 1. a befogadó ország nyelvét többnyire nem beszéli; 2. új környezetétől függ, s szóba kell vele állnia.

A kisebbségi csoport a következőket teheti: a) kerüli a tágabb környezettel való kommunikációt; b) megpróbál a maga nyelvén kommunikálni; c) a domináns közösséggel ennek nyelvén érintkezik; d) végül: „[a] legritkább választások közé tartozik az a forma, amikor a két csoport tagjai egy harmadik nyelven érintkeznek.” — Bartha Csilla a d) pontot értelmezve megemlíti, hogy „a lingua franca vagy pidzsin nyelvek használata teljesen normatív a többnyelvű államokban (pl. Afrika országai)”, de az alárendeltséget tükröző emigráns helyzetben a harmadik nyelv használata „inkább csak egyéneket érintő jelenség” (38). Minthogy az előadás (egységes) etnikus kisebbségekről szól, érthető, hogy Bartha Csilla nem említi az igen kis létszámú eszperantista közösségeket, melyek olyan falvakban és városokban élnek, mint Arrout, Bouresse, Cruë, Grèsillon, Metz, Toulous (Franciaország); Bécs; Budapest; Rotterdam; La Chaux-de-Fonds (Svájc); Milano, Zaragola (Olaszország); Montréal, Peterborough (Kanada); Nagoya (Japán); Pozsony; Rotterdam; Szentpétervár; Vilnius stb. Az eszperantista vegyes családok nyelveként olykor csak a domináns nyelv elsajátítását megelőző időszakban játszik központi szerepet; máskor (pl. ha a helyi eszperantista közösség is erős, illetve a család az eszperantisták kulturális életében aktívan részt vesz) a tudatosan is ápolts eszperantó kulturális-közösségi és/vagy családi szerepe fennmarad. Ilyenkor tehát a család felnőtt tagjai etnikus anyanyelvüket, az (eredetét tekintve: tervezett) eszperantót és az etnikus többségi nyelvet más és más funkcióban használják.

Bartha Csilla felhívja a figyelmet arra, hogy az a), b), c), d) stratégiák ugyan külön-külön, egymástól függetlenül is előfordulhatnak, mégis jellemző, hogy közülük három, az a), b) és c) stratégiák (~ kerülés → saját nyelvű → domináns nyelvű próbálkozás) általában a jelzett sorrendben követik egymást. A három stratégiát három — kezdeti — fázisnak tekintve a kutatók összességében nyelvcsereéről beszélnek.

A szerző ezek után BOURDIEURE hivatkozva bemutatja a nyelvi piac fogalmát. Az emigránsok egy „külső nyelvi piacon” és egy „belső nyelvi piacon” kommunikálnak. A változatok újraelosztása — (a nyelvcsere) ezen a két terepen történik. „[A] külső nyelvi piacon megjelenő nyelvcsere nem eredményezi feltétlenül a kisebbségi nyelv visszaszorulását a csoporton belül. Sőt, ha a belső kommunikációs normák érintetlenek maradnak, akkor a közösségen belül a stabil kétnyelvűség (diglosszia) jellemző” (39—40).

A nyelvcsere vizsgálható a) mint a közösség történetének, illetve állapotának része: ez a nyelvcsere társadalmi aspektusa; másrészt vizsgálható a nyelvcsere b) a közösség használta nyelvi rendszereknek az idő függvényében való követésével: ez a nyelvi változásoknak a tanulmányozása. Bartha elmondja, hogy — a fentieket követve — a közösségtörténetnek, illetve a szóban forgó jelenségek társadalmi aspektusainak vizsgálatához a nyelvi környezettan ad szempontokat; ugyanakkor a nyelvi változás a csoport nyelvhasználata és a beszélő személy nyelvtudása felől közelíthető meg. Mindez arra utal, hogy a nyelvcsere szituációjának értelmezéséhez figyelembe kell venni a (Langman előadásáról szólva már érintett) kontextusszinteket.

A történelmi-társadalmi kontextusról szólva Bartha kifejti, hogy az emigráció és a nyelvcsere ugyan gyakran együtt járnak, de azért nem elválaszthatatlanok. Helyben cseréltek nyelvet Skóciában a gaelok; idegenben sem cseréltek nyelvet pl. a mexikói spanyol bevándorlók (vö. CSERNICSKÓ, FODOR, SZABÓ T. előadásaival is).

Végül Bartha Csilla leírja és ábrázolja a nyelvvesztés szokásos menetét. Kiemeli az egymást követő nemzedékek nehézségeit. Nehéz megkülönböztetni, mi a tévesztés és mi a már módosult rendszer eleme. Mi adódik a módosult rendszernek megfelelő kompetenciából eleve, s mi csak a performancia tévalakítmánya.

SZÉPE GYÖRGY és ZIMMERMANN CLAUDIA a kisebbségi anyanyelvűek idegennyelv-tanulásáról, majd (általánosabban is, konkrétan is) a német alapú angoloktatásról szólnak.

Az alakuló európai konszenzus szerint — mondja Szépe és Zimmermann — anyanyelve mellett mindenkinek két másik nyelvre lesz (legyen) szüksége. Szépe egyébként 1984-ben is ha-

sonlóan vélekedett; akkor ezt írta: „kívánatos, hogy minden egyes közoktatási rendszerben legalább két másik nyelvet ajánljanak a tanulóknak az anyanyelvén kívül.” (ÁNyT. XV. 1984. 317)

Nem foglalkoznak itt a szerzők azzal, hogy érdemes-e ilyen vagy olyan nyelveknek az oktatását kiemelten szorgalmazni. 1984-ben Szépe György megemlítette, hogy az Európában oktatott nyelvek „abszolút többségét az angol teszi ki; kevesebb mint öt százalék a részesedése a hat világnyelven kívüli nyelveknek, s az öt világnyelv (az angolon kívül) nem éri el az angolul tanulók számát”. Az angolnak mint közvetítő nyelvnek a jelentőségét elismerve megemlíti, hogy „közvetítő nyelvként jogosult az eszperantó is megértésre és támogatásra. Természetesen más és más helyzetben más és más nyelvek tölthetik be legjobban ezt a szerepet.” A nyelvek kiegyenlítettebb eloszlása 1984-ben kifejtett véleménye szerint jobban megfelelne az európai országok érdekeinek is. „Bizonyos helyzetekben az angolon kívül bármilyen egyéb nyelvet beszélők hátrányos helyzetben találhatják magukat.”

Szépe Györgynek és Zimmermann Caludiának az 1993-as előadása, illetve 1995-beli közleményük szerint a kisebbségieknek (így például egy magyarországi német fiatalnak) az esetében két idegen nyelvnek a tanulása a) vagy a magyarnak és egy külföldi idegen nyelvnek a tanulását jelenti (ez a szerzők szerint a jelenleg reális aspiráció), b) vagy két külföldi idegen nyelvnek a tanulásáról van szó. Az anyanyelvnek és a magyar nyelvnek ismeretével számolva ez összességében három, illetve négy nyelvnek (nyilván különféle szintű) ismeretét eredményezné.

A német–magyar kétnyelvű Zimmermann Claudia a pécsi német nemzetiségi gimnáziumban és a Janus Pannonius Tudományegyetem idegennyelvi lektorátusán „kísérletet tett arra, hogy a magyarországi német anyanyelvű tanulók az anyanyelvükből, a németből kiindulva tanuljanak meg angolul, ne pedig a magyarból kiindulva kelljen ezt a feladatot végezni” (50). Az eredmény: gyorsabb kezdés, egyenletesebb előrehaladás, jobb eredmények.

Szépe és Zimmermann előadják, hogy a nyelvtanulásban „[a] kétnyelvű beszélő — a nyelvek szerkezetétől függetlenül — eleve jobb eséllyel indul: nagyobb nyelvi és nemnyelvi ismeret- és készségkészlettel.” S PIT CORDER (1981) szavait idézik: „Minél több nyelvről tudunk valamit, annál többféle »heurisztikus hipotézis«-ünk lesz az idegen nyelv strukturális sajátosságairól.” Hasonló eredmények ismeretesebb abból gyakorlatból, s azokból a kísérletekből—felmérésekből, amelyek az (az egyszerű indoeurópai modellként felfogott) eszperantónak az etnikus idegen nyelvek oktatását előkészítő (propedeutikus) lehetőségeire építettek. Az előnyök mellett gazdasági, nevelési, didaktikai nehézségek és kudarcok is adódhatnak. Kisebb negatív nyelvi hatásokról a Szépe–Zimmermann idézte diákbeszámolók is említést tesznek: a nyelvek közötti hasonlóság túlértékelése esetenként hibához vezet. A hasznos átvitel a tapasztalat szerint több és lényegesebb. — Nyilván lényeges az a kérdés is, hogy a német nyelvnek melyik változatából célszerű hasonló esetekben kiindulni.

A XVIII–XIX. század légkörét GYIVICSÁN ANNA az „akinek a nyelve győz, azé a hatalom” fordulattal jellemzi. Az 1860-as évektől kiépülő intézményhálózatban „a magyar nyelv és a magyar kultúra játszotta a közvetítő szerepet.” A szlovákok körében megindult „az anyanyelvi értékesítés folyamata”, kialakult az „aszimmetrikus (diglossziás) kétnyelvűség”. A folyamat Gyivicsán szerint a két világháború között erősödhetett föl. A szlovák nyelv kiszorult a helyi közéletből, visszaszorult a családba. Az utóbbi évtizedekben „a szlovák irodalmi nyelvvel, s a nyelv modern, intézményszerű formáival” való szembesülés is negatív irányban, a nyelvjárási változatában beszélt szlovák nyelv helyzete gyengülésének irányában hatott (58–9). A 80-as, 90-es években már a családokban is visszafejlődő szlovák nyelvhasználat a jellemző.

Az 1949 utáni nyelvhasználat szintjeit Gyivicsán a dialektusok—köznyelv—irodalmi nyelv hármásában kíséri meg megadni. Kiderül, hogy a köznyelv hiányzik, az irodalmi nyelv a magyarországi szlovák értelmiség „munka- és alkotó nyelve” ugyan, de az értelmiség társadalmi kommunikációjában a magyar nyelv és a magyar kultúra a domináns.

1993 októbere óta a „nemzetiségi törvény széleskörű közigazgatási, művelődési és oktatási autonómiát biztosít a nemzetiségi közösségeknek”, mondja Gyivicsán. Mégsem látszik bizakodni. Hogy fognak ezzel tudni élni, ha — mint írja — „az iskolában tanult szlovák irodalmi nyelv csak igen kis létszámú értelmiségnél tette lehetővé a szlovák köznyelv megismerését és igen korlátozott használatát”? Újabb gátló tényezőként tartja Gyivicsán számon, hogy az „1989 óta végbement társadalmi változások nyomán... az oktatási nyelvek valamennyi szintjén a nyugati nyelvek tanítása lett az elsődleges feladat. A »kisnyelvek« oktatása, s az irántuk való érdeklődés fokozatosan háttérbe szorult...” (62.)

A mai Magyarország területén élő, szlovák anyanyelvüket használó szlovákok létszámát Gyivicsán így adja meg: 1880: 213 249, 1900: 192 227, 1910: 165 317, 1920: 141 877, 1930: 104 786, 1941: 75 877, 1949: 25 988, 1960: 30 690, 1970: 21 176, 1980: 16 054, 1990: 12 745.

Gyivicsán Anna elmondja, hogy a magyarországi nemzetiségek szétszórtsága korlátozza a nyelvszigetek közötti belső kulturális kommunikációt. A diglosszia a társadalmi életből a családba került. Márpedig: „...a nemzetiségi nyelvek számára is érvényes az az általános törvényszerűség, hogy minden nyelv fejlődésének forrása és egyúttal záloga: a nyelv lehető legkiterjedtebb társadalmi szerepe, értve ezen a nyelv írott és beszélt formájának használatát a politikai, a gazdasági életben, a családban stb. Teljes életet nyelv csak így élhet!” (63.) Gyivicsán Anna azt kérdi, hogyan lehetne intézményesen is hozzájárulni ahhoz, hogy a diaszpóra szlovák nyelvének társadalmi szerepe növekedjék. Attól tart, zsákutcába torkollik a mostani aszimmetrikus kétnyelvűség.

GÖNCZ LAJOS, akinek gazdag beszámolójából csak válogatni tudok (65—81), kiemeli, hogy az egy tannyelvű és a két tannyelvű oktatás is vezethet mind egynyelvűséghez, mind kétnyelvűséghez. A kétnyelvű közösségekben a többségi nyelvet beszélő gyerekeknek a többségi nyelven való oktatása az egynyelvűség kialakulását serkenti. A kisebbségi gyerekek leválasztása és a kisebbségi nyelven való oktatása szintén az egynyelvűség irányában hat.

Kétnyelvűséget eredményez, ha a többségi tanulók egy bizonyos korig a kisebbségi nyelven tanulnak, így — Göncz Lajos szavaival élve — „ez a nyelv, a tanulók második nyelve, magasan felfejlődik, és ezt a megfelelő kognitív és szocio-emocionális fejlődés is követi.” Ezt a programot kiegészítik a kisebbségi tanulók anyanyelvének megszerzésére irányuló programok.

Érdekese az ún. utópisztikus kétnyelvűségi programok. „Ezeknél — mondja Göncz Lajos — ha realisan felbecsülik, hogy melyik nyelvnek van szüksége az iskola nagyobb támogatására, mert a fejlődéshez az iskolán kívüli hatások kevésbé alkalmasak, magas fokú kétnyelvűséget és biculturizmust eredményezhetnek.”

Göncz Lajos szól arról is, hogyan hat a kétnyelvűség a tanulók személyiségére. A gyakori változatok ma már jól tipizálhatók. Ha az adott környezetben mindkét nyelv és kultúra magas státusszal bír, a közösség a biculturizmust kívánatos tulajdonságnak tartja, s „az így szerzett kétnyelvűségi tapasztalat hatására a lelki fejlődés nem sérül, sőt a kétnyelvűvé váló egyének beszéd- és kognitív potenciáljai teljesebben is realizálódhatnak, mint egynyelvű helyzetben”.

Valamely nyelvben elért kompetenciának két fontos vonatkozását különböztetik meg. Van a nyelvi kompetencia (kiejtés, alapvető nyelvtani szabályok, alapszókincs — kommunikációképesség); másrészt van a kognitív nyelvi kompetencia (összetett intellektuális műveletek stb). „A felkészített nyelvi kompetencia az első nyelvben 5—6 éves korig kifejlődik, és viszonylag könnyen elérhető a másik nyelvben is ... ahhoz, hogy a kognitív nyelvi kompetencia egy másik nyelvben is kialakuljon, több évre van szükség.”

Az iskolának Göncz Lajos ismeretei és meggyőződése szerint módja van „olyan oktatási stratégiák és pedagógiai stratégiák alkalmazására, amelyekkel hatékonyan befolyásolható a tanulók fejlődése. Ez a befolyás lehet nemkívánatos, de elősegítheti azt is, hogy a tanulók fejlődési potenciáljai, kihasználva a kétnyelvűségi helyzet előnyeit, teljesebben megvalósulhassanak. Ez pedig csak akkor valósítható meg, ha nem hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a heterogén közös-

ségek különböző kategóriájú tanulóinak, eltérő kezdő helyzeteik miatt, különböző tannyelven vagy tannyelveken realizálandó programok felelnek meg, ha kétnyelvűséget akarunk náluk kifejleszteni.”

JAROVINSZKIJ ALEXANDR magyar—orosz kétnyelvű gyermekek „bilingvis kompetenciáját és szocializációját” tanulmányozza (83—97). A passzív és az aktív szókincs aránya, jellemzői foglalkoztatják. OJEMANN és WHITAKER nyomán (*The bilingual brain: Archive of Neurology* 35: 409—12) szól a kétnyelvűek két nyelvének közös agyi reprezentációs területéről s bizonyos szavak nyelvenként is elkülönülő reprezentációs területéről. — Jarovinszkij 18 óvodás korú gyermeket vizsgál, 15 vegyes családból. A vizsgálat a Peabody Picture Vocabulary Test (PPVT) képi anyagára épült. A szerző közli a vizsgálatban regisztrált leggyakoribb „csak magyarul aktualizált”, „csak oroszul aktualizált” szavakat, példákat ad a képi félreértésre (*kap* helyett *dob*), fogalmi vagy észlelési problémákra, az analogikus formaalkotásra, szóalkotásra (*olvasi a könyvet, fejszél 'fejszével vág';* stb. Az orosz → magyar irányú helyettesítés (A: 32%, B: 2%) a magyar → orosz irányúnál (A: 0,2%, B: 0,8%) sokkal nagyobb arányú. (A lakhelynek megfelelően a magyar a két nyelv közül a domináns.) Jarovinszkij összefoglalójában kiemeli, hogy a kétnyelvű gyermek ószókincsa nagyobb az egynyelvűeknél. Viszonylag sok a hibás válasz: kölcsönzések és az interferencia lehetőségét hordozó válaszok.

KASSAI ILONA előadásának címe: „Kommunikatív stratégiák nyelvvesztés kezdetén.” „...Elissa... 3;9 éves korában érkezett Magyarországra amerikai szüleivel, és tíz hónapot töltött itt.” (99.) Anyanyelvén, vagyis angolul jól beszélt. Magyar óvodába került. Három hónap múlva környezete szerint akcentus nélkül beszélt magyarul. Ekkor Kassai másfél óra időtartamú hangfelvételt készített vele. Egy év múlva a gyermek ismét Magyarországra érkezett. Magyar nyelvtudása meggyengült. Kassai Ilona újabb másfél óras felvétel felhasználásával azt vizsgálta, milyen kommunikatív stratégiákkal él a gyermek, akinek magyar nyelvtudása igen erősen visszaesett. Előfordult: tiszta kódváltás (magyar nyelvű mondatra/kérdésre teljes, angol nyelvű megnyilatkozás); kódkeverés (magyar és angol elemek egy megnyilatkozásban; kölcsönzés; szintaktikai transzfer; egy nyelven belüli „analógiás kiegyenlítés” (pl. rosszul ragozott igealakok használata); közelítés (kb. szinonimikus-paronimikus cserék); társalgási stratégiaként: reduplikáció (ismétlés); teljes vagy részleges utánzás.

Már a másfél-két éves gyermek is képes utánzással vagy ismétléssel legyőzni „az anyanyelvi társalgásban fennálló nehézségeit” — emlékeztet Kassai Ilona RÉGER ZITA nyomán. Annál inkább egy öt és fél éves kisgyerek. A felhasználható kommunikatív stratégiák készlete univerzális: különbségeket abban a tekintetben találhatunk, hogy kor, nem, foglalkozás stb. szerint, illetve a kompetencia kiépülése/leépülése során ezeket a stratégiákat a beszélők más (vagy: másképpen változó) eloszlásban használják.

SZABÓ T. ÁDÁM kérdése: „Hogyan beszél ma az északi csángómagyar értelmiségi nő, férfi és tizenéves lány az egyre inkább félnyelvűségre, ill. nyelvvesztésre tiltott Szabófalván, ahol a fiatalok már idegen nyelvként tanulják a magyart, ha tanulják?” (111.) Lakatos Demetert (1911—74) idézi: „Nem *iártam* magyar iskolába / nem tutam *irny*, / pedig ez vult az anya *nelvem* / vele kesztem én *beszélny*: de migis én nem hatam magam / ez a feembe be hágat, / én egyedül tanultam *irny*, / ovasny, hogy eszem vagat.” (112).

Szabó T. Ádám előadása tele van a csángó magyarok nyelvi helyzete és nehéz sorsa felett érzett bánat akaratlan vagy akaratos, többé vagy kevésbé a műfajhoz illő kifejezésével, az adatközlők és az adatokat közlő előadó lelkiállapotának megnyilvánulásával. Idézetei, adatközlései hírt adnak pl. a magánhangzók rövidüléséről vagy szókölsönzésekről, kettős névhasználatról, köszönési szokásokról vagy más nyelvi mozzanatról, ugyanakkor közvetlenül is kifejezik az adatközlők sorshangulatát: „baajom van az iskolában, bajom van a *primeriaban* [községházán]”, „én *Kluzsban* végeztem... a románok mindig úgy mondtak nekem, magyar vagyok, a magyarok mindig úgy mondták nekem *roman* magyarok...” — Szabó T. Ádám meglepetését fejezi ki afelett, hogy a magyarbarát hírében álló lengyel pápa mindezidáig nem pirított reá jórészt magyar származású — de

szizofrén, gyűlölködő moldvai plébánosaira”. Bírálja az uráli népek angol nyelvű térképének a székelységet és a csángóságot illető durva hiányosságait (csángóhiányát), s némi büszkeséggel és bizakodással idézi adatközlőjét, aki a bogdánfalvi magyarok és románok kapcsolatát így jellemzi: „Nagyon jó viszonylatban vagyunk velük.”

FODOR KATALIN szintén a csángókkal foglalkozik (121–7). Tömören megfogalmazza egy lényeges tudatbéli sajátosságukat s legfőbb problémájukat: „A ma a környező országokban élő nagyszámú magyarságtól eltérően nincs meg gondolkodásmódjukban az a jogfolytonosság-tudat, amely a magyarsághoz való kötődést segíthetné. Elmondja, hogy a csángóknak nincs saját értelmiségük. Bizáncias hagyományú környezetben élnek. A székelységhez való viszonyuk „az elmúlt évszázadok során elég ambivalensnek bizonyult”. Ezek után kiderül, hogy a most már a magyarországi magyarokkal való kapcsolat is — minthogy létrejött és erősödik — problematikus.

„A mai csángók — váratlanul kikerülve elzárt világukból — Magyarországra érkezve szemben találják magukat azokkal, akik hozzájuk képest sokkal magasabb életszínvonalon élnek, más a kultúrájuk, sok bennük a szokatlan, idegen vonás, de magyarul beszélnek, magyarul beszél a TV, a rádió, az otthon lenézett, megvetett magyar nyelvvel találkozni mindenütt, magyar nyelvű az isztentisztelet, a tanítás, de ez egy más magyar nyelv, mint az otthoni, az újságokat, feliratokat, cégtáblákat magyarul írták, magyar helyesírással, a csángók számára olvashatatlanul. A magyar anyanyelvvel és az azt beszélőkkel való találkozás, bizony, nagy megrázkódtatást okoz a moldvai magyaroknak — nem kevésbé a velük való megismerkedés a magyarországiaknak.” (124.)

Fodor Katalin példája világos és életteli: „Még a jobb indulatú magyarországiak is elvesztik egy idő után a türelmüket, amikor megtapasztalják, mit jelent a nyelvújítás utáni szavakat nem ismerni, a kultúrszavakat, kifejezéseket idegen nyelvből átvenni. Jelen voltam, amikor egy magyar idegenvezető a Hősök terén egy csángó csoportot kalauzolt. Negyedórányi reménytelen küzdelmet vívott a saját anyanyelvével, igyekezett elkerülni azokat a szavakat, amelyeket újabb keletűeknek gondolt, de amikor rájött, hogy nem csak a nyelvvel, hanem a magyar történelem, a magyar kultúra ismeretével is baj van, feladta a harcot: megkérte a román tolmácsot, segítsen. Így azután a magyar tanár nő a moldvai magyaroknak a magyar történelemről román tolmács segítségével beszélt.” (Uo.) A magyarországi magyarok általában nem tudják, hogy „a csángók nem erdélyiek, sőt nem székeliek”. A csángók nemcsak Magyarországot, hanem Erdélyt illetően is elég tájékozatlanok; mindenesetre nehezen fejezik ki magukat a Magyarországon elvárt módon e témakörökben is. A szűkebb közegükből kikerülő csángóknak egyaránt vannak nyelvi nehézségeik. Mégis: más a tanulatlanok s más a tanultabbak problémája. A tanulatlanabbak nyelvilleg kiszolgáltatottak. S a tanultabbak, a tanulók? „A tizenéves kortól mellőzött anyanyelv beszűkültsége, avíttága a városba került, mindenre fogékony fiatalok számára különösen taszítóvá válik.” „Az utóbbi években végre felfedezték újra nálunk is, hogy a csángók asszimilációját megállítani csak az értelmiség ki-nevelésével lehet.” (126.)

CERNICKÓ ISTVÁN a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről ír. Ezen belül szól a) a magyar—orosz kétnyelvűségről, b) a magyar—ukrán/ruszin kétnyelvűségről. a) A magyar—orosz kétnyelvűség főképp a következő településeket jellemzi: Ungvár, Munkács, Csap, Bályu. 1945-ig orosz—magyar kétnyelvűségről nem lehet beszélni. 1970-ben falusi környezetben 4200 orosz nemzetiségű kárpátaljai tartanak számon. — b) A magyar—ukrán/ruszin kétnyelvűség (minthogy Kárpátalján az ukrán/ruszin lakosság van többségben) elterjedt jelenség.

A bilingvizmus Csernicskó szerint is különböző szintű lehet, s ez Kárpát-Ukrajnára igen jellemző. Vannak, akik második nyelvüket a napi kommunikációban használják (kétnyelvűek). Vannak, akik második nyelvüket (az államnyelvet) alkalmasszerűen használják. Ezeket Csernicskó egy nyelvűeknek nevezi.

A kétnyelvűségnek Csernicskó szerint vannak nyelvhasználatbeli és magatartásbeli következményei. A nyelvhasználatot külső hatásnak nevezi. Ilyen a különféle indítékú direkt kölcsönzés. Új fogalom, tárgy megnevezésére: *gorszovet, rajon, obloszty, vojenkomát, zacsot*. Stílus, árnya-

lati különbségtételre: *babuska, nacsálnyk, prázdnyikol, továriscs*. Számon tartja Csernyicskó a tükkörjelentéseket: pl. *dolgozik a lift / a bolt; leadja a vizsgát, kiírta az újságot*. Morfológikus hatás címen Csernyicskó bemutatja az átvételek toldalékolását és mondatba illesztését: *Megyek a szgyikba, A bolnyicában volt, Az otpuszkról beszélgettünk*. Stb.

LIZANEC PÉTER a kárpátaljai magyar nyelvjárások táplálkozási szókincsét mutatja be a három kötetre tervezett kárpátaljai nyelvjárás atlasz munkálatai alapján. A meglevő szóval azonos tárgyi jelentésű jövevényszót IMRE SAMU nyomán tautonimának nevezi. Példái között szerepelnek ezek is: *kenyér—buhanka, tyúklevés—buljon, derelye—piroha, virsli—szosizski*. Lexikai ez: *fara, kenyérfara, sarka, kenyérsarka, vége, kenyérvége, széle, pilis*. A lexikai egységek típusait a szerző ebben az írásban nem jellemzi behatóan. Célja, hogy a fiatalabb nyelvjáráskutatók figyelmét felhívja a „lexika és a szemantika rendszerű összefüggéseinek vizsgálatára”. Az olvasó Lizanec példája alapján fogalmat alkothat a szemantikai térképekről. Ezek a kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszában a lexémát (pl. a 391. térképlapon: *pogácsa*), és a jelentéseket (pl. 1. olajpogácsa 2. kukoricaliszból készült pogácsa; 3. töpörtyűs pogácsa; 4. burgonyás lepény) tartalmazzák, ez utóbbiakat különböző geometriai figurákkal jelölve.

BALOGH LAJOS és DEBRECENI ANIKÓ megállapítják, hogy Nagydobrony „nyelvileg és az etnikai szokásokat illetően is eléggé markánsan különbözik a környezetétől, a Csap és Munkács között elterülő régió magyar nyelvjárás sajátosságaitól” (157). A falu nyelvjárásának jellemzése során MÓRICZ KÁLMÁN 1993-as munkájára hivatkozva emelik ki az (illabiális) *á* és a hosszú (labiális) *ā* használatát, továbbá a köznyelvi *é*-nek megfelelő *i*-zést és a rövid *i*, *u*, *ü*-nek a köznyelvi (hosszú) *í*, *ú*, *ű* helyén való használatát. Az előadók — MÓRICZ és KISS LAJOS adataira is hivatkozva — számos részletet — pusztítást — említ a falu történetéből (1241, 1566, 1657); végül is azonban nem foglalnak határozottan állást sem abban a kérdésben, hogy Nagydobrony nyelvjárásszigetnek tekinthető-e, sem — ezt mégiscsak feltéve — a szóba jöhető lakosságcseré idejét tekintve. Ha például a tatárjárás után történt a lakosságcseré, akkor a falu lakossága „ennyi évszázad után miért nem asszimilálódott környezetéhez”? — teszi fel a kérdést Balogh Lajos és Debreceni Anikó magának és közönségének. Ha „valóban nyelvjárásszigetnek tekintjük Nagydobronyt, akkor az korai keletkezésű” — mondják a többi között mai családneveknek s az 1647–48-ból való legrégebbi névjegyzék több családnevének (*Szanyi, Bíró, Hidi*) egybecsengése alapján.

P. CSIGE KATALIN 1990 óta gyűjtött anyaga azt támasztja alá, hogy az orosz nyelv hatása a kárpátukrajnai magyarok beszélt és írott nyelvében egyaránt tükröződik. „Anyanyelv — idegen nyelv?” című előadásában a Kárpáti Igaz Szó, az Ung-vidéki Hírek és a Kárpáti Ifjúság néhány számának nyelvezetét vizsgálja. Sorra veszi a talált a) kölcsönszavakat, b) tükkörjelentéseket, c) tükkörzavakat (*gépi felvértettség, szociális/orvosi kiszolgálás, grafikon szerint szolgáltatni, foglalkozni* 'tanulni', *semmi hasonló nincs* 'szó sincs róla' stb.) s a tükkörfordítás grammatikai megnyilvánulásait. P. Csige egybeveti ugyanazon orosz szövegnek a Kárpáti Igaz Szóban és a Népszabadságban megjelent fordítását. Ez az egybevetés érzékletesen jeleníti meg, teszi nyilvánvalóvá az ungvári változat sajátosságait: az orosz mintától való erősebb függést és a nagyobb emocionalitást. (Az ungvári szöveg — mondhatnánk — többször „szó szerinti”, de többször hétköznapi szóhasználatú is.)

SIMON SZABOLCS a szlovákiai Új Szó címeit vizsgálja (173–9), összehasonlítva az 1988. és az 1992. évi címeket. A teljes mondat szerkezetű címek száma nőtt (168→226), az összetett mondatoké is (1→12). A függelék szerint több lett a címekben az egyszerű, igei állítmányú bővített mondat (125→160), s több lett a kopulát nélkülöző nominális mondat is. Kevesebb lett az egyszerű, névszói állítmányú bővített mondat, csökkent a hiányos szerkezetű, pontosan nem tagolható címbeli mondatok száma is (57→47). A (nem mondat szerű) szószerkezetek száma visszaesett: 75→27; az önállósult mondatrészek (határozó, tárgy) száma és aránya nem változott. Csökkent az a címszerkezet-típus, amelynek leírása mindjárt következik (28→18); a csökkenéstől teljesen függetlenül érdekes szintaktikai kérdéseket rejthet. A szerkezetet Simon Szabolcs így írja le: „Az

alany vagy az állítmány hiányzik; ill. nem dönthető el egyértelműen, melyik a két fő mondatrész közül” (172). — Érdekes, hogy terjed a címekben való zárójelzés és kiemelés. Pl. *Ahol az idegenforgalom töke (lehet); (Egyelőre) nem változik a jövedelmi adó.* — Szaporodnak a képszerű, élénk stílushatású, kétértelmű, ill. célzást tartalmazó címek: *Mától költöztetik a Dunát? Továbbra is csip a poloska!* Stb. Simon értékelése szerint összességében az 1988-as és az 1992-es állapot különbségét, a bemutatott eltéréseket „a szlovákiai magyarok nyelvhasználatában megnyilvánuló kiegyenlítődés és feloldódás jeleként értékelhetjük”; „...a szlovákiai magyar újságírók 1989 óta bátrabban élnek a nyelvben rejlő lehetőségekkel” (175).

N. CSÁSZI ILDIKÓ Nagyker (Vel'ky kыр) személynévhasználatának szociolingvisztikai vizsgálatában (181—7) rögzíti Nagyker főbb adatait: Nagyker Nyitrától 14 km-re délre, Érsekújvártól 24 km-re északra van. A korábbi Nagyker és Kisker egyesített 1942-ben Nagyker néven. 1948—1992 között *Milanovce*, azután *Vel'ky Kыр* — *Nagyker* a község neve újra. Lakóinak száma 1991-ben 3438, ebből 2376 magyar, 1057 szlovák, 5 cseh. A lakosokból 399-nek a neve *Száraz*, 124 *Maly*, 117 *Dojcsán*, 117 *Veres*, 96 *Szládecsek*. Egyéb előforduló családnevek: *Valaska*, *Szabó*, *Szőke*, *Sztranyak*, *Janyik*, *Banyár*, *Krizsán*. 1664-ben — mondja N. Császi Ildikó — Kér a nyitrai török náhijéhez tartozott. Ahmed pasa névsorának 84 neve között csak néhány van a maiak közül: *Tót*, *Bőtözs*, *Kovács* stb. 1685—86 között a falu (akkor mezőváros) „lakatlaná vált, de 1699-ben már 320 lakosa volt. A Pesty Frigyes (1863) gyűjteményébe érkezett anyagból ilyen mondatokat idéz N. Császi Ildikó: „Honnan népesített a község, — arról biztos tudomás sincs, s ezt csak is a lakosok neveiből lehetne következtetni.” A korábbiaként idézett nevek: *Erdődy*, *Nádasdy*, *Száraz*, *Veres*, *Keresztes*, *Lehavi*, *Kántor*, *Bogyó*, *Botlik*, *Bálint*, *Szabó*. Pesty anyagában későbbiek ítélt nevek: *Csebk*, *Vasaka*, *Banyár*, *Krizsán*, *Malim*, *Dojtsán*, *Szkladetsek*. — N. Császi Ildikó három tíz éves időintervallumban vizsgálta a keresztnévek népszerűségét: 1900—30, 1931—1960, 1961—1993. A női nevek népszerűségi sora 1961—1993 között: *Mária*, *Katalin*, *Mónika*, *Zsuzsanna*, *Andrea*, *Szilvia*, *Erika*, *Éva*, *Veronika*; a férfinévét: *József*, *László*, *Zoltán*, *István*, *Róbert*, *Péter*, *Dániel*, *György*, *Tibor*, *Marek*. A férfinévek — mondja N. Császi Ildikó — nagyobb arányban öröklődnek, mint a női nevek.

LANSTYÁK ISTVÁN Fülek két iskolájában vizsgálta 94, Magyarországon viszonylag közkeletű argó szó ismertségét és használatának módját (189—201). A „füleki diákok argója ... kevésbé markáns a magyarországinál, részben pedig más”. A gimnazisták argóismerete, úgy tűnik, nagyobb, mint a szakmunkásképzősöké. Ez az argó presztízsére utal; „az is tény, hogy már Magyarországon belül is vidékre sokszor »megnövekedett presztízzsel« jut el az argó” — mondja Lanstyák István (197).

CS. NAGY LAJOS a Medvesalján az *ly* realizációit vizsgálta (203—9), s arra a (talán meglepő) eredményre jutott, hogy IMRE SAMU kb. 40 évvel korábbi gyűjtésen alapuló eredményei ma is helytállóak — a közösség, úgy látszik, fenntartja nyelvújását.

SÁNDOR ANNA a Nyitra környéki magyar nyelvszigeten belül Kolon község mai nyelvhasználatát vizsgálta meg (211—6). A községet bemutatva elmondja, hogy 1991-ben az 1432 lakosból kb. 150 érettségizett, 17 fő rendelkezik főiskolai vagy egyetemi diplomával. A produktív korúak 56%-a munkás. A lakosság 64%-a magyar, a többi szlovák és roma. Magyar oktatási nyelvű óvoda és alapiskola — van.

„A nyelvíregisztráltásra” az érettségizettek és „az anyanyelvi oktatásban részesülő, második generációs értelmiségi fiatalok” képesek. „De így is a nyelvújítás az erősebb változat, s ehhez a munkahelyi környezet nyelvhasználata is nagyban hozzájárul, hiszen a munkaképes lakosság 71,9%-a a községen kívül, többnyire Aranyosmaróton és Nyitrán dolgozik, ahol csakis a szlovák nyelvet használhatják, tehát az aktív szakmai anyanyelvi használatra nincs lehetőség.” A családban, maguk között, az érettségizettek, a diplomások is a nyelvújításukat beszélik. Idegen jelenlétében azonban köznyelvi nyelvújításban beszélnek; akárcsak nagyobb közönség előtt, például a falugyűlésen. Ilyenkor kerülnek a koloni nyelvújításra jellemző *i*-zést, *l*-kiesést, palatalizációt,

a -val/-vel „v-je hasonulatlan” alakjait, a nem illeszkedő -re határozóragot. (Mint Sándor Anna elmondja, ezeket az állításokat mind megfigyelései, mind az általa készített négyórányi magnetofonfelvétel megerősíti. Szubtraktív kétnyelvűséggel állunk szemben. Lehetséges-e a köznyelvi változat megerősödése ott, ahol az anyanyelv funkciókat veszít? — kérdezi.

PAPP GYÖRGY beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavakról beszélve (217—23) sorba veszi azokat a szokásos szituációkat, amikor a magyar anyanyelvűek indítást éreznek a környezeti nyelv valamely szavának vagy fordulatának használatára. Utal rá, hogy sokszor nem a magyar szókincs szükségessége, hanem a helyi konnotációk fontossága jelenti a fő indítékot. „A katonaéletről, laktanyáról mesélő férfi csak akkor véli a családnak tartott beszámolóját hitelesnek, ha a környezetre jellemző dolgokat, fogalmakat az általa megismert formában idézi fel, az ezredet *pukovníknak*, a büntető ügyeletességet *prekoredninek* mondván” — írja Papp György. S nem tudom: a *büntető ügyeletesség* szak kifejezést nem előadása céljára alkotta-e? — A környezeti nyelv elemeinek, sajátosságainak átvétele lehet tudatos is. „A szándékos tükrözés, kölcsönzés nyelvi megvalósulása igen változatos. Jelentkezhet helyesírásban, írásképből... az élő nyelv szupraszegmentális szintjén.” — Tulajdonképpen témája mellett Papp György felveti a módszertani összehangolódás, közös terminológia, közös munka szükségességét. „Az idegenszavak szerkezetek, idegenszerűségek elleni küzdelem szinte alapélménye, nem egyszer egyetlen ténykedése a nemzetiségi viszonylatú nyelv művelésnek. ...A döntő fordulatot ... az jelentette, amikor az egész kérdéskör más gondokkal, jelenségekkel együtt lett témája... nyelvtérleti szintű konferenciáknak. Csak így számolható fel a különböző területek nyelvközösségének a szükségesnél nagyobb mértékben eltérő problémakezelése.” Papp György egységes terminológiát sürget, történeti és szinkron metszeteket, a nyelvközösségi szintű elfogadottság, illetve normánkívüliség számontartását.

KATONA EDIT három magyar többségű bácskai községben (Zentán, Adán, Kanizsán) vizsgálta — három hallgatója segítségével — a szerb→magyar irányú interferencia-jelenségeket (225—33). „A teszt 26 mondatból állt. A 26 mondatban 33 tükrözést, illetve standard hibát vagy éppen helyes változót rejtettem el” — írja Katona Edit. Az interferenciajelenségek elfogadása ilyen arányú volt: 42,5% az értelmiségiek körében, 47,4% egyéb szellemi munkások körében, 49,2% a munkások s 34,1% a tanulók között.

ANDRIĆ EDIT is a szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatását vizsgálja (235—43). Míg Göncz Lajos beszámolója jobb s rosszabb oktatási lehetőségeket egyaránt említ, Andrić Edit helyzetképe (1993-ban) a vajdasági közösségek kétnyelvűségének hanyatlását érzékelteti: „A heterogén nemzetiségű Vajdaságról most már sajnos mind kevésbé mondhatjuk azt, hogy kétnyelvű közösségről van szó, inkább csak kétnyelvű magyarokról van szó. A szerb ajkú gyerekeket szüleik ugyanis már egy ideje nem adják ún. környezetnyelvi órákra, ahol magyarul tanulnának. A még nemrégben oly népszerű fakultatív oktatást meg sem szervezik már a vajdasági iskolák. Előadásának nagyobb részét szerb→magyar irányú hangtani, alaktani, szórendi, mondattani hatások s főképp szókölcönzések ismertetése teszi ki.

ZSEMELYEI JÁNOS a román nyelvnek az erdélyi magyar nyelvjárásokra való hatását vizsgálja, illetve az eddigi vizsgálatok történetét tekinti át (245—52). Tükörszavakat, tükörkifejezéseket (*Jaj magam*, 'jaj nekem', *viget tész* 'véget vet') már KOLUMBÁN SAMU közölt 1893-ban. Később DAMIÁN ISTVÁN tesz közzé hasonlókat: *csinálmány* 'igézés', *A szél északról ver* (= *bate vîntul*). Az 1920-as hatalomváltás után a nyelv művelő irodalom a szókölcönzőket bírálja; tükörszavakról, tükörkifejezésekről nincs szó. Zsemlyei szerint ekkor még kevés volt a kétnyelvű magyar. A harmincas évek egyetemistái „valóságos keveréknyelvet használtak az egyetemi élettel kapcsolatos beszélgetésekben (*csinálunk egy kérvényt, szeminári dolgozatot csinálunk*). Szabó T. Attila írja: „A főiskolai hallgatók meg éppen *literét, fármácsiát, medicsinát, dreptet, szervicset* meg miegymást csinálnak, úgyhogy egy más égtájról idevetődő nyelvtárs már meg sem érti beszédjüket” (1936). A közelmúlt helyzetét Zsemlyei hasonlóan mutatja: *telefon ad* 'telefonál', *vesz egy au-*

tóbuszt 'autóbuszba ül' stb. Zsemlyei végül is szinte végigköveti az erdélyi nyelvjárásgyűjtő—nyelvművelő tevékenység történetét.

FAGYAL ZSUZSA 15 solymári német ajkú családban vizsgálta, hogy az együtt élő három nemzedék a kétnyelvűségnek milyen fokán van a vizsgálat idején. (253—69.) A mai Budapest északnyugati határán fekvő Solymárban egykor szerbek éltek. A falu — mint Fagyal Zsuzsa leírja — a törökdúlások nyomán elnéptelenedett. Az 1700-as évektől kezdve érkeztek német telepesek. 1763-ban II. József kiadta benépesítési rendeletét; ezután a németajkúak száma „ugrásszerűen megnőtt, s a XIX. sz. végére a falu lakosságának többsége már német ajkúnak számított”. Fagyal Zsuzsa Cserey Magdolnát idézi, aki szerint a környéken mindenütt a bajor nyelvjárást beszélik. Fagyal az egyszerűség kedvéért a sváb szóval nevezi meg a nyelvjárást. A II. világháborúig Solymár lakossága „gyermekait német nyelven iskoláztatta” s hivatalos ügyeit anyanyelvén intézte. A II. világháború után eljött a kitelepítések ideje. A kitelepített német ajkú lakosság helyére magyar családokat költöztettek (főleg Mezőkövesdről). A német dialektus használata visszaszorult, mára a nyelvcsere Fagyal Zsuzsa szerint „gyakorlatilag befejeződött”. Mindezek után megtudjuk, hogy továbbra is hallani német szót Solymáron. Az első — legidősebb — generáció 100%-a beszél németül; a második nemzedék 20%-a beszél, 80%-a ért, a harmadik nemzedék 20%-a beszél s 50%-a ért. „A nyelvcsere e végső szakaszában — írja Fagyal Zsuzsanna — érdekes momentum a kétnyelvű családok irodalmi német nyelvhasználatának kiteljesedése. Úgy tűnik, hogy az első-sorban helyi kommunikáció céljait szolgáló sváb dialektus megszűnően lévő szerepét teljes mértékben átveszi a széles körben alkalmazható német irodalmi nyelv.”

KONTRA MIKLÓS a variációelmélet négy módszertani alapelvét ismerteti (271—85). Bevezetőjében felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes nyelvi funkciók ugyan „különböző formákban fejződhetnek ki, a beszélő választásai azonban ismétlődő minták szerint történnek. A beszélők általában minden lehetőséget használnak, de az egyes változók használatában olyan gyakorisági minták mutatkoznak, amelyek a beszédközösség tagjaira együttesen jellemzőek”. (Hasonlóan vélekedik Papp Ferenc.) A négy alapelv: 1. megfelelő adatok elve; 2. a teljes körű elemzés elve; 3. az adatközlők reprezentativitásának elve; 4. változó kontextusának meghatározása. — A megfelelő adatok: természetes beszédhelyzetben rögzített adatok; a terepmunkásnak a vizsgált közösség tagjának kell lennie. — A teljes körű elemzés elve szerint „az elemzésnek ki kell terjednie a vizsgált jelenség minden egyes korpuszbeli előfordulására, továbbá minden olyan esetre, amelyben az adott jelenség előfordulhatott volna, de nem fordult elő. — Az adatközlők reprezentativitásának elve korlátozza azoknak körét, akiknek a nyelvhasználatát (produktumát) a gyűjtő figyelembe veheti. Az elv érvényesítése gyakran ütközik azzal a követelménnyel, hogy csak természetes beszéd legyen ismereteink forrása. (Ennek a követelménynek a résztvevő megfigyelés felel meg.) — A változó kontextusának meghatározása: ez lényegében a kutatás célja. A nyelvésznek „ki kell tudni hámozni azokat a nyelvi és nem nyelvi tényezőket, amelyek feltehetően befolyásolják a beszédproduktumbeli választásokat”. Kontra például felteszi, hogy a kétféle kérdő intonáció közül való választás az amerikai magyarok esetében más kimenetelő vagy esélyű szünet után, mint folyamatos társalgásban. — Kontra a négy elv kapcsán azt is elmondja, hogyan próbálta meg alkalmazni őket 1993—94-ben South Benthben.

BORBÉLY ANNA nyelvi attitűdvizsgálatról beszélt (287—97). Borbély Annának a hatvan adatközlő rokona, ismerőse. Az interjúkat kétegyházi román nyelven készítette. A következő kérdéseket tette fel: 1. Miben nyilvánul meg az, hogy ön román? 2. Jellemezze a KR (kétegyházi román) nyelvet. 3. Milyen nyelv a KR? 4. Melyik a szebb a kettő közül? 5. A kettő közül melyik nyelven szeret jobban beszélni? 6. A kettő közül melyik nyelvet könnyebb használnia? — A szerző nem fogalmazott meg előre válaszokat: ki-ki szabadon fejtette ki véleményét. A kétegyházi románok identitását Borbély Anna szerint a román nyelv használata határozza meg. A megkérdezetteknek ugyanis 33%-a nyelvhez kötötte románságát, míg hasonló kérdésre hasonló választ a CSEPELI—ZAVECZ szerzőpáros (Pillantás az olvasztótégelybe. Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei:

Társadalomkutatás 4: 5—20) a megkérdezetteknek csupán 7%-ánál talál. — A megkérdezettek 48%-a nem tudta megmondani, hogy a román nyelv-e a szebb, vagy a magyar. (Szerintem ez azt is jelentheti, hogy a kérdést a megkérdezett szerette volna elhárítani; esetleg mert az így feltett kérdést jogosulatlannak, értelmezhetetlennek tartotta. Tudás és akarat itt nehezen elkülöníthető. W. B.) — Sokan mégis állást foglaltak: 37% a románt tartotta szebbnek, 15% a magyart. A válaszok nemtől, kortól is függenek. A középkorú és idős nőknek például 5%-a, ezzel szemben a fiatal nőknek 30%-a tartotta a románnál szebbnek a magyar nyelvet. „A férfiak között (a nőkkel ellentétben) az idősebbek tartják szebbnek a magyart. A fiatal férfiak „— akik sokkal nagyobb számban tartják szebbnek a románt a magyarnál — azzal érveltek, hogy szebben lehet szerelmet vallani egy lánynak románul, mint magyarul (mert több mindent lehet kifejezni azzal, hogy »te iubesc«, mint azzal hogy »szeretlek«)» — írja Borbély Anna. Melyik nyelven szeret jobban beszélni? Melyik nyelvet könnyebb használni? Az ezekre a kérdésekre adott válaszok részben a nyelvhez kötődő attitűdöt, részben a kommunikatív kompetenciát tükrözik. A közvélemény szerint a magyarországi idős románok beszélik az anyanyelvüket, a fiatalok nem. Valójában „az életkor és a nem interakciós hatásáról van szó. A férfiak esetében alig van életkor szerinti ingadozás: 60—70%-uk jobban szeret magyarul beszélni. A nők esetében a hatvanasok néhány (3—5)%-ával szemben a húszasok több mint 80%-a szeret jobban magyarul beszélni. (Borbély Anna grafikonját hozzávetőlegesen fordítottam szó-nyelvre. W. B.) Ismeretes, hogy „a nők nyelvvel kapcsolatos attitűdbeli változásai összefüggnek a társadalmi változásokkal, valamint a nők és a társadalom viszonyával”. Borbély Anna elmondja, hogy „Az idős nők többsége — ellentétben az idős férfiakkal — nem került kapcsolatba a magyar társadalommal. Ebben az időben erősen élt az endogámia törvénye... Az idős férfiak legényéletüktől kezdve valamilyen kapcsolatban álltak a magyar társadalommal (katonai szolgálat, kereskedelem).” Ma: mindkét nem számára megszokott dolog az ingázás Kétegyháza, illetve Gyula vagy Békéscsaba között. — Az, hogy melyik nyelvet tartja valaki szebbnek, a vizsgálat szerint nem befolyásolhatja a nyelvválasztást. Az viszont, hogy melyik nyelvet szereti használni, a nyelvválasztásban ténylegesen megmutatkozik.

RAJSLI ILONA Magyarországon tanuló vajdasági fiatalok nyelvi adaptálódásáról ír (299—303). Adatközlői „becsei, adai, zentai, csókai, horgosi, tehát főként Tisza-menti regionális köznyelvet beszélő fiatalok”. Számukra ez általában a második tudatosan megélt nyelvi alkalmazkodás: egyszer megélték a kisebbségi nyelv→államnyelv (helyzet hozta) váltását és váltogatását, ehhez adódik most a magyar nyelv változatai közötti váltás, illetve ezek váltogatása. Rajsli hangsúlyozza, hogy a nyelvi alkalmazkodást tudatosan és érzékenyen élik át a fiatalok; érzékelik a nyelvhasználati különbségeket. Hamar elhagyják (vagy kerülni kezdik) az olyan szavakat, mint *bazén*, *maica*, *szemafor*; *fotokópia* helyett *fénymásolat*-ot mondanak stb. Nem szívesen adják fel zárt *ë*-zésüket; ahogy Rajsli Ilona mondja: vállalják ezt az árulkodó vonást. Nehezen, nem szívesen veszik át a divatszavakat; idegenek számukra „a nagy számban divatozó becéző formák”. Ilyenek a *pinyózni* 'pingpongozni', a *szío*, *szíóka*, *csā* stb. Nehezükre esik a tetszikezés, a betűszók tömege. Rajsli Ilona elmondja, hogy a nyelvi alkalmazkodás a fiatalok egy részénél elhatározásszerű és gyors, másoknál lassúbb. Az új környezetbe kerülő fiatalok nyelvi viselkedése vizsgálata mellett tanulságos lenne azt is megvizsgálni — véli Rajsli —, hogy milyen a befogadó közegnek a Vajdaságból jött fiatalok nyelvi viselkedéséhez való viszonyulása.

POSGAY ILDIKÓ (BARTHA CSILLA 1991., 1992. évi tanulmányaira hivatkozva) megemlíti az erdélyi menekültek magyarországi nyelvi nehézségeit. Másrészt — mint mondja — az erdélyi magyar értelmiség mintaadó rétegének nyelvhasználatát vizsgálva tapasztalja, hogy ennek képviselői „tudatosan őrzik és ápolják anyanyelvüket, az anyanyelv számukra a valahova tartozás gyakorlati kifejeződése is. Tudatosan érzik és használják a régies szavakat és kifejezéseket, nyelvtani fordulatokat.” Posgay megemlíti a *láta*, *látá*, *lát vala/látja vala* típusú múlt, a *-nök* igei személyrag használatát, szól a magyarban visszalatinosított román kölcsönszavakról (*inkurkáljuk* azt 'összevarrjuk'); Posgay szerint nyelvi és „nyelvészeti szempontból valóban hiperpurizmus, ha valaki

távolbalátót mond televízió helyett”, de — tekintettel ennek lélektani okaira — Pozsgay nem rosszalja az eljárást. Ne kérjük számon tőlük Duna menti egy nyelvű normánkat!

Végezetül a következőket jegyezhetem meg:

1. Általánosságok és negatívumok. — A kötet tartalmilag gazdag (1. 2. pont); jól áttekinthető. Az előadásokhoz mindenütt kapcsolódik a felhasznált irodalom; a kötetnek van tartalomjegyzéke, név- és tárgymutatója, így könnyen kezelhető. Technikai hiba az elválasztó jel gyakran előforduló téves, soron belüli használata. — Minden előadás tartalmaz a szűkebb-tágabb közönség számára új ismereteket, az előadások kidolgozottsága viszont kissé egyenetlen. Olykor a fogalmazás nehézkes. Például: „minden ember, aki két nyelven beszél, és aki az önmaga és a társadalom közötti kapcsolatokat sikeresen tudja nyelvi úton menedzselni, két nyelvűnek számít” — mondja az egyik előadó (Langman Juliet: 13. 1.), s bár a megfogalmazás szabatoságát nem vonom kétségbe, a szerkesztő — az előadó hozzájárulásának birtokában — javasolhatott volna az előadónak egyszerűbb változatot.

A stílári egyenetlenségre maga Kassai Ilona hívja fel a figyelmet: „A végeredmény természetesen sokat megőriz a keletkezés körülményeiből. Az a tény, hogy az előadónak röpké 15 perc állt rendelkezésére, magyarázatot ad az írások többségének finom elemzést nélkülöző, állapottrög-zítő jellegére. Az a körülmény pedig, hogy az előadók igen különböző tudományos—kulturális—társadalmi háttért tudnak maguk mögött, érthetővé teszi, hogy a kifejtés módja a tárgyilagos tudományos stílustól a személyes érzelmekkel átszőtt előadásmódig terjed, valamint hogy a naprakész szociolingvisztikai megközelítések mellett a hagyományos dialektológiai kutatás is képviselteti magát. Ennek tudatában értékelendő az írásokban fellelhető terminológiai egyenetlenség is, amelyben persze az is közrejátszik, hogy — fiatal kutatási ágazatról lévén szó — a két nyelvűségi kutatásnak magának sincs megállapodott terminológiája. Az 1988-ban elindított tanácskozássorozat alapeszméje éppen az volt, hogy a szakemberek számára a közös tanulás fóruma legyen, amely alkalmat biztosít az egyre újabb irányzatok és a központi témákkal kapcsolatos nézetek ütköztetésére és felülvizsgálatára” írja Kassai Ilona (7—8).

A kötet érdeme, hogy lefedi a magyaroktól is lakott területek túlnyomó részét (1. alább), s ennek megfelelően számos nyelv megjelenik mint a magyarral kapcsolódó két nyelvűség másik eleme. Sajnálom, hogy a cigány—magyar két nyelvűségeket egyetlen előadó sem választotta témá-jául. (Ez nyilván nem a kötet szerkesztőjén, nem is a megjelent előadókon múlik.)

2. Pozitívumok. — Az érzelmeket is kifejező előadásmód igen világos érveléssel és gondolatmenettel párosulhat. Ezt látjuk például Fodor Katalin tartalmas, lényeglátó előadásában. Mások az előadott helyzet és megítélése önmagában lényegesebb minden másnál: ilyen például Gyivicsán Anna (kétséget is kifejező) kérdésfeltevése, melynek lényege: elérhető-e még, hogy a magyarországi szlovákok nyelve teljes életet éljen. Elmondható, hogy a bemutatott kutatásnak vagy egyszerűen a mondandónak a súlya nemegyszer feledteti a megformálás zökkenőit.

Az élőnyelvi konferencia léte maga is elismerendő eredmény: több részdiszciplína fejlődését elősegíti (nyelvlélektan, nyelvjárástan—nyelvszociológia). Bátorság és sok munka is szükségeltetik egy kevés hagyománnyal bíró kutatói együttműködés kezdeményezéséhez és megvalósításához.

A kötetnek érdeme, hogy a konferenciát mint eseményt dokumentálja, hogy a konferenciák sorát (remélhetőleg a jövőre nézvést is) szervesen összekapcsolja; jó, hogy a kötet viszonylag gyorsan megjelent, s így nyilván visszahat a kutatók fejlődésére.

Pozitívuma az előadásgyűjteménynek az is, hogy módot ad újabb, a téma iránt érdeklődő kutatóknak, diákoknak, illetve maguknak a két nyelvűségben élő közösségeknek, így a határon túli magyar, valamint a magyarországi horvát, német, szlovák, román stb. kisebbségeknek és az eszperantista nyelvi diaszpórának is az alapvető tájékozódásra. A kötet megfelelő tájékoztatást ad: a) módszertani kérdések vizsgálatához, b) összességében áttekintést ad a magyarnak mint kisebbségi nyelvnek a kérdésköréről (Erdélyben, Kárpátalján, Szlovákiában, a Vajdaságban és az Egyesült Államokban készült vizsgálatokról olvashatunk).

Az előadások egy része nemcsak ismereteket közöl, hanem a célszerű magatartást vagy gyakorlatot is sugallja. — Göncz Lajos előadása révén az olvasó észreveheti, hogy a kétnyelvűség megfelelő oktatásszervezéssel döntően hasznossá lehet, javára válhat az egyénnek és a közösségnek.

WACHA BALÁZS

Murádin László, *Anyanyelvünk ösvényein*

Nyelvművelő írások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1996. 211 lap.

MURÁDIN LÁSZLÓ kötetet állított össze 1981-től napjainkig heti rendszerességgel megjelenő nyelvművelő írásaiból. Örömmel lapozzuk a könyvet és ajánljuk — mint szerzője is — a művelt nagyközönségnek, a nyelv dolgai iránt érdeklődőknek, mindenhol, ahol a magyar nyelvvel élnek.

Haszonnal forgathatják, akik nyelvünk elemeiről többet akarnak tudni, történetükkel meg akarnak ismerkedni. Azoknak is nyújt újat a könyv, akik olvastak már hasonló célú gyűjteményeket, ugyanis nem azonos a tematika, más a felölelt szóanyag, nem a már sokszor idézett jelenségek köréből kapunk egy újabb válogatást.

Hasznos lehet ez a könyv a felsőoktatásban is, a magyar szakosok számára tartott bevezető nyelvészeti szemináriumokra gondolok például. Mire jó a nyelvtudomány? — szoktuk kérdezni (FODOR ISTVÁN könyvének címével) ezeken az órákon, közösen keresve a hallgatókkal a választ, rápillantva különféle nyelvtudományi területekre, határterületekre, ágakra, kutatási témákra és módszerekre. Egyetemistáink ilyenkor találkozhatnak igazán (gimnáziumi előkészítés után) azzal a szemlélettel, mely tudományos módon közelít a nyelvhez, kutatás tárgyává teszi azt, s hamarosan maguk is kapnak ilyesféle feladatot a magyar nyelv történetével kapcsolatosan. Ezekhez a feladatokhoz sok jó példát, érdekes és tanulságos jelentéstörténeti, névtani, nyelvjárási, etimológiai magyarázatot találhatunk Murádin könyvében. A szótörténetek kivált jó ízelítőül szolgálhatnak, s mutatnak afelé is, hogy mi mindenre jó a nyelvtudomány.

Milyen kérdésekről szól például a könyv? Szóhasadással keletkezett párok, szinonimák története, sajátos képzések és szóalkotásmódok szócsaládjai, szólások alakulásai, régi és tájszavak élete, jövevényszavak útja, közhelyek sorsa, nevek világa, szóhangulati változások. És egy külön kör: *Erdély, Torockó, Veresmart, Homoród, Kolozsvár, Kőmálalja, Kamarás, Fenes, Kolozsmosnó, Magyarókereke, Kisjenő, Udvarhely, Körös és Körös, Küsmöd, Lókod, Tők, Almás, Száldobos, Betlen, Dés, Zaránd* — és sok más névmagyarázat, összefüggések („A hely, ahol élünk” c. fejezetben). Erre az 50 lapnyi részre kivált érvényes az, hogy nem az ismeretterjesztésben már jól bevált nyelvi jelenségek közül válogat Murádin László.

A nevek életét követve a velük kapcsolatos tájakról és emberekről is szól a szerző, esetenként alkalmat találva arra is, hogy ilyenekkel foglalkozó könyveket megemlítsen. Így felhívja a figyelmet Szabó T. Attila Szótörténeti Tárának az előbbi szempontból is mindig jól kiaknázható gazdagságára, máshol meg más kiadványokra, például az Erdélyi helységnévszótárra, a Határokon túli helységnévszótárra (e két utóbbi névírasi hibáira is: *Körösőfő Körösőfő* helyett, *Alsótők Alsótők* helyett stb.).

Egyes nevek magyarázatában a szerző jól felhasználja helyismeretét is, például a kolozsvári Kőmálalja utca nevének motivációjáról szólva, vagy a szintén kolozsvári Alverna városnegyed történetének bemutatásával megvilágítva e városrésznév létrejöttét. (A *mál*-ról ismét egyetemi hallgatóink jutnak eszembe: meg szoktam tőlük kérdezni, ismerik-e. Általában nemcsak a szót nem ismerik, de a — Muráditól is idézett — Vörösmarty-sorokat sem Petikéről és a róka máljáról.) — A *Küsmöd* és *Lókod* falunévek magyarázatánál sajnos éppen az alakilag hasonló székely, román

és ukrán szavak elkülönüléséről szóló résznél keletkezett zavar, feltehetőleg kisebb szövegrész hiányzik. Tördelési hiba máshol is akad (141, 192, 204); igaz, a *Hencidá*-ról, *Boncidá*-ról szóló rész („Nárittyentől Mucsáig”) így is teljesen érthető — és érdekes. A szólást ugyanis Murádin a szakirodalom többé-kevésbé elfogadott véleményével szemben inkább helyi kötöttségének tekinti (*Henc* határrészsnév és *Bonchida* falunév) és emellett meggyőzően érvel, ismét helyismeretét is kamatoztatva.

A könyv különféle (földrajzi nevek, személynevek, közszók, szólások köré épülő) cikkeire ugyanaz az eljárás jellemző — melyben mind a nyelvtudósi, mind az ismeretterjesztő szemlélet tükröződik — : egy-egy szónak lehetőleg gazdagon bemutatja szócsaládját és állandóbb szintagmatikus kapcsolatait is; a hasonló alakulásmódokra sok példa kíséretében felhívja a figyelmet; ismerteti az összefüggést, a nyelv (olykor: nyelvek) hasonló jelenségeinek körét. L. *Csutak*, *Csathó*, *Karsai*; *Száldobos*, *Zaránd*; *vas*, *pad*, *bávatag*, *avar*, *retikül*, *légies*, *özveg*, *ürge*, *kefir*, *forint*, *sakk* stb.; kisebb gyűjteményt kapunk az állatnevek (műszaki) szaknyelvi használatáról, (a szerző nyelvföldrajzi gyűjtése alapján) a számóca, eper fajtánként és falvanként eltérő megnevezéseiről, a *puha* és a *lág*y szó szerkezetéről, a *sima* jelző sajátos használatáról s ezzel kapcsolatban az antonimák természetéről stb. — Az olvasó, akit éppen e cikkek is az összefüggő dolgok egyben látására szoktatnak, egyes esetekben szívesen látna a könyvben további összevonásokat, például a népetimológias tulajdonnévi alakulásokét („Torockó”; „Vérölgy, Szentgerlice”), a *hézag* és *h*éj (*hiu*-hoz kapcsolt) lehetséges etimológiáit, *Hencida* és *Boncida* kérdését (130; 202).

A sok és sokféle témájú cikket kötetté szerkesztve kilenc nagyobb csoportot alakított ki a szerző a tárgyalt jelenségek nyelvi jellege és problematikája szerint és a csoport jellegéről jól tájékoztató fejezetcímekkel látta el őket. Az ezeken belüli cikkek többnyire azonosak az éppen körüljárt szavakkal, nevekkel, szólásokkal, tehát a tartalomjegyzék az ismertetett szavak jegyzékének látszik, mégsem egészen az. Számuknak ugyanis sokszorosa az összefüggések alapján tárgyalt szavak, kifejezések száma. Éppen ezért kissé hiányzik (a szakirodalomról tájékoztató lap mellől) egy szómutató.

Ebben a könyvben, a szavak természetéről szóló gyűjteményben többször szóba kerül a mai nyelvhasználat is — a nyelvész figyeli a nyelvi változásokat, a múltbeliek mellett a jelenéit is; megfigyel, leír, mérlegel, biztat. Foglalkozik az argó, a diáknyelv különféle jelenségeivel, pozitív értékelést is adva róluk; a *csevej*, *zsvaj* stb. helyesírása körüli általános [pesti hallgatónál is megfigyelhető!] zavarral, melyet analógiák mentén azonnal értelmez is; a román nyelvi hatás gondjával (*felfedezést csinál*; *adok egy telef*ont stb.); a megszólítás kérdésével (*tanító néni*). Eközben példákkal is hangsúlyozza (*ez nekem meredek*; *lelombozódik* stb.) és a gondolatot megfogalmazva is figyelmeztet, hogy szó sincs arról, hogy a változásokat a nyelvész ellenzi; „ügyelnünk kell, nem minden rossz, ami más, ami eltér a megszokottól” (140).

Mire jó a nyelvművelés, hogyan jó a nyelvművelés? kérdezzük ezt is nemritkán, önma-gunktól is, latra téve lehetőségeket, eredményeket. Találhatunk feleletet (nem direkt választ) erre is az ismertetett könyvben. Sokunk egyetértésével találkozok MURÁDIN nézete a nyelvi és anyanyelvi tudat szerepéről s ebből fakadóan a nyelvről való ismeretek terjesztésének fontosságáról. Ennek jegyében dolgozik is, más munkái mellett nyelvművelő írásokat is rendszeresen megjelentetve a kolozsvári Igazságban, majd Szabadságban, de szól is erről az összeállított kötetben. Az Előszó-ban is, máshol is, pl.: „az a nyelvművelés tekinthető termékenynek, amelyik nyelvi ismeretek terjesztésével megpróbálja ében tartani a nyelvérzékét, a készséget a szabatos, könnyed nyelvi megformálásra, amelyik legalább annyiszor serkent, biztat, mint ahányszor hibákra figyelmeztet” (140).

Az Előszó lapjain vázolja Murádin László — mint mondja, aktív nyelvművelőként a múltat e téren már csak maga képviseli — az erdélyi magyar nyelvművelés történetét. Szól az 1948-tól számítható három, a legutóbbi időkkel együtt négy korszakáról, koronként változó lehetőségekről, a nehézségekről, eredményekről, problémákról. A nyelvi ismeretek terjesztéséről, ezáltal

a nyelvi tudat formálásáról, ezek fontosságáról szólva hozzáteszi itt azt is, hogy kisebbségi körülmények között még nagyobb szerepet kap a nyelvről szólás, az anyanyelvi öntudat ébrentartása.

A könyv címe — „Anyanyelvünk ösvényein” — rímel az olvasóban Kányádi egyik verssorára is: „ahol toronyirányt kell / tovább vernem az ösvényt.” A kötet részt vállal abban a feladatban is, amely (ismét a költő megfogalmazásában) így summázható: „Be kell hordanunk, hajtunk mindent. / A szavakat is. Egyetlen szó, / egy tájszó se maradjon kint.”

GALLASY MAGDOLNA

Eberhard Kranzmayer, Kleine namenkundliche Schriften (1929—1972)

Anlässlich seines 100. Geburtstages am 15. Mai 1997 gesammelt und herausgegeben
von MARIA HORNUNG. Mit einer Einleitung von ERNST EICHLER.
Wien, 1997. Edition Praesens. 570 l. (Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 5.)

Az osztrák EBERHARD KRANZMAYER (Klagenfurt, 1897. május 15.—Bécs, 1975. szeptember 13.) jelentős helynév- és nyelvjáráskutatóként tartja számon a nyelvtudomány története. A többnyelvű Dél-Karintiában németek, szlovénok és rétoromán friauliak között nőtt fel, s a bécsi egyetemen germanisztikai, szlavisztikai, romanisztikai és általános nyelvészeti tanulmányokat folytatott. Előbb főleg a bajor-osztrák nyelvjárások elmélyült vizsgálata kötötte le, s kigondolója, majd megvalósítója volt az ausztriai bajor nyelvjárások szótárának (Bayerisch-österreichisches Wörterbuch. I. Österreich. Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich. Herausgegeben im Auftrag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften von EBERHARD KRANZMAYER. I.—. Wien, 1970—. Az első kötet nyolc füzete közül az első 1963-ban, a nyolcadik pedig — a címlappal együtt — 1970-ben jelent meg). 1940—2-ben Münchenben, 1942—5-ben Grazban, 1958—67-ben pedig Bécsben egyetemi tanszéken tanított dialektológiát és toponomasztikát.

A dialektológia terén Kranzmayer a bécsi dialektológiai iskola (Wiener dialektologische Schule) reprezentánsa volt. Alapvető monográfiájában rajzolta meg az összbajor (bajor-osztrák) nyelvjáróterület beszédhangjainak a történeti földrajzát (Historische Lautgeographie des gesamt-bairischen Dialektraumes mit 27 Laut- und 4 Hilfskarten in besonderer Mappe. Wien, 1956.). — Kranzmayer legterjedelmesebb és bizonyára legmaradandóbb műve Karintia helységneveiről szól: Ortsnamenbuch von Kärnten. I. Teil: Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen. Klagenfurt, 1956. II. Teil: Alphabetisches Kärntner Siedlungsnamenbuch (mit den amtlichen und den mundartlichen Formen, den ältesten und wichtigsten urkundlichen Belegen, der Etymologie und mit Zusammenstellungen der Grundwörter und Suffixe). Gleichzeitig Sachweiser zum I. Teil. Klagenfurt, 1958. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50/51.) — Szülőföldjéről Kranzmayer magával hozta a szlovén népnyelv (Windisch, vend) alapos ismeretét is, amelyet a bécsi egyetemen szlavisztikai képzettséggel tett teljessé. Mindennek különösen jó hasznát vette akkor, amikor 47 oldalas tanulmányt szentelt a szlovén népnyelv német jövevényszavainak, tekintetbe véve a jövevényszavaknak nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti vonatkozásait is (Die deutschen Lehnwörter in der slovenischen Volkssprache. Laibach, 1944.) Szóanyagát Kranzmayer túlnyomórészt a karintiai szlovén népnyelvből merítette. Művelődéstörténeti megállapításait óvatosan kell fogadni, mert befolyásolták őket a megjelenés időpontjának körülményei, illetőleg saját világszemlélete.

Terjedelmes munkában foglalkozott Kranzmayer a történelmi Nyugat-Magyarország, a mostani Burgenland településtörténetével. A kérdés már 1939-ben foglalkoztatta, amikor is MOÓR ELEMÉR könyvéről (Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936.) írva je-

lentosnak minősítette a szerző teljesítményét, de ugyanakkor sajnálatos hiányosságaként rótta fel Moórnak azt, hogy fejtegetéseivel a településtörténeti összképet akaratlanul a németiség kárára és a magyarság javára torzította el. (A recenziót I. a most ismertetendő gyűjteményes kötet 130—7. oldalán. Nem kerülheti el figyelmünket az, hogy a recenzió szövegében a történeti Nyugat-Magyarország következetesen idézőjelben szerepel „Westungarn”-ként az 1918-ban kreált, de visszamenőleges érvénnyel, anakronisztikusan a középkorra is alkalmazott *Burgenland* alkalmi ekvivalenseként.) Nyomtatásban közzétett utolsó, 1972. évi dolgozata is Burgenland helységnév-adásáról szól (546—51). 1953-ban KARL BÜRGER azzal fordult Kranzmayerhez mint egykori egyetemi professzorához, hogy nyelvtudományi disszertációt óhajt készíteni Burgenland településneveiről. Az etimológiai jellegű disszertációt Bürger 1955-ben nyújtotta be „Die Siedlungsnamen des Burgenlandes” címmel. Kranzmayert régtől fogva vonzották a többnyelvű határvidékek településtörténeti kérdései, és különösen Karintiára, de más osztrák tartományokra nézve is nagy kutatói tapasztalatra tett szert. Bürger disszertációjával a kezében elérkezettnek látta az időt arra, hogy településtörténeti kutatómódszereit Burgenlandra is alkalmazza. Így született meg Kranzmayer és Bürger, a tanár és tanítvány közös munkájaként a *Burgenländisches Siedlungsbuch* (Eisenstadt, 1957.), amelyben az etimológiai rész (36—165) Bürger, a településtörténeti rész (166—251) és a származás, képzésmód, jelentés, keletkezési idő, térbeli elosztás szerinti csoportok listái (264—87), az egyes helységnévcsoporthoz tartozó százalékos arányai (288—97), továbbá a szemléltető térképek (5 darab) Kranzmayer tollából származnak. Kranzmayer nézeteivel MOLLAY (NévtVizsg. 35—56) szállt vitába, kifogásolva, hogy Ausztriának a bajor telepítési területtel szervesen összefüggő részére vonatkozó történeti és névadási megállapításait kronológiájukkal együtt Burgenlandra is átviszi, s nem veszi eléggé figyelembe Burgenland sajátos társadalom- és nyelvtörténeti viszonyait. Hiába, Kranzmayernek nem voltak meg a kellő hungarológiai ismeretei. Burgenlandi vizsgálódásai ezért nem is eredményezhettek olyan alapművet, amely sokáig megőrizi időszerszerűségét. Ilyenre osztrák részről csak akkor számíthatunk, ha befejeződik az okleveles anyagot feltáró *Urkundenbuch des Burgenlandes* (I—, 1955—) közzététele, megjelenik GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzában a Moson, Sopron és Vas megyét tárgyaló fejezet, s felnőnek majd olyan kutatók, akik tökéletesen otthonosak a magyar középkor és a magyar nyelvtörténet részleteiben is, és levetkőztek minden nemzeti elfogultságot. A magyar ügyekben való tájékozatlanságra kirívó példa a Kranzmayer-től szerkesztett *WbBairÖst. Abt* (I: 49) szócikkében olvasható állítás, miszerint a magyar *apát* méltóságnév — szlovén, cseh és lengyel ekvivalensével együtt — 770 és 800 között átvett jövevény a bajorból. Érdekelték is akkortájt a mi Etelközben tartózkodó eleinket a bajor apátok! Az *apát* szó azt követően honosodhatott meg nyelvünkben, hogy 996-ban Géza fejedelem hívására a Szent Benedek-rend hegyeket kedvelő fiai megtelepedtek a Dunántúl Szent Hegyén, Pannonhalmán. Az *abbas* 'apát' csak a XI. századig keletkezett szerzetesrendek fejeit jelölte, a későbbi rendek fejei *prior*-ok, *guardian*-ok stb. voltak. (L. MELICH, SzJlsz. 1/2: 220.) Az első egyházi férfiú, aki Magyarországon apáti rangban szerepelt, az az Anasztáz volt, akit a II. Szilveszter pápától István fejedelem számára királyi koronát hozó Asztrikkal szoktak azonosítani [1100 k.: „*Ascricum* presulem, qui alio nomine *Anastasius* dictus est”: DHA. 17], s akinek neve és rangja bele van foglalva Szent István pannonhalmi kiváltságlevelébe: 1001: „*consilio et consensu domni Anastasii abbatis <de> monasterio Sancti Martini in Monte supra Pannoniam sito*” (DHA. I: 39). A világi *Asztrik*: szerzetesi *Anasztáz* névkettőst vö. a világi *Vojtěch*: szerzetesi *Adalbert*, világi *Zoerard*: szerzetesi *András* névkettőssel. — A Kranzmayer-iskola Burgenland-vizsgálataihoz képest árnyaltabb összkép bontakozik ki ZAICZ GÁBOR új, a FNESz.⁴ alapján készült dolgozatából: „A burgenlandi helységnevek etimológiai statisztikája. (A magyar és a német nevek egymáshoz viszonyított időrendje.)” (In: Szavak—nevek—szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerkesztette KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997. 463—75.)

A post mortem közreadott gyűjteményes kötet (*Kleine namenkundliche Schriften*) a két könyvterjedelmű monográfia (*Ortsnamenbuch von Kärnten* és *Burgenländisches Siedlungsbuch*)

és két, 1940-ben és 1942-ben megjelent rövid írás kivételével 1929-től 1972-ig időrendben tartalmazza Kranzmayer valamennyi, szám szerint 54 névtani dolgozatát. Egy kivételével mind toponomasztikai tárgyú. Eleinte számos recenziót írt, de később egymást követték a saját témaválasztású írások Karintia, Tirol, Salzburg, Burgenland helyneveiről külön-külön, Villach vidékének helység- és hegyneveiről, a határvidékek helyneveinek vizsgálatáról, a korai újlatin nyelvjárásokról a Duna és az Adria közötti térség német és szláv helynevei nyomán, a karintiai nyelvhatár történetéről, a Karoling-kori Ostmark szláv helyneveiről, Ausztria hegyeinek, tartományainak és tartományi székhelyeinek nevééről, az osztrák helynévkutatás történetéről stb. E dolgozatokban gyakran fordulnak elő olyan jellegzetes kulcsszavak és -kifejezések, amelyekre nézve még a legterjedelmesebb szótárak sem mindig igazítják útba az olvasót. Összeállítottam belőlük egy kis gyűjteményt, amely lehetővé teszi azt is, hogy bepillantsunk Kranzmayer toponomasztikai gondolatvilágába és módszerétanába: *Altsprache* (a korábban megtelepült nép nyelve); *Altvolk* (a korábban megtelepült nép). „Die Ortsnamen werden vom Altvolk in die Sprache des Neuvolkes übersetzt und nich etwa umgekehrt” = A helyneveket a korábban megtelepült nép fordítja le az újonnan megtelepült nép nyelvére, nem pedig megfordítva; „Namen werden nur dann übersetzt, wenn sie für das Altvolk noch einen Sinn hatten” = Neveket csak akkor fordítanak le, ha a korábban megtelepült nép számára még értelmük van); *besitzanzeigende -dorf-Namen* (-dorf utótagú birtoklásjelölő nevek); *Besitznamen* (birtoklást kifejező nevek); *binnendeutscher Sprachforscher* (a határvidékek kutatójától eltérően a belső németlakta területeken vizsgálódó nyelvész); *Doppelnamen* (névkettősök); *doppelte Entlehnungen* (kétszeres átvételek); *echte -ing-Namen* (elsődleges -ing végű nevek); *erstes Auftreten in den Urkunden* (első okleveles előfordulás); *Entlehnungspaare, Lautpaare* (átvételen alapuló névpárok; egymásnak hangtanilag megfelelő nevekből álló párok); *freie Paare* (egymástól független keletkezésű nevekből álló párok); *fremder Namensvetter* (toponomasztikailag rokon idegen név); *Fremdlautgesetz* (hangmegfelelési törvény); *gelehrte Bergnamen* (tudósoktól adott hegynevek); *Gotomanie* (a gótok, a gót nyelv hatásának eltúlzása, gótmánia); *grenzländische Ortsnamenforschung* (határvidéki helynévkutatás); *kultisch-mythische Namen* (kultikus-mitikus nevek); *Kulturnamen* (műveltségnevek); *künstliche Namen* (mesterségesen alkotott nevek); *künstliche Schreibtischerfindungen* (írásztal mellett koholt nevek); *Lagenamen* (a hegyek fekvésére vagy egyéb természeti adottságára, úgymint alakjára, növény- vagy állatvilágára stb. utaló nevek); *Lautsubstitutionen* (hanghelyettesítések); *magyarisch-deutsche Namenpaare* (magyar–német névpárok); *namenkundliches Tatsachenmaterial* (névtani tényanyag); *Namenpartner* (névadó partner); *Namenschichten* (névrétegek); *Neusprache* (a később megtelepült nép nyelve); *Neuolk* (a később megtelepült nép); *örtliche Einengung* (az elterjedési terület beszűkülése); *polyglotte Namenkunde* (többnyelvű nevekkal foglalkozó toponomasztika); *polyglotte Ortsnamenpaaren* (többnyelvű helynévpárok); *religiöse Namen* (vallási indítékú nevek); *sagengebundene Bergnamen* (mondákkal kapcsolatos hegynevek); *slowenischer Doppelname* (a névkettős szlovén tagja); *slowenisches Erbwort* (ösi örökségből való szlovén szó); *strenge Gruppenforschung* (a helyneveknek valamennyi adat és szempont figyelembevételével végzett csoportos vizsgálata); *unechte -ing-Namen* (analógiás keletkezésű vagy másodlagos -ing végű nevek); *Übersetzungsketten* (láncolatos névfordítások); *Übersetzungspaare* (értelem szerinti, fordításon alapuló névpárok); *Wahrscheinlichkeitswert der Grundsätze* (a toponomasztikai alaptételek valószínűségi értéke); *Wert der Mehrsprachigkeit für die Etymologie* (a többnyelvűség etimológiai értéke); *Wunschnamen* (kívánságot kifejező helynevek); *zeitlich datierbare Sprachbildungen in der Toponomastik* (keltezhető nyelvi alakulatok a toponomasztikában); *Zweisprachenland* (kétnyelvű vidék).

1950 óta Kranzmayer irányításával negyvenkilenc névtani tárgyú doktori disszertáció készült a bécsi egyetemen. Ezek jegyzékében (552—5) több magyar vonatkozásút is találtam: BÜRGER, KARL: Die Siedlungsnamen des Burgenlandes (293 lap és egy térkép), 1955. DAVID-LABOR, LYDIA: Die echten *ing*-Namen in Burgenland, Kärnten und Steiermark (226 lap és egy térkép), 1951. GUGGENBERGER, ELISABETH: Die mit *-dorf* gebildeten Siedlungsnamen in Kärnten, Steier-

mark und Burgenland (401 lap), 1951. GYÖRI, VILMOS: Die magyarischen Ortsnamen auf dem Boden Österreichs, ausgenommen das Burgenland (101 lap; kritikájához l. BECKL JÁNOS MIKLÓS: MNyTK. 209. sz. 324), 1962. NÉMETH, ELEMÉR: Die Siedlungsnamen Westungarns (2 rész, 307 lap), 1958. — Érdemes volna e disszertációkat elolvasni, és beszámolni róluk.

A kötetet az etimológiailag vizsgált nevek mutatója (556—68) zárja. A betűrendes jegyzékben a túlnyomó többséget kitevő településnevek kivételével külön jelzést kaptak a nevek különféle fajtái: a hegy- és hágónevek, a vár- és kastélynevek, a dülő- és határrésznevek (Flur- und Geländenamen), a tájnevek, a víznevek, a porta-, major- vagy tanyanevek (Hofnamen), az országnevek, a családnevek és a személynevek.

KISS LAJOS

A szövegvizsgálat és a jelentés

CARMEN VLAD, *Sensul, dimensiune esențială a textului*

[= A jelentés a szöveg lényeges dimenziója]. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994. 214 l.

1. A román nyelvtudománynak egyik lényeges, elismerésre méltó jellegzetessége az, hogy — soha le nem maradva — mindig be tudott kapcsolódni a nemzetközi tudományos gondolkodás vérkeringésébe, és különösen a második világháború után észlelhető nagy fokú elméleti beállítottságát pontosan tudta egyeztetni a gyakorlati kutatások szükségleteivel. Nem kétséges, hogy a XIX., de főleg a XX. századi román nyelvtudomány nagy elődei, akik maradandó tudományos szintéziseket hagytak a második világháború utáni nemzedékekre, ma is élő példaképei a nyelvtudomány területén működő utódaiknak.

2. CARMEN VLADnak, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Román Nyelvészeti Tanszéke tanárának a címben feltüntetett könyve cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy az elődök hagyománya (hogy csak néhányat említsünk: Ovid Densusianu, Sextil Pușcariu, Iorgu Iordan, Alexandru Rosetti és még sokan mások) továbbél az utódok felfogásában és tevékenységében. Carmen Vlad nem csupán Kolozsvárott, hanem országos viszonylatban is elismert szaktekintély a szövegnyelvi kutatások és a műelemzések területén. Amit bevezetőnkben mondtunk a román nyelvtudomány új iránti fogékonyságáról és magas fokú elméleti beállítottságáról, ami nem torzlik „öncélú elméletieskedésbe”, hanem a gyakorlati kutatásokat segíti, az egy az egyben maradéktalanul érvényes Carmen Vlad jelenlegi alkotására és egész eddigi tudományos tevékenységére is. Imponálóan gazdag nemzetközi és román szakirodalmi ismeretei, melyeket kritikailag megrostálva épít be a szövegről alkotott felfogásába, segítik abban, hogy az olvasónak sikeresen és meggyőzően bemutassa: miként alakul át a szövegnyelvészeti szövegnyelvtudománnyá, azaz válik a *studium generale* egyik fontos elemévé (l. PETŐFI S. JÁNOS, *A szemiotikai textológia mint egy studium generale egyik lehetséges eleme*. Magister emeritus. JGYTF Kiadó, Szeged, 1994. 85—116) vagy ölti magára a *summa anthropologiae* jegyeit (l. BENCZE LÓRÁNT, *Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. 1. kötet. Corvinus Kiadó, 1996. 45).

3. Carmen Vlad munkájában jól érzékelhető az a fordulat is, amely a szemantika státuszát illetően a mondat, illetve a szövegszintű vizsgálatokban végbement. A mondat szintjén a szemantikai aspektus általában a szintaxis részeként jelenik meg, a szöveg szintjén viszont megfordul a viszony, mint KELEMEN JÁNOS mondja a szövegalkotásban (l. *Szöveg és jelentés*. ÁNyT. 11. 1976: 196) a mondat szintaktikai szerkezetéből elvont szemantikai komponens válik szervező elemmé. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a mondat fölötti „egységek” (makrokompozíciók, szuperstruk-

túrák, szövegmodellek, diszkurzusok, szövegek) már nem a nyelvi rendszer, hanem egy gondolati tartalom, a kommunikáció elemei, azaz a közlés megértésére és megértetésére irányuló igények formálták és irányítják őket. (L. BÉKESI IMRE, *A gondolkodás grammatikája*. Bp., 1986. 20.) Minden bizonnyal így és ezért válik Carmen Vlad felfogásában elsődleges tényezővé a kifejezendő gondolati tartalom módja, mikéntje, így lesz a jelentés lényeges dimenzió a felfogásában, amit munkájának címe is oly határozottan sugall.

4. Az a fordulat tehát, amelyet nyugodtan „szövegnyelvészeti fordulatnak” nevezhetünk, a gyakorlatban azt jelenti, hogy gyökeresen átalakult a „grammatikaközpontú” szemlélet, és ma már a szövegközpontú szemlélet jegyében folynak a leglényegesebb nyelvészeti kutatások a leg-egyszerűbb nyelvi megnyilatkozás vizsgálatától az igen-igen bonyolult és elvont szövegelméleti kutatásokig. És ebben a fordulatban a szemantika elsőrendű jelentősége van.

A szövegre és a vele összekapcsolható jelenségekre vonatkozó felfogását a szerző négy nagy fejezetben fejt ki, és a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a fejezeteket alfejezetekre osztja. A négy nagy fejezet a következő: 1. A mai nyelvtudomány „ritmusa, érverése” (voltaképpen változásának iránya, 5—15), 2. A szövegszerűség (textualitás) szemiotikai alapjai (16—66), 3. A szöveg nyelvi (nyelvészeti) vizsgálatának elemei (mozzanatai) (67—157) és 4. A jelentés mint „tovatűnés” (angolul: *evanescence*) és jelenlét (158—99). Az egyes fejezetek után bőséges jegyzetanyag és szakirodalmi utalások igazítják el az olvasót a szóban forgó kérdéskör részleteiben. Ugyanezt a célt szolgálja a könyv zárófejezeteként a terjedelmes román és nemzetközi szakirodalom is, valamint a román nyelvű tartalomjegyzék mellett egy részletesebb angol nyelvű azok számára, akik nem járatosak a román nyelvben.

5. Ezek az elnagyoltan érintett fordulatok és változások azzal a következménnyel jártak, hogy a szövegtan illetékességi köre egyre jobban kiszélesedett, s ma már a szövegtan távolibb tudományos területekkel és ismeretrendszerekkel is kapcsolatba került, s azokat mintegy „bekebelezve” integráló szerepe az eddigieknél is jobban megnövekedett. Kis túlzással tehát azt mondhatjuk, hogy napjainkban a szövegtan már régen túllépte a nyelvtudomány határait és átalakult valóságos pluridiszciplináris tudományterületté.

Az utóbbi években a nemzetközi szakmai közvéleményben igen erőteljesen hangsúlyozzák a szövegalkotásban és a stilisztikai kutatásokban a pragmatikai tényezők elsőrendű fontosságát és meghatározó szerepét. EMANUEL VASILIU, a neves bukaresti nyelvtudós például, aki noha nem kérdőjelezi meg a szemantikai tényező szerepét a szövegalkotásban, a textualitásban, azt állítja egyik munkájában (*I. Introducere în teoria textului — Bevezetés a szövegelméletbe*. Bukarest, 1990.) „hogy a textualitás — legalábbis a kutatások jelenlegi állapotában — szemantikailag nem határozható meg” (idézi C. Vlad, 37. lap), a textualitás meghatározásának egyetlen helyes módját — a bukaresti tudós — a pragmatikában látja.

Abban Carmen Vladnak tökéletesen igaza van — amit így *expressis verbis* nem mond ki, de felfogásából következtetni lehet erre —, hogy ti. minél inkább távolodunk a nyelvi rendszerhez (mondjuk így: a *langue-parole* holdudvarához) kötődő vizsgálódásainktól és a nagyobb egységek, a szövegalkotás, a kommunikációs folyamatok kutatása felé fordulunk, mint az előbbieknél láttuk, a gondolati tartalom kifejezése, megértése, azaz a jelentés válik elsődlegessé. Ám — ha jól értelmezem Carmen Vlad felfogását — mintha a pragmatikát egy kissé háttérbe szorítaná a jelentéssel szemben, holott ma már a kommunikációs folyamatban, egy gondolati tartalom kifejezésében, melyet a kommunikációs kompetencia irányít és erőteljesen befolyásol a situációs kontextus, valamint a szociokulturális helyzet stb., legalábbis ontológiailag a pragmatikát a jelentéstől elég nehéz elválasztani: ez leginkább tudományódmódszertanilag lehetséges és szükséges.

Természetesen ezzel nem akarom Carmen Vlad kollégánót kioktatni, és nem akarom azt állítani, hogy ő nem tulajdonít megfelelő jelentőséget a pragmatikai tényezőnek a kommunikációs

folyamatban. Erről szó sincs, csupán arra akartam ezzel utalni, hogy ebben a kérdésben határozottabban kellett volna fogalmaznia. A kognitív tényezők szerepéről is viszonylag visszafogottabban szól a szerző, bár ezeket sem mellőzi. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy ebben a munkájában, melyet — gondolom — egy-két évig érlelt és amelyet 1992–93-ban fejezett be, nem vehette figyelembe a legutóbbi évek ilyen jellegű igényeit és megállapításait. Ennek ellenére a szövegalkotásnak (a szövetszerűségnek) minden mozzanata tudományos felfogásának megfelelő mértékben és szakszerű értelmezésében helyet kap természetesen a szemantikai oldal dominanciájával.

Így munkájának második és harmadik fejezetében a szövegalkotás (a textualitás) tényezőit veszi számba, és felfogását — a szövetszerűség lényegét és szemiotikai alapjait szemügyre véve — itt szélesíti ki a kommunikációs folyamatok vizsgálata felé. Még egyszer hangsúlyozni kívánom: noha Carmen Vlad sok kutató felfogásával egyezően a mondatnál magasabb szintű egységek vizsgálatában a jelentést tekinti lényeges dimenzióknak, ám sem a grammatikai (szintaktikai), sem a kognitív és pragmatikai, sem a pszichológiai és szociokulturális szempontokat, általában az antropológiai mozzanatokat — úgymond — „nem söpri a szőnyeg alá”. Ezek jelentőségét talán másodlagosnak tartja, és ha jól értelmezem felfogását, ezek a mozzanatok a jelentés „háttérágazatai”, s ebben, lehetséges, neki van igaza.

6. A textualitásról szólva már említettük Emanuel Vasiliu felfogását, aki a textualitás pontos és árnyalt meghatározásának egyedüli módját a pragmatikában látja. Viszont Beaugrande és Dressler, akikre Carmen Vlad többször hivatkozik munkájában (34 és kk.), hét ismérv alapján vélik a textualitás lényegének pontos körülírását (kohézió, koherencia, intencionalitás, elfogadhatóság, információ-közölhetőség, helyzetből — szituációs kontextustól — függőség és intertextualitás), de bármelyik kritérium is hiányzik e hét ismérv közül, a szóban forgó „verbális komplexum” nem tekinthető szövegnek. Ezzel kapcsolatban Carmen Vlad idézi PETŐFI S. JÁNOS és TERRY OLIVI felfogását is, akik szerint a textualitás „nem inherens (bennrejlő) tulajdonsága a verbális objektumoknak” (34); egy verbális objektum csak akkor tekinthető szövegnek, ha a szöveg alkotója vagy befogadója, tehát egy interpretátor a szóban forgó verbális objektumot egységes és teljes, a kommunikáció szándékainak mindenben megfelelő szövegnek tekinti. EMANUEL VASILIU szemantikai felfogásával kapcsolatban a neves kolozsvári szerző utal GOTTLÖB FREGE, ALFRED TARSKI és RUDOLF CARNAP logikai szemantikai felfogására, és VASILIU e három forrásból inspirálódva dolgozza ki szövetszemantikai koncepcióját.

7. Már többször utaltunk arra, hogy Carmen Vlad nagyon mértéktartóan számba veszi a textualitás, a szövegalkotás grammatikai (szintaktikai), szemiotikai, szociokulturális, kontextuális stb. mozzanatait, ám felfogásában mindenkor érvényesíti a jelentés dominanciáját. A szövegjelentésnek négy jellegzetességét állapítja meg, és ennek során gyakran idézi ROLAND BARTHES, PETŐFI, SÖZER, OLIVI, ECO, CHOMSKY, RIFFATERRE és mások munkáit. A négy jellegzetesség a következő: 1. a szövegjelentés hálószerűsége, 2. inferenciális (levezető, deduktív) jellege, 3. a többkódúság és 4. a szövegjelentés összetevőinek egysége, együttműködése. Szövetszemantikai vizsgálódásait is az eredetiség, az összefogottság és sokszínűség jellemzi. Noha fejtegetései során a nemzetközi és a román szakirodalom legtöbbet idézett és legtekintélyesebb képviselőit vonultatja fel (ROLAND BARTHES, PETŐFI S. JÁNOS, TERRY OLIVI, EMEL SÖZER, UMBERTO ECO, NOAM CHOMSKY, EMANUEL VASILIU, ION COTÉANU, SOLOMON MARCUS, CHRISTIAN METZ, MICHAEL RIFFATERRE és még sokan mások), ám az inspiráló forrásoknak az ellenére is úgy tudja ezeket hasznosítani, hogy koncepciójának gazdagításával is meg tudja annak eredetiségét őrizni.

Ugyanezt állapíthatjuk meg, midőn a megnyilatkozásról mint a szöveg magváról, a szöveg „tanúbizonyágáról” fejti ki álláspontját. Nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ebben a nagyon tanulságos alfejezetben (A megnyilatkozás a szöveg „tanúbizonyága”, 50–66) egymástól függetlenül is KÁROLY SÁNDOR és Carmen Vlad — ha más terminológiában is —

ugyanarra a következtetésre jutott, hogy tudniillik létezik egy rendszermondat, voltaképpen egy absztrakt kategória, a nyelvi rendszer eleme (Sentence), és létezik egy megnyilatkozás (Utterance), azaz: a szövegmondat, PETŐFI szerint „első fokú kompozíciós egység” (idézi BÉKÉSI IMRE i. m. 21).

Azt Carmen Vlad is hangsúlyozza, de aki valamennyire is ismeri Petőfi, Olivi és Sözer munkásságát (POS, ahogyan a kolozsvári szerző jelöli a három szerzőt), az látja, hogy sok hasonlóság van Carmen Vlad és hármójuk felfogása között, sőt a két koncepció nagyon is közel áll egymáshoz. Az igaz, hogy Carmen Vlad Petőfifiéknél derülátóbb a tekintetben, hogy jelenleg noha a különböző nyelvelméletek nem mindenben megfelelőek a szöveg szintaktikai, szemantikai és pragmatikai elemzésére, ám ennek ellenére a szöveg nyelvi (nyelvészeti) szempontból történő elemzése elkerülhetetlen és elsődleges jelentőségű a jelenleg rendelkezésünkre álló eszközök segítségével (69). Carmen Vlad természetesen elfogadja Petőfiek szövegelemző és értelmező modelljének azt a három, a szövegre jellemző tulajdonságát, melyet a konstitúció, azaz a szöveg formai és értelmi-szemantikai szervezettsége, a konfiguráció és a konstrukció, azaz a szerkezetiség, a szerkezeti jelleg jelent (69).

A kolozsvári szerző a szöveg (szövegszerűség) egyik jellegzetes vonásának a kontinuitást, a szöveg folytonosságát tekinti. Petőfiek ennek a jellegzetességnek a biztosítását a konnexitásban, azaz a jelölőnek (significans) a szervezettségében (szintaktikai tulajdonság) és a kohézióban (szemantikai tulajdonság) látják. Carmen Vlad ezzel ellentétben inkább a koherenciát (összefüggés) és a kohéziót tartja használhatóbbnak. Ő is a kohéziót — más felfogásokkal ellentétben — szemantikai jelenségnek tartja, majd részletesen bemutatja a szövegkohézió megvalósításának kifejezési lehetőségeit (szövegkonnektorok, azaz a szöveg lineáris folytonosságát biztosító elemek, a különféle névmások, határozószók stb., az ismétlések különböző formái, például a szinonimák ismétlése és az ún. elhagyások, kihagyások, törlések). A továbbiakban bemutatja az ún. tematikus kohézió lényegét, azaz a topic—comment problémát, kitér a narratíva és a dialógus kérdéseire, mintaszerű elemzéseit a román és az egyetemes irodalomból vett példákkal illusztrálva.

8. Megszívlelendő és tanulságos elemzéseket és megállapításokat olvashatunk a szöveg szemantikai konfigurációjáról (89—98), melynek során — kis túlzással mondhatjuk — seregszemlét tart az irodalom- és nyelvtudomány, valamint a lélektan és a logika, a filozófia jeles képviselőiről, azokról, akik munkájuk révén kapcsolatba hozhatók a jelentéstannak azzal a részével, amely alapja lehet egy módszeres és rendszeres szövegsemantikai vizsgálatnak. Ez nemcsak a szerző jártasságáról tanúskodik, hanem arról is, hogy ezt a gazdag örökséget miként lehet alkotó, eredeti módon felhasználni.

A „Referencia, koherencia és globalitás” című alfejezetben (98—112) tárja az olvasó elé a szöveg szemantikai és pragmatikai jellegzetességeit, utalva a szemantikai konfigurációról mondotakra, amelyekben a kontextuális viszonyoknak, ha nem is mindig explicit formában, döntő jelentőségük van. Talán legrészletesebben a referenciát és a korreferenciát vizsgálja meg, behatóan elemelve az anafora és a katafora jelentőségét is, de nem feledkezik meg sem a deixis szerepéről, sem a szöveg kognitív megalapozottságáról, a „kognitív egység” kategóriája, mely a „szemantikai emlékezet” fogalmi struktúrájában a világról szóló ismereteink egy részét jelképezi.

Természetesen a szöveg globalitása mint egységes egész erőteljes pragmatikai meghatározottságú, ám Carmen Vlad véleménye szerint ezt föltétlenül ki kell egészíteni szemantikai és szintaktikai komponenssel is, a globalitás formái legtöbbször a kommunikációs helyzet típusaitól függenek.

A kolozsvári szerző munkájában külön alfejezetben foglalkozik a költői szöveg szemantikájával (138—58), ROMAN JAKOBSON, SOLOMON MARCUS, ION COTEAU megállapításait és más e kérdésre vonatkozó külföldi szakvéleményeket egyedi módon hasznosítva arra a következtetésre jut — közben természetesen nem feledkezik meg a poeticitás által teremtett „lehetséges világokról” —, hogy a költői szöveget a közvetlen referencia (valóságra vonatkoztatás) „felfüggesztése”

jellemzi, azaz ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az olvasónak a befogadás során új kapcsolatokat, új viszonyokat kell teremtenie abban a „lehetőséges világban”, amelyben mozog. Tehát a költői szöveg referencialitása (valósághoz köthetősége) a fikcionalitás kategóriájával hozható kölcsönös viszonyba, de a költői szöveget ezenkívül a szemantikai határozatlanság és a kétértelműség is jellemzi, amihez gyakran kapcsolódik — amint láttuk — a referencia, azaz a valóságra vonatkoztatás kétértelműsége is.

9. Carmen Vlad ezzel a munkájával nemcsak azt bizonyította, hogy igen otthonosan mozog az elméleti fejtegetések régióiban és kitűnő szintetizáló képességgel ragadja meg a jelenség lényegét, hanem annak is tanújelét adta, hogy elméleti megállapításait közelebb tudja hozni az irodalmi valósághoz. Könyvének igen tekintélyes részében ez utóbbi igénynek beleérző képességgel, esztétikai és stilisztikai igényességgel tesz eleget. Voltaképpen tehát nem öncélúan bocsátkozott színvonalas elméleti fejtegetésekbe, ez utóbbiakkal a narratológia, általában a műelemzés kérdéseit próbálta a szövegtudomány fényében egyértelműbbé, gazdagabbá tenni. Ebből a szempontból oszthatjuk két jól elkülöníthető részre ezt a munkát anélkül, hogy a két rész között szakadás vagy színvonalcsökkenés állt volna be. A könyvnek mindvégig megmarad az akadémiai színvonala, a tudományos igényessége és lebilincselő stílusa.

Elmélyült és szerteágazó fejtegetésekben mutatja be Carmen Vlad az első személy, az *én* textuális-narratív státuszát, értékelve az utóbbi évtizedek e kérdéssről vallott különböző felfogásait EMILE BENVENISTE-től ROMAN JAKOBSON-on, A. GREIMAS-on, SEYMOUR CHATMAN-en, R. BARTHES-on, TZVETAN TODOROV-on keresztül BERTRAND RUSSEL-ig és EMANUEL VASILIU-ig. Ennek az elemzésnek az értékét, eredetiségét és — tegyük hozzá — eleganciáját csak akkor tudnánk igazán érzékelteni, ha lehetőségünk lenne arra, hogy ismertessük és elemezzük a szerző erre vonatkozó irodalmi példáit, ám sajnos ezt a terjedelmi kötöttségek nem teszik lehetővé. Carmen Vlad a neves román írónak, Mihail Sadoveanu-nak a „Hanu Ancuței” [Ancuța vendégfogadója, csárdája] című művéből és más román írók műveiből vett példákkal illusztrálja az első személy, az *én* legkülönbözőbb funkcióit a legkülönbözőbb helyzetekben és időkben.

Ennek a munkának legszebb részei, melyek egyben a szerző eredetiségét is bizonyítják azok — erre az előbbiekben már utaltunk —, amelyek a költői szöveg jelentésanalízisét elemzik. Itt derül fény arra, hogy a kolozsvári szerző elemzéseiben — felfogásából jogszerűen következően — főleg, ha költői szövegről van szó, a „jelzőtábla” a szintaxistól föltétlenül a szemantika felé mutat. Ennek adja ékes bizonyítékát Carmen Vlad munkájának utolsó fejezetében, mely eddigi elméleti és módszeres fejtegetéseinek mintegy végkövetkeztetése, midőn Mihail Eminescu „Replici” (Replikák) című posztumusz alkotásával a jelentés dinamikus voltát, Lucian Blaga „Trei fețe” (Három arc) versével a jelentés sűrítettségét, a már idézett Mihail Sadoveanu „Hanu Ancuței” című elbeszéléssel pedig a tropikus jelzők (szemantikai tropizmusok) és az *én* szerepének legváltozatosabb szemantikai funkcióit mutatja be.

Az utolsó fejezet három példája külön-külön tanulmány tárgya lehetne. Ennek a három irodalmi alkotásnak az elnagyolt bemutatása megfosztaná varázsától a szerző mintaszerű elemzését, amelyet mindvégig magas fokú elméleti igényesség és tudományos rendszeresség jellemez. Ám anélkül, hogy ünneprontó akarnék lenni, meg kell említenem, hogy a neves kolozsvári szerző megkönnyíthette volna az olvasó dolgát azzal, hogy e szép alkotás végére beiktat egy részletes tárgy- és névmutatót.

Ismeretesen csupán néhány mozzanatát villanthattam fel ennek a munkának. Minthogy egy igényesen megírt, eredeti felfogást tükröző és igen értékes tudományos értekezéssről van szó, a nem román anyanyelvű olvasókra gondolva, ez az elegáns, franciás könnyedséggel és bonyolult kérdéseket fejtegető alkotás megérdemelne egy angol, német vagy francia fordítást.

KÜLÖNFÉLÉK

A régi *Móc* személynév néhány filológiai problémája

Levéltári kutatásaim közben találtam a következő adatokra:

Az egykori Trencsén megyei Rajectől néhány kilométerrel délre fekvő XII. sz.-i, német alapítású Frivald község soltészbírói jogát 1413-ban megveszi Michael *Walach*, Stibor vajda hűséges, kedvelt nemes servitora (Štátny Archív, Býtča, Rodné archív, Rod Frivaldsky [ByRF] no. 1.), ettől kezdve őt és leszármazottjait a kialakult szokás szerint *Frivaldsky*-nak nevezik.

Egy 1543. évi urbárium, amely a falu 1536-ban bekövetkezett pusztulása előtti állapotát tükrözi, felsorolja a falu 17 telkes családját. Ezek nagyobb részt német, kisebb részt szlovák nevűek, köztük van *Jan Moczendl* (Štátny Archív, Býtča, Oravsky Kompossessorát [OK] fasc. 182. no. 1/5).

Egy, a környéken használt cseh dialektusban írt és a szomszédos Rajec által kiadott oklevél elmondja, hogy 1553-ban fellép „Slowutný a woppatrný Muž ymenem *Mocz* aneb Mathey Richtarz Frywaldsky” [= „a neves és tekintetes férfi, névszerint *Mocz*, azaz Mátyás, frivaldi bíró”] Rajec város tanácsa előtt, és magára váltja testvéreivel közösen örökölt soltészi birtokát (ByRF no. 2.). E frivaldi soltészbíró az oklevél a továbbiakban következetesen *Mocz*-nak nevezi. Az 1543-i névsorban *Mathis Foytow* [= „Bíró Mátyás”], egy 1586-i, szintén cseh oklevélben „Vrozeny Muž *Matheg Frywaldsky*” [= „a nemzeti férfi, Frivaldszky Mátyás”], illetve *Mathég Klopán* [= „Kalapot viselő Mátyás”] [ByRF no. 4.], egy 1708 körüli latin családfán *Matthias* [ByRF no. 56.]. A testvérek neve *László*, *Ján* és *Gregor*. E Ján azonosnak látszik az 1543-ban említett személlyel. Ennek telkén él később egy az 1618-as falunévsorban keresztnév nélkül említett *Muocz* (OK, fasc. 182. no. 16, 170–2. lap), s ettől kezdve számtalan falunévsorban szerepel ez a név. A telküknek (gruntjuknak) ma is ez a neve. 1632-ben *Muocz* Ezekiel, Jeremiás és Dániel halászati privilégiumlevelet kap Illésházy Gáspártól, „gyestli by *Muoczowija* w statku *Walaskem* rozmahaty se budu”, [= „hogy Móczék a Walach birtokban gyarapodjanak”] (Štátny Archív, Býtča, Trencsén megye levéltára, Possessiones, Frivald, no. 3.).

Az 1543-i névsor említ egy Urban *Valach* telkest is, aki a telke helye alapján rokonnak, unokatestvérnek tűnik. Az ő leszármazottainak családneve *Hulin* [= „pálcát hordó”], amely ugyanolyan tekintélyjelző név lehet, mint a *Klopán*. Az 1553-i Mátyás fia János 1583-ban címeres levelet kap *Frivaldszky* névre, a *Mócz* nevet tovább csak az oldalág használja. (Minderről részletesebben: Frivaldszky családtörténet, Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 3631/2. 19–27, 38, 43–4.)

Abból a tényből kiindulva, hogy a Frivaldszky család történetében a *Mocz* (~ *Mócz* stb.) családnév a *Walach* társaságában, illetve azzal váltakozva jelenik meg, valamint abból, hogy a család őse, nemes *Michael Walach* feltehetően ura, Stibor erdélyi vajda hátszegi birtokairól származik, ahol abban az időben vlach nemesek is éltek, akik a turkológus RÁSONYI LÁSZLÓ szerint (Hidak a Dunán. Bp., 1981. 156) kun eredetűek, valamint hogy a *móc* köznévi eredetileg ’tincs, üstök’ jelentésű (TESz.), s így a kunok jellegzetes hajviseletére is utalhat, arra gondoltam, hogy a *Mocz* személynév népnévi eredetű.

JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztő úr azonban felhívta a figyelmemet arra, hogy ez nem valószínű eredeztetés. — A *Mócz* családnévre KÁZMÉR MIKLÓS (Régi magyar családnevek szótára. Bp., 1993. 740) hoz 1489-i lipoltfalvi, 1585-i balassagyarmati, 1612-i jánosházi adatot, de a népnévi eredetet csak a késői, XVIII. sz.-i adatára tartja valószínűnek, a korábbiakat — Árpád-kori párhuzamok alapján — személynévre vezeti vissza.

Első kéziratom lektora, KISS LAJOS professzor úr a népnévi eredeztetést már egyértelműen elveti: „Az adatok azt mutatják, hogy a középkori *Móc* személynév aligha más, mint a lengyel *Maciej* ’Máté’, szlovák *Macej* ’Máté’ rövidüléssel becéző alakja. Vö. lengyel *Mac* szn., szlovák

Maca, Maco szn. Találtam az ólengyelben egy egyetlen adatolását *Moc* személynevet is, de ennek etimológiai hovatartozása, a *Mac*-cal való rokonsága tisztázatlan.

Gondolni kell a német *Motz* (tkp. 'hájfejű, nehéz felfogású ember') családnévre, ragadvány-névre is. Esetleg számításba vehető az a feltevés, hogy az eredeti szlovákos *Mac* névalak a német *Motz* hatására alakult át *Móc*-cá. Frivald német lakossága ezt a feltevést kézenfekvővé teszi."

GERSTNER KÁROLY Nyelvtudományi intézeti osztályvezető úr szíves közlése szerint a *Mocz*, különösen a fenti 1543: *Moczendl*, amelynek második eleme német kicsinyítő képző, akár a németből is levezethető. J. K. BRECHENMACHER német családnévetimológiai szótára ugyanis tartalmaz *Matz* címszót. A szócikk állásfoglalása szerint a régi német adatokban ez leginkább a *Mátys* [*Matthias*], ritkábban a *Máté* [*Matthäus*] változata.

ID. FRIVALDSZKY JÁNOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 93. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 93. közgyűlését 1997. december 9-én tartotta meg a Magyar Tudományos Akadémián.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója után Bolla Kálmán egyetemi tanár tartott előadást „Kell nekünk ortoépia?! Avagy a magyar kiejtés ügye az ezredfordulón” címen.

2. Ezt követően Kiss Jenő terjesztette elő főtitkári jelentését a Társaság 1997. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés, Hölgyeim és Uraim!

1. Január végén kelt az a vezetőségi levél, amelyben azt kértük tagtársainktól, hogy a személyi jövedelemadó 1%-ával lehetőség szerint minél többen támogassák a Társaságot. Ez ügyben szeptember 9-én rendkívüli közgyűlést is össze kellett hívnunk. (A *rendkívüli* jelző az okra és az összehívás gyorsaságára egyaránt vonatkozik.) Jogszába írtá ugyanis elő, hogy a személyi jövedelemadó egy százalékát a kedvezményezettként megjelölt társadalmi szervezetek csak akkor kaphatják meg, ha alapszabályzatukba bekerül, hogy nem támogatnak és nem támogatnak a jövőben sem semmiféle politikai pártot vagy szervezetet. Eleget tettünk a törvényi előírásoknak. Ezután következett a szükséges igazolások, iratok sorbanállással kísért kampányszerű, mert szűk időhatárok közé szorított beszerzése, elintézése. Ennek sikeres és gyors abszolválása adminisztrátorunkat, Bakonyiné Tóth Gabriellát dicséri, aki egyébként ügyviteli szakértelmével általában is nagy segítségünkre van. A személyi jövedelemadó egy százalékában részesülő társadalmi szervezeteknek sajtóközleményben kell a széles nyilvánosság elé tártaniuk a kapott összeg cél szerinti felhasználását, éspedig az átutalást követő év október 31-éig. Mi a Magyar Nyelvben hoztuk nyilvánosságra a kért nyilatkozatot, az összegről azonban már most tájékoztatom a közgyűlést. Tehát: Társaságunk 171.240 forintot kapott pártolónak a jóvoltából. Amikor őszinte köszönetet mondok ezért a támogatásért, biztosítani kívánom a Társaságot segítő tagtársainkat, barátainkat, hogy egyetlen átutalt forintjukból sem lesz semmiféle konszolidációs alap (vö. bankkonszolidációk), de sikerdíj (mondjuk: à la Tocsik) sem. Egyszersmind szeretnék hangot adni annak a reményünknek, hogy támogatóink tábora növekedni fog. Mert bizony arra a támogatásra, amit az 1%-ok jelentenek, nagyon is szüksége volna, szüksége van a Társaságnak!

Október 8-án a Magyar Írószövetség és A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (Anyanyelvi Konferencia) ankétot rendezett Anyanyelvünk jövője címmel a Magyar Írószövetség-

ben. A résztvevők, köztük Társaságunk képviselői is, a következő közös nyilatkozatot fogadták el: „A résztvevők meggyőződése szerint a magyar nyelv nemzeti önazonosságunk legfőbb jegye, egy-szersmind európai integrálódásunk megkerülhetetlen értéke. Nyelvünk mind a határokon belül, mind a határokon kívül hatékonyabb védelemre és támogatásra szorul. Gondozása és védelme, a magyar nyelv megismertetése megköveteli a kormányzati, az akadémiai, az egyházi intézmények, valamint a társadalmi és kulturális szervezetek átgondolt és egymással egyeztetett intézkedéseit: a közélet, a tudományos műhelyek, az oktatási intézmények és az irodalom együttműködését. Törekvéseink támogatására kérjük az egész magyar társadalmat, az egész nemzetet. Anyanyelvünk védelme mindenki számára legyen személyes ügy.”

Finnugor szakosztályunk rendezésében október 7-én a pesti bölcsészkar tanácstermében telt ház előtt, éles vitákkal fűszerezett előadássorozat és véleménycsere zajlott „A tudomány szabadsága avagy a magyar nyelv rokonságáról vallott különféle nézetek” címmel. Rédei Károly, Bakay Kornél, Vásáry István és Kiss Antal előadásai után élesen polemizáló hozzászólások sora következett.

Ami a szakosztályi előadásokat illeti: 21 előadás hangzott el, amelyből tizenegyet a magyar, négyet-négyet a finnugor és az idegennyelvi, kettőt pedig az általános nyelvészeti szakosztály rendezett. (Volt egy közös rendezés is: a magyar és az idegennyelvi összefogásával.) Egyik ülés pedig nem szakosztályi volt. Négy alkalommal — ebből három megemlékező ülés volt — több kollégánk előadását hallgathattuk. Öröndetes, hogy nőtt a hallgatóság létszáma. A megemlékező ülések, illetve a köszöntésekkel egybekapcsolt felolvasások persze mindig is több embert vonzanak (ezeket is figyelembe véve az ülésekénti átlag meghaladja a harmincat!), de a többi felolvasó ülésen is többen voltak általában, mint korábban. Ennek egyik, talán fő oka az, hogy a korábbi szakosztályi széttagoltság után nem forgácsolódunk szét annyira. Idén ugyanis már nem tizenegy, hanem négy szakosztály szervezte az előadásokat.

Vidéki csoportjainkról — az eddig beérkezett beszámolók alapján — a következőket jelent-hetem. Szombathelyi tagtársaink a főiskola Magyar Nyelvészeti és Uralisztikai Tanszékével, illetve a VEAB Magyar Nyelvtudományi és Uralisztikai Munkabizottságával összehangolva fejtettek ki aktív tevékenységet különböző fórumokon elhangzott előadások tartásával, valamint tanulmányok közlésével, kötetek szerkesztésével. Kiemelésre Szabó Géza, Molnár Zoltán és Pusztay János neve kívánczik. Debreceni tagtársaink május 9-én emlékülésen emlékeztek meg Papp István halálának 25. évfordulójáról. Az egyetemen három előadás hangzott el (Jakab László, Kornyáné Szoboszlav Ágnes és Kálnási Árpád), a sírnál ketten (Sebestyén Árpád és Kiss Antal) mondtak emlékező sza-vakat. Felolvasó ülések száma idén öt volt. A taglétszám húsz körül van, az előadásokat azonban mások is látogatják. A Heves megyei csoport idén négy előadást, illetőleg — a főiskolai tanszékkel közösen — további négy előadássorozatot szervezett.

2. Idén két választmányi ülésünk volt: május 20-án és december 2-án. Az elsőt küldtük ki az érme és díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat, valamint a megemlékezési bizottságot, éspedig a következőket: Bárczi-díj: elnök: B. Lőrinczy Éva, tagok: Grétsy László, Haader Lea, Sebestyén Árpád és Velcsov Mártonné. Csűry-emlékérem: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh La-jos, Pesti János, Szabó Géza, Szabó József. Gombocz-emlékérem és -díj: elnök: Péter Mihály, ta-gok: Juhász Dezső, Máté Jakab, Szűts László. Pais-érem és -díj: elnök: Kiss Lajos, tagok: Gerstner Károly, Hoffmann István, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője. Révai-emlékérem és -díj: elnök: Szathmári István, tagok: Mező András, Mikola Tibor, Nyomárkay István, Pusztai Ferenc. S végül a megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Fábi-án Pál, Keszler Borbála. Kiadványainkról kaptunk tájékoztatást, s döntöttünk új tagok fölveteléről ezen a választmányi ülésünkön is. Egy héttel ezelőtt megvitattuk azt, hogy milyen véleményt képvi-seljen a Társaság vezetősége az Akadémia javaslatával kapcsolatban, hogy tudniillik az Akadémiához tartozó társadalomtudományi társaságok hozzanak létre egy szövetséget (Társadalomtudományi Társaságok Szövetségét). Meghallgattuk Raisz Rózsa tájékoztatását a jövő évi egri anyanyelv-ok-tatási napok előkészületeiről, megállapodtunk a július eleji időpontban és a plenáris előadások té-

májában, a főelőadók személyében, s a szekcióelnökök fölkérésében is. S ahogy úgyszólván mindig, kiadványainkról, új tagok felvételéről s aktuális kérdésekről is szó volt. Úgyszintén hagyományosan immár ezen az ülésen döntöttünk arról, kiket tüntet ki a Társaság emlékérmével és díjaival.

3. Idén több megemlékező ülésünk is volt. Laziczius Gyulára és munkásságára március 10-i ülésünkön emlékeztünk, az előadók Kiefer Ferenc, Szépe György és Vértés Edit voltak (előadásaik a MNy. idei 3. számában meg is jelentek már). Szabó T. Attila elhunytának 10. évfordulóján, március 25-én Társaságunk a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal és az Erdélyi Múzeum Egyesülettel rendezett tudományos emlékülést, amelyen Benkő Loránd, Kovács Sándor Iván, Benkő Samu, Balassa Iván és Péntek János tartott előadást. (Az előadások a MNy. idei 4. számában látnak napvilágot.) Takács Etelre emlékezve április 22-én három előadás hangzott el, mindhárom előadó a Takács Etel-alapítvány jutalmazottja volt, név szerint Csordásné Bölcsics Márta, Fricsovszky Éva és Kálmánné Bors Irén.

Október 1-jén az MTA I. Osztálya és a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztálya rendezett Vértés O. András-emlékülést. Ezen több társasági tagunk is előadással tisztelgett nemrég elhunyt jeles nyelvészünk, választmányi tagunk emléke előtt. Október 13-án Törökbálinton Volf György szülőházának falán helyeztük el a Társaság koszorúját, s a falumúzeumban a száz évvel ezelőtt elhunyt nyelvtörténész munkásságát bemutató emlékkiállítást nyitott meg a Társaság főtíkára. Imre Samu 80. születésnapján, október 31-én Felsőőrött leplezte le a nyelvtudós emléktábláját a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, Felsőőr város, az MTA és a mi társaságunk. A kétnyelvű emléktábla magyar szövege ez: „Itt született IMRE SAMU 1917—1990 A magyar nyelv tudósa A felsőöri magyarság kutatója A Magyar Tudományos Akadémia tagja”. Társaságunk nevében Benkő Loránd koszorúzott, a megemlékező előadásokat Balassa Iván és Kiss Jenő tartotta. Itt említették meg, hogy június 29-én Társaságunk nevében A. Molnár Ferenc koszorúzta meg Vizsolyban Károlyi Gáspár akkor felavatott szobrát.

Többeket is köszönhetünk abból az alkalmából, hogy kerek számú életévüket idén töltötték be. Szegedi lakásán szegedi csoportunk képviselői, Budapestről pedig dísztávirat közvetítette jókívánságainkat a 90. születésnapját ünneplő Nyíri Antalnak, szegedi csoportunk volt elnökének. A 80. születésnapját betöltött Harmatta Jánost november 26-án köszöntöttük ünnepi felolvasó ülésen, Balassa Ivánt, a Csűry-tanítványként nyelvésznek indult néprajzkutatót november 11-én a Győrffy István Néprajzi Egyesület szervezte ünnepélyes alkalmon, Király Pétert pedig szakosztályi felolvasó ülésen — mindegyik esetben népes hallgatóság jelenlétében. Levélben köszöntöttük a 80 éves Skripecz Sándort.

A 70 évesek közül Dezső Lászlót szakosztályülésen köszöntöttük volna, ha hazajött, haza tudott volna jönni Itáliából. Levélben köszöntöttük a 70. életévüket betöltötték népes seregét: András Katalint, Fonyó Gyulát, Hock Ilonát, Plaszkony Lászlót, Rácz Sándort, Simonyi Pálnét, Székely Imrét, Tóth Imrét és Vekerdí Józsefet. Nem köszöntöttük nyilvánosan egy 80. és egy 70. életévét betöltött tagtársunkat. Jókívánságaink azonban a nyilvánosság kizárásával is érvényben vannak. (A nyilvánosság kizárását jubiláló tagtársaink kérték.) (Apropó nyilvánosság: remény van arra, hogy idén a sajtó hírt ad rendezvényünkről, tudommal ugyanis jelen van az MTI képviselője. Utóirat: nem tévedtünk. A Magyar Nemzet — (Hanthy) — „A kiejtés ügye az ezredfordulón” címmel adott rövid tájékoztatást a közgyűlésről. Köszönettel nyugtázzuk.)

4. Minden évben megemlékezünk azokról, akik az elmúlt esztendőben hunytak el. Minden évben több tagtársunk neve is elhangzik, amikor halottainkra emlékezünk. De bizonyosan kivételesen ritka az olyan esztendő, mint a végéhez közeledő 1997-es. Kivételesen nagy számban haltak meg ugyanis a hazai nyelvtudomány kitűnőségei. Eltávoztuk — bizton állíthatjuk — pótolhatatlan veszteség a magyar nyelvtudomány számára. Szakmai kiválóságuk és emberi erényeik miatt egyaránt szomorú szívvel emlékezünk — elhalálozásuk sorrendjében — Mollay Károlyra, Vértés O. Andrára, Hadrovics Lászlóra, Végh Józsefre és Kálmán Bélára. A róluk szóló nekrológok egy része folyóiratunkban látott, illetve lát napvilágot. Ehelyt emlékezem meg Társaságunk neves — és

akik ismertük, mindannyiunk számára kedves — finn tiszteleti tagjának, Pertti Virtaranta professzornak az elhunytáról, megjegyezvén, hogy folyóiratunkban közelesen olvasható lesz a róla szóló nekrológ. Idén hunyt el Társaságunk régi tagja, Berzy Sándor is. Az elhalálozottak emlékét őrzi a mi emlékezetünk is.

5. Ami Társaságunk taglétszámát illeti: jelenleg 735-en vagyunk, héttel többen, mint tavaly ilyenkor. A tagdíjfizetés múlt évben érzékelt javulása — úgy tűnik — kérészerű volt. Tavaly ilyenkorra 427 tagtársunk, idén csak 329 fizette be tagdíját (211 teljes munkaidejű, 79 nyugdíjas, 39 gyeseen lévő, ill. tanuló), s ez bizony csupán 44,7%! Tagdíjaink továbbra is igen szerények: 300 Ft az állásban levő aktívoknak, 200 a nyugdíjasoknak, s 100 a diákoknak. Ne tessék elfeledni: a Társaság számára a tagdíjakból befolyó összeg alapvetően fontos, illetőleg az volna, ha legalább 3/4-e befolyna! S ha már a pénzről van szó, hadd mondjak jó hírt is. Egy (magát megnevezni nem kívánó) tagtársunk ismét tízezer forintot ajándékozott a Társaságnak, mely összeget köszönettel vettük. — A Magyar Nyelv előfizetési díja sem változott, pedig úgyszólván semmi nincs, aminek az ára ne emelkednék — olykor felháborító mértékben. Egy MNY.-szám ára 150 forint (ez hovatovább két vonaljegy ára, tehát két önként vállalt gyaloglás, s meg is takarítottuk a rá valót), az évi előfizetési díj pedig 600 Ft.

Itt említem meg, hogy felolvasó üléseinket már nem a pesti bölcsészkar II. emeleti, nyikorgó pad sorú hatos termében, hanem a III. emeleti Nyelvészkönyvtárban tartjuk — a nagy elődök könyveinek, publikációinak a gyűrűjében, a hely szellemétől is befolyásolt kellemesebb környezetben.

6. Kiadványaink sorában elsősül a Magyar Nyelvről szólok. Éspedig azt az öröndetes tényről említem, hogy a MNY. szokott terjedelmében s a szokott időben jelenik meg. Tehát a 4. számnak karácsony előtt az előfizetők asztalán kell lennie. Az előfizetéssel összefüggő változatlan gondról, hogy ti. megint csak félévre szólnak az előfizetési csekkek, nem a szerkesztőség tehet. Épp két napja telefonáltak a Hírlapirodától és kértek elnézést tőlünk ezért, s ígérték-fogadták, hogy ez a jövőben nem fordul elő. Úgy legyen! Minthogy — az említett ok miatt is — csökkent a folyóirat előfizetőinek a száma, legyen szabad fölhívnom a figyelmet arra, hogy a Magyar Nyelv megjelenítésének alapvetően fontos feltétele a kellő számú előfizető. Ha tehát a folyóirat megjelenését fontosnak tartjuk, ne sajnáljuk kiadni rá a magasnak igazán nem mondható előfizetési díjat. Már csak azért sem, mert amióta kevesebb példányszámban jelenik meg a MNY., utólagosan a viszonylag friss számokat is nehéz beszerezni. Kiadványsorozatunkban idén viszonylag nagy számú kötet jelent meg, igaz, egyik sem társasági finanszírozással. A következőkről van szó: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 204. száma: BÜKY BÉLA, A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban; 206. száma: HOLLÓS ATTILA, Az orosz szókincs magyar elemei; 207. száma: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón; 208. száma: RÁCZ JÁNOS, Két-száz magyar szőlőnév; 209. száma: B. GERGELY PIROSKA — HAJDÚ MIHÁLY szerk., Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai; 210. száma: FEKETE JÁNOS, Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. Friss megjelenésű a JUHÁSZ DEZSŐ szerkesztésében közzétett „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” III. kötete, amely roppant értékes és érdekes adatokat tartalmaz. Társaságunk titkárságán valamennyi kiadvány beszerezhető — amíg a készlet tart. Sőt megvásárolhatók nem társasági kiadványok is: ezekről a MNY. hátsó borítólapjának külső oldala ad tájékoztatást.

7. Tisztelt Tagtársak! Ennyi volt, amit tájékoztatásukra elmondhattam. Amikor jelentésem elfogadását kérem, nem mulaszthatom el, hogy mindnyájuknak békés karácsonyt, 1998-ra pedig több jót kívánjak, mint amiben a múltó esztendő részletetett bennünket.

3. A közgyűlés a jelentést elfogadta. Ezután Balogh Lajos olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a Társaság pénzforgalma így alakult 1997-ben:

A) Kiadások	
Főfoglalkozásuk bére	546.700,—
Társadalombiztosítási járulék	213.820,—
Szolidaritási alap	25.059,—
Alkalmi megbízások	18.000,—
Személyi kiadások összesen	803.579,—
Nyomdaköltség	50.426,—
Postaköltség	98.263,—
Irodaszer, nyomtatvány	47.180,—
Egyéb	61.200,—
Dologi kiadások összesen	257.069,—
Kiadások összesen	1.060.648,—
B) Bevételek	
MTA támogatás	339.000,—
Tagdíj (329 főtől)	83.000,—
Kiadványértékesítés	252.151,—
Adomány, egyéb	402.500,—
Bevételek összesen	1.077.651,—

1997-ben a bevételek és a kiadások nagyjából egyensúlyban voltak.

4. Ezt követően A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését (a bizottság tagja volt még Sz. Bakró Marianne és Máta Mária). A bizottság a társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait átnézte, s mindent rendben talált.

5. Ismét Balogh Lajos kapott szót, s ismertette az 1998-ra vonatkozó, tervezett pénzforgalmat, a következőképpen:

A) Kiadások	
Főfoglalkozásuk bére	547.000,—
Társadalombiztosítási járulék	220.000,—
Szolidaritási alap	25.000,—
Alkalmi megbízások	20.000,—
Személyi kiadások összesen	812.000,—
Nyomdaköltség	70.000,—
Postaköltség	120.000,—
Irodaszer, nyomtatvány	60.000,—
Egyéb	70.000,—
Dologi kiadások összesen	320.000,—
Kiadások összesen	1.132.000,—
B) Bevételek	
MTA-támogatás	339.000,—
Tagdíj	110.000,—
Kiadványértékesítés	280.000,—
Adomány, egyéb	450.000,—
Bevételek összesen	1.179.000,—

Reméljük, hogy bevételeinket és kiadásainkat jövőre is egyensúlyban tudjuk tartani. A sajnos még mindig várható jelentős inflációt módosító tényezőként továbbra is figyelembe kell vennünk.

6. Hagyományosan ünnepélyes napirendi ponttal fejeződött be a közgyűlés. A választmány határozata alapján Benkő Loránd elnök méltatta azok munkásságát, akiket a Társaság idén tüntetett ki valamely díjával és emlékérmével. A kitüntetettek közül ketten, Nyíri Antal és Galambos Ireneus Ferenc nem lehettek jelen. A következő tagtársainkról van szó: Bárczi-díj: N. Abaffy Csilla könyvtáros, MTA Könyvtára, Bp.; Csűry-emlékérem: Galambos Ireneus Ferenc plébános, Alsóőr, Ausztria; Gombocz-emlékérem és -díj: Laczkó Krisztina egyetemi adjunktus, ELTE, Bp.; Pais-díj: Szathmári István professor emeritus, ELTE, Bp.; Révai-emlékérem és -díj: Nyíri Antal ny. egyetemi tanár, JATE Szeged.

Összeállította: KISS JENŐ

Kálmán Béla*

(1913—1997)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Bölcsészettudományi Kar, a többi kar, a Magyar Nyelvtudományi Intézet és a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, valamint valamennyi intézetünk, tanszékcsoportunk, tanszékünk és a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzunk Kálmán Béla professzor úrtól, a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék egykori vezetőjétől, a tudós akadémikustól.

Szomorú szívvel állunk itt a koporsó mellett, különösen azok, akik gyakran élvezhették társaságát, csendes, de jó kedélyű megnyilatkozásait, érdekesítő élményekkel teli beszámolóit életéről, munkáról, nyelvjárási gyűjtésekről, iskoláról vagy tanításról. Sajnos, ez is véget ért. Az élet azonban él, és élni akar. Készen megtréfál bennünket, kérlelhetetlenül figyelmeztet a mulandóságra, a kezdet és a vég kegyetlen logikájára. Nem marad számunkra más, mint visszpillantani egy alkotó ember életére, hogy ha utólag is, de érzékeljük: a kezdet és a vég között feszülő idő kitöltésének milyen gazdag, milyen termékeny módját választotta ő — a maga, a környezete és nemzete örömére.

Egy ma már Ausztriához tartozó kis településen, Lakompakon született 1913. február 28-án. Ez a születési dátum talán szimbolikus is lehetett a Kálmán Béla életében, hiszen ez a nap Finnországban a Kalevala Napja, amikor is Lönnrot az általa gyűjtött és összeállított finn népi-nemzeti eposz Előszavát 1835-ben aláírta. Mintha csak a születés világossága finnugor kutatói útját is bevilágította volna. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar—francia szakos hallgatója lett Eötvös kollégistaként, de itt már Zsirai Miklós vezetésével, illetve észtországi ösztöndíja segítségével érdeklődése egyre inkább a finnugrisztika felé fordult, s doktori disszertációját is „Obi-ugor állatnevek” címen írta meg 1938-ban. Érsekújvári tanári működése, majd sajnálatos hadifogsága sem akadályozta abban, hogy finnugor és magyar nyelvtudományi munkássága egyre erőteljesebben kibontakozzék. 1949-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott, igazi lehetőséget azonban elképzeléseinek, terveinek megvalósítására akkor kapott, amikor 1952-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi tanárává nevezték ki.

---

* Emlékbeszéd Kálmán Béla egyetemi tanár, akadémikus temetésén, Debrecen, 1997. szeptember 5.

Tanári munkájára az igényesség, a pontosság, az enciklopedikus tudás volt jellemző, e mellett azonban hallgatói szeretetté türelméért, igazságosságáért és nagyon is emberi megnyilvánulásaiért. Fontosnak tartotta, hogy sűrű elfoglaltsága ellenére a fiatal nemzedék egyetemi élettel kapcsolatos rendezvényein is részt vegyen. Nagy érdeme volt abban, hogy a Magyar Nyelvtudományi és a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék oktatói, dolgozói között összehangolt munka folyt. Ennek is volt köszönhető, hogy a két tanszék oktatói zökkenőmentesen, a közös egyetemi célok elérése érdekében fejtették ki oktatói—kutatói—nevelői tevékenységüket. Ez a magatartása egész munkásságának logikájából következett, hiszen egyformán otthon volt mindkét tudományterületen, egyformán publikált finnugrisztikai és magyar nyelvészeti tárgyú könyveket és tanulmányokat.

Kálmán Béla részt vett a tudományos utánpótlás nevelésében. Nem annyira egy-egy tehetséges hallgató egyéni pályáját vagy egyes aspiránsok munkáját, mint inkább nagyobb hallgatói—oktatói csoportok tudományos fejlődését, egyetemi doktori disszertációinak elkészítését kísérte figyelemmel.

Széles körű tájékozottsága, hatalmas publikációs tevékenysége, könyveinek és tanulmányainak a tudományterület szinte egészére kiterjedő tematikája képet ad Kálmán Béla professzor úr tehetségéről és szorgalmáról, az alkotó ember szüntelen tenniakarásáról. Mindent egybevéve mintegy harminc könyve, kétszáz tanulmánya, több mint négyszáz cikke és kétszáz más publikációja jelent meg a nyelvjárások, a történeti magyar nyelvészet, a névtan, a vogul nyelvtudomány köréből. Kitűnő vogul, finn és észti szépirodalmi fordításai jelzik munkásságának színességét is.

Értékes hazai és nemzetközi tudományos eredményeit méltányolva a Magyar Tudományos Akadémia 1973-ban levelező, majd 1981-ben rendes tagjává választotta. A külföldi elismerések sorában említhetjük, hogy tagjává választotta a Finn Tudományos Akadémia, a Finnugor Társaság, a Finn Irodalmi Társaság, a Kalevala Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság — amelynek vezetése és tagsága ezúttal búcsúzik tőle —, a Societas Uralo-Altaica, az ICOS (International Committée of Onomastic Scientific) stb. A finn—magyar kapcsolatok terén végzett munkájáért 1970-ben megkapta a Finn Oroszlán Lovagrend kitüntetését.

Ráért azonban arra is, hogy e hatalmas méretű munkásság mellett tudományos és társadalmi közéleti szerepet is vállaljon. Részt vett a Debreceni Akadémiai Bizottság munkájában, elnöke volt a Társadalomtudományi Szakbizottságnak, tagja volt az MTA Uralisztikai Bizottságának is. Hosszú éveken át igazgatója és rendszeres előadója volt a Debreceni Nyári Egyetemnek, készségesen vállalta fel a magyar nyelvművelés feladatait a TIT által szervezett Magyar Nyelv Heti rendezvények megszervezésében, a megyében és Debrecenben. Számtalan érdekes és értékes cikket írt továbbá a Hajdú-bihari Naplóba. Debrecen városa díszpolgárává választotta. Haláláig eljárat kedves feleségével: Gabi néniel együtt a Debreceni Magyar—Finn Baráti Kör rendezvényeire is.

Munkájához igen nagy segítséget kapott családjától, szerető hitvesétől, aki a hétköznapi apró, de őrlő gondjait a legtermészetesebb, a legönfeláldozóbb és számára a legtermészetesebb módon, csodálni való szeretettel vette le a szerető férj válláról. A családi élet belső harmóniája nélkül ez az oktatói-kutatói pálya sem emelkedhetett volna ilyen magasságokba.

Mi is mondhatnánk a Halotti Beszéd szavaival, hogy látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk: bizony por és hamu vagyunk, azzá leszünk, de talán egy ilyen élet is bizonyítja, hogy a por és hamu világával szemben ott áll a szellem ereje és fénye is, amely beragyogja földi életünket. Az, amit Kálmán Béla hozzátett a mi világunkhoz, az elkeseredésünk legszomorúbb perceiben is erőt ad ahhoz, hogy kövessék példáját az alkotásban, a kitartásban, a szellem világának szüntelen erőfeszítéseiben, az eredmények felmutatásában. Bizva abban, amiben ő is világeletemben, hogy istentől—embertől kapott tehetsége és szorgalma, istenbe—emberbe vetett hite egyre tökéletesebb világot képes teremteni mindannyiunk számára, a kisebb és nagyobb emberi közösségek boldogulására.

Kedves Professzor Úr! Kedves Béla Bácsi! Nyugodj békében! Kegelettel, tisztelettel és szeretettel őrizzük meg emlékedet.

NYIRKOS ISTVÁN

Pertti Virtaranta

(1918—1997)

Július 9-én elhunyt Pertti Virtaranta — a szerte a világon PéVé néven emlegetett — kiváló finn nyelvészprofesszor és akadémikus. A Faröer szigetektől Ausztráliáig mindenütt ismerték a kiváló finn nyelvészt és hű munkatársát, feleségét Helmi Virtarantát, aki szinte minden útjára elkísérte és PéVé könyveit művészi fotókkal gazdagította.

Nagyon sok barátja volt Magyarországon, és ő is szeretett itt lenni. Nohabár a finn nyelv állt kutatásai középpontjában, számon tartotta a rokon nyelveket, és Y. Wichmann után — tudommal — ő volt az egyetlen finn nyelvész, aki jelentősebb nyelvjárási anyagot gyűjtött Magyarországon, valamint az erdélyi és vajdasági magyarok között. Ez a értékes anyag a helsinki Hangarchívumban (Nauhoitearkisto) található, melyet különben 1959-ben — a helsinki egyetem finn nyelvészeti professzoraként — ő alapított s fejlesztett példaértékű intézménnyé. Profi gyűjtőgárdát szervezett maga köré, de ő maga is élete végéig tevékenyen részt vett e munkában és a begyűjtött anyag publikálásában. Ez a hangarchívum ma alighanem a világ egyik legnagyobb ilyen intézménye. Pára- és légkondicionált raktáraiban kb. 22.000 órányi hanganyagot őriz (és tart karban), amiből kb. 15.000 óra a finn nyelvjárásokból készült felvétel, mintegy 2.700 óra a rokon nyelvek köréből (karjalai, észt, lapp, magyar) származik, s nagyjából 3.000 órányi művelődéstörténeti érdekű riport-anyagot is őriznek itt (kiváló írók, tudósok és egyéb alkotók nyilatkozatait).

Perttinek volt egy másik kezdeményezése is, mellyel feladta a leckét az európai kis nemzeteknek: Megszervezte az UKAN-t, vagyis a külföldi finn lektorok tevékenységét és a finnországi nyári kurzusokat („Finn nyelv és kultúra” elnevezésű nyári egyetemeknek a programját) irányító testületet, s ennek 1962—1983 között elnöke is volt. Az UKAN 80 országra terjeszti ki tevékenységét, évenként tart értekezleteket a külhoni finn nyelvoktatás tárgyában, s nagy megtiszteltetés volt számunkra, hogy az 1982. évi lektori kongresszus Visegrádon zajlott le kiváló eredménnyel, jó hangulatban.

PV szűkebb szakterülete a finn nyelvjárások, főleg a karjalai, lúd, inkeri kutatása volt, de foglalkoztatta a svédországi, kanadai, az Egyesült Államokban és Ausztráliában élő finnek nyelvének helyzete is. Számos könyve jelent meg: szinte minden évben legalább egy. Ezek forrásértékűek és sok alaplmu van közöttük: pl. a Karjalai Szótár, a tveri karjalaiak régi életét bemutató könyv és lúd szövegkiadásainak sorozata.

PV több tudományos társaság vezető posztján is helyállt. Tisztséget viselt a Kalevala Társaságban, a Finn Irodalmi Társaságban (egy évtizeden át elnöke is volt), a Finnugor Társaságban, és állandó főtájkára volt a Finnugor Kongresszusok Nemzetközi Bizottságának is (ICFUC).

Közvetlenségéért, barátságos, fesztelen modoráért, remek, kissé fanyar humoráért világszerte kedvelték a vilájáró professzort — Helmi asszonnyal egyetemben. A házaspár aktív, majd nyugdíjas korában is igen nagy népszerűségnek örvendett a fiatal nyelvészek és egyetemi hallgatók között.

Sok barátja volt Magyarországon: a szakmabeli finnugristákon kívül a magyar nyelvészprofesszorok és kutatók sokasága — vidéken és a fővárosban egyaránt, s nem utolsó sorban a hazai néprázkutatók közösségének számos képviselője. Magyarországi gyűjtőútjain pl. Bálint Sándor, Nyíri Antal, Végh József voltak elsősorban segítségére, Erdélyben Kodolányi János, Viljo Tervonen és kolozsvári kollégák. Egy ízben én is kalauzollhattam őt, s egy hollóközi úton gyűjtési módszereit is megfigyelhettem, akárcsak Finnországban, amikor néhány napos gyűjtéssel egybekötött hámei kirándulásra vitt el bennünket Kálmán Bélával egyetemben. Azonnal elnyerte informátorai bizodalmát (finn adatközlőivel a megfelelő nyelvjárásban érintkezett), és kérdéseinek megfogalmazásában, logikájában szuverén biztonsággal, célratörően járt el. Életművét nem szűnök meg csodálni, mert páratlanul gazdag és teljes volt. Sok régi barátot élt túl, de még több tisztelőt és tanítványt hagyott itt váratlan halálával.

Balassa Iván köszöntése*

Személyes mondanivalóm mellett a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is tisztelettel és szeretettel köszöntöm nyolcvanadik születésnapja alkalmából Balassa Ivánt, Társaságunknak hosszú idő óta tagját és odaadó hívét.

Ünnepeltünk ahhoz a tudós nemzedékhez tartozik, amely a harmincas és negyvenes évek fordulója körül indult el kutatói pályáján, amely kornak — sajátos, sorsformáló történelmi idők közepette — társadalomtudományi vezérlő eszméje a magyar hagyományoknak, a népi életnek, a vidéki kultúra elemeinek a vizsgálata volt, mint a nemzeti továbbélésnek és felemelkedésnek a tudomány oldaláról segíthető záloga. A kibontakozó népi irodalom eszmevilágával rokon tudományos törekvéseknek a megtestesítői és egyúttal az ekkor felnövekvő tudós generációnak a tanítómesterei olyan egyéniségek voltak, mint Teleki Pál, Kodály Zoltán, Györffy István, Csűry Bálint, Mályusz Elemér, Szabó T. Attila és mások. Sorra alakultak ekkor azok az intézményi keretek is, amelyek e kutatási irányzatot képviselték és továbbvinni igyekeztek: a Táj- és Népkutató Intézet, a Magyarságtudományi Intézet, a debreceni Néprajzkutató Intézet, az Erdélyi Tudományos Intézet. E keretekben erősen meghatározó volt a nyelvtudomány és a néprajz jelenléte, olyan kutatási területek előtérbe hozásával, mint a nyelvjáráskutatás, a helynévkutatás, illetőleg a tradicionális paraszti kultúra tárgyi és szellemi termékeinek vizsgálata. Kisarjadtak azonban komplexebb, interdiszciplinárisabb törekvések is, amelyekben sajátosan egyesült egyrészt a nyelvtudomány és a néprajz szemlélete és módszertana, másrészt e két tudománynak a rokon társadalomtudományok, például a művelődéstörténet, a település- és népességtörténet irányába való kiszélesítése. A nyelvtudomány és a néprajz akkor meghatározó ágazatainak kölcsönösen megismerő, elismerő és segítő — mondhatni testvéri viszonya — úgy hiszem, napjainkig realitás.

Az idők persze közben, azóta alaposan változtak, új körülmények, új eszmék, új törekvések formálták erre-arra ennek az akkor felcseperedett nemzedéknek a tudományos pályáját, a hagyományos népi-nemzeti értékek megbecsülésére és azoknak legalábbis a kutatás szintjén megőrzésére irányuló igyekezete azonban a változó idő szülte módosulások után sem múlt el, és tegyük hozzá: szerencsére további nemzedékek eszmevilágából és kutatási tematikájából sem hamvadt ki.

A nevezett nemzedék jellegzetes képviselőjeként indult el Balassa Iván is a részben mesterei által is egyengetett, részben maga is választotta pályán, először jórészt nyelvészeti jellegű tanulmányokkal, amelyek azonban már magukon hordozták a nyelvi jelenségek mögötti társadalmi valóság érzékelésének, benne is elsősorban a „Wörter und Sachen” örökbecsű elvének érvényesítését is. Első közleményeinek színterei is jórészt nyelvészeti folyóiratok, főként a Magyar Néprajz, valamint a Magyar Nyelv, mely utóbbinak aztán — a néprajztudomány felé fordulása után is — többszörösen visszatérően máig szorgos munkatársává lett. Korai nyelvészeti cikkeinek tematikája nem véletlenül tükrözi akkori mestereinek, Csűry Bálintnak és Szabó T. Attilának tudományos-személyes ráhatását. Továbbá e korai cikkekben is, mint későbbi nyelvészeti és néprajzi közleményeiben eléggé szépen nyomon kísérhető az is, milyen ösztönző szerepűek voltak számára azok a kapcsolódások, amelyek a körülmények akkori gyors alakulása folytán többször változó tartózkodási, illetőleg munkahelyeihez fűttek: a bihari táj, Debrecen, Kolozsvár, Sepsiszentgyörgy, Sárospatak sorra jelennek meg írásaiban különféle helyi problematikában.

Legelső közleményében, amely kimondottan nyelvészeti (azon belül névtani) tárgyú és jellegű volt, az 1939-ben publikált „Szerep helyeinek”-ben (MNy. 1: 130—9) már több olyan vonás is feltűnik, mely — nem kis mértékben indítatásából is következő — később is megjelenik munkásságában: új források felkutatásának, az adatok minél bőségebb megkeresésének, valamint vallomásuk problémaérzékeny felhasználásának igénye, a történeti—művelődéstörténeti szemléletmód, a jelenségek magyarázatára való törekvés, a vonatkozó szakirodalmi előzmények ismerete

---

* Elhangzott a Györffy István Néprajzi Egyesület ünnepi ülésén, 1997. november 7-én.

és kritikus hasznosítása. 1940-ben már önálló nyelvészeti dolgozattal hívja fel magára a figyelmet: „A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse” cíművel, melyben már harmónikusán ötvöződnek a nyelvészetnek és a néprajznak a frazeológia vizsgálatában megnyilvánuló közös elemei.

Hosszú volna a listája és nem is ez alkalomba férő, hogy felsoroljam ünnepeztünknek ki-mondottan nyelvészeti tárgyú vagy oda is szorosabban kapcsolódó további közleményeit. Csak éppen címszerűen utalok olyanokra, mint „Az *a*-zás a kolozsvári Hóstát nyelvében” (MNy. 1941: 57–69), „A ledolgozás magyar megnevezései” (MNy. 1953: 138–43), „Földrajzi neveink és a földhasználati módok” (NytudÉrt. 70. sz. 209–13), „A legeltetés három műszava: *avas*, *avar*, *havas*” (MNy. 1971: 296–305), „A tokaj-hegyaljai borfélésegek terminológiája” (MNy. 1973: 299–308), „Az etimológia és a néprajzi kutatás” (NytudÉrt. 70. sz. 63–73), „Betlehem: a magyar bibliai eredetű földrajzi nevek kérdéséhez” (Benkő-Eml. 1991. 46–50); — továbbá szomagyarázatai (*furmint*, *patika* stb.); nyelvtudósokról való megemlékezései; nyelvészeti tárgyú könyvek, tanulmányok ismertetései; stb. Megemlékezései közül azonban kettőt külön is ki kell emelnem, egyrészt mint a nyelvészeti tudománytörténetet tüzetes leírással és értékeléssel gyarapító műveket, másrészt mint az egykori mesterek emlékének áldozott szép gesztusokat: „A múlt magyar tudósai” sorozatban Csúry Bálintról (Bp., 1988.) és a Püski Kiadónál Szabó T. Attiláról (Bp., 1996.) megjelent köteteit.

És akkor még nem szóltam Balassa Ivánnak mégiscsak zömében néprajzi jellegű munkásságában, főként nagy monográfiáinak sorozatában kiteljesedő nyelvtudományi érdemeiről. E művekben egyrésztől kisugárzik szerzőjük korai nyelvészeti-filológiai alapképzettsége, másrésztől olyan ismeretanyag halmozódik föl bennük, amely a magyar nyelvészet, mind annak történeti, mind leíró részlege számára elsőrendű forrássanyaggal szolgál. „A magyar kukorica” (Bp., 1960.), „Az eke és a szántás története Magyarországon” (Bp., 1973.), „Tokaj hegyalja szőleje és bora” (Bp., 1991.) — hogy csak a számunkra legtöbbet mondókat nevezzem meg a sorozatból — újonnan felkutatott nyelvi anyag közreadásával, a terminológiai problematika nagy gazdagságával, a szavak, kifejezések szemantikai és művelődéstörténeti hátterének tüzetes megvilágításával valóságos kincsesbánya a magyar szótörténeti kutatás segítségére. Magától értetődő, hogy e monográfiák terminológiai vonatkozású anyagából igen sokat tudtunk hasznosítani szótörténeti-etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) készítése során is. Más vonatkozásban értékes számunkra „A határokon túli magyarok néprajza” (Bp., 1989.) című műve, melyben az etnikai csoportok rajza a magyar perem- és szigetnyelvjárások kutatásához nyújt párhuzamokat.

De publikációin túlmenően is a hazai nyelvtudománnyal, annak művelőivel való kapcsolattartása tudományos pályája kezdeteitől napjainkig töretlenné mondható. Felülmúlhatatlan szervező készségével többször adott számunkra hathatós segítséget; ott láttuk, látjuk őt — nemegyszer aktív résztvevőként is — konferenciáinkon; pontos, lelkiismeretes lektori tevékenységével mozditja elő folyamatosan az „Új magyar tájszótár” munkálatait. Az élet mindennapjaiban sem szakadt el soha tudományunktól.

Így a magyar nyelvészeknek minden okuk megvan arra, hogy néprajzos barátaikkal együtt ünnepeljék Balassa Ivánt nyolcvanadik születésnapján, és kifejezzék legteljesebb elismerésüket eddigi életműve egészéért. E vonatkozásban nem mulaszthatom el, hogy ne utaljak arra, hogy a nyolcvanas évek végefelé megboldogult Imre Samu barátommal teljes meggyőződéssel tettünk ajánlást Balassa Iván akadémiai levelező tagságára, nemcsak nyelvészeti munkásságának ismeretében, hanem azért is, mert a magyar néprajz akadémiai képviselőtének akkori hiányában úgy éreztük, nekünk illett és kellett lépnünk ebben az ügyben. Nem rajtunk múlt, hogy kettőnk ajánlása nem járt eredménnyel; nyilván sokkal inkább múlt azon, hogy a Magyar Tudományos Akadémia utóbbi évtizedeinek máig tartó kurzusában a nemzeti érdekeltsgű nyelvészeti és néprajzi munkásság megbecsülése — finoman szólva is — nem éppen állt a tudánypolitikai érdeklődés előterében.

Kedves Iván! Amikor Társaságunk üdvözlétén keresztül a hungarológus nyelvészek népes tábora elismerését, nagyrabecsülését tolmácsolom Neked mindazért, amit a néprajztudomány mellett a magyar nyelvtudomány terén és ügyéért is tettél, hadd tegyem hozzá az én legmelegebb baráti jókívánságaimat is. Mivel — hogy úgy mondjam — lényegében egy bokorból nőttünk ki, külön is személyes örömmre szolgál, hogy életednek e nevezetes alkalmából Téged most itt köszönhetlek, kívánva számodra továbbra is erőt, egészséget, töretlen munkakedvet, még sok örömet az életben és sok szép eredményt a magyar tudomány hasznára. Isten éltesen sokáig!

BENKŐ LORÁND

A nyolcvanéves Király Péter köszöntése*

Elnök Úr! Hölgyeim és Uraim! Kedves Kollégák! A Magyar Nyelvtudományi Társaság Modern Filológiai Szakosztálya nevében nyolcvanadik születésnapja alkalmából tisztelettel és szeretettel köszöntöm Király Péter professzor urat, a magyarországi szlavisztika jeles képviselőjét.

Gyakran szokták mondani, hogy a 60., 70. stb. születésnapot megérni nem érdem, az csupán a szerencsének, az égnek kegyének, más szavakkal: az idő múlásának köszönhető. Ez önmagában véve igaz is. Ha azonban az idő múlásával el nem múló értékű alkotások születnek, akkor az ilyen évfordulók mégis természetes lehetőségei annak, hogy az alkotók vitathatatlan érdemeit legalább részben számba vegyük.

Csaknem fél évszázada már, hogy fiatal kezdőként közelebbi ismeretségbe kerültem Király Péter tanár úrral, akit korábban csupán látásból ismertem akkori munkahelyéről, a Széchényi Könyvtárból. A magyarországi szláv (pontosabban a szerb, horvát és szlovák) nyelvjárások tervbe vett feltérképezésének előmunkálatai, majd gyűjtőmunkája, ellenőrzése és feldolgozása során azután 1949 óta egyre szorosabb munkakapcsolat alakult ki közöttünk.

A magyarországi szláv nyelvjárások feltérképezése akadémiai tervmunkaként Kniezsa István elképzelései alapján kezdődött el, megvalósítani azonban csak annak szlovák részét sikerült, köszönhetően elsősorban és főként Király Péter soha nem lankadó tördésének. A szlovák nyelvátlasz munkálatai ugyanis a jubiláns irányításával folytak, s az évek során felgyűjtött és gondosan ellenőrzött anyag feldolgozása 1965-re teljesen befejeződött. Az Atlasz elvi alapjainak, tudományos céljának, típusának, feldolgozási módszerének a megfogalmazását, a szemléletes 235 térképlap elkészítését Király Péter, az egyes nyelvi jelenségek kommentálását Gregor Ferenc, a kutatópontok történetének a bemutatását Fügedi Erik végezte el. A kész kéziratot Király Péter szerkesztésében azonban különböző nehézségek miatt csupán 1993-ban sikerült megjelentetni, mégpedig két nyelven: szlovákul és németül (I. E. FÜGEDI—F. GREGOR—P. KIRÁLY, *Atlas slovenských nářečí v Maďarsku. Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Red. PÉTER KIRÁLY. Budapest—Budapest, 1993.).

Király Péter a kelet-szlovákiai Málca (Malčice) községben született 1917. november 22-én. Sorsának útja innét vezetett Kassán, Pozsonyon és Prágán át Budapestre. A II. világháború után települt át Magyarországra, a Széchényi Könyvtárban kezdett dolgozni, majd a Nyelvtudományi Intézetbe került, melynek 1959—1974 között igazgatóhelyettese volt. Ezt követően egyetemi tanárnaként az ELTE Szláv Filológiai Tanszékének a vezetője lett, s innét ment nyugdíjba 1987-ben.

A nem kevés gonddal és fáradsággal járó tudománysszervező és irányító munkája mellett — és talán annak ellenére is — azonban a hangsúly mindenképpen a sokirányú, szerteágazó tudományos tevékenységére teendő. Ennek eredményeként a szlovakisztikát, a szlavisztikát és a hungarisztikát egyaránt nagy figyelmet érdemlő, becses munkákkal gazdagította.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. november 25-i ülésén.

Nyelvjárási kérdésekkel már pozsonyi egyetemistaként kezdett foglalkozni, s ez irányú érdeklődése egész pályáján nyomon követhető. Egyebek közt aktív közreműködője a Nemzetközi Szlavisztikai Bizottságban az Általános Szláv Nyelvatlasz munkálatainak is. A mostani alkalom nem arra való, hogy e gazdag — és szerencsére még nem befejezett — életmű bibliográfiáját felsoroljam (az 1986. évig terjedő időszakra l. Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Szerk. GREGOR FERENC és NYOMÁRKAY ISTVÁN. Bp., 1987. 11—22), némely tételére azonban — a már említett Nyelvatlaszon kívül is — feltétlenül utalni kell.

Ismeretes, hogy több szlovák és magyar nyelvemlék gondos közreadása köszönhető a jubilánsnak. Mégis megkülönböztetett figyelmet érdemel a XVIII. századi keletiszlovák kálvinista kiadványok beható elemzése (l. KIRÁLY PÉTER, A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953.). Király Péter múlhatatlan érdeme, hogy a keletiszlovák nyelvjárás ezen emlékeit és azok szerepét fontosságuknak megfelelően értékelve mutatja be és helyezi el a szlovák írásbeliség és a szlovák irodalmi nyelv kialakulásának nehéz folyamatában.

S a szláv források gondos tanulmányozásával és minden apró részletre figyelő elemzésével a jubiláns jelentősen hozzájárult a magyarság őstörténetével kapcsolatos egyes kérdések pontosításához is. Itt mindenekelőtt a magyarok egykori megnevezéseinek a sokoldalú és árnyalt bemutatása, az azokból adódó hasznos tanulságok összegezése emelendő ki (l. pl. MNyTK. 141. sz., MNyTK. 148. sz., MNy. 1977: 31—49, Századok 1977: 320—8; MNy. 1984: 431—9, MNy. 1987: 162—80; 314—33, StSl. 36: 221—5 stb.).

Feltétlenül szólni kell a rendkívül sok újdonságot hozó és értékes szempontot felvonultató azon dolgozatairól, melyeket Király Péter az egykori egyetemi nyomda nagyszombati és budai működésének szentelt, szentel. Ezek révén az a torzításmentes, valós kép tárul elénk, amely az akkori Magyarország nemzetiségeinek a magyarsághoz fűződő kapcsolatait és egymáshoz való viszonyát, nyelvi, irodalmi, gazdasági és politikai törekvéseit jellemezte (l. pl. Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Szerk. KIRÁLY PÉTER. Bp., 1985., Művelődési központok a Duna-medencében. In: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 197—229, PÉTER KIRÁLY, National Endeavours in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777—1828. Bp., 1993. stb.).

Kedves Király Tanár Úr! Kedves Péter! Kollégáid, barátaid és tisztelőid nevében is szeretettel kívánok jó egészséget, további töretlen munkakedvet, újabb tudományos sikereket a következő esztendőben. S miután az a megtiszteltetés ért, hogy 60., 70. és most a 80. születésnapod alkalmából is köszönthettek, szívből kívánom, hogy ugyanezt megtehessem születésnapod legközelebbi kerek évfordulóján is.

GREGOR FERENC

Harmatta János köszöntése 80. születésnapján*

Ember legyen a talpán, aki a ma rám váró feladatnak meg akarna felelni, hogy tudniillik méltassa, azaz méltó szavakkal érzékeltesse a nyolcvan esztendő Harmatta János életművét. Félreértés ne essék: nem azért nehéz a feladat, amelynek vállalására a nyelvész-társadalom illusztris korifeusa, Benkő Loránd szedett rá, mintha nehéz volna annyi mindent összeszedni, amiből érdemleges laudatio kerekedhetné ki. (Persze már ilyesmi is előfordult akadémiai pályafutásom során.) Korántsem; épp ellenkezőleg: éjfélig itt maradhatnánk, ha az ünnepelt munkásságát az ifjonti — tavaszi — szárnypróbálgatástól, az ózonról írott önképzőköri pályaműtől kezdve a termékeny őszi címeként fel akarnám sorolni. Harmatta János azonban — Petőfi jellemzésétől

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. november 26-i ülésén.

eltérőleg — ő sz fejjel sem gondatlan rossz gazda, könnyelmű fecsérles helyett gyűjtőget-gyarapít továbbra is mind a mai napig; és reméljük, kívánjuk, hogy gyarapítsa az egyetemes tudomány kincsházát még sok becses írással.

Húsz évvel ezelőtt ugyanitt még mint debreceni utazóprofesszor és jóbarát köszöntöttem a *sexagenarius* Harmatta Jánost — *commilitonem, symphilologunta, consenescentem*. Most folytathatnám a jelzők sorát: *symphilokalunta, synchaironta, sympaschonta*. Akik ismernek, tudják, milyen ádáz ellensége vagyok a henye jelzőknek, de itt és most meggyőződéssel használtam valamennyit: igenis *bajtársam* volt és most is az, akit hajdani vitézkedésének számontartása nélkül ma sem jellemezhetne méltán senki. Együtt kedveltük és tiszteltük a lefordíthatatlan *logos*-t Eötvös-kollégiumi összetalálkozásunk, azaz 1935 óta. Ez az évszám arra emlékeztethet bennünket, hogy a vásárhelyi *maturandus* 1935 tavaszán még Gombocz Zoltánhoz intézte felvételi kérelmét az Eötvös Collegiumba, de május elseje után már csak a szellemével találkozhatott a Collegium falai között. (Vö. MNy. 1977: 392 skk.) Véletlen, de *fatális* egybeesés: a legnagyobb magyar nyelvtudós elköltözött, amikor néhány héttel később az érettségi vizsgát tett ifjú bekopogtatott, hogy átessen azon a bizonyos fejkopogtatáson és — jelképesen — átvegye Gombocz Zoltántól az élet és a tudomány fákláját, *vitai lampada*. Azóta együtt éltünk, együtt dolgoztunk, *militemus non sine gloria*, és együtt öregedtünk meg. Az imént Periklés thukydidési beszédének szavait csempészttem be jelzőim közé: igen, *szerettük a szépet és a bölcsességet aneu malakias*, és hosszú évtizedeken át együtt örültünk, együtt szenvedtünk.

Ha most a szubjektív emlékezés húrjainak pengetése helyett áttérek az ünnepi alkalomhoz illő emelkedett hangú, de tárgyilagos méltatásra, egyetlen mozzanatot emelek ki Harmatta János tudósjelölti pályájának legelejéről: Első nekifutásra — úgy nagyjából — megismerkedvén az Eötvös Collegium kincsházának gazdagságával, Szabó Miklósnál, az új igazgatónál nem egy, hanem egy nyaláb könyvvel jelentkezett, hogy mindezt az első héten nem is a könyvtárban, hanem fent a szobájában óhajtaná tanulmányozni. A marcona fogadtatást, igazgatónk meghökkenését nem részletezem; az újdonsült kollégista a kezdetek kezdetén sem érte be egy könyvvel, tudvágyát szakhoz nem kötötte, hanem máris átpillantását vágyta az egésznek. Egy cseppben a tenger, *ex uno discamus omnia*. Emlékszem még a kezdő tudós egyetemi megítélésére: érdeklődési körének folyamatos tágulását nem minden idősebb pályatárs nézte jó szemmel, inkább értetlenkedéssel vagy éppen rosszállással; nagyon is tervszerű „kalandozásait” a szarmata síkságon vagy még azon is túl a hazai romantika volgai lovasához hasonlították. Aztán szép csendben tudomásul vették, hogy a madáchi — ill. görög — tudvágyat (a *phileidémon*-t) nem szabad szakhoz kötni, idő- vagy térbeli korlátok közé szorítani.

Harmatta János a görög és latin mellett a magyar szakot is becsülettel végezte. Nyelvkész-ségét és memóriáját igen korán a légyfogó szalaghoz hasonlították: minden megragadt benne és rajta. Kezdetől fogva nem érte be az akármily tágon értelmezett klasszika-filológia feladataival és lehetőségeivel: egy személyben volt klasszikus filológus, ókori történész, régész, néprajzos, a teljes felkészültség vértetében otthon érezhette magát az indoeurópai és a magyar vagy az általános nyelvészetben, iranisztikában, indológiában, a Kelet-kutatás legkülönbözőbb problémáival szembekerülve — Belső-Ázsiától és Kínától a nyugati gótokig, a szibériai Iszjet folyóról elnevezett hérodotosi *Issédones*-től Dél-Arábiáig.

Nem klasszikus görög szó sem a *panoráma*, sem a *panoptikum*, mégis ezeket — persze inkább az elsőt — kell használnom, ha a sok-sok közül néhányat kiragadva Harmatta János áttekinthetetlenül gazdag, de mégis szervesen összefüggő — ha úgy tetszik: *cohaerens* — munkásságából néhány címet hadarva felsorolok: „Hérodotos Skythikája”; „Hellánikos mítikus népei”; „Az Ahhijawa-kérdés”; „Egy hettita törvény”; „Kyros és Babilon”; „Kimmerek és szkíták”; „Szarmata tanulmányok”; „A déloroszországi iráni törzsek”; „Irano-Elamica”; „Irán és Kína”; „Dura-Európos és az iráni Mezopotámia”; „Sino-Indica”; „Aśoka görög feliratai”; „Szaszánida feliratok”; „Irániak és finnugorok”; „Irániak és magyarok”; „Egy finnugor nép az antik hagyományban”; „Obi-ugor

állatnevek”; „Byzantino-Turcica”; „Bizánc és a türkök”; „Bizánc és az arab hódítás”; „Iranoturcica”; „Bizánc és a Szaszanidák”; „Egy új közép-iráni nyelv”; „A hun aranyíj”; „A hun birodalom felbomlása”; stb. Amit az ünnepelt nem ezekkel a példaképp említett régebbi tanulmányaival, hanem a Németh Gyula-féle „Attila és hunjai”-val kapcsolatban a néhány éve szerkesztett reprintkiadás bevezetőjében megállapított, hogy tudniillik a hunokról 1940 óta publikált sok és terjedelmes mű közül „egyik sem íródott a sokféle forrásanyag teljes ismeretében és a (megszóltatásához) szükséges tudományágak kompetenciájával”, — azt az előzőkben érintett témákról, illetve diszciplínákról is elmondhatjuk: mindezekhez ő az egyre bővülő, változatos forrásanyag szuverén ismeretében és vitathatatlan kompetenciával szól hozzá, és fáradhatatlan kutatómunkájával az eleven tudást gyarapítja. De kerüljünk közelebb: A magyar őstörténet kérdései; Anonymus a magyarok kijöveteléről... Ha most csak ez utóbbi tárgy körből a közelmúltban publikált két tanulmányát — „A magyarság őstörténete” c. áttekintést és a legutóbbi „A honfoglalás mai szemmel” címmel tartott előadását — nézzük, szinte teljes képet formálhatunk Harmatta Jánosnak mindnyájunkat érintő tudományos munkásságáról. Kalauzolásával elkalandozhatunk a kínai és tibeti forrásokból meríthető tanulságoktól a magyar honfoglalás lefolyásának megismerése szempontjából felbecsülhetetlen nyugati krónikákig, gazdagodhatunk a legújabb, számunkra általában szinte követhetetlen régészeti felfedezések anyagának megszóltatásával, korai — és késői — görög szerzők adatainak az ősmagyarságot érintő megfajtásával.

Húsz éve sem véletlenül használtam a *commilito* kifejezést az ünnepelt jellemzésére: ha nem lett volna fiatal korában lovastűzér, hogy érthetett volna a lovasnomádok fegyverzetéhez, lőszerszámaihoz, vagy hogy tudta volna követni honfoglaló eleink folyómenti vonulásának logisztikai meggondolásait? Elmondhatjuk róla Horatiusszal: *militavit (et militat) non sine gloria*. Közben pedig klasszikus-filológus mivoltához sem vált hűtlenné: Hérodotos-tanulmányait nem is említve önző módon ragadom ki a sok közül Tacitus történetiszemléletéről írott tanulmányát.

De térjünk vissza még egyszer Attilára és hunjaira! A napokban láthattuk a tv képernyőjén — a szépséges Sophia Loren társaságában — Attilát, a vérszomjas, kutyafejű barbárt, aki csak gyilkol, pusztít és fosztogat. Ez az Attila ijesztően emlékeztet nemcsak a nyugati közvéleményben másfél évezrede kísértő torzképre, hanem a legújabb kori tudományos irodalom egyik végletére, pl. E. A. THOMPSON 1948-ban megjelent monográfiájának vezérmotívumára is. F. ALTHEIM állásfoglalása (Attila und die Hunnen, 1951.) nem az ellenkező végletet, hanem a hunok történeti szerepének józan megítélését tükrözi. Harmatta János sem túloz, amikor — még az Altheiménál is szélesebb perspektívában folytatott vizsgálódásainak eredményeképpen — pozitívan értékeli Attila jelentőségét. Persze amiként Altheimről megírták, hogy aki az árbocka tetejére kapaszkodik, „s'expose aux vents”, a magas vártárról szemlélődő Harmatta János is nem egyszer tette ki magát a szelek mérgének — de ezt bölcs derűvel tűri, »nemesen állja«, sőt élvezi. *Suave mari magno...*, — amint már Lucretius is megírta.

Nehezen követhető felsorolásunkból kitűnhetett, hogy a nyolcvan esztendőes Harmatta Jánost egyforma joggal köszönhetjük nyelvészek, régészek, filológusok, néprajzosok stb., mint szakmáink páratlan termékenységű reprezentánsát és előbbrevívójét, és egyhangú lelkesedéssel kívánhatjuk, hogy istenáldotta tehetségét, felkészültségét még sokáig hasznosíthassa mindannyiunk örömére és gazdagodására.

Ad multos annos!

BORZSÁK ISTVÁN

Emlékezés Imre Samura*

1. Imre Samu, a nyelvtudós, aki nyolcvan évvel ezelőtt itt született, ebben a hányatott sorús jeles községben, eljutott a tudomány magas ormaira. Ady szavait kölcsönözve azt mondhatjuk, hogy Imre Samu is az Értől — azazhogy a Pinkától — indult el, s bejutott a nagy óceánba. Az a pálya ugyanis, amely felsőöri szövegközléssel, illetőleg egy, a felsőöri helyneveket feldolgozó kiadvánnyal indult, negyvenöt évvel később, 1985-ben az akadémiai rendes tagságig ívelt.

Erről a hirtelen és korán megszakadt tudományos pályáról itt, a jeles nyelvész szülőfalujában, a felsőöriek előtt szólnom megtisztelő kötelesség számomra. Úgy gondolom, akkor hozhatom közelebb a tisztelt hallgatósághoz a nyelvtudós Imre Samut, ha a rendelkezésre álló rövid időben főbb tevékenységi területeiről szólok. Ha azt kísérem meg összefoglalni, ha csak távirati stílusban is, hogy mit tett Imre Samu a magyar nyelvtudományban s a magyar nyelvtudományért.

2. Imre Samu aktív pályájának nagy részét a Nyelvtudományi Intézetben töltötte. Hozzánőtt az Intézethez. Különböző tisztségeket is viselt, titkára, majd igazgatóhelyettese s ügyvezető igazgatója is volt. Tehát szervező, irányító feladatokat is ellátott. Mindezt a rá jellemző kötelességtudattal, ügyszeretettel, precizitással. A hivatali pontosságot meg lehetett volna mintázni róla. Német kifejezéssel szólván gewissenhafter Beamter volt — a szó jó értelmében. Mert gazdája volt a rábízottaknak.

Tudatosan vállalt közéleti funkciókat is. Részt vett a Magyarok Világszövetsége és az Anyanyelvi Konferencia elnökségének a munkájában, éveken át szerkesztette a Nyelvünk és Kultúránk című folyóiratot. Éspedig azon meggyőződésből, hogy hozzá tud járulni a kisebbségi magyar nyelv megtartásához, a kisebbségi és az anyaországi magyarság kapcsolatainak a bővítéséhez. Őt tehát nem ilyen-olyan politikai célok vezérelték, hanem az egyetemes magyarságnak az ő számára fontos ügye. (Például a kisebbségi anyanyelvi oktatás. Felsőőrben 1655 óta működik magyar iskola. A kényszerű szünetet a kisebbségi sorsban az Anschluß utáni hitleri évek jelentették.)

Imre Samu leíró nyelvészettel is foglalkozott, az akadémiai leíró nyelvtan néhány fejezetét ő írta. Az anyanyelv használata iránti felelősségtudata vezette oda, hogy viszonylag gyakran foglalt állást nyelvművelési kérdésekben, hogy nyelvhelyességi ügyekben is hallatta szavát. Ötvennél is többre rúg idevágó közleményeinek a száma.

A nyelvtörténet szívesen művelt területe volt. Legfontosabb nyelvtörténeti munkája „A Szabács Viadala” című könyve (1958.). A Szabács Viadala hősi ének, amely azt regéli el, hogyan foglalták vissza a töröktől Mátyás király seregei a Száva folyó jobb partján fekvő várat. A hősi énekkel kapcsolatban fölmerült a gyanú, hogy hamisítvány. Imre Samu alapos nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti, helyesírástörténeti, írástörténeti elemzéssel azt állapította meg, hogy hiteles, tehát az ostrom idején vagy nem sokkal utána íródott hősi énekről van szó. Imre Samu foglalkozott a huszita helyesírás kérdéseivel is (A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964.). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának pedig állandó lektora volt.

3. Imre Samu azonban elsősorban, tehát mindennek előtt és fölött nyelvjáráskutató, dialektológus volt. Az a tény, hogy itt, Felsőőrben született, e szempontból meghatározó fontosságú körülmény. Ugyanis ennek köszönhető, hogy a debreceni egyetemen Csűrű Bálint fölfigyelt rá, s a felsőöri nyelvjárás tanulmányozására vette rá. A felsőöri nyelvjárás olyan színes, változatos kincsesbánya nyelvtudományi szempontból, hogy Csűrű szinte nem is tehetett mást, mint azt, hogy rávegye tehetséges hallgatóját ennek a nyelvjárásnak a tanulmányozására — tudván azt, hogy Imre Samu kitűnő ismerője az itteni magyar nyelvjárásnak. S a fiatal egyetemi hallgató tollából sorra-

---

* Előadásként elhangzott Felsőőrben 1997. október 31-én egy emlékünnepeken abból az alkalomból, hogy Imre Samu 80. születésnapján leleplezték a település szülöttének az emléktábláját.

rendre jelentek meg a felsőöri tárgyú közlemények! Örömmel állapíthatjuk meg, hogy Imre Samu hat kötetet is szentelt anyanyelvjárása vizsgálatának, sorrendben a következőket: „Felsőőr helynevei” (1940.), „A felsőöri földművelés” (1941.), „Az é hang állapota a felsőöri nép nyelvében” (1942.), „Német kölcsönszók a felsőöri magyarság nyelvében” (1943.). Itt a sor megszakadt, mert közbejött a katonáskodás, a hadifogság, majd a vasfűgőny. A sor 1971-ben folytatódott „A felsőöri nyelvjárás” című monográfia közzétételével. 1973-ban jelent meg Imre Samu sokat forgatott, rengetegszer hivatkozott munkája, a „Felsőöri tájszótár”. Ez a szótár olyan mű, amely izgalmas olvasmány mindazoknak, akiket a felsőöri magyarság egykori élete, szokásai, hiedelemvilága, színes, sajátos szókészlete érdekel. Három címszó kiragadásával is jól szemléltethető már, mennyi néprajzi, hely- és tárgytörténeti szempontból fontos és érdekes információt tartalmaz, mondhatnám azt is: rejteteget ez a kitűnő szótár (*palázol, Pappbűrű, srájtli* a.).

Imre Samunak, a dialektológusnak kettős fundamentuma, tartóoszlopa is volt. Felsőőr, felsőöri anyanyelvjárása mellett az, hogy a magyar nyelvjárások atlaszának munkatársa s ebből következőleg a magyar nyelvjárások nagy részének közvetlen ismerője volt. Az atlaszadatok gyűjtésében, helyszíni ellenőrzésében, majd megszerkesztésében, a gyűjtés módszertani tapasztalatainak az összegzésében és az atlaszadatokban rejlő tanulságok kiaknázásában, az atlasz megszólaltatásában oroszlánrészt vállalt. A magyar nyelvjárások atlaszának anyaga alapján készítette el saját maga által is legfontosabbnak tartott nyelvtudományi munkáját, „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című szintézisét. Úgyszintén az atlaszadatok feldolgozásával írta meg akadémiai székfoglalóját, amely „Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján” címmel 1987-ben látott napvilágot.

Imre Samu 1988-ban, a magyar nyelv hetén Szombathelyen, az Ember, nyelv, táj címmel rendezett tudományos ülésszakon lírai hangvételű vallomásban emlékezett pályájára. Egyebek mellett ezt mondta: „Felsőőr számomra még több is, mint egyszerűen szülőföld: egész életpályám alakulásának egyik meghatározó oka és tényezője. Ugyanis: az, hogy eredeti elképzelésem ellenére nem irodalmár, hanem nyelvész, azon belül is nyelvjáráskutató lettem, távolról sem saját elhatározásomból, hanem jóemlékű debreceni professzorom, a modern magyar dialektológia megteremtője, Csűry Bálint rábeszélése, sőt eléggé határozott és jól érzékelhető pressziójára történt. S ennek egyetlen oka az volt, hogy Felsőőrben, ebben a különösen érdekes, sajátos nyelvi archaizmusokat és sajátos neologizmusokat felmutató városban születtem. S Csűry Bálint ennek a nyelvjárásnak a feldolgozására szemelt ki engem. Annak megítélése, hogy Csűry Bálint elképzeléseinek mennyire tettem eleget, nem az én feladatom. Azt azonban idestova fél évszázad távolából is nyugodtan elmondhatom: nem bántam meg, hogy annak idején gyáva voltam ahhoz, hogy a professzori akaratnak ne tegyek eleget” (Nyr. 1988: 271).

Milyen jó, hogy Imre Samu annak idején, ott Debrecenben „gyáva” volt! Ha nem lett volna az, akkor vajon mit tudhatnánk ma Felsőőr érdekes, sajátos, színes nyelvjárásáról? Annyit még csak megközelítően sem, amennyit tudunk — neki köszönhetően. Ami pedig azt illeti, hogy vajon mennyire felelt meg földjük, kedves felsőöriek, Csűry professzor elképzeléseinek, azt felelhetem: Csűry Bálint büszke volna Imre Samura.

Mi, az ezredvég magyar nyelvészei örömmel és hálával gondolunk arra, hogy Imre Samu annyi mindent leírt, följegyzett, megmagyarázott, s közzétett a felsőöri magyar nyelvjárásból. Bizton mondhatjuk: a délelőtti leleplezett emléktábla méltán került Felsőőrbe. Imre Samu számára ugyanis Felsőőr nemcsak kibocsátó fészek volt, hanem a gyermekkora s az édes anyanyelvet, anyanyelvjárást idéző otthon is maradt. S Felsőőr nyelvtudóssá lett fia hű maradt munkásságában is ehhez az otthonhoz. Megérdemli, hogy a felsőöri magyarok is megőrizték emlékét.

Imre Samu és a néprajz*

Éppen hatvan évvel ezelőtt, 1937 őszén, egy fiatalember kopogtatott be a debreceni Tisza István Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyar Nyelvészeti Szemináriumába. Arra hivatkozott: Csűry Bálint professzor úr küldte, hogy mint elsőéves magyar szakos hallgató ismerkedjék meg a könyvtárral. Akkor én már a másodévet végeztem, és nemcsak bejáratos voltam a szemináriumba, hanem időnként a könyvkölcsönzést is rábízta. Szívesen fogadtam a láthatóan zavarban lévő Imre Samut, aki még tegezni is csak külön felszólításra mert, pedig mint utólag kiderült, alig három héttel voltam idősebb nála. Akkor még nem érzékeltam, hogy Felsőőr és Pápa után Debrecen valóságos világvárosnak tetszik, különösképpen a még alig egy évtizedes Központi Egyetem hatalmas épülete kápráztatta el az embert.

Mindketten a nagy múltú Debreceni Református Kollégium új épületében laktunk, az ún. Református Tanárképzőben, melyet 1922-ben a budapesti Eötvös Kollégium mintájára Baltazár Dezső (1871—1936) hozott létre, és teljes ingyenességet, külföldi ösztöndíjat, a doktori disszertáció megjelentetését, és végezve elhelyezkedést biztosított a legjobb eredményt felmutató bölcsészettan hallgatóknak. Imre Samu és jómagam több más Csűry-tanítvánnyal együtt ennek az intézménynek voltunk tagjai. (A Református Tanárképzőt 1950-ben megszüntették és azóta sem állították vissza.)

Imre Samu a Pápai Református Gimnáziumból kitüntetéses érettségivel került a Debreceni Egyetemre, ahol a magyar—latin szakot választotta, azzal az el nem titkolt szándékkal, hogy első-sorban irodalommal kíván foglalkozni. Ebben az időben még osztrák állampolgár lévén csak miniszteri engedéllyel iratkozhatott be magyar egyetemre, így mivel ez a hozzájárulás késett, nem vehetett részt az egyetemi polgárrá fogadás ünnepségén. Erre később a dékánnál került sor, aki nem volt más, mint Csűry Bálint. Erről egy visszaemlékezésében Imre Samu így írt: „Csűry megnézte az indexemet, látta, hogy Felsőőrben születtem, s az első kérdése az volt, tudom-e, hogy milyen érdekes színes tájszólással beszélnek a felsőőriek. Én igennel feleltem, amiben volt is némi igazság. Sőt — vesztsemre — még azzal is eldicsekedtem, hogy a felsőőri népszokásokról, tájszavakról előadást is tartottam a pápai Képzőtársaságban (Önképzőkör). Ennek Csűry láthatóan megörült, lelkesítően beszélt a nyelvjáráskutatás fontosságáról, szépségéről és fejtegetéseit azzal a kijelentés értékű kérdéssel zárta: ugye akkor nyelvész leszek és majd elkészítem a felsőőri nyelvjárás monografiáját.” Egy első éves hallgató nemigen mert a „nagyhatalmú” dékánnal szembeszállni, és a feltett kérdésre igennel válaszolt. Bár eleinte sokat vívódott a döntéssel, de élete vége felé ezeket a sorokat írta le: „Ha mai tapasztalataimmal újra pályaválasztás előtt állnék, ma már tudatosan törekednék arra, hogy magyar nyelvész, nyelvjáráskutató lehessenek.” Ez a döntés pedig azt jelentette, hogy egy életen át foglalkozott kedves szülőföldjével, Felsőőrrel, legmagasabb fokon a magyar nyelvjárásokkal és annak rendszerét egy alapvető munkában összefoglalta. Mindez azonban nem magyarázza, hogy kapcsolódott a néprajzhoz. Ennek indítékait a Csűry-iskola módszerében kell keresni.

Először a fonetikus írás alapelemeit kellett elsajátítanunk, melynek alapjául az az egyszerű módszer szolgált, melyet Csűry a Szamosháti Szótárban alkalmazott. Szemináriumi gyakorlatokon az általa vagy valamelyik tanársegéde (Végh József, Bakó Elemér) által diktált szöveget kellett rögzíteni és bemutatni, hogy annak helyességéről a gyakorlatot vezető meggyőződhessek. Legelső feladataink közé tartozott a falvakban a szöveglejegyzés, mely minden további munkának alapját képezte. Hiszen az egyes szavakat természetes környezetükben rögzítette, így a későbbi feldolgozó munkában (szótár, hangtan, alaktan, jelentés tan stb.) jól fel lehetett használni. Imre Samu legkorábbi gyűjtései is szöveglejegyzések (pl. Néprajzi szöveggyűjtés Felsőőrből: MNny. I [1939]: 164—70) voltak (pl. felsőőri lakodalom). Először mindenki az anyanyelvjárásából jegyzett le, és csak azután kerülhetett sor más nyelvjárás szövegeinek rögzítésére.

* Elhangzott Felsőőrben 1997. október 31-én az Imre Samu-emlékünnepélyen.

Kézenfekvő, hogy a szövegek a legtöbb esetben prózai népköltési hagyományok, szokásleírások, munkamenetek rögzítése sorából kerültek ki. Ez utóbbiak különösen alkalmasak arra, hogy egy-egy tárgykörhöz csoportosítva szótárak készüljenek belőlük. Ezzel kapcsolatban maga Imre Samu állapította meg a következőket:

„A szókincsgyűjtésnek új, elsősorban a Csűry-tanítványok által művelt, viszonylag rövid életű változata volt a tárgykörmonográfia. A szó szoros értelmében véve nem is nyelvészeti munkák ezek, hanem *tárgyi néprajzi leírások* [kiemelés tőlem — B. I.], amelyek már leírásban is igen nagy gondot fordítanak a tágabb értelemben vett műszóhasználatra, s a leírórésshez gazdag, gondosan összeállított, példamondatokban bővelkedő szótári rész csatlakozik. Ez a műfaj kétségtelenül hasznos formája volt a nyelvjárási gyűjtésnek nemcsak komplex jellege, az összegyűjtött értékes szóanyag miatt, hanem azért is, mert bizonyos témaköröknek (pl. földművelés, kendermunka, táplálkozás, fazekasmunka stb.) az ország különböző területein való összegyűjtése módot adhat szóföldrajzi következtetések levonására, segítheti a jövevényszó kutatást, sőt a művelődéstörténet számára is jelentős adalékkal szolgálhat” (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 23).

Magától értetődően a szakdolgozatok, majd az azokból kifejlődött doktori disszertációk között a földművelés munkamenete és szókincse jelentős szerepet játszott, hiszen a Csűry-iskola tagjai döntő többségükben faluról származtak. Tudomásom szerint az első ilyen tárgyú szakdolgozatot Ruszkai Endre készítette (A földműveléssel kapcsolatos műszavak Göncruszán), majd Balassa Iván disszertációja következett (A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940.), ezután egy évre megjelent Imre Samunak „A felsőöri földművelés” (Debrecen, 1941.) című könyve, melyben a szerző hasznosította az előző munkák tapasztalatait és elkerülte a buktatókat. Ezért e dolgozatot ma is a legjobb táji földművelési összefoglalásunknak tekinthetjük.

Bevezetőjében jellemző megállapításokat tesz: „Egyik legérdekesebb s még ma is legkevésbé ismert nyelvjárásunk a mai Németországhoz tartozó Felsőőr magyar népének nyelve. Felsőőr ősi Árpád-kori település. Nyelve is számos ősi sajátosságot őrzött meg. Ez az ősi nyelv ma napról-napra jobban pusztul... Ebben a munkámban egy nagyobb foglalkozási ágnak, a földművelésnek a munkamenetét és műszókincseit adom. A szókincsnek erre a rétegére hatott legkevésbé a környező német nyelv” (1).

Valóban a felsőöri földművelés a XX. század első felében még nagyon sok régiséget őrzött meg. Elegendő, ha az ekével és szántással kapcsolatban említék meg néhányat. Ilyen pl. a *nád, nádol* 'ekevasat edz, illetve új anyag hozzáöntözésével javít'; valószínűleg valamelyik délszláv nyelvből történt az átvétel és az élő nyelvjárásból már régebben kikopott (TESz.; BALASSA IVÁN, Az eke és a szántás története. Bp., 1973. EWUng. 180—2.) A *lemés* „a kormány elejére erősített éles vas, mely a földet vízszintes irányba felhasítja” (IMRE i. m. 70). A faekén így nevezték az „ekevasat, szántóvasat” azokon a helyeken, ahol valamelyes szláv hatás érvényesült. Ezt az elnevezést csak a nyugati nyelvjárásterületen találjuk meg napjainkig nagyobb mennyiségben (MNYA. 126. lap), egy-két szórványadattal az északi magyar—szlovák nyelvhatár közelében is találkozhatunk. Mindezekből sok érdekes következtetést lehet levonni (BALASSA i. m. 186—90). — Mindebből kitetszik, hogy Imre Samu néprajzi jellegű munkái milyen távlatokat nyitottak meg. Ha ehhez még könyve bevezetésének egy mondatát is hozzávesszük, akkor láthatjuk, hogy nemcsak a tárgyi, hanem a szellemi hagyományokra is nagy gondot fordított: „Az egyes munkáknál rámutatok az érdekesebb néprajzi szokásokra, babonákra is” (5).

Csűry Bálint közvetlen tanítványai szinte kivétel nélkül részt vettek valamilyen helynévgyűjtő munkában. A legtöbben az 1936-ban megindult Bihar megyei vállalkozásban tevékenykedtek. Mások saját szülőfalujukban rögzítették az élő helyneveket, és lehetőleg a történeti adatokat is igyekeztek felkutatni. Imre Samu első nagyobb vállalkozása, a „Felsőőr helynevei” (Debrecen, 1940. 36 l. + térkép) innen származik. Az élő helyneveken kívül gondosan összegyűjtötte a református egyház irattárának adatait éppúgy, mint az egyes családoknál megmaradt adásvételi szerző-

dések, záloglevelek, leltárak feljegyzéseit. Mindig figyelemmel kíséri a néprajzi vonatkozásokat is. Az *avas*-sal kapcsolatban utal annak a makkoltatással való összefüggésére. A *Kurucvölgy*-höz a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódó monda sejthető. A *gyepű*-ről érdekes történeti-néprajzi megjegyzéseket tesz.

Imre Samunak van egy kiadatlan kézírata is: „Gyermekjátékok Felsőőrben” (Néprajzi Múzeum Etnológia Adattára 131), amit még 1940 körül gyűjtött. — Nemcsak részletmunkákat publikált, hanem azontúl Felsőőrről és a burgenlandi magyarságról egy összefoglalást is közreadott, „Az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok” (Népi kultúra — Népi társadalom 7. [1973]: 119—35) címen, melyben nemcsak történeti és nyelvjárási áttekintést ad, hanem szól a gazdálkodásról, a nagycsaládról. Ezzel kapcsolatban külön megemlíti az Imre nagycsaládot, mely 8 kiscsaládból állott ebben az időben, és 30 különböző korú családtag tartotta a rokonságot. Említi a gerendából épült házakat, a háziipart és a kisipart, hiszen például az őri bicska messze földön keresett árucikknek számított. Számos népszokást: a lucázást, Aprószentekkor a korbácsolást és a szinte napjainkig gyakorolt összejövetelt, a tollfosztást is megörökítette. A természetfeletti erővel rendelkező lények közül a boszorkányt így határozta meg: „...bizonyos emberfeletti képességekkel rendelkező, általában mások számára rosszat előidézni képes öregasszony. Gyermekkoromban még különböző históriákat ismertek az öregek a boszorkányok tetteiről: tehenek tejét elapasztották, forgószelet idéztek elő, haragosaikat betegé tették.”

Imre Samu tizenkét éves koráig benne élt Felsőőr közösségében, ami azt jelentette, hogy pontosan ismerte és tudta, hogy a munkában, ünnepben, szórakozásban mit kell, mit szabad és mit nem lehet az egyes korosztályok, társadalmi rétegek tagjainak tenni. Ezért amikor Felsőőr néprajzáról leír valamit, akkor adatközlő és tudós feldolgozó egy személyben, hiszen kapcsolatát élete végéig nem veszítette el szeretett szülővárosával, ahova amikor csak tehetett — ha csak napokra is —, nagy örömmel tért vissza.

Sorsunk nemcsak Debrecenben, hanem Kolozsvárt is összekapcsolódott. Engem 1941. szeptember 1-jével a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumhoz neveztek ki néprajzkutatónak, és kolozsvári professzoromnak, Szabó T. Attilának azt javasoltam, hogy megüresedett helyemre Imre Samut hívja meg. Erről így emlékezik meg: „A nyelvészet felé tehát Csűry Bálint terelgetett. Abban azonban, hogy ezen a pályán ott is ragadtam, nem kis szerepe volt Szabó T. Attila professzornak is, akinek kolozsvári tanszékén ötödéves koromban díjas gyakornok lettem, illetve majdnem egy évig az ő vezetése alatt végeztem már rendszeres kutatómunkát az Erdélyi Tudományos Intézetben.” Itt kapcsolódott be a Borsa-völgyi kutatásba, különösen sokat gyűjtött és jegyzett fel Kidén (Kolozs megye), de sajnos ennek cédulái a világháború alatt megsemmisültek.

Szabó T. Attila bekapcsolta abba a kutatásba is, mely Kolozsvár történeti, néprajzi, tájnyelvi feltárását tűzte ki célul. E munkának fontos eredménye: „A kolozsvári fazekasság műszókincse” (Kolozsvár, 1942.). Ebben Szabó T. Attila dési és Márton Gyulának a zilahi fazekasság szókincséről összegyűjtött munkája nyomdokain járt. Az 1942. évi állapotot rögzítő alapos leírás, a nagyszerű rajzok az egyik legalaposabb fazekas-monográfiává teszik ezt a munkát, még akkor is, ha annak nyelvjárási jelentőségét hangsúlyozza a szerző: „Bár kitűzött céloom értelmében a leíró néprajzi rész csak másodrendű fontosságú, igyekeztem a használati eszközöket, a munkamenet egyes részleteit a legaprólékosabban megfigyelni és leírni” (4). Most több mint félszázad távlatából megállapíthatom: nagyszerűen sikerült is.

Kapcsolatunk Kolozsvár és Sepsiszentgyörgy között is megmaradt, úgyhogy 1942 októberének első napjaiban összeegyeztettük, hogy Kolozsvár—Debrecen között katonai bevonulásunkhoz (1942.), ugyanazzal a vonattal tesszük meg az utat. Most is előttem van a kolozsvári pályaudvar, mikor a székelyföldi vonatomb befutott. Rengetegen voltak, de mégis azonnal megláttam Imre Samut, amint a zöld katonaládáján nyugodtan ülve figyelte, hogy honnan integetek neki. Ez a kép a mai napig megmaradt bennem.

Nem lenne teljes az Imre Samu néprajzi munkásságáról felrajzolt kép, ha nem emliteném meg azt a csapatmunkát, melynek eredménye „A magyar nyelvjárások atlasza” c. alapvető mű. Ennek gyűjtésében a nyolc munkatárs közül az egyik volt, míg a szerkesztés munkáját Deme Lászlóval együtt végezték. A két Csúry-tanítvány, Végh József és Imre Samu mutatta a legtöbb fogékonyságot a néprajzi kérdések iránt, és ez a gyűjtésnél és szerkesztésnél egyaránt megmutatkozott. Az ilyen irányú igyekezet az alábbi szerkesztői megállapításból is kitetszik: „A nyelvtudománynak a néprajzzal való kapcsolatai általában ismereteseek. Magától érthetődik tehát, hogy a magyar nyelvatlasz e terület szakembereinek valóságos kincsesbányája lesz” (Deme László—Imre Samu i. m. 542). Azt hiszem, hogy a néprajzkutatók közül ezt az alapvető munkát senki többet nem használta, mint én; sőt azt is merem állítani, hogy a kukoricáról, ekéről, földművelésről készített könyveim a MNyA. nélkül nem vagy legalábbis nem ilyen szinten jöhettek volna létre. Ezt ebben a nagy munkában részt vevő nyelvtudósoknak, de mindenekelőtt Imre Samunak köszönhetem.

Végigtekintve Imre Samu néprajzi jellegű munkásságán, két dolgot általánosságban meg lehet állapítani. 1. Érdeklődése a néprajz iránt a nyelvtudomány, azon belül is a Csúry-iskola felől indult. Különösen a szavak jelentése és jelentésfejlődése érdekelt, mert az elősegítette annak nyelvtörténeti szempontú jobb megismerését is. Ez a módszer, melyet németül „Wörter und Sachen” elvének, tehát „szó és tárgy” szoros összefüggésének szoktak nevezni, a magyar nyelvészetben és néprajzban sok szép eredményt tud felmutatni. 2. Néprajzi feljegyzései, közlései csaknem kizárólag a szülővárosához, Felsőöhrhöz kapcsolódtak, melytől lélekben sohasem szakadt el. Milyen jó lenne, ha számos, szülővárosához kapcsolódó, nehezen hozzáférhető nyelvészeti-néprajzi dolgozata, közlése egyetlen kötetben megjelenhetnék!

BALASSA IVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából*

A szövegek közlétevői a Pázmány Péter Katolikus Egyetem hallgatói: 1—2. TÓBIÁS ISTVÁN III. évf., 3. KOVÁCS ANDREA IV. évf., 4. FARAGÓ TÍMEA IV. évf., 5. KOVACSICS DIÁNA IV. évf., 6. BARTHA SZUSZSANNA III. évf.

Az előzményekhez képest a közzététel módjában némi változtatás történt. A betűhűség elvéhez való szigorú ragaszkodás mellett is el kellett tekinteni az *sz*, *s*, *z* betűk írásképeinek pontos tükröztetésétől, mivel a folyó kézírás gyakorlatában az alapformáknak olyan átmeneti változatai is előfordulnak, amelyeknek a nyomtatott betűkkel való visszaadása (pl. az *s* és / közötti átmenetek) a közlétevőt megoldhatatlan feladatok elé állítja. Ugyanígy eltekintettünk az *r* és a *t* betű különböző vonalvezetésű írásvariánsainak a pontos tükröztetésétől is.

A sorvégi írásjeleket ugyancsak egyszerűsíteni kellett. Az elválasztójel a szövegekben legtöbbször két párhuzamos rövid vonal [=], amely vagy a betűsor közepén, gyakrabban az alján (olykor úgyszólván egy sorral lejjebb csúszva) található meg. A két párhuzamos vonalka enyhén ferde, ritkábban vízszintes vagy függőleges irányú. Mivel ezeknek a változatoknak semmiféle funkcionális különbség sem tulajdonítható, szövegközlésünkben egységesen a helyesírásunkban használatos elválasztójel [-] használtuk. Kivételt csak a 6. szövegben tettünk. Ebben ugyanis sor végén [=] és [-] is előfordul, és a két jel használatában funkcionális különbség sejthető.

* Vö. MNy. 1997: 119—28, 382—4.

1.

Naszvadi László levele fizetés elmaradásának a behajtásáról 1741.

Isten minden Iokkal áldya megh kglteket | Portalis Birák; | Az el mult Nemes Vármegye Gyűlése Alkalmatoságával ren- | dltetett, hogy az Helységek aláb Specificált restantiájkot mentül | hamaréb az Perceptoratusban bé vigyék; kihezképest Currentem | vételével minden Biro ugy iparkodyék, az Pénz bé vitelel, hogy | annak el maradásával, az Helység Súlyos Execuot ne Szenvedjen | mert ennek utána N. Vrgye. parancsolatyából Perceptor Uf Exécu- | tiora Lovas Némeket fogh küldenj. Ezel maŕ Uszor i6. Aug6: 1741. | Kgltekk'

Szolgálo Io Akaroja |
Naszvady László, Szolga |
Biro ms.

		frn	—	k
Uszor	—	83.	—	95.
Samaria	—	39i2.	—	57.
Killithi	—	436.	—	26.
Csöllösztó	—	78.	—	43.
Nagy Szarva	—	139.	—	88.
Tárnok	—	i98.	—	58.
Maczháza	—	53.	—	i6.
Nagy Paka	—	333.	—	64 ¹
Kis Paka	—	85.	—	54.
Vajas Vatta	—	172.	—	29.
Tonkháza	—	43.	—	9i.
Illyésháza	—	i57.	—	69
		frn. 5695		30 [!]

2.

Ítélet botránkoztatás ügyében 1741.

Anno i74i. Die 1. Sept: Karatsony György, és Mészáros | András Házás Társa †² Dolgában deliberáltott; Mint- | -hogy az két emlétet Személy Vallásokbul világossan | ki teczik, hogy Kereskedésekben egy mást éltek, (és) | rut botránkozásra valo Életet viseltek, (az altal) és igy³ | (pedigh) mint Világbi mint Isteni Törvényt által hágták,⁴ | (mélto Büntetésre ismértettek.) Mivel pediglen se egyik | se másik Személynek az Házos Társa ezen el követett | ruth Dolgok miatt Señi Satisfactiot (nem kívántak) a vagy | Törvény Szerint valo Büntetést nem kívánt, magok is | az Életeket megh jobbitani fogatták. Arra valo níz- | ve az Törvény is azon erős Büntetésről recedálván, az | elsöt i8 frn (melybül) az Templomra 2. frn. Plebanus Uram- | nak 1. frn az N: Tanátsnak i5. frn. az másik Személyt | pedigh i5. frn. melybül haszonloképen az Templomra 2. forn. | Plebanús Uramnak i. frn. az N: Tanátsnak pedigh i2. frn | fogh jutni, másoknak példájára, magoők pediglen megh | érdemlet Büntetésekre convincáltattak.

¹ A 6 javítva 4-ből.

² Lapszéli betoldás két sorba írva: † *Pogány Er* | *sók*.

³ Az áthúzott szavak fölé a sorközbe írt javítás.

⁴ Javítva *hágván*-ból.

3.

Hagyaték fölmérése 1742.

Anno i742.⁵ Die. 7. Iunij., Compareált az N: Ta- | náts eleibe Göncz (Iacab) András és Iacab^{6†} Iñben el nyugo | dot Göncz Mihály | Successora⁷ alazatossan xpo- | nálván, jollehet hogy (az) most emlétet⁶ Attyok Göncz Mihály | Halála utan mint-eddigh az megh maradt, | Házának⁸ (az) obvenialándo Onussait Suppor- | tálták és (megh) ki fizették megh tudván pedig | most hogy emlétet Ház anyira inorálva va- | gyon hogy már most is az Adosságok és Va- | ros arra⁶ accrescált Onussaj az Értekit Suppe- | rályák, (felto) instalynak⁶ azért minthogy az Pusztu- | lása is közelget és⁹ hogy az Creditorok több | kárt ne Szenvedyenek betsültessék megh⁶ (az Nemes) | (Tanátstul) föllül irt Ház(át), és ha Arossa ta- | lálkozik adatas-sék¹⁰ el (illendő Arán), Melly | Instantiajókra¹¹ az N: Tanáts e Premio Sui | exmittált Nemzetes Barabas György, kap- | pel Samuel, és Novak Iános Uraimékat | kik is azon Haznak Tekintesére el men- | ven megh betsülték mindenémü Apper- | tinentiaival 354. frn 28. k. és mivel Nem- | zetes Nyereghjárto Istvány, mostani | Biró Urā (ugyan) ezen Háznak megh Tar- | tasára insinuálta maghát eő kglmének | ugyan az Betsü Szerint (tudn) mindenémü | appertinentiaival örökre tudnya illik | Anno¹² 354. frn 28. k. assignáltatott. Melly Haz | vagyon || vagyon Situálva itt Somoriában Pomlé | felé valo Poor Szeren Szandmeyer György | és Szakolczej (Ianos) Ferencz⁶ Házaj közot. Minek | utána pedig[†] megh vet | Házan lévő¹³ (az) Adóságok conscribaltattak | és connotáltattak volna ki jött hogy azon | Adóságok i66. frn 72. k. többre mennek per | consequens az Creditorok minden Forinton | 32. k. kintelenek vesztenj, mellyeket (Creditor) Emptor⁶ | Ur eő kglme aláb irt Specificatio Szerint | ki fogja fizetnj. In reliquo emlétet Házat | (ugy fo) máj Naptul fogvást (eő kglme) ugy | fogja birnya mint magha Sajat loszagát. | Actum Somoria A° & Die ut Supra.

Az Adóságokk Spe-| cificaõja

		<u>Adosság</u>	<u>Compeñ:</u> (vesz Föll)
Medvácz Mihálynak Törvény Fánál Öttösj 2 ¹ / ₂ Holdon	frn	25 k- „f	i7,,k
Medvácz Mihálynak Betskedj i ¹ / ₂ Holdon	—	i5. —,,	i0,,20
Huber Andrasnak Törvény Fánál i. Holdon	—	i2,, —,,	„ 8,,i6.
Göncz Iacabnak Pomlé felé Négyesi 2. Holdon	—	20,, —	i3,,60.
Medvacz Mihálynak Pomlé alatt i. Holdon	—	i0,, —	6,,80.
Medvacz Mihálynak Butsuháza alol i. Holdon	—	10,, —	6 80.
Bartalos Ferencznek Kettősj i. Holdon	—	10,, —	6 80.
Huiber Andrásnak Hoszszu Holdon	—	10,, —	6,,80.
Fillo Janósnak Duna felé Négyesen 2. Holdon	—	24,, —	i6,,32
Medvacz Mihálynak Sajdomj 2. Holdon		i6,, —	10,,88.
Medvacz Mihálynak Gutturj Öttösj 2 ¹ / ₂ Holdon		25,, —	17,, —

⁵ A 2 javítva 3-ból.⁶ Sorközi betoldás.⁷ Margóra irt betoldás három sorban.⁸ A *nak* nagyobb betűkkel javítva *ra*-ból.⁹ Utólagos beszúrás.¹⁰ A *t* két *ss*-ből javítva, a *sék* följé irt sorközi betoldás.¹¹ Az *o* *i* betűről javítva.¹² A margóra írva más kézzel; valószínűleg tollpróba.¹³ Margóra irt betoldás két sorban.

	Adosagha		Comper
	frn	— k	frin k
Latus translutum — — —			
Posony Neumann névő Timár: (Adosagha)			
Adoságha — — —	24,,	—	i6,,32
Teichner Andrasnéi —	27,,	—	i8,,36.
Pappenberger Györgyé —	100,,	—	68,, —
Pappenberger Görgynek kopaszi Réten	60,,	—	40,,80.
Andits Marinkáé — —	8,,	—	5,,44.
Kappel Samuelé — —	5,,	—	3,,40
Nyereghjarto Ist Biro Uré —	25,,	—	17,, —
Városnák Öregh Réten —	20,,	—	i3,,60.
Város Rest Portio és Ur Adoja	65	25,,	44,,37.
Göncz Iacabé 2. Rendbélj —	9	75,,	6,,63.
	frn 52i,,	—fr	354.k 28.

Extradatum per Stephanum |

Kecskes Iur: Notar: ibidem |

MS.

4.

Rendelkezés hagyatékkal kapcsolatban 1742.

Anno i742. Die i5. Juny. Istenben el nyugodot Arvaj | János Ozvegye Instantiajára Nemzetes Nyereghjarto Ist- |vány mostanj Biro Uramtul exmittáltattak az N: Tanás- | bul Barabás György, Kappel Samuel, és Novák János | Uraimék, Poor Samuel Formond Urañal együtt, hogy | mint az Instans Aszszony, mint az Fiaj, Mihaly, Adám | Istvány, János és András között az Ház véget Inté- | zést tennének, kik is (azon) arrul az Intézésről visz- | sza térvén következő Relatiot tettek; Hogy | tudnya illik azon fél Poór Házat mely vagyon | Situálva itt Somoriában Pomlé felé valo Poor Szeren | Roscher György és Nagy Istváné Háza között Három | Száz Forintba megh becsülvén, ugyan fölül irt Aszszony | Consensussával az Két Fiának, az első Resz: mely az Uca | ra valo Szobá | bul, és kony | hábúl ál[!]¹⁴ az András- | nak, az Hatulstot pedig az Janosnak, minek (elotte) utána¹⁵ | az utolsonak Szinte anyj Darab Föld (ez) a mekkorán | az első¹⁶ Rész fekszik magha Epitésére ki méretett | volna azon Suña Pinzben melyben megh betsültetett, | mindenemű Appertinentiakkal és Igasságokkal assig- | nálták. Minthogy pedig az Házhoz valo Földek i06. frn | el zalogossítottak melyek kiváltásában az András- | nak 66. frn az Jánosnak pedig¹⁷ 20. frn va- gyon, és így az | Janos az Öcsének Andrásnak 23. frn le téven magha | Fertály Házához valo Föl- deket Szabadon birhatya. | Az (többj Adosságokat a) Ret kiváltságát¹⁸ mi illetj, mely is 35. frn zá- log- | ba vagyon együtt kiválthattyák. Az resultans 138. frn | 95. k. külömbféle Adosságok (es) melyek az Hazán talál | koztak együtt tartoznak ki fizetnj, a mint is az András | az eő || az eő Ré- szen fölül már is 4. frn 50. k. többet fizetet | melynek Refundatiojával¹⁹ az Bátya János tartozik, |

¹⁴ Betoldás a margón négy sorban.

¹⁵ Az áthúzott szó fölé a sorközbe írt javítás.

¹⁶ Az e javítva E-ből.

¹⁷ Sorközi betoldás.

¹⁸ Az áthúzott szavak fölé a sorközbe írt javítás.

¹⁹ Nehezen olvasható szó: az 5. betűjére egy hosszú /, a 6—9. betűjére vastag tollal, a kéz- irat betűtípusánál nagyobb betűkkel ív van írva.

és így ezen föll tett Adosságokat öszve vevén, (es) 279:²⁰ f | 95. k. „(mennek), (melyek) „expor-
tálván²¹ az Ház Betsuiben defálcál(ván)tatik²² | maradt ött Részre el osztanj valo 20. frn 5. k.
melyből | az Háznak Possessoraj az Bátyáikat ki fogyák fizetnj. | az Házat pedig máj Naptul fog-
vást úgy birnya mint | maghok Sayát Jozságokat. |

5.

Hirdetmény fogalmazványa 1742. (előzményét l. MNy. 1983: 254)

My N: Somoríaj Várossának Birája, és Es- | kütt Senatorj adyuk tudtára mindeneĸk az | kiĸĸ
illik, hogy előttünk instalyt Bukocz Ju- | ditha, kuniczky (Györg) Lakatos Györgynek el ha- | gyot
Özvegye, hogy az eő Irégej és Rágolma- | zoi(ra nézve), megh zabalá | sára²³ az Ura Halála után
valo Eleté- | (jé)rül és magha Viselésérul Hiteles Attestaőt | ki adnánk. Melly Instántiaját(ak)²⁴
midőn helyes- | nek és Igasságosnak találtuk lennj., nem denecálhattuk néki²⁵ attestá- | lyuk hogy
folül emlétet Instans Aszszony, az | Szegény Ura Éltébe nem csak bekeségessen vele²⁶ együtt |
(vele)²⁷ lakot(nak)²⁸, ha nem Holta után is Haróm Esz- | tendeigh az Mesterség(ssen) (üzte)
betsületessen | üzte, és azon Idő alatt ugy viselte maghát, hogy | azon Viselése minden Embernek
Contentumá- | ra volt. Mellynek nagyob Bizonyásghára és | el hitelére (ady) adtuk ezen Szokot Vá-
rosunk | Nagyob Pétsétjével munialt Attestationkat. | Actum Somoria die 22. Octobř: i742.

P

Extradat per Stephanū kezcz |
kés Jur: Notar: ibidem |
(Ms)

6.

A somorjai csizmadia cég panasza 1743.

[A dupla ív hátoldalára írt címzés:]

Ezen Levelünk, Adassek Szabad kirali | Baziný Varosabán. Levő Nemes Czizmazia | Czeh-
nek; Czeh Mesternek ő kylímnék | Tulajdon kezehe3ms | Bazinban p.

[A dupla ív hátoldalán az összehajtogatás során érintkező hosszanti széleken, oválisan beke-
retezve:]

L. S.

Szolgálotünk ajanlása Mellyet, mint Nagý jott = | akaro Szomszéd Helsegbeli Czehbeli
Urainĸĸ : kivanunk | Lelký. es Testy fris és jo Egesseget mint közenségeszen. |

²⁰ A 7 javítva 6-ból.

²¹ Az áthúzott szavak fölé betoldásjellel írt szó.

²² defálcálván átírva: defálcálta, föléírás: tik.

²³ Lapszéli betoldás két sorban [∴: megh zabolázására].

²⁴ A t n-re írva.

²⁵ Sorközi betoldás a betoldás [,] jelével.

²⁶ Utólagos beszúrás.

²⁷ Margóra írt, majd áthúzott betoldás.

²⁸ Az ot a ta betűkre írva.

Mi Sámárjá. Varosaban. Levő, Nemes Czizmazia Czeh: | nem okk nélkünt hanem méltó²⁹ okokra Valo Levest, Ezen kis- | Irasunk. altol Tudossittýuk Kǵlmeteket; Mively-az el= | mult nalunk Levő Illona napi. Vassari álkalmatossagal = | helsegünkben bē. jöven az Kǵlmetek Mesterej közül = | Nēmely Urajmek. De illeten- és Rendetlen Modal, Mivel= | ő kǵlme az mi Nemes Czehinket. meg-Csufolvan s meg = | Vetvén. Semmjnek alitvan, Es magok fölöl nagyot Tartvan. | Mintha mi nem Lettőnk, Volna-ara Erdelmesse. hogy = | minket, o kǵlme-meg keressvén. Informaltak, volna. = | Mi-ákárattuk. es kivansagok. és. ó kǵlme Vélven Leg = | helessebnék és leg okossaban azt ügy Mivelnyí. De igen – | illetlenül; Mivel mi abban, Semit sem Tudvan hogy mi vagy = | on az be. kötött Szagban, Nem Latvan Senkitül. Semmjnemű | fegyvereket. Sem nem Ertvén Credentionalis Leveleket Mel = | let hirűn³⁰ nülkunt alattomban be hoztanak, hanem Csak | Dilecte egýszerjsmind: nem Tudvan. okat honnand- Csak maga | hátálmából. Ovarj György uram o kǵlme-Elöl helezetven | Széket Violentiat. hatalmasul Teven. Varosunkban; Ez így | Leven Tovább. NB: Ezek után azt akarjuk meg Ertenyi – | es Tudny kǵlmetektől Nagy jott ákaro. Tisztelendő Uraj- | mek hogy ha Ugýan az kǵlmetek. Közönséges Vegezesbül – | Es az egéz Nemes Czehnek. ákárattyabul – Szarmozotte, ezen | Vegezes-es avattyae Magat az egész Nemes Czeh abban = | avagy nem, ávágý Vagýoné Tudtaro Mint közönségesen – | az egéz N: Czehnek vagy nem. Kőlőmban [!] az kǵlmet helseg = | be Levő Tekentes. Nemes Magistratus Uraknak; avagy = | ne Talang Csak kǵlmetek közül némely egý avagy kétt = | Nyughatatlan. s: Böreben nem ferő Szemely ezen Causat | avagyis Contraversiat okozta. Ere Valoztott Kǵlmetül el = | Várjuk, Mennel hamarab. NB: Mivel Ertven az Dolgot meg | akarjuk tudny hogy az mi hirűnk Nülkunt s Mind peniglen | az || Az mi Nemes Magistratus. Uraink hírek s akarattyok. | úgy nem különben az Mi Miltosagos Urunk. eo. = | Exelenciaianaks, s hire s akarattý nélkünt s Méltatlan | okk nélkünt. mjnket. az Miltosagos. Consilio mj Szemely | előtt Mi okkál es Miben Informalván: Vadoltatunk | azent. Mi Ezekben itt solenit Protestalunk jdeig. | Az Miglen – Mi Méltosagos – Urunk – eő Excelentiajanok | Szemellet Visselő és Varossunknak – Tekentes. S: Erdelmes | fiskusa által meg fogiuk. Ertenyi. ezen Ellenünk Tett | Informátýojat. kǵlmetek – az Meliosagos. Consilium | uri szemely; Előtt és így Mind Ezeknek Vegere jutvan | és meg Értven miben allon. Tehat. Mi kenteletetven. [!] | egý Instaniýat és egý Par Ember önk [!] által az Baziny | Tekentes Nemes Magistratus. Urakat ezek-irant = | pánaszszal – informalnyí – Mivel Talang hírekke meg | Ediglen Nemis Lett – az Uraknak – az Mennyit Informalot | nak Nemely – Nyughatatlan - s; Börkben nem ferő Mester | Urajmek kǵlmeték közül süt nem Csak – az mi helsegünk | ben: fenýegetnek Bennünket: Hanem Minden Egyeb köfől | di szomszed Helsegekben sok alkatatlan. ki Gondolt Caus | akat – az hélék Valogatasaban okoznak Mind fölleb = | nagýobra Nintsen Mas Egýeb kirali – Varosbeli Mester – | urajmek – az Méllék Velünk Mindenkor Békesseggel Levén²⁹ Egyes | sék Magok szelid Meg alazasaval. és okos Értelmek Leven | szelidek nem Magahittek Nemjs Tulajdonitnak Nagýobbat | Magok fölül hanem Csak Annit az Mennýe hozajok-illik; Maradvan |

KK: Igaz jott ákaroj Mind | Közönségesen, az Samaria | Varosában Levő Nemes Cziz= | mazia Czech úgy minth Czech= | mester Trajoulj [?] György | Attyamester Szeleczyký Janos: | Actum Sancta Marie³¹ Die 25 Julý | Aó 1743 / :

Közzéteszi: ZELLIGER ERZSÉBET

²⁹ Sorközi betoldás.

³⁰ A h betű k-ból javítva.

³¹ Az i etű j-ből javítva.

LEVÉLSZEKRÉNY

Györffy György írja: A MNy. XCIII. 1997. 4. számában két, az alábbi tárgyat érintő cikk készített hozzászólásra; az egyik BENKŐ LORÁNDÉ: „Emlékezés Pesty Frigyesre”, a másik az a sor írás, amely az általam is nagyra becsült Szabó T. Attila munkásságát méltatja. E kettővel kapcsolatban nagyon érdekelne annak a Szabó Attila által is érintett kérdésnek a pontos megválaszolása, hogy mikor és miért váltotta fel a magyar tudományos irodalomban és a köznyelvben az 1944/46 körüli években a régóta bevett *helynév* kifejezést a *földrajzi név* szó. Erre talán Benkő Loránd tudna visszaemlékezni: hol és mikor határozták el a jelzett évek táján az akkor ifjú nyelvész-nemzedék tagjai e nem szerencsés terminus-változtatást. Emlékezetünk persze 50 év távlatában a feledés lehetőségének van kitéve, mint ahogy nem egészen jól emlékezik Benkő Loránd arra sem, hogy Pesty Frigyes helynévgyűjteményének kötetait, melyeket alkotó életünk során a Nemzeti Múzeum Könyvtárában őriztek, az újabb költöztetések során sajnos felvitték a Várpalotába a Széchényi Könyvtárral együtt, s így az adatellenőrző, ha egyáltalán még szabad kézbe vennie Pesty Frigyes avított eredeti kötetait, csak a volt királyi palotában juthat hozzá.

1878-ban Pesty Frigyes „A helynevek és a történelem” címen tartotta akadémiai székfoglalóját. Ennek emlékére 1969-ben írtam „A helynevek és a történettudomány” címen a KÁZMÉR MIKLÓS és VÉGH JÓZSEF által szerkesztett „Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia” 1969. évi kötetében (Bp., 1970. 196–200) egy kis cikket a méltatlanul megváltoztatott *helynév* szavunk hibás *földrajzi név* használata ügyében. Úgy emlékezem, hogy Lőrincze Lajos volt az első, aki a „Földrajzi neveink élete” c. cikkében egy, a volt Teleki Pál (utóbb Kelet-európai) Tudományos Intézet Néptudományi Intézetének egyik általam szerkesztett kiadványsorozatában honosította meg e nevet, megváltoztatva a patinás és értelmes *helynév* kifejezést a *földrajzi név* terminusra. Füzetének kiadása előtt hosszan vitáztam vele a címválasztás ügyében, de ragaszkodott írása eredeti címéhez, nem mondva meg, hogy ő vagy más volt az atyja az új *földrajzi név* terminusnak.

Az 1969. évi előadásban egyik fő érvem az volt, hogy nem helyes a tudányszak nevének és a *név* szónak az összetétele, mint ahogy nyelvünkben a *rózsa* szót sem nevezzük *növénytani név*-nek, hanem *növénynév*-nek, s a *helynév* inkább összefoglalja a sokféle helyhez kapcsolódó elnevezést (pl. helységnév, dűlőnév, folyónév stb.), mint a térhez fűződő elnevezések tárgyait, hiszen csillagászok a Holdon is adnak a térszíni alakulatoknak helynevet. Utóbb az 1969. évi konferenciáról Lőrinczével együtt eljőve a Trefort-kertben szóban ő is beismerte, hogy igazam van, de már későnek ítélte a régi elnevezés felújítását, mondva, hogy annyira elterjedt az új elnevezés, hogy már nem lehet rajta változtatni. Évek múlva, 1979-ben olvastam Szabó T. Attila velem teljesen egyetértő hozzászólását (Névtani Értesítő 2. sz. 1979. 34), aki hozzám hasonló módon marasztalta el a *helynév* kifejezés felváltását a *földrajzi név*-vel, mint aki maga is akart írni róla, de nem jutott ideje rá. (Juhász Dezső szerkesztő barátunk, akihez pontosításért fordultam, azt is említette, hogy az újabb névtani kézikönyvek egy része is a *helynév* terminust részesíti előnyben, l. pl. HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 36; J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 81 — az utóbbi funkciómegosztással: a földrajzi nevek főlé rendelve a helynevek kategóriáját.) Most, amikor a magyar művelődésben újból változásra lehet kilátás, és talán a kultúrpolitikában is van remény módosulásra, esetleg lehetne változtatni e névhasználaton is: visszaadni a *helynév* szó eredeti használatának jogosultságát. Ehhez azonban a humán tudományokban propagandát kellene kifejteni; nem öreg, halandó vagy a hibás új szóval túl elkötelezett idős akadémikusok irodalmi megnyilatkozása eredményeként (legfeljebb támogatással), hanem a sajtót is kihasználni képes tevékeny ifjabb szakemberek (nyelvészek, néprajzosok,

földrajzosok, történészek, térképészek, statisztikusok, nyelvvédő irodalmárok) ifjabb tagjainak bevonásával. E gondolatomhoz várnék rövid hozzászólásokat a MNy. olvasói részéről.*

Mizser Lajos írja: Az *akasztófa címere* szólásunkhoz szeretnék újabb adalékkal szolgálni. Részletesen elemezte O. NAGY GÁBOR, *Mi fán terem?*⁵ (Bp., Gondolat-Talentum Kiadó, 1993., 48—9), ezt a megoldást cáfolta, illetőleg egyszerűbb megoldást javasolt BERNÁTH BÉLA (Nyr. 1972: 336—7). Takáts Sándor „A régi Magyarország jókedve” (Második, bővített kiadás. Bp., Athenaeum. é. n.) című könyvében a következőket írja: „Az ilyen multságokon nagyon gyakran megesett, hogy a palackpecérek nagyobb káromlással megeresztvén nyelvöket, egymásra támadtanak. De hogy miképpen kívánták egymás címerébe a pozsonyi akasztófát [én emeltem ki, M. L.], arról jobb hallgatnunk” (20). Az idézet is azt bizonyítja, hogy e szólásunk kialakulásában több tényező játszott szerepet, s ezek nem cáfolják, hanem kiegészítik, sőt megkockáztatom: erősítik egymást. Ha Takáts Sándort vesszük figyelembe, akkor ez volt az előzmény: „akasztófa a [én emeltem ki, M. L.] címere”. Ebben maga O. NAGY GÁBOR is hasonló véleményen van: „...címerbe rendszerint olyan jelenetet vagy olyan jelképet festettek, amely jellemző volt arra az emberre, akinek a címet adományozták” (i. m. 49). Akárhogyan is nézzük: mindegyik megfeytési változatnak ugyanaz a jelentése — legfeljebb a megközelítésben van eltérés.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán
Technikai munkatárs: Kiss Gabriella
Tördelte Láng András

---

* A felvetett kérdésekre a Levélszekrény rovatban a közeljövőben visszatérünk. — A SZERKESZTŐSÉG.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

_____	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220,— Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroksa és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—III. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András. Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV.

ÉVFOLYAM

1998.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Harmatta János</i> : A honfoglalás mai szemmel	129
<i>Kristó Gyula</i> : Levedia és Etelköz	151
<i>Benkő Loránd</i> : Hogyan is hívták Árpád dédunokáját?	157
<i>Veszprémy László</i> : Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről (A „Senones”-kérdés)	165
<i>Vekerdi József</i> : A magyar közmondások versritmusa	169
<i>Balácsi József Attila</i> : A szó elszáll, az írás megmarad... ..	176
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Kristó Gyula</i> : Levedi, Liüntika, Levente. — <i>Ungváry Jenő</i> : Πρωτος βοεβοδος. — <i>Guszkova, Antonyina Petrovna</i> : A magyar szókincs fejlődésének néhány elvi problémájáról	187
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kávássy Sándor</i> : Négy szatmári szóolás. — <i>Pásztor Emil</i> : „Egymást ugyan vérbe-fagyba ...”	194
É l ő n y e l v. <i>Fodor Katalin—Huszár Ágnes</i> : Magyar nyelvjárások presztízskének rangsora	196
S z e m l e. <i>Jakab László</i> : Nyíri Antal kilencvenéves. — <i>Mátai Mária</i> : Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom. — <i>Nyomárkay István</i> : Hollós Attila, A magyar szókincs orosz elemei. — <i>Gósy Mária</i> : Jacques Durand—Siptár Péter, Bevezetés a fonológiába. — <i>Balázs Géza</i> : Adalékok a Kárpátok folklórszövetség nyelvi jelenségeihez	211
K ü l ö n f é l é k. <i>Zelliger Erzsébet</i> : A Dialektológusok és Geolingvisták 2. Nemzetközi Kongresszusa. — <i>A Magyar Nyelvtudományi Társaság Vezetősége</i> : Tájékoztató	225
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Manherz Károly</i> : Búcsú Hutterer Miklóstól. — <i>Szathmári István</i> : Nyíri Antal köszöntése. — <i>Korompay Klára</i> : E. Abaffy Erzsébet köszöntése 70. születésnapján	227
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Elekfi László</i> : Melléklet a „Nagyszótári tervek és lehetőségek” című közleményhez	233
L e v é l s z e k r é n y. <i>Benkő Loránd</i> írja. — <i>Juhász Dezső</i> írja	254

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható a W. K. *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltban. Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H—1300 Budapest, 3. Pf. 290. Tel.: 351—0079 • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

A honfoglalás mai szemmel

GEORGIO GYÖRFFY

VIRO DOCTISSIMO

DE STUDIIS HISTORIAE HUNGARORUM ANTIQUORUM

OPTIME MERITO

Ha a magyar honfoglalást mai szemmel vizsgáljuk, akkor elsősorban három szempontot kell érvényesítenünk, amelyek mai szemléletünket megkülönböztetik a száz évvel korábbtól. Ezek a következők: 1. az összeurópai történeti—politikai szemlélet; 2. a klimatikus és gazdasági tényezők; 3. a régóta ismert források kritikai újrvizsgálása és új források bevonása a honfoglalás történetének tisztázásába.

Vegyük sorra ezeket a szempontokat. Ha Európa IX. századi történeti politikai helyzetét meg akarjuk érteni, akkor a Római Birodalom koráig kell visszanyúlnunk. Eurázsia ókori fejlődése során ez a Britanniától a Sárga-tengerig terjedő hatalmas terület két, egymástól élesen elkülönülő részre tagolódott: egy szilárd államszervezettel, gazdasággal, aránylag magas életszínvonallal, fejlett urbanizációval rendelkező déli részre, amely a Római Birodalmat, a Sāsānida Iránt, Indiát és Kínát foglalta magába, amelyekben az ókori és középkori világ négy nagy magaskultúrája (a görög-római, az iráni, az ind és a kínai) kifejlődött, s amelyeket szoros kereskedelmi, kulturális és olykor ellenséges, olykor baráti politikai kapcsolatok kötöttek össze, míg az északi területeket vagy sokkal fejletlenebb, vagy egyoldalú gazdasággal rendelkező népek lakták, amelyek közül különösen a lovas nomádok nagy mozgékonyssággal és rendkívül hatékony katonai szervezettel rendelkeztek, de ugyanakkor egyoldalú, túlnyomórészt a rideg állattartáson alapuló gazdaságuk következtében kényszerítve voltak arra, hogy kereskedelmi kapcsolatok, fegyveres erővel kikényszerített adó vagy rablóhadjáratok révén biztosítsák életszükségleteiket. Mivel ez az Eurázsia északi felében lakó, kezdetleges földművelést vagy zsákmányoló életmódot (halászatot, vadászatot) folytató népektől csak részben volt biztosítható, ezért a nomádok politikai, gazdasági és katonai törekvései mindig a fejlett és gazdag magaskultúrákkal való kapcsolatok megteremtésére irányultak, sokszor fegyveres erejük érvényesítésével.

Ezért a dél-eurázsiai magaskultúrák valóságos vasfüggönnyel igyekeztek megvédeni magukat az északabbra lakó „fejlődő” népekkel szemben, és hatalmas határvédelmi rendszereket építettek ki, amelyek megtervezésükkel, méreteikkel és kivitelezésükkel mindmáig csodálatunkat váltják ki. A Római Birodalom a Rajna—Duna vonalát a római limes erődrendszerével védte. A Sāsānida Birodalom a Kaukázus átjáróit, az Alán-kaput és a Derbenti-szorost zárta le szinte bevehetetlen várakkal, és még a Kaukázus előterében

is jelentős erődítményeket épített. A Káspi-tenger keleti partjánál kezdődve húzódott kelet felé a legendás Sădd-e Iskändār „Nagy Sándor fala”, amely azután a marvi oázist körülvevő erődítményrendszerben folytatódott. Az Amu-darya és a Sir-darya átkelőhelyeit erős várak védték. Keletebbre Közép-Ázsia hatalmas hegységei természetes védőfalat képeztek India számára. Még tovább keletre Kína északnyugati határáról kezdve a kínai limes és a kínai nagy fal zárta el az északi nomád népek délre irányuló mozgása elől az utat.¹

A gazdaságilag elmaradottabb északi rész erős katonai szervezettel rendelkező, egyre több nomád törzset magukba foglaló törzsszövetségei, majd nomád birodalmi, így Kelet-Ázsiában a Yüeh-chih-k, Hsiung-nu-k, Hsien-pi-k, Juan-juan-ok, majd a türkök, időről időre több-kevesebb sikerrel megkísérelték ezeknek az erődítményrendszereknek az áttörését s a fejlett déli államoktól rendszeres anyagi támogatás, pénz, élelem, ipari cikkek szolgáltatásának a kikényszerítését.

Európában a Hun Birodalom Attila uralkodása alatt jutott legközelebb e célok megvalósításához, de a korabeli történetírás elég világosan látta, hogy Attila előtt sokkal nagyobb történeti elgondolás lebegett. Megvalósítva az Európába áthúzódnak nomád népek, a hunok, alánok, törökök és a germán törzsek, azaz a Nyugat- és a Kelet-Római Birodalomtól északra élő európai népek politikai egységét, a két Római Birodalomra is ki akarta terjeszteni hatalmát, hogy az akkori Európa politikai egységét megvalósítva az egész terület gazdasági egységét és kiegyenlített gazdasági fejlődését is biztosítani tudja. Ha ez sikerült volna neki, bizonyára másképp alakult volna Európa további fejlődéstörténete. De ha váratlan halála tervei valóra váltását megakadályozta is, koncepcióját megőrizték az udvarában élő, a hunoknak alávetett vagy velük szövetséges germán királyok, s politikai törekvéseikben évszázadokig Attila elgondolását igyekeztek megvalósítani. Nem véletlen, hogy Attila végül is germán királyként integrálódott a germán epikus hagyományba. Koncepciója azután legalább is részben a Frank Birodalomban és a Német-Római Császárságban valósult meg.² E történeti folyamat során lezajlott küzdelmek vezettek végső soron a IX–XI. századokban a mai európai államalakulatok előzményeinek létrejöttéhez.

E bonyolult történeti folyamat keretében zajlott le a magyar honfoglalás eseménye, amikor a mai európai országok etnikai összetétele, határai és politikai törekvései még sok tekintetben cseppfolyós állapotban voltak. E történeti folyamatban tehát Európa általános fejlődése szempontjából a magyar honfoglalás nem valamilyen kivételes esemény, évezredes határok között élő népek területeinek meghódítása volt, hanem belépés a formálódóban levő európai népek és országok közösségébe egy olyan történeti pillanatban, amely arra a legalkalmasabbnak bizonyult.

A magyarság e tettének hajtóerőit nem nehéz felfedezni, ha megvizsgáljuk a magyarság ősi szállásterületeinek klimatikus viszonyait és gazdasági lehetőségeit. Írásos forrásokban a magyarság jelenleg legkorábban a Kr. e. V. században azonosítható. Herodotos említi³ Kelet-Európa leírásában a Belaya folyó vidékén az *Ἰϋρκαί* nevű népet, amelynek neve egy kissé görögösített (esetleg iráni közvetítéssel megismert) finnugor **jorkanə*/**jorganə* alakot tükröz, amely korunkig megőrződött a finnugor nyelvekben,

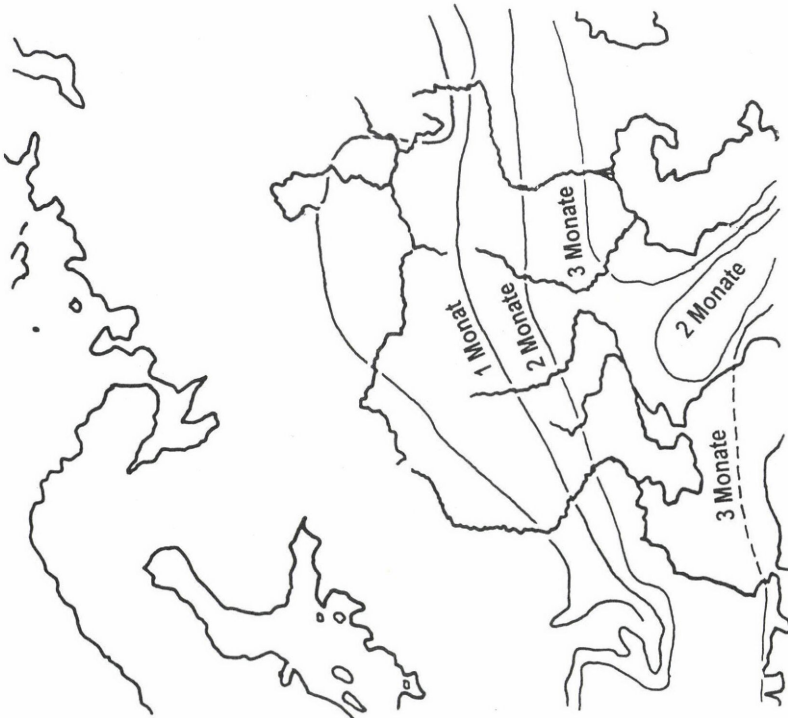
¹ HARMATTA J., A Nagy Sándor-fal és a *limes Sasanicus*: AntTan. 39. 1995: 1–2.

² HARMATTA J., Előszó az 1986. évi kiadáshoz. Attila és hunjai.² Szerk. NÉMETH GYULA. Budapest, 1986. XXI–XXII, XXIV.

³ Herodotos IV. 22. HARMATTA J., A magyarság őstörténete: Magyar Tudomány 1990/3: 250 és A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban: Honfoglalás és nyelvészet. Budapest, 1997. 120–3.

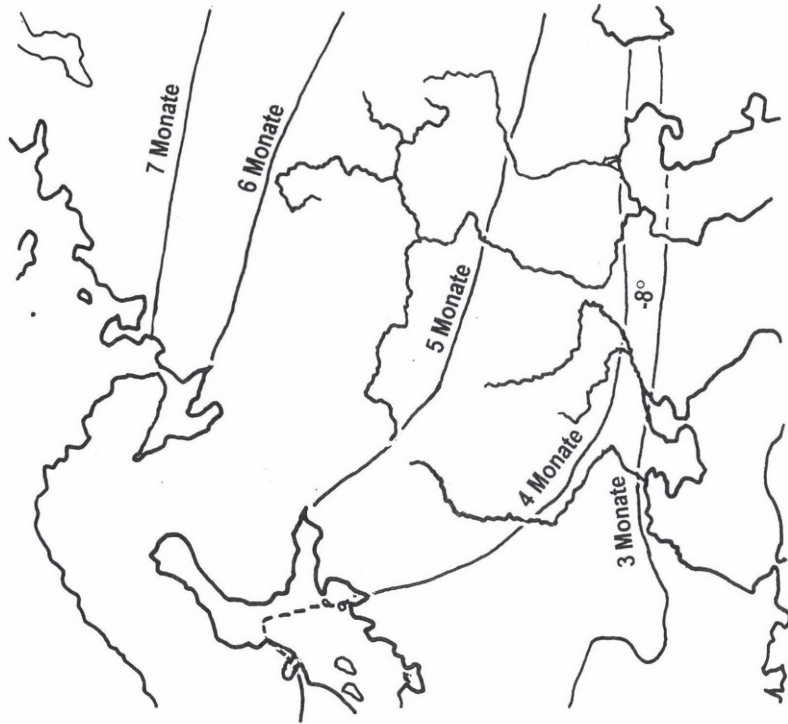
1. kép

A meleg időszak tartama hónapokban
(20°C vagy annál melegebb napok)

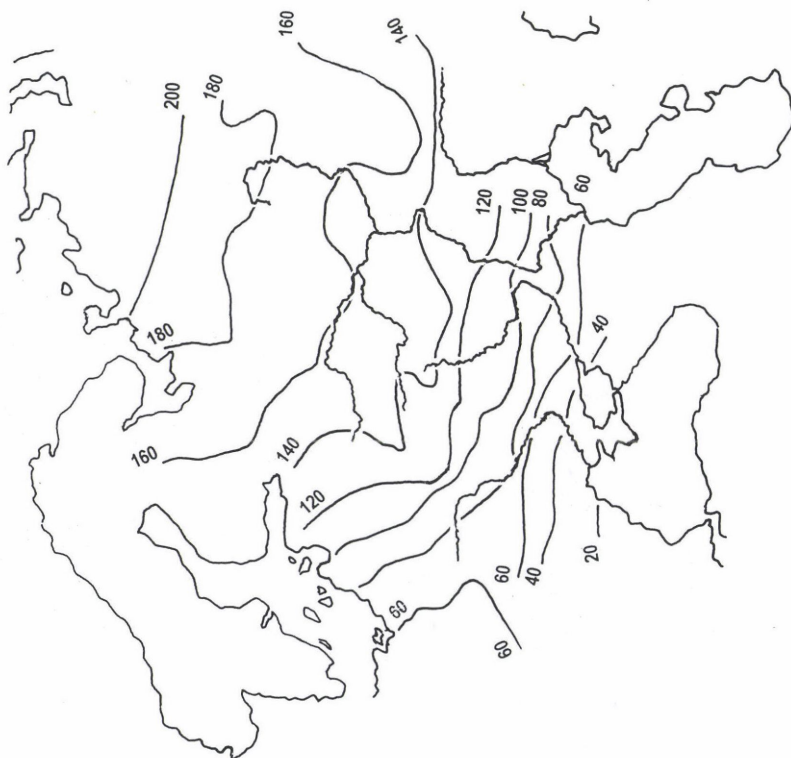
2. kép

A hideg időszak tartama hónapokban
(0°C vagy annál hidegebb napok)

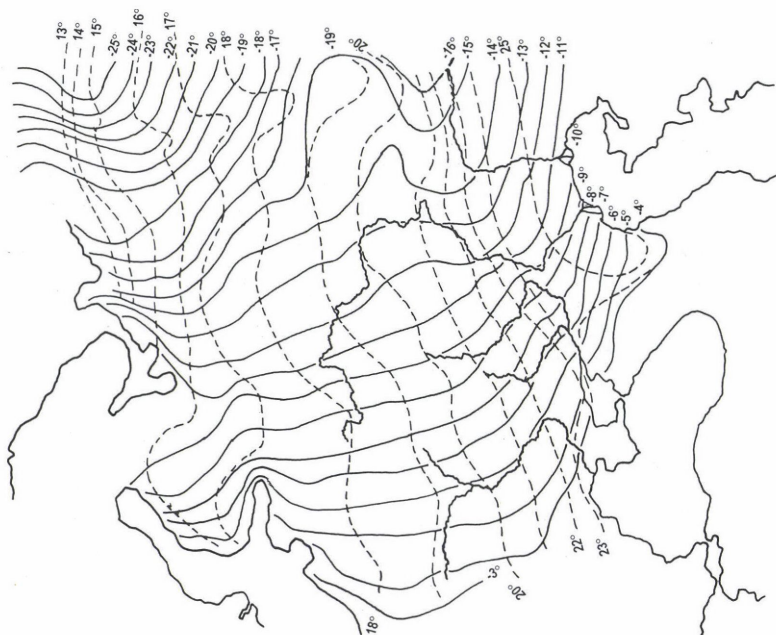
3. kép

A talaj átlagos évi hőborítottsága napokban

4. kép

A január és a július isothermái

____ január, ... július. A Golf-áramlat hatása érvényesül
 _____ a terület kontinentális fekvése ellenére is.

s részint a jurák szamojédok, részint a zürjének, részint az északi vogulok megnevezésére használják. A név e szétágazó jelentésszerkezete névátvitelre utal, azaz jelenlegi használata másodlagos, s eredetileg az obi-ugorok e névvel a tőlük nyugatra lakó ősmagyarokat jelölhették, akiknek különálló etnikummá válását a nyelvtudomány éppen erre a korra teszi.⁴

Herodotos az *Ἰϋρκαί* népet lovas vadászoknak írja le, akiknek lakóterülete az erdős steppe és az erdő övezet határterületén feküdt. Vadászati módjuknak, amelynél a vadász egy fára felmászva derítette fel a vadat, s azután a fa alatt készenlétben levő lovára ugorva vette üldözőbe, páratlan ábrázolása maradt fenn Nagy Péter szibériai arany gyűjteményének egyik nagy arany lemezén.⁵ Mint ismeretes, e gyűjtemény darabjai Kazahsztán területéről származnak, s az európai hunok elődei régészeti hagyatékának tekinthetők. Ez az ábrázolás, amely a Kr. u. II–III. századból származik, azt bizonyítja, hogy a lovas vadászatnak az ősmagyarok által gyakorolt módja a hunok körében még évszázadokkal később is ismert volt. Maguk az ősmagyarok a lótarást és annak nyelvi terminológiáját az antik forrásokban *Τόχαροι*, a kínai forrásokban *Yüeh-chih* néven szereplő iráni törzsszövetség kelet-iráni nyelvéből vették át.⁶ A tokhárak ugyanis már a *Hsiung-nu*-kat több évszázaddal megelőzően hatalmas, egészen az Irtis vidékéig terjedő nomád birodalmat hoztak létre, s így erős hatást gyakoroltak a Közép-Urál vidékén lakó ugor népekre.⁷

Ha most megvizsgáljuk Kelet-Európa klimatikus térképének (1–4. kép) néhány jellemző adatát, így a +20°-os vagy annál melegebb napok számát, a talaj hóborítottsága napjainak számát, a 0° vagy az alatti napi hőmérsékletű hónapok számát és január és július isothermáit, akkor a következő képet kapjuk az ősmagyarok Belaya vidéki településterületére vonatkozólag. A 20°-os vagy melegebb idő tartama mindössze egy hónap, míg Ukrajna déli részén és a Kárpát-medencében három hónap. A talaj hóborítottsága a Belaya vidékén 160–180 nap, Ukrajna déli részén 20–60 nap, a Kárpát-medencében 20 nap. A fagyos hónapok száma a Belaya vidékén 5–6 hónap, Ukrajna déli részén 3–4 hónap, a Kárpát-medencében 2–3 hónap, a januári isotherma a Belaya vidékén –16, –17 C°, Dél-Ukrajnában –4, –6 C°, a Kárpát-medencében –3 C°, a júliusi isotherma Belaya vidékén +19, +20 C°, Dél-Ukrajnában +21, +23 C°, a Kárpát-medencében +23 C°. Ha szem előtt tartjuk ezeket az adatokat, amelyek döntő fontosságúak az állattartás és a növénytermesztés szempontjából, akkor azonnal megállapíthatjuk, hogy az ősmagyarok már elért gazdasági színvonalának (kezdetleges földművelés, köles termesztése, szarvasmar-

⁴ HARMATTA J., A nyelvtörténet korszakolásának problémái: Honfoglalás és nyelvészet 13 skk., a korábbi irodalommal.

⁵ R. GHIRSHMAN, Iran. Parthes et Sassanides. Paris, 345. kép.

⁶ HARMATTA J., A magyarság őstörténete: i. h. 251 és Iráni nyelvek hatása az ősmagyarra: Honfoglalás és nyelvészet. 72–5. Elemi tájékoztatásról tanúskodik az a kísérlet (VERES P., A honfoglaló magyarok életmódjának vitatott kérdései. Honfoglalás és néprajz. Budapest, 1997. 115), amely az ugor nyelvek **luwə/luγə* 'ló' szavát a „tokhár A” **low* átvételének magyarázza. A „tokhár A” nyelvben (= Turfán és Qarašahr nyelve), amelyet nem szabad összetévesztetni az iráni Yüeh-chih — *Τόχαροι* nyelvvel, a 'ló' jelentésű szó *yuk* (megfelelője Kučā nyelvben *yakwe* = latin *equus*), míg a *lu* (tb. *lwā*) jelentése 'állat' s a szláv *lovs*, német *Laus* 'tetű' szóval függ össze.

⁷ K. ENOKI, The Yüeh-chih and their migrations: History of Civilizations of Central Asia. II. Edited by J. HARMATTA. Unesco. Paris, 1994. 175 sk.

ha-, juh-, lótarás) fejlesztéséhez elengedhetetlen volt, hogy délnyugat felé haladva igyekezzenek kedvezőbb klímájú szállásterületeket találni.⁸

Ez a folyamat először igen lassú volt, mert már az átmeneti steppeterületet is erős iráni törzsszövetségek tartották hatalmukban. Így a Kr. u. II. század első felében Ptolemaios az ősmagyarokat most már **mańce* önelnevezésükön (görög írásképe *ΜΜασσαιοι*), de még mindig a Káma vidékén, az erdős steppe övezetben említi.⁹ Délnyugati irányú vándorlásuk akkor gyorsulhatott fel, amikor a hunok a Kelet-Európát hatalmában tartó alán törzsszövetséget nyugat és dél felé történő elvándorlásra kényszerítették. Ekkor felgyorsult az ősmagyarok elvándorlása délnyugati irányba és az átmeneti steppén már kialakulhatott nomád állattartásuk, és lovasnomád néppé fejlődhettek. Így jöhetett létre a VI. század folyamán néhány ogurtörök törzs hozzájuk való csatlakozásával a „Hetümo-gyer” (azaz „Hétmagyar”) törzsszövetség, amelynek sorsát azután már csaknem folyamatosan nyomon tudjuk követni írásos források segítségével.¹⁰ Ezen a ponton tehát most már áttérhetünk mai szemléletünk harmadik mozzanatának érvényesítésére: a régi források kritikai újrazivizsgálására és a honfoglalással kapcsolatban álló új források kiértékelésére.

A magyar honfoglalás írásos kútfői eredetük és tartalmuk szempontjából öt csoportra oszthatók. Az első csoportba az arab-perzsa földrajzírók sorolhatók, akiknek tudósításai a honfoglalás előtti magyarság szállásterületeire, politikai és katonai helyzetére vonatkozólag közölnek értékes adatokat. A második csoportot a többi keleti források alkotják, amelyek a honfoglaló magyarokkal kapcsolatba került keleti népekről (kazárokról, besenyőkről stb.) vagy a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott keleti népelemekről (kabarokról, bersilekről, sikilekről) tudósítanak. A harmadik csoportba a bizánci forrásokat tehetjük, amelyek a honfoglalás közvetlen előzményei és egyes részletei szempontjából fontosak. A bizánci tudósításokat, különösen Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című művét korábbi őstörténetkutatásunk kritikátlanul túlértékelte. Jellemző erre, ami SZABÓ KÁROLY írt le róla 1860-ban: „Az a kevés, mit nemzetünknek az őshontól hazánkba telepedéséig töltött életéről ír, oly roppant sok mind ahhoz képest, a mit e korszakra nézve minden eddig ismert bel- és külföldi forrásokból merít-

⁸ Újabban örvedetesen megerősödött az az irányzat, amely a klimatikus tényezők figyelembevételére törekszik az ősmagyarok és a honfoglalás történetében, l.: SOMOGYI S., A magyar honfoglalás földrajzi környezete: Magyar Tudomány 95. 1988: 863—9; GYÖRFFY GY.—ZÓLYOMI B., A Kárpát-medence és Ételköz képe egy évezred előtt: Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 13—37. Úttörő volt annak idején GYÖRFFY GY. Besenyők és magyarok című munkája (Budapest, 1940.), amelyben a besenyők magyarországi települési térképét az Árpád-kori vízrajzi viszonyok figyelembevételével rajzolta meg.

⁹ HARMATTA J.: A magyarság őstörténete: i. h. 252 és A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban 124—5. Minden alapot nélkülöz az a feltevés, amely szerint az ősmagyarok településterülete Nyugat-Szibériában lett volna, s hogy az Ural-folyótól a Jeniszej középső folyásáig húzódó hatalmas területet átfogó bronzkor végi Andronovo-kultúra az ősmagyarok régészeti hagyatéka lenne, akik már ekkor lovasnomádokká fejlődtek volna (így legutóbb VERES P. i. m. 110, 116). Az Andronovo-kultúráról I. V. M. MASSON, The decline of the bronze age civilization and movements of the tribes: History of Civilizations of Central Asia. I. Unesco. Paris, 1992. 349 skk. A nyugat-szibériai őshaza fantomja ellen már BÁRCZI GÉZA szót emelt: Magyar őstörténet: MNy. 1943: 286. VERES P. i. m. 116 úgy gondolja, hogy a Káma-vidéki **mańce* népnév nem hozható kapcsolatba az ősmagyarokkal, mert azok akkor már lovasnomádok voltak. Ez tipikus esete az őstörténeti képzeledésnek, mert egyrészt semmiféle bizonyítéka sincs annak, hogy az ősmagyarok már Kr. e. 1000 táján vagy akár a Kr. u. II. században lovasnomádok lettek volna, másrészt pedig Ptolemaios adata az ellenkezőjére sem nyújt támpontot.

¹⁰ HARMATTA J.: A magyarság őstörténete: i. h. 253.

hetünk, hogy ha a császár ez adatait nem bírónék, ismeretünk e korról nemcsak hiányos, hanem úgyszólván semmi sem volna.”¹¹ Ez az értékelés, mint látni fogjuk, ma már egyáltalán nem állja meg a helyét. Az óbolgár és óorosz forrásokat is a harmadik csoportba sorolhatjuk, részben azért, mert tartalmilag érintkeznek a bizánci forrásokkal, részben mert egy részüket bizánci művekből fordították. A negyedik csoport a nyugati forrásokat foglalja magába, amelyek ugyan kevésbé tájékozottak a honfoglalás előtti magyarságról, azonban rendkívül fontosak a magyarok honfoglalás előtti nyugati hadjárataira, a magyarok frank és morva kapcsolataira és a honfoglalás főbb szakaszainak történetére vonatkozólag. Végül az ötödik csoportba sorolhatók a középkori magyar krónika- és gesta-irodalom termékei, amelyek ugyan részletesen leírják a magyar honfoglalás történeti eseményeit, de minthogy adataikat jórészt szájhagyományból vagy énekmondók elbeszéléseiből merítették, csak alapos kritikával használhatók fel mint történeti források.¹²

Az arab-perzsa földrajzíróknak a honfoglaló magyarokra vonatkozó tudósításai lényegében Ibn Ĥuradādhbih Kitāb al-masālik wa'l-mamālik („Az utak és az országok könyve”) című munkájára megy vissza, amelynek első változata 846-ban, a második pedig valószínűleg 885-ben készült el.¹³ Ezt használta fel Abū 'Abdillāh Muḥammad bn Aḥmad Ĵayḥānī, 913-tól szamanida vazir, azonos című művében, s tőle vették át e tudósítást a későbbi arab és perzsa földrajzírók, éspedig bővebben és hívebben Ibn Rusta (arab nyelvű műve 912 táján készült el), aki azonban Ibn Ĥuradādhbih munkáját közvetlenül is használta és Gardīzī (aki perzsa nyelvű művét 1050 körül írta), míg a többiek az eredeti tudósítást erősen lerövidítették. Külön fontossága van az ismeretlen szerzőjű, perzsa nyelvű Ĥudūd al-'Ālam („A világ határai”) című 982—83-ban elkészült műnek, amelynek szerzője Ĵayḥānī szövegét számos ponton új adatokkal egészítette ki.¹⁴

Ibn Rusta a következőképpen tudósít a magyarok országaról: „A besenyők országa és a bolgárok közül való askilok országa között van a magyarok határai közül határaik elsője. A magyarok a turkok egyik fajtája. Vezérük 20.000 főnyi lovassal vonul ki. Vezérük neve Kunda (= Kündü). Ez a név királyuk címe. Annak a személynek, aki parancsol nekik, a címe Ĵula (= Gyula). Minden magyar hallgat arra, amit a Ĵulának nevezett vezérük mond nekik a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben. Sátraik vannak. Együtt vándorolnak a friss és bőséges füvel. Országuk kiterjed és egy másik határa eléri a Rüm (= Fekete)-tengert. Ebbe a tengerbe két folyó ömlik. E kettő közül az egyik nagyobb, mint a Ĵayḥūn (= Amu darja). Szállásaik e két folyó között vannak. Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb eső folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet halakat fogva a folyóból. A téli szállás ott a legalkalmasabb számukra. A magyarok országa fában és vízben gazdag. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van. Az összes velük szomszédos szlávok a hatalmuk alatt vannak. Súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk és úgy bánnak velük, mint foglyaikkal. A magyarok pogányok (*wa'l-majġariya 'abdat al-nirān*).¹⁵ Megtámadják a szlávokat és addig viszik a foglyokat

¹¹ Szabó K.: Magyar Akadémiai Értesítő 1860: 166.

¹² GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori magyar krónikák. A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest, 1966. 181—192 és Anonymus Gesta Hungarorum-a: uo. 193—214. BENKŐ L., Anonymus élő nyelvi forrásai: uo. 221—48, mindegyik a korábbi irodalommal.

¹³ Sharaf al-Zamān Tāhir Marwazī on China, the Turks and India. With an English Translation and Commentary by V. MINORSKY. London, 1942. 6 skk.

¹⁴ Ĥudūd al-'Ālam. A Persian Geography 372 A. H. 982. Translated and explained by V. Minorsky. Oxford—London, 1937.

¹⁵ Ibn Rusta *wa'l-majġariya 'abdat al-nirān* mondatát általában „a magyarok tűzimádók” fordítással adják vissza (l. legutóbb ZIMONYI I.: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhāni hagyomány. A honfoglaláskor írott forrásai 55), minthogy Gardīzī perzsa szövegében

a parton, amíg a bizánciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelyet Karjnak (= Kercs) neveznek. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülzáncolták (*handaqat*) magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok a foglyokat Karjba viszik, a bizánciak eléjük mennek s ott vásárt tartanak. Azok (ti. a magyarok) eladják nekik a rabszolgákat és bizánci brokátot, gyapjuszőnyeget és más bizánci árukat vesznek.” Gardīzī leírása a magyarok országáról több helyen bővebb és világosabb, így több ponton kiegészíthetjük, illetve pontosíthatjuk vele Ibn Rusta tudósítását. Gardīzī a következőket írja: „A bulkárok (elírás besenyők helyett) országa és az eskilek országa között, akik szintén a bulkárok (= bolgárok) közül valók, van a magyaroké ... Országuk eléri a Rūm (=Fekete)-tengert, amelybe két nagy folyó ömlik ... E két folyó közül az egyiket Atilnak, a másikat Dunának hívják ... Ezek a magyarok csinosak és jó kinézésű emberek. Ruhájuk brokátból készült. Fegyvereik ezüsttel és arannyal vannak díszítve.”¹⁶

Ibn Rusta tudósítása a forráskritika számára több, mindmáig megnyugtatóan meg nem oldott problémát vet fel. Kérdés elsősorban, hogy mit jelent a magyarok „első határa” kifejezés, továbbá hogyan határozható meg a magyar szállásterület földrajzi helyzete. Megoldatlan probléma a magyar népnév *majgiriya* írásképe is, és hogy ez összefügg-e a baskírok nevének Mas’ūdītól használt *baġgurt* alakjával. Felmerült ugyanis olyan elgondolás is, hogy a *baġjir* népnév a magyarok *majjir* nevéből keletkezett a bolgár-törökben, a *majjir* alak pedig egy *maj és egy egyébként ismeretlen *jir* elem összetételéből jött létre.¹⁷

Ami az „első határ” problémáját illeti, Ibn Rusta tudósításának a magyarok „első határa”-ra vonatkozó szöveghelyét: *wabayna bilādu ’l-baġānakiya wabayna bilādu Askil min al-bulkāriya awwalu ħaddin min ħudūdu ’l-majgiriya* „a besenyők országa és a bol-

---

is a *wamajgiriyan ātašparast-and* „a magyarok tűzimádók” kifejezés található (NYITRAI I.: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. A honfoglaláskor írott forrásai 73). Ennek alapján az utóbbi időben felmerült az a gondolat is, hogy a honfoglaló magyarok bizonyos mértékben ismerték a zoroasztrianus vallást is. Azonban már V. MINORSKY rámutatott arra, hogy az arab kifejezést az arab-perzsa földrajzi irodalomban tágabb ’pogány, hitetlen’ jelentésben használják, míg ’zoroasztrianus’ jelentésben a *gabrakān* kifejezés szerepel, V. MINORSKY, *Ĥudūd al-’Ālam*. 269–70. Mindebből az is következik, hogy a magyarok ad-’Uđrīnál előforduló *majūs* minősítése nem tekinthető népnévnek (ahogy ELTER I., A magyarok elnevezései arab forrásokban: Honfoglalás és nyelvészet 101–3 gondolja), hanem ugyanolyan esettel állunk szemben, mint amikor a magyar forrásokban a törököket ’pogány’-nak vagy ’hitetlen’-nek nevezik. Az ősmagyarok vallására vonatkozó feltevésekkel kapcsolatban érdemes utalni arra is, hogy a magyar *isten* szó kaukázusi, illetve proto-ĥatti származtatása is elemi tájékoztatanságon alapszik. A proto-ĥatti nyelvet nem MÉSZÁROS GYULA fejtette meg, mert megfejtése máig sem tekinthető megtörténtnek, rá vonatkozó tudásunk addig terjed, amíg azt a rövid hettita-proto-ĥatti kétnyelvű feliratok lehetővé teszik: A proto-ĥattiban ismerünk egy szót, amelynek írásképe *eštan*, *aštan*, az írásképp hangértéke azonban *estan* és *astan*. Így már eleve elesik mint a magyar *isten* szó forrása. Ezenkívül a proto-ĥattiban az ’isten’ jelentésű szó nem *aštan/eštan*, hanem *ašĥap*, az *aštan* szó alapjelentése ’nap (= nappal)’ (vö. pl. *izzi-eštan* ’kedvező nap’), s csak másodlagos jelentése ’Napisten’. Sem az *ašĥap*, sem az *aštan* szónak nincs megfelelője az északnyugat-kaukázusi nyelvekben (az *ašĥap* szó kollektív jelentésű *wašĥap* alakjára emlékeztető cserkesz *wa-šĥ’e* szó belső keletkezésű összetétel, és jelentése ’kék ég’), s jövevényszóként sem került át azokba.

¹⁶ Ibn Rusta és Gardīzī tudósításainak fordítási és értelmezési problémáiról I. CZEGLÉDY K., A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: MNY. 41. (1945.) = Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 36 skk.; ZIMONYI I. i. m.; NYITRAI I. i. m. a korábbi irodalommal.

¹⁷ LIGETI L., A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986. 400.

gárok közül való askilok országa között van a magyarok határai közül határaik elsője” úgy szokták értelmezni, hogy ez a magyaroknak egy északon fekvő, a Fekete-tenger északi partvidékén elterülő szállásterületétől különböző országára vonatkozik.¹⁸ Ibn Rustának a magyarok Fekete-tenger partvidéki határára vonatkozó mondatát: *wabilāduhum wāsi’a wahaddun minhā yattašulun bibahru ‘l-Rūm* ugyanis így szokták fordítani: „országuk kiterjedt és egyik határa eléri a Rūm-tengert”, és úgy értelmezik, hogy a magyaroknak itt egy másik, a Fekete-tenger északi partvidékén fekvő déli hazájáról van szó.¹⁹ Ibn Rusta e két földrajzi meghatározása tehát azt a benyomást keltette a történetkutatásban, hogy tudósításában a magyarok két különböző országáról van szó, vagy hogy forrása, Ĵayhānī, a *maĵġiriya* és a *baĵgurt* népneveket azonosította, s az „első határ” megjelölés voltaképpen a baskírok területére vonatkozik. Kétségtelen azonban, hogy a „határok elsője” = „első határ” kifejezés sem a magyarok első, azaz korábbi hazáját, sem pedig (kettő közül) az egyik országát nem jelentheti. Tárgyi szempontból az „első határ” kifejezésnek a jelentése az arab földrajzi irodalom nyelvhasználata szerint „a magyarok országának kezdete”,²⁰ s ez lehetővé teszi, hogy földrajzi helyzetét meghatározzuk. Ezen a ponton azonban nehézségek adódnak, mert Ĵayhānī művének felhasználói több ponton egymásnak ellentmondó adatokat közölnek. Ilyen többek közt az, hogy a szlávok egyik forrásban a magyarok, másik forrásban pedig a besenyők nyugati szomszédaiként szerepelnek.²¹ Az utóbbi esetben a magyarok szállásterülete nem kezdődhetett a besenyők és a Volga jobb partjának vidékén a bolgárokkal nagyjából egy földrajzi szélességben lakó askilok között.

Az ellentmondásoknak a Ĵayhānīt használó arab és perzsa íróknál — mint erre már többször gondoltak²² — szemmel láthatólag az az oka, hogy már maga Ĵayhānī és még inkább felhasználói a magyar honfoglalás után a X. és a XI. században írtak, és helyenként megkísérelték helyesbíteni Ibn Ĵurradāġbih eredeti, még a magyar honfoglalás előtti időből származó leírásait. Teljesen világos ez a Ĵudūd al-‘Ālam esetében, amelyben a 20. §-ban a besenyők szomszédaiként nyugaton a ruszok és a magyarok, délen a burdások, keleten az oguzok és északon az Oka folyó szerepel (a kézirat értelmezhetetlen *rwt*’, illetve *rwt*’ alakját legkönnyebben ‘wq’-ra javíthatjuk). Itt tehát a besenyők már a Volgától nyugatra jelennek meg,²³ azon a területen, ahol az Ibn Rustánál fennmaradt régibb tudósítás szerint még a magyarok laktak.

Figyelembe véve ugyanis, hogy Ibn Rustánál a magyarok két határának leírásánál az *awwalu ĥaddin* ‘a határok elsője’ — *āĥiru ĥaddin* ‘a határok másika’ és a *ĥaddun minhā* ‘annak egyik határa’ — *ĥaddun minhā* ‘annak másik határa’ (vö. *minhum man* ‘közülük egyikek’ — *minhum man* ‘közülük másikkok’) arab kifejezések keveredtek, a magyarok határainak leírását minden bizonnyal a következőképpen kell fordítanunk: „A besenyők országa és a bolgárok közül való askilok országa között van a magyarok országának kezdete ... országuk (ti. a magyaroké) kiterjedt és egy másik határa eléri a Fekete-tengert.”

¹⁸ L. e problémáról: CZEGLÉDY K., *Magna Hungaria: Századok 77.* (1943.) = Magyar östörténeti tanulmányok. 19 skk.: ZIMONYI I. i. m.; NYITRAI I. i. m. a korábbi irodalommal.

¹⁹ L.: CZEGLÉDY K.: i. h.; NYITRAI I.: i. h.

²⁰ Ezt CZEGLÉDY K. tisztázta: *Magna Hungaria* 23 sk.

²¹ Vö. CZEGLÉDY K.: i. m. 19 sk.

²² J. MARQUART, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 466; CZEGLÉDY K. i. m. 20.

²³ LIGETI L. i. m. 372 sajnálatosan téved, amikor azt írja, hogy a *Ĵudūd al-‘Ālam* a magyarokat az [’škl] nép szomszédságába helyezi. Téves V. MINORSKY i. m. 162. és 461. lapjaira való utalása is.

Ibn Rusta és Gardīzī leírásai tehát kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Ibn Ḥurradābih, illetve Jayhānī eredeti tudósítása a magyarok egy, összefüggő területű országát írta le. Elesnek tehát mindazok az őstörténeti elméletek, amelyek Ibn Rusta leírásából a magyaroknak két különböző országát vélték kiolvasni. A bolgárok a Volga és a Káma összefolyásától délre, a Volga bal partján éltek, míg az askilok velük egy földrajzi szélességben a Volga jobb partján helyezkedtek el.²⁴ Ibn Ḥurradābih/Jayhānī leírása szerint a Volga mentén a bolgároktól három napi út távolságra dél felé a burtások laktak, míg tőlük délre a Volga mindkét partvidékét a kazárok birtokolták, és hatalmuk legalább az Irgiz folyóig és az Obščij Syrt magaslataiig kiterjedt. Így a magyarok a Volga folyónak a burtásoknak a bolgárokig terjedő 100–150 km-es szakaszán lehettek határosak a besenyőkkel. Itt és az askil-bolgárok között kezdődött a területük, és húzódott le egészen a Fekete-tenger partvonaláig, ahol délen kiszélesedett. Az eredeti tudósítás szinte minden felhasználója fenntartotta a magyarok két déli határfolyójának a nevét. Ezek a Duna és az Atil voltak (a Duna írásképe többnyire eltorzult). Hogy az Atil alatt a Dont vagy a Volgát kell-e értenünk, azon azért nem érdemes vitatkozni, mert a kazár hatalom a Don torkolatáig biztosan kiterjedt, sőt valószínűleg még a Don és a Donyec közötti területet is magában foglalta. Minthogy ez a tudósítás már említi a Don-vidéki kazár limes kiépítését, amely a régészeti kutatások alapján még jóval 800 előtt történhetett, de 813–814-ben egy erőteljes támadás elpusztította,²⁵ arra kell következtetnünk, hogy Ibn Ḥurradābih már munkájának 846-ban elkészült első változatában is így írhatta le a magyarok területét.

A kazárok Don-vidéki limesének kiépítését az arab földrajzírok közül csak Ibn Rusta említi meg, a Jayhānī forrásként használó többi írónál ez a tudósítás hiányzik. Eből arra lehet következtetni, hogy Jayhānī az erről szóló rész hiányzott. Viszont Gardīzī szövegében van egy olyan szövegrész, amely Ibn Rustánál nincs meg. Ennek szövege a következő: „A tőlük (ti. a magyaroktól) balra (= nyugatra), a szlávok oldalán levő folyónál van Rūmnak egy törzse, akik mind keresztények és wonondurnak (= onogundur-bolgárok) hívják őket.” Minthogy a dunai bolgárok, akikről itt szó van, a kereszténységet 864 és 870 között vették fel, kétségtelen, hogy Gardīzī forrása, Jayhānī, Ibn Ḥurradābih művének 885-ben elkészült későbbi változatát használta, míg Ibn Rusta a korábbi.

E szükségszerű következtetés a honfoglaló magyarok története szempontjából azért fontos, mert Ibn Rusta tudósításának érvényességét kiterjeszti az egész IX. századra, sőt valamivel még korábbra is, mert a magyarok elleni kazár limes építése bizonyára még a VIII. században történt. A honfoglaló magyarok tehát már legalább is a VIII. század második felétől a Duna és Don közötti, északon egészen a Volgáig érő terület birtokában voltak, s jelentős katonai erővel rendelkeztek. Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni, hogy az arab-perzsa források a kazárok haderejét 7.000 és 12.000 fő között adják meg, az uralmuk alatt álló burtásokét pedig 10.000 főben. Egy tibeti forrás a VIII. században a besenyők haderejét 5.000 főre becsüli. A magyarok 20.000 főből álló lovas serege tehát a VIII–IX. században a kelet-európai steppéken a legjelentősebb katonai erő képviselte. Ennek megfelelően Ibn Ḥurradābih tudósításában mint önálló politikai hatalom jelennek meg, akik sem a kazároktól, sem a bizánciaktól, sem a dunai bolgároktól nincsenek függő viszonyban. Pedig egyébként az arab-perzsa tudósítások pontosan tájékoztatnak a kelet-európai népek politikai függőségi viszonyairól, és az egyes népekről adott leírásaik mindig tárgyszerűek maradnak.

²⁴ Az askilok földrajzi helyzetéről l. A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. 220 skk.

²⁵ Az erre vonatkozó orosz régészeti és történeti kutatások eredményeit összefoglalta BARTHA ANTAL, A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988. 301 skk.

Így az arab-perzsa források tanúbizonysága alapján a honfoglaló magyarság történetéből ki kell iktatnunk mindazokat a megalapozatlan elméleteket, amelyek szerint azok a honfoglalás előtt évszázadokig éltek volna kazár vagy onogur vagy szabir uralom alatt, és szállásterületük is ennek megfelelően hol a Kubán vidékén, hol a Kaukázusban vagy azon túl, hol a Dnyepernél lett volna. Minthogy a magyarok és kazárok kapcsolatáról még Ibn Hurradābih művének későbbi változata sem tudott semmit, az csak a 885 utáni évekre tehető, és valóban csak néhány évig tarthatott.

A magyar őstörténet megalapozatlan elméletei közé tartozik az a feltevés is, amely szerint a *baġğurt* a *maġyir* alakból keletkezett, az utóbbiban pedig egy ismeretlen eredetű *yir* elemmel kell számolnunk, hogy az arab-perzsa források *maġġirīya* alakját meg tudjuk magyarázni. Valójában semmi szükség sincs ezekre a bonyolult és bizonyíthatatlan feltevésekre. A magyar népnévben a *gy* affrikáta, amelynek két képzési mozzanata van: az első egy palatalizált dentális *d'*, amely átmegegy egy palatális spiráns *j*-be. Mint ismeretes, a magyar *j* spiráns hang, amelynek két allofónja van: [*ɟ*] és [*ç*] (pl. *rágj* = *rāɟɟ*' és *kapj* = *kaɟç*'). Ha finnugor hangjelöléssel jelöljük a *gy* affrikátát, akkor *d'ɟ* írásképet kapunk, amely optikailag is érthetővé teszi a magyar népnév arab *maġġirīya* átírását. Az arabok a *gy* affrikáta mindkét képzési mozzanatát pontosan vissza akarták adni, ezért saját nyelvük fonológiai eszközeinek lehetőségei között a *jġ* átírást választották. Semmi szükség sincs tehát egy ismeretlen *yir* szó feltevésére az ősmagyarban, amelyben szókezdetben *ɣ* foném nem is létezett.²⁶

Ami a baskírok nevének eredetét illeti, a *baġğurt* alak csak Mas'ūdínál bukkan fel a X. század közepén. A korábbi adatok *š* hangot tartalmazó *bašġird* névalakról tanúskodnak. Ez az iráni nyelvű *vāšġird* törzscsoport nevére megy vissza, amelynek egy része Közép-Ázsiából, a Čaġāniyān és Xuttal közötti területről érkezett az Ural-vidékre. Eredeti településterületük emlékét Közép-Ázsiában a *Bašqurd* *day* neve őrízte meg. Egy másik részük Irán délkeleti területére sodródott, s nyelvük a *baškarđi* nyelvjárásban él tovább. Az Ural vidéki *bašyirdok* eltörökösödtek, de nyelvük fonémrendszerében és szóképzésében az iráni szubsztrátum jól tükröződik. Hogy ez részben alán volt, világosan mutatják az olyan baskír szóképzési elemek, mint *ādrinā* 'felajzott íj' < alán *ādrinā, vö. nyugati oszét *ārdunā* < *ādrunā, keleti oszét *ārdən* < *ādrinā 'íj'. Mindez nem zárja ki, hogy a baskírokhoz magyar törzstörédek is csatlakozhattak, bár az újabb kutatások ebben erősen kételkednek.²⁷

A Ĥudūd al-'Ālam („A világ határai”) című 982–83-ban elkészült perzsa nyelvű mű már Ibn Rustától és Gardīzītől eltérőleg írja le a besenyők és magyarok határait. Ebben a besenyők szomszédaiként nyugaton a ruszok és a magyarok, délen a burdások, keleten az oguzok és északon az Oka folyó szerepel. A magyarok határaiként viszont keleten egy hegységet (nyilván a Volgamenti-hátságot, amelynek legmagasabb pontja 359 m, s amely a besenyőktől őket elválasztotta), délen a keresztény vonondurokat (dunai bolgárokat), nyugaton és északon pedig a ruszok tartományait jelöli meg. Itt tehát a besenyők már a Volgától nyugatra jelennek meg, azon a területen, ahová Ibn Rustának a 885 előtti helyzetet tükröző leírása szerint még a magyarok területének a kezdete esett. A Ĥudūd al-'Ālam című mű leírásából így arra lehet következtetni, hogy a besenyők a Volgának a bolgárok és burtások közötti kb. 100–150 km hosszúságú szakaszán, talán Szamara

²⁶ Ma már aligha fogjuk tudni megmagyarázni LIGETI LAJOSnak az ősmagyar *yir szóra vonatkozó elméletét, mert kétségtelen, hogy könyvének 152. lapján még tudta, hogy az ősmagyarban szókezdő *ɣ nem volt.

²⁷ RÓNA-TAS ANDRÁS, A magyarság korai története. Szeged, 1995. 246.

vidékén, kelhettek át, és a magyarok legészakibb területeit szállták meg valamikor 885 után.

A többi keleti forrás adatai a honfoglaló magyarokkal Kelet-Európában kapcsolatba került közép-ázsiai eredetű török és iráni törzsek története szempontjából fontosak. Minthogy e keleti források a korábbi kutatás számára nehezen voltak hozzáférhetők, s újak is kerültek elő, ezen a téren lehet még fontos új forrásanyag feltárására számítani.

A besenyők, kabarok, továbbá a bersilek és esetleg az eskilek/sikilek részint mint ellenségek, részint mint a magyarsághoz a honfoglalás előtt csatlakozott népek fontos szerepet játszottak a IX. századi magyarok és a honfoglalás történetében. A besenyők történetét a kutatásnak eddig a VIII. századig sikerült tibeti források segítségével időben visszafelé nyomon követni.²⁸ Egy kínai forrás, a *Sui-shu* egy eddig figyelmen kívül maradt adata azonban létezésüket már a 600 körüli időben bizonyítja. E szerint a Szamarkandtól északra, az *A-té* folyó mentén (valószínűleg az Isim és Irtsi folyók között) nomadizáló *T'ieh-lé* törzsek között volt egy *Pi-ts'ien* nevű.²⁹ E törzs nevének T'ang-kori hangalakja **Pji-ts'ien* volt. E törzsek neveit a kínaiak xvärizmi vagy xvärizmi alán közvetítéssel ismerték meg (az *A-té*, északnyugati T'ang **ā-təy* folyó neve is iráni eredetű³⁰), amely nyelvekben *č < c* és *b > β* hangváltozás ment végbe, s ennek következtében az idegen nyelvi *č-t c*-vel, a szókezdő *b-t* pedig *p*-vel helyettesítették. Így a *Pi-ts'ien* törzs-név eredeti alakját **Bičen* hangalakban rekonstruálhatjuk, s ez azonosítható a *bāčān*ak név Mas'ūdinal szereplő *hjn* = *bašana* változatával, illetve e népnévnek egyébként is előforduló *bečene*³¹ alakjával. Ezek szerint tehát a besenyőknek legalább is egy része már 600 táján Nyugat-Szibériában élt.

Ha így a besenyők történetét egy új forrás segítségével Kr. u. 600-ig követhetjük időben visszafelé nyomon, viszont a korábban rájuk vonatkoztatott források egy részét törölnünk kell a honfoglaláskor írásos kútforrások sorából. Konstantinos Porphyrogenetos szerint három besenyő törzs a *Káγγar* 'vitéz, előkelő' kitüntető címet viselte, s ezt megtalálni vélték Mar Aba szír nyelvű *Vita*-jában *kangar* (olv. *χangar*), valamint Mar Grigor szintén szír nyelvű Martyriologum-ában *hangar* alakban³² mint egy olyan nép nevét, amely ellen I. Xusrő sāsānida uralkodó 541-ben hadjáratot vezetett. Azonban a két szír szöveg középperzsából készült fordítás,³³ s így e névalakok középperzsza (pehlevi) írásképe könnyen helyreállítható. A szír *χangar* és *hangar* alakok különbözősége csak úgy magyarázható, hogy e nevet a pehlevi írásban a *h* jellel írták, amelynek *χ* és *h* hangértéke volt, de amelyet egyúttal az ' (*ālif*) írásjeleként is használtak. Így tehát, mivel a pehlevi írásban a *wāw*-nak és a *nūn*-nak, sőt a *rā*-nek és a *wāw* quiescensnek is azonos volt a jelle, a pehlevi *hn'gr* írásképet *'wngr*-nak is értelmezhetjük, ezt azonban nem *χangar*-nak vagy *hangar*-nak, hanem *onogur*-nak kell olvasnunk.

Hogy 541-ben I. Xusrő ellenfelei valóban nem kangarok, hanem onogurok voltak, ezt a következtetést a bizánci források is megerősítik. Prokopios tudósítása (De bello Persico II, 15, 35) szerint Xusrő 541. évi hadjárata alkalmával azt a hírt terjesztette, hogy

²⁸ SENG TORU, A besenyők a 8. században: Századok 126 (1992): 503—16.

²⁹ LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (Tu-Küe). I. Wiesbaden, 1958. 128 (Sui-shu 84, 8af).

³⁰ HARMATTA J., Az onogur vándorlás: MNy. 1992: 259 sk.

³¹ GOMBOCZ Z., Über den Volksnamen besenyő. Turán 1 (1918): 212—4; NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása.² Budapest, 1991. 90.

³² CZEGLÉDY K., A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban: Magyar őstörténeti tanulmányok. 246—79.

³³ CZEGLÉDY K. i. m. 268.

a Grúziába betört hunok ellen vonul. Hogy ezek a hunok kik voltak, azt Agathias egyik adata (243_{16–21}) világítja meg. Agathias, aki 580 körül írta munkáját, elmondja, hogy Stephanos protomartyr erődje *Onoguris* nevét onnan kapta, hogy egykor e helyen a kolchisiak az onoguroknak nevezett hunokat csatában megverték. Mivel erről az eseményről s ilyen részleteiről más bizánci forrás nem tud, az adat nyilván Agathias személyes értesülésén alapszik és életében játszódhatott le.

Az onogurok neve I. Xusrő uralkodásának eseményei kapcsán a középperzsa Xvadāynāmag („Királyok könyve”) Tabarī készítette arab átdolgozásában³⁴ is előfordul két alkalommal. Az első alkalommal a Kaukázus északi előterében lakó négy nép: az abház, bangar, balanğar és alán egymással szövetkezve betört Transzkaukáziába, ott azonban Xusrő csapatai vereséget mértek rájuk, s a foglyokat perzsa területen telepítették le. Ez az esemény Xusrő szintén arab nyelven fennmaradt Kārnamag-ja („Tettek könyve”) szerint 541-ben játszódott le.³⁵ A második alkalommal az abház, bangar és balanğar nép már Sir Jibū nyugati türk qayan fősege és vezetése alatt kísérli meg áttörni a kaukázusi sāsānida limest. Az arab *bnğr* (< *bangar*) íráskép egy középperzsa *wngr* alakot ad vissza, amennyiben az arabban spiráns *v* nem volt, s azt általában *b*-vel helyettesítették. Ez az utóbbi esemény 568-ban történt.³⁶ A Xvadāynāmag és I. Xusrő Kārnamag-jának arab szövegében tehát az onogurok neve **vonogur* alakban jelenik meg, ami nyelvtörténeti szempontból is figyelemre méltó, mert a legkorábbi adat a *v*-prothézisre e névben. Ezek az adatok mindenesetre kétségtelenné teszik, hogy a Mar Aba *Vita*-jában és Mar Grigor Martyriologium-ában előforduló szír *ḫangar* és *hangar* alakok az *onogur* név pehlevi **wngr* írásképeének téves átírásai.

A történeti források bizarr tréfája, hogy a szír forrásokban nemlétezőnek bizonyítható *ḫangar/hangar* név örmény forrásokban előfordul mint helynév *Kangar* és többes számú *Kangark* alakban. Óvatosabb kutató ugyan nem merte ezt a földrajzi elnevezést a szír források *ḫangar/hangar* névalakjával kapcsolatba hozni, hanem lehetségesnek tartotta pré-örmény eredetét.³⁷ Egyes kutatók azonban ezt is bevonták a kangar-besenyők történetébe. Azonban a pré-örmény eredet feltevése nyelvtörténeti szempontból igazolható. Örményország területén több urartui eredetű helynév él tovább napjainkig, többek közt Erevan nevét is urartui eredetűnek tartják. Így *Kangar* város és a *Kangark* hegy neve jól magyarázható az urartui *kani* 'elő(l)' és *gari-(ni-)* 'vár, erőd' szavak³⁸ összetételéből: **Kan(i)gari-(ni-)* 'elővár, várhegy'. A *gari-ni-* szó alapszava bizonyára az urartui iráni jövevényszavai közé tartozik, s az óiráni *gari-* 'hegy' szóra megy vissza.

Az új történeti forrás felfedezése okozta lelkesedés még azt is elfeledtette, hogy a szír *ḫangar/hangar* alak semmiképpen sem egyeztethető a bizánci *Κάγγαρ* alakkal, amennyiben az csak palatális hangrendű török **Kängär* alakot adhat vissza. Így nincs sem hangtani, sem pedig jelentéstani akadálya annak, hogy a besenyő *kängär* 'vitész, előkelő' címet a középperzsa *kāmğār* 'hatalmas, erős, uralkodó' szó átvételének tekintsük,³⁹ amennyiben az csak palatális hangrendű *kängär* alakban kerülhetett át a besenyő nyelv-

³⁴ Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt ... von TH. NÖLDEKE. Leyden, 1877. 157, 159.

³⁵ HARMATTA J., Egy sasanida arany pecsétgyűrű felirata: BÁLINT CSANÁD szerk., Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Szeged, 1995. 342–8.

³⁶ M. GRAGNASCHI, Le Kārnamag d'Anuširwān: Journal Asiatique 1966: 35.

³⁷ CZEGLÉDY K. i. m. 270 sk.

³⁸ G. A. MELIKIŠVILI, Урартские клинописные надписи. Moszkva, 1960. 394, 399.

³⁹ O. SZEMERÉNYI, „Südwestiranische” Lehnwörter im Ungarischen und Türkischen. In: FR. ALTHEIM, Geschichte der lateinischen Sprache. Frankfurt am Main, 1951. 76–8.

be. Ugyanakkor hangtani akadály annak sem volna, hogy a besenyő *kängär* címet a türk és uyyur feliratokban előforduló *Kängäräs/Kängkäräs* névvel azonosítsuk, azonban ennek ellene szól az a körülmény, hogy ez helynév. Igaz ugyan, hogy a törzsnév > helynév fejlődésre Közép-Ázsiában számos példánk van, de a türk és uyyur feliratok szövegösszefüggése alapján valószínűbb, hogy e helymegjelölés a Syr-darya Taskent alatt kiszélesedő alsó folyásának Ibn Hurradādhbih által feljegyzett *Kankar* nevével⁴⁰ függ össze, amely egy 'széles medret vájó' szaka *Kangkar (< óiráni *kānaka-kara-) alakot tükrözhet. A türk és uyyur feliratok *Kängkäräs/Kängäräs* helyneve viszont egy -*āsša* képzővel képzett szaka *Kangkarās alaknak lehet az átvétele. A *Kängär* címet a három besenyő törzs mindenesetre Nyugat-Ázsiából hozta már magával.

A magyar honfoglalás szempontjából fontos a kabarok eredetének tisztázása is.⁴¹ Itt két újabb, egy szaka nyelvű és egy kínai forrást tudunk e kérdés tisztázásába bevonni. A szaka nyelvű a Stael Holstein-tekercs,⁴² amely a keleti türk törzsszövetség két ágának a Tölisnek és a Tardušnak a törzseit sorolja fel, a kínai pedig a *T'ang-shu*, amely ugyancsak felsorolja a keleti türk törzseket.⁴³ A szaka felsorolás szerzője kínai forrásból dolgozott, a türk törzsnevek T'ang-kori kínai alakját írta át, részint a császári udvar kiejtése, részint azonban az északnyugati T'ang nyelvjárás alapján. A szaka alak *kāribari*, amelynek hangértéke *Qorbar*, a kínai alak *K'i-pi*, amelynek ókínai kiejtése a *Ts'ie-yün* alapján *kjə t-pjət* és *kjə t-b'jət*, északnyugati T'ang hangalakja pedig *Ko-pai* és *Ko-bai* volt. Minthogy a T'ang-korban a szóvégi -t már eltűnően volt, az ilyen végű szótagok jeleit váltakozva használták mássalhangzós végződésű és magánhangzóra végződő szótagok írására idegen nevekben. Így semmi hangtörténeti akadály nincs annak, hogy a 7. keleti türk Tölis törzs nevét *qobar* vagy *qabar* alakban rekonstruáljuk. A *K'i-pi* < **qobar/qabar* törzs jelentős szerepet játszott a kínaiak oldalán 652-ben az *A-shih-na Ho-lu* nyugati türk *qayan* ellen vezetett hadjáratban.⁴⁴ Lehetséges, hogy egyik águk ekkor húzódott át Európába, ahol a kazárokhoz csatlakozva a Don mellett telepedett le.

A bersilekkel kapcsolatban (akiknek nevét *Bercel* helyneveink őrzik) fontos megjegyezni, hogy eredetileg a *T'ieh-lê* törzsek T'ien-shan-i csoportjához tartoztak.

Újabb forrásadatok merültek fel a nyugati türk *Āskil* törzsek és a *székely* népnév kapcsolatára vonatkozólag is. A kínai források a 659. év eseményeivel összefüggésben említik az *Āskil* törzs törzsfőjének nevét *Hsi-chieh ch'üeh szü-chin* azaz *Sikil kül jigin* illetve *Szü-chieh ch'üeh szü-chin* azaz *Sikil kül jigin* alakban.⁴⁵ Minthogy a név két változatban, kétféle írásmódban is előfordul, íráshibáról nem lehet szó. Ez azt jelenti, hogy az *Āskil* törzsnévnek 650 körül már létrejött *Sikil* változata is, és a legtöbb forrásban ezután már ez szerepel. A nyugati türk törzsszövetség felbomlása után a nagy létszámú *Āskil* törzsek egy része három altörzsre tagolódva a qarluqokhoz csatlakozott, és Marwazī arab író tudósításában három *bġskl* törzs néven jelennek meg.⁴⁶ Ezt az írásképet *Baya Sikil*-nek értelmezhetjük, s első eleme a szogd *βaya-* 'úr' szóból átvett török *baya* 'előkelő, úr' szó.⁴⁷ Az egykor nyugati türk *Sikil* törzs tehát egy kitüntetett jelzöt kapott

⁴⁰ J. MARQUART, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898. 5.

⁴¹ A magyarokhoz csatlakozott keleti népelemekre alapvető GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.

⁴² W. B. HENNING, Argi and the „Tohkharians”: BSOS. 9 (1938): 554, 556.

⁴³ Liu Mau-Tsai i. m. 1: 127.

⁴⁴ E. CHAVANNES, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.² Paris, é. n. 61.

⁴⁵ E. CHAVANNES i. m. 72, 308.

⁴⁶ Marwazī (MINORSKY) i. m. 31.

⁴⁷ Древнетюркский словарь. Leningrad, 1969. 77.

vagy vett fel a qarluq törzsek között. Lehetséges, hogy az egykor hatalmas állományú *Āskil* törzsek másik része a keleti türk, majd az uygur törzsszövetséghez csatlakozott. Az előbbiben ugyanis a *Szü-chieh*, északnyugati T'ang **si-ki* < **Sikil* törzset,⁴⁸ az uygur törzsek között pedig a *Mo-ki-hsi-chi*, északnyugati T'ang **mbay-kâ-siy-ki* < **Baya Sikil* törzsnévet találjuk,⁴⁹ akárcsak a qarluq törzsszövetségben. Aligha lehet tehát abban kétkedni, hogy a *székely* népnév a nyugati türk, qarluq, keleti türk, uygur *Sikil* törzsnévre megy vissza, még akkor is, ha a székelyek egykori török nyelvűségének nem maradt nyoma. De ugyanez történt a kabarokkal és a többi, a magyarokhoz még a honfoglalás előtt csatlakozott többi török törzstöréddel is.

Visszatérve a magyarságnak az arab-perzsa források alapján meghatározható honfoglalás előtti földrajzi elhelyezkedésére, egy eddig figyelmen kívül maradt bizánci forrás segítségével ennek kezdetét a VII. század végére tudjuk visszavezetni. Qobrat halála után az onogur-bolgár állam felbomlott, és egyik fia, Asparuch uralmának súlypontját a Duna mellé helyezte, s 679-ben elfoglalta a mai Bulgária egy részét a bizánciaktól. Az eseményt Theophanes és Nikephoros bizánci történetírók írták le egy közös forrás alapján erősen lerövidítve, de Theophanes bővebb szövege jól helyreállítható: *κυριευσάντων δὲ αὐτῶν καὶ τῶν παρακειμένων Σκλαυινῶν ἐθνῶν <καὶ ὑπὸ πάκτων ἐχόντων> τὰς λεγομένας Ἑπτὰ γενεάς, τοὺς μὲν Σέρβεις κατῴκισαν ἀπὸ τῆς ἔμπροσθεν κλεισοῦρας Βερεγᾶβον, ἐπὶ τὰ πρὸς ἀνατολὴν μέρη, εἰς {δὲ} τὰ πρὸς Μεσημβρίαν, {καὶ} <εἰς δὲ> δύσιν μέχρις Ἀβαρίας τὰς ὑπολοίπους Ἑπτὰ γενεάς ὑπὸ πάκτων ὄντας.* E szöveg fordítása a következő: „(a bolgárok) hatalmuk alá hajtva a körülöttük lakó szláv népeket és szerződéses viszonyban állva a *Hepta geneai* („Hét törzs”) nevű néppel, a severekeket Beregaba szorosának elejétől a kelet felé, Mesembriáig terjedő részekre, nyugat felé Abariáig (= az avarok országa) pedig a többi, a *Hepta geneai*-t telepítették, akik (velük) szerződéses viszonyban állottak.”⁵⁰

Ez a „Hét törzs”-nek nevezett nép, amellyel az alávetett szláv népektől eltérőleg a bolgárok szerződéses viszonyban állottak, s amely a Dunától és a bolgároktól északra helyezkedett el, nyilvánvalóan azonos a Konstantinos Porphyrogenetos által is használt *Hepta geneai* („Hét törzs”) kifejezéssel illetett magyarokkal. E bizánci tudósítás történeti fontossága rendkívül nagy, mert meghatározza a magyaroknak az onogur/onogundur bolgárokhoz való viszonyát, másrészt pedig bizonyítja a magyaroknak mint etnikai entitásnak a jelenlétét a VII. század végétől kezdve a pontusi steppén egészen a Dunáig. Mindez igazolja egyrészt azt az elgondolást, hogy a magyarságnak már 700 előtt néppé kellett alakulnia és etnikai tudatának kellett lennie,⁵¹ másrészt alátámasztja a történetkutatásnak azt a feltevését, hogy a pontusi steppén 700 és 895 között nagyobb népmozgásra nem került sor.

Az egyetlen etnikai megmozdulás e kétszáz év alatt a három kabar törzs csatlakozása volt a magyar törzsszövetséghez. Erről Konstantinos Porphyrogenetos számol be, aki azonban nem nyújt támpontot a kabarok csatlakozásának időpontjára vonatkozólag, viszont más egyéb történeti és régészeti adatok (mint a kabarok említése egy nyugati forrásban, az *Annales Iuvavenses Maximib*en 881-ben, Sarkel várának építése a Don torkolatánál 833 táján,⁵² ezt megelőzően a Don jobbparti kazár erődítmények elpusztítása

⁴⁸ W. B. HENNING i. m. 556.

⁴⁹ W. B. HENNING i. m. 555.

⁵⁰ L. részletesen HARMATTA J.: A magyarság őstörténete. 253–56.

⁵¹ Vö. egyrészt RÓNA-TAS ANDRÁS i. m. 252, másrészt ENGEL PÁL, Magyarok Európában. I. Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Budapest, 1990. 105 sk.

⁵² J. MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 28, 195, 492.

813—814-ben, amely esetleg a kabarok lázadásával hozható kapcsolatba⁵³) valószínűvé teszük, hogy ez az esemény 810—820 között mehetett végbe.

A kabarok csatlakozásával a „hétmagyar” törzsszövetség katonai ereje megerősödött, s ettől kezdve a IX. század folyamán már többször szerepel részint a nyugati, részint a bizánci és szláv forrásokban. Utóbbiak főleg a bizánci-bolgár háborúkkal kapcsolatban 811-ben, 814-ben és 837—8-ban említik a magyarokat mint a bolgárok szövetségeseit vagy zsoldosait avarok, hunok, turkok és ungrok néven. Az első két név archaizáló jellegű elnevezése a magyaroknak, azaz régebbi, a bizánciak által jól ismert nomád népek nevével jelölték az újonnan ismertté vált magyarokat. A *turk* név használata a magyarok és a bizánciak által a VI. században megismert nyugati türkök harcmódorának azonosságán s a két nép ezen az alapon feltett téves azonosításán alapszik. Végül az *ungr*- elnevezés a bolgárok *onogur* neve óorosz alakjának átvétele a görögben. Az *onogur* név átvitele a szlávok részéről a magyarokra jól mutatja, hogy azóta, hogy a bolgároktól és a Dunától északra, a Kárpátoktól keletre elterülő steppe-területet megszállták, katonailag megerősödve a bolgároktól függetlenekké váltak, és mint önálló hatalmi tényező a Duna és a Don közötti, északon az eskilekig és a Volgáig nyúló területen Qobrat egykori onogur törzsszövetségének a helyébe léptek.

Ezek a bizánci és szláv forrásadatok teljes mértékben összhangban állnak Ibn Rustának a magyarokról rajzolt és Ibn Hurrādādh 846-ban elkészült művéből származó képével. A magyarok szállásterületei a VII. század végétől változatlanok voltak, legfeljebb a kabarok csatlakozásával a Donyec és Don között is kiterjedtek. Változás ebben csak a IX. század végén következett be, amikor a besenyők a Volgán átkelve a Volga menti hátságig megszállták a magyar törzsek szállásterületének északi részét. Erről az eseményről a bizánci források közül Konstantinos Porphyrogenetos⁵⁴ tudósít olyan formában, amely sok félreértésre adott alkalmat a magyar őstörténetkutatásban. Tudósítása így szól: „Abban az időben nem turkoknak mondták, hanem valamilyen okból *Σάβαρτοι ἄσφαλοι*-nak nevezték őket ... Együtt működtek a kazárokkal három esztendeig s együtt harcoltak a kazárokkal azok minden háborújában ... A besenyők, a korábban *Κάγγαρ*-nak nevezettek (ezt a *Κάγγαρ* nevet ugyanis az előkelő származásra és a vitézségre mondják náluk), ezek tehát a kazárok ellen háborút indítva és vereséget szenvedve arra kényszerültek, hogy saját földjüket elhagyják és a turkokét (= magyarokét) lakják. A turkok és az akkor *Κάγγαρ*-nak nevezett besenyők között pedig háború törvén ki, a turkok serege vereséget szenvedett és két részre szakadt. És az egyik rész kelet felé, Persis irányában lakott, akiket mostanáig a turkok régi elnevezésével *Σάβαρτοι ἄσφαλοι*-nak neveznek, a másik rész pedig nyugat felé lakott Lebediasszal, törzsfőjükkel és vezérükkel együtt az *Ατλκuzu* (= Etelköz)-nek nevezett helyeken, amely helyeken ma a besenyők népe lakik.”

E szöveg egyes görög kifejezéseinek (*μέρος*, *κατοικέω*, *συνοικέω*) téves értelmezéséből és a *Σάβαρτοι ἄσφαλοι* elnevezésből korábbi őstörténetkutatásunk egész sor megalapozatlan következtetést vont le. A *συνοικέω* ige „együtt lakik” alapjelentéséből azt a következtetést vonták le, hogy a magyarok váltakozva a bolgárok, szabiak, kazárok területén éltek, holott az írásos források kétségtelenné teszik, hogy szállásterületük a VII. század végétől 885-ig változatlan volt. A *συνοικέω* ige és a belőle képzett *συνοικισμός* főnév jelenti azonban nagyobb közösségek politikai és közigazgatási együttműködését is, így többek közt több falutelepülés egyesítését várossá, ami azonban nem járt együtt a lakosság lakóhelyének megváltoztatásával. A *κατοικέω* igének tévesen „elvándorol, átte-

⁵³ L. BARTHA A.: i. h.

⁵⁴ MORAVCSIK GY., Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 43 (görög szöveg).

lepszik” jelentést tulajdonítva⁵⁵ a IX. század végén vándoroltatták be a magyarokat Etelközbe, holott már kétszáz éve éltek ottan. A *μέρος* szó „irány” jelentését figyelmen kívül hagyva a magyarok besenyők által elszakított részét Perzsiába menekítették, holott az a Volga vidékén maradt, s Julianus barát még több mint háromszáz évvel később is ott találta meg őket. Végül a szabírokkal való kapcsolat feltevése a *Σάβαρτοι* névnek a *Σάβιροι* névvel való téves azonosításán alapszik.

Valójában Konstantinos a besenyők három, a *Κάγγαρ* „előkelő, vitéz” címet viselő törzsének a magyar szállásterületre történt betelepülésével kapcsolatban nem beszél arról, hogy azok a magyarokat elűzték volna. Előadása inkább azt a benyomást kelti, hogy a vereséget szenvedett és menekülő három besenyő törzset a magyarok befogadták, akár csak korábban a kabarokat. A besenyők azonban a kabaroktól eltérőleg nem tudtak vagy nem akartak beilleszkedni a magyar törzsszövetségbe, hanem erőszakosan beékelődtek a délebbre lakó magyarok zöme és az északon, az eskil-bolgárok szomszédságában nomadizáló kis magyar csoport közé. A besenyőkről szóló fejezetében Konstantinos ezt az epizódot meg sem említi, csak a besenyők későbbi, Etelközbe történt betelepüléséről szól.

Konstantinos és a magyarokról író többi bizánci történetíró, Georgios Monachos, Theophanes, Pseudo-Symeon, Skylitzes és Zonaras érdeklődésének középpontjában a magyaroknak a 837–8-ban és 895-ben lejátszódott bizánci–bolgár konfliktusokban játszott szerepe áll,⁵⁶ és így a IX. század nagy részére semmi támpontot nem nyújtanak a honfoglalás magyarság történetére vonatkozólag, pedig az arab-perzsa források szerint kereskedtek velük. Éppen ezért értékesek két szláv forrásnak, a Konstantin- és a Metód-legendának a magyarokra vonatkozó adatai. A Konstantin-legenda szerint ugyanis Konstantin 860-ban a Krím-félszigeten tett útja alkalmával magyar csapatokkal találkozott, a Metód-legenda pedig elmondja, hogy Metódot 882-ben Konstantinápoly felé utaztában a Duna mentén magához hívatta a magyar király, nagy tisztelettel fogadta s amikor elbocsátotta, megkérte: „emlékezzél meg mindig rólam, tisztelendő atya, szent imáidban!”⁵⁷

A magyar fejedelem találkozása a Duna vidékén Metóddal arra mutat, hogy a magyar hatalom súlypontja szállásterületük nyugati részére helyeződött át. A kabarok rész-

⁵⁵ Ez a téves felfogás áthatja egész régebbi őstörténeti kutatásunkat, l. pl.: LIGETI L. Az uráli magyar őshaza: A magyarság őstörténete. Budapest, 1943. 36–70; HALASI KUN T., A magyarság kaukázusi története: A magyarság őstörténete 71–99; VÁCZY P., A magyarok vándorútja keletről nyugatra. AntTan. 22 (1975): 283–5. LIGETI még legutóbb is úgy gondolta (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban 160), hogy „a magyarok kapcsolatai a bolgárokkal, kazárokkal és szabírokkal megkívánják annak feltevését, hogy e népek közvetlen közelében (vagy éppen az ő területükön) tartósabb ideig kellett hogy éljenek”, továbbá hogy „a magyarok legalább kétszáz esztendőt töltöttek Kazária déli területén: itt alakították ki törökös törzsi szervezeteiket, itt kerültek kazár politikai függésbe”. Ez a felfogás ellentétben áll mindazzal, amit a nomádok törzsszövetségeiről és a „nomád birodalom”-ról tudunk. A nomádok az alávetett népeket nem telepítik be a saját, minden erővel védett területükre, hanem vagy elűzik őket, vagy velük együtt a területüket is birodalmukhoz csatolják. A *κατοικέω* ige jelentésének problémájáról l. részletesen HARMATTA J., Lebedia és Atelkuzu: Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből: MNyTK. 172. sz. Budapest, 1985. 46–7 és Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei: A honfoglaláskor írott forrásai 110–1.

⁵⁶ L. ezekre vonatkozólag MORAVCSIK GY. i. m. 30 skk., 52 skk., 65 skk., 69 skk., 81 skk., 98 skk.

⁵⁷ L. KIRÁLY P.: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. Budapest, 1974. és A Konstantin- és Metód-legenda magyar részletei: A honfoglaláskor írott forrásai. 113 skk.

vétele 881-ben a Bécs körüli harcokban pedig azt is valószínűvé teszi, hogy a magyar törzsszövetség egyes törzseinek földrajzi elhelyezkedése is átrendeződött, s a kabarok a Don és Donyec közéből a magyar szállásterület nyugati részére települtek át. Helyüket valószínűleg a Volga-Oka közötti területről dél felé húzódó besenyők foglalták el.

A nyugati források közül a magyarokat először a 862. évnél az Annales Bertiniani szerzője, Hinkmar említi: „A királyságot a Frank Birodalom népei körében eddig ismeretlen ellenség pusztítja, akiket magyaroknak (*Ungari*) neveznek.” Ebben az időben a Frank Birodalomban belső háború dúlt: Karlmann, Német Lajos császár fia, morva segítséggel apja ellen támadt. Ettől kezdve a legfontosabb nyugati források: a Sváb évkönyvek (Annales Alemannici), a Fuldai évkönyvek, Regino prűmi apát Világ-krónikája, a Bajor évkönyvek, Liutprand Antapodosis-a többször is tudósítanak a magyaroknak mint a frankok vagy a morvák szövetségeseinek megjelenéséről frank vagy morva területen. 881-ben valószínűleg a morvák szövetségében harcoltak Bécsnél a kabarokkal együtt a frankok ellen. Viszont 892-ben Arnulf frank uralkodó hívta őket segítségül Svatopluk morva fejedelem ellen.⁵⁸

A magyaroknak ezek a honfoglalás előtti, több mint négy évtizeddel azt megelőzően kezdődő nyugati hadjáratai rendkívül fontosak voltak a honfoglalás előkészítése szempontjából. Lehetővé tették számukra elsősorban, hogy megismerjék a Kárpát-medence klimatikus és gazdasági viszonyait, amelyek sokkal kedvezőbbek voltak dél-oroszországi szállásterületeikénél. Felderíthették e terület politikai erőviszonyait, pontos képet alkothattak maguknak a Kárpát-medence egyes részeit birtokukban tartó országok, a Frank Birodalom, a Bolgár Királyság és a Morva Fejedelemség egymáshoz való viszonyáról és katonai erejéről. Végül felderíthették a számukra legmegfelelőbb útvonalakat, amelyen lovas csapataikkal Etelközből a Bécsi medencébe vagy Morvaországba felvonulhattak. Mivel lovas alakulatok számára a lovak megfelelő itatása létfontosságú, az az útvonal, amelyet használtak, lényegében azonos lehetett a későbbi honfoglalás útvonalával. A Dnyeszter és egyik mellékfolyója mentén könnyen meg tudták közelíteni a csak 841 m magasán fekvő Vereckei hágót, majd onnan leszállva hamarosan elérték a Latorcát, annak mentén lovagolva a Bodrogot és a Tiszát. A Tisza mentén a Sajóig haladva s azon átkelve még lépésben és ügetésben lovagolva is csak pár órányi távolságban követik egymást a kisebb folyók, az Eger, Tarna, Zagyva és Galga. Ezeken átkelve és a Cserhát völgyein áthaladva a Dunához érkeztek, amely mentén néhány napi lovaglás után már a Bécsi medencébe értek. Ezen az útvonalon, amelyen lovaik vízellátása könnyen biztosítható volt, mindenesetre számos kisebb-nagyobb folyón kellett átkelniük. Ezt előre meg kellett szervezniük, a nagyobbakon bizonyára nomád módra, száraz fűvel kitömött bőrszakokon átúsztattak, a kisebbeknél pedig felderítették a gázlókat s azokon keltek át.

Minthogy a Kárpát-medencének ez az északi része minden bizonnyal kívül esett a bolgárok által katonailag ellenőrzött területen, az sem lehetetlen, hogy ezen a fontos felvonulási útvonalon már a honfoglalás előtt néhány helyen katonai támaszpontokat létesítettek, amelyek egyben a frankokkal és a morvákkal az összeköttetést is biztosították. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy a frankok vagy morvák hogyan tudták elérni az Etelközben nomadizáló magyar fejedelmeket. Aligha a bolgárok területén keresztül, akikkel időnkint hol a frankok, hol a morvák ellenséges viszonyban állottak. E nyugati hadjáratok alkalmával a magyar vezérek nyilván felismerték, hogy a Kárpát-medence politikai és katonai szempontból holt tér, amennyiben az egyes részeit birtokló három hatalom ellenséges viszonyban áll egymással, s csak magyar segítséggel tud egymás fölé kerekedni,

⁵⁸ H. GÖCKENJAN, A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról: A honfoglaláskor írott forrásai. 131 skk.

s így megfelelő politikai és hadászati koncepció kidolgozásával és megvalósításával elfoglalható. A nyugati források tudósításai világosan mutatják, hogy 894-től a magyarok már tervszerűen ennek a koncepciónak a megvalósítása szolgálatába állították katonai akcióikat. A Fuldai évkönyvek szerint 894-ben a magyarok a morvák szövetségében pusztították a frank uralom alatt álló Pannoniát, előkészítve ezzel későbbi birtokba vételét. Bizonyára helyes a történetkutatásnak az a feltevése, hogy ez a magyar sereg már nem is vonult vissza Etelközbe, hanem felvonulási útvonalára, a Felső-Tisza vidékére húzódott csak vissza.⁵⁹

A nyugati források tudósításainak ismertetése után értékelhetők helyesen a bizánci történetíróknak a bizánci—bolgár—magyar harcokra vonatkozó adatai. Ugyanabban az évben, 894-ben, amikor a magyar haderő egy része a morvák szövetségében Pannoniában folytatott hadműveleteket, a bolgár kereskedők számára kedvezőtlen bizánci intézkedések miatt Symeon bolgár uralkodó megtámadta a bizánciakat, s minthogy azok szárazföldi hadserege Kis-Ázsiában az arabok ellen harcolt, csak a fővárosi gárdaalakulatokkal tudtak a bolgárokkal szembeszállni és súlyos vereséget szenvedtek. Ekkor a bizánciak szövetséget kötöttek a magyarokkal, s a Dunán bolgár földre szállították át azok csapatait, amelyek három ütközetben súlyos vereséget mértek a bolgárokra. Az eseményeket a bizánci történetírók különböző változatokban ismertetik. Maga a bizánci kül- és katonapolitikát irányító Bölcs Leó császár a haditaktikáról írott művében így emlékezik meg az eseményekről: „...szövetségesként használtuk fel őket a bolgárokkal szemben, akik megszegték a békeszerződést és Thrákia vidékeit lerohanták. Az Istenünk, Krisztus, a mindenség királya ellen elkövetett esküszegést megtorló igazságszolgáltatás sietett nyomban rájuk mérni a büntetést. Minthogy a mi haderőink el voltak foglalva a szaracénokkal (= arabokkal), az isteni gondviselés a rómaiak (= bizánciak) helyett a türköket (= magyarokat) vetette harcba a bolgárok ellen. Miután a mi császári felségünk hajóhada segítséget nyújtván átszállította őket a Dunán és velük együtt harcolt, három csatában tönkrevérték a bolgároknak a keresztények ellen gonoszul fegyvert fogó seregét s mintegy hóhér gyanánt küldettek ellenük, nehogy a keresztény rómaiak (= bizánciak) keresztény bolgárok vérével készakarva beszennyezzék magukat.”⁶⁰ Bölcs Leó e szavai nemcsak tömören ismertetik az eseményeket, hanem a magyarokkal kötött szövetséget ideológiailag is megindokolják. Erre azért volt szükség, mert Bizáncban a polgárok és főleg az egyházi körök a kapzsi görög kereskedőket és az általuk befolyásolt császárt hibáztatták a bolgár—bizánci háború kirobbanásáért, szélsőségesen elítélték a pogány magyarokkal a keresztény bolgárok ellen kötött katonai szövetséget, s ellenségesen értékelték a magyarok szereplését.

Ez a magyarokkal szemben ellenséges szemlélet tükröződik még magának Bölcs Leó fiának, Konstantinos Porphyrogenetosnak *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról) című, munkatársával összeállított művében is, amely elismeri ugyan a magyarok sikereit, de mégis úgy adja elő az eseményeket, mintha végső soron ők lettek volna az igazi vesztesek: „Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására (a kabarok) átkelven a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték és lendületekben egészen Preszlavig hatoltak és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket (= magyarokat). És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen vonultak, ház-

⁵⁹ Így GYÖRFFY GY.: Magyarország története. I. Budapest, 1987. 590.

⁶⁰ MORAVCSIK GY., Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984. 17.

népüket teljesen megsemmisítették és a földjük őrzésére (otthon hagyott) türköket onnan gonoszul elűzték. Amikor azután a türkök visszatértek és földjüket pusztán és üresen találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak...”⁶¹

Ez a kompiláció, amely fél évszázaddal az események után készült, egész sor olyan elemet tartalmaz, amelynek a belső valószínűsége szinte a nullával egyenlő.⁶² Ilyen már maga a besenyők benyomulása a magyarok szállásterületeire vagy Symeonnak az egész Etelközt érintő hadjárata, a türkök háznépének teljes megsemmisítése, ami ellentétben áll a védelmül otthonhagyott magyar csapatok elmenekülésével. Nincs is még egy bizánci forrás, amely az eseményeket így adná elő. Még a Bölcs Leó császárral és magyar szövetségeseivel ellentétes beállítottságú Georgios Monachos (Continuatus) és Theophanes (Continuatus) sem tud semmit a besenyők szerepéről e háborúban, bár az eseményeket sokszorta részletesebben mondják el, mint Konstantinos. Előadásuk szerint a harci cselekmények befejezése után, amikor a magyarok már eladták bolgár foglyaikat a bizánciaknak, és a bizánci vízi és szárazföldi erők visszavonultak, Symeon egy gyors katonai akciót szervezett a visszavonuló magyar (kabar) sereg ellen és az egészet lemészárolta. Minthogy mindkét író azonos nyelvi kifejezéseket használ, nyilvánvalóan ugyanabból a közös, a magyarokkal szemben ellenséges forrásból merítettek. Létezett azonban egy másik alapforrás is, amelyet a másik három bizánci író, Pseudo-Symeon, Skylitzes és Zonaras használt, akik szintén azonos nyelvi kifejezésekkel írták le ezt az eseményt. Szerintük Symeon a magyarokat csak megfutamította.⁶³

Ebben az összefüggésben érdemes arra rámutatni, hogy a bizánci íróknak a magyar—bizánci—bolgár harcokra vonatkozó tudósításai különböző forrásokból származnak. Kétségtelen, hogy a magyarokat a Dunán átszállító és velük együttműködő Eustathios tengernagy pontos értesülésekkel rendelkezett a magyarok harcairól, győzelmeiről és a bolgár foglyok eladásáról, valamint a magyarok hazatéréséről. Minden további adatot azonban a bolgárok állítólagos győzelméről a magyarok felett s ebben a besenyők részvételéről csak Symeon bolgár uralkodó üzenete tartalmazhatott, amelyben hadi sikereit nyilvánvalóan mértéktelenül felnagyította, hogy minél kedvezőbb tárgyalási pozíciót biztosítson magának, és legalább a magyarok által a bizánciaknak eladott bolgár hadifoglyokat visszakaphassa. Minthogy Eustathios tengernagy ekkor már visszatért a Duna mellől, bizánci részről nem volt lehetőség a hírek ellenőrzésére, viszont azokat a császárral szemben álló bolgárbarát egyházi körök felkapták és felnagyítva tovább terjesztették.

Ebben a formában csapódott le ez a történeti esemény Reginonál és a Fuldai évkönyvekben is. A híretet bizonyára Lazarus episcopus, az Arnulf császárhoz küldött bizánci követ vihette s ezek között azt a képtelen felnagyítást a veszteségeknek, amely szerint maguk a bolgárok is 20.000 lovas harcost veszítettek, hát még a magyarok mennyit veszíthettek.⁶⁴ A történeti valóságot aligha fogjuk valaha is pontosan megismerni, de Konstantinos adatai⁶⁵ szerint is — s ezek a magyarokat átszállító bizánci hajóhad parancsnokától származtak — a bolgárok elleni katonai akcióban csak a kabar törzsek fegyveres ereje vett részt, ami annyit jelent, hogy ez a csapattest legfeljebb 3—4000 lo-

⁶¹ MORAVCSIK GY. i. m. 47.

⁶² Konstantinos tudósításának kritikájára l. most DARKÓ J., A magyar—besenyő konfliktus bizánci toposza: Magyar Őstörténeti Konferencia (Budapest 1995. november 20—21). Szerk. ERDÉLYI I. Budapest, 1997. 133—45.

⁶³ Pseudo-Symeon, Skylitzes és Zonaras tudósításait l. MORAVCSIK i. m. 69 skk., 81 skk., 98 skk.

⁶⁴ Lazarus püspök követjárásáról és az általa vitt hírekről l. J. MARQUART i. m. 520—1.

⁶⁵ Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Edited by GY. MORAVCSIK. Washington 1967. C. 40₆₋₁₃.

vasból állhatott. Magyar szempontból ezeknek a harcoknak a jelentősége nyilvánvalóan abból állott, hogy Symeont megakadályozta a bolgár uralom alatt álló erdélyi területek védelmében. Az események 895 tavaszán játszódhattak le. A magyar fejedelmekkel a bizánciak a téli hónapokban köthettek egyezséget, amikor azok a telet szokás szerint a nagy folyók déli részén töltötték. Már Method is a Dunánál találkozott 882-ben a magyar fejedelemmel. A bizánci szárazföldi haderőknek azonban még be kellett fejezniük az arabok ellen Tyraionnál (Lykaoniában) Kis-Ázsiában vívott harcokat⁶⁶, s átcsoportosításuk a bolgár határra legalább hat hetet vehetett igénybe. Így a hadműveletek legkorábban márciusban kezdődhetek és 2–3 hónapig tarthattak. Lehet, hogy Symeonnak sikerült valamilyen kisebb besenyő csapattal is megerősíteni haderejét, de legfeljebb a kabarok utódvédjait támadhatta és futamíthatta meg, ha ugyan azok egyáltalán fel akarták vele venni a harcot. Lehet, hogy ekkor esett el az a magyar (kabar) lovas vitéz, akinek sírját a román régészek Bukarest mellett a Tei-tó partján tárták fel.⁶⁷

A másik alapforrást használó írók, Pseudo-Symeon, Skylitzes és Zonaras szemléletének jellemzéséül idézzük az események tömör összefoglalását Pseudo-Symeon előadásában: „Symeon, Bulgária fejedelme hadjáratot indít a rómaiak ellen (a bizánciak ugyanis rómaiaknak nevezték magukat), a türköktől (magyaroktól) megtámadva legyőzetik, és a császár megvásárolja az összes foglyokat. Azután viszont megfutamította a türköket és kérésére visszakapja a foglyokat és békét köt.”⁶⁸ Ugyanezt a bizánci forrást használták az Orosz évkönyvek, amelyek tévesen a 902. évnél így adják elő ezt az eseményt: „Leo császár felfogadta a magyarokat a bolgárok ellen. A magyarok pedig érkezvén, pusztították az egész bolgár földet. Simeon azonban a magyarok ellen fordult, de a magyarok ellene indultak és megverték a bolgárokat, Simeon alig menekült meg Szilisztriában.”⁶⁹ Érdeemes megfigyelni, hogy ebből a tudósításból nemcsak a besenyők, de még Symeon állítólagos sikeres ellentámadása is hiányzik. Az Orosz évkönyvek két változatban részletesebben is leírják, hogyan vonultak el a magyarok Kiev mellett, és hogyan foglalták el a Kárpát-medencét, azonban ezekből a leírásokból is hiányzik minden utalás egy bolgár—besenyő támadás szerepére. Hogy a besenyők semmi szerepet sem játszottak a magyar honfoglalás eseményeiben, azt az a tény is világosan mutatja, hogy az Orosz évkönyvek csak a 968. évnél regisztrálják a besenyők első betörését orosz földre.⁷⁰

Konstantinos és a többi bizánci forrás inkább csak a magyar honfoglalás előzményeiről tájékoztatnak, lefolyását a nyugati kútfők, főleg a már említett Fuldai évkönyvek, Regino Világkrónikája, a Bajor évkönyvek és Liutprand Antapodosisa adatai alapján lehet rekonstruálni. Érdekes megjegyezni, hogy a nyugati források egy részében is érvényesül magyarellenessé beállítottóság. Ez részben bizánci hatásra megy vissza, részint helyi gyökerű, amikor Liutprand Arnulf császárt támadja a pogány magyarokkal kötött szövetségért. Regino szerint a magyarok először a pannónok és avarok pusztaságait kóborolták be, azaz szállták meg. Pontosabbak és részletesebbek a Bajor évkönyvek, amelyek arról tudósítanak, hogy a magyarok Arnulf császárral történt megegyezésük alapján „mindkét Dáciát”, azaz a Kárpát-medencének a Garamtól és Dunától keletre eső részét foglalták el. Ugyanakkor viszont a Fuldai évkönyvek szerint Arnulf császár Pannónia védelmét a magyarokkal szemben Brazlav hercegre bízta. A Bajor évkönyvek szerint azonban a magya-

⁶⁶ Ezekről a harcokról és a rájuk vonatkozó arab forrásokról l. J. MARQUART i. m. 525.

⁶⁷ S. MORINTZ—D. V. ROSETTI, in: Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice. Sub red. I. IONAȘCU. București, 1959. 46.

⁶⁸ MORAVCSIK GY., Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. 70.

⁶⁹ HODINKA A., Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 48, 71.

⁷⁰ V. MINORSKY: Hudūd al-Alam. 444.

rok, amíg Arnulf császár élt, tartózkodtak a szomszédos népek elleni támadásoktól. 899-ben viszont Arnulf szövetségében hadjáratot vezettek Berengár király ellen Itáliába, amelynek lefolyását Liutprand részletesen leírja. Amikor azután visszatérőben voltak, meghalt Arnulf császár, érvénytelené vált a vele kötött szerződés, s a magyarok, mint a Fuldai évkönyvek hallgatólag tudomásul veszik, a Bajor évkönyvek pedig részletesebben is leírják, birtokukba vették a Dunántúlt is. Végül a Sváb évkönyvek szerint 902-ben a magyarok teljesen megdöntötték a Morva fejedelemséget és így megszilárdították országuk határait.⁷¹

A nyugati források történeti értéke felbecsülhetetlen a magyar honfoglalás lefolyásának megismerése szempontjából, nélkülük, csak a bizánci írókra támaszkodva, teljesen hamis képet kapnánk róla. Legrészletesebben azonban a középkori magyar krónika- és gesztairodalom, különösen Anonymus *Gesta Hungarorum*a írja le a honfoglalás eseményeit. Történetkutatásunk régóta fáradozik azon, hogy Anonymus szövegében a történeti valóságot a költött történeti elemektől elkülönítse. Kétségtelen, hogy a honfoglalás általa leírt lefolyása földrajzi sorrendjét illetően nagyjából megfelelhet a valóságnak, még ha a történeti szereplők egy része helynevek alapján kitalált személy is. Jelentősen elősegítheti e feladat megoldását a következő megfigyelés. Anonymus előbeszédének latinsága igen jónak mondható, viszont művének többi részében sok a magyar nyelvi interferencia, azaz számos olyan kifejezést és szó szerkezetet használ, amely egyébként a korabeli középkori latinban nem fordul elő, csak nála, illetve a magyar nyelvben (pl. *bonum nomen* = jó név). Ez a jelenség csak azzal magyarázható, hogy magyar nyelvű forrásokat használt, s előadásának formula-jellege azt is bizonyítja, hogy ezek a magyar nyelvű források epikus énekek voltak.⁷² A magyar nyelvi interferenciának legszembetűnőbb jelensége az, hogy Anonymus több helyen meghagyja még a magyar esetvégződéseket is a latin szövegben, pl. *Tosunec patri Lelu* „Tasnak, Lél apjának”.⁷³ Az ilyen esetek kétségtelenül teszik, hogy azokban az elbeszélésekben, amelyekben ezek előfordulnak, magyar nyelvű epikus énekeket használt forrásul. Ez művének következő fejezeteiben fordul elő: 17., 31., 32. (két esetben), 40., 41., 47. (2 esetben), 50., 52. Így ezek kétségtelenül régi epikus hagyományokra mennek vissza. Természetesen nem biztos, hogy ezek az epikus énekek minden részletükben történeti valóságot tükröznek, de annyit mindenesetre meg lehet áll

⁷¹ GYÖRFFY GY. i. m. 603.

⁷² HORVÁTH JÁNOS, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954. 212–32.

⁷³ J. HARMATTA, Remarques sur le lexique du latin médiéval et le substrat hongrois. *ActaAntHung.* 23 (1975): 335–44. LIGETI i. m. 214 úgy gondolja, hogy Anonymus „a latin névragozásba nehezen illeszthető magyar nevek részeshatározó eseteit magyar egyalakú *-nec* (*-nek*) hozzáfűggesztésével oldotta meg”. Ez a feltevés azonban nem alkalmas az ismertetett jelenség magyarázatára. Egyrészt ugyanis Anonymus tudott latinositani: Árpád nevét többször is használja latinositott *Arpadius* alakban (*ducem Arpadium*, *duci Arpadio*), holott erre nem volt szüksége, mert a név mellett álló latin *dux* szó ragozott alakjai e nélkül is világosan mutatták, hogy milyen esetben áll a név. Ugyanígy a magyar esetvégződéssel ellátott nevek mindegyikét lehetett volna az *-us* vagy *-s* végződés hozzáadásával latinositani. Azonban Anonymus ezt nem tette, mint ahogy gyakran a latinositott neveket is használta nem latinositott alakban, s ugyanakkor magyar esetvégződéssel sem látta el azokat (*ducem Arpad*, *duci Arpad*). Ezenkívül a magyar esetvégződések csak azokban a fejezetekben fordulnak elő, amelyeket alább felsorolunk, s amelyekben az epikus formulák is előfordulnak. Így e jelenséget nyilvánvalóan a forrásul felhasznált magyar epikus énekek nyelvi interferenciájával kell magyaráznunk. A legérdekesebb ezek után, hogy LIGETINEK magának a véleménye szerint is a honfoglalás előtti idők tulajdonneveit „az élő magyar epikus hagyomány őrizte meg” (i. m. 480).

Összegezésképpen azt állapíthatjuk meg, hogy írásos kútfőinek újabb vizsgálata és értékelése alapján ma a magyar honfoglalás semmiképpen sem tekinthető egy besenyő nyomástól előidézett vak előremenekülésnek az ismeretlen jövőbe, hanem sokkal inkább egy évekig tartó felderítő és előkészítő munkával megalapozott, messzelátó, reális politikai és katonai helyzetfelmérésre támaszkodó, tudatos és kitűnő hadászati elgondolást megvalósító történeti tett volt.

Levedia és Etelköz

* L. még: JUHÁSZ DEZSŐ, Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében (Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 1996/2: 171—8). — A SZERK.

zal a hátránnyal jár, hogy — más írott források híján — az esetleges eredmények nem lesznek kétségtelen bizonyosságaik, legfeljebb a valószínűség különböző fokait érhetik el.

2. *Levedia* a DAI.-ban két ízben szerepel, mindkétszer a 38. fejezetben, MORAVCSIK GYULA (Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. 42—3) átültetésében ekképpen: „A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen (*topos*), melyet első vajdájuk nevééről *Levediának* neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többit is, vajdának hívtak. Ezen a helyen (*topos*), az imént említett *Levediában* folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek.” Levediáról, illetve *Levedia* nevééről a DAI. írója két fontos dolgot állított: 1. *Levedia* a türköknek mondott magyarok népének lakóhelye, 2. a *Levediának* nevezett hely (*eis ton topon ton eponomazomenon Levedia*) a türkök első vajdájáról, *Lebediastól* nyerte nevét. A két állítás egy bizonyos értelmezés alapján jószerezével kizárja egymást. Ha tudniillik *Levedia* előzményének egy, a magyar *Lēved(i)* személynévvel azonos (azaz pusztai személynévből lett) magyar *Lēved(i)* helynevet tesszünk fel, ez nem lehet egy egész nép szállásterülete, ugyanis egyértelmű, hogy „a pusztai személynévből lett helynevek, amilyen a *Lēved* is, a magyar névadásban soha sem jelöltek országot, tartományt, sőt még kiterjedtebb területet sem, hanem mindig csak szűkebb szálláshelyet, illetőleg települést (BENKŐ: MNyTK. 172. sz. 11). Azzal kapcsolatban, hogy a steppén a fejedelem neve mint országnév szerepel, NÉMETH GYULA (A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1991.² 63) két példát említett. Az egyik egy Menandros-hely, amely szerint az *Akkaga* földrajzi név „egy nőtől származik, ki Skythiának e vidékein uralkodott”, a másik pedig az idézett DAI.-passzus. GYÖRFFY GYÖRGY (MNyTK. 172. sz. 4) a két adatot egymással hiteltelenítette: „Menandros feljegyzésének alig van több értéke Konstantinosénál.” Ezzel szemben MORAVCSIK GYULA (Byzantinoturcica II. Berlin, 1983.³ 59) elfogadta, hogy *Akkaga* „egy ismeretlen skytha (= türk) törzs fejedelmasszonya, aki után vidéket neveztek el”. Ilyen megfontolásból végső fokon nem kizárt (bár a példaanyag valóban gyér volta miatt nem is valószínű), hogy esetleg élhetett a magyarok között egy *Lēved(i)* helynév, de semmi esetre sem *Levedia* alakban. Ennek ugyanis áthághatatlan akadálya a név *-ia* végződése: „Az egykori magyar nyelv természetesen ilyen *Levedia* típusú formát nem ismert, az efféle végződésű népnevek a magyarban jóval későbbiek” (BENKŐ i. h. 11). Annyi tehát nagy valószínűséggel kijelenthető: a *Levedia* helynév a magyarok ajkán nem élhetett, ebben a formájában a DAI. szerzője alkotta meg. De vajon oly magától értetődő evidencia-e ennek ismeretében, hogy Konstantin csak abban marasztalható el, miszerint egy *-(i)a* végződést illesztett egy, a magyarban használt *Lēved(i)* helynévhez?

Ezzel egyenrangú hipotézisként vethető fel, hogy a császár *Lēved(i)* személy nevéhez illesztette az ország-, illetve tartománynevet képező *-(i)a* suffixumot, s ezzel egy országnévet alkotott meg, olyant, ami a valóságban soha nem létezett, viszont jól beleillett egy rendszerbe, abba tudniillik, hogy az ország-, illetve tartománynevek rendre *-ia*-ra végződnek. Csak a DAI.-ban szereplő *A-* kezdőbetűsöket említve: *Abaszgia*, *Alania*, *Arabia*, *Armenia* fordul elő itt (MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. Bp., 1950. 288—90). Konstantin az — általa jól ismert — *-ia* végű ország- vagy tartománynevek mintájára alkotta meg a *Levedia* helynevet, világosan meg is mondva, hogy ez a hely (*topos*) a magyarok első vajdája, *Levedias* nevééről (*apo... epónymias*), tehát személynévből lett nevezve. Magam tehát nem számolok azzal, hogy a DAI. írójának tudomása lett volna egy *Lēved(i)* nevű területnévről; ebből következően azzal sem számolok, hogy egy — Levedi szűk szállásterületét megnevező — *Lēved(i)* helynév egyáltalán létezett volna (ha létezett is, arról a császár nem tudott); hanem úgy

vélem: a DAI. írója egy *Lēved(i)* nevű személyt, illetve személynevet ismert, s ebből alkotta meg a *Levediá*-t. Úgy vélem, ezzel a magyarázattal lehet súlyosabb ellentmondás nélkül magyarázni a DAI. idézett szövegét, azt, hogy *Levedia* egy nép egészének szálalásterületét jelzi, és mégis egyetlen személy nevéből volt elnevezve. Úgy tűnik, van arra példa, hogy Konstantin más esetben is akként járt el, amiként *Levedia* esetében feltételezem. Művében többször említette a szerbektől származó arentanokat, akiket paganoknak (*Paganoi*) is neveznek. Ezek az arentanok „kereszteletlenek maradtak”, a *paganok* megnevezés pedig „a szlávok nyelvén kereszteleetleneket jelent”. Földjük a rómaiak nyelvén *Arenta*, de a DAI. írója számos alkalommal *Paganiá*-nak nevezte azt (MORAVCSIK GYULA i. m. 1950. 124—7). Bizonyosak lehetünk abban, hogy e néven (‘pogány’ jelentésű *pagan* melléknévhez illesztett *-ia* országnévképzővel) nem a neretvai szlávok (az itáliai forrásokban *Narentani*) hívták saját területüket (ezekre a szlávokra l.: F. DVORNIK in: Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. II. Commentary. Ed. by R. J. H. JENKINS, Univ. of London, 1962. 141—2; G. G. LITAVRIN—A. P. NOVOSEL’CEV, Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlenii imperiej. Moskva, 1991. 387).

Hogy *Levedia* hol feküdt, azzal kapcsolatban Konstantin két (de lényegében egynek tekintett) folyót említ, a *Khidmast* és a *Khingilust*. A magyar kutatók közül CZEGLÉDY KÁROLY (Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985. 123) volt az első, aki azt fogalmazta meg: „Bár megfelelő nyelvészeti bizonyítás lehetőségét a magam részéről e pillanatban nem látom, elképzelhetőnek tartom, hogy e nevek a ma *Kodüma*, illetőleg *Ingul* néven ismert folyókat jelölik. Ezek közül a *Kodüma* nyugati mellékfolyója a Déli-Bugnak, az *Ingul* pedig ugyanennek a folyónak a torkolati deltájába ömlik.” Azóta történtek — úgy tűnik, nem eredménytelen (vö. másként VÉKONY: MNy. 1986: 42—3; ill. ZIMONYI ISTVÁN in: Korai magyar történeti lexikon. Bp., 1994. 407) — kísérletek a két-két név etimológiai összetartozásának, illetve a két-két folyó azonosságának bizonyítására (HARMATTA JÁNOS: MNyTK. 172. sz. 38—42; BENKŐ: uo. 16—9), ami erősíti a bizodalmat CZEGLÉDY megállapítása iránt. Magam az alábbiakban azt mutatom be, hogy tárgyi szempontból (is) kifogástalannak tűnik CZEGLÉDY véleménye. A mai Ukrajna területén öt *Kodüma* víznév található (A. P. NEPOKUPNYJ—O. S. STRYŽAK—K. K. CILUJKO, Slovyk gidronimiv Ukrainy. Kyiv, 1979. 259—60). Miként VÉKONY GÁBOR (i. h. 42), magam sem ismerek „Ukrajnán kívüli adatokat”. Az ukrainai *Kodyma* folyók közül kettő a Bahmuton keresztül az Északi-Donyecbe, egy a Visun’-on át az Ingulecbe, egy a Gromokliján keresztül az Ingulba folyik, az ötödik a CZEGLÉDY által említett *Kodyma*. Vagyis az első kettő a Don, a harmadik a Dnyeper, a negyedik és ötödik a Déli-Bug vízgyűjtőjében fekszik. A *Khidmas* és a *Khingilus* Konstantin (illetve informátorai vagy forrásai) számára csak azért minősülhetett egyazon folyó két nevének, mert egyetlen folyó vízgyűjtő területére esett, ellenkező esetben (egymástól távol eső, kapcsolatban nem levő vizek esetén) semmi tárgyi alap nem lenne erre. Az öt *Kodyma* közül tehát nagy biztonsággal csak azt követően választhatunk, ha megjeljük a *Khingilus*-szal azonosítható víznevet. Három név jöhet itt szóba. Ezek közül az *Ingulec* nevet viselő két folyó a Dnyeperbe, az *Ingul* pedig a Déli-Bugba ömlik (NEPOKUPNYJ—STRYŽAK—CILUJKO i. m. 222—3). A két *Ingulec* közül az egyik jelentéktelen kis patak a nagyobbik *Ingulec* közelében, ez utóbbinak viszont a régi neve nem *Ingul*, hanem *Ivlja* volt, később *Kis(Malyj)-Ingul*-ként hívták. (Az *Ingulec* név egyébként is az *Ingul* kicsinyítő képzős alakja.) Így hát a *Khingilus* minden bizonnyal nem a két *Ingulec* valamelyikével, hanem a Déli-Bugba igyekvő *Ingullal* azonos, amely a régiségben is e néven, illetve — nyilván az *Ingulectől* megkülönböztetve — *Nagy(Velikij, Wielki)-Ingul* elnevezéssel szerepel. Ebből viszont az következik, hogy a *Kodyma* folyók közül csak az általam negyedik és ötödik helyen említett két víz egyike jöhet szóba a *Khidmasz* mai megfelelőjeként. A kettő kö-

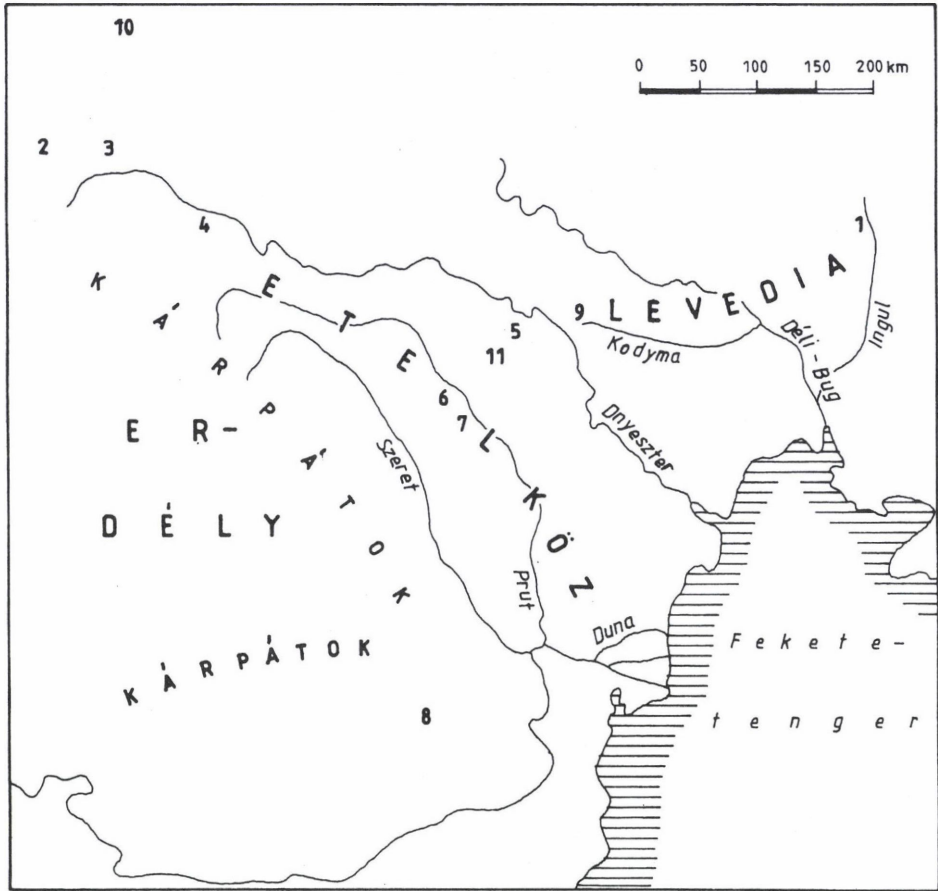
zül nem nehéz dönteni a CZEGLÉDY által is gondolt folyó mellett. Nagyobb víz, mint a Gromoklija mellékvize, de nem ez számít perdöntőnek, hanem az, hogy ez az egyetlen, amely a középkor végéről már adatolható, igaz, nem a víznév, hanem a forrásvidékénél levő hasonló település. Nem alaptalanul gyanította BENKŐ (i. h. 18), hogy e Kodyma helység víznévtől vette nevét.

Levedia földrajzi fekvését tehát a Déli-Bugba ömlő Kodyma és a jóval délebbre szintén ide futó Ingul határozza meg, továbbá a Déli-Bug azon szakasza, amely a Kodyma- és az Ingul-torkolat között található. A Kodyma torkolatától az Ingulig terjedő legkisebb távolság 240 km (de ez esetben az Ingult mint határfolyót vettem számba, azaz az Ingul bal partját már nem számítottam bele Levedia fogalmába). Ám ha a mintegy 140 km hosszúságú Kodymának csak az alsó folyását (utolsó 70 km-ét) értem bele Levedia fogalmába (ennyit viszont mindenképpen bele kell értenem, különben nem szerepelne a Khidmas Levedia folyójaként), akkor is 170 km az Ingultól való távolság. Azzal, hogy a császár a Khidmast és a Khingilust nevezte meg Levedia folyóiként, s amennyiben ezek valóban a Déli-Bug két mellékfolyójával (a Kodymával és az Ingullal) azonosíthatók, a DAI. szerzője maga szolgáltatott igazságot azon állítása mellett, hogy ez a Levedia valóban a türkök lakóhelye volt, nem pedig Levedi vajda szállása (a magyar ugyanis pusztá személynévvel soha nem nevezett meg sem 240, sem 170 km hosszúságú — és nyilván tekintélyes szélességű — földet). Nyomatékosan kell hangsúlyoznom, amit számos más munkámban is megtettem, hogy egy nomád nép szállásterülete és fennhatósági körzete korántsem azonos egymással, az utóbbi kiterjedését tekintve többszöröse is lehet az előbbinek. Levedia — Konstantin értelmezése szerint — lakóhely volt, az a terület, ahol tehát a magyarok sátrai álltak, s innen jártak messzebb portyákra, már a 830-as évek végén egészen az Al-Dunáig. (A Duna-delta és a Kodyma között 300 km van, ez lovas-nomád nép esetében nem számít nagy távolságnak, tehát a Levediából kiindult portyázás földrajzi hatásköre sem mond ellent Levedia említett földrajzi lokalizálásának.)

3. *Levedia* után következze *Etelköz*! Ez is kétszer fordul elő a DAI-ban. A 38. fejezetben azt olvassuk, hogy a kettészakadt magyarságból „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az *Etelköz*ü nevezetű helyekre (*topoi*), amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik”. (Itt jegyzem meg: HARMATTA JÁNOS — i. h. 46 — azon fordítási javaslatát, miszerint e helyütt „a DAI. szövege semmilyen elvándorlásról nem beszél”, indokoltan elutasította OLAJOS TERÉZIA: MNy. 1995: 44—6.) A 40. fejezet szerint „azt a helyet (*topos*), amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevével *Etelnek* és *Küzünek* nevezik, s mostanában a besenyők lakják” (MORAVCSIK GYULA i. m. 1984. 44, 47—8). Feltételezhető, hogy az *Etelköz* hol egyes, hol többes számú használata mögött nem lehet két *Etelköz* fogalmat keresni. Ha valóban Konstantin szövegéből kiindulva szeretném *Etelköz* nevét értelmezni és földrajzi fekvését meghatározni, a 40. fejezet híradásának kell nagy szerepet tulajdonítanom. Az itt olvasható szöveget, amely „Etel és Küzü” kifejezést tartalmaz, általában tévesnek szokták minősíteni (pl.: MORAVCSIK GYULA i. m. 1984. 47—8; GYÖRFFY GYÖRGY: MNyTK. 172. sz. 7; ZIMONYI ISTVÁN: Korai magyar történeti lexikon 203—4). Úgy gondolom azonban, a szöveg értelme javítás nélkül is menthető. A görög textus arról szól, hogy e helyet az ott keresztülmenő folyó elnevezése alapján hívták *Etelnek* meg *Küzünek* (*ho de topos ... onomazetai kata tén epónymian tou ekeise dierkhomenou potamou Etel kai Kouzou*), vagyis a szerző egyszerre akarta azt kifejezésre juttatni, hogy a területen átfolyó víz neve *Etel*, illetve hogy a terület neve ezen *Etel* meg (*kai*) *Küzü*. Helyesen látta VÉKONY (i. h. 47): „*Atelkuzu* olyan területnév, amelyet az *Atel* folyó után neveztek el.” A forrás szövegéhez ragaszkodva szóba sem jöhet tehát semmiféle 'Vízköz'-féle jelentés

(amint erre pl. LIGETI LAJOS gyanakodott: MNyTK. 172. sz. 70), sem olyanféle értelem, hogy itt a DAI. írója a Szeret és a Dnyeper közötti területet, az ott levő, általa más összefüggésben, a besenyők lakhelyeként fel is sorolt öt folyó között jelentené (amint ezt HARMATTA JÁNOS vélte: uo. 44—5).

A konstantini Etelköz lokalizálása tehát mindössze azon múlik, megtaláljuk-e az Etelköznek nevet adó Etel folyót. Miután e nevet is csak a DAI. ismeri, helyének megállapításához csupán a DAI.-ból nyerhetünk támpontot. Márpedig onnan egyértelmű, hogy Levediától nyugatra kell keresni, hiszen a kettészakadt magyarok egyik része „nyugatra ment lakni”. Eszerint Etelköz a Déli-Bugba ömlő Kodymától nyugatra kereshető. (Ennek

- 1 Subbotcy
- 2 Przemyśl
- 3 Sudova Višnja
- 4 Krylos
- 5 Frumușița

- 6 Probota
- 7 Grozești
- 8 București - Tei
- 9 Kodyma
- 10 Belz
- 11 Belcy

alapján mind a Don, mind a Volga teljes egyértelműséggel kizárható a névadó folyók közül.) A Kodyma forrásvidéke (Kodyma település) és a Keleti-Kárpátok között három jelentősebb folyó található, a Dnyeszter (amely 30 km-re folyik e helységtől), a Prut és a Szeret. A három közül az egyiket hívhatták a IX. században Etelnek, s ez oszthatta két részre a magyarok ekkori szállásterületét. Sajnos, korabeli forrásadat egyiket sem nevezi ekként. Van viszont egy XIV. századi kútfő, amelyik e régióban Etel folyót említ, a Névtelen Minorita gestája. Bár ennek az elnevezésnek az összekapcsolhatósága és folyamatosága az Etelköz helyben rejlő folyó nevével jelenleg nem igazolható, de még mindig kisebb hibát vétek, ha ezt az *Etel* víznevet kísérelm meg kapcsolatba hozni *Etelköz*-zel, és nem olyan folyót, amelynek *Etel* nevét egyetlen forrás sem említi. A szóban forgó gesta ugyan nem egészen ismeretlen az Etelköz-kérdés irodalmában (BENKŐ: i. h. 28; LIGETI: i. h. 68), de például BENKŐ „bizonyos óvatosság”-ot ajánlott felhasználásában. Nem tagadom, hogy terhehi bizonyos értelmezési nehézség a gesta szövegét (ennek taglalása külön tanulmány tárgya lehetne), de semmi esetre sem oly mértékben, amint ezt PÓR ANTAL (Nagy Lajos. Bp., 1892. 274) állította. Ugyanakkor nem kis mértékben éppen BENKŐ (i. h. 28) idézett elő nehézséget azáltal, hogy a moldovai Belcyt tette meg az útvonal kiindulópontjának, holott az teljes egyértelműséggel a ma ukrainai Belz volt (Belcy és Belz között éppen 400 km a távolság), így viszont a vonulás irányát is másképpen kell elképzelnünk.

A Névtelen Minorita leírása szerint (M. FLORIANUS, *Historiae Hungaricae fontes domestici*. III. Quinque-ecclesiis, 1884. 164—6) a magyarok 1352. április 1-jén indultak el Belzből hazafelé, s 4-én értek a tatárok *Olth* nevű nagy, széles folyójához. Ez természetesen nem lehet az erdélyi-havasalföldi Olt, hanem csakis a Dnyeszter. Ennek *Olt* nevére ugyan nincs adatunk, de tudjuk, hogy Hérodotos óta *Tyrés*, *Tyras*, *Danastius*, *Danastris*, *Troullos*, *Turlo*, *Ginestra*, *Turla*, *Tiarant*, *Dnestr*, *Turl(ł)*, *Turilo*, *Tailo*, *Tarlo*, *Tirada* stb. neveken nevezték különböző források (NEPOKUPNYJ—STRYZAK—CILUJKO i. m. 174), s nem kizárt, hogy valamelyik (pl. a török *Turla*-, *Turlo*-, *Turilo*-féle) adatot érthette félre a helyszínen járt szerző (s az is szót érdemel, hogy az ukrán térségben két folyó is viselt alkalmilag — igaz, a mi területünkől keletebbre — *Oltwa*, illetve *Alta*, *Olto* stb. nevet: uo. 144, 21). Az *Olth* Dnyeszterre vonatkoztatásának két tárgyi támpontja van. Egyrészt az, hogy Belz alig több mint 200 km-re esik a Dnyeszter azon pontjától, ahol a folyón való átkelés megtörténhetett (ekkor a távolságot egy lovassereg négy nap alatt könnyedén megtehetett), másrészt pedig az, hogy ebben az időben a Dnyeszter volt a magyarok és a tatárok uralmi területét elválasztó határfolyó (TARDY LAJOS, A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII—XV. században. Bp., 1980. 25; VÁSÁRY ISTVÁN, Az Arany Horda. Bp., 1986. 86, 147), s a bevett gyakorlat szerint a szomszédok a másik nép nevére neveztek a határobjektumokat (az oroszok a Kárpátokat Magyar Hegynek, a magyarok pedig a Vereckei-hágót Orosz Kapunak), így a Dnyeszter tatárok folyójaként minősítése beleillik a határok középkori megnevezésének rendszerébe.

A Belzből hazatérő magyarok a következő napon (április 5-én) értek az Ethel folyóhoz, majd az oroszok havasaiba (a Kárpátokba; az *alpes Ruthenorum* a szomszédok között szokásos, imént említett elnevezés) hatoltak be, ahol a Szeret folyón sokszor átkeltek. Ez a Szeret forrásvidéke lehetett. Az Ethel folyónak a Dnyeszter és a Szeret közé helyezése aligha teszi kétségesé, hogy a Prutot kell értenünk rajta. Megerősíti ezt az a mozzanat, hogy a magyarok 1352-ben egy nap alatt elérték a tatárok nagy folyójától az Ethel folyóig, vagyis a Dnyesztertől a Prutig, ami teljesen hihető, ugyanis e szakaszon a két folyó közti távolság 30 km. Arra kell tehát gondolnom, hogy a XIV. század közepén a Prut folyót illeték az *Etel* névvel. Ha ez az elnevezés létezett már évszázadokkal korábban is, akkor az Etelköznek nevet adó Etel folyóban a mai Prutot kell látnom. Az

Etelköz elnevezés úgy alakulhatott ki, hogy — elvileg — a folyónak akár a Dunával, akár a Dnyeszterrel bezárt közét hívhatták *Etelköz*-nek. Ez megfelel annak a magyar névadási gyakorlatnak, hogy a két folyó közét rendre a kisebbik nevéől nevezik el, márpedig a Prut (vagyis a fentiek szerint az Etel) mind a Dunánál, mind a Dnyeszternél sokkal kisebb folyó. Ennek alapján arra gondolhatók — feltételeesen persze —, hogy *Etelköz* nevét a Duna—Pрут vagy a Dnyeszter—Pрут közéről kapta. (Az etelközi magyarok eszerint a Prut vidékéről jártak portyákra a Kárpát- és a Bécsi-medencébe, ami 4—600 km-es távolság; ezt egy lovasnomád sereg könnyedén teljesíti.)

Levedia és *Etelköz* iménti lokalizálását írott vagy nyelvi forrásadatokkal e pillanatban nem tudjuk ellenőrizni, viszont rendelkezésre állnak azok a régészeti források, amelyek nagy valószínűséggel honfoglalás előtti (vagy kevésbé honfoglalás utáni, határvidéként hátrahagyott) magyarok tárgyi emlékeit tükrözik. A mellékelt térképen Subbotcy a levediai, míg Przemyśl, Sudova Višnja, Krylos, Frumușița, Probota, Grozești, București-Tei (KRISTÓ GYULA, *A magyar állam megszületése*. Szeged, 1995. 149—50, 153; a további szakirodalmat l. itt) az etelközi (vagy X. század eleji) magyarság hagyatékának bizonyoságaiként vehetők számba. Ezeknek a jelzett területen való előfordulása, illetve sűrűsödése azt mutatja: mindazon kutatók, akik a magyarok levediai hazáját az Ingul, etelközi hazáját pedig a Prut tágabb környékén keresik, nem járnak rossz nyomon.

KRISTÓ GYULA

Hogyan is hívták Árpád dédunokáját?

1. Régóta tudott dolog, hogy a magyarságra vonatkozó legkorábbi tulajdonnévanyagból mennyi fontos — részben más forrásokból fel nem tárul — ismeret vonható le népünk és nyelvünk korai történetére. Ezt az adottságot már P. mester is fölismerte, és a maga naiv módján, dús képzelettel kiaknázni igyekezett, de mutatis mutandis ezt cselekszi a modern kutatás is, sokszor bizony még jó öreg Anonymusunkat is felülmúló fantáziát működtetve a nevek magyarázatában, s még inkább az abból levonható következtetésekben. Az e téren felhalmozódott ismeretanyag ma már óriási mennyiségű, de közel sem azonos minőségű, és további tudományos építkezésre sem mindig alkalmas jellegű, hiszen egyrészt magán viseli az időben változó kutatási szemlélet és módszer, sőt divat sok negatív következményét, másrészt hordozza az egymástól nemcsak gyökeresen különböző, hanem egymásról sokszor tudomást sem vevő nézetek fel nem oldott ütközéseinek sokaságát.

Mivel a korai magyar névanyag megvallatása során tovább burjánzó, többnyire történettudományi irányulású következtetések a múltban is, a jelenben is sok esetben vezettek és vezetnek újabb tévutakra, ennek csak szigorú módszerbeli igényességgel lehet gátját vetni, mind a nyelv- és névtudomány korábbi, kezdetlegesebb szintjein keletkezett nézetek kritikai megrostálásában, mind az újonnan felvetett nézetek kialakításában. Ennek a nagyon szükséges szigorúságnak véleményem szerint két fontos eleme, követelménye van.

Mindenekelőtt alapvető igényként kell tekinteni, hogy ha magyar neveket vizsgálunk, magyarázunk, akkor ennek igen szoros, elengedhetetlen magyar nyelvészeti vonzata van. Függetlenül esetleges más nyelvi származásától, etimonjától, „magyar”-nak tekintendő korai szókincsünkben is minden olyan elem, amely akár eredetileg, akár jövevényként történetileg a magyarsághoz kötődött, magyar nyelvi környezetben funkcionált, ma-

gyar beszélők használták, alakították tovább a magyar nyelv belső fejlődési törvényei szerint. Ezekhez — nyelvi jellegük adottságaiból, sőt kényszerűségéből következően — nem lehet érdemlegesen, teljes problematikájuk igényével úgy „hozzányúlni”, hogy abból a magyar nyelvészet, közelebbről a magyar történeti nyelvészet mai szintű ismeretanyaga hiányozzék, vagy csupán egykor tanultak emlékeinek reminiscenciáiban jelentkezzék. Ez a szemléleti—módszertani megkötés természetesen nem a magyar nevek esetleges idegen nyelvi előzményeinek vizsgálatára vonatkozik, mert az saját, belső nyelvi problematikájában akár teljesen is elválasztható a magyar nyelvészeti nézőponttól. De vonatkozik már a nyelvi adás-vétel körülményeire is, az átvevő magyar nyelv egykori jellegének, sajátosságainak, átvételi lehetőségeinek szükségszerű ismeretére, nem is szólva a nevek további, magyar nyelvi életéről.

Talán furcsának hat annak külön hangsúlyozása, hogy névanyagunk vizsgálatának elengedhetetlen kelléke a névtudomány elveinek és módszertanának alapos ismerete és alkalmazása is. Pedig mennyi tévedést, botlást meg lehetett volna, illetőleg meg lehetne takarítani, ha a nevekhez már maga a nyelvész is nem csupán mint átlagos, szokványos nyelvi anyaghoz közeledne, hanem tekintetbe venné a tulajdonneveknek a nyelvi rendszerben való különleges helyzetét, kialakulási és változási sajátosságainak, társadalmi-történeti beágyazottságuknak igen sajátos, a köznevektől jelentékeny vonásokban eltérő voltát. Mivel a névmagyarázat általában jóval nehezebb, szövevényesebb, mint a közneveké, s főként a helynevek és a személynévek kényes, bonyolult viszonyának megítélésében csúcsosodik ki nagyon érzékennyé, az ötletekre, preconcepciókra támaszkodás, azokból való kiindulás veszélye itt sokkal nagyobb, ugyanakkor elengedhetlenebb az igénye az egzakt kritériumokra támaszkodó, sokoldalú közelítésének és legfőképpen a minél szélesebb körű filológiai megalapozottságnak.

Mindezeket azért bocsátottam előre, mert vannak elvi jellegű, általános kapcsolódásai a következőkben kifejtettekkel.

2. RÓNA-TAS ANDRÁS néhány éve az Akadémia I. és II. Osztálya együttes felolvasó ülésének tematikai rangjára emelt előadásában a korai magyar történelem egyik nevezetes személye, a Bizáncot is megjárta *Termacsu* nevének megfejtését taglalta, melyet aztán „Hogyan hívták Árpád dédunokáját” címen tett közzé a Kristó Gyula tiszteletére írt emlékkönyvben (Kelet és Nyugat között. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 417—30). Mivel névmagyarázatából igen messzemenő következtetéseket vont le mind a X. századi magyarság nyelvi-névi állapotára, mint e kor társadalmi-történeti viszonyaira vonatkozóan, s mivel a névmagyarázatra „A honfoglaló magyar nép” című művében (Bp., 1996.) már mint teljesen biztosra tért vissza ismételt, őstörténetünk továbbvitele érdekében szükségét érzem ebbéli nézetét viszonylag tüzetesebb argumentációval revízió alá venni. Annál is inkább, mert a szerző *Termecsü* olvasatára nézve e névmagyarázat magja láthatóan már némi talajt is fogott (I. MAKK FERENC: *Aetas* 1997/2—3: 169).

Az illusztris szerzőnek azt a szándékát természetesen pozitívan értékelem, hogy a szóban levő személynévhez kapcsolódó korábbi véleményekkel nem tekinti a kérdést lezártnak, s azokat túlhaladni igyekszik; ez a magatartása a régi magyar névadás megannyi, dogmaként máig hurcolt, sablonos, téves vizsgálati módjára és eredményére tekintettel már önmagában is feltétlenül dicséretes. Azt meg ab ovo helyes elvi alapállásnak vélem, hogy e magyar személy magyaroektól használt nevére — korai személynéveink másféle megfejtési szokásaival szemben horribile dictu — magyar nyelvi magyarázatot adni is megkísérel. Sajnos azonban, minden szemléleti egyetértésem mellett is a magyar történeti nyelvészet és névtan oldaláról sem módszerbeli eljárásait, sem vizsgálati végeredményét nem tartom elfogadhatónak.

3. Ha a korai magyar történetet érintő források szerzőinek naiv megjegyzéseire, magyarázataira nézve a legnagyobb óvatosságnak, kritikának vagyok is a híve, különösen az egykorú szerzőknek konkrét megnevezésekre utaló, nyelvi megformáltságú, leírt adatait szükségesnek tartom mindaddig teljes értékűnek, nyelviileg is hitelesnek tekinteni, amíg abszolút filológiai bizonyosságú kritériumok alapján hibás, javítandó voltak be nem bizonyosodik. Ez vonatkozik természetesen a konsztantinoszi szöveg *τερματζοῦς* adatára is, melyhez leírt formájának teljes tiszteletben tartásával tudok csak filológiailag viszonyulni. Annál is inkább, mert eléggé lehetetlen volna feltenni, hogy a császár e nevet ne személyes ismeretség révén, közvetlen hallomás alapján jegyezte volna le — amennyire görög hangrendszerre átvette, görög betűkkel ezt a legjobb hűséggel megtehetette —, hiszen maga mondja, hogy Tevelinek (Árpád unokájának) fia nemcsak éppen ott van Bizáncban, hanem barátjának is titulálja őt. A pontos névhasználatot itt bármiféle tolmácsolás aligha befolyásolhatta (különben is, hogy Konsztantinosz magyar névanyagát szláv tolmácsok segítségével szerezte volna be, annak közkézen forgó, de mondvacsinált problematikájára másutt fogok kitérni; — Róna-Tas, helyesen, illet nem is állít).

Mindenesetre Árpád dédunokájának nevében Konsztantinosz nyilvánvalóan magyar ajkakon élő, magyar nevet írt le, azt tehát görög—magyar viszonylatban ugyan, de magyar nyelv- és névtörténeti szempontból kell tekinteni, s a névalakot a Róna-Tas *Termes* értelmezésével való szembesítés érdekében magyar morfológiai és fonológiai szempontból kell részletezni. Ezek a sajátságok a következők:

A *τερματζοῦς* forma a görögösítő végszigma szükséges kiiktatásával tökéletes korai ómagyar névstruktúra, ami persze nem föltétlenül elemei etimonjára, csupán a név egész alkati jellegére értendő. Munkahipotézisként: uráli-finnugor struktúráként történeti morfológiai szempontból tömorféma nem lehet, csak — elvileg — vagy kompozitum, vagy derivátum. De az összetétel jelleg elesik, mert sem egésze, sem előtagja miatt magyar voltában úgy nem szegmentálható; szövége ellenben lehet magyar kicsinyítő képző.

Vegyes hangrendűsége csak formálisan áll fönt, történetileg mély hangrendű, első szótagi vokálisa a második szótagi vokális fonetikai tulajdonsága miatt (l. még alább) tipikusan másodlagos fejlődmény: a magyarban szokványos elhasonulás, vö. Konsztantinnál is: (*Κουρτου*)*γερμάτου*.

A név eredeti mély hangrendűségét véghangzója is világosan jelöli, amely csak veláris, *u*-s olvasatú lehet. Hogy az *ou* a névben kiejtett, etimologikus, a tőhöz tartozó elem, azt görög hangsúlyjele is tükrözteti. A császár szövegében a tövéghangzós *ou* jelölés csak két névtípusban fordul elő: a) veláris hangrendben: *-γερμάτου, Ταριάνου, Ταρκατζοῦν, Ταρκατζοῦς*, mint ahogy így jelöli a magyar nevek labiális *u, ú*-ját egyéb fonetikai helyzetekben is: *'Αλμουτζης, Ιουτοτζᾶν, Βουλτζοῦς* stb.; — b) palatálisokban is, de csak megelőző labiális vokális után, a labializáció visszaadására: *'Ατελκούζου, Κουζοῦ, Κουρτου*, mint ahogy így jelöli általában is a magyar *ü*-t (l. az előbbi többesjei példákat). Az illabiális tövéghangzók (magyar *j* és *i*) jelölője mindkét hangrendben következetesen *η*: *'Αλμουτζης, 'Αρπαδης, Καλη, Τασης* stb.; *Νεκη, Μεγερη, Καρη (!), Τεβελης* stb. Mindegyik abszolút magyar hangtani szabályszerűség!

A név első szövégi *e*-je egyaránt lehet magyar *ë*-nek és *e*-nek a megfelelője; Konsztantinosznál nagy valószínűséggel *ë*-t jelöl az *ε* pl. a *λεβεδίας* első és az *'Ετελ* második szótagjában, és biztosan *e*-t pl. a *Μεγερη*-ben vagy a *Τεβελης* második szótagjában. A következők miatt is már itt nagyon fontos kiemelni, hogy a magyarban az *ë*: *e* viszony szigorú fonológiai különbségű. A név második szótagjában a görög *α* vagy magyar *á*-nak, vagy *á*-nak olvasandó; vö. *Καλη* stb. Elvileg olvasható volna éppen nyílt *e*-nek (korai ómagyar kiejtésben *e*-nek) is: vö. *Καρη, Καση, 'Ατελ*-, és akkor a név akár palatális hangrendűnek is felfogható volna a tövégi *ou ü* minőségével. De — mint látni fog-

juk — ennek a *Termes*-féle magyarázat második *e*-je a legmerevebben ellentmond! Ezért a névegész mint magyar nyelvi alakulat eredetileg csak veláris hangrendű lehetett.

A szóközépi *ρμ* hangkapcsolat szótaghatáron van, nem konszonáns-torlódás. Hangtörténetileg eredeti lehet, ha a töetimon jövevényelem; vö. *Ταριάνου*, *-γερμάτου* stb.; ősi magyar (uráli-finnugor) etimon esetén csak *r* + *V* + *m*-ből másodlagosan alakulhatott, s ugyancsak feltételezheti, de persze már nem szükségszerűen eredetileg *r* + *V* + *m*-et tartalmazó jövevényt szó másodlagos magyar fejleményét is.

A név *τς* betűegyüttese világosan magyar *cs* tükröztetője, mint a szöveg egész sor más nevében is; vö. *Ἀλμούτζης*, *Ταρκατζούς*, *Τουτοτζᾶς*, *Φαλίτζιν*, *Βουλτζούς*. A *τς* a császár magyar neveiben kétségtelen *s*-et soha nem jelöl, a magyar *s* jele nála *σ*: *Τιμησης*, *Κρίσος*, *Μορήσης*, *Τασῆς*. Teljesen más kérdés, hogy a magyarban volt *cs* ~ *s* váltakozás, de mint látni fogjuk, morfémaként nem akármilyen funkcióban.

Mindezeket azért részleteztem ennyire, hogy világos legyen: a konsztantinoszi adat csak magyar *Te(ē)rmā(ā)csu* alakot tükröztethet, s nem fogadható el, amit róla Róna-Tas feltesz: „Valójában azonban a név olvasata *Teremcsü* lehet” (i. h. 419). Megjegyzendő, hogy kevésbé részleteztem, csak egyes kritikus betű—hang viszonylatokat érintve *termātsu* hangalakot vall már GYÓNI, GörFelj. 132 is; ugyancsak *Termaču*-t olvas MORAVCSIK, BizTurc. 2: 259). Pedig hát ők is tudtak egyet s mást a bizánci görög írásbeliség ügyeiről.

4. Az eddig mondottak máris kizárják ugyan Róna-Tas *Termecsü* = *Termes* 'termes, palotás' értelmezését, azaz *terem* szavunkkal való kapcsolatát. De nézzük meg a kérdést a magyarban egyébként jövevény *terem* nyelvtörténetének viszonylatában is.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a magyarban *e* szó egész története folyamán *terēm* alakú, az *e*-féle hangok szigorú fonológiai kettősségével. Ennek az alkatnak többféle bizonyítéka van: az *ē*-t jelölő BécsiK.-ben: 74: *terēmēben*, 75: *terēmēben*; — az *ō*-zō kódexekben: NádorK. 424: *terōmbe*, ÉrsK. 70: *terōm* stb.; — minden mai *ē*-zō és *ō*-zō nyelvjárásban: *terēm*, *terōm*. És természetesen a szó *-s* nomen possessoris képzős származékában is, részben az alapszó hangstruktúrája, részben az *-s* előtti kötőhangzó (történetileg tövéghangzó) kötött minősége miatt: *terēmēs* > *termēs*, *terōmēs* > *termōs*. Ez a tény semmiképpen nem egyeztethető össze a *Τερματζούς* *α* jelével, még akkor sem, ha ez netalántán nyílt *e*-t jelölt volna. Továbbá a magyar *terēmēs* > *termēs* utolsó vokálisának másodlagos nyíltabbá válását sem lehetne föltenni, mert ilyen morfofonetikus helyzetben ez nem következhetett volna és az adatok tanúsága szerint nem is következett be. A görög írású *τερματζούς* és magyar *terēmēs* > *termēs* tehát föltétlenül kizárják egymást.

Terēm szavunk csak viszonylag igen későn került be az úgynevezett hangugrató névszótövek csoportjába. Eredeti magyar (uráli-finnugor) szavakban vagy korai jövevénytiszavakban *e* töcsoport egyes tagjai tövük nyílt szótagba került második vokálisát részben talán már az ősmagyarban, de főként az ómagyarban fokozatosan elvesztették: *titok* > *titkos*, *gyomor* > *gyomrot*, *bokor* > *bokrok*, *barom* > *barma*, *orom* > *ormány* stb. Igen sok ide tartozó — és jól meghatározható — névszótó azonban eredetibb struktúráját sokáig őrizte, s csak lassan, később, a középmagyarban vagy az újmagyarban került át *e* töcsoportba: *telék* > *telékēs* > *telkēs*, *kebel* > *kebele* > *keble*, *sátor* > *sátorok* > *sátrak*, *tükör* > *tüköre* > *tükre*, *sulyom* > *sulyomos* > *sulymos* stb. Sőt vannak olyan névszóiink, melyeket csak egészen szórványosan, egy-egy adatból kimutathatóan ért el *e* töfejlődési tendencia: *serég*, *homok*, *bölgöl* stb. Nos, *terēm* szavunk tömérdek korai adata tanúsítja, hogy az ómagyarban, de még jórészt a középmagyarban is teljes töváltozata élt, két nyílt szótagos helyzetben. Ezt tükrözi a konzervatív alkatú korai hely-

nevek hosszú sora: + 1263/1324: duo *Theremy* (GYÖRFFY 3: 562), ma Nagy- és Kistere-mi, R. Kisküküllő m.; 1283: *Teremes* (HazOkm. 3: 38), elpusztult, ma *Trebistye* pusztá a Dudvág völgyében; 1299/1580: *Teremi* (GYÖRFFY 2: 187), elpusztult, Gyulafehérvártól északkeletre feküdt; 1322: *Bothtereme*, *Bothteremeheli* (GYÖRFFY 1: 353), elpusztult, Baranya m., Palotabozsok mellett feküdt; 1332—7: *Teremi* (CSÁNKI 1: 705), ma *Teremi*, Marienfeld, *Teremia Mare*, R. Torontál m.; 1354: *Teremes* (SoprVmOkl. 1: 243), elpusztult, Szergény vidékén feküdt, Sopron m.; 1354: *Bankneytereme* (OkISz.); 1383: *Posanethereme* (SUCIU 2: 194), ma *Mezőterem*, Tíream, R. Máramaros m.; 1408: *Theremy* (CSÁNKI 2: 66), elpusztult, Csákova ~ Čakovce vidékén feküdt, Temes m.-ben; 1480: *Theremesenereh* (CSÁNKI 3: 50), elpusztult, ma *Erenye* határrésznév őrzi az összetétel utótagját Óhid mellett, Zala m.-ben; stb.

A helynévi adatok sorában külön kell szólni a Nyitra melletti *Tromos*-ról, melyben Róna-Tas szerint „A *Termecsü* név helynévi formában is megvan” (i. h. 427). Ennek a ma Nyitra városába olvadt egykori falunak régi adatai a következők: 1235—1269 [1270—7]: *Teremech* (HazOkm. 8: 121); 1291/[1271/1295]: *Tremes* (CD. 7/2: 153); 1326: *Teremus* (VAGNER, Nyitra tört. 387); 1358: *Theremus* (AnjOkm. 7: 24); 1364: *Teremos* (CD. 9/3: 447, *Teremos* alakban többször is); 1531: *Thornijos* (O. L. Dicalis lajstrom), 1535: *Thormos* (uo.); 1579: *Kiss-Tormos* (VAGNER, Nyitra tört. 459); 1773: *Tormos* (Lex. 1773.); 1786: *Tormosch* (KORABINSKY); 1808: *Tormos* (LIPSZKY); ma: *Tormos* ~ szlovák *Tormoš*. MELICH (NytudÉrt. 11. sz. 32 kk.) — ismeretes hungarocentrikus etimológiai irányultságánál fogva — teljesen a m. *terem*-hez, illetőleg annak *teremes* származékához kapcsolja. A nagyrészt szláv (szlovák) nyelvi környezetű név magyarázatából azonban aligha lehet kiiktatni a szláv nyelvi problematikát, pontosabban a szláv—magyar helynévi összefüggéseket. A szláv felé mutatnak ugyanis a név legkorábbi adatai: egyfelől a *Tremes* forma szókezdeté, vö. szlovák *triem*, egyh. szl. *trěmъ*; másfelől a *Teremech* forma szövége, mely nem *cs*-vel, hanem *c*-vel olvasandó, vö. e terület szl. *-ьсѣ/-ьса/-ьсе* képzős, szlovák ~ magyar *ec*, *ic* végű helyneveinek tömegét régi *-ech* és *-ich* írásmóddal, pl. 1369: *Suerepech* (FEKETE NAGY 194) ~ m. *Szverepec*, szlk. *Sverepec*; 1397: *Kopech* (uo. 138) ~ m., szlk. *Kopec*; 1253: *Leduch* (CD. 4/2: 209) ~ m. (*Bars*)*lédec*, szlk. *Ladice*; 1268: *Surbych* (CD. 7/1: 350) ~ m. *Szerbőc*, szlk. *Sorbice*; vö. még a szlovák *Dvorec*, *Chlumec* (FEKETE NAGY 116, 121) stb. helyneveket <: szlk. *dvorъ*, *chlъmъ* stb. A szóban levő helynév „magyaros” alakjainak fejlődésében a *terem* és a *torony* (R. *torom*), illetőleg a teljes tövű *teremes* és a hangugrató tövű R. *tormos* is keveredtek, részben talán oklevélírói mesterséges beleérzéssel is; vö. ehhez, hogy a m. *terem* R. jelentése ’magas épület’ is volt. Szlovák nyelvi oldalról meg a kérdés megítélésében nem hanyagolható el, hogy a szlk. *triem*-nek volt ’torony’ és ’toronyszoba’ jelentése is; vö. ehhez az egyh. szl. *trěmъ* ’torony’ jelentését is. Mindezen alakok és főként jelentésbeli adottságok miatt a kérdéses helynevek alakulásában szlovák és magyar párhuzamos helynévadás lehetőségével is számolni kell. — Fontos azonban figyelembe venni, hogy akármilyen is a viszonya e helynévnek a m. *terem*-hez, az *-s* képzős változat itt is három szótagos (magyar nyelvi továbbfejlődésében ilyen persze potenciálisan a „szlovákos” *Tremes* alak is); a m. *torom* ~ *torony* azonban régtől fogva hangugrató tövű, tehát a *Tormos* alak emiatt ilyen, s nem lehet egy m. *Termes* igazolója. Ide vonatkozóan megjegyezhető még meg, hogy MELICH (i. h. 58—60) és nyomában KISS (FNESz.⁴ 2: 666) szerint a *Tormos* alak a magyarban keletkezett korábbi *Termes*-ből hangrendi átcsapással. A helynévnek azonban a hangrendi átcsapáshoz közvetlen alapul szolgálható, korai *Termes formája tótanilag valószínűtlen, és persze adatszerűen ki sem mutatható. Továbbá a magyarban a tömeges veláris → palatális irányú átcsapás ellenkező irányának alig van példája.

Róna-Tas szerint (i. h. 424—5) a 871-ből származó „*Conversio Bagoariorum...*” *Termperch* helyneve, amely név a salzburgi püspöktől Pannóniában Szent Lőrinc tiszteletére szentelt egyházak sorában tűnik föl, azonos a Palotabozsok melletti egykori *Teremhegy*-gyel, s így *terem* szavunk *term* formáját őrzi. Az lenne a legkisebb baj, hogy már magában Baranya megyében is két középkori *Teremhegy* helynevünk ismeretes: 1. 1332: „*Theremheg* al. nom. Uruus” (GYÖRFFY 1: 353), a megye északkeleti sarkában volt, Dunaszekcsőtől északra, az *Oros* helynévvel együtt eltűnt; egyébként azonos az előbb már említett 1323: *Botheremeheli*, *Bothtereme* helynévvel. 2. 1355: *Theremhegh*, 1363: *Teremhigh*, 1542: *Theremhegh* (CSÁNKI 2: 530), 1687: *Ter hegye*, 1696: *Terehegy* (KISS, FNESz. 2: 638), ma *Terehegy*, a megye déli részén, Siklóstól nyugatra; GYÖRFFY XIV. századi baranyai térképén is e helyen, *Teremhegy* néven lett feltüntetve. Bajosabb már az, hogy a nevezet, honfoglalás előtti bajor nyelvemlék helyneve nem lokalizálható, így magyar helynevekkel való azonosításának nincs realitása. S még nagyobb nehézség, hogy ez az eddigi magyarázóktól bajor—osztrák eredetűnek tartott helynév magyar nyelvi elemet már csak kronológiájánál fogva sem tartalmazhat, s magyarba való átvétele (részleges tükörfordítása) is kizárható. Végezetül pedig egy ómagyar *term alapalak teljesen egyedül állana a szokványos egykorú *terem* formák között.

Ha a helynévi példák nem bizonyították volna be eléggé, hogy az ómagyarban csak *terēmēs* forma élt, *termēs*, pláne *termes* nem, akkor az e szóval alakult középkori magyar személynévek példatára az előbbiekhöz még hozzátehető. KÁZMÉR családnév-szótárban ugyanis fölös számban található XIV—XV. századi *Teremes*, *Teremesi* és *Teremi* családnevek, s közülük teljesen kilóg a sorból a már csak 1501-ből (!) való egyetlen hangugrató tövű „*Johannes Termes*” (1061). A *terem* korai -s képzős származékának a helynevekkel szemben feltűnő személynévbeli hiányát egyetlen személynévi adat esetleg megtörheti, s ennek alakja látszólag hangugrató töre vallana. FEHÉRTÓI KATALIN szíves közlése alapján lettem figyelmes egy 1135-re keltezett oklevél *Termes*-nek írt személynévére (CD. 7/5: 105; CDES 1: 72; az oklevélszövegre l. még: MonStrig. 1: 49—51). Az oklevél tartalmilag lehet ugyan hiteles is — bár GYÖRFFY erre az időre hamisnak jelzi, s későbbi betoldásaira is utal (1: 182, 183) —, de a régi kiadások olvasati bizonytalanságain túlmenően is formailag semmiképpen nem hiteles: csupán 1556-ból való másolatból ismert, s igen számos névalakjáról ordítanak a sokszoros átírás, kései interpretálás következményei. Ilyeténképpen az oklevél szóban levő személynévi adatának még a *terem*-hez tartozása is kelthet némi gyanút, tőlalakja azonban mindenesetre az összes ide vonatkozó számbavehető körülménynek ellentmond.

De persze *terem* köznevünk megfelelő toldalékos alakjai sem mutatnak az eddigiektől eltérő tótani képet. A legkorábbi ide vágó adatok: BécsiK. 52: *tèreméböl*, 75: *tèrèmböl*; AporK. 128: „*o teremeböl*”; GuaryK. 128: „*i[tennec terem]*”; stb. XVI. századi kódexeinkben elvértve már felbukkannak ilyen formák is: NagyszK. 383: „*mehednec termebe*”; JordK. 128: „*the termeyd*”, ám ezek is kifejezetten ’Szűz Mária méhe’ jelentésre korlátozódnak, összefüggésük az előbbi *terem*-mel nem teljesen tisztázott, talán a végső soron azonos etimon kunból való átvételei (l.: LIGETI, TörEl. 276; EWUng. 1507); a magyarban persze mint hasadási párok is értelmezhetők lennének.

Nem is a származékra, hanem az alapszóra van ugyan egy hangugrató típusú adatumunk: BesztSzj. 572.: „*sobam [!]: term [!]*”, ez az elszigetelt és adott korára nézve morfológiailag valószínűtlen alak azonban akkor sem bizonyítana semmit korábbi *termes* származékra, ha nem volna nyilvánvaló íráshiba. De hogy az, arra nézve l.: a BesztSzj.-ben közvetlenül előtte: 501.: „*Aula : terem*”, a megfelelő SchlSzj.-ben pedig ilyen pár: 1039.: „*aula : terem*”, 1053.: „*soliu^m : terem*”.

Mindenesetre az adatok fényében az a lehetőség, hogy épületre vonatkozó *terem* szavunknak a korai ómagyarban *termes* típusú töváltozata élhetett volna, s a konsztantinosi személynév ezt tükröztetné, teljességgel valószínűtlen.

A *Termacsu* = *Termes* magyarázat a jelentéstan oldaláról sem támogatható meg. Szerzője a *termes* köznevet olyan korai magyar foglalkozásnévnek gondolja, mint *asztalos*, *hajós*, *szekeres* szavainkat, s bár jelentésének megadásában óvatos, a szó funkcióját végeredményben mégis 'a helyi várispánságok udvarának, udvarházának, palotájának felügyelete, talán a fejedelmi udvar felügyelete' meghatározással közli (i. h. 426). Mivel a *Termes*, pontosabban *Teremes* személynévnek — mint láttuk — a XIV. század legvége előtről nincsenek is kronológiailag hiteles adatai, foglalkozásnévi, különösen megméltóságnév-féle szerepe maga is inkább csak találgatható; de hogy már a X. században foglalkozásnévből (méltóságnévből) származó személynév alakult volna belőle, az az Árpád-kori magyar személynévadatok óriási tömegéből való hiányzása miatt több mint kétséges. Ez a körülmény egyúttal azt is megvilágíthatja, hogy a szóval alakult -s képzős helynevek miért jóval korábbiak az efféle személyneveknél: a terem-szerű épülettel ellátottság a helyre volt a tipikusabban jellemző.

Persze vannak itt további súlyos, a köznévi előzményül feltett *termes* közelebbi jelentésére vonatkozó nehézségek is. Még a kisebb az alapszó oldaláról. A *terem* mai jelentéséből nem is szabad kiindulnunk, hiszen tudvalevő, hogy az csak hozzávetőleges nyelvújítási felelevenítés, Révai és Kazinczy jóvoltából (l. NyÚSz.). Az alapszó régi jelentései meg — a korai helynévi adatokból kitetszően — az épületféleségek olyan tag kereteire, formáira utalnak, amelyekből a *terem* -s képzős származékának általában '„terem”-mel bíró, „terem”-hez tartozó' jelentése a helynévi, még kevésbé a személynévi tartományban további konkrétumokban aligha határozható meg (az alapszó jelentésének kérdéséről l. még alább). Még nagyobb a nehézség ott, hogy — mint szó volt róla — a *Termacsu* személynévben csak -cs képzős magyar köznévi származék előzmény tehető fel (így gondolja különben Róna-Tas is), ám 'teremmel bíró, teremhez tartozó' jelentésű *termecs*, pontosabban *terēmecs* szavunkban ez — most a hangtani, tótani stb. nehézségeket nem is számítva — képzője miatt sem lehetséges. Az ő- és részben az ómagyarban volt ugyan *s* ~ *cs* hangváltakozás, s ez egyes nomenképzőkben — főként a kicsinyítő képzőben — -cs-ként is realizálódott (l. pl.: GYÖRKE, Wortbildungslehre 26; BÁRCZI, TA. 157; BARTHA, Szóképz. 107; TNyt. 1: 206, 252 stb.); de arra semmi nyom nincs, hogy a magyar nomen possessoris funkciójú képzőnek valaha is élt volna *cs*-s változata. E képző ugyanis mindig -s alakú volt; az ennek ellenében Róna-Tas által felhozott *Falics*, *Almucs*, *Jutocsa*, *Tarkacsu* nevek nem 'valamivel bíró, valamivel ellátott' funkciójú képzőt hordoznak, hanem kicsinyítő képzősök, vagy — amennyiben nem magyar a morfológiájuk — legalábbis ilyen képzősnek is érzékelhetők. Az teljesen más kérdés, hogy Anonymus a maga *almu* /-ába és *muncas*-ába ezt a szerepet belemagyarázta, hiszen szövegéből magából is, de egyébként egész névadási eljárás módjából tudjuk, hogy kifejezetten népetimológiái kedvéért tette. — A nomen possessoris -s képző problematikájához végül még az is hozzátartozik, hogy a *terēm* tőtípusában az alapszó második vokálisának középső nyelvallása az -s előtt teljes szabályszerűséggel ugyanolyan nyelvallásfokú kötőhangzót (< tövéghangzót) vonz: *telék* :> R. *telēkēs* > *telkēs* stb. Nyílt vokálisú **teremes* > **termes* tehát, amely a Róna-Tas-féle magyarázatnak akár ebben a vonatkozásban is megfelelnetne, nem jöhet számításba.

5. Ezzel tulajdonképpen be is fejezhetném arra vonatkozó mondanivalómat, hogy Árpád dédunokájának neve nem volt, nem lehetett semmiféle kapcsolatban *terem* szavunkkal, közelebből annak -s képzős származékával, mivel e magyarázattal szemben

felhozható nyelv- és névtörténeti tények hosszú sorából a legtöbb külön-külön is elegendő volna e kapcsolat elvetésére, összességük meg — gondolom — éppen önmagáért beszél. Zárszóként mégis tennék még egy-két megjegyzést a tárgyalt köznévnek az etimológiai problematikájára, valamint a vele összefüggésztetni vélt személynév etimónjára.

A köznévi alapszó ilyen szempontú érintését az eddig mondottakban szándékosan mellőztem, mert *terem* szavunk etimológiai problematikája semmiféle közvetlen összefüggésben nincs a fentebb tárgyaltakkal, azoknak nem függvénye. Arról pedig még kevésbé volt szükségem szólnom, hogy a 'Szűz Mária anyaméhe' jelentésű *terem* milyen viszonyban van homonimájával, mert az meg a *Termacsu*-kérdést közelebbről még annyira sem érinti. A „mi” *terem*-ünkről is csak azért szólok, mert ez a Róna-Tas tárgyalásában is szerepet kapott etimológiai függelék azért még ide kívánczik.

Épületre vonatkozó *terem* szavunk jövevényszó-voltához és annak korai átvételéhez etimológiai irodalmunkban soha nem fért kétség. Sőt a vélemények jobbára abban is egyeztek, hogy e szó közvetlen átadója szláv nyelv volt (erre l. újabban: LIGETI: MNy. 1967: 437—9; TESz. 3: 897—8; LIGETI, TörKaps. 275—6; EWUng. 2: 1507). Ezt a képet csak az „zavarta” némiképp, hogy a szó keleti vándorszó (műveltség szó), s előzményei főként a török nyelvek felé igen kiterjedtek. KNEZSA (SzJlsz. 2: 771—2) a szláv nyelvekben különben széles elterjedtségű szónak ott kétes származására utalva — és nyilván a vándorszói jelleget is beszámítva — nem látta biztosan besorolandónak szláv jövevényeink közé, bár végső megállapításában ő is az oroszából nyelvünkbe kerülésnél kötött ki. Róna-Tas szóban levő cikkében — részben KNEZSA habozására, részben LIGETINEK a m. *terem* 'Szűz Mária anyaméhe' szó török (kun) származtatására is támaszkodva — az épületre vonatkozó magyar *terem*-nek török nyelvi hátterében látta a megoldást, s e szónak pannóniai lokalitású török (= „kései avar”) — szláv nyelvi közegből a magyarba kerülését tette föl.

A kérdésnek az a része, hogy e magyar szó idegen nyelvi előzményei milyen viszonyban vannak egymással, legyen továbbra is a szlavisták és a turkológusok gondja. De az már nagy mértékben a magyar nyelvészetre is tartozó ügy, hogy a magyarba közvetlenül átvett előzménynek mi volt a jellege, — és erről a szó nyelvünkbeli legkorábbi adatai határozottan vallanak is. Eszerint pedig ebből az előzményből morfológiai okokból nagy valószínűséggel ki lehet zární a LIGETI fölvetette és láthatólag Róna-Tas részéről is előnyben részesített tör. *termä*, *terme*, *tirmä*, *tirme* 'nomád sátor, annak váza' típusú szavakat. Az etimológiailag ugyanide tartozó oszmán-török *darim*, *derim* 'nomád sátor' (l.: NÉMETH: AOr. 3 [1953]: 16; LIGETI: MNy. 1967: 437, vö. még RADLOFF 3: 1672; RÄSÄNEN 133) valamivel jobban számításba jöhetne, de ez az előzmény kronológiai okokból biztosan kiesik. Maradnak tehát a szláv *terem*, *trem* típusú előzmények, melyek magyar oldalról nemcsak alakilag kifogástalanok, hanem a hozzájuk kapcsolódó 'nagy lakóház, magas épület, kupola, torony, csarnok, terem, fedett tornác stb.' jelentések (l.: KNEZSA i. h.; TESz. i. h.) is sokkal jobban illenek a korai magyar helynevek tükrözete, sejtette jelentésekhez. Így tehát a „mi” *terem* szavunk átadójának kérdésében — úgy vélem — továbbra sincs semmi okunk túllépni a szláv nyelvi kört.

Ami végül magának a *Termacsu* személynévnek a Róna-Tas-féle nézeten kívüli etimónját illeti, e név különféle török magyarázatai — mint Róna is jól látja — meglehetősen kétesek. Közülük csupán kettő számíthat némi figyelemre: a) < tör. *Tarma (< *Tarba*) szn. + m. -cs kicsinyítő képző (NÉMETH, HonfKial.¹ 292, ²280); b) < tör. *Tarmač*, kazár fővezér neve (GYÓNI: MNy. 1938: 166, GörFelj. 132). E magyarázatok ugyan formális (hangtani-alaktani) szempontból nem ütköznének akadályokba, de a névtani filológia oldaláról nincsenek kellően megalapozva. — Árpád dédunokája nevének magyar folytatásait régtől fogva *Tormás* helynevünkben szokás látni, *torma* szavunkra

való kimondott etimonbeli utalások nélkül is. Az eredetbeli összetartozás ügye azonban aligha jöhet számba, mivel a m. *torma* a tör. *turma* átvétele, u-ja korai helyneveinkben szinte kizárólagos (l. OklSz. is), o-s alakja későbbi nyíltabbá válás eredménye, a *Termacsu* elhasonult alakja megkívánta o-s forma viszont a X. századra kizárható. Így a *Tormás* helynevek — még szóvégi -s-üket is beszámítva — legfőljebb népetimológias fejlődés útján, utólag válhattak volna a *Termacsu* folytatóivá. De hogy váltak-e egyáltalán, s ha igen, akkor nagyszámú *Tormás* helyneveink közül éppen melyekben, az roppant kétséges, hiszen e helyneveink nyilván nagyrészt vagy éppen teljesen *tormás* 'tormával ellátott, tormával benőtt' köznevünk származékai; vö. *Hagymás*, *Lapuhos*, *Répás* stb. Tekintetbe kell itt venni azt is, hogy *Tormás* személynevek a magyarban csak igen későn bukkannak föl (először 1449: *Thormas*: SztárayOkl. 2: 445), s bizonyosan nem az ilyenek vélt korai ómagyar személynév folytatói, hanem szintén *torma* szavunk származékából alakultak. Ilyenképpen meglehetősen levegőben lógnak mindazok a vélemények, amelyek *Tormás* helyneveinkben Árpád dédunokája *Termacsu* > ? *Tormás* nevét látják, s e tényből másféle — itt nem részletezhető — messzemenő történeti következtetések levonására hajlamosak. Természetesen Anonymus „ad riuulum *t[ur]mas*”-ának (35. Cap.) sincs köze a *Termacsu* szn.-hez, személynévekből különben nem is igen szoktak víznevek lenni. PAJS (MAn. 145, SHR. 1: 77) téved, amikor e víznevet a fentebb tárgyalt *Tormos* (< R. *Teremes*) helységnévvel, s ezen keresztül a *Termacsu* személynévvel hozza kapcsolatba; a víznévre l. még 1264: „aquam *Turmas*”, *Turmaskuz* (MonStrig. 1: 514—5). Róna-Tas ugyan — mint láttuk — a *Teremes* > *Tormos* helynév dolgát szintén a *Termacsu* személynév körébe vonja, ennek ellenére a *Tormás* helyneveket, lényegében helyesen, kizárja nézőpontjából.

6. Mindezzel együtt végeredményben Árpád dédunokáját nem *Termecsü*-nek hívták, és nincs származási köze sem *terem* szavunkhoz, sem annak R. *teremes*, mai *termes* származékához. Hanem nyilván *Termacsu* volt a tisztességes neve, amiként azt Konsztantinosz görög betűkkel híven vissza is adta. A személynév maga pedig pusztán létének önmagában is fontos vallomásán kívül — bármennyire sajnálatos — nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét.

BENKŐ LORÁND

Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről (A „Senones”-kérdés)

Anonymus a magyarországi földrajzi nevekéhez képest elenyésző számban, de idegen országbeli helységneveket is megemlít. Eltekintve a magyar őstörténet és vándorlás során felsoroltaktól, ezúttal figyelmünket elsősorban a kalandozások során említett „Senones”-problémának szenteljük.

Előljáróban meg kell azonban jegyeznünk, hogy Anonymus Magyarországon kívül is tájékozottnak mutatkozik. Ez különösen igaz a balkáni térségre, a Konstantinápolyig vezető hadiút leírására, de valamelyest a nyugat-európai útvonalakra is. A balkániakról feltehető, hogy azokról nem írott forrásból szerzett tudomást, hanem vagy arra járt magyar személyektől értesült, vagy éppen diplomáciai küldetésben maga is megfordult arra.

Belgrád—Keve—Haram—Vidin—Szófia—Bazil kapuja—Plovdiv helyes sorrendben való említése figyelemre méltó. Különösen „Bazil kapuja”-nak említése érdemel figyelmet, mivel erről JIREČEK szerint csak egy-két középkori latin forrás tudósít, amelyek éppen Barbarossa Frigyes 1189-es balkáni átvonulását írják le. A *Historia peregrinorum* „portae sancti Basili” néven, a *Historia de expeditione Friderici* pedig „antiquae clausae sancti Basili” néven említik. E kapu nyilvánvalóan azonos lehet a közismert Trajanus-kapuvál, amely egy keskeny hágó a ma is létező Ihtiman és Pazardszik között, Bulgáriában. E hely azért vált híressé, mivel 986-ban ezen a helyen győzte le Sámuel bolgár uralkodó II. Baszileosz bizánci császárt, aki azonban el tudott menekülni. A *Bazil* (*Baszileosz*) név valószínűleg ezzel az eseménnyel hozható kapcsolatba, noha meglehet, később összekapcsolódhatott Szt. Bazil (Vazul) nevével is, amiről azonban a kézikönyvek nem tudnak (C. J. JIREČEK, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*. Prag, 1877. 30—2; vö. Ansbert szövegével, *Fontes Rer. Austr.* 5: 28, 30; *The Oxford Dictionary of Byzantium* [ed. in chief Alexander P. Kazhdan. New York—Oxford, 1991., a továbbiakban ODB.] *Trajan's Gate* címszó: 2103.) A szakirodalomban a magyar Gesta és a nyugati források szóhasználatára először DEÉR JÓZSEF figyelmeztetett (MIÖG. 79: 38). DEÉR azonban úgy véli, hogy Anonymus nem személyesen járt erre, hanem csak szóbeli információk alapján dolgozott. Legutóbb BENKŐ LORÁND utalt arra, hogy Anonymusnak feltűnően pontosak a Balkánra vezető útra vonatkozó ismeretei (MNY. 1995: 409).

A hazai forrásokban legközelebb Bonfini említi magyar történetében a szorost, utalva Trajanus nevére, amire Hunyadi balkáni hadjáratai után a század végén még emlékeztek. A törökök 1835-ben rombolták le az általuk Kapula Derbend-nek nevezett építményt. Amint Bonfini írja (III, 5, 371.): „A Sophia in Macedonia Thraciamque iter facientibus duplex ad superandum Hemum patet exitus; alter labore Romano et a Traiano, ut multi perhibent, factus est, ubi quadrato adhuc lapide maxima porta spectatur, que ad arbitrium aditum inhihebat dabatque, alter...” KULCSÁR PÉTER magyar fordításában: „Aki Szófiából Macedóniába vagy Trákiába megy, a Haemuson két úton kelhet át; az egyik római munkával épült, mint sokan hiszik, Traianus alatt, itt egy négyszögletes kövekből emelt hatalmas kapu látható, amely a ki- és bejárást tetszés szerint biztosítja, a másik...” (KULCSÁR PÉTER, Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Bp., 1995. 621; l. még F. W. CARTER *An Historical Geography of the Balkans*. London—New York—San Francisco, 1977. 121: a kaput 24 láb magasnak és 15 láb szélesnek írja le, felső része boltozott volt, rajta görög feliratok voltak olvashatók.)

Jellemző, hogy Anonymus háromszor is leírja művében e balkáni hágó nevét (42., 45., 57. fejj.), ami a Gestában külföldi helynevek viszonylatában kiemelkedően magas. A *porta* — *kapu* latin—magyar terminológiai hasonlósága mindenesetre megragadta a fantáziáját, s úgy érezte, hogy jól illik a magyarországi helynévadási gyakorlatba.

A térségre vonatkozó további városnevek, így *Durrazzo* említése is érthető. A bizánci időkben jelentőségét az adta, hogy erre vezetett az egyik legrövidebb út Konstantinápolyból Dél-Itália felé. Már az ókorban is fontos közlekedési központ (CARTER i. m. 123). *Neopatras* nevének beemelése is bizonyos földrajzi tájékozottságra utal. Megjegyezzük, hogy a kéziratban szereplő „ad *Cleopatram* civitatem” alak eredetileg — miként azt már a PAIS DEZSŐ—GYÖRFFY GYÖRGY-féle kommentár is valószínűsíti — *Neopatras* lehetett, s egyszerűen a majuszkula „N”-t olvasta a későbbi magyarországi másoló „K” és „l” betűnek, ami paleográfai teljes mértékben megindokolható. A mai görögországi Nea Petra egyébként érsekség volt, s 1204-től került latin uralom alá (ODB. *Neopatras* címszó, 1454). A Gestában hasonló betűtévesztésre vezethető vissza a 8. fejezetben a „dux de hyeu” forma, ahol egy „k” betűt olvasott a másoló „h”-nak.

A kalandozások korabeli nyugati helynevekkel kapcsolatban Anonymus sokkal visszafogottabb, még a forrásaiban, így Reginónál található neveket sem veszi át mind. Inkább általános megjelölésekre szorítkozik (*Bavaria, Alemannia, Lombardia, Lotharingia, Saxonia, Francia* stb.), s egyetlen esetben tesz kivételt, amikor megnevezi *Regensburgot*. Az egyedüli terület Itália, ahol négy várost is megnevez, Susát (*Segusa*), Torinót (*Taurina*), Vercellit (*Vercelensis*) és Padovát (*Padua*). Hozzátehetjük, hogy Susa egy stratégiaiul fontos, egyébként kisebb település, s a szerzőnek egyedül Itáliával, pontosabban Lombardiával kapcsolatban van személyesnek tűnő megjegyzése [Pais Dezső fordításában]: „Torinót, ezt a dűsgazdag várost vívták meg. Midőn Lombardia sík vidékét meglátták, sebes nyargalvást végigfosztogatták, majdnem egész Itáliát, amely minden jóban bővelkedett.” A leírás szinte sugallja, hogy maga is egyszer lenézett már a hegyekből a Lombard-síkságra, illetve személyesen csodálta meg Torinó gazdagságát. A Gestában egyébként többször is előfordul, hogy a magyar vitézek felérve egy hegytetőre, gyönyörködve szétnéznek. Esetleges itáliai tartózkodásának lehetősége a szakirodalomban többször is felmerült (ItK. 75: 726—9; BUKSZ. 7 [1995]: 175).

A hágók ismerete egyébként nem meglepő, mivel a savoyai morianai grófok törekedtek arra, hogy az Alpok mindkét oldalát ellenőrzésük alatt tartsák (Die Alpen in der europäischen Geschichte des Mittelalters. Konstanz—Stuttgart, 1965. [Vorträge und Forschungen, Bd. 10.] 241). Mindezek a Gesta 56. fejezetében olvashatók, s ezzel elérkeztünk mondanivalónk lényegéhez: mit érthetünk az e fejezetben előforduló „per abrupta *Senonensium*” és „montes *Senonum*” neveken.

Értelmezésük már a korábbi fordítóknak is gondot okozott, s azon felül, hogy felfedezték benne a francia városnév, illetve érsekség, *Sens* latin alakváltozatait, nem jutottak messzire. (Vö. Commentarii, Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II/1. Ed. Elemér Mályusz, Gyula Kristó. Bp., 1988. 1: 232; Die Gesta Hungarorum des anonymen Notars. Ed. GABRIEL SILAGI mit L. Veszpremy. Sigmaringen, 1991. 179, említés nélkül hagyta.) Pedig a hazai krónikahagyomány sajátosságainak megfelelően e krónikarész még kétszer, összesen háromszor fordul elő, különböző változatokban Anonymusnál, Kézainál és az ún. XIV. századi Krónikaszerkesztésben. A földrajzi útvonalak iránt érdeklődő SZÜCS JENŐ volt az első, aki a Kézainál leírt útvonalaknak hitelt adott, s a térképen nyomon követve azonosította azokat. Mivel a kalandozók Alpokon való átkelését Kézai 41. fejezetében megtalálta, annak kapcsán azonosította a Mont Cenis-en átvezető, szűkebb értelemben Susa és Chambéry, tágabb értelemben Torino és Lyon, a Pó és Rhône folyók völgyeit és úthálózatát összekapcsoló útvonalat. Számos középkori példát is felhozott annak bizonyítására, hogy ez az útvonal a XIII. századig — a Szt. Bernát-hágókkal együtt — a legnépszerűbb Alpokon átvezető útvonalak közé tartozott, a német-római császárok is számos alkalommal használták (vö. J. MOREAU, Dictionnaire de géographie historique de la Gaule et de la France. Paris, 1972. 323). A leírás hitelét növeli, hogy itáliai oldalon az utolsó település valóban Susa, amiről már a későantik itineráriumok is azt írták „Inde incipit Italia” (K. MILLER, Itineraria Romana. Stuttgart, 1916. 230). SZÜCS, aki maga állapította meg, hogy Kézai gondosan kijegyzetelte magának Anonymust, ebben az esetben nem tételezte fel, hogy ismét egy Anonymustól való átvétellel van dolgunk (Száz. 107: 576, 580).

Kézai az előtte fekvő szöveget hitelesnek találta, de mivel Anonymus az Alpokon való átkelést „a Senonok hegyein” való átkelésként írja le, ezen annyit változtatott, hogy az „itáliai Alpokon keltek át”. Pedig Anonymus megnevezése helytálló, s nyilván a Mont Cenis nevét latinosította, amit Kézai valamely okból nem ismert. Ennek egyébként latin változata *Cenisius mons*, *Alpes in Cinisii*, mai olasz változata *Moncenisio*, XVIII—XIX. századi francia térképeken *Mont Senis*, *Mont Cents* alakokban fordul elő (Hadtörténelmi

Térképtár, Bp. Jelzetek: Bva 164—3, Bva 169). A szójátékokat kedvelő névtelen krónikás nyilván élt a szó- és hangalak hasonlósága kínálta lehetőséggel és megalkotta a Cenis hegységet jelölő „Senonok hegyei” földrajzi nevet. Kézaival ellentétben Anonymus francia földön igen tájékozatlannak tűnik, s így nincs is sok remény, hogy az általa emlegetett „populi alimini” vagy a „Senonok meredélyei” elnevezés eredetét pontosabban meghatározzuk. A fordításban ennek „határmenti” népek jelentése a legvalószínűbb, mivel valóban Itália és Gallia határán éltek. Az előbbire mind a német, mind a magyar középlelatin szótár a „szomszédos — ad limen — népek” értelmezést ajánlja. (MWb. 1: 455; Arch. Lat. Med. Aev. 53: 53.) Utóbbi esetben sem vagyunk könnyű helyzetben, mivel szinte bizonyos, hogy a *Senon* megnevezés nem jelentheti a sensi tartományt, ahol hegység gyakorlatilag nem volt. A Vogézekben fekvő, Gombert sensi püspök által alapított „Senones” monostora pedig földrajzilag nem illik ide.

Két megoldás kínálkozik. Eszerint vagy a *Galli* szinonimájaként kezeli a szót (*Galli Senones*), amire példát találhat Izidórnál (Etym. libri IX, 2, 106), illetve például Ancona (*Senogallica*, *Sinigaglia*) latin nevében, vagy egyszerűen a fenti Cenis-hegység nevéből alkotta meg e harcias hegyi törzsek neveit. E fejtegetésünket lezárva, bizonyos, hogy Kézai a leírás magvát Anonymustól vette át, s azt a Rhône folyó, illetve *Ragusinum* (*Bourgoin* lat. *Bergusium*) nevének a beszűrésével gazdagította, pontosította. A Krónikaszerkesztés 61. fejezetének átdolgozója — szokása szerint — a Kézai-féle szövegezést is használta, de ezen a helyen elsősorban Anonymus szövegével vetette egybe (ha nem tesszük fel egy közös, de elveszett forrás meglétét). Az ún. Krónikaszerkesztésben Kézai szóhasználatára emlékeztet a *perforantes* szó, valamint Torinó neve után a hegyekre, azaz az Alpokra való visszautalás. A Krónikaszerkesztés szövege az Alpokon való átkelésben bizonytalannak látszik, az „említett hegyek” megfogalmazása általános, az örök Mars népeinek (esetleges forrása MILLER i. m. i. h.) emlegetése pedig a *populi Alimini* értelmezésének tűnik.

A jobb áttekinthetőség kedvéért közöljük a három, valamilyen módon feltétlenül összefüggő forrást:

1. Anonymus (56. fej.): „Universam quoque Galliam atrociter affligentes ecclesias Dei crudeliter intrantes spoliaverunt. Inde per abrupta Senonensium, per populos aliminos ferro sibi viam et gladio apperuerunt. Superatis ergo illis bellicosissimis gentibus et naturali situ locorum tutissimis, montes Senonum transcenderunt et Segusam ceperunt civitatem. Deinde egressi Taurinam civitatem opulentissimam expugnaverunt, et postquam planam regionem Lombardiae aspexerunt, totam pene Italiam bonis omnibus affluentem et exuberantem concitatis cursibus spoliaverunt... felici victoria fruentes ad propria regna revertuntur.”

2. Kézai (41. fej.): „...Franciam intraverunt, ubi Christianis et cenobitis persecutio valida facta est per eosdem. Exinde autem egressi usque fluvium Rodani Ragusium venientes, duas civitates Segusam et Taurinam spoliaverunt, per Alpes Italiae sibi viam praeparando. Et cum planum vidissent Lombardie, concitatis cursibus spolia multa rapuerunt et sic tandem ad propria revertuntur.”

3. Krónikaszerkesztés (61. fej.): „Inde vero Galliam atrociter affligentes, crudeliter in ecclesia Dei sevientes, Metenseque, Treuerense et Aquigranense territorium igne devastantes, deinde per abrupta montium Senoniensium per populos eterni Martis viam sibi gladio aperientes paraverunt. Ubi siquidem Segusam, Tauriamque civitates destruxerunt, montesque prefatos perforantes planum Lombardie cum vidissent, totam pene provinciam concitatis cursibus vastavere et ita ad proprium regnum cum victoria revertuntur.”

A „Senones”-kérdés felvetése annál is indokoltabb, mivel a kalandozások korára vonatkozó forrásokban — bármilyen meglepő — Susa és Torino neve egyébként nem

fordul elő. (G. FASOLI, *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*. Firenze, 1945. 195, ahol a 924—954 közötti kalandozásokhoz kapcsolja.) A szakirodalom éppen a magyar krónikás hagyományra hivatkozva vonta be vizsgálódásaiba. Persze nyugodtan feltehetjük, hogy a magyarok használhatták ezt a jól ismert hágót, de a kalandozások kronológiai elhelyezésekor nyilvánvalóan óvatosan kell e híradással bánni. Tudjuk, hogy 936—937 során a magyarok jártak Sens városánál, az azonban kétséges, hogy erről a középkori krónikások tudomást szereztek-e (vö. KRISTÓ GYULA, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp., 1980. 273—5).

Összefoglalva úgy véljük, hogy a hágón való átkelés leírásában Anonymustól származik a *Mont Cenis*, a *Susa*, *Torino* helynevekkel, valamint a Lombard-síkság megpillantásának említésével együtt. Anonymus a 34. fejezetben használ még hasonló szavakat: „cum montes illos in circum aspexisset”, Ugyanakkor a Gestában csak itt fordulnak elő az „attrociter”, „affligentes”, „opulentissima”, „bonis ominibus affluentem et exuberantem”, „conscitatis cursibus” (Krónikaszerkesztés 76, 90) szavak, illetve kifejezések, ami előbbi állításunkat gyengíti. KRISTÓ GYULA néhány kifejezés párhuzamát kigyűjtötte Anonymus Gestájából és a Krónikaszerkesztésből, l. a zárójelben a fejezetszámra való hivatkozást (KRISTÓ, *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Bp., 1994. 69). Ugyanakkor például Anonymus 55. fejezetében a forrás, Regino folytatójának szavai olvashatók, tudniillik a 913. és 955. évi események összekeverésekor. Mivel Anonymus említi egyedül — Regino nyomán — az Inn melletti vereséget, a többi magyar forrás nem, ez esetben kizárható, hogy e tudósítások közös forrásra mennének vissza. Anonymus „tutissimi” jelzője talán kapcsolatba hozható Regino 894. évi, éppen az Alpokról, valószínűleg a *Mont Cenis*-hágóról szóló tudósításával: „quia montana conscendens in tutissimis locis se absconderat.” A Névtelen Gestájának 53. fejezetében a 901. évhez kapcsolva („Intrantes Lombardiam multa mala fecere ceperunt.”), a forrásul használt Regino, illetve folytatójának 954. évhez kapcsolt szavait is megtalálhatjuk („...pervadentes Galliam inaudita mala in ecclesias Dei fecerunt et per Italiam redierunt”), amit Anonymus kibővített saját tapasztalatai, s ami nem kizárható, esetleg helyi, észak-itáliai hagyomány alapján.

Bizonyos, hogy Anonymus szövegét használta Kézai, azonban Anonymus és a Krónikaszerkesztés közötti viszonyról a végleges döntés kimondása nem e rövid cikk feladata. Több ponton talán valószínűsíthetjük a Névtelen elsőségét, de egy korábbi közös forrás létét sem zárjuk ki. Még ez utóbbi esetben is fenntartjuk előbbi állításunkat, miszerint Anonymus alkotóan nyúlt forrása szövegéhez és bővítette az általa ismert helynevekkel.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A magyar közmondások versritmusa

Ismeretes, hogy a közmondások valamennyi mai európai — és a rendelkezésünkre álló anyag szerint legtöbb ázsiai — nép folklórában gyakran verses formájúak. (Legbővebb példaanyaggal szolgál PACZOLAY GYULA világviszonylatban leggazdagabb és történetileg dokumentált összehasonlító példatára: *Európai közmondások 55 nyelven* arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőikkel. Veszprém, 1997. 527 l.) A verses megfogalmazás gyakorlata minden bizonnyal régi hagyományra tekinthet vissza, azonban meg kell jegyezni, hogy az ókorból és a középkorból erre vonatkozó konkrét anyaggal nem rendelkezünk. Egyrészt a fennmaradt anyag túlnyomó többsége láthatólag nem

folklór jellegű közmondás, hanem irodalmi jellegű bölcsmondás (aforizma, gnóma, szentencia). Láthatólag ez a helyzet pl. a Példabeszédek könyvével vagy az óegyiptomi, sumér, akkád, ótamil mondásgyűjteményekkel. Másrészt még abban a ritka esetben is, ha kifejezetten közmondásként idéznek egy mondást — főleg verses művekben —, egyáltalán nem bizonyos, hogy a költő szó szerint az eredeti megfogalmazásban idézi a mondást. Például ha a „zsák a foltját megleti” értelmű mondást Catullus kifejezetten közmondásként idézi: *hoc est quod dicunt: offa legit pateram*, erősen kétes, hogy ebben a görög mértékű hémiepesz-kólonban fogalmazódott meg a mondás a latin folklórban. (Vö. O. NAGY GÁBOR: „nem állapítható meg róluk, hogy már feljegyzésük előtt is közkeletű, népi eredetű mondások voltak-e vagy egyéni írói alkotásként jöttek-e létre”: Világirodalmi Lexikon 6: 646. Ugyanígy O. CRUSIUS, *Paroemiographica*: SBAW. 1910/4: 62—3.) Még inkább vonatkozik ez a rendkívül gazdag szanszkrit közmondás- vagy bölcsmondás-anyagra, amely mindig verses megfogalmazású. Bár a szanszkrit mesegyűjtemények *uktam csa* ’mint mondják’ bevezetéssel közmondásként idézik a mondásokat, a halott szanszkrit irodalmi nyelvi megfogalmazás a szanszkrit irodalmi versmértékekben eleve bizonyítja, hogy a folklórban nem hangozhatott így a mondás. Ezért ritmikai szempontból kizárólag a mai (XIX—XX. századi) néprajzi gyűjtésekre támaszkodhatunk.

A rendelkezésünkre álló európai — és részben ázsiai — anyag azt a benyomást kelti, hogy elsősorban a rím, nem a ritmus adja a közmondások verses jellegét. Erre vonatkozólag még nem történt vizsgálat. Idevágó példák: német *Einem geschenkten Gaul / guckt man nicht ins Maul* ’ajándék lónak nem nézik a fogát’, angol *Health is a bone wealth* ’legfőbb kincs az egészség’, perzsa *Dívar mis dâred / mis gús dâred* ’a falban egér van, az egérnek füle van’. Ezekben a rimes szövegekben nem figyelhető meg a német—angol hangsúlyos ritmus vagy a perzsa időmérték. Ritkábbnak látszik az a típus, amelyben a rím mellett ritmus is érvényesül: *Willst du gern die Tochter han, / sieh vorher die Mutter an* ’nézd meg az anyját, vedd el a lányát’ (trochaikus lejtés: $\acute{x} \ x \ \acute{x} \ x \ \acute{x} \ x / \acute{x} \ x \ \acute{x} \ x \ \acute{x} \ x$; a német anyagban szinte kizárólag ez a ritmus fordul elő); orosz *с волками жить, по-волчьи выть* ’együtt kell üvölteni a farkasokkal’ (jambikus lejtés: $x \ \acute{x} \ x \ \acute{x} / x \ \acute{x} \ x \ \acute{x}$). Még ritkábbnak látszik az az eset, hogy rímtelen, de szabályos versritmusú a mondás: *Hilf dir selbst, so hilft dir Gott* ’segíts magadon, az Isten is megsegít’: $\acute{x} \ x \ \acute{x} \ x \ \acute{x} \ x$.

Különös módon éppen ellenkező a helyzet a magyar közmondásoknál. Itt szintén gyakori a rím (a legismertebb közmondásoknak mintegy 16—18%-a rimes, l. lentebb), azonban a rimes közmondások kivétel nélkül egyben versritmussal is rendelkeznek. (Az általam vizsgált anyagban mindössze három olyan szójátékszerű, makáma típusú aritmikus mondás akadt, amelyben a szójáték némi rimes hangzást eredményez: *Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez; Jobb állni, mint járni, jobb ülni, mint állni, jobb feküdni, mint ülni; Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk*.) Ami a rímtelen közmondásokat illeti, ezeknek hozzávetőlegesen fele része ritmusos, fele része ritmustalan szövegű. Így tehát az esetek többségében (mintegy kétharmad részében) ritmikus megfogalmazásúak a legismertebb magyar közmondások.

Ugyanakkor a nagyszámú helyi közmondásgyűjtemény vizsgálata arra mutat, hogy a kevésbé ismert, csupán helyi jellegű közmondások között jóval magasabb a ritmus nélküli mondások aránya. Ez azt mutatja, hogy egy közmondás közkelettségét, általános elterjedését nagymértékben elősegíti a verses megfogalmazás.

Közmondásaink versritmusával HORVÁTH JÁNOS foglalkozott „Versritmusú szólások a kötetlen beszédben” című tanulmányában (1958.). *Szólások* elnevezéssel a közmondásokat (pl. *Nincsen rózsza tövis nélkül*), a tulajdonképpeni szólásokat (pl. *rázza a rongyot*) és az ikerszókat (pl. *tesz-vesz*) foglalja össze. Az általa vizsgált 650 példából

140 a közmondás. A közmondások nagyobb példaanyag segítségével történő vizsgálata kibővíti és némileg módosítja HORVÁTH JÁNOS összefoglaló megállapításait, mindennek előtt azért, mert nem ugyanazok a ritmikai szabályszerűségek érvényesülnek a közmondásokban, mint a szólásokban vagy az ikerszókban.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy négy szótagonál rövidebb közmondás nincs; csak ikerszó lehet 2 vagy 3 szótagos: *tesz-vesz, fel s alá*. Továbbá nem tartható fenn az a megállapítása, hogy a versszerűtlen vagy kétes ritmusú mondásokat nem fogadja be a közönség (18). Mint említettük, a legismertebb közmondásoknak mintegy kétharmad része ritmusos, egyharmad része nem rendelkezik versritmussal, pl. *Aki az ördögnek a kisujját nyújtja, az egész kezét bekapja; Addig jár a korsó a kútra, amíg el nem törik; Egy kanál mézzel több legyet lehet fogni, mint egy hordó ecettel*; stb.

Kétségtől fennáll HORVÁTH JÁNOSnak az a megállapítása, hogy a költészetünkben használatos valamennyi sorfaj (ti. ütemhangsúlyos sorfaj, időmértékes nem!) megtalálható a szólásokban (15). Azonban nagyobb mennyiségű példa vizsgálatából kiderül, hogy a közmondásokban olyan ritmusképletek is előfordulnak, amelyekkel költészetünk — a népdalokat kivéve — nem él, pl. *Kis ember / nagy bottal jár* 3 | 4. Ritmuselméleti fejtegetéseire e helyütt nem kívánok kitérni. (Az ütemfeleződés és az ütemkiegyenlítődésként Négyesi-féle tételének elfogadása következtében HORVÁTH JÁNOS itteni ütembeosztása erősen eltér az általánosan elfogadottól. Pl. a *Lassú víz / partot mos* szerinte nem 3 | 3 kétütemű, hanem 3 : 3 együtemű; *Csalánba / nem üt a / mennykő* nála nem 3 | 3 | 2 háromütemű, hanem 3 : 3 | 2 : 0 kétütemű. Az elmélet bírálatát I. SZEPES ERIKA—SZERDAHELYI ISTVÁN, Verstan. Bp., 1981. 151, 361.)

Az egyes beszélők által ismert és használt közmondásanyag erős ingadozást mutat mind számbelileg, mind a különböző beszélők által ismert különböző közmondások tekintetében. TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA nagy körültekintéssel és sok adatközlő megkérdezésével végzett felmérése szerint (TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA, Parömiológiai felmérés Magyarországon. [Milyen formában és változatban élnek a legismertebb közmondások, és mi határozza meg az ismeretüket?]; MNy. 1996: 439—58) egy beszélő átlagosan 300 körüli közmondást ismer.

Más kérdés, hogy e mennyiségből mi az, amit élőszóbeli használatból, illetve csak irodalomból ismer. Feltevésem szerint a fenti számnak mintegy fele-kétharmada lehet az a mennyiség, amelyet minden magyar beszélő egységesen ismer, és több-kevesebb gyakorisággal élőszóban használ, pl. *Ki korán kel, aranyat lel*. Másrészt a TÓTHNÉ által kiválasztott, legnépszerűbb 378 közmondáson kívül a beszélők néhány tucat egyéb, kevésbé általánosan ismert közmondást is ismerhetnek, így mintegy félezer körüli tehető a felső határa az egy beszélő által ismert közmondás-anyagnak. Például nyilván viszonylag kevesen ismerik az *Ebnek eb a barátja, Télen minden bokor szállást ad* stb. nagyszámú, de inkább egyedi használatú mondást. TÓTHNÉ vizsgálata szerint is 158 közmondás bizonyult gyakorlatilag közel száz százalékos ismertségűnek.

Magam a leggazdagabb magyar közmondásgyűjtemények (elsősorban MARGALITS EDE, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. és O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.) áttekintése után 500, általam élőszóbeli használatból ismert közmondást vettem alapul. Minthogy a ritmus vizsgálatánál döntő szempont az élőszóbeli kiejtés, HORVÁTH JÁNOS példáját követtem, aki említett tanulmányában előrebocsájtotta: „Példatáramat tehát csak olyan szólásokból állítom össze, melyeket magam gyermekkorom óta (»hazulról«) ismerek, s melyekről biztosan tudom, hogyan mondták, tagolták azok, akiktől újra meg újra hallottam” (i. m. 5). Az általam ismert anyag messzemenően megegyezik a TÓTHNÉ által is legnépszerűbbnek tapasztalt közmondáskincssel.

A közmondások gondolati felépítésére az esetek többségében a kettős tagolás jellemző. Többnyire azt az élettapasztalatot vagy erkölcsi elvet fejezik ki, hogy bizonyos cselekvések elkövetése (ill. elmulasztása) vagy bizonyos helyzetek fennállása esetében milyen következmények várhatók. Logikai formulában így fogalmazható meg: *Si A, est B* (illetőleg *Si non A, non est B*). Ennek a gondolati tartalomnak megfelelően mondatfelépítésük is általában kettős tagolást mutat, és gyakori a feltételes mondat (*Ha fénylik Vince, megtelik a pince*), és a vonatkozó névmással kezdés (*Aki másnak vermet ás, maga esik bele*). Negatív változat: *Ne szólj szám, nem fáj fejem*. Ez az értelmi és mondattani kettős tagolás ritmikai szempontból is kedvez a kettős tagolásnak. Minthogy a közmondások rövidekre törekednek, e kettős tagolás kívánalma azt eredményezi, hogy nagy többségben vannak a kétüteműek: *Olcsó húsnak / híg a leve* 4 | 4, valamint a felező négyüteműek: *Ki mint veti / ágyát, // úgy alussza / álmát* 4 | 2 || 4 | 2. A vizsgált 500 példa közül ritmusos megfogalmazású 350, nem rendelkezik versritmussal 150. A versritmusos 350 példa közül legtöbb a kétütemű: 177, utána következnek a felező négyüteműek: 99, és csak 74 a háromütemű (négy-nél több ütemű nincs).

A két- és négyüteműek előnyben részesítését mutatja az is, hogy rímmel jobbadán csak ezeknél találkozunk. A 350 mondás közül 86 rímes, ezek közül 36 kétütemű, 46 négyütemű és mindössze 4 háromütemű. — Tartalmilag (gondolatilag és mondattanilag) a háromüteműek is két részre oszlanak, azonban az egyik rész hosszúsága meghaladja az egy ütemnyi terjedelmet, ezért ez a rész két ütemre bomlik: *Szamárbógés // nem hallik az / égis* 4 || 4 | 2, *Egy fecske // nem csinál / nyarat* 3 || 3 | 2.

A magyar közmondások ritmusa természetesen hangsúlyos (ütemhangsúlyos). Egyetlen időmértékes közmondás sincs, s nincs „szimultán vers” sem. Alig tucatnyi esetben, mondhatni véletlenszerűen fordul elő a hangsúly mellett trochaikus lejtés: *Többet ésszel, / mint erővel* 4 | 4 és — ◡ — — ◡ — ◡. Mindössze két mondásnál érezhető daktilikus lejtés: *Nézd meg az / anyját, // vedd el a / lányát* 3 | 2 || 3 | 2 és — ◡ ◡ — — — ◡ ◡ — —. *Néma gyerekek / anyja sem érti / szavát* 5 | 5 | 2 és — ◡ ◡ — ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ —. Jambikus lejtésű közmondások nincsenek, ami megerősíti azt az olykor vitatott álláspontot, amely szerint az emelkedő ritmusú időmérték (jambus) idegen a magyar ritmus-érzéktől.

Az ütemek szótagszámát tekintve többségben vannak a négyszótagos ütemmel kezdődő képletek, a „4 + maradék” szabálynak megfelelően. A vizsgált 350 mondás közül négyszótagos ütemmel kezdődik 166, tehát közel fele. Ütemtípusok szerint (zárójelben a példák száma):

Kétüteműek (94): 4 | 4: *Nincsen rózsza / tövis nélkül* (35). 4 | 3: *Kölcsönkenyér / visszajár* (31). 4 | 2: *Aki bírja, / marja* (16). 4 | 5: *Éhes disznó / makka almodik* (12).

Háromüteműek (25): 4 | 4 | 3: *Járt utat a / járatlanért / el ne hagyd* (7). 4 | 4 | 2: *Szamárbógés / nem hallik az / égis* (6).

További, ritkább háromüteműek (az esetek többségében csak egy-egy példával képviselve): 4 | 4 | 1: *Vén kecske is / megnyalja a / sót*; 4 | 4 | 5: *Kinek milyen / kalapja van, / olyannal köszön*; 4 | 4 | 6: *Hazug embert, / sánta kutyát / hamar utoléri*; 4 | 3 | 2: *Sok bába közt / elvész a / gyerek*; 4 | 3 | 3: *Bolondnak az / Isten is / megbocsájt*; 4 | 2 | 4: *Nem tudja a / disznó, / mitől hízik*; 4 | 2 | 6: *Nem azé a / madár, / aki elereszti*.

Négyüteműek (46): 4 | 2 || 4 | 2: *Az ígéret / szép szó, || ha megtartják, / úgy jó* (9). 4 | 2 || 3 | 3: *Ha rövid a / kardod, // told meg egy / lépéssel* (9). 4 | 3 || 4 | 2: *Aki másnak / vermet ás, // maga esik / bele* (5). 4 | 4 || 4 | 4: *Aki nem tud / arabusul, // ne beszéljen / arabusul* (6). 4 | 3 || 4 | 3: *Vörös kutya, / vörös ló, // vörös ember / egy se jó* (4). — A két utóbbi típus két sornak értelmezendő, l. lentebb.

További, ritkább négyüteműek: 4 | 1 || 3 | 3: *Amilyen a / fa, // olyan a / gyümölcs; 4 | 2 || 3 | 2: Amilyen az / anyja, // olyan a / lánya; 4 | 2 || 3 | 2: Ha Katalin / kopog, // karácsony / locsog; 4 | 2 || 3 | 4: Amilyen a / mosdó, // olyan a / törölköző; 4 | 2 || 4 | 1: Nem zörög a / haraszt, // ha nem fújja / a szél; 4 | 2 || 4 | 3: Nincs otthon a / macska, // cincognak az // egerék; 4 | 2 || 5 | 2: Amit nyer a / réven, // elveszíti a / vámon; 4 | 3 || 5 | 3: Sándor, József, / Benedek, // zsákkal hozzák a / meleget; 4 | 4 || 3 | 4: Amilyen az / adjonisten, // olyan a / fogadjisten.*

A négyszótagos ütemmel kezdődők után következnek gyakoriságban, viszonylag kevés különbséggel, a háromszótagos ütemmel kezdődők (116 példa). Ez azért feltűnő, mert az irodalomban a háromszótagos ütemmel kezdődő sorok ritkák (pl. *Fortuna / szerkerén / okosan / ülj*, Faludi). Viszont népdalokban és különösen a magyar nótákban meglehetősen gyakran találkozunk velük, különböző kombinációkban (pl. *Virágos / kenderem // kiázott / a tóba 3 | 3 || 3 | 3; Kis kacska / fürdik // fekete / tóba 3 | 2 || 3 | 2; nótában: Szeretnék / szántani 3 | 3*). Így érthető, hogy közmondásainkban, mint szintén népköltészeti termékekben, népdalaink (beleértve a magyar nótákat) ritmusérzéke érvényesül.

Kétüteműek (49): 3 | 3: *Lassú víz / partot mos (25). 3 | 4: Egy bolond / százat csinál (9). 3 | 2: Aki mer, / az nyer (8). 3 | 5: Ha ló nincs, / a számár is jó (5). 3 | 1: Az idő / pénz (2).*

Háromüteműek (31): 3 | 3 | 2: *Egy fecske / nem csinál / nyarat (10). 3 | 3 | 3: Január, / február, / itt a nyár (5). 3 | 3 | 1: Legjobb az / egyenes / út (3). 3 | 2 | 3: Kutyaéből / nem lesz / szalonka (6). 3 | 2 | 2: Vak tyúk is / talál / szemet (3). 3 | 2 | 4: Egyszer volt / Budán / kutyavásár (1). 3 | 4 | 2: Sok szakács / elsőzza a / levest (2). 3 | 4 | 3: Sötétben / minden téhen / fekete (1).*

Négyüteműek (36): 3 | 3 | 3 | 3: *Akinek / nem inge, // ne vegye / magára (10). 3 | 2 || 3 | 2: Mindent a / szemnek, // semmit a / kéznek (8). 3 | 2 || 4 | 2: Ha fénylik / Vince, // megtelik a / pince (6).*

További, ritkább négyüteműek: 3 | 3 || 3 | 4: *Szemérmes / koldusnak // üres a / tarisnyája; 3 | 3 || 4 | 3: Hívatlan / vendégnek // ajtó mögött / a helye; 3 | 3 || 4 | 2: Egy seggel / nem lehet // két nyeregben / ülni; 3 | 3 || 2 | 2: Fekete / karácsony, // fehér / húsvét; 3 | 3 || 2 | 4: Madarat / tolláról, // embert / barátjáról; 3 | 1 || 3 | 2: Kinek a / pap, // kinek a / papné; 3 | 1 || 4 | 1: Mit ér a / kincs, // ha egészség / nincs. — Két sornak értelmezendő: 3 | 5 || 4 | 3: Ha fénylik / Gyertyaszentelő, // az íziket / vedd elő; 3 | 3 || 4 | 4: Sörre bor / mindenkor, // sört a borra, / hagyd másorra.*

A négyszótagos és háromszótagos ütemmel kezdődők teszik ki az esetek túlnyomó többségét: 350 példából 282. Az 1, 2, 5 szótagos ütemmel kezdődők száma összesen 68, és ez 35 különböző képlet között oszlik meg, amelyek közül csak 5 van nagyobb számmal (összesen 34 példával) képviselve: a 2 | 3 osztású sor: *Sok lúd / disznót győz* (11 példa), a felező tizes (5 | 5): *Isten malmai / lassan őrlnek* (5), az 5 | 4 osztás: *Aki á-t mondott, / mondjon b-t is* (5), 2 | 4: *Jó pap / holtig tanul* (5), 2 | 3 | 2: *Jótett / helyébe / jót várj* (8). Ezek közül az irodalom legfeljebb az archaizáló felező tízest használja. (SZEPES ERIKA, A mai magyar vers. Intera—Tevan, 1996. 1: 304.) Népdalokban felező tízessel nem találkozunk, ellenben a kétszótagos ütemmel kezdés gyakori: *Hess, légy, / ne szállj rám* 2 | 3 (HORVÁTH JÁNOS i. m. 16).

A többi 30 típus pontosan ugyanennyi (34) példa között oszlik meg, tehát gyakorlatilag egy-egy példa képviseli mindegyiket.

Kétüteműek: 1 | 3: *Kéz / kezét mos; 1 | 4: Rest / kétszer fárad; 2 | 2: Tavasz / tavasz; 5 | 2: Szemesnek áll a / világ; 6 | 4 (?): Aki nem dolgozik, / ne is egyék.*

Háromüteműek: 2 | 2 | 3: *Ebnek / eb a / barátja; 2 | 3 | 2: Vén fa / nehezen / hajlik; 2 | 3 | 3: A jó / elnyeri / jutalmát; 2 | 4 | 2: Gombház, / ha leszakad, / lesz más; 2 | 4 |*

4: *Varga / maradjon a / kaptafánál*; 2 | 5 | 1: *Az úr / a pokolban is / úr*; 5 | 3 | 3: *Kutyaharapást / szőrével / gyógyítják*; 5 | 3 | 4: *Üres kamrának / bolond a / gazdasszonya*; 5 | 4 | 2: *Öreg legénynek / nem való a / május*; 5 | 5 | 2: *Néma gyereknek / anyja sem érti / szavát*.

Négyüteműek: 1 | 2 || 2 | 2: *Pénz / beszél, // kutya / ugat*; 1 | 3 || 2 | 3: *Pénz / olvasva, // asszony / verve jó*; 1 | 5 || 1 | 5: *Nincs / lehetetlenség, // csak / tehetetlenség*; 2 | 1 || 2 | 2: *Ne szólj, / szám, // nem fáj / fejem*; 2 | 2 || 2 | 2: *Szemet / szemért, // fogat / fogért*; 2 | 2 || 3 | 3: *Tanulj, / tinó, // ökör lesz / belőled*; 2 | 3 || 1 | 3: *Menyem / nem lányom, // vőm / nem fiam*; 2 | 3 || 2 | 3: *Suba / subához, // guba / gubához*; 2 | 3 || 2 | 4: *Kár a / bolondra // szép szót / vesztegetni*; 2 | 3 || 3 | 2: *Dobbal / nem lehet // verebet / fogni*; 2 | 3 || 3 | 3: *A szó / elrepi, // az írás / megmarad*; 2 | 3 || 4 | 3: *Segíts / magadon, // az Isten is / megsegít*; 5 | 2 || 4 | 1: *Előbb járjon az / eszed, // utána a / szád*; 5 | 2 || 4 | 2: *Előbb járjon az / eszed, // utána a / kezéd*; 5 | 2 || 5 | 2: *Sokat akar a / szarka, // de nem bírja a / farka*.

Meglehetősen sok közmondásnak egy szótaggal (többel nem) eltérő változata is van. Az általam vizsgált anyagban mintegy 25 közmondás használatos kétféle alakban, például névelővel és anélkül (*A tisztaság / fél egészség* 4 | 4, és *Tisztaság — / fél egészség* 3 | 4), ugyanannak a szónak rövidebb vagy hosszabb alakjával (*Nincs ember / hiba nélkül* 3 | 4, és *Nincsen ember / hiba nélkül* 4 | 4), szinonimával (*Ha adnak, / vedd el* 3 | 2, és *Ha adnak, / fogadd el* 3 | 3), eltérő szórenddel (*Jóból is / megárt a / sok* 3 | 3 | 1, és *Sok a / jóból is / megárt* 2 | 3 | 2). Zömmel a leggyakoribb, 4 és 3 szótagos ütemek váltakoznak. A fenti statisztikákban a változatok közül csak az egyiket (a gyakrabban használatosat) vettük számításba; az összarányokon ezek az eltérések nem változtatnak. Ezek a változatok arra mutatnak, hogy ritmusérzékünk megenged egy szótagnyi különbséget, ami párhuzamba állítható népdalaink „szaporázás” eljárásával.

A fenti példaanyag ritmikai tanulságait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Versritmusú közmondásaink 2, 3 vagy 4 üteműek. 4 üteműnél hosszabb ritmusos közmondás nincs.

2. Az ütemek szótagszáma 2-től 5-ig terjed. 6 szótagos vagy ennél hosszabb ütem (pl. *Nyári napnak / alkonyulatánál* 4 | 6, Petőfi) gyakorlatilag nem fordul elő, egy-két kétes értelmezésű példától eltekintve. Az 1 szótagos ütem is igen ritka, csak a 2 szótagos ütem változatoként szerepel.

3. A ritmusos közmondások teljes szótagszámának alsó határa 4, de inkább 5 szótag, felső határa 12, néhány esetben (ütemváltozatként) 13 szótag. Az ennél hosszabb, 14—16 szótagos, ritmusos közmondások kétsoros versszakot képeznek, és ennek megfelelően mindig rimesek (*Ki a Tisza vizét issza, / Vágyik annak szíve vissza* 4 + 4 / 4 + 4). A 12 (13) szótagnál hosszabb, egysoros mondást nem érezzük ritmusosnak.

4. A versritmusú közmondásoknak csupán kisebb része (valamivel több mint egyharmada) szokványos ritmusú (4 | 4, 4 | 3, 4 | 2, 3 | 3, illetve ezek kettőzése): a vizsgált 350 mondásból mintegy 135. A többi (215) az irodalomban nem használatos ritmusképlettel rendelkezik (szokatlan szótagszámú ütemmel, pl. 2 | 3, vagy eltérő szótagszámú ütemek szokatlan keverésével, pl. 4 | 3 | 2). Azonban az előbbi, szokványos típusok mindegyike számos (átlagosan 10—30) példával van képviselve, míg az utóbbi, szokatlan ritmusú képletek mindegyikére csak néhány (gyakran csak egy-egy) példa van. Tehát a példák többsége megerősíti a „4 + maradék” szabályt mint tendenciát, és az ennek megfelelő ritmusú mondásokat érezzük legerősebben ritmusosnak (*Hamar munka / ritkán jó* 4 | 3). Azonban a közmondások sokkal több eltérést megengednek ettől a szabálytól, mint az irodalom, ahol többen kétségbe vonják e tétel érvényességét (I. SZEPES—SZERDAHELYI i. m. 366).

5. Hasonló a helyzet az ütemek fogyó szótagszámú sorrendjének tételével kapcsolatban. Kedveltebbek a fogyó szótagszámú (4 | 3 stb.) ütemekből álló mondások, azonban igen gyakori az ellenkező, növekvő szótagszámú (3 | 4, 4 | 5, stb.) ütemtípus is. (Ez összhangban áll SZERDAHELYI álláspontjával, aki elveti ezt a tételt: i. m. 381—3.)

6. Minthogy háromütemű mondások esetében, mint láttuk, egy soron belül különböző szótagszámú ütemek keveredhetnek, közmondásainkra nem alkalmazható az ütemek egyenlőségének követelménye: az ütemek szótagszáma egy (igen ritkán két) szótagnyi eltéréssel ingadozhat. Ez közmondásaink ritmusrendszerét bizonyos mértékig a „tagoló vers” elgondoláshoz közelíti, abban az értelemben, hogy közmondásainkban az ütemek szótagszáma lazán kötött, alkalmilag (de nem rendszeresen, mint a tagoló vers elmélete feltételezi) egy szótagos ingadozást megenged.

7. E három utóbbi pontban tárgyalt sajátosságok tekintetében közmondásaink ritmusrendszere sok hasonlóságot mutat a népdalszövegek és a „friss” vagy „gyors” tempójú magyar nóták ritmikájához. (A „hallgató” nóták ritmikája a „4 + maradék” szabályt követi.) Ez a hasonlóság arra mutat, hogy némely licenciát, ritmikai szabálytalanságot nem csupán a dallamritmus követése tesz megengedhetővé a dalszövegek ritmusában, hanem ritmusérzékünk dallam nélkül is elfogad hasonló alkalmi eltéréseket a szokványos képletektől. (Népdalszövegeink ritmikájának vizsgálatával még adós a magyar verstani szakirodalom; csupán az irodalomban is meglévő ritmusképletekre szokás népdalokból is felhozni példákat ARANY JÁNOS óta. Lexikon-címszó terjedelemben KATONA IMRE cikkei foglalják össze az alapvető szabályszerűségeket a Magyar Néprajzi Lexikon idevágó címszávaiban: *ritmus, szótag, ütem, verssor*.)

8. Eltér a közmondások ritmikája a népdalokétól abban a tekintetben, hogy a népdalok ütemezése licenciaként (hibás sorként) alkalmilag megenged szóátvágást, ütemhátárnak szó belsejébe kerülését (pl. *meg kell a bú- / zának érni* 4 | 4), ami a közmondásoknál eleve nem fordulhat elő, tekintve, hogy ezt a licenciát csak a sorozatosság, a hosszabb szöveg uralkodó ritmusképlete („Systemzwang”) teszi lehetővé, ami egyetlen sor esetében nem áll fenn. E tekintetben viszont a magyar nótákhoz állnak közelebb a közmondások, amelyek lehetőleg szintén kerülnek a szóátvágást.

9. Ennek megfelelően alakul a tizenkét szótagos sor (*Toldi-sor*) ütemezése. Közmondásaink szerint ez a sor nem lehet felező tizenkettes (6 | 6). Ezt eleve kizárja, hogy közmondásainkban 5 szótag az ütemek terjedelmének felső határa (1. fentebb, 2. pont). A sor csakis négyütemű tizenkettes lehet, akár 4 + 2 | 4 + 2, akár 3 + 3 | 3 + 3 ütemezéssel, illetve (a 6. pont értelmében) ugyanennek a négy ütemnek egy-egy szótaggal rövidebb vagy hosszabb változatával. Népdalaink és műköltészetünk rendkívül gyakori felező (*Egykor elindula / tizenkét kőműves* 6 | 6), vagy szóátvágásosnak minősíthető (*Ég a napme-|legtől || a kopár szik | sarja* 4 | 2 || 4 | 2) tizenkettese ismeretlen a közmondásokban.

VEKERDI JÓZSEF

A szó elszáll, az írás megmarad...*

„Aki írni-olvasni tud, négy
szemmel látja a világot.”

(Közmondás)

1. Az írás kialakulása. — Az írás, az emberiség csalóka emlékezetét tökéletesítő eszköz mintegy hatezer éves gazdag múltra tekint vissza. A kutatás mai állása szerint az emberiség bölcsője egyetlen helyen, Afrikában keresendő (vö. LEAKEY, RICHARD, *Az emberiség eredete*. Bp., 1995.), az írás viszont egyidejűleg több központban — Mezopotámiában, Kínában, Közép-Amerikában és egyebütt — alakult ki. A 30 000 éve élt neolitikumi ősember egyre stilizáltabbá váló, talán mágikus rendeltetésű sziklarajzaiból hosszadalmas, bonyolult fejlődési folyamat során (mintegy „melléktermékként” létrehozva a számírást) kialakult a piktogram, a képirás; a gondolkodás finomodásával egyszerűsödtek a jelek: megjelent az ideogrammákból álló fogalom-, majd a szillabémákon alapuló szótagírás, végül az írástörténet legvégső állomásaként a betűírás, amelyben a graféma csupán a hangalakkal tart kapcsolatot, az ábrázolt tárgy formája már érdektelen. A naturalisztikusan rajzolt képjelekből így lett elvont jelkép.

Az egyiptomi hieroglifák ('szent vésetek'), akárcsak a montázszerű kínai ideogrammak, visszavezethetők a megfelelő tárgyak képi ábrázolására. A legprimitívebb írásrendszerek rajzszerűségük okán elsődlegesen a jelentést adják vissza, másodlagos bennük a szó hangzása, míg a betűírás főként a kiejtést tükrözi, elhanyagolva a szó jelentését (CRYSTAL, DAVID, *The Cambridge Encyclopedia of Language*. CUP, 1991. 196—203; DUCROT, OSWALD—TODOROV, TZVETAN, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris, 1972. 249—56; ELIADE, MIRCEA, *Vallási hiedelmek és eszmék története* 1. Bp., 1994. 11—32; FÖLDES-PAPP, KÁROLY, *Vom Felsbild zum Alphabet. Die Geschichte der Schrift von ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen lateinischen Schreibschrift*. Stuttgart, 1966.; ФРИДРИХ, ИОГАННЕС, *История письма*. Москва, 1979. 30—47; FÜLÖP GÉZA, *Ember és információ*. Bp., 1983. 41—5; GOODY, JACK, *The interface between the written and the oral*. Cambridge, London, New York etc., 1987. 3—56; JEAN, GEORGES, *Az írás, az emberiség emlékezete*. Bp., 1991. 11—23; HOLIER, HARRY, *Language and Writing: Man, Culture and Society*. Szerk. SHAPIRO, HARRY L. New York, Oxford, 1956. 196—223; ИОНЧЕВ, ВАСИЛ, *Книгата през вековете*. София, 1976.; JUSTESON, JOHN S.—STEPHENS, LAURENCE D., *The evolution of syllabaries from alphabets: transmission, language contrast, and script typology: Die Sprache* 1991—93. 2—46; KÉKI BÉLA, *Az írás története*. Bp., 1975. 9—33; KUCKENBURG, MARTIN, *Die Entstehung von Sprache und Schrift. Ein kulturgeschichtlicher Überblick*. Köln, 1989. 100—42; KULUNDŽIĆ, ZVONIMIR, *Knjiga o knjizi I. Historija pisama*. Zagreb, 1957.; LIPS, JULIUS, *A dolgok eredete*. Bp., 1962. 250 kk.; MOORHOUSE, A. C., *Writing and the Alphabet*. London, 1946.; OPPENHEIM, A. LEO, *Az ókori Mezopotámia*. Bp., 1982.

---

* A jelen dolgozat egy készülő, a betűvetés alapszókincsét (mintegy tucatnyi szót) nyelv- és művelődéstörténetileg feldolgozó hosszabb tanulmány egyik fejezete. Első változata az Ómagyar Kultúra 1991/1. számában (85—94) jelent meg. Itt köszönöm meg barátaim és kollégáim önzetlen segítségét, mindenekelőtt Keszler Borbálát, aki a cikk következetlenségeire föl hívta a figyelmemet jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy gondolataim letisztultabb formában kerüljenek az Olvasó elé. Ugyancsak köszönet illeti Horváth Katalint baráti tanácsaiért, továbbá Vaida Našlenaitét, aki a litván adatok ellenőrzésében és tetemes gyarapításában nyújtott segítséget.

285—310; PATURI, FELIX R., A technika krónikája. Bp., 1991.; SEBESTYÉN GYULA, Rovás és rovásírás. Bp., 1909.; SZÁNTÓ TIBOR, A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése. Bp., 1986. 11—8; TEVAN ANDOR, A könyv évezredes útja. Bp., 1984. 13—21; VÁRKONYI NÁNDOR, Az írás története. Bp., 1943.).

Az írásrendszer mindinkább hozzáférhetetlenné, egyre kevésbé érthetővé vált az avatatlan, írástudatlan ember számára. Ugyanakkor segítette az emlékezet fogyatékosságának kiküszöbölését, ugrásszerűen megnövelve az írás tekintélyét. Ez vezetett az írásnak mint mesebeli varázseszköznek a szakralizálódásához — az írásjeleket magasabb rendű akarat titokzatos megnyilvánulásának tartották (mint a titkosírásokat, a germán rúnákat). Így eleinte az írásismeret kiváltságát kizárólag a papi kaszt élvezte: a keltáknál a druidák, Egyiptomban a ιερογραμματεὺς, a szent írás művelői. A Húsvét-szigetek írástudói, a tangata rongorongók kákagyékénybe takarva őrizték a 80—90 cm hosszú és 10 cm széles beszélő fatáblákat, a koha rongorongókat, s ezekhez a törzs többi tagja nem nyúlhatott (KÉKI i. m. 24). Az egyiptomi, mezopotámiai vagy kínai írásrendszereket bonyolultságuk miatt csak az e célra pénzt, időt és fáradságot nem kímélő legtehetősebbek sajátíthatták el, ugyanis az oktatás az írás mellett felölelte a matematikát, az idegen nyelveket, irodalmat, történelmet és egyéb tudományokat is.

Platón leírja, hogy Theuth, az egyiptomi írnokisten „találta fel a számot, a számolást, a mértant és asztronómiát, továbbá az ostáblát és kockajátékokat, végül az írást is” (Kövendi Dénes fordítása)¹. Munkájuk elkezdése előtt az írkokok bort áldoztak neki. Egyiptomi elképzelés szerint az íróeszközök és az írásmű összefoglaló formája, a könyv a túlvilág elérésének eszközei lesznek. Az elhunyt az írpalettát ajánlja föl Theuthnak, hogy a nagy titkokhoz közelebb férközhessen. Tehát az íróeszközök természetfölötti erő jelképeiként jelennek meg, s elpusztulásuk e mágikus erő megsemmisülését jelenti. Tönkretételük veszedelmes, ha saját tulajdonról van szó, és kívánatos, ha az ellenfélé. Az írkokok megbecsülését mutatja az is, hogy nem egy fáraót a korabeli művészek az írkok pózában — maga alá húzott lábbal, térdén író táblával — ábrázoltak, mint Amenhotepet egy Kr. e. 1358 körül Karnakban készült szobron (vö.: DAVIES, W. V., Egyptian Hieroglyphs. London, 1993.; TEVAN i. m. 16—21; TOKAREV, SZ. A. főszerk., Mitológiai enciklopédia 1—2. Bp., 1988. 1: 465).

A Kr. e. 2000 körül keletkezett „Halottak Könyvé”-ben, az egyiptomi halotti kultuszt szolgáló vallásos irodalom papiruszra írott gyűjteményében így maradt fenn a halott írkok imája:

„Üdv neked, Nagy Isten,
ki atyádra nézel
s Thot szent könyveit
becsukva őrzöd!
Íme, írkok valék én:
Szép Ozirisz szavait
másolgattam, míg éltem —
Hát adjál nekem, kérlek,
író nádat meg tintát,
hadd folytassam, amit
lenn félbeszakítottam.

¹ Phaidrosz: Platón összes művei 2. Bp., 1984. 797.

S amit kiadsz nekem,
a munka bármi lenne,
ígérem, sose fogsz
hibát találni benne.”

(Képes Géza fordítása)²

A maja birodalomban kétféle írást ismertek: az egyik bonyolultabb, az írástudó elité, ezzel a kódexeket írták, míg az elemi ismereteket kívánó hieroglifákat monumentális kőépítményeikbe vésték (BROWN, CECIL H., *Hieroglyphic Literacy in Ancient Mayaland. Inferences from Linguistic Data: Current Anthropology* 32: 489—96).

Isteni eredetűnek tartja az írást a Korán is: „Mondd: »Ki küldte hát le az Írást, amelyet Mózes [hajdan] fényességként és útmutatásként hozott az embereknek? [Le-másolván] papiruszlapokká teszitek azt, amit megmutattok, ám sok mindent elrejtetek. [A kinyilatkoztatás révén] megtanultatok olyasmit, amit [korábban] nem tudtatok sem ti, sem atyáitok«. Mondd: »Allah [küldte le]«.” (Korán. Simon Róbert fordítása. Bp., 1987. 97, 6. szúra)

Az írott szöveg — éppen isteni származása folytán — nagy becsben állott, ezért tilos volt eladni vagy eldobni, ha megsérült. Bali szigetén külön helyen gyűjtötték össze őket; a széttépett héber imakönyvek lapjait (semeszt), amelyekben gyakorta előfordul Isten neve, kegyeletből szintén gyakran összeszedték, s szent helyeken őrizték vagy elásták.

2. Írásra szolgáló felületek, anyagok. — Az írásmódok kialakulása, fejlődése szorosan összefonódik a rendelkezésre álló anyaggal. A kezdet legkezdetén a homo alphabeticus a természetben készen található tárgyakra — kőre, csontra, fára, ritkán (főleg szent iratok esetében) bőrre — karcolta rajzait, írásjegyeit. A fában szegény Mezopotámiában agyagtáblákat használtak. Amikor az írás már nemcsak a hozzáértők szűk körére korlátozódott, könnyebben kezelhető anyagok foglalták el a nehezen megmunkálható helyét: a kelet-ázsiai népek cserzett bőrre, az egyiptomi íródeákok papiruszra, a maja és azték írástudók fügefaháncsra és agavérostra, az indusok zsinórral összefűzött és egybeillesztett bambuszlapokra, a malájok pálmalevelekre rótták írásjeleiket. A kínaiak gyakran alkalmazták állatcsontokat (ökor lapockacsontját) meg bambuszrudakat (jóval későbbi korokban selymet, majd végül papírt), isteneikhez intézett kéréseik, fohászaik áldozati teknős páncélján maradtak fenn; legkorábbi szövegeik általában 10—15 jeltől állnak. Elvértve a csontokra ecsettel is írtak, ilyenkor utánvésték őket. Néha cinóberrel vagy fekete festékkel díszítették (CHENG-MEI CHANG, *Chinese Writing. A System of Characters Rich in Structural Diversity: Expedition* 31: 40—51; TSUEN, TSUEN-HSUI, *Written on Bamboo and Silk. The Beginnings of Chinese Books and Inscriptions*. Chicago, 1962.). Észak-Amerika indiánjai bölénybőrön vagy sátorlapon mesélték el törzsük történetének legfontosabb eseményeit. Hérodotosz följegyezte, hogy a görög—perzsa háború idején Hisztiaiosz titkos üzenetét rabszolgájára íratta: „Simára borotváltatta hát leghívebb szolgája fejét, ráírta az üzenetet, megvárta, míg a szolga haja újra kinő, s amikor kinőtt, elküldte a szolgát Milétoszba...” (Hérodotosz: *A görög—perzsa háború*. Muraközy Gyula ford. Bp., 1989. 357—8). Figyelembe véve a háborús időket, ez meglehetősen vontatott módja lehetett a levelezésnek... Jóval később megjelent

² Képes Géza: Először magyarul. Hat évezred költészetéből. Bp., 1971. 39.

a kikészített állatbőr, a pergamen, amely a VI. század folyamán kiszorította a papirusztekercseket a használatból.

Grafikai formaviláguk alapján az írásokat már jóval nehezebb felosztani, mert a jelek alakját meghatározza az alkalmazott íráshordozó fajtája. Az írástechnika változásai nyomán könnyen módosul az írások külső képe, amint az a képjelekből kialakult sumer ékjelek esetében is megfigyelhető. Más formák kerülnek ki a rovókés, a véső, az ecset vagy a lúdtoll alól. Rovásírásunk egyes emlékei nem is rováspálcán, hanem falra vagy mennyezetkazettára festve (enlakai templom felirata, 1668), papírra írva (nikolsburgi ábécé, 1483; Szamosközi István Rudolf császár ellen írott verse, 1500-as évek vége), aranyedénybe (nagyistentmíklósi kincs), téglába (székelyderzsi templom, 1431) vagy kőbe vésvé maradtak fenn. A dálnoki református templom felirata több technikát is egyesít: a frissen vakolt falba karcolt szöveg betűinek vájátát okkersárga festékkel töltötték ki (FORRAI SÁNDOR, *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig. Egy botra rótt középkori székely kalendárium és egyéb rovásírási nyelvemlékeink. Lakitelek, 1994.; TIPARY LÁSZLÓ, Felsőszemeréd és rovásírási emlékei. Pozsony/Bratislava, 1995.; VARGA GÉZA, Az írás kialakulásáról: Bronzkori magyar írásbeliség. Szerk. VARGA GÉZA. Bp., 1993. 28—9).*

A legolcsóbb és legtartósabb anyagot, az agyagot szinte minden kultúra használta feliratok készítésére — akár égetetlen, akár kiégetett állapotban —, hiszen a folyóáradások következtében bőséggben rendelkezésre állt. Ahol azonban az agyagot használó írásrendszerekről romlékonyabb anyagokra tértek át, ott egész korszakok homályba borulnak. Jó példa erre a mezopotámiai civilizáció utolsó szakaszainak eltűnése (OPPENHEIM i. m. 286). Természetesen fontos császári rendeletek nem vésethettek viaszos táblákra, ezért különösen értékes, korai írásos emlékeiket bronzba metszették a kínaiak, s ugyancsak bronztáblácskákon örökítették meg legfontosabb törvényeiket a rómaiak (PECZ VILMOS, *Ókori lexikon* 1—2. Bp. 1904. 2: 1049—52; WILLIAMSON, CALLIE, *Monuments of Bronze: Roman Legal Documents on Bronze Tablets: Classical Antiquity* 6: 160—83). Sajnos, a szövet és egyéb hasonló anyagok hamar elenyésztek, s nem maradtak fenn mint íráshordozók.

A gondolatközlésnek az imént említett módjai mellett léteztek rafináltabbak is: a perui bennszülöttek színes csomózott zsinórok, a faragott botra erősített kipu segítségével írták össze az adót, s a csomók színe és távolsága adta a szöveg jelentését. Ritkábban költeményeket és más irodalmi műveket is megörökítettek ezzel az írással. A dél-amerikai indiántörzsek mind a mai napig használják. Cieza de León így emlékezik meg róla krónikájában: „Az új év elején [hivatalnokok] érkeztek Cuscóból kipujaikkal, amelyek tartalmazták, hányan születtek és haltak meg abban az évben. Megbízhatóak voltak, pontosak, minden ámitás és hazugság távol állt tőlük. Ily módon az inkák tudták, mely indiánok szegények, mely asszonyok jutottak özvegyiségre, és képesek-e kifizetni az adóikat” (WRIGHT, RONALD, *Stolen Continents. The Americas through Indian Eyes since 1492*. Boston, New York etc. 1992. 68, 70). Magától értetődő, hogy az ilyen típusú jelrendszerek csak kicsiny, zárt társadalmakban praktikusak. Az írás kialakulásában nem játszhattak döntő szerepet, bár egyes tudósok azt gyanítják, hogy az indiai dévanágari (szanszkrit) írás azon sajátossága, hogy a betűket egy függőleges vonal két oldalán szimmetrikusan helyezik el, egy valamikori csomóírás meglétéről árulkodik. Annyi azonban bizonyos, hogy egy időben a szomszédos Kínában is használták (ФРИДРИХ i. m. 36; КÉКІ i. m. 15—6; LIPS i. m. 251; MENNINGER, KARL, *Number Words and Number Symbols. A Cultural History of Numerals*. New York, 1992. 252—6).

Igen sok helyütt találtak nyírfakéregre rótt szövegeket. 1951-ben, a középkori orosz Novgorod egyik lakónegyedének tanulmányozása céljából indítottak régészeti ásatást,

s a földben több mint ötszáz, a XI—XV. századból származó nyírfakéreg iratra bukkantak. A szövegek betűit csontból, fémből vagy fából készült írószerszámokkal karcolták be a felületbe (JANYIN, VALENTYIN LAVRENTYEVICS, Nyírfakéreg levelek üzenete. Bp., Uzsgorod, 1980.). Gazdasági feljegyzés, magánlevél (a legfőbb típus), panasz, üzleti megbízás, szolgáltatások jegyzéke, irodalmi szöveg, végrendelet — ilyen sokrétű a nyírfakéreg üzenete. Egy igazi, 5 × 5 cm-es, tizenkét oldalas, az esti imádság legnehezebb részeit tartalmazó könyv is előkerült. E gyakran fél évezrednél is idősebb iratok élénk varázsolják a novgorodi középkor hétköznapijait, miáltal végleg leomlik az évszázadok emelte fal, s szemünk előtt egy ezer színben pompázó, megannyi ember hangjától zajos középkori város képe tárul fel.

Történelmi források már korábban is említették a nyírfalevelek létezését; 987-ben az arab Ibn An-Nedim imígyen vetette papírra egy kaukázusi fejedelem követének beszámolóját: „Valaki, kinek adok a szavára, azt mesélte nekem, hogy a Kabk-hegy egyik cárja a ruszok cárijához küldte őt, s hogy azoknak fába vésett írásjeleik vannak. Meg is mutatott nekem egy fehér fadarabot, amelyen írásjelek voltak, de nem tudom, hogy szavak-e vagy különálló betűk” (JANYIN i. m. 35). Egy XV. századi orosz jogi okmányban találhatjuk az alábbi kifejezést: „... és a hancsra le is jegyezték, és az uraság elé tették, és aszerint is cselekedtek” (JANYIN i. m. 30). De nehogy azt gondoljuk, hogy a nyírfakéregírás kimondottan orosz jellegzetesség! Használták az észak-amerikai indiánok is, ezt a híres amerikai költő, Longfellow (1807—82) versében a következőképpen örökíti meg:

„From his pouch he took his colours,
Took his paints of different colours,
On the smooth bark of a birch-tree
Painted many shapes and figures,
And each figure had a meaning,
Wonderful and mystic figures,
Each same word or thought suggested...

...Such as these the shapes they painted
On the birch-bark and the deer-skin;
Songs of war and songs of hunting,
Songs of medicine and of magic,
All were written in these figures...”³

„Majd zsebéből különféle
Festéket, színeket emelt ki,
S velük síma nyírfahancsra
Festett sok alakot, ábrát:
Csodás és rejtélyes ábrát,
S egy-egy szó vagy gondolatként
Minden ábra mást jelentett...

... A többit is ilyenformán
Festették nyírhancsra, bőrre:
Harci éneket, vadászdalt,
Varázsló és kuruzsló dalt,
Ábrák nyelvén mind leírták...”

(Fodor András fordítása)⁴

Tallinnban a II. világháborúig őriztek egy 1570-es német nyelvű nyírfakéreglevelet, továbbá a XVII. században egy svédországi szerző is említ egy XV. századi hasonló iratot. 1970-ben a svéd kereskedőtársaság novgorodi központjában díszes gót betűkkel írt latin nyelvű szövegre akadtak, mely tartalmazza Dávid 94. zsoltárának kezdő szavait („Uram, megtorlás Istene...” — Zsolt 94,1) is (JANYIN i. m. 36).

Lássuk, miként készítették el a nyírfát az írásra: „vízben forralták, hogy rugalmasabbá tegyék; lehántották, megszabadítván így a legdurvább rétegektől. Tudjuk, hogy az így módon megmunkált nyírfalapot általában még körülvagdoszták, hogy szabályos, szög-

³ The Poetical Works of Henry Wodsworth Longfellow. London, 1882.

⁴ Longfellow, Henry Wodsworth: Hiawata. Bp., 1958.

letes alakja legyen. S végül: az esetek nagy többségében a feliratok a kéreg belső felére kerültek, tehát a nyírfának arra az oldalára, amelyik a tekercs összehengergetése során kívülre esett” (JANYIN: i. h.).

Míg a kínaiak elsősorban nyár- és fűzfaágakra írtak (TSIEN i. m. 103), a germánok írásjeleiket eredetileg fába, leggyakrabban a tudás fájába, bükkbe vették. Bizonyára ismerték tartósságát, hiszen állandóan szárazon tartva a bükkfa akár 800 évig is megmarad (SZATYOR GYÖZÖ, Faművesség. Bp., 1986. 27). Igen sokáig a nyelvtörténészek úgy vélték, hogy ezt tanúsítja 'könyv' szavuk: izl. *beyki* ~ *bók* 'bükkfa' ~ 'könyv' (БЕРКОВ, ВАЛЕРИЙ ПАВЛОВИЧ—БЕДВАРССОН, АУРНИ, Исландско—русский словарь. Москва, 1962. 71, 85; SIGURÐSSON, ARNGRÍMUR, Ízlenszk—ensk ordabók. Reykjavík, 1975. 69, 87), norv. *bok* ~ *bok* 'ua.' (HUSTAD, TOM, Stor norsk—tysk ordbok. Oslo, Bergen, Tromsø, 1979. 63), sv. *bok* (többes száma *bokar*) ~ *bok* (többes számban *böcker*) 'ua.' (LAKÓ GYÖRGY, Svéd—magyar szótár. Bp., 1980. 83; МИЛАНОВА, ДИЗА ЭДУАРДОВИЧ, Шведско—русский словарь. Москва. 1973. 73), d. *bog* ~ *bog* 'ua.' (JACOBSEN, LIS, Nudansk ordbog 1—2. Copenhagen, 1979. 2: 133; КРЫМОВА, НИНА ИЛЬИНИЧНА—ЭМЗИНА, АННА ЯКОВЛЕВНА et al., Датско—русский словарь. Москва, 1975. 89; VINTERBERG, HERMANN—BODELSEN, C. A., Dansk—engelsk ordbog 1—2. Gyldendal, 1966. 2: 135), ang. *beech* ~ *book* 'ua.' (KLEIN, ERNEST, A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language 1—2. Amsterdam, London, New York, 1966—67.; ORSZÁGH LÁSZLÓ, Angol—magyar nagyszótár 1—2. Bp., 1970. 2: 159, 209; BARNHART, ROBERT K. szerk., The Barnhart Dictionary of Etymology. 1988.1293), német *Buche* ~ *Buch* 'ua.' (HALÁSZ ELŐD, Német—magyar szótár 1—2. Bp., 1992. 1: 410), holland *beuk* ~ *boek* 'ua.' (KRUYSKAMP, C., Groot Woordenboek der Nederlandse Taal 1—2. 's Gravenhage, 1976. 1: 293, 349; МИРОНОВ, С. А., Нидерландско—русский словарь. Москва, 1987. 100, 124; TEN BRUGGENCATE, K., Engels woordenboek 2. Nederlands—engels, Groningen, 1971. 109, 134), jidd. בוך [buk] ~ בוך [bux] 'ua.' (HARKAVY, ALEXANDER, Yiddish—English—Hebrew Dictionary. New York, 1987. 114; РОКХИНД, С.—ШКЛЯР, Г., Еврейско—русский словарь. Минск, 1940. 183; WEINREICH, URIEL, English—Yiddish/Yiddish—English Dictionary. YIVO Institute for Jewish Research, New York, 1977. 701—2).

Az imént említett, a GRIMM testvérektől eredő tetszetős etimológiát (GRIMM, JACOB—GRIMM, WILHELM, Deutsches Wörterbuch 2. Leipzig, 1800. 466—9. hasáb), melyet a nyelvtörténeti szótárak HOOPS alpművének (Reallexikon der germanischen Altertumskunde 1. Strassburg, 1913.) megjelenése óta sorban átvettek, legutóbb EBBINGHAUS, ERNST A. tárgy történeti alapon megkérdőjelezte (The Book and the Beech Tree: General Linguistics 22 [1982]: 99—103). Érvelése röviden a következő: a 'bükkfa'-tól a 'könyv'-ig vezető út egy sor ingatag föltételezésen és komoly félreértésen alapul. Az elmélet sarkköve s egyben legebevezetőbb pontja a gót *bōka* 'bükk' szó. VON GRIENBERGER, T. munkájára hivatkozva (Untersuchungen zur gotischen Wortkunde. Wien, 1990.) HOOPS megállapítja: „Úgy tűnik, a régi időkben a köris mellett különösen a bükkfát használták e célra [írásra], mivel a táblát éppenséggel *Buchénak* nevezték; vö.: ózsász *bók* német *Schreibtafel*”. Cikkében idézi a VI. század legnagyobb latin költőjét, Venantius Fortunatust (530—600 után), aki Germániában is járt, s Flavus barátjának verses levelében tesz említést a barbárok írásáról: „Barbara fraxineis pingatur runa tabellis, quodque papyrus agit, virgula plana valet” („Barbár rúnát körisfátáblákra írhat, amit papirusz hordoz, a sík fapálca is megteszi azt.”). HOOPS szerint a Lukács evangéliumában szereplő kifejezés (*et postulans pugillarem scripsit* „Az táblát kért...” — Lk 1,63) a *bokra* utal. Sajnos, szögezi le EBBINGHAUS, ez tévedés. Az idézet öfelnémet fordítása *bat her sich scribsachses* (Tat. 4, 12), ám ebből nem derül ki, mit jelent a *bok*.

A *scribsachs* ugyanis nem 'írotábla'. De ha föltételezzük is, hogy a *bok* fordítása *pugillarem*, és 'írotábla'-t vagy 'könyv'-et jelent, az állítólagos kapcsolatot bükkfa és könyv között nem erősíti meg. A *bok* szó Wulfila bibliafordításában többször előfordul, de egyik esetben sem bizonyítja az említett jelentésváltozást. Viszont könnyen belátható a következő: a *bóka* 'betű', *bokos* 'betűk' (vö. ἰδετε πηλικοῖς ὑμῖν γραμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρί, gót fordításban: *sai hvileikaim bokom izwis gamelida meinai handau* „Nézzétek, mekkora betűkkel írok nektek a saját kezemmel!” — Gal 6,11), mely többes szám jelentése könnyen módosulhatott 'irodalom'-má (vö. gör. γραμματα, lat. *littera*). A gót nyelvi adatok éppen ezt tükrözik. Az egyes számú *bóka* kétszer fordul elő a gör. γραμμα megfelelőjeként, a többes száma pedig harmincegy alkalommal: egyszer 'betűk' jelentésben, a többi esetben pedig a gör. βίβλος 'könyv' fordításaként. HOOPS és VON GRIENBERGER elmélete nem ad magyarázatot a pluralis használatára. EBBINGHAUS felfogása a legújabb német etimológiai szótárban már szerepel (PFEIFER, WOLFGANG, Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Berlin, 1995². 178–9).

A germán 'bükkfa' és 'könyv' jelentésű szavak — ez utóbbi valószínűleg a gót *bóka* 'betű', *bókós* 'könyv, oklevél' (ТРУБАЧЁВ, О. Н. ред., Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд 3. Москва, 1976. 348; ФАСМЕР МАКС, Этимологический словарь русского языка 1–4. Москва, 1986–7. 1:284) közvetítésével — a szláv nyelvekbe is átkerültek. Eredeti 'könyv' jelentését egyedül a XVIII. században kihalt poláb tartotta meg, nyilván azért, mert ezt a kis népet minden oldalról évszázadokon át német ajkúak fogták körül. Vö. or. бук 'bükk(fa)' (HADROVICS LÁSZLÓ—GÁLDI LÁSZLÓ, Orosz—magyar szótár 1–2. Bp., 1968. 1: 111), ukr. буюк 'bükk(fa)' (МЕЛЬНИЧУК, ОЛЕКСАНДР САВВИЧ főszerk., Етимологічний словник української мови 1–3. Київ, 1982–9. 1: 284; КИРИЧЕНКО, И. Н., Украинско—русский словарь 1–6. Киев, 1953–63. 1: 98; ФАСМЕР i. m. 1: 234–5; ЧЕРНЫХ, ПАВЕЛ ЯКОВЛЕВИЧ, Историко-этимологический словарь современного русского языка 1–2. Москва, 1993. 1: 120), or. буква 'betű' (HADROVICS i. h.), cseh *bukva* (МЕЛЬНИЧУК 1: 286), szbhv. *bukva* 'betű' (МЕЛЬНИЧУК: i. h.), le. *bukwa* 'ábécé' (МЕЛЬНИЧУК: i. h.), plb. *bükvoi* 'könyvecskék' (МЕЛЬНИЧУК: i. h.), szbhv. *bukvica* 'ábécé, ábécéskönyv' (KOVÁCS KÁLMÁN, Szerbhorvát—magyar szótár 1–3. Újvidék, 1968–75. 1: 129; LEVASICS ELEMÉR—SURÁNYI MAGDA, Szerbhorvát—magyar kézi-szótár, Bp., 1967, 38; МЕЛЬНИЧУК: i. h.), szln. *bukve* (többes) 'könyvecske' (МЕЛЬНИЧУК: i. h.), (régies) blg. *bukva* 'betű, levél' (БЕРНШТЕЙН i. m. 58; МЕЛЬНИЧУК: i. h.). Az indoeurópai szó az angol nyelvű hittérítők munkája révén bejárta a világot, számos afrikai és ázsiai nyelvben meghonosodott: szuahéli *buku* 'könyv' (HÖFTMAN, HILDEGARD, Wörterbuch Swahili—Deutsch. Leipzig, 1979. 31; KNAPPERT, JAN, The Study of Loan Words in African Languages: Afrika und Übersee, 45: 300; ОЛЬДЕРОГГЕ, ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ, Суахили—русский словарь. Москва, 1961. 43), fula *bukku* 'könyv' (ЗУБКО, Г. В., Фула—русско—французский словарь. Москва, 1980. 78), lingala *buku* 'книгу' (ТОПОРОВА, И. Н., Лингала—русский словарь. Москва, 1983. 56), indonéz *buku* 'könyv' (КОРИГОДСКИЙ, Р. Н.—КОНДРАШКИН, О. Н.—ЗИНОВЬЕВ, Б. И., Индонезийско—русский словарь. Москва, 1961. 138).

Az ír *bethluisnion* 'ábécé' szó három másik fa elnevezéséből tevődik össze: *beth* 'nyír', *luis* 'borókafenyő', *nion* pedig 'körös' jelentésű (WIRTH, HERMAN, Der Aufgang der Menschheit. Untersuchungen zur Geschichte der Religion, Symbolik und Schrift der atlantisch-nordischen Rasse. Jena, 1934. 433).

3. Hogyan örzi a nyelv az ősi írástechnikát? — Az írás több ezer éves útja nyomon követhető a nyelvben is. Mai ismereteink szerint az indoeurópai és a

finnugor népek nem rendelkeztek önálló írásbeliséggel, s az írást ázsiai forrásokból ismerték meg. Nyelvük szókinccse egyöntetűen arról tanúskodik, hogy az írást kifejező ige eredetileg 'karcol, vés' vagy 'fest, rajzol' lehetett — az írás technikájától függően (BUCK, CARL DARLING, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago, London, 1949. 1283).

A héber ספר [sāfār] szótó jelentése 'karcol, vés', belőle sarjadnak a következő szavak: ספר [sōfēr] 'íródeák, írástudó' (לשוננו עט סופר מהיר [l^ešōnī 'eṭ sōfer mähīr], 'nyelvem gyors, mint az írnok tolla' — Zsolt 45,2), ספר [sēfēr] 'írás, levél, könyv, tekerecs', ספר [sēfār] 'könyv' (GESENIUS' Hebrew—Chaldee Lexicon to the Old Testament, Michigan, 1980. 593—4). A modern héber nyelvben, az ívritben az alábbi szavak tartalmazzák ezt az ősi tövet: ספר [sēfēr] 'könyv' (BALTSAN, HAYIM, Webster's Hebrew Dictionary. New York, London, Toronto etc. 1992. 374; DOV BEN-ABBA, Hebrew—English, English—Hebrew Dictionary. New York, 1977. 247; ШАПИРО, ФЕЛИКС ЛЬВОВИЧ, Иврит—русский словарь, Москва, 1963. 441), ספריך [sīfrōn] 'könyvecske' (BALTSAN i. m. 370; BEN-ABBA: i. h.; ШАПИРО i. m. 442), ספירה [sīfrā] 'szám' (BALTSAN: i. h.; BEN-ABBA: i. h.; ШАПИРО i. m. 442), ספירות [sīfrūt] 'irodalom' (BALTSAN: i. h.; BEN-ABBA: i. h.; ШАПИРО: i. h.), ספרייה [sīfrīyyā] 'könyvtár' (BALTSAN: i. h.; BEN-ABBA: i. h.; ШАПИРО: i. h.).

Az Ótestamentum olyan íróvesszőről beszél, amelyet vasból készítettek és kölapok, óntáblák karcolására használtak: „Bárcsak leírnák szavaimat, bárcsak följegyeznék egy könyvbe, vas íróvesszővel és ólommal minden időkre köziklába vésnék!” (Jób 19,23—4).

Az ógörög γράφω (< ieu. *gerbh-, *grebh-) (BUCK: i. h.; ДВОРЕЦКИЙ, ИОСИФ ХАНАНОВИЧ, Древнегреческо—русский словарь 1—2. Москва, 1958. 1: 333—4; GYÖRKÖSY ALAJOS—KAPITÁNYFFY ISTVÁN—TEGYEI IMRE, Ógörög—magyar nagyszótár. Bp., 1990. 213; Dr. VARGA ZSIGMOND J., Újszövetségi görög—magyar szótár. Bp., 1992. 185—6. hasáb) eredetileg szintén 'karcol, horzsol, bevés', később itt is kialakult 'rajzol, fest, ír' jelentése: γράφεσθαι τι ἐν φρεσίν 'lelkébe vési' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 1: 333)⁵, γράφω ζῶα 'állatokat rajzol' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.) (ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Ν. Η., Ετιμολογικο λεξικο της κοινης νεοελληνικης. Αθηνα, 1952. 48; CHANTRAINE, PIERRE, Dictionnaire étimologique de la langue greque 1—4. Paris, 1968. 1: 235—6; FRISK, HJALMAR, Griechisches etymologisches Wörterbuch 1—2. Heidelberg, 1960—70. 1: 324—5). A görög uralkodók a gazdag színművelemben bővelkedő bíborcsigából (Purpura) készített sötétpiros bíborral írtak, a bizánciak és a frankok arannyal, ezüsttel is. Az írásmód változásával természetesen a szó jelentése is módosult: γραφεῖον 'íróvessző, ecset, véső' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.; GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFFY—TEGYEI: i. h.), γραφή 'rajz, festmény, irat, levél, Szentírás', (gyakran többes számban) αἱ γραφαὶ τῶν προφητῶν 'a próféták írásai' (VARGA ZS. i. m. 1992. 184—5. hasáb), ἐγὼ μιν οὐκ εἶδον εἰ μὴ ὅσον γραφῇ 'csak rajzon láttam őt' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.; GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFFY—TEGYEI: i. h.), γραφίς 'íróvessző, véső, ecset' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.; GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFFY—TEGYEI: i. h.), γράμμα 'írás(jel), betű, levél, felirat, írás' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 332; GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFFY—TEGYEI i. m. 212; VARGA ZS. i. m. 1992. 183—4. hasáb), γραπτὸς 'karcolás' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 1:333; GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFFY—TEGYEI i. m. 213). A γράμματα (többes) szót átvette az orosz is грамота alakban, jelentése 'irat, oklevél' (HADROVICS i. m. 1:306). Nyelvjárásokban jelenthet 'festett kép'-et is (Филин, Федот Петрович ред., Словарь русских народных говоров 1—27.

⁵ Dvoreckij kétkötetes ógörög—orosz szótárának adataira a megfelelő kötettség feltüntetésével utalok, így a kötettség nélküli megjegyzések értelemszerűen a latin—orosz szótárra vonatkoznak. Más szerzőknél, ha több művel szerepelnek, a megjelenés évét is közlöm.

Москва, 1965—1992. 7:111). Ugyancsak Európa-szerte elterjedt műveltség szó a γράφω-ból származó *grafika*.

E szó rokonsági körébe tartozik mindenekelőtt az olasz *graffiti* 'falfirka' (< lat. *graffiare* 'karcolni') (DEVOTO, GIACOMO, *Avviamento alla etimologia italiana. Dizionario etimologico*. Firenze, 1968. 194; HERCZEG GYULA, *Olasz—magyar szótár* 1—2. Bp., 1984. 1: 654; MACCHI, V., *Dizionario delle lingua italiana e tedesca*. Firenze, Roma, Wiesbaden, 1970. 632), az óizl. *kurfla* 'darabokra vág', norv. (nyelvjárási) *karve* 'farag' (HUSTAD i. m. 290), ang. *carve* (< óang. *ceorfan*) 'vés, metsz, levág' (BUCK: i. h.; HOLTTHAUSEN, F., *Altenglisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1963. 46; ORSZÁGH i. m. 1: 283), óang. *cyrf* 'vágás' (HOLTTHAUSEN i. m. 68; ТОПОРОВ, ВЛАДИМИР НИКОЛАЕВИЧ, *Прусский язык – словарь* 1—2. А—Н, Москва, 1975—79. 2: 242), ang. *carven* 'faragott, vésett' (ORSZÁGH i. m. 1: 283), ném. *kerben* 'vés, vág, metsz' (BUCK: i. h.; HALÁSZ i. m. 1: 1100), ang. *kerf* 'bevágás, rovátka, vágási felület (kivágott fáé)' (ORSZÁGH i. m. 1: 1031), holl. *kerven* (< kfn. *krabelen, krabbeln* 'kapar, karcolni') (KRUYSKAMP i. m. 1: 1153; МИРОНОВ i. m. 346; POKORNY, *IndEtWb*. 392; TEN BRUGGENCATE i. m. 412), ófriz *krva* 'szám', por. *gîrbin* 'szám' (ТОПОРОВ: i. h.; ФАСМЕР i. m. 3: 48), középír *gerraim* 'levág, megrovidít' (BOMHARD i. m. 242), ír *grábhalaim* 'vés'. A szláv nyelvekben a következő formákban és jelentésekben található: or. *жеpereбий* 'díszítés', (nyelvjárási) *жеpereбий, жеpereбий, жеperebye* 'bevagdalt fémдарabka (pl. ólom), rovásbot, jellel ellátott pénzérme' (ФИЛИН i. m. 9: 134—5, 137), ukr. *карбувати* 'bevés, metsz' (КИРИЧЕНКО i. m. 2: 312; МЕЛЬНИЧУК i. m. 1: 387—8), *карб* 'rováspálca' (КИРИЧЕНКО i. m. 2: 311), *карбівка* 'vésés, véset, véső' (КИРИЧЕНКО: i. h.), f-or. *карбаваць* 'bevés, metsz' (АТРАХОВИЧ, К. К., *Белорусско—русский словарь* 1—2. Минск, 1988—89. 224; КИРИЧЕНКО i. m. 2: 387), le. *karb* '(be)rovás, (be)vágás, rovásbot' (CSORBA TIBOR, *Lengyel—magyar szótár*, Bp., 1958. 231; КИРИЧЕНКО i. m. 2: 388), szlk. *karb* 'bevésés, rovás' (КИРИЧЕНКО: i. h.); cseh *karbavat chleb* 'kenyeret rovátkol' (DOBOSSY LÁSZLÓ, *Cseh—magyar szótár* 1—2. Prága, 1960. 1: 286), le. *karbować* 'bevés, felró' (*karbowali liczbę zwiezionych snopków* 'felrótták az összekötött kévék számát') (CSORBA i. m. 506).

S ha igazolódik a nosztratikus elmélet híveinek merész föltevése, miszerint az indoeurópai és afroázsiai nyelvcsaládok között jóval szorosabbak a kapcsolatok, mint ahogy eddig véltük, akkor ide sorolható az oromó (másképpen *afan* vagy *galla*) *k'or-* 'ír' és a szomáliai *qor-i* 'metsz, vág, ír' is (BOMHARD, ALLAN R., *Common Indo-European/Afroasiatic Roots: Supplement 1: General Linguistics* 26: 242; BOMHARD, ALLAN R.—KERN, JOHN C., *The Nostratic Macrofamily. A Study in Distant Linguistic Relationship*. Berlin, New York, 1994. 437—8).

Latinul *scribo* (< ieu. *skribho, **skrib-*, **skreibh-*) annyi mint 'vés, karcolni, metsz': *Scribo nomen suum in Trajani templo* 'Bevésem nevem Trajanus templomába' (Aelius Spartianus) (BUCK: i. h.; ДВОРЕЦКИЙ, ИОСИФ ХАНАНОВИЧ, *Латинско—русский словарь*. Москва, 1976. 908; FINÁLY HENRIK, *A latin nyelv szótára*. Bp., 1884. 1777. hasáb; WALDE, ALOIS, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1910. 2: 499). Későbbi jelentése 'ír, összeállít, megfogalmaz'. Hasonlóképpen módosult a főnevek jelentése: *scriptorium* 'fém palavessző' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.; FINÁLY i. m. 1778. hasáb), *scriptum* 'vonal, levél, szöveg' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.; FINÁLY: i. h.), *scriptura* 'írás, följegyzés, fogalmazás' (ДВОРЕЦКИЙ: i. h.; FINÁLY: i. h.). Mai újlatin megfelelői: ol. *scrivere* (BUCK: i. h.; HERCZEG i. m. 2: 1314), fr. *écrire* (< ófr. *escrire* 'fest, rajzol') (BUCK: i. h.; DAUZAT, ALBERT—DUBOIS, JEAN—MITTERAND, HENRI, *Dictionnaire étimologique Larousse*. Paris, 1964. 254; ECKHARDT SÁNDOR: *Francia—magyar szótár* 1—2. Bp., 1987. 1: 670—1), sp. *escribir* (BUCK: i. h.; DOROGMAN GYÖRGY, *Spanyol—*

magyar kéziszótár. Bp., 1992. 382; GÁLDI LÁSZLÓ, Spanyol—magyar szótár. Bp., 1982. 351), kat. *escriure* (FALUBA, KÁROLY—MORVAY, KÁROLY, Diccionari Català—Hongarès. Barcelona, 1990. 265), port. *escrever* (KIRÁLY RUDOLF, Portugál—magyar kéziszótár. Bp., 1993. 298), rom. *scrie* (BAKOS FERENC, Román—magyar kéziszótár. Bp., 1991. 671; BUCK: i. h.; KELEMEN BÉLA, Román—magyar szótár 1—2. Bukarest, 1964. 2: 475—6). A korábbi jelentés megőrződött például a románban: *scrijeleală* 'karcolás, bevágás, rovátka' (BAKOS: i. h.; KELEMEN i. m. 2: 476).

Az indoeurópai népek közötti gazdasági-kulturális kapcsolatok élénkülésének köszönhetően a latin szót átvették a germán nyelvek is 'ír' jelentésben: izl. *skrifa* (БЕРКОВ i. m. 637; BUCK: i. h.; SIGURÐSSON i. m. 691), sv. *skriva* (BUCK: i. h.; LAKÓ i. m. 626; МИЛАНОВА i. m. 510), norv. *skrive* (HUSTAD i. m. 602), d. *skrive* (BUCK: i. h.; МИЛАНОВА i. m. 603; VINTERBERG i. m. 352), ném. *schreiben* (BUCK: i. h.; HALÁSZ i. m. 2: 1726—7), holl. *schrijven* (KRUYSKAMP i. m. 2: 2184—5; МИРОНОВА i. m. 632—3; TEN BRUGGENCATE i. m. 751), jidd. שרייבן [šrejbn] (HARKAVY i. m. 519; РОКХИНД—ШКЛЯР i. m. 515; WEINREICH i. m. 414). Az ang. *scrabble*, *scribble*, *scrobble* (< középkori lat. *scribillare*) (ORSZÁGH i. m. 2: 1694, 1699) és d. *scrible* (VINTERBERG i. m. 349) jelentése azonban némileg módosult: 'firkál'. Megtalálható továbbá a szó a lettben: *skripāt* 'beír' (MÜHLENBACH, K., Lettisch—deutsches Wörterbuch 1—4. Riga, 1923—32. 3: 895) és a velszi nyelvben: *ysgrifennu* 'ír' (BUCK: i. h.; EVANS, HAROLD MEURIG—THOMAS, WILLIAM OWEN, The Complete Welsh—English, English—Welsh Dictionary. Gwasq Gomer, Llandysul a Llyfrau 'r Dryw, Llandybie, 1968. 444), *ysgrafellu* 'karcol' (EVANS: i. h.), *ysgrifell* 'toll' (EVANS: i. h.), *ysgrifen* 'írás' (EVANS: i. h.). Ugyancsak ide tartozik a gör. σκαριφαομαι 'karcol' (BUCK: i. h.), σκάριφος 'íróvessző' és az ír *scriob(h)aim* 'ír' (BUCK: i. h.) is. S ne feledkezzünk meg a (németből átvett) magyar *skribler* 'írnok, (újság)író, firkász, zugírász, illetéktelenül jogászai tevékenységet kifejtő személy' (BAKOS FERENC, Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Bp., 1994. 699) szóról és családjáról sem: *skribál* 'ír' (BAKOS 1994, 699; ZOLNAY—GEDÉNYI, A magyar fattyúnyelv szótára. Bp., 1960. 15: 3342), *skribizál* 'ír, levelez' (ZOLNAY—GEDÉNYI i. m. 3343), *skribleri*, *skriblerség*, *skriblerkedik*, *skriblereskedik* 'írnoki munkát végez' (BAKOS 1994, 699), *skriba* 'írás, írnok, titkár, idős vezető diák fiatalabb íródeákja' (ZOLNAY—GEDÉNYI i. m. 3343), *skriber* 'rendőr (mert felírja az embert)' (ZOLNAY—GEDÉNYI i. m. 3343).

Az ang. *write* 'ír' eredetileg szintén 'vés, rajzol' (< óang. *writan*) (BUCK: i. h.; KLEIN i. m. 1754—5; TOLLER, T. NORTHCOTE, An Anglo—Saxon Dictionary. Based on the Manuscript Collections of the late Joseph Bosworth, D. D., F. R. S. Oxford, 1954. 1275): óang. *writere* 'festő, íródeák, másoló' (TOLLER: i. h.). Rokona a ném. *reißen*, *ritzen* 'metsz, vág, karcol' (BUCK: i. h.; HALÁSZ i. m. 2: 1602, 1624), amelyből a magyar *rajzol*, a le. *rysować* (CSORBA i. m. 673) s az or. *писовать* 'rajzol' (HADROVICS—GÁLDI i. m. 2: 472) származik, továbbá a litv. *skrebinti* 'ír', *skrebeti* 'ír (toll)', *raštininkas* *skrebeno plunksna* 'az írnok tollal írt' (KEINYS, ST. főszerk., Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1993. 707), sv. *rita* 'rajzol' (LAKÓ i. m. 555; МИЛАНОВА i. m. 464), gót *writs* 'vonal, betű' (BUCK: i. h.), ném. *Reißzeug* 'rajzeszközök' (HALÁSZ i. m. 2: 1602), *Riß* 'rajz, vázlat' (HALÁSZ i. m. 2: 1624), s talán ide tartozik a gör. πῦν 'reszelő, ráspoly, angyalcápa' (Rhina squatina) (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 2: 1454; GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFY—TEGYEY i. m. 943), melynek bőrével a fát és a márványt csiszolták.

A lett *rakstīt* 'ír' valószínűleg a *rakt* 'ás' származéka (BUCK i. m. 1284; MÜHLENBACH 3: 473).

4. Festékek, tinták. — Az ókoriak gyakorta színes festékeket használtak. Az egyiptomi kurzív hieroglifákat piros vagy fekete tintával, legalább 16 cm hosszú kaka-

szárral rajzolták, Palesztinából vésett vagy tintával írt cserépdarabok, osztrakonok maradtak ránk héber, arameus, hieratikus-egyiptomi, görög, latin, kopt és arab nyelven. Ennek nyomait az indoeurópai nyelvek is megőrizték: av. *paša-* (< ieu. **peik-*) 'díszítés' (BUCK i. m. 1284; ФАЦМЕР i. m. 3: 266), ópor. *peisā* 'ír' (BUCK i. h.), litv. *piešiū, piešti* 'rajzol (szénnel)' (BUCK: i. h.; ФАЦМЕР: i. h.; HAAG, HERBERT, Bibliai lexikon. Bp., 1989. 692—3, 1359—60. hasáb; KURSCHAT, ALEXANDER, Litauisch—deutsches Wörterbuch. Thesaurus Linguae Lituanicae 1—4. Göttingen, 1968—73. 3: 2083), óperza *ni-pišta* 'felirat' (ФАЦМЕР: i. h.), tokh. B *piŋkam* 'ír' (ФАЦМЕР: i. h.), szkr. *piç-* 'kivág' (BUCK: i. h.; SIR MONIER MONIER-WILLIAMS, A Sanskrit—English Dictionary. Etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European languages. Oxford, 1964. 628), lat. *pingo* 'fest, kivarr, hímez' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 771; FINÁLY i. m. 28., 1500. hasáb), *picus* 'harkály' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 769; FINÁLY i. m. 1496. hasáb). *Pingo togam acu* 'tüvel kivarróm a tógát', *pictura textilis* 'hímzés, varrás' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 769; FINÁLY i. m. 1496. hasáb), lett *raksts* 'írás, himzés, díszítés' (BUCK: i. h.; MÜHLENBACH 3: 474—5).

Hasonló jelentésváltozás figyelhető meg az ógörögben is, a γραφίς lehet 'hímzés, himzőtű' is (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 1: 333). Vö. finn *kirja* 'könyv, cífráság, kivarrás, himzés' (SZINNYEI JÓZSEF, Finn—magyar szótár. Bp., 1884. 150; PAPP ISTVÁN, Finn—magyar szótár. Bp., 1970. 271), *kirjailla* 'írogat, cífráz, kivarr, hímez' (PAPP i. m. 272), *kirjoa* 'kivarr, cífráz, hímez' (PAPP i. m. 273), *kirjata* 'beír, kicifráz, kivarr, hímez' (PAPP i. m. 272), *kirjonta* 'cífrázás, kivarrás, himzés' (PAPP i. m. 274; SZINNYEI: i. h.), észt *kiri* 'írás, levél, minta, díszítés' (SAAGPAKK, PAUL F., Eesti—inglise sõnaraamat. New Haven, London, 1982. 288), *kirju* 'sokszínű, festett' (SAAGPAKK i. m. 289), vog. *χansä* 'rajz, himzés, dísz, levél, könyv, medvenyom' (MUNKÁCSI BERNÁT—KÁLMÁN BÉLA, Wogulisches Wörterbuch. Bp., 1986. 76), *χansi* 'ír, rajzol, hímez, díszít' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN i. m. 76—77), *χansən, khanšen* 'tarka, díszes, csipkézett, himzett, fajdyúk' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN i. m. 77), *khanšen līn* 'csikos mokus' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: i. h.), *khanšen lū* 'tarka ló' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: i. h.), *khanšen nēl kē* 'rovátkákkal díszített nyíl' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: i. h.), *khanšen āšjex* 'tarka bunda' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN: i. h.), votj. *čirja* 'könyv, színes himzés' (WIRTH: i. h.), moksa *šorma* 'írás, levél, himzés, díszítés' (JUHÁSZ JENŐ, Moksa-mordvin szójegyzék. Bp., 1961. 154), *šormahe* 'levél, himzés' (JUHÁSZ: i. h.), szam. jur. *pāda* 'ír, hímez' (LEHTISALO, T., Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956. 348—9), lat. *scribo acu* 'hímez' (ДВОРЕЦКИЙ i. m. 26).

A szláv nyelvekben többnyire szintén 'ír' jelentése van a szónak: or. *nucati* (BUCK: i. h.; HADROVICS—GÁLDI i. m. 2: 82—83), ukr. *nucatu* (КИРИЧЕНКО i. m. 3: 345—6), f.-or. *nucaŕ* (АТРАХОВИЧ i. m. 2: 224), le. *pisać* (CSORBA i. m. 506), cseh *psátí* (DOBOSSY i. m. 2: 250), szbhv. *nucatu* (KOVÁCS i. m. 2: 448), blg. *пиша* (BÖDEY JÓZSEF, Bolgár—magyar szótár. Bp., 1956. 571; БЕРНШТЕЙН, САМУИЛ БОРИСОВИЧ, Болгарско—русский словарь. Москва, 1953. 529). Az orosz nyelvjárásokban föllelhető a 'díszít' jelentés is: *писаные ленты* 'írott (ünnepi) bocskor (melynek orrát finomabb szálból készített — gyakran színes — fonállal díszítik)' (ФИЛИН i. m. 17: 44), *писаный пирог* 'tésztacsíkokkal díszített pirog' (ФИЛИН: i. h.), *писанина* 'pirogdíszítés' (ФИЛИН: i. h.).

A cinóbert, a higany élénkvörös szulfidjából nyert festéket főként kéziratok címeihez használták, de később, a bíbor árának emelkedésekor egyre inkább meghonosodott (PECZ: i. m. 2: 991). Emellett más színes folyadékokat, növényi, állati és ásványi kivonatok is alkalmaztak, mint például a csergubó nedvét, gumiarábikumot, indigót, bíbortetűt

A latin nyelv három szót ismer a tintára, ez is érzékelteti, mennyire fontosnak tartották: a) Az *atramentum* (< *ater* 'fekete') (FINÁLY i. m. 203. hasáb) koromból és mézgaból készült. Írásra a tintahal (*Sepia officinalis*) nedvét is fölhasználták, de a könyv- és fejezetcímeket miniumból nyert vörös tintával írták. b) A későlat. *encau(s)tum* (*sacrum*) 'bíborszínű tinta' (, mellyel a római császárok a nevüket aláírták)' (FINÁLY i. m. 690. hasáb) az uralkodók íróanyagaként szolgált, a IV. századtól kezdve együtt használták az *atramentum* és *tincta* szavakkal. Maga a forrás a gör. ἔγκαϊώ 'beéget, égetéssel fest' (GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFY—TEGYEY i. m. 290) származéka (ἔγκανστος 'beégetett'). c) A *tincta* a *tinguo*, *tingo* 'fest, színez' ige participium perfectumának nőnemű alakja nem más, mint *tin(c)ta aqua* 'színezett, festett víz'. Európa-szerte elterjedt műveltségyszó.

Az írotintát már Kr. e. 2500-ban ismerték az ókori Egyiptomban és Kínában. A legrégibb róla fennmaradt kínai leírás a Kr. u. V—VI. századi „Csi-min Jao-su” című műben olvasható; régészeti ásatásokon a Kr. e. III. századból előkerült rétegben bukkantak tömör tusra. A X. századtól számtalan írásos emlék örökíti meg a tinta- és tuskészítés fortélyait, nyomatékosan fölhíva a figyelmet a megfelelő keverési arányra. Korommal összekevertek enyvet vagy gumit, többszörös zúzás, nyújtás, átgőzölés után fa öntőformák segítségével változatos alakú rudacskákká formázták, s megszáritották. Többnyire rajzokkal és ideogrammákkal díszítették, befestették vagy bearanyozták. Használat előtt a rudacskákat vízzel hígították, s ennek megfelelően az így kapott színskála a feketétől a szürke leghaloványabb árnyalatáig terjedt. Ha kőre vagy fára írtak, egy kis teknőcvizetletet is kevertek a tusba (PATURI i. m. 18; WINTER, JOHN, *Chinese Ink: Expedition 31: 52—3*).

Pompei romjai alól íróeszközöket ábrázoló rajzok is napfényre kerültek. A palesztinai Kumrán feltárásakor tintatartóban beszáradt, fémes eredetű tintát találtak.

A közép-amerikai maja nyelvek, a klasszikus maja utódai ugyancsak a 'fest, rajzol' szót használják az írásra: jukatek *c'i:b'* - 'fest, rajzol, ír', lakandon *c'ib'* - 'fest, ír', csorti *c'ihb'a* 'fest, ír', tzeltal *c'ib'* - 'csíkozik, ír', csuj -*c'ip'* - 'csíkozott, ír', kicse *c'ib'* 'fest, ír' (BROWN i. m. 491). A polinéziai nyelvek szintén saját szavukkal élnek, és nem európai nyelvekből vett kölcsönzéssel: rapunai és tahiti *papa'ʻi* 'tetoválni, ír' (BROWN i. m. 493).

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Levedi, Liüntika, Levente

FEHÉRTÓI KATALIN a közelmúltban (MNy. 1997: 426—41) beható vizsgálatnak vetette alá a címben foglalt három személynevet, és összességében, illetve számos részletben új eredményekre jutott. Megállapításának summája az, hogy az eddig egyazon etimonnak tekintett három név nem vonható azonos eredet gyanújába, hanem *Levedi* és *Levente* etimológia szempontjából elválasztandók egymástól, a *Liüntika* alakról pedig mint hapax legomenonról érdemben nem lehet nyilatkozni. Mivel a három név a korai magyar történelem három fontos szereplőjének neve, így FEHÉRTÓI megállapításai nem érdektelenek a történettudomány számára sem, amennyiben a szerző által adott névmagyarázatok nem csupán magát a nevet, hanem az e névvel megnevezett történeti személyiséget is érintik. Magam egyetérték a XI. századi *Levente* (Vászoly fia) nevének etimónjával. E név egy szláv orrhangzós *Louanta* előzményre megy vissza. „A mély hangrendű *Louanta* személynév-

ből hangrendi átcsapással jött létre a magas hangrendű *Levente*” (i. h. 429). Ezt az etimológiát két körülménnyel tudom megtámogatni. FEHÉRTÓI is utalt arra, hogy *Levente* családjában több szláv eredetű nevet viselő személy van, ilyen *Levente* apja, *Vászoly* (< *Vaszil*) és *Levente* nagybátyja, *László* (< *Vladiszlav*). Nem említi viszont, hogy *Levente* testvérei közül *Béla* neve talán szintén szláv eredetre mehet vissza (legalábbis török származtatása nem nyert megnyugtató bizonyítást). *Béla* és *Levente* pogány nevek (*Béla* keresztény neve *Adalbert*, *Levente* élete végéig pogány maradt, így ő keresztény névhez nem jutott), *András* pedig keresztény név (az ő esetében a pogány nevet nem ismerjük). Ha a *Béla* nevet szlávnak vesszük, két generációban három személy (*Vászoly*, *László* és *Béla*) viselt szláv eredetű nevet, ebben a környezetben a *Levente* szláv etimonja a történeti viszonyok közé jól beleillik. Elgondolkodtató, hogy e *Levente* név a legkorábbi előfordulási helyétől szolgáló Kézai-krónika valamennyi alakváltozatában (*Luenta*, *Leventa*, *Lewenta*) vegyes hangrendű formát mutat (SRH. 1: 173, 177), a későbbi, XIV. századi krónikakompozíció szövegét őrző kódexekben viszont már egyaránt találhatók vegyes és magas hangrendű alakok (*Luenta*, *Leuenta*, *Luenta*, *Leuente* stb., uo. 337). Ez arra mutathat, hogy a mély hangrendű *Louanta* (mint szláv előzmény) és a magas hangrendű *Levente* (mint a magyar „végeredmény”) közti közbülső állapotot (vagyis a hangrendi átcsapás elindultát, de még be nem fejezett voltát) mutatják a vegyes hangrendű alakok. Az, hogy a magánhangzó-illeszkedés később következett be, a szó idegen eredete melletti nyomos érv.

Nincs érdemi megjegyzésem ahhoz, amit FEHÉRTÓI a *Liüntika* alakkal kapcsolatban mondott: mint „egyszer előforduló névalakból nemcsak kockázatos levonni nyelvészeti következtetést, hanem véleményem szerint nem is tanácsos” (i. h. 428). Ezt az elvet mi, történészek, saját történeti vizsgálódásainkban nem képviseltük ekkora következetességgel.

Fenntartásaim vannak viszont történeti szempontból a *Levedi* név FEHÉRTÓI által javasolt etimonjaival. *Levedi* azért hallatlanul fontos személyiség, mivel az első, név szerint ismert szereplője a magyar történelemnek. Az ő neve áll tehát a magyar történeti személynevek időrendi sorának élén. Tudom, hogy FEHÉRTÓI igen óvatosan fogalmazott. Ő nem e IX. századi *Levedi* nevét, hanem egyáltalán a *Leve(di)* nevet minősítette. Ezt írta: „Véleményem szerint eldönthetetlen, hogy a *Leue*, *Lewe* alakú nevek a szláv eredetű *Lewe*, a német eredetű *Leue*, vagy a magyar *Lövő* nevekkel azonosak” (i. h. 441). A történeti körülmények ismeretében a IX. századi (talán 800 táján született) *Levedi* személy neve esetében a német eredet teljes egyértelműséggel, a szláv etimon csaknem ugyanekkora bizonyossággal kizárható. Marad tehát a magyar eredet. Hogy ez melyik magyar szót rejti, azt természetesen nyelvészeknek kell eldönteniük.

KRISTÓ GYULA

Πρῶτος βοέβοδος

MORAVCSIK GYULA 1962-ben máig érvényes mondattal zárta a DAI. 38. fejezetéhez írott kommentárjának bevezetését: „It will thus be seen that the problems connected with c. 38 are as yet far from being satisfactorily solved” (DAI. Commentary 146). Az alábbiakban a szóban forgó forráshelynek egy hosszú idő óta vitatott kérdéséhez, az „első vajda” problémájához szólok hozzá, eddig észrevétlenül maradt tényeket mutatva fel. Vizsgálataimban kizárólag e mű szóhasználatára, illetve nyelvtani jellegzetességeire támaszkodom. Lássuk tehát a szöveget (MORAVCSIK fordításával):

38,3—7: Ὅτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τῆν κατοίκησιν ἔσχεν εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν ἐπωνυμίας, ὅστις βοέβοδος τὸ μὲν τῆς κλήσεως ὄνομα Λεβεδίας προσηγορεύετο, τὸ δὲ τῆς ἀξίας, ὥς καὶ οἱ λοιποὶ μετ’ αὐτὸν, βοέβοδος ἐκαλεῖτο. („A türkök

népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet *első vajdájuk* nevére Levedianak neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az *utána való* többit is, vajdának hívták.”)

A πρώτος βοέβοδος kifejezés négyszer fordul elő a DAI. szövegében (38,5.12.16.33—34). MORAVCSIK szerint kétértelműek a fenti idézetben szereplő πρώτος és μετά szavak: jelölhetnek időbeli elsőbbséget vagy rangbeli különbséget. Igazolásul egy-egy Menandros- és Kinnamos-helyet idéz (ÁMTBF. 42, 16. j.). Jobb persze magából a DAI. szövegéből a jelentést kideríteni. A πρώτος sorszámnévnek itt azokat az előfordulásait kell megvizsgálnunk, amelyekben tisztség vagy méltóság jelzőjeként szerepel, miként a πρώτος βοέβοδος kifejezésben is.

13,33.77: Nagy Konstantin, az első keresztény császár (ὁ Θεὸς βασιλέα ἐποίησεν Κωνσταντῖνον ἐκείνον τὸν μέγαν, τὸν πρώτον Χριστιανὸν βασιλεύσαντα) — (τῷ μεγάλῳ καὶ πρώτῳ βασιλεῖ Χριστιανῷ, ἀγίῳ Κωνσταντίνῳ);

16,9: Mohamed, az arabok első uralkodója (πρώτος ἀρχηγὸς τῶν Ἀράβων Μουάμεθ);

28,46: a velenceiek első dózséja (Ἐγγόνει δὲ ὁ πρώτος δοῦξ ἐν αὐτοῖς, πρὶν ἢ ἐλθεῖν κατ’ αὐτῶν ὁ ῥῆξ Πιπίνος);

50,161: Melias, Lykandos első katonai kormányzója (Ἐπὶ δὲ Κωνσταντίνου ... γέγονεν ἡ Λυκανδὸς στρατηγίς, καὶ πρώτος Λυκανδοῦ στρατηγὸς ὠνομάσθη ὁ πατρικίος Μελίας).

A szövegösszefüggés és a történelmi tények alapján egyértelmű a πρώτος jelentése: ’időben első’. — A 25,57-ben a πρώτος egy tisztséggel (ἀμερμουνης) kapcsolatban fordul ugyan elő, de itt a „hívők parancsnokainak” (szám szerint háromnak) kelet-nyugati irányú felsorolásával van dolgunk, tehát ugyanolyan földrajzi típusú leírással, mint a mű több helyén folyók, zátonyok, tartományok stb. esetén. A κεφαλὴ jelzőjeként szintén szerepel a πρώτος, úgyhogy ebbe a körbe tartozik 40,48 is: Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν καρχᾶν, οὗτινες ἔχουσι τάξιν κριτοῦ ἔχει δὲ ἐκάστη γενεὰ ἄρχοντα. („Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.”) Ez az egyetlen olyan hely, ahol a πρώτος jelentése valamilyen tisztség jelzőjeként ’rangban első’ jelentéssel bír, de rögtön utána ott találjuk a második és harmadik számú vezetőt, valamint a törzsfőket is megnevezve.

A μετά + acc. két jelentésben fordul elő: 1. ’időben utána’ (több száz esetben); 2. ’-val/-vel’ (8,30 [?]; 25,23; 29,4; 30,75; 45,62.65). A ’rangban utána’ jelentést tehát a DAI. szövegében nem lehet kimutatni, a ’-val/-vel’ jelentésnek pedig ellentmond, hogy a μετ’ αὐτὸν szintagma is mindenütt időhatározói funkcióban („őután”, „azután”) szerepel (13,83; 21,24; 44,9; 51,71). Így semmi alapunk nincs arra, hogy a 38,7-beli μετ’ αὐτόν-t ’rangban utána’ jelentéssel értelmezzük.

Nézzük meg ezek után, hogy Levedi történetében hogyan értékesíthetők a fenti eredmények. Először is meg kell állapítani, hogy csupán csak a 38. fejezet első mondata alapján senkinek sem jutna eszébe arról beszélni, hogy Levedi rangban első vajda lett volna. Másodszor: a fenti elemzés után világos, hogy Levedi az első mondatban mint a türkök legelső vajdája szerepel, mint ahogy az is egyértelmű, hogy időben utána még következtek vajdák, méghozzá legalább kettő (οἱ λοιποί). Mi indított mégis többeket arra, hogy arról beszéljenek: a türköknek egyszerre több vajdájuk is volt, és Levedi valami fővajda volt? A választ erre a szöveg folytatásában találjuk meg.

A szövegértelmezési nehézségek ugyanis csak ezután kezdődnek. Először arról olvasunk (38,10—13), hogy „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.” (Καὶ οἱ μὲν Τοῦρκοι γενεαὶ ὑπῆρχον ἑπτὰ, ἄρχοντα δὲ εἰς αὐτοὺς εἶτε ἴδιον, εἶτε ἀλλότριον ποτε οὐκ ἐκτήσαντο, ἀλλ’ ὑπῆρχον ἐν αὐτοῖς βοέβοδοι τινες, ὧν πρώτος βοέβοδος ἦν ὁ προρρηθεὶς Λεβεδίας.)

Vajon lehet-e ezt a mondatot tényleg úgy értelmezni, hogy egyszerre több vajda is volt a türkök fölött? Az előbbiek értelmében aligha. Egyrészt az itt használt βοέβοδοι τινες az első mon-

datban szereplő οἱ λοιποὶ μετ' αὐτὸν-nak felel meg, tehát a τινες csupán a határozatlan névelő többes száma (mint pl. 39,7: Κάβαροι τινες), esetleg határozatlan mennyiséget kifejező jelző, de semmiképpen sem lehet minőségjelző, mint MORAVCSIK fordításában. (JENKINS mindkét helyet egyszerűen többes számmal fordítja.) Másrészt az egyes számú ἄρχων párhuzama a szintén egyes számban álló (πρῶτος) βοεβόδος, ami szintén arra utal, hogy a törzsek számától függetlenül a türköknél Levedi idején csak egy főnök volt, a vajda.

Ezt erősíti meg következő idézetünk is (38,25–30). A türkök és kangarok közti háború eredménye az volt, hogy „a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s czekek a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre ...” (τὸ τῶν Τούρκων φοσσᾶτον ἡττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη. Καὶ τὸ μὲν ἔν μέρος πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατῴκησεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σάβαρτοι ἄσφαλοι, τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατῴκησε μέρος ἅμα καὶ τῷ βοεβόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ, Λεβεδίῳ, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκούζου ...)

A hely értelmezéséhez először meg kell néznünk az ἀρχηγός jelentését. Ez a szó kizárólag az arabokkal foglalkozó részekben fordul elő (16,9; 17,3; 18,1; 19,1; 20,1.12; 21,3.36.39.42.49. 52.84.114.115.120; 22,33.58.63), és jelentése mindig 'uralkodó' (nem pedig 'vezér').¹ Ez a mondat világítja meg igazán a 'vajda' jelentését, hiszen itt a βοεβόδος és az ἀρχηγός egymás szinonimái. Uralkodóból pedig nyilván nem lehetett egyszerre több is. Ebből az is következik, hogy az itt szereplő αὐτῶν nem jelentheti csak a nyugati részét a türköknek, tehát Levedi a kettészakadás előtt a türkök egyeduralmalkodója volt. Mivel azonban ő a háború után a nyugaton lakó türköknél volt, a keletieknek már nem ő volt a főnöke. (A Σάβαρτοι ἄσφαλοι másutt kifejtendő magyarázatához ez fontos következtetés.)

Az érdekessége ennek a mondatnak még az, hogy itt nem első vajdának nevezi Konstantinos Levedit. A következő, nyilvánvalóan romlott passzusban ismét ott az első vajda kifejezés, Levedi nevének említése nélkül (38,31–34; a Λεβεδία csak konjektúra a párizsi kéziratban álló χελάνδια helyett), az erre következő mondatban pedig Levedi neve szerepel, mindenféle cím nélkül (38,34–35). Ez a kuszaság és a szövegromlás arra utal, hogy két, eredetileg önálló szöveg mosódott egybe. Ha azt, amit a 38,1–19-ben olvasunk, a fentebb kifejtettek szerint kell értelmeznünk, akkor az a Levedi, akit a kagán magához kért és aki egyben Álmos és Árpád kortársa volt, az időrendben legelső vajdával azonos nem lehet. Az ellentmondások abból keletkeztek, hogy mindkét szövegben egy *Levedi* nevű türk főnökről volt szó. A második híradásban (38,19–46) szereplő Levedinek mindössze személyneve és vajdai rangja egyezett az első híradásban szereplő Levediével, valójában azonban két különböző történelmi alakról szólt a két forrásrészlet. Csak a kompilátor ismételte meg az első részben háromszor is előforduló πρῶτος jelzőt gépiesen ott is, ahol az immár nem volt a helyén. Az első Levedi, aki után még más vajdák is uralkodtak, ezek szerint nemzedékekkel élt azon Levedi előtt, aki Álmos és Árpád kortársa volt. Magyarán: őstörténetünknek nem egy, hanem két *Levedi* nevű szereplőjéről szól 38,1–46.

Lássuk ezek után, hogy mit tudhatunk meg a kazár kagán és a második Levedi beszélgetéséből.

38,36–46: „Azért hívatunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közt az első, nemzeted fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.” Ő pedig válaszulva a kagannak azt mondta, hogy „nagyra értékeltem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos,

¹ Vö. MAKK FERENC hozzászólásával in: KRISTÓ GYULA, A korai magyar államról. História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 8. Bp., 1996. 31–2.

akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll.” („Διὰ τοῦτο σε προσεκαλεσάμεθα, ἵνα, ἐπειδὴ εὐγενὴς καὶ φρόνιμος καὶ ἡνδρειωμένος ὑπάρχεις καὶ πρῶτος τῶν Τούρκων, ἀρχοντά σε τοῦ ἔθνους σου προβαλώμεθα, καὶ ἵνα ὑπείκης τῷ λόγῳ καὶ τῇ προστάξει ἡμῶν.” Ὁ δὲ ἀποκριθεὶς πρὸς τὸν χαγάνον ἀντέφησεν, ὅτι. "Τὴν περὶ ἐμέ σου σχέσιν τε καὶ προαίρεσιν μεγάλως ἐναποδέχομαι, καὶ τὴν εὐχαριστίαν ὁμολογῶ σοι προσήκουσαν, ἐπεὶ δὲ ἀδυνάτως ἔχω πρὸς τὴν τοιαύτην ἀρχήν, ὑπακοῦσαι οὐ δύναμαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐστὶν ἕτερος ἀπ' ἐμοῦ βοέβοδος, λεγόμενος Ἀλμούτζης καὶ υἱὸν κεκτημένος ὀνόματι Ἀρπαδὴν· ἐκ τούτων μᾶλλον εἴτε ἐκεῖνος ὁ Ἀλμούτζης, εἴτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρπαδὴς ἵνα γένηται ἄρχων, καὶ ἐστὶν ὑπὸ τὸν λόγον ὑμῶν.”)

A kagán πρῶτος τῶν Τούρκων-nak nevezi ezt a Levedit, ami szintén nem más, mint a 'vajda' körülírása. (A πρῶτος itteni használatra párhuzamba állítható 29,138-cal, ahol οἱ πρῶτοι egy város vezetőit jelent. Ugyanezen emberek néhány sorral előbb mint οἱ ἄρχοντες szerepelnek [29,127]. Ugyancsak ὁ πρῶτος-nak nevezik Lamachost, a chersoniak előljáróját [53,245].) A legfontosabb információt azonban ez a Levedi azzal adja, hogy említést tesz egy másik vajdáról, Álmosról. Ez az egyetlen kétségtelen bizonyíték arra, hogy egyszerre két vajda is hivatalban volt. De ne feledjük: ez a helyzet csak azóta állt fenn, amióta a türkök két részre szakadtak! Néhány további körülmény emellett egyértelműen arra mutat, hogy ez a két vajda két különböző területen uralkodott:

1. Levedi (a második), mint láttuk, a nyugaton élő türkök ura volt.

2. Álmost Levedi (a második) ἕτερος ἀπ' ἐμοῦ βοέβοδος-nak nevezi. Ha azt akarta volna kifejezni, hogy van egy másik, az ő területén élő vajda, elég lett volna a ἕτερος. Az ἀπ' ἐμοῦ kétségtelenül távolságot fejez ki, mégpedig nyilván földrajzilag is és származásra nézve is.

3. Levedi (a második) nem a kazár kagán alattvalója, ez szavaiból egyértelműen kiderül, Álmos azonban igen! A mondat ugyanis így tagolódik:

ἐστὶν ἕτερος ἀπ' ἐμοῦ βοέβοδος,

λεγόμενος Ἀλμούτζης καὶ υἱὸν κεκτημένος ὀνόματι Ἀρπαδὴν·

(ἐκ τούτων μᾶλλον εἴτε ἐκεῖνος ὁ Ἀλμούτζης, εἴτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρπαδὴς ἵνα γένηται ἄρχων,)

καὶ ἐστὶν ὑπὸ τὸν λόγον ὑμῶν.

Az utolsó sor helyes fordítása: „és az uralmatok (fennhatóságok) alatt van”. A ὑπὸ τὸν λόγον kifejezés másik két előfordulása (34,11; 41,7) alapján csak ez az értelmezés lehetséges. Álmos ezek szerint a kazár fennhatóság alatt, keleten lakó türkök vajdája volt, míg Levedi (a második) a nyugatiaké. És így egy csapásra érthetővé válik a magyar őstörténet néhány igen sokat boncolt kérdése, például a következők:

1. Csak a nyugaton élő türkök álltak és állhattak azon alternatíva előtt, hogy Álmost vagy Árpádot válasszák-e arkhónjukká.

2. Magyarázatot kapunk arra, hogy miért tűnik el Álmos nyomtalanul Konstantinos szövegéből: ő ott maradt, ahol volt, keleten, míg Árpád a nyugaton élő türkök arkhónja lett.

3. Nem Árpád-házi propagandisztikus szólam az, hogy Árpád nemzetségéből kerül ki a (nyugaton lakó) türkök fejedelme, hanem tény, hiszen náluk ő volt a dinasztia megalapítója.

4. A magyar krónikákban az első fejedelem személyére vonatkozóan meglévő kettősségre (Álmos ~ Árpád) így szintén logikus magyarázatot tudunk adni.

A fenti eszmefuttatással — amely egy hosszabb vizsgálat kis része — arra szerettem volna föl hívni a figyelmet, hogy Konstantinos (és nem a fordítók) szövegének a vizsgálata váratlan eredményekre vezethet. Nem adtam, ebben a keretben nem is adhattam megoldást az összes problémára, de meggyőződésem, hogy elemzésem új támpontot nyújt Konstantinos szövegének jobb megértéséhez.

A magyar szókinsz fejlődésének néhány elvi problémájáról

A szókinsz elmélete az egyik fejezete a lexikológiának, amely a nyelvtudomány mai helyzetében intenzíven fejlődik. A szókinsz elméletét a szó elméletével összehasonlítva megállapítható, hogy az előbbi — a részleteit illetően — viszonylag nemrég kezdték kutatni. A társadalmi fejlődés ütemének felgyorsulása, a társadalom szerkezetének kirívóan gyors átrendeződése, a közgondolkodásban végbement változások, a tudomány újdonságai, továbbá az ember és a természet viszonyának egyenetlen kölcsönhatása, mindez a nyelvelméletre is rányomja bélyegét. A „korszellem” integrál, következésképpen a civilizációnak egységes gazdasági, jogi és információs távlatai vannak, csak hogy ezek paradox módon a társadalom szociális és kulturális sokféleségéhez vezetnek. Fontos elemezni, a magyar nyelv miféle fő tendenciákkal reagál a világ változásaira, meg kell határozni a tendenciák prognózisát. Köztudomású, hogy a tendenciák különbözhetnek az időtartamukat illetően, és hogy a világ sok nyelvében, így a magyarban is, érvényesülnek univerzális tendenciák is. Minket elsősorban a szókinsz fejlődésének azon tendenciái érdekelnek, amelyeket mint kommunikációs szükségletet napjaink technikai találmányai és a grandiózus társadalmi változások váltottak ki.

A szókinsz elmélete hagyományosan általánosságban foglalkozik a lexikai egységek egymás közötti viszonyával, a különféle szócsoportok elemzésével, a szókinsz osztályozásával, a szókinsz rendszerszerűségének elveivel, a kölcsönzések szerepével, a nemzetközi vándorszavakkal, az alapszókinsz bővítésének forrásaival, miközben feltétlenül számolnia kell nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi változásokkal is. A szókinsz elméletébe beletartozik a szaknyelvi szókinsz alakulása, a frazeológia, a metafora, a metonimizáció, a kölcsönzések mechanizmusa, a szóalkotási módok, a fejlődés törvényszerűségei és tendenciái. Természetesen ennek a cikknek a keretében lehetetlen a felsorolt problémák mindegyikét áttekinteni, csak a magyar szókinsz bővülésének napjainkban időszerű problémáival, gazdagodásának útjaival, módjaival foglalkozunk.

A kutatás tág területül kínálkozik a neologizmusok és a jövevényszavak, elsősorban az angolból kölcsönzések hatalmas tömegének elemzése. Nem érdektelen a jelentésbővülés kérdése sem. A probléma még azért is figyelemre méltó, mert hasonló a fejlődés más nyelvekben, többek között az oroszban is. Következésképpen lehetővé válik, hogy levonjunk néhány lexikai tipológiai következtetést, megállapítsunk univerzálékat, a különféle nyelvek szóképzési változásainak irányát és dinamikáját illetően közös fejlődési törvényszerűségeket figyeljünk meg. Ugyanakkor viszont nem szabad megfeledkezni arról, hogy a fejlődés általános tendenciái mellett erőteljesen megmutatkoznak az egyes nyelvek saját, csak rájuk jellemző sajátosságai is.

A szóképzés fejlődésének kérdései szorosan összefüggenek a szóképzés és az alapszókinsz egymásrahatásának problémáival. Az alapszókinsz elkülönítése a szóképzésen belül a nyelvtudósok örökös problémája. Most is különös figyelemre tarthat számot, tudniillik újszerűen segít megérteni a szóképzés sok jelenségét, segít megvilágítani a szóképzés fejlődésének belső törvényeit, segít kideríteni a nyelv fejlődési sajátosságainak egész sorát, meghatározni az idegen elemek, a neologizmusok, archaizmusok, más szókinszrétegek helyét és jellegét a lexikai rendszerben.

Amikor az alapszókinsz határait jelen vizsgálódásunk szempontjából húzzuk meg, célszerű lenne meghatározni a most keletkezett vagy újra használatba vett szavak helyét a szóképzésben. Rögtön szembetűnik, hogy ezek a legszélesebben értelmezett, általános szóképzésben jelennek meg, vagyis az alapszókinszen túli tartományban. Az új szavak, különösen azok, amelyek a tudományos és a technikai újdonságokkal kapcsolatosak, objektív szükségesség következtében — nem pedig egyes személyek vagy csoportok kívánsága szerint! — nem ritkán a legfontosabb jelenségeket, a leggyakrabban használt tárgyakat jelölik, és általános elterjedtségnek örvendenek. Mindez azonban mégsem elég ahhoz, hogy az alapszókinszbe soroljuk őket.

A nyelv hordozói különféleképpen viszonyulnak a neologizmusokhoz. A különféle viszonyulás a szó újdonság voltához az oka annak, hogy a neologizmusok nem tekinthetők az alapszó-

kincs részének. Az alapszókincs szilárd, tartós, évszázadok szülötte. Ezért a szó használatának évszázados hagyománya lényegesebb jellemzője az alapszókincshez tartozásnak, mint az általános, széles körű használtsága. Bármennyire is fontos legyen az általa megnevezett jelenség vagy személy, az éppen csak elterjedt szó nem tartozhat az alapszókincshez.

Az alapszókincs szilárdsága, tartóssága távolról sem jelenti azt, hogy változhatatlan. Végbemennek benne változások, amelyek összehasonlítva a szókészletben folytonosan tapasztalható mozgással és növekedéssel, lehetnek akár felettebb lassúak is. Jellemző, hogy az alapszókincsbe tartozó szavak jelentései is változhatnak, fejlődhetnek. Mivel ezek a szavak jól ismertek, átvitt értelemben is használhatók, összehasonlítás alapjaként, metaforaként. Sokatmondó példa a magyar *egér, kukac, menü, sűgő, ablak, háló, lemez, program, vírus, kacska, fű*, és sorolhatnánk azokat a szavakat, amelyek az utóbbi években tettek szert további jelentésekre. Ez a folyamat zajlik az orosz nyelvben is. Az orosz *zona* 'börtön és az udvara', *diszk* '[számítógépes] lemez', *utka* 'hamis hír' stb. a 90-es években tett szert erre az új jelentésre, és ezzel az új jelentéssel rendkívül széles körben elterjedt.

Azt is meg kell jegyezni, hogy az alapszókincsbe tartozó szavak igen gazdag szócsaláddal, származékszavak sokaságával rendelkeznek. Mivel régóta élnek a nyelvben, ellentétben az úgynevezett periférikus szókinccsel (a kölcsönzésekkel, a nemzetközi szavakkal, a neologizmusokkal, a szakszavakkal), megőrzik nemcsak a szóalkotó és szóalakító képességüket, hanem archaikus vonásaikat is, amelyek e téren jellemzőek rájuk. Az általános, közhasználatú szókincsben felbukkanó új szavak leírásakor számolni kell azzal is, hogy — kisebb mértékben ugyan, mint az alapszókincsbe tartozó szavak — inkább a beszédben használatosak.

Közismert, hogy a fejlettebb nyelvekben — amilyen példának okáért a magyar is — az alapszókincs szavainak százaléka az egész szókészlethez mérten kicsi, mivel az ilyen nyelvek szókinccse folytonos változásban, gyarapodásban van. A mai magyar nyelv szókészlete többek között azzal jellemezhető, hogy a szókincs bővül, jelentős részben az angoltól, napjaink nemzetközi nyelvéből. Természetesen ez számos más nyelvben is megfigyelhető, függetlenül határoktól, politikai irányoktól stb. Az oroszban is. Csakhogy a magyarban ez tömegesebb jelenség, mivel az angol szavak részben korábbi német jövevényszavakat, germanizmusokat szorítanak ki, amelyekből korábban számottevő mennyiség volt a magyarban. A fő sajátosság azonban, meglehet, abban figyelhető meg, hogy a magyar nyelv, amely az európai nyelvek közül kitűnt azzal, hogy az idegen nyelvi elemek nem kevés hányadát képes volt elhárítani, most mintha elvesztette volna ezt a jellemzőjét. Ugyanolyan hatalmas mennyiségben jelent meg benne a sok angol szó, mint az oroszban és a többi világnyelvben. Példaként megemlíünk néhány angol szót az élet legkülönbözőbb területeiről, a tudományból, a műszaki nyelvből, amelyek a rendszerváltás után párhuzamosan, mind a magyarban, mind az oroszban elterjedtek: *marketing, menedzsment, menedzser, image (imázs), bestseller, shop, show, kickboxing, kidnapper, lézer, komputer, processzor, csip, digitális, bájít, fájl, online, offline, szoftver, hardver, floppy* stb. Ez a szócsoporthoz nemrég került be a magyarba (az oroszba), nagy létszáma, és a használati körét illetően jelentős.

Hasonló folyamat továbbá mindkét nyelv (a magyar és az orosz) szókészletében a jelentéshatár kiszélesedése a nem kevésbé nagy számú jövevényszóróréteg, főleg a végső soron latin eredetűeket illetően: *privatizáció, koalíció, unió, alternatív, bónusz, impozáns, explicit, reprezentáció, reprezentatív, dimenzió, releváns, exkluzív, regionális, analóg, animációs* (film) stb. A kérdéses szócsoporthoz nagy létszáma egyrészt a tárgyak, jelenségek azonosságával magyarázható, másrészt az idegenszó-használat divatjának, amely az egész világot hatalmába kerítette. E tekintetben sajátos csoportot képeznek a *mobiltelefon, narkófront, infrastruktúra, biokultúra* típusú szóösszetételek, amelyek a magyar nyelvbe a régi hagyományoknak megfelelően könnyen beilleszkednek és hosszú életkorra számíthatnak.

Az idegen szavak özönében sajátos csoportot alkotnak az új betűszavak, a mozaikszavak és rövidítések, pl. *CD (compact disc)* „cé-dé”, *PhD* „pí-édzs-dí”, *GDP* „dzsí-dí-pí” stb., amelyeket

csak viszonylag szűk körben, a szaknyelvben használnak; szélesebb körben pontos jelentésüket, ejtémódjukat homály fedi. Éppen ezért veszélyeztetik a magyar nyelv megértését, és ezért a szóalkotás és a szókincs bővítés ezen módja nem helyeselhető. Mégis, a rövidítés, a szócsonkítás, a számos szószármazék létrehozása — a XX. század harmadik harmadában a magyar nyelvre jellemző tendencia. Ugyanez elmondható sok más nyelvről, köztük az oroszról és a németről is.

Miként fentebb már volt szó róla, a kölcsönzéseknek és az új szavaknak éppen újdonságuknál fogva rendkívül szűkek a lehetőségeik a szóalkotás és szóképzés terén. Az idegen szavak használata az írott és a beszélt nyelvben a magyar mondat felépítésében bizonyos nehézséget okoz, általában elbizonytalanítja a mondat szerkesztést. A nyelvhasználók széles körére kivetítve ezt a problémát, feltételezhetjük, hogy valóságos veszély az elhangzott szöveg félreértése, meg nem értése.

Az idegen szavak nyelvtani és a mondattani sajátosságai a szókincs és a nyelvtan egymásra hatását bizonyítja, amely önmagában is tanúsítja, melyek a magyar nyelv szóképzésének fejlődési tendenciái. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a német nyelv példája. Vannak olyan német szavak, amelyek a korábbi kizárólag egyes számú formájuk mellé napjainkban tettek szert többes számú alakra, az erős igék gyenge alakra, a tárgyatlan igék átvitt értelemben tárgyassá válnak stb. Nem kevésbé szemléletes példa a magyarban a többes számú névszói alakok terjedése a korábbi kizárólag egyes számú alakok rovására — nem csak a páros testrészek esetében: *fogaim, lábaim, kezeim*, továbbá *zenék, fogvasztások, választások* stb., *hülyéket* beszél stb.

A mai magyar szókincs megfigyelése megerősíti azt a megállapítást, hogy a szóképzés fejlődése a nominalizációnak kedvez. Nominalizáción értem most azt a mondattani átrendeződést is, amelynek során szinonima jellegű alany + igei állítmány szerkezet váltja fel az igét, igei csoportot, pl. *a repülőgép leszállt* helyett *a repülőgép leszállást hajtott végre*, *a főnök utasít* helyett *a főnök utasítást ad* stb. Ez jellemző a mai német nyelvre is, a mai oroszra úgyszintén. Önmagáért beszél az orosz nyelv néhány új értelmező szótára, amelyben jóval kisebb az igék száma a névszókhoz képest.

Végül a számos nyelvre, így a magyarra is jellemző új tendenciák között említendő az expresszivitás, a szóképzés egyes csoportjainak vándorlása, a szaknyelv és a köznyelv kölcsönhatása. Az utóbbira példaként szolgálnak az olyan szavak, mint a *virtuális*: *virtuális jel, virtuális kép*, illetve *virtuális valóság, virtuális egyetem*; *akció*: *akcióba lép, egyéni akció, építési akció*, illetve *akció 'árleszállítás', akciós árú*; *bio-*: *biológia, biográfia, biomechanika, bioszféra*, illetve *biokertészet, biokenyér, biokonyha, bioterápia*.

GUSZKOVA, ANTONYINA PETROVNA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Négy szatmári szólás. 1. Jólesik, mint Csorbáné gyomrának a pálinka. — Csorba Sándorné még nemrégiben is élő személy volt, Sonkádón a falu Becs felőli végén lakott, és többek között abból tartotta el magát, hogy nagytakarítás, nagymosás, meszelés, disznóölés stb. alkalmával módosabb portákhöz járt el segíteni. Ilyenkor mindig feltűnő örömmel vette tudomásul, ha reggeli előtt (a Szatmárban is általános szokás szerint) pálinkával kínálták, és felvillanyozva jegyezte meg: „Olyan jólesik a gyomromnak!”. Ezzel hívta fel magára a figyelmet, ezzel tette magát emlékezetessé. (Adatközlő dr. Kávássy Sándor 70 éves orvos, Kölcse, Szatmár vm. 1965.)

2. Lekváros kenyéren egy cikk dió. A hajdan mezővárosi rangnak örvendő, gubás iparáról ismert Matolcs (Szatmár vm.) több más mellett arról volt híres 1945 előtt, hogy módos

népesség lakja. Szépen szerszámozott lovaik, szekereik az egész környéken ismertek voltak, és mindenütt megjelentek, ahol föld volt eladó. Mindehhez a pénzt főleg gyomrukon takarították meg. Bárhová mentek is, a surcba szilvalekváros kenyeret pakoltak, és hogy ízezebb legyen, a két szelet közé apróra vágva vagy cikkekre törve diót tettek. Így terjedt el az idézett szólás, amiről a matolcsiak ma is értenek, és amely ma is gyakran jön szóba, ha tréfálkozni akarnak velük, vagy ugratni akarják őket. (Adatközlő Tisza János 45 éves gazdálkodó, Tunyogmatolcs, Szatmár vm.)

3. Lóga lógával, szolga szolgával (tájiasan: *szóga szógával*). E lap hasábjain is elmondtam már egyszer, hogy talán azért, mert Szatmárban hajdanában nagyszámú nemesség élt (a II. József korában végrehajtott népszámlálás tanúsága szerint Borsod és Pozsony után harmadik legnagyobb nemesi népességű vármegyéje volt az országnak), a rendi világ elmúlása után is éles vonalak húzódtak az egyes társadalmi csoportok között, és általános felfogás volt, hogy kinek-kinek saját társadalmi körén belül kell keresnie a boldogulás útját. Mindez élénken jut kifejezésre a tájon máig divatos szólásokban is (MNy. 1996: 476). Ezek közé tartozik a címben idézett is, melynek mondanivalója egyértelmű, magyarázatra legfeljebb a *lóga* szó szorul. Szerencsére ennek megfjtése sem okoz különösebb gondot, mert már rég elvégezte CSÜRY BÁLINT, amennyiben kimutatta, hogy a *lóga* egy halfajta (*squalius dobula*) neve, illetve Egriben (Szatmár vm.), a jeles szerző szülőföldjén vezetéknev is. Egy lógával kapcsolatos szólásról ő is megemlékezik: *Csuka csukával, lóga lógával, ecetes kanta dugójával*, azaz mindenki a magaszörűek közt él legszívesebben, azok közt érzi jól, illetve azokhoz tartozónak magát. (SzamSz. 2: 41.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *lóga* szó említett jelentése napjainkra túltöntül is elhalványult, és adatközlőink is úgy tudták, hogy a *lóga* a helyi megítélés szerint jobb embert, illetve az úriembert jelenti. — A fentiekben érintett „bokor” kapcsán említhetjük még a következő szólásokat: *Nem egy a finomliszt a korpával, Nézd meg, milyen házból mentél ki, oda is menj be*. Mindezek durva változata: *Tedd be a szádba a bagót, keress magadhoz valót*. (Adatközlők: Karácsony Adolf 71 éves gazdálkodó, Gyügye, Szatmár vm.; Kósa László 65 éves gazdálkodó, Szamosszeg, Szatmár vm.)

4. Zabkeresztről megy (száll) el a gólya. Szólásunk azt a megfigyelést rögzíti, hogy Szatmárból zabaratás után, augusztus vége táján költöznek el a gólyák. Az aratásnak, mint más vidékeken, Szatmárban is meghatározott rendje volt (van). Először az őszi árpát vágják, utána jött a búza, végül a zab, melynek aratása augusztus derekáig, esetleg tovább is tartott, minthogy kézi kaszálassal, kaszaerővel csak lassan haladt a munka, és mire a zabbal is végeztek, vége lett a nyárnak, és a vándormadaraknak is eljött az idő, hogy útra keljenek, elhagyják itteni szállásukat. (Adatközlő Kósa László 64 éves gazdálkodó, Szamosszeg, Szatmár vm.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

„Egymást ugyan vérbe-fagyba...” Arany Jánosnak „A fülemile” című — a két rossz szomszédról: Péterről és Pálról szóló — versében fordul elő ez az érdekes nyolcsoros mondat: „Többbrül többre, szórul szóra, / Majd szitokra, majd karóra, / Majd mogorván / Átugorván / Öltre mennek, hajba kapnak; / Öröme a szent napnak / Egymást ugyan vérbe-fagyba, — / Hanem a just mégsem hagyva.”

Az utolsó előtti sor második felét sokan egy kissé hibásan értik és olvassák, így: *vérbe fagyva*. Pedig itt a költő nem a közismert *vérbe fagyva* kifejezést használja, melyet az ÉKsz. így értelmez: ‘sebekkel, alvadt vérral borítva, ájultan v. holtan’. Arany ebben a mondatban nem ezzel a két szóba írandó *vérbe fagyva* szókapcsolattal él, hanem a kötőjeles, de a szótárakban címszóként nem szereplő *vérbe-fagyba* határozószóval. Az utótag itt nem a *fagy* ige határozói igeneve, hanem a *fagy* főnévnek *-ba* határozóragos alakja. A következő sor végén levő *hagyva* határozói igenév a hetedik és a nyolcadik verssorra egyaránt vonatkozik; ennek ügyesen elkerült kétszeri kitétele

(Egymást vérbe-fagyba *hagyva*, Hanem a just mégsem *hagyva*) nem volna hasonlóan jó és költői befejezése a mondatnak.

A két sorból kikerekedő lényeg: Péter és Pál egymást *vérbe-fagyba hagyták*.

Vajon honnan került Arany költeményébe ez a *vérbe-fagyba hagy* szókapcsolat, amelyet értelmező szótárainkban hiába keresünk? Szólásaink leggazdagabb gyűjteményében, O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” című könyvében sem találjuk. Ismerte viszont ezt a szólást a régi magyar nyelv.

A NySz. (1: 748) ezt az adatot közli róla Csúzy Zsigmond „Zengedező síp-szó...” című, Pozsonyban 1723-ban megjelent könyvéből: „Mi-képpen *hadgyuk vérben-fagyban*, nagy irgalmatlanul”. Kíváncsi voltam, kire vagy mire vonatkozik ez a mondat, azért az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban fellapoztam „Pater Csúzy Zsigmond, Első Remete Szent Pál szerzete-béli Pap”-nak ebben a könyvében a NySz.-ban megjelölt 682. oldalt. Ott egy karácsonyi prédikációnak egyik, nyolcsoros késő-barokk mondatában a következőket olvashattam: „...úgy tetczik, ...mintha testi szemeimmel látnám, ...mi-képpen *hadgyuk* [Jézust] *vérben-fagy-ban*, nagy irgalmatlanul.” Itt van előttünk e mondatban XVIII. századi helyesírással a régi, ma már nem használatos *vérben-fagyban hagy* szókapcsolat, amelyből Arany János költői alkalmazásában a *vérbe-fagyba... hagyva* lett. Arany még ismerhette ezt a *vérben-fagyban hagy* szólást a régi magyar irodalomból, akkor is, ha nem olvasta Csúzy Zsigmond prédikációinak gyűjteményes kötetét.

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (3: 622) ennek a szólásnak egy másik változatát adja közre Kolozsvár város törvénykezési jegyzőkönyvéből, 1675-ből (VIII/12. 101): „látám hogy Almási Gergelyt a' földre le verték vérb(en) fagyb(an) vagon”. Ezt a mai helyesírással *vérben-fagyban vagon* szólást így értelmezi a szótár: 'vérbe fagyva fekszik'.

Arany János versében nem a *vagon ~ van*, nem is a *fekszik* ige a szólás kulcsszava, hanem — ahogy Csúzy Zsigmond prédikációjában is — a *hagy* ige. A költő „A fülemile” című vers idézett szakasza utolsó előtti sorának végén gondolatjellel is érzékelteti a situációban rejlő furcsa ellentétet: Péter és Pál egymást ugyan *vérbe-fagyba hagyták*, — hanem a jussukat *mégsem hagyták*. Arany a *vérbe-fagyba hagy* szólást ebben az értelemben használja: 'nagyon megver, összever'. Tehát arról van itt szó, hogy a két szomszéd alaposan helybenhagyta egymást — ama „szent nap” reggelén. — Jó volna tudnunk, hogy ennek a *vérbe(n)-fagyba(n) hagy* szólásnak térben és időben mekkora volt az elterjedtsége.

PÁSZTOR EMIL

ÉLŐ NYELV

Magyar nyelvjárások presztízisének rangsora*

1. Egy emberről szerzett első benyomásokban — a külső összképen, az öltözködésen, gesztusokon, mimikán kívül — feltétlenül szerepet játszik beszéde is. Már a fiziológiailag meghatározott jellemzők — átlagos hangmagasság, hangszín — is felidézhetnek értékképzeteket és jelzőként értelmezhetőnek az illető személyiségére vonatkozólag: „megnyugtató”, „kedves”, „vidám”, „behízalgó” stb. hang.

---

* Tanulmányunkat 1997. június 10-én juttattuk el a szerkesztőnek. Csak később olvashattuk KONTRA MIKLÓS „Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul?” című írását (MNy. 1997: 224—32). Így tehát nem volt módunk ennek eredményeit gondolatmenetünkben figyelembe venni.

Nem kevésbé informatív a beszédmódnak a köznyelvi normához közelítő vagy eltérő jellege. Az egyes szociolektusok vagy dialektusok normáit követő beszédmód jelként értelmeződik a beszélő társadalmi hovatartozására vagy származására vonatkozólag. A nyelvi változatok felismerése legtöbbször intuitív, és hozzájuk értékképzetek kapcsolódása is ösztönös. Az emberek, ha arra kérjük őket, ítélik meg magnófelvételek alapján az illető beszédét, olyan általános ítéleteket mondanak, hogy az illető: „szépen”, „kulturáltan”, „ízesen”, vagy „bunkó módjára” beszél. Ez az ösztönös megítélés azonban nem egyedi, hanem meglehetősen tág körben érvényes.

A társadalmi és táji nyelvváltozat — szociolektus és dialektus — presztízének megítéléséről, okairól és következményeiről szóló szakirodalom meglehetősen gazdag. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezeknek az elsősorban amerikai angol és német nyelvváltozatokat érintő vizsgálatoknak az esetében sokszor nagyon nehéz, szinte lehetetlen elválasztani egymástól a szociolektust és a dialektust. Ez különösen szembeötlő a „Black English”-t beszélő személyek esetében. Itt nyilvánvalóan egy etnikai csoport által használt nyelvi változatról van szó, amely ugyanakkor földrajzilag is változatokra tagolódik. Azok az amerikai vizsgálatok, amelyek arra irányultak, hogy beszédminta alapján becsüljék meg az illető szociális státusát, lényegében azt a mechanizmust váltották ki a kísérleti személyekből, hogy azok a beszédmód alapján azonosították a személyt mint etnikai csoport tagját, s aztán az erre a csoportra vonatkozó tapasztalataik alapján egy valószínűségi becslést tettek. (Idézi SCHMID, RUDOLF, *Dialekt und Vorurteil: Zur Bewertung von Dialektspreechern*. In: *Papiere für Linguistik* 1973: 117—8.) (A csoportról mint szociolingvisztikailag releváns fogalomról vö. FISCH, RUDOLF, Gruppe. In: *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Gruyter. Berlin—New York, 1987. 125—31.)

Árnyaltabb kép alakulhat ki a különböző nyelvi változatok megítéléséről, ha a kérdések a beszélő személyiségvonásaira irányultak. Le kell szögeznünk természetesen, hogy a beszédhang és a pszichodiagnosztikai eszközökkel feltárható személyiségjegyek között nincsenek tudományosan bizonyítható összefüggések. Az ilyen összefüggések feltételezése azonban hozzátartozik a mindennapi gondolkodás konformitásához. (ALLPORT, GORDON W., *Az előítélet*. Gondolat, Bp., 1977. 399.) Ilyenformán tehát társadalmi tényeknek kell őket tekintenünk. Ha a személyiségvonásokra kérdezzünk, a kísérleti személyek a beszédminta markáns jegyei alapján azonosítják a nyelvjárást, illetve az azt beszélő népcsoportot, s aztán az illető csoportról a saját csoportjában elterjedt előítéleteket „alkalmazzák”. A nyelvi változat normájának követése a csoporthovatartozás egyedi jegye egy hangfelvétel esetében. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy minél erősebb a két csoport szembenállása történeti—földrajzi okokból, annál markánsabb lesz az egymásról adott ítélet. A nyelvi változat itt kétféle szerepet játszik: egyfelől a csoporthovatartozás jelölője, akárcsak egy jellegzetes népviselet, másrészt pedig a csoporttal szembeni általános attitűd kifejezésének ürügye lehet. Bár egy érdektelen esztétikai ítélet köntösébe öltözik, valójában a csoporttal szembeni attitűd kifejezője az, ha az általa beszélt változatot „jólcseggőnek”, „szépnek” vagy „durvának”, „fülsértőnek” ítélik meg. (STRASSER, HERMANN, *Prestige — Stigma*. In: *Soziolinguistik...* 143.)

A német nyelvjárások presztízének változása nagyon jó példákat szolgáltat arra, hogy társadalmi—történelmi okokból erőteljesen változhat az egyes népcsoportok megítélése, a velük szemben más csoportok részéről megnyilvánuló attitűdök. (A nyelvi viselkedéssel szemben megnyilvánuló attitűdökről vö. DEPREZ, KAS—YVES, *PERSOONS, Attitude*. *Soziolinguistik...* 125—31.)

Egy 1972-ben publikált, német anyanyelvűek körében végzett vizsgálat a következő presztízssorrendet hozta felszínre a német dialektusok között: Bécs 19%, Hamburg 18%, Köln 16%, München 15%, Berlin 13%, Stuttgart 9%, Frankfurt 8%, Lipcse 2% (BAUSINGER, HERMANN, *Dialekte, Sprachbarrieren*. 2. Band zur Fernsehenserie Deutsch für Deutsche. Frankfurt a. M., 1972. 20—2.) (A százalékok azt jelzik, hogy a megkérdezettek hány százaléka jelölte meg a legrosszkenvesebbnek az adott tájnyelvet.)

A Lipcse környéki felsőszász nyelvjárás presztízsének ilyen alacsony szintjéhez nyilvánvalóan hozzájárult az NDK és az NSZK közti ellentét is, bár az NDK északi részein a szászokról szóló viccek nagy népszerűsége jelzi azt is, hogy ez a népcsoport az országon belül is a legalacsonyabb presztízsű volt. Ezt az ítéletet vetítik vissza a szász dialektusra, melyet a mai német közvélekedés „otrombának”, „érthetetlennek”, „rossz hangzásúnak”, „nevetségesnek” ítél. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a német felvilágosodást nevezték „felsőszász felvilágosodásnak” is, mert Gottsched és Adelung a lipcsei nyelvjárást a modern irodalmi nyelv fő formájává tette. A frankfurti születésű fiatal Goethe nem utolsó sorban azért költözött Lipcsébe, hogy a maga Rajna-vidéki tájszólását széppé, csiszolttá alakítsa. (BAUSINGER, HERMANN: uo. 21.)

BAUSINGER a felsőszász nyelvjárás óriási presztízsvesztését azzal magyarázza, hogy ez a tartomány a tizenkilencedik században páratlan ipari fejlődést ért meg, s ezt a konzervatívabb szellemiségű, mezőgazdasággal foglalkozó tartományok lakosai ellenszenvvel figyelték. Ez az ellenszenv a szászokra és nyelvükre is áttevődött. Hasonló jelenség figyelhető meg a Ruhr-vidék tájnyelvével kapcsolatban is.

A nevezetes bajor—porosz ellentét is lényegében a XIX. században alakult ki. Poroszország katonái—gazdasági dominanciája ellen a bajorok évtizedeken keresztül küzdöttek, így jött létre Bajorország különleges státusa az ún. „második birodalomban”. Ezek az előzmények, valamint a hagyományos katolikus—protestáns ellentét alakította ki a kölcsönös negatív sztereotípiák körét, melyek kiterjedtek a nyelvi változatok megítélésére is. (SCHMID, RUDOLF: uo. 125—6.)

A magyar dialektusokra ilyen érzelmileg túlfűtött ítéletek nem telepsznek rá. Az egyes magyar nyelvjárásokat beszélő népcsoportok kapcsolata kevésbé konfliktusteljes, érdekeik nem annyira ellentétesek, hogy ilyen markáns különbségek alakulhattak volna a megítélésben. Nem hagyjuk természetesen figyelmen kívül a *kulturált Dunántúl* és az *elmaradott Alföld* ellentétét, s azt, hogy a nyírségi ember megnevezésére gyakran használják a *tirpák* elnevezést a szó eredeti jelentésétől eltérő módon, lebecsülő értelemben. A táji változatok presztízsének történeti alakulására l. pl. BENKŐ LORÁND, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., 1960. 284—94.

Megfigyeléseink alapján úgy érezzük, hogy egyes magyar nyelvjárásokat általában pozitívabban ítélnék meg, mint másokat. De azt is tudjuk, hogy viszonylag kevés dialektust tudnak az egész magyar nyelvterületen azonosítani azzal a földrajzi térséggel, ahol, és embercsoporttal, akik beszélik. Kivételt képeznek talán a Szeged környéki nyelvjárások, a palóc, a szabolcsi és bizonyos nyugat-dunántúli tájnyelvek. Tudjuk azt is, hogy itt sem beszélhetünk egész nyelvjárási változatok korrekt azonosításáról, hanem néhány hangtani sajátosság: az *ő*-zés, a palóc illabiális *á*-k, a nyílt dunántúli *e* ~ *ä*-k felismeréséről és tájnyelvekhez való hozzárendeléséről.

Az egyes nyelvjárások presztízsrangora tekintetében kevés vizsgálatra támaszkodhatunk. Mindenekelőtt IMRE SAMU „Hol beszélnek legszébben magyarul?” című tanulmányát kell megemlítenünk (Nyr. 1963: 279—83). Szerinte a Sárospatak környékiek beszédét tartják a legtöbben „szépnek”. Megfigyelhető egy általános nagyváros—vidék ellentét, ennek a jele a *vidéki* melléknév lebecsülő hangulatú alkalmazása fiatalok körében ismeretlen személyekre, akikről tehát nem tudhatják, hova valók is valójában. TERESTYÉNI TAMÁS vizsgálata (*Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Bp., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1987.) éppen a budapesti—vidéki ellentétpárban ragadja meg a nyelvi változatokkal szemben megnyilvánuló attitűd változását a megkérdezett neme, iskolázottsága és lakóhelye szerint.

Az egyes nyelvjárások megítéléséről sejtéseket kockáztathatunk meg vígjátékok, kabarék komikus szereplőinek beszédmódja alapján is. Ezek esetében azonban inkább egy-egy hangtani sajátosság túlhangsúlyozott, karikatúrisztikus használatával találkozunk, vagy éppen inkohérens jegyek egymás mellé rendelésével, mint valamely nyelvjárás következetes utánzásával. Ezeknek a figuráknak a beszédében az illabiális *á* és a dunántúli *e* csakúgy előfordul, mint a diftongus-használat.

Elhatároztuk, hogy egzakt kérdőíves módszerrel szerzünk ismereteket arról, hogyan rangsorolnak magyar egyetemisták néhány általunk kiválasztott nyelvjárást. A vizsgálatunkban részt vevő száz egyetemista iskolai végzettsége és életkora (20—25 év) alapján homogén csoportot alkotott. A megkérdezett személyek mindegyike Magyarországon született és élt. Határon túlról származó magyar anyanyelvű hallgatókat nem vontunk be a vizsgálatba. Arra voltunk kíváncsiak, hogyan befolyásolja a nyelvjárásokkal szemben megnyilvánuló attitűdöt a kérdezett neme, eredeti lakóhelye és eredeti lakóhelyének településtípusa.

2. A vizsgálat leírása. — A kérdőíves megkérdezésben száz magyar anyanyelvű egyetemista véleményét kérdeztük meg. Ők a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának I—IV. éves hallgatói voltak. A vizsgálatot 1997. április 20—28. között folytattuk le a Kar Reviczky utcai épületében. A hallgatók kb. 10 fős csoportokban vettek részt a vizsgálatban. Egy anonim kérdőívet kellett kitölteniük, amely a következő adatokra kérdezett rá:

Nem: férfi — nő. Eredeti lakóhely: 1. Kelet-Magyarország, 2. Dunántúl, 3. Budapest. Az eredeti lakóhely településtípusa: 1. nagyváros, 2. kisváros, 3. község.

Ezután hat nyelvjárási hangfelvételt hallgattak meg egymás után. Egy hétfokú skálán kellett megjelölni ítéletüket, ahol az 1 a *nem tetszik*, a 7 pedig *nagyon tetszik*-nek felelt meg. A kísérletben hat, egymástól markánsan különböző nyelvjárástípushoz tartozó hanganyagot használtunk fel. A kísérletben felhasznált nyelvjárási szövegek mindegyike a közelmúltban került szalagra. A legkorábbi (a 80-as évekből származó) a 2. sorszámu, a többi felvétel az elmúlt öt évben készült.

Az alábbiakban közöljük a kísérletünkben szerepeltetett hat nyelvjárási szöveg jellemző sajátosságait. Megadjuk a klasszikus magyar dialektológiában használatos tipológia szerinti „besorolásukat” (röviden a fő típusok földrajzi elhelyezkedését is), majd összefoglaljuk az egyes szövegek főbb ismérveit — fontosabb nyelvjárási sajátosságait, elsősorban fonetikai-fonológiai jellemzőiket, és azokat a többnyire szubjektív, főleg a szuprasegmentális jelenségek, illetve az objektíve alig leírható tulajdonságok körébe sorolható összetevőket, amelyek e szövegek érzelmi vagy gondolati hatását meghatározzák. Megkíséréljük megfogalmazni, leírni azt a benyomást, amit a szöveg és az adatközlő tesz a hallgatóra, azt a hatást, amely végül is az elfogadást vagy az elutasítást kiváltja a kísérlet résztvevőiből. E sajátosságok egy része a mi számunkra is csak hozzávetőlegesen ragadható meg, mivel részletesen nem kutatott — a dialektológiában legalábbis biztosan nem —, szakszerű terminológiával le nem írt, meg nem fogalmazott jelenségek.

A magyar dialektológiában ma is elsősorban ismert és használt klasszikus tipológia szerinti nyolc nagy típusból hat képviselve van. Nem vettünk mutatóanyagot a ma már jórészt szórványok alkotta mezősegi és a csupán az *ő*-zéssel jellemzett, de egyéb sajátosságai alapján erősen tagolt déli nyelvjárástípusból. Az előbbiekből nem rendelkezünk elegendő variációs anyaggal ahhoz, hogy megfelelően választani tudjunk az egész típust jól megmutató reprezentatív részletet, míg a déli típuson belül meghatározható altípusok esetleg önálló dialektusként való elkülönítése, más rendszerekkel való szorosabb összetartozásának felismerése a mai dialektológiában e típus helyett más, esetleg több típus bevezetését indokolja, s így nem látszott célszerűnek szerepeltetése rendszerekben.

A klasszikus magyar dialektológiában ismert nyelvjárástípusok közül tehát az alábbiakból vettünk mutatóanyagot:

1. Északkeleti nyelvjárástípus, Cigánd, Zemplén megye. — A nagyjából a Hernád vonalától keletre és a Debrecen-től északra, kb. a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye határához közel húzódó választóvonal felett körben a nyelvhatárig terjedő nyelvjárásterület nem egységes, bár a közudat eléggé annak tekinti. Magja egyértelműen a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, a peremeken átmeneti sávokat mutat, így például IMRE SAMU a klasszikus északkeleti nyelvjárás határát a Tiszánál húzza meg, tehát a Bodroghöz, ahonnan szövegünk is származik, már az átmeneti

sávba esik. Történeti, művelődéstörténeti, földrajzi stb. okok következtében azonban a Tisza menti falvak, így Cigánd is, bízvást a klasszikus északkeleti nyelvjáróterület részeinek tekinthetők.

A szöveg hossza: 1'50". — Az adatközlő 70 év körüli, helybeli születésű asszony. A szöveg témája a kenyérsütés, azaz a hagyományos paraszti életforma jellemző mindennapi rutintevékenysége. A település nyelvjárását igen jól reprezentáló adatközlő.

Sajátosságok: Fonémaszám: 7 rövid — 8 (?) hosszú magánhangzó; Nem *ë*-zõ, de az *ë* az *e* variánsaként gyakran megjelenik. A köznyelvinél nyíltabb, *ɛ* hangtípus nem (vagy csak kivételesen) fordul elő. Erősen diftongusos nyelvjárás, lényegében minden középső nyelvvállású hosszú magánhangzó helyén záródó diftongus hallható, illetve gyakran fordul elő fonémaként az *ië*, bár a mai nyelvhasználatban kizárólagos jelentkezése nem jellemző (*sziëp* alakok mellett *sziëp*, *sziëp* változatok is gyakoriak). Erősebben előre hozott *á* (néha szinte palatálisnak tűnik); kemény, pattogó *t*, *d*; az *ú*, *ű*, *í* rövidítése; az *l*, *r*, *j* erősen nyújtja az előtte álló magánhangzót, többnyire ki is esik; erős *á* utáni *o*-zás (*tálbo*, *ládo*); rövid töv változat: (*megöügni a buzát*); egyeztetés hiánya (*nem ijek vót*); jellegzetes szóalakok: *ha 'hanem'* jelentésben stb.

Az adatközlő nyugodt, egyenletes tempóban beszél, igen jól tagolja a szöveget, erős hangsúlyai vannak, a szöveg első részében különösen színes a dallam, s bár a szupraszegmentális eszközök felhasználása itt-ott megtévesztő lehet (pl. lebegtetés, pedig szakaszszárás a funkció; esőereszkedő dallammenet felsorolásban stb.), kiegyensúlyozottsága, átlagos tempója nem különbözteti el a megszokott, átlagos magyar nyelvhasználattól. Megfigyelhető egy érdekes hangfekvésbeli különlegesség („fejhang-jelleg”), ami több falubeli ember beszédében tapasztalható.

2. Székely — csángó nyelvjárástípus, Szabófalva (Sabaoani, Moldva). — Ezt a történetileg, földrajzilag, politikailag stb. teljesen különböző, a kutatók többsége szerint csak nagyon lazán egymáshoz kötődő kisebb egységekből „épített” nyelvjáráshalmazt nem is tekinthetjük egy típusnak. Földrajzilag és történetileg is különválnak az erdélyi székelység és Moldva lakossága. Vizsgált szövegünk a legarchaikusabb és egyben a legtöbb román nyelvi hatást is mutató ún. északi csángó nyelvjárásból származik, amely alapjaiban eltér a vele gyakran összecsereált ún. székelyes csángó, azaz tulajdonképpen moldvai székely nyelvjárástól.

A szöveg hossza: 1'50". — Az adatközlő 60 év körüli asszony. Életét meséli, ennek egy kis részlete, gyógyulásának története hallható a kazettán. Az adatközlő tisztán, jól beszélő nyelvjárását, annak tipikus képviselője.

Sajátosságok: 7 rövid — 7 hosszú magánhangzó-fonéma. Nem *ë*-zõ, bár általában Moldvában gyakori az *ɛ*, az északi csángóknál ritkán, adatközlőnkénél sem igen fordul elő; *sz-ezõ* (*mász ijen* — ’másik éjszaka’); *ly-ezõ* (*lyányeska*, ill. *hallya*); *cs > s* (*gõrs*, *lyányeska*); nagyon kemény, pergő *r* hangok; *v* helyett *β* és hiátus is előfordul (*βult*, *lyányeskáal*); gyakran zártabb magánhangzók (*βult*); szokatlan szórend: *gondoltam, hogy többet nem mig jön; ki tudzsa, mi még let lesz*; szokatlan szóalakok: pl. *minsább*.

Az adatközlő beszédhangja — hasonlóan sok más északi csángó beszélőéhez — kissé nyersnek és ugyanakkor fátyolosnak is tűnik. Beszéde „kiegyensúlyozatlannak” hat az első beszélőhöz képest.

Intonációja, hangsúlyai „indulatossá” teszik a szöveget. Beszédtempója — legalábbis az érzékelés szintjén — kiegyenlítetlennek, töredezettnak tűnik. Ugyanakkor erősen „játszik” a hangjával, párbeszéd megjelenítésére például kiválóan alkalmas a hangja és intonációja. Gyakran fordul elő a csángó beszélőkre jellemző ingadozó ritmus, hezitálásnak is beillő, elnyújtott indítás, gyorsuló és szokatlan, például erősen eső vagy szökő-eső dallamvonal. Sokszor szinte préselt, görcsös hatást tesz az artikuláció.

3. Nyugati nyelvjárástípus, Dobronak, Szlovénia. — A nyugati nyelvjárástípus sajátosságai alapján viszonylag jól meghatározható, jónéhány más főbb típushoz mérten egységesebbnek minősíthető dialektus. Altípusok, archaikusabb, zártabb részrendszerek itt is elkülöníthetők, ilyen például az Őrség és a Hetés nyelvjárása. Az Őrség északnyugati pereme ma Ausztriában, dé-

lebbi, alsó része csakúgy, mint a Hetés külső szegélye Szlovéniában található. A határ mentén gyöngysorszerűen húzódó falvak nyelvjárásukat illetően is szorosan kapcsolódnak Vas és Zala megye határmenti magyar településeinek nyelvjárásához.

A szöveg hossza: 1'2". — Az adatközlő 60 év körüli asszony. A falubeli ifjúság egykori szokásairól beszél. A faluban közismert, jó beszélőnek tartott asszony, őrzi a jellemző nyelvjárási sajátosságokat.

Sajátosságok: 8 rövid — 7 hosszú magánhangzó; *ë-ző*; nyiltabb *e-k* az adatközlő szövegében csak mérsékelt számban fordulnak elő, de jelen vannak (*ëmentünk*); vannak nyitódó diftongusok, de nem kötelezően ejti azokat: *niëpek*; *ö-zés* (*köröszt*); *ü-zés* (*evütte*); erős rövidítés (!) *orájig*; az *l*, *r*, *j* kiesik, de nem nyújt: *ëmentünk*, *votak*; *l-ező*; a mássalhangzók inkább őrzik a hosszúságot: *istálqba*; *á* utáni *o-zás* (*uccáro*); ha a gy zöngétlenedik pl.: *na(ty/cs)papája*, a keletkezett hang előrébb képzett és nyilvánvalóan affrikált ejtésű (*dzs-zés*, *cs-zés* nyoma?); a *-val/-vel* nem illeszkedik (*álatokke*); a toldalékok záró mássalhangzója redukálódik vagy kiesik: *álatokke*, *körösztné*.

A szöveg az előzőekhez képest kevésbé jól tagolt. Bár az adatközlő él a hangsúly—hanglejtés megfelelő alkalmazási lehetőségeivel, de többnyire túl hosszú szakaszokat képez, a szünetek ritkábbak és nem nagyon használja ki őket. A többi szöveghez képest hiányoznak a hosszú hangok, vagy legalábbis relatíve rövidebb magánhangzók szerepelnek a szövegben, és ez felgyorsítja a beszédet. Feltehető, hogy a kissé nyújtott, hangsúlyos, dallamsúccsal is kiemelt hangok jelenthetnek „irányzókat” a szövegértelmezéshez, ebben az esetben azonban ez hiányzik.

4. Tiszai nyelvjárástípus, Karcag, Hajdú-Bihar megye. — A Tiszántúl fő nyelvjárástípusa, leginkább a Körösök és a Tisza középső szakasza mentén meghatározó jelentőségű. Jellemző e nyelvjárás a terület nagyobb településein, városaiban is. A Hajdú-Bihar megyei ún. hajdúvárosok is részben még ezen a nyelvjárássterületen fekszenek, nyelvhasználatukban (így Karcagéban is) dominálnak a tiszai sajátosságok.

A szöveg hossza: 58". — Az adatközlő idősebb férfi. Egy helybéli történetet, „temetői kalandot” mesél el, kiváló elbeszélő, mesélő képességekkel rendelkező ember. Jellegzetes tiszántúli nyelvjárást beszél.

Sajátosságok: 8 rövid — 7 hosszú magánhangzó. Zárt *ë-ző*, nyílt *e*-ket nem ejt a zárt helyén; fonémagyakortság: jellegzetesen, erősen *i-ző*; erősen diftongál, záródó diftongusokkal (*vaot*, *këit*); az *l*, *r*, *j* erősen nyújt, kiesik (*ëmëgy*, *vaot* stb.); a hangsúlyos felső nyelvvállású magánhangzók nyúlnak (*cúkor*); kemény, kakuminális *t*, *d*; erősen *j-ző* (*jány*); iktelen igék felszólító módban ikesen ragozottak: „ne *kejíjk* várni”; *v-töví* igék magánhangzós tövét használják: *híják*; intervokális mássalhangzónyúlás: *töüllük*; *á* utáni *o-zás* (*tanyáro*); a határozóragok zárt magánhangzósak: *rokonságbul*, *körögbül*.

A klasszikus értelemben vett anekdotázó, elbeszélő stílus minden sajátosságát mutatja. Igen jól tagolt, „ízes” elbeszélést hallunk, az erős logikai—érzelmi hangsúlyok, színes (bár nem nagy hangközökkel, inkább a hangsúllyal és az időtartammal is árnyalt) intonáció az adatközlő mélynek tűnő „báronyos” hangszíne ellenére is élénk, lüktető szöveg benyomását kelti. Jellegzetes figyelemfelkeltő, „mesélő” dallamvonalat is produkál.

5. Palóc nyelvjárástípus, Hont, Nógrád megye. — Igen nagy területen élő, jónéhány változatot felmutató, jellegzetes magyar dialektus. Szinte az egész, a néprajzi felosztás szerint Felföldnek nevezett vidék e nyelvjárás hazájának tekinthető, északon a nyelvhatárig húzódik, nyugaton, délen, keleten kevert dialektusú átmeneti sávokkal kapcsolódik a környező nyelvjárástípusokhoz. Néhány jellegzetes sajátosság megléte alapján minősíthető palócnak egymástól távol eső települések nyelve. Szövegünk származási helye Hont, a történeti Hont megye névadója, a mai Nógrád megye északi részén, a palóc nyelvjárássterület belső, középső magjában található.

A szöveg hossza: 1'40". — Az adatközlő kb. 70—75 éves asszony, a kendermunkáról beszél. Bár fiatalkorában dolgozott a faluján kívül is, lényegében őrzi a palóc nyelvjárási jellegzetességeket.

Sajátosságok: 8 rövid — 7 hosszú magánhangzó; zárt *ē-ző*; a palóc *ā* és *ā* dominanciája, csak kivételesen fordul elő egy-egy zártabb *ā*; *j-ző* (ez újabb sajátosság, a *ly* rovására terjed a *j*); enyhe fokú *i-zés* (*egisz*); monoftongusos nyelvjárás; *ú, ű* helyett helyenként *ó, ő* fordul elő (*koszoró*); a *-val/-vel* nem hasonul (*pamukval*); a *meg* igekötő *g*-je teljesen hasonul (*mévvettük, méffoktuk*); a *t, d, n* palatalizálódik *i* előtt (*térgyig, fn. igenév: mosnyi*); erős nazalizáció, illetve a nazális redukciója (*szātvā, mā*).

Az adatközlő előadásmódja dinamikus, bár nem különösebben színes. Hangja kissé nyers, „erőszakos”, intonációja eléggé egysíkú, de igen jól tagolja a szöveget. A munkafolyamat leírása kissé száraz, felsorolásszerű, mintha „felmondaná” a leckét. Hangterjedelme elég szűk, a magasabb hangoknál meg-megbicsaklik a hangja, mintha rekedt lenne. Ennek ellenére világos, lényegretörő fogalmazásmódja, erőteljes hangsúlyai, pontos artikulációja könnyen érthetővé, felfoghatóvá teszi az elbeszélést.

6. Dunántúli nyelvjárástípus, Szentgál, Veszprém megye. — A település a Dunántúl közepén, Herend mellett található. A Balatontól nagyjából északra fekvő terület nyelvjárása sem egységes, viszont több sajátága megegyezik az ún. nyugati típusával, amelyek dominanciája erősödik nyugat felé haladva, északon, a Duna mellékén viszont „palócosabb” jellemzők tapasztalhatók. A vizsgált település a legkiegyenlítettebb, legtisztább dunántúli ismérveket mutatja.

A szöveg hossza: 1'35". — Az adatközlő „erősen középkorú” nő. Társadalmi pozíciója révén (a falu egyik vezető személyiségének anyósa) nyilvános szerepléshez — vagy legalábbis megjelenéshez — szokott, ebből következően a hangfelvétel készítése nem feszélyezte különösebben. Néhány dunántúli nyelvjárási vonás igen erőteljesen jellemzi.

Sajátosságok: 8 rövid — 7 hosszú magánhangzó; *ē-ző*, és nyílt *e*-je is jellegzetes, gyakran legalsó nyelvvállású (*āmbēr*); erősen zárt *á-zás*; *ú, ű, í* helyett *u, ű, i* (*irógép*); mérsékelt *i-zés* (*szemij*); *j-zés*; az *l, r, j* erősen nyújt és redukálódik (*pógármāstēr, vót*); monoftongusos nyelvjárás; *á* utáni *o-zás* (*álázso*); *t, d*; intervokális mássalhangzónyúlás (*boritték*); főnévi igenév képzője *-nyi* (*csinányi*); a helyragok alakja *-bu/-bū, -ru/-rū* stb. (*terēmbū*); a *-hoz/-hez/-höz* is kétalakú toldalék (*semmihő*).

Mint a bevezetőben említettük, gyakorlott, jó beszélő az adatközlő. Eleven, színes az előadásmódja, jól tagolja a szöveget, bár átlagos tempója viszonylag gyors, többnyire rövidek a szünetei. Ugyanakkor kiválóan bánik a dallammal, hangsúllyal, bár néha-néha szokatlan megoldásokat is választ — lebegtetés és szünet helyett eső dallam, majd újabb dinamikus szakaszindítás vált ki erőteljes hatást.

3. Előzetes feltevéseink. — 1. Azok a nyelvjárások, amelyek illabiális *ā-t*, illetve diftongusokat tartalmaznak, népszerűtlenebbek lesznek, mint amelyek ezeket nem tartalmazzák. — 2. A nők és férfiak, nagyvárosból, kisvárosból és községből származók eltérő módon rangsorolják a dialektusokat. — 3. A dunántúliak nagyobb rokonszenvvel viseltetnek a dunántúli, a kelet-magyarországiak a kelet-magyarországi nyelvjárások iránt.

A vizsgálati adatokat Vargha András (ELTE BTK ÁPT) értékelte MiniStat programja segítségével.

4. Az eredmények értékelése. Az egész korpuszra vonatkozó eredmények. — A dialektusok népszerűsége az összes megkérdezetre vonatkoztatva a következőképpen alakult:

a) A bemutatott dialektusok a presztízislistán két, átlagaik alapján egymástól élesen elváló csoportba oszthatók, a magyarországiak és a Magyarországon kívüliek csoportjába.

b) A magyarországi nyelvjárások közül kettő, a 4. és a 6. nyilvánvalóan tetszett a megkérdezetteknek, az 1. és 5. pedig mérsékeltén, ezt mutatják a skála középpontja körüli eredmények.

c) A Magyarországon kívüli két nyelvjárást (2. és 3.) nyilvánvalóan negatívan ítélte meg a megkérdezettek többsége.

1. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.230	1.728	3.74
2. Csángó	2.300	1.567	1.73
3. Szlovéniai	3.180	1.493	2.54
4. Tiszai	5.060	1.427	4.75
5. Palóc	4.200	1.700	3.62
6. Dunántúli	5.050	1.540	4.63

Az átlagok Turkey-féle páronkénti összehasonlítása ($k = 6$, $df = 495$):

T12 = 15.09**	T13 = 8.21**	T14 = 6.49**	T15 = 0.23
T16 = 6.41**	T23 = 6.88**	T24 = 21.59**	T25 = 14.86**
T26 = 21.51**	T34 = 14.70**	T35 = 7.98**	T36 = 14.63**
T45 = 6.73**	T46 = 0.08	T56 = 6.65**	

A rangátlagok Turkey-féle páronkénti összehasonlítása ($k = 6$, $df = 495$)

T12 = 14.96**	T13 = 8.91**	T14 = 7.50**	T15 = 0.93
T16 = 6.61**	T23 = 6.05**	T24 = 22.46**	T25 = 14.03**
T26 = 21.57**	T34 = 16.41**	T35 = 7.98**	T36 = 15.52**
	T45 = 8.43**	T46 = 0.89	T56 = 7.54**

Látható, hogy nemcsak az átlagok, hanem a rangátlagok összehasonlítása is erősen szignifikáns különbséget mutat.

Az adatokkal elvégeztük a sztochasztikus homogenitásvizsgálatot is. „A sztochasztikus homogenitás fennállása esetében mindegyik populációra igaz az, hogy kiválasztva ebből véletlenszerűen egy A egyént, s az összevont többi populációból egy B egyént, az X függő változó A-t jellemző értéke ugyanolyan eséllyel lesz nagyobb a B-t jellemző értéknél, mint kisebb nála.” (VARGHA ANDRÁS, MinStat. 2.4 verzió. Felhasználói füzet. Budapest, 1977. 17.)

Mivel a sztochasztikus homogenitásvizsgálat erősen szignifikáns különbséget mutatott ki csoportok között, ez azt mutatja, hogy a csoportok heterogének, tehát az egyik csoportból egy véletlenszerűen kiválasztott egyén esetében a jellemző érték éppoly nagy valószínűséggel lesz nagyobb, mint a másik csoportban kisebb.

A férfi válaszolók eredményeit vizsgálva ez a kép csak kis mértékben módosul. A Magyarországon kívüli nyelvjárások érzelmi elutasítása itt is nyilvánvaló. A magyarországiak közül azonban a 4. dialektus kapja a legtöbb rokonszenvet, az 1. pedig kevesebbet, mint az összes kérdező esetében.

2. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	3.913	1.593	3.26
2. Csángó	2.769	1.484	1.89
3. Szlovéniai	3.217	0.951	2.52
4. Tiszai	5.391	1.118	5.15

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
5. Palóc	4.174	1.696	3.65
6. Dunántúli	4.957	1.522	4.52

Ebben az esetben is erős szignifikanciát mutat mind az átlagok, mind a rangátlagok páronkénti összehasonlítása. A sztochasztikus homogenitás vizsgálata alapján (erős szignifikancia) itt is heterogén csoportokról van szó.

A női válaszolóknak legjobban a 6. dialektus tetszik. A 4. dialektust nem tartják olyan vonzónak, mint a férfiak, viszont az 1. dialektust többre értékelik, mint a férfiak. A 2. és 3. dialektus elutasítása itt is nyilvánvaló.

3. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.325	1.765	3.88
2. Csángó	2.169	1.576	1.68
3. Szlovéniai	3.169	1.625	2.55
4. Tiszai	4.961	1.499	4.63
5. Palóc	4.208	1.712	3.60
6. Dunántúli	5.078	1.554	4.66

Az átlagok és a rangátlagok összehasonlítása szignifikáns különbséget mutat. A sztochasztikus homogenitásvizsgálat alapján heterogén csoportokról van szó.

A kelet-magyarországi származású megkérdezettek esetében minimális eltérést tapasztalunk csak az összes megkérdezett válaszait tükröző képtől. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ők a kelet-magyarországi nyelvjárásokat kedvezőbben ítélték meg az átlagnál, náluk a listavezető egyértelműen a 4. nyelvjárás, a dunántúli beszédminta, a 6. pedig kevesebb rokonszenvet kap.

Az átlagok, rangátlagok és a homogenitásvizsgálat erősen szignifikánsak.

4. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.313	1.749	3.84
2. Csángó	2.094	1.532	1.59
3. Szlovéniai	3.188	1.786	2.42
4. Tiszai	5.344	1.382	4.94
5. Palóc	4.406	1.898	3.75
6. Dunántúli	4.875	1.621	4.45

Az átlagok és a rangátlagok összehasonlítása szignifikáns különbséget mutat.

A dunántúli megkérdezettek esetében a 6. dialektus, a dunántúli a listavezető, az 5. dialektust viszont kedvezőtlenebbül ítélik meg az átlagnál.

5. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.036	1.753	3.52
2. Csángó	2.250	1.578	1.66
3. Szlovéniai	3.214	1.524	2.66
4. Tiszai	4.929	1.303	4.79
5. Palóc	3.893	1.499	3.32
6. Dunántúli	5.321	1.541	5.05

Az átlagok és a rangátlagok összehasonlítása szignifikáns különbséget mutat.

Budapesti válaszolóink legszebbnek a 4. dialektust ítélték, ettől alig marad el a 6.; a Magyarországon kívüliek megítélésében egy árnyalatnyival több rokonszenvet mutattak a 2. iránt, mint az átlag.

6. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.231	1.693	3.77
2. Csángó	2.538	1.603	1.90
3. Szlovéniai	3.179	1.233	2.56
4. Tiszai	4.974	1.530	4.62
5. Palóc	4.205	1.673	3.71
6. Dunántúli	4.949	1.468	4.45

Az átlagok és a rangátlagok összehasonlítása szignifikáns különbséget mutat, a homogenitásvizsgálat szintén.

A településtípusokat tekintve a nagyvárosiak megítélése alig különbözik a budapestiekétől, nyilván azért, mert ez a két csoport majdnem azonos. A nagyvárosból, a kisvárosból és a községből származók megkérdezettek értékeléseit összehasonlítva az tűnik szemünkbe, hogy a kisvárosból származók viseltetnek a legnagyobb rokonszenvvel a nyelvjárási beszéddel szemben és a községből származók utasítják el ezt a legnagyobb mértékben. A nagyvárosiak a kettő között helyezkednek el.

1. Nagyváros

7. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.364	1.630	3.86
2. Csángó	2.568	1.717	1.91
3. Szlovéniai	3.182	1.317	2.55
4. Tiszai	4.932	1.453	4.60
5. Palóc	4.159	1.751	3.65
6. Dunántúli	4.955	1.462	4.43

2. Kisváros

8. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	4.400	1.826	3.60
2. Csángó	2.320	1.676	1.52
3. Szlovéniai	3.800	1.683	2.74
4. Tiszai	5.400	1.118	4.70
5. Palóc	4.680	1.651	3.68
6. Dunántúli	5.440	1.387	4.76

3. Község

9. táblázat

Változó Ind. Név	Átlag	Szórás	Rangátlag
1. Északkeleti	3.903	1.795	3.68
2. Csángó	1.903	1.165	1.63
3. Szlovéniai	2.677	1.423	2.37
4. Tiszai	4.968	1.602	5.00
5. Palóc	3.871	1.628	3.52
6. Dunántúli	4.871	1.746	4.81

Az átlagok, a rangátlagok összehasonlítása, valamint a homogenitásvizsgálat erősen szignifikáns különbségeket mutat.

5. A 2. és 3. dialektussal kapcsolatos beállítódások

2. Dialektus (csángó)

10/a. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Férfi	23	2.739	1.484	1	6
2. Nő	77	2.169	1.576	1	7

10/b. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Rangátlag	Rangszórás	Minimum	Maximum
1. Férfi	23	60.67	26.96	1	6
2. Nő	77	47.46	27.26	1	7

A női és férfi válaszolók különbsége az átlagnál, de még inkább a rangátlagnál jól megmutatkozik. A nők sokkal jobban elutasították a 2. dialektust, mint a férfiak. A sztochasztikus homogenitás tesztelése még egyértelműbben mutatja a két csoport heterogenitását.

3. Dialektus (szlovéniai)

11. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Férfi	23	3.217	0.951	2	5
2. Nő	77	3.169	1.625	1	7

A nők elutasító magatartása itt is szembeötlő. Az elméleti szórások egyenlőségének vizsgálata a két csoport különbségének erős szignifikanciáját tükrözi. A szórás különbsége azt mutatja, hogy a nők hajlamosak voltak szélsőséges pozitív vagy negatív véleményalkotásra. A férfiak véleménye ezzel szemben a skála közepe felé tömörült, mérsékelt beállítódást tükrözve.

A 3. dialektus esetében a megkérdezetteknek településtípusok szerinti csoportosítása ugyanazt a tendenciát mutatta, mint az egész korpusz esetében. A legnagyobb rokonszenvvel a kisvárosiak viszonyultak a 3. dialektushoz, a leginkább elutasítók a községekben származók voltak, a nagyvárosiak közepes eredményt mutattak.

12/a. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	44	3.182	1.317	1	7
2. Kisváros	25	3.800	1.683	1	7
3. Község	31	2.677	1.423	1	7

12/b. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	44	51.63	26.09	1	7
2. Kisváros	25	61.84	30.18	1	7
3. Község	31	39.76	26.53	1	7

Az elméleti átlagok egyenlőségének tesztelése szignifikáns különbséget mutat a csoportok között, a sztochasztikus homogenitás tesztelése szintén.

Ha a 2. és 3. dialektust összevonnuk, a tendencia változatlan marad, a községbeliek elutasítása még szembeötlőbb.

13/a. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	44	2.875	1.095	1	5.500
2. Kisváros	25	3.060	1.438	1	7
3. Község	31	2.290	1.094	1	5.500

13/b. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	44	55.11	26.29	1	5.500
2. Kisváros	25	57.18	30.79	1	7
3. Község	31	38.56	27.01	1	5.500

Az elméleti átlagok egyenlőségének és a sztochasztikus homogenitásnak a tesztelése egyaránt szignifikáns különbséget mutat a csoportok között.

Külön megnéztük a férfiak és a nők településtípushoz való tartozását a 2. dialektus megítélésében.

Férfiak

14/a. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	12	3.333	1.073	2	5
2. Kisváros	4	2.000	1.414	1	4
3. Község	7	2.143	1.864	1	6

14/b. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	12	15.13	4.603	2	5
2. Kisváros	4	8.625	7.075	1	4
3. Község	7	8.571	7.536	1	6

Nők

15. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Nagyváros	32	2.281	1.836	1	7
2. Kisváros	21	2.381	1.746	1	7
3. Község	24	1.833	0.917	1	4

A 2. dialektus elutasítása a legradikálisabban a községből származó nők esetében nyilvánul meg.

A férficsoporton belül az országrész szerinti megoszlás a következőképpen befolyásolta a 2. dialektus megítélését. Úgy látszik, a legerősebben a kelet-magyarországiak utasították el a 2. dialektust, legrokonszenvesebbnek a budapestiek értékelték, a dunántúliak véleménye a két szélsőség között maradt.

16/a. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Kelet-Mo.	4	1.750	1.500	1	4
2. Dunántúl	8	2.375	1.685	1	6
3. Budapest	11	3.364	1.120	2	5

16/b. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Kelet-Mo.	4	7.250	7.500	1	4
2. Dunántúl	8	9.938	6.863	1	6
3. Budapest	11	15.23	4.813	2	5

A 2. és 3. dialektus összevonásakor a férficsoponton belül a leginkább a kelet-magyarországiak voltak elutasítók, legjobban a budapestiek fogadták el, a dunántúliak véleménye e kettő között maradt.

16/c. táblázat

Csoport	Érvényes esetek	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
1. Kelet-Mo.	4	2.375	1.109	1.500	4
2. Dunántúl	8	2.813	1.163	2	5.500
3. Budapest	11	3.318	0.783	2	5

A továbbiakban helytakarékoság céljából nem közöljük a táblázatokat. Az eredmények minden esetben szignifikánsak. — Megnéztük a 3. dialektus megítélését a származási országrész szerinti csoportosításban is. A Kelet-Magyarországról származók között a nők ítélték meg pozitívabban a 3. dialektust. A szórás terjedelme a férfiaknál szűkebb volt, mint a nőknél. — A dunántúliak esetében, ha csekély mértékben is, de a férfiak véleménye volt pozitívabb a 3. dialektusról. — A budapesti csoportnál a 2. dialektus megítélése esetében a férfiak sokkal pozitívabban nyilatkoztak, mint a nők, a szórás terjedelme a nőknél tágabb volt. — A 2. és 3. dialektus összevonása esetében hasonlóképpen pozitívabban alakultak a férfiak válaszai, mint a nők. — A nagyvárosból származottak esetében a férfiak megítélése jóval pozitívabb volt a 2. dialektus esetében, mint a nőké. — A 2. és 3. dialektus összevonása esetében is érvényesült ez a tendencia.

6. Összefoglalás. — Egyes számú hipotézisünket a feldolgozott adatok nem igazolták. A 2. (csángó) és a 3. (szlovéniai) nyelvjárások elutasítása ugyanis egyértelmű volt, az illabiális *ü*-t tartalmazó 5. (palóc) és a diftongusos 1. (északkeleti) viszont rokonszenvesnek találtatott. Ezt az eredményt a következőképpen magyarázzuk:

Minden szövegünk tartalmaz markáns nyelvjárásiasságokat (diftongusok, *i*-zés, kakuminális *t*, *d*, *ly*-zés, zárt és nyílt *e*-k ejtése stb.). Ezeket a jegyeket egy átlagos magyar anyanyelvű személy nyelvjárásiasságként ismeri fel és értékeli mások beszédében. Néhány ilyen jegy megléte esetén a beszédet pozitív, illetve negatív beállítódás esetén „ízeseznek”, „törölmetszettnek” vagy „parasztosnak”, „primitívnek” ítéli meg.

A 2. és 3. nyelvjárások esetében a nyelvjárásiassági jegyek a többihez képest halmozottan fordulnak elő. Vannak közülük olyan jegyek (a rövid *t*óalak használata, az egyeztetés hiánya, érthetetlen tájszavak), melyek helyenként az iskolázatlan fülű hallgatók számára szinte idegenszerűen hatnak.

Talán még inkább kiemelendő, hogy a szegmentális elemek mellett a szupraszegmentális elemek használata erősen eltér szövegeinkben. Míg az 1., 4., 5., 6. jól tagolt, kiegyenlített tempójú ill. ritmusú, jó előadók produkálta színes szöveg, addig a 2., a moldvai adatközlő túlságosan „zaklatott”-nak tűnik, míg a 3., a szlovéniai beszélő túlságosan gyors, nem eléggé tagolt előadásmódja nehezíti a megértést. A töredezett és az összemosódó két szöveghez képest a többiek — eltérő hangszínt, dallamot, ritmust stb. mutató — felvételei mégis jóval közelebb állónak tűnnek

egymáshoz. Többen megfogalmazták már, hogy valószínűleg az intonáció adja a fő támaszt a megértési folyamat elindulásakor: a szokatlan szöveg, váratlan intonációs megoldások elidegenítenek, távolítanak a hallott szövegtől. Hozzá kell tennünk, hogy mindkét szöveg idegen államnyelvi környezetben élő magyaroktól származik: szükség van tehát annak végiggondolására is, hogy a szokatlan intonációs jellemzők elsősorban belső, nyelvjárási sajátosságként vagy esetleg külső nyelvi hatásként értelmezendők. A továbbiakban tehát feltétlenül szükség van arra, hogy — mivel ez a nyelvjárás az országhatáron belül is nagy területen él — legalább a nyugati nyelvjárástípus több változatát — és több adatközlőjét — bevonjuk a vizsgálat körébe. E kiegészítő kísérlet eredményeként világossá válhat számunkra, hogy a nyugati (azon belül őrségi-hetési) nyelvjárás, vagy pedig annak csupán szlovén államnyelvi hatásra kissé átalakult változata tűnik kevésbé elfogadhatónak a magyar anyanyelvű hallgató számára.

Második hipotézisünk a nők és a férfiak, a kisvárosiak, nagyvárosiak és községből származók eltérő megítéléséről igazolódott.

A férfiak és a nők eltérő viselkedése a legjellemzőbb az, hogy a nők hajlamosak voltak a szélsőséges elutasításra és elfogadásra, míg a férfiak mérsékeltbben reagáltak a dialektusokra. Ezt az eredményt magyarázhatjuk a nők erősebb emocionalitásával.

Köztudott másrészt a nők Janus-arcú viselkedése a nyelvi változatokkal kapcsolatban. Közismert, hogy a nők nyelvileg (is) hajlamosabbak a normakövetésre, mint a férfiak. Ez egyrészt a sztenderd nyelvi norma, a köznyelv készséges elsajátítását jelenti (FISCHER, JOHN L., *Social Influences on the Choice of a Linguistic Variant*. In: H. B. ALLEN (ed.), *Readings in Applied English Linguistics*. 2 Appleton. New York, 1964. 308—9; LABOV, WILLIAM, *The Social Stratification of English in New York City*. Center of Applied Linguistics. Washington D. C. 1966. 501), sőt a hiperkorrekt alakok használatát is (WARDHAUGH, RONALD, *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég, 1995. 291).

A nőket másrészt a dialektológiai szakirodalom joggal tartja a nyelvi örökség őrzőjének. (GRASSI, CORRADO, *Dialektszociológia*. In: *Soziolinguistik...* 679—90.) Ez a kettősség nyilvánul meg a teljes elfogadás — teljes elutasítás antinómiájában.

A település típusa, ahonnan a megkérdezettek származnak, szintén nagy mértékben hatott a dialektusok megítélésére. Az eredmények azt mutatják, hogy a legpozitívabban a kisvárosiak, legnegatívabban a községből származók ítélik meg a dialektusokat. A nagyvárosiak a két véglet között helyezkedtek el.

Ezt a tényt a következőképpen magyarázzuk. A községből származók vannak a legközelebbi kapcsolatban a helyi tájnyelvvél. Talán a Budapestre kerülés sokkja váltotta ki ezekből a fiatal emberekből azt a vágyat, hogy nyelvileg is asszimilálódjanak a nagyvároshoz. Ez pedig a hazai tájnyelv megtagadását, tudatos elutasítását jelenti, amely áttevődik más dialektusokra is. A kisvárosokból érkező fiatalok kulturálisan és nyelvileg is kiegyenlítettebb környezetből származnak, érzelmileg kevésbé van szükségük a váltásra, harmonikusabban viszonyulnak a tájnyelvekhez. A budapesti hallgatók esetében gyakran tapasztalunk öltözködésükben és szokásaikban (háziszóttas ing és táncpajzsa) romantikus nosztalgiákat a paraszti életforma iránt. Ez magyarázhatja elfogadó magatartásukat a tájnyelvekkel kapcsolatban.

Harmadik hipotézisünk igazolódott. A dunántúliaknak jobban tetszett a dunántúli tájnyelv, a kelet-magyarországiaknak a kelet-magyarországi. Ezek a különbségek azonban csak csekély mértékűek voltak.

FODOR KATALIN—HUSZÁR ÁGNES

SZEMLE

Nyíri Antal kilencvenéves

Szerkesztette: BÜKY LÁSZLÓ. Kiadja a József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvészeti Tanszéke. Szeged, 1997. 187 l.

A kötetben a köztisztelőben álló professzort barátai, tanítványai és tisztelői köszöntötték tanulmányaikkal a jeles évforduló alkalmából. Húsz évvel ezelőtt Nyíri Antal 70. születésnapján DEME LÁSZLÓ így fejezte be ünnepi köszöntőjét: „Köszöntöm kollégánkat, barátunkat, Nyíri Antalt. S bár itt babérait próbáltam hevenyészve koszorúba rendezni, azt kérem: ne üljön rajtuk a ránk köszöntő további munkás hétköznapiakban. Ne üljön rajtuk, mert tennivaló van még elég, s mi azt várjuk tőle, vigye végbe munkáját, teljesítse terveit, váltsa be ígéretét” (NéprNytud. 21: 7—8). Az azóta eltelt két évtizedben Nyíri Antal teljesítette terveit, beváltotta ígéretét. Amint Majorosné Novák Beáta összeállításából kiderül, irodalmi munkássága 27 tétellel bővült azóta (5—6), köztük van nagy műve, A Müncheneri Kódex magyar—latin szótára (Akadémiai Kiadó, 1993. 376 l.).

Az emlékkönyvben a továbbiakban 17 értékes írást olvashatunk. A hasonló kötetek szerkesztői gyakorlatának hagyománya szerint azt várnánk, hogy az ünnepeltről szóló tanulmány van a „köszöntő” könyv elején. A kötet szerkesztője azonban a szerzők neve szerint ábécérendben közli az egyes dolgozatokat, így SZABÓ JÓZSEF „Nyíri Antal mint tudós és tanár” című írása csaknem a kötet végére került (143—50). SZABÓ tanítványa, majd pedig munkatársa volt Nyíri professzornak. A tanítvány szeretetével idézi fel tanára pályáját, tanári és tudományos munkásságát, emberi magatartását. Meleg hangon emlékezik vissza az egykori nyelvészeti órákra, amelyeken Nyíri hatására megérlelődött benne a nyelvjáráskutatás, a nyelvtudomány iránti érdeklődés. Majd a Nyíri Antal vezette tanszékre kerülve megtapasztalta az ott uralkodó „munkára, kutatásra serkentő” szellemet, a patriarkális állapotot, amelyben naponta érezhették a beosztottak a professzor jóindulatú támogatását.

Még egy visszaemlékezést tartalmazó írás van a könyvben. HAJDÚ PÉTER, aki professzortársa volt Nyíri Antalnak Szegeden, akkori döntéseinek hátterét mutatja be „Wiener Wahl (Arcképek — tények — állapotok)” című dolgozatában (91—108). Írásából megtudjuk, hogy a bécsi egyetem finnugor intézetének megalapításakor, 1973-ban őt választották meg professzornak az új intézmény élére. Ő azonban nem fogadta el a meghívást, és Rédei Károlyt ajánlotta maga helyett. Döntésében az is közrejátszott, hogy a Művelődésügyi Minisztérium egyik illetékese is ezt javasolta neki. Cikke bevezető részében a szerző megemlékezik Györke Józsefről és Arany A. Lászlóról, akikről méltatlanul kevés szó esik napjainkban. Visszaemlékezése befejezésekként pedig a hazai finnugor szakos hallgatók képzésében mutatkozó problémákról elmélkedik HAJDÚ PÉTER. A nyelvtudományban több ilyen feltáró jellegű tanulmányra lenne szükség, amelyek megvilágítanák az elmúlt évtizedek egyes döntéseinek, eseményeinek hátterét.

A további írások között a nyelvtörténeti, azon belül is az etimológiai tanulmányok vannak többségben. BENKŐ LORÁND „Tokaj — és kapcsolt nevei” című dolgozatában (28—36) elveti azt a nézetet, hogy az Anonymusnál található *Himesudvar* elnevezés a Zemplén megyei, Tisza mellett fekvő Tokajra vonatkozik. Egyes kutatók szerint a középkori *Körév* név is ezt a helyet jelölte. BENKŐ úgy véli, hogy az adatok ezt sem bizonyítják egyértelműen. Szerinte Tokaj helysége és vára a *Körév* nevű tiszai átkelőhely mellett feküdt, „s legfőljebb alkalmi lehetett elvileg különben lehetséges névazonosságuk, illetőleg névpárhuzamuk” (30). A továbbiakban BENKŐ a *Tokaj* név eredetével foglalkozik. A szó török származtatását tipikus nyelvészeti babonának tartja (32), és meg-

győzően bizonyítja, hogy a *Tok* vagy a *Toka* személynévből *-j*, *-aj/-ej* képzővel keletkezett ez a származék. Az ország különböző részein előforduló *Tokaj* helységek elnevezése tehát személynévi eredetű (33—5). A Tisza mellett fekvő település nevének középkori *Tokajd* változatában *-d* helynévképző van, amely később lekopott (36).

GALGÓCZI LÁSZLÓ „Szitokszóvá vált betegségneveink történetéből: a *rosseb* és a *tályog*” című dolgozatában (79—89) bemutatja, hogy a címbe szereplő betegségnevek milyen rosszat kívánó szitkozódásokban élnek nyelvünkben. A *rosseb* (< *rossz seb*) eredetileg különböző eredetű fekélyes bőrbetegségeket jelentett. A szerző szerint dunántúli káromkodásokban szerepel sűrűn (79). Szerintem nemcsak a Dunántúlon használják ilyen összefüggésekben, én magam Szabolcsból, Szatmárból és Hevesből is ismerem. Áttekinti a szerző a *tályog* szó jelentésfejlődését és nyelvjárási alakváltozatait (81—6). A *tályog* eredeti 'daganat, kelevény' jelentéséből fejlődött a „nyílt seb, fekély”. A szónak igen sok alakváltozata él a nyelvjárásokban. GALGÓCZI úgy véli, hogy a *tályog* egyik változata a *tarjag*. Ennek is elsődleges jelentése a 'dagadás, kelés, kiemelkedés a bőrön', és ebből lett a 'seb, fekély' (87). A szó *-s* képzős származékának, a *tarjagos*-nak is van 'sebes, fekélyes' jelentése. Jelentéstani szempontból tehát nincs akadálya a két szó rokonításának. Az alak kialakulásának magyarázatában a *tályog talio* nyelvjárási változatából indul ki. Ez alapján feltételez egy **táljog* formát, amelyből *l > r* változás következtében jöttek létre az *-rg*-t tartalmazó alakok: *tárjog*, *tarjag*, *tarjág* stb. (89). Szitokszóként általában a *tályog* változatot használják, csupán egy átkozódást talált a szerző a *tárjog* alakváltozattal a különböző forrásokban (89).

MIKOLA TIBOR „Szer” című írásában a sokat vitatott szó etimológiájához fűz újabb adalékokat (125—7). Véleménye szerint a szó újabban megismert szelkup és kamasz megfelelői alapján lényegesen módosítani kell a szó PU rekonstrukcióját. Szerinte a szócsalád alapalakjának a PU **ker* formát kell tekinteni.

MOKÁNY SÁNDOR „Szó- és szólásmagyarázatok” című munkájában (129—31) a *göte* 'kárókatona' szót a török eredetű *gödény* alakváltozatának tartja. A *vadóc*¹ 'vad, félénk' és a *vadóc*² 'vadzag' szavakat eredetüket tekintve szétválasztja. Az utóbbi a *vad* és a kihalt *osz* 'zag' összetételéből keletkezett, az előbbit pedig a *vad*-ból képeztük. A *vádol* 'gyalog megy, gázol' tájszó szerint egyes vidékeken közvetlenül a németből, más helyeken pedig délszláv közvetítéssel kerülhetett a magyar nyelvjárásokba. A szerző szerint az „*Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo ierte az ember lányo*” néprajzi szóláshasonlat egy hazai babona hatására született.

VELCSOV MÁRTONNÉ „A *nám* kötőszó latin eredetéről” című tanulmányában (173—7) ismét kénytelen elővenni a kötőszó eredetének kérdését. Főleg az indítja erre, hogy a háromkötetes összefoglaló nyelvtörténeti munka különböző fejezeteiben a szerzők eltérően nyilatkoznak a szó eredetéről. Ezért újabb kódexekből vett adatokkal bizonyítja, hogy a magyar szövegekben szereplő *nám* azonos a latin *nam* kötőszóval, ennek jelentésében és mondatbeli helyzetében is tökéletesen megfelel. A magyar *nám* nem származhat a *lám* módosítószóból, mert az utóbbi kötőszóként nem fordul elő.

B. SZÉKELY GÁBOR „Adalékok az uráli lokatívuszi **m* határozórag feltevéséhez” című írása (159—61) Nyíri Antal régi javaslatához, a PFU **m* rekonstrukciójához kapcsolódik. Egyrészt kiegészíti Nyíri elgondolását azzal, hogy a rag megvolt már az uráli korban is, ha az összamojéd prozokutívuszrag *m* elemét is ide vonjuk. Másrészt az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy a magyar *-va/-ve*, *-ván/-vén* igenévképző *v* eleme azonos az obi-ugor határozói igenevek *m* elemével, ami szerinte szintén az **m* lokatívuszi rag meglétének gondolatát támogatja.

FORGÁCS TAMÁS „A mondatformák vizsgálatából levonható nyelvtörténeti tanulságok” című cikkében a Müncheni Kódex nyelvéből készített valenciaszótár mondattani vonatkozásait ismerteti (59—77).

BÉKÉSI IMRE „Egy kötélverő mester javainak inventáriuma 1817-ben Kalocsán” című dolgozatában két fontos dokumentumot tesz közzé: a kalocsai mester 1817-ben bekövetkezett halálakor készült hagyatéki leltárt és özvegyének 1821-ben történő férjhezmenetelekor készített vagyoni lel-

tárt. A két dokumentum fontos forrása a múlt századi kötélveréssel kapcsolatos szókincsnek, szakmai nyelvhasználatnak, valamint a nyelvjárásnak.

Olvasható a kötetben két tudománytörténeti tanulmány is. DEME LÁSZLÓ „A magyar dialektológia útja” (37—49) című tanulmánya előadásnak készült, amely elhangzott 1993-ban angol nyelven az Atlas Linguarum Europae nemzetközi szerkesztőbizottságának budapesti konferenciáján a külföldi dialektológusok tájékoztatására. A szerző áttekinti a magyar nyelvjáráskutatás történetét. Részletesen szól a magyar nyelvatlasz, az új tájszótár munkálatairól, a nyelvjáráskutatásban fellelhető új irányokról, módszerekről, a dialektológia területének továbbszélesedéséről. DEME tanulmányát érdemes volt közzétenni, mert nemcsak a külföldi kutatók, hanem a hazai érdeklődők is jó áttekintést kapnak belőle a magyar nyelvjáráskutatásról.

H. TÓTH IMRE „Statika, dinamika, nyelvtörténet (Ferdinand de Saussure és Jan Baudouin Courtenay)” című tudománytörténeti tanulmányában Jan Baudouin de Courtenay nézeteinek fejlődését vizsgálja (164—70). Rámutat arra, hogy a kiváló tudósnak a nyelvben tapasztalható statikáról és dinamikáról vallott nézetei hasonlóak a Ferdinand de Saussure által *status* és *motus* (állapot és mozgás) névvel jelölt felfogáshoz (170—1).

A leíró nyelvtan és a nyelvművelés területéről négy munka szerepel a kötetben. M. KORCSMÁROS VALÉRIA „Ige vagy segédige?” című írásában (109—23) számba veszi, mit tartanak az egyes szerzők segédigének. Majd tüzetesen elemzi azokat a szavakat, amelyeket valaki már segédigének minősített. Szerinte a *volna*, *fog*, valamint a névszói-igei állítmány igei elemeként szereplő *volt*, *lesz*, *volna*, *lenne*, *lett* és a *marad*, *múlik* egyértelműen segédigének tekinthető (114). Ezeken kívül a *talál* igét is segédigének tartja, ha főnévi igenév mellett szerepel (120). Úgy véli, hogy segédige az udvariassági kifejezésekben használatos *bátorkodik*, *méltóztatik*, *szíveskedik* és a *tetszik* is (121—2).

PETE ISTVÁN „A jelző mint kötelező mondatrész” című dolgozata egyes hagyományos és strukturalista nyelvtanoknak és tanulmányoknak a jelzőről alkotott téves megállapításaira hívja fel a figyelmet (134—8). Többek között összefoglalja azokat az eseteket, amikor a jelző kötelező bővítményként szerepel különböző mondatrészek mellett. Rámutat arra is, hogy a jelzőt tartalmazó és a jelző nélküli szintaktikai egységek szintaktikai tulajdonságai nem azonosak, mint ahogyan azt egyesek állítják.

ZSIGRI GYULA „Posztalveoláris összeolvadás” című cikkében a *t* végű igeik felszólító módjának alakulását vizsgálja.

SZATHMÁRI ISTVÁN „A »Sportszombat« nyelvéről és stílusáról” címmel a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának 1996-ban készített dolgozatát teszi közzé a kötetben (151—8). A Rádiótól kapott négy kazettát, és az azokon levő adásban elhangzott szövegeket elemzi nagy körültekintéssel a kiejtés, a stílus és a nyelvhelyesség szempontjából.

BÜKY LÁSZLÓ értékes tanulmányokból álló kötetet szerkesztett a kilencvenéves Nyíri Antal tiszteletére. A kötet szerzőihez csatlakozva a Magyar Nyelv munkatársai nevében is kívánunk jó egészséget és továbbra is töretlen alkotókedvet a mindnyájunk által nagyra becsült ünnepeltnek.

JAKAB LÁSZLÓ

Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom

Dunakanyar 2000 Könyvkiadó [Bp., 1997.], 474 l.

A Pannon enciklopédia legutóbbi kötete szakmánk körébe vág. „A magyarság kézikönyve” című, szintén e sorozatba tartozó könyvben (1993.) már volt egy fejezet, amely a nyelv és iroda-

lom kérdéseiről szolt. Azon belül öt szerző által írt hat fejezet tárgyalta 19 lapon a magyar nyelv történetének és rendszerének legfontosabb kérdéseit (565—83).

Most mindez önálló kötet rangjára emelkedett. SIPOS LAJOS főszerkesztő 1996. március 30-án írt előszavát ezekkel a szavakkal zárja: „A Magyar nyelv és irodalom szerzői a honfoglalás 1100. évfordulójának évében, legalapvetőbb törekvéseikben maradéktalanul vállalják Pápay Sámuel majd kétévűszázados gondolatát. Ők is úgy tartják: „... szükséges kötelessége a Nemzetnek, hogy a' maga Nyelvét és Literatúráját ... gyarapítsa, és azt mint szemé' fényét s legföltöbbs kintsét úgy tartsa».” Mindnyáján örülhetünk annak, hogy — a maga nemében egyedülálló módon — nyelvünkről és irodalmunkról egyetlen könyvben, egységes szerkesztésben kapunk színes, érdekes, színvonalas tablót. — A szerkesztőbizottság tagjai: Hajdú Mihály, Hargittay Emil, Jankovics József és Voigt Vilmos.

A könyv nyelvészeti részét HAJDÚ MIHÁLY szerkesztette. A 174 nagy méretű oldal (mintegy 500 gépelt lap) 36 nyelvész közreműködésével készült el. Az egyes kérdésekről szóló fejezetek megírására a téma legjobb szakértőit sikerült megnyernie a szerkesztőnek.

Egy nagyközönségnek szánt enciklopédia a legnehezebb műfajok közé tartozik. Úgy kell tudományos igényűnek, szakszerűnek lennie — mind tematikájában, mind szerkezetében, mind megfogalmazásában —, hogy egyúttal érdekes és közérthető is legyen. Ez lényegében sikerült a szerkesztőnek és a szerzőknek. — Az egyes oldalakon három hasábjába van szedve a szöveg, szép és informatív színes, illetve fekete-fehér képekkel, ábrákkal, keretben kiemelt érdekességekkel illusztrálva. A lapszálon találhatók a jól tájékoztató képaláírások. Minden fejezet végén olvasható a szerző neve.

A nyelvészeti rész négy nagy fejezetből áll: „A nyelv alapjai”, „A magyar nyelv története”, „A mai magyar nyelv rendszere” és „A nyelvhasználat kérdései”. Ezen belül összesen ötven fejezet tárgyalja a különböző részkérdéseket. Egy-egy fejezet 2—6 lap; csak a világ nyelveit mutatja be 13 lap: ez a sok színes képpel illusztrált „nyelvek lexikona” (FODOR ISTVÁN) nagyon jól kalauzolja az olvasót a nyelvek rengetegében. Minden fejezet néhány soros témajelző, lényegkiemelő, vastagabb betűtípussal nyomtatott bevezetővel indul. A fejezeteket alcímek teszik áttekinthetővé. A könyvben való eligazodást jól segíti az is, hogy a lapok fejlécén a páros oldalakon a „nagy fejezet” (pl. A nyelv alapjai), a páratlanokon az aktuális „kis fejezet” címe (pl. A nyelvek típusai) is megtalálható.

A nyelvi kérdések négy nagy témakörbe vonását jónak tartom. Az ezeken belüli témák címei kiemelésében, ezek egymáshoz való viszonyának megítélésében nagy körültekintés látszik. A szerkesztői munkának ez lehetett a legnehezebb része. Logikusan építkezik a mű: a nyelvészet általános kérdései (10—11: HAVAS FERENC), a jelek és rendszerek (12—5: VOIGT VILMOS), a nyelv és gondolkodás (16—7: HAVAS) tematikája után találkozunk az olvasó a nyelv eredetével (18—9: HORVÁTH KATALIN), a nyelvek típusaival (20—2: HAVAS) és a nyelvrokonság tematikájával (26—7: RÓNA-TAS ANDRÁS). Ezeknek az ismereteknek a birtokában már tudja követni a világ nyelveinek rendszerezési lehetőségeiről mondottakat (28—40: FODOR). — Elkerülhetetlen, hogy ugyanazok a kérdések több fejezetben is fölmerüljenek. Az areális nyelvészetről például nemcsak a nyelvek csoportosítása kapcsán van szó (22), hanem abban a fejezetben is, amely a magyar nyelv területi kapcsolatainak típusait és történetét írja le (23—5: ROT SÁNDOR), valamint a nyelvrokonsággal kapcsolatosan is (26). Mindenhol a fejezetcímnek megfelelő aspektusból és terjedelemben kerül szóba a téma.

A nyelvtől, a nyelvektől közeledik a könyv tárgyalási rendje a magyar nyelv felé, természetesen az uráli nyelvcsalád témakörén (43—5: BERECKZI GÁBOR), a finnugor (46—51: BERECKZI ANDRÁS) és az ugor (52—3: BAKRÓ-NAGY MARIANNE) együttélés korszakának bemutatásán keresztül. Az utóbbi években újra föllángoló dilettáns nyelvrokonsítási elméletek burjánzása idején különösen jó, hogy nyelvünk rokonítási kísérleteiről, sőt a nyelvhasználat nyelven kívüli mozgatórugóiról is reális képet kapunk (41—2: PUSZTAY JÁNOS).

A magyar nyelv történetét öt fejezet fogja át. Az első a nyelvtörténet kutatásának titkaiba avatja be az olvasót: a forrásokról és a módszerekről tájékoztat (56—60: HAADER LEA). A továbbiak nyelvtörténetünk egyes korszakait mutatják be: nyelvünk őskorát (61—4: GERSTNER KÁROLY), az ómagyar kort (65—9: ZELLIGER ERZSÉBET), a középmagyar kort (70—3: PUSZTAI FERENC); ezt követi a felvilágosodás és a reformkor, benne a nyelvújítással (74—8: BENKŐ LORÁND), majd a szabadságharcotól az első világháborúig terjedő időszak (79—81: FÁBIÁN PÁL), végül a legújabb kori magyar nyelv helyzete, sorsa (82—3: KISS JENŐ). Mindegyik fejezet a történelmi—művelődéstörténeti háttér megrajzolásával indul, és kettős aspektusból mutatja be nyelvünk életét: egyrészt leírják, hogy mi történt a magyar nyelvvel az adott korszakban, másrészt azt, mi történt a nyelvben magában, tehát mind a nyelvhasználat, mind a nyelvi rendszer történetéről képet kapunk. A szerzők — kényszerű tömörséggel ugyan, de — a változások hátterét, okait, összefüggéseit is igyekeznek megvilágítani. A korszakoknak megfelelően jellemzik többek között a nyelvjáráások és az alakuló norma viszonyát, az írásbeliség és a szóbeliség legfontosabb vonatkozásait.

A mai magyar nyelv rendszerét 15 fejezetre tagolva mutatja be az enciklopédia, a beszédhangtól (86—7: GÓSY MÁRIA) a szövegig (120—1: TOLCSVAI NAGY GÁBOR) terjedő skálán. Örövendetes, hogy a hangsúly és a hanglejtés kérdése is külön fejezetben kapott helyet (122—3: SZENDE TAMÁS). — Az egyes nyelvi részrendszerek tárgyalási sorrendjében azonban némi törés mutatkozik: a hangok (fonémák) után rögtön a szóval kapcsolatos kérdésekről olvashatunk, s csak ezek után következik a szóalaktan, majd a szószerkezetek problematikája. — Ebben a részben a fejezetcímek nem mind egyforma nagyságrendűek: a szóalaktan (92—4: LACZKÓ KRISZTINA) után ugyanis külön fejezet a szóképzés (95—9: B. KOVÁCS MÁRIA), a ragok és jelek (100—1: CSÍKVÁRI GÁBOR), valamint a szóösszetétel (102—3: LENGYEL KLÁRA). A szóalaktanban jó összefoglalást találunk az egyes morfémafajtákról, ezek típusairól, funkciójáról, sorrendjéről stb. és a szóalkotási módokról is. Helyesen utal itt arra a szerző, hogy a két legfontosabb szóalkotási móddal külön fejezet foglalkozik. Az is helyeselhető, hogy a ragozás, jelezés kérdéséről is önálló fejezet szól (talán jobb lett volna a ragozás és jelezés cím, mint a ragok és jelek), de az meggondolkoztat, hogy ez beékelődik a két fő szóalkotási mód közé. E fejezetek sorrendjének kialakításában nyilván a toldalékok szóalakbéli sorrendje vezérelte a szerkesztőt (bár akkor — a szóképzés után — a jelek és ragok sorrend lett volna a jobb). Ezek az észrevételek csak a címek alapján fogalmazódtak meg bennem: maguk a fejezetek világosan, ugyanakkor színesen ecsetelik ezeket a — közhiedelem szerint — száraz kérdéseket.

Több fejezetben érdekes és tanulságos tudománytörténeti visszapillantást is kap az olvasó: például a szófajok rendszerezéséről (90—1: KESZLER BORBÁLA), a magyar szólétkutatás történetéről (107—10: BALÁZS GÉZA). Külön fejezet tárgyalja a szójelentés bonyolult problematikáját (88—9: TOLCSVAI NAGY GÁBOR), valamint a szószerkezetét (104—6: LACZKÓ KRISZTINA). A mondat tanát négy fejezet foglalja össze: a mondat (111—2: LENGYEL KLÁRA), a mondat fajtái (113—4: DEME LÁSZLÓ), a mondategység (115—7: DEME) és a mondatégsz (118—9: DEME).

A mai magyar nyelv rendszerét bemutató fejezeteket is kitűnően válogatott illusztrációs anyag kíséri: fontos szakkönyvek címlapjait látja az olvasó, például a Debreceni Grammatikáét (100), az első akadémiai nyelvtanét (114), beleolvashat Földi János grammatikájának szófaji felosztásába (90), láthatja Kempelen Farkas „beszélő gépét” (87), Brassai Sámuel fiatal- és időskori arcképét (111). A magánhangzók ajakműködés és nyelvvállás szerinti csoportosítását olyan táblázat szemlélteti, amelybe a szájt, az ajkak állása is bele van rajzolva (előlnézetben és oldalnézetben is: 86). Jó ötlet a képzők, illetve a képzett szavak jelentéskülönbségének érzékeltetésére a között két színes illusztráció képaláírása: „Hieronymus Bosch képe látomás”, „Lotz Károly festménye pedig látvány” (95). Vagy a szószerkezet és az összetett szó különbségét jelző kép (egy felnőtt kezének mutatóujját fogja egy gyerekkéz) és aláírása: „Egy kéz megfogása, de ez nem kézfogás!” (102) Jó táblázat tárja az olvasó elé az igei és a névszói-igei állítmány összefüggését (104), a határozók szemantikai rendszerezését (példamondatokkal: 116) s ezzel összhangban a határozói mellékmon-

datok fajtáit (119) stb. Tetszik az a kördiagram, amely az állandósult szókapcsolatoknak a különböző nyelvi szinteken, illetve szintek között való elhelyezkedését szemlélteti (107).

A nyelvhasználat kérdéseit tárgyaló negyedik nagy fejezet gazdag tematikájú. A stilisztika történetétől (126—8: SZATHMÁRI ISTVÁN) az élő stíluson (129—32: SZATHMÁRI) és az irodalmi nyelv problematikáján át (133—5: SZATHMÁRI) a retorikáig (136—9: WACHA IMRE) terjed az első nagy témakör. A nyelvhasználat körébe vonható kérdések kiválasztásában és a fejezetek sorrendjének megállapításában az eddigieknél nagyobb a szerkesztői ízlés szabadsága, és Hajdú Mihály él is vele.

A múlt—jelen—jövő távlatos szemlélete hatja át az itt található fejezeteket. A nyelvművelés (140—3: GRÉTSY LÁSZLÓ), a nyelvi politika (144—8: BALÁZS GÉZA), a társadalom és nyelv (164—7: KISS JENŐ) fejezet sok vonatkozásban összecseng a nyelvtörténeti részek egyes megállapításaival: elsősorban azokra gondolok, amelyek a magyar nyelv helyzetét elemzik a múltban, a jelenben, illetve amelyek a jövőjére vonatkoznak. A középmagyar kori (70) és a reformkori anyanyelvhasználat színtereivel (75) jól egybevetethetők a kisebbségi körülmények között élő magyar anyanyelvűek visszaszoruló anyanyelvi nyelvhasználatának színterei, az államnyelvvél szemben egyre csökkenő használati értéke (83). A ma szempontjából is tanulságos és figyelmeztető erejű az a táblázat, amely a középkori nyelv és nyelvi helyzet összefüggését, pontosabban a latin és a magyar nyelv magyarországi használati körét ábrázolja: eszerint a magyar, illetve más nemzeti-ségi nyelv a népköltészet, a család, a falu, a szóbeli utasítások köré szorult vissza (145). — De a magyar nyelv használata, a nyelv állapota a mai Magyarországon is létfontosságú kérdés. A nyelvművelés hatékonyságát, sőt szükségességét is tagadó felfogással szemben az Akadémia elnökének — a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos — tézisei (tíz tézis) a megszívlelendők; a 2. tézisből: „Az anyanyelv ... A társadalmi, technikai-kulturális fejlődés tükré, és mint ilyen folytonos korszerűsítésre, karbantartásra szorul. Ugyanakkor az anyanyelv a nemzeti-szokásrendi hagyományok őrzője, a nemzeti azonosságtudat letéteményese. Mint ilyen, folytonos ápolásra szorul. Az anyanyelvi érintkezés a jövőendő Európájában is általánosan elfogadott lesz. Ez képezi az oktatás, a törvények, a szépirodalom nyelvét és a helyi emberi-társasági érintkezés általános eszközét”; a 4. tézis: „Az anyanyelv korszerűsítése és a nyelvi képzettség erősítése a polgár versenyképességének feltétele a jövő világgazdaságában és egyetemes kultúrájában. A kis nyelvi kultúrák tagjai könnyen hátrányba kerülhetnek a nagy nyelvi kultúrákba született egyénnel és közösségekkel szemben. Ezért mindent el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúrák tagjai minden szakmában, a köznapi élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek. Az anyanyelvi hagyományok őrzésének, korszerűsítésének kérdése ezért társadalmi és gazdasági kérdés is” (Népszabadság 1997. július 5. 27).

Ebben a nagy fejezetben kap helyet a magyar nyelv oktatása külföldön (149—50: FAZEKAS TIBORC), az írás, helyesírás (151—4: KESZLER BORBÁLA), a nyelvjárások (168—70: JUHÁSZ DEZSŐ) és a regionális köznyelviség kérdése (171—2: FÜLÖP LAJOS), a gyereknyelv (173—5: GÖSY MÁRIA) és a nyelvi humor (176—8: FÜLÖP) olvasmányos fejezete, valamint a személynevek (155—8: HAJDÚ MIHÁLY) és a helynevek (159—63: HAJDÚ) színes problematikája is. A magyar nyelvtudomány története zárja ezt a fejezetet, s egyúttal az enciklopédia nyelvészeti részét (179—83: ZSILINSZKY ÉVA).

A nyelvhasználati és egyéb kérdésekről szóló nagy fejezet is tele van ötletes táblázatokkal, színes illusztrációkkal. Itt jegyzem meg, hogy a kötetben szereplő illusztrációk felirata általában nem jelöli meg a forrást, ahonnan a táblázatok, fényképek stb. származnak (bár van forrásjelölés pl. 88, 171, 172 stb.); ez nyilván terjedelmi és műfaji okokból van így. Hasonlóan járnak el más enciklopédia jellegű összefoglalások is, mint pl. „Az emberiség krónikája” (sorozatszerk.: BODO HARENBERG. Officina Nova, Bp., 1990.), JAMES HARPUR, Heiligtümer für die Ewigkeit. Ein Atlas der Kultstätten. Frederking und Thaler, München, 1995.

Az enciklopédia nyelvészeti részéről még néhány általánosabb megjegyzést szeretnék tenni. A 36 munkatársnak sikerült friss szemléletű, sokoldalú leírást adni nyelvünkről. Mindez nem lehetett könnyű a szűk területi korlátok között. A fejezetekben érződik a szerzők ilyen jellegű küzdelme. Ezt a nehéz feladatot jól oldották meg. Többen ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy a fejezet végén felsorolták azokat a kérdéseket (vagy a kérdések közül néhányat), amelyekről a témával kapcsolatban még szólni lehetett volna. — A fejezetek stílusa, nyelvezete is megfelelő: úgy tudnak a szerzők szakszerűen fogalmazni, hogy közben közérthető magyar nyelven írnak; nem mellőzik természetesen a nemzetközi szakszavakat sem, de mindig meg is magyarázzák őket. (A „pluszkvámperfektum”-ot azért nem írnám magyarosan: 48).

A könyvben olvasható állítások között vannak olyanok, amelyekkel nem mindenki ért egyet, amelyekkel kapcsolatban többféle tudományos felfogás létezik. Egyes szerzők utalnak erre, sőt indokolják is saját álláspontjukat (pl. 103, 105). Mások csak az egyik felfogást közlik (pl. 64, 66, 145). Hosszú fejtegetésekre persze nincs hely, és nem is célszerű a sokoldalú érvelés, a polémia egy ilyen jellegű kiadványban, de valamit talán mégis érdemes lett volna jelezni abból, hogy — főleg a régmúlttal kapcsolatban — nem tudunk mindent biztosan, vagy hogy nem mindenki von le ugyanazokból az adatokból egyforma következtetéseket stb., hogy ilyen a tudományos gondolkodás természete.

A kisebb tévedéseket, sajtóhibákat méltatlan dolog lenne egy ilyen nagy méretű vállalkozással kapcsolatban felsorolni. Néhányat mégis megemlítek, az esetleges következő kiadásra gondolva: a finnugor együttelés korában nem a számrendszer alakul ki, hanem a számnévrendszer (46). Árpád-kori szövegeinkben a mai *gy* hang megfelelője, előzménye a palatális *dzs*’, ezért feltétlenül ki kell tenni a palatálisságot jelölő vesszőt (vagy a *ž* jelölést kell alkalmazni); ha *dzs*-t írunk, félrevezetjük az olvasót, hiszen az így jelölt fonéma ekkor még nincs meg nyelvünkben (66—7). Az uráli kori mássalhangzó-táblázatból hiányzik a *δ* (a szöveg említi: 43). A *higgye* szó morfológiai tagolása nem *higy-gy-e*, a *kellemetlen-ség-e-i-nk-ért* szóban az *-ei-* egyetlen morféma (21), a *barátság-o-sabb-an* szó morfémaikra tagolásában is nyilván „elcsúszott” az *-s-* (94). Néha kimarad egy-egy szó, betű, írásjel; a vessző hiánya furcsa jelentésű mondatot produkál: „holt kultúrafejlesztésre alkalmatlan latin nyelv” (146) stb.

Összességében azt mondhatom, hogy hasznos, jó könyv került ki a szerkesztők és a szerzők kezéből. Valóban enciklopédia, korszerű, friss szemléletű, egyedülállóan teljes körű összefoglalás a magyar nyelvről (és irodalomról), melyet a világ minden táján élő, magyarul értő olvasó, aki nyelvünk és kultúránk iránt érdeklődik, haszonnal forgathat. Széleskörűen tájékoztató és győzőköteti azokat, akik 6000 forintért meg tudják vásárolni.

D. MÁTAI MÁRIA

Hollós Attila, Az orosz szókincs magyar elemei

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 206. sz. Budapest, 1966. 113 l.

1. HOLLÓS ATTILA munkája azoknak a monográfiáknak a sorába illeszkedik, amelyek részben a velünk szomszédos népek, részben néhány olyan nép nyelvének magyar elemeit dolgozzák fel, amelyek nem közvetlen szomszédaink ugyan, de történelmünk folyamán kialakult kapcsolatainknak nyelvi nyomai is vannak (l. Irodalom: DÉCSY, DEZSŐ L., FEKETE, HADROVICS). Forrásanyaga széles körű és gazdag. A forrásokat a szerző igyekezett kézbe is venni az adatok ismételt ellenőrzése végett és azzal a céllal, hogy egyes szavakat bővebb szövegek környezetben adhasson meg. Nemcsak szótárakból dolgozott, több szépirodalmi forrást is idéz. Anyaggyűjtése körültekintő, az egész munka példamutató filológiai pontossággal van felépítve és megszerkesztve.

Az egyes szócikkekben a címszó után (mely alkalmi átvétel esetén félkövérrel, a maguk korában meghonosodott szókölszönzéseknél pedig dőlt félkövérrel van szedve; így a tipográfiai kép szociolingvisztikai információval is szolgál), az adatok (előfordulások) időrendben sorakoznak és általában szövegkörnyezetben, az alakváltozatokkal és az előforduló származékokkal együtt. Külön bekezdésben közli a szerző az egyéb (nem csupán rokon) nyelvek szótörténeti adatait, majd végül a szócikket a vonatkozó etimológia zárja.

2. Szinte automatikusan kínálkozik az egybevetés két viszonylag új, hasonló tárgyú munkával: HADROVICS LÁSZLÓnak a szerbhorvát (1985-ben még így!) nyelv magyar elemeit (Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985.) és GREGOR FERENCnek a szlovák nyelv magyar elemeit feldolgozó, kéziratban már elkészült monográfiájának mutatványfüzetével (A szlovák nyelv magyar elemeiből. Mutatványfüzet. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Bp., 1993.). Az anyagfeltárást és a feldolgozás módszerét tekintve Hollós Attila elődjei útján halad; ezért joggal mondja, hogy a budapesti etimológiai iskola hagyományait követi. Talán időszerű volna ezekből a hagyományokból — amelyek annyi impozáns eredménnyel gazdagították a tudományt — az elméleti tanulságokat is összefoglalni!

3. Hollós Attila munkája azonban különbözik is elődjeitől. A különbség a feldolgozott anyag mennyiségében, a bemutatott kölcsönszavak átvevő nyelvbeli státusában, valamint alaktani viselkedésében figyelhető meg. Szókölszönzésre, idegen szavak átvételére általában akkor kerül sor, ha egy nyelv találkozik egy olyan új fogalommal, amelyre nincs kifejezése. Ilyen esetben vagy átveszi az idegen szót, vagy az idegen minta alapján a maga eszközeivel alkot saját szót vagy kifejezést, azaz a mintaszót mintegy lemásolja; így keletkeznek a tükörfordítások. Az első esetben az átvett szó sorsát az szabja meg, hogy lehetséges-e, akárjk-e, sikerül-e megfelelő anyanyelvi szóval helyettesíteni vagy sem. Ha igen, akkor az idegen szó rövid életű, ha nem, akkor fokozatosan be kell illeszkednie az átvevő nyelv fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai rendszerébe is. Ezen az úton haladva aztán bizonyos idő elteltével az idegen szóból jövevénytű lesz (vö. egyebek mellett: KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 203). A szavak és kifejezések kölcsönös átvételének fő feltétele a közvetlen érintkezés. Mindaddig, amíg az információáramlás nem érte el mai fejlettségét, a közvetlen érintkezésre szomszédos népek között került sor. Ez a közvetlen kapcsolat magyar—orosz viszonylatban a legrégibb időket leszámítva, szemben a magyar—horvát, magyar—szerb, magyar—szlovák vagy magyar—román közvetlen kapcsolatokkal, nem állt fenn. A magyar szavak így legtöbbször egy harmadik (esetleg több) nyelv közvetítésével kerültek az oroszba. Ezt a folyamatot szemlélteti Hollós a m. *köles*¹ → or. *kuleš*, *kuliš*, *kuljaš*, *kuleša* szóval, amely feltehetően ukrán, valamint a m. *szállás* → or. *šalaš*, *šelaš*, *salaš*, *šalaša*, *salaša* szóval (a m. alapjelentés a sz-h.-ban és az oroszban is bővült), amely lengyel közvetítéssel kerülhetett az oroszba a XV., illetve a XVI. sz. végén. A *köles* és a *szállás* is a valach pásztortermínológia szókincsébe tartozik. Ez az étel, illetve lakó- (és ált. tartózkodási) hely, úgy látszik, ismeretlen volt, ezért vették át az őket jelölő szavakat (a *kuleš* először személynévként, majd 1791-ből egy szakácskönyvből, a *šalaš*... valamennyi alakváltozatában 1565—68-tól adatolva). Tehát esetükben új fogalomra átvett, átmenetileg meghonosodott szavakról beszélhetünk. Az alaktani beilleszkedés sem ütközött akadályba, az -*aš*, -*eš* szóvég az átvevő nyelvekben nem szókatlan, a szavak megtalálták helyüket a hímnemű, lágy mássalhangzóra végződő főnevek ragozásában. Hamarosan képzők is járulhattak hozzájuk, így keletkezett a *Kulešev*, *Kulešnik*, *Kulešin*, valamint a *Šalašnikov* személynév, vagy a *šalašik* (kicsinyítő képzős alak), és a *šalašnik* köznévs a *šelašnyj* melléknév. Ugyancsak a XVI—XVII. századi magyar jövevénytű-réteghez tartozik a *gajduk* (< *hajdú*, *hajdúk*), *gusar* (< *huszár*), *tabor*, *šipoš* stb. is, amelyek akkor honosodtak meg átmeneti időre, amikor az orosz könnyűlovasságon belül Rákóczi egykori vezérei megszervezték a huszárságot. (Külön érdemes figyelemmel kísérni az átvevő nyelvbeli jelentésfejlődéseket!)

¹ Az orosz és ukrán nyelvi alakokat latin betűs átírásban közlöm. Ny. I.

A történeti háttérrel a szerző részletesen megvilágítja. Ezek a szavak bőségesen adatolhatók, és valamennyien kisebb szócsaládot is kifejlesztettek. Ide sorolhatók még a *gonved*-on kívül (a m. *honvéd* átvétele, adatolva 1849-ből) a huszárok ruházatával kapcsolatos kifejezések, így *gomb* 1856-ból, (előzőleg már *gombočka*), *mentik* (m. *mente*), az 1855-ből kimutatható *šejtaz* (m. *sujtas*) és a XVII. század eleje óta adatolható *šišak* (m. *sisak*). A *mentik*-kel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy jelentése az oroszban csak 'huszármegvédő', míg például a horvátban, ahol első ízben a szigetvári hős ruházatának leírásában fordul elő Ferenac Črkonál (HADROVICS, UngEl. 357), később 'Mantel' jelentést is kap. (*Mentyék* alakban említi MIKSZÁTH „Szent Péter esernyője” című regényében, utalva a szó „tót” eredetére: „...a vak is megláthatja, hogy Gongolyné híres »mentyék«-je nem sokáig marad gazdátlanul...”; ugyanazon az oldalon hozzáfűzi a magyarázatot is: „Minden jómódú tót prémes mentét vesz a maga asszonyának, amely drága öltöny négy-öt generáción megmarad, s csak panyókára viselik a templomba, hívják pedig tótul »mentyék«-nek.” (Mikszáth összes művei. Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 7, 30).

A *birev*, *birov*, *biro*, *solgabirov*, *solgabiro*, *varmedbe*, *varmede*, *varmeg*, *fjoišpan* a közigazgatás jelentéskörébe tartozó átvételek, amelyek a (kárpát)ukránból mutathatók ki. A *birev* első előfordulása 1490 körül adatolható, majd a XIX. század végéről ismét, *berov* alakban szépirodalmi forrásban 1987/1993-ból, itt azonban zárójelben jelentésmagyarázatot is találunk, ti. *gorodskoj golova* 'a város feje (előljárója)' (Mezőlaborcról van szó); *biro*-ként, azaz honosító képző nélkül 1946-ból van ismét szépirodalmi műből idézve. Csak bővebb szöveggörnyezet alapján lehetne megmondani, hogy vajon a szó átadó nyelvből alakját kifejezett stíluscéllal használja-e az író vagy sem. A szerb realista írók munkáit ebből a szempontból vizsgálva ugyanis arra a megállapításra jutottam, hogy a nem adaptálódott szóalakok használata általában valami környezet, atmoszféra, viselkedés vagy személy speciális, érzelmileg és hangulatilag színezett jellemzéséhez kötött. A *varmegye varmegue* alakban (!) 1895-ben fordul elő (ez szótári adat). Lehetséges, hogy a szó latin betűs írásában az *y-t* írták véletlenül *u*-nak. A többi alak mind későbbi. A m. *főišpán*-t *fjoišpan* alakban DEZSŐ L. mutatta ki 1763-ból. Megvannak pontos orosz megfelelői: *nadžupan*, *glavnyj župan*, de az orosz közigazgatásban ez a funkció úgy, mint a magyarban, nem létezett. E szavak megtalálhatók a horvátban, a szerbben és a szlovákban is, ahol egészen a XIX. század második feléig közhasználatúak voltak. Nemcsak a magyarokkal államközösségben élő horvátok, hanem a szerbek is használták például mind a *birov*, mind a *varmeda*, *varmedija* szavakat, mivel a megfelelő fogalom megjelölésére vagy nem volt saját szavuk (pl. *varmede*, *főišpan*, *főišpan*, *főišpan*, *főišpan*, *főišpan*, *főišpan*, vö. HADROVICS, UngEl. 147, 226), vagy azért, mivel a magyar hatás, esetünkben főként a jogi terminológiában olyan erős volt, hogy a *birov* a nyelvben meglevő szláv szót (*sudac*, *sudija*) sokszor kiszorította. Az ehhez a csoporthoz jelentés tekintetében közelálló *željkar*, *željkar*, *žellery* (m. *zsellér*), *jobbagonj*, *jobbada*, (m.—lat. *iobbagiones*, ill. *jobbágy*) XIX. század végi és XX. század közepi ukrán adatok.

Alaktani beilleszkedés szempontjából érdekes a *koči* (m. *kocsi*) és a *tokaj* (m. *tokaji[bor]*) esete. Mindkettő honosító képző nélkül adaptálódik. A *koči* ebben az alakban plurale tantumként, a *tokaj* pedig a *-j* végű hímnemű főnevek között találta meg helyét. A magyar *kocsi* megfelelői sok európai nyelvben megtalálhatók, azonban csaknem valamennyiben alakilag adaptált formában (vö. sz.-h. *kočije*, *kučije*, n. *Kutsche*, bg. *kočija* stb.); a *tokaj* első előfordulása 1808, de a *tokajskoje* (vino) már 1706-ból adatolható. A sz.-h.-ban 1876-ból van adat a *tokaj*-ra, általánosabb azonban a *tokajac*, de előfordul a német közvetítésű *tokajer* is.

Külön kis fejezetben foglalkozik Hollós Attila a magyarság népvénének orosz nyelvi változataival. Megállapítja, hogy „az *ogre* ~ *ogri* népnév a lengyel nyelvben *Węrzy* alakot nyert, amelyet az orosz nyelv a XVII. század elején, a lengyel—litván királysággal folytatott háború idején *vengry* alakban vett át” (81). Ebből a szócsoporthoz tartozik a *veng(e)r*, *vengrin*, *vengerin*, *vengerec*; *Vengry* 'Magyarország'; *vengerka* 'magyar nő' (egyéb jelentéseit l. 82—4); *vengerskij* 'magyar(országi), Hungarus'. Használatos volt még: *ugrin* 'ua.', *ugorka* 'magyar nő' (egyéb je-

lentésüket l. 85), *ungarskij* 'magyarországi, ungar(länd)isch', s talán itt lett volna természetes helye a *madžar* 'magyar', *madžarec* 'ua.', *madžarka* 'magyar nő', (de egyéb jelentéseit l. 42—43) *madžarskij* és az első ízben 950 táján előforduló *magerě*, majd *madjar*, *madęjar* továbbá a *madęjarin*, *madęjarka*, *madęjarskij* alakoknak is. Hollós nem megy bele az egyes alakok közötti eredeti vagy alkalmi jelentésbeli vagy jelentésárnyalatbeli különbségek bemutatásába. A régi horvátban például az *Ugarska* csak 'Szent István koronája alá tartozó terület' jelentésben volt használatos, míg a *Mađarska*, *Mađarija* megjelöléssel a magyarlakta területeket illették. Jól érzékelteti ezt Ivan Mazuranićnak, a későbbi horvát bánnak 1848. április 10-én kelt „A' horvátok a' magyaroknak. Felelet az 1848-ik Mártzius és Április magyar hirdetményekre” című magyar nyelvű kiáltványra, amelyben a szabadság—egyenlőség—testvériség eszméjének diadaláért folytatandó közös harc jegyében figyelmezteti a magyarokat, hogy „A' horvát korona a' magyar szent koronának hiv társnője „nem Madjariának”; mert ennek koronáját e' földön nem esmeri.” Majd így folytatja: „s azon része a' magyar koronának, a' melly szláv, oláh, német, nem lehet része Madjariának.”

4. Hollós Attila munkája tehát a feldolgozott anyag értékén túl több általános tanulsággal is szolgál, sőt további kutatásra is ösztönöz. Gazdag forrásfeltárása lehetővé teszi, hogy bővítsük ismereteinket az idegen szavak átvételének feltételeiről és körülményeiről, az alaktani és szemantikai adaptáció, sőt az önálló jelentések kialakulásának kérdéseiről is. Noha a bemutatott szavaknak csak kis része honosodott meg a maga idejében az átvevő nyelv(ek)ben, mégis eredményeket ígér a kutatás folytatása a jövevényszók morfológiai viselkedésének bemutatásán kívül az alakilag honosított és nem honosított szavak stilisztikai értékének és a *magyar* népnév-változatok hangulatának feltárásában. Érdemes lenne feleletet keresni arra a kérdésre, hogy a bevezetőben említett tényezőkön kívül mi az oka az egyes jövevényszavak kérészerűségének. Megérné kutatnunk azt is, hogy bizonyos általános jellemzőket meg tudunk-e állapítani az átadó nyelv—közvetítő nyelv—átvevő nyelv viszonyról. HOLLÓS ATTILA adatai, amelyeket a többi európai nyelvből idéz, azt is mutatják, hogy ígéretes eredményeket hozhat a közép- és kelet-európai civilizációs terminológia (pl. jogi és közigazgatási vagy a katonai szókincs) több nyelvre kiterjedő rendszeres összevető vizsgálata is.

A munkát szlavistákon kívül magyar és általános nyelvészettel, valamint szociolingvisztikával foglalkozó kollégáknak, doktoranduszoknak és érdeklődő egyetemi hallgatóknak egyaránt a legmelegebben ajánlom.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Jacques Durand—Siptár Péter, Bevezetés a fonológiába

Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 190 lap

Az úttörő LAZICZIUS GYULA ugyanilyen című könyve után 65 évvel jelent meg ismét tudományos értékű tankönyv erről a témáról J. DURAND és SIPTÁR PÉTER tollából. Létrejöttében három tényező játszott meghatározó szerepet. Egyfelől az, hogy a magyar felsőoktatásban alig néhány éve jelent meg a fonológia mint rendszeresen oktatott tantárgy, s egyre szükségesebbé tette, hogy a hallgatók és a tanárok is korszerű tankönyvi segítséget kapjanak. Másfelől a hazánkban művelt fonológia olyan tudományos színvonalra jutott, amely immár lehetővé tett egy az oktatásban alkalmazható szintézist. Ez a szintézis azt jelenti, hogy a tankönyv tartalmilag megfelel a tudományág elvárásainak; a formája és a használhatósága pedig megfelel a századvégi felsőoktatás igényeinek. Mindezek mellett szükséges volt a megfelelő szerző, aki a nemzetközi eredményeket képes kritikusan figyelembe venni, valamint támaszkodik a saját és a mások kutatási eredményeire, így a külföldi tapasztalatokat nem egyszerűen adaptálja, hanem a szó legszorosabb értelmében alkal-

mazza a magyarra. Nem elhanyagolható a szerzők közül Siptár Péter személyét tekintve az oktatásban való részvétele, a sokéves felsőoktatási gyakorlat, valamint anyanyelvének és az angol nyelvnek olyan szintű ismerete, amely lehetővé tette számára a magyar nyelvű tárgyaláshoz nélkülözhetetlen „szakneologizmusok” létrehozását.

A könyv öt fejezetből és további öt, csak címmel ellátott részből áll. Utóbbiak: az előszó, a jelek és rövidítések, az irodalomjegyzék, valamint a név- és tárgymutató. Az öt fejezet a fonológia alapjaival, a megkülönböztető jegyek rendszerével, a szótag kérdésével, valamint két modern elmélettel, a lexikális és az autoszegmentális fonológiával foglalkozik.

A „Bevezetés” címet viselő fejezet nem a tankönyvbe, hanem a fonológia tudományába történő bevezetés, a fonológia egyértelmű definíciója és elhelyezése a nyelvtudományon belül. A szakszavak és kifejezések pontos meghatározásával, valamint a rendező elvek és eljárások magyarázatával, megfelelő példaanyagon keresztül az olvasó valóban bevezetettik ebbe a tudományba. Igaz, hogy az előzményekről, történeti vonatkozásokról gyakorlatilag nem esik szó, azonban a fejezetet követő „Olvasnivaló” című rész (amely mind az öt fejezet után megtalálható) bőséges, részben annotált adatokat és utalásokat tartalmaz a tudománytörténeti tényekre. Kiegészítésképpen mint történeti érdekességet megjegyzem, hogy a *fonológia* műszó 1854-ben bukkan fel először a magyar szakirodalomban (Bugát Pálnál, vö. VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai K., Bp., 1980.) a *fonetika* szinonimájaként.

A „Megkülönböztető jegyek” fejezet, mint a cím jelzi, a megkülönböztető jegyes eszköztárral foglalkozik. Még a fonetikában jártas hallgatóknak sem könnyű a jegyrendszer sajátosságainak, illetőleg a differenciálási kritériumoknak a megértése és főleg megjegyzése. Lássunk erre egy példát! A hallgatók korábbi hangtani tanulmányai szerint a képzésmódot illetően a mássalhangzók feloszthatók zárhangokra, réshangokra, zár-rés hangokra és pergőhangra. A magánhangzók osztályozásában a *képzésmód* terminus nem szokásos, ott egyéb szempontok szerint történik a rendszerezés (pl. a nyelv kétféle mozgása). A »Képzésmód-jegyek« alfejezet valamennyi lehetséges esetre mindössze három kategóriát használ: a folyamatos/nem-folyamatos képzésmód-jegyet, a késleltetett/hirtelen felpattanás jegyeit, valamint a feszes/laza jegyeket. Ezeken belül természetesen további alcsoportokban különülnek el egyéb sajátosságaik szerint az egyes szegmentumok. Az olvasó egyre jobban „ráhangolódik” a tudományág szemléletére, logikájára, s ez egyre biztosabban segíti a feldolgozást.

A szerzők nem törekszenek arra, hogy olyan tankönyvet írjanak, amely minden kérdést egyértelműen tisztáz, problémamentes, vagyis a valóságtól elrugaszkodott. A könyv nagy érdeme, hogy jelzi a hallgatóknak azokat a kételyeket, bizonytalanságokat, amelyek egy-egy területen adódnak, ezáltal érzékelteti az „élő” tudományosságot, a megoldandó problémákat, és kijelöli a továbbgondolkodás útját. Nagy segítséget jelent ugyanakkor a szemléletes tárgyalásmód (alfejezetekre osztás, táblázatok). Kiemelendő a fejezetek és a feladatok hatalmas példaanyaga, mind a magyar, mind a különböző — ismert és alig vagy egyáltalán nem ismert — nyelvekből vett adathalmaz.

A szótaggal foglalkozó fejezet — a klasszikus fonetikai leírásokhoz képest — új szemléletet tükröz. A tárgyalásmód is szokatlan, új kifejezések sorozatán keresztül jutunk el a *szótag* fonológiai fogalmának és a szótagszerkezet tárgyalásának megértéséhez. A részben vagy teljesen klasszikus beszédtudomány a szótagot legalábbis a beszéd folyamat működési egységeként tartja számon. A fonetikai megközelítésben elsősorban az artikulációs és akusztikai szempontok dominálnak, a nyelvek meglehetősen esetlegesek. Feltétlenül új szemlélet a szótag fogalmának újragondolása, illetőleg a funkciójának elemzése a szegmentumok leírásában. Ezenközben egyre többet tudunk meg a szótag bonyolult viselkedéséről, egyre érthetőbbé válnak a korábbi szakirodalom végtelennek tűnő megállapításai egy-egy kérdést tekintve. Sok mindenre ad magyarázatot a szótagszerkezetnek „kezdet és rímként”, illetőleg a rímnek „mag és zárlatként” történő tárgyalása.

Az ábrázolás a fonológia valamennyi területén központi jelentőségű, de sehol sem öncélú. Különösen jól érzékelhető ez a szótagminták ábrázolási fortélyainál vagy a szótagátfedések szem-

léttetésénél. Tekintettel arra, hogy az olvasó úgyis számos új megnevezéssel, kifejezéssel találkoz-
zik, kevésbé védhető olyan új szó használata, amelyre — ugyanazon funkcióban és értelmezésben
— van hagyományosan használt kifejezés. A hagyományos *hangzóssági hierarchia zengősségi-vé*
nevezése indokolatlan.

A negyedik és ötödik fejezet felfogható úgy is, mint az eddig elmondottak alkalmazása egy-
egy elmélet keretén belül. A lexikális fonológia ugyanakkor mintegy „továblép” a szótagon és
nagyobb, illetőleg más funkciójú nyelvi egységben gondolkodva (is) végez osztályozásokat, ábrá-
zolásokat, leírásokat. A lexikális fonológia első megközelítésben sokkal inkább emlékeztet tör-
vénykönyvre, mint nyelvleírásra. Bármennyire negatív kritikának tűnhet ez a kijelentés, nem az;
csupán annak jelzése, hogy a tradicionális iskolákon nevelkedett olvasó nehezebben képes befo-
gadni ezt a fajta megközelítést. A ciklikus szabályalkalmazás például egészen más nyelvi leíráshoz
vezet, mint amit az elmúlt évtizedekben megszoktunk. A lexikon szintjei is más értelmezést nyer-
nek, mint a hagyományos morfológiai rendszerezés. Ennélfogva újabb és újabb gondolatok for-
málódnak az olvasóban, amelyek újabb és újabb megoldások keresésére sarkallnak. Figyelemre
méltó a posztlexikális fonológiáról szóló alfejezet, amellyel számos olyan beszédjelenség magya-
rázható meg, amelyeket korábban csak leírni volt képes a tudomány.

Az autoszegmentális fonológia is a viszonylag „ifjabb” elméletnemzedékhez tartozik. Az el-
ső híradást róla magyar nyelven éppen Siptár Péter közvetítésével kaptuk a nyolcvanas évek elején
(SIPTÁR, Autoszegmentális fonológia: NyK. 86. [1984.]). Ez az elmélet jelentős mértékben lépi túl
a modern fonológia korábbi s a tankönyv megelőző fejezeteiben ismertetett eredményeit. Ez oda-
vezet, hogy az olvasó már az első oldalon teljes joggal elkeseredhet, amikor megtudja, hogy az ad-
dig feldolgozott, megértett és megtanult folyamatokról kiderül: többé-kevésbé holtvágányokra ve-
zettek. Valójában persze arról van szó, hogy az újabb elméletek igyekeznek azokat a problémákat
is megoldani, amelyek a korábbiak keretein belül nem voltak lehetségesek. A korábbi elméletek
ismerete nélkül tehát a továbblépés ki van zárva. Az autoszegmentális fonológiának több variánsa
van, amelyek egyúttal fejlődési stádiumait is jelzik. Ezek tárgyalása a tonális jelenségekkel kezdő-
dik, majd egyéb szabályok és alkalmazási sajátosságok mutatnak a jelenségek megismerhetőségének
mind mélyebb rétegeibe. A fejezet a magyar mássalhangzók autoszegmentális fonológiájáról szóló
alfejezettel zárul, s ez egyben a tankönyv tartalmi befejezése is. Kristálytisztá jelzés ez arra, amit
a könyv címe egyértelműen kimond: ez volt a „bevezetés” a fonológiába, amelynek tárgyalása
azonban számos aspektusban tovább folytatható.

Fiatalkor körében végzett felmérések szerint a „jó tankönyv” mutatóit az határozza meg, hogy
érdekl-e a tanulót a téma vagy nem. Ha igen, akkor minél több információt tartalmazzon, minél
részletezőbb legyen és sok (megoldatlan) problémát vessen fel. Ha nem érdekli a tanulót (de tanul-
nia kell), akkor csak a legszükségesebb ismereteket a lehető legegyszerűbb tárgyalásban adja elő,
sok ismétléssel segítve az olvasót és alig-alig tartalmazzon megoldatlan kérdéseket. Az „ellentét”
antagonisztikusnak látszik. Az következik-e ebből, hogy korszerű és valóban mindenki számára
megfelelő tankönyv nem létezik? A „Bevezetés a fonológiába” a bizonyíték arra, hogy nem; meg-
alkotható olyan mű, amely feloldja ezt az ellentétet, s képes közel egyformán kiszolgálni az eltérő
érdeklődésű olvasóközönséget. Tárgyalásmódja, nyelvezete, stílusa követhető, világos, nem tudo-
mányoskodó; óvatosan bánik az idegen szavakkal (ha kikerülhetetlenek, zárójelben közli a magyar
megfelelőt); olvasmányos. Mindezt szerencsésen egyesíti a tudományosan elvárt szemlélettel, ki-
fejezésmóddal és gondolatvezetéssel. A hagyományos magyar tankönyvekkel szemben számos
kérdést tesz fel, amelyekkel útbaigazítja az olvasót vagy felkészíti az elkövetkező magyarázatra.
Hol az elméletből, hol a tapasztalatból indul ki; e kétféle eljárást felváltva alkalmazza; az elméletet
a tapasztalati tények mindig alátámasztják, a tapasztalati tények felsorakoztatásából pedig mindig
kirajzolódik az elmélet.

Minden egyes fejezetet az „Olvasnivaló”, majd a „Feladatok” című alfejezetek követik. Az
előző az érdeklődő olvasót igazítja el a részinformációk sokaságában, míg az utóbbi a gyakorlást,

az ismétléseken keresztül történő megértést segíti. Csupán megjegyzem, hogy az általános iskolai tankönyvek egy része hasonló elvek alapján építkezik; a felsőoktatásban hagyományosan használt művek azonban nem vagy csak elvétve; holott éppen ez utóbbi szinten van óriási jelentősége az ilyen jellegű „szelekciónak”.

Az eddigiekből valószínűleg nyilvánvalóvá vált, hogy a recenzens igen nagyra értékeli ezt a könyvet, amely óriási űrt tölt be — kitűnő színvonalon — a magyar felsőoktatás tankönyvei között. Minden tekintetben példamutató és mintaértékű. Csak sajnáltnivaló, hogy a fonológiához legközelebb álló, több évszázados hagyományra visszatekintő tudomány, a fonetika mind ez ideig ilyen vagy hasonló színvonalú könyvet nem tudott felmutatni. A fonológiának tehát van már jól oktatható tankönyve, vannak érdeklődő hallgatók, így remélhető, hogy egyre nagyobb számban lesznek olyan tanárok, akik szerte az országban tanítják is majd ezt a tantárgyat.

GÓSY MÁRIA

Adalékok a Kárpátok folklórszövetség nyelvi jelenségeihez

PACSAI IMRE, A mellérendelő (kopulatív) szóösszetételek a szlovák és az orosz folklórban. Magyar Tudományos Akadémia Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei tudományos testületének közleményei. Nyíregyháza, 1996. 121 l.

KATONA IMRE néprajzkutató írja: „Csak kevésbé ismert és elismert az összehasonlító néprajznak az a megállapítása, mely szerint nemcsak a magyarság képez viszonylagos nyelvi-műveltségi egységet, hanem kívülről nézve a nyelvi-fajtabeli-politikai hovatartozásunktól némileg függetlenül a Kárpát-medence népei is közös műveltséggel rendelkeznek. E viszonylagos kiegyenlítettség azonban nem állapot, még kevésbé teljes egyöntetűség, hanem sokkal inkább olyan összetett-bonyolult folyamat, amely koronként-tájanként és meghatározott embercsoportonként is mindig színképeire bontható. Mindenféle „színképelemzés” azonban nagyon megnehezíti a néprajzi, még inkább az embertani kutatásokat.” (Utak a néprajzhoz — a néprajz útjai. Budapesti Művelődési Központ, Bp., 1992. 145.)

Pacsai Imre mikrofilológiai és areális szemléletű összehasonlító nyelvészeti munkássága a magyar és összehasonlító nyelvtudományt új elemekkel és szemlélettel gazdagítja, egyúttal a magyar nyelvtudomány (és társtudományok, pl. az említett néprajztudomány) számára jelent olyan eredményeket, amelyek föltárhathatnak eddig ismeretlen vagy nem eléggé körvonalazott kapcsolatokat, közelebb hozhatnak bennünket a letűnt korokhoz; illetve a Kárpátok folklórszövetség és kárpáti nyelvi area pontosabb meghatározásához.

Kutatásának központi területe az orosz és a szlovák folklór mellérendelő szóösszetételeinek vizsgálata, érintőlegesen azonban a magyar és a szlovák folklór és nyelv közötti érintkezés. Kiindulópontja a hiányzó, illetőleg nem kellően hangsúlyos „fordított” jövevényszó-kutatás (interetnikus nyelvkutatás, kontaktuskutatás), azonban belül a magyar nyelvtudomány meglehetősen elhanyagolt területe, amikor azt kell(ene) vizsgálni, hogy a magyarból mikor, milyen elemek kerültek át az érintkező nyelvekbe. Magyar—szlovák kapcsolatban a jövevénelemeken belül a mellérendelő szóösszetételek szlovák nyelvbeli kialakulásának, elterjedésének kutatását tűzi ki célul. Megközelítésmódja egyúttal folklórlingvisztikai (ugyan nem használja ezt a szót); a hagyományos folklór nyelvének vizsgálata mindenképpen ide sorolható. A folklórkalkotások nyelvezete a népnyelv stílusjegyeit tükrözi, illetve, ahogy PROPP is mondja: „A folklór jóval inkább a nyelvvel alkot genetikai kapcsolatot, mintsem az irodalommal. A folklórnak, akár a nyelvnek, nincs szerzője, nem egy ember találta ki. Mindez él, önmaga fejleszti magát, növekszik és elhal” (ism. mű 22).

Kutatásmódja egyúttal mikrolingvisztikai: azaz egyetlen nyelvi entitásra vonatkozó. „A mikrolingvisztikai vizsgálat, annak ellenére, hogy csak egyetlen, igen szűkkörű vizsgálatot tűz ki célul, eredményeivel nem fotórészletet, hanem hologramrészecskét képvisel, mely igen sok nem látható részletet is képes rekonstruálni és megjeleníteni a rész és egész sajátos relációja kapcsán” (ism. mű 15). Az ilyen konfrontatív lexikológiai vizsgálatok a nyelvi kontaktusok pszichikai, szociokulturális stb. vonatkozásaira is szolgáltatnak adatokat. Pacsai több munkájában foglalkozott már a mellérendelő szóösszetételekkel, azon belül is az ikerszókkal. (Pl. A mellérendelő összetételek szerepe a keleti és a nyugati szláv nyelvekben: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyházensis*, Tomus 13/C. Nyíregyháza, 1992. 219—25; Az ikerszavak összevető vizsgálatának aktuális kérdései: *MNy.* 1993: 161—7; illetve legutóbbi könyvében ugyanezt vizsgálja az orosz nyelvben: *Ареалные аспекты парных слов в русском языке*. Нирегххаза, 1995.)

A mellérendelő (kopulatív) összetételek kelet-eurázsiai areát alkotnak, s témái a sinológianak, az altajisztikának, az uralisztikának és természetesen a szlavisztikának is. Korábbi, szláv nyelvekre kiterjedő komparatív vizsgálatok bizonyítják, hogy mind az orosz, mind a szlovák nyelvben előfordulnak mellérendelő összetételek. De megfigyelhető egy kelet—nyugati intenzitáscsökkenés. Az orosz nyelvben kelet-eurázsiai, a szlovák nyelvben pedig egy újabb kelet-eurázsiai (!) impulzus okozhatja a gyakoriságot.

A keleti szlávon belül az orosz, a nyugati szlávon belül a szlovák nyelv tartalmazza legintenzívebben a mellérendelő szóösszetételeket. Más oldalról ugyanezt Katona Imre így magyarázza: „A szlovákságnak a morvaktól, csehektől, lengyelektől és ukránoktól való elkülönülése voltaképpen a magyarsággal való tartós és szoros együttélés következménye. Bár a mai (fél)ig független Szlovákia történetírása a kezdetektől fogva meglevő különállást hirdeti, ennek nincs alapja: a magyaroknak és a szlovákoknak *nincs* külön történelmük.” (Magyar népművészeti-néprajzi útikalauz. A magyar népcsoportok és a hazai nemzetiségek. Tankönyv. Bp., 1990. 19.)

A vizsgált „entitás”, a mellérendelő szóösszetételek definíciója. — Pacsai SZEMENASZ sinológiai munkájából idézi a „legkörülhatároltabb” meghatározást: „A kopulatív szóösszetétel esetében a szemantikailag egyenrangú, független morfémák (lexémák) egyesülése megy végbe szintagmatikai síkon. Meg kell említeni, hogy a kopulatív szóösszetételek nem jöhetnek létre a szókinsz bármelyik szintagmatikailag és szemantikailag kötetlen eleméből. Az alkotórészek kapcsolata nem alkalmi jellegű, az egyik feltételezi a másikat és fordítva” (ism. mű 15—16). Vannak szinonim, antonim, asszociatív korrelációk, s ide sorolhatjuk a szóismétlést (kettőztetést), illetve annak egyik változatát, az ikerszót is. (Az álikerszót nem említi meg.) Egyébként megfontolandó lenne a szóismétlések csoportjait ekként meghatározni: 1. teljesen azonos (*sok-sok*), 2. részlegesen azonos (*körös-körül*), 3. divergens jellegű reduplikációk/ikerszavak (*csinja-binja, izeg-mozog*) (ism. mű 97).

Egy különleges szinonima-összetételt is bemutat, a ZELLIGER ERZSÉBET által tolmácsolóhonosító szerepűnek nevezett összetételt. Azonos jelentésű szavak esetében ilyenkor nem megerősítésről, hanem magyarázatról van szó (ism. mű 87). „A kétnyelvű adatközlő szükségesnek tartja a hallgató, a beszédtárs számára mind a magyar, mind szlovák lexikai elemet alkalmazni, mivel bizonytalan annak teljes jelentéstartalmának átdadhatósága tekintetében, s valószínűleg önmagát is igazolni kívánja a helyes nyelvhasználatot illetőleg.” (Ism. mű 88.)

Nem hallgathatjuk el az érdekes folklórlingvisztikai munka nyelvi, helyesírási, valamint bibliográfiai hibáit (pl. több idézett szerzőt nem találunk a bibliográfiában). Dicsérni kell viszont tudomány- és aktuálpolitikai jelentőségét. Reméljük, hogy a magyar—szlovák kapcsolatok minden részletének alaposabb kutatása minél hamarabb a két nép közötti jobb megértéshez vezet. — A legkidolgozottabb fejezet a folklórszövetségek nyelvi vetületeit mutatja be (42), valamint az orosz és szlovák kopulatív szóösszetételeket ismerteti (68). A magyar—szlovák példák bemutatása természetesen nem tekinthető valamiféle egy- vagy kétoldali átadás-átvételnél. Erre figyelmeztet UJVÁRY ZOLTÁN néprajzkutató is: „Több évtizedes vizsgálódásaim és megfigyeléseim nyomán jutottam arra a következtetésre, hogy a folklór területén a klasszikus értelemben vett interetnikus

kapcsolatról nem beszélhetünk. A klasszikus megfogalmazás alatt a néptől néphez való áramlást, az egymástól való szellemi javak közvetlen átvételét értem. Mindazok a példák, amelyet a szakirodalom említ, a hagyományhordozókkal [vagyis a néppel, emberekkel, B. G.] vált magyarrá, szlovákká vagy németté stb. Az asszimiláció azonban végső soron két nép közötti kapcsolat nyomán alakul ki és hoz létre integrációt. Az ide vonatkozó vizsgálatok rendkívül fontos eredményt nyújthatnak a kulturális elemek mozgását, kapcsolódását vagy éppen eltűnését illetően.” (Kapcsolatok és párhuzamok. Tanulmányok, előadások. Folklór és etnográfia 78. Debrecen, 1994. 53.)

BALÁZS GÉZA

KÜLÖNFÉLÉK

A Dialektológusok és Geolingvisták 2. Nemzetközi Kongresszusa Amszterdam, 1997. július 28—augusztus 1.

A Dialektológusok és Geolingvisták Nemzetközi Társasága (ISDG) Budapesten 1993 áprilisában megrendezett 1. Kongresszusa után második összejövetelét Amszterdamban tartotta 1997 nyarán. Annak ellenére, hogy a lehetséges magyarországi résztvevőkhöz a kongresszus híre technikai okokból csak későn, 1996 decemberében érkezett el (a jelentkezési határidő 1997. január 1-je volt), igen szép számú magyar kutató jelezte részvételi szándékát megtartandó előadásának tartalmi kivonatával. A rendező szervek, az amszterdami Vrije Universiteit Bölcsészettudományi Kara és a P. J. Meertens Instituut nevében a szervezők, J. van Marle, J. B. Berns és G. E. Booij tudomásul véve az értesítésekkel kapcsolatos késedelmet, a jelentkezési határidőt igen toleránsan kezelték. (Erről és az érdeklődésről a beküldött valamennyi tartalmi kivonatot tartalmazó kongresszusi programfüzet tájékoztat.) A kongresszus résztvevői között végül mégis kevés magyarországi volt. Név szerint Farkas Judit, Kniezsa Veronika, Kolláth Anna (ő hivatalosan a Maribori Egyetemet képviselte), Molnár Zoltán, Posgay Ildikó, Sipos Mária és Zelliger Erzsébet. Ebben a sajnálatos tényben szerepet játszhatott a részvételi díj magas volta és az ugyancsak sok magyar nyelvészt vonzó párizsi nemzetközi nyelvészkongresszus, amelyet nem sokkal az amszterdami előtt tartottak meg. Meg kell azonban jegyezni, hogy az előzetes jelentkezéshez képest a más országokból jelentkezettek közül is többen maradtak távol. Hazánk képviselőinek csekély számú megjelenése azonban azért is sajnálatos, mert a rendezők a magyar nyelvészeknek fontos szerepet szántak, amennyiben a megjelentek csaknem valamennyien elnöki funkciót is betöltöttek egy vagy akár két szekcióban is.

A kongresszus szakmai programja három teljes napot (hétfő, kedd és csütörtök) és két délelőtti (szerda és péntek) vett igénybe. Minden ülészak a pénteki kivételével plenáris üléssel kezdődött. Ezek előadói: D. R. Preston (Michigan State University, USA), W. H. Veith (Universität zu Mainz), G. de Schutter (Belgium), J. Weitenberg (RU Leiden), W. S. Viereck (Universität zu Bamberg), W. Abraham (RUG, Groningen), G. E. Booij (Vrije Universiteit, Amsterdam). Néhány cím az elhangzott előadásokból: *Characteristics of spoken vernaculars: parsing strategies* (W. Abraham), *Language variation and phonological theory: inflected adjectives in Dutch and related languages* (G. Booij).

A szekcióelőadások nyolc szekcióban folytak párhuzamosan. Ezek a következők voltak: 1. Történeti dialektológia és nyelvi változások; 2. Nyelvatlaszok és tájszótárak; 3. Nyelvjárási rendszerek, nyelvjárástípusok; 4. Számítógépes adatfeldolgozás; 5. Regionális változatok és standard nyelvek; 6. Kétnyelvűség, többnyelvűség, nyelvek kontaktushelyzetben és nyelvhasználat; 7. Nyelvjárási beszéd és nyelvi attitűd; 8. Dialektológia és a rokon tudományok. A sok szekció

egymás mellett futtatása, amely a résztvevők nagy száma mellett a tematikai gazdagság következménye, szükségszerű velejárója a kongresszusoknak. Az ismertető érdeklődése ilyen körülmények között elengedhetetlenül befolyásolja azoknak az előadásoknak a körét, amelyekről szót ejthet. Néhány témát, vállalva a szubjektivizmus vádját, ezek közül is érdemes megemlíteni: A japán nyelvjárások történeti alakulásának különböző útjai (Abe Seiya, Yokohama); Kommunikáció és a nyelvi identitás változása konfliktusos nyelvi környezetben Granada példáján bemutatva (F. Báez de Aguilar, Zürich), Nyelvi változás vizsgálata azonos beszélőkkel az 50-es, 60-as majd a 90-es években történt hangfelvételek alapján (Karl-Heinz Bausch, Mannheim); Dialektológia és nyelvtörténet: a *p* hang változása a svájci németben (Hans Bickel, Basel); A térképlapok előállításának problematikája a Bajor Nyelvatlasz irányjelölő adverbiumainak példáján (Sibylle Reicher, Erlangen); Nyelvjárási változás és nyelvi attitűd az aarai városi nyelvjárás alapján (Beat Siebenhaar, Zürich); Nyelvjárási szótárak a lett lexikográfia távlatában (A. Timuška, Riga), A személyhez kapcsolódó számjelölés a gael nyelvekben (Seosamh Watson, Dublin) stb.

Módszertani szempontból érdekes megemlíteni az új holland dialektikon tervezetét, amelyet az 1874-ben megjelentetett szöveggyűjtemény mintájára, az összehasonlíthatóságot is szem előtt tartva állítanak össze. Ebben a tékozló fiúról szóló bibliai példabeszéd szövegének interpretációja lesz megtalálható az első Dialektikon kutatópontjai közül azokról a településekről, amelyek ma is Hollandiában vannak. Erről a témáról H. Scholtmeijer (P. J. Meertens Instituut) számolt be. Larissa Naiditch (Jeruzsálem) az Oroszország északnyugati részén egykor megvolt német telepek tájszavait vizsgálta. A valamikori telepések eredeti nyelvjárását szándékozott feltárni, de tekintettel volt a nyelvjárási kölcsönhatásokra és az orosz nyelvnek a vizsgált német változatra gyakorolt hatására is.

A magyar nyelvészek kis csoportja változatos témákkal jelentkezett. Kolláth Anna a nyugati magyar nyelvjárások és a köznyelv vonzatstruktúráit vetette egybe magyarországi (Rum községből való) és muravidéki nyelvjárási beszélők nyelvhasználatának az elemzésén keresztül. Molnár Zoltán az osztják és a vogul nyelvjárások egymáshoz való viszonyáról beszélt. Posgay Ildikó az erdélyi értelmiségiek nyelvhasználatában jelentkező *el kell menjek* szintaktikai szerkezetet vizsgálta azal összefüggésben, hogy ez az alakulat a magyar standardnak megfelelő *el kell mennem / el kell, hogy menjek* szintagmák helyett jelentkezik. Sipos Mária a vogul és osztják nyelvben egyaránt megtalálható szavakat abból a szempontból tárgyalta, hogy ezek tekinthetők-e a nyelvrokonságból fakadó közös szókincsnek, vagy pedig egy korábbi areális kontaktus következményei-e. Én a magyar nyelvterület úgyszólván teljességét reprodukáló felső-ausztriai magyar emigránsok nyelvhasználatában jelentkező magyar nyelvi kölcsönhatásokat elemeztem néhány lexéma tanúságtétele alapján.

A szakmai eszmecseréknek további színteret adtak a munkaértekezletek, kerekasztal-tanácskozások, amelyeken előzetes jelentkezés alapján lehetett részt venni. Ilyen ülések voltak a fonológia, a kartográfia témakörében, egy pedig a bevándorlók nyelvével foglalkozott. Személyes tapasztalat alapján erről tudok beszámolni. J. van Marle bevezetője után Caroline Smits és Pieter van Reenen előadása az Iowa államban élő hollandok nyelvjárásának eredetéről és jelen állapotáról szólt. A kerekasztal-vita során a kutatás további menetéről, módszeréről és a felvehető újabb szempontokról esett szó. A téma rokonsága folytán érdeklődéssel fogadták a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatának vizsgálata kapcsán szerzett tapasztalataimat.

A kongresszuson elhangzott előadások szükségképpen viszonylag kevés kutató (a kongresszus résztvevői, még inkább az előadások hallgatósága) számára jelentenek valóságos szakmai gazdagodást. Hogy ez mégse így legyen, a szervezők az elhangzott előadások megjelentetését tervezik. Remélhetőleg ilyen módon a módszerekben, kérdésfeltevésekben gazdag, tanulságos kongresszus a távolmaradtak és a potenciális későbbi érdeklődők számára is termékenyítően fog hatni.

Tájékoztatás: mire használja a Magyar Nyelvtudományi Társaság a személyi jövedelemadó egy százalékából kapott összeget?

Törvényi előírás mondja ki, hogy a személyi jövedelemadó egy százalékában részesülő, úgynevezett kedvezményezett társadalmi szervezeteknek sajtóközleményben kell a széles nyilvánosság elé tárniuk a kapott összeg cél szerinti felhasználását. A Magyar Nyelvtudományi Társaság ennek úgy tesz eleget, hogy a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben teszi közzé tájékoztatását. Tehát azokban a folyóiratokban, amelyek a magyar nyelvtudomány legnagyobb példányszámú központi orgánumai, s amelyeknek az előfizetői között jelentős számban vannak a Társaság támogatói.

A tavalyi társasági közgyűlésen a főtitkári beszámolóban már elhangzott, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997-ben 171.240.— forintot kapott pártolóinak a jóvoltából (MNy. 1998: 102). Ezt az összeget a Magyar Nyelvtudományi Társaság részben a kiadványsorozatában megjelenő köteteknek, részben pedig egyéb, a Társaság égíse alatt napvilágot látó kiadványoknak a megjelentetési támogatására használja föl.

Budapest, 1998. III. 25.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Hutterer Miklóstól*

Röviddel karácsony előtt, váratlanul ért bennünket a hír, elment kedves barátunk, kollégánk, Hutterer Miklós professzor úr.

Tudtuk, hogy az utóbbi időben sokat betegeskedett, de nem hittük, hogy annyira komoly a baj. Még visszacseng bennem a halála előtt egy-két nappal folytatott telefonbeszélgetésünk, amelyben terveiről szólt, hogy sikerült befejeznie alapvető germanisztikai kézikönyvének, a Die Germanischen Sprachen címűnek negyedik kiadását, hogy adjuk ki közösen Bonomi Jenő néprajz- és nyelvjáráskutató hagyatékát, hogy a Magyarországi Német Nyelvatlasz számítógépre vitt adatait ellenőrizni szeretné, hogy nyáron ismét Pesten lesz, és végre megcsináljuk a gót nyelvtan német nyelvű változatát, és szívesen találkozna doktoranduszaimmal, és hogy jár be a grazi egyetemre, s tartja a szemináriumait. Akkor egyikünk sem gondolt arra, hogy ilyen gyorsan távozik közülünk. És milyen módon távozott: ókori szerző munkáját olvasta utoljára, szinte könyvvel a kezében ment el. Halála nagy veszteség a hazai és nemzetközi germanisztika számára, Grazban és Budapesten egyaránt.

Hutterer Miklós 1930-ban született Budapesten. Anyai ágon családja a Vértesből, Várgesztesről (ahogyan ő mondja: Kestits-ről) származott. 1949-ben érettségizett, majd germanisztikát és anglisztikát tanult egyetemünkön. 1954—58 között aspiráns volt Moszkvában Viktor Zsirmunszkijnál, 1958-ban „A Dunántúli-középhegység német nyelvjárásainak hang- és szóföldrajza” c. értekezéssel a nyelvtudomány kandidátusa lett. 1958—68-ig a BTK adjunktusa, 1968-ban akadémiai doktori fokozatot szerzett a germán nyelvek történetét és tipológiáját bemutató alapvető általános germanisztikai munkájával.

1968—70-ig egyetemi docens, majd 1970-től egyetemi tanár volt karunk Német Tanszékén, illetve az akkor alakult Általános Germanisztikai Tanszéki Szakcsoport vezetője, a későbbi Germanisztikai-Romanisztikai Tanszék professzora. 1972-ben vendégprofesszori meghívást kapott a grazi egyetemtől, ahol 1975-től kinevezett egyetemi tanárként folytatta oktatói és kutatói mun-

---

* Elhangzott temetésén, 1998. január 30-án a Farkasréti temető ravatalozójában.

káját, két alkalommal is vezette az ottani Germanisztikai Intézetet. Budapesten szerkesztője volt az *Acta Linguisticának*, Grazban a *Schriften zur Deutschen Sprache in Österreich* c. folyóiratnak. Egyetemünk 1996-ban dr. et prof. honoris causa címmel tüntette ki.

Hutterer Miklós vagy ahogyan barátai hívták: Claus angol- és némettanárok generációinak oktatta a germanisztikai nyelvtudomány alapjait, az indogermán nyelvészet speciális kérdéseit. Kutatásai igen sokrétűek voltak. Iskolateremtő volt a nyelvi szigetek dialektológiájának kutatásában. Neki köszönhetjük a hazai német nyelvjáráskutatás 45 előtti hagyományainak megújított folytatását, a nyelvöldrajz és nyelvészociológia elméleti alapvetéseit.

Olyan időszakban állt ki a kisebbségek nyelve, kultúrája, a hazai nyelvjárási kutatások fontossága mellett, amikor ez nem mindig találkozott a hivatalos körök helyeslésével. Az általa vezetett szemináriumok mindig nagy élményt jelentettek, akár hazai német, jiddis vagy cigány témával foglalkozott. Szelíd iróniával, következetes tudományossággal, nagyfokú toleranciával közölt ismereteket és követelt közvetlen tanítványaitól. Úgy tanított, hogy folyamatosan új és új témákra hívta fel a figyelmet, szinte ösztönözve tanítványait egy-egy témakör feldolgozására.

A tanítvány tiszteletével emlékezem ezekre a budapesti évekre, amelyekben a Piarista közeli épület 3. emeletén a mai skandinavisztika, a Magyarországi Német Nyelvatlasz és Tájszótár, a Hangarchívum, a jiddis és cigány szótár alapjait teremtette meg, ahol füstfelhőbe burkolózva dolgoztunk tanterveken, kérdőíveken, hangfelvételeken. Sokszor gyűjtöttünk együtt nyelvjárási anyagot. Egyik kedvenc kutatópontja Nagyborzsöny volt. Sohasem fogom elfelejteni azt a közvetlenséget, ahogyan adatközlőinknek, szinte bennfentesként — mintha közülük való lenne — tartott kiselőadást a számunkra igen nehezen érthető délbajor nagyborzsönyi nyelvjárás sajátosságairól, szókinéséről, az egykori aranybányaszatra utaló népi kifejezésekről. Nem volt olyan nyelvjárási kifejezés Nagyborzsönyben vagy a Szepességben, Nyugat-Magyarországon vagy a Bácskában, amelyet ne ismert volna. A vele folytatott beszélgetések mindegyike a tudományos megismerés egy-egy fontos állomása volt.

Amikor 60. születésnapjára összegyűjtöttük tanulmányait, akkor derült ki, hogy szinte nem volt olyan kérdése a német dialektológiának, amelyről ne írt volna: az elméleti kérdésektől kezdve nyelvjárási szövegek lejegyzésén át a néprajzi szövegek elemzéséig igen gazdag volt a tematika.

A magyarországi németek is sokat köszönhetnek Clausnak: az 50-es, 60-as években már tevékenyen részt vett a német nemzetiségi gimnázium számára készülő tankönyvek megírásában; a hazai német nyelvjáráskutatás történetének megírásával ugyancsak alapvető munkát készített; szorgalmazta a kutatásokat a német néprajz terén is, elősegítve ezzel is a kisebbség identitástudatának erősítését.

Amikor 1972-ben Grazba ment, először hiányzott nekünk nagyon. Egy időre akkor megtorpant sok minden. Nem folytatódtak a cigány és jiddis szemináriumok, és hirtelen magunkra maradtunk az általa képviselt egyéb diszciplínákban is. Aztán újfajta munkakapcsolat alakult ki. Szívesen jött, ha hívtuk, s távolról is figyelte munkáinkat, segített tanácsaival, bírálataival, útbaigazításaival (Várgesztesi nyári találkozások). Grazból is féltő gondoskodással figyelt Budapestre, vezetett doktoranduszokat és fogadott kandidátusi fokozat megszerzésére készülöket. Bár Grazban a stájer nyelvjárások feldolgozásával foglalkozott, a hazai német dialektusok kutatásához hű maradt, hiszen elméleti jelentőségű munkáihoz az itt szerzett tapasztalatok voltak alapvetőek, mi pedig úgy éltünk és dolgoztunk, mintha közöttünk lenne.

Most megint nagyon hiányzik, most végleg elment, halála nagy űrt hagy maga után Grazban és Budapesten is. Az ELTE Bölcsészettudományi Kara, a Germanisztikai Intézet, a tanítványok és kollégák nevében búcsúzunk.

Professzor Úr, kedves Miklós, Claus, nagyon hiányzol, nem felejtünk el, nyugodj békében!

MANHERZ KÁROLY

Nyíri Antal köszöntése

Két okunk is van Nyíri Antalnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem nyugalmazott nyelvészprofesszorának a köszöntésére: a múlt év, 1997 márciusában töltötte be kilencvenedik életévét, és ugyancsak a múlt év végi közgyűlésen ítélte oda neki Társaságunk, a Magyar Nyelvtudományi Társaság legjelentősebb kitüntetését, a Révai-emlékérmét és -díjat.

1. Köszöntésemet, mivel ünnepeltünkhöz — hála Istennek — szoros baráti szálak fűznek, nem kezdek mással, mint visszaemlékezéssel. 1964 tavaszán a Bölcsészkar ebédlőjében jött oda hozzám Nyíri professzor, és az ő izes, zárt *ē-ző* kiejtésével kedvesen, de határozottan arra kért, hogy vállaljak fél állást a tanszékén, elsősorban a stilsztika oktatására. Igent mondtam. Hat tanéven át jártam Szegedre, utólag is azt állíthatom, nagy hasznomra és örömömre: megkedveltem szegedi hallgatóimat, az egyetemet és ezt a kellemes hangulatú várost; aztán bepillantottam a Mészöly-iskola alkotásmódjába, de a legtöbbet Tóni bátyám igaz és meleg barátsága jelentette. Jól emlékszem, szinte minden péntek délután, óráim végeztével kísértáltunk a Tiszáig, majd a Tiszaparton ballagva (ezt egyébként soha nem hagytam el, akkor sem, ha Tóni bátyám valamilyen oknál fogva nem jöhetett velem) a Virág cukrászdában kötöttünk ki, és egy habos kávé mellett folytattuk a meghitt beszélgetést: a tanszéki munkáról, kutatásainkról, családi dolgokról, mindenről, ami barátok között szóba jöhetett. Oldó és építő volt minden beszélgetésünk. A tanszéken szintén nyugodt, kellemes hangulat uralkodott. Nehezen is hagytam ott 1970-ben Szegedet, ELTE-beli teendőim megszorodása miatt. De a barátságunk Tóni bátyámmal megmaradt, csak ritkábban került és kerül sor elmélyültebb beszélgetésre, a levelezés pedig mindezt csupán igen kis mértékben pótolhatja.

2. Nyíri Antal — mint oly sokan, jómagammal együtt — a nyelvjárásgyűjtéstől és -feldolgozástól, továbbá középiskolai oktatás közben indult el tudósi pályáján, hogy aztán kutatását kiterjessze a nyelvtörténetre és a mai nyelvre irányuló nyelvészetnek úgyszólván minden ágára. Nálam sokkal illetékesebbek már bemutatták a munkásságát .gy-egy évforduló alkalmával (PAIS DEZSŐ: MNy. 1969: 122—4; BENKŐ LORÁND: MNy. 1977 382—4; DEME LÁSZLÓ: Népr. és Nytud. 21. 1977: 5—8; HAJDÚ PÉTER: MNy. 1988: 116—9; KÁROLY SÁNDOR: Népr. és Nytud. 31—32. 1987—1988: 5—7), én tehát ezúttal csupán összefoglaló megjegyzéseket teszek, és kiemelem ünnepeltünknek néhány különösen nagy hatású munkáját, illetőleg tudósi és emberi egyéniségének legjellegzetesebb vonásait.

3. Ha egy szóval akarnám jellemezni Nyíri Antal munkásságát az érintett diszciplínák és az alkalmazott módszer felől, sokoldalúságát említeném. Foglalkozott a nyelvtörténeten belül hangtörténettel, szó- és szólástörténettel, történeti alaktannal — benne a törendszert és az igeragozást, az igeneveket érintő kérdésekkel — és mondattörténettel is. De mindjárt hozzátehetjük, hogy ezek mögül sohasem hiányzik a finnugor háttér. Az említett sokoldalúságot a Müncheni Kódexnek paleográfaiilag megbízható, párhuzamosan a latin szöveget is közlő, betűhű kiadása (1971.) is képviseli. A bevezetés pedig — mint a fűlszöveg utal rá — „áttekinti nyelvemlékkiadványaink történetét, különös tekintettel a Müncheni Kódexre, megindokolja ennek a kiadványnak a szükségességét, jellemzi a kézirat paleográfiai sajátosságait, a kódex másolóit, kiemeli a nyelvemlék néhány fontos nyelvjárási jelenségét, részletesen tárgyalja a Bécsi és a Müncheni Kódex *ē*, *e* és *é* betűinek hangértékét, bemutatja a kódex helyesírási rendszerét és a rövidítéseket.” Ezt a művét csak betetőzte a kódex magyar—latin szótárának gondos megjelentetése (1993.). A nyelvtörténet mellett Nyíri Antal tudósi tevékenységének másik fő területe — több renden is érthető módon — a régi és mai nyelvjárások vizsgálata. „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” (1939.) amellet, hogy kitűnő nyelvjárásleírás, a jelentésalkalmazásának sem mindennapi példája. „A kiháló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai” című munka (1948.) meg azt jelzi pregnánsan, hogy szerzője nyelvi vizsgálódásaiban rendkívül sokat ad a művelődés- és tárgytörténetre. Mindkét tanulmány — sok mással együtt — arról tanúskodik továbbá, hogy Nyíri Antal mesterének, Mészöly Gedeonnak az örökét folytatva és kiteljesítve a hazai etnolingvisztikának, a néprajz

és a nyelvtudomány egymásra utaltságának, egymás kisegítésének korai és hatásos képviselője. De nem idegen ünnepeltünkől a mai magyar nyelv búvárlása sem: mintaszerűen értekezett például a hangsúly és a hanglejtés problémáiról (1976.). És akkor még nem szóltam a szintén nagy körültekintéssel megírt nekrológokról, megemlékezésekről és az ismertetésekről, recenziókról. (A felsorolt munkák adatait l. a Nyíri Antal munkásságát felsoroló bibliográfiákban: Népr. és Nytud. 21. 1977: 9—33, valamint „Nyíri Antal kilencvenéves”. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 1997. 5—6.)

4. Módszerének sokoldalúságát minden bizonnyal már az eddig említettek is bőven igazolták. Hadd tegyem mégis mindehhez hozzá, amit Nyíri professzor Mészöly Gedeonra emlékezve leírt, tudniillik az — mutatis mutandis — őrá is vonatkozik: „... sohasem előre elgondolt tételt akart igazolni, hanem mindig a nyelvi tényekre hallgatott, azokat magyarázta meg mindig a megoldandó kérdéshez igazodó módszerrel. Ezért gyakran találta szemben magát úgynevezett »jól megalapozott elméletekkel«, amelyek adatainak, helyes nyelvtörténeti szemléleten alapuló érvelésének súlya alatt összeomlottak, vagy ha ez nem történt is meg, esendővé váltak az újabb igazolási kísérletek ellenére is.” (NyK. 1960: 151.) Egyébként nem hódolt be divatos — később mindig időlegesnek bizonyult — módszereknek, elméleteknek, jöllehet az újtól sohasem zárkózott el.

5. Nyíri professzor számára családján kívül három dolog létezik: a nyelvnek, az azt beszélő embernek és a nyelv tudományának a szeretete. Életének fő feladata: a nyelvet kutatni, a nyelvet tanítani, mégpedig bármilyen fokon, de mindig lelkiismeretesen és mindig lelkesedéssel. Ez vezette abban is, hogy évtizedeken át hűségesen és odaadással irányította Társaságunk szegedi csoportját, és hasonló módon mindig szívén viselte az egész Magyar Nyelvtudományi Társaság ügyét. Nagyon is megérdemelten ítélte hát oda Társaságunk Nyíri professzornak a Révai-emlékérmét és -díjat.

6. Kedves Tóni Bátyám! Mit kívánhatnék Társaságunk nevében is ezúttal Neked, nyelvünk és nyelvtudományunk szerelmesének, az igaz barátnak? Azt, hogy légy közöttünk erőben, egészségben még nagyon sokáig, és képviseld az említett nemes célokat, mert azokra most különösen nagy szükség van! És gondold, álmodd tovább nyelvünk alakulásának útját, szavaink, szólásaink, igeneveink, valamint nyelvjárásaink történetét, és segítsd mai nyelvünk szerencsés továbbfejlődését!

SZATHMÁRI ISTVÁN

E. Abaffy Erzsébet köszöntése 70. születésnapján

Hogyan lehet köszönteni azt, aki a leghatározottabban tiltakozik mindenfajta ünneplés ellen? Aki nemcsak szavaiban, hanem lényé legmélyén is elhárítja, hogy személye a figyelem középpontjába kerüljön? Talán úgy, ha minél egyszerűbb szavakkal, s hozzá illő tömörséggel a következő kérdésre keresünk választ: mivel gazdagította egész eddigi munkássága a magyar nyelvtudományt?

A kibontakozó területek közül történetileg is első, s arányaiban is egyik legfontosabb a XVI. századi magyar nyelv, s ezen belül különösen a misszilisek kutatása. Az ebben rejlő tematikai lehetőségek szinte beláthatatlanok. Hiszen a kiindulópont maga a szövegolvasás: a kéziratok olvasati, paleográfiai nehézségeivel való megküzdés. (Milyen kevesen tudnak missziliseket olvasni! S milyen nagy szükségük van fiatal kutatóknak az ilyen irányú segítségre! Jellemző és örömdetes tény, hogy a Régi Magyar Levéltár sorozat jelenlegi munkálatai E. Abaffy Erzsébet szakmai ellenőrzésével zajlanak.) Az itt szerzett szakértelem adja meg az alapját a szövegközléseknek, melyek révén a középmagyar kor kiadott nyelvemlékei egyre nagyobb számban állhatnak a kutatás rendelkezésére. Abban, hogy ez valóban így is van, E. Abaffy Erzsébet személyes munkássága elsőrendű szerepet játszik. Hiszen — ha fellapozzuk a Magyar Nyelv évfolyamait — 1955-től rendszeresen

találkozunk ilyen típusú közleményeivel: „Levél Batthány Boldizsárhoz” (1955: 498—500), „Egy Vas megyei nő levele férjéhez a XVI. század végéről” (1958: 137—8), „Magyar diák bécsi levele 1543-ból” (1966: 496—7) stb. Forráskiadó munkásságának betetőződése a Dunántúli missilisek a XVI. századból c. kiadvány (MNyTK. 121. sz.), mely gyűjtéséből 70 kéziratos levelet közöl, a válogatás során gondosan ügyelve a sokoldalú elemezhetőség szempontjára. Ezzel párhuzamosan — ugyancsak az 1960-as évek második felében — jelennek meg azok a monográfiák, melyek a frissen feltárt anyag feldolgozását adják, valósággal utat törve új nyelvészeti területek felé. Az egyik központi irány a történeti nyelvjáráskutatás: a Sopron megye nyelve a XVI. században c. könyv (Nyelvészeti Tanulmányok 7. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.) nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy pontról pontra megrajzolja egy-egy hely nyelvjárási képét, majd diakrón hosszmetsetet vázoljon fel (a XII.-tól a XX. századig!) Sopron megyének a történeti adatok tükrözte nyelvjárási jelenségeiről, végül áttekintést adjon a XVI. századi dunántúli regionális nyelvi norma kérdéséről. Olyan teljesítmény ez, melynek úttörő jellege ma is tökéletes élességgel rajzolódik ki — talán annál is inkább, mert ezen a csapáson azóta olyan kevesen jártak. Egy másik terület a fönt jelzett emlékek helyesírástörténeti problematikája, melyet ugyancsak egy összefoglaló mű elemez (XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. NytudÉrt. 62. sz.). S mindez — a kutatás logikájának belső törvényei szerint — nemcsak a korábban fölmerült kérdések tisztázásához, hanem új meg új kérdések felvetődéséhez is vezet. Ezek közé tartozik az, melyet már a szerző legelső publikációja megfogalmazott: „Író és nyomdász viszonya XVI. századi nyomtatványainkban” (MNy. 1953: 28—35), s mely önmagában is érzékeltetni tudja, hogy olyan terület feltérképezésére vállalkozik a kutató, ahol hangtörténet és helyesírástörténet, nyelvjárási problematika és a normatív törekvések vizsgálata a legszövevényesebb módon kapcsolódik össze, s ahol a nyelvészeti kutatásoknak az irodalomtörténet és a művelődéstörténet számára is van mondanivalójuk. Ha meggondoljuk, hogy e sokféle, szorosan összefüggő, de egyszersmind sok irányba vezető kérdés szinte egyszerre merül fel E. Abaffy Erzsébet munkásságában, sőt annak éppen legelső szakaszában, joggal tűnődhetünk el, milyen szakmai kvalitások együttese kell ahhoz, hogy ilyen művek sorozatával kezdődjék egy pálya. Számomra fő tanulásként ez domborodik ki: az igazi kutató egyik elsőrendű jellemzője a bátorság.

Második nagy területként a hangtörténet emelkedik ki, mégpedig olyan módon, hogy a fenti problematikában már a kezdet kezdetén jelen van, sőt központi szerepet játszik; ugyanakkor rögtön túl is mutat annak keretein (vö. Az *l* hiátustöltőről: MNy. 1955: 213—8). Jellemző tény, hogy azoknak az átfogó szemléknek a sorában, melyek az 1950-es, 1960-as években egy-egy tudományterület egészéről olyan elmélyült elemzést tudtak adni, a hangtörténeti kutatások összefoglalását E. Abaffy Erzsébet készíti (MNy. 1958: 574—91, 1968: 364—72, 487—96). Ugyancsak figyelemreméltó, hogy érdeklődése igen korán az ősmagyar kor, s azon belül is a rendszertani összefüggések felé fordul (vö. Szóvégrendszerünk az ős- és az őmagyar korban. A szóvégi redukálódás: MNy. 1974: 430—40). Ennek a kettős szempontnak az érvényesítése vezérmotívumként jelenik meg legutóbbi, az 1990-es években írott dolgozataiban (BenkőEml. 27—30, BárcziEml. 9—20, SzathmáriEml. 15—9, MNy. 1994: 421—34), melyek valóságos térképvázlatot adnak az ősmagyar kor egyes, eddig feltáratlan területeiről. Jellemzője ezeknek az írásoknak, hogy a legújabb etimológiai szintézisek (UEW., EWUng.) alapján beható vizsgálatnak vetik alá az ősmagyar szókincs egészét — azon belül is külön a jövevényszó-rétegeket —, gondosan elemezve az egyes hangok és hangcsoportok viselkedését különböző fonotaktikai helyzetekben. E nagyszabású kutatómunkát a szempontok újszerűsége teszi rendkívül eredetivé. A funkcionális szembenállások állandó szem előtt tartásával olyan kérdések kerülnek itt előtérbe, mint a változásokban érvényesülő „húzó lánc” szerepe, az egyes hangoknak különböző helyzetekben való előfordulása, sőt fonematikus megterheltsége (mennyiségi mutatókkal), a kombinációs készség jellemzői — s mindez olyan megközelítésben, mely képes arra, hogy az elmozdulásokról, s így az ősmagyar kor — mindig nehezen bevilágítható — kronológiájáról is számot adjon. Öröndetes tény, hogy ez

a mindvégig jelen lévő hangtörténeti szál éppen napjainkban egy új szintézis kialakítása felé vezet: a készülő magyar nyelvtörténeti tankönyvben a hangtörténeti fejezeteket E. Abaffy Erzsébet írja.

Az életmű egészének harmadik nagy kutatási területeként a magyar igeragozás vizsgálatát emelhetjük ki. A kezdetek itt is a XVI. századi anyag elemzéséhez kapcsolódnak. Először ebből kiindulva, majd egyre határozottabb elméleti érdeklődéssel egymással összefüggő nyelvtani kategóriák egész sorát vizsgálja meg a szerző: így a tranzitív és intranszitiv igék (MNY. 1972: 190—7), a szenvedő (MNYj. 1973: 17—26), a műveltető (MNY. 1977: 9—19, 176—88), valamint a mediális igék problematikáját (MNY. 1978: 280—93, 1979: 329—31, 1980: 165—75), jelentősen tárgyítva a kutatás szempontjait az általános nyelvészet felé. Másfelől az igetővek (különösen a *teszen* : *tőn* típus) történetének néhány régóta vitatott kérdését is újragondolja, s az ősmagyar kori rendszerek egymás mellé állításával, s bennük a többszörös grammatikai homonímia számbavételével egészen új megközelítésből ad rájuk átfogó magyarázatot (MNY. 1982: 416—25, 1988: 401—15). Az igei paradigmára irányuló kutatások tekintetében a szintézist A magyar nyelv történeti nyelvtana jelenti: a kezdetektől az őmagyar kor végéig mind az igemód- és igeidőrendszer (I: 104—21, II/1: 120—83), mind az igei személyragozás (I: 122—59, II/1: 184—238) bemutatását E. Abaffy Erzsébetnek köszönhetjük, aki a rá jellemző erős logikával, rendszerszemlélettel, intellektuális fegyvellemmel építi fel fejezeteit, igen sok ponton új értelmezését adva e hatalmas terület egyes kérdéseinek, egyszersmind új irányokat jelölve ki a kutatás számára. Ez utóbbiak közül külön kiemelendő a latin nyelv hatása a XV—XVI. századi magyar igeragozásban, melyet egy tüzetes tanulmányban elemez (BALÁZS JÁNOS SZÖR., Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp., 1983. 113—79).

Az eddigiek során azoknak a főbb vonásoknak a fölvezetésére törekedtünk, melyek a tudós egyéni kutatásaiból rajzolódnak ki. E. Abaffy Erzsébet munkásságában mindezek mellett a szerkesztői, szövegkiadói, s velük összefüggésben a tudományszervezői tevékenység is egyre komolyabb feladatkörként jelenik meg. Hiszen A magyar nyelv történeti nyelvtanának munkálatai során (Főszerk. BENKŐ LORÁND. I. A korai őmagyar kor és előzményei. Bp., 1991., II/1. A kései őmagyar kor. Morfematika. Bp., 1992., II/2. A kései őmagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Bp., 1995.) tagja a munkaközösség egészét irányító és összefogó négytagú tudományos szerkesztő bizottságnak. Ugyanebből a tisztségből és felelősségből adódóan ő gondolja a morfematika teljes anyagát (társzerkesztő az I. kötetben, szerkesztő a II/1-ben). Hasonlóan meghatározó szerepet játszik abban a szövegkiadó tevékenységben, mely az 1980-as évek közepén indul meg az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén, s mely egyrészt A magyar nyelvtörténet forrásai, másrészt a Régi Magyar Kódexek c. sorozat kötetének megjelenéséhez vezet. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ezeknek a sorozatoknak a sikere E. Abaffy Erzsébet munkáját dicséri, aki — ha irányító szerepet vállal — mindig önmagára osztja az első feladatot, s aki a szervezés nagy felelősséggel járó feladatkörén túl) hol a teljes szöveg közreadójaként, hol a diákok munkájának irányítójaként, hol az átirat ellenőrzőjeként veszi ki részét egy-egy kötet munkálataiból. S ami igen lényeges: nevel ezzel fiatal kutatókat a régi szövegek szeretetére, filológiai igényességre és tudományos etikára.

Ezzel — szinte észrevétlenül, ám a dolgok belső logikája szerint törvényszerűen — E. Abaffy Erzsébet munkásságának egyik legfontosabb összetevőjéhez érkezünk. Ez a következőképpen összegezhető: egész pályafutása az egyetemi oktatáshoz kötődik. E tény kétségtelenül kihat kutatói habitusára is: a világos fogalmazás, az áttekinthetőségre való törekvés, az érvelés ereje és a meggyőzés igénye minden írását jellemzi. Ugyanakkor ki tudná felmérni egy sok évtizedes tanári pályája teljes hatását? Csak elemeket villanthatunk fel belőle: azt, hogy a ma középkorú vagy fiatalabb nyelvésznemzedék sok-sok tagja gondol rá köszönettel azért az indításért, melyet tőle kapott — azért, hogy óráin a nyelvtudomány szépségét felfedezhette, s azért is, hogy olyan tanárral találkozhatott, aki felelősséget, sőt elkötelezettséget érez diákjai iránt, s minden erejével támogatja fejlődésüket és szakmai jövőjüket. S az egymást váltó diáknemzedékek hosszú sorában egy olyan

tanár képe él, aki legendásan szigorú és példamutatóan igazságos, akitől kivételesen sokat lehet tanulni, s akihez — éppen ezért — mindig tódultak a diákok. Kell-e erre beszédesebb példa, mint amit a közelmúlt kínál? Aktív egyetemi tanári pályájának utolsó félévében egyik csoportja tagjainak olyan volt az örörendje, hogy egyetlen közös időpont kínálkozott: hétfő reggel 7 óra... Aki ismeri az egyetemi életet, tudja, hogy erre gondolni is képtelenség. És lám, tanárához ragaszkodva az egész csoport egy emberként igent mondott — és teljesítette is vállalását.

A tanári pálya egyik kulcsszava a közvetítés: az elődöktől kapott tudás és szemlélet továbbadása az utánunk következőknek. E. Abaffy Erzsébet ezt a továbbadandó örökséget Bárczi Gézáttól kapta: ő volt az a mester, akinek tanítása és szellemisége irányadó volt és maradt számára. Ha visszatekintünk egész pályájának ívére, a kezdőpontot a debreceni egyetem jelenti, a további kibontakozást és kiteljesedést az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett sok évtizedes munka hozza — a jövőre nézve pedig kiindulópontul szolgálhat egy bizonyosság: az alkotó élet szempontjából a születésnap sohasem fordulópont. Legfeljebb a kollégák, barátok, tanítványok számára ad alkalmat arra, hogy tiszteletüket és jókívánságaikat kifejezzék. Kívánunk tehát E. Abaffy Erzsébetnek töretlen munkakedvet, jó egészséget és további eredményes, örömteli alkotómunkát.

KOROMPAY KLÁRA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Melléklet a „Nagyszótári tervek és lehetőségek” című közleményhez*

Itt szócikké formálva közreadjuk azokat az adatokat, melyek a régi (1960 táján lezárt) nagyszótári gyűjtésből érdemesnek mutatkoznak arra, hogy az *út* főnévnek XVIII—XX. századi írásbeli használatát reprezentálják. A szakmai tanácskozáson bemutatott szócikk-részlet (I. MNy. 1997: 195) az írásbeli és szóbeli véleménynyilvánítások után tetemes átdolgozásra szorult. Ki kellett hagyni kevésbé fontos idézeteket vagy idézetrészleteket, a nem frazeológiai értékű szókapcsolatokat pedig a szó jelentésén (vagy aljelentésén) belül időrendbe sorakoztatni. Csak a kiemelt, sajátos jelentésű (s ezért frazeológiai jellegű) szókapcsolatok maradtak nyelvtani jellegük szerint (s ezen belül meghatározott betűrendben) felsorolva. Ámbár sikerült így az *út* I. jelentésének bemutatott anyagát majdnem a felére csökkenteni, a frazeológiai jelentésegységek bősége miatt az egész cikk mégis meglehetősen terjedelmes lett. De ha összehasonlítjuk ezt a háromezernyi adatból kiemelt 885 nyelvhasználati dokumentumot a GÁLDI útmutatásai alapján összeállított *fa* nagyszótári próbacikkével, melyet valamivel kevesebb adatból WACHA IMRE szerkesztett, azt látjuk, hogy durva megközelítéssel az *út* kb. kétszer tömörebbre sikerült, mint a *fa*; ez ugyanis mintegy 600 (nemegyszer terjedelmes) idézetet és 120 korábbi szótári adatra való hivatkozást tartalmaz. (I. OK. 1957: 151—72.) Az összehasonlítás reális alapja nem az összegyűjtött adatok mennyisége, hanem a szó szemantikai tartalma: az *út* az ÉrtSz.-ban kétszer annyi terjedelmű, mint a *fa*, mert jelentései, frazeológiai kapcsolatai sokkal elágazóbbak. Nem kívántam minden évtizedből adatot a fejlődés szemléltetésére, a stilisztikai rétegek finom jellemzésére sem törekedtem, mert azok inkább írói szótárba valók, mint egy több évszázad nyelvi változásait bemutató, elsősorban az alapjelentésekre építő nagyszótárba. — E mintaszócikk adatainak részletes taglalását és a vele eltöltött munkaidő feltüntetését egy következő közleményben szeretném bemutatni.

* L. MNy. 1997: 183—199, 296—300.

út fn

1. 'a szárazföldi közlekedés számára a föld felszínén épített sáv': az utakat tsinálók .. egygy meg-fagyott aszszonyt .. talaltanak a hóbann (1781[] MHÍrm 162). Ezen az úton itt vajjon hova jutnak? (1844/1951[] PETŐFIÖM 1:210). Az új utak, vasutak irányát az új tanyaközpontokhoz kell szabni (1949[] SzF.jan.30). | (Tipikus szókapcs:) Az utat el-véteni Irre gehen (1763[] ADÁMISpr 214). a' hó fuvat miatt elvesztette az utat (1813[] AJTAYS.ErkTört 145). Vad ment keresztül az uton (1819[] HORVÁTHÁPéld 76). az út fordulatán négy örkatonát találtak (1837[] Ath 2:814). az utak bevágására a szükséges rendeletek kiadattak (1848/1952[] KOSSUTHÖM 13:544). az utakat egyengetik (1854/94[] JÓKAI 6:474). az út kanyarodik (1876[] MÁTRAIB.Koncsag 33). A legegyszerűsebb út a legrövidebb (1877/95[] JÓKAI 27:162). Egy keskeny vert út kanyargott (1878/1904[] JÓKAI 65:252). az út fordulatánál (1881[] BAJZAL. Mártha 24). letért a rendes útról (1884[] ERDÉLYIGY.Gav 2:21). Ment.. Út nélküli úton (1889[] BALOGI.: Újabb költ. 86). tudom az utat (1896[] MIKSZÁTHBeszt 134). A hófürgeteg eltorlaszolta az utakat (1901[] EÖTVÖSK 4:146). erősen porzott az út (1903[] MIKSZÁTHAkli 119). szűk utak (1909/37[] BABITSÖM 1:7). Már jó utat bejártam (1913-28/47[] TÓTHÁÖV 178). Utonfosztogató zsványság! (1918[] MÓRICZFortunátus 60) [vö. útonfosztó fn]. csavarogtam .. a mély utakon (KRÚDYTótágas 102) [vö. mélyút]. Látjuk a .. néhány levél laput az út szegélyein (1925/37[] BABITSÖM 1:314). Fakockás úton .. üget (?1928/43[] TÓTHÁÖV 206). búzaföld közt fut elém az út (1933/37[] BABITSÖM 1:413). Kacsaringós úton (1947[] SzF okt.19). hegyek között vezet az út (1947[] SzF okt.12). Haragoszöld fenyők .. az út mentén (1947[] SzF okt.26). Erre tessék, ez a közelfűtő út (1962[] URBÁNE Nsz.nov.13.6). | (Sajátos értelmű szókapcs:) *csinált* ~ 'műút': A' jó tsinált úton megyek sebesebben (1818[] KONDORCzéhm 31); Csinált út volt, és helyenkint fehéres tört kővel javított (1916/26[] GÁRDONYISzunyoghy 161) | ↑*járt* ~; ↑*kerülő* ~; ↑*kivezető* ~ | *országos* ~ 'országút': jövődben az országos utak, épületek 's t. e. felállítatását mindannyi külön törvénynek ... kell megelőznie a budgetben (1832[] HELMECZY:Jelenkor 1:173). | ↑*rakott* ~; ↑*töretlen* ~; ↑*tört* ~; ↑*törvényhatósági* ~ | *az ország ~ja* 'országút': az Ország úttyai mellett karóba vonatassanak (1740[] TAXONYIJTükör 1:536); Vándorlegény a téli ködben .. Az ország útján baktatok tova (1925/40[] JUHÁSZGyÖV 277). | ~ ↑*nélkül* | ~*széle* 'útszél': számtalan mezei virág borította az útszélét (1912[] MÓRICZHarm 37) | ~ *nyílik a* 'közlekedési vonal épül v. lesz szabaddá': út nyílt az ellenség előtt Mantuának fel-oldozására (1796[] Merkurius 1550); b) 'lehetőség adódik vmihez': a villanyosságának szabad útja nyílik (1869[] GREGUSSGyÉrték 180) | *eláll az ~ból* 'elszökik': az alávaló ilyenkor hátul mindig leugrott, s mire a fuvaros észrevette, már elállt az utból (1855-56/88[] VASG 9:480). | ~*ra igazgatja magát* 'keresve megtalálja a helyes irányt': Mikor egyik tévedéséből útra igazgatná magát, más hamis úton téved el (1804/94[] BESSENYEIBihari 17). | ~*ra igazít* 'helyes irányba terel': [a' Mennyei Genius] útra igazított A' hól tántorodánk (1761[] BERTALANFFI Síralmas 121) [vö. útbagazít]. | ~*ra ↑kap* | *egyengeti az utat* (vkinek, vminek) 'akadályokat elhárítva lehetővé teszi (vkinek) a továbbjutás(á)t, (vminek) az érvényesülését': Rákosra gyűlést hirdetett a pápa; Gentilis egyengeti az utat (1861[] SZÁSZKCsák 21). Athéne most ide tartott egyenesen, Hogy Odyszeusznek utat egyengessen (1917[] BAKSAY: Irod.dolg.2:383). egyengessük az utat a szocializmus megvalósításához (1948[] RÉVAI SzN.jan.31). | (be)hinti vkinek az ~ját 'vmivel kellemezz v. nehézzé teszi vkinek az életpályáját': behinti utaitokat kikiriccsel és ibolyával (1838[] KUNOSSLombok 15). Ezer tövissel hinteni A bujdosónak útait (1846/1951[] PETŐFIÖM 3:253). | *elzárja az utat vki, vmi elől a* 'a rajta való járást megakadályozza': az ismét elszökésre minden út elzártnék előlem (1813[] AJTAYErkTört 59); b) 'vmnek a kifejlődését megakadályozza': Miért zárjátok el az útamat? (1848/1951[] PETŐFIÖM 3:85) | *utat irt a* 'irtással közlekedési vonalat hoz létre': b) 'akadályokat elhárítva lehetővé teszi az eljutást v-hová': ujdón-uj utakat irtunk a' Meny-ország-felé

(1771[] FALUDINU 40)./ Útat irtogatnak embererdők felett (1848[] ARANYMO I.91). | *megtör* *az utat* 'akadályokat legyőzve lehetővé teszi a szándékolt folyamatos cselekvést, fejlődést': megtörik lassanként az utat (1840[] SCHEDEL, BpSz 1:189). Napjainkban alig van könnyebb mesterség a versírásnál. Meg van törve az útja (1900[] BpSz 102:466). | *utat nyer* 'mozgási lehetőséghez jut': ezek engednek, és át rajtok útat nyertek (1799[] KOVÁTSÉneis I.114). | *utat nyes* a) 'egy irányban erővel mozgási lehetőséget teremt': fegyverével széles útát a' Táboron át nyesett (1831[] KOVÁTSÉneis III.69); b) 'cselekvésre lehetőséget teremt': aprólékos tréfás hazugságok útát nyesnek nagyobbakra (1772[] TAPOLTSÁNYI:Kalazantzus el.); c) 'módot keres': nekem-is szabad lesz új útát nyesni (1757[] Igaz ut 231); külső ereje nem lévén, ősi jussa viszszaszerzésére, magának más útát nyesett (1788[] DECSY:Osmanogr 1:179). | *utat ↑ nyit* | *utat talál* (*vhova*) a) 'akadályokat kikerülve halad': Alatt a' Föld színén útjokat találják (1774[] VERMÁS Méhes 25); a protestantizmus .. gyorsan útát talált hazánkba (1896[] BEÖTHY:M.irod.kis-tükre 33); b) 'ily módon eljut vhova': Ha egyszer a gyanu útát talált, mindig erősebben fészkelte magát (1863[] KAZÁRElb 1:96); A sósperecz és a keménymagos szarvas még a szalonokba is útát talált (1908/22[] MIKSZÁTH:Noszty 1:223) | *utat ↑ tapos*; *↑ szabaddá teszi az utat vmi előtt* | *utat tör* a) 'irtással ösvényt nyit': Utat törni. Viam facere, parare, aperire (1808[] SÁNDORTold.425); S ki új útát tör: gaz és tüske várja (1845/1951[] PETŐFIÖM 1:291); b) 'összegyűlt embereket félretolva halad': A' mig a' .. nép .. rendbe szedtetetik, mi addig útát törtünk (1794[] M.Merkurius 270; tizenkét lovas csausz nagy ügygyel bajjal tört útát az odáig érkezett vezérkarnak (1853/94[] JÓKAI 3:16); A zsúfolt templomot se felejttem el soha, ahová alig tudtunk útát törni (1934[] MÓRADaru 1:28); c) 'akadályokat legyőzve eljut, kijut': Küklöpsz barlangján tört útát által (1824[] GUZMICSTheokr 79); Melléből az első lélekzet Csak nagy-nehezen tört útát (1867[] SZÁSZLosárdi 25); Kik messze útát törtek Indiába (1867[] GREUSSGyLuziáda 256); d) '(új) módot, lehetőséget teremt': A' szükség, és várhatatlanság kételenítettek ime más útát törnöm, és írással szívemnek tétlét tudtára adnom (1772[] MÉSZÁROSKart 159); maradékunk az új útát tört és nyitott Nyelvbajnokat ... kísérhesse (1813[] KAZINCZY:Bárczi el.2); | *utat tör magának* a) 'erőszakkal áthatol': Nossza tehát kiki útát tör magának Keresztül a' népenn (1816[] VERSEGHYExercit. 173); b) 'szívóssága, erőszak v. furfang által érvényesül': mások ... vádlásával akar magának útát törni (1860[] DebreczeniEml 283); mily ördögi szellem tört itt magának utat...? (1864[] RÓZSAÁGI Tollr 190); Ajkai félig nyitva voltak, mintha a bösz kiáltás ... erővel útát akarna törni magának (1880[] CSIKYElb 147); Károly az őrcsapat közt Szétszórt aranygyal tört útát magának (1892[] BARTÓKLErzsébet 72); Az új társadalmi eszmék .. útát törnek maguknak (1949[] SzKPT 12:125). | *utat ↓ ver*; *utat ↓ veszít*, *↓ vesz*; *utat ↓ vét*.

(Hasonlatban, szólásban) Csak tessék, arra az út, amerre a kerékvágás ['menj, elmehetsz'] (1793/1922[] CSOKONAI Cultura 365). Száraz, mint a' poros út (1820[] DUGONICSPéldab 1:230). olyan volt az út, mint a deszka (1896[] BÁRSONYVíg 143). Nincs még fölszántva az út, amelyiken elmönt, azon vissza is gyűhet (1899[] CSERZYPusztán 91). | *Alá* (v. *fel*) *is ~, le is ~* 'elmehetsz; bármerre mehetek': elmegyek innét - fel is út, alá is út (1813[] KATONAJMűv 2:219). most már föl is út, alá is út, menjen (1853[] BEÖTHYLPuncs I.49). Fel is út, le is út, most merre menjenek? (1863[] MERÉNYIL:Dun.népm 1:159). Le is út, fel is út, Róka koma futva fut (1908[] MÓRICZErdő-mező 22).

Km: Útnak, szónak nem érni végét (1794[] KOVÁCSPKözm 24). Kik egy úton járnak, egy helyre érnek (1820[] DUGONICSPéldab 1:68). Lopott lónak nincsen rossz út (1851[] ERDÉLYIKözm 270). Minden ösvény egy utra tart (1851[] ERDÉLYIKözm 427). Jobb az egyenes út, mint a görbe ösvény (1865[] Dongó napt 18).

1.1. 'épületbe v. föld alá rejtett folyosó': Kétszer rohant már ostrom váram ellen .. A vég időre vagynak titkos útak (1826/90[] SZEMEREP Munk 1:190). a kastélyban volt .. titkos úton,

aminőről az apa mesélt a törökök idejéből .. Vezessen el engem a földalatti úton (1906/09[] MIKSZÁTH:Mikör a mécses 82, 85).

1.2. 'gyakori járás által keletkezett nyomvonal': sok láb nyomja addég a' földet, még útnak nevezik (1820[] DUGONICSPéldab 2:234). Elhagyja az ösvényt, másik utat keres (1852[] ARANYNCz II.32). nagy kerülő s jóformán útja sincs (1892/1917[] BAKSAYIrod.dolg. 1:37). ő már akkor kijárta az utat .. nekem csak bele kellett lépegetni a nyomokba [a hóban] (1916/17[] MÓRICZTűznek 145). Most már valami út s taposás is látszott, egy irányba vitt, be a nádas közepébe az ösvény (1947[] MÓRICZ, KépesSzF nov.16). | (Tipikus szókapcs:) a' Hegyenn mentenek .. utak, melylyek osztán vak úttakká válának (1788[] GELEJI.:Halló 1:36). Ne járj a' daraboson, ha nyomot úton járha (1820[] DUGONICSPéldab 2:135). járt úton járni (1825[] BALLAKZsebtűkőr 116). tör fel a hegynek Ut nélküli avaron (1851/1902[] ARANYKk 1:205). Útnélküli földet sokat ő bejára (1879[] ARANYTSz VI.49). kitiport út (1898[] KözépiskTanáregylKözl 32:126). Menjetek .. szanaszéjjel a járatlan utakon (1901/42[] GÁRDONYIEgri 49). Én csak az egyenes, kitaposott utakat ismerem (1908/50[] MIKSZÁTHNoszty 1:203). | (Sajátos értelmű szókapcs) ↑*töretlen* ~ | *utat vág* a) 'haladása által mélyített nyomot idéz elő': vágj utat habon, vizen (1868[] GYÖRYYFrithiof 139); hegyi patakok rohantak le .. mély utat vágva maguknak a vörös-sárgás agyagban (1906[] MIKSZÁTHSzentjánosb 92); Szállok haza .. a barna darúval, Amerre ezüst utat ős Tisza vág (1913/43[] TÓTHÁÖV 17); b) 'vagdalkozva ájtut <vmely embercsoporton>: utat vágni az ellenségen (1771[] AJTAIM.Sz.Beszélg H₂d); Kardal kell az Ellenségen utat vágni keresztül (1831[] KOVÁTSJ:Éneis III.63); c) 'erélyesen behatol': E kertek a csodáknak kertjei .. csodákba tévedhetnek be ide, Kik új utakat vágnak (1914/55[] ADYÖV 2:108); az ember... képzelete ájtó, melyen át a nemlétező utat vág a létbe (1932/38[] BABITSEzüstk 236).

1.3. (Szőlőművelésben) 'sor': Ezer utat teszen ki kerekben a Gyeviboros-szőlő (1898[] MÓRAI:Atyámfiai 107).

(Jelzővel melléknévszerűen) 'sornyí': ha valaki bir 30–40 út szöllőt .. qualificatio alá esik (1848[] MT. 257?[262]).

1.4. (Név elemeként) 'széles, hosszú utca': ↑*Füredi út*; ↑*Malom út*; ↑*Nagyatádi-út*; ↑*Rákóczi út*; ↑*Szalmás út*; ↑*Váci út*.

1.5. 'csillagok ilyesminek látszó alakulata: Tejút': Van egy szép téres út a' magos egeken, Teljesnek deákok nevezik nyelveken (1792[] SÁNDORI.Orras Ovid 22) [vö. Tejút].

1.6. 'vasút': a vasutvonalonaponkint 8-9 menetjövetet tett .. alig eszközölhetett volna többet egyes nyomu uton a leghőbb hazafiui buzgalom (1849[] MT. 215).

2. 'az a vonal, pálya, amelyen vki, vmi halad(ni szokott)': ennek titkát nyomozzuk az Egyiptusba, és haza-felé vezető úton (1756[] BÍRÓMMicae I.256). Gója, fetske, daru tudja, Merre útja (1771[] SZÖNYISzentek 197). S jégzápor és golyók Boríták utjokat A tengeren (1846/1951[] PETŐFIÖM 2:11). négylevelű nyíl útdon - vakon mellette mégy (1916/37[] BABITSÖsszegy 1:198). minden csillagnak meg van a maga útja (1922 el/1929[] GÁRDONYIBankó 187). a széljárás útjában szélfogókat állít az ember: ültetvényeket, erdőket (1947[] SzF jún.29). | (Tipikus szókapcs:) [A patak] vonja maga után vizeit, .. merre vigye czéltzott útját, Majd hogy nem kételkedik (1735/1892[] RÁDAYÖM 51). Per circuitum adduxit exercitum: Kerülő úton hozta a' hadat (1767[] PPBI 101b). a' Gibráltári tengeri út által van öszve foglalva az Atlánticum tengerrel (1793[] LÁTZAI:Tan. könyv 179). Ő viszen .. darabos úton (1802/1922[] CSOKONAIVarázsf 471). a farkas vermet .. elkészítik: prédát .. tesznek a szélire, - reá szabad utat hagynak (1804/1955[] BESSENYEIBih 100). röptében egyenes utat tart (1808[] KRESZNERICSKözm 4:213). Ábitus ... kijárás, kijáró út (1818[] MÁRTONLex 1:26). A' sasnak úttját nézi a' levegőn (1820[] DUGONICSPéldab 1:249). legjobb kereskedelmi utnak tekinthetni

(1833[] HELMECZY:Jelenkor 2:484). Hová, hová az égi úton, Darusereg ...? (1841/1951[] PETŐFIÖM 3:255). az ut Füleken visz keresztül (1845/1956[] PETŐFIÖM 5:31). az éjjel útjába álltam Darvasy úrnak (1847/82[] GAALJAlf 396) [vö. útonálló]. e .. levél megjárta az utat (1853/94[] JÓKAI 3:15). néki kellett elől menni, hogy megmutassa nékem az utat! (1861[] ZLINSZKYIBáranyf 2:109). a sas .. le és föl szállongó utat ír le (1863[] ERDÉLYIKisebb pr. 2:13). házam előtt visz el az út (1864[] TOLNAILNyomorék 7). Nagy utat mentünk (1865/95 JÓKAI 28:14). puszta falvak között hozott el utjok (1866[] P.SZATHMÁRYK. Bethlen 2:41). Setét hattyúja vigan mutat A fénylő vízen ezüst utat (1868[] GYÖRYVFrithiof 93). Közel útját találta, mint Istenes Jancsi Makónak (1872[] Nyr 1:42). az út a tengerpartra fog levinni (1879[] ARANYTSz VII.17). egész sergével járhatlan utakon .. átindult a Fogaras felőli vonalra (1880[] JAKABESzabTört 485). a dakai csárda sem esik ki jobban az utból, mint ez a rongyos falu (1881[] Bús Vitéz: Senki Pál 10). Khinából két fő kereskedelmi és hivatalos út vezet Lasszába (1886[] LÓCZYKhina 791). út rövidítése végett (1886/98[] JÓKAI 96:426). Útjuk .. lejtőre váltott (1892/1917[] BAKSAY:Irod.dolg 1:57). A költöző madarak is tudják az utat (1894/1902[] MIKSZÁTH: Birtok 175). utad arra visz (1900[] BH. júl.7. 5). Verecke híres útján jöttem én (1906–19/50?[] ADYÖV 6). mennyi idő alatt futják meg a lovaik az utat? (1907/27[] GÁRDONYIJózsanság 57). a madarak .. szállnak a légi utakon (1908/50[] MIKSZÁTH:Nosztly 2:39). útját rója (1909/55[] ADYÖV 1:252). új ritmust kapott mozgások .. testem mozgásaira .. hatással vannak s azokat rendes útjukból kitérítik (1910/38[] BABITSEzüst 37). Lábaik .. Ő finom, rossz útjait falják (1914/55[] ADYÖV 2:151). odább kotródott az anyjuk útjából (1916/17[] MÓRICZ:A tűznek 93). eltévesztette az utat (1919[] KRÚDY:Utitárs 121). útjába fordult. Ha alulról jött a leány, ő fölülről került (1922 el./1926[] GÁRDONYIBiri 129). lefelé visz minden út (1924/43[] KOSZTOLÁNYIÖV 214). Népek útján büszke haddal (1925/40[] JUHÁSZGYÖV 268: Emese álma). Átment a félig-meddig befagyott Dunán .. a .. bérszolga .. ugyancsak a jégi úton át (1927/57[] KRÚDYArc 2:282). nyáron .. vízi utakra vannak utalva (1937[] ZSIRAI FgrRok 169). készséggel magyarázza az utat (1947[] SzF.aug.17). Szinmak és Keszon között feleúton (1953[] SzN.aug.6. 4). a csatorna angol hajózási út lett (1956[] VÉ-CSEYÉ Tud 892). || (Sajátos értelmű szókapcs) ↑ *mellékes* ~; *szabad* ~ 'korlátozás nélküli haladási, terjedési v. érvényesülési lehetőség': A' szeretet és a' gyűlölet szabad úton járnak (1790[] SIMAIlgazh 143); hagyjunk szabad-utat a vágynak (1912/55[] ADYÖV 1:499); ↓ *úttalan* ~; ↓ *visszafelé (való)* ~; ↑ *elszakadnak ~jaik* | *el* ~ v. *szétválnak (az)* ~ *jaik* 'külön kerülnek egymástól': Soha egymást utól nem érzük, Mégse' válhatik el utunk (1861[] MERÉNYI:Er. népm. 1:209). E levelemet végbucsunak tekintheted, mert e pillanattól fogva elváltak utaink (1877[] CSENGEYGav 213). Az érettségi után szétváltak az utjaik (1898[] AMBRUSKisassz 150). | *elveszett az ~ja* 'eltévedt': borús, örök, körben kering Lomha léted, útd elveszett .. S immár pályád fájó labirinth (1917/43[] TÓTHÁÖV 75). | ~ *jaik (össze)találkoznak* 'együvé kerülnek': A halvány fő ott pihent a lánynak karján .. utjaik összetalálkoztak (1864/87[] VASG 7:172–3). | *vmerre* ↓ *viszi az ~ja*; ~ *jába* ↑ *áll vkinek*; ~ *ba* (v. ~ *ban*) ↑ *ejt vmit* [vö. útba ejtés] | ~ (*já)ba* (v. ~ *jában*) *esik* [vö. lábba eső; útbaeső] a) 'az utazás, haladás vonalába e.': az menő Hadnak útyában esendő Vármegyék (1753[] Hadi regul. Fb); a' Kananeusoknak útjukban esett Városaikat le-rontották (1792[] PÉTZELI:EkkI.hist 1:521); egy kis szingaléz falu esett utjokba (1872[] HEVESIJelky 20); [a pocok] folytonos rágcslásával felőröl mindent, ami útjába esik (1947[] SzF dec.21); b) 'ottlétével a haladást akadályozza': Nékem útba esik (1791[] ARANKAIlgaz 20). | ~ *jába gázol vkinek* 'erőszakosan akadályoz vkit haladásában, tervének végrehajtásában': ha utamba gázol, be fogom verni a fejét (1881[] CSEPREGHYMűv 3:284). | *akadályt* ↑ *gördít vkinek, vminek az ~jába* | ~ *jába hoz* (v. *sodor*) *vkinek vkit* '(véletlen) találkozásukat okozza, eredményezi': boszú az, mi kigyelmedet utamba hozá, hogy kínomon legelhessen (1839/53[]

FÁYBuzavir. 1:39). a véletlen a volt főszolgabíró sodorja az útjába (1947[] KépesSzF jún.1). | (vmilyen) ~ba (v. ~ra) hoz vkit, vmit 'lehetővé teszi vmely helyes irányban való fejlődését; helyrehozza': Szülőim erántam tanácsot tartottak, Jó útra hozzanak, azon iparkodtak (1793[] GVADÁNYIRontó 67). az ilyen félre ment elmék szépen újra útba hozattak (1793[] MÁTYUS: Ó és új Diaet. 6:696). reménylem hogy még a' dolgot útba hozhatom (1802[] Miklós Sógor 55). sok fáradtságba kerül a' rosszúl tanulat jó útba hozni (1842[] Ath.1:643). | (vmilyen) ~ba (v. ~ra) igazít vkit 'vmilyen követendő irányt ajánl neki' [vö. útbaigazít]: Az el-tévelyedetett emberségesen útjába igazítani (1767[] PPBI ii6a). olly útba : igazított, mellyen ... szükséges dolgokat .. megszerezhetette (1790[] FÖLDIERkKönyv 3-4). Útba igazítom: Viam commonstro. Ad viam deduco (1810[] SIMAIVSzót 2:132). Útraigazítok: Viam monstro, ostendo (1810[] SIMAIVSzót 2:45). jelenségek alkalmasak arra, hogy a hő munkálkodása iránt helyes útba igazítsanak (1869[] GREGUSSGyÉrték. 193). | ~ (já)ba jut, kerül, téved v. vetődik 'járás közben véletlen találkozásra ad alkalmat': Néhány útbavetődő emberről megmondta neki, hogy ezt ennek meg annak híjják (1862/94[] JÓKAI 17:369). mulatságos .. beszélni tovább - - annak, a ki útba kerül: az öreg legénynek, a pallérnak (1883[] TÓTHSErdélyiek 29). A ki éppen útjába jutott, befogadta házába (1892[] JUSTHPusztá 45). ő volt az első fiatal leány, ki utunkba került (1901[] BpH. aug. 29.1). Ha ez a mázoló nem téved az utamba, talán egy grófhhoz mentem volna férjhez (1908[] AMBRUS Bp. mesék 328). | ~jába lép a ' (eléje lépve) haladásában akadályozza': - Ohó, - szólt Krúdy, útjába lépve, midőn látta, hogy a báró ... menni készül (1901/07[] MIKSZÁTH:Fekete k. 165); b) '(vminek) megvalósulását gátolja': Tervünknek .. nem egy várt akadály lépett útjába (1878/1904[] JÓKAI 65:222); c) 'vkinek a tervét akadályozza': te gátolón utamba lépsz (1880[] CSIKYSophTrag 245). | ~jába veti magát 'vkinek cselekvési tervét szándékosan (meg)akadályozza': Ki nem állhatom ezt az embert, s érzem, utamba veti magát (1893[] JUSTHPénz 57). | ~ba vezet a 'útbaigazít': ki-keréti a' ravasz-Világ hálójából, utba vezet (1748[] FALUDIÁ bev.2); vezesse .. a' nevendéket az eránt is útba (1827[] SZILASYJNevelés 2:51); Kémei útba vezették (1856/94[] Jókai 20:83); b) 'nyomra vezet': a bélyeg, melyet a rabló homlokára nyomtam, majd utba vezet (1847[] JÓSIKA JósIstv 1:103). | ~ (já)ban áll v. van vkinek, vminek 'gátolja cselekvésében, (vége)menetelésében, alkalmatlan neki': az őszve házassodásra semmi nem áll útunkban (1806[] SZABÓS Lizára 205). ne álljon ide, hol útjában lesz a jövő-menőknek (1856/94[] Jókai 18:35). A feleség szövetkezik szeretőjével az útban álló férj megölésére (1877[] GREGUSSÁr.ball. 117). félrevonulok e mellékszobába, hol senkinek sem leszek útjába (1880/82[] CSIKYProl 47). Ezt tanácsolják, a kiknek : olyan nagyon útjokban állok (1882/97[] Jókai 68:19-20). Ezen gyűjtemény .. mindenkinek útjában volt (1892[] Ethnogr.3:298). székeket .. rakott ki az udvaron, hogy ne legyenek útjában a takarításnál (1927/38[] BABITSHalál I,261). Kikre támaszkodhattak? Azokra, akiknek már régen útjában volt a plébános (1948[] SzN. máj.6). | ellép az ~ból 'félrelép': Az útból is el léphet a' ló (1820[] DUGONICSPéldab 1:169). | ↑ eltesz vkit, vmit az ~ból | eltűnik az ~ból 'többé nem mutatkozik': Magam pedig eltűnök az útból (1927/38[] BABITSHalál II,198). | félre az ~ból! 'ne akadályozd a továbbhaladást!': Félre az utból, ha nem akarsz jární rútlól (1793[] MagyJáték-szin 3:162). | ↑ félreáll az ~ból; ↑ félretesz, ↑ félretol vkit az ~(já)ból; ↑ kiáll, ↑ kicsap, ↑ kivág az ~ból; ↑ kitér vkinek az ~jából | ~on jár '(gyalog) nagyobb távolságra megy': a fráterek különben se tartogattak pénzt a zsebökben. Még úton-jártokban se (1908[] GÁRDONYIÍsten r. 210). | a maga ~ján 'amerre haladni akar v. szokott': Sem erdő, sem holló őt nem háborgatván, Kukoricza Jancsi ment a maga útján (1844/1951[] PETŐFIÖM. 1:188); e lovasok .. e szekereket .. hagyták menni a maguk útján (1869[] VAJDAJHonvéd 82); az óramutató ment .. a maga stációkra osztott útján (1906/9[] MIKSZÁTH:Mikor a mécses 172). | keze ~jára 'keze ügyébe': nincsen keze útjára (1872[] (MNyr.1:378). | utat áll 'utasokat fosztogat': Obsidere itinera: Útakat állani (1767[] PPBI 38a); ő utat állani jár (1793[] M. Játék-szin III. 232). | ~ját állja vkinek 'elébe állva akadályozza haladásában': az öreg, ha ki útját

állja, .. döfi, taszigálja (1856/1902[] ARANY Kk. 2:64); kiakartam kerülni, de ő utamat állá s megszólított (1881[] HARAY V.Tör. 211); A szemtelen vén kamasz egyszerre csak útját állja a leánynak (1878[] VÉRTESI A.: Nyom.isk. 200); még mindig kivont karddal botorkált a temető kertben, míg egy homokkőből való síranggal útját állta (1919[] KRÚDY.Tótágas 76). | ~j^{át} állja vminek 'akadályozza létrejöttét, hatását v. folytatását': csak a papi ruha állta útját, hogy a veszprémi püspök és gróf: Bathány Lajos közt törésre nem került a dolog (1881[] BOROSS M. Élm. 5-6); Nagyvárad szabadelvű polgársága ... Elég erős-e arra, hogy útját állja a reakciónak (1901/55[] ADY:ÖPM 2:318); A rossz közlekedés ... útját állja mindenféle belterjesebb gazdálkodásnak (1947[] SzF. aug.31). | ↑ beállja, ↑ elállja az utat | elállja, megállja az ~j^{át} vkinek, vminek 'feltartóztatja a mozgásban': [A francia] E szép magyar hazát rutul megrongálja, Ha valami erő útját meg nem állja (1742/1881[] TÓTH I.: Sziráký 7); Valakinek útját meg-állani. Jemandem den Weg hemen (1763[] ADÁMI Spr. 187); Egész erőddel álld el útjokat (1867[] ARANY:Sh.Ján.kir. 85); A legelső fordulónál elállottam az útját (1907[] AMBRUS: Solus 197). | elfogja az ~j^{át} 'elállva akadályozza haladásában': Karikába veszik, elfogják az útját (1854[] ARANYTE. IV.11). | utat hasít magának a 'erőszakkal keresztültör vhol': egyik-másik mégis utat hasított magában [a tömegben] s ezer kíváncsi ostromlá (1906/9[] MIKSZÁTH: Mikor a mécses 206); b) 'akadályt legyőzve érvényesül': [a szabad vizsgálódás] a hittan annyira kényes kérdései közé is utat hasított magának (1863/72[] GREGUSSÁ.Tan. 2:399-400). | vmely utat ↑ jár | ~j^{át} keresztezi, metszi vkinek 'szándékai ellen cselekszik': Uttyát metszed törekedő ellenségednek (1771[] FALUDI:UE 3:100). a két fiatal megismerkedik, összeszeretkezik ... Az útjokat nem keresztezi semmi (1907/27[] GÁRDONYI:Józsanság 162). | vmely utat ↑ mér | utat mutat a) 'megadja a mozgásban követendő irányt': A' vakondak mutat útát a' szemesnek (1808[] KRESZNERICS:Közm 5:207a); Mutasd meg az utat, én is majd követlek (1844/1951[] PETŐFI:ÖM 1:221); a nyájas szerzetes mutatta az utat a toronyhoz (1909[] BABITS:Összegy 1:31); b) 'cselekvésben eligazít': Nem is lehet erre valami közönséges bizonyos útát mutatni (1742[] MARÓTHI:Arithm 106); idején utat kell mutatni 's alkalmatosságot kell adni a' nevendéknek az erkölcsi jószág' gyakorlására (1827[] SZILASY:JNevelés 2:120); Mindennek .. Fatia Negra volt a vezetője, ő volt a főbűnös, .. ő mutatott útát (1860/94[] JÓKAI 15:345); eszmei magasrendűségével mutat utat (1949[] SzN. szep.3); c) 'távozást parancsol': 50-en Törökök egészen a' kunyhokig nyargaltanak vala; de ezeknek a' Húszárok tsak hamar útát mutatának vissza (1790[] M. Kurir 362); ki mutaták a' Római Fő Papnak Romából az-utát a' Frantzia parantsolók (1799[] MOLNÁRJ:Könyvház 12:280). alig tette lábát a' házba, már másnak útát akar mutatni (1834[] JAKAB: Ist.:Fal.lak 30). | utat szab 'pontosan meghatározza a haladás irányát': Utat szabok csillagoknak (1872[] ERŐDI:Hafiz 1:64). [A lépcső] utat szabott a ház belsejébe (1893[] HEGEDÜS.: Óriások 80). | utat tart 'mozgási irányához ragaszkodik': Könnyű el-lőni a' madarat, ha röptében egyenes útát tart (1794[] KOVÁCS:PKözm 181). | utat ↓ vált; ~j^{át} vmerre ↓ veszi, utat ↓ vesz (vmerre) | utat ↑ háta mögé vet.

Sz: Vaktól az útát kérdezni ['tudatlantól tanácsot kérni'] (1794[] KOVÁCS:Közm 66). | szalmát v. szalmaszálat sem tesz ~jába (vkinek) 'semmibe sem akadályozza tevékenységét, nem árt neki': Tenyéren hordozzák egymást, soha egyik a másiknak még szalmát se tesz útjába (1851[] Falu könyve 252). szalmaszálat sem tett a szerelmesek útjába (1891[] CSEPREGHY:FMűv 1:317).

2.1. 'csöves üreg <élő szervezetben, lazább közegben>, melyen vmely anyag haladni szokott': a' vizelletnek útán, vagy az hójagra menő csatornájin-is érzik (1690[] Pápai P. Pax corp. 222). a' vese-tályog a' vizellésnek uttyán kezd ki-takarodni (1778[] RÁCZS:Orv.tan. 1:171). Áldás reátok, ligetemben Odébb iramló csermelyek! Utaitokon a szép tavasznak Himes virágai termenek (1843/1951[] PETŐFI:ÖM 1:24) | (Tipikus szókapcs.): [A vérnek] a' merre útát kaphat .. kelleitk follynia (1766[] MÁTYUSI: Diaet.II.401). könyvei' folyaminak utjai meg-száradának (1774[] KÓNYAJ:Óra 36). a' genyetttség ... Űresutakat /sinus/ .. tsinál (1780[] RÁCZS:Orv.tan.

2:62). A' .. belső utakra jobban béhatnak, a' .. vizelletett, izzatságot könnyebben hajtják (1800[] NYULASFBorvizek 3:102). az első utakban; az az: a' gyomorban, vagy belekben (1801[] HÁISZLEROrvMunk 1:32). A' víz is örömebb jár a' szokott úton (1820[] DUGONICSPéldab 2:297). Ereszsük ezt a bort a többek útjára (1846[] ERDÉLYINépd 1:180). a temérdek apró geyzer .. utat tűr magának a finom fővény között (1886/1917[] BAKSAY:Irod.dolg 3:288). | (Sajátos értelmű szókapcs:) *utat talál* 'eljut vhova': a halk beszélgetés sehogy se találjon utat az asszonyok osztályába (1864/87[] VASG 7:10).

2.2. 'haladási, menekülési lehetőség': Ki nyiták .. az ajtót... hogy tágosabb legyen az út (1808[] FARKASF:Éj diad. 123). menekvési utat csináltál nekem (1837[] VAJDA, Emlény 231). Maga Telef sem lel utat / Kassa mellé, a felvárba (1853/1902[] ARANYKk. 1:218). minden út, mely az emberekhez vezet, megszakadtnak látszott (1880[] Szegedi Árvíz 196). a virághoz, ha még oly árnyékban nőtt is, megtalálja útját a napsugár is (1888/1917[] BAKSAY Irod.dolg. 3:266). | (Tipikus szókapcs:) fut mind az öt .. hanyatthomlok, a merre nyitva van az út (1878/1904[] JÓKAI 65:165). Most nyitva áll utad, távozz nyugodtan (1883[] SULKOVSKI-Molière:Garc.133).

2.3. 'haladás, mozgás vonala, nyoma; pálya': Ha a' Hóld, a' nap'útjánál fellyebb 's alább nem menne, Minden rendes Hóld töltekor Hóld fogyatkozás lenne (1791[] HORVÁTHAÉjtsz 20). a' halál által megfagyasztott könnyek útjai még csillogtak kiszáradt ábrázatán (1899[] CSÉNYIGyTisza 96). forog a kis szél-vitorla .. rab forgás az útja (1909/55[] ADYÖV. 1:267-8). Az ingaóra .. siet serény : útján tovább (1924/43[] KOSZTOLÁNYI ÖV 250).

3. 'menés, járás, utazás': Út... die Reise (1763[] ADÁMIWb 82). Im, látod utomat, Induló voltomat (1770/1914[] Bokréta 59). Ha egy úttal el végezheted, ne hadd kettőre (1820[] DUGONICSPéldab 2:157). Szőrén szoktam megülni a lovat, Ha ide vagy oda útam akad (1844/1951[] PETŐFI ÖM 1:102). Esküvő utáni nap mindjárt útra vitték a menyasszonyt (1860/94[] JÓKAI 15:76). Engem szólítanak útra, kéjre Titokzatos hívó szavak (1906/50[] ADY ÖV 55). éjszakai utban a gyorsvonat ablakából látom feltűnedezni a kis falukat (1907[] KRÚDYSzakállsz 149). egész vonatot bérelt ki egy útra a Doroghyék nagyapja (1920/26[] MÓRICZ:Légy jó 207). minek tartasz föl utamban! (1922-37/50[] JÓZSEFA ÖV 463). az útban eltöltött idő címen két óra fizetendő (1947[] SzF jún.22). A NYUGAT BELSŐ GONDJAI .. jutnak napvilágra *Eisenhower* európai útjának közeledtével (1959[] MN aug.18. 1). | (Tipikus szókapcs:) vak után útra nem indulnék (1755[] KAPRINAI:Úrnap 74-75). tsak nem egész tizenkét nap járó útra (1763[] LÉSTYÁN: Szt.Ignázt 41). Insistere viam: Útra eredni (1767[] PPBI. 312b). utunkat más felé fordítani (1783[] GYÓRFI:Klimius. 325). mi indítja Útra tört tsónakjait? (1791/1911[] SZENTJÓBI SzKölt. 101). Menj utadra! (1793[] ASZALAY:Lesszing mes. 87). a' sietős-út .. kötelezne .. hogy tovább itt lenni meg-szűnnyek (1794[] FARKASA. Utazása 131). segítették útam (1796[] BESSENYEI:S.Elveszt.parad. I:96). fiait .. uttyoknak .. indította (1803/1912[] BESSENYEI:Emb. próbája 170). kibeszélhetetlen gyorsasággal tettem az utat (1817[] Szájas Péter 35). Nagy útról szerencsésen haza érven (1820[] DUGONICSPéldab 2:278). a' jól indulás teszi az út felét (1821[] MÁTYÁSIJ:Bar. 89). A vadlúdak .. ijedve kelnek légi útra (1844/1951[] PETŐFIÖM 1:107). harmadnapon .. uthoz fogtak (1846[] KUTHYHázai 1:30-1). A bolondok útát jobbra balra futja (1847[] ARANYToldi VI.20). Toldi Estéje készen hever, még nem indítom útnak (1848/1905[] LEHR:AranyTE. 10). a' szép ... fregát útra készülten (1851[] TÓTHL: Úti nov. 89). Messzeb útra ... életveszély nélkül menni nem lehet (1853/1900[] VörösmEmlékk.149). Utunk .. azon városkán vezetet keresztül (1861[] ZLINSZKYI:Báránf 1:52). az utat .. kipihenték (1864[] ARANYBH V.40). A vágyva-vágyott útra készüléshez (1865[] ARANYL:Shaks Két ver. 188) [vö. útrakészülés]. a véletlen Bélát hozta útjába (1875[] TOLDYI:Tarka 152). nyugodt lélekkel eresztettem útjának (1879[] LAUKAGMult.4). Flórát

utrakészülve találta (1880[] ÁBRÁNYIKEdmund 2:178). meg nem áll fele úton (1886[] BENEDEKE Kollektor 182). Ereszszen keetek utamra! (1891[] BAKSAY:Szeder-indák 49). arra fordítá az útját (1899[] JAKABŐÉlet 139). Mentek, mentek. Sok kerüléssel járt az út (1907[] ADY:Sápadt emb.47). elhalasztották útjukat (1908/23[] MIKSZÁTHNoszty 1:219). Lógó fejjel indult útjának (1922 el./1926[] GÁRDONYIBiri 162). a beteg látogatására, egyúttal magukkal vitték a fiúcskát is (1927/38[] BABITSHalál 1:264). üzleti útjait is elmulasztja (1929[] KRÚDYÚrfik. 186). | <Üdvözlésként az elutazóhoz:> Kívánok szeencsés útát! (1808[] VERSEGHY: Külneki Gilméta 55). Bēne ... ambula .. szerentsés útát! (1818[] MÁRTONLex 1:315). Isten vezéreljen. Jó utat. Menjetek (1879[] ARANYTSz VII.18). jó utat, a hol sár nincs (1885[] BENEDEKE:SzékTünd 181). Az Elek útjait az Isten vezérelje! (1893[] JUSTHPénz 78).

(Határozóraggal, sajátos határozóként:) ~ (já)ban a 'utazás(a) közben': Nox me obruit proficiscentem. Útamban ért az éjtszaka (1750[] WAGNERPhras 854); Az útban törött el csikorgókereke (1820[] DUGONICSPéldab 2:289); János vitéznek volt útjában két társa (1844/1951[] PETŐFIÖM 1:209); meg kell téríteni .. az útban eltöltött időt (1947[] SzF jún.22); b) 'érintőleg': Strictim ... Mellesleg, útamban, útdban 's a' t. im Vorbeygehn (1822[] WAGNERPhras 1347). | (az) ~on 'utazás közben': Élhetsz ezzel [a porral] kivált az úton (1797[] VERESM.:Gazda-asszony 110). ez az álom egész utamon ijesztgetett (1845/1956[] PETŐFIÖM. 5:18). szerelem, bor, kártya közt és uton ... lehet az embert kiismerni (1853[] VAHOTI:Ködf. 1:11). Útján kísérik óvó, zengő kürtök (1912/55[] ADYÖV. 1:498). be gonosz levegőt kell színomi bújkáló .. útamon (1933/37[] BABITSÖM. 1:402). Egész úton hazafelé Szállt a nóta, szállt az ének (1947[] SzF. aug. 3). | ~ra a 'utazáshoz, utazni': Egy néhány nap mulva haza érkezése után útra szándékozván az Ur (1770-80?[] NÉMETHA:Ezópusz 22); A nagymama utraöltözötten ... ült egy láda tetején (1889[] IVÁNYIÖ.:Püspök 1:121); No igyék még az utra .. egy kupicával (1895/1901[] MIKSZÁTH: Szt.Péter 92); Majd útra készülök. kabát, kalap, bot ... (1913/43[] TÓTHÁÖV 14); nelli belefogózott Erzsibe, kendőbe bugyolálta arcát útrakészen (1927/38[] BABITSHalál 1:128) [vö. útra kész]; b) 'utazás közbeni használatra': Doboszka .. fa-iskatulya, melyben petsenyét visznek az útra (1816[] SIMAI:GSz.); nincs .. Költségem útra (1880[] ARANYArist 2:8); Ime, ez ersényben az utra való költség (1882[] ARNÓTHI:Föld al. 39) [vö. útiköltség]; Apa vitte .. a kulacsot, melyet otthoni jó kútvízzel töltött meg, az útra (1924/42[] KOSZTOLÁNYIPacs. 11); az is neki jut eszébe, hogy az útra nagy vafazék töltött káposztát főzzön (1939[] MÓRICZ:életem reg. 143); c) 'útravalónak': útra, ime, itt ezer louis (1843[] KAZINCZYG.-Mol. Tart 119); Ne! a varjut ... Útra meglövöm neked (1877/1902[] ARANYKk. 2:200).

(Sajátos értelmű szókapcs:) ↑ megtett ~ | ~ köz(öt)t 'útközben': Elmenénk. út között ismét Bettyről kezd szólni (1841[] EÖTVÖSCarth IV.317). Ut közt előbb találkoznak velünk (1867[] SZIGLIGETI:Shaks.III.Rikh 63). | sietős az ~ja 'sietnie kell': Az uraknak ... sietős az útjok (1880[] KELETIG. SzegediÁrvíz 429). Péterke öltözködni kezd, sietős az útja (1948[] SzN máj.6). | (vmilyen) ~ja van (vmerre) '(vmilyen) utazás vár rá, utaznia kell (vhova)': útam lett volna fel Pestre (1803/25[] NAGYS:Más.szatira 15). a szélnek is arra volt útja, merre nekünk (1856[] VASG 7:368). Hová van útd? (1880[] ARANYArist. 2:211). Ilyen idős hajadonnak már sokféle lehetett az útja (1883/1906[] JÓKAI 60:30). Ő neki pedig még egy kis útja van (1887[] BAKSAY:Gyalogösv 1:222). hosszú útja van még neki, nem maradhat tovább (1894/1906[] AMBRUSMidas 1:238). Erre vót útunk, aztán mondok, nézzünk be a jó ismerősökhöz (1901[] GÁRDONYIBor 144). Senkinek sincs útja a gömbakácós járdán .. egyetlen szekér sem zörög végig a .. kocsiúton (1913[] MÓRICZKerekF 33). | titkos ~ja van 'titokban megy v. jár vhoval': kétségtelen, hogy titkos útjai vannak (1907[] AMBRUS:Őszi naps 210). | ~jába akad 'véletlenül megtalálja, összetalálkozik vele': Utjába akadtam az el-veszett orámnak (1794[] GYARMATHINyelvm 2:174). Mindenütt veszedelmet hozol reám, a hol útbama akadsz (1899[] BAKSAYDáma 295). ez a förtelem akad .. boldogságkereső útjába (1911/38[] BABITSÍrás 84). |

~(j)á)ba áll 'olyan lépés(eke)t tesz, hogy akadályozza vminek, vkinek az érávnyesülését, továbbjutását': Officio .. útjába állani; einem im Wege stehen (1818[] MÁRTONLex 2:362). te halsz meg, hogyha utban állni mersz (1868[] SZIGLIGETITrónk 72). S mersz állni amaz akarat utába, Mely célja változását meg nem tűri (1885[] SZÁSZK: Dante, Pokol 172). Félre! Ne állj az utamba (1908[] MÓRICZ:Erdő-mező 16). ajtót nyitok S a küszöbön utamba áll (1909/55[] ADYÖV 1:258). nem állottak útjába a kaszásnak, amely betlehemi gyermekirtásra indult el (1939[] MÓRICZ:Életem 200). leküzdeni az útjába álló nehézségeket (1949[] MarxLenOlv 5:449). | ~ba ereszkedik v. indul 'utazásra indul': könnyű szerrel, egy pár szolgálval útba ereszkedett (1787[] FALUDI:TÉ 55). egy néhány napok alatt útba indulnak ezek (1790[] MKurir 816). | ~ba indít a) 'vkit utazni küld': naponta háromezer hadifoglyot útbaindít .. otthona felé (1947[] SzF júl.6); b) 'vmit szállítóeszközön nagyobb távolságra indít': 583 vagon rozst a mult héten útbaindítottak a falvak felé (1947[] SzF szept.28). | ~jába vág 'akadályozza haladásában': mikor annyira utamba vágnak, nem ismerem ki magamat (1842[] NAGYIg.:Lánc 331). Nagyon csodálkozom .. hogy így Utamba vágssz (1881[] CSEPREGHYMűv 4:211). | ~ban ér, fog v. kap 'utazás v. menet közben elér vkit': valakit tsak útyában kapott, látott, mindenre mérgelődött (1794[] BÖLÖNISMária 58). Haza menni? Hátha az ár útban kapja .. vissza nem menekülhetnek? (1854/94[] JÓKAI 6:174). hóval kevert eső is fogta utban a hazatérőket (1864[] KAZÁRE:Csend.Ór. 122). Fohászom a tiédet útban éri (1882[] RUDNYÁNSZKYKölt 103). | ~ban van a) 'éppen utazik; elindult és közeledik': a' Tsászárné Jan. 18-dikán már útban volt (1787[] M.Kurir 106); Ki tudja, már nincs é utban (1843[] BODORL.Duzs. 52); Orvost küld hozzánk, és ez utban is van, És már maholnap meg is érkezik (1846/92[] PETŐFIÖV 2:414); közöljük azoknak a hadifoglyoknak névosrát, akik útban vannak hazafelé (1947[] KépesSzF jún.22); a megjutalmazott címére a jutalom már útban van csekken (1947[]SzF júl.20); b) 'közeledik vmely feladat megoldásához'; erre is rá fogunk jöni, 's én már .. mintegy utban is volnék (1846[] KOVÁCSPMuk 3:247); c) 'készülőben van, nemsokára megszületik': Árpádiásza, úgy mondják, már útban volt (1817[] KÖLCSEY:Csok. 116); van annak nyolcz élője, meg utban a kilenczedik (1897[] TOLNAIGrófné 120); a gyerek .. még világra sem jött, még csak útban van (1964[] MN júl.10. 5). | vmilyen ~ban van 'vmely irányba v. irányból haladva utazik': F. Kristina Hertzeg asszony a' Bétsi útban lenni mondatik (1787[] M.Kurir 456 (256)). | jó ~ban van 'jó irányban halad': jó útban vagyunk, már el nem tévedünk többet (1841[] KOVÁCSPMunk 1:108); b) 'célra vezető eljárást követ': Rectam insisit viam .. jó útban van, nyomába akadt (1818[] MÁRTONLex 2:961). | ~on ér a) 'utolér': Utól érni valakit. Jemanden einholen, statt: úton érni (1763[] ADÁMISpr 191); Könnyebb egy hazugot, hogy sem egy sánta ebet uton érni (1808[] KRESZNERICSKözm 1:242); Hamar jár, ki valakit úton akar érni (1820[] DUGONICSPéldab 1:181); b) 'rajtakap vkit, rájön a csalására': Vernikában éles volt az ész .. attúl tartott: hogy úton ne érje (1790[] DUGONICS:Arany per. 109); Mászor is úton érték immár (1820[] DUGONICS Példab 1:265). | ~on jár 'utazik, vándorol': a' .. kút .. az ország útja mellett vagyon, és úton járóknak teszen szolgálatot (1800[] NYULASF:Borvizek 2:27 [L. még: útonjáró]). Úton járok: Proficiscor, itineror (1810[] SIMAI VSzót 2:39). Egy öreg asszonynéni .. vigyázott Mariskára, mig János uton járt (1907[] KRÜDY: A szakállsáritón 69). | (vmilyen) ~on van a) 'halad, vonul': Tudta, hogy uton vannak ellene a' Frantzia hajók (1803[] MOLNÁRJ.: Könyvház 19:229); b) éppen (vmely ügyben) utazik': Uton vagyok s nem vagy velem (1848/1951[] PETŐFIÖM. 3:75); a főszolgabíró mindig úton van, rikán alkalmatlankodik odahaza (1880-81/1904[] JÓKAI 62:12); A mozgékony Lónyai Menyhért az egész kánikula alatt úton van az egyik korifeus kastélyából ki, a másíknak a faluja elé (1906/7[] MIKSAÁTH:Jókai 2:87); az öreg handlé .. úton volt valahol (1934[] MÓRA:Daru 1:78); A gazda éppen úton van, hogy a szövetkezetek ügyében szót értesen az illetékesekkel (1947[] júl.143); Kovács Imre és Király Béla .. világkörüli agitációs úton vannak (1958[] MN. aug.19, 3). | ~nak adja magát, ~nak ered, ereszkedik, fog v. indul 'elindul, utazni indul': utnak fogok s keresem

Istenem (1766/1897] Csiksomlyói miszt. 239). e' nagy útnak nem-is eredek, Meg-nem járom mert meredek (1771] SZÓNYI: Szentek heged. 122). a' sebeim se gyógyúltak volt bé, hogy útnak adám magamat (1790] SIMAI:Igazh. 15). nyílt szemmel eredvén Útnak, sok helyeket láttál (1811] VIRÁGPoémái 77). Carpo... viam, i iter; útnak indulni; den Weg antreten (1818] MÁRTONLex.1:397-8). Vasa colligere: Öszverakni mindenét, útra vagy útnak indulni (1822] WAGNERPhras. 242). Hosszu sorban eredtünk utnak (1868] VAHOT I.:Honv Könyve 205). A vonat újból megmozdult és útnak eredt (1906/26] GÁRDONYI:Két katica 118). a virágcsokor utnak indulhat (1911] KRÚDYSzindbád 75). nézzük meg a harmadik osztályú utasokat .. minő álmokkal ereszkedtek útnak! (1916/26] GÁRDONYI:Szunyoghy 103). A *Kisfaludy* halk csobogással indlt útnak a Balaton napfényes síkján (GÁRDONYI: Berkenye 123). Útnakeredt - neműj jelenség - / hogy lefűlelje bátoran / a természetes jóserencsét (.../1940] JÓZSEFJ.:JózsefA. 11). | ↑ *lábát ~nak egyengeti* | ~nak *ereszt* a) 'távozni, menni enged v. küld': Robinzon az Hajó-Kapitányt ... útnak-ereszti (1794] GYARMATHIS.: Robinzon 417); a' meg-terhelte edényeket .. Szicília' partjairól .. útnak eresztette (1799] KOVÁTSJ.: Éneis 1:34); Utanak ereszté őtet, hogy az utazás által ... tökéletesé tegye magát (1808] FARKASF.:Éj.diad. 60); Ablassen ... elenged .. útnak ereszt, elküld (levelet etc.) (2843] BLOCH sz. 5); Édes apádnak jutott eszibe útnak eregetni bennünket (1856] VASG.7:303); Az öreg.... nem marasztotta, hanem másnap reggel útnak eresztette (1872] Népkölt.Gyűjt.2:376); telerakva iszákját három napra való száraz eledellel: utnak eresztették haza felé (1901] EÖTVÖSK.Munk 3:284); b) 'szolgálatból elbocsát': azokat a' Tiszteket, kik ... adósságokat ... meg nem fizetik... útnak ereszsék (1787] M.Kurir 119); mitsoda mese már az, hogy ő az útnak eresztett tseléddel együtt vatsoráljon? (1816] P.HORVÁTHÁ.:Tétényi leány 133). | ↑ *lábait ~nak ereszt* | ~nak *indít* a) 'utazni küld': Mielőtt útnak indította volna őket, összegyűjté valamennyit (1882/97] JÓKAI 67:137); b) 'működtetni kezd': a vándorambulanciát útnak indították (1947] SzF. júl.6); [iparunkat] amelyet ezalatt .. kifejlesztettünk és útnak indítottunk (1949] SzKPT. 12:294). | ~nak *készül* 'utazni k.': a'Monárkha maga-is útnak készül (1787] M.Kurir 494). | ~nak *veszi magát* a) 'elindul': már magát útnak vette volt Kandahár felé (1792] FÜLEPG.: Uzong 156); b) 'megkezdődik': Vetélkedés támad köztök .. útnak vészi magát a hívalkodás (1779] BESENYEIHolmi 101). | ~*ra adja magát* 'elutazik': Útra adák magokat Koblentz felé (1787] FALUDI:T.É. 226). [A király] útra adgya magát (1808] VIRÁG:M.száz. 319). | ~*ra* ↑ *bocsát* | ~*jára eresztvkít* 'engedi, hogy elinduljon': útjára eresztők Anikót meg Benczét (1879][ARANYTSz. VIII.83). ereszd útjára a szegény embert (1894] JUSTH: Gányó 69). | ~*ra indul* 'utazását megkezd': a' ... Királyi kis aszszonyka útra indulhatna (1796] M.Kurir 1:9). Iter aliquo suscipere. Elutazni, útra indulni, készülni (1822] WAGNERPhras. 798). Jó széllel útra indulok (1880] ARANYArist. 1:35). ahogy felsekert, útra akart indulni (1947] MÓRICZ:RózsaS., Képes SzF. nov.2) | ~*ra* ↑ *kel*, ↑ *kerekedik* | ~*ra megy* 'utazni készül': habere iter: Útra menni (1767] PPBI 273a). Útra megyek: iter adeo (1810] SIMAI VSzót 2:15). Abreise .. elutaz, útra megy (1843] BLOCH 7). Mikor megy megint útra a főtanácsos úr? (1927/38] BABITS:Halálf. 1:68). | *messze ~ra megy* 'meghal': Messze utra ment (1867] LÉVAY:Skaks.IV.Henrik II.239). | *nagy v. (az) utolsó ~(já)ra indul v. készül* 'meghalni készül': Könnyebben érzem lelkemet, Miólta a nagy útra elkészültem (1816] KISFALUDYS.: Hunyady 294). Az elítélteket az utolsó útra [előkészítették] (1870] TÓTHK.: Honvédmén. 18). vissza ül az asztal mellé, hogy rendbeszedjen mindent, mielőtt a nagy utra indul (1883] SZÁSZ-Theuriert: Becsv. 306). | ~*ra* ↑ *száll* | *utat ad vkinek* a) 'szabadon engedi': Ezek meg-ijedvén utat adtak Maratnak, ki .. el-bűt (1793] M.Merkurius 50); sajnálta a .. leánt .. utat akart hát neki adni (1863] KRIZAVadr 415); b) 'elbocsátja, elküldi, kiutasítja' [vö. a szócikk végén: *kiadja az ~ját*]: Szent Lélek! véled maradok. Örödg néked utat adok (1771] SzentekHeg.228); az őrző A'Szentegyházból ... utat adott (1825] HO-MONNAY:OvidSzom.67); kifizeti és utat ad neki (1864] SZÁSZK:Sh.T.rege 188); A búnak .. Most

utat adjunk (1882[] NépköltGyűjt 283); c) 'kikosarazza, elutasítja': utat adott neked Boris (1886[] TIMONS:Éjek 124). | ↑*bevágja vkinek, vminek az ~ját*; ↑*bevágja (vki előtt) az utat*; ↑*elvágja vkinek, vminek az ~ját, elvág vmilyen utat*; ↑*elzárja az utat*; utat ↑*enged*, ↑*enged*, ↑*ereszt* v. ↑*hagy* | *folytatja ~ját* 'halad tovább': Gyors léptekkel folytattuk útunkat (1846/1952[] PETŐFIÖM 4:29). Laczfí .. a part mentibe' folytatta Útját (1879[] ARANYTsz. X.51). A vendégek .. folytatták útjukat Budapestre (1948[] SzN.jún.15). | ~*ját intézi* a) 'utazik, megy vhova': Dolgaimat sirva nézem, Jajgatva utom intézem (1770/1914[] Bokréta 145); Kolin felé utát sebesen intézte (1786[] PÉTZELIHenriás 33); Tendo .. igyekezni valahova, v. menni, útját intézni, v. venni valahova; wohin .. seinen Weg nehmen (1818[] MÁRTONLex. 2:1471–2); b) 'vkinek utazását (gondoskodva) irányítja': Sasszem, aczélszív, lángész .. Intézik útjait (1889[] KozmaA:Tegnap 161–2). | *utat ↑megtesz*; ~*ját ↑rója*; *vkinek ~ját ↑szakasztja*; *utat ↑szeg*; ~*ját ↑szegi vkinek, vminek*; ~*ját ↑szeli vkinek* | ~*ját tartja* 'vmerre halad': Oláhfalú felé tartván útjokat (1782[] M.Hírmondó 686). Elsőben-is palotája felé útját tartotta (1804[] KOVÁTSJ:Éneis 2:161). merre tartsam útam (1816[] UTÓTHL Versei 150). | (*vmilyen*) *utat tesz* a) 'vhova, vhol, vmely céllal' utazik': nem sajnált érttem utat tenni Kassáról egész Füredig (1792[] HORVÁTHA: Hol-mi 3b:88); Én Júniusban Bécsbe útaozom ... Képzeled, melly örömmel teszem ezt az utat (1808/94[] KAZINCZYLev 5:454); [Erdélyi] nevendékeivel...középeurópai utat tevén .. jeles Uti Képeket adott (1876[] TOLDY:M.költ.kézíkönyve 5:45); utaztam, menyegzői utat tettem (1880/82[] CSIKY:Proletárok 100); b) 'vmilyen módon v. mértékben, távolságra halad': A' Rómaiak, mikor a' Katonánakn egyéb dolga nem volt .. minden hólnapban egyszer igen sebes utat tétetnek vala vélek (1766[] MÁTYUSI: Diaet. 2:211); [A nap] az égen a szokott utat teszi (1844/1951[] PETŐFIÖM 1:165); egy napi utat tenni ily átkozott hideg téli időben (1861[] ZLINSZKYI:Bárányfelhők 2:65); Már jó utat tettem, hogy kiszabaduljak ebből a rettenetes környezetből (1898[] HEGEDÜS:Óriások 50). | ~*ját vhova teszi* 'vmerre (el)indul': Toldi is az útját haza bizvást tenné (1879[] ARANY:TSz XII.93). | *utat ↑háta mögé tesz*; ~*ját ↓vágja* | ~*ját vegzi* a) 'haladását befejezi': [száraz Ér] Tsintyenél két felé válik, több helységeket el futván, Körösben végzi .. uttyát (1799[] VÁLYIA: Magy.Orsz. 2:726); b) 'szokott pályáján halad': Testvéri karban .. zeng a nap, S dörgő futással végzi útját, Mit rendelő törvénye szab (1873[] DÓCZI-Goethe: Faust 9). | *az utat* v. ~*ját vhova ↓veszi*; *utat ↑nyakába vesz*.

3.1. 'égitest haladásának látható szakasza; szállítóeszköznek egy menete': E hold járt fönn, de egy útjával ifjabb (1880[] BARTÓKL: A legszebb 159). a bécsi lapok a Géant első útjáról részletes tudósítást közlöttek (1895[] TÓTHBSzájrul 228). Eladó a hajó, Új gazdát keres .. Hajrásabb utat (1910/55[] ADYÖV 1:391).

3.2. 'alkalom': * két úttal-is (1650[] MEDGYESIDialogus 43). a'mi nyelvünkön-is egynéhány úttal ki-nyomtatattván (1771[] Catechismus el.). két-úttal, két ízbenn .. voltam nála (1792[] SzD² 113). *Út* ... v. *íz*. Negyed'úttal (negyedik ízben) dítséré, ötöd úttal kéré (1803[] BARÓTISzD.Tóldalék 15). | (Tipikus szókapcs:) azt javaslanám a tanulóknak, hogy első úttal a második és harmadik zikkelyt .. hagyják-el (1780[] MHírm 13). eggy úttal két dolgot végezni (1794[] KÁRMÁN, Uránia 3:56). Ha egy úttal el végezheted, ne hadd kettőre (1820[] DUGONICSPéldab 2:157) Ezen úttal egy ódát is küldök a Koszorúba (1831/1900[] CZUCZOR, VörösmEmlk. 312). [Vö. *egyúttal*; *ezúttal*.]

3.3. '(l)írnek, árunak, járványnak) terjedési mód(ja)': Nintsen fámának hozzánk járt-uttya (1784/1910[] VERSEGHY:Kisebb költ.22). a hír útja is lassú (1896[] MIKSZÁTH:Katángy 3). | (Tipikus szókapcs:) A' Dög-nyavalya uttyát el-veszti .. erőtlenebbé lészen (1784[] TOLNAYS:Marhadög 148). titkos tsatornákat .. megfojtani .. méglen a' térséges útak nyitva lesznek (1822[] VEDRES. A m. nemz.lélekről 7). a .. könyvecske .. találjon utat az olvasóhoz (1899[] BpSz 93:132). a ruhaanyag ... csavaros úton újból a tehetősebbekhez kerül (1947[] SzF aug.17). sok berendezése .. Budapestről indult világhódító útjára (1949[] Áruism 228).

Szh: Hosszú, mint az éjjeli út .. mint a' Római út (1820[] DUGONICSPéldab 1:223). Le dől az úton, mint a' Máté tehene (1820[] DUGONICSPéldab 1:210).

Sz: követ vet vkinek az ~jába '(meg)akadályozza vkinek tervezett cselekvését': De mit is vet az a jó isten egy ilyen követ azoknak az útjába, akik szeretik egymást! (1882[] TOLNAILBáróné 2:7). | jó utat mond v. szerencsés utat kíván 'búcsút m. vkinek, elbúcsúzik tőle': ha .. kedve jönne le mondani rólam, szerencsés utat kívánnék, még az őrző Angyalomnak is (1814/1901[] HORVÁTHÁ. KazinczyLev. 11:421). de jó is lesz dolgunk - A sok szegénységnek de jó utat mondunk (1886[] TÓTH Endre: Libapásztor 8). | az ördögnek tartozik egy ~tal 'hiába jár v. fárad': Egy uttal tartozott az ördögnek, azt járta bé (1794[] KOVÁCSP: Közm 189; 1808[] KRESZNERICKözm 4:88).

Km: Jobb az útnak feléről vissza térni, mint sem rossz helyre menni (1794[] KOVÁCSPközm 119). minden nehéz utat meggyőz az akarat (1881[] BÁNFIJ:Fejes 9).

4. 'történetes folyamata': Illy' tisztes Vénységnek útjában találom Vaji Judith Aszszonyt (1770[] Magyar Tábita B2a). Nézd meg törvénykönyvét kezdetibe és útjába, fogod tapasztalni a változásokat (1779/1932[] BESSENIEI:Magyar néző 28). [A szél] végigsüvöltött az országokon, s megfordítá rendes útjából a természetet (1856/94[] JÓKAI 20: 279). benne vagy a harminczadik év útjában (1859[] JÓSIKANov 3:15). [Az apostolok] világítsanak nekünk a vezeklésünk útján (1908[] GÁRDONYI:Isten r. 208). Gyönyörködöm a földi gyönyörökben És utamon Szabad az út (1913/55[] ADYÖV 2:43). Nyílegyenes az a világnézeti út, amely elvezet a fiatal Bartók Bélától a világhírű ősz mesterig (1948[] SzF ápr.18). | (Tipikus szókapcs:) e' világi életnek szikkatt, száraz .. úttya (1762[] BÍRÓM.Micae 2:48). életének tekervényes és vesztő utjain által (1775[] KÓNYI:Ábel 57) [vö. útvesztő]. járok .. az élet' útján (1803[] ÉDESG:Anakreon 29). Vezessen a sors boldog úton (1839/1951[] PETŐFIÖM 3:247). belévezet a' békés ... haladási útba (1844[] Ir.Aerop. 2:86). Hanem a sors útján csak pihenő lessz e (1864[] ARANYBH XII.2). elfáradnak az élet utain (1865/88[] VASG 1:248). az élet fut, E tudomány meg hosszú ut (1873[] DÓCZI-Goethe:Faust I.70). Hadd a világot .. a maga útján (1896[] MIKSZÁTH:Katángthy 236). szépen haladhatnak az élet útján (1923/26[] GÁRDONYI:Ki-ki 91). elzeng az élet s vissza .. nincsen út! (1928 el./1943[] TÓTHÁÖV 215). állat-voltunk óta nagyon hosszú utat futottunk meg (1928/38[] BABITSEzüstk 198). Ausztia .. az Élet útján baktathatott előre (1939[] MÓRICZÉletem 235). bölcsesség vezeti őket életük útján (1947[] SzF okt.19). küzdelmeinek .. göröngyös és tövises útján (1961[] MN nov.4. 3). || (Sajátos értelmű szókapcs) a nagy ~ a) 'az egész élet': atyám vezetett idáig, - méltónak a nagy útra társul (1965/87[] VASG 6:183); b) 'halál utáni átmenet a túlvilágba': tisztálja lelkét, Midőn ama nagy útra kész (1867[] ARANYShHamlet 95); A haldoklókkal csókolóztam .. hívta őket a nagy út (1935/43[] KOSZTOLÁNYIÖV 361). | ~ba indul 'megkezdődik': a' tökéletesség el-érését, az utba intult közelítés által, remélhetjük (1810[] ARANKA:Két elm 11). | ~ját ↓vágja vkinek, vminek | ~ját veszi vminek 'nem engedi, hogy megtörténjék': Azért vágott közbe, hogy útját vegye a konvencionális frázisoknak (1896[] MIKSZÁTHKatángthy 56).

4.1. 'életpálya v. életfolyamat (mely végül a halálhoz vezet)': Így lesz aztán boldog útatok s végetek (1798/1922[] CsokonaiMűv 2:340). majd utam / véget is ér már (1933/37[] BABITSÖM 1:417). | (Tipikus szókapcs:) Ha majdan átfutottam Göröngyös útat (1848/1903[] EÖTVÖSJKölt 60). Hoszu ut a halál útja (1851[] ERDÉLYIKözm 174). ők is a mindenek útján odalesznek (1863[] KRIZAVadr 559). szomorú létem .. Keserves út (1909/55[] ADYÖV 1:306). megjárta minden élőknek az útját (1949[] RUDAS-NAGY:Marx:Tőke 745). | vkinek, vminek az ~ja 'vkitől, vmi által kijelölt, megszabott, viszontagságos pálya': régtől-fogva nyomod az Isten uttyát (1604/1759[] PÁZMÁNY:Kempis 100). Isten bölcs ujjait,utait akadályozod (1813/1953[] HORVÁTHÁÖtödf 188). bámultam a gondviselésnek utait (1865/87[] VASG 6:183). Ember! a sors

útját mondd véletlennek (1879[] ARANYTSz VII.34.). Isten nagyon jó, - és óh micsodák az ő láthatatlan utai (1885[] TOLNAILPolgárm 2:204). azt se tudta: Mi lesz itt az okosság útja (1918/55[] ADYÖV 2:159).

4.2. 'lehetséges mód': Megláthatod .. a vallás eránt való ítéletben hányféle úton lehet eltévedni (1777/1932[] BESSENYEI:Anyai okt. 21). Hit? Két úton származik lelkemben (1804/94[] BESSENYEIBih 60).

5. 'cselekvés, viselkedés irányvonala, módja': a' magam-szereteti mozgat, Mellynek útjaiba tsak Lelkem igazgat (1772/1912[] BESSENYEI:Emb.próbája 51). leg rutabb hizelkedésnek útát választotta (1789[] PÉTZELI:Szomorú. ajánl.3a). Amily útát választott magának Lelkem, rajta egyenest megyen (1845/1951[] PETŐFIÖM 1:264). jó emberek jó utat sugalmas ösztöne mutat (1873[] DÓCZI-Goethe: Faust 13). A szegény emberek útja csak az egyenesség és igazság lehet (1889[] TOLNAIL:Szegény emb. 2:149). saját boldogtalanságába visz ez az út (1906[] KRÚDY:Pod.kis. 131). minden bűnöm egy stáció .. Ez már az Anti-Krisztus útja (1909/55[] ADYÖV 1:306). Csak gonosz útban volt mindig foglalat (1917[] BAKSAY:Irod.dolg. 2:451). az első lépéseket .. megtettük ezen az úton (1947[] SzF jún.29). a párt a végcélhoz vezető úton harcol (1949[] SzKPT 12:42). | (Tipikus szókapcs:) útról-kitérés: diverticulum (1708[] MA.). az igazságnak úttjátúl el-térüllyek (1754[] BÍRÓM:Angyali szöv. 570). hibák az .. áhitatosságnak úttját el-fogják (1763[] Lamindus 331). Divortium .. Útról el-térés (1767[] PPBI 199b). előbbeni útamat követem (1791/1911[] SZENTJÓBISZABÓKölt 91). engem, szegény veszedelmes úton járót (1802/1922[] CSOKONAIVarázsf 464). eltévedett lelkiismereteket úttjokbul visszatéríteni (1804/94[] BESSENYEIBih 25). vissza téríthesse a' rossz utról (1806[] KRESZNERICSKözm 1:28). nagyon értenek a' csavargó úttakon járáshoz (1812/99[] KAZINCZYLev 9:236). lehetetlen hogy .. tilalmas út volna, mellyen ő jár (1816[] AJTAYSAnek 125). a bölcs természet egyenes úttjáról Eltvén (1817-35/1953[] BATSÁNYIÖM 1:133). Malis artibus .. tilalmas úttakonn, törvénytelen módokkal (1822[] WAGNERPhras 28). őt ellenkező utra vezetni (1832[] HELMECZY:Jelenkor 1:197). a' tévelgőt igaz útra vezesse (1834[] KritikaIL 4:100). számtalanszor kitértöm az igaz úttból (1836[] JÓSIKAZólyomi 22-3). sors parancsolatja Közös úttunk kettéágaztatta (1844/1951[] PETŐFIÖM 1:92). becsület utja (1848[] ARANYMO II.36). a törvény tekervényes úttjain járt (1860k/1902[] EÖTVÖSJElb 209). az ifjú nemzedék .. távol van ez út követésétől (1863/1927[] GYULAI:Krit.dolg.172). az egyenes utról le akar lépni (1864[] EÖTVÖSJGond.114). Az élvek rózsás úttjain halad (1867[] ARANYShHamlet 22). elfogja ... találni a helyes utat (1872[] TOLNAIL:Az én ism. 272). vágyaim bizonytalan utra ragadtak (1873[] TÁNCICSÉletp 6). Gazdagságát szerezte szorgalmával .. tisztességes uton (1874-76/1904[] JÓKAI 61:130). Tekervényes útát gondol ki (1879[] ARANYTSz XI.92). Akár igazán, akár hamiss uton (1880[] ARANYArist 3:193). rendes úttan közeledjem (1884[] KVASSAYEVárm 280). A rossz ut jóra sohase vitt (1889[] TOLNAIL: Szegény emb.2:37). nem éppen az egyenes úttan halad (1890[] CSÉNYIKoszorú 52). Különben se szerette az egyenes utat (1893[] MIKSZÁTHPernye 25). Járom tovább a kiszabott utat (1899/1955[] ADYÖV 2:367). Szóttól a kardig rövid az út (1900[] RIEDL:Péterfy 79). egyenes úttan járnak (1903[] GÁRDONYI:Az a hatalmas 10). megmaradni a helyes uton (1908[] AMBRUS:Leányok 169). Utamból, be kitérítettél (1909/55[] ADYÖV 1:325). követi a i történetíró elmjét a bonyolult utakon (1910/38[] BABITSÍrás 11-12). a föld népének Boldogságos útja (1914/55[] ADYÖV 2:93). utunk a latrok útja (1918/55[] ADYÖV 2:189). Van-e reményed .. a sötét utakban? (1925/37[] BABITSÖsszegy 1:318). Édesapám .. olyan útra lépett (1939[] MÓRICZ:Életem 114-5). haladjon .. a megkezdett úttan (1947[] SzF jún.8). letérés a krisztusi úttól (1948[] SzF már.24). Minden embernek van egy sajátos útja (1956[]

GYÁRFÁSM.IrodUjs szep.1. 7). || (Sajátos értelmű szókapcs) *görbe* ~ 'csalafinta v. körülményes, nem közvetlen cselekvési mód': testvér, görbe utra térsz! (1842[] SZIGLIGETIKor. 148). a' hatáságot görbe utakon csipjük meg (1844[] FRANKENBURGEst. II.70). Görbe uton jár (1851[] ERDÉLYIKözm 402). görbe utakon Szerzém e koronát (1867[] LÉVAY:Sh.IV.Henrik II.233). Görbe útjaid bevágom (1880[] ARANYArist 1:26). Jaj .. te mindig görbe uton jársz! (1885[] GERÖKVadgal 73). gazdag ember akart lenni .. S miután ezt tisztességes úton el nem érte, a görbe útát választotta (1909/14[] KRÚDY:Andráscsik 30). görbe útra ment az úri fajta (1947[] SzF már.15). | *jó* ~ 'célra vezető, hasznos, helyes cselekvési irány': ez nem jó útonn kereskedik (1812[] HOLOSOVSZKI:Kálnoki 79). Erényed a jó útba viheti (1867[] ARANYShHamlet 69). kik a jó utat szerették, Szólj, merre vannak (1885[] SZÁSZ-Dante:Pokol 154). nincs özvegy édesanyja .. aki a jóútra, a takarékoságra .. emlékeztesse (1929[] KRÚDYÚrfik. 150). | (*ki*)*taposott* ~ 'régí szokások szerinti cselekvés': ez az elfogadott szokás, a taposott ut (1908[] AMBRUSLeányok 62). | *↑tilos ~on* | *~on kívül* 'kitéréssel': Szabad legyen .. úton kívül ezt a' rövid jegyzést tennem (1821[] HORVÁTHÁ:M.ny.dialect. 53). | *vminek (az) ~ja* 'vminek követése, szerinte való cselekvés': sértettnek érzí magát .. a törvény utja mellőzésével kardra vagy pistolyra hívja ki (1858[] FÁYA:Halmay 1:235). | *beáll vmely ~ba* 'rátér vmely cselekvési irányvonalra': szükség, hogy .. meg-térés és Hit által ebbe az útba bé-álljanak (1771[] B.LUKÁTSS.FejérváriHB 5:6). | *~jába vet vmit* 'vmivel akadályozza cselekvését': kérte : Kálnokit .. addig semmit útjába ne vetne (1812[] HOLOSOVSZKI:Kálnoki 94-5). | (*igaz*) *~ba vezet* '(neveléssel, tanáccsal) jó irányba terel': nem kell az igaz útba vezetéssel sietni (1827[] SZILASYJ: Nevelés 1:130) [vö. *útbavezetés*]. | *az Úr ~jába(n)* 'az isteni tanítást követve': legyetek álhatosak [így!] az Ur uttyában (1751[] BIRÓM:Comitia B.). azon voltanak, hogy szüntelen az Úr útjába járjanak (1798/1922[] CSOKONAI Műv 2:339). | *kicsavarodik az ~ból* 'más irányt kezd követni, másról kezd beszélni': De megint kicsavarodtam az utból (1851[] Falu könyve 299). | *kitér vminek az ~jából* 'nem követ tovább vmely elvet': a' becsület utjából kitér (1838[] SZÉCHENYILóverseny 78). | *vminek az ~ján* 'vmit követve': Az igazságnak uttyán .. mendegellyünk (1756[] BIRÓ:Micae 1:297). Uram! így eskűszöm-meg néked: Hogy szent törvényednek után, Hivebben járok ez után (1771[] SZÖNYI:Szentek Heg. 113) [vö. *után* nu.].Grässer .. jure .. törvénykezési törvény útján jární; gerichtlich verfahren (1818[] MÁRTONLex 1:1283). elindultak az öntudatosság útján (1947[] SzF júl.19). | *a maga ~ján* 'amerre menni haladni szokott v. kíván; beavatkozás, irányváltoztatás nélkül': engedd A magam útján vinnem csöndesen (1873[] DÓCZI-Goethe: Faust 12). Hadd menjen a maga útján, a ki veszni indult (1881[] SIPOSS:Pusztá menek. 10). minden ment a maga útján (1892[] TOLNAI:Elb 180). az ötven éven alóli ember .. ha .. nem egészséges, hadd menjen a maga útján, ne szaporítsa itt a kenyérpusztítókat (1908/23[] MIKSZÁTHNoszty 2:127). A magyar demokrácia .. ment előre a maga útján (1947[] SzF júl.13). | *egy ~on fut v. jár* 'azonos módon gondolkodik v. érez': a' leg nagyobb Sceptikusokkal éppen egy útonn fut, és velek egy nyelvenn beszéll (1801[] BUDAIF:Kánt rost. 22). Elejétől fogva immár Egy úton járt érzésünk (1807[] KISFALUDYSBold 7.). S eszméd enyémmel épen egy uton járt (1885[] SZÁSZ-Dante:Pokol 34). | *vmely ~on halad* 'gondolatmenetet követ': [a kérdés] megoldása felé ... más úton haladtam (1890[] AkadÉrt 1:109). | *egy ~on halad* 'egyetértésben cselekszik': életpárjával sem tudott egy uton haladni (1862/88[] VASG 9:150). | *vmilyen ~on* (v. *utat*) *jár a* 'vmilyen erkölcsi magatartást követ': jó útonn jártál (1816[] VERSEGHYExercit 160); jó, v. igaz úton jární; auf dem rechten Wege gehen (1818[] MÁRTONLex 1:1541); így jár az, a ki jó uton nem jár (1855-56/88[] VASG 9:420); nem merném a tűzbe tenni kezemet, hogy Béla jó uton jár Pesten (1863[] KAZÁREElb 1:55); sajnállak, hogy ilyen gonosz úton jársz (1878/1904[] JÓKAI 65:85); nem járt egyenes uton (1883[] SZÁSZK-Payn:Egy fed. 152); b) 'vmilyen módon cselekszik, tör célja felé': Ó sokkal inkább barátja Ferencznek, minthogy vele a' közönséges uton járjon (1805/92[] KAZINCZYLev 3:245); Középosztályunk még bolondabb uton jár (1862/88[] VASG 9:64); egy

genie a rendes úton nem járhat (1880[] SzegediÁrvizk 99); nem jár rossz úton (1882[] BEÖTHYSzínműi 142); e tekintetben a legigazabb úton járt (1900[] FERENCZIZ: EKovácsGyKölt 23). | Magyar bolondoknak Bolond útját járom (1906–19/1950[] ADYÖV 248). | *egy ~ on járnak* a) 'azonos célokért azonos módszereket követnek': az ő szövevényekkel egy úton nem járnak (1792[] DÖMEK:Vesz. 135); senki ne mondja, hogy egy úton járunk, és az ő methodusa az enyim (1841[] SZÉCHENYI:Kel.népe 346); Ha a király s haza egy úton nem járnak, Egyiknek veszni kell (1848/1951[] PETŐFIÖM 3:106); b) 'ugyanazt csinálják, ugyanoda vezetnek': Élet és Szellem : nem egyúton járnak (1927/38[] BABITSHalál 2:226–7). | *két ~ on v. külön utakon jár* 'más-más célokat v. módokat követ': Mi két úton járunk – ugrott fel a grófnő (1882[] TOLNAIŁ:Nemes vér 1:166). haladó és baloldali erők .. külön utakon jártak (1949[] Tört. 8á. 213). FARKASM.MarxLenOlv 5:450). | *igaz ~ on* (v. ~*ban*) 'az igazságot követve, besületes módon': ha .. igaz utban jártak: miért nem hagytak engem szóhoz jutni? (1848/1911[] ENDRŐDI:Petőfi napjai 467). Hol veheti ez az ember a pénzt; igaz úton bizony nem szerezte (1868[] VÉRTESIA:Tíz besz 2:170). a pinczemeszter kiabált, hogy ez nem igaz úton istenesen ment végbe (1874[] Hatvani J. élete 29). Van tisztos életmód .. Melyből megélhet már ily nagy legény Igaz úton (1880[] ARANY:Arist 2:180). senki sincs az igaz úton, még anyja sem (1887[] JUSTH:Kápr 51). | *tilos ~ on v. utakon jár* 'tiltott szerelmi viszonyt folytat': ő .. tilos utakon jár (1843[] WAGNER-GÁAL:Kisért. 43). | *töretlen ~ on v. utakon jár* 'ki nem próbált módon cselekszik': az ily jeles elmék esmeretlen módokon szoktak munkálódni, 's töretlen utakon jární (1827[] SZILASYJNevelés 1:132). | *vmilyen ~ on ↑megy* | (vmilyen) ~*on van* (vmi felé) '(vmilyen módon) közeledik vminek az eléréséhez, megvalósításához, ill. az említett állapothoz': jó úton van a' dolog; die Sache ist auf gutem Wege (1818[] MÁRTONLex 2:1647–8). Ép jó úton van - ez a módja; De aztán szét magát ne szórja! (1873[] DÓCZI-Goethe:Faust 75). Egészen azon az úton volt, hogy olyan uralkodóvá válják (1877/1904[] JÓKAI 64:135). a legjobb úton voltam, hogy valóságos könyvmoly legyek (1878[] ASBÓTHJÁlm 52). ügyünk jó úton van, tervünknek sikerülnie kell! (1879[] NÉMETHIElb 131). Arthur épen legjobb úton volt, hogy a földalatti tengerről beszéljen (1880[] BEKSICSBarna I.157). Legszebb úton voltam a pietistaság felé (1890–97[] JÓKAI 76:239). Úton van feléd, már előtted áll (1891/1917[] BAKSAY:Irod.dolg. 2:35). elköltött egy milliót s a második is úton van az usoraadósságok révén (1897[] BAYERDrámairod. 2:312). a magyar nép azon az úton van, hogy minden idegen beavatkozástól mentesen, szabadon élhessen (1947[] SzF júl.20). | ~*nak bocsát* a) 'utazásra küld v. ereszt': legjobb volna ezeknek a' meg-világosított Kis-Papoknak nagy részét jókor útnak bocsátani (1790[] MÁRIAFI: Igaz magyar 4:Told. 44); b) 'elküld': telegrammot menesztettem .. hogy azonnal bocsássák útnak a pénzemet (1907/27[] GÁRDONYIJózanság 110); c) 'szolgálatból elküld': mindeniket egyszerre bocsátanám útnak (1851[] Falu könyve 292); a régi orvos .. elég soványan kifizettetvén, utnak bocsátatták (1844[] NAGY Ignác, Életk 1:148). | (vmilyen) ~*ra hoz* 'vmilyen, kül. jobb magatartásra térít, igazít': Nemes Magyar Házám [így!] .. Kit a Haza rontók sokszor el-árúltak, 'S az igaz Fiaid útra hoztak (1790[] LATZKOVITS-Trenk: Matzedóniai Vitéz 2). igaz útra hoztál a' Paripa végött (1808[] DUGONICS:Cserei 56). | *jó ~ ra hoz* a) 'helyrehoz': néhány ... elméncség mindent ismét jó útra hoz (1842[] TÖPFER-NAGY:Egysz. 654); b) 'helyes irányba térít': hozzátok jobb útra Hítves Társomat (1783[] Magyar Játék-szín 4:330). | ~*ra igazít* 'helyes irányba, magatartásra térít': Szöpög valaki. De útra kell igazítanom (1789/1882[] DUGONICSTárházi 28). Mikor : egyik tévedésből útra igazgatná magát, más hamis úton téved el (1804/94[] BESSENYEIŁ 16–7). | *vmilyen ~ ra lép* 'vmely új életszakaszt kezd': Hadd lépek így a végső, csöndes útra (1928/43[] TÓTHÁÖV 162). Édesapám .. olyan útra lépett, amit csak erős egyéniség járhat meg (1939[] MÓRICZÉletem 114–5). | *vminek az ~ jára lép* 'új cselekvésével vminek az irányába kezd haladni, vmire vezető cselekvésbe kezd': Talán a szerencséje útjára lépett (1922 el/1925[] GÁRDONYI:A kürt 107). a magyar méhészet a felvirágzás útjára lép (1947[]

SzF ápr.27). a szövetkezet útjára lépünk (1949[] SzF jan.9). | *megtér a jó ~ra* 'gyökeresen megjavul': az ő iránta való szeretetből tért meg a jó utra (1881[] Bús Vitéz: Senki Pál 72). | *↑rálép, ↑rátér vminek az ~jára; vmilyen ~ra ↑tér, ↑térít | jó ~ra visszatérít vkit* 'oda hat, hogy vki újra jó magatartású legyen': próbálta .. hitetlenét még a' jó útra visszatéríteni (1816[] AJTAYSámAnek 51). | *rossz ~ra ↑lép, ↑téved | rossz ~ra visz* 'romlást hoz; erkölcsileg megront': A pazarlás rossz útra vitt! (1876[] GÁSPÁRI: Vál.költ. 152). rossz útra viszték, életem, szerelmem és halálom! (1916/37[] BABITSÖsszegy 1:198). | *el- v. letér az egyenes ~ról, a tisztesség ~járól* 'megsérti a következetes becsületességet': ha ő eltérne az egyenes útról, mi mindég körötte leszünk (1842[] FEKETEDarl. 248). letértem a tisztesség útjáról (1908[] AMBRUS:Bp.mesék 52). Előfordul, hogy a bizományosok is letérnek az egyenes útról (1947[] SzF nov.2). | *el- v. letérít vkit vmely ~ról* 'oda hat, hogy vki ne cselekedjék következetesen (vmely irányban)': beszédeink által eltérítjük útjokról (1865/1902[] EÖTVÖS:Egy gazdassz.lev. 360). a cár le akarja őket téríteni a forradalmi útról (1949[] SzKPT 12:94).

5.1. 'vmely cél felé törekvés iránya': a legjobb úton járt a nagyságos asszony fényes rangja felé (1880[] CSIKYEIb 12). mindent odahagytam .. hogy a közeledben lehessen, amerre a forradalom utja visz! (1912[] KRÚDY:Jakobinusok 16). nők .. Hozzátk kötözött engem a végzet .. hogy mélyetekben keressék az utat az élet felé (1928/43[] KOSZTOLÁNYIÖV 286-7). Roosevelt halála után ...Truman .. egészen más útra terelte Amerika politikáját (1947[] SzF okt.19). | (Tipikus szókapcs:) jobb útja nincs az embereket megnyernünk, mint hajlamaikkal szépelegni előttük (1863[] KAZINCZYG:Molière:Fösv 6). || (Sajátos értelmű szókapcs) *felfelé való v. vezető ~* 'gazdagodás folyamata': annak, aki csak most indul a felfelé való úton, annál idegeesebb a lelke (1939[] MÓRICZÉletem 65). Minden .. új iparosodó vidéki város egy lépést jelent a vidék felfelé vezető útján (1949[] SzN szept.6). | *vminek az ~ja* 'vmely következményre vezető cselekvés, életmód': az idvességnek útja (1719[] PPÁRIZ:Kesk.út, elősz.). a' Kegyességben-való elő-menetel azt teszi-fel, hogy már az ember bé-állott és jár-is a' Mennysországnak útában (1750[] La Placette J.: Ethica 349). ezt a' kezét, mely most a' bődögség útára vezérel titeket, a' férgek fogják tsókolgatni (1794[] Psychologia Campéből 127. A' pokolnak útyját szem bé köve is fel találni (1820[] DUGONICSPéldab 2:88). a' tökéletesülésnek fele útján akad-el (1824[] Hébe. 1). Mikor fogsz .. a takarékoság útára térni? (1844[] OBERNYIK:Örökség 1). nagyon egyenes útján rohan a maga és örökösei tönkre juttatásának (1848/94[] JÓKAI 8:57). a sérelmek egyezkedés útjára igazítvák (1852/68[] TOLDY:M.államf 1:265). a javulás útján új ember lenni nem bír (1867[] TOMPAMOlajág 242) [L. még: *útján*(nu.)]. a kárhozat sötét útján Csak rohannak mind előbbre (1877[] DARMAYV: Új.költ. 71). Mártha .. a bosszú útját mutatá Lajosnak (1878[] KRIS-TÓFFY:Falu bol. 13). épen a megokosodás útján járt most (1880-81/1904[] JÓKAI 63:204). „Jó szándékkal van kikövezve a kárhozat útja” (1881[] TOMORF: Kor. tükre 38). bár rendkívül gyöngén, de a javulás útján vagyok (1884[] HOMORÓD:Ut.rem. 2:92). Széll Kálmán titkos tanácsos, a ki néhány nap óta beteg .. a javulás útján van (1915[] BpH május 21.12). a had .. Siker útját kedvellenül keresgeti (1918/55[] ADYÖV 2:186). A parasztság elindult a felemelkedés útján (1947[] SzF dec.25). || (Sajátos értelmű szókapcs) *egyengeti vminek az ~ját* 'elősegíti megvalósulását': Az alkalom útját a nagyasszony még az ősszel elkezdette egyengetni (1880/1917[] BAKSAY: Irod.dolg. 3:333). A „milieu”-ról szóló doktrina .. i útját egyengette az újabb irányzatoknak (1913[] AMBRUS: Vezető 184-5). egyengette a négy nagyhatalom ... közötti barátság útját (1947[] SzF ápr.20).

5.2. 'tér, hely (mint cselekvési lehetőség)': keresem: akadna-e tenni valóm más uton (1865/88[] VASG 1:82). nekünk gondolkodó lényeknek szabad utat akarok! (1900[] PEKÁR:Nadj., BN. febr.27, tc.). Gyönyörködöm a földi gyönyörökben .. Szabad az út (1913/55[] ADYÖV 2:43). || (Sajátos értelmű szókapcs) *utat terít v. vet* 'lehetőséget ad': minden kép-tisztelés...útát

vet a' bálványozásra (1763[] MOLNÁRJ:Megtérő reform. 270). az ilyen igyekezet nagy útát fog nekik a' Szent Írás értelmére teríteni (1769[] MOLNÁRJ:Egyh.tört. 1:168).

6. 'eljárás, mód': meg-szokott útja az Istennek .. olykor őket .. kísérteteknek ugyan tüzes kohában bé-vesse (1771[] SZPAPM, Fejérvári HB. 22). a' hadakozásnak úttját .. meg-beszéli (1781[] FORRAI:Justinus 334). a másoktól való tudakolódás .. kerengő út (1807/1955[] FAZEKASÖM 2:27). Próbáljunk más útát (1852/94[] JÓKAI 1:218). győzelemre Nincs egyéb út mint a cselé (1879[] ARANYTSz VI.23-24). Ez az útja az uralkodó és elnyomott nemzetek dolgozó tömegei nevelésének (1949[] MarxLenOlv. 94). | (Tipikus szókapcs:) leg-alább illy uttal terjed nevek (1711[] FALUDI:UE. 3:131). A' sokszorozásban Rövid Útak .. vagynak (1782[] MARÓTHIGyArithm 51). Törvény uttya szerént (1790[] Az fiscus 6). via gratiae: kegyelem útja (1807[] Pesti tiszt. írás 83). kérelem útjára (via Instantiae) utasítatik (1809[] GEORCH:Honnyi törv 3:13). mellékes utakon igyekezett a' meg nem erősítést fejtegetni (1832[] HELMECZY: Jelenkor 1:174) [vö. *mellékút*]. feljebbviteli út (1833[] HELMECZY, Jelenkor 2:828). a maga illető útján intéztetik (1848/1952[] CSÁNYI, KossuthÖM 13:372). [L. még: *útján* nu.]. mások ezt más utakon teszik (1856/1902[] ARANYKk 2:55). melyik a hivatalos út? (1861/75[] ARANYGogKöpeny 40). Közvetett utakon... intézkedett (1863[] GREGUSS-Sand:Ant. 69). Azon ellenvetésre, hogy nincs se hadsereg, se pénz, kimutatta az utat mindkettő előállítására (1864[] SALAMONFMagyarország 397). Ellent csinálni biztos útra tért (1867[] ARANYShHamlet 84). Nem kell törvényes út (1869[] SZÁSZ-Molière:Miz. 86). czélok .. el is érhetők, csak .. a jó utat választjuk (1874[] EÖTVÖSJGondolatok 274). a káplár jónak látta a „szolgálati utat” választani (1889[] KACZIÁNYG: Zászló 20). mi áll szerelmetek törvényes útjában? (1900[] MARTOSF, BN.febr. 13. 2). az ügy a törvényes útra utasítatik (1909/14[] KRÚDYAndráscsik 172). új utakat keres az angol külpolitika (1947[] SzF.már.2). a kormány .. a parlamenti út megkerülésével akar kormányozni (1958[] Népszab.dec.12. 7). || (Sajátos értelmű szókapcs) ↑*harmadik* ~ | *járatlan*, ill. *járt* ~ 'olyan eljárás, magatartás, amelyet nem v. kevesen ismernek, ill. sokan követnek': Veszélyes munkákra, Járatlan utakra .. juthat (1770/1914[] Bokréta 89). érdemes Poetáink .. a Régiek Serege után a járott uton játszadozva juthattak (1789/1906[] KRESKAY:Költ.lev. 122). Feleségűség járatlan út (1844/1951[] PETÓFIÖM 1:229). [Szemere] Gondolataiban, kifejezéseiben restelte a járt, a megengedett utat (1890[] SZVORÉNYI: Szemere P. Munkái 1:53). járatlan úton jár s nem tudja mit cselekszik (1947[] SzF jún.15). | *vmilyen* ~ *on van* 'vmilyen eljárást követ': Festetics Leo gróf .. tehetne valamit az udvar felvilágosítására, hogy rossz úton vannak Magyarország irányában (1848/1952[] KOSSUTHÖM 13:680). | *vminek*, *vkinek* (az) ~ *ján* 'vmi, vki által, közreműködésével': In via gratiae. Kegyelemnek úttján (1806[] SZIRMAIGlossarium 92). Ki a katonáskodás alól föl akart mentetni, csak ennek útján nyerhette azt meg (1857/1902[] EÖTVÖSJ:Fr.forr. 165). [L. még: *útján* (nu.)] | *annak* ~ *ján* 'szabályszerű módján': ha rendes .. honvéd zászlóaljja lesz azt szíves főispán úr átalakítani .. annak útján innen számot fog kapni (1848/1952[] KOSSUTHÖM 14:464). nem annak rendjén és útján (1869/98[] DEÁKFBesz 7:169). | *maga* ~ *ján* 'a maga módja szerint': Magam útján inkább szolgáljak leszek, mint Urok különben (1848/95[] PETÓFI 4:178). | *vminek* ~ *ján van* 'vmely eljárás tárgyaként folyamatban van': esse in petitorio: kereset útján lenni (1807[] Pesti tiszt. írás 119). | ~ *jára intéz* 'szabadjára hagy': Csak a meggondolásból útjára intézett .. gonoszság légyen előttem utálatos (1804/1930[] BESSENYEITarim 414). | *vkinek* ~ *ját* ↑*követi*.

6.1. *Vmilyen* ~ *on* (ritk. ~ *tal*) a) 'vmilyen módon, tervszerű eljárással': mindenféle úttal azon vannak, miként ejthessék meg az együgyűebb embereket (1801[] SÁNDORSokf 7:5). Előbb a' koldus botot, mint ilyen uton uradalmat (1829[] GUZMICS, Uránia 2:43); talán azon a másik úton könnyebben kaphat valamit (1848/67[] KOSSUTHBesz 2:173); keserves idővesztegető uton nyerték csónakjaikat (1866[] RÓMER:Műrég.Kalauz I.7); Az .. egyleti uton létesült pesti nemzeti zenedét

illeti meg az úttörés dicsősége (1877[] FRAKNÓI:Magyarorsz.műv.állapotai 48–9); Ezen az úton .. nem lehet föltámasztani a bukott nagyságokat (1901/55[] ADYÖPM 2:93); b) 'vmilyen jellegű cselekvés által': nexusba van a Telekiekkel .. és így .. csinos uton vele aemulálni nem lehet (1810/96[] CSEREYF, KazinczLev 7:506); Portugáliába törvényes uton bevitt rendezkedések (1832[] HELMECZY: Jelenkor 1:126); közhírré teendő, a legsebesebb úton (1848/1952[] Kossuth-Eml.I.320); vannak bizonyos jellemek, mikkel egyenes úton nem lehet menni semmire (1863[] KAZINCZYG-MolièreFösv 34); a gyanus úton szerzett jószágot potom áron veszik meg (1878/1904[] JÓKAI 65:153); ennyit összekaparni a mai világban egyenes úton nem lehet (1880[] TURULF:Álomképek 146); a nem tisztességes úton szerzett kincsekkel menekülni akartak (1947[] SzF júl.27. VilágpolÖsszef). || (Tipikus szókapcs:) így lehet szabados úton Tisztséget keresni (1752[] PICTET-DÁNIEL:Ker.Ethica 307). békés uton kellett új szerződéseket létesíteni (1832[] Helmecky, Jelenkor 1:206). szavazási úton (1833[] Helmecky, Jelenkor 2:433). via juridica, törvénykezési úton (1833[] FOGARASI:Műszók. Előszó III). első folyamodási úton .. szolgáltatás ki az igazság (1836/1948[] X.tc.bev. MÉREI: Mezőg. 205). Lovagias uton nem végezhetünk vele (1847[] DEGRÉKedély. 88). a mi legislativus uton megadatott, administraviv uton megrontani (1848/67[] KOSSUTHBesz 50). békés úton eligazítani (1849/1904[] SZIGLIGETILiliomfi 175). Ez úton nem boldogulunk (1852/94[] JÓKAI 1:218) [L. még: *ezúton*]. más úton ügyekezhetik azt helyreütni (1863[] KAZINCZYG-Molière:Fösv 26–7). azt ezen úton ... nem fogjuk elérni (1865[] EÖTVÖSI:Nemz.kérdés 135). Hát semmi úton nem birtok eléje kerülni (1867[] ARANYShHamlet 67). azon bűn ... jogi úton fel nem fedeztetett volna (1871[] Barátf.-napt. 63). ekkor fejtette ki elméleti és műbírálati úton .. azon...hatást (1876[] TOLDYF: M. költ.kéz. 5:249). társulati uton .. tevékenységet fejtenek ki (1877[] FRAKNÓI:Magyarorsz.műv.állapotai 47). a gyülekezési jog rendeleti uton megszorított (1878/1951[] Munkásmozg. tört. 1:351). nem bírói, hanem rendőri, fegyelmi vagy társadalmi úton büntetendő (1881[] BELICZAYJ:Egyetl.leány 65). kiegyenlitem az ügyet barátságos uton (1885[] MAROSIK:Mendemond. 172). a fordításokat házi uton kezelik (1900[] HERCZEGF. BpH febr.24. 4). polgári peres úton .. joga van érvényesíteni (1901/55[] ADYÖPM 2:144). az élet folytonossága, melyet ő most egy tréfával, kísérleti úton teremtett elő (1930/41[] KOSZTOLÁNYI:Kortársak 210). a .. követelést bírói úton nem lehet érvényesíteni (1947[] SzF ápr.20). az imperializmus ellenmondásait forradalmi úton megoldani (1949[] MarxLenOlv 70). ezen a napon bocsátották el a vállaltól - fegyelmi úton (1953[] SzN aug.6. 2). diplomáciai úton tanácskozások folynak (1958[] EH júl.22. 1). || (Sajátos értelmű szókapcs) *alkotmányos ~on* 'az alkotmány tiszteletben tartásával': a' megismert hatásban lévő országrendi és képviseleti alkotmányok csupán alkotmányszeres uton szenvedhetnek változtatást (1832[] HELMECZY, Jelenkor 1:509). az uralkodó család és a nemzet között támadt kérdéseket alkotmányos úton akarta megoldani (1935[] PAPPF:Gyulai I,131). a magyar nemzetet megteremtve .. sokszázados reményeit alkotmányos uton megvalósítani (1947[] ACSÁDYI, SzF okt.26). | *micsoda ~on* 'miképpen': De micsoda úton fizetnél, nagy királyné? (1804/1930[] BESSENYEITarim 384). | *nemi ~on* 'a n. szervek érintkezése által': csírájában lehet elfojtani egyes nemi úton terjedő fertőző betegségeket (1947[] SzF aug. 17). | ↑*rövid ~on*; ↑*szolgálati ~on*; ↑*tilos ~on* | *tiltott ~on* 'meg nem engedett módon': nyomorúságuk enyhítésére tiltott uton fentarthatásukat eszközölni gyarlók (1848/1948[] MÉREI:Munkásmozg 85).

6.2. 'tudományos v. gyakorlati eljárás, módszer': a' fennebb írt úton magam készítettem (1800[] NYULASF:Borvizek 2:143). | (Tipikus szókapcs:) csak vegytani úton lehet elválasztani (1874-76/1904[] JÓKAI 61:350). induktív úton fölfedezhető (1931/38[] BABITSEzüstk 214). mesterséges úton termékenyítik meg (1947[] SzF jún.22). műtéti úton eltávolítja a követ (1958[] Nsz ápr.28 9). || (Sajátos értelmű szókapcs) *hideg v. meleg ~on* 'forralással, ill.

forralás nélkül': hideg úton vannak összahabarva (1889[] DÓCZILPárok 16). Enyvszappant igen gyakran hideg úton, azaz forralás nélkül is készítenek (1949[] Áruism(4) 35). *A meleg úton készült likőrök* (1949[] Áruism(4) 171). | ↑ *száraz ~ on*

6.3. 'sorsot irányító eszköz': ne áskáld ama titkos utakat, melyeken az Isten a' szívekre szokott bé-hatni (1767[] TORDAIS:Megt. 111). az isteni gondviselés csodás utjai (1858[] JÓSIKA:Uderszki 5:86).

7. 'lehetőség vminek elérésére': ennek a' halhatatlanságnak két útja vagyon (1787[] FALUDI BE 4). a' sultán .. kegyelme útját erre sem árkolá el (1832[] HELMECZY: Jelenkor 1:254). adok neked... utat a megtérésre (1878/1904[] JÓKAI 65:72). Szerencse továbbá jelöl aztán utat (1879[] ARANYTSz IV.26). Nagyon kétséges útja a szabadulásnak, de talán - nem lehetetlen (1882[] ARNÓTHI: Föld al. 126). | (Tipikus szókapcs:) Districtusoknak nyílt úttyok fen- maradgyon arra (1763[] Hadi regul.E2). Az el-zálogló félnek... úttya vagyon reá (1773[] VERBÓCZITörv 200). arra kért, hogy e' kenyérre neki utat csinállyak (1808[] VERSEGHY:Külneki Gilméta 37). út nyitattik a tanulóknak a természet országába való bemenetelle (1823/1955[] FAZEKASÖM 2:120) utat kell neki arra csinálni, hogy a' tisztább erkölcsöt is elfogadhassa (1827[] SZILASYJNevelés 2:112). készítené el az utat annak a grófnő előtti kijelentésére, hogy (1862/88[] VASG 9:187). sok mindenre nyílik ut (1872[] TOLNAI LUrak 9). Ha én megcsináltam az útját .. szeliden megegyeznek (1877[] CSENGEY G.:Gav. 31). családjának utat keressen megélhetésre (1880[] LUKÁCS M.: Szegedi Árvíz 50). a tárgyalások számára nyitva az ut (1908[] BH.okt.21.5). a házasságból micsoda utak nyílnak kifelé? (1924/26[] GÁRDONYI:Ida 171). megnyitja az utat az előtt, hogy .. bekerüljenek a .. bírói székbe (1947[] SzF júl.6). Bartók teljes megismeréséhez akarják járhatóvá tenni az utat (1948[] SzN ápr.18). szabadabb az út a dolgozó parasztság egyre szélesebb bevonására (1949[] RÉVAI, MarxLenOlv 5:495). Új utat nyit meg az automatizálásban egy új magyar találmány (1959[] Nszava, már.27, 1). || (Sajátos értelmű szókapcs) ~ (é)s mód 'különféle eszközök általi lehetőség': idvességének útját és módját .. kitanulhassa (1719[] P.PÁRIZ:Keskeseny út 23). Sem útja [így!] sem módgya .. az szabadságnak (1720[] KOHÁRYMunkács 1:2). olly útát 's módot vegyünk fel a' feltalált Igazságunk' megerősítésében .. hogy kiki könnyen .. értsen bennünket (1776-1821[] BENYÁK:Manuscr 356). mitsoda úton 's módon tanulhaja meg leg-jobban a' mennyországának útját (1786[] KÖNYI: Democritus 1:90). még maga úttyán, és módján Írásbeli Bizonyosságok által kell meg-mutatni (1799[] NÁNÁSY: Magy. polgárnak örököse 175). Megpróbálni, módgyát vagy úttyát keresni (1822[] WAGNERPhras 142). azon Instantiank feöl küldesiben minden uttal s modal Impedialni kívantanak (1842[] Athenaeum 1:165). megbizatik .. fegyvereknek .. bármi úton és módoni .. szállítatására (1848/952[] KOSSUTHÖM 13:913). Mutasson kegyed utat és módot és én örömmel cselekszem (1856/94[] JÓKAI 9:200). el is adhatja ugyanazon az úton és módon, a mint te elattad (1861[] MERÉNYI:Er.népm 2:132). ezen fiatal ember ragaszkodásában utat és módot látok unalmas özvegységemnek véget vetni (1862[] RÓZSAÁGI:Fertály mágn 1:184). Abban ne bízzék; lel majd ő utat S módot (1863[] KAZINCZYG.-Molière: Tart 110) [vö. *út-mód*]. | *zöld ~ 'akadálytalan haladás lehetősége': szabad pályát, „zöld utat” nyitnak minden jó kezdeményezés előtt* (1959[] Nsz. jan.18. 3). | ~ *vkinek agyához, szívéhez* 'lehetséges eszköz vkinek értelmi, ill. érzelmi megnyerésére': mért van szivedhez Számomra elzárva az ut? (1856[] TÓTHK:Száz. 94). Gábor szavainak külső máza is megtalálta útját Klára agyához (1887[] JustKápr 152). | *utat* ↑ *talál vkinek a szívéhez v. lelkéhez* | ↑ *egyeneti vkinek az ~ját* | *megegyeneti vminek az ~ját* 'elhárítja az akadályokat a megvalósulása elől': A szerencsétlen .. úgy találja, hogy Antoinette megegyengette vallomásainak az útját (1914[] AMBRUSSzính 125).

7.1. 'megvalósulásig tartó idő': a' legnagyobb szeretettől legnagyobb haragra igen rövid az út (1754[] Jekoniás 21). hogy a rövid házi gyakorlat után már ő biztosan lelövi a vadat; - hohó! -

messze az ut odáig! (1880[] CSERSZILVÁSY:Vadászat 13). Az elhatározástól a megvalósításig hosszú az ut (1900[] BH.júl.15. 8).

Sz: *kiadja az utat* v. *(az) ~ját (vkinek)* a 'erélyesen elutasítja, ki-, visszautasítja, sértéssel eltávolítja': Tsufondárosan adod ki az utat Cornéliának (1790[] ARANKA:Júlia lev. 69); az Emigránsoknak az Anglus Királyné Német földgyeiről ki-adott ... az út (1795[] M. Merkurius 1192); emlékszik még vőlegényére, kinek oly szépen kiadta útját? (1854[] DEGRÉ: Kal. 2:66); Kérdeztem egy szép menyecskét .. Útam szépen ki is adta! (1869[] RÁKOSI: Pacsirta 43); Szilárdynak útja ... mint vendégnek is ki volt adva (1882[] DEGRÉ: Uzsorás 2:135-6); Reád ún és kiadja az utadat (1897[] HELTAI: Esztendő 59); Szörnyűség, hogy .. egy Nosztynak röviden kiadták az utat (1908/23[] MIKSZÁTH: Noszty 2:181). Takács Gyuri .. kiadta az útját a lánynak (1911[] MÓRICZSÁrarány 148); b) 'állásából elküldi, elbocsátja': kiadta huszárjának az utat (1880[] CSIKYEIb 400); Mamád .. a nevelőnőnek kiadta az utat (1887[] GYARMATHY: Besz. 79); a tanácsosné .. népies kifejezésekkel adta ki a nyelves szobaleány útját (1899[] ABONYIÁ: Orvosok 1:132). | *~on és útfélen* a 'útközben mindenütt': úton, 's út félen majd egyebet nem lehetett látni, hanem vagy gornyadozó, vagy dőglőtt marhát (1754[] BÍRÓM: Angyali 760); "... ki mutasson utat nekünk e földeken?" .. „Mutasson Volker, ő itt .. úton és útfélen régóta ismerős.” (1869[] SZÁSZKNib 298); b) 'úton-útfélen': Toldi, erős bajnok, úton és útfélen .. vinni akar velem (1879[] ARANYTSz VI.58).

Km: Legjobb az egyenes út (1847[] VASG: Életkép. 88); a magyar azt tartja: Egyenes út legjobb (1879[] ARANYTSz IX.29). Nem jár hazug nyelve egy úton szájával (1820[] DUGONICS: Példab 1:265). A 'ki Rómába nem szándékoskodik, keveset tudakozódik annak útjáról' (1794[] KOVÁCSPKözm 224). Minden ut Rómába vezet (1864/87[] VASG 7:281). Az járt utat, az járatlanért el-ne hadd (1772[] MELIBOEUS: Ungr.Sprachmeister. 108); Jobb a' járt út járatlannál, és a' való valótlannál (1808[] KRESZNERICS: Közm 2:209); Járt utról ne téj járatlanra soha (1865[] Dongó napt. 18). Az út közönséges, de csak a' győzedelmes járhat bátrabban rajta (1794[] KOVÁCSPKözm 117; 1808[] KRESZNERICS: Közm 2:91). Nints oly hely a' világon, honnan a' pokolra út ne volna (1819[] HORVÁTHÁ: Péld 58); Tágas út a pokol útja (1851[] ERDÉLYI: Közm 331). - L. még: *hajas; igazság*.

Vö. még: *álomút, álút, Barom út, bekötőtút, bevívótút, büntetőtút, csónakút, egérút, egyenes úton járó, életút, elválótút, emésztőtút, Etele útja, ezúttal, fahordótút, faizótút, Fehérút, flastromozott út, Füredi út, gyalogút, hadak útja, hazaút, hiábaút, hódítótút, istenek útja, Isten útja, jégút, Jézus útja, jóút-kívánság, kémlelőtút, kifele-út, kín-út, koldulótút, koldusút, kőút, körút, kővel bélelt út, kövesút, középút, közlőtút, lavinaút, Lelkek útja, levegőtút, Madarak útja, makadamút, Malom út, mélyút, menedékút, Nagyatádi-út, országos út, országút, Országút, ország útja, rab-út, Rákóczi út, rakott út, rejtékút, sétálótút, sors-út, Szalmás út, Szalmásszekér útja, Szalmaút, szekérút, szellemút, Szent Mihály útja, szorosút, taligaút, támadótút, tanyaút, Tejesút, Tejút, tévelygőtút, tolvajút, Trajánus útja, Tündérek útja, utatálló, utat elálló, útbaeső, útközben, út között, út melléke, út-mód, útnakindulás, útonálló, úton-nyomon, útonvaló, útrakelés, útrakelő, útra kész, útrakészülés, útrakészülődés, útrakészült, úttal, út válamatja, Váci út, választótút, vándorút, vesztőtút, visszaút, zárandokút, zöldvérút.*

LEVÉLSZEKRÉNY

Benkő Loránd írja: Folyóiratunk legutóbbi számában (MNy. 1998: 127) GYÖRFFY GYÖRGY azt tudakolja, hogy a magyar névtudomány terminológiájában mikor és miért léphetett a korábban általános *helynév* helyébe a *földrajzi név*. Utal arra is, hogy talán én tudnék erre feleletet adni. E terminológiai változtatás idején a magyar névtan művelésének már valóban részese voltam — ma már sajnos, csak az akkoriak utolsó bölényeinek egyike —, de több mint fél évszázad távlatából nem vagyok képes pontosan visszaemlékezni ennek a terminológiai történetnek a részleteire. Amit az ügyről mondani tudok, az a következő.

Annyi bizonyos, hogy a *földrajzinév* terminus (akkortájt még így, egybeírva) használatának megokolásáról — annak ajánlásával együtt — Lőrincze Lajos „Földrajzneveink élete” című munkájának első jegyzetében esik szó, de ő megjegyzi, hogy előtte már mások alkalmazták. Emlékeim szerint az új terminus 1946 táján a Pais-tanszék és a Magyarságtudományi Intézet köré tömörült fiatal névkutatók körében fogant meg, alkalmasint kollektív eszmecserék eredményeként, de semmiképpen sem Pais tanár úr tudta nélkül. Úgy rémlik, a változtatás fő ideológiája az volt, hogy a *helynév* nem adja vissza a jelölt tartalom lényegét, illetőleg teljességét, mert például a vizeket bajosan lehet a szó szorosabb értelmében „hely”-nek mondani. A „feltaláló” azonban aligha egy személy volt, bár azt nem zárnám ki, hogy Pais professzor a dologban ösztönző, de legalábbis jóvátárgyó szerepet játszott. Erre talán közvetett és utólagos bizonyíték is lehet, hogy Pais Dezső mint szigorú és a terminológia alkalmazásában is következetes szerkesztő, a Magyar Nyelvben 1947-től mind sűrűbben engedte útjára a *földrajzinév* ~ *földrajzi név* használatát. A Lőrincze, Mikesy, Benkő, Kázmér stb. írta cikkekben legtöbbször így szerepel a terminus, sőt egyszerűen Pais maga is váltakoztatta a *helynév*-vel. Az idősebb névkutatók nemzedék, Szabó T. Attila, Kniezsa, Moór stb. azonban mindig következetesen kitartottak a régi terminus mellett, mások meg később szinonimaként, stiláris változatként együtt is alkalmazták mindkettőt. A *földrajzi név* aztán a legkövetkezetesebben, legáltalánosabban a nagy megyei helynévgyűjteményekben jelent meg sorozatosan, és tartotta erősen életben e kifejezést. Tudommal ezt a sort csak a Hajdú Mihály egybeállította „Csepel-sziget helynevei” (1982.) törte meg időlegesen.

Egyébként — bár a dolog lényegén nem változtat — a történeti hűség kedvéért jegyzem meg, hogy az első, címében már az új terminussal elkészült és megjelent mű nem a Lőrinczéé volt, mint Györffy gondolja, hanem az enyém, „A Nyárádmente földrajznevei”. Igaz, hogy mind a két munka egyazon évben, 1947-ben jelent meg, de az enyém néhány hónappal előbb, s már bölcsész-doktori disszertációként megvédésének idején, 1946 tavaszán is ezt a címet viselte. De e ténynek azért nincs nagyobb kronológiai jelentősége, mert Lőrinczével — egy „bokorból” valók lévén — nemcsak tudtunk egymás dolgozatáról, hanem a terminus használatában sem volt közöttünk semmi véleménykülönbség. A fentiek értelmében persze — hogy Györffy szavait használjam — „atyja” a *földrajzinév*-nek, pláne egy személyben, sem Lőrincze Lajos barátom, se én nem vagyunk.

Ami pedig az érdemi részt illeti, abban ma már Györffy Györgynek teljes mértékben igazat adok: a *helynév* használatának vissza kellene adni az egyedüli jogosultságát. Tudományos terminusban nem szerencsés a teljes szinonimitás, e tekintetben stiláris szempontok sem lehetnek mérvadók. Magam — ahogy most utánanéztam — jó ideje csak a *helynév* terminust használom, bár megvallom, nem tudatosan, hanem teljesen ösztönösen járt rá egyre inkább a kezem. Így, ha a *földrajzinév* dologában annak idején bármit is elkövettem, tessék most már csak ifjúkori vétkeimnek betudni.

Juhász Dezső írja: A folyóiratszerkesztőnek a kéziratokkal foglalatosskodván — természetesen — nemcsak a keze és a tolla jár, nemcsak az adekvátabb szerkezet és forma megtalálásán fáradozik, hanem saját gondolatai is támadnak, véleményt formál az olvasottakról, helyesel vagy magában vitatkozik (néha bosszankodik). A véleménynyilvánítások aztán általában szóban hangzanak el: egy-egy tanácskozás szünetében, vonaton, villamoson vagy fehér asztalnál. Olykor cikk is kerekedik belőle, de a reakciók többnyire nem ölthetnek kifejtett formát, mert nincs idő megállni: sürgetnek a határidők, menni kell tovább. A néhai Pais professzor úr gyakran lábjegyzetbe szorította szerkesztői szösszeneteit, de manapság ez már nem nagyon divat. Akárhogy álljon is a dolog, talán többet és jobban kellene kommunikálnunk egymással. (Mostani megszólalásomat a mondottakon kívül egy hétköznapi technikai szükséglet is motiválta: a szám betördelése után maradt két oldalnyi üres helyünk a Levélszekrény rovatban, és ennek gyors kitöltésére ez az alkalmi írás látszott a legmegfelelőbbnek.)

1. Nagy érdeklődéssel olvastam e szám östörténeti írásait; külön élvezetet jelentett a szerzők hatalmas anyagismerete, filológiai iskolázottsága és a vita eleganciája, kulturált hangűtése. Örülök, hogy történészek is szívesen írnak a Magyar Nyelvbe, és hisznek abban, amiben én is, hogy a társadalomtudományok művelőinek érdemes egymás véleményét meghallgatni, egyeztetni és a felmerülő kérdésekre közösen keresni a választ. — Kristó Gyula például két írással is jelentkezett, a nagyobbik Levedia és Etelköz problematikáját feszegeti. Ez a téma hozzám is közel áll, mivel behatóbban foglalkoztam a magyar tájnevekkel (l. JUHÁSZ, A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp., 1988.), és egy előadás erejéig külön is áttekintettem az ősmagyar területelnevezések kérdéskörét (JUHÁSZ, Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében: Szabolcs-szatmárberegi Szemle 1996/2: 171—8, ill. Magyar Östörténeti Konferencia... Szerk. ERDÉLYI ISTVÁN. Bp., 1997. 123—30). Az utóbbi írásom felment az alól, hogy álláspontomat a Levedia- és Etelköz-kérdésben kifejtsem (itt terem sem lenne rá). Bár egyes részletekben más véleményen vagyok, mégis messzemenően egyetérték Kristó tanulmányának végkövetkeztetésével: „[a honfoglaló magyarság Kárpát-medencén kívüli régészeti emlékeit is figyelembe véve] Ezeknek a jelzett területen való [l. a 155. lap térképét] előfordulása, illetve sűrűsödése azt mutatja: mindazok a kutatók, akik a magyarok levediai hazáját az Ingul, etelközi hazáját pedig a Prut tágabb környékén keresik, nem járnak rossz nyomon” (157). Az Etelköz helyére vonatkozó okfejtésben névtani érvek is elhangzanak: „Arra kell tehát gondolnom, hogy a XIV. század közepén a Prut folyót illeték *Etel* névvel. Ha az elnevezés létezését már évszázadokkal korábban is, akkor az Etelköznek nevet adó Etel folyóban a mai Prutot kell látnom. Az *Etelköz* elnevezés úgy alakulhatott ki, hogy — elvileg — a folyónak akár a Dunával, akár a Dnyeszterrel bezárt közét hívhatták *Etelköz*-nek. Ez megfelel annak a magyar névadási gyakorlatnak, hogy két folyó között rendre a kisebbik nevéről nevezik el, márpedig a Prut [...] mind a Dunánál, mind a Dnyeszternél sokkal kisebb folyó. Ennek alapján arra gondolhatok — feltételesen persze —, hogy Etelköz nevét a Duna—Prut vagy a Dnyeszter—Prut közéről kapta.” (Uo.) Az igaz, hogy a „folyónév + köz” típusú tájnevekben a nagyobbik folyó neve nem helyettesítheti a kisebbét, ugyanis a kisebbik víz jobban lokalizál egy területet, mint a nagyobb. (Közt azonban nagyjából azonos méretű folyók is alkothatnak, l. erre a *Körösköz* névtani altípust.) A fő gond a fenti idézetben foglaltakkal a következő: a Duna és a Prut nem zárnak be egymással olyan közt, amely tájnévadás alapjául szolgálhatna (l. ismét a 155. lap térképét). De fenntartásom van a Prut és Dnyeszter közével is: bár itt a közrezárt terület megrajzolható lenne, de ez a két jelentős folyó nem egymásba ömlik, torkolatuk 150–200 km-re található egymástól, márpedig tudtommal egyetlen olyan „folyónév + köz” szerkezetű tájnevet sem ismerünk, amelynek denotátumai, a két tájalkotó folyó ne egymásba ömlenék. Én inkább egy olyan kisebb folyóra gondolok, mint a Dnyeszter jobboldali mellékvíze, a Reut, amelynek partján Belcy található, és valóban jellegzetes közt zár be a Dnyeszterrel (l. BENKŐ térképén a 8-as számmal jelzett helyet: MNyTK. 172. sz. 15). Ha valaki azt gondolná, hogy ez túl kicsi terület, azzal nyugtathatom meg, hogy a „folyónév + köz” típussal jelölt magyar tájak többsége épp ilyen méretű (vagy még kisebb).

A történelmi atlaszokban szereplő, több mint 500 km-t átívelő *ETELKÖZ* feliratoknak ilyen értelemben semmi névtani realitása nincs. Ezek jól érzékeltethetik a magyarság egykori, honfoglalás előtti feltehető életterét, de arra alkalmatlanok, hogy egy reális méretű, ilyen névvel megjelölt természetes tájat lokalizáljanak. (Szerencsére ilyen arányeltolódást Kristó térképén nem is láthatunk, és ő ügyesen, nem kelet–nyugati, hanem észak–déli irányban írja be a nevet.) A *Bodrogekő*, *Rábaköz*, *Muraköz* típusú későbbi nevek jól jelzik, hogy általában járásnyi területekről van szó. Ebből következik, hogy a konsztantinoszi *Etelküzü* ugyanígy az ősmagyarság fennhatósági területének a honfoglalást közvetlenül megelőző időben csupán a magját, központi részét jelölte, akárcsak a *Levedi(a)* egy korábbi időszakban.

Ami az utóbbi nevet illeti: egyetértek Kristó Gyulával abban, hogy számolnunk kell egy olyan lehetőséggel is, miszerint a *Levedi* személynév esetleg csupán Konsztantinosz művében nyert tájnévi szerepet (az *-(i)a* végződésről nyilvánvalóan utólag lett kiegészítve). Azt azonban nyitottabb kérdésként kezelném, hogy pusztán személynévből tájnév válhatott-e. Kristó szerint „végső fokon nem kizárt (bár a példaanyag valóban gyér volta miatt nem is valószínű)” (153). Magam a későbbi tájnévanyagból ilyennek tartom *Hetés-t* és *Kemej-t*, újabban pedig BENKŐ LORÁND bizonyította meggyőzően az anonymusi *beguey* (olv. *Begej*)-ről a pusztán személynév → területnév (→ víznév) fejlődést (l. BENKŐ, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1998. 178–85). Hogy *Levedi* vezér személynévből szállásterületnév keletkezett, nagyon is elképzelhetőnek tartom. Hogy ezt felhasználhatták a magyarság településterülete központjának megjelölésére, megint kézenfekvőnek tartom. Ahogy az *Etelköz* sem fedte le a nomád magyarok uralmi területét, ugyanúgy a *Levedi*-től (*Levediá*-tól) sem várhatjuk el ezt. Konsztantinosz talán adhatott volna „korrektebb” körülhatárolást, de lehet, hogy ilyenek nem is volt birtokában, tehát azokat a megjelöléseket terjesztette ki az egész magyarságra, amelyeket informátoraitól a legjellemzőbb centrumok megnevezésére kapott. (L. még az ilyen közvetett lokalizációs formákat, mint „[Etelköz] mostanában a besenyők lakják”.)

2. A Szómagyarázatok rovatban PÁSZTOR EMIL az Aranynál is meglevő, de már 1723-ból is adatolható *vérbe-fagyba hagy* szólásról értekezik. Szerinte „sokan egy kissé hibásan értik és olvassák így: *vérbe fagyva*. Pedig itt a költő nem a közismert *vérbe fagyva* kifejezést használja [...], hanem a kötőjeles, de a szótárakban címszóként nem szereplő” határozószót. „Az utótag itt nem a *fagy* ige határozói igeneve — írja PÁSZTOR —, hanem a *fagy* főnévnek *-ba* határozóragos alakja.” (196.) Én óvatosabb lennék ennek megítélésében. Lehetséges, hogy itt valójában népetimológias fejleménnyel van dolgunk, amit nem lehet egyszerű leíró nyelvtani elemzéssel tagolni. Eszerint az eredeti *vérbe fagyva* kifejezésben a lineáris analógia következtében a *-va* képzős határozói igenév *-ba* végződésű szóra váltott át. A fő indukáló az előtag *-be* ragja volt. Ez a mechanizmus emlékeztet arra az esetre, amikor az ősmagyar *ét '7' számnév a vele szomszédos *hat* '6' hatására *h* kezdetűvé vált. A *-ba* végződés kialakulását a szinonim *agyba-főbe ver* és *helybe(n) hagy* kifejezések analógiája is segíthette. (A szemantikai kapcsolatban álló szavak analógiás alakmódosulására l. pl. *városi x falui > falusi* → *tanyasi* stb.) Az általam creditibbnek tartott *vérbe fagyva hagy* kifejezésre most talán nem is szükséges adatokat gyűjtenem, hiszen ma is élő, közismert frazeológiai egysegről van szó. Ellenben PÁSZTOR EMIL hipotézisének megerősítésére jó lenne kimutatni — ha egyáltalán lehet — a *fagy* főnév régi 'vér(ben)alvadás'-féle jelentését. (Az időjárási jelenségre utalást ugyanis szerintem nagy valószínűséggel kizárhatjuk. — Vagy a szerző egész másra gondolt?)

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámlijára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220,— Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szözlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábian Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—III. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV.

ÉVFOLYAM

1998.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Helyes és helytelen	257
<i>†Hadvics László</i> : Hátrahagyott szófejtések	270
<i>Gósy Mária</i> : Hangtörténeti változások feltételezett okairól	276
<i>Hegedűs József</i> : Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet	284
<i>Éder Zoltán</i> : Versegly nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák	293
<i>Forgács Tamás</i> : Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez	302
<i>Balácsi József Attila</i> : A szó elszáll, az írás megmarad... ..	313
K i s e b b k ö z l e m é n y e k . <i>Németh T. Enikő</i> : A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. — <i>Gecső Tamás</i> : „Maximalizáld a szótagkezdetet?” — <i>Székely Gábor</i> : Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről	325
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k . <i>Büky László</i> : ý tennek te te yde egh. — <i>Kicsi Sándor András</i> : Mosoly. — <i>Mizser Lajos</i> : Szoták	339
N y e l v m ű v e l é s . <i>Horváth László</i> : Illeszkedési vizsgálat szembesítéssel ...	343
É l ő n y e l v . <i>Sándor Anna</i> : Alsótagozatosok anyanyelvhasználatának kisebbségi helyzetben	352
S z e m l e . <i>Graf Rezső</i> : Az élő nyelvnek írásban való megjelenítéséről. — <i>Gósy Mária</i> : Büky Béla, A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. — <i>S. Hámori Antónia</i> : Forgács Tamás, A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései. — <i>Wacha Balázs</i> : Két eszperantó kiadványról	356
K ü l ö n f é l é k . <i>Szathmári István</i> : Stilisztika, magyar stilisztika anno 1997. — <i>Elekfi László</i> : Nagyszótári tervek és lehetőségek	370
T á r s a s á g i ü g y e k . <i>Elekfi László</i> : [Büky Béla]	379
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k . <i>Terbe Erika</i> : A Batthyány család jogi irataiból	380
L e v é l s z e k r é n y . <i>Vértés Edit</i> írja. — <i>Dömötör Ákos</i> írja	383

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható a W. K. *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltban. Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, 11-1300 Budapest, 3. Pf. 290. Tel.: 351—0079 • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8329 / 99

MAGYAR NYELV

XCIV. ÉVF.

1998. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Helyes és helytelen

(nyelvjárási környezetű általános iskolások nyelvi adatainak a tükrében)

I. Bevezetés

1. Tárgy, hipotézis. — A tanulmány egy 1989-ben indult vizsgálat sorozat rész-eredményeit tartalmazza (az eddig közzétettekre l. MNy. 1996: 138—51 és 403—15). Tárgya 10—14 éves, nyelvjárási környezetű, tehát a köznyelv és a nyelvjárás feszültségzónájában élő felső tagozatos tanulóknak a normatadata. Amire választ keresek: mit tartanak nyelvileg helyesnek a megkérdezett iskolások? Azt vizsgálom, hogyan működik a megkérdezett tanulók szabályérzete, ha úgy tetszik: nyelvi intuíciója. Azt elemzem, hogy nyelvhelyességi tudatukat mennyiben befolyásolja nyelvjárási meghatározottságuk. Azt vizsgálom tehát, milyen a diákok implicit és explicit normájának a viszonya (ezekre a fogalmakra l. VILLÓ ILDIKÓ in: KEMÉNY GÁBOR szerk., Normatadat—nyelvi norma. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes*, 8. A MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1992. 15).

Kiinduló föltételezésem az, hogy 1. a '(nyelvileg) helyes' fogalma a felső tagozatosok szemében a köznyelvhez, illetőleg ahhoz kötődik, amit az iskolában akként tanulnak; hogy 2. a regionális elemek, jelenségek egy részét helyesnek érzékelik, mivel a köznyelv megközelítése (a fogalomra l.: S. GAL, *Language Shift*. New York, 1979. 93; KONTRA M. és GÓSY M. in: KEMÉNY GÁBOR szerk. i. m. 245) a nyelvjárási környezet állandó hatása és elvárásai miatt nem 100%-os; s hogy 3. a köznyelvi jelenségek, elemek tanítása, tudatosítása a nyelvjárási jelenségek, elemek tudatosulásával párhuzamosan, egymást föltételezve fut, s az utóbbiak több-kevesebb stigmatizálódásával jár együtt.

2. Módszertani kérdések. — 1. Vizsgálandó életkori csoportként azért választottam a 10—14 éveseket, az általános iskola felső tagozatosait, mert 10 éves korra már kialakul az implicit norma, illetőleg mert a különböző nyelvváltozatok megkülönböztetésének és megítélésének a tudata nagyjából a 10. életévvel kezdődően fejlődik ki s kezd megszilárdulni, s ez egybeesik az érték- és előítéletstruktúrák kialakulásával (a további okokat l. MNy. 1996: 139 és FELDE GYÖRGYI in: KEMÉNY GÁBOR szerk. i. m. 177).

A vizsgálatot szülőfalumban, Mihályiban végeztem 1996-ban. A fölmérés teljes körű volt (l. CSEH-SZOMBATHY L.—FERGE ZS. szerk., *A szociológiai felvétel módszerei*. Bp., 1975. 79), ugyanis valamennyi felső tagozatost megkérdeztem. Az adatokra kérdőívek segítségével tettem szert. A tanulók a kérdőíveket az iskolában, tantermükben, pedagógus jelenlétében töltötték ki, más-más időpontban a nyelvtani s a lexikai kérdőívet.

Az adatközlők lexikai és nyelvtani választásait a kérdőíves kérdésekre adott válaszaik, helyesírásukat pedig füzetbe írt fogalmazási dolgozataik elemzésével vizsgáltam. A kérdőív eltérő típusú, tudniillik megítéléses, produktív és választásos feladatokat tartalmazott (l. ezekre legújabban LANSTYÁK I.—SZABÓMIHÁLY G., *Magyar nyelvhasználat* — iskola — kétnyelvűség. Pozsony, 1997. 13). Tudvalevő, hogy a nyelvi adatok gyűjtésének, a nyelvhasználat tényei és tényezői számbavételének különböző módszerei vannak. Mind-egyiknek vannak korlátai, ezért a nyelvhasználatról teljes képet csak a különböző adatfelvételi módszerek együttes alkalmazásával rajzolhatunk. A vizsgálat céljától függően azonban vagy az egyik, vagy a másik eljárás célravezetőbb, illetőleg használható eredményesebben. A jelen vizsgálatban a kérdőíves fölmérés nélkülözhetetlen.

A vizsgálat közvetlen tárgya kettősnyelvű beszélők azonnyelvi változatok közötti választása. Azonban nem spontán, tényleges nyelvhasználatuk, hanem kérdésekre adott írásbeli válaszaik alapján. Tehát nyelvi változók (= olyan nyelvi jelenségek, amelyek többféleképpen valósulnak meg) változatait (= azonos funkciójú, illetőleg jelentésű megvalósulásait) elemzem. Legnagyobbbrészt kéttagú változókat vizsgálok, s ez azt jelenti, hogy az adatközlőknek többnyire két lehetőség közül kellett választaniuk. Ismeretes, hogy az egyes változatok egy része szociolingvisztikai szempontból nem egyenrangú. A választás ezekben az esetekben nyelvészociológiai, nyelvlélektani, szituációs és nyelvi, kontextuális tényezőktől függ. Ezért a kérdőívek tartalmaztak a megkérdezettek szociológiai helyzetére (életkor, nem, szülők foglalkozása) és tanulmányi előmenetelére vonatkozó kérdéseket is.

3. Az elemzés eredményességének föltétele volt az összehasonlíthatóság biztosítása. Tehát statisztikailag feldolgozható, azaz azonos kérdésekre adott válaszokra, adatokra volt szükség. Ezt a kérdőíves fölmérés biztosította. A nyelvtani kérdőív kérdései típusukban, sőt a példamondatok stílusában is megegyeznek nagyrészt a magyar szakirodalom vonatkozó fölméréseinek a kérdéseivel.

II. Mi a helyes? — metanyelvi válaszok

1. Az, hogy a különböző változatok közül melyeket tartották az adatközlők helyesnek, a kérdésekre adott válaszokból kiderül (elemzésüket l. a következő fejezetekben). Tudni akartam azonban azt is, hogy önreflexiók alapon hogyan fogalmazzák meg a nyelvi helyességre vonatkozó véleményüket. Ezért a kérdőív egyik kérdése ez volt: „Ha nagyon helyesen akarsz beszélni, akkor mire figyelsz különösen? Mit kerülsz, s mit igyekszel követni? Fogalmazd meg röviden véleményedet (akár példák közlésével is)!” A válaszok alapján — öten nem írtak semmit — az alábbiakat összegezhetem. A tanulók akkor tekintik nyelvhasználatukat helyesnek, ha az — az ő kifejezéseiket használva —

szabályokat

betartó, jó → „betartsam a nyelvtani szabályokat”, „ne ejtsem rosszul a hangokat, röviden a hosszúakat”, „ügyeljek a szórendre”, „ne hibázzak”, „helyesen ejtsem és írjam a szavakat”.

értelmes,

érthető → „ne összevissza”, „ne legyen szóismétlés”, „nem nyelem el a szóvégeket”, „nem mormolva beszélek”,

szép → „kerüljem a csúnya beszédet”, „ne kiabáljak”, „kerülöm a káromkodásokat”, „szépen beszélek”.

2. A válaszok világosan mutatják, milyen fontos, sőt döntő szerepe van a nyelvi normák tudatosításában az iskolai anyanyelvi oktatásnak. A tanulók válaszainak többségében ugyanis tanári intelmek „köszönnek vissza” (l. az idézett mondatokat). S ezekből egyenesen lehet következtetni arra, hogy milyen jelenségeket javítanak a pedagógusok. Nos: egyrészt azokat, amelyek a nyelvjárási háttérből, környezetből, illetőleg a tanulók többségének nyelvjárási meghatározottságából következnek. (Néhány idevágó idézet: „nem beszélek falusiasan”, „szépen beszélek s hangsúlyozva, mint a városiak”, „ő helyett e-t, gy helyett j-t kell mondani: nem *köll* és *gyün*, hanem *kell* és *jön*”, „fontos a helyesejtés”.) Másrészt meg azokat, amelyek a stílus körébe tartoznak. („Kerüljem a csúnya beszédet”, „ne kiabáljak”, „ne káromkodjak”, „köszönjek mindenkinek”.) Az írott köznyelv normáinak a megtanításával, tudatosításával, rendszeres számonkérésével és ellenőrzésével az iskola veti meg a tudatos nyelvi tudat alapjait. Az iskola tudatosítja legszélesebb körben s leginkább maradandó hatással a nyelvváltozatok közötti presztízsbeli különbségeket is. Az iskola tehát a diákok számára (anya)nyelvi tekintetben a legfontosabb, bár kétségtelenül nem az egyetlen orientáló tényező.

III. Nyelvtani változatok

1. A nyelvtani kérdőív ez volt (a problematikus esetek félkövérrel vannak szedve, de csak itt természetesen): „1. A szövegben húzd át azokat a szavakat, amelyek szerinted helytelenek, s írd följük a helyes alakot! *Azt kérték, hogy a bizottság tekintsen el attól, hogy Péter bácsit vezetőnek jelölje és megválasztja. Én sem szeretem, ha megint elhalasszák a meccset. Ha időbe érkeznek, ők is láthassák a filmet. Délelőtt iskolába voltam, a boltba csak délután mentem. Természetesen, hogy igyekszek jól tanulni. Ez az ügy már megoldott, semmi kétség nincs. Hogy el-e megyünk mi is, az egyedül apámtól függ. Ha tudnák róla, már régen említettem volna. Kérdés, lehetett-e volna tenni valamit. Igéék Pista bácsi, jó bor ez! Ki tudja, nem-e lesz baj a sok ivásból?* — 2. Húzd alá azokat a szavakat, amelyek szerinted helytelenek! *El szoktam menni én is: el szokok menni én is. Én Mihályiban lakom: én Beledbe lakok. Szeretnék földadni egy levelet: felment a padlásra. Sokkal nagyobb nálam: jóval kisebb tölem. El kell menjek én is: el kellek menni én is: el kell mennem nekem is. Az a füzet az enyím, nem az övék: ez a könyv az enyém, nem az övöké. Szívesen adnák neked ajándékot: szívesen lagnék a másik utcába.* — 3. Egészítsd ki a következő mondatokat (a kipontozott helyeken) a zárójelbe tett szavak megfelelő alakjával! *Ha nem sietnek, akkor ők most is ... az alkalmat (elszalaszt). Figyeljétek csak, hogyan ... Pista a csomagot (kibont). Ma az anyuval mi ... a szobát (kifest). Én Mihályiban ... (lakik). Délelőtt az ... voltam (iskola). Ha megijednék, akkor nem ... mondani semmit (tud).*”

2. A tanulók a nyelvhelyességgel összefüggő írásbeli kérdésekre írásban adtak választ. Amikor válaszaikat írták, akkor azokat a szabályokat követték, amelyeket írott köznyelvi normaként tanultak, illetőleg ilyen-olyan okból akként értelmeztek. Ezért a vizsgált jelenségeket az írott köznyelvi nyelvhelyesség felől nézve célszerű csoportosítanunk, s e csoportok szerint célravezető bemutatnunk a fölmérés eredményeit. Ez következik az alábbiakban.

A) Választékos köznyelvi változatok

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>igyék</i>	63%
<i>övék</i>	29%
<i>fel</i>	15%
<i>(én) lakom ige</i>	12%
<i>laknék</i>	10%
<i>Mihályiban</i>	5%
<i>szoktam</i>	5%

B) Több-kevesebb megszorítással, de köznyelvinek tekintett változatok

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>tőlem nagyobb</i>	90%
<i>kell menjek</i>	86%
<i>enyim</i>	85%
<i>föl</i>	66%
<i>megoldott</i>	64%

C) Egyértelműen stigmatizált változatok

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>szokok</i>	90%
suksükölés/szüksükölés	85%
<i>övéké</i>	85%
nákozás	70%
ikes igék iktelen ragozása egyes szám 1. személyben	70%
<i>-ba, -be</i> inesszívuszi szerepkörben	57%
<i>el-e megy</i>	32%
<i>természetesen, hogy</i>	31%

D) Nyelvjárási változat

A változat	A helytelenítés mértéke %-ban
<i>(én) kellek menni</i>	56%

3. A vizsgált jelenségek főntebb közölt sorrendjében következnek az elemzés.

Igyék, lakok és társai. — Első személyben a szabályos ices igék ragozásában „a hagyományos *-m, -l, -ik* toldalékokhoz ragaszkodik a művelt köznyelv” (NyKk. 1: 1009). Az alanyi ragozású formák helytelenítési aránya eltérő: a *lakok* esetében ez 84%, az *igyekszek*-ében pedig csak 41%! Ez bizonyára összefügg azzal, hogy az iskolában a hibás ragozás iskolapéldájaként szokás emlegetni a *lakok* igealakot, az *igyekszek*-et kevésbé. A másik ok: a közvetlen környezet nyelvhasználatának felemássága, azaz az ices igék ices és iktelen ragozásának az együttes megléte (l. MNyTK. 190. sz. 39—40). A produktív (szókiegészítéses) feladatokban (*lakik*) a helyes megoldás aránya ugyanannyi, mint a *lakok* alak

minősítésében. Az *igyék* 63%-os helytelenítése (zömmel *igyon*-ra „javították”, néhányan csupán aláhúzták, ezzel jelölve „helytelen” voltát) azt mutatja, hogy a felszólító módú ikes alakok nagyrészt szokatlanok a diákok számára.

Övék, övöké. — Az utóbbi „az igényesebb köznyelvben hibának” minősül (NyKk. 1: 346). A diákok a suksüköléssel azonos arányban (85%) helytelenítik, míg a köznyelvi *övék* helytelenítési aránya 29%. A tanulók nyelvi bizonytalanságát jól mutatja, hogy tízenketten mindkét alakot helytelenítették, négyen pedig mindkettőt helyesnek találták. Bizonytalanságuk jól magyarázható oka nyelvi környezetük. Az *övék* ugyanis a mihályi nyelvjárásban nem járatos, csak az *övöké*, de ez utóbbi is ritka, a leggyakoribb megoldás ugyanis a tulajdonnévvel alakult birtokjeles szerkezet (*Pintéréké, Katiéké*), illetőleg a *másik utcaiaké*-s az *azoké*-típus.

Fel és föl. — Az utóbbi a *fel*-lel szemben „kissé népiesebb hangulatú” (NyKk. 1: 605). Tipikus tanulói attitűd, hogy (a nyelvben is) adva van, ami helyes, minden más helytelen. Adva van tehát a köznyelvi szó, kifejezés, szerkezet, a többi helytelenítendő. Elsősorban ezért a mihályi felsősök kétharmados *föl*-ellenzése. Vélekedésükben szerepe van a nyelvjárásiasság kerülési szándékának is. Márpedig az *e* : *ö*-s köznyelvi : nyelvjárási szópárok sora tudatosítja bennük az *ö*-zö alakok táji jellegét (*becsület* : *böcsület*, *esperes* : *öspörös*, *fest* : *föst*, *kell* : *köll*, *per* : *pör* és társai). A *föl* Mihályiban ma is kizárólagos a tősgyökeres lakosság körében. A *fel*-nek csupán 15%-os helytelenítése az iskolai oktatás és az írott nyelv hatásának a kézzelfogható eredménye.

Nákozás. — A mély hangrendű igékben „Helytelen, pongyola ... az illeszkedett toldalék használata” (NyKk. 1: 626). Az esetek majdnem harmadában helyesnek fogadták el a tanulók a nákozó alakokat, a helyes *laknék*-ot pedig 10%-ban helytelenítették. Mit mutat a nyelvhasználati környezet? Az idősebbek spontán nyelvhasználatában a *-nák/-nék* úgyszólván kizárólagos realizációja a *-ník* (a köznyelvi *-nék* *i*-zö megfelelője). Eből pedig az következik, hogy nákozás korábban nem volt a mihályi nyelvjárásban (az 1889-ig visszanyúló nyelvjárástörténeti adatok szerint sem). Ha ugyanis lett volna, akkor a legidősebbek nyelvhasználatában nem az *anník, maranník, szántoník*, hanem az *annák, marannák, szántonák* (= adnék, maradnék, szántanék) fordulna elő. Ezzel szemben a középkorú nyelvjárási beszélők körében mellékalakként ugyan, de viszonylag gyakori a nákozás, a leggyakoribb pedig a fiatalok körében. Minthogy pedig a mai középnemzedék szüleiknek és nagyszüleiknek a nemzedékétől nem tanulhatta meg a nákozást, nyilvánvaló, hogy e jelenség kívülről, illetőleg felülről, tudniillik a köznyelv kevésbé választékos rétegéből került a mihályi meg a szomszédos nyelvjárásokba. Ez a folyamat kéz a kézben haladt annak idején (az ötvenes évek elejétől-közepétől) a suksükölésnek a nyelvjárásban való megjelenésével (az utóbbira l. MNyTK. 190. sz. 40). A diákok nákozással kapcsolatos statisztikai adatai azt mutatják, hogy a nákozó alakok a környezet nyilvános nyelvhasználatában is gyakran előfordulnak, a köznyelviség, a helyesség képzetét erősítve.

-BA a -BAN helyén. — „Helyesírásunk általában nem fogadja el a hol? kérdésre felelő *-ba, -be* alakot” (NyKk. 1: 266). A mihályi diákok helytelenítési adatai: *iskolába* 68% (a produktív feladatban 85% a helyes megoldások aránya!), *Beledbe* 59%, *utcába* 56%, *időbe* 15% (!). A helyes *Mihályiban* alakot 5%-ban helytelenítették. Ezek az arányok jól mutatják, hogy a beszélt nyelvi háttér a mihályiak esetében nem — pontosabban: az ő esetükben sem — különbözteti meg alakilag a hol? és hova? kérdésre felelő határozóragokat. S itt természetesen nem kizárólag a nyelvjárási nyelvhasználatra gondolunk.

Szokok. — „főnévi igenévvel köznyelvünkben csak múlt időben használatos” (NyKk. 2: 863). A mihályi nyelvjárásban is használják jelen időben, a tanulóknál tehát környezetük

többségi nyelvhasználatára ellenére sikerült tudatosítani, hogy a köznyelvben kerülendő alakról van szó.

Tőlem nagyobb. — „A *-tól, -től* rag használata táji, ill. régies stílushatású” (NyKk. 1: 807). A mihályi nyelvhasználatról idegen ez a szerkezet, s mivel a tömegtájékoztató eszközök is elsősorban gyakorisággal a *nálam nagyobb* szerkezetet használják tapasztalatom szerint, a szűkebb környezet nyelvhasználatának és a köznyelvi gyakorlatnak az egybeesése magyarázza a *tőlem nagyobb*-típus 90%-os helytelenítését. A 10%-os helyeslési arány az átlagos bizonytalansági mértéket nem haladja meg. Megjegyzem, előfordult olykor, hogy egy középkorú s tösgyökeres mihályi asszonytól — de csak tőle — hallottam a címül írt szerkezetet is. A beköltözöttek egy része úgyszintén él ezzel a szerkezettel.

Kell menjek. — „bár az irodalmi nyelvben is eléggé gyakori, nem tekintjük általános köznyelvi formának” (NyKk. 1: 1130), illetőleg a köznyelvben bizalmas-népies vagy bizalmas-pongola (a GRÉTSY LÁSZLÓ és KEMÉNY GÁBOR szerkesztette Nyelvművelő kézisztár [Bp., 1996. 295] szerint). Azaz a szerkezet köznyelvnek tekintetik, csak éppen korlátozott, a köznyelvi beszélőknek csupán egy részétől használnak. A mihályi felsősök 86%-os helytelenítése mögött elsősorban az áll, hogy ez a szerkezettípus sem Mihályiban, sem a tágabb környezetben, tehát sem a nyelvjárásokban, sem pedig a környék regionális köznyelvviségében nem használatos. Ezzel a szerkezettel még egyetlen egyszer sem találkoztam Mihályiban.

Enyim. — A NyKk. beszélt nyelvi változatnak tartja (1: 345), az ÉKsz. népnek. A nagy arányú (85%-os) adatközlői helytelenítés oka ez: a tanulók számára kellően tudatos, hogy az *enyém* mellett az *enyim* (Mihályiban ez általános használatú) nyelvjárási, amelynek negatív megítélését az a körülmény is biztosítja, hogy az *i*-ző formák a mihályi nyelvjárás feltűnő, s nyilvános beszédhelyzetekben kerülendőknek tartott, tehát a nyelvjárási beszélőktől is stigmatizáltak érzékelt jelenségei közé tartoznak.

Megoldott. — A befejezett melléknévi igenevet „Állítmányként gyakran a *-va, -ve* képzős határozói igenév + létige alkotta szerkezet elkerülésére és egyszerűsítésére használják... Pedig ez inkább csak olyan igenév esetében helyes, amelynek igenévi jellege ... elhomályosult, s az igenév már tisztán tulajdonságot, állapotot kifejező melléknévvé vált” (NyKk. 1: 289—90). A feladatlap vonatkozó mondatában e szerint helytelen a *megoldott* használata („Ez az ügy már megoldott, semmi kétség nincs”). A megkérdezettek 35,5%-a jóváhagyta, 64%-a kijavította a kérdéses szót. A javítók kétharmada a *megoldódott*, egy harmada a *meg van oldva* formát választotta. A viszonylag magas javítási arány elsődleges okát abban látom, hogy sem a nyelvjárási, sem pedig a regionális köznyelvi környezet nem használja állítmányi szerepkörben a befejezett melléknévi igenevet.

Suksük, szuksük. — A stigmatizált nyelvi jelenségek közül talán a legismertebb (NyKk. 1: 616). Nagy hangsúllyal szerepel az iskolai oktatásban is. Nyilván ez utóbbi az egyik, sőt talán az elsődleges oka annak, hogy e jelenség stigmatizált volta is magas arányban tudatos a felső tagozatosok körében. A 90% ugyanis elsősorban többség. A másik ok a környezet nyelvhasználatára. A nyolcvanas évek közepének állapotához viszonyítva (erre l. MNyTK. 190. sz. 40) azt mondhatom, hogy Mihályiban a suksükölés visszahúzódása az elmúlt tíz évben tovább folytatódott. Azaz a gyerekek falujukban a suksüköléssel összességében csak mint kevéssé gyakori jelenséggel találkozhattak és találkozhatnak.

Nem-e és társai. — „A köznyelvben kirívó hiba ... az igekötőhöz, a tagadószóhoz..., összetett igealakban a főigéhez fűzni az *-e* kérdőszót” (NyKk. 1: 458). A tanulók válaszai alapján a helytelenítések aránya emígyen fest: *nem-e* 13%, *el-e* 17%, *lehetett-e volna* 66%. Miért ily alacsony az első két típusnak a helytelenítési aránya, s miért jóval magasabb az utóbbié? A fő magyarázat itt is elsősorban a környezet nyelvhasználatában keresendő. A *nem-e* ugyanis napjainkban is eléggé gyakori. (Az írásbeli fogalmazásokban

hétszer fordult elő, a másik két típus egyszer sem.) Igeközőkhöz ritkábban járul a kérdőszócska, mint a *nem*-hez, de mégiscsak használatos. Elsősorban az ilyen típusú mondatokban: *Elvüttem! El-é? — Megittuk a tejet is. Még-é? — Összösszeggyük az ágat az udvaronn. Összö-é?* Ezzel szemben a *lehetett-e volna*-típusú megoldások ritkák a nyelvjárásban.

Természetesen, hogy... — „Az igényes nyelvhasználatban... az ilyeneket is kerülnünk kell” (NyKk. 2: 803). A 31%-os helytelenítési arány azt jelenti, hogy a tanulók 69%-a köznyelvi formának tekinti. A mihályiak nyelvhasználatából egyetlen példával sem tudom igazolni ennek a mondatkeveredéses szerkezetnek az előfordulását, ezért abból indulok ki, hogy a környezet nyelvhasználatának az iskolásokra gyakorolt hatásáról szó sem lehet. Mi hát akkor a meglepő arány oka? Fölvetem azt a magyarázati lehetőséget, hogy mivel az iskolások azon az alapon, hogy több olyan szerkezetet is ismernek, amelyek szűkebb környezetük nyelvhasználatában nem, a köznyelvben azonban használatosak (*kell menjek, megoldott — állítmányként —, ezzel együtt, rendelkezik valamivel 'van vmije', értéket képvisel, kivált 'helyettesít', az aratás történik*-típusú szerkezet), azt „következtették”, hogy ebben az esetben is egy általuk nem használt és kevésbé ismert köznyelvi kifejezésről lehet szó.

Én kellek menni (nyelvjárási eredetiben: *én köllök mēnnyi*). — A *kell* segédigét főigeként is ragozzák a nyelvjárásban. A szerkezet 56%-os helytelenítése azt mutatja, hogy a tanulók több mint fele érzékeli, hogy nem köznyelvi, tehát ebben az esetben helytelenítendő kifejezésről van szó. Minthogy a nyelvjárásban ma is gyakori, regionális köznyelvi megnyilatkozásokba is beszüremkedő regionalizmusról van szó, föltételezem, hogy az iskolában a pedagógusok többször is szóvá teszik, szóvá tenni kényszerülnek ennek a szerkezetnek a tanórákon és dolgozatokban nem helyénvaló voltát, ezért a diákok többsége számára többé-kevésbé maradandóan tudatosul a szerkezet nyelvjárási-
assága.

4. A nyelvtani változatok különböző típusainak helytelenítési arányai ezek:

1. választékosak: 19%,
2. stigmatizáltak: 65%,
3. megszorítással köznyelvek: 78%.

A választékos változatok egy része a tanulók számára archaikus, ezért a helytelenítés (az *igyk*-et például 63%-ban helytelenítették; erre a sorsra jutott a lexikai változatok közül a *Kapuvárott* is a *Kapuváron*-nal szemben). A stigmatizált változatokat a vártnál nagyobb arányban (35%) helyeslik. Ennek egyértelmű magyarázata a tágabb környezet nyelvhasználatában, a regionális köznyelviség szintjére jutott jelenségek presztízsében van (*-BA* a *-BAN* helyén, iktelen ragozás). Igencsak meglepő a megszorítással köznyelvinek minősített változatok 78%-os helytelenítése. Ennek egyik, bizonyára legfontosabb oka az, hogy népnyelvi jellegű, tehát a tanulók számára adott esetben nyelvjárási ízű formák is szerepelnek közöttük (*enyim, tőlem nagyobb* például), márpedig spontán automatizmusuk szerint ami nyelvjárási, az helytelenítendő. (Az *enyim* 85%-os helytelenítése mögött például az *i*-zés Mihályiban is nyilvánvaló stigmatizáltsága rejlik.)

IV. Lexikai változatok

1. A szóképzleti kérdőív választásos feladatokat tartalmazott. 80 szópár tagjairól kellett nyilatkozniuk az adatközlőknek, megjelölván, melyiket tartják helyesnek. A szópárok vegyesen tartalmaztak köznyelvi, népnyelvi és nyelvjárási szavakat (nem csak mihályiakat), éspedig változatos sorrendben, amely lehetetlenné tette a helyes válaszra való következtetést. A szópárok tagjai között alapalakú és toldalakolt, tőszó és származékszó

egyaránt volt. A szópárok egyik tagja mindig köznyelvi, a másik 1. köznyelvi, 2. népnyelvi vagy 3. nyelvjárási szó, illetőleg alakváltozat volt. A csak köznyelvi tagú szópárok miatt több esetben mindkét változat aláhúzása volt a helyes megoldás. A szópárok mindkét tagja aláhúzásának a lehetősége biztosította azt, hogy megállapíthassam, illetőleg mérhessem az adatközlők bizonytalanságát, döntenem tudását is.

2. A szópárok tagjait és a rájuk vonatkozó adatokat táblázatban közlöm. A csoportosítás alapja a már említett hármas tagolódás. Balról a szópárok köznyelvi tagjai kaptak helyet, jobbról a népnyelviek és a nyelvjárásiak, s néhány köznyelvi változat. A közlési sorrendet a helyes és a helytelen vokok különbsége szabta meg.

A) Köznyelvi — köznyelvi tagú szópárok

a szópár 1. tagja	az 1. tag kizárólagos helyeslése	mindkét tag helyeslése	a 2. tag kizárólagos helyeslése	a szópár 2. tagja
1. <i>tejjöl</i>	50	8	1	<i>tejfel</i>
2. <i>töporityű</i>	45	10	2	<i>tepertő</i>
3. <i>vödör</i>	45	12	2	<i>veder</i>
4. <i>talál</i>	39	18	—	<i>lel</i>
5. <i>felhő</i>	39	20	—	<i>felleg</i>
6. <i>kapkod</i>	42	12	3	<i>kapdos</i>
7. <i>fergeteg</i>	44	6	5	<i>förgeteg</i>
8. <i>szúr</i>	38	18	1	<i>dőf</i>
9. <i>töröl</i>	38	13	8	<i>törül</i>
10. <i>cseng</i>	35	15	6	<i>csöng</i>
11. <i>bennünket</i>	32	19	8	<i>minket</i>
12. <i>ma</i>	30	15	11	<i>máma</i>
13. <i>söpör</i>	31	14	13	<i>seper</i>
14. <i>tele</i>	28	17	13	<i>teli</i>
15. <i>tornászik</i>	33	5	20	<i>tornázik</i>
16. <i>zsemle</i>	23	22	11	<i>zsömle</i>
17. <i>vánkos</i>	26	7	26	<i>párna</i>
18. <i>hova</i>	7	18	32	<i>hová</i>

B) Köznyelvi — népnyelvi tagú szópárok

1. <i>kell</i>	50	6	1	<i>köll</i>
2. <i>becsül</i>	46	12	—	<i>böcsül</i>
3. <i>enyém</i>	47	10	2	<i>enyim</i>
4. <i>kellettem</i>	45	7	1	<i>köllöttem</i>
5. <i>egres</i>	46	5	3	<i>köszméte</i>
6. <i>miénk</i>	35	15	9	<i>mienk</i>
7. <i>szervusz</i>	24	8	25	<i>szerbusz</i>
8. <i>disznóvágás</i>	11	22	21	<i>disznóölés</i>
9. <i>utóda</i>	20	7	32	<i>utódja</i>
10. <i>futkos</i>	13	13	31	<i>futkoz</i>
11. <i>mézga</i>	6	5	42	<i>macskaméz</i>

C) Köznyelvi — nyelvjárási tagú szópárok

1. <i>fülük</i>	53	—	—	<i>fülök</i>
2. <i>ütne</i>	54	3	1	<i>ütnő</i>
3. <i>visel</i>	54	2	1	<i>vüsel</i>
4. <i>Vica</i>	52	2	2	<i>Vicca</i>
5. <i>tanít</i>	54	1	3	<i>tanított</i>
6. <i>himodi</i>	53	1	3	<i>himódi</i>
7. <i>víz</i>	51	5	2	<i>viz</i>
8. <i>lyuk</i>	51	3	2	<i>lik</i>
9. <i>utas</i>	53	1	4	<i>útas</i>
10. <i>írás</i>	51	3	3	<i>irás</i>
11. <i>ütötte</i>	50	4	2	<i>ütöttő</i>
12. <i>tűz</i>	48	9	1	<i>tüz</i>
13. <i>Mihályi</i>	49	7	2	<i>Miháli</i>
14. <i>házból</i>	51	1	5	<i>házbol</i>
15. <i>füle</i>	49	4	5	<i>fülő</i>
16. <i>tanul</i>	48	4	5	<i>tanúl</i>
17. <i>hattyú</i>	48	3	5	<i>hattyu</i>
18. <i>gereblye</i>	45	10	3	<i>grábla</i>
19. <i>csoda</i>	43	13	3	<i>csuda</i>
20. <i>tizedes</i>	49	1	9	<i>tizedes</i>
21. <i>sűrű</i>	45	8	6	<i>sürü</i>
22. <i>postás</i>	48	2	9	<i>póstás</i>
23. <i>buta</i>	38	19	—	<i>böszme</i>
24. <i>újjong</i>	44	4	10	<i>újjong</i>
25. <i>daru</i>	43	6	9	<i>darú</i>
26. <i>így</i>	44	2	12	<i>így</i>
27. <i>gyűszű</i>	41	4	12	<i>gyűszü</i>
28. <i>villa</i>	33	22	4	<i>vella</i>
29. <i>kínál</i>	40	5	12	<i>kinál</i>
30. <i>hús</i>	41	4	13	<i>husz</i>
31. <i>szívesen</i>	41	3	15	<i>szivessen</i>
32. <i>Kapuváron</i>	32	16	6	<i>Kapuvárott</i>
33. <i>dől</i>	31	20	7	<i>dül</i>
34. <i>gyenge</i>	32	16	9	<i>gyönge</i>
35. <i>feketedik</i>	33	13	12	<i>feketül</i>
36. <i>félszemű</i>	35	7	16	<i>félszemű</i>
37. <i>utána</i>	33	9	16	<i>utánna</i>
38. <i>előbb</i>	30	7	21	<i>előbb</i>
39. <i>radír</i>	30	6	23	<i>radir</i>
40. <i>vállalat</i>	29	4	24	<i>válalat</i>
41. <i>seprű</i>	25	14	20	<i>söprü</i>
42. <i>disznósajt</i>	22	16	18	<i>préshurka</i>
43. <i>szalag</i>	28	3	26	<i>szallag</i>
44. <i>magasan</i>	27	6	25	<i>magassan</i>
45. <i>fogózkodik</i>	26	5	26	<i>fogózkodik</i>
46. <i>seprő</i>	13	13	30	<i>söprü</i>

47. <i>ruhástul</i>	15	9	34	<i>ruhástól</i>
48. <i>istálló</i>	13	4	37	<i>istáló</i>
49. <i>húszas</i>	11	1	46	<i>huszas</i>
50. <i>véndely</i>	2	6	41	<i>vindő</i>
51. <i>babóti</i>	6	–	47	<i>baboti</i>

3. Az adatközlők az esetek többségében a szópárok egyik tagját húzták csak alá, tehát csak egyiket tekintették helyesnek. Az esetek 35,6%-ában azonban mindkét tagot helyesnek jelezték. Az összesítő statisztika szerint 69,4%-ban köznyelvi, 30,6%-ban nyelvjárási és népnyelvi szavakat, változatokat jelöltek „helyes”-nek.

Ha csak azokat a szópárokat tekintjük, amelyeknek egyik tagja köznyelvi, másik nem, akkor a számok ezt mutatják: helyes válasz 66%, helytelen válasz 20%, nem tudott dönteni (mert vagy mindkettőt helyesnek tartotta: 11%, vagy nem húzta alá egyiket sem: 3%) 14%. Ábrázolva:

Ebből egyelőre csak azt a következtetést vonjuk le, hogy a nyelvi helyesség tekintetében a megkérdezett iskolások „irányzék”-a egyértelműen el van tolódva a regionalitás irányába. Ez persze nem meglepő, hiszen nyelvjárási gyökerű és háttérű gyerekekről van szó.

A problémakör differenciáltabb választ kíván. Ennek érdekében figyelmünket két választípusra összpontosítjuk: melyek azok a köznyelvi változatok, amelyeket többségben, illetőleg nagyobb arányban helytelennek, s melyek azok a nyelvjárási (és az ÉKsz.-ban népnyelvi minősítésű) változatok, amelyeket többségben, illetőleg nagyobb arányban helyesnek jelöltek az adatközlők? (A „helyes”-nek jelzett köznyelvi s a „helytelen”-nek ítélt regionális változatok ebben az összefüggésben irrelevánsak, illetőleg elsősorban statisztikai szempontból fontosak csak.) A két típust természetesen egymással való összefüggésében kell néznünk, s tulajdonképpeni feladatunk annak nyomozása, lehetőleg pedig kiderítése, vajon miért tartják „helyes”-nek az adatközlők a regionális változatokat a köznyelvekkel szemben, illetőleg miért tartják őket annak a köznyelvi változatok mellett, valamint hogy miért tekintenek „helytelen”-nek köznyelvi változatokat.

4. Elemzések. — 1. A mindkét tagjukban köznyelvi szópárok azon tagjait tekintik elsőprő fölénnyel helyesnek a diákok, amelyeket környezetük használ. A *tepertő, veder, lel, felleg, kapdos, döf, seper* (1. a lista sorrendjében) tősgyökeres helybeli szájából nem hallható. A *fergeteg* is *förgeteg*, hogy mégis az előbbi kapott jóval több szavazatot, azzal magyarázható, hogy az utóbbit *ö*-zése miatt némileg nyelvjárásiának érezték. A *hova* is kapott hét kizárólagos helyeslő szavazatot, jöllehet ezt sem mondják (*hová*, illetőleg az archaikus *há* hallható). A *vánkos* és a *párna* azonos szavazattal áll, jöllehet a *vánkos* a főalak. A magyarázat: a *hova* változathoz és a *párná*-hoz társul a választékosság, a finomság érzete, képzete. Ez vonatkozik a *ma* és *tele* változatokra a *máma* és a *teli* változattal szemben, mely utóbbiak a tősgyökeres helybeliek nyelvhasználatában ma is kizárólagosak.

2. Mit mutatnak a köznyelvi—népnyelvi tagú szópárok? A *böcsül, köll, köllöttem* mellett az *e-ző* változatok ugyan periferikus változatok, de mert az *ö*-zést többé-kevésbé nyelvjárásiának érzékelik, a tanulók az írott nyelvből jól ismert *e-ző* változatokat tartják óriási fölénnyel helyesnek. Az úgyszintén általános használatú *enyim* változat is ezért

maradt majdnem szavazat nélkül az *enyém*-mel szemben. A *dőf*, a *köszméte* és a *mézga* Mihályiban és környékén úgyszólván ismeretlen, a tanulók legfőljebb az írott nyelvből ismerik, ezért ezek a lexémák a *szúr* (Mihályiban persze *szur*), az *egrës* és a *macskaméz* számára egyelőre nem riválisok. A *disznóvágás* terjedő neologizmus a még általános *disznóölés* mellett, s terjedését éppen köznyelvi „iz”-ének köszönheti. A *szervusz* a főalak *szербusz* mellett többé-kevésbé ma is finomkodik, ezért fékezett hatású változat. A *futkos*-t egyáltalán nem használják, de irodalmi nyelvi szóként növekszik pozitív megítélése.

3. Ami a köznyelvi—nyelvjárási tagú szópárokat illeti, a fontosabb összefüggésekről szólok csak. — A) A mihályi nyelvjárás, illetőleg az egész környék nyelvhasználatának egyik jellemző jegye az, hogy a köznyelvi hosszú magánhangzók (*ú, ű, í, ritkábban ó, ő*) helyén a rövid megfelelőket ejtik. Kérdés, mennyiben befolyásolta ez — akár pozitív, akár negatív irányban — a tanulók véleményét.

Íme a számarányok:	60%	12%	27%
	helyes tudás (<i>húz</i>)	bizonytalan, ill. nem tudás	téves tudás (<i>huz</i>)

Egyértelműen kimutatható azonban a túlhelyesbítési tendencia megléte is, tehát a nyelvjárástól idegen, a köznyelvben sem használt, illetőleg el nem fogadott hosszú magánhangzós változatok helyeslése (*darú, himódi, póstás, ruhástól, tanul, tízedes, újong, útas*). A vizsgált nyolc szópár adatai: 73% helyes válasz (*daru*), 19% helytelen válasz (*darú*), 6% mindkettőt helyesli (tehát bizonytalan), 1% nincs válasz.

Az együttes statisztika szerint a helyes válaszok aránya 65%, a helyteleneké 23% (ezen belül a rövid tendencia részesedése 76%, a túlhelyesbítéséé 24%), a többi (= bizonytalan, nem választott) 11%.

B) Mihályi és környezete közepesen *ő-ző*. Mennyiben befolyásolta ez a tény a tanulók véleményét? A mindkét tagjukban köznyelvi szópárok adatai:

az <i>ő-ző</i> változatot tartja helyesnek	39%,
az <i>e-ző</i> változatot tartja helyesnek	36%,
mindkettőt helyesnek tartja	22%,
nem választott	3%.

Egészen más képet mutatnak a köznyelvi : népnyelvi és nyelvjárási tagú szópárok adatai (l. *kell, kellett, füle, ütne, ütötte*). Ugyanis

a köznyelvi — <i>e-ző</i> — változatot kizárólagosan helyesli	84%,
a regionális <i>ő-ző</i> változatot helyesli kizárólagosan	3%,
mindkettőt helyesnek véli	8%,
nincs válasz	4%.

C) Magánhangzóközi helyzetben a rábaközi nyelvjárást is bizonyos mássalhangzók megnyúlása jellemzi. Hat-e ez a tanulók normatudatára? Az adatok (l. *magasan, szalag, szívesen, utána*) szerint:

a köznyelvi normának megfelelően választott	55%,
a regionális változatot helyeselte	35%,
mindkettőt helyesnek vélte	9%,
nem választott	1%.

Nemcsak bizonyos köznyelvi tőszavaknak, hanem származékszavaknak, azaz képzőknek a használatában is mutatkoznak területi különbségek. Ismeretes például, hogy a gyakorító képzők közül a *-DOS* és a *-KOS* a nyugati nyelvjárásokban, a *-DOZ* és részben a *-KOD* pedig a keletiekben nem, illetőleg kevésbé használatos. Világosan megmutatko-

zik ez a tanulói válaszokban is. Íme: a *kapkod*-ot és a *futkoz*-t 62%, a *futkos*-t és a *kapdos*-t mindössze 14% tartja kizárólagosan helyesnek (mindkettőt 21%, nincs véleménye 3%-nak).

Meglepőnek tűnhet, hogy a *véndely*-t csupán ketten tartották egyedül helyes alaknak, nyelvjárási változatát, a *vindő*-t ezzel szemben negyvenegyen. Ennek az a magyarázata, hogy a köznyelvi szónak és nyelvjárási változatának az együvértartozását a nagy fokú alaki eltérés miatt nem érzékelik, illetőleg az, hogy a köznyelvi változatot legfőljebb kivételesen ha ismerik (a *véndely* változattal ugyanis nemigen van módjuk találkozni sem az írott nyelvben, sem a rádió és a televízió adásaiban).

V. Tanulságok, következtetések

A) 1. A 'nyelviileg helyes' fogalma az iskolások számára ahhoz kötődik, amit az iskolában akként tanulnak, amit szűkebb-tágabb környezetükben presztízisformákként, követendőként érzékelnek (vö. P. TRUDGILL, *Introducing Language and Society*. London, 1992. 20 *correctness* a.), tehát az explicit normájú (írott) köznyelvhez. Ezért amit az adatközlők köznyelvinek tudnak, tartanak, éreznek, azt helyeslik, amit pedig nem, azt helytelenítik.

2. Nem mond ellent ennek az a tény, hogy meghatározott köznyelvi jelenségeket helytelennek, bizonyos regionális nyelvi sajátosságokat, formákat pedig helyesnek tartanak. Ugyanis szignifikáns módon csak azokat a köznyelvi jelenségeket helytelenítik, amelyeket nem, vagy nem köznyelviként ismernek. Illetőleg csak azokat a regionális jelenségeket helyeslik, amelyeknek regionális volta nem tudatos számukra. A regionális köznyelvi jelenségek a tanulók tudatában köznyelviékné minősülnek.

3. Az explicit norma elsajátítása, tudatosítása az adatközlők szándéka ellenére (l. a metanyelvi válaszokat) sem teljes. A köznyelv megközelítése túlnyomórészt a környezet regionális nyelvhasználata, a tanulók nyelvjárási nyelvi szocializációja, tehát szociokulturális meghatározottsága miatt korlátozott eredményességű. A tanulók döntő többségükben ugyanis nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatúak, illetőleg kivétel nélkül nyelvjárási környezetűek, akiknek spontán nyelvhasználata többé vagy kevésbé, többüké pedig határozottan nyelvjárási. Olyan beszélőkről van tehát szó, akik spontán nyelvhasználatukban nagyrészt a nem kodifikált s nem tudatosan elsajátított szabályrendszert, tehát az implicit normát követik.

4. A feladatlapos példák egy része nem köznyelvi s Mihályiban nem használatos szóalak volt (*pósta* és társai). Hogy mégis többet, illetőleg a várakozással ellentétben viszonylag nagyobb arányban is helyesnek vélték közülük, azt elsősorban azzal az attitűddel vélelmezhetjük, amely így foglalható össze: „nálunk (a nyelvjárársban) nem használatos, valószínűleg tehát köznyelvi, akkor pedig helyes”. A szóban forgó attitűd társadalmi okokra megy vissza, ma is élő negatív társadalmi és társadalomlélektani következményekkel jár (l.: R. A. HUDSON, *Sociolinguistics*. Cambridge, 1980. 191 kk.; K.-J. MATTHEIER, *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 108; H. LÖFFLER, *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin, 1985. 164—5 és in: D. CHERUBIM hrsg., *Fehlerlinguistik*. Tübingen, 1980. 94—105). A nyelvhasználat alakulása szempontjából pedig az a következmény, hogy az ily módon helyesnek vélt szóalakok terjedésének — a környezet ellentett tendenciájú nyelvhasználati szabályai ellenére — megnőnek a lehetőségei. Azaz: a ma nem köznyelvinek tekintett változatok nagy számú helyeslése e változatok köznyelvié válásának lehetőségét, valószínűségét jelzi. (Úgy tűnik viszont, hogy a nagy számú helytelenítés jóval kisebb mértékben tekinthető a változatok nem köznyelvi volta

jelzésének.) A lehetőségből azonban csak akkor lesz megvalósulás, ha ez az attitűd tartós, s ha megkapja a „felülről”, a köznyelv felől jövő támogatást, megerősítést.

5. A megkérdozettek körében is tetten érhető a nyelvi bizonytalanság (a lexikai adatok alapján ez 145-re rúg). Ahol pedig nyelvi bizonytalanság van (nyelvrendszerbeli, illetőleg beszélt), ott — preskriptív normájú nyelvváltozatról is lévén szó — van túlhelyesbítés is. A feladatok egy része lehetőséget adott a hiperkorrekció megjelenésére, s az meg is jelent. A felső, ill. középső nyelvválású rövid : hosszú magánhangzók körüli bizonytalanság következménye a *póztás*-féle túlhelyesbített változatok helyeslése (l. följebb). A nyelvtani feladatlap hiperkorrekciós állítmányát (*Azt kérték, hogy a bizottság ... Péter bácsit vezetőnek jelölje és megválasztja*) az adatközlők kétharmada nem javította ki. Az egyik mondat helyes alakját (*a boltba mentem*) egy tanuló „korrigálta” (*a boltban mentem*). A túlhelyesbítés részletes vizsgálatát később kívánom elvégezni.

6. Nyelvjárási környezetű iskolások normatudatának a vizsgálata fölveti a regionális köznyelviség kérdését is. Az adatok azt mutatják, hogy ami a környék regionális köznyelviségének része, azt tendenciaszerűen helyesnek tartják a megkérdozettek. Ez pedig újabb megerősítése annak, hogy a nyelvjárási beszélők tudatában nem három (nyelvjárás : regionális köznyelv : köznyelv), hanem csupán két nyelvváltozat él (tudniillik a nyelvjárás és a köznyelv).

7. A nyelvi tudat vizsgálatában a kérdőív nélkülözhetetlen. Az a helyzet, amelyben a vizsgálat adatközlői véleményt nyilvánítottak, a nyelvi tudatosságot leginkább mozgósító helyzetek közé tartozik: iskolában, tanári felügyelet mellett, írásban kellett válaszolni. Feltűnő különbségek vannak azonban a kérdőíves feladat típusok között. A produktív vagy kiegészítéssel feladatok követelték a nagyobb nyelvi figyelmet, a magasabb fokú nyelvi aktivitást, a választásos feladatok a kevesebbet. A nákozásos feladatok esetében az előbbiek 2,3-szer, a *-BA* : *-BAN* esetében 23%-kal hoztak jobb eredményt. Ami pedig a suksükölést meg a szukszükölést illeti, a produktív feladat típusban a válaszok 98,3%-a volt helyes, a választósban csak 71%.

B) Didaktikai közhely, hogy mind a nyelv- (például magyar → német), mind pedig a nyelvváltozat-tanulásban (például nyelvjárás → köznyelv) a kontrasztív szemléletű, a kiinduló nyelvet, nyelvváltozatot figyelembe vevő oktatás a leghatékonyabb. Annál meglepőbb, hogy többnyire pusztába kiáltott szó annak immáron nálunk is jó ideje való hangoztatása, hogy eredményesebben, gyorsabban és humánusabban tudatosítható, oktatható a köznyelv, ha tekintettel vagyunk a környezet regionális nyelvi sajátosságaira, a tanulók nyelvjárási hátterére. Hogy ennek ellenére „a kartársak tekintélyes hányada egyáltalán nem teremt kapcsolatot a tanulók nyelvjárása és a tankönyv anyaga között” (SZABÓ KÁROLY: *Magyartanítás* 1977/4: 163), nemcsak szakmai hiba, de emberi mulasztás is. Az író Vári Attila szigorúan járna el: „Ha tehetném..., nem engedném tanítani azt, aki nyelvföldrajzi analfabéta” (Holtak köve. Bp., 1987. 32). Úgy vélem, a döntő kérdés az, megvan-e, illetőleg kialakul-e a magyarszakos pedagógusokban a szakmai tájékozottság, valamint az akarat, hogy túllépjenek megkövesedett beidegződéseken. Azon, hogy a nyelvjárásiaságokat csak mint kigyomlálandó hibákat tekintsék, s a szerint járjanak el. Ha nincs ez a belső indíttatás, akkor hiába minden más. A nyelvjárási ismereteknek az anyanyelvoktatásban való felhasználásáról ma már megbízható irodalom szól (elsősorban GUTTMANN MIKLÓS jóvoltából, l. tőle: A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizenégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. MNyTK. 202. sz. Bp., 1995.; a vonatkozó szakirodalomra l. 19—27). Hiányzik azonban egy olyan segédkönyv, amely a vonatkozó módszertani, szemléleti s a legfontosabb tárgyi tudnivalókat igényes, egyszersmind élvezhető formában közvetítené. Reméljük, nem sokáig.

Hátrahagyott szófejtések*

Bevezetés. — A magyar történeti jelentéstan munkálatai közben számos olyan adat fordult meg a kezemben, amelyek szótörténeti, etimológiai és frazeológiai szempontból értékes ismeretet tartalmaztak. Ezeket gyűjtve, rendezve és a már régtől fogva ismert adatokkal egyesítve néhány új szófejtést és szólásmagyarázatot tudtam megfogalmazni. Ezeken kívül néhány szótörténeti adat felvételét is célszerűnek tartottam, mint például a *boncol* esetében, ahol mindjárt az első adat orvosi vonatkozású. A szavak között vannak idegenből átvettek, de vannak eredeti magyar elemek is, amelyeket magyarázni igyekszem. Mindezeket nyelvek szerint csoportosítottam.¹ A nyilvánvalóan idegen, de közelebből meghatározhatatlan eredetűeket elkülönítettem.

Lesz szócikkeim között néhány, ahol kénytelen vagyok korábbi szófejtésemet a TESz. merev elutasításával szemben, új adatokkal megtámogatva továbbra is fenntartani. Ezt nem olyan szándékkal teszem, mintha mindenképpen a magam igazát keresném, hanem mert az adatok melletttem szólnak.

A szólások körében főleg néhány eddigi téves magyarázat helyett igyekszem új adatokkal hihetőbb megoldást adni, de vannak egészen új magyarázataim is.²

Mindez az anyag nem valami rendszeres kutatási terv eredménye, hanem inkább csak a történeti jelentéstan és a történeti frazeológia előkészítő olvasmányából nyert melléktermék.

Az 1965-ben, 1975-ben és 1994-ben a Nyelvtudományi Értekezések 50., 88. és 138. számaként megjelent füzeteimhez hasonlóan a jelen cikkeket is célszerűbbnek láttam nem folyóiratokban egyenként elhelyezni, hanem együtt megjelentetni. Egyrészt ugyanis vannak egymásra utalások, másrészt meg az egész gyűjteményből jobban kiláglik a kutató módszer is.

Mivel eddig elég sok szó eredetét igyekeztem megfejtetni, vannak, akik úgy gondolják — s ezt egyik barátom szóban is kifejezte nekem — hogy gyűjtöm az adatokat, aztán „szabadjára engedem a fantáziámat”, és írom az etimológiákat. Hát erről szó sincs! Számos esetben az adatokat évtizedeken át hordozom magamban, amíg eljutok odáig, hogy minden körülményt mérlegelve egy megoldást leírok. Az etimologizálásban sohasem a pusztá összecsengésből, hanem a jelentésből és, amennyire meg lehet állapítani, a használati körből indulok ki. Számomra bármilyen csábítóan összecsenghet két szó, ha a jelentés és használati kör nem vág össze, eszembe nem jut, hogy összekapcsoljam őket. Így ma is szilárd meggyőződés, hogy a *veszteg* határozószónak semmi köze a *veszt* igéhez, a *kopó* kutyanévnek a *kop* igéhez, és az *ökkel* igének ugyancsak semmi köze az *ököl* főnévhez. Ami a hangalak egyezését vagy nem egyezését illeti, nem egy olyan eset van, hogy a hangalaki nehézség ellenére egy idegen és egy magyar szó etimológiai rokonsága mellett foglalok állást, mert a jelentés, illetve használati kör pontosan egyezik.

* A szerző gépirásos hagyatékából. A befejezetlenül maradt írásnak KISS LAJOS adott címet. Ő gondolja a szöveget is.

¹ A kézirat sajnos torzóban maradt. Az alábbi szómagyarázatok csak magyar elemeket tartalmaznak. Az elkészült szólásmagyarázatok más publikációkban kaptak helyet. L. különösen HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995. 293—307.

² L. I. sz. jegyzet.

Össze merem kapcsolni az óorosz *vuson*-t a magyar *vászon*-nal, a régi német *festel*, *bestel* alakokat a magyar *becső* [> *becő*]-vel.

A jelen publikációban közzétett cikkeken kívül számos olyan etimológiai összevetésem van, amelyeket még nem tudtam részletesen kidolgozni. Lehet, hogy ezek közül egyet-kettőt még cikk formába tudok önteni, de lehet, hogy valamennyi megmarad két-szavas összevetésnek. Egyszer talán ezeket is közölni fogom, talán akad, aki vagy kidolgozza, vagy elveti őket.

Itt kell köszönetet mondanom két jóbarátnak, akik ebben a munkámban is odaadóan támogattak. Kiss Lajosnak, a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetőjének köszönöm, hogy a kézirat lektorálását vállalta, és számos jó adattal gazdagította. Nyomárkay Istvánnak, az ELTE Szláv Tanszék vezetőjének köszönöm, hogy főleg hosszabb betegségem idején részint adatok utánkeresésével, részint adminisztratív gondjaim átvállalásával munkámat közvetlenül és közvetve is segítette.³

béketűrés, béketűrő. Ez az összetétel az első pillantásra nagyon furcsán hat. Miért kell a békét tűrni? A mai alak nem régi keletű. Kialakulása egyik tipikus esete azoknak a folyamatoknak, amikor szintaktikai szerkezetek tagjai feladják önállóságukat, és némi alaki módosulással összetétellel válnak. Ilyen pl. a régiségben jól adatható *atyafi*, *láb-beli*, *alattvaló*. Ezeket megelőzték az *atyám fia*, *lábam beli* és *alattam való* típusú kapcsolatok. Hasonló fejlődésen mentek keresztül a *béketűrés* és *béketűrő* is. Mindkét típus eredetileg egy határozós és egy jelzős kapcsolatból származott: *békével tűrés*, *békével tűrő* és *békességes tűrés*, *békességes tűrő*. A példák nem egyformán gyakoriak az egyes típusokban: 1671: „Az mi nem jobbulhat (,) *békével türese*... leg nagyobb szerencse” (RMKT. 17. sz. 10: 472); 1682: „Mindent szenvedsz könnyen akár-mi rosz érjen, Csak légy *békével-tűrő*” (i. m. 11: 130). — 1570: „*békességes tűrésre* tanyitta és inti vala őket” (HeltHáló 103); 1671: „*Békességes tűrést* el ne távoztassunk” (RMKT. 17. sz. 10: 469); 1671: „*békességes tűrést* jóvalnia” (i. m. 10: 518); 1675: „Hozzá szokdognálván nagy *békességes tűréssel* szenvedé” (NySz.); 1682: „*Békességes-tűrés* mindennél erősb ércz” (RMKT. 17. sz. 11: 129); 1708: *Békességes tűrésben* (i. m. 11: 64); 1708: *Békességes tűréssel* (i. m. 11: 65); 1748: Minden *békességes tűrésemből* fottig ki fárasztott (NySz. Faludi). — 1590: „Az tűró természetű ember ideig *békességes tűrő*” (NySz. Károli).

Hogy a rövidült alakok mikor kezdenek feltűnni, talán a Nagyszótár gazdag cédulaanyagából meg lehetne állapítani. Arany Jánosnál már mindkettő megvan: „Uj bocskor lyukas lesz, ha örökké nyúzkod; Így a *béketűrés* elkopik idővel. Hagyja magát tenni *béketűrő* bábbá” (ÉrtSz.).

bírságnap ívtua. A Halotti Beszédnek ezt a kifejezését az újabb magyarázók úgy értelmezték és értelmezik, hogy a *jutva* határozói igenévnek személyes alanya van, a *bírságnap* pedig ragtalan határozó, értelem szerint: 'ítéletnapon, végítéletkor'. BENKŐ LORÁND (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 287) ugyancsak ezt a fel fogást vallja, többször megismételve a „ragtalan”, illetőleg „jelöletlen határozós” szerkezet kifejezést. Kár, hogy BENKŐ ezen a helyen egyúttal nem mondja meg világosan, hogy ilyen értelmezés szerint a *jutva* igenévnek mi vagy ki lenne az alanya, maga az Isten, aki a *bírságnapon* ítélni jön, vagy az elhunyt, aki *bírságnapra*, azaz ítéletre jut.

³ Itt a „Budapest, 1996.” dátum zárja a Bevezetést, majd az „1. Magyar elemek” alcím nyitja a szómagyarázatokat. Mivel a kézirat befejezetlenül maradt, nem tudjuk, hogy a szerző mely szó-magyarázatokat szánta a „Jövevény elemek” fejezetébe. (Vö. talán: MNy. 1998: 68—70.)

Akár egyik, akár másik alanyt tételezzük is fel, szerintem ez az értelmezés helytelen, mert a *jutva* igenévének maga a *bírságnap* az alanya. Az egész kifejezés értelme tehát mondatná alakítva: 'amikor eljön az ítéletnap'.

Ezzel a véleményemmel semmi újat nem mondtam, mert ezt már ZOLNAI GYULA (Nyelveml. 70) 1894-ben megfogalmazta: „*bírsagnap ívtua*, am. [= annyi mint] a bírságnap eljutván, azaz: elérkezvén az ítélet napja. A nép ma is mondja még: *idő jutva*. (Vö. *idő múlva, egy év múlva* stb.) A *bírság* szónak itteni jelentése ('ítélet') más emlékeinkben nem fordul elő.” ZOLNAI-nak ez a szerintem egyedül helyes értelmezése idővel feledésbe ment, vagy talán nem is hittek neki. Éppen ezért gondoltam, hogy nem lesz fölösleges ezt a kifejezéstípust részletesebben megvizsgálni és analógiákkal megvilágítani.

Szerintem a ZOLNAI-tól eltérően értelmezőket megzavarta a *jut* igének mai leszűkült használati köre, amely régebben párhuzamos volt, szinte tökéletesen egyezett a *jön* igéjével. (Azért is gondoltam arra, hogy a két igét azonos töből származtassam. Vö. NytudÉrt. 88. sz. 59.) Ma mondhatjuk: *eljött az ebédidő*, de nem mondhatjuk: **eljutott az ebédidő*. Régen pedig volt ilyen, amint még látni fogjuk. De lássuk először a jelölt és jelöletlen időhatározó kérdését.

Az *-n* ragos időhatározó mellett az emlékekben gyakori a ragtalan (jelöletlen) időhatározó főleg a *-nap* és *-kor* végű összetett határozószók esetében. Ha azonban végignézzük a Nyelvtörténeti Szótárban az olyan határozókat, mint *áldozó-nap, böjt-nap, eszten-nap, ítélet-nap, jeles-nap, rövid-nap* stb., mindenütt azt látjuk, hogy az időpont megjelölésére a ragtalan határozó mellett állandóan az *-n* ragos alak is használatos, sőt egyes esetekben, mint pl. *napi-nap, rövid-nap, vagy teg-nap*, az *-n* ragos alak időben megelőzi a ragtalant: *napi napon, rövid napon, tegnapon*. (Tüzetesebb vizsgálattal meg lehetne állapítani, hogy a ragtalan alakok akkor jelennek meg, amikor egy-egy kifejezés annyira állandósul, hogy a *-nap* már magában, rag nélkül is szinte maga válik raggá. Hasonló ez a *-koron, -kort* és *-kor* esetéhez, ezt azonban részletesebb példatárral kellene bemutatni.)

Magával az *idő* szóval alkotott kapcsolatokban az időpont meghatározására ragtalan alakot soha nem használtak, a NySz. (1: 1539—1540) csak ilyen példákat ismer: *rövid időn, hamar időn, hajnal időn, tél időn*. (Eltekintve természetesen olyan esetektől, amikor a szövegösszefüggés más határozóragot kíván, vagy amikor az *idő* mint alany ragtalan marad.) — A HB.-ben háromszor fordul elő a *nopun* alak: *ki nopun* és *ez nopun* (2x). Mindhárom esetben a főnévnek névmási jelzője van, ami azt mutatja, hogy még semmiképpen sem gyengült határozószóvá. Ha tehát a *bírsagnap* valóban határozó lenne, *-nopun* alakot várnánk. A *bírsagnap* azonban nem határozó, hanem alany.

Ezt a véleményemet csak még jobban megerősíti a kapcsolat a *jut* igével. A *jut* és *jön* kezdetben teljesen azonos jelentésűek, és mint mozgást jelentő igékhez irány- és véghatározók kapcsolódnak. Az egyik ilyen leggyakoribb határozórag a *-ra/-re*, amely konkrét és absztrakt síkon egyaránt használatos. A konkrét helyi használatra fölösleges példát idézni, annál fontosabb az absztrakt síknak, számunkra természetesen az idő síkjának megvilágítása. Az idő síkján az irány- és véghatározói szerep egybemosódik. Néhány példa a *jut* igével: „Mykoron *jut* vala hatod *orara* ...” (PéldK. 19); „*iutand* ezer háromzaz XXXIj *napokra*” (BécsiK. 167); „mykoron *jvtot* volna halalanak *ideyere*” (DomK. 171); „annerá kesertetyk vala ehsegei ... hog *napnak* elsev *jdeere jutvan* oly jgen ehezyk vala” (PéldK. 19); „*Nagy cetertekre iutuan* kedeg meg mossa vala az sororok labayt” (MargL. 11). A *jut* ige és a *-ra/-re* határozórag kapcsolata az idő kifejezésére annyira szilárd volt, hogy a fordító akkor is használta, amikor a latinban *in* + ablativus állt. A Domonkos-kódex (213) ad erre egy nagyon tanulságos példát: „ubi fugiam, misi ad te, Deus meus, miserere mei, dum veneris in novissimo die” : „houa fussak ha nem chak te hozyad en istenem• irgalmaz en nekem mykoron *jvtandaz az vtolso napra*”; mai nyelven: 'amikor az

utolsó napon eljössz’. Ha tehát a HB. *birsagnop ívtua* valóban határozós szerkezet lenne, és akár az *Isten*, akár a *megboldogult* volna a hiányzó alany, mindenképpen *-ra* végződésű határozót várnánk. A jelöletlen határozó feltevése tehát azért is valószínűtlen, mert nincs arra példa, hogy a *-ra/-re* funkcióját mozgást jelentő ige mellett valamilyen jelöletlen határozó látna el.

Marad tehát ZOLNAI értelmezése. Az alany maga a *birságnap*. Az ilyen típusú magyar kifejezésnek a latin ablativus absolutus a mintája, és a magyarban is az időhatározói mellékmondatnak rövidített, a következő mondatról szerkezetileg független (abszolút) formája. Egy eseménysorozat lezárásaként főleg a *meglevén, elvégezvén* szerepel mint átvezető formula egy újabb közléshez. Idővel kapcsolatban pedig a *levén, múlva, múltván, telve, telvén, jutva, jutván* igenevek a leggyakoribbak. Néhány példa: „Ezek meg leuen monda zent damoncos atyank” (DomK. 110; hasonlóan 316); „Ez bezedek el vegezven legottán meg gyogula ez soror” (MargL. 64); „egi keues idq el mulua, mōdā ianos” (WeszprK. 74—5); „Ez latasnak vtanna keuees napok el mulvan zent margyt azzon ez velagbol ky muleek” (MargL. 112); „El muluan egy nehan nap: zent damoncos atyank meg latogata ez azzonyallatot” (DomK. 91); „Hosweth napya el mivlvan, eweze-nek Troyaban” (NySz. 2: 928, JordK. 773); „Lyppa vára, negyven esztendő telve, Keresztyéneknek lön viszont kezébe” (RMKT. 17. sz. 1: 64); „Ewk ydó bel telween, el wez-nek” (NySz. 1: 1539, ErdyK. 53). Végül a legközelebb álló példa: „Azert az ebed jdev el jutvan: az saphar mene zent damancos atyankhoz” (DomK. 81). Pontosan egyezik ezzel a HB.-ben: „hug ur ... *birsagnop ívtua* ... ilezie wt.” ZOLNAI VILMOS magyarázatát tehát vissza kell helyezniük jogaiba.

boncol. Az alábbi két adat csak annyit tesz hozzá eddigi ismereteinkhez, hogy ennek az igének mint anatómiai szakszónak létezését a XVII. századból és a XVIII. század elejéről igazolja. — Az első adat egy 1655-ből való pasquillusban szerepel, ahol többek között Enyedi Sámuel orvos doktor is nevetségessé van téve:

Samuel Enyedi mi közöttünk exlex
Indoctus medicus, optimus carnifex,
...
Az vérontók között mi nállunk egyik grex.

Angliabul hozott orvos doctorságot,
Magyar nemzet közé merő hóhérságot,
Mondják, oda fel is sok embert *fel bonczolt*,
Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott.
(RMKT. 17. sz. 9: 347)

A másik adat egy disznóölési oktató versben maradt fenn 1701-ből:

Hízott ártányidnak mesd meg késsel torkát,
Alájok, reájok hányass elég szalmát.
Perzselted, *bonczoltasd*, csinálj bővön kolbászt,
...
Ahhoz tudó ember — vigyázd! — az *bonczolást*
Jól tegye, végezze mindenféle vágást.
(MGSz. 5: 209)

A nyelvújítók tehát, amikor a *boncol* igét orvosi műszóvá avatták, nagyon is az élő nyelvből merítették.

folyóirat. Ezt az összetételt megelőzte a *folytatott írás* (1794) és a *folyóírás* (1795). Maga a *folyóirat* 1819-ben jelentkezik először. (Adatok a TESz.-ből.) Az utóbbi formában megállapodott összetett szó a német 'Zeitschrift' megfelelője, de nem alaki másolata.

Eredetét a TESz. nagyon helyesen a *folyik* ~ *foly* igének régi 'fut, halad' jelentéséhez kapcsolja, és hivatkozik a *folyó év*, *folyó hó* jelzős kapcsolatokra, illetőleg ezeknek latin és német mintáira, mint *annus currens*, *laufendes Jahr* stb. Mindez lényegében igaz, nincs is szándékomban vitatkozni vele, csak egy valamivel közelebbi kapcsolatra szeretném felhívni a figyelmet. A régebbi németben még használatban volt a közvetlenül a latinra visszavezethető *Kurrende*. Ennek jelentése egyrészt 'kéregetve körüljáró gyermek-kórus', másrészt 'időközönként megjelenő írás', 'Laufschreiben' volt (HEYSE, FrWb.²¹ 479). Ugyancsak a latin *currere* igéből származó, de már a franciából átvett régebbi német *Couranten* (tb., HEYSE i. m. 158) jelentése 'umlaufende (zirkulierende) Zeitungen oder Zeitschriften'. Ezek a tudósítások a mai újságok és folyóiratok ősei voltak és a nemzetközi információban nagy szerepet játszottak. A német újságokat az oroszok rendszerezen lefordították és nyomtatásban kiadták. Címük *vesti-kuranty* volt. Az 1600 és 1650 között megjelentek ma gyűjteményes kiadásban állnak rendelkezésre. Monografikus feldolgozásukat ROLAND SCHIBLI adta (Die ältesten russischen Zeitungsübersetzungen [Vesti-Kuranty]. 1600—1650. Bern ... Paris, 1988. Slavica Helvetica. 29.)

A magyar *folyóirat* valószínűleg nem közvetlenül kapcsolódik a *Couranten* német névhez. Jelentésében mindenképpen benne van, hogy folyamatosan jelenik meg, másrészt hogy az országban körbe jár, cirkulál, de lehet, hogy közvetlen mintája a HEYSETől fentebb idézett *Laufschreiben* volt. Mint több más esetben, itt is a purista német fordítást követhette a magyar. Hasonló ez ahhoz, mint ahogy a nemzetközi *Kapital*-nak német *Stamm-geld* értelmezése alapján lett a magyar *tőkepénz* (MNY. 1974: 348).

földszint. Tökéletesen egyetértve azzal, amit a TESz. erről az összetételről mond, az alakulását pótlólag még néhány adattal szeretném szemléltetni. — A 'föld felülete' értelemben a régiségben nagyon jól adatolható a *föld színe* kifejezés. A NySz. (3: 248) adatain kívül még 1630 (a földről szólva:) „Esső ha nem öntözi, hasadoz az *színe*” (RMKT. 17. sz. 4: 460). Nincs viszont a NySz.-ban adat a *földszín* összetételre. Íme egy példa 1645-ből: „[A földben a só] Néhul öt singnire mi szemeink előtt, Sok helt közelebb-is az *föld szín* felé jöt.” (RMKT. 17. sz. 4: 450). És végül a *föld szint* határozói alakra egy újabb példa 1686-ból: „Nem *föld szint*, meljsebben, hanem az egekben Lakik a szent Isten” (i. m. 11: 575). A mai *földszint* tehát pontosan úgy keletkezett, mint a *vízszint*.

-képpen. Ennek a ragunknak (vagy mások szerint névutónknak) történetével, funkciófejlődésével nagyon sokan foglalkoztak, de eredetére tudtommal senki sem próbált fényt deríteni. Mellőzve itt a régi mesterek megnyilatkozásait, az újabb kutatók közül sem BERRÁR JOLÁN (NyudÉrt. 13. sz. 22—30), sem K. E. MAJTYINSZKAJA (NyudÉrt. 104. sz. 540), sem ZSILINSZKY ÉVA (MNY. 77: 82—4) nem nyilvánított véleményt, hogy ez a grammatikai elemünk miből és hogyan keletkezett. Az világos, hogy a *kép* alapszó van benne, de mi a végződés? Véleményem szerint a *-képpen* nem egyéb, mint a *képben* határozóragos főnév. Ennek bizonyításához kissé részletesebb elemzés szükséges.

Ismeretes, hogy a *kép* olyan értelemben, mint valakinek 'helyettese, mása' kétféle módon csatlakozik a helyettesített főnévhez. Az egyik típusban a *kép* birtokos személy-

jelet kap, és ehhez járulhat a *-ben* rag. Ha tehát valaki a *király képe*, akkor a *király képében* intézkedik. Ez a típus a régiségben annyira közönséges, hogy elég egy példát idézni: „Az kedeg ky tegedet az kereztsegre hoz vala . zol vala *te erted* vagy *te kepedben*.” (DomK. 212.) Megjegyezhető még, hogy a *kép* helyett állhat *ábráz*, *ábrázat*, *forma*, sőt *tekintés* is. Ezekkel azonban a továbbiakban nem foglalkozunk. Minket itt a *kép* toldalékolásának másik típusa érdekel, amikor a *kép* birtokos személyjel nélkül csatlakozik a helyettesített főnévhez és így kaphatja a *-ben* ragot: *madár képben*, *gyermek képben* stb. Ilyenkor az első főnév melléknévi jelzővé lesz.

Régen, már a Königsbergi Töredékben és a kódexekben is a *képpen* már mint grammatikai elem jelentkezik ugyan, de a XVI. és XVII. századi szövegekben még itt-ott világosan felismerhető az eredeti *képben* (mint ragos főnév) és a *képpen* kapcsolata. Néhány példa: „A szerelmet írják *gyermek-képben*, mert az ki bölcs, okos, az eltávoztatja, Csak az *gyermekekhez hasonló* emberek vannak birodalmában” (BalB. és 16. sz. költ. 555); „Az szerelmet iriák uakon, mezitelen, Abrazattiat penigh kicsin *giernek kepben*” (RMKT. 17. sz. 10: 573); [Jupiter szerelmi kalandja Lédával:] „*Madárképben* Jupiter öltözött volt, *Ezképpen* üvele közösködött volt” (BalB. és 16. sz. költ. 124); „Ez Czik-kelt-is az Pápa meg ondokította Irás kívül az Lelket hogy Istennek mondta, *Madár képpen* személyben nagy vaksággal írta” (RMKT. 17. sz. 4: 20); „Tiszteket ugy elcseréléc Mint ha volna ő istenec, *Barom képben* ki szénát eszic” (RMKT 17. sz. 6: 249).

A *képben* ~ *képpen* már akkor kezd grammatikai elemmé válni, amikor a *kép*, *ábrázat*, *forma* képzete kikapcsolódik, és valamilyen alaktalan nyersanyag lesz a hasonlítás alapja: „az erös kőueket *viyaszk képen oluasztod*” (Hofgr. q3r). Majd megjelennek az elvont fogalmakkal a kapcsolatok. 1585: *zalog [= zálog] keppē* (PAPP, Nyjt. 47); 1605: „aszokból az iozagokbul semit ell nem adok sem *zalog keppen*, sem eoreok aron” (MNY. 1981: 253); „legottan *choda keppen* meg gyógyvla” (MargL. 198, hasonlóan KerGyül. 125 és 150); 1544: „Ez három zemelek azth wallotak... hogy *hallomaskeppen* hallottak wona...” (MNY. 1940: 52). A következő példában érdemes megfigyelni a *mesében* és *meseképpen* együttes szereplését: „Illyen képen ott az Natan [Dávid] kiralt meg retenteni, kezd neki *mesze képen* bölchen szolani, az o dolgat az *mesében* es meg erteni” (Hofgr. e4r).

Még inkább szublimálódik a *-képpen* eredeti jelentése melléknévek, névmások és számnevek toldalékaként. Ilyen kapcsolatban nem volt mód a *képében* alak használatára, itt csakis a **képben* > *képpen* szerepelhetett.

Néhány példa a nagyon gazdag régi anyagból:

Melléknévekkal: „Valamenezet ember *halalos keppen* vetkezyk” (ApMélt. 5); *kyvalt keppen* (CornK. 98r, singulariter); 1526: „mert oztan en es *mass keppen* latok hozza” (MNY. 1947: 158); „*Derék keppen* azért néked hálát adoc” (RMKT. 17. sz. 1: 122); *few-keppen* (Zay 79).

Névmásokkal: „ro[la]d *ozun keppe[n] scola*” (KT., ÓmOlv. 186); „Az igaz meg fizetesnek kediglen, *ezen keppen* kell lennie, hog...” (BodK. 34); „tartvan az te orchadat es orrodat az fevdén *mykeppen* az dyzo” (MargL. 73); „az angelnak tekintete *mykeppen* vellamas. es ev ruhaya *mykeppen* ho” (CornK. 53r); 1631: „Az Szent Ianos *ilyenképpen* iart vala, Pathmos Szigetiben hogy lakik vala” (RMKT. 17. sz. 4: 500); *ualamikeppen* (Ozorai Bb 8v).

Határozott és határozatlan számnevekkel: *sem egy keppen* (JókK. 87, nullo modo); 1530: „Wadnak kyk Ew Neky *ket keppen* Bezellyk halalath” (MNY. 80: 122); „es meg chvfollyak vala evtet *sok keppen* az etetnekev” (DomK. 24, hasonlóan 176; KerGyül. 182; RMKT. 17. sz. 3: 201); *myndenkeppen* (Zay 63); *Semykeppen* (Zay 25 és 33); „Eröd az túnya Test... Ne vegyen *semmi keppen*” (RMKT. 17. sz. 2: 112).

Ami a hangalakot, nevezetesen a visszaható hasonulást illeti, a régiségből erre is lehet egy-két példát idézni. A mai *Veszprémből* alak régen mint *bezprimmevl* (MargL. 4) és *bezprimevl* (MargL. 433) szerepel. Hasonlóan a mai *hónapban* mint *honappan* áll: „egy honappan egyszer” (DomK. 249).

Ilyenformán véleményem szerint a *képpen* < *képben* származtatásnak sem jelentésbeli, sem alaki akadályja nincsen.

(Folytatjuk.)

†HADROVICS LÁSZLÓ

Hangtörténeti változások feltételezett okairól

Bevezető helyett álljon itt annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy a szerző nem nyelvtörténész; a következőkben tárgyalt gondolatmenetek tehát a szó legszorosabb értelmében hipotézisek, amelyek azonban a fonetika és a pszicholingvisztika, elsősorban a beszédpercepció és az anyanyelv-elsajátítás szempontjából lehetségesnek minősíthetők.

E. ABAFFY ERZSÉBET közel egy évtizede fogalmazott úgy, hogy a nyelvtörténetben még sok feladat van hátra: „A nagy tendenciák megállapítása után az aprómunka: Mi lehet az oka ezeknek a tendenciáknak?” (Bárczi Géza és a magyar hangtörténet. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk.: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 56). Nem arról van szó, hogy az elmúlt sok-sok évtizedben ne próbáltak volna a nyelvtörténettel foglalkozók magyarázatot adni a változások okaira; hiszen a „miérték” a kezdetektől válaszokat, megoldásokat kívántak. A hangsúly azonban mindig a „hogyan”-on volt és nem a „miért”-en (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 87). Magától értetődően szükség volt a változások mibenlétének, sajátosságainak, lefolyásának, szabályszerűségeinek a tisztázására, hiszen csak így lehetett felvetni a kialakulásukra vonatkozó kérdéseket, illetőleg kutatni a létrejöttüket meghatározó, a működésüket befolyásoló okokat. Mindenekelőtt szakítani kellett az újgrammatikusok felfogásával, akik szerint a nyelvi változás ugyan bizonyos rend szerint zajlik (vö. T. BYNON, Történeti nyelvészet. Osiris, Bp., 1997.), de kivétel nélküli érvényességet feltételeztek a hangváltozások esetében. A nyelvtörténeti tények pontos elemzése BÁRCZI GÉZA véleményét igazolja, aki csak tendenciákról beszél a változások érvényességi körével kapcsolatban; azaz elismeri az ingadozásokat, az egyidejű változatok meglétét, egymás mellett élését. FÓNAGY IVÁN úgy fogalmaz, hogy „A beszéd és a nyelv közötti kölcsönös függés a változás folyamán manifesztálté válik” (Hangváltakozás és hangváltozás: ÁNyT.V. 1967. 137). Ez azonban nem egyszerre és nem feltétlenül egyidejűleg zajlik; a hangváltozás menetét számos tényező „összjátéka” határozza meg.

A történeti hangváltozások okául a legkorábbi időktől kezdve az ökonómiát, az ejtési gazdaságosságra való törekvést (már HUMBOLDT is a beszédszervek restségéről ír), a hangváltozás gazdaságosságát (MARTINET), az „életteni korlátok” fontosságát jelölték meg (vö. BYNON i. m.). Emellett egyre gyakrabban más okok is, illetőleg az okok együttes fellépése is előtérbe került. BENKŐ a változások indítékairól ír, amelyek rendkívül bonyolult rendszert alkotnak, s felismerésük azért is nehéz, mivel nem ismerjük pontosan azokat a körülményeket, amelyekben gyökereztek (i. m. 120). Azonosításukkal, a rendszerszerű leírással még adós a nyelvtudomány. A nyelvtörténeti változások „újabbán” megjelölt okai között van az érzelmi magatartás (a kifejezőkészségre törekvés) motívuma, a társadalmi tényezők szerepe, az érthetőségre való törekvés (FÓNAGY i. m.; BENKŐ

i. m. 33), a környezeti tényezők (HERMAN JÓZSEF, A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez: ÁNyT. V. 1967. 155—68), a tökéletlen tanulás, illetőleg az egyszerűsége törekvés (KIEFER FERENC, Fonológiai struktúrák diakronikus változása: ÁNyT. V. 1967. 219—36), valamint a műveltség, az emberi gondolkodás mint általános tényezők (BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 128; BENKŐ i. m. 120). Ezeknek a feltételezett okoknak és a hangváltozás tendenciáinak az elemzésével azonban csak részlegesen, jobbra a példák szintjén találkozunk. Számos újfajta megközelítés, modern elméleti keretben is csupán a tényszerű folyamatok elemzéséig jut el. Nyilvánvalóan eredményesebb a változásokat magukat vizsgálni, a folyamatok működését és a lefolyásukat analizálni, mint a háttérükben álló okokat feltérképezni. Van olyan szemlélet is, amely — legalábbis a nyelvtörténetet tekintve — kizártnak tartja a változások okának, okainak pontos és egyértelmű meghatározhatóságát. Megint más felfogás kinyomozhatónak véli azokat az okokat, amelyek a nyelv használatán keresztül annak kisebb-nagyobb mértékű változásához, alakulásához vezettek, elismerve természetesen a fennálló nehézségeket. FÓNAGY egyenesen úgy fogalmaz például, hogy az új hang egyénenként és szavanként terjed el. Tény, hogy a nyelvi változások, különösen a hangváltozások a beszélőkben csak kevésbé tudatosnak; ez egyértelműen a nyelv használati funkciójával hozható kapcsolatba.

A jelen tanulmány célja, hogy rámutasson néhány hangtörténeti változás lehetséges okaira, amelyhez az elmúlt évtized pszicholingvisztikai, fonetikai, beszédpercepció kutatásainak eredményei biztosítanak megfelelő alapot. Kiindulásunk BÁRCZI GÉZA felfogását követi, vagyis azt, hogy a hangváltozások mindig tendenciák. Kizárolagosságuk feltételezése nem tartható, létrejöttükben nyilvánvalóan ugyanazok, illetőleg hasonló okok játszottak szerepet, mint amelyek a mai élő nyelv, a spontán beszéd fonetikai és pszicholingvisztikai vizsgálatából élénk tárnak. Elemzéseink során nem egy kor változásainak okadó magyarázatát végeztük el; arra törekedtünk, hogy újfajta megvilágításba helyezzük ezeket a változásokat, amelyek révén a „gyökerekre” is nagyobb lesz a rálátásunk.

Időrendben haladva, az első hangváltozási tendencia, amelyet a ma eredményeinek tükrében magyarázhatónak vélünk, az ősmagyar kori, *y*-nal — illetőleg a magyar nyelvtörténeti hagyományban többnyire *i*-vel — jelölt (veláris, felső nyelvállású) magánhangzónk alakulása (BÁRCZI i. m. 53). BÁRCZI valószínűsítése szerint e magánhangzónk a nyelvjárások egy részében még megvolt, a többiben azonban *i*-vé lett. E két magánhangzó hangminőségbeli különbségét elsődleges felismerési kulcsként a második formánsok frekvenciaértékének eltérése biztosítja. Ez a beszédészlelésben — különösen, ha a hang megterheltsége nem nagy — elbizonytalaníthatja a pontos azonosítást, s egyfajta percepció átcsapás következik be. Az *y*-nal jelölt magánhangzó esetében ez az átcsapás kétirányú lehet: egyfelől az illabiális palatális *i*-be (magasabb F2-érték) vagy a labiális palatális *ü*-be (alacsonyabb F2 érték). Egyértelműen bizonyítja ezt az orosz jerüvel jelölt (és az *y*-nal jelölthöz közeli /mediális/ képzésű) magánhangzó *ü*-nek vagy *i*-nek történt azonosítása és ennek következtében ejtése az elmúlt évtizedekben is (vö. *мы* → *mü* vagy *mi*, *дым* → *düm* vagy *dim*, hasonlóan a nagy orosz meseíró neve, *Крылов* → *Krülov* vagy *Krilov*). Minthogy az ősmagyar kor végén *ü* hangunk nagyon ritka volt (vö. Bárczi i. m. 129), természetes, hogy csak az *y* → *i* hangváltozási tendencia mehetett végbe. (Nem mond ellent ennek az a feltételezés, hogy a labiális palatális felső nyelvállású hang már az ősmagyar kor elején meglehetett [vö. Benkő i. m. 155], hiszen nem egyik napról a másikra történő megjelenésről van szó; továbbá a beszédpercepció működése révén az *ü* magánhangzó elterjedését — mások mellett — a valószínűsíthető *y* → *ü* változás is segíthette).

A középkor hangváltozási tendenciái közül elsőként a szláv nazális magánhangzók (ǫ, ę) magyar megfelelőit említjük, amelyek az *on, om, an, am* vagy *en, em* hangkapcsolatok voltak (pl. *gōba* — *gomba*, *obrǫci* — *abroncs*, *gręda* — *gerenda*, *ręd* — *rend*). Univerzális észlelési tendenciának tekinthetjük az „anyanyelvi szűrő” működését (vö. GÓSY M., Beszédészlelés. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1989.). Ez azt jelenti, hogy ha olyan beszédhangot hallunk, amely anyanyelvünkben nincs meg, akkor azt az észlelésben és a képzésben egy hozzá közel állóval azonosítjuk (az előzőekben említett *y* > *i* változás is ezt példázza). Minthogy a magyarban nazális magánhangzók nem voltak, ellenben megfelelő minőségű (orális) magánhangzók és nazális mássalhangzók léteztek, magától értetődően következtek be az észlelésben hasonló benyomást eredményező hangváltozások, illetve megfeleltetések. Hogy melyik nazális mássalhangzót azonosították, az az adott szó fonetikai felépítésétől függött, s részben észlelési működések, részben artikulációs gesztusok játszottak szerepet a végeredményben, amelyben a meglévő nyelvspecifikus fonológiai szabályok hatása is megjelent (a *rend* létrejötte nyilván a dentális zárhang hatásának, míg a *gomba* a labiális zárhangénak tulajdonítható, amelyhez a regresszív hasonulási szabály is hozzájárult). Ennek a szűrőnek a működése jelenleg is tart, gondoljunk például a francia pénz magyar nevére, amelyben az eredeti nazális magánhangzó — hasonlóan az évszázadokkal korábbi tendenciához — [V+nazális mássalhangzó] hangkapcsolatként jelenik meg: *frank* (vö. /frank/ — [fr̩ŋk]).

Gárdonyi Géza „Egri csillagok” című regényében a katonáknak beszédmegértési nehézséget jelentett az osztrák strázsamester akcentusos magyar beszédében a *bor* és a *por* szavak pontos azonosítása. A magyar anyanyelvű számára ugyanis a kétféle (osztrák) zárhang egyformán zöngétlennek tűnik. Ennek akusztikai-fonetikai oka az osztrák és a magyar felpattanó zöngés zárhang ún. zöngelkedési idejében (VOT) van. Az osztrák *b* VOT-értéke ugyanis jelentősen eltér a magyar *b* értékétől (a magyar zöngés zárhangé –5 és –25 ms közötti érték, az osztráké pedig +5 és +10 ms között van). Az artikuláció akusztikus következménye a beszédészlelésben egyértelműen hangváltozást eredményező ok volt a német—magyar nyelvi érintkezések során. A középfelnémet zöngés felpattanó zárhangok ugyanis a bajor(-osztrák)ban zöngétlen médiává váltak, azaz MOLLAY megfogalmazásában „...mintegy középpütt helyezkednek el a magyar zöngés/zöngétlen zárhangok között...” (Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 153—4). A zöngelkedési idő eltéréseivel mint a változást kiváltó okkal magyarázható az eredmény, azaz az átvételi ingadozás a magyarban: hol a zöngés, hol a zöngétlen zárhanggal azonosították a beszélők a zöngétlen médiákat, s ennek megfelelően jelentek meg ezek az adott szavakban. Föltehető még az a kérdés is, hogy miért van ingadozás? A választ erre ismét a beszédpercepció kísérletek eredményei adják: az adott akusztikai paramétereket egy adott nyelvközösség tagjai egyértelműen és egységesen azonosítják a megfelelő beszédhangként, ha ezek a paraméterek a realizálás közepén helyezkednek el. Ha nem, akkor az észlelés bizonytalanná válik, s a beszélő/hallgatók individuális sajátosságai, illetőleg a kontextus-hatás határozzák meg, hogy hogyan döntenek a kategorizálás során. A közös anyanyelvi szűrő természetesen behatárolja a „választási” lehetőségeket. Mindennek következtében a zöngétlen bilabiális zárhang vált uralkodóvá például a következő szavakban: *pánt, pendely, pléh, perem, polgár, puska, püspök*; s zöngés párja a következőkben: *borbély, bellér, bókony*. MOLLAY felsorolásában lényegesen több a zöngétlen zárhangot tartalmazó szó. Ez azzal van összefüggésben, hogy a zöngétlen médiának nevezett zárhang zöngelkedési ideje közelebb áll a magyar zöngétlen zárhangéhoz, mint zöngés párjához. Ily módon a zöngelkedési időnek mint akusztikai paraméternek a meghatározó szerepe figyelhető meg e hangváltozásban. (Mindezek felvetik, hogy vajon a BÁRCZI GÉZA által említett bajor-osztrák *burgaere* vagy *breze* szavak

purgaer ('polgár') és *prez* ('perec') azonosítása nem hasonló észlelési folyamatnak az eredményei-e.)

Az anyanyelvi percepciók bázis szűrőjének működésére közel háromszáz éves példa, ahogyan egy lengyel herceg magyarul tanulván „észlelte” a veláris, labiális, alsó nyelvállású magánhangzónkat. Fonetikusan írta kézírással a következőket: *odvan* az *adván* helyett, *odondu* az *adandó* helyett és *hotolom* a *hatalom* megfelelőjeként. Jellemzően „keverte” az *e* és *i* magánhangzókat, *pénz* helyett *pinz*-t, *nintsen* helyett *néntsen*-t írt (JAN REYCHMAN, Adam Kazimierz Czartoryski /1732—1824/ herceg kézíratos jegyzetei a magyar nyelv tanulásához: MNy. 1959: 510—7).

Már a honfoglalás táján megindult a szóvégi magánhangzók (*i*, *u*, *ü* és talán *y*) pusztulása (BÁRCZI i. m. 129), s egy idő eltelte után ezek a magánhangzók teljesen eltűntek. Bár oki magyarázatot BÁRCZINál nem találtam, az a megjegyzése, hogy „mormolt, tisztátlan kiejtésű” magánhangzók, arra utal, hogy e hangváltozási tendencia okául az artikulációs folyamatot jelölte meg. Tudjuk, hogy igen hosszú folyamatról van szó, mégis úgy gondolom, hogy döntően itt is a beszédészlelés idézhette elő a létrejött hangváltozást (mind a záródást, mind a sorvadást). Ezzel természetesen nem zárom ki más tényezők kiegészítő hatásának lehetőségét. Ha elfogadjuk a BÁRCZI említette képzési sajátságot, az kétséget kizáróan vezet a bizonytalan hangminőség bizonytalan észleléséhez, végül magának a hangnak az azonosíthatatlanságához. Hozzájárulhatott e sorvadási tendenciához az a tény is, hogy a nem „tisztán” ejtett magánhangzók hangszíne semlegessé, svá-szerűvé válik (vö. a mai magyar nyelvi adatokat: GÖSY, Semleges magánhangzók a magyar beszédben: Nyr. 1997: 9—19), s így az adott szó azonosításában ezeknek a hangoknak már egyre kevésbé, végül egyáltalán nem lett szerepük. Továbbá a beszédhangokat abszolút szóvégi helyzetben nehezebb azonosítani, mint bármilyen más fonetikai pozícióban. A funkciótlaná vált, nehezen észlelhető beszédhangok sorsa tehát megpecsételődött. A sorvadást nagy valószínűséggel elősegítette az is, hogy a svá-szerű szóvégi magánhangzók nem lehetett ő-nek megfeleltetni, mivel az akkori nyelvben ez a magánhangzónk még nem létezett.

Többen vélik úgy, hogy a tövéghangzók eltűnése multikauzális, s valójában nem eltűnésről, csupán „lappangásról” van szó (vö. BALÁZS JÁNOS, A gazdaságosság a szótagképződésben: ÁNyT. V. 1967. 7—40). Noha etimológiai, morfológiai, sőt fonológiai szempontból is egyetérthetünk ezzel az elmélettel, a hangzó beszéd szempontjából mégiscsak sorvadásról, majd eltűnésről van szó; ez pedig olyan tény, amelynek konkrét oka vagy okai lehettek. Közülük kettőt látunk egymást erősítő hatásúnak: az artikulációt (l. fentebb) és a beszédtempó változását. A tövéghangzók sorvadási tendenciájához az akkori élőbeszéd időtényezője is hozzájárulhatott, amennyiben elfogadjuk KUBINYI LÁSZLÓnak azt a feltételezését, hogy a magyar beszéd az ősmagyar kor valamely szakaszától gyorsult az ómagyar kor végéig (A beszédíram magyar nyelvtörténeti jelentőségéről: MNy. 1961: 337). BÁRCZI a hangváltozások hátterében álló okok között megemlíti a műveltség fejlődését és a gondolkodásnak az ezzel járó átalakulását is. Egészen pontosan a gondolkodás gyorsulásának megfelelően meggyorsult beszédre gondol (i. m. 128), amely tempógyorsulás közvetlenül hatással lehetett bizonyos hangváltozásokra.

BÁRCZI a meggyorsult beszédtempót tartja felelősnek a következő hangváltozási tendenciák létrejöttében: a) hangkiesés, pl. *bághatur* > *báatur* > *bátor*, b) a szótest rövidülése (?időtartamok rövidülése), c) az artikulációs ökonómiát elősegítő minőségi változások (könnyebb ejthetőség elve), pl. *várágh* > *várau* > *várou* > *váro*.

Az elmúlt évszázad beszédtempójának becslült és objektíven mért értékei egyértelműen alátámasztják a gyorsulási tendenciát (GÖSY: Nyr. 1997: 129—39); elfogadhatjuk tehát azt a hipotézist, hogy a beszédtempó gyorsulása a nyelvtörténet bármely (minden?)

periódusában tetten érhető. A tempógyorsulás kétségkívül hatással van az ejtésre (artikuláció), másfelől azonban az észlelésre is. Minél gyorsabb az elhangzó beszéd, annál bizonytalanabban működnek a percepció folyamatok, nagyobb a tévedés lehetősége, amely azután forrása lehet a lassú átalakulásoknak, a változásoknak.

Az előzőekben feltételeztük a beszédtempó gyorsulását a nyelvtörténet folyamán, s ennek mint nyelvi változást előidéző tényezőnek a működését. Mindez azonban „fordítva” is vizsgálható: számos hangtörténeti folyamat, illetve változás támasztja alá a beszédtempó változását, gyorsulását a különböző korokban, sőt manapság is (kölsönösen ható folyamatok). Ilyen a már BÁRCZI is említette hangzókiesés, a rövidülés vagy az akkor elevenen ható magánhangzó-harmónia (artikulációs gazdaságosság mint az időzítés tényezője). A magánhangzók zártabbá válási tendenciája is idesorolható, mivel a felsőbb nyelvállású magánhangzók időtartama rövidebb, mint az alsóbb nyelvállásúaké. Az alaktan területén is találunk olyan folyamatokat, amelyek a gyorsulási tendenciával (is) magyarázhatók. A „viszonyok megszűnnek viszonyok lenni” (KUBINYI i. m. 338), a névutók ragokká válnak, amelynek eredményeként — mások mellett — megszűnik az esetlegesen jelentkező szünet a két önálló szó ejtésekor (egyetlen szón belül a morfémahatáron normál körülmények között kizárható a szünet megjelenése). Hangsúlyozzuk, hogy azok a folyamatok, amelyek — a felsoroltakkal szemben — éppen korlátozóak a beszéd gyorsulását tekintve, például a nyíltabbá válás, mégsem mondanak ellent a fenti megállapításoknak. A nyelvtörténeti változások tendenciaszerűsége éppen azt jelenti, hogy ingadozások léteznek, sőt ellentétes irányú folyamatok is működhetnek, akár egyidőben is.

Az artikulációs ökonómia — mint korábban említettük — a leggyakrabban megnevezett oka a hangtörténeti változásoknak. BENKŐ számos példán keresztül rendszerezi a könnyebb ejtémód érvényre jutását (i. m. 177). Megemlítem, hogy több párhuzamot is találunk mindezzel az anyanyelv-elsajátítás során, amikor a kisgyermek artikulációs korlátainál fogva szükségszerűen törekszik a könnyebb ejtethez. Jellegzetesek a mássalhangzó-torlódások feloldásai (vö. R. *szerelm* > *szerelem* — gyermeknyelvi adat: *gyógy-szert* > *gyóccelot*), a különféle hasonulások (vö. R. *idnap* > *ünnap* — gyermeknyelvi adat: *alma* > *amma* vagy *angyel* > *angyal* — gyermeknyelvi adat: *könyvek* > *könyvök*), a hangátvetések, metatézisek (R. *kalán* > *kanál* — gyermeknyelvi adat: *doboz* > *bodoz*), az összeolvadások (*tanítja* > *tanítja* — gyermeknyelvi adat: *megnézem* > *mejjézem*). Mindezek hasonló elveket követnek, univerzális szabályalkalmazások a nyelvtörténetben éppúgy, mint az anyanyelv-elsajátításban.

Egy következő hatalmas hangváltozási tendencia, a nyíltabbá válás is jellemzi a középkort (BÁRCZI i. m. 130). Vajon magyarázható-e ez a jelen beszédpercepció tényeivel? A magyar magánhangzók biztos felismerését az első és a második formánsok határozzák meg; e formánsok változása (bármilyen okra visszavezethetően, pl. zaj) megváltoztatja az adott hang felismerését. Kísérleteink azt támasztják alá, hogy — mind az első, mind a második formánsok módosulásával — döntően olyan percepció változás következik be, amelynek eredményeként a felsőbb nyelvállású magánhangzókat alsóbb nyelvállásúaknak ítélik a magyar anyanyelvű kísérleti személyek. A beszédpercepció folyamat ekkor tehát nagymértékben az ún. nyíltabbá váláshoz vezet. Az első formánsok alakulása következtében az *u*-t és az *o*-t *a*-nak, az *ü*-t *ö*-nek azonosítják a kísérleti személyek; a második formánsok módosulásának eredményeként az *á*-t *a*-nak, az *a*-t *o*-nak, az *u*-t *o*-nak, ritkábban az *ü*-t *ö*-nek és az *é*-t *e*-nek ismerik fel. Az időtartamnak is döntő szerepe van a hang azonosításában. Adataink azt mutatják, hogy a hosszabb időtartam — ugyanazon artikulációs gesztus esetén — a nyíltabb magánhangzó felismerését eredményezi. Ez azt jelenti, hogy a hosszabban ejtett *u*-t *o*-nak, a hosszabb időtartamú *o*-t *a*-nak vagy a hosszabban hangzó *ü*-t *ö*-nek azonosítják. Hangsúlyozzuk, hogy tendenciaszerűen, de a ma-

gánhangzókkal végzett percepciós kísérleti eredmények egyfajta nyíltabbá válási tendenciáról tanúskodnak az észlelésben (GÓSY, Beszédeszélelés. Bp., 1989.). Hasonló változást igazol a beszédeszélelési működések alapján HAJDÚ MIHÁLY XVI. századi adatokkal a veláris, illetőleg palatális alsó nyelvvállású magánhangzók viselkedésével kapcsolatban (Adalék a XVI. századi nyelvjárások hangrendszeréhez. MNy. 1990: 77—80). Írásában utal arra, hogy hasonló változásokra a huszadik század közepéről is van példa (vö. az ún. nyílt *e* magánhangzónak az *á* hanggal történő azonosítását). KUBÍNYI LÁSZLÓ is folialkozik a nyílt *e* hanggal: azt írja, hogy minél nyíltabb ez a magánhangzó, annál inkább közeledik az illabiális rövid *á*-hoz (Az *e* (*ε*) hang hajdani jelöléséhez: MNy. 1960: 247—8). Ez a közeledés természetesen utalás az észlelésre (bár a cikkben ez így nem fogalmazódik meg), a szerző írásos példát is hoz 1543-ból és 1557-ből: „aghe [eghbe” és „kyegyalmes”.

HERMAN JÓZSEF több mint harminc évvel ezelőtt feltételezte, hogy a környezeti zaj növekedése oka lehet a hangváltozásoknak, bár az ő kiindulása az információelméleti modell volt, amely az átvitel minőségét hangsúlyozza, nem a beszédeszélelés következményes működését (A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez: ÁNyT. V. 1963. 165). A konklúzió azonban megegyezik a mienkkel: az átviteli csatorna „hibája”, például a nagyfokú zaj, csökkenti a jel (akusztikus) redundanciáját, s ezzel veszélyezteti a pontos észlelést, értést. Mindezek természetesen nem mondanak ellent a már BALASSA által is lehetségesnek tartott magyarázatnak, amely a hangsúlyt jelöli meg a nyíltabbá válás okául. Azt hiszem, alkalmasint több ok is vezethetett egy hangváltozási tendencia érvényre jutásához, amelyek kiegészíthették egymást.

Honfoglaláskori mássalhangzó-rendszerünkben hiányzik a *c* és a *zs* mássalhangzó (BARCZI i. m. 137). A rendelkezésre álló adatok szerint az akkori beszédeszélelés eredményként *e* hangokat *t*-vel, *cs*-vel, illetőleg *s*-sel helyettesítik (*cerb* > *cser*, *нѣмьсь* > *němet* stb.). Fonetikailag a zöngés réshangnak az egy jegynyi különbségű zöngétlen párjával történő kiváltása könnyen magyarázható; számos adat támasztja alá a percepcióban ezt az észlelési átsapást. Nehezebb elfogadható magyarázatot találni a dentális affrikátával kapcsolatban. A gyermeknyelvben számos adatban megtaláljuk a *c* — *t* megfelelést, például *tita* — *cica* vagy *teluza* — *ceruza* (utóbbira l. S. MEGGYES, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Bp., 1971. 13). A *c* — *cs* megfeleltetés ritka, inkább az akadályozott beszédfejlődésű gyermekeknél tapasztalható. A *c* — *t* megfeleltetésre a beszédpercepciós kísérletekben is találunk példákat: a relative rövid időtartamú vagy kis intenzitású dentális affrikátákat dentális zárhangokként ismerik fel (GÓSY i. m. 1989.).

Egy az egész koron végigvonuló változás következtében a dentális nazális mássalhangzóból palatális lesz (pl. *cákán* > *csákány*, *boszorkán* > *boszorkány*); percepciós adatok ilyen változást nem igazolnak. A palatális nazális az észlelésben alakulhat dentálissá vagy bilabiálissá, de visszafelé ez a fajta felismerés nem működik. A gyermeknyelvben ugyanakkor jól látható tendencia az, hogy a palatális nazális — az ejtés artikulációs korlátai következtében a kezdetekben — dentálissal helyettesítődik (pl. *ana* — *anya*, *eném* — *enyém*, *könf*, *ejne*, *nuszi*, vö.: S. MEGGYES i. m.; GÓSY, Beszéd és óvoda. Bp., 1997.). E két tény az említett hangtörténeti változásnak inkább artikulációs és nem beszédeszélelési okra való visszavezethetőségére utal. A gyermeknyelvi jelenségek egyértelműen az artikulációs könnyebbség elvét igazolják, a palatális nazálishoz ejtésben a dentális áll közelebb.

Már több hangváltozás okának magyarázatához a gyermeknyelv tanúságtételét használtuk fel; a generatív grammatika, majd később a naturális fonológia hangsúlyozza a gyermek nyelvelsajátítási sajátosságainak figyelembevételét a nyelvi folyamatok megismerésében. A „tökéletlen tanulás” (vö. KIEFER i. m. 229) eredményeivel jelenségek sora

magyarázható meg; az anyanyelvét elsajátító gyermek egyik fő stratégiája, az analógia a nyelvtörténet egyik alapelve (BYNON i. m. 37). A következőkben újra a gyermeknyelvi adatok tényeit hívjuk segítségül okadó magyarázatunkhoz.

A *-val/-vel* ragok hasonulási folyamatának alakulása a nyelvtörténetben erősen emlékeztet az anyanyelv-elsajátítási folyamatban tetten érhető sajátosságokra; így kézenfekvőnek látszik hasonlóságot feltételezni a kettő között. Természetesen nem az ontogenetikus és a filogenetikus fejlődés azonosságára vagy hasonlóságára gondolunk, hiszen ezen a kérdésen a modern pszicholingvisztika már megnyugtatóan túljutott. Azt azonban érdemes elemezni, hogy vajon a kétféle folyamatot működtető ok(ok) között lehet-e bármilyen hasonlóságot találni. Nézzük először a gyermeknyelvet! A kezdetekben a gyermek kézen kapott hangsorokat ejt és dolgoz fel, majd a nyelvhasználat során képessé válik bizonyos szabályszerűségek felismerésére, illetőleg alkalmazására. Általában a telegrafikus beszéd időszakában figyelhetők meg olyan alakok a gyermek beszédében, amelyekben a *-val/-vel* ragpár v mássalhangzója nem hasonul a szótó utolsó mássalhangzójához, mint *malacval*, *Grisztijánval*, *öregvel* (GÓSY, Beszéd és óvoda. Bp., 1997.).

Ez a jelenség egyértelműen utal arra, hogy a gyermek elsajátította az eszköz- és társhatározó-ragpárt, ismeri a jelentését, a funkcióját és a hangrendi illeszkedésnek megfelelően aktivizálja a szükséges ragot. A figyelme azonban a funkció miatt oly mértékben irányul az izolált ragra, hogy figyelmen kívül hagyja egy másik fonológiai szabály alkalmazását, a hasonulási folyamatokét. A szótó utolsó mássalhangzója és a rag első mássalhangzója között nemritkán néhány milliszekundumnyi szünet vagy svászzerű hang is található, mintha a rag önálló szóként tapadna a szótóhoz. (A rag időtartama nemegyszer eléri, de meg is haladhatja a szótóét.) A fejlődés irányát a beszédészlelés további finomítása meghatározza: a gyermek képes azonosítani a kérdéses ragpárt a hasonult formákban is, s fokozatosan saját ejtésében is ezek kezdenek dominálni. Az azonosított ragpár önállósodása fokozatosan megszűnik, a hasonulás folyamata általánossá válik. Milyen okok eredményezik tehát a *-val/-vel* rag ejtésének alakulását az anyanyelv-elsajátítás folyamán? A ragpár szemantikai/szintaktikai és funkcióbeli izolálódása a gyermek nyelvelsajátításának tudatosodása révén, amelynek relatív önállóság (függetlenedés) a következőképpen.

Nézzük meg ezek után a nyelvtörténeti adatokat! A *-val/-vel* rag önálló szemantikával és funkcióval rendelkező szó, és nem illeszkedik a szótó utolsó mássalhangzójához. (A magyar nyelv történeti nyelvtana szerint a kezdetekben névutó, vő. A korai őmagyar kor és előzményei. Bp., 1991. 307). Az 1300 körüli Ómagyar Mária-siralom mindkét változatot tartalmazza, a hasonult és a nem hasonult formát is (vő. *könyvel* — *könnyel* és *szegekkel*). Még a XV., XVI. században is megfigyelhető az ingadozás a hasonult és a nem hasonult formák között (vő. BÁRCZI i. m. 222—3). Mindehhez nyilván az a tény is hozzájárul, hogy a kezdetekben *-hal/-hel* alakban is fellelhető. A ragpár teljes önállótlanodása a nyelvtörténet során az írásbeliség hatására következik be, bár az írásbeliségnek az előszóra gyakorolt hatásával a kezdetekben még nem számolhatunk (az írott szövegek jelzik inkább az ejtési sajátosságokat).

A történeti folyamat alakulását előidéző okok óvatosan bár, de megfelleltethetők a nyelvelsajátítás során tapasztaltakkal. A nyelvspecifikus fonológiai folyamatok nem működnek a ragpár relatív önállósága idején (függetlenül attól, hogy ez a relatív önállóság más-más eredetű a nyelvelsajátításban és a nyelvtörténetben), majd ezen „önállóság” elvesztését követően a hasonulási folyamatok kezdenek érvényesülni, s végül általánossá válnak (az egyik esetben a hallott nyelv megerősítésének, a másik esetben több okra visszavezethető változási folyamatnak az eredményeként, utóbbit az írott nyelvben történt megjelenés megerősíti).

Befejezésként a beszédpercepció működésének egy egészen sajátos folyamatát említem. A nem tökéletesen észlelt és/vagy értett közlést a hallgató valamilyen, a nyelvében értelemmel bíró szónak (szókapcsolatnak) felelteti meg. Gyakran tapasztalható ez az anyanyelv-elsajátításban (pl. a *müezzin* szót fiam nyolcévesen *műszellem*-nek mondta). A jelenség tulajdonképpen az ún. népetimológia (a címszót az ÉKsz. is felveszi). Az azonosítás az akusztikai/fonetikai hasonlóságon alapuló észlelési működés eredménye, amelybe azonban kognitív működések is beleszólnak. Legismertebb példái a *peronoszpóra* ~ *fene rossz pora* megfeleltetés, a latin *tuberosa* *tubarózsa* azonosítása; kevésbé közismert *Kögelnicéanu* nevének *Kuglicsináló* változata. A nyelvújítók a népetimológia elvének felhasználásával hozták létre *Koppenhága* és *Stockholm* nevének „magyarítására” a *Kappanhágó* és az *Istókhalma* szavakat, amelyek azonban nem terjedtek el (BÁRCZI i. m. 300). A mindennapi életben is találkozunk hasonló működésekkel, ezek elterjedtsége igen változó, többségük egyedi eset (pl. a *mammográfia* szót egy idős hölgy több-kevesebb tudatossággal *nőgrófterápiá*-nak mondta). Egy gyógyszerész bocsátotta rendelkezésemre négy latin orvosságnév magyar megfelelőit, amelyeket munkája során a betegektől hallott. Az anyanyelvi észlelési/értési szűrőn átjutott kifejezések eredeti (latin) hangsorainak azonosításához a gyógyszerésznek az inverz műveletek elvégzésére volt szüksége: *szuper panzió* *terpentin* < *suspenzio* *terpin hydrat*, *fene buzeron* < *phenilbutazon*, *síró lúd* < *sirdalud* és *esti tulok* < *estulic*. Hasonló folyamatok eredménye lehetett a XVII. században a *coemeterium* latin szó (‘temető’) *cinterem* átvétele (BÁRCZI i. m. 121).

Végezetül MARIO PEI amerikai nyelvtörténész idézem, aki számos lehetséges okot sorol fel a hangváltozások magyarázatára (az ejtési divattól kezdve az uralkodó beszédhibájának utánzásáig), de csupán egyet emel ki közülük, mint legvalószínűbbet, amely a változások többségeért felelős. Feltételezése szerint az újabb generáció pontatlanul hallja és utánozza az idősebb korosztály beszédét, és ennek eredménye lenne a lassú, fokozatos változás (Szabálytalan nyelvtörténet. Gondolat Kiadó, Bp., 1966. 113). Végkövetkeztetése azonban az, hogy a nyelvet egészében elemezve juthatunk csak el a megbízható változásokhoz.

Szem előtt tartva Bárczi Gézának „óvó és egyben biztató figyelmeztetésül” szolgáló szavait (vö. E. ABAFFY i. m. 56), remélem, hogy a tanulmányban felvillantott lehetséges magyarázatok hozzájárulnak a történeti hangváltozások okainak mind pontosabb meghatározásához; lehetőséget teremtve ezáltal a történeti hangváltozások kauzális rendszerének — fonetikai és pszicholingvisztikai relevanciával bíró — hipotetikus leírásához.

GÓSY MÁRIA

Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet*

(I. rész)

1. 1997. március 19-én a Szent László Akadémián előadás hangzott el „A magyar nyelv eredetéről új adatokkal; a finnugor származtatás legsúlyosabb fogyatékoságai” címmel, melynek lényegi mondanivalója az volt, hogy a magyar nyelv inkább a török nyelvhez (nyelvekhez) áll közelebb, mint az uráli (finnugor) nyelvekhez. Valójában azonban nem is annyira a mondanivaló tartalma, a meglepő származtatások, sokkal inkább

* Egy készülőben lévő terjedelmesebb tanulmány vázlatos áttekintése.

a zsúfolt teremből visszhangzó reakció, a hozzászólások némelyike lepett meg. A levegőben szinte izzott az alig rejtett finnugorellenesség. Súlyos célzások hangzottak el Zsirai Miklós kártékony fanatizmusáról; a japán—magyar nyelvrokonság komoly újragondolásának szükségességéről; a sumér—magyar nyelvrokonság továbbgondolásának igényéről; a koreai nyelv bevonásáról a magyar szófejtésekbe; továbbá arról, hogy ideje szembeállni a magyar nyelvészeti tabukkal: meg kell törni a finnugor egyeduraltat és tovább kell lépni egy szélesebb ívű magyar nyelvrokonság kialakítása érdekében stb.

Ugyancsak 1997-ben jelent meg KAZÁR LAJOSnak a japán—finnugor nyelvrokonságot kutató könyve: „A japán és a magyar nyelv rokonok?” címmel Pécsen.

De haladjunk tovább. 1996-ban, az Orient Press Kft. kiadásában, Budapesten látott napvilágot BADINY JÓS FERENC nem csekély meglepetést tartalmazó könyve: „Igaz történelmünk vezérfonala Árpádig” címmel, amelyből — egyebek mellett — megtudhatjuk, hogy a magyarság valójában már úgy hétezer éve a Kárpát-medencében él, noha szinte állandóan kapcsolatban állt (eltekintve ideiglenes és kényszerű más állomáshelyektől) Mezopotámiával, az ott élő sumér néppel, annak szerves részeként. 1996-ban Badiny Jósnek egy másik könyve is megjelent Budapesten. Igaz, ez az 1981-es, Buenos Airesben publikált könyvének újrakiadása volt. („Ister-Gamtól Esztergomig”).

Még ugyanebben az évben — 1996-ban — jelent meg Róna-Tas András „A honfoglaló magyar nép” (Balassi Kiadó, Bp.) című munkája is, amivel — az ember úgy hiszi — helyreállt az említett év (évek) egyensúlya, minthogy ez a mű a jelenkor tudományos követelményeihez igazodik.

Jelentek meg egyéb írárok az utóbbi években hazánkban, amelyek messze elkerülik a tudományos kritériumok határait, de említésüktől most eltekintek, csak annyit jegyzek meg, hogy — minden jel erre mutat — jól kivehető igény húzódik meg az ilyen kiadványok iránt, s ezt nem lehet leegyszerűsítve megmagyarázni.

2. A címben szereplő „rendhagyóság” főbb jellemzői: a) A magyar nyelvhasználat története egyetlen más európai nép nyelvhasználatával sem vethető össze; teljesen egyedinek, unikális sajátosságokkal bíró történetnek tekintem, amelynek meghatározható, kikapintható, befolyásoló tényezői, eredői vannak. Így például a teljes rokonalanságunk a környező indoeurópai népek (nyelvek) tengerében és közepében: mivel nyelvrokonokkal nincsen közvetlen földrajzi kapcsolatunk, szomszédságunk, így évszázadokon át nyelvi elszigeteltségben éltünk (és élünk ma is). b) Valamennyi, a nyelvhasználat foglalkozó megnyilatkozást (írást) a nyelvhasználat-történet részének tekintek, akár finnugor (uráli) szemléletű, akár nem (pl. tudománytalan, autodidakta, műkedvelő stb.). Úgy gondolom, hogy a nem tudományosan megalapozott nyelvhasználati irányzatok is ilyen vagy olyan mértékben hozzájárultak a ma már hitelesítetten tudományos irányzat kialakulásához: a küzdelem az idejéltűlt, a tévutakra vezető elgondolások, elméletek ellen pozitív eredmény is járt, mint ahogy az minden egyéb tudomány történetében is szinte nélkülözhetetlen volt. c) Az uráli (finnugor) nyelvhasználat szoros történetével — magától értetődően — részletesen nem, csak érintőlegesen foglalkozom, hiszen ezt már többször feldolgozták (pl. ZSIRAI MIKLÓS, GÜNTHER J. STIPA és sokan mások). d) Megkísérlem valamilyen egységben bemutatni nyelvhasználatunk történetének kanyargós útjait, szükséges mértékben kiemelve a nyugati, nyelvészettel (is) foglalkozó irodalom igen erős, olykor-olykor meghatározó befolyását. Megjegyzendő, hogy a jelen keretek között teljességre távolról sem törekedhettem, így egyelőre csak a tendenciák körvonalait bemutató mintavételre korlátozhatom a fejtegetéseket.

3. Ha a magyar nyelvstudomány történetét kellene elemezni, korszakokba építeni, leginkább SZATHMÁRI ISTVÁN felosztását látom ésszerűnek és világosan követhetőnek: Sylvester János (XVI. század első fele), Sajnovics János (1770), XIX. század közepe, a XIX. század közepétől a máig terjedően, mely időszakban azonban van egy útkeresési korszak (Hunfalvy Pál és Riedl Szende), továbbá egy etap a múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig, majd a két világháború közötti bizonyos nehézségekkel teli átmenet, s végül a második világháborútól a máig terjedő időszak (A magyar nyelvstudomány-történet korszakai: MNy. 1971: 18—35.). Ami viszont a magyar nyelv önálló történetének korszakolását illeti, nem hiszem, hogy vitatható BENKŐ LORÁND periodizálása: 1. A magyar nyelv függetlenségének kezdetei (kb. Kr. e. X. század), 2. A magyar honfoglalás (896), 3. A mohácsi vész (1526), 4. A felvilágosodás korának kezdete (1772), 5. A második világháború vége (The Periodization of the Hungarian Language: ActaLingu. 1966: 248). Az említett korszakolás kiindulópontjai nem azonosak, mégis vannak találkozási pontok: A XVI. század első fele (Mohácsi vész — Sylvester János működése; a felvilágosodás korának kezdetei — Sajnovics fellépése; a második világháború).

Amilyen világosan átláthatók a fenti korszakolások, olyan követhetetlen és mindenfajta korszakolási kísérletnek ellenálló feladat, ha a magyar nyelvhasználat történetének teljességét (tehát nemcsak a finnugor irányzat fejlődését) kísérjük meg vizsgálat tárgyává tenni. A finnugor (uráli) nyelvhasználat története viszonylag egyszerű, mert csak egy szorosan vett irányzat kibontakozását kíséri nyomon a kezdeteken, a sejtéseken át a bizonyosságig (természetesen ezen belül lehetnek és vannak viták, nézetkülönbségek, de a végeredményt tekintve minden vita elnémul, kivéve azokat a berkeket, ahol ez a végeredmény vitatott).

A fő nehézség a korszakolásban az, hogy Mohácsot követően a magyarság súlyos állami, integritási és értékviszályba zuhant. Ettől kezdődően kiesett az európai világ áramköréből, s sorozatos traumák zavarták — mondhatni 1956-ig, s azon túl is — szellemi-lelki egyensúlyát. Szembeszökően elmaradtunk az európai nyelvészeti (és egyéb) fejlődéstől. Egyebek mellett ennek tulajdonítható, hogy egy-egy jelebből kivételtől eltekintve (pl. Sajnovics 1770 és Gyarmathi 1799) maga a külhoni sugallta, indukálta a negatív irányú nyelvhasználati tendenciáinkat (sémi, dravida, maori, sumér stb.) is, vagyis gyakran olyan utakra vállalkoztunk, amelyeket — éppen a fejlődési fáziseltolódás miatt — mások Európában már elhagytak.

4. A hajdani erős és gazdag Hungaria tehát a XVI. század elejétől *Angaria*, vagyis a nyomor országa lett. Már 1502-ben elhangzott, hogy Pannóniában nincsenek kereskedők, sem iparosok, sem más mesterségekben járatos emberek, kivéve azokat, akik más országokból jöttek be (Fr. Philelphi, „...Epistolarum familiarum libri XXXII.” 228). A hazai közállapotokat, a műveltség, kultúra hiányát sokan hiányolják és siratják. A török hódoltság, a szinte állandó hadiállapot nem kedvez a könyvnyomtatásnak. A hazai irodalúra igen vékonyan csörgedez összehasonlítva a nyugati, egyre gazdagodó irodalommal.

Nagyon jellemző például a nyelvi horizont kitágulása a nyugati országok releváns irodalmában. Minél több (idegen) nyelv kerül látókörünkbe, annál biztosabb kézzel lehet általában a nyelvekről, de főként a nyelvrokonság lehetőségeiről, kérdéseiről eszmélni, feltevéseket kialakítani. Sajnos legalább két évszázadon át (XVI—XVII. század) jelentősen lemaradtunk a nyugati fejlődéstől — úgyszólván provincializálódtunk. Hozzá kell tennünk azonban, hogy mivel nem voltunk óceán mellett élő nép, nem vehettünk részt a földrajzi felfedezésekben, s a nyomukban járó ismerkedés új és más népekkel, nyelvekkel eleve kizárt lehetőség volt számunkra. A baj azonban az volt, hogy az ezekről szóló híradások nem jutottak el időben hozzánk romlott közállapotaink miatt.

Már 1519-ben P. Mosellanus kifejti, hogy a középkorban a nyelveket elhanyagolták, de korunkban a „hosszú éjszaka után” feltámadnak a tudományok a nyelvek segítségével, hiszen a nyelvek elásott kincset jelentenek (*Oratio de Variarvm Lingvarvm Cognitione... Basileae*, 3, 5, 17, 38). P. Albinus a kor két csodájának tartja a hajóutazásokat az ismeretlen szigetek, földek felé és idegen nyelvek tanulását, megismerését (*Commentatio de Linguis Paregrinis atque Insulis Ignotis... Wittembergae*, 1590. 5. 1713).

A részletezés szándéka nélkül érdemes megemlíteni, hogy már 1555-től kezdve jelennek meg — jórészt misszionáriusok jóvoltából — azték, maya, pocoman, karib nyelvtanok. A dél-amerikai bennszülött nyelvek feldolgozása is korán elkezdődött a spanyol hódítások nyomán. Az egyes észak-amerikai indián nyelvek később nyertek grammatikai feldolgozást. Az amerikai (főleg dél- és közép-amerikai) nyelvekkel kapcsolatban általában a sokféleség, a különös eltérések lepik meg az utazókat és a nyelvek iránt érdeklődőket. Érthető, hogy az amerikai bennszülött nyelveknek ez a sokfélesége és változatossága nem tette lehetővé, hogy e nyelveket is bevonják az Európában akkortájt megszokott rokonítási sémákba. Mindazonáltal HUGO GROTIUS, az 1542-ben megjelent kis írásában (*De origine gentium Americanarum dissertatio*) nem riadt vissza attól, hogy egyes amerikai fajokat és nyelveket európai (germán) eredetűnek tekintsen. Úgy találja, hogy Kalifornia és Panama tájékán longobárd és norvég nyelvi nyomok találhatók, és ezt „nem ok nélkül mondom” — írja Grotius (i. m. 40, 42). MATTHIAS MARTINI, az először 1623-ban megjelent „*Lexicon Philologicum*”-ában viszont az Isten-megnevezésekkel összefüggő indián szavakat a szír és a latin nyelvekből próbálja megfejteni (lásd *Deus* címszó alatt).

Az afrikai nyelvek szertelen változatossága is sok fejtörést okoz az egykorú felfedezőknek, kiváltképpen a misszionáriusoknak. Igen érdekes H. BRUSCIOTTONAK, az olasz hittérítőnek egy Kongó-melléki bantu nyelvről írt ritka nyelvtana, az 1659-ben megjelent „*Regulae quaedam pro difficillimi Congensium idiomatis*”. Ebben a nyelvtanban világosan megmutatkozik a nagyfokú különbségek felismerése a „klasszikus” nyelvek (görög, latin, héber) és egy ilyen „barbár” nyelv között. Köztudott, hogy a „grammatika” évszázadokon át szinte egyértelmű volt a latin nyelvvel, sőt ezen túlmenően magával a nyelvvel.

A távolkeleti nyelvek közül a maláj nyelvnek alakult ki a leggazdagabb grammatikai és szótári irodalma. Elég korán megindult a japán és a kínai nyelv nyelvtani feltérképezése is. Már a XVI. században tudják, hogy a japán nyelv élesen elüt a kínaitól. Voltak, akik a kínait az emberiség ősnyelvének vélték. (A nyelvi horizont kitágulásával kapcsolatban vö. HEGEDŰS JÓZSEF, *A felfedezések kora és a nyelvtudomány*: NyK. 1962: 329—41.)

Megemlíthető, hogy a korai (XVI—XVII. sz.-i) megfigyelésekbe már bevonták a pápua, tatár, perzsa, török, eszkimó stb. nyelveket. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy M. CLAUDE DURET „*Thresor de L'Histoire des Langues de cest Vnivers*” (Genevae, 1613.) című munkájában már homályosan felsejlenek a ma ismert nyelvek általános körvonalai. Természetesen erős érdeklődés mutatkozott a magyarok különös nyelve iránt is. Említésre méltó, hogy egy időben (a török hódoltság korában) a magyar egyfajta „nemzetközi” szerepet játszott Közép-Európában: a törökök egy ideig csak magyar nyelven voltak hajlandók levelezni a bécsi udvarral. Egyébként SZENCZI MOLNÁR ALBERT volt az, aki a tudós európai közvéleményt megismertette a magyar nyelvvel (szótár: 1604; grammatika: 1610). Nyomában már több tudós is (PODESTA, MENINSKI, M. MARTINI és mások) kezdetleges szófejtésekbe kezdett bocsátkozni, magyar szavakat is felhasználva.

Mi közünk van a nyelvi látóhatár kitágulásához? Elvileg mindenképpen van, ugyanis oldotta volna nyelvi (kényszerű) elzártságunkat: esetleg korábban tudatosította volna, hogy nemcsak „főnyelvek” (latin, görög, héber; germán, francia, olasz stb.) léteznek, hanem más, távoli nyelvek is, amelyekhez (akár) rokoni kapcsolatok fűznek.

5. A finnugor (uráli) nyelvészet a magyar nyelvhasználat-történetnek kétségkívül a „sikerágazata”, ma már a belső, finomítási viták és törekvések jellemzik; továbbá azok az újabb kori kísérletek, vajon kiszélesíthető-e, és ha igen, akkor mennyire a finnugor nyelvek (esetleges) rokonsági köre. Nem tudni, mit mondanak majd még a későbbi kutatók arról a feltevésről, hogy az „úgynevezett finnugor ősnelv nem ősnelv volt, hanem »közlekedő nyelv«, amellyel az egymástól eltérő nyelveket beszélő nemzetségek, törzsek vagy akár nagycsaládok megértették egymást.” (LÁSZLÓ GYULA, *Őseinkről*. Gondolat, Bp., 1990. 274).

A finnugor nyelvhasználat — egyébként igen gazdag, részletekre is kiterjedő — történetében van néhány különös vonás: a) Előbb adtak hírt a távoli Jugriáról, mint a sokkal kézenfekvőbb Finnországról és finn nyelvről. — b) Mi a szorosabb összefüggés a Volga-környéki magyarok és Jugria között? — c) Bizonyos kivételtől eltekintve előbb hozták rokonsági kapcsolatba a lapp nyelvet a magyarral, mint az észt és a finn nyelvet (ez persze véletlen, de mégis meglepő). — d) Korábban (kb. a IX—X., XII—XIII. században) mi többet tudunk a hátramaradt eleinkről, mint később a külhoni krónikások, hírhozók a XV—XVI. században.

Zsirai Miklós azt állítja, hogy a finnugor nyelvhasználat atyja nem más, mint a IX. századi Halogalandi Ottár, aki egy hajóútja során azt észlelte, hogy régen az Északi-Jeges-tenger keleti partját benépesítő bjarmák vagy beormák nyelve megegyezik a tulajdonképpen finnekével (Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 473). Vannak régi források (pl. az orosz őskronika, 1096), amelyek említést tesznek Jugriáról (*Jugria*), amely északon, valahol a szamojédek szomszédságában terül el, s nyelvi rokonságot mutatnak fel a lakói (ZSIRAI MIKLÓS, *Jugria*: NyK. 1930: 32). RÓNA-TAS ANDRÁS különben bizonyos aggályokat fejez ki a *Jugria* etimológiájával kapcsolatban (i. m. 334—5).

Nem tudni, csakugyan a finnugor nyelvhasználat története nyitányának lehet-e tekinteni Halogalandi Ottár útját. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy távoli rokonainkat, pontosabban: távoli önmagunkat saját magunk fedeztük fel többször is valahol a Volga környékén vagy az ún. Magna Hungariában. RÓNA-TAS írja, hogy még a XII. században is jöttek (és mentek) magyarok keleti rokonaikhoz, és hogy kereskedelmi kapcsolatok is voltak (i. m. 325). Továbbá: bizonyos, hogy 1235—6-ban Julianus barát csakugyan találkozott Kelet messzeségében egy arrafelé lakó magyar asszonnyal. A mongol vihar ugyan elsodorta ezeket a magyarokat, de meglepő, hogy egy magyar származású jezsuita a XVII. században újfent találkozott magyarokkal a Volga mentén. Erről még maga Sajnovics is említést tesz. (VÉRTES O. ANDRÁS, XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról: NyK. 1963: 411—3.)

A tatárjárás után azonban — hihetően — többé-kevésbé kihuny a magyarság tudatából a Volga-menti rokonság emléke, s krónikáink — főként nyugati inspirációra — egyfajta vegyes bibliai eredetű tudatot honosítanak meg.

Viszont már a XV. században (1459.) megjelenik az olasz Fra Mauro által megrajzolt térkép Oroszországról, melyen feltűnik — minden bizonnyal először — a *Permia* tartomány, s nem messze tőle a *Jogoristan*, vagyis kb. 'Jugria-föld' (GÜNTHER J. STIPA, *Finnisch-ugrische Sprachforschung*. Helsinki, 1990. 32—3). Aeneas Sylvius Piccolomini „Cosmographia”-jában (1509.) viszont egy bizonyos veronai szerzetes elbeszélése nyomán a műveletlen, bálványimádó rokonait a Pannóniában élő magyarságnak már a Don mellé helyezi (STIPA i. m. 28—9). A finnugor nyelvhasználat történetének kezdetei szempontjából azonban talán az olasz GIOLIO POMPONIO LETO (1425—98.) mond a legtöbbet, amikor „szkítiai” utazásáról beszél. Pomponio mondja ki legkorábban és legvilágosabban, hogy a Duna-melléki magyarok származás tekintetében ugyanazok az „ugri”-k (vagy *ugari*-k), akik a Jeges-tenger mellett laknak (tehát nem *jugri*-t mond). Megemlíti-

hetnénk még Cornelius Zandfletet, Túróczi krónikáját, de az a mű, amely komoly feltűnést keltett a magyarokkal kapcsolatban, nem egyéb, mint a tudós lengyel MATTHIAS DE MIECHOW „Cronica Polonorum...” (1517.) című munkája, amely egyebek mellett a szkítiai Juhra-tartományról tudósít, ahonnan a „Juhri” (*Hungri*, majd *Hungari*) származtak el a Kárpát-medencébe. Miechow megemlíti, hogy a szkítiai Juhra-beliek nyelve, a kiejtés és a sajátos hangsúlyozás tekintetében ugyanaz, mint a Hungaria-ban élő magyaroké (ALB. FR. GOMBOS, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae...* Pestini, 1932. 1: 1611). Miechow híressé vált munkája nyomán (1518-ban németre is lefordították!) nagy lendülettel indul meg külföldön a magyarság „felfedezése”. Ilyen jelesebb nevek említhetők meg, mint P. JOVIUS, SIEGMUND FREIHERR VON HERBERSTEIN, MARTIN FOGEL (akinek 1668-ban készült kézirati munkája sajnos elveszett s csak 1888-ban került elő). ZSIRAI szerint a magyar (!) TRÖSTER JÁNOS is ebbe a sorba tartozik 1666-ban, hiszen Tröster „finn—magyar szövegyeztetésekkel próbálta sarokba szorítani a népszerű keleti származás délibábja után futkosó nemzeti elfogultságot” (ZSIRAI MIKLÓS, *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*. Bp., 1952. 1: 11). Az igazság azonban az, hogy Trösternek semmi köze a finnugor nyelvrokónításhoz, mivel néhány szóhasonlítással éppen azt kívánta kifejezni, sőt hangsúlyozni, hogy a magyar egy német alapú keveréknnyelv, amelyben, lám, még finn eredetű szavak is előfordulnak (vö.: STIPA i. m. 87; HEGEDŰS JÓZSEF, *A Törster-legendáról*: MNy. 1992: 295—304).

Mint ismert, azok a külhoni tudósok, akik ténylegesen hozzájárultak a finn—magyar nyelvhasználat kidolgozásához, főként a következők voltak: O. RUDBECK, G. STIERNHIELM, BENGT SKYTTE (Stiernhielm tanítványa), J. PH. STRAHLENBERG, J. E. FISCHER, AUG. L. SCHLÖZER és mások (vö. J. GULYA, *Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics. The Discovery of Finno—Ugrian*. In: DELL HYMES (ed.), *Studies in the History of Linguistics*. Bloomington, London, 1974. 7—8: 258—76). Nálunk azonban jószerivel e téren semmi sem történt, kivéve HUSZTI ANDRÁST (1791.) és főként TORKOS JÓZSEF kezdetleges vogul—magyar szövegyeztetéseit (1747.). A XVIII. század vége felé azonban — úgyszólván a semmiből, s ez furcsa ellentmondás — megjelenik SAJNOVICS JÁNOS „Demonstratio. Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse” (1770.) című, nem csekély meglepetést okozó munkája, amelyben Sajnovics majdhogynem közvetlen rokonságot állapít meg a lapp és a magyar nyelv között. AUG. L. SCHLÖZER siet kissé lekicsinyelni ezt a nevezetes munkát (*Allgemeine Nordische Geschichte*. Halle, 1771. 306), míg LAKÓ GYÖRGY azon tűnődik, vajon Sajnovics a modern összehasonlító nyelvészet igazi úttörője volt-e vagy nem. Végül is — nehezen, de joggal — nemet mond (Sajnovics János és a korabeli összehasonlító-történeti nyelvészet: I. OK. 1971.). Viszont mégiscsak megjelenik nálunk a csakugyan európai léptékű modern összehasonlító nyelvészeti munka: GYARMATHI SÁMUEL, „Affinitas Linguae Hungaricae cum Lingvis Fennicae Originis Grammaticae demonstrata”. Göttingae, 1799.). Mint ismert, a mű igazi jelentősége abban rejlik, hogy szókészleti és szerkezeti összehasonlító elemzést végez az összes finnugori nyelvekre kiterjesztve (vö. GULYA JÁNOS, *Gyarmathi Sámuel*. Akadémiai K., Bp., 1978.). CHR. CH. J. BUNSEN (aki igen jeles tudósak tartja Gyarmathit) úgy tekinti, hogy a „turáni” nyelvészet alapjait éppen Gyarmathi rakta le („*Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion*”. Vol. I., London, 1854. 270—1.).

Minden jel arra mutatott, hogy a finnugor nyelvrokonság ügye hazai talajon most már diadalmasan haladhat előre. Nem így történt. Kialakult egy fél évszázados vákuum, aminek többféle oka van, s a számai a messze múltba vezetnek. Mintegy fél évszázad múlva léphetett fel HUNFALVY PÁL, majd BUDENZ JÓZSEF, s aztán hosszú sora az egyre felkészültebb s egyre inkább dominánssá váló tudós nemzedékeknek, akik elmélyítették,

mélységben és minőségben kiterjesztették, sőt jelentősen meghaladták Gyarmathi úttörő kezdeményezését.

Miközben ugyanis túlságos egyoldalúsággal a finnugor (uráli) nyelvhasználat történetének felfelé ívelő mozzanatait raktuk össze, nem fordítottunk kellő figyelmet a fejlődést kísérő, sokszor negatív körülményekre, a párhuzamos, de gyakran eltérő háttérű európai nyelvi, nyelvészeti és egyéb tendenciákra. Így például, ha a finnugor nyelvhasználat fejlődésének megtorpanásaira emlékezünk, szinte örök időkre szólóan a „halzsíros atyafiság”-ra gondolunk, mely mottószerűen a rokonságot ellenzők érthetetlen balgaságait jellemzi. Nem vitás persze, hogy voltak okvetetlenkedő, szakszerűtlen, nem felkészült, dilettáns stb. kutatók, de a helyzetet nem lehet ennyire leegyszerűsíteni.

Noha külfönből sok segítség érkezett nyelvrokonságunk tisztázására, ugyanannyi — ha nem több — akkortájt megalázásként átélt híradás és kommentár is érkezett. Azt még elfogadta volna a nemzeti kollektív tudat, hogy még mindig élnek eleink valahol a Don vagy a Volga környékén, de riasztóan hatott a többek által hirdetett távoli Jeges-tenger zord világa mint a magyarság bölcsője. A híradások szerint e távoli rokonaink bálványimádók, mérhetetlenül elmaradottak, nyershúst evők, nyomorúságos viskókban lakók stb. Főként Matthias de Miechow már említett munkája nyomán bontakozik ki ez az elmarasztaló irodalom. Csak néhány író említve a XVI. századból: NICOLAS DE ROSENBERG, JOANNES BOEMUS, DAMIANO À GOËS (ő főként a lappokról fest siralmas képet). Sok hasonló, szinte kárörvendő leírásról tudósíthatnánk még. A megítélés csak a XVII. század második felében kezd lassanként változni, főként J. SCHEFFERnek köszönhetően, aki objektív leírást ad például a lappokról (Lappland / Das ist Neue und wahrhaftige Beschreibung von Lappland und dessen Einwohnern. Frankfurt am Main und Leipzig, 1675.). De meg kell említeni azt is, hogy a XVIII. századi (francia) irodalmi értékű leírásokban még mindig élt egy szinte ironikusan szánakozó, lekicsinylő hangnem eleinkről és rokonainkról (vö. VÉRTES O. AUGUSZTA, A finnugorság felfedezése a francia irodalomban. Bp., 1938. 28, 46, 47). A XVIII. század végén és a XIX. század elején elszaporodnak (elsősorban Ausztriában és Csehországban is) a magyarellenes röpiratok, gúnyiratok, melyek lényegi tartalma ez: lám, a napkeleti származásukra büszke magyarok milyen nyomorúságos háttérből jöttek Európa közepébe! Ha mindehhez hozzáteszük Herder (részben Schlözer által sugallt) jóslatát, miszerint a magyar nyelvet évszázadok múltán már talán meg sem lehet találni (J. GOTTFRIED HERDER, Ideen zur Geschichte der Menschheit. Vierter Teil. Sechszehntes Buch. Carlsruhe, 1820. 20), akkor talán megérthetjük, hogy nemzetünk, népünk „lefokozása”, továbbá a hasztalan, évtizedekig tartó küzdelem a magyarnak mint államnyelvnek elfogadásáért (vö. SZEKFÜ GYULA, Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Bp., 1926.) nem jelenthetett eufóriát a finnugor nyelvhasználat iránt. Egyébként is a reformmozgalmak, a nyelvújítás akkoriban sokkal fontosabb ügynek látszottak.

6. Hogy a nyelvhasználat történetét, annak bonyolultságát megérthessük, akkor — egyebek közt — szót kell ejtenünk a humanizmus, a reneszánsz, a reformáció nyomán és hatására kialakuló ún. „nyelvek harcáról”. Már C. BOVILLUS kijelentette 1533-ban: „Semmi kétség, hogy kezdetét veszi ... mindenütt a különböző népek között a saját nyelvük elsőbbsége körüli vetélkedés” (Liber de differentia vlgariū linguarū, et de Gallici sermonis varietate... Parisiis, 45). Európában mindenütt (különösen Németföldön, Franciaországban, Olaszországban, Hollandiában) harc folyik a népnyelv uralomra juttatásáért, továbbá azért, melyik nyelv áll közelebb a feltételezett „ősnyelv”-hez, a Szentírás nyelvéhez. A kérdés voltaképpen nem akörül forgott, milyen lehetett az ősn nyelv, hanem

melyik az akkori nyelvek között a leginkább hasonló az ősnyelvhez, ami a korabeli vélekedések szerint (rendszerint és általában) csakis a héber lehetett, a „lingua sancta”.

Keretünk nem engedi meg, hogy ezt a harcot részletezzük, de tény az, hogy körülbelül két évszázadig (XVI—XVII. század) folyt ez a legkülönbélebb belső irányzatokat felmutató vetélkedés, melynek élén — vitán felül — német tudósok álltak. A franciák a második helyre szorultak. Sok-sok könyv bizonygatta, hogy a német nyelv szentség és ősiség dolgában mennyire rokon a héberrel, vagy hogy egyenrangú félként született a héberrel együtt a bábeli nyelvzavarban. Emellett közben egyesek helyes rokonsági szálat is feltételeznek. Így például A. ALTHAMER ugyan nagy mértékben hasonlít héber szavakat a némettel, de már síkra száll a germán—görög nyelvrokonság mellett (*Commentaria Germaniae...* 1537. 81, 82). Könnyű volt az újlatin nyelvek (francia, spanyol, portugál) rokonságának felismerése. Erre már ANTONIO DE NEBRIJA is rámutatott 1492-ben a „*Grammatica de la lengua Castellana*” című nyelvtanában (Salamanca).

A franciák a trójai eredettel büszkélkedtek, ugyanúgy, ahogy később a walesiek (vö. MALCOLM CHAPMAN, *The Celts*. 1952. 64) is. Egyre-másra felvetődnek más ősnyelvek a héberen kívül. Így például GOROPHUS BECANUS a „*Hermathena*” című hírhedtté váló könyvében kijelentette, hogy az ősnyelv csakis a holland (tkp. cimber, teuton) lehetett, hiszen „a teuton nyelv már a vízözön előtt létezett” (i. m. 13). Voltak, akik a baszk nyelvet tekintették az emberiség ősnyelvének, mások a kínait. Lehetne még szólni a fríg, szkíta, az itáliai etruszk, továbbá a görög ősnyelvről. OLF RUDBECK viszont az állította, hogy Svédország lehetett a Platon által említett Atlantisz (Atlantid eller Manheim... Upsalae, 1681 körül; 1. köt.). Közben azonban a rokonsági látókörbe került a perzsa nyelv, majd az olasz PHILIPPO SASSETTI a XVI. század végén felhívta a figyelmet egyes szanszkrit szavak erős hasonlóságára olasz szavakhoz. A XVII. században már többen állították (külhoni tudósok), hogy például a kelták — ez az ősrégi nép — szkíta eredetűek. Így az óbrit nyelv (feltehetően a walesi vagy az ír) is szkíta eredetű (D. G. MORHOF, *Polyhistor Literarius...* Lubeckae, 1747. I. IV. 22—3, 44). Ez fontossá válik majd később a magyar nép- és nyelveredet kutatásában.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a sémi (héber) nyelvvel való korai rokonítás terén a már említett gazdasági, politikai, s ennek nyomán művelődési elmaradásunk miatt összemérhetetlenül lemaradtunk a Nyugattól. A „lemaradás” persze furcsán hangzik, hiszen végül is egy tudománytalan nyelvhasználati irányzattól maradtunk el. Akkoriban azonban ez volt a szilárd tudományos nyelvszemlélet, és így elmaradtak nyelvtudományi életünkéből az egykorú Európában tudományosnak tartott viták, a pezsgés, a vulgáris és egy ösképnek tekintett nyelv egybevetésének, összehasonlításának az etimológiai jártasságot, fejlődést csiszoló lehetőségei és ezzel összefüggésben sok minden egyéb.

Mindamellettt azonban nálunk is gyökeret ver — kifejezetten nyugati hatásra — a sémi nyelvrokonsítás, noha eleinte érthetetlenül szerény mértékben. SYLVESTER JÁNOS volt az első kimagasló nyelvészünk a XVI. század első felében, aki a „*Grammatica Hungarolatina*” (Neanesi, 1539. Reprint: Bp., 1977.) című igen eredeti nyelvtanában kijelenti a héber—magyar nyelvi hasonlóságot. A döntő azonban nem ez, hanem az, hogy Sylvester Európában elsőként regisztrálja a tipológiai eltéréseket három nyelvtípus — 1. indoeurópai (latin, görög, német); 2. sémi; 3. agglutináló (posztpozicionális) — között. Ugyancsak ő az első európai nyelvész, aki szerkezeti alapon végez nyelvi egybevetést. Sylvester végső soron a magyar nyelv európai társalanságát fogalmazza meg említett fejtegetéseiben.

Mivelhogy nyelvtana elkallódott (csak a XVIII. század vége felé találta meg Weszprémi István), hatásáról nem beszélhetünk, így az első nyelvészünk, aki ténylegesen megismertette nyelvünket az érdeklődő tudós (elsősorban német) európai közvélemény-

nyel, SZENCZI MOLNÁR ALBERT volt. Hogy mennyire erőteljesen próbálták Nyugatról a héber nyelvrokonítást nálunk is meghonosítani, arra döntően fontos B. KECKERMANN egy epigrammája, amit Szenczi Molnár Albertnek küldött, s amely meg is jelent Szenczi Molnár latin—magyar szótárának (1604.) Praefatio-ját követően. Röviden: Keckermann arra szólítja fel Szenczi Molnárt, mutassa meg, mily közel áll a héber nyelv a magyarhoz. A különös az, hogy Szenczi Molnár nyelvtanában (Novae Grammaticae Vngaricae Libri duo. 1610.) a sugallatok ellenére egyáltalán nem eredezteti a magyart a héber nyelvből (mint azt többen hiszik), sőt határozottan kimondja a magyar nyelv európai társtalan-ságát, s azt is, hogy semmit sem tud ázsiai nyelvi rokonságunkról.

A XVII. században azonban mégiscsak megértette a Nyugaton dívó sémi nyelv-rokonítás szele egyes magyar grammatikusokat, írókat. Teljesen hangsúlytalan, minden-féle behatóbb elemzés nélküli megnyilatkozásokról van szó, melyek lényege az, hogy a magyar nem nyugati, hanem „napkeleti” nyelv, éppúgy, mint a héber. Néhány név: GELEJI KATONA ISTVÁN (Magyar Grammatikatska. 1645.), MEDGYESI PÁL (Az Egyházi Tanács-rul. 1650.), KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (Hungaria Illustrata. 1655.), PERESZLÉNYI PÁL (Grammatica Linguae Hungaricae. 1682.). Érdekes, hogy 1693-ban LISZNYAI PÁL éppen-séggel a héber—magyar nyelvrokonság ellen szól (Origo Gentium et Regnorum Post-diluvianum... Debreceni, Praefatio).

Az európai trendnek azonban végül mégsem lehetett ellenállni, s 1693-ban megje-lent a kiemelkedően művelt OTROKOSCI FÓRIS FERENC híres „Origines Hungaricae” című könyve, melyben már nemcsak (főként) a héberrel, hanem egyéb nyelvekkel is összeha-sonlítja a magyar nyelvet (brit [kelta], angol, francia, latin, görög, belga, német, arab). Otrokocsi vezeti be a hosszú ideig tartó (HORVÁTH ISTVÁNNAL tetőző) irányzatot, amely „magyarosítja” az idegen szavakat (pl. lat. *mancus* — magy. *mankós*).

A XVIII. század elején találkozunk ismét egy hangsúlytalan héber—magyar nyelvi állásfoglalással TSÉTSI JÁNOS ortográfiai jellegű nyelvtanában (Observationes Orthogra-phico-Grammaticae. 1708.), majd úgy négy évtized múlva megjelenik a szintén nagytu-dású J. G. OERTEL a „Harmonia LL Orientis et Occidentis speciatimque cum Hebraea...” (Wittebergae, 1746.) című munkájával, ha ugyan őt magyar szerzőnek lehet hinni. Oertel már nemcsak szavakat vet egybe a héberrel, hanem bizonyos szerkezeti egyezésekre is rávillant, csakúgy, mint jóval később KALMÁR GYÖRGY (Prodromus idiomatis Scythico-Mogorica-Chvno (sev, Hvnno) Avarici... Posonii, 1770.), aki felveti még a káld, arab, sőt perzsa, szkíta, török rokonságot is. VERSEGHY FERENC is rámutat bizonyos héber szerke-zeti egyezésekre (Proludium in institutiones Linguae Hungaricae... Pestini, 1793.). Egy korábbi munkájában (Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Kolozsvárott, 1794.) GYAR-MATHI SÁMUEL sem tud megszabadulni a sémi nyelvrokonítás eszméjétől (ÉDER ZOLTÁN több „plágiumra” bukkant Gyarmathi e munkájában; vö. MNy. 1955: 52—63, 140—56, 291—311).

Az „új hullámot” — a sémi nyelvek mellett sok más egyéb nyelvvel (héber, káld, etióp, arab, mongol, perzsa, kurd, grúz, török, algonkin, huron stb.) hasonlító irányzatot — a jeles tudós, BEREGSZÁSI PÁL indítja, főként a legismertebb munkájával (Ueber die Aehnlichkeit der hugarischen Sprache mit den morgenländischen... Leipzig, 1796.). Az ún. „Debreceni Grammatika” (1795.) záró oldalain (322—36) számos héber—magyar és egyéb keleti szóegybevetést találunk.

RÉVAI MIKLÓS egy „kompromisszummal” lezárni látszik e kérdést: beszél a „köze-lebbről Atyafiságos Nemzetek”-ről (lappok, finne, észtek, vogulok, vótok stb.) és „A’ Távulabb való Atyafiság”-ról (héber, káld, szír, arab) (A’ Magyar Deáki Történet. 1805. 35, 39).

Ebben az említett félszáz éves vákuumban azonban tovább él a sémi nyelvrokonság eszméje, akár a Révai-féle kompromisszummal, akár anélkül vagy másként. Csak néhány nevet említve: ÁGOSTON ANTAL (Magyar Oskola. Nagy-Váradon, 1805.); részben ide tartozik HORVÁTH ISTVÁN is (Rajzolatok a' Magyar Nemzet legrégebb történeteiből. Pesten, 1825.). ENDLICHER ISTVÁN (Philisteriana. Wien, 1827.); J. NEP. NAGY (Grammatica Linguae Hungaricae... Pestini, 1832. és Parallelismus inter linguas orientales Aramaeam, Hebraeam et Arabicam cum Hungarica ductus. Pestini, 1832.); KISS BÁLINT (Magyar régiségek. Pesten, 1839.); CSORJAI FERENC (A' Magyar Nyelvtudománynak és Nyelvphilosophiának a' PARTHENON magyar Grammaticájában felfedezett új elvei. Nagy Enyeden, 1840.); LAKATOS GYÖRGY (A Magyar Nemzet Eredeti Hona. Különös tekintettel a Horvát és Illir Nemzet eredetiségére. Pesten, 1844.); KERESZTESI JÓZSEF (A' Bárkai Nyelvből Ágazott Magyar Nyelv. Pozsony, 1844.); FEJÉR GYÖRGY (Bévezetés a' Magyar Országai Historiába. Budán, 1849.); VIDA KÁROLY (Elmélkedések a Magyar Nemzet viszontagságainak története felett. Pesten, 1852.).

Egy időre kifulladt a sémi nyelvrokonítás, de meglepő módon még a XX. században is nyomaira bukkanunk, persze már meglehetősen komolytalan formában: MARKOS GYULA, Az Úr szava (vagyis a Paradicsomi kinyilatkoztatás nyelve) Magyar volt. Bp. 1918. I. füzet); PÁLFI KÁROLY (A magyar nemzet őstörténete és a zsidóság. Bp., 1933.); KATONA ISTVÁN (Ő-héber gyökszavak a magyar nyelvben. Bp., 1941.). A három említett szerző felfogásában — itt nem elemzendő — rejtjeles politikai szándék húzódik meg.

Látható, hogy a sémi—magyar nyelvhasználat tartotta magát a leghosszabb ideig nyelvhasználat-történetünkben, s nem honi „találmány” volt, külfonból származott át hozzánk. Kezdetben, úgy a XVIII. század közepéig — indokoltan — nyelvi társtalanságunkat fejezte ki. Hosszú, szívós élete azonban hiábavaló volt, és látványosan lemaradt a korábban hátrányokkal induló és alakuló finnugor nyelvtudomány fejlődésétől.

Közben — különösen a XIX. század elejétől kezdve — a Nyugat megtalálta a nemzeti dicsőség egy másik, immár tudományos forrását, az ősi szanszkrit nyelvet, melynek tanulmányozása nyomán létrejött az indogermán, illetve az indoeurópai nyelvtudomány. Mi még mindig fáziskésésben voltunk, s így örömmel fogadtuk az említett vákuumban a szkíta, turáni, majd sumér nyelvészetet, amelyről akkoriban sokan úgy gondolták, hogy szembeállítható a finnugor nyelvészettel. (Erről majd a következő áttekintésben szönlünk.)

HEGEDŰS JÓZSEF

Verseggy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák*

1. Tudománytörténeti közhely, hogy a Révai—Verseggy-vitában Révai kerekedett felül, Verseggy lett a vesztes, s ennek folyományaként a Magyar Tudós Társaság Révai grammatikai rendszerét kodifikálta 1846-ban kiadott nyelvtanában.

Ezt az ellenőrizetlen és igazolatlan közhelyet elevenítette fel ebben a körben 1987 márciusában SZABÓ G. ZOLTÁN, amikor egyfelől Verseggy, másfelől Vörösmarty német nyelvű grammatikáját összevetve, fejtegetését ezzel zárta: „Tudjuk, hogy a nyelvi vitában végül Révai felfogása győzött, de ebben Vörösmartynak is jelentős szerepe volt, kis részben a Kurzgefasste ungrische Sprachlehre révén. Noha a két nyelvkönyv közül a Ver-

* Verseggy Ferenc születésének 240. és halálának 175. évfordulója alkalmából Szolnokon rendezett tudományos ülésen 1997. szeptember 20-án elhangzott előadás szövege.

seghy a teljesebb, kidolgozottabb, mégis ekkorra (1832-ben) már a Révai—Vörösmarty—Czuczor-féle felfogásnak volt döntő hatása. Nagy kár azonban, hogy az együttműködés helyett a pártoskodás, az intolerancia a különözést erősítette, s Verseghy tisztelretemlő s hatalmas gondolati építménye végül nem vált részévé a későbbi akadémiai szintézisnek.” (In Memoriam Verseghy Ferenc 3. Szerk. SZURMAY ERNŐ. Szolnok, 1988. 67.)

Magam, ugyancsak ebben a körben 1993 novemberében, Verseghy német nyelvű grammatikáját elemezvén, kitekintésül a következőképp reflektáltam SZABÓ G. ZOLTÁN állítására: „A közhiedelemmel ellentétben Verseghy eredményei javarészt igenis részévé váltak az említett akadémiai szintézisnek, vagyis a Magyar Tudós Társaság égisze alatt közrebocsátott *A magyar nyelv rendszeré-nek*. S hogy részévé váltak, ebben is szerepe volt Vörösmartynak, mégpedig mind a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*, mind pedig a *Kurzgefaßte ungrische Sprachlehre für Deutsche* kidolgozása révén. Ám ennek fejtegetése egy másik előadás, s — ha megérjük — egy másik ülésszak tárgyát alkothatja majd.” (In Memoriam Verseghy Ferenc 4. Szerk. SZURMAY ERNŐ. Szolnok, 1994. 62.)

Íme, megértük — az óvatosan előrejelzett — „másik” ülésszakot, amely lehetőséget nyújt a felvetett téma kibontására. Előljáróban annyit jegyzek meg, hogy az előadásom címében szereplő „kortársi” szó tartalmát némileg kitégítom: Verseghy 1805-ben megjelent német nyelvű grammatikája és a Magyar Tudós Társaságnak 1846-ban kiadott nyelvtana közti négy évtized grammatikai terméséből válogatok, e korszak nyelvtanirodalmának fővonulatát követve nyomon.¹

Ám első lépésként azt kell áttekintenünk, ha vázlatosan is, mi újat hozott Verseghy a magyar nyelv rendszerezésében.

2. Hogy fogalmat alkothassunk Verseghy grammatikai, vagyis leíró nyelvészeti munkásságának jellegéről, egyrészt a névragozás, másrészt az igeragozás rendszerezésében követett eljárásairól kell szólnunk.

A névragozásban elődeihez képest két alapvető, lényegében véve máig érvényes újítást vezetett be. Az egyik a névragozás rendszerének egészét érinti, a másik pedig egy eset mibenlétére vonatkozik. (Részletesebben l. ÉDER ZOLTÁN, Verseghy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására: Nyr. 1988: 57—66.)

A régi magyar nyelvtanírók Sylvester Jánostól Pereszlényi Pálon át Kövesdi Pálig, sőt még tovább az újabb kortársi szerzőkig, a latin nyelvtanok mintáját szorosan követve, a névragozásban a kevés esetű rendszer hívei voltak, vagyis négy vagy öt, esetleg hat esetet vettek föl (vö. ANTAL LÁSZLÓ: NytudÉrt. 19. sz. 1961.) FÖLDI JÁNOS például 1790-

¹ Tanulmányomban a következő eredeti forrásművekre támaszkodtam: A' magyar nyelv' rendszere. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság. Budán, 1846. Magyar Királyi Egyetem. | A' magyar szókötés' főbb szabályai. A Magyar Tudós Társaság' külön használatára. Budán, 1843. Magyar Királyi Egyetem. | Benyák, Bernardus Josephus: Grammatica Hungarica. Schemnicii, 1816. Franz. Joan. Sulzer. | Deáky, Sigismondo: Grammatica ungherese ad uso degl'italiani. Roma, 1827. Filippo e Niccola De Romanis. | Magyar helyesírás' és szóragasztás főbb szabályai. A' Magyar Tudós Társaság' különös használatára. Pest, 1832. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi I. | Márton von, Joseph: Practische Ungrische Sprachlehre für Deutsche. Dritte Ausgabe. Wien, 1820. Anton Pichler. | Nagy, Joannes Nep.: Grammatica linguae Hungaricae. Pesthini, 1832. J. Beimele. | Verseghi, Franciscus: Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae. Pestini, 1793. Trattner. | Verseghy, Franz: Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre. Pesth, 1805. Joseph Eggenberger. | Verseghy Ferenc: Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány. Budán, 1818. Királyi Magyar Universitas. | Vörösmarty, Michael: Kurzgefaßte ungrische Sprachlehre für Deutsche. Pest, 1832. K. A. Hartleben.

ben írt nyelvtanában a következő hat esetet különböztette meg (Földi, Gr. 98): „Nevező eset (Nominativus) mely magá a’ szó | Bíró eset (Genitivus) *é* | Adó eset (Dativus) *nak, nek* | Vádoló eset (Accusativus) *t, at, et, ot, öt* | Hívó eset (Vocativus) — | Elvevő eset (Ablativus) *tól, től*.”

Verseghy, akinek kezdettől fogva az volt az egyik célkitűzése, hogy kiszabadítsa a magyar nyelvleírást a latin grammatika béklyóiból, szakít ezzel a hagyománnyal, s az első, aki a sok esetű rendszerre tér át, mégpedig már 1793-ban, Proludiumában, ahol nem kevesebb, mint húsz esetet regisztrál. Ezeknek a számát — újabb kritériumok alapján — a Sprachlehre alaktani részében tizenötre csökkenti. Ám ha ehhez hozzávesszük a genitívusznak és a vokatívusznak a mondattani részben történő említését, megállapíthatjuk, hogy Verseghy tizenhét esetet tart számon.

A „Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre” alaktani részében a következő tizenöt esetet sorolja fel (Sprachlehre 33—4):

„Der Nominativ, nominativus: *tag*
 Die Gränzendung, terminativus: *ig: bis, tagig*
 Die Grundendung, causalis: *ért: für, um, tagért*
 Die Gebendung, dativus: *nak, nek, tagnak*
 Die Nehmendung, ablativus: *túl, túl, oder tól, től, von, tagtúl*
 Die Hülfsendung, instrumentalis: *al, el, mit, taggal*
 Die Ortendung, locativus: *ban, ben, in, tagban*
 Die Dringendung, illativus: *ba, be, in, tagba*
 Die Quellendung, elativus: *búl, búl (ból, ből), aus, tagbúl*
 Die Hebung, sublativus: *ra, re, auf, tagra*
 Die Fallendung, delativus: *rúl, rúl (ról, ről), von, tagrúl*
 Die Haftendung, adhaesivus: *nál, nél, bei, tagnál*
 Die Nahendung, advicinativus: *hoz, hez, höz, zu, taghoz*
 Die Lagendung, inhaesivus: *nn, onn, enn, önn, auf, tagon*
 Die Wirkendung, accusativus: *t, ot, et, öt, at, et, tagot*”.

Verseghy másik újítása a főnévragozásban a genitívusz valódi ragjának a tisztázása. A korábbi nyelvtanírók ugyanis — a kortársak, köztük Révai is — az *-é* birtokjelet tartották a magyar birtokos eset ragjának. Verseghy ismerte fel, hogy az *-é* a genitívusz ragja nem lehet. Ehhez a felismeréshez jellegzetesen leíró, sőt egyenesen funkcionális megközelítéssel jutott el, tudniillik azáltal, hogy a képzőnek és a ragnak a magyar nyelvi rendszerben betöltött szerepét, illetőleg ennek megfelelő formális viselkedését szétválasztotta. A Sprachlehre alaktanában többek között ezt tanítja a kérdésről:

„Das *é* (...) ist ein wahrer Nominativ, und drückt nur den elliptischen Genitiv der Lateiner aus, wo nämlich ein Nominativ darunter steckt: haec vestis est patris mei, statt: haec est vestis patris mei: ez a’ ruha az atyámé, statt: ez a’ ruha az atyámnak a’ ruhája oder per syncopen: az atyám ruhája; dieses Kleid ist meines Vaters, statt: ist das Kleid meines Vaters. Dieses *é* nimmt auch wirklich alle Beugendungen an, welches kein Genitiv thun kann: vestem hanc putassem patris mei esse: ezt a’ ruhát az atyáménak gondoltam volna lenni: Dieses Kleid hätte ich für meines Vaters angesehen” (Sprachlehre 46). [Az *é* (...) valódi nominatívusz, és csupán a latin elliptikus genitívuszt fejezi ki, ahol ugyanis egy nominatívusz van benne elrejtve: haec vestis est patris mei, helyett: haec vestis est vestis patris mei: ez a’ ruha az atyámé, helyett: ez a’ ruha az atyámnak a’ ruhája vagy szinkópával: az atyám ruhája; dieses Kleid ist meines Vaters; helyett: ist das Kleid meines Vaters. Ez az *é* valóban minden végződést felvesz, amit semmilyen genitívusz nem tehet: vestem hanc putassem patris mei esse: ezt a’ ruhát az atyáménak gondoltam volna lenni: dieses Kleid hatte ich für meines Vaters angesehen.]

Fontosak Verseghy kezdeményezései az igeragozás rendszerezésében is. Ami ezzel kapcsolatosan a leginkább közismert — mivel Révai a Verseghyvel folytatott vitában erre vetette a fő súlyt — az, hogy a Pereszlényi Pál által 1682-ben külön kategóriaként felvett, ám a XVIII. század végére már erősen megromlott, mégis Révai által történeti alapon körömszakadtig védett ikes ragozást Verseghy, az élő nyelvhasználat alapján, már Proludiumában elveti, és a rendszertanilag lényegesebb, kétféle, ún. határozott és határozatlan igeragozási kategóriákban helyezi el. E téren a magyar nyelvtanítás a legutóbbi időkig Révait követte, e kérdéskörrel tehát most nem foglalkozom. A figyelmet a továbbiakban a Verseghy által kezdeményezett sok esetű főnévragozás utóéletére fordítom.

3. Verseghy névragozási rendszerének újítását a kortársak felismerték, ha nem mind-egyikük fogadta el, illetőleg követte is eljárását. BENYÁK BERNÁT JÓZSEF, aki élete utolsó szakaszában Selmecbányán tanította a magyar nyelvet, „Grammatica Hungarica” című 1816-ban megjelent munkájában így foglalta össze a magyar nyelvtanítóknak a névragozásban kialakult gyakorlatát:

„Fervido Grammaticae colendae studio occupati aliqui Grammaticorum nostrorum casus plures, alii pauciores adsignant, alii veteres Latinorum, nobisque adhuc usitatos retinent in declinandis nominibus hungaricis, alii novos inveniunt, alii Genitivum, et Vocativum penitus tollunt; at certent illi, vel jocentur, ut lubet, nos usum publicum, communemque sequimur. Interea pro notitia adnectitur hic series casuum *philosophicorum* potius, quam ad notitiam publicam pertinentium. Sunt illi sequentes:

1. Nominativus	e. gr.	tag membrum
2. Terminativus		tagig usque membrum
3. Causalis		tagért pro membro
4. Dativus		tagnak membro
5. Ablativus		tagtól a membro
6. Instrumentalis		taggal membro
7. Locativus		tagban in membro
8. Illativus		tagba in membrum
9. Elativus		tagból ex membro
10. Sublativus		tagra super membro
11. Delativus		tagról de membro
12. Adhaesivus		tagnál apud memmbrum
13. Advicinativus		taghoz ad membrum
14. Inhaesivus		tagon super membro
15. Accusativus		tagot membrum.” (I. m. 30.)

BENYÁK tehát világosan látja az újításként bevezetett sok esetű és a hagyományos, latin mintára szabott kevés esetű declinatio közti különbséget, s kijelenti, hogy maga a hagyományos csapáson halad. Mégis bemutatja a — szerinte — inkább elméleti jellegű, mintsem a közismeretre tartozó, tizenöt esetből álló névragozást. A felsorolás, annak rendje és módja szerint, latin elnevezéseivel és példaszavával együtt Verseghy grammatikájából való. A hozzá csatolt jegyzetben azután kifogásolja még a — szerinte — homályos értelmű terminológiát is, megjegyezve, hogy „Non omnis novitas est perfectio”. Éppen ezért megmarad a latin declinatio öt esete mellett, s a genitívusz ragjaként az -é birtokjel tünteti fel.

4. Névragozási rendszerének hatása már Verseghy életében kezdett érvényesülni, amint ez a folyamat legképzettebb nyelvész kortársa, a bécsi egyetem magyartanára, MÁRTON JÓZSEF munkáiban élénk táru. Nem térve ki ezúttal kisebb terjedelmű kompe-

diumaira, a magyart idegen nyelvként oktató legfontosabb kézikönyvét, a „Practische Ungrische Sprachlehre für Deutsche” című vizsgálatom meg, amely 1809-től 1840-ig kilenc kiadást ért meg. Szövegét a harmadik, 1820-ban közzétett kiadásból idézem.

A „Von der Deklination der Substantive” című fejezetben MÁRTON négy esetet tárgyal, mégpedig a következőket: Nominativ, Genitiv, Dativ, Accusativ. A genitívusz és a datívusz azonos, *-nak/-nek* ragjáról az alábbi magyarázatot nyújtja: „Aus dem hier Gesagten sehen wir, daß der Genitiv und Dativ immer gleiche Endungen haben, nähmlich: *nak* oder *nek*. Der Genitiv unterscheidet sich aber sogleich dadurch, daß auf ihn immer noch ein anderes Substantiv folget, welches dessen Eigenthum anzeigt und folglich die Eigenthums-Endung oder Affix der 3ten Person bey sich hat. Diese Affixe der dritten Person sind: für harte Wörter im Singular *a* oder *ja*, (sein, ihr), im plural *ai* oder *jai*, (*seine, ihre*); für weiche Wörter, *e* oder *je*, (sein, ihr), im plural *ei* oder *jei*, (*seine, ihre*)” (MÁRTON i. m. 16). S íme a példák: *A' Hertzegnek a' jószágá*, das Gut der Fürsten. *AZ órának a mutatója*, der Zeiger der Uhr. *A' Hertzegnek a jószágai*, die Güter des Fürsten. *A' kotsinak a kerekei*, die Räder des Wagens. *A' Hertzegeknek a' jószágá*, das Gut der Fürsten. *A' Hertzegeknek a' jószágai*, die Güter der Fürsten.”

A fejtegetésből, a feltüntetett birtokos személyragokból s a hozzájuk fűzött példamondatokból jól látható, hogy MÁRTON nem RÉVAI, hanem VERSEGHY nyomán halad a birtokos szerkezet leírásában. Részletesen foglalkozik azután az *-é* birtokjel használatának a problematikájával is. Többek közt így szól erről: „In den meisten ungarischen Grammatiken wird dieses *é* als Endung des Genitivs des Singulars sowohl als Plurals, aufgestellt: welcher Auctorität ich bisher ebenfalls in meinen kleinen Grammatiken der ungrischen [!] Sprache gefolgt bin. Allein nach sorgfältiger Prüfung habe ich mich überzeugt, daß es kein Genitiv sondern ein wahrer Nominativ ist [...]. Daher habe ich diesen Pseudo-Genitiv weggelassen, und an seine Stelle denjenigen Casus gesetzt, welcher dem deutschen Genitiv überall entspricht.” (I. m. 22.)

Mindezt még a következő megjegyzéssel egészíti ki: „Anmerkung. Auch der Verfasser der neuerfaßten ungarischen Sprachlehre (Hr. Franz Verseghy), hält dafür, daß dieses *é* ein Nominativ sey, und drückt sich darüber S. 46. folgendermassen aus:” (uo. 22—3, s következik az erre vonatkozó, általam is idézett rész VERSEGHY grammatikájából).

MÁRTON tehát azt mondja: mivel a legtöbb magyar grammatika az *-é* (birtokjele)-t minősítette a genitívusz ragjának, ezek tekintélyének hatására korábban kisebb nyelvtanban ezt az eljárást követte. (Így például magyar—német szótára 1807-ben kiadott kötetéhez csatolt „Kurzgefaßte Ungarische Grammatik” című nyelvtanában.) Vallomását azzal folytatja, hogy később, gondos vizsgálódás alapján győződött meg arról, hogy az *-é*-vel ellátott főnévi alak nem genitívusz, hanem valódi nominatívusz. Ezért ezt az álgenitívuszt kiküszöbölte a ragozásból, s helyébe azt az esetet tette, amely megfelelően kifejezi a német genitívuszt. Egyértelműen megállapítható, hogy MÁRTON okfejtésében VERSEGHY felfogása és elemzése jut érvényre (szó szerint is ebben: „ein wahrer Nominativ ist”), amelyet maga MÁRTON is alátámaszt, amikor jegyzetben idézi VERSEGHYnek a kérdésben kifejtett érvelését.

A deklináció négy esetét szervesen egészítik ki MÁRTON nyelvtanában a „Von den Postpositionen oder Nachwörter” című fejezetben az ún. elválaszthatatlan posztpozíciók sora:

„Unzertrennliche Postpositionen.

a. für harte Wörter.

b. für weiche Wörter.

1. ba,

be, in

2. ban

ben, in

3. ból,	ből, aus
4. ért	ért, für, wegen
5. hoz,	hez, höz, zu
6. ig,	ig, bis, bis zu
7. -n, an, on	-n, en, ön, auf
8. nak	nek, zu, dazu, dafür, gegen
9. nál	nél, bey
10. ra	re, auf
11. ról	ról, von (de)
12. tól	tól, von (a, ab)
13. val, al	vel, el, mit.” (I. m. 58.)

A deklináció esetragjaival együtt tehát MÁRTONnál is tizenhét a ragok száma, amelyek egy kivételével megegyeznek a VERSEGHY által felsoroltakkal.

5. A VERSEGHY és MÁRTON által kialakított névragozási rendszer eredményeit és tanulságait értékesítette a luccai herceg magyarnyelv-oktatója, DEÁKY ZSIGMOND „Grammatica ungherese ad uso deg’italiani” című, Rómában 1827-ben kiadott munkájában. (Hogy a szerzőnek kezéiggyében voltak Verseghy művei, arra nézve I. ÉDER ZOLTÁN, Ferenc Verseghy precursore della grammatica descrittiva ungherese. Padova, 1994. 10—1.)

DEÁKY az alaktani részben a deklinációnak három esetét tünteti föl: a nominatívuszt, a datívuszt és az akkuzatívuszt, elhagyva a genitívuszt, abból kiindulva, hogy az megegyezik a datívusszal. Erről, valamint a birtokos szerkezet használatáról a szintaxisban, a „Della sintassi de’nomi” című fejezetben egyebek közt a következőket adja elő: „Il genitivo con cui gl’italiani spiegano la dipendenza, il possedimento, ed il rapporto della parte all’intero, in ungherese si traduce col dativo; questo si permette al sostantivo principale, che si pone coll’affisso della terza persona, nel caso e numero che si esigge la costruzione, coll’ articolo o senza secondo che l’oggetto è o non è determinato. Così: il comando del re, si traduce: *a’ királynak a’ parancsa*; i palazzi del principe, *a’ herczegnek a’ palotái*; sento volentieri l’opinione de’ dotti, *örömet hallom a’ tudósoknak a’ vélekedését*; Apolline è stato il figlio di Giove e di Latona, *Apollo Jupiternek és Latonának a’ fia volt*.” (DEÁKY i. m. 121.) Továbbá: „Molto elegantemente si tralascia talora la desinenza del dativo al primo sostantivo ed allora si toglie pure l’articolo dell’altro sostantivo, così gli esempi precedenti più elegantemente si rendono in questa maniera: *a’ király, parancsa*; *a’ herczeg palotái*; *örömet hallom a’ tudósok vélekedését*; *Apollo Jupiter és Latona fia volt*.” (I. m. 122.)

A deklináció három esetének ragjait DEÁKY is a „Della posposizione” című fejezetben az ún. elválaszthatatlan posztpozíciók (posposizioni inseparabili), vagyis ragok sorával egészíti ki, tehát MÁRTON nyomán halad, de az általa felsoroltakat megtoldja még az *-ul*, *-ül*, *-kor* és *-ként*, *-kép* ragokkal (i. m. 32—3). A ragok, illetőleg esetek száma ezzel tizenkilencre növekszik.

6. Nagyjából ilyen előzmények után jutunk el a Magyar Tudós Társaság által kibocsátott munkákhoz. — Közülük is alapvető az első, az 1832-ben napvilágot látott, a „Magyar helyesírás’ [így!] és szóragsztás’ főbb szabályai” című, amely 1844-ig hét kiadást ért meg. A címben megjelölt tárgykörből a *névragsztás* vonja magára figyelmünket, amely a *declinatio* magyarításaként maga is VERSEGHY alkotása. A névragsztást, vagyis a főnévragsztást a „Név” című fejezet tartalmazza, amelynek bevezetésében az alábbiakat olvashatjuk: „A’ név’ értelme ragsztás által módosúl ’s határoztatik meg. A’ ragok min-

den szónál ugyan azok, 's csak a' nyelvben uralkodó hangrend szerint változnak mélylyé, vagy magassá a'millyen t.i. a' szó, melyhez ragaszthatnak."

E bevezetés után, rövid magyarázatok kíséretében, a ragok felsorolása következik, mégpedig az alábbi csoportosításban: *Személyragok* (vagyis a birtokos személyragok); *Helyragok*; *Különféle ragok*; *Független névhatározók* (azaz a névutók). A tulajdonképeni főnévragozás ragjai a *Helyragok* és a *Különféle ragok* cím alatt találhatók, a következőképpen:

„*Helyragok.*

Mély hangúak.	Magas hangúak.
1.) beható --- -ba.	1.) ---- -be.
2.) marasztaló --- -ban.	2.) ---- -ben.
3.) kiható --- -ból.	3.) ---- -ből.
4.) közelítő --- -hoz.	4.) ---- -hez. höz.
5.) határvető --- -ig.	5.) ---- -ig.
6.) állapító -on, n.	6.) ---- -en. ön.
7.) felható --- -ra.	7.) ---- -re.
8.) leható --- -ról.	8.) ---- -ről.
9.) távolító --- -tól.	9.) ---- -től.
10.) veszteglő --- -nál.	10.) ---- -nél.

Különféle ragok

Mély hangúak.	Magas hangúak.
1.) Független birtokos -é.	1.) -é.
2.) Mással álló birtokos -nak.	2.) -nek.
3.) Tulajdonító -nak.	3.) -nek.
4.) Szenvedő -at, -ot, -t	4.) -et, -öt, hangzó után -t.
5.) Okadó -ért.	5.) -ért.
6.) Segítő -val.	6.) -vel.
7.) Fordító -vá.	7.) -vé.
8.) Mutató -ül.	8.) -ül.
9.) Több [!] szám -ak, ok, k.	9.) -ek, -ök, hangzó után -k."

A fentiekben elének táruuló főnévragozás — igen kevés eltéréssel — kétségtelenül VERSEGHY rendszerén alapul. Az eltérések közt nyomban szembeszökő, hogy a Magyar Tudós Társaság — ebben a kiadványban és az általa közrebocsátott későbbi nyelvtani munkákban is — nem tud szabadulni az ún. (*független*) *birtokos -é* ragtól, annak ellenére, hogy a genitívusz *-nak/-nek* ragját mássalálló birtok, később *sajátító* terminussal felveszi. A *fordító -vá/-vé* és a *mutató -ul/-ül* ragokat VERSEGHY a Sprachlehrétől kezdve kihagyta, de ezek is szerepeltek Proludiumában *transformativus*, illetőleg *substitutivus* elnevezéssel.

A magyar szakszavak java része is VERSEGHY kezdeményeire megy vissza. A fentiek közül tíz megtalálható „Magyar Grammatiká”-jában, s csupán az alábbi öt esetben történtek változtatások: *helyezettő* > *marasztaló* (*-ban/-ben*); *határozó* > *határvető* (*-ig*); *fosztó* > *távolító* (*-tól/-től*); *melléklő* > *veszteglő* (*-nál/-nél*); *okmutató* > *okadó* (*-ért*).

Tekintettel arra, hogy a „Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai”-nak — PAIS DEZSŐ szavaival — „minden valószínűség szerint az »értelmi szerzője« Vörösmarty Mihály volt” (I. OK. 1953: 454 és MNyTK. 83. sz. 1953. 154), fokozott érdeklődéssel lapozzuk fel a nevével is jegyzett „Kurzgefaßte ungrische Sprachlehre für Deutsche” című kézikönyvét, amellyel a szerző a Magyar Tudós Társaság 1832. szeptember 7-i, III. nagygyűlésén „kedveskedik” az akadémiának (I. BRISITS FRIGYES, Vörösmarty Mihály és az Akadémia. Irodalomtörténeti Füzetek 59. sz. Bp., 1937. 36).

A főnévragozásban (a birtokos személyragok felsorolása után) itt is a ragoknak két csoportját különbözteti meg, de a német nyelv rendszeréhez igazodva az egyik csoportban azokat a ragokat tünteti fel, amelyeket a német nyelv végződéssel ad vissza, a másik csoportba pedig azokat a ragokat osztja, amelyeket a német prepozícióval fejez ki. A két táblázat ennek megfelelően így ölt testet:

„II. Tabelle der Suffixe,
die den deutschen Endungen entsprechen.

	Für tiefe Wörter.	Für hohe Wörter.
Besitzendung	1) é, 2) nak,	1) é. 2) nek.
Gebendung	nak	nek.
Leidensendung	at, ot, -t	et, öt, -t.

III. Tabelle der Suffixe,
die den Präpositionen der Deutschen entsprechen.

Für tiefe Wörter.	Für hohe Wörter.
1) ba,	1) be, in, mit der Leidensendung
2) ban,	2) ben, in, mit der Gebendung.
3) ból,	3) böl, aus.
4) ért,	4) ért, für, um, wegen.
5) hoz,	5) hez, höz, zu.
6) ig,	6) ig, bis, bis zu, mit der Gebendung.
7) ként,	7) ként, gleich, mit der Gebendung; statt, als.
8) kép,	8) kép, anstatt, als.
9) kor,	9) kor, Zeit bezeichend.
10) nál,	10) nél, bei.
11) on,	11) en, ön, an, auf, mit der Gebendung.
12) ra,	12) re, auf, mit der Leidensendung.
13) ról,	13)ről, von.
14) tól,	14) től, von.
15) ül,	15) ül, anstatt, als
16) val,	16) vel, mit.

Die Besitzendung é bildet mit dem Worte ein selbstständiges neues Wort, welches alle Suffixe, die zueignenden ausgenommen, annimt. Es hat eine doppelte Mehrzahl, nemlich mit *k* und *i*.”

Ez a rendszerezés továbbra is VERSEGGY koncepcióját követi. Az ő alapvető tételét visszahangozza az első csoport ragjai után tett azon megjegyzés, hogy az -é birtokjellel ellátott főnévi alak további ragokat vehet fel. Az ő sok esetű rendszerét fejleszti tovább a második csoportban a ragok számának szaporításával. (Köztük, ne felejtjük, a -ként, -kép, -kor, -ul/-ül ragok már DEÁKY grammatikájában előfordultak.) A „Beispiele der Abendänderung” című példatárban a második csoportot kiegészíti még 17. számú esetként a -vá/-vé raggal is. A főnévragozás eseteinek száma VÖRÖSMARTY nyelvtanában tehát húszra növekszik.

1832-ben megjelent még egy nyelvtan, NAGY NEPOMUKI JÁNOSÉ, „Grammatica linguae Hungaricae” címmel, amely szorosan történetünkhöz tartozik. A szombathelyi kispap, akit Bitnitz Lajos és Szalay Imre vezetett be a magyar nyelvészeti ismeretekbe, teológiai tanulmányait a pesti központi papneveldeben folytatta, ahol nem magyar ajkú növendék-

társainak magyaroztatásával bízták meg (SZINNYEI, Mír. 9: 634). Ennek eredményeképp született meg latin nyelvű grammatikája.

A huszonhárom éves szerző munkája előszavában elmondja, hogy ismeri Verseggy, Révai, Benyák műveit, de nem találván ezeket alkalmasnak a klerikusok tanítására, írta meg számukra nyelvtanát. Tekintettel fiatal korára — így folytatja —, hogy ne essen a hibák szakadékába, mesterül Révai Miklóst választotta: ám mégsem oly vakon követte őt, hogy egyes kérdésekben olykor ne merészkedett volna eltérni tőle. (Az eredetiben: „Memor vero Juvenilis aetatis, me absque Duce in abyssum errorum inciderim, Magistrum mihi seligendum statui Doctissimum prae laudatum Nicolaum Révai; nec tamen eum in coeae [olv.: caeae] secutus sum, ut ne latum quidem unquam discedere praesumerem.” (I. m. Praefatio. sztl. 1.) Mondanunk sem kell, hogy épp a főnévragozásban merészkedett eltérni választott mesterétől.

A „De inflexione nominum per numeros et casus” című fejezetben négy esetet különböztet meg: a nominatívuszt, a genitívuszt (-é raggal), a datívuszt és az ablatívuszt. Szervesen egészíti ki ezeket az eseteket a „De postpositionibus” című fejezetben, VERSEGGY vonalát követve, a postpositiones inseparabiles esetragjai; ezek közt, miként Vörösmartynál, a mutatívus -vá/-vé és a substitutívus -úl/-ül ragja is szerepel. Ami a genitívusz ragját illeti, az -é birtokjel mellett munkája „Syntaxis” című részében tárgyalja a -nak/-nek ragot mint a datívusznak birtokos jelzőként alkalmazott ragját.

7. A Magyar Tudós Társaság nyelvtanának előmunkálatai között fontos helyet foglal el az 1843-ban közrebocsátott „A' magyar szókötés” főbb szabályai” című, amelynek létrejöttében VÖRÖSMARTYNAK kezdeményező és közreműködő szerepe volt (I. VISZOTA: MNy. 1911: 433—5). Ám a Szókötés alapszövegének kidolgozását teljes egészében NAGY [NEPOMUKI] JÁNOS végezte el.

NAGY JÁNOST 1833-ban az akadémia nyelvtudományi osztályának vidéki levelező tagjává választották (SZINNYEI, Mír. 9: 635), majd bevonták a Szókötés munkálatainak előkészületeibe. A Szókötés ugyanis kollektív munkának indult. Az egyes fejezetek megírására CZUCZOR GERGELY, FÁBIÁN GÁBOR, NAGY JÁNOS és VÖRÖSMARTY MIHÁLY vállalkozott. A közös munkálkodás során azonban meglepő fordulat következett be, amikor az osztály 1842. április 25-i ülésén felolvasták Nagy János levelét, amelyben közölte, hogy nemcsak a neki kiosztott részt dolgozta ki, hanem összeállította az egész szókötést. Nagy János kéziratát ezután Czuczor, Fábíán és Vörösmarty vizsgálta meg, s fűzött hozzá megjegyzéseket, helyesbítéseket és javításokat, s így jött létre a kötet végleges formája. (L. részletesen TÖZSÉR ÁGNES, Szemelvények a Magyar Tudós Társaság nyelvészeti működéséből 1831 és 1848 között. Egyetemi Könyvtár, Bp., 1988. 20—3.)

Az alcíme szerint „A' Magyar Tudós Társaság' külön használatára” összeállított Szókötés (vagyis mondattan) a „Névrágok” című fejezetben, immár nem táblázatos, hanem szöveges formában, részletesen leírja a főnévragozást, s a következő ragokat, illetőleg eseteket tárgyalja (41—90): 1. Többes: *ak, ok, ek, ök, k*. | 2. Birtokos: *é*. | 3. Sajátító: *nak, nek*. | 4. Tulajdonító: *nak, nek*. | 5. Tárgeeset: *at, ot, et, öt, t*. | 6. Okadó: *ért*. | 7. Segítő: *val, vel*. | 8. Fordító: *vá, vé*. | 9. Mutató: *ül, ül*. | 10. Beható: *ba, be*. | 11. Marasztaló: *ban, ben*. | 12. Kiható: *ből,ből*. | 13. Közelítő: *hez, hoz, höz*. | 14. Határvető: *ig*. | 15. Állapító: *en, on, ön, n*. | 16. Felható vagy irányzó: *ra, re*. | 17. Leható vagy visszaírányzó: *ról,ről*. | 18. Távolító: *tól, től*. | 19. Veszteglő: *nál, nél*. | 20. Hasonlító: *képen, kép, ként*. | 21. Tömegesítő: *astul, estül, ostul, östül*. | 22. Osztó: *enként, onként, önként*. | 23. Időrag: *kor*.

Amint látható — ha eltekintünk is az 1. szám alatt feltüntetett többes számtól — a Szókötésben az esetek száma a tömegesítő és az osztó kategória felvételével, huszonkettőre növekedett.

„A’ magyar nyelv’ rendszere” című, 1846-ban megjelent akadémiai nyelvtan a főnévragozásban a Szókötés leírását veszi alapul, de az esetragokat új osztályozásban adja elő, mégpedig a következőképpen (vö. 155—64): „A) EGYSZERŰ RAGOK | BELVISZONY-RAGOK | 1. Birtokos *é* | 2. Sajátító *nak, nek* | 3. Tulajdonító *nak, nek* | 4. Tárgyeset *at, ot, t; et, öt, t* || HELYVISZONY-RAGOK | E’ kérdésre: *hol?* | 1. Marasztaló *ban, ben* | 2. Állapító *on, n; én, ön, n* | 3. Veszteglő *nál, nél* | E’ kérdésre: *hová?* | 1. Beható *ba, be* | 2. Felható *ra, re* | 3. Közelítő *hoz, hez, höz* | E’ kérdésre: *honnan?* | 1. Kiható *ból, ből* | 2. Leható *ról, ről* | 3. Távolító *tól, től* | E’ kérdésre: *meddig?* | Határvető: *ig* || KÜLÖNFÉLE NÉVRAGOK | 1. Okadó *ért* | 2. Segítő *val, vel* | 3. Fordító *vá, vé* | 4. Mutató *úl, ül* | 5. Hasonlító *ént, ként, kép* | 6. Időrag: *kor* — B) ÖSSZETETT RAGOK | 1. Osztó *anként, onként; enként, énként, önként* | 2. Tömegesítő *astúl, ostúl; estül, éstül, östül*.”

8. Az előadottakat igen röviden összegezhetjük. VÖRÖSMARTY, akadémiai nyelvtani munkássága során, kezdettől fogva RÉVAI rendszere mellett foglalt állást. 1831. február 23-án a Magyar Tudós Társasághoz beterjesztett véleményében a nyelvtan kidolgozására nézve többek közt az alábbiakat adta elő: „Határozottassanak meg az orthographia és a nyelv úgy nevezett paradigmáji, vagyis a név- és különösen az igeragasztás s lehető pontossággal jeleltessenek ki. Ezek, mint a nyelvnek örökös és változhatatlan törvényei Révai tanítása szerint többnyire minden írótól el lévén fogadva, [...] megállapíthatók...” (idézi BRISITS i. m. 1937. 37).

VÖRÖSMARTY tehát Révai örökséből „különösen” az igeragozás rendszerét akarta megőrizni. A névragozásban viszont Révainak egy korábbi stádiumot képviselő, kevés esetű deklinációja helyett VERSEGHYnek a magyar névragozás leírására alkalmasabb, sok esetű rendszerét vette át.

A VERSEGHY által kezdeményezett, MÁRTON és DEÁKY által alkalmazott, majd VÖRÖSMARTY és NAGY JÁNOS közreműködésével a Magyar Tudós Társaság nyelvtani munkáiban továbbfejlesztett névragozási rendszer az első akadémiai nyelvtanban kapott végleges formát.

Tanulságos lenne nyomon követni VERSEGHY névragozási rendszerének további sorát. Ez azonban már egy másik előadás tárgya.

ÉDER ZOLTÁN

Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez

1. H. TÓTH TIBOR nemrégiben egy a magyar igenemekkel foglalkozó hosszabb tanulmányban tette közzé kandidátusi értekezésének egyes eredményeit (A magyar igenemek kérdéséhez: MNy. 1996: 269—86 és 415—39). Ebben nagyrészt „a magyar igenemfelosztás újabb eredményeinek elemzésével” próbál „alapvető elméleti, elvi és módszertani kérdéseket tisztázni”, s elsősorban a KÁROLY SÁNDOR-féle felosztás (vö. A magyar intranszitiv-tranzitiv igeeképzők: ÁNyT. 5 [1967]: 189—218) „belső logikai szerkezetét” igyekszik pontosabbá tenni és újradefiniálni, sőt megpróbálkozik az igenemrendszer történeti fejlődésének fölvezetésével is. Mivel dolgozata olyan kérdéseket is érint, amelyekkel magam is sokat foglalkoztam, sőt több helyen hivatkozik is egyik tanulmányomra, szeretnék most néhány megjegyzést fűzni állításaihoz. Elsősorban munkájának egy na-

gyobb részére koncentrálnék: a III/2. pont alatt található, a KÁROLY-féle felosztás „problémátípusait” bemutató részre.

2. Egyetértek H. TÓTH TIBORral abban, hogy „KÁROLY SÁNDOR tanulmánya, mely »A magyar intranszítív-transzítív igeeképzők« címet viseli, modern szemléletű és rendkívüli jelentőségű tanulmány”. Éppen ezért magam is ebből indultam ki egy írásomban, amelyben az igenemek és az ige valenciája által meghatározott mondatformák összefüggéseit vizsgáltam (Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen: Finnisch-ugrische Forschungen 50: 125—46). Ez ugyan egészen más céllal készült, mint H. TÓTH dolgozata, hiszen nem a KÁROLY-féle rendszer belső ellentmondásait akarta feltárni, hanem akkoriban készülő nyelvtörténeti témájú kandidátusi értekezésem (A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései (a Münchener Kódex Máté-evangéliumából készített igazságtárral szemlélve). Studia Uralo-Altaica. Supplementum 5. Szeged, 1996.) „leíró melléktermékeként” jött inkább létre, jóllehet egy helyen én is módosítottam KÁROLY SÁNDOR rendszerét. Ezzel együtt nem elemeztem olyan mélyrehatóan a rendszer „belső ellentmondásait”, mint azt H. TÓTH teszi. Kérdés azonban, valóban olyan ellentmondásos-e a rendszer, ahogyan azt H. TÓTH TIBOR állítja.

Kiindulópontként H. TÓTH elfogadja KÁROLY rendszerét azzal a csekély módosítással, amelyet E. ABAFFY ERZSÉBET javasolt (A műveltető igékről I. MNy. 1977: 9—19), azaz, hogy a direkt és indirekt tárgyú műveltetők csoportján belül is kauzatív és fakatív csoportot különítsünk el (indirekt tárgyú fakatív: *ásat, hozat vkivel vmit*; indirekt tárgyú kauzatív: *érezet, sejtet vkivel vmit*; direkt tárgyú fakatív: *futtat vkit*; direkt tárgyú kauzatív: *éget vmit*). Megemlíti még, hogy az ő kutatásaival „párhuzamosan, de attól függetlenül” én is változtattam némileg KÁROLY rendszerén (erről később részletesebben).

KÁROLY igenemfelosztása az alany kihatásának fokozataira építve folyamatosan halad a passzív igéktől, melyeket szerinte a tranzitivitás teljes hiánya jelez (i. m. 194—6) a tiszta tranzítív igék felé, közben minden típusa egy fokkal „tranzitívabb” az előzőnél, természetesen nem a tranzitivitás hagyományosabb értelmezésének (az accusativusi bővítmény felvételére való képesség) megfelelően, hanem GUHMANN nyomán egy centrifugális—centripetális oppozícióról beszélve abban az értelemben, hogy „az igei cselekvés vagy kifelé irányul az alanytól (tranzitivitás), vagy kívülről irányul az alany felé (passzív jelentés)”. Ebben a vonatkozásban H. TÓTH véleményem szerint némiképp félreérti KÁROLYt (vagy csak rosszul fogalmaz?). Szerinte ugyanis KÁROLY a „centrifugális jelleg és a hagyományosan értelmezett tranzitivitás (tárggyal való bővíthetőség) fogalmát azonosnak találja” (én emeltem ki — F. T.) s ezt a kellően meg nem indokolt összekapcsolást a rendszerezés támadható, bizonytalan pontjának tartja (H. TÓTH: 273). Én egészen mást olvastam ki KÁROLY tanulmányából (i. m. 194): „A »tranzitivitás fokozatai« kifejezésben a tranzitivitás természetesen nem az accusativusi tárgyi bővítmény felvételére való képességet jelenti. Ilyen szempontból a tranzitivitásnak nem lehetnek fokozatai. Olyan fogalomról van itt szó, amelyet a dolgozatomban elején említett centrifugális és centripetális kifejezések talán jobban éreztetnek. A fokozatokat a tranzítív, objektális és kiható kifejezésekkel mint a tranzitivitást, centrifugális voltot egyre szélesebb, tágabb értelemben képviselő elnevezésekkel jelölöm. A nyelvtan más területeiről is tudom, hogy például a *gondol valamit* és a *gondol valamire* centrifugálisságuk szempontjából rokonok. A visszaható igében Riedl Szende is érezte a kifelé irányulást, ezért nevezte tárgyi igének, másokkal együtt.”

Szintén KÁROLY félreértésének tartom H. TÓTH következő megjegyzését: „Elgondolkodtató továbbá KÁROLYnak az a módszertani lépése is, hogy a cselekvő igék hagyományos táborát már előre szétválasztja tranzítív és intranszítív csoportra. Ez azért támad-

ható logikailag, mert előzőleg hangsúlyozza, hogy a hagyományos igenemi csoportokat a tranzitivitás szerinti osztás nem metszi (halmazelméleti értelemben). Ha nem metszi őket — kérdezhetjük —, akkor miért metszi ketté a cselekvők csoportját ez a felosztás? Így nyilvánvalóan máris megváltoztattunk egy hagyományos igenemi kategóriát, s a cselekvőknek nevezett csoport tagjai ezentúl már nem együtt szerepelnek. E pontban is támaszthatunk tehát jogosnak látszó ellenvetéseket” (i. m. 273).

A gondot itt véleményem szerint az jelenti, hogy H. TÓTH nem eléggé pontosan idézi KÁROLYt. Amire hivatkozik, az a KÁROLY tanulmányának 190. lapján található lábjegyzet, amelyben KÁROLY előbb az igék háromféle osztályozására utal (akcióminőség szerint, igenem szerint, az igei cselekvés lehetősége vagy képessége szerint), majd felteszi a kérdést, „hogyan viszonyítható az említett osztályozásához a tranzitív — intranszitív igékre való felosztás. Ez külön felosztási alap? Tegyük fel, hogy igen. Ebben az esetben először osztályozzuk az igéket igenem szerint, mondjuk azokra az osztályokra, amelyeket nyelvtanaink általában nyilvántartanak: cselekvő, szenvedő, műveltető és visszaható igék. A cselekvőket itt mindjárt ajánlatos lesz két részre osztani: cselekvő tranzitív és cselekvő intranszitív igékre [...] Másodszor osszuk fel az igéket tranzitív és intranszitív igékre. Itt az osztályozás alapja az a szintaktikai szerep, hogy állhat-e az ige mellett accusativusi tárgy vagy nem. Világos, hogy ez a felosztás olyan részosztályokat ad, amelyek sohasem metszik (halmazelméleti értelemben) az igenem részosztályait. A szenvedő s a visszaható ige mindig intranszitív, a műveltető mindig tranzitív. Ez azt jelenti, hogy a szóban forgó két felosztási alap egyesíthető” (KÁROLY: 190). Azt hiszem, az idézetből is látszik, hogy ez nem KÁROLY végleges véleménye, hanem éppen a saját igenemfelosztásának jogosultságát igyekszik alátámasztani azáltal, hogy a korábbi, hagyományos felosztások bizonyos belső ellentmondására próbál rávilágítani. (KÁROLY saját igenem-felosztásában ugyan használja a tranzitív terminust, de beleilleszté ezt a felosztás alapjául szolgáló, a tranzitivitás fokozatait, azaz az ige centrifugális voltát [l. fentebb] megtestesítő sorba.) Véleményem szerint tehát H. TÓTH itt KÁROLY bevezető, a korábbi szakirodalomtól idéző, azzal némiképp vitázó gondolatait mint a szerző végleges felfogását értelmezi, s nem veszi észre, hogy néhány lappal később kiderül, hogy KÁROLYnak is más ezekről a kérdésekről a véleménye.

3. H. TÓTH ezután egyes igék konkrét elemzésén keresztül igyekszik bizonyítani, hogy „a KÁROLY által fölvázolt igenemfelosztás hordoz bizonyos megoldatlan, tisztázatlan elemeket” (i. m. 274). A rendszer problémátípusainak nevezi ezeket az eseteket, mivel szerinte gyakran egy-egy ige a KÁROLY-féle igenemfelosztás alosztályai közül egyszerre több helyre is besorolható. Kérdés formájú alcímekben, saját szóhasználata szerint is „provokatíván” fogalmazza meg az egyes alapkérdéseket, amelyeket korábban, a NySz. bizonyos igéinek vizsgálata kapcsán megfogalmazódtak benne.

A) H. TÓTH első kérdése ez: Mediális és intranszitív kiható, mediális és tiszta tranzitív egyszerre? Mivel ezek egymást kizáró csoportok, a kérdésre a válasz *nem* lenne, ám H. TÓTH véleménye szerint egyes igék (*bővelkedik* vmi vmiben, *elálmélkodik* vki vmin [*elálmélkodik* vmit]) esetében „nem lehet kizárólagosan az egyik csoportot érvényre juttatni. Példáink tehát jól illeszkednek a mediálisok közé, hiszen sokszor bővítmény nélkül is előfordulnak: *bővelkedik* (vmi!), *elálmélkodik* (vki). Illeszkednek viszont igéink az intranszitív kiható csoportba is, hiszen úgy határozza meg őket KÁROLY, hogy »ezeknél határozói vonzat pótolja a tárgyesetet«, s ilyen példákat hoz: *csodálkodik* vmin, *segít* vkin, *emlékszik* vmire stb. Jól látható például, hogy a *csodálkodik* ige [...] éppoly mediális, mint az *elálmélkodik*. S a példákat a magyar nyelv igéinek egész sorával egészíthetjük ki (vö. *szenved* vmitől/vmit, *függ* vmitől, *fél* vmitől, *mereng* vmin stb.).

Míg tehát az intranszítív kiható az aktív részleg előkelő helyén áll, azt látjuk, hogy számos esetben a nem aktív mediálisok csoportjával esik egybe. Ezt az ellentmondást csak úgy oldhatjuk föl, ha az i. k. (= intranszítív kiható) kategóriát tiszta alaktani besorolásnak értelmezzük (azaz nem tulajdonítunk neki kihatás tekintetében semmilyen lényegi sajátsgot, pusztán szintaktikai tranzitivitásról beszélhetünk [...]) Úgy is megfogalmazható mindez, hogy a KÁROLY-féle rendszerbe a fenti igék nem sorolhatók be. A vázolt ellentmondás abból adódik, hogy a rendszerben a mediálisok alanyai még nem aktívakként vannak jellemezve, s a kihatás csak az aktív részlegen belül jelenik meg. Ezzel a rendszer figyelmen kívül hagyja azt a fontos tényt, hogy a kihatás nem feltételezi az alany aktivitását, illetőleg másik oldalról közelítve: ha a kihatáson az alany szintaktikai viszonyokban megvalósuló centrifugalitását értjük, akkor a mediális is kiható kellene hogy legyen, mivel vonzatos példákat is idéz a szerző, s ez kihatónak minősül ilyen értelemben” (H. TÓTH: 274).

Egyelőre megszakítom H. TÓTH gondolatmenetének idézését, hiszen már eddig is számos olyan pontatlanságot, illetve félreértést találhatunk, amelyekre rá kell mutatnom. A fő probléma véleményem szerint az, hogy H. TÓTH mintha elsősorban formai kritériumok alapján próbálná meghatározni az egyes igenemeket, jöllehet inkább funkcionális-szemantikai kategóriák ezek. Nem véletlen, hogy a tematikus szerepeket szokás felhasználni a jellemzésükre. Később ugyan H. TÓTH is így jár el: miután rámutatott a KÁROLY-féle rendszerezés általa sebezhetőnek vélt pontjaira, a maga rendszerének megalkotásához, illetve a korábbi rendszer újradefiniálásához már használ esetgrammatikai kategóriákat és megkülönböztető szemantikai jegyeket is (i. m. 279–85). KÁROLY bírálata során azonban véleményem szerint olyan formális kritériumokat ragad ki annak rendszeréből, amelyeket KÁROLY maga nem használ fel az igenemek meghatározása során. Ő is elsősorban szemantikai oldalról közelíti meg az egyes igenemeket, legfőljebb megadja azt is, hogy az egyes kategóriák jellemző bővítményei milyen szintaktikai „köntösben” szoktak megjelenni. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy valamely ige mediális lehetne attól, hogy „sokszor bővítmény nélkül is előfordul” (H. TÓTH: 274). Véleményem szerint ugyan a *bővelkedik* igéről állíthatjuk, hogy mediális értelmű, hiszen egyfajta állapotban létet fejez inkább ki, mintsem cselekvést, alanyát sem tartanám semmiképpen Ágensnek, hanem Patiensnek, de talán még inkább Jellemzettnek (vö. KOMLÓSY ANDRÁS, Régeensek és vonzatok. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Bp., 1992. 360). Nem a klasszikus, állapotváltozást kifejező mediális igék közé tartozik ugyan igénk, ám kétségkívül a mediálisához áll a legközelebb. De nem azért mediális, mert gyakran előfordul bővítmény (mármint második bővítmény) nélkül. Ha ugyanis ez döntene, akkor mediálisnak tarthatnánk pl. a tiszta tranzitív igék közül azokat is, amelyeknek egyik szokásos vonzata mintegy jelentéstapadással felszívódik az igébe, s az ige magában is ugyanezt kezdi jelenteni (*mos, mosogat, törölget* stb.). Nyilván ezeknek a bővítményeknek a felszívódása fokozza ezekben az igékben az intranszítív jelleget, ettől azonban ezek az igék még kihatók, sőt tranzitívak maradnak, csak bizonyos bővítményeik fakultatív vonzattá válnak. (Azonban az is nagyon érdekes, hogy minden más esetben kötelező mellettük a tárgyi bővítmény megjelenése: pl. *ablakot mos, mossa a hátát, port törölget*).

Még kevésbé mondanám azt, hogy a *bővelkedik* vagy az *elálmélkodik* ige „illeszkedik az intranszítív kiható csoportba is, hiszen úgy határozza meg őket KÁROLY, hogy »ezenél határozói vonzat pótolja a tárgyesetet«” (H. TÓTH: 274). Ha már meghatározásról beszélünk, akkor inkább KÁROLYnak azt a megállapítását kellett volna H. TÓTHnak idéznie, hogy „Az objektális igék másik csoportját a kiható igék képezik. Itt már külső tárgyra való ráirányulással van dolgunk” (KÁROLY: 195). Ebből is látszik, hogy KÁROLYnál a szemantikai oldal dominál, azaz a kihatás szempontjából a külső tárgyra való ráirányulás a döntő,

ennek csupán kísérőjelensége az, hogy a ráirányulás objektumát ennél a típusnál tárgyi helyett határozói vonzat fejezi ki. Csakhogy ez a határozói vonzat nem lehet akármilyen, hanem valami olyat kell jelölnie, amire az adott cselekvés irányul. Szerintem ugyanis nem igaz az, hogy „a kihatás nem feltételezi az alany aktivitását” (H. TÓTH: 274). Igenis feltételezi. Ezért elfogadom, hogy a *segít vkin* intranszitiv kiható ige (ezt bizonyítja a *segít vkit* változat megléte is), de már nem tartom egyértelműen kihatónak KÁROLY példái közül sem a *csodálkodik* vagy az *emlékszik* igéket. Ezeknek az esetében azonban különféle értelmezések is elképzelhetők, nagy különbség van ugyanis atekintetben, hogy vajon véletlenszerű eseményről vagy szándékos cselekvésről van-e szó.

Lássunk két példát: a) *Igen, most már emlékszem, hogy is történt a dolog.* — b) *Emlékezz ember, hogy porból vagy és porrá leszel!* Az első esetben inkább mediálisnak mondanám az *emlékszik* igét, hiszen arról van szó, hogy az *Experiens* tematikus szerepű alanynak *eszébe jut* valami. Ez utóbbi kifejezés egyértelműen történést fejez ki, tehát mediális jelentésű frazémáról van szó. Az *emlékszik* ugyan nem tökéletes szinonimája ennek, valamivel erősebb benne a kiható jelleg, ám mégis inkább eseményről, s nem cselekvésről van szó. A második mondatban viszont egyértelműen mentális cselekvést fejez ki az ige, a jelentése is más, mint az elsőben: *juttasd eszedbe, idézd eszedbe, gondold rá* stb. Már maga a felszólító mód is mutatja, hogy itt nem mediális igével van dolgunk. — Hogy mennyire nem a tárgy helyébe lépő határozói vonzat dönti el medialitás vagy kihatás kérdését, arra álljon itt néhány példa saját nyelvtörténeti vizsgálataimból is. Például gyakorlatilag azonos vonzatstruktúrát mutat a *megemlékezik vmiről* és az *elfeledkezik vmiről* ige, ugyanakkor az első esetében kétségkívül az intranszitiv kiható igék csoportjába sorolható cselekvő ígéről van szó (kb. 'emlékezetébe idéz vmit'), a második viszont — bár itt is érezhető némi kiható jelleg (vö. *elfelejt vmit*) — inkább a mediális igék csoportjához áll közel, hiszen történést fejez ki. E. ABAFFY ERZSÉBETnek a mediális igékről írott tanulmánya a cselekvő igékkel rokonságot tartó mediálisok esetében a *szándéktalanság* kritériumát tartja döntőnek, azaz: a mediális igék alanya „nem szándékosan cselekszik, hanem akaratától függetlenül történik vele valami” (E. ABAFFY: A mediális igékről: MNy. 1978: 291). E tekintetben itt kétségkívül mediális ígéről van szó. Ezt támasztja alá talán az is, hogy az ige tranzitív változata esetében végrehajtható „imperatív teszt” (i. m. 290) csak szándékosságot feltételezve működik: *Felejtsd el a történeteket!* 'Verd ki a fejedből őket!'; de nem igazán mondhatjuk, hogy *Felejts el bevásárolni!*, vagy ha ez mégis bekövetkezik, akkor az mégsem igazán cselekvés, hanem történes.

Ugyanakkor például kétségtelen, hogy a *meg/ijed* esetében történést kifejező mediális igével van dolgunk, a mellette fakultatívan álló *-TÓL* ragos bővítmény pedig az ilyen igék mellett megszokott, Kauzátor tematikus szerepű vonzat. A *fél és félemik* igék esetében is hasonló a helyzet, mégis ezek már egy lépéssel közelebb állnak a cselekvőkhöz. Ennek illusztrálására álljon itt a Münchener Kódexből két példa: Mt 14:30: „Latuā ke· a· nag žlèt̃ felemec — *Videns vero ventum validum timuit*” | Mt 21:26: „*fēlqnc* a· gōlekežt̃ōl me2t mēd val'lac uala lano(̃t mēt pphetat — *timemus turbam; omnes enim habebant lo-hannem sicut prophetam.*”

Ezek a példák is mutatják, mennyire igaza van E. ABAFFY ERZSÉBETnek, amikor azt írja (A tranzitív és intranszitiv igékről: MNy. 1972: 190), hogy „az igék megfelelő igenembe való sorolása nem történhetik meg anélkül, hogy az ige pontos jelentését, illetőleg aktuális használatát előbb a szövegösszefüggés alapján meg ne állapítanók”. Az első esetben ugyanis inkább mediális, a másodikban inkább cselekvő (intranszitiv kiható) ígéről van szó. Hogy a *fél* valóban kifejezhet bizonyos fokig cselekvést is, azt talán — a latinhoz való erős kötődése ellenére is — bizonyítja a következő adat: Mt 1:20: „Io[eph

dauidnac fia ne akáih *felned* mariat te fêle[egedèt hoziad vènnèd — *Ioseph fili David, noli timere accipere Mariam coniugem tuam.*”

Itt az *akar* segédige véleményem szerint erősíti az igében a ’cselekvés’ értelmet, hiszen amit akarunk, azt cselekedjük, nem pedig megtörténik velünk. A segédige ugyan ebben a példában egyértelműen a latin szolgai követése miatt jelentkezik (*nolo < non v. ne volo*), ám a mai fordítás is amellett szól, hogy a *fél* itt cselekvő (kiható) értelmű: *József, Dávid fia, ne félj attól, hogy feleségül vedd Máriát* (Újszövetségi Szentírás. Görög eredetiből fordította és magyarázta P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik. Róma, 1982. 13). Éppen a fentebb említett „imperatív teszt” alapján állíthatjuk, hogy nem mediális értelmű itt az ige. Ha pedig ez így van, akkor el kell gondolkodnunk azon is, valóban csak latin nyelvi hatásról lehet-e szó a *fél* tranzitív használata esetén, nem lehet-e, hogy esetleg az intranszitiv kiható használat analógiás hatásával is számolhatunk: Mt 21:46: „*felec* a- gô-lêkezéteket me2t mikent pphetat val’acuala qtèt — *timuerunt turbas, quoniam sicut propheta eum habebant.*”

Ha ehhez még hozzávesszük az *őrizkedik* igét is, még jobban láthatjuk, hogy a tranzitivságnak valóban vannak fokozatai. Míg ugyanis a *meg/íjed* egyértelműen történést, a *fél* és a *félemik* — kontextustól függően — részben történést, részben cselekvést fejez ki, ez már — bár szemantikai tartalma közel áll a *fél* jelentéséhez — egyértelműen cselekvő ige, hiszen szándékosságot fejez ki, s erősebb benne a kiható jelleg is, például: Mt 16:11: „*qizkeggêtec* a- leualtacnak a- {aduceo {ocnac koua{itol.”

Visszatérve tehát H. TÓTH példáihoz, véleményem szerint nem tarthatjuk kihatónak sem a *bővelkedik*, sem az *elálmélkodik* igét, akkor sem, ha van határozói bővítőmennyük, akkor sem, ha nincs (a *bővelkedik*-nél a hiány latin hatás is lehet, az *elálmélkodik*-nál az intranszitiv jelleg erősítője. De: *Péter hízik a sok édességtől — Az édesség hizlalja Pétert.* | *Károly elcsodálkozott Péter kövérségén — Péter kövérsége bámulatba ejtette Károlyt.* (Kauzátor-szerű.) H. TÓTH a fentihez (mediális — intranszitiv kiható egyszerre?) hasonló, de sokkal élesebb ellentmondásnak tartja azt is, amikor a tiszta tranzitív, tehát a kihatás maximumát megtestesítő csoportba beillő ige egyben megfelel a mediális kritériumának is (*elálmélkodik vmit, érez vmit, elszenved vmit* stb.). Ezen a ponton rám is vonatkozik (i. m. 275): „FORGÁCS TAMÁS saját felosztásában ezt az ellentmondást nem küszöböli ki, hiszen az intranszitiv-objektal és a tranzitiv-objektal kategóriája esetében az alany számára csak Ágnes tematikus szerepet jelöl ki [...] Ezzel a tiszta tranzitív és az intranszitiv kiható csoportból kirekeszti a Patiens típusú alany lehetőségét, egyedül a mediális számára engedve meg ezt, amely viszont sosem lehet tárgyvonozatos, de határozói vonozatos is ritkán (FORGÁCS i. m. 142)”.

Azt hiszem, a fentebb írottak figyelembevételével belátható, miért nem küszöbölttem ki ezt a látszólagos ellentmondást: szerintem ugyanis az igenemeket a jelentés oldaláról, s nem a formai oldalról kell meghatározni. Nem az dönti ugyanis el az igenem-besorolást, milyen: tárgyi vagy határozói bővítőmennyé van az igének (esetleg az alanyon kívül nincs is más bővítőmennyé), hanem a jelentés, illetve annak bizonyos aspektusai, például a szándéktalanság mozzanata (l. E. ABAFFY idézett véleményét is). Véleményem szerint a kiható jelleghez igenis hozzátartozik az alany szándékolt aktivitása, mint ahogy a mediális jelleghez a ráhatottság mellett a szándéktalanság is. Ha ez utóbbi két feltétel megvan, akkor akár tárgyi bővítőmenny jelenléte esetén is mediálisnak tartok egy igét, pl. *Péter egyszer csak orrfacsaró büzt érzett*, viszont az *Érezd a virágok bódító illatát!* mondatban kihatónak, sőt tranzitivnak tartom az igét. Akkori véleményemet legfeljebb annyiban pontosítanám, hogy nemcsak Patiens, hanem pl. Experiens (*vki elálmélkodik vmin*), sőt akár Jellemzett (*A föld bővelkedik /= gazdag/ ásványkincsekben*) típusú bővítőmennyt is el tudok képzelni mediális igék mellett, viszont a tranzitív, illetve az intranszitiv kiható csoport

esetében ma sem tudok elképzelni Patiens típusú bővítményt. (Ugyanakkor annyiban kiigazítanám a H. TÓTH TIBOR által írottakat, hogy Patiens típusú alanyt az említett cikkben — értelemszerűen — a passzív igék mellett is megadok, nem pusztán a mediálisak mellett.)

B) H. TÓTH következő problémátípusa ez: mediális — intranszítív kiható és passzív egyszerre? Ebben a részben leginkább KÁROLY rendszerének azt az ellentmondását igyekszik kidomborítani, hogy a passzív ige és a tiszta tranzitív ige a rendszer két végpontja KÁROLYnál (a tranzitivitás teljes hiánya kontra teljes tranzitivitás), holott a passzív ige a tiszta tranzitív transzformja. „Ha tehát alakilag értelmezzük a szenvedő osztály fogalmát, akkor az *-ATIK*, *-TATIK* képzős igékhez jutunk, s ellentmondásba kerülünk, hiszen a passzívnak a kihatás legalsó fokán kell elhelyezkednie. Ha ezt az alany centrifugalitásának, kihatásának hiányára értjük, akkor viszont nem világos, hogy mi a különbség az *íratik* és mondjuk a *beázik* vmivel vagy a *betelik* vmivel (NySz.), *belepirul*, *beleizzad* vmibe között. Pusztán intuitív alapon is könnyen belátható, hogy a különbség a valóság-beli hatásviszonyt megindító tényező aktivitásában, élő vagy élettelen voltának eltéréseben van (vki *ír* valamit, vmi/vki *megölt*, *beáztat* valamit stb.); ez a szempont viszont nem jelenik meg rendező elvként a rendszerben” (H. TÓTH: 275). A továbbiakban H. TÓTH — saját véleményének alátámasztására — idézi H. MOLNÁRT is, aki szintén rámutatott arra (A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója: ÁNyT. 9 [1973]: 128), hogy ezen a ponton KÁROLY rendszere önellentmondásos. Kicsit sajnálom, hogy bár többször hivatkozik rám, amikor úgy érzi, a KÁROLYÉVAL együtt az én véleményemmel sem tud egyetérteni, nem veszi észre, hogy idézett munkámban én is éppen e miatt az ellentmondás miatt módosítottam KÁROLY rendszerét. Pontosan az zavart engem is, ami H. MOLNÁRT, ezért a passzív igéket nem a rendszer egyik végpontján tüntettem fel. Én objektális és nem objektális igékre osztottam az igéket, közöttük foglalnak helyet a mediálisok. Az objektális, azaz kiható típusba sorolom a reflexív, reciprok és intranszítív igék mellett a tranzitív-objektális igéket, amelyeket pozitívan tranzitív (KÁROLY kauzatív, faktitív, tiszta tranzitív kategóriái) és negatívan tranzitív (passzív) igékre osztottam fel, ezzel akarván feloldani azt az ellentmondást, hogy passzív igéket csak a valódi tárgyas igékből lehet képezni (vö. 141—2). Nem állítom, hogy ez a tökéletes megoldás, hiszen így a passzívak elkerültek a mediálisok mellől, holott annak is megvan a maga logikája, ha egymás közelében foglalnak helyet, azonban a többek által is kifogásolt ellentmondást mégis feloldja. Módosított rendszerében H. TÓTH is valami hasonlót jelöl (i. m. 284, 4. ábra) táblázatában, amikor a passzív igéket zárójelbe tett római hármassal jelöli, szemben a zárójel nélkül jelzett harmadik csoporttal, amelybe a három említett tranzitív igitípus mellett még az intranszítív kihatókat sorolja. Én ugyan ez utóbbiakkal nem állítanám szembe a passzívakat, jöllehet nyilván az intranszítív kihatók passzív transzformációjával is meg lehet próbálkozni, de ebben az esetben a magyarban véleményem szerint nem a morfológiai értelemben is passzívnak nevezhető igével oldható meg ez a feladat, hanem valamilyen körülírással, terpeszkedő kifejezéssel, esetleg — nyelv művelő szempontból kifogásolható — *-va/-ve* képzős igenév és a létige kapcsolatával. Vegyük például a *segít* igét:

Péter segített Marinak. → Mari segítséget kapott Pétertől.

→ *Marinak segítve lett (Pétertől).¹

Azok a példák, amelyeket ebben az összefüggésben H. TÓTH TIBOR említ (275) véleményem szerint nem egészen kihatók, inkább valóban tárgyas igék. A *gondoltatik valami (vkitől)* ugyanis a *gondol vmit (vki)* transzformációja, a valóban intranszítív kiható *gondol*

¹ Más nyelvekben, ahol van passzív ragozás, ez is megoldható, így például a németben is: *Mari wurde geholfen*.

valamire esetében nem működnek egy ilyen transzformáció, legfeljebb az **Arra lett gondolva, hogy megoldás képzelhető el, s hasonló a helyzet az elszenvedetik vmi (vkitől), elviseltetik vmi (vkitől)* esetében is. Ebben a formában ezek is a megfelelő tárgyas ige transzformációi. Arról nem is beszélve, hogy ilyen passzív igék a magyarban főként a fordítás-irodalomban, a megfelelő passzív ragozású latin igékhez való alaki ragaszkodás folytán jöttek létre, s legfeljebb analógiával szaporodtak, de bizonyára nem véletlen, hogy mai nyelvünkben — éppen a passzív igeragozás hiánya miatt — hiányoznak. Nem szerencsés tehát őket a rendszer problématípusaiként szerepeltetni, hiszen idegen hatásra keletkeztek.

Egyébként véleményem szerint nem helyes az sem, ha a passzív igét pusztán formai oldalról, a képzője alapján határozzuk meg, mint H. TÓTH TIBOR teszi (l. fentebb). A kódexirodalomban ugyanis egyáltalán nem ritkák az olyan igealakok, amelyekben intranszitiv, gyakran mediális alapigéhez járul a passzív ige képzője: *borultatik, merültetik, gyógyultatik, fehérültetik* stb. (vö. E. ABAFFY: *A keltetik* igéről: MNy. 1975: 410—7). Ezek azonban ettől még nem válnak passzív igévé. Mint ABAFFY ERZSÉBET idézett cikkéből kiderül, inkább az igében foglalt jelentés történetjellegének hangsúlyozására törekvő szándékkal magyarázható létrejöttük. Így például „az *indul* ige önmagában mind aktív cselekvést ('megy'), mind pedig történést ('lélekben felindul, megindul'; 'elkezdődik') egyaránt jelenthetett. Úgy látszik, a nyelvérzék igyekezett elkülöníteni a két jelentést, s a történést kifejező igéhez alaki megkülönböztetőként a passzívum képzőjét tette hozzá, ezzel kívánta az ige medialitását [én emeltem ki — F. T.] külön is hangsúlyozni” (E. ABAFFY: i. m. 413).

C) H. TÓTH harmadik problématípusa a következő: intranszitiv kiható és reciprok egyszerre? Ezt írja: „Ha megnézzük a rendszer *reciprok* rovatát, láthatjuk, hogy sajátos alaki jellemzőjét épp egy vonzatként megjelenő [...] bővítmény adja: a *valakivel*. Ebből az következik, hogy minden reciprok ige egyúttal intranszitiv kiható is lehetne; a *dulakodik* vkivel, *egybecimborálkodik* vkivel, *egybetanakodik* vkivel, *egybetársalkodik* vkivel (stb.) igék alakilag intranszitiv kihatók is, márpedig az ún. intranszitiv kiható kategóriának — mint láttuk — nem lehet nagyobb töltete pusztán alaki vonatkozásoknál. [...] Zavart okoz továbbá, hogy az aktívak közé beépített reciprok csoportból és így az egész rendszerből — minden elfogadható indok nélkül — kimarad a *keveredik vmi vmivel*-féle történések nem aktív alanyú igék csoportja, típusa. Ez adja a következő problématípust. [...] FORGÁCS e kérdésben is teljesen egyetért Károly Sándorral, külön hivatkozik is rá (FORGÁCS i. m. 137).”

Vegyük szemügyre az ebben a részben foglalt állításokat is! Úgy érzem, megint arról van szó, hogy H. TÓTH TIBOR nem igazán a jelentés oldaláról közelít az igenemekhez. Ezért írhatja, hogy a kölcsönös igéknek van egy sajátos alaki jellemzőjük: a *valakivel* vonzat. Nos akkor csak a *Péter dulakodik Károllyal* mondat állítmánya volna reciprok, a *Péter és Károly dulakodnak* mondatban nem reciprok ige van? Ezt bizonyára H. TÓTH TIBOR sem állítja, főként mivel itt az egymással kölcsönös névmás formájában megjelenő vonzat fakultatívvá válásáról van csupán szó. Ugyanakkor viszont van az igéknek egy nagy csoportja, amelyek majdnem ugyanúgy viselkednek, mint a kölcsönös igék, mégsem reciproknak nevezi őket a szakirodalom, hiszen nem valami kölcsönös ráhatásról, hanem egy együtt, sőt társas formában végzett cselekvésről van szó az esetükben. Pedig ezeknek is lehet *valakivel* vonzatuk: *Péter szambázik / keringőzik Katival*. — *Péter és Kati szambáznak / keringőznek*. | *Károly sakkozik / teniszeznek Jánossal*. — *Károly és János sakkoznak / teniszeznek*.

Hogy ezeknél a KOMLÓSY által a társas tevékenység igéinek (i. m. 434—439) nevezett igéknél a *valakivel* bővítmény valóban vonzat és nem szabad társhatározó, arra bizonyíték, hogy nem cserélhető fel a *-vel együtt* formával, holott ez a szabad társhatározó

esetében megtehető: *Péter Marival sétál az állatkertben* → *Péter Marival együtt sétál az állatkertben* (vö. KOMLÓSY: i. m. 436). Tehát a társas tevékenység igéi esetében is vonat a *valakivel*, mégsem mondhatjuk, hogy a KÁROLY által intranszítív kihatónak nevezett típusról van szó az esetükben, hiszen épp az objektális jelleg hiányzik belőlük. Ráadásul míg a valóban reciprok igék nagy részében a képzős igealak gyakorta visszavezethető a kiindulópontként szolgáló tárgyas ige-tőből alkotott mondatok összegére (*Péter verekedik Jánossal* ← *Péter veri Jánost* × *János veri Pétert*, hasonlóképpen: *pofozkodik, marakodik, perlekedik* stb.), addig ez a fajta transzformáció nem működik a társas tevékenység igéi esetében: **Péter szambázza / teniszezi Katit*.

Azt hiszem, az eddigiek is bizonyítják, hogy helytelenül jár el H. TÓTH TIBOR, amikor alakilag intranszítív kiható igékről beszél a *dulakodik* típusúak kapcsán, s felteszi a kérdést, miképpen lehetnek ezek intanzítív kihatók és reciprokok egyszerre. Véleményem szerint nincs alakilag intranszítív kiható ige, a kihatás a jelentésből következik. Ennyiben igenis kihatók a reciprok igék is, amint KÁROLY besorolja őket. Ő ugyan tisztán kihatónak az intranszítív kiható típustól kezdve nevezi az igéket, mert a reciprok igékben a kihatás még nem tiszta megvalósulását látja (i. m. 195). Ebben van is valami, mert bár az alany kétségkívül „kifelé hat”, a Patiens szerepű bővítmény nem egyszerűen Patiens, hanem egyben (Ellen)Ágens is, ennyiben úgy érzem, tényleg megkülönböztethetjük ezt a típust a tisztán kihatóktól, amelyek esetében nem jelenik meg kontraágens. KÁROLY ugyan csak részleges kihatásról beszél (195), s ez talán tényleg nem egészen szerencsés, ennyiben igaza van H. TÓTH TIBORNak. Ugyanakkor ha a kiható csoportot kettéosztom reciprok és tisztán kiható igékre, akkor úgy is felfoghatom ezt a megoldást, hogy a kihatók csoportján belül vannak a kiható, de egyben ráhatottságot is kifejező reciprok igék, s a tisztán, azaz csak kihatást, de ráhatottságot nem kifejező többi ige, azaz az intranszítív kihatók, a faktitívák, kauzatívák és a tiszta tranzitív igék. Egyébként az általam készített rendszerben a reflexív, reciprok, a tranzitív objektális és az intranszítív objektális igék egy sorban, az objektális igék különböző altípusaiként jelennek meg, nem úgy, mint KÁROLYnál.

Ami a *keveredik valami valamivel*-féle történeteknek a reciprok csoportból való hiányzását számon kérő megjegyzést illeti, azzal kapcsolatban azt kell mondanom, hogy ennek az igének jelentése, történésjellege miatt a mediális csoportban a helye. Van ugyan benne reciprok jelleg, ebben H. TÓTHnak igaza van, de ha egy rendszerben — mint KÁROLYéban — megjelenik a bennhatókkal az alany aktivitását kifejező jelleg, akkor nem lehet a bennhatók után álló csoporton egy Patiens típusú alannyal álló ige hiányát számonkérni. A *keveredik vmi valamivel* eszerint egy reciprok értelmű mediális ige, hiszen alanya egyértelműen Patiens jellegű. Talán az is mutatja a különbséget, hogy míg a *verekedik* esetében lehetett szó *Pista veri Jánost* × *János veri Pistát* jellegű transzformációról, addig pl. *A cukor jól keveredik a liszttel* mondat nem vezethető vissza így: **A cukor jól keveri a lisztet* × *A liszt jól keveri a cukrot*, holott az alapige ennek az esetében is tranzitív, akárcsak a *verekedik, marakodik* stb. esetében. Egyébként pedig ismeretes, hogy a mediális igék sem egységes csoportot alkotnak, egyes csoportjaik „cselekvőbb” jellegűek, mások „szenvedőbb” jellegűek, vö. E. ABAFFY, A mediális igékről: MNy. 1978: 280—93 is. Emellett nem szabad egyenlőséget tenni a reciprok ige és a reciprocitást, kölcsönösséget is kifejező ige között. Az előbbi definíciójában az szerepel, hogy az aktív alany cselekvése objektumra irányul, de ez az objektum ő maga. Ezzel szemben kölcsönösséget fejeznek ki az olyan igék is, mint a *Péter összehegeszti a csövet a könyökkel* vagy a *János összekeveri a lisztet a cukorral* 'vermischen', mégsem reflexív, hanem tiszta tranzitív igének tartjuk őket (vö. GREMSPERGER LÁSZLÓ, Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése: MNy. 1979: 62—8 is), ugyanígy tart-

hatjuk a *vmi keveredik vmivel* igét, de a H. TÓTH által a D) pontban felsorolt további igéket (*ütközik vmibe, aránylik vmihez* stb.) igéket is mediálisnak.

D) Nem egészen értem H. TÓTH TIBORNAK a G) pontban említett kifogását sem. Itt az *abrazoztat, abroncsoztat, ábráztat*-féle igealakok kapcsán veti fel a kérdést: indirekt tárgyú kauzatív és tiszta tranzitív egyszerre? KÁROLY SÁNDOR pusztá nyomatékositást lát itt a műveltető képző használatában (vö. KÁROLY: 208), H. TÓTH viszont megállapítja (i. m. 278), hogy „alaki szempontból indirekt kauzatívnak minősíthetjük ezeket az igéket, ám mivel a **ló abrazoz* 'eszik', az **a derék abroncsoz* 'övvél lesz körülvéve', **vmi ábráz* 'ábrázolják' jelentések nem léteztek, a funkciót vizsgálva nem illeszthetők a műveltetők (indirekt faktitív vagy kauzatív) közé, csakis a tiszta tranzitívok csoportjába (tkp. átértékelődés)”. Nos, ha megnézzük a NySz. szóban forgó adatait, azt látjuk, hogy szó nincs arról, hogy léteznie kellett volna mondjuk a **ló abrazoz* formának, hiszen a képzés értelme: vki lovat (egyéb állatot) *abrazoz*, azaz 'abrakkal etet': *Vagyon louatoc allyát ki meg vesse, az ő állásában ki megtörlegesse, ki abrazoktassa, serényként el eczetellye* (NySz. I: 3). Azaz nem *A disznó hízik* → *Péter hizlalja a disznót* → *János (Péterrel) hizlaltatja a disznót*-féle transzformációról van szó (vagyis nem mediális → kauzatív → faktitív sorról), hanem egy pusztán egy — legalábbis formailag — kauzatív → faktitív képzésről. Nem értem, miért keres H. TÓTH TIBOR az *abrazoz* igealakban 'eszik' jelentést, hiszen nyilvánvaló, hogy itt kauzatív jellegű 'abrakkal etet' és nem cselekvő képzésről van szó, ugyanúgy, mint például a *vértéz, lisztéz, keretéz, zszindelyez* stb. képzések esetében. Ugyanígy: nem a *derék abroncsoz*, hanem vki *abroncsozza a derekat: Derekének mértéket szab az anyja, és a szerint abroncsoztatja, akár vehessen lélegzetet s akár nem* (NySz. I: 5). Szó nincs tehát átértékelődésről, a tiszta tranzitívok csoportjába kerülésről: ezek az igék igenis kauzatívok, csupán arról van szó, amit KÁROLY is említ: a kauzatív értelem nyomatékositására a műveltető képzővel is ellátták az igét. Ez egyébként egyáltalán nem kivételes régibb nyelvünkben. Mint fentebb láttuk, a mediális igéket is gyakorta ellátták a szenvedő képzővel, hogy hangsúlyozzák az ige történetjellegét (*mozdultatik, borultatik* stb.).²

F) Ami H. TÓTH TIBORNAK a H) pontban említett problémátípusát (Direkt tárgyú kauzatív és mediális, direkt tárgyú kauzatív és bennható egyszerre?) illeti, megint nem értem igazán a kérdésfelvetést, hiszen véleményem szerint itt az alany aktivitása, +élő, ill. –élő szemantikai jegye eldönti a kérdést. H. TÓTH azt kérdezi, „hogyan lehetséges, hogy valamely ige alanya aktív is meg nem is?” (i. m. 278). Nos, szerintem itt megint az a baj, hogy teljesen azonos igének tekinti például a *Péter viccei szórakoztatták Máriát* és a *Péter a vicceivel szórakoztatta Máriát* mondatok állítmányát, holott ezeknek más a disztribúciójuk és mások a szemantikai szelekciós szabályaik. Az első esetben mediálisnak tekinthetjük az igét, mellette az alany nem lehet +élő szemantikai jegyű és Ágens tematikus szerepű, hanem csak valamilyen Kauzátor (H. TÓTHNAK: Causalis — i. m. 281). A második esetben viszont cselekvő értelmű kauzatív ígéről van szó, amelynek Ágens tematikai szerepű alanya van (ez implikálja a +élő szemantikai jegyet is egyben). Az igének e mellett a variánsa mellett megjelenhet még fakultatív bővítményként — szinte Instrumentum szerepkörben — az előbbi Kauzátor tematikus szerepű bővítmény is (*vicceivel*), ugyanez a másik variáns esetében nem lehetséges. H. TÓTH azt mondja, „egy esetben maga KÁROLY is megemlíti, hogy a *hizlal* (!) ige a mediális csoporttal rokon” (i. m. 278).

² Egyébként — kontextus hiányában — azt sem lehet kizárni, hogy egyik-másik példában valódi műveltetésről van szó. Így pl. az *abroncsoztat* lehetne műveltető ige is, hiszen elképzelhető, hogy az anya maga vesz mértéket lánya derekáról, ám az abroncsos szoknyát vagy legalábbis annak abroncsát már mással készítteti el. Az *abrazoztat* esetében azonban a mondatban levő igék sora szinte biztossá teszi, hogy csak nyomósító szerepe van a műveltető képzőnek.

Nos, ez szerintem is így van, például *Az édesség hizlal* vagy *A sok sör hizlalja Pétert* mondatokban, amelyeknek nem Agens, hanem Kauzátor az alanyuk. Ugyanígy *A táp hizlalja a disznókat* mondatban is, amelynek állítmánya szintén mediális igének tekinthető, szemben a kauzatív értelmű *Péter táppal hizlalja a disznókat* mondattal. De míg az elsőnek lehetséges olyan transzformációja, amelyben a morfológiailag is mediális *hízik* található az állítmány helyén, miközben a kiinduló mondat alanya *-TŐL* ragos bővítménnyé válik (*A disznók híznak a táptól*), addig ugyanez a második mondat esetében nem lehetséges: **A disznók híznak Pétertől* (vö.: E. ABAFFY, A mediális igékről: MNy. 1978: 286 és FORGÁCS, Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen: FUF. 50: 138 is).

4. Ezek lettek volna a legfontosabb megjegyzéseim H. TÓTH TIBORNAK a KÁROLY-féle igenemfelosztással szemben kifogásként említett problémátípusaival kapcsolatban. Az eddigiekből is látható, hogy én nem látom olyan ellentmondásosnak KÁROLY rendszerét, mint H. TÓTH. Véleményem szerint a problémák inkább abból adódtak, hogy H. TÓTH néhol eléggé mereven, formai oldalról, a bővítmények alapján igyekszik besorolni bizonyos igéket az egyes igenemosztályokba, másutt meg inkább a jelentés alapján. Csakhogy véleményem szerint az igenem — mint már többször is hangsúlyoztam — inkább szemantikai kategória. Természetesen az igék osztálya lényegesen sokszínűbb csoportot alkot annál, hogysem az összes ige pusztán kilenc igenemosztállyal teljesen egyértelműen leírható volna. Sokkal inkább arról van itt szó, hogy (a centrifugális jelleg értelmében használt) tranzitivitásnak valóban fokozati vannak, mint ezt már korábban E. ABAFFY ERZSÉBET is bemutatta egy kitűnő tanulmányában (A tranzitív és intranszitiv igékről. MNy. 1972: 190—7). Ugyanezt az eredményt hozták saját vizsgálataim is a Müncheni Kódex valenciászótárának elkészítése során (vö. FORGÁCS i. m. 1996: 67—9). A „tranzitivitás fokozatai” megfogalmazás itt nem egyszerűen azt jelenti, hogy a KÁROLY által felállított csoportok egyre tranzitívabbak, kihatóbbak, ahogy a rendszer egyik végpontjától a másik felé haladunk, hanem azt is, hogy az egyes típusokon belül is vannak különbségek. Nyilván ezt igyekszik KÁROLY is érzékeltetni, mikor egyes példái mögött zárójelben utal más igenemekkel való kapcsolatukra (vö. i. m. 213). Így például a bennható csoporton belül felsorolt három példája (*sétál*, *belopódzik*, *rakodik*) közül az elsőt tisztán bennhatónak tartja, míg a másodiknál utal az igének a reflexívekkel, a harmadiknál a kihatókkal való kapcsolatára. Bizonyára elsősorban ezen akadt fenn H. TÓTH TIBOR is. Csakhogy véleményem szerint ezek a jelölések nem azt jelentik, hogy KÁROLY szerint ezek két igenemhez tartoznának. Nyilván inkább és elsősorban a bennhatókhoz sorolja őket KÁROLY, hiszen itt adja meg őket. Ugyanakkor kétségtelen, hogy „kihatóbb” a *rakodik* ige abban a mondatban, hogy *Péter két órán keresztül a söröshordókat rakodta a teherautóra*, mint abban, hogy *Péter két órán keresztül rakodott a szobájában*. Ezért szerintem végül is KÁROLY rendszerezése nem mutat fel olyan mértékben belső ellentmondásokat, mint amilyen mértékben H. TÓTH TIBOR ezt bizonyítani igyekszik.

Persze elfogadom azt is, hogy KÁROLY megfogalmazásából talán nem olyan egyértelműen derül ki, hogy a tranzitivitás fokozatai az egyes igenemeken belül is értelmezhetők. Talán bennem is csak az igék osztályozására irányuló hosszú „küzdelem” során alakult ki ez a szemlélet, bár szerintem nagyjából ez olvasható ki E. ABAFFY ERZSÉBET ilyen irányú tanulmányaiból (l. fentebb) is. Ezért bátorkodtam most KÁROLY SÁNDOR mellett törni lándzsát. Ő — sajnos — már nem védheti meg saját álláspontját, de véleményem szerint, ha rendszerét, a fő igenemosztályokat a jelentés oldaláról interpretáljuk, akkor azért csoportjai eléggé egyértelműek, s ha a tranzitivitás fokozatait az egyes igenemosztályokon belülre is kiterjesztjük, akkor a H. TÓTH által felvetett problémák zöme KÁROLY rendszerén belül is megszűnik. Nem arról van tehát szó, hogy egyes igék

egyszerre két igenemhez is tartoznak, hanem hogy — éppen a nyelv, illetve a valóság sokszínűsége miatt — bizonyos igék nem tisztán mutatják az adott kategória jegyeit, hanem a tranzitív-ság fokozatait tükröző skálán esetleg egy-egy igenemcsoporton belül bizonyos igék a rendszer kevésbé vagy erősebben tranzitív irányú szerinti helyet foglalnak el. Így a tárgyi vonzat nélküli, 'pakol, rendet rak' jelentésű *rakodik* ige nyilvánvalóan kihatóbb, mint a *sétál*, de azért mindkettő még a bennhatók osztályában foglal helyet, míg a kötelező tárgyi és irányhatározói vonzattal álló, 'vmit vhová rak, halmoz' jelentésű *rakodik* már a tiszta tranzitív igék között foglal helyet, függetlenül morfológiai alkatától. Csakhogy itt — mint az eltérő vonzatstruktúra is elárulja — nem teljesen ugyanarról az igről van szó, az ilyen esetek valenciaszótárakban mint egy-egy igeének eltérő vonzat- és jelentésszerkezeti variánsai szoktak helyet kapni.

Nagyjából ugyanez a helyzet akkor is, ha az eltérő tematikus szerepek, esetleg a bővítmények eltérő szemantikai jegyei (±elő stb.) miatt sorolódik látszólag ugyanaz az ige az egyik jelentéshez, illetve igenemosztályhoz (l. például fentebb a *szórakoztat* igrével kapcsolatos példáimat). Mindezzel persze nem azt akarom mondani, hogy kár próbálkozni KÁROLY rendszerének modifikálásával, hiszen az olyan tökéletes, hogy nincs mit változtatni rajta. Kiderülhetett, hogy például a passzív igék rendszerbeli helyének tekintetében én magam is próbálkoztam kisebbfajta módosítással. A tudományt egyébként is az érvek és ellenérvek sorozata viszi előre. Ennyiben tehát sokat köszönhetünk H. TÓTH TIBOR tanulmányának. Ugyanakkor — mint a kérdéskörrel viszonylag elmélyültebben foglalkozó kutató — úgy éreztem, rá kell mutatnom arra is, hogy a KÁROLY-féle rendszerezést talán olyan kritika éri, amire nem szolgált rá teljes mértékben. Kétségtelen, hogy a KÁROLY dolgozata óta született esetgrammatikai kutatások sok tekintetben pontosíthatják egyes igéknek a besorolását. Ezek sem oldanak meg viszont minden kérdést, főként azért nem, mert mint jeleztem, itt valóban nagyon finom átmeneti sávokról van néha szó. Ám semmivel sem tartom nagyobb ellentmondásnak, ha KÁROLY rendszerében — történetjellege miatt — a mediálisak közé sorolom be a *vmi keveredik valamivel* igét, azzal a kitételrel, hogy némi reflexív színezete is van, mint azt, hogy H. TÓTH „az ellentmondások föloldása után” felállított, újradefiniált rendszerében (i. m. 284, 4. ábra) a római I. csoporton belül említi a mediális igéket, de a II., reciproknak nevezett csoport alcsoportjaként is szerepeltet mediális igéket (nyilván éppen a *keveredik*-típus okából). Arról nem is beszélve, hogy ebben a módosított rendszerben is számos olyan megjegyzés található, amellyel nem lehet teljesen egyetérteni. Így például a bennható típust H. TÓTH úgy definiálja, hogy „[+akt] ∧ <[±tr]> bővítmény nélkül”. Ebből arra következtetek, hogy csak a bővítmény nélküli, a zárójeles szemantikai jegyeknek megfelelő igéket tartja bennhatónak. Ha ez így van, akkor mit kezdünk a lokális határozói vonzattal álló, de nem kiható igék egész sorával, mint pl. *Szegeden lakik; iskolába jár, kimegy a ház elé* stb. Nyilvánvaló, hogy ezek is bennható igék, de mivel H. TÓTH rendszerében bennhatók csak ezzel a definícióval állnak, nincs helyük a rendszerben.

H. TÓTH TIBOR rendkívül részletes, problémák egész sorát felvető, komoly elméleti igénnyel fellépő tanulmánya még további elemzést is megérdemelne, de most legyen elég ennyi. Mivel valóban kérdések egész sorát veti fel, biztos vagyok benne, hogy rajtam kívül mások is foglalkozni fognak még írásával. Én itt most csupán ezeket a kérdéseket szerettem volna valamennyire tisztába tenni. Tartoztam ezzel KÁROLY SÁNDORNAK, akinek — ha csak rövid ideig is — tanítványa lehettem, H. TÓTH TIBORNAK, aki valaha hallgatóm, majd hosszabb ideig tanszéki kollégám volt, s nem utolsósorban a tudománynak, hiszen azt a viták éltetik.

FORGÁCS TAMÁS

A szó elszáll, az írás megmarad...*

„Visszament tehát a sátor bensejébe,
Íróeszközöket vett maga elébe,
Írt sokáig ottan, és megpecsételvén,
Íratát elrejté felső köntösébe.”
(Arany: Murány ostroma,
1. szakasz, 116. vsz.)

5. Íróeszközök. — A Közel-Kelet ősi népei nád íróvesszővel írtak a puha agyagtáblákra. A Görögországban és a Római Birodalomban használt fatáblácskákat viaszréteggel borították be, s ebbe vésték a betűket csont-, fa- vagy bronzvesszővel, amelynek neve ugyancsak nemzetközi műveltségszóvá lett: *stílus* (< lat. *stilus* < gör. *στυλος*) (GYÖRKÖSY—KAPITÁNYFY—TEGYEY i. m. 987; TESz. 3: 602).

Egyiptomban az írástudók nádból (*Calamus* és *Arundo*) vagy a bambusz üreges ízkezeiből készítették tollaikat. Pennáját a másoló a középkorban is maga fabrikálta, eleinte nádszálból, később, a XIV. századtól fogva ludak szárnytollából. Bronzhegyű tollat elvétele az ókorban is használtak (Pompei romjai között találtak egyet, ezt ma a nápolyi múzeum őrzi), de a fémtoll véglegesen csak a XIX. században terjedt el. A miniatűrakat ecsettel festették, s a szövegközi rajzokat ólompálcikával, szénnel és színes krétával díszítették. Maga a toll olcsó volt, ám hegyének bemetszése, bevágása nem kis ügyességet kívánt a scriptortól (JAKÓ ZSIGMOND—RADU MANOLESCU, A latin írás története. Bp., 1987. 58).

A kínai kalligráfusok kecses vonásokat húztak a papírra állatszörből készült ecsetjeikkel, s nyelvelékeiket változatos módon hozták létre: a Sang-dinasztia (Kr. e. 1550—1050) alatt keletkezettek nefritkövel vagy bronz írókéssel készültek, a Csou-dinasztia (Kr. e. XII. sz.—771) írnokai kihégyezett pálcikával agyag öntőformába írták szövegüket, majd bronzot öntöttek bele (CHENG-MEI: i. h. 41). A Csin-dinasztia (Kr. e. 221—207) megalapítója, Kína első császára Kr. e. 221-ben rendeletet adott ki nemcsak a kerek méretének és az utak szélességének szabályozásáról, hanem az írásrendszer egységesítéséről is. A kínai írás végleges formáját a Sui-to Tang-korban (618—907) nyerte el, azóta lényegében változatlan (CHENG-MEI: i. h. 44).

A rúnák létrehozója, a kés mágikus cselekmények nélkülözhetetlen eszköze, elkészítésének fázisait gondosan be kell tartani: legjobb, ha használója saját kezűleg állítja elő, s nem boltban vásárolja. A penge vasból vagy acélból legyen, a markolatot fából (lehetőleg vörösberkenyéből,ogyoróbokorból, illetve kőrishből), csontból, szaruból kell kifaragni. A kés egy láb hosszú, a pengéje öt, markolata pedig négy hüvelyk. A kelta hagyományban a rúnajelek vésésére használt kést *burinnak* nevezik, az óskandinávban pedig *ristirnek*. A Temzéből kihalászott, 700 tájékan készült késen 28 rúnából álló szöveget találtak (HUTTERER MIKLÓS, A germán nyelvek. Bp., 1986. 96—103). Ugyanakkor a sv. *runa* ma is gyakori jelentése '(köbe vésett) sírfelirat' (LAKÓ i. m. 561; МИЛАНОВА i. m. 468). Mágikus célra Izlandban még a XVII. században is alkalmazták a rúnákat, de a boszorkányhit terjedése véget vetett a virágzásuknak: 1639-ben az egyházi és világi hatóságok egyaránt betiltották (BIEDERMANN, HANS, A mágikus művészetek zseblexikona. Az ókortól a 19. századig. Bp., 1989. 281—2; ELLIOTT, R. W. V., Runes. An Introduction. Manchester, 1959.; GRIMM, WILHELM CARL, Über deutsche Runen. Göttingen, 1821.;

* A dolgozat első részét l. MNy. 1998: 176—87.

HÖFLER, OTTO, Herkunft und Ausbreitung der Runen: Die Sprache, 1971. 134—56; JOBES, GERTRUDE, Dictionary of Mythology, Folklore and Symbols 1—2. New York, 1961. 2: 1354; MUSSET, L., Introduction à la runologie. Bibliothèque de philologie germanique XX. Paris, 1965.; PENNICK, NIGEL, Practical Magic in the Northern Tradition. London, 1989. 165—6; SIMEK, RUDOLF, Lexikon der germanischen Mythologie. Stuttgart, 1984. 333—5; WIRTH i. m. 433—4).

6. Írás és hiedelmek. — Az Észak-Itáliából származó skandináv rúnákat, a germán rovásírás sokszor talizmánként is használt emlékeit („gyökérbe rótt rúna rontástól óv meg!”) szintén festették, többnyire vörösré (ósv. *fa runar* ’rúnákat ír’ < *fa* ’színez, díszít’) (BUCK: i. h.; FÖLDES-PAPP i. m. 161—2; WIRTH: i. h.). Az óészaki hősi énekeket megőrkítő, a IX. és XIII. század között Izlandon keletkezett, „kereszténységtől és lovagietikettől meg nem szelídített” (SZERB ANTAL, A világirodalom története. Bp., 1994. 170) „Edda” szerint a germán főisten, a varázslás és varázsszövegek (*galdur*) atyja, Ódin jutott a rúnák birtokába; nyolc napon át függött az élet és tudás fáján akasztott emberként, magát önmagának fölállozva:

„Lelni fogsz rúnákra,
fejthető rovásjelekre,
faragott, erős jelekre,
varázserejűekre,
mind Fimbultul festése,
istenek műve,
mind vezér-isten véste...”
(Tandori Dezső fordítása)¹

Maga a *rúna* szó (germ. *runo < ieu. *reun) is a varázslattal függ össze, vö.: izl. *rún* ’rúna’ (БЕРКОВ i. m. 557), sv. *runa* ’rúna, varázsjel, bűvös jel, varázsné’ (LAKÓ i. m.; МИЛАНОВА i. m. 468), d. *rune* ’rúna, ákombákom’ (*kan du tyde mine runer?* ’ki tudod silabizálni a macskakaparásomat?’) (МИЛАНОВА i. m. 560), gót *garuni* ’tanácskozás’, (FEIST, SIGMUND, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache. Halle a. S., 1909. 218), óang. *rún* ’titok, tanács, rúna, írás’ (OED 8: 910), *roun* ’varázsszöveg, titok, rúna, írás, könyv, levél, tanács’ (OED: i. h.), *geruna* ’tanácsadó’, ang. (régies) *round* ’sűg’ (PFEIFER i. m. 1091), ném. *raunen* ’titokban megsűg’ (HALÁSZ i. m. 2: 1579; PFEIFER: i. h.), óír *rún* ’titok’, velszi *rhin* ’titok, varázslat’. A rúnanevek szintén mágikus vonatkozásúak. Az áldás- és átokformulák fokozottabban hatottak, ha botba karcolták őket, s ezáltal szinte a végtelenségig kifejtették a hatásukat. Az Edda szépen megőrizte a különböző rendeltetésű rúnák nevét: óizl. *hugrúnar* ~ sv. *segerrunor* ’győzelemrúnák’ („Győzelem rúnáját ismerd, ha győzni indulsz”, 254), óizl. *olrúnar* ~ sv. *ölrunor* ’sörúnák’ („megkíván más asszonya, akinek ellenállnál, ezt vájd ivóedényedre”, i. h.), óizl. *brimrúnar* ~ sv. *bränningsrunor* ’hullámrúnák’ („hadd óvj vitorlás-lovakat vadúl hánytorgó tengeren”, 255), óizl. *limrúnar* ~ sv. *kvistrunor* ’ág-bog rúnák’ („általuk javasember légy, sebeket serényen ápolj”, i. h.), óizl. *málrúnar* ~ sv. *málrunor* ’beszédrúnák’, („Beszédrúnákat ismerj, így nem érhet bántalom szertelen szavakért”, i. h.) (Edda Sæmundar: <http://www.lysator.liu.se/runeberg/eddan/se-21.htm>).

¹ Edda. Óészaki mitológus és hősi énekek. Bp., 1985. 54—5.

Az indoeurópai népek hiedelmeiben kiemelkedő szerep jutott a kockavetésnek. A keleti szlávok is gyakran éltek vele, s ha valamilyen életbevágó dologban nem tudtak határozni, hozzá fordultak, amint azt a Szadkóról szóló óorosz hősi ének is tanúsítja:

„А й возьмите-тко уж как делайте
А й да жеребья да себе волжаны,
А й как всяк свои имена вы пишите на жеребьи,
А спущайте жеребья на синё морё;
А я сделаю себе-то жеребей на красное-то на золото.
А й как спустим жеребья топерь мы на синё морё —
А й как чей у нас жеребей топерь да ко дну пойдёт,
А тому идти как у нас да в синё морё.”²

„Messetek-szeljetek egy gyöngyvessző-ágot,
gyöngyvessző-fából ki-ki magának kockát faragjon,
rója reá ki-ki becsületes nevét,
aj, vesse a kockát vad hullámok közzé;
én meg faragok kockát magamnak veres aranyból,
aj, bevetem azt is vad hullámok közzé.
Amékünk kockája előbb lesüllyed zúgó vizi mélybe,
az szálljon közülünk zúgó vizi mélybe.”

(Rab Zsuzsa fordítása)³

A sorsvetés sikertelensége miatt a későbbiekben Szadko és társai tölgyfából meg hársból is kénytelenek voltak kockát faragni, s megismételni az egész eljárást (már csak a mesebeli hármasság kedvéért is).

A litvánok speciális rovátkákkal ellátott fakockákból is jósoltak, emléküket a következőképpen örökíti meg Maeletius 1563-ban: „Adhaec eedem gentes habent inter se sortilegos, qui lingua Rutenica (scil. Pruthenica) Burty uocantur, qui Potrimum inuocantes caeram in aquam fundunt, atque ex signis siue imaginibus inter fundendum figuratis, pronunciant, ac uaticinantur, de quibuscunque rebus interrogati fuerint” („Azonfelül ugyane népek között vannak jövődömondók is, kiket rutén — azaz orosz — nyelven burtynak neveznek, akik Potrimum⁴ segítségül hívva viaszt öntenek a vízbe, és az öntés közben létrejött alakzatokból vagy képekből hírül adják, azaz megjövendölik, bármilyen dologról kérdezik őket.”) (ТОПОРОВ i. m. 1: 266).

A litvánban ugyancsak megtalálható ez a szótó: *būrtininkas* 'varázsló, boszorkánymester, kártyavető' (KURCHAT i. m. 1: 360) *būrtas* 'sorsjáték' (KURCHAT i. m. 1: 359), *burtai* 'sors, varázsló' (KURCHAT: i. h.), *būrti* 'sorsol, varázsol' (KURCHAT: i. h.), *būrtia* 'kocka(játék)' (KURCHAT: i. h.), *būrimas* 'jóslás' (KURCHAT i. m. 1: 357); a lett *burts* jelentése azonban már 'betű' (SABALIAUSKAS, ALGIRDAS, Iš kur jie? Pasakojimas apie žodžių kilme. Vilnius, 1994. 53—4). Mikolajus Daukša (1527/1536 k.—1613), a litván írásbeliség egyik megteremtője így figyelmeztet minket: „Netikėkime žynavimump, žolinėjimump, burtump, velniump, praktikoriump” („Ne higgyetek a vajákosságban, a füvekben, a varázslásban, az ördögökben, a varázslókban”) (SABALIAUSKAS i. m. 54).

² Путилов, Б.: Русская народная поэзия. Эпическая поэзия. Ленинград, 1984. 127—8.

³ Rab Zsuzsa: Varázslók, szentek, vitézek. Ó-orosz népi énekek. Bp., 1967. 87.

⁴ A folyók és források istene a porosz mitológiában.

Tacitus (52—117) a következőképpen írja le a germán jóslási szokásokat „Germania” című munkájában: „Auspicia sortesque ut qui maxime observant. Sortium consuetudo simplex. Virgam frugiferae arbori decimas in surculos amputant eosque notis quibusdam discretos super candidam vestem temere ac fortuito spargunt. Mox, si publice consultetur, sacerdos civitatis, sin privatim, ipse pater familiae precatus deos caelumque suspiciens ter singulos tollit, sublatos secundum impressam ante notam interpretatur. Si prohibuerunt, nulla de eadem re in eundem diem consultatio; sin permissum, auspicio adhuc fides exigitur” („Az előjeleket és jóslatokat a legnagyobb mértékben figyelemre méltatják. A jóslatkérés gyakorlata egyszerű. Egy gyümölcstermő fáról levágott ágat vesszőkre hasogatnak, a vesszőket bizonyos jelekkel megkülönböztetvén, vaktában és találomra egy fehér vászondarabra szórják. Ezután, ha közügyben kérnek tanácsot, a törzs papja, ha pedig magánügyben, maga a családfő imádkozik az istenekhez s az égre tekintve háromszor vesz fel egyet-egyet, majd a felvett vesszőket az előzőleg beléjük vésett jel szerint értelmezi. Ha a jelek tiltást fejeznek ki, abban az ügyben aznap már nem kérnek jóslatot, ám ha engedélyt, akkor még az előjelektől is hitelesítést várnak.”) (TACITUS, MARCUS CLAUDIUS, Germánia. Ford. Borzsák István: Tacitus összes művei 1—2. Bp., 1970. 1: 45).

Az írás Kínában is összekapcsolódott a természetfölöttivel. A kagylókon és csontokon megörzödött írásjeleket okkerral vagy cinóberrel dörzsölték be; ez a két szín igen gyakran előfordul történelem előtti rituálékban, egyebek között temetéseken. Az okker a barlangfestmények alapanyaga, általában a vért, az életet jelképezte. Egyes kutatók a menstruációt érintő tabuval hozzák összefüggésbe (LEROI-GOURHAN, ANDRÉ, Az őstörténet kultuszai. Bp., 1985. 65—8). „A holttestek okkerporral történő behintése időben és térben Csou-kou-tientől Európa nyugati partvidékéig, Afrikában egészen a Jóreménység-fokig, Ausztráliáig, Taszániáig, Amerikában pedig a Tűzföldig általánosan elterjedt” (ELIADE i. m. 16). Kína délkeleti partvidékén a Fehér Tigris nevű csillaggal találkozni halált jelent, ugyanakkor az Egyszarvú szerencsét hoz. Éppen ezért fontosabb ünnepeken — nászagy felállításakor vagy házépítéskor — a Fehér Tigris kerülendő. Ez könnyűszerrel elérhető, ha fekete tintával piros papírra ráírjuk, hogy „Itt az Egyszarvú”. Ettől a Fehér Tigris azon nyomban megfutamodik.

Az írott jelek természetfölötti hatalmába vetett hit a Távol-Keleten a taoizmus kialakulásának idejére tehető. A VI. század előtt készült „Taj-ping-csing” tanácsa szerint a varázsszöveggel ellátott talizánt a beteg testrészeire kell irányítani, s a nyavalya elmúlik. Kiejteni azonban a szöveget maguknak a szerzeteseknek sem szabad. Ma Tajvanon általában cinóberrel vagy csirkevérral írják az amuletteket. Fontos szerep jut a taoista tanításban a révületben papírra vetett szövegeknek is. A földi halandók számára megfigyeshetetlen mennyei üzenetek jelentése az extázisban lévő előtt megvilágosodik. Taoista jóvendőmondók találomra kiválasztott szavakból jósolnak, de a páciensnek nem kell föltétlenül írástudónak lennie. A jósek napjainkban is praktizálnak Tajvanban, Hongkongban és Szingapúrban (CHENG-MEI: i. h. 49—50).

7. Mit rejt az *ír* ige? — A ’rajzol, fest, vonalat karcol’ jelentésben gyökerezdik török eredetű *igénk*, az *ír*, a régi magyar rovásírás emléke (BÁRCZI, Szók. 48, 51, Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez: I. OK. 1952: 1—4, MNyT.; K. PALLÓ MARGIT, Régi török eredetű igeink: SUA, Supplementum 1. 1982: 111—3; LIGETI, TörKap. 261—3). Az osztjások ezt a szót az írás fába vagy kőbe vésésének kifejezéséként tanulták és őrizték meg (O. *röyattâ*, V. *royâmta* ’kivág, farag, vés, átlukaszt’ — TESz. 3: 426), a cseremisiz KH. *rô-ëm* ugyancsak ’ver, üt, vág, vés’ (TESz.: i. h.), a magyarban viszont csupán az átadó török nyelvvel megegyező jelentés található

meg (1372 u.: „kýnek ebellew hazaban meg ýrtakuala szent ferenczet” — JókK. 66), mivel itt a vésett írás jelölésére létezett az ősi finnugor *ró* ige.

Ír szavunk 'vés, fest, rajzol' jelentése felbukkan középkori hivatalos okiratainkban. A kolozsvári szabó céh egyik levelében (1664) olvashatjuk a következőket: „Vagyon az Céhnek égy kis arany gyüreje mellyen *irva* vagyon: Vergisz mein nicht” (SzT. 5: 750); Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyveiben (1582) ez áll: „Ez Kassay Kalmar Thamasne Borbara azzon... az hona alol veon egy keonyweth eleo... eo maga forgatthya vala kezebe Es kepek valanak *Irwa* benne, hol kiraly kepe hol eordeog kep, hol zerenchye kereke, es kileomb kwleomb fele kepek” (SzT. i. h.). Egy ugyancsak kolozsvári számadáskönyvből (1595) való az alábbi részlet: „Az varos egyyik Dobyara Biro W. *iratta* az Waros Cimeret: Fizettem kepiro Jakabnak töle hogy Olaios festekkel *irtta* az eső ellen” (SzT. i. h.). „Csudálkozva néztünk Kolozsvárott a közép utczában hogy mondták, hogy vendégfogadó, azon egy nagy szakács vala *leirva* késsel a tűzhely és *írott* fazakak előtt” olvashatjuk Apor Péter „Metamorphosis Transylvaniae” című munkájában (1736) (SzT. 7: 960). *Írott deszká*-nak nevezték Erdélyben a festett mennyezetkaszettát (1594: SzT. 7: 778), s *írott papi kép*-nek a szentképet (1784: SzT. i. h.). A 'vés' jelentés ugyancsak megőrződött egyes emlékekben: *Az írott kőnél* (1754: SzT. i. h.).

E régi nyelvhasználatot mutatja az imént idézett, már elavult *képiró* 'festő' szavunk, mely népköltészetünkben gyakori: „Mondd meg hát, miképpen fesse *képiró* a koporsót?” (ÜMTsz. 3: 208; HORGER, MSzav. 101). Arany is használja a „Toldi”-ban (IV. ének, 17. vsz.):

„Hallgatott sokáig s majd elfakadt sírva,
Bocskorára körmével keresztet *írva*.”

Petőfi „Kutyakaparó”-jában a csárda fala „korommal *írt* furcsa figurákkal Van tele firkálva” (8. vsz.). *Aki képiróságot akar tanulni, nem megy kovácshoz*, azaz 'finomságot csak finom emberektől tanulhatunk', tartja a régi mondás (MARGALITS, Közm. 428). A fényképészt régen *fényíró*-nak is nevezték.

A török *yaz-* 'ír' és *yir-* 'vág' (ALDERSON, A. D.—IZ, FAHIR, The Oxford Turkish—English Dictionary. Oxford, 1985. 506, 512; DE MEYNARD, BARBIER A. C., Dictionnaire Turc—Français I., Paris, 1881. 356; МУСТАФАЕВ, Э. М.—Э.—СТАРОСТОВ, Э. Н. ред., Турецко—русский словарь, Москва, 1977. 919, 928; STEUERWALD, KARL, Türkisch—deutsches Wörterbuch, Wiesbaden, 1972. 1017, 1029; ВАНЧЕВ, Н.—ГЪЛЪБ Г. et al., Турско—български речник. София, 1952. 625) szintén egy töről fakad, s ide tartozik az *ír-* 'rovást farag, vés' ige is (BODROGLIGETI, ANDRÁS, Early Turkish Terms Connected with Book and Writing: AOr. 18: 93—117), amely megtalálható egyes szibériai török nyelvekben (barabara, teleut), a tatárban, baskirban (*iri-*) és innen jövevényként a csuvasban (*ira-*) is. Belőle képződött a tör. *ırq* 'jóslás' szó is, amelynek eredeti jelentése 'jóslásokat tartalmazó rovások, rajzok'. *İrq bitig* a 'jóskönyv' (RÓNA-TAS ANDRÁS, A magyar írásbeliség török eredetéhez — *ír* és *betű* szavaink etimológiája: Rovásírás a Kárpát-medencében. Szerk. SÁNDOR KLÁRA. Szeged, 1992. 9—14).

A húst, szalonnát, halat vagy kenyeret *be-* vagy *megirdalják*, *irdolják* (OrmSz. 254, ÜMTsz. 1: 388; 2: 1095; 3: 1102), sűrű, egymás mellett futó vonalakban bevagdossák, hogy ropogósabbra süljön. Az orosz nyelvjárásokban a *карбовать* ige jelentése ugyanez (ФИЛИН i. m. 13: 81), *карбовка* pedig a 'beirdalás, beirdalt hal' (ФИЛИН i. m. 13: 82). Az *irdal* igének 'vagdal, kaszabol' jelentése is megőrződött a nyelvjárásokban: „Mikor a Tátosok kargyukat összeütik, akkó zöng az ég, ijenkő *irdajják* egymást” (ÜMTsz. 2: 1095). Az *irdatlan* némely vidékeken 'faragatlan'-t jelent (ÜMTsz. i. h.). Sok helyütt fennelű hegyes vassal egy-egy vonalban kiszúrák a kukoricát a kukoricafejről, hogy kézzel

könnyebben lehessen morzsolni, azaz *irkálják* (OrmSz. 254). Az e célra használt fanyelű eszköz neve *irkáló* vagy *irdaló* (OrmSz.: i. h., ÚMTsz.: i. h.). *Irdas* a rovátkolt szélű cserépfazék vagy barázdás felület neve (ÚMTsz.: i. h.). A székely kapu mintázatának készítéséhez használatos az *íróvéső* (ÚMTsz. 2: 1099).

Hasonló képzésű a szláv szó is: or. *писать* 'ír, fest' (HADROVICS—GÁLDI i. h.), óor. *писецъ* 'írnok, fordító' (СРЕЗНЕВСКИЙ, ИЗМАИЛ ИВАНОВИЧ, Словарь древнерусского языка 2/2. Санктпетербург, 1893. 2: 939. hasáb), *писатель* 'festő' (СРЕЗНЕВСКИЙ 2: 935. hasáb), or. (régies) *письмо* 'festői ábrázolás, faragás' (СРЕЗНЕВСКИЙ i. m. 2: 940. hasáb), *живописецъ* 'festő' (HADROVICS—GÁLDI i. m. 1: 430), *живопись* 'festészet' (HADROVICS—GÁLDI: i. h.), *расписать* 'kifest, kiszínez' (HADROVICS—GÁLDI i. m. 2: 427—8), *распись* 'festés, falfestmény, freskó' (HADROVICS—GÁLDI i. m. 2: 481), szb hv. *писати* 'ír, rajzol, fest' (KOVÁCS i. m. 2: 448), *писати иконе* 'szentképet fest' (KOVÁCS i. m. 2: 447), *писање* 'írás, festés, rajzolás', *писана крава* 'tarka tehén' (KOVÁCS: i. h.), *писана кокош(ка)* 'kendermagos tyúk' (KOVÁCS: i. h.). A tojásszimbolika világszerte elterjedt, a különféle színű és mintázatú tojások — az újjászületés, teremtés, örökkévalóság, termékenység jelképei — megtalálhatók egyebek között az egyiptomiaknál, a perzsáknál, az indusoknál, a japánoknál, a kínaiaknál. Etruszk és korai keresztény sírokból a régészek tojáshéjakat is találtak. Régi elképzelés szerint a tojás héja az Ő-, a belseje pedig az Új-szövetséget jelképezi.

A Kalevala szerint a világ egy réce hét tojásából keletkezett:

„Munat vierähti veteen, meren aaltohon ajaikse;
Karskahti munat muruiksi, katkieli kappaleiksi.
Ei munat mutahan joua, siepalehet veen sekahan.
Muuttuivat murut hyviksi, kappalehet kaunoisiksi:
Munasen alainen puoli alaiseksi maaemäksi,
Munasen yläinen puoli yläiseksi taivahaksi;
Yläpuoli ruskeaista päivöseksi paistamahan,
Yläpuoli valkeaista, se kuuksi kumottamahan;
Mi munassa kirjajaista, ne tähiksi taivahalle,
Mi munassa mustukaista, nepä ilman pilvilöiksi.”⁵

„... tengerbe gurult a tojás, mind a hét a habba hullott,
széttörött a sziklaszírtén, zátanyon zúzódotott széjjel.

Nem veszett a vízbe mégsem, semmi sem süllyedt a sárba,
megmaradt minden darabja, széppé vált minden szilánkja!
Tojáshéj alsó feléből idelent az anyaföld lett,
tojáshéj felső feléből magos mennybolt lett odafent,
sárgájából a tojásnak sziporkázó nap született,
fehérjéből a tojásnak halavány hold keletkezett,
tojás tarka foltjaiból csupa csillag lett az égen,
tojás fekete foltjából felleg lett a levegőben.”

(Rácz István fordítása)⁶

⁵ Kalevala. Helsingissä, 1924¹⁶, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 4.

⁶ Kalevala. Bp., 1980. 8—9.

A magyar nép is varázserőt tulajdonít a tojásnak: a háztetőn átdobva hatásos vilámcsapás vagy tűz elhárítására, a mosdóvízbe tett hímes tojástól egész évben szép és egészséges lesz az, aki benne megfürdik, továbbá ellenszere a szemmel verésnek is. Húsvétkor a tápai gyermek legelőszőr a keresztanyjához megy, akitől szép, nem szeplős tojást kap: „Ilyen szép lögyél, ilyen fehér lögyél, ilyen kerek lögyél, mint ez a tojás!” A Balkánon a szántó vagy szőlő földjébe tojást temetnek, hogy megóvják a jégveréstől. (BÁLINT SÁNDOR, Karácsony, húsvét, pünkösöd. Bp., 1989. 302—7; HOLE, CHRISTINA, A Dictionary of British Folk Customs. London, Glasgow, etc. 1976. 90—3; HOPPÁL MIHÁLY és mások, Jelképtár. Bp., 1990. 221—2; MONORINÉ ROHLIK ERZSÉBET, A varázserőjű hímes tojás. H. n. 1990. 58—79; ЦЕГЕЛЬСКА, ОЛЕКСАНДРА, Космацькі писанки: Народна творчість та етнографія, 1967/2: 52—7.).

Más nyelvekben is megmaradtak nyomai: or. (nyelvjárási) *писанка* (ФИЛИН i. m. 17: 44), szbhv. *писаница* (KOVÁCS: i. h.), rom. *ou scris* (< *serie* 'ír') 'írott tojás' (BAKOS, 671; KELEMEN i. m. 2: 476). Vidéken a hímes tojást mindmáig *írott*, *írásos*, *írózott* vagy *iratos tojásnak* mondják (ÚMTsz. 3: 1095, 1098). A mintával díszített gyűrű is *írottas* (ÚMTsz. 3: 1098—9). Az arasznyi hosszú, végén egy kis csővel megtoldott pálca, amelyet viaszba mártva a mintát a húsvéti tojásra felviszik, az *írókés* (ÚMTsz. 3: 1098). Székelyföldön „*beírkák* a tojást, aztán felfőzik... az ily epekedő szerelmes tojás *írási* műtétet nem egyszer kíséri... ének” írja Orbán Balázs Székelyföldről szóló híres munkájában (A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeí szempontból. 6. Bp., 1873. 146). Egy húsvéti rigmus szerint „Nagypénteken sokat sirtak, Sok hímes tojást *megírtak*” (ÚMTsz. 3: 1102). A cserépedényt virágokkal díszítik, *beírkák* (ÚMTsz. 1: 387). A húsvéti tojás díszítésére használt *gicő*, másképpen *íróka* (pálcikára erősített, esetleg ecsetben végződő fémdarabka) készítését így adja elő Prasch Albin, 4. osztályos polgári iskolai tanuló: „A gicőt vékon plébü vagy piparézbü köll csinányi ezt vastag töre rátekernyi aztá egy hasétot fába bele köll csinányi evve köll ráírnya a tojásra a virágokat” (ÚMTsz. 2: 641). Az íróasszony által rendszerint egyszínű fonállal készített kacskarिंगós, virágokat ábrázoló mintákkal díszített hímzés neve *írásos hímzés* (ÚMTsz. 2: 1095). A rét vagy mező jelzőjeként megőrződött *iratos* melléknév is tulajdonképp 'tarka, díszes, hímes': „Virágzó pompája *iratos* mezőnek” (Arany: A pusztai fűz, 4. vsz.) (HORGER i. m.). S egy másik szép példa népköltészetünkéből:

„Cserepes ház, zsöndőjös [zsindelyes] a pajta,
Szép *iratos* festött járom rajta.”

(ÉrtSz. 3: 531)

Balladánk is tanúsítja az *ír* 'díszít' jelentését: „Neked adom, neked, *írott* [= díszes] palotámat” (ÚMTsz. 2: 1098). A guzsaly, rokka, egy öles hosszú pálca, melyet szeretője számára apró vésetekkel szépen kicirádáz, *megír* (ÚMTsz. 3: 1102) a székely legény:

„*Megírták* a guzsalyomat,
Tilij, tulaj, rátom,
Felvehetik az orsómat
Me't én ki nem vá'tom.”⁷

⁷ Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam 1. Pest, 1872. 278.

Erdélyi János gyűjtéséből (Népdalok és mondák 1. Pest, 1846. 319) származik az alábbi dal:

„N. N. István kincsem,
Írj guzsalyat nekem.
Írnék biz én kincsem,
 De nincs *író késem*.”

A keleti török nyelvekben a *bit-* a legelterjedtebb szó az írásra, de emellett előfordulnak más igék is: tör. *yaz-* 'ír (folyékony anyaggal), rajzol (írott díszítést)'; az óoszmánli epika nyelvében szinte kizárólag 'díszít, rajzol' értelemben használatos — elterjedése követi az iszlám terjedését, s hiányzik ott, ahová az iszlám nem jutott el (НАДЕЛ-ЯЕВ, В. М. et al., Древнетюркский словарь. Москва, 1969. 103—4). Az ugyancsak tör. *çiz-* 'ír' jelentése 'vonalat húz': *aq taş alip jer çizip* 'fogva a fehér követ, [mágikus ábrát] rajzolt [vele] a földre' (ALDERSON i. m. 114; НАДЕЛЦЕВ, 147).

(Ide kívánczok egy személyes élményem is. 1993. július 22-én Debrecenből utaztam Budapestre. A vonaton egy kedves pár keresztgyermekét vitte nyaralni. Lacika hamar összebarátkozott útítársaival. Rajzolásra is sor került. — *Írj* nekem török basát! — szólalt meg, kezembe nyomva a golyóstollat, nem sejtve, hogy ősei nyelvhasználatát teremti újjá.)

8. Kinek mi van a rovásán? — Ősi finnugor örökségünk a *ró* ige (MSzFgrE. 3: 533—4; UEW. 425), melyet a XV. századi nyelvemlékeink már ismernek („Hogý az azzonyók iobagyt meg ne *roýýjak* orzag kewzybe.” — TESz. 3: 426), szintén ebbe a körbe tartozik. Európa-szerte évszázadokon át — egyes vidékeken még a múlt században is — használatban volt a rovásbot vagy -pálca, a számvitel eszköze. Az adók kivetése, behajtása, törlése a beléjük vésett jegyek segítségével történt. Magyarországon a XVII. századig minden adóköteles jobbágnak egy-egy rovásfára rótták fel a tartozását (vö.: a szlengben előforduló *ráfarag* 'ráfizet, pórul jár' jelentéssel, mely ugyancsak ide vezethető vissza). A hosszában kettévágott pálcának mindkét felébe azonos számú, 3—5 cm hosszú rovást véstek: egyiket a hitelező, másikat az adós tartotta magánál. Miután az adósságot törlesztették, a rovást lefaragták, azaz *lerótták*. *Rovás*-nak nevezték azokat a négyszögletű fadarabkákat is, amelyekre az adósedők a bíró jelenlétében *rovat*-okba foglalták a kivetéseket. Végső formájában a *rovás* az egy portára jutó adótétel neve, amelyet a XVI—XVII. századi országgyűléseken minden alkalommal újra megállapítottak. A XVIII. századtól a nemesi vármegye határozta meg, hogy területén mi számított egy rovásnak. E rendszer(telenség) azonban aránytalanságokat szült, ezért 1772-ben Mária Terézia egységesítette az egy rovást képező tételeket (BÁN PÉTER, Magyar történelmi fogalomtár 1—2. Bp., 1989. 1: 169—70, 231—2; 2: 147—8; CzF., 569—70. hasáb; KULUNDŽIĆ i. m. 77—89; MENNINGER: i. m. 223—48; ORTUTAY GYULA főszerk., Magyar Néprajzi Lexikon 1—5. Bp., 1977—82. 4: 375—6; TOLNAI VILMOS, Régi dolgok új kiadásban: MNy. 7: 328—31). PÁZMÁNY még teljes alakjában használja a kifejezést: „Jer, *rójuk le a rovásrul* adósságunkat” (KERTÉSZ, Szok. 164). A rovás Árpád-kori elterjedtségének közvetett bizonyítéka, hogy az egyházi tizedkerületek neve latinul *cultellus* 'késecske' volt (HARMATTA JÁNOS szerk. bizottság elnöke, A magyarországi középkori latinság szótára – Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. 1—3. Bp., 1987—92. 2: 433), nyilván a rovásnál használt eszközről (ORTUTAY 4: 175). A rovást a középkori latinságban leginkább *dicá*-nak (magyarosan írva *diká*-nak) vagy *dicalis adó*-nak nevezzük. Ez eleinte a kapuadó, majd a XVI. századtól kezdve az azt magába olvasztó hadiadó neve (BÁN i. m. 1: 86). Ebből származik számos kifejezés: *dicare* 'adót kivet' (HARMATTA i. m. 3: 130—1), *dicatio*

'adókirovás, adózás, adóbecslés' (HARMATTA i. m. 3: 130), *dicator* 'rovó, adókirovó, adószedő' (HARMATTA: i. h.), *dicatura, dicatus* 'adókirovás, adófizetés' (HARMATTA: i. h.).

Zürjén nyelvrokonaink a 60-as évek elején is a rovásnaptár alapján követték az idő múlását (STIPA, G. J., Zum Kulturbereich der syrjänischen Kerbkalender: FUF. 36: 181—207).

A rovásnak a művelődéstörténetben játszott alapvető szerepét bizonyítja számos szólásmondásunk is: akinek *sok van a rovásán*, az 'sokkal tartozik, sok hiba vagy bűn terheli' (MARGALITS i. m. 638; O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1976. 582; TOLNAI i. m. 330), másképpen *rovatos* vagy *rovott ember* (HERMAN, Pászt. 132; KERTÉSZ, Szok. 163—7; MTsz. 2: 314); *rovásra költ* 'vkinek a számlájára, hitelbe költ' (TOLNAI: i. h.), *rovásra hazudik* 'felelőtlenül hazudozik' (KERTÉSZ, Szok. 164; O. NAGY i. m. 582; TOLNAI: i. h.), *elvesztette a rovást* 'terhes asszony rosszul számította ki gyermeke születésének időpontját, eltévesztette valaminek a rendjét' (O. NAGY: i. h.), *lerótták a rovást* 'veréssel megtoroltak valakit valakin' (O. NAGY: i. h.), *akasztófán rótták le a rovást* 'bűneiért felakasztották', *mutatja a rovást* (pedig nem tartozom neki) 'úgy nevet, hogy szinte az egész fogsora kilátszik' (O. NAGY i. m. 583), *dögrováson van* 'rosszul érzi magát, a végét járja' (a pásztor a pusztuló vagy már elesett jószágot külön rovásfán, a dögrováson jelöli meg, hogy számot adhasson róla) (KERTÉSZ, Szok. 164; O. NAGY i. m. 150; TOLNAI: i. h.). „A dögrovás főnév fogalma már elavult. Ugyanakkor a *rovás* szó minden jelentésében él; a *dögrováson* pedig határozószóként használatos” (TÓTH IMRE, Ipoly menti palóc tájszótár. Bp., 1987. 77). A *rója a falut* 'járja a falut' eredeti jelentése: bejárja, hogy portánként felrója az esedékes adó mennyiségét (KERTÉSZ i. m. 59). A kifejezés megtalálható a franciában is: *tailler le peuple: le soumettre à l'impôt de la taille* 'rója a népet: rovásadót vet ki rá' (KERTÉSZ, Szok. 166). Kolozsvárt szokásos szólásforma a *sokat róvta a házunkat* 'sokat járt a házunkhoz' (KERTÉSZ, Szok. 165—6). *Rovatlan falu* az a község, ahol egyetlen vagyonos jobbágy sem lakik (KERTÉSZ, Szok. 165); *rovott múltú* 'büntetett előéletű', *ródd az orrodra!* 'jól jegyezd meg!' vagy 'ezért még lakolni fogsz!' (vö.: or. *запугайте это себе на носу!* 'uaz' és m. *vésse a füle mögé!*) (HADROVICS—GÁLDI i. m. 1: 497; O. NAGY i. m. 521), *lerója a tartozást* 'ki egyenlíti, megfizeti' (TOLNAI: i. h.), *megró valakit* 'fennhangon elítél, megszid'.

Herman Ottó a pásztorok nyelvkincsével foglalkozó munkájában (A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp., 1914. 128) idézi e duhaj nótát:

„Korcsmárosné bort ide a kupámba,
Hadd igyék a szegény legény bújában.
Róvja fel a rézfokosa nyelére:
Hány itze bor fogyott el már kedvembe.”

Petőfi „Lehel vezér” című versében (6. vsz.) az idő könyörtelen múlására használja a következő találó hasonlatot:

„Száz esztendő szép szám, pedig már azóta
Az idő a földre azt kilencszer *róta*.”

Régi területmértékünk a *rovás*, amelyet a Jászságban használtak két művelési ágban: a szántó nagysága 10 440 (3,75 ha), a rété 4 320 nöl-nek (1,55 ha) felelt meg. Noha BOGDÁN szerint „nevének és magának a mértéknek a kialakulása ismeretlen”, az elnevezés valószínűleg a 'barázdát ró' kifejezésből származik (BOGDÁN ISTVÁN, Régi magyar mértékek. Bp., 1987. 77). Az írás hasonlatos tehát a szántóvető tevékenységéhez, innen

betűvetés 'írás' szavunk. Hasonló szemléletet tükröz az ukr. *жереб* (КИРИЧЕНКО i. m. 2: 193), az or. (nyelvjárási) *жеребье, жеребий* 'parcella' (ФИЛИН i. m. 9: 135) és a régies le. *zreb, zrzeb* 'rovás, területmérték' (КИРИЧЕНКО: i. h.) szó is. Napjainkban a faművek az egymás tetején merőleges vagy ferde szögben fekvő gerendák kötésmódjait nevezik *rovásnak* (SZATYOR i. m. 83). Az Alföld egyes vidékein nyolc hold szántóföldet hívtak *egy rovasos földnek*, ugyanis eredetileg ekkora darab föld után kellett már rovasadót fizetni (KERTÉSZ, Szok. 166). Másik művelődéstörténeti párhuzam: a rómaiak „az albér-löktől (*pecarii*), a kik csordajárásnak használták a legelőt, bizonyos adót (*scriptura*) szedtek. Erről nevezik a legelőnek való földet *ager scripturariusnak* is” (PECZ i. m. 3: 382).

A ró igéből képezhető főnév kétféle alakban fordul elő: *rovás* és *ravás*, jelenthette a régiségben az 'adó'-t és a 'jegyzék'-et (CzF. 5: 613—4. hasáb). *Rovó* vagy *ravó* volt az adószedő (KERTÉSZ: i. h.); gyerekkoromban az iskolában *rovót* kapni nem tartozott a legdicsebb dolgok közé... Herman Ottó imént említett munkájában panaszkolta, hogy a moldvai csángó neve, a *ro(v)ó* már csak elvétve hallható. A kádárok gyaluszerű vájó eszközük kését nevezik így. *Ravatal* szavunk *rovatal*-ként is él a nyelvjárásokban (CzF. 5: 614. hasáb; HORGER i. m. 144—5; KERTÉSZ: i. h.). Ez utóbbi már nem 'vés, metsz, karcol' jelentésű, hanem 'vág, fából összeállít, ácsol', akárcsak származékaiban: *elródal* 'feldarabol' (ÜMTSz. 2: 147; SzT. 2: 1161), *ródal* 'fejszével róva vagdal' (MTsz. 2: 302), *elró* 'fejszével róva kettévág (fatörzset)' (MTsz. i. h.), *összeró* 'összeilleszt' (MTsz. i. h.), *rótat* 'összeró (asztalt, kútkávát, koporsót)' (MTsz. 2: 314), *beró* 'véséssel beilleszt, bevágással megjegyyez'. Csikban *rovatal* a neve a pótadónak (KERTÉSZ: i. h.; SÁNDOR MIHÁLYNÉ NAGY GABRIELLA: Székely tájszavak. Bp., 1993. 70), a régiségben *rótoknak* is hívták a rováspálcát (NySz. 2: 1444. hasáb). A *rovásol* jelentése Kiskánizsán 'feljegyez, ajándékot szed': „Régen a pásztorok pünkösöd napján házról házra járva *felrótták* a kihajtott állatok számát, s ekkor ajándékot is (tojást, zsírt) kaptak. Ma is megmaradt ebből a szokásból az ajándék begyűjtése”: „Illenkor szoktak *rovásónyi* a pásztorok, pünkösztö” (MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskánizsai szótár. Bp., 1981. 220); ugyanez a szó az Ipoly menti palóc nyelvjárásban 'fára rovással feljegyez' (TÓTH i. m. 232). Valaha *rovár*-nak nevezték a jegyzőt (CzF. i. m. 613. hasáb).

A közös műveltségi viszonyokból hasonló kifejezések sarjadtak Európa más népeinél is. A középkori latinságban (*taliare* 'ró, vés' >) *tal(l)ia*, *taleae* 'rovás, adó' (KERTÉSZ i. m. 59). E szó megtalálható a következő nyelvekben: ol. *taglia* 'hadisarc, váltságdíj, vérdíj' (HERCZEG i. m. 2: 1461), ófr. és fr. *taille* 'rováspálca, rovás, adó' (ECKHARDT i. m. 1814; KERTÉSZ i. m. 59; TOBLER-LOMMATZSCH, Altfranzösisches Wörterbuch, Bd. 10. Wiesbaden, 1976. 38), sp. *taja* 'bevágás, rovás' (DOROGMAN i. m. 785; GÁLDI 1982. 760), *tarja* 'rovásbot' (*entallar* 'vés, farag'), katalán *tall* 'bevágás, faragás' (FALUBA i. m. 562) és *talla* 'metszés, faragás, vágás' (FALUBA: i. h.), port. *talha* 'rovás, vágás, faragás, tartozás' (AZEVEDO i. m. 1298; KIRÁLY i. m. 652), ang. *tally* 'rovásfa' (OED 11: 60—2), *tall(i)age* 'a normann és korai Angevin uralkodók (1154—1399) által a városokra és nemesi koronauradalmakra kivetett adó' (KERTÉSZ: i. h.).

A holland nyelv szintén őrzi kifejezéseiben a rováspálca használatának nyomait: *de kerfstok opdeon* 'lerója a tartozását' (KRUYSKAMP i. m. 1: 1147—8), *op een nieuwe kerfstok kopen* 'régí tartozását kiegyenlítve újat csinál' (KRUYSKAMP i. m. 1: 1148), *hij heeft veel op zijn kerfstok* 'sok van a rovásán' (KRUYSKAMP: i. h.), *ik wil dat niet op mijn kerfstok hebben* 'nem hagyom, hogy felróják nekem (nem vállalom érte a felelősséget)' (KRUYSKAMP: i. h.), *de kerfstok loopt to hoog* 'a számla túl magas' (szó szerint 'a rovásbot túl magasra szalad') (MENNINGER i. m. 227). Egy tréfás olasz versike szerint:

„Como è bello vivere in questo regno:
si magna, si beve e segna
tutto su un pezzo di legna!”

„Mily csodás e tájon élni;
az ember eszik-iszik, és felró
mindent egy darab fára!”

(BROWN i. m. 227)

A magyarság és a környező népek közötti élénk kereskedelmi kapcsolatokat mi sem bizonyítja ékesszólóbban, mint hogy *rovás* szavunk a szomszéd nyelvekben is meghonosodott (SCHUBERT, GABRIELLA, *Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*. Berlin, 1982. 557—69): ukr. *поваши, певашу* 'rovás', de ezenkívül kialakult egyedi jelentése is: 'korbácsütés állat bőrén' (SCHUBERT i. m. 562), cseh *rabuše* (bár itt használatos a szláv szó is: *máš u mne vroubek* 'rovásod van nálam') (KERTÉSZ, Szok. 164), *píješ na muj vrub* 'az én rovásomra iszol' (KERTÉSZ: i. h.), szlk. *rováš* (SCHUBERT: i. h.), *daj na rováš* 'adj rovásra [hitelbe]' (KERTÉSZ: i. h.; PECIAR, S.: *Slovník slovenského jazyka* 1—6. Bratislava, 1959—68. 3: 765), magyarországi ném. *Rabisch, Rawisch, Rosch, Rasch* (emellett a ném. *Kerbholz* 'rovás' szó is létezik: *an ein Kerbholz trinken* 'rovásra iszik' (KERTÉSZ, Szok. 163), *er hat viel auf dem Kerbholz* 'sok van a rovásán', *Er ist verhaftet worden, aber ich hab keine Ahnung, was er auf dem Kerbholz hat* 'Letartóztatták, de fogalmam sincs, mi van a rovásán', *aufs Kerbholz leben* 'rovásra él, adósságot adósságra halmoz' (KERTÉSZ MANÓ, Nemzetközi szólások: Nyr. 42: 58—9). A szerbhorvátban *rovaš, ravaš, raboš, rabuš, r(e)vaš* (BUDENZ JÓZSEF, *Vegyes apróságok*: NyK. 2: 461—476; HADROVICS, LÁSZLÓ, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Bp., 1985; KOVÁCS i. m. 2: 831, 953; SCHUBERT i. m. 559), kicsinyítő képzős alakja *rovašica* (SCHUBERT i. m. 559), a szln. *rováš, rováša* (SCHUBERT i. m. 560), rom. *răvaș, răbuș, răboj, ráboș, rábaș* 'rovás' (SCHUBERT i. m. 564—6; TAMÁS, LAJOS, *Etymologisch—historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Unter Berücksichtigung der Mundartwörter. London, The Hague, Paris, 1967. 661; MEYER-LÜBKE, W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1935). Belső keletkezésű szóként e főnevekből némely nyelvek ígét is képeztek: szbhv. *повашиути, пабушиути* (SCHUBERT i. m. 558), szlovén *rovašiti*. Más nyelvek közvetítésével a szó a távolabbi népekhez is elvándorolt: románból átvett kölcsönszóként ismeri a bolgár *рабош, рабуш, робуш, рѣбош* alakban (БЕРНШТЕЙН i. m. 652; ГЕОРГИЕВ, В., *Български етимологичен речник* 1—3. София, 1971—86; SCHUBERT i. m. 561), továbbá az albán is *rabush, labush*-ként (MANN, STUART E., *A Historical Albanian—English Dictionary*. London, Beccles, 1948. 421; SCHUBERT i. m. 562). A román nyelvben belső fejlődéssel 'levél, írás(mű)' jelentéssel bővült (BAKOS i. m. 616), ez 'rövidke szerelmes levél'-ként (fába vésett is lehet) az újbör. *ραβασάκι* szóban található meg (ΑΝΔΡΙΩΤΗ i. m. 212; MOHAY ANDRÁS, *Újbörög—magyar kéziszótár*. Bp., 1988. 551; ХОРИКОВ, И. П.—МАЛЕВ, М. Г., *Новореческо—русский словарь*. Москва, 1980. 669). A szbhv. *rovaš* további jelentése 'pénztári napló' (KOVÁCS i. m. 2: 953).

Hasonlóan a mongol *jiru-* 'vés, ró' szóból képzett *juru-* is annyit tesz: 'rovásbot' (RÓNA-TAS, ANDRÁS, *Some Notes on the Terminology of Mongolian Writing*: AOr. 18: 127—8).

A brit kincstárban a XII. századtól egészen 1826-ig vezették az adókra vonatkozó rovásos följegyzéseket. Dickens így számol be sanyarú sorsukról: „A botokat a Westminsterben tárolták, és persze minden intelligens embernek eszébe jutna, hogy mi sem egyszerűbb, mint engedélyezni a közelben lakó szegényeknek, hogy elvigyék tüzelőnek. Csakhogy mivel a botoknak soha nem volt semmi hasznuk, a hivatali gyakorlat megkövetelte, hogy továbbra sem legyen, ezért úgy rendelkeztek, hogy a botokat titokban és bizalmasan el kell égetni. Ez végül is a Lordok Házának egyik kályhájában történt meg.

A kályhát azonban túlságosan megrakták ezekkel a nevetséges botokkal, és emiatt ki-
gyulladt a fal faburkolata; a faburkolattól meggyulladt az Alsóház; a két ház porig égett;
építészeket kellett hívni, hogy újakat építsenek, és most már a második milliót vitte el ez
az ügy” (ZASLAVSKY, CLAUDIA, Afrika számol. Bp., 1984. 110—1).

J. Möser 1776-ban így méltatja a rovást: „Daß unsere Vorfahren kluge Köpfe
gewesen, beweiset allein der Kerbstock. Keine Empfindung ist simpler und größer wie
diese” („Hogy eleink okos fejűek voltak, már csak a rováspálca is mutatja. Semmilyen
találmány nem egyszerűbb és nagyszabásúbb, mint ez.”).

9. A rovás Afrikában. — A rovásnak az afrikai kultúrákban is nagy szerep
jut. Zimbabweban a leendő apa egy tűzön kiszáritott boton végez minden hónap elején
egy-egy rovást, innen a terhesség hónapjának elnevezése: 'a bot hónapja'. A rovátkolt
botokat a dél-afrikai zuluk is használják följegyzésre, a kenyai kambák pedig botra faragott
rovásokkal rögzítik a menyasszonyváltás-szerződést. A szondszék egy négy láb (122 cm)
hosszú boton vezetik utazásaikat.

Zimbabwe déli részén rovátkolt botokon jegyzik a napok, hetek, hónapok múlását.
Egy ember minden reggel egy rovást vés a botra: hónaponként új botot kezdenek. Külön
jeleket használnak az adósság visszafizetésére, az aratás vagy cséplés idejére, az esős év-
szak közeledtére.

A tanzániai csaga feleség a főzőkanala nyelén rovással tartja számon, ha a férje
megüti: amikor a nyél betelik, elérkezett a válás ideje. A csaga ifjak íjakra faragják a le-
lőtt madarak számát (ZASLAVSKY i. m. 107—9).

10. Rövid áttekintésünket még tetszés szerint szaporíthatnánk további példákkal
akár oldalakon keresztül, ez azonban szükségtelen, hiszen e dióhéjba foglalt vázlatból is
látszik, hogy bár Földünk népei mondanivalójukat a legváltozatosabb nyelvi köntösbe
öltöztetik, az egymástól látszólag fényévekre levő kultúrákat is összeköti az emberi gon-
dolkodás és a nyelvteremtés szabályszerűségeinek egyetemessége.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata*

Tanulmányomat a következőképpen építem fel: Először is felvázolom az elméleti keretet,
amelyben dolgozom, majd a diskurzusok relevanciájának és koherenciájának néhány kérdését
érintem. A harmadik részben a *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkcióját vizsgálom.
Majd a rövid Összegzésben utalok arra, hogy miért kell és hogyan lehet felhasználni ezeket a leírá-
sokat a különböző szótárakban a kötőszók jelentésének a megadásánál.

1. Az elméleti keret rövid ismertetése. — Ha az emberi elme moduláris felépítésé-
ben gondolkodunk, az egyik modulnak a grammatikai kompetenciát, az anyanyelvi beszélők
nyelvtudását tekinthetjük. Ezt a nyelvtudást az adott nyelv jól formált mondatait (és csakis azokat)

* Ez a dolgozat az 1994 augusztusában Egerben a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kong-
resszusán elhangzott előadásom némileg módosított változata.

generáló explicit grammatikák segítségével lehet modellálni (N. CHOMSKY, Knowledge of language: Its nature, origin and use. New York, Praeger, 1986. 3). A mondatokat tehát tarthatjuk a grammatikai kompetencia egységeinek.

Ha a nyelvtudás bizonyos általános emberi célok (kommunikálás, gondolkodás, álmódosítás, a nyelv „külső memóriaként” való használata jegyzeteléskor, emlékezés stb.) elérésére való használatának a képességét vizsgáljuk, akkor a pragmatikai kompetenciát kutatjuk (A. KASHER, On the pragmatic modules: A lecture: Journal of Pragmatics 1991: 381—97, Uő., Pragmatics and the Chomsky's research program. In: A. KASHER ed., The Chomskyan turn. Oxford, Blackwell, 1991. 122—49). A pragmatikai kompetencia húzódik meg valamennyi nyelvhasználati forma (kommunikatív, kognitív, expresszív stb.) mögött. E másik elméleti modul egységei a beszédhelyzet kategóriáinak a konkrét kitöltésétől való elvonatkoztatás útján nyert megnyilatkozás-típusok.

Ha a megnyilatkozás-típusokat az egyes nyelvhasználati formák konkrét kontextusaiban használjuk, akkor megnyilatkozás-példányokat kapunk, amelyeket a performancia egységeinek tekinthetünk. A konkrét nyelvi és nem nyelvi kontextusokban a megnyilatkozás-példányok produkciója vagy interpretációja során a grammatikai és a pragmatikai kompetencia interakcióba lép más tudásrendszerekkel, a percepcióval, a memóriával. A kommunikatív nyelvhasználati forma diskurzusainak¹ a vizsgálata során a beszédhelyzet kategóriáinak a kitöltésétől eltekintve, a megnyilatkozás-példányok közös lényegi jegyeiből célszerű kiindulni, tehát először is a megnyilatkozás-típust kell meghatározni.

$$(1) u_t = (\text{ins } (p_u, c, p, t))$$

Egy u_t megnyilatkozás-típus egy olyan *ins* inskripció, amelyhez egy p személy egy t időpontban egy c kontextusra nézve egy p_u pragmatikai egységet rendel.² A meghatározásban az *ins* inskripció jelzi, hogy a megnyilatkozás szó két jelentése közül a produktum jelentésről van szó, a p személy megnevezés pedig arra utal, hogy a definíció semleges az u_t produkciójára vagy interpretációjára nézve. Az u_t a nyelvhasználat egysége, következésképpen mind nyelvi, mind használati oldalát jellemezni kell. A nyelvi oldal leírását célszerű a grammatika által generált jól formált mondatok segítségével elvégezni. Eszerint a megnyilatkozás-típusok vagy rendelkeznek valamilyen *ls* nyelvi struktúrával, azaz a nyelvi megformáltságukat tekintve olyanok, mint egy mondat vagy a mondatnak valamelyik szintaktikai összetevője, vagy mindössze egyetlenegy olyan le_{int} lexikai egységből állnak, amely szintaktikai összetevőként nem tehető bele a mondatba. A használati oldal tekintve pedig azt lehet mondani, hogy az u_t a c_{phys} fizikai és a c_{cog} kognitív kontextusban mindig valamilyen pf pragmatikai funkcióval rendelkezik.

¹ A *diskurzus* terminust mindenfajta verbális kommunikációs produktum jelölésére használok, függetlenül attól, hogy beszélt vagy írott, monologikus vagy dialogikus.

² A megnyilatkozás-típust A. KASHER (A step toward a Theory of Linguistic Performance. In: J. BAR-HILLEL (ed.), Pragmatics of natural languages. Dordrecht, Holland, 1971. 84—93), M. BIERWISCH (Utterance meaning and mental states. In: M. BIERWISCH (ed.), Essays in the psychology of language. Linguistische Studien A 114. Berlin, 1983. 39—55) és KIEFER FERENC (A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése II, Tertium non datur (Logikai-Metodológiai Tanulmányok) 1986: 29—57) javaslatait figyelembe véve definiálok. A definíciókban található rövidítések a nemzetközi szakirodalomban használt angol terminusokból származnak, ezek feloldására és a meghatározások részletesebb magyarázatára l. NÉMETH T. ENIKŐ, A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1991., Uő., Megnyilatkozás: típus-példány: Néprajz és Nyelvtudomány 1994: 69—101.

$$(2) \text{ pu} = (\{ \begin{smallmatrix} \text{ls} \\ \text{le}_{\text{int}} \end{smallmatrix} \}, \text{pf})$$

$$(3) \text{ c} = (\text{c}_{\text{phys}}, \text{c}_{\text{cog}})$$

A *pf* a megnyilatkozás-típus kommunikációs funkcióinak az összességét jelöli és a (4)-ként bontható fel.

$$(4) \text{ pf} = (\text{f}_{\text{lit}}, \text{f}_{\text{ip}}, \text{f}_{\text{ill}}, \text{f}_{\text{att}})$$

Az f_{lit} a szó szerinti értelmezhetőség funkcióját, az f_{ip} az interperszonális funkciót, az f_{ill} az illokúciós funkciót és az f_{att} az attitudinális funkciót jelzi. Például egy diskurzus kezdő megnyilatkozás-példányának az interperszonális funkciója a partnerek közötti kommunikációs kapcsolat létrehozása, az illokúciós funkció a megnyilatkozás-példánnyal végrehajtott beszéd tettét, az attitudinális funkció pedig a kommunikátornak a megnyilatkozás-példány proposíciós tartalmához való viszonyát fejezi ki. Az f_{lit} háromféle értéket vehet fel, a megnyilatkozás-példányt vagy csak szó szerint, vagy nem szó szerint, vagy nemcsak szó szerint kell/lehet értelmezni. Az f_{lit} értéke, természetesen, befolyásolja a másik három pragmatikai funkció értékeit is.

Mindezeket figyelembe véve és a (2)–(4)-et az (1)-be behelyettesítve, a megnyilatkozás-típus részletesebb meghatározását kapjuk.

$$(5) \text{ ut} = (\text{ins} (\{ \begin{smallmatrix} \text{ls} \\ \text{le}_{\text{int}} \end{smallmatrix} \}, (\text{f}_{\text{lit}}, \text{f}_{\text{ip}}, \text{f}_{\text{ill}}, \text{f}_{\text{att}})), (\text{c}_{\text{phys}}, \text{c}_{\text{cog}}), \text{p}, \text{t})$$

2. A diskurzusok relevanciája és koherenciája. — A kommunikációs partnerek diskurzusaik felépítése során arra törekednek, hogy relevánsak és koherensek legyenek. Relevánsnak lenni azt jelenti, hogy a kommunikátor minden egyes megnyilatkozás-példánya magán viseli a relevancia garanciáját, azaz a kommunikátor úgy hozza létre megnyilatkozás-példányait, hogy partnere a lehető legkisebb kognitív művelti erőfeszítés árán a lehető legnagyobb kontextuális hatással rendelkező kognitív reprezentációkat hozza létre, illetve következtesse ki (vö. D. SPERBER—D. WILSON, *Relevance: Communication and cognition*. Oxford, Blackwell, 1986.). A megnyilatkozás-példányok produkciója és interpretációja a kommunikációs partnerek közös kognitív háttér kontextusára, közös intencionalitására és a relevancia vélelmére támaszkodva zajlik.³

A diskurzusokban a koherenciaviszonyok segítségével kapcsolódnak össze a megnyilatkozás-példányok komplex egységekké. A diskurzusok koherenciáját vizsgálva SANDERS és munkatársai (T. J. M. SANDERS—W. P. M. SPOOREN—L. G. M. NOORDMAN, *Coherence relations in a cognitive theory of discourse representation: Cognitive Linguistics* 1993: 93—133) nyomán négy (kognitív szempontból reális) kategóriát használhatunk a koherenciaviszonyok megállapításánál, illetve azonosításánál.⁴ Ezek a következők: 1. a (kauzális vagy additív) művelet, amelyet a szegmentumokon hajtunk végre, 2. a koherencia forrása, amely szemantikai és/vagy pragmatikai lehet, 3. a szegmentumok sorrendje, amely alapvető vagy nem alapvető és 4. a pozitív vagy negatív polaritás. A kau-

³ SEARLE és kritikusai szerint (vö.: J. R. SEARLE et al., *(On) Searle on conversation*. Amsterdam/Philadelphia, Benjamins, 1992.; C. BRASSAC, *Speech acts and conversational sequencing: Pragmatics & Cognition* 1994: 191—205) a háttérismeret (the background) és a közös intencionalitás (shared intentionality) nagyon fontos szerepet játszik a konverzáció szervezésében. Úgy gondolom, hogy ez mindenféle diskurzusra egyaránt érvényes.

⁴ SANDERS és munkatársai különböző diszciplínákból hoznak érveket a kategóriák igazolására és empirikus evidenciájuk is van a kategóriák plauzibilitását illetően.

zális műveleten logikai implikációt, az additív műveleten pedig logikai konjunkciót értenek SANDERS és munkatársai. E kétféle logikai művelet azonban nem elegendő a megnyilatkozás-példányok közötti koherenciaviszonyok leírásához, hiszen az emberi gondolkodás nemcsak logikai (deduktív) természetű, hanem induktív és heurisztikus eljárásokat egyaránt használó (vö. pl. N. A. STILLINGS et al., *Cognitive science: An introduction*. Cambridge, Mass., The MIT Press, 1987. megfelelő részeivel). Ezért a kauzális művelet a logikai implikáción kívül jelölje az emberi elme más implikációs formáit is, például a nem triviális logikai implikációt, a kontextuális implikációt (ezekre vonatkozóan l. D. SPERBER és D. WILSON i. m. 65—118), az additív művelet pedig a logikai konjunkción kívül jelölje a pragmatikai addíciót is, amely a megnyilatkozás-példányok pragmatikai funkcióinak az összekapcsolását szolgálja. Hasonlóan, ki kell bővítenünk a második kognitív kategóriának, a koherencia forrásának a hatókörét is. SANDERS és munkatársai akkor tartják szemantikainak a koherencia forrását, ha a koherenciaviszony a proposíciós tartalmak miatt áll fenn, ha viszont az illokúciós értékek miatt, akkor a koherencia forrása pragmatikai. Mivel a megnyilatkozás-példányok pragmatikai funkciója nem merül ki az illokúciós funkcióban, hanem az interperszonális, attitudinális funkciók, valamint a szó szerinti értelmezhetőség funkciója is pragmatikai, ezért a pragmatikai koherencia fogalmát ezekkel a funkciókkal ki kell egészíteni. A szegmentumok sorrendje akkor alapvető, ha a kauzális műveletben az előtagot követi az utótag, ha viszont előrébb van az utótag, mint az előtag, akkor a sorrend nem alapvető. Pozitív polaritásról SANDERS és munkatársai nyomán akkor beszélhetünk, ha a műveletekben a szegmentumok közvetlenül funkcionálnak (vö. (6)), ha viszont nem maguk a szegmentumok, hanem azok negatív párja, tagadása szerepel a műveletekben, akkor a polaritás negatív (vö. (7)).

(6) *Péter nagyon elfáradt, mert egészen az egyetemig szaladt.*

(7) *A struccot a madarakhoz sorolják, bár nem is tud repülni.*

A (7) igazából annak a kauzális műveletnek a realizációja, amely a *nem tud repülni* előtagot és a *nem lehet madárnak besorolni* utótagot kapcsolja össze, de a példában az első tagmondat az utótag tagadása. A sorrend így nem alapvető.

A diskurzusok koherenciaviszonyai lehetnek jelöltek (expliciték) vagy jelöletlenek (impliciték). A nyelvi jelölés fontos eszközei a kötőszók. E funkciójuk mellett a kötőszók segítik a legrelevánsabb interpretáció megtalálását is (pl. a megfelelő kontextus kiválasztásának az irányításával).

3. A kötőszók pragmatikai funkciója. — Egy 310 percnyi szóbeli korpuszt alapul véve tanulmányoztam 16 kötőszónak (*illetve, vagyis, és, meg, aztán, különben, egyébként, mégpedig, sőt, hát, így, de, vagy, tehát, mert, mivel*) a diskurzusok pragmatikai koherenciájában betöltött szerepét. Közülük most a *hát, így, tehát* és *mert* bemutatására vállalkozom. Mivel ezek a kötőszók pragmatikai szerepet töltek be a vizsgált példákban, a továbbiakban pragmatikai kötőszóknak hívom őket.⁵

A) A *hát* pragmatikai kötőszóként három alapvető használattal rendelkezik: 1. kérdéseket vezet be, 2. általános válaszjelölő és 3. ugyanazon beszélő beszédében az önjavítás, a magyarázkodás eszköze.

⁵ A szemantikai és pragmatikai kötőszók elkülönítésére vannak bizonyos kritériumok. Ezeket viszonylag részletesen tárgyalom egy másik munkámban (NÉMETH T. ENIKŐ, On the role of pragmatic connectives in hungarian spoken discourses. In: B. WÄRVICK—S. TANSKANEN—R. HILTUNEN (eds.), *Organization in Discourse: Anglicana Turkuensia 14*. Turku, University of Turku, 1995. 393—403).

1. A *hát* első használata szóbeli korpuszomban nem fordult elő, ezért a kérdések bevezető használatát KIEFER FERENC tanulmányára támaszkodva mutatom be (Modal particles as discourse markers in questions: *Alingu*. 1993: 107–25). A modális partikulák diskurzusjelölő funkcióját is tanulmányozva KIEFER jól szemlélteti, hogy a *hát* nagyon gyakran fordul elő ún. nyitott kérdések elején, amelyekre a válasz nem kategorikusan meghatározott, mint a (8) és a (9) esetében.

(8) *Hát én?*

(9) *Hát mi újság nálatok?*

Mindkét példában a *hát és*-sel helyettesíthető és a megelőző diskurzus folytatását jelöli. Mivel KIEFER a diskurzuselőzményeket nem adja meg, ezért egy kicsit nehéz pontosan azonosítani a két megnyilatkozás-példány által betöltött pragmatikai funkciókat, de az nyilvánvaló, hogy az illokúciós (a beszédettsorozat folytatása) és az interszónális funkció (a kommunikációs kapcsolat fenntartása) fontos. A *hát*-tal jelzett koherenciaviszony a 2. pontban megismert kognitív kategóriák segítségével a következőképpen jellemezhető: a művelet pragmatikai addíció, a koherencia forrása pragmatikai, a szegmentumok sorrendjét az előzmények hiányában nem tudjuk megállapítani, és a polaritás pozitív.

Tekintsük a (10)-et és a (11)-et!

(10) *Hát megjöttél?*

(11) *Hát meg akarsz teljesen őrjöteni?*

A (10) és a (11) retorikai kérdések, de KIEFER szerint retorikusságukat nem a *hát* okozza, mert a kötőszó elhagyásával e kérdések továbbra is retorikusak maradnak. A *hát* mindössze emocionálisan színezi a példákat. KIEFERREL szemben úgy gondolom, hogy a *hát* a (10)-ben és a (11)-ben a retorikusságot is befolyásolja, erősíti azt. (Különösen igaz ez akkor, ha elfogadjuk, hogy a retorikusságnak különböző fokozatai vannak.) A kérdések retorikusságát és emocionális színezetét befolyásoló szerep az interszónális és az illokúciós funkciókhoz tartozik elsősorban. A koherenciaviszonyok pedig e két példában ugyanúgy jellemezhetők, mint a (8)-ban és a (9)-ben.

Vegyük szemügyre KIEFER azon példáit, amelyekben a *hát*-nak modális funkciója is van!

(12) *Hát megölték?*

(13) *Hát találkoztatok már?*

A (12)-ben és a (13)-ban a *hát* módosítja a megnyilatkozás-példányok propozíciós tartalmát. A két kérdés beszélői attitűdje KIEFER nyomán így parafrázálható: a beszélő azt hiszi, hogy nem p, de evidenciákat kap arra nézve, hogy mégiscsak p. A *hát* által jelzett legfontosabb pragmatikai funkció az attitudinális, a beszélő korábbi hitének a módosítása. Ebből egyaránt levezethető mind az illokúciós (kérés a beszélő hitének a megerősítésére), mind az interszónális funkció (a kommunikációs kapcsolat fenntartása). A koherenciaviszonyokat pedig a következőképpen jellemezhetjük: a művelet pragmatikai addíció, a koherencia forrása szemantikai és pragmatikai, a szegmentumok sorrendje a diskurzuselőzmények hiányában nem állapítható meg, és a polaritás pozitív.

2. A *hát* kötőszó második fő használata, az általános válaszelölő szerep jól illusztrálható az általam vizsgált szóbeli korpusz alapján.

- (14) — *Volt valami terved a balettel?*
 — *Hát igen. Szerettem volna továbbvinni, de ez sajnos ez nem sikerült.*
- (15) — *Mesélj valamit a gyerekkorodról! Testvéreidről, családotról! Mit szoktatok csinálni, hogy játszottatok, iskolába jártatok?*
 — *Hát a mi gyerekkorunk az még egész más volt, mint a mostaniaké, illetve a mai gyerekeké, nekünk még volt gyerekkorunk.*

A (14)-ben a *hát* egy kérdés—válasz szekvenciában, a (15)-ben pedig egy kérdés—válasz szekvenciában a választ vezeti be. Mivel egy-egy beszédettsorozatban a második beszédett elején fordul elő, illokúciós funkciója a beszélő folytatási szándékának a jelölése, ebből következően az interszónális funkció a kommunikatív interakció fenntartására irányul. A *hát*-tal jelzett koherencia-viszonyok paraméterei: a művelet pragmatikai addíció, a koherencia forrása szemantikai és pragmatikai, a szegmentumok sorrendje alapvető és a polaritás pozitív.

3. A *hát* harmadik fő használatában ugyanazon beszélő beszédében az önjavítás, illetve a magyarázkodás eszköze. Nézzük a (16)-ot!

- (16) — *Iskolába hol tetszett járni?*
 — *Én a Szegeden a zárdába jártam iskolába. És utána férjhez mentem tizenkilenc éves koromban. Hát zárdába, hát akkor akkor zárda volt még, ugye.*

A (16)-ban a *hát* legfontosabb pragmatikai funkciója az illokúciós: magyarázatot adni egy előző állításhoz. Ez egy rendkívül udvarias aktus, hiszen megkönnyíti a kommunikációs partnernek a pontosabb interpretáció megtalálását. Az illokúciós funkcióból levezethető az interszónális funkció, a kommunikációs kapcsolat fenntartása. A koherenciaviszony esetében pedig kauzális műveletről, szemantikai és pragmatikai forrásról, nem alapvető szegmentumsorrendről és pozitív polaritásról beszélhetünk.

B) A továbbiakban vizsgáljuk meg az *így* és a *tehát* pragmatikai viselkedését! Ezek a kötőszók fontos illokúciós, interszónális és attitudinális funkciókat hordoznak.

1. Leggyakrabban az *így* és a *tehát* olyan megnyilatkozás-példányokat vezetnek be, amelyekkel a kommunikátor a diskurzuselözmények alapján valamilyen következtetést von le (illokúciós funkció). Lezárul egy nagyobb diskurzusrész (pl. egy bekezdés vagy egy kérdés—válasz szekvencia), bekövetkezhetsz a beszélőváltás, mint a (17)-ben és a (18)-ban. Ha nem következik be a beszélőváltás, mint a (19) és a (20) esetében, akkor az addigi beszélő folytatja a diskurzust, de mindenképpen új témába kezd (interszónális funkció).

- (17) (A kommunikátor arról beszél, hogy mennyire szervezetlen az ifjúsági mozgalom a vállalatánál.)
 — *Így nem beszélhetünk közös programkészítésről és együttműködésről, ki-ki a maga területén igyekszik az akcióprogramokat messzemenőig elvégezni.*
 — *El tudja-e látni a helyi ifjúsági mozgalom a fiatalok érdekvédelmét?*
- (18) (A kommunikátor arról beszél, hogy milyen nagy hatással van az életére a balett.)
 — *Tehát rögtönzők vagy vagy éppen tehát fel kell kelnem az asztaltól, mert nem bírok ülni.*
 — *A balettozásra vezethető vissza a komolyzene szeretete is?*
- (19) — *Így aztán az ebédelést meg tudtam oldani. De beszéljünk valami másról!*

(20) (A kommunikátor két korábbi munkahelyét hasonlítja össze.)

— *Tehát lényegében sok változás nem volt. Na jó, hagyjuk a munkát.*

Az így-gyel és a *tehát*-tal jelzett koherenciaviszonyok a (17)–(20) esetében a következőképpen jellemezhetők: a művelet kauzális, a koherencia forrása szemantikai és pragmatikai, a sorrend alapvető, és a polaritás pozitív.

2. A *tehát* kötőszónak van egy másikfajta használata is: kérdéseket vezet be. Ebben a használatban az illokúciós és az interszónális funkciók mellett az attitudinális funkció kiemelt hangsúlyt kap. KIEFER (i. m. 1993. 118–9) így parafrázálja a *tehát* modális jelentését eldöntendő kérdésekben: a beszélőnek van valamilyen közvetlen nyelvi vagy nem nyelvi evidenciája p igazságára vonatkozóan (l. (21)). Kiegészítendő kérdéseknél pedig: a beszélőnek van valamilyen (indirekt) evidenciája arra vonatkozóan, hogy a kérdés preszuppozíciója igaz (l. (22)).

(21) *Tehát maga írta ezt a levelet?*

(22) *Tehát ki járt itt?*

Az illokúciós és az interszónális funkciók a (21) és a (22) esetében hasonlóak a (17)–(20)-beli funkciókhoz: egy következtetést kell levonni, és ezáltal fennmarad a kommunikációs kapcsolat. Csakhogy ezúttal nem a beszélőnek, hanem partnerének kell a következtetést levonnia és kimondania. A koherenciaviszonyok paraméterei viszont teljesen megegyeznek a fentebbi értékekkel.

C) Végül elemezzük a *mert* kötőszó pragmatikai szerepét! A *mert* legfontosabb pragmatikai funkciója az illokúciós funkció, ebből vezethető le az interszónális funkció (a kommunikációs kapcsolat fenntartása). A *mert* általában olyan megnyilatkozás-példányokat vezet be, amelyekkel a kommunikátor egy előző beszédettét igazolja, vagy annak a motivációját adja meg. Nézzük a (23)-at és a (24)-et!

(23) — *És édesanyád, ő meg akkor ilyenkor ott van nálatok?*

— *Nem. Szóval hát kertszomszédok vagyunk.*

— *Igen. Mert én nem tudom ám, hol laktok.*

(24) — *Mi lesz a neve? Gondolkodtatok már rajta?*

— *Hát kislány Eszter. A kislányt meg még nem tudjuk, hogy apja neve lesz-e.*

— *Aha.*

— *Mert a kislánynak anyja neve lett.*

A (23)-ban a *mert*-tel bevezetett megnyilatkozás-példány egy előző kérdés motivációját adja meg, udvarias aktus, segíti a beszélő szándékainak a jobb megértését. A (24)-ben a *mert* magyarázatot vezet be, amelyet az előző kérdés—válasz szekvenciához fűz a beszélő. Ez a magyarázatadás is udvarias aktus, hiszen az információ jobb megértését segíti. A koherenciaviszonyok pedig így jellemezhetők: a művelet kauzális, a koherencia forrása szemantikai és pragmatikai, a szegmentumok sorrendje nem alapvető, és a polaritás pozitív.

4. Összegzés. — A tanulmány első két részében ismertetett elméleti keretet alapul véve négy pragmatikai kötőszó viselkedését mutattam be. Az illokúciós, az interszónális és az attitudinális funkciókat, valamint a koherenciaviszonyok azonosításához szükséges négy kognitív kategóriát használva, a különböző kötőszókat ugyanolyan módon sikerült jellemeznem. A pragmatikai funkciók esetében mindig meg tudtam fogalmazni egy olyan központi („mag”) használatot, amelyből a többi pragmatikai funkciót le lehetett vezetni. Ha valamennyi pragmatikai kötőszó esetében ha-

sonlóan járunk el, hasznos információt nyújthatunk a szótárírás számára, amely nemcsak a szóbeli korpuszokra való támaszkodással, hanem a különböző lexémák, így a kötőszók pragmatikai tulajdonságainak a megadásával is mindeddig adós maradt.

NÉMETH T. ENIKŐ

„Maximalizáld a szótagkezdetet?”

1. Dolgozatom megírásakor KIEFER FERENC egyik legutóbbi munkája bizonyult gondolatébresztőnek (KIEFER FERENC, Vajon az összetett szó szintaktikai szempontból is szónak számít-e?: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. MTA Nyelvtud. Intézete, Bp., 1997. 197—203). Itt és most Kiefernek a szótagolásra és a képzett szavak mellérendelésére, a mellérendelések ellíptálhatóságára, az ellíptálható képzők státusára vonatkozó megállapításait szeretném továbbgondolni.

2. A szótagolással kapcsolatban lássuk először „A magyar helyesírás szabályai” (Tizenegyedik kiadás. Akadémiai K., Bp., 1994. 84) című szabálygyűjteménynek tárgyunkat érintő paragrafusait: „Az elválasztásnak — alapformákban és toldalékos alakokban egyaránt — a szótagolás az alapja. Csak összetett szavak elválasztásakor veendő figyelembe az alkotóelemek (az összetételi tagok) határa. ... Az egyszerű közszavak és tulajdonnevek alapformáját és toldalékos (képzős, ragos, jeles) alakját a szótagolás szerint választjuk el. A szótagolás szerinti elválasztás fő szempontjai a következők. — Minden szó annyi szótagú, ahány magánhangzó van benne ... — A magánhangzó önmagában is alkothat szótagot ... — A szótag mindig vagy magánhangzóval kezdődik, vagy (az elsőt kivéve) egyetlen rövid mássalhangzóval ...” Ez utóbbi szabállyal egybevágni látszik a Kiefer által idézett maximális szótagkezdet elve: „A ’maximalizáld a szótagkezdetet’ elv kimondja, hogy a — VCV — (magánhangzó—mássalhangzó—magánhangzó) sorozatok — V#CV-ként szótagolandók” (KIEFER i. m. 201). Mármost a második (harmadik stb.) szótagkezdet „maximális” vagy „minimális” voltára nézve elemezzük az alábbi példákat:

- (1) a) *dió* → *di#ó*
[C] VV → [C] V#V,
- b) *apa* → *a#pa*
VCV → V#CV,
- c) *hordó* → *hor#dó*
[C] VCCV → [C] VC#CV,
- d) *ostrom* → *ost#rom*
VCCCV [C] → VCC#CV [C],
- e) *lajstrom* → *lajst#rom*
[C] VCCCCV [C] → [C] VCCC#CV [C].

A „maximalizáld a szótagkezdetet” elvvel jellemezhetnénk az (1b) fonémakombináció (szó) szótagolását. Példáink azonban azt mutatják, hogy csupán egy fonémakombináció vizsgálata nem elégséges a fenti elv kimondásához: csak az összes lehetséges fonémakombináció elemzése vezethet el bennünket a szótagolás, a szótagkezdet törvényszerűségeinek felismeréséhez. A Kiefer által idézett elemzés az alábbi — helytelen — szótagolást is megengedné:

- (2) *felocsúdik* → *fe#o#csú#dik*.

Ha a fonémakombináció (a szó) egy magánhangzót tartalmaz, a szó egyenlő a szótaggal, másképpen: a szótag szóértékű. Az abszolút szókezdetben megjelenő esetleges mássalhangzótörlődés egészen az első magánhangzó előfordulásáig egy szótag (az első szótag) része. Vö.

(3) *spriccel* → *spric#cel*

CCCV [C:VC] → CCCV [C#CVC].

Az első magánhangzót akár közvetlenül követő esetleges mássalhangzótörlődés azonban már szegmentálódik a szótagolás során, ha a fonémakombináció (a szó) legalább két magánhangzót tartalmaz. Az első magánhangzót közvetlenül követő mássalhangzó, illetve mássalhangzók közül azonban mindig csak egy, az utolsó kerül a második szótag szótagkezdő pozíciójába. A szótagolás vezérlő elve tehát: „minimalizáld a (második, harmadik stb.) szótagkezdetet”, azaz „kezdjed magánhangzóval, illetve maximum egy mássalhangzóval a (második, harmadik stb.) szótagot”.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a „minimalizáld a szótagkezdetet” elve csak a megelőző szótagvég „rovására” valósulhat meg, hiszen a szótaghatárban megjelenő mássalhangzótörlődáson a megelőző szótagvégnek és a követő szótagkezdetnek kell osztozkodnia. A megelőző szótagvégre nézve szentenciánkat így fogalmazhatnánk meg: „maximalizáld a szótagvéget”. Elemzéseink ezzel szemben azt mutatják, hogy a megelőző szótagvég vezérlő elve, bármilyen meglepő is: „minimalizáld a szótagvéget”. (Mondanunk sem kell, hogy a címbeli „maximalizáld a szótagkezdetet” elve is csak a megelőző szótagvég rovására valósulhat meg, azaz: „minimalizáld a szótagvéget”).

Mivel magyarázható, hogy a megelőző szótagvég vezérlő elve a vártak éppen a fordítottja? A szótagvég minimalizálása véleményem szerint abból következik, hogy a szótagolás folyamatában mindig a lehetőség szerinti „legnyíltabb” szótag elérésére törekszünk:

(4) a) *dió* → *di#ó* (szótagvég: V),

b) *apa* → *a#pa* (szótagvég: V),

c) *hordó* → *hor#dó* (szótagvég: C; az első szótag ugyan zárt, de csak egy mássalhangzóra végződik, tehát nem: *hord#ó*),

d) *ostrom* → *ost#om* (szótagvég: CC; az első szótag zárt, de csak két mássalhangzóra végződik, tehát nem: *ostr#om*),

e) *lajstrom* → *lajst#om* (szótagvég: CCC; az első szótag zárt, de csak három mássalhangzóra végződik, tehát nem: *lajstr#om*).

A „minimalizáld a (megelőző) szótagvéget” és a „minimalizáld a (követő) szótagkezdetet” vezérlő elve együttes megvalósulásának par excellence esete a — VCCV — fonémakombináció (szó), vö. (1c). A lehetőség szerinti „legnyíltabb” szótag elérésére való törekvésünket egy speciális artikulációs mechanizmus motiválja: a szótagolás folyamatában lehetővé válik a mássalhangzótörlődások teljes vagy részleges feloldása. Láttuk, abszolút szókezdetben (*spric#cel*) még a szótagolás folyamatában sem oldható fel a mássalhangzótörlődés. A fonémakombináció (szó) első magánhangzóját követő bármilyen pozícióban azonban a mássalhangzótörlődások teljesen (—VCCV— → —VC#CV— = par excellence eset) vagy részlegesen (—VCCC— → —VCC#CV—) feloldódnak. A beszédhangok koartikulálásának folyamatában nem „toleráljuk” a szótagkezdetben a mássalhangzótörlődést (kivéve az első szótag kezdetét, ahol a beszélő „kész tények” elé van állítva). A megelőző szótagvégből azonban a beszélő „kénytelen tolerálni” a mássalhangzótörlődést, bár a szótagolás folyamatában a cél így is a minél „nyíltabb” szótagvég elérése.

3. Rátérve most a képzett szavak mellérendelésére, a mellérendelések elliptálhatóságára, megállapíthatjuk, hogy két azonos utótagú (képzőjű) összetétel mellérendelésénél bizonyos képzők esetében az első összetétel utótagja elhagyható. Vö.

(5) a) *arany-* vagy *ezüsthéle* (Kiefer példája),

b) **aranyhéle* vagy *ezüsthéle*.

Az elliptálhatóság egyik feltétele az utótag (képző) fonológiai azonossága, ezért Kiefer alábbi példájának grammatikalitása problematikus:

(6) ?*pénz-* és *vagyontalan* (← *pénztelen* és *vagyontalan*)

Az elemzések azt mutatják, hogy a képző elliptálhatósága esetleges, azaz minden egyes képző esetében külön kell vizsgálni az „elliptálhatósági képességet”. A képző elliptálhatósági képessége szorosan összefügg a szótagolás törvényszerűségeivel, vagyis fonológiai alapokon nyugszik.

A képzők segítségével történő szóképzésnek három típusát különböztetjük meg egymástól: a) praefixális: *át-emel*; b) suffixális: *emel-és*; c) praefixális-suffixális: *át-emel-és*. Az elliptálhatóság szempontjából csak az utótag (suffixum) jöhet számításba. Mindamellett vizsgáljuk meg, vajon a szótagolás folyamatában van-e fonológiai különbség a praefixum és a suffixum között. Vö.

(7) a) *átemel* → *át#emel* (elválasztási lehetőség),

b) *átemel* → *áte#mel* (elválasztási lehetőség),

c) *átemel* → *át#e#mel* (szótagolás).

A szótagolás egyik morfológiai szabálya, hogy a tömorféma morfémakezde „érinthatetlen”, azaz az alábbi szótagolás helytelen:

(8) **á#te#mel*.

Tehát: a praefixum fonológiailag képes lenne az elliptálásra, szintaktikailag azonban nem. — Nézzük meg most a suffixum fonológiai viselkedését a szótagolás folyamatában. A suffixum kezdődhet: a) magánhangzóval: *emel-és*; b) mássalhangzóval: *barát-ság*; c) mássalhangzók kombinációjával: *felhő-cske*.

Az a) típusú képzők elliptálhatóságának fonológiai akadálya van, ha a képző (első) magánhangzója előtt mássalhangzó áll:

(9) *emelés* → *eme#lés*.

Ha az a) típusú képző (első) magánhangzója előtt magánhangzó áll, az elliptálásnak elvileg nincs fonológiai akadálya, kérdés persze, hogy a nyelv él-e az ellipszis szintaktikai lehetőségével. Erre a típusra a magyarban csak egy példát találtam: *-ék*. Vö.

(10) *Szabóék* → *Szabó#ék*.

Könnyen belátható azonban, hogy az *-ék* képző esetében nem lehetséges az ellipszis:

(11) *Szabóék és Bánóék* → *Szabó- és Bánóék.

A (11)-ben az ellipszis nem eredményez grammatikális szerkezetet, bár nyelvérzékünk esetleg jólformáltnak fogadná el az elliptált mellérendelést, aminek az oka valószínűleg az ellipszisben érintett *Szabó* főnév összefoglaló jelentése. Azonban vö.

(12) *Icák és Zsuzsák* → *Ica- és Zsuzsák.

Az *-ék* képző mellé fel lehetne sorakoztatni még az *-es* és az *-etlen* képzőket is: *ki-es*, *ki-etlen*; bár ez a két képző, hasonlóan az összes magánhangzóval kezdődő képzőhöz, tipikusan csak mássalhangzó után fordul elő. Egyedül az *-ék* képző nem „érzékeny” az öt közvetlenül megelőző fonéma magánhangzó vagy mássalhangzó voltára, ez a fonológiai oka annak, hogy az *-ék* fenti jelentésében annyira termékeny.

A b) típusú képző (első) mássalhangzója előtt állhat akár magánhangzó, akár mássalhangzó, a szótagolás folyamatában a szótaghatár egybeesik a morfémahatárral (a képzett szó és a képző morfémahatárával). A b) típusú képzők esetében tehát az ellipszisnek nincs fonológiai akadálya: csak szintaktikai akadálya lehet.

A c) típusú képzőből mindössze hármat találtam: 1. *-tlan/-tlen*: *szó-tlan*, *célszerű-tlen*; 2. *-cska/-cske*: *apró-cska*, *felhő-cske*; 3. *-nként* (képzőszerű ragmorféma): *batyu-nként*.

A c) típusú képző morfémakezdő mássalhangzótorlódása előtt mindig magánhangzó áll, így a helyes szótagolás:

(13) a) *szótlan* → *szót#lan*,

b) *aprócska* → *aprócs#ka*,

c) *batyunként* → *batyun#ként*.

Az elliptálhatóságnak tehát fonológiai akadálya van.

4. Összegzés. — Megállapíthatjuk, hogy a suffixum ellíptálhatóságának két esetben nincs fonológiai akadály: a) a suffixum egy mássalhangzóval kezdődik; b) a suffixum magánhangzóval kezdődik, és a képzett szó utolsó fonémája is magánhangzó. — Kizárólag fonológiai szó (képző) törölhető. Fonológiai képző az, amelyik eleget tesz a fenti két követelménynek. — Egy és ugyanazon képző (suffixum) az egyik fonológiai környezetben fonológiai képzőként, a másikban nem-fonológiai képzőként viselkedhet. Vö.

- (14) a) *Szabóék* → *Szabó#ék*
 b) *Molnárék* → *Molná#rék*.

GECSŐ TAMÁS

Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről

1. A *felszíni szerkezet* kifejezést A. K. ZSOLKOVSKIJ és I. A. MELCSUK szemantikai elmélete (A. K. Жолковский — И. А. Мельчук, О семантическом синтезе. В кн-е: Проблемы кибернетики. Вып. 19. Москва, 1967. 177—238. Magyar fordítása: Szemantikai szintézis. In: Dokumentáció és nyelvészet. Az értelmi összefüggések formalizálása. Szemelvénygyűjtemény. Szerk. VARGA DÉNES. OMK-DOK, Bp., 1969.) nyomán használom. A szerzőpáros e művében kifejti, hogy a nyelvnek van úgynevezett mély szerkezete, és van felszíni szerkezete. A lexikai függvények körébe tartozó szemantikai paraméterek esetében a mély szerkezetben jelenik meg például a 'kezdet', a 'befejezés', a 'nagyon' fogalma. A különböző természetes nyelvek ezeket a közös, „általánosan emberi” jelentés-szegmentumokat változatos formában jelölhetik. Ezek a formációk az egyes nyelvek felszíni szerkezetéhez tartoznak. A mély szerkezet tehát tulajdonképpen összeköti a különböző nyelveket, hiszen ha tudom, hogy például valaminek a kezdetét vagy a végét akarom olyan kommunikációs partner tudomására hozni, akivel nem tudok mindkettőnk által ismert természetes nyelven beszédkapcsolatot létesíteni, de lenne a kezdetnek vagy a befejezésnek általánosan ismert egyezményes kódja, akkor természetes nyelv nélkül is lehetőségünk lenne elemi szintű kommunikációra. A nyelv mély szerkezete viszonylag kis számú kóddal leírható, míg a felszíni szerkezetben milliós nagyságrendű jel használatát valósítjuk meg. A szemantikai paraméterek közé tartozik a MAGN paraméter, amely a mély szerkezetben is jelentésszegmentumként megjelenő fokozó, nyomatékösítő értelem, a 'nagyon' jelentést szimbolizálja. A felszíni szerkezetben e körbe tartozik minden olyan nyelvi eszköz, amely a legkülönbözőbb szófajokba sorolható (és különböző szintaktikai szerepkört betölthető) szavak által kifejezhető, intuitíve fokozhatónak tekinthető alapjelentés-nél nagyobb mértékű, intenzívebben megjelenő jelentés kifejezésére szolgál (vö. SZÉKELY GÁBOR, A Magn paraméter kifejezésének formai eszközei a mai orosz nyelvben. In: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyházensis 5. Nyíregyháza, 1973. 63—72).

2. KICSI SÁNDOR ANDRÁS „Az abszolút szuperlatívusz izogloszáiról” című tanulmányában (MNY. 1996: 67—70) a következőket írja: „Valószínű, hogy a 'nagyon' jelentésű szók — miként általában a határozószók, illetve a komparatívusz és szuperlatívusz különböző formái — a világ nyelveiben viszonylag kései fejlemények, s gyakran kapcsolódnak szinkronikusan vagy legalábbis etimológiájuk révén valamely más jelentésű szóhoz, vagy — ami igen gyakori jelenség — egy eredetileg más jelentésű szó használatos polisziémia révén 'nagyon' jelentésben” (65). KICSI SÁNDOR ANDRÁS A. K. ZSOLKOVSKIJ és I. A. MELCSUK szemantikai szintézisétől láthatólag távol álló elméleti alapról (mindenekelőtt ROBERT AUSTERLITZ értekezéseiből kiindulva) foglalkozik az abszolút szuperlatívusz (= 'nagyon' = MAGN paraméter) kérdéskörével. Figyelmet érdemel azonban a két megközelítési mód rokon vonása: adva van egy általánosabb értelmű összefüggés (az egyik

jelentés valami olyasmit tartalmaz, ami „nagyobb”, „intenzívebb”, „erőteljesebb”, mint egy másik jelentés tartalma), és ennek az értelmi összefüggésnek a kifejezésére az egyes természetes nyelvekben (KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS szerint „viszonylag későn”) változatos nyelvi elemek, szókapcsolatok alakultak ki.

3. A magyar nyelv is gazdag e felszíni szerkezetekben. Mivel az értekezésem tárgyát képező szók valóban „...gyakran kapcsolódnak szinkronikusan vagy legalábbis etimológiájuk révén valamely más jelentésű szóhoz...”, olykor vitatható, hogy egy adott kifejezés valóban a szuperlatívusz körébe sorolható-e. Ennek eldöntését átalakítás (transzformálás) révén egyértelművé tehetjük. Négy átalakítás-típust mutatok be:

a) Közvetlen átalakítást akkor célszerű alkalmazni, amikor a lexikai függvény két komponense, a kulcsszó (argumentum) és a függvényérték (korrelátum) a felszíni szerkezetben formailag elkülönül (nyílt kapcsolat), és csak azt kell eldönteni, hogy a függvényérték (a továbbiakban mindig /.../ között!) valóban rokonértelmű-e a *nagyon* határozószóval: *hasonlít /megszólalásig/* → 'nagyon hasonlít', *alszik /mélyen/* → 'nagyon alszik'; *nagy /végtelenül/* → 'nagyon nagy'.

b) Szemantikai átalakítást alkalmazhatunk akkor, ha tö-, képzett- és összetett szókról vagy frazeológiai egységekről (zárt kapcsolatokról) kell eldönteni, hogy hordozzák-e a fokozó értelmet: *forró* → 'nagyon meleg', *hőfehér* → 'nagyon fehér'; *sok-sok* → 'nagyon sok'; *Azt sem tudja, fiú-e vagy lány* → (szövegösszefüggéstől függően 'nagyon meg van lepve'; 'nagyon megijedt'). Ezzel a transzformációtípussal kapcsolatban annyit megjegyezhetünk, hogy például szóösszetételek esetében természetesen elkülöníthetjük a kulcsszót és a függvényértéket, de a szemantikai szintézisben leírtaknak megfelelően az összetételeket a későbbiekben is a zárt kapcsolatok közé sorolom.

c) A formális átalakítás a jelzős szerkezetek vizsgálatánál nyújt segítséget: *figyelem /áhitatos/* → 'nagyon figyel', *figyel* → *figyelem* (azaz kimutatható a *figyelem* főnév tartalmának fokozó értelmű használata a jelzős szerkezetben, csak a *nagyon* szó nem kapcsolható közvetlenül a főnévhez.) További példák: *hírnév /világra szóló/* → 'nagyon híres', *híres* → *hírnév*, *gyász(ban) /talpig/* → 'nagyon gyászol', *gyászol* ← *gyász*; *hőség /rekkenő/* → 'nagyon meleg', *meleg* → *hőség* (értelmi összefüggés!).

d) A közvetett átalakítás segítségével a függvényérték kiegészítő jelentését különíthetjük el: *fut /mint a nyúl/* → 'nagyon fut' (kiegészítő jelentés: 'gyorsan'); *degeszre eszi magát* → 'nagyon eszik' (kiegészítő jelentés: 'sokat').

Van olyan eset, amikor két gondolati átalakítást együtt célszerű alkalmazni. Ez a helyzet például a már említett *hőfehér* szó jelentésének elemzésekor is: 1. megállapítjuk, hogy két összetevőre tagolható, és az összetevők közül az egyiknek a jelentése megfelel a 'nagyon' jelentésének, szemantikai átalakításának, majd tudatosítjuk azt is, hogy 2. a 'nagyon' jelentés mellett ebbe az összetevőbe beleérthető, esetleg beleértendő, hogy 'olyan, mint a hó' (közvetett átalakítás).

4. A kulcsszó és a függvényérték segítségével, az átalakítások alkalmazásával meglehetősen plasztikusan be lehet mutatni azt a gazdag, változatos formavilágot, amely egy nyelv (például a magyar) felszíni szerkezetében kialakult. A felszíni szerkezet leírására természetesen tökéletesen alkalmas az alaktan és a mondattan hagyományos szakszókészlete. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy egy-egy szó, kifejezés morfológiai és szintaktikai jellemzői keveredhetnek, hiszen nyilvánvaló, hogy a *két szemét* szókapcsolat alaktani és mondattani elemzés szerint nem tartozik azonos csoportba a *vadul* határozószóval. Nyilvánvaló az is, hogy a *mély* szó morfológiai szempontból nézve melléknév, a *csend* szóval összekapcsolva (*mély csend*) szintaktikai elemzés szerint már jelző. A kulcsszó és a függvényérték változatainak bemutatását azonban főlegesen nehézkessé tenné, ha minden esetben a morfológiai és a szintaktikai szempont egzakttól elkülönítésére törekednénk, ettől tehát tudatosan tekintek el.

Jellemző és tipikus nyílt kapcsolatok a magyar nyelvben: 1. az argumentum ige, a korrelátum ragozó főnév (olykor jelzővel): *kisírja /a két szemét/; ver /agyba-főbe/; végigvágódik /teljes hosszában/; felfegyverez /állig/; felfordít /gyökerestül/; ég /hamuvá/; üt /teljes erővel/*; 2. az argumentum ige, a korrelátum névutós főnév; *sikerül /reményen felül/; hasonlít /megszólalásig/*; 3. az argumentum ige, a korrelátum határozói igenév: *bán /bánva/; kér /kérve/; eseng /epedve/* (nyilvánvaló, hogy a szórendet itt is, más példák esetében is, a szintaktikai szabályok határozzák meg!); 4. a kulcsszó ige, a korrelátum határozói értékű tárgy: *alszik /jót/, lélegzik /mélyet/*; 5. a kulcsszó ige, a korrelátum határozószó: *alszik /mélyen/; káromkodik /cifrán/; kíván /vadul/*; 6. az argumentum főnév, a korrelátum ragozó főnév: *gyász /talpig/; pedagógus /íz-ig-vérig/* (az *íz-ig-vérig* kifejezés önmagában már természetesen állandósult szókapcsolatnak, frazeologizmusnak tekintendő!); 7. az argumentum főnév, a korrelátum melléknév: *csend /mély/; szenvedély /őrült/* (igenév); *hiúság /nagy/*; 8. az argumentum melléknév, a korrelátum ragozó főnév: *szerelmes /fűlig/; teli /színültig/*; 9. az argumentum melléknév, a korrelátum névutós főnév: *ügyes /reménységen felül/*; 10. az argumentum melléknév, a korrelátum melléknév (határozószói funkcióban): *buta /szörnyű/; fehér /tisztá/*; 11. az argumentum melléknév, a korrelátum határozószó: *beteg /nagyon/; hosszú /mérhetetlenül/*; 12. az argumentum határozószó, a korrelátum határozószó: *jól /nagyon/; rosszul /igen/*. Zárt kapcsolatok: *bátor* (alapjelentés) < *merész* ('nagyon bátor') < *vakmerő* ('igen merész') < *rettenthetetlen* ('nagyon vakmerő'); *kér* (alapjelentés) < *könyörög* ('buzgón (=nagyon) kér') < *esedezik* ('ismételten, kitartóan (=nagyon) könyörög'). *A légynek sem árt/vét*: 'senkit sem bánt, mert nagyon szelíd, jámbor'; *Csupa fül (vagyok)*: 'igen nagy figyelemmel hallgatom'; *Húzza a vargákat a havon (nép)*: 'nagyon horkol'.

5. Mindezzel kapcsolatban érdemes egy kicsit ('nagyon kicsit'!) több figyelmet fordítani a hasonlításra, mint a 'nagyon' kifejezőjére. A hasonlításnak ugyanis legalább három nagyon szép változata szolgál(hat) az abszolút szuperlatívusz jelölésére a magyar nyelvben. Az egyik változat a nyílt kapcsolathoz tartozik: *fehér, /mint a patyolat/, /mint a hó/, /mint a fal/; alszik, /mint a bunda/, /mint akit letaglóztak/, /mint a mormota/, /mintha sohasem akarna felébredni/*. A másik ennek tulajdonképpeni variánsa: *nyükként/fut, nyílként/repül, /farkasként/üvölt*. Végül ide tartozik számos szóösszetétel is: *fehér, mint a hó → hófehér; hideg, mint a jég → jéghideg; éhes, mint a farkas → farkaséhes*. A hasonlítás révén még a költészet felé is elkalandozhatunk, hiszen vitathatatlanul abszolút szuperlatívuszt fejeznek ki az ilyen szép sorok is: „Úgy sajnálom szegényt, Hogy könnyeim közt csök nem jutna néked...” (Madách Imre).

6. Ha már a költészethez is eljutottunk, hadd jegyezzem meg, hogy a magyarban — különösen a költői nyelvben — apró kis kérdő, mutató szók is, különösen felkiáltó mondatnál kombinálva jelölhetnek fokozó, nyomatékosító értelmet. Ez ember tragédiájában például tömegével fordulnak elő a *mily szerény; mily édes, mi szép; minő csodás; Minő igéző!*; *Beh jó; Mi óriás volt bűne és érénye* típusú kifejezések. Végezetül a magyarban (is) kedvelt eszköz a fokozó értelem jelölésére a szóismétlés, amit ugyancsak gyakran fedezhetünk fel költői alkotásokban. A szóismétlés két tagja formailag lehet teljesen azonos: *igen-igen; olykor-olykor*. „Eszembe jut a málna íze, a *hosszú-hosszú* téli esték, a hó fehérje, cseresznye pirosa.” (Kosztolányi Dezső); „*Ó szegény, szegény* kis árva!” (Kafka Margit); „*Nézlek, nézlek* drága hajfűrt — *Hosszan nézlek* tégedet.” (Petőfi Sándor), illetve előfordulhat részleges alakváltozás is a szóismétlésen belül: *telis-tele, unos-untalan, köröskörül*. A magyar nyelvészeti szakirodalom e formákat a „nyomósítás, fokozás ősi hangtani eszköze”-nek tekinti (vö. TOMPA JÓZSEF szerk., A mai magyar nyelv rendszere. I–II. Bp., 1961–1962. 150).

7. KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS is rámutat arra, hogy a szuperlatívusz kérdésköre mind a nyelvtudományi, mind az areális szempontokból vizsgálva sok érdekes újdonsággal szolgálhat. Nem tűnik érdektelennek a szuperlatívusz felszíni szerkezetének az egybevető elemzése sem. Ha alakítási szem-

pontok szerint hasonlítjuk össze a különböző nyelveket, akkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az igei határozó (különböző — tehát határozószói, ragos, illetve viszonyzó főnévi — változat), a főnév + melléknév és a melléknév + határozó formációk igen sok nyelvre jellemzőek. A magyartól tipológiailag és genetikailag is elkülönülő német, illetve orosz nyelvben ez mindenesetre egyértelműen kimutatható:

a) Ige + határozó típusú szerkezetek (ige + T. eset). — A németben: *lachen /einen Ast/; weinen /sich/ die Augen aus dem Kopf/; stecken /in etw./ bis an den Hals, bis über den Hals, bis zum Hals/; tilgen /mit Schwert und Feuer/; frieren /entsetzlich/; wärmen /belebend/; klopft /heftig/; wünschen /sehr/*. — Az oroszban: *спать /крепким сном/; бежать /без оглядки/; любить /до безумия/; кричать /из всех сил/; обидеть /кровно/; выть /по-вольчи/; сбежать /мигом/*.

b) főnév + melléknév típusú szerkezetek. — A németben: *Apell /flamander/; Gelächter /dröhnendes/; Kälte /große/; Kopfschmerzen /starke/*. — Az oroszban: *дурак /круглый/; здоровье /боготырское/; князюк /крутой/*.

c) Melléknév + határozó(szó) típusú szerkezetek. — A németben: *kalt /entsetzlich/; heiß /glühend/; hoch /unbegreiflich/*. — Az oroszban: *бледный /до зелени/; сытый /по горло/; голодный /зверски/*.

A zárt kapcsolatokat illetően is sok hasonló vonás fedezhető fel. Mind a németben, mind az oroszban számos olyan szót találunk, amely egy másik szó jelentésénél fokozottabb értelmű jelentést hordoz (*warm — heiß /'sehr warm'/; dünn — fein /'sehr dünn'/*; illetve *громадный, огромный < классальный, грандиозный < гигантский, исполинский*, intenzívebben megvalósuló cselekvést jelöl: *laufen, rennen, rasen*, illetve *нуждаться, бедствовать, нищенствовать*).

Mind a németben, mind az oroszban színes frazeologizmusok szolgálnak az abszolút szuperlatívusz tartalmának közvetítésére: *zu tief ins Glas geschaut haben; sich groß und blau ärgern; aus voller Halle (rufen, schreien, singen)*; illetve *куда Макара телят не гонял; земля горит под ногами; лопнуть от смеха; умирать со смеху*.

A költői eszközöket illetően is nagyon hasonló a helyzet. Goethe Faustjában például ugyanolyan gyakori a *Ha! Welche Wonne ... Welchs Schauspiel!, Ha! wie's in meinem Herzen reißt!; ...so klein, so groß...* típusú fordulat, mint az Ember tragédiájában a *...minő csodás...* típusú. Az oroszban is megtalálhatók a szóismétlés különböző típusai: *очень-очень (очень и очени); быстро-быстро; чёрным-чёрно; злой-презлой*; „Закладывались они много-много раз в месяц” (И. Тургенев). Szimonov Várj reám című versének 12 soros részletében a *жди* szó 8 alkalommal fordul elő; vitathatatlanul a fokozó értelem hangsúlyozott kifejezésének céljával.

Az oroszban a hasonlításnak is a magyarral formai szempontból teljesen párhuzamosnak tekinthető változatai vannak jelen: *врать /как по писанному/; здоров /как бык/; сладкий /как мёд/; седой /как лунь/; továbbá выть /волком/; лететь /стрелой/; пойти (ко дну) /камнем/*. Az oroszban a szóösszetétel — eltérően a magyartól és a némettől — még talán ma sem a szóalkotás legproduktívabb formája, összehasonlítás révén fokozó értelmet kifejező szók azonban az oroszban is vannak: *белоснежный, твёрдокаменный*. Ez a típus a németre a magyarhoz hasonlóan nagyon jellemző: *bienenfleißig; blütenweiß; faustdick; haarscharf; honigsüß; himmelweit*. A *farkasként üvölt* : *выть волком* típusnak — ismereteim szerint — nincs igazi formai megfelelője a németben. A hasonlítás alapformái a németben: *Augen haben, wie ein Luchs*, „...und alles tanzte schon wie toll...” (Goethe).

8. Az érdekesség kedvéért bemutatok néhány olyan példát is, amelyben a különböző nyelvek felszíni szerkezetei mind tartalmi, mind formai szempontból teljesen ekvivalensnek tekinthetők: *eis-kalt* : *jég-hideg*; *felsen-fest* : *szikla-szilárd*; *honig-süß* : *méz-édes*; *eine fieberhafte/fiebrige Eile* : *lázás sietség*; *eine echte Freude* : *őszinte öröm*; *leidenschaftliche Liebe* : *szenvedélyes szerelem*; *entsetzlich kalt* : *rettenetes(en) hideg*. Az oroszból néhány teljesen ekvivalens korrelátum, csak

mutatóban, ennél jóval több van: *до крайности* : (a) végtelenségig; *до дна* : fenékig; (*апатологизовать*) *с жаром* : (tapsol) hévvel.

9. Természetesen jellemző eltéréseket is felfedezhetünk a különböző nyelvek között. A magyarban például vannak olyan szópárok, amelyek közül a mély magánhangzós változathoz fokozódó értelem kapcsolódik: *döbben—dobban*; *kever—kavar*; *körmöl—karmol*; *libeg—lobog*; *tipeg—topog*; *tömpe—tompá*; *tülekedik—dulakodik* (vö. MMNyR. 150). A németben változatos előképzővariánsok nyomatékosíthatják a melléneveket, a melléknévi igeneveket: *vom übertischten Mahle*; *das allerschlimmste*; *überlustiger Gesell*; *die allerbesten Gaben*. Az oroszban a prefixumok az igékhez kapcsolódva is nyomatékosíthatják az alapjelentést: *вскричать* ← *кричать*; *измучить* ← *мучить*; *опить(ся)* ← *пить*; *переварить* ← *варить*; *преувеличить* ← *увеличить*; *приумыть* ← *умыть*; *разобидеть* ← *обидеть*.

10. Ha belelapozunk egy régi nyelv(tan)könyvbe, például SANDERS professzor — egyébként imponálóan szerkesztett és összeállított — „Deutsche Sprachbriefe” c. munkájába (Deutsche Sprachbriefe von Prof. DR. DANIEL SANDERS. Fünfzehnte Auflage. Langenscheidtsche Verlags-Buchhandlung, Berlin, 1900.), meglehetősen nehéz dolgunk van, ha meg akarunk tudni valamit a grammatikai (ige-, melléknév-, főnév-) vonzatokról (die Rektion, der Richtfall). Utalásokat csak a Fügung (’szókapcsolat’) megnevezés alatt találunk. Az 1961-ben megjelent (igaz, „kis”) német nyelvten (Kleine Grammatik der deutschen Sprache. Bearbeitet von DR. WALTER JUNG. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1961.), amely egyébként szintén nagyon hasznos, alapos munka, ezt a kérdést néhány sorban „intézi el” (44, 163). Az 1982-ben kiadott, ugyancsak „kis” német nyelvten viszont már 18 lapon sorolja fel a vonzatos igéket (Kurze deutsche Grammatik. Volk und Wissen. Volkseigener Verlag, Berlin, 1982. 140—57). 1977 és 1983 között megjelennek az ismert német ige-, főnév- és melléknévvalencia-szótárak, 1982-ben az APRESZJAN—PÁLL orosz—magyar vonzatszótár (J. D. APRESZJAN—PÁLL ERNA, Orosz ige — magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások. 1—2. Tankönyvkiadó, Bp., 1982.).

Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetformái elég sok hasonlóságot mutatnak a grammatikai vonzatokkal. Igaz ugyan, hogy a *szerelmes* /*fűlig*/, *fehér* /*tiszta*/, *nagy* /*végtelenül*/ típusú szókapcsolatokban a korrelátumot minden további nélkül helyettesíthetjük a *nagyon* határozószóval és még néhány rokonértelmű szóval, kifejezéssel, de korántsem teljesen szabadon. Az idegen nyelvet tanulónak, a fordítónak éppen úgy tudnia kell, milyen változatokat használhat a *szerelmes*, *fehér*, *nagy* szavak fokozott értelmű jelölésére, mint azt, hogyan adhatja vissza a célnyelvben a *szerelmes vkibe*, a *büszke vkire/vmire*, az *udvarias vkivel* típusú grammatikai vonzatokat. A szemantikai paramétereket tehát „lexikai vonzatokként” is kezelhetjük. Ezeknek a vonzatoknak az ismerete is hozzátartozik a nyelvismerethez, ezért üdvözlhetjük, hogy nemrég megjelent az — ismereteim szerint — első kétnyelvű szemantikai vonzatszótár (И. И. Убин, Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков — Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. Москва. 1995.).

SZÉKELY GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

ÿ[tennek te[te ÿde[egh. „Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)” című monográfiájában (Universitas Kiadó, 1997. H. n. [Budapest]) MÁTAI MÁRIA több helyen is foglalkozik a szövegnek ÿde[egh szavával (23, 74—7). MÁTAI arra gondol, hogy az

jde /egh íráskép kétféleképp olvasható, minthogy a régiségben az *üdvösség* szó és szócsaládjának egyes tagjai némelykor $v \sim w \sim u$ betű nélkül írva is megtalálhatók: KTSz.: *iduzleg*, Sermdom. 1: 267: *Idezeÿtenk*, MünchK. 35vb₉: *Vdøzøcøc legetec* stb. Taglalja azt is, miféle hangtörténeti oka lehet annak, hogy a tárgyalt szóban nem jelöltek a megfelelő helyen mássalhangzót. Az imaszövegnek Thewrewk.-beli és latin megfelelőjét szintén bizonyító erejűnek tartja ahhoz, hogy — mint írja — „inkább az *idvesség* szó LaskS.-beli létét” valószínűsítse (76), ámbar azt is megjegyzi, hogy voltaképp az *idesség* olvasat is lehetséges, mindegyik mellett „kellő alappal lehet érvelni” (75). MÁTAI — meg is említi (11) — már nem hasznosíthatta A. MOLNÁR FERENCnek „A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben” című tanulmányát (MNY. 1996: 21—32). Ebben A. MOLNÁR szintén felveti, hogy itt esetleg leírási, másolási hiba van, de hozzáteszi: „Ez azonban csak lehetőség, egyelőre inkább az *idesség* szóval kell számolnunk, lévén, hogy ez van ott, és egyházi szövegeinkben az *édesség*, *édes* szavak is gyakran vonatkoznak az oltáriszentségre s Jézus Krisztusra (többször az *üdvösség*-gel együtt)” (i. h. 28). Ezután A. MOLNÁR a két szónak, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó alapszavaknak és származékoknak együtt való előfordulására számos példát sorol fel a régiségből, majd arra következtet az *idvesség* és az *édesség* ~ *idesség* váltakozó használatából, hogy „Ennek a két magyar szó közel egyforma hangalakja lehet az oka, s az, hogy a v (β) hangtaniilag könnyen kieshet. A szóban elmondott, valamint a leírt szövegekben az *üdvösség* és *édesség*, illetve változataik — elsősorban a régiségben gyakori illabiális (*idvesség*) és *i*-zõ (*idesség*) alakok — aztán szabadabban variálódtak” (i. h. 29). Kitér A. MOLNÁR a latin szövegek lehetséges hatására is, azonos vagy hasonló helyzetben vannak e szövegekben is a megfelelő latin szavak.

Az imádságnak olyan a szövegsemantikai fölépítése, hogy hangtörténeti és írástörténeti kérdések taglalására az *jde /egh* kapcsán aligha van szükség, hasonlóképpen a latinból való fordítás vizsgálatára sem nagyon, minthogy ezidáig három és egymástól különböző forrásra lehet hagyatkozni HOLL BÉLA kutatásai alapján, amint erről MÁTAI tájékoztat is (26—9).

Az imádság első szövegmondatában lévő megszólításoknak nyelvi jelekként ugyanegy referenciájuk van: *ÿ /tennek te /te* = *jde /egh* = *e3 vilagnak otalma* = *ti /telete6 te /t*. Az ebben a szövegmondatban megvalósuló izotópiát, tehát a jelentésosztályok szintagmatikus ismétlődését metonimikus viszonyok alakítják, amelyek a (szöveg)világnak előismereti tudásanyagából következnek, vagyis a szóban forgó dolognak bizonyos tulajdonságait megnevezve alakul ki tematikus sorozat: *édes* — a világot oltalmazó — *tiszteletes* 'tisztelendő'.

A második szövegmondatban ugyancsak megszólítás van: *elethnek kenere*, tehát az első szövegmondatban kialakított témalánc folytatódik megintcsak pragmatikai alapon: e szövegmű lehetséges világában az *elethnek kenere* = *ÿ /tennek te /te* = *jde /egh* (é. i. t.).

Az a — mondjuk így: dolog? — klasszéma, amely „ÿ /tennek te /te”, különböző tulajdonságokat hordoz, ezek rendre elvont tulajdonságok. Amidőn azonban a referenciát megvalósító *ÿ /tennek te /te* és *elethnek kenere* kifejezésekre figyelünk, észrevehetjük, hogy az egyik tulajdonságot, az *jde /egh*-et nem szükséges elvontnak értelmezni, hiszen természetes, valóságos jelentésében (is) társulási valenciája van a *kener*-hez, vö. KÁROLY SÁNDOR, ÁMJelt. 63. A. MOLNÁR FERENC idéz egy Aquinói Szent Tamás-himnuszrészletet Várhelyi György fordításában: „[...]Te edessegednek izit erezzem” (i. h. 28), ebben is a természetes társulási valencia szabályozza a szövegalkatást, az *édesség* íz, amely érezhető; *édesség* hiponima, *íz* hiperonima, mindegyikhez társulhat az *érez*, jelentése az ÉrtSz.-ban: „1. ts Tapintható, ízelő v. szagló érzékével, ill. idegrendszerével tudomásul veszi vmit.” Ezzel rokon az *ízlel*. A. MOLNÁR FERENC a LaskS.-ról írott második dolgozatában (Még egyszer a Laskai Sorokról és annak Thewrewk-kódex-beli párhuzamos szövegéről: MNY. 1997: 68—71) újabb adathalmazt mutat be, melyben az *ízlel* és szinonimája szerepel. A szövegmetsetek a 34. (33.) zsoltár 9. versének („gustate et videte quoniam bonus Dominus” — I. A. MOLNÁR i. m. 70) különböző fordításai. A DöbrK.-ben (*Kostoll'atok ... vr idesseges*), a Vizsolyi Bibl.-ban (*Kó /tollyatoc ... iö*), a Káldi Bibl.-ban (*Kó /tolyatoc ... édes*) a társulásivalencia-kapcsolatot építő szavak igei része (*kóstol*) rendre megegyezik, s ugyanilyen a zsoltárnak 1986. évi (református

használatú) szövegében is (*kóstoljuk édességedet*). Az 1973. évi (katolikus fordítású) megfelelő: *ízleljétek ... jóságos é. í. t. (uo.)*. A. MOLNÁR a zsoltár héber szövegét is figyelembe veszi, abban 'ízlel' jelentésű szó van, amely átvitt értelemben is használatos. A. MOLNÁR mindehhez hozzáteszi: „Az, hogy egyházi szövegeink gyakran nevezik az ostyát, Krisztust, Krisztus testét édesnek, édességesnek, nyilván összefügg a 34. (33.) zsoltár fordítássszövegeivel, és viszont” (uo.).

A LaskS. korabeli szövegalkotója és bizonyára a szöveget befogadója is mind tudja, hogy az imádságtémát milyen szokásos nyelvi formaelemekkel lehet kommunikációs eseménnyé tenni, illetőleg ilyennek tartani. MÁTAI MÁRIA számos szövegismertetet mutat be, amelyek a 'corpus Domini' jelentést (82), a 'panis vive' jelentést vagy ahhoz nagyon hasonlót hordoznak (40—2). Ezekből a toposzokból ismeretes a **Jézus teste (és vére) étel* alapmetafora — vö. „Te szent testedet és szent veredet ... etelül adád[...]” (Petri András énekeskönyvéből idézi MÁTAI, 81) —, melyből levezethető a **Jézus teste kenyér*, amiként MÁTAI MÁRIA is ír erről (97). Hasonlóképp juthatunk el az **élet kenyere* alapmetaforához, MünchK. 91ra₃₅: *En vagoc élétne^c kénere*, ezt és más megfelelőit szintén taglalja MÁTAI (40—1). E metaforafajták A. MOLNÁR FERENCnek példáiban is föllelhetők (a LaskS.-ről először közölt tanulmányában, i. h. 30), s van olyan példaszöveg, amelyikben az evés képzete található meg: „meltoltas en || Gemet. halalomnak ldeyen az te zent[eges] fydadnak. dragalatus zenth te[teuel] etetned” (uo.). — Az áldozás bármennyire is eucharisztikus (szellemi) tevékenység, a 'corpus Domini' valóságos kenyér (vagy ostya), s mint ilyen: édes ízérzetet keltő étel(anyag), vö. „Panis dulciarius: Pfefferkuch: *edes kener* MURM. 2098” (RMG. *kenyér* a.); más ételekkel kapcsolatban: *edes alma* (RMG. *alma* a.), *edes falat* (RMG. *falat* a.). Az ízérzetet jelentő *édes* szó és származékai könnyen váltak elvont jelentésűvé: *édes beszéd* ~ *szó* ~ *anya* (RMG. *édes* a.); továbbá: *Valentino Edes*, *Jacobo Edes* (OKISz. *édes* a.). MÁTAI MÁRIA a ThewrK.-ből idéz efféléket: „*edesseges wram* yesws” (75). MÉSZÖLY GEDEON az *édes* szó etimológiája kapcsán „[...] Krisztus, a tē *kénod* légyen nekēm *méznél édesb* és *tejnél ízesb* (GyöngyK. 28)” adatot idéz (ÖMSzöv. 238), mely azt szemlélteti jelen elemzésünkben, hogy a kellemes ízérzetet keltő élelmiszerek esetenként fölöttébb kellemetlen érzettel is kapcsolódhatnak. Ilyen például a MünchK. 17vb₃₀: „mezt én iazmam *edes* ь én tēzhēm kōq”, vö. NYÍRI ANTAL, A Münchener Codex magyar—latin szótára (Bp., 1990.) *édes* a. E szövegdarabban a *járom* van *édes*-nek ('suavis'-nak) mondva, holott a járom viselésének következménye(i) lesz(nek) kellemes(ek), ugyanis viselőiknek lelkei nyugalmat nyernek — mint Jézus mondja a *járom*-példázat előtt —, a jézusi tanítások szerinti életvitelből fakad a 'suavis' tulajdonság. A NySz. egyes adatai is tanúsítják, hogy az *édes(ség)* nem ízérzetre vonatkozik: „Telyes vala bezedo kegiessegele es isteni *edessegele*”; „Hogy az isten jó-volta avagy *édessege* tőlünk megkóstoltathatnék” (*édessege* a.). Az *édes*-nek (és szócsaládjának) több jelentését sok példával szemlélteti az EMSzT., ('szeretett, drága, vér szerinti'). Ugyanitt a szókapcsolatok csoportjában is található további jelentés(árnyalatokat); vö. ÉrtSz. *édes*.

Az *ý/tennek te/te ýde/egh* szerkezet a főntebb vázolt szövegtani alapon, továbbá az *édes* szónak és családjának szerteágazó jelentésváltozásainak rendszervizonyai következtében csupán azt engedí meg, hogy az *ýde/egh*-et 'édessege'-nek értelmezzük. Az természetesen más, nem nyelvészeti kérdés, hogy ezen 'édessege'-nek imádása, kenyér vagy ostya színében való elfogyasztása az üdvösséghez vezet, vezetheti a hívőt, aki illetén meggyőződése alapján az *ý/tennek te/te*-t tarthatja az üdvösség okozójának (metonimikus művelettel gondolkodásában). MÁTAI MÁRIA idézi azt az imádságot a ThewrK. 245.-ről, amelyben ennek a metonimikus folyamatnak eredménye meg is található egy, a LaskS.-éhoz hasonló referencialáncban: „Oh Cristus ihūs zent teste, ez wylagnak ydwessege Es otalmazója, oh tyzthelendő zenth testh” (32). Tudni való, hogy ezt az imádságot is, a LaskS.-at is úrfelmutatáskor mondták vagy kántálták a hívek, vagyis a kenyér avagy az ostya az *ý/tennek te/te* jeltárgyaként, az *elethnek kenere*-ként valóságosan jelen volt, az illetéknéppen tárgyiasított istennek a szövegben való *tegedet* és *Teged* névmásokkal való megszólítása a megnyilatkozásban mint olyanban nem üres morféma, hanem szintén 'ý/tennek te/te' jelentésű szövegnyelvészetiileg is, szituacionálisan is. Természetesen a (keresztény) vallásmélelet tudja is, tanítja is,

hogyan a szent test és vér jelenvalósága jelképes (eucharisztia). Ettől még persze a szent táplálékot, kenyeret, ostyát az áldozók érezhetik édesnek, s az áldozás folyamatában hihetik, közelebb jutottak az üdvösséghez.

BÜKY LÁSZLÓ

Mosoly. A *mosolyog* szó 1416-tól adatolható, a *mosoly* pedig 1763 óta ismert, a nyelvújítási szók legrégibb rétegébe tartozó elvonás. Ugyanakkor a *mosolyog* igében a *-ly* egykori gyakori képző lehet. Ami etimológiájukat illeti, hasonló hangzású vogul szókkal (pelimi *muissi*, kondai *mosgi*, tavidai *mäs-*: MUNKÁCSI BERNÁT—KÁLMÁN BÉLA, Wogulisches Wörterbuch. Bp., 1986. 322) szokás rokonítani őket, ez az etimológia azonban „a magyar és a vogul szó hangfestő jellege miatt bizonytalan” (MSzFgrE. 451). Az alábbiakban a *mosoly*, *mosolyog* hangfestő eredetéhez szolgáltatnék támogató adalékokkal, amelyek természetesen nem zárják ki a vogullal közös etimológiát.

Hagyományos meghatározásaik szerint a hangutánzó szavakkal „a természet hangjait, zörejeit utánozzuk”, a hangfestő vagy hangulatfestő szavak esetében pedig „a hangalak mintegy érzékelteti a mozgás, cselekvés, illetve tulajdonság hangulatát” (SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., A magyar stilisztika útja. Bp., 1961. 522—3). Hangutánzásról tehát olyan denotátum esetében szokás beszélni, mely hangadással jár; hangfestésről pedig olyan denotátum esetében, melyhez tipikusan nem járul hangadás. Tipikusan hangutánzóak az emberi, állati és másféle hangadásokat (vagy hangadással járó eseményeket) kifejező szók, például *ugat*, *nyávog*, *morog*, *böfög*, *tüsszent*, *zörög*, *csörög*. Sokkal nehezebb azonban meghatározni, felsorolni azokat a fogalmakat, melyeket a világ nyelveiben — és külön a magyarban — hangfestéssel fejezünk ki. Univerzálisan megfogalmazható, hogy a 'mosoly', 'nyál', 'lepke', 'gomba' stb. jelentésű (a mosoly, nyál, lepke, gomba stb. denotátumokat jelölő) szók 1. különösen hajlamosak arra, hogy a világ nyelveiben hangfestő eredetűek legyenek, és 2. bizonyos, genetikai és areális szempontból is távoli nyelvek a hangfestés azonos vagy hasonló eszközeivel.

A hangfestés fogalmának pontos meghatározására, illetve a hangfestés típusainak számbavételére viszonylag szerény kísérletek történtek, ráadásul az ezzel a témával foglalkozó szerzők gyakran hajlamosak a hangfestés szerepének túlhangsúlyozására. Az átfogó és viszonylag mértéktartó kísérletek közül jelentős S. V. VORONIN munkája (Osnovy fonosemantiki. Leningrád, 1982.). VORONIN rámutatott, hogy a világ legkülönbözőbb nyelveiben a mosolyt jelölő szókban egészen általános a labiális nazális (az *m*) — és tegyük hozzá: gyakran ráadásul egy szibiláns — szereplése, s ő ezt a jelenséget az ún. „mimeointrakinesemizmus”, oroszul „mimeointrakinesemizm” (egyéb-ként egyetlen) példaként hozta fel. VORONIN a következő adatokat sorakoztatta föl: angol *smile* 'mosoly, mosolyog', jakut *mičij* 'kissé mosolyog', *myčaj* 'fölnyenesen mosolyog', vepsze *muheita* 'mosolyog', even *musm* 'elmosolyodik', indonéz *senjum(an)* 'mosoly', nyugat-szudáni *mua* 'mosolyog, nevet' (i. m. 93). A példák hosszasan folytathatók, például pastu *tabassum*, *məská*, *másá*, dari (afganisztáni perzsa) *tabassom*, *canda* 'mosoly' (K. A. LEBEDEV—L. S. JACEVIČ—M. A. KONAROVSKIJ, Russko—puštu—dari slovar'. Moszkva, 1989. 707), evenki (tunguz) *inemuk*, *inen* 'nevetés', *inemusin*, *inemur* 'mosoly' (B. V. BOLDYREV, Russko—evenkijskij slovar'. Moszkva, 1988. 214, 251), mandzsu *inje-* 'nevet', *injece-* 'mosolyog' (YAMAMOTO KENGO, A Classified Dictionary of Spoken Manchu. Tokyo, 1969. 8), finn *hymy* 'mosoly', jakut *mičerdě*, *imaj* 'mosolyog'. Az angolból a *smile* mellett érdemes megemlíteni még két részletesebb jelentésű szót: *smirk* 'ön-elégült mosoly', *simper* 'vigyorgás, negédes/kényeskedő/mesterkelt/affektált mosoly'; s tanulságosak egy ész—angol szótár idevágó adatai is: *muhelus* 'smirk, smug smile', *muie* 'smile, smirk' (J. SILVET, Estonian—English Dictionary. Tallin, 1965. 209).

Ami a mimika nyelv kifejezésének további univerzálitait illeti, valószínű, hogy a semleges arckifejezésnek (nem bambul, nem mosolyog stb.) általában nincs lexikalizált kifejezése a világ nyelveiben. Látnivaló az is — többek között az említett mandzsu-tunguz példákban —, hogy ahol

a 'mosoly' jelentésű szó a 'nevetés' jelentésűhöz képest van kifejezve, ott az enyhébbet, a mosolyt jelölő szó mindig megjelölt az erőteljesebben kifejező nevetést jelölőhöz képest: német *lachen* 'nevet', *lächeln* 'mosolyog', spanyol *risa* 'nevetés', *sonrisa* 'mosoly', baszk *irri* 'nevetés', *irizuri* 'mosoly' (*zuri* 'fehér'), kínai *xiào* 'nevetés', *wēixiào* 'mosoly' (*wēi* 'apró, csekély'), török *gülme*, *güls* 'nevetés', *gülümsemek* 'mosoly', oszét *xudæg*, *xudìn* 'nevetés', *xudizmul* 'mosoly'.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Szoták. Ezt az etnonimet KNIEZSA ISTVÁN (SzJIsz.² 511) 1836-ból adatozza. Meg is magyarázza: keleti szlovák, Ung megyei szlovák, továbbá: „A név abból való, hogy a nyelvjárásban a 'mi, micsoda' kérdőszócska *szo*-nak hangzik.” A „Slovník slovenského jazyka” (Bratislava, 1964. 4: 144) kissé más véleményt mond: „...*szotácky* prid.: lingv. s-e nářečí jedno z východoslovenských nářečí (v okolí Humenného)”; PESTY FRIGYES 1864-es helynévgyűjteményének adatai KNIEZSÁT igazolják. A nyelvjáróterület java részben Ungban van, de átnyúlik Zemplénbe is (éppen Homonna vidékére).

Ung megye: Alsónémeti (Nižné Nemecké): „Népesített felső megyékből, és pedig Zemplén felső részéből és Sárosból, mennyiben *szoták* tót ki ejtésük a' hegy közeiktől egészen különbözik”. Alsóribnice (Alsóhalas, Nižná Rybnica): „A' nép szláv úgy nevezett *szoták* nyelvű jobbára Gcatholicus jámbor életű földművesek (:*Szoták*ok:) el nevezéssel”. Felsőnémeti (Vyšné Nemecké): „300 léleknyi népessége *Szoták* ki ejtésű Totokból álló, kik többnyire Gcatholicusok.” Korumlya (Koromlák, Koroml'a): „Ezen helységnek lakosai a' dialectus szerint tiszta Ruthenek voltak hanem a' Zempléni Vas hámarokból ide szállott *Szoták* tót lakosok által rendes nyelvöket el ferdítették.” Ez utóbbi azt sugallja, hogy ruszinba oltott szlovák nyelvjárásról van szó. Zemplén megye: Cirokahosszúmező (Dlhé nad Cirochou): „...tót beszédbe nem mongya cso, hanem Szo ezért *szoták*knak nevezik.” Modra (Modra nad Cirochou): „...a nép R. Cath. tótul beszél, szo a ki fejezése, ezért *Szoták*knak neveztetik.” Szinna (Snina): „...tótul beszél, szo a ki fejezése azért *Szoták*knak neveztetik.”

A *szoták* etnonim a múlt század közepén már általánosan használt kifejezés volt. Bizonyítja ezt FÉNYES ELEK „Magyarország általános statistikája” című írása: „Tájszólásmód tekintetében nálunk a tótok eloszlataknak: *nyitraiakra*, *hornyákok*-, *szoták*ok-, *trpák*ok- és *kekácsokra*.” (vö. még Magyarföld és népei eredeti képekben. Pest, 1846. 7).

PESTY adatközlői által közölt adatok FÉNYES GeogrSz.-ban anyanyelv szerint így szerepelnek: Alsó-, Felsőnémeti: tót-orosz, Modra: tót, Alsóribnice: orosz, Korumlya: orosz, Cirokahosszúmező: orosz, Virava: orosz (értsd: ruszin). Ezekből az világana ki, hogy a *szoták* elnevezés valamely ruszin nyelvjárást takarna. Ezt még — Modrát nem számolva — a görög katolikus vallás is alátámasztja. Csakhogy a névadó névmás a ruszinban (és az ukránban is) *uo*. Ez hangtani abszurdum lenne. Tehát a *szoták* etnonim sem a szlovák *čo*-ból, sem a ruszin *uo*-ból nem levezethető. Ekkor kell feltételeznünk a harmadik megoldást: mégpedig a góral *co*-t. Mindent egybevetve, az alábbi megoldásra jutottam: 1. a leírások alapján a *szoták*ok Észak-Zemplénből származtak. 2. elnevezésük sem nem a szlovákra, sem nem a ruszinra megy vissza, hanem a lengyelre, közelebből a góralra. Summa summarum: a *szoták*okat lengyel eredetűeknek tartom.

Nem állhatom meg, hogy ne szóljak a tulajdonnevesülésről: ha országosan nem is gyakori, de Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében több helységében is élő vezetéknev, s messze megelőzi a *Tirpák* családnevet. A megye 1998. évi telefonkönyve alapján a következő helységekből fordul elő a *Szoták* vezetéknev: Ajak, Bököny, Gégeny, Jéke, Kisvárd, Mátészalka, Nyíregyháza, Nyírgelse, Nyírkársz, Nyírpazony, Ópályi és Tyukod.

MIZSER LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Illeszkedési vizsgálat szembesítéssel

1. Ha teszttel vizsgáljuk a nyelvhasználatot, gyakran felvetődhet bennünk a kérdés: mennyire tekinthetők véletlenszerűnek, alkalminak a kapott válaszok? Különösen akkor ütközünk ebbe a problémába, ha felmérésünknek olyan jelenség a főszereplője, mellyel kapcsolatban tapasztalataink szerint az egyéni nyelvhasználat hajlamos az ingadozásra. Ilyen például a vegyes hangrendű szavak toldalékolása is.

Mely pontokon, milyen mértékben és miért térnek el saját korábbi megoldásaiktól egy kísérlet résztvevői, ha bizonyos idő elteltével megkérjük őket ugyanannak a tesztnek a kitöltésére? Ezekre a kérdésekre kerestem a választ 1994 végén és 1995 elején, illetőleg 1996 végén és 1997 elején végzett felmérésemmel. Véleményem szerint két év elegendő idő ahhoz, hogy az adatközlők ne emlékezzenek korábbi válaszaikra, s így azokat se megismételni, se felülbírálni ne akarják.

2. A teszt összeállításához Hernádi Gyula „Dogma” című drámája adott ötletet. (Megjelent: Rivalda 86—87. Nyolc magyar színmű. Sorozatszerkesztő: Jovánovics Miklós. Magvető Kiadó, Bp., 1988. 173—229.) Olvasása közben feltűnt, hogy a szerző a vegyes hangrendű olasz személyneveket az esetek döntő többségében velárisan toldalékolja. A teljes drámából gyűjtött adatokat az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen
-ba	—	—	1	—	1
-ról	—	—	1	—	1
-ra	—	—	2	1	3
-nél	—	—	—	1	1
-től	—	1	—	—	1
-hoz	5	—	10	9	24
-nak	—	—	1	2	3
-val	—	—	1	2	3
mély	5	—	16	14	35
magas	—	1	—	1	2
összesen	5	1	16	15	37

Kíváncsi lettem arra, hogyan viselkednek mások nyelvhasználatában ugyanezek a nevek, ezért — a várható válaszokat tekintve — tízféle raggal kombináltam őket, és a következő tesztet állítottam össze:

1. Antonelli... nincs erő a javításhoz. 2. Ez a viselkedés Mazzini... cseppet sem volt jellemző. 3. Castiglione... nem vártam semmi jót. 4. Az asszony szombaton találkozott Guidi... 5. A tizenhatos környékén hatalmasat rúgtak Antonelli... 6. Mazzini... nem volt fegyver. 7. Mi a véleményed Mazzini...? 8. Castiglione... a szeme barna. 9. Antonelli... sütött a gyűlölet. 10. Mikor mészlátogatóba Castiglione...? 11. Hallottál már Castiglione...? 12. A lány egyre közelebb került Guidi... 13. Antonelli... sok szolgálja volt. 14. Búcsúzz el Mazzini...! 15. Guidi... azóta is sokszor gondolkodik. 16. A fene essen Guidi...! 17. Mazzini... nincs semmi bajom. 18. Castiglione... igazi művészt ismerhettünk meg. 19. Holnap Antonelli... tartják az ünnepséget. 20. Elegem van Mazzini...! 21. Guidi... három zsák arany jár. 22. Castiglione... nem hiányzott az akaratéro. 23. Mazzini... igazán nem méltó a dicsekvés. 24. A bíboros nem mert Castiglione... nézni. 25. Guidi... nem akarok veled vitat-

kozni! 26. Nincs eszesebb államférfi Guidi...! 27. Antonelli... együtt indultunk útnak. 28. Tegnap Castiglione... valósággal az ördög bűjt. 29. Guidi... nem kell tartanod, ő nem veszélyes. 30. Nagy csatát vívott Guidi... az ész és a lelkiismeret. 31. Te még Castiglione... is bölcsőbb vagy. 32. A merénylő Mazzini... mártotta törét. 33. Antonelli... csurgott a veríték. 34. Mazzini... nem fogsz csalódni. 35. Antonelli... szerdán futár érkezett hozzánk. 36. Castiglione... ideje volna leszámolni! 37. A titkár Antonelli... fordult segítségért. 38. Mazzini... egy szót se erről! 39. Guidi... jó hadvezér válhatott volna. 40. A tömeg átkokat szórt Antonelli...

3. Mielőtt belekezdtem volna a címben és a bevezetőben említett szembesítő vizsgálatba, 1994 őszén arra kértem Bertha Franciskát, hogy olaszból felvételre vagy nyelvvizsgára készülő tanítványaival töltesse ki a kérdőívet. Segítségének köszönhetően kilenc adatközlő megoldásait kaptam meg: 17—26 éves nőkről van szó, többségük budapesti születésű. E csoport eredményét a 2. táblázat mutatja be.

Láthatjuk, hogy az összkép erősen különbözik a Hernádi drámájából megismerttől. Szembetűnő, hogy nevenként, a szó magánhangzó-struktúrájának függvényében mennyire más és más az illeszkedési arányok részesedése, összességében viszont a palatális toldalékolás dominál. Ezzel összhangban az egyes ragpárokat tekintve is a magas magánhangzóú változatok vannak fölényben, különösen a *-nek* és a *-vel* túlsúlya feltűnő.

Mivel a felmérésben kilencen szerepeltek, azt várnánk, hogy ennyi az egyes nevekhez ragpáronként tartozó válaszok száma is. Hogy ez nincs mindenütt így, annak az az oka, hogy a kísérelt résztvevői olykor nem az általam várt toldalékkal látták el a tesztzót.

2. táblázat

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
<i>-ban</i>	5	4	1	—	10	30,30
<i>-ben</i>	4	5	7	7	23	69,70
<i>-ból</i>	6	5	2	—	13	40,63
<i>-ből</i>	3	4	7	5	19	59,38
<i>-ba</i>	4	4	2	—	10	30,30
<i>-be</i>	5	5	6	7	23	69,70
<i>-ról</i>	8	4	3	1	16	40,00
<i>-ről</i>	1	5	5	13	24	60,00
<i>-ra</i>	7	2	3	—	12	32,43
<i>-re</i>	2	8	6	9	25	67,57
<i>-nál</i>	8	6	2	1	17	45,95
<i>-nél</i>	1	4	7	8	20	54,05
<i>-től</i>	6	5	3	—	14	41,18
<i>-től</i>	3	4	6	7	20	58,82
<i>-hoz</i>	5	4	5	1	15	42,86
<i>-hez</i>	4	3	4	9	20	57,14
<i>-nak</i>	4	3	3	1	11	27,50
<i>-nek</i>	7	5	6	11	29	72,50
<i>-val</i>	4	2	3	—	9	25,71
<i>-vel</i>	2	8	7	9	26	74,29
<i>-Ø</i>	—	—	2	—	2	
<i>-t</i>	1	—	—	—	1	
<i>-ék</i>	—	—	—	1	1	

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
mély	57	39	27	4	127	
%	63,33	43,33	30,00	4,44	35,28	
magas	32	51	61	85	229	
%	35,56	56,67	67,78	94,44	63,61	
semleges	1	—	2	1	4	
%	1,11	—	2,22	1,11	1,11	
összesen	90	90	90	90	360	
(váratlan)	(3)	(6)	(3)	(10)	(22)	(6,11)

A váratlan megoldások száma a 2. táblázat alsó sorában olvasható. (Az efféle példákhoz itt és a következőkben szükség esetén szögletes zárójelben adom meg a tesztmondat sorszámát és a várt ragpárt.) Közülük némelyik egyszerűen figyelmetlenségből ered: „*Antonellinek* nincs erő a javításhoz” [1. *-ban/-ben*]. Gyakoribb eset, hogy a régensnek egyébként létező, de az itteni mondatba nem illő vonzata jelenik meg: „*Mazzinire* igazán nem méltó a dicsekvés” [23. *-hoz/-hez*]; „Nagy csatát vívott *Guidival* az ész és a lelkiismeret” [30. *-ban/-ben*]; „*Castiglionének* ideje volna leszámolni!” [36. *-val/-vel*]. Vannak szokatlan, de érthető és elfogadható megoldások is: „*Antonel-liről* sütött a gyűlölet” [9. *-ból/-ből*]; „*Mazzinivel* egy szót se erről!” [38. *-nak/-nek*].

Külön említést érdemelnek a váratlan megoldások közül a semleges, vagyis az illeszkedés irányát el nem áruló válaszok. — A „*Castiglionét* ideje volna leszámolni” [36. *-val/-vel*] a *felszámolni* vagy a *megöltni* analógiás hatását tükrözheti. Az 5. mondatban a várt *-ba/-be* helyetti „A tizenhatos környékén hatalmasat rúgtak *Antonelliék*” arról tanúskodik, hogy az adatközlő (egy 18 éves lány) nem találta a megfelelő ragot, de grammatikailag a mondatba illővel helyettesítette. — Természetesen a semleges megoldásokhoz sorolom a ragtalanságot (ha úgy tetszik: a válaszhíányt) is. E jelenség mindkét példájával ugyanaz a (19 éves) lány szolgált: a 16. mondatban („A fene es-sen *Guidi*...!” [1. *-ba/-be*]) inkább kapkodásból, figyelmetlenségből eredhet a hiány; a 25.-ben (*Guidi*... nem akarok veled vitatkozni!” [1. *-ról/-ről*]) viszont az is szóba jöhet, hogy a válaszadó a névben megszólítást vélt felfedezni.

Az olaszul tanulók csoportjának eredményeire a továbbiakban többször, eddig nem említett szempontokból is vissza fogok térni.

4. A 3. táblázat a 2.-nak a rendjét követve összegzi az 1994/95-ös felmérés eredményét, ugyanígy a 4. táblázat az 1996/97-esét.

3. táblázat

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
<i>-ban</i>	6	5	2	—	13	46,43
<i>-ben</i>	1	2	5	7	15	53,57
<i>-ból</i>	6	4	3	—	13	48,15
<i>-ből</i>	1	2	4	7	14	51,85
<i>-ba</i>	6	3	3	—	12	46,15
<i>-be</i>	1	4	4	5	14	53,85
<i>-ról</i>	5	5	2	1	13	50,00
<i>-ről</i>	2	2	3	6	13	50,00
<i>-ra</i>	4	5	2	—	11	39,29
<i>-re</i>	3	2	5	7	17	60,71

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
-nál	5	5	3	—	13	50,00
-nél	2	2	4	5	13	50,00
-tól	5	5	2	—	12	41,38
-től	2	3	5	7	17	58,62
-hoz	5	4	2	—	11	40,74
-hez	2	2	5	7	16	59,26
-nak	5	7	2	—	14	45,16
-nek	2	1	4	10	17	54,84
-val	5	4	3	—	12	38,71
-vel	2	3	6	8	19	61,29
-Ø	—	—	1	—	1	
mély	52	47	24	1	124	
%	74,29	67,14	34,29	1,43	44,29	
magas	18	23	45	69	155	
%	25,71	32,86	64,29	98,57	55,36	
semleges	—	—	1	—	1	
%	—	—	1,43	—	0,36	
összesen	70	70	70	70	280	
(váratlan)	(—)	(4)	(3)	(4)	(11)	(3,93)

4. táblázat

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
-ban	7	5	2	—	14	50,00
-ben	1	2	5	6	14	50,00
-ból	5	4	2	1	12	44,44
-ből	1	3	5	6	15	55,56
-ba	7	5	2	—	14	53,85
-be	—	2	5	5	12	46,15
-ról	6	5	2	1	14	56,00
-ről	1	2	3	5	11	44,00
-ra	6	4	3	1	14	51,85
-re	1	2	4	6	13	48,15
-nál	6	5	2	1	14	53,85
-nél	1	2	5	4	12	46,15
-tól	6	5	2	1	14	50,00
-től	1	2	5	6	14	50,00
-hoz	7	5	2	1	15	55,56
-hez	—	1	5	6	12	44,44
-nak	5	7	3	3	18	50,00
-nek	2	3	4	9	18	50,00
-val	7	5	1	1	14	50,00
-vel	—	1	6	7	14	50,00
-Ø	—	—	2	—	2	
mély	62	50	21	10	143	
%	88,57	71,43	30,00	14,29	51,07	

Toldalék	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
magas	8	20	47	60	135	
%	11,43	28,57	67,14	85,71	48,21	
semleges	—	—	2	—	2	
%	—	—	2,86	—	0,71	
összesen	70	70	70	70	280	
(váratlan)	(1)	(4)	(2)	(8)	(15)	(5,36)

A szembesítő vizsgálatban heten vettek részt, valamennyien nők. Az első felméréskor természetesen nem tudták, hogy két év múlva ugyanazzal a kérdőívvel fordulok hozzájuk. Ezúton is köszönöm nekik, hogy ismételten vállalkoztak a feladatra.

A résztvevőket nagybetűkkel jelölöm. Lássunk róluk néhány információt (születési helyüket és évüket, foglalkozásukat, valamint azt, tudnak-e olaszul): **A:** Cegléd, 1927, tudományos ügyintéző, nem; **B:** Budapest, 1928, tudományos ügyintéző, igen; **C:** Újpest, 1942, tudományos ügyintéző, nem; **D:** Budapest, 1966, magyar–spanyol szakos tanár, nem; **E:** Budapest, 1969, magyar–olasz szakos tanár, igen; **F:** Budapest, 1970, magyar–történelem szakos tanár, nem; **G:** Budapest, 1976, magyar–olasz szakos egyetemi hallgató, igen.

A szembesített összeredmények azt mutatják, hogy a személynevek sorrendje a veláris és palatális toldalékok gyakoriságának szempontjából nem változott: a *Castiglione* és a *Mazzini* mindkét szer többiségében mély, a *Guidi* és az *Antonelli* viszont magas magánhangzójú ragokat kapott. Módosultak ellenben az arányok, mégpedig — a *Guidi* kivételével — a veláris toldalékok javára. Így az összes adatot tekintve a második felmérésben a veláris megoldások kerültek némi fölénybe. Ennek okáról az egyes résztvevők válaszainak elemzésekor lesz szó.

Érdekes összevetni az ismételt vizsgálatot a 2. táblázattal, vagyis az olaszul tanuló fiatalok eredményével is. A nevek sorrendje az illeszkedési irányok szempontjából ott ugyanilyen. Lényeges különbség azonban, hogy már a *Mazzini* ragjainak többsége is palatális, összességében pedig majdnem kétharmados a magas toldalékok részesedése. Célszerű lesz tehát figyelni arra a szembesítésben szereplők válaszainak áttekintésekor, vajon tapasztalható-e olyan tendencia, hogy a fiatalabbak szívesebben választják a palatális végződéseket.

A hangrendi vizsgálatokban fel-felbukkan a kérdés: befolyásolhatja-e a toldalék az illeszkedés irányát? GÖSY Mária például (Nyr. 1992: 431—2) nagyobb jelentőséget tulajdonít a toldaléknak, mint a KONTRA MIKLÓS—CATHERINE O. RINGEN—JOSEPH P. STEMBERGER szerzőhármas (NyK. 1989: 133). GÖSY úgy tapasztalta, hogy a *-ról/-ről* párra jellemzőbb a mély változat túlsúlya, mint más ragokra, én pedig a vegyes hangrendű keresztnevekkel foglalkozó vizsgálatomban a *-tól*-nak a *-tól*-lel szembeni dominanciáját figyeltem meg (HORVÁTH LÁSZLÓ Nyr. 1997: 152—3).

A 2—4. táblázatokból látható, hogy sem a magam korábbi észrevétele, sem GÖSY nem kapott megerősítést: a *-tól* és a *-ról* gyakorisága sem az olaszul tanuló fiatalok csoportjában, sem az ismételt felmérésben nem feltűnő. — Már szó esett róla, hogy az olaszosok körében a *-nek* és a *-vel* tűnik igen népszerűnek. Az utóbbinak a főlénye veláris párjával szemben a szembesítő vizsgálat első felmérésében is elég nagy, a másodikban azonban megszűnik. A mostani megfigyelések tehát nem igazolják azt a feltevést, hogy bizonyos toldalékok lényegesen befolyásolhatják az illeszkedés irányát.

A szembesített felmérésekben a váratlan, ezen belül a semleges válaszok aránya alig tér el egymástól. A részletekről az egyes adatközlők megoldásaihoz kapcsolódva ejtek majd szót.

5. A tulajdonképpeni szembesítést, vagyis az egyes résztvevők eredményeinek és azok változásainak elemzését az első, illetve a második felmérésről tájékoztató 5. és 6. táblázat se-

gítségével végezhetjük el. Igyekszem úgy jellemezni az egyes adatközlők megoldásait, hogy egyúttal feltárjam a megfigyelhető különbségek lehetséges okait is.

5. táblázat

Adatközlő (váratlan)	Írány	Castiglione	Mazzini	Guidi	Antonelli	Összesen	%
A (2)	mély	7	6	—	1	14	35,00
	magas	3	4	10	9	26	65,00
B (—)	mély	10	10	—	—	20	50,00
	magas	—	—	10	10	20	50,00
C (3)	mély	10	10	9	—	29	72,50
	magas	—	—	—	10	10	25,00
	semleges	—	—	1	—	1	2,50
D (1)	mély	3	4	8	—	15	37,50
	magas	7	6	2	10	25	62,50
E (—)	mély	8	5	—	—	13	32,50
	magas	2	5	10	10	27	67,50
F (4)	mély	5	7	7	—	19	47,50
	magas	5	3	3	10	21	52,50
G (1)	mély	9	5	—	—	14	35,00
	magas	1	5	10	10	26	65,00

6. táblázat

Adatközlő (váratlan)	Írány	Castiglione	Mazzini	Guidi	Antonelli	Összesen	%
A (5)	mély	9	10	—	10	29	72,50
	magas	1	—	9	—	10	25,00
	semleges	—	—	1	—	1	2,50
B (3)	mély	10	10	—	—	20	50,00
	magas	—	—	9	10	19	47,50
	semleges	—	—	1	—	1	2,50
C (5)	mély	10	10	10	—	30	75,00
	magas	—	—	—	10	10	25,00
D (—)	mély	5	3	3	—	11	27,50
	magas	5	7	7	10	29	72,50
E (—)	mély	9	1	—	—	10	25,00
	magas	1	9	10	10	30	75,00
F (1)	mély	9	7	8	—	24	60,00
	magas	1	3	2	10	16	40,00
G (1)	mély	10	9	—	—	19	47,50
	magas	—	1	10	10	21	52,50

A-val jelölt adatközlőnek a második alkalommal adott válasza az első felméréshez képest szemlátomást a mély toldalékolás felé mozdultak el; éppen ő játszotta a legnagyobb szerepet abban, hogy a második felmérés összeredményében a veláris ragok kerültek többségbe (l. a 4. táblá-

zatot). Az sem lényegtelen, hogy A a már először is némi veláris többséggel ragozott *Mazzini*-t másodjára kizárólag mély toldalékokkal látta el, de még fontosabb az *Antonelli* esetében észlelhető, csaknem 180 fokal fordulat. Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy a második alkalommal A nem próbált valamiféle vélt vagy valós köznyelvi normát követni, hanem bátran teret engedett Duna–Tisza közti anyanyelvjárásának, melyre — ELEKFI LÁSZLÓ megfigyelése szerint is (NymKk. 2: 81) — jellemző a mély illeszkedés. — A-nak az első felméréskor két váratlan megoldása volt: „A tizenhatos környékén hatalmasat rúgtak *Antonellinek*” [5. -ba/-be]; „*Guidivel* nem akarok veled vitatkozni” [25. -ról/-ről]. Az elsőként idézett megoldás, melyet A másodsorára is alkalmazott, de veláris raggal, félreértésből eredhet; a második példa inkább a figyelem kihagyásából. Az utóbbi lehet a magyarázata a második felmérés váratlan válaszaiból kettőnek: „*Antonellinak* nincs erő a javításhoz” [1. -ban/-ben]; „*Mazzininak* nincs semmi bajom” [17. -val/-vel]. Kissé furcsa, de elfogadható ez a mondat: „Ez a viselkedés *Mazzininak* [’Mazzini számára] cseppet sem volt jellemző” [2. -ra/-re]. A egyetlen semleges válaszát az magyarázhatja, hogy a nevet megszólításként kezelte: „*Guidi*... nem akarok veled vitatkozni!” [25. -ról/-ről].

B igen következetes maradt önmagához: a *Castiglione* és *Mazzini* neveket mindkétszer csak is mély, a *Guidi*-t és az *Antonelli*-t pedig magas magánhangzójú ragokkal látta el. Az egyetlen kivétel a második felmérésbeli semleges, ragtalan válasz, melyet a 25. mondatnál kapcsolatban A-tól is láttunk. B másik két váratlan válaszát szintén a második alkalommal adta; lényegében már ezek is ismerősek A-tól: az 1. mondatból az *Antonellinek*, a 2.-ból pedig a *Mazzininak*.

C ugyancsak igen következetes. Három nevet ugyanúgy toldalékol, mint B, a *Guidi*-t azonban mély végződésekkal látja el. — Ő az első felméréskor sejtett megszólítást a 25. mondatban: ezt azzal is jelezte, hogy a név után vesszőt tett! Figyelmet érdemel, hogy két váratlan megoldást is megismételt. Közülük az első meglepő, de grammatikailag tökéletes: „Holnap *Antonellinek* tartják az ünnepséget” [19. -nál/-nél]; a második valószínűleg kontamináció eredménye: „*Mazzinira* igazán nem méltó a dicsekvés” [23. -hoz/-hez, vagyis *Mazzini*hoz nem méltó × *Mazzinira* nem jellemző]. Eredeti látásmódról tanúskodnak C egyéb váratlan megoldásai: „*Antonelliben* süttött a gyűlölet” [9. -ból/-ből]; a -ben talán a *forr*, izzik igék hatására jelent meg; „*Castiglionében* nem hiányzott az akaratérő” [22. -ból/-ből]; „*Antonelliből* csurgott a veríték” [33. -ról/-ről].

D válaszaival sokkal változatosabbak. Az *Antonelli*-hez mindig magas végződést illeszt, a másik három névvel kapcsolatban viszont elég erős az ingadozás. Külön említést érdemel a *Guidi* esetében megfigyelhető éles fordulat a palatálisok felé. — D egyetlen váratlan válasza kissé talán furcsa, de mindenképpen elfogadható: „Ez a viselkedés *Mazzinitól* cseppet sem volt jellemző” [2. -ra/-re].

E az egyetlen, aki mindig a várákosasomnak megfelelő raggal egészítette ki a tesztszavakat. Szerinte a *Guidi* és az *Antonelli* mindig palatális toldalékot kíván, a *Castiglione* viszont egy-két kivétellel velárisat. Egyedül a *Mazzini* esetében figyelhetünk meg nagyobb változást, mégpedig a magas magánhangzójú ragok javára.

F-ről ugyancsak elmondhatjuk, hogy három név toldalékolásának megítélésében hű maradt önmagához. Ugyanakkor az egyetlen lényeges változás, a *Castiglione* erős elmozdulása a mély toldalékolás felé, azzal járt, hogy F összseredményében másodjára a velárisok kerültek túlsúlyba. — Számomra váratlan megoldásai közül F csak az egyiket ismételte meg: „Holnap *Antonellivel* tartják az ünnepséget” [19. -nál/-nél]. A többi csupán az első alkalommal fordult elő: „*Mazzininak* nem volt fegyver” [6. -nál/-nél]; „Elegem van *Mazzininál*” [20. -ból/-ből]; „*Guidival* három zsák arany jár” [21. -nak/-nek]. Gondolom, nem állok egyedül azzal a véleményemmel, hogy mind a négy válasz meglepő; kétségtelen azonban, hogy némi fejtöréssel mindegyikhez találhatunk megfelelő kontextust, és pillanatnyi felületességre legfőljebb a „*Mazzininak* nem volt fegyver” mondatnál kapcsolatban gyanakodhatunk.

G megoldásai sok ponton emlékeztetnek E válaszaira, noha természetesen — akárcsak a többiek — ők is egymástól függetlenül töltötték ki a tesztet. Kettőjük között az a lényeges különbség, hogy G a második felméréskor a *Mazzini* esetében szinte mindig a mély rag mellett döntött, míg E

éppen ellenkezőleg. Lehetségesnek tartom, hogy az ismétléskor a módosításban voltaképpen ugyanaz motiválta őket: törekedtek a szabályosságra. — Az első felmérésben **G** egyetlen váratlan választ adott, s ehhez (mint később elmondta, a mondatbeli Antonellit kapusnak véelve) két év múlva is ragaszkodott: „A tizenhatos környékén hatalmasat rúgtak *Antonellinek*” [5. -ba/-be]. Még egy érdekesség: az első alkalommal a 25. mondatban **G** — az általa kitett vesszőből is sejtethetően megszólításra gondolva — a *Guidike* megoldást alkalmazta, s valószínűleg csak akkor írta fölé a statisztikában szereplő *Guidiről*-t, amikor ellenőrzésképpen átolvasta a tesztlapot.

6. A 7. táblázat a két felmérés közötti változások számát és arányát közli. Nemcsak az illeszkedés irányát érintő módosításokat tartalmazza, hanem az olyan eseteket is, melyekben a korábbi várt, illetve váratlan választ az adatközlő megváltoztatta. A 67 eltérésből egyébként 54-ben (80,60%) fordult az ellenkezőjére az illeszkedés iránya.

7. táblázat

Adatközlő	<i>Castiglione</i>	<i>Mazzini</i>	<i>Guidi</i>	<i>Antonelli</i>	Összesen	%
A	2	6	1	9	18	45,00
B	—	1	1	1	3	7,50
C	1	—	1	2	4	10,00
D	4	5	7	—	16	40,00
E	3	4	—	—	7	17,50
F	4	6	4	—	14	35,00
G	1	4	—	—	5	12,50
összesen	15	26	14	12	67	
%	21,43	37,14	20,00	17,14	23,93	

Az összegzésből látható, hogy majdnem minden negyedik válasz különbözik az első felmérés kapottól. A nevek közül a *Mazzini*-t érintették leginkább, az átlagot jóval meghaladó mértékben a változások, a legkevésbé pedig — A erőteljes módosítása ellenére is — az *Antonelli*-t.

Ami az egyes adatközlőket illeti, a változtatások arányai széles skálán helyezkednek el. Úgy látszik, az életkor vagy a foglalkozás önmagában nemigen határozza meg a módosításra való hajlamot, hiszen két legidősebb, azonos foglalkozású adatközlőm produkálta ebből a szempontból a legszélsőségesebb eredményeket. — Arra is gondolhatnánk persze, hogy **A**-nak a második felméréskor megfigyelt spontán válaszai számítnak kivételnek, s a viszonylag idősebb korosztályra a **B** és **C** képviselte következetesség a jellemző. Tapasztalhattuk azonban, hogy a fiatalabbak közül (legalábbis másodszorra) **E** és **G** is törekedni látszott a következetességre. — Másfelől igaz: a tesztlapok értékelésekor nemigen tudtam eldönteni, hogy **B** és **C** következetessége mennyire tükrözi természetes nyelvhasználatukat, míg például **D** vagy **F** válaszait szerintem aligha befolyásolta az, hogy nem természetes beszédhelyzetben, hanem kísérleti alanyként szerepelnek.

Érdemes ellenőrizni, szignifikánsak-e a változtatásban megmutatkozó különbségek az egyes adatközlők között. Ebből a szempontból magától értetődően az átlagoshoz viszonylag közel álló értékeket illeti a legnagyobb figyelem. A megismételt és a módosított válaszok arányát tekintve **E** és **F** eredménye között (5%-os hibahatárt megengedve) még nem mondhatjuk statisztikailag számottevőnek a különbséget ($0,10 > p > 0,05$), **F**-é és **G**-é között viszont már igen ($0,05 > p > 0,01$).

7. A szembesítő vizsgálat lezárásaként szeretnék visszatérni arra a kérdésre, amely Bertha Franciska olaszul tanuló diákjairól szólva vetődött fel: vajon a szembesítés résztvevői közül a fiatalabbak hajlamosabbak-e a palatális toldalékolásra az idősebeknél? Bár az adatközlők kis lét-

száma fokozott óvatosságra int, úgy tűnik, a válasz: igen. Az eredmények tehát megerősítik a palatális toldalékolás terjedéséről vallott nézeteket. (Ezekről másutt szóltam részletesebben: MNy. 1997: 457—73.)

S hadd álljon itt még egy kérdés, bár a résztvevők száma ebből a szempontból is gátolja a meszeszenő következtetéseket: befolyásolhatta-e az olasz nyelv ismerete a válaszokat? Ennek valószínűségét csökkenti, hogy a magyar szövegkörnyezet feltehetőleg az idegen nyelvet ismerő számára is valamelyest semlegesíti a magyartól eltérő kiejtési sajátosságokat. — A tesztbeli nevek közül a *Guidi*-vel kapcsolatban merült fel bennem, hogy az olasz kiejtést jobban ismerők az első szótagban némileg más hangot ejtenek, mint a magyar *u*, az olaszul nem tudók hangsúlyos *u*-ja viszont esetleg veláris irányba terelheti a toldalékolást. Talán ez is magyarázhatja azt, hogy az olaszul beszélő *B*, *E* és *G* ezt a nevet sohasem ragozta mélyen, a nyelvet nem ismerők közül viszont ez csupán *A*-ra érvényes; biztosabban azonban csak sok válaszadó megoldásait mérlegelve mondhatnánk.

8. Szembesítő vizsgálatomat módszertani kísérletnek szántam. Kevés adatközlővel dolgoztam, tehát az eredmények nagyobb része csak óvatos következtetésekre ad lehetőséget.

Úgy tűnik, változatlanul terjedőben van a vegyes hangrendű szavak palatális toldalékolása: erre mutat, hogy a fiatalabbak az idősebeknél szívesebben választják a magas magánhangzójú ragozat. A toldalék hatása az illeszkedés irányára kevésbé látszik lényegesnek annál, mint néhány korábbi felmérés alapján gondolnánk. Az idegen neveket érintő illeszkedésben az adott nyelv ismeretének nem okvetlenül jut fontos szerep.

Igazolódott az a feltevés, hogy az illeszkedési vizsgálatokban egyáltalán nem felesleges az ellenőrzés, a felmérés megismétlése, hiszen ezen a területen az egyéni nyelvhasználatra is jellemző lehet az ingadozás. Láthattuk, hogy a másodszori felmérésben az elsőhöz képest a válaszoknak mintegy 25%-a változott meg. Nemcsak azt volna célszerű kipróbálni, hogy a minta növelésével módosulna-e ez az arány, hanem az is kutatásra érdemes, hogy más, az ingadozásra lehetőséget nyújtó nyelvi jelenségekkel kapcsolatban (például köznyelvi *e* : *ö*, *volna* : *lenne* típusú szembenállások) milyen volna hasonló szembesítéskor a változások gyakorisága.

Pszicho- és szociolingvisztikai nézőpontból kísérletemben az eredményeket ellentétesen befolyásoló tényezőket tartom említésre méltónak: a valódi vagy vélt norma követését és az anyanyelvjárás vállalását; a következetességre, szabályosságra való törekvést és ezzel szemben a spontaneitást. A résztvevők számának növelésétől, az adatközlők gazdag szempontrendszer szerinti kiválasztásától rejtettebb okok és célok feltárását is remélhetjük.

HORVÁTH LÁSZLÓ

ÉLŐ NYELV

Alsótagozatosok anyanyelvhasználatának kisebbségi helyzetben

Míg az elsődleges nyelvi szocializáció korszakában, a kisgyermekkorban a család nyelvhasználatát hat leginkább a gyermek nyelvi fejlődésére, addig az iskoláskorra eső másodlagos nyelvi szocializáció folyamatát elsősorban az iskolai oktatás határozza meg, amely a köznyelvi írott és beszélt változatát közvetíti. A családban viszont nem mindig (különösen kisebbségi körülmények között nem) a presztízs változatot, hanem a nyelvjárást sajátítja el a gyermek, s ilyenkor az iskolában szembetalálja magát az írott és beszélt köznyelvi változattal, sőt kisebbségi körülmények között még egy idegen nyelvvel, a többnyire ugyancsak magas presztízsű államnyelvvel. Mindezek a tényezők hatással vannak az egyén további nyelvi fejlődésére, s többek között azt eredményezik, hogy a kisebbségi magyar nyelvhasználat nyelvjárási szempontból az anyaországinál.

E tanulmányban arra keresem a választ, milyen arányban van jelen a köznyelv az elsődleges nyelvi szocializáció szakaszán már túljutott koloni (Kolon = Koliňany, község Szlovákiában, a Nyitrai járásban) kisiskolások nyelvhasználatában, tehát ott, ahol a családok abszolút többségében még a nyelvjárás a domináns nyelvváltozat.

Az anyaggyűjtést három módszerrel végeztem: 1. passzív megfigyeléssel, 2. csoportos jellegű, irányított beszélgetéseken aktív társalgóként való részvétellel, 3. interjúhelyzetben képsor alapján elmondott képleirással és egyéni élmények elbeszélésével. A 2. és 3. módszerrel végzett gyűjtést magnetofonszalagra is rögzítettem. Passzív megfigyeléssel egyrészt az iskolában való tartózkodásom idején és az óráközi szünetekben gyűjtöttem, másrészt mivel a községben lakom, ennél jóval gyakrabban az utcán játszadozó vagy más, természetes élethelyzetben beszélgető gyermekek nyelvhasználatának megfigyelésével szereztem adatokat.

Csoportos jellegű, irányított beszélgetést 1995 júniusában a magyar iskolába járó 12 első osztályos diákkal végeztem, s lévén éppen a tanév utolsó hetének hétfője, témaként elsősorban a hétvégi élmények elbeszélése és a közeledő nyári vakáció tervezgetése szerepelt.

Interjúhelyzetben 5 + 6 alsótagozatos 1—3. osztályos kislánnyal és kisfiúval készítettem beszédfelvételt, s mivel az 1—3. osztályban összesen 34 diák tanul, a 11 adatközlő (32,35%) száma eleget tesz a reprezentativitás követelményeinek. Adatközlőim kiválasztásakor szigorúan azt a szempontot követtem, hogy a gyerekek és szüleik helybeli születésűek legyenek, bár e szempont következtetés érvényesítésével, az exogám házassági szokások terjedése és a nemzetiségileg vegyes házasságok számának növekedése miatt, alaposan beszűkült a potenciális kis adatközlők köre, ugyanis Kolonban az 1986 és 1995 közötti időszakban 24 endogám, 125 exogám, illetve 59 magyar, 48 vegyes (magyar—szlovák) és 42 szlovák házasságot kötöttek. Ezenkívül a szülők iskolai végzettségét is figyelembe vettem, hiszen 5 gyermek szülei magyar gimnáziumban, illetve középiskolában érettségiztek, hatnak pedig szlovák szakmunkásképzőt, de magyar alapiskolát végeztek a szülei.

Az anyaggyűjtést illetően a képsor alapján történő képleírás jó megoldásnak bizonyult, mivel ezt a módszert tanítóik is gyakran alkalmazzák az oktatás folyamatában, vagyis a diákok számára nem volt idegen ez az eljárás, s ezenkívül a téma azonossága folytán a nyelvhasználati sajátosságok is jobban összevethetők. A képek a diákok számára ismert élethelyzetekről, például a játszadozó gyerekekről, az esti családi együttlétről és egy családi kirándulásról szóltak.

E három módszerrel gyűjtött korpusz anyagából kiindulva a nyelvjárásiasság szintjének mérésére egyrészt a jelenlegi koloni nyelvjárási normát vettem viszonyítási alapul, másrészt azt figyelttem meg, hogy a nyelvjárás és a köznyelv egymásrahatásának következtében „a nyelvjárási elem hogyan viszonyul köznyelvi megfelelőjéhez” (KISS JENŐ, A mihályi nyelvjárás változásai 1989 és 1989 között. Bp., 1990. 24), vagyis változik-e vagy sem a vizsgált jelenség, s ha igen, milyen irányt vesz ez a változás.

A három módszer közül a passzív megfigyeléssel gyűjtött anyag a leghomogénebb, ugyanis egymás között, ha nincs ott idegen vagy köznyelven beszélő falubeli, a nyelvjárást használják. Bizonyos szerepjátékoknál azonban, mint például a tanítódsdi, a köznyelv használatára törekednek; ennek viszont az a magyarázata, hogy a pedagógusok a tanítási órákon többnyire köznyelvet és köznyelven tanítanak, s a kisiskolások, a szerepjátékok lényegéből fakadóan, a nyelvi magatartás tekintetében is utánozzák tanítóikat. Hogy az alsótagozaton oktató két pedagógus az iskolában a köznyelvet használja, passzív megfigyeléseim mellett a hozzájuk intézett kérdőív kérdéseire adott válaszok alapján is következtethettem. A pedagógusokhoz intézett kérdőív, melynek kérdéseit KISS JENŐ egyik tanulmánya alapján állítottam össze (vö. MNy. 1996: 144—5, 149), válaszai így összegezhethetők: a két pedagógus közül az egyik, a koloni születésű és lakhelyű, beszéli a koloni nyelvjárást, és saját bevallása alapján pozitívan viszonyul hozzá. A tanítási órákon korrigálja tanítványai nyelvjárási megnyilatkozásait, mégpedig a következőképpen: „az egyes szavaknál ismertetem, hogy a Kolonban használt nyelvjárási formáknak mi felel meg a köznyelvben”, de iskolán kívül nem korrigálja diákjai nyelvjárási nyelvhasználatát. A másik pedagógus nem helybeli, s nem is zobor-

alji születésű, hanem az északkeleti nyelvjárástípus területéről származik, és Nyitrán lakik. A koloni nyelvjárást nem beszéli, s önbevallása alapján az adott nyelvjáráshoz semlegesen viszonyul. A tanítási órán figyelmezteti tanítványait, hogy a köznyelvi változatot „kell használni”, s az is előfordul, bár ritkán, hogy az iskolán kívül is korrigálja tanulói nyelvjárási beszédét.

Hogy hogyan változtatja meg a kisiskolások nyelvhasználatát a beszédpartner, jelen esetben a gyűjtő személye, arról a második és harmadik módszerrel gyűjtött anyag árul el a legtöbbet. A csoportos jellegű irányított beszélgetéssel gyűjtött adatok azt bizonyítják, hogy idegen előtt kerülnek a nyelvjárást vagy annak kirívó jelenségeit, s helyettük, ha sikerül, a köznyelvi variánst, ha nem sikerül, a köztes nyelvhasználati formát — ún. hibridalakulatot (vö. KISS JENŐ: MNy. 1993: 94—8) — választják. A csoportos beszélgetés folyamán az is előfordult, hogy a mellettem ülő kislány hozzámmal köznyelven szólt, a másik oldalán ülő osztálytársával viszont nyelvjárársban sugdolóztak. Ez is azt támasztja alá, hogy a nyelvjárárs használatában vagy kerülésében meghatározó a beszédpartner szerepe. Ha pedig a kisiskolások nyelvhasználatában jelentkező változást (nyelvjárárs → köznyelv) akarjuk megragadni, két alapkategóriát állíthatunk fel: 1. nincs változás: vagyis kizárólag a nyelvjárársi alakot használják a kevésbé kirívó és a nem túl gyakori nyelvjárársi jelenségeket tartalmazó morfémák esetében (*étyfurma, fejéken, jänkú, példákot* stb.), 2. zajlik a változás: a kirívó és produktív nyelvjárársi jelenségeket tartalmazó szavak helyett a köznyelvi variánst (*ányumvál — anyummal, ineköt — énekelt, innyü — innyi — inni, játikok — játékok, táncótunk — táncoltunk* stb.) vagy a koloni nyelvjárársi normán kívüli ún. hibridalakulatot (*ebidötünk × ebédeltünk > ebédöltünk, hátö × hátul > hátü, szénnyi × szédni > szénni*) használják.

A nyelvjárársiasság szintjének mérésére az interjúhelyzetben készített beszédfelvételek egy részét, a legfiatalabb adatközlők által összesen használt szavak mennyiségéhez igazodva diákonként 400, tehát összesen 4400 szövegszónyi korpuszt vettem alapul. Megjegyzem azonban, hogy a nyelvjárársiasság szintjének mérése, bár e témában megjelent már néhány tanulmány (pl.: IMRE SAMU, MNyJR. 234—40; BALOGH LAJOS: NytdÉrt. 100. sz. 55; SEBESTYÉN ÁRPAD: MNy. 1987: 507—16; TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT: DialSzimp. II, 205), sok vonatkozásban még tisztázatlan. E felmérésben tehát, ahogy azt már említettem, viszonyítási alapul a mai koloni nyelvjárársi normát vettem, melyet N-nel jelöltem, s ez jelentette a 100%-os nyelvjárársiasságot.

E normához viszonyítottam a lejegyzett szövegben előforduló, tényleges nyelvjárársi jelenségek számát, melyet T-vel jelöltem. Mind a nyelvjárársi norma szerint rekonstruált szövegben, mind a lejegyzett korpuszban minden egyes nyelvjárársi jelenséget 1-1 ponttal értékeltem, s az összesámsolt pontszámok alapján a következőképp számítottam ki a nyelvjárársiasság fokát:

$$\frac{T \text{ Á ástálon ét törölközö és écs sárgá száppány.}}{N \text{ Á ástálon ét törölközö és écs sárgá száppány.}} \times 100 = \frac{4}{7} \times 100$$

= 0,711442 × 100 = 71,14% (vö. TUKACSNÉ KÁROLYI MARGIT: DialSzimp. 2: 205). Az így nyert adatok alapján a nyelvjárársiasság fokában a következő sorrend alakult ki:

A nyelvjárársiasság foka %-ban	Az adatközlő neve	Az adatközlő életkora	A szülők iskolai végzettsége
89,65	fiú	7 év	SZM
78,15	fiú	7 év	É
62,29	fiú	8 év	É
54,20	fiú	8 év	SZM
40,10	fiú	8 év	SZM
20,75	fiú	9 év	SZM
17,18	lány	7 év	SZM

A nyelvjárásiasság foka %-ban	Az adatközlő neme	Az adatközlő életkora	A szülők iskolai végzettsége
15,94	lány	9 év	SZM
14,54	lány	8 év	É
11,76	lány	8 év	É
5,00	lány	7 év	É

Szembetűnő a két szélső határértékű, azonos életkorú, de eltérő nemű és családi háttérű adatközlő nyelvjárásiassága, hiszen a felső érték (89,65%) egy hétéves kisfiú, s az alsó (5%) egy hétéves kislány nyelvhasználatában jelentkezik. A legnyelvjárásiabb tehát az az első osztályos kisfiú, aki csupán 9 esetben tér el a mai normatív koloni nyelvjárástól. E kilenc esetben többnyire az *i*-zést, a szótagzáró *l* kiesését és a *-val/-vel* *v*-jének nem hasonulását kerülte, míg például a palatalizáció teljesen érintetlen maradt, s ugyanez jellemző néhány alaktani jelenségre és valódi tájszóra is. Beszédében egy (a köznyelvi *i*-zést kerülendő) hiperkorrekció is előfordul (*rózsaszín* helyett *rózsaszén*). A nyelvjárási norma ilyen szigorú követése ennél az adatközlőnél nem csupán a szülők iskolai végzettségével indokolható, hanem azzal is, hogy életkoránál fogva, míg a szülők munkában vannak, gyakran van együtt a nagyszülőkkel, akik a nyelvjárási normát beszélnek, s ezáltal az unoka nyelvhasználatában is a nyelvjárás az uralkodó nyelvváltozat (vö.: IMRE SAMU: ÁNyT. 8: 90; KISS JENŐ, Nyelvjárási tanulmányok. MNyTK. 159. sz. 28). Ugyanez a szociológiai tényező dominál a második adatközlő nyelvjárásiasságában is, akinek a szülei ugyan érettségivel rendelkeznek, de mivel a kisfiú a nagyszülőknél kívül gyakran van együtt a 90 éves dédnagymamával, a nyelvjárási norma fokozottabb mértékben érvényesül beszédében. Nyelvhasználatára jellemző a köznyelvtől távolabb eső jelenségek — az *i*-zés, a palatalizáció, a szótagzáró *l* kiesése szó belsejében, de különösen a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* toldalékokban — kerülése. Amikor azonban a Balatonnál töltött nyári vakáció élményeiről beszél, egyrészt az emlékezés örömeinek (vö. SZABÓ GÉZA: DialSzimp. II, 50), másrészt a felgyorsult beszédtempónak és a bonyolultabb szerkezetű, hosszabb mondatok használatának hatására a nyelvjárás a köznyelv fölé kerekedik. A két változat egymásrahatásából köztes nyelvhasználati formák, hibridalakulatok is létrejöttek (*méktörőközik* × *méktörülközik* > *méktörülközik*, *kirándónyi* × *kirándulni* > *kirándúni*), s ezek a nyelvjáráson végrehajtott, a köznyelv irányába mutató korrekciók a labilis kettősnyelvűség bizonyítékai (vö. KISS JENŐ: MNy. 1993: 94—8). A fiúk közül legkevésbé nyelvjárási a táblázatban 6. helyen feltüntetett adatközlő (17,18%). Ez a tény a szülők iskolai végzettségét tekintve (szakmunkásképző) meglepő. A jelenség azzal magyarázható, hogy egyrészt az édesanya is, bár munkásként dolgozik, idegenek előtt kerüli a nyelvjárást, másrészt a kisfiú két idősebb lánytestvére gimnazista, s az ő nyelvi magatartásukra szintén a nyelvjárás kerülése jellemző. Mindebből az állapítható meg, hogy nemcsak a szülők, hanem két vagy több gyermek esetében az idősebb testvérek neme (l. alább) és azok nyelvhasználat is fontos tényezője lehet a nyelvi magatartásnak. A fiúk közül egyedül nála figyelhető meg a zárt *ē* visszaszorulása, ezenkívül következetesen kerüli az *i*-zést, a szótagzáró *l* kiesését, a palatalizációt. A *-val/-vel* rag a köznyelvi norma szerint hasonul beszédében, viszont más alaktani nyelvjárási jelenségek — (fürödni) *szokálnak* = fürödni szoktak, *asztat*, *ottan* stb. — előfordulnak beszédében.

A lányok esetében nemcsak a nyelvjárásiasság alacsony foka, hanem a viszonylag kiegyensúlyozott teljesítmény is feltűnő (20,75% — 5%), csupán a két első kislány nyelvhasználatában közt van némi ellentét. Ezáltal a lányok csoportjában a két szélsőséges pólust képviselik, ugyanis az egyik nyelvjárásiassága 20,75%-os, a másiké pedig 5%. Ez a különbség egyértelműen a családi háttérrel, a szülők iskolázottságával és a rokoni kapcsolatokkal magyarázható. Az egyik kislány (20,75%) a már fent említett hangtani jelenségeket igyekszik kiküszöbölni beszédéből, de az alaktani sajátosságokat nem veszi észre, s ezért azokat nem is kerüli el.

A másik első kislány (5%) még a nála idősebbeknél is következetesebben igazodik a köznyelvi normához, olyannyira, hogy a zárt *ē*-t is teljesen száműzte beszédéből. Nála a nyelvjárási

normától való eltérés nemcsak lexikális és grammatikai síkon történt meg, hanem szupraszegmentális szinten is, hiszen beszédtempója lelassult, s a rövid mondatok között hezitációs szüneteket tartott, és ezalatt megkereste a „helyes” köznyelvi kifejezést vagy kiejtést. Ez a vontatott, gyakran „éneklődő” hanglejtéssel párosult beszédtempó, amelyre leginkább az idegen nyelvre történő kódváltáskor figyelhetünk fel, a többi lányadatközlő esetében is előfordul. A lányok közül a többi, az előbbieknél idősebb (8–9 éves) adatközlő beszédében ugyancsak az előbb említett hangtani jelenségeket kerüli, de nem mindig egyforma sikerrel, például a palatalizáció főnévi igenév képzőjében már nem jelentkezik, de abszolút szóvégen még megfigyelhető (*rózsaszíny*). Nyelvhasználatukban inkább az alaktani nyelvjárásiasságok vannak jelen, s egy ilyen jellegű hiperkorrekció, a *ruhájai* is előfordul az egyik 9 éves adatközlő beszédében. E hiperkorrekt forma használatának egyik oka valószínűleg az, hogy a helyi nyelvjárásban az egy birtokos több birtok jelölésére az *-ai*, *-jai* toldalék mellett az archaikusabb *-i*, *-ji* változat is gyakori még, pl. *papuccsi*, *muskátlíji* (= papucsai, muskátlíjai), de idegenek előtt ezt már kerülik, s így a *ruhái* forma nyelvjárásnak tűnhetett az adatközlőnek.

Ha összegezzük az imént felsorolt nyelvi magatartásformák sajátosságait, megállapíthatjuk, hogy e korcsoport nyelvjárásiassági fokának átlaga 35%. A fiúk beszéde pedig jóval magasabb nyelvjárásiassági szintet mutat (56,92%), mint a lányoké (14,87%). Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a vizsgált korcsoportban a nem a nyelvhasználatot legerőteljesebben befolyásoló tényező, ezt azonban teljes bizonyossággal csak további kutatások alapján lehetne megállapítani. Az viszont a szakirodalomból is közhírt tény, hogy a nemek szerinti megoszlás a nyelvhasználat egyik meghatározó tényezője, melynek oka abban rejlik, hogy a lányok jobban alkalmazkodnak az elvárásokhoz, a presztízsformákhoz. A fiúk és lányok kisgyerekkortól kezdve eltérő nevelésben részesülnek, a családban az apa és az anya nyelvhasználata is eltér, s a nemek szerinti társadalmi különbségek, amelyek a múltban gyökereznek, még ma is léteznek (vö. KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 101). A nyelvi magatartást befolyásoló tényezők közül kisiskoláskorban meghatározó tehát a családi háttér, a család társadalmi és gazdasági helyzete, valamint a szülők műveltsége, bár ez utóbbi nem minden esetben vonja maga után a nyelvi viselkedést, különösen akkor nem, ha a család két- vagy többgenerációs. E tekintetben, ahogy azt már elmondtuk, meghatározó a nem, de nemcsak az adatközlőké, hanem a testvéreké is, valamint azok életkora, továbbá a rokoni és baráti kapcsolatok s a rájuk jellemző nyelvhasználati szokások (nyelvjárásban beszélnek-e, melyik nyelvjárásrterületen élnek stb.).

Az összegyűlt adatokból az is kiderült, hogy az életkor növekedésével folyamatosan csökken a nyelvjárásiasság foka, de ez nem csupán az életkori tényező hatásaként fogható fel, hanem elsősorban az anyanyelvi oktatás eredményeként a kettősnyelvűség felé vezető úton. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a vizsgált korcsoport nyelvhasználatából a nyelvjárás látványosan kiszorulna, s ezáltal a jövője veszélyben lenne, csupán bizonyos beszédhelyzetekben (idegen jelenlétében, tanítási órákon stb.) csökken a nyelvjárás használati aránya. A koloni nyelvjárás jövőjét a pedagógusok sem látják veszélyeztetettnek, mindketten úgy nyilatkoztak, hogy a koloni nyelvjárásnak van jövője: „Még nagyon sokáig aktívan fogják használni.” Ehhez még azt fűzöm hozzá, hogy a koloni beszélőközösség életében a nyelvjárást nem a magyar köznyelv, hanem az államnyelv szorítja ki és veszélyezteti, s a nyelvjárás kiszorulása esetén helyébe nem a magyar köznyelv, hanem az államnyelv lép(ne).

SÁNDOR ANNA

SZEMLE

Az élő nyelvnek írásban való megjelenítéséről

Rendszer és stilisztika a helyesírásban. Gyula, 1992. 117 l. — Helyesírás és nyelvtudomány. Gyula, 1993. 118 l. — Anyanyelvi nevelés és helyesírás. Gyula, 1994—95. 134 l. — Helyesírás és nyelvpolitika. Gyula, 1996—97. 128 l.

Egy évtizedes múltra visszatekintő tömegmozgalomnak a történetét: szakmai és pedagógiai eredményeit tartalmazza az a négy (fehér, sárga, kék, zöld) karcsú kötet, amelyeket itt most ismertetünk. Tanúságtétel arról, hogy még ma is fontos a kultúra, még ma is úgy a helyesírás — írja a sorozatszerkesztő, NAGY L. JÁNOS. Ezt sugallja már a borítókön látható találó embléma is: benne a stilisztika, az írás, a könyv, egyáltalán a műveltség lényege elevenedik meg előttünk szimbólumok alakjában: a repülő fehér galamb: a szépség, a tisztaság, a békesség és ugyanakkor a szabadság és egyben a tettekézség jelképe; a könyv: az ismeretek, a tudás, szélesebb értelemben a műveltség tárháza, a nyelvnek, az anyanyelvnek a rögzítője; és a tintába mártott toll, az írás közvetlen létrehozója, a kifejezésmódnak, azaz a stílusnak a jelképe — írja SZATHMÁRI ISTVÁN, majd így folytatja: mindez hogyan függ össze a helyesírással, a helyesírási versennyel? Úgy, hogy a helyesírást annak idején — nálunk úgyszólván a XI. századtól — a műveltségigény hozta létre, az fejlesztette tovább, ilyenformán a helyesírás ma is része — fontos része — a műveltségnek.

A hivatalosan „Implom József Helyesírási Verseny”-nek nevezett nemes vetélkedésen, amelyen határon túli diákok is részt vesznek, minden alkalommal előadások is elhangzanak, ezeket gyűjtötték össze és jelentették meg a füzetekben. A továbbiakban az előadások lényegét igyekszünk közreadni és értékelni tematikus csoportosításban.

Előtte azonban még indokolt szólni a helyesírás társadalmi szerepéről és jelentőségéről, idézve FÁBIÁN PÁL gondolatait. Mint írja: „...a helyesírás (a nyelv írott formája lévén) ugyanolyan összetartó ereje az egy nyelven beszélő nagyobb és kisebb közösségeknek, mint maga a nyelv.” — „...az idei (1992) versenynek az ad időszzerűsége, hogy íráskultúránk általános helyzete elszomorító. A nyomdatechnikának szédületes fejlődése, az a csoda, hogy a nagy épületekben dolgozó zájós gépek helyett néhány szobában zajtalanul működő komputerek állítják elő az újságokat és könyveket; nos, mai életünknek az a nagy eredménye egyelőre még nem kedvez a helyesírásnak, sok még a teendőjük a számítógépek nyelvén is tudó szakembereknek, hogy az újságok ne legyenek tele botrányos elválasztási hibákkal, hogy a könyvek is hibátlanul kerüljenek az olvasók kezébe. A mi versenyünk tehát arra volt jó, azt a célt szolgálta, hogy az igényességet ébressze és ébren tartsa.”

„Mert — legyenek önök is meggyőződve róla — egységes és szabályozott, folyamatosan gondozott és fejlesztett helyesírás, íráskultúra nélkül ma egyetlen nép sem teheti magáévá a tudományokat, nem haladhat, nem boldogulhat.”

Helyesírási témájú tanulmányok: „Helyesírásunk életéből” (FÁBIÁN PÁL). A beszélgetés során az előadó azt a célt tűzte maga elé, hogy érzékeltesse, hogyan tartozik össze a magyar helyesírásban hangjelölés, reform, erkölcs és stilisztika, hangsúlyozva, hogy a helyesírás nem feltétlenül száraz tudomány, hanem az élő nyelvnek az írásban való megjelenítése (1992.). — „Hangzásforma és írásforma” (DEME LÁSZLÓ). Sok példával igazolva hangsúlyozta, hogy az írásforma sok mindenben utal a hangzásformára, bár pontosan tükrözni nem képes. Ezért a szöveg „visszahangosításához” a jól megválasztott írásforma jó segítő, hasznos támpont; bár semmiképp se kotta, amit csak le kellene énekelni. Helyesírásunk minden szinten hangzásra utaló és értelemtükröző (1992.). — „Stílusos helyesírás a szépirodalomban” (R. MOLNÁR EMMA). Kortárs írók (Esterházy Péter, Halász György, Bor Ambrus) műveiből vett idézetekkel igazolta azt a megállapítását, adassék egyéni

szabadság a szépírónak a helyesírási konvenciók keretein belül és kívül, de csak akkor, ha „stílusos” marad az írásmű egésze (1992.). — „A magyar helyesírás helyzete a Felvidéken” (CS. NAGY LAJOS). Tájékoztatót olvashatunk a Galántán a magyar tanítási nyelvű gimnáziumban megrendezett első helyesírási verseny döntőjéről, annak tanulságairól (1992.). „Hogyan tanítsuk a helyesírást?” (NAGY L. JÁNOS). A saját gyakorlatában alkalmazott rendszert és módszert ismerteti. Ezek: elemi szint, vonatkoztatási szint, mondatszint, szövegszint. Ajánlja, tanítsuk a helyesírás rendszerét és a helyesírás nyelvhasználatát a megfelelő módszerekkel, s akkor a rendszer erősítheti a használatot, s a használat erősíteni fogja a rendszert (1992.). — „Hogyan készítettem fel tanítványaimat a versenyre?” (SZ. NAGY MAGDOLNA). A legkülönbözőbb feladattípusok megoldásával: egyszerűtől a bonyolultig, a diktálástól a hibajavításig, a kreativitást igénylő feladatok megoldásáig vezeti tanítványait, hitet téve amellett, hogy a helyesírást is meg lehet szeretetni (1992.). — „Quo vadis, stilisztika?” (SZATHMÁRI ISTVÁN). A szerző azt vizsgálja, hogy a stilisztika miért került többször válságba, és miért nem tudott igazán önálló tudománnyá válni, miért került napjainkra bizonyos válságba? Kettévált nyelvészeti és irodalmi stilisztikára (lásd a német, angol helyzetet!). Ennek ellenére a magyar stíluselemzés virágzik (1993.). — „Egy régi tőváltó szabály --- meg egy új” (DEME LÁSZLÓ). Megemlíti, hogy a helyesírási szabályzat 11. kiadása (1984.) már pontos eligazítást ad a téma tekintetében: egyrészt elválasztja egymástól az alkalmi és a szabályos tőváltókat, másrészt az utóbbiaknál megadja a megfelelő segítséget a toldalék előtti tőalak megválasztására (1993.). — „A gondolatjel lehetőségei” (R. MOLNÁR EMMA). Megállapítja, hogy sokkal több funkciója van, mint amit a szabályzat említ. Négy szerepét fel is sorolja: a kiemelését, a „hangos beszéd” megjelölését, a fejezet bevezetését, a továbbgondolást (1993.). — „Gondolatok a helyesírási gyakorlókönyvekről” (CS. NAGY LAJOS). Az értékelő ismertetés jó tájékozódásul szolgálhat az olvasónak, azt az igényt is megfogalmazva, hogy ezeket a segédkönyveket tovább lehetne fejleszteni (1993.). — „A helyesírás fejlesztésének 12 éve” (NAGY L. JÁNOS) arra az alapelvre épít, hogy a helyesírásnak az anyanyelv tantárgyában folyamatos szerepe van, a tanítás során alkalmazva a szokásos, egyre nehezebb gyakorlat típusokat: a másolástól a kreatív feladatokig (1993.). — „Tartalom --- nyelvi megformálás --- pontuáció” (DEME LÁSZLÓ). Szabályzataink az írásjelhasználat szabályait hagyományosan az írásjelek felől közelítették meg, pedig a nyelvi megformálás, pontuáció és hangzásforma együtt szolgálja a tartalom megértését, majd megértetését (1994–95.). — „Alak- és jelentéstani szempontok a többelemű földrajzi neveknel” (N. CSÁSZI ILDIKÓ). A cikk arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire összefügg a nevek jelentése a helyesírásukkal; hogyan kapnak tartalmat a földrajzi nevek írásmódjára vonatkozó szabályok, és hogyan válnak a funkcionális helyesírás eszközeivé (1994–95.). — „A beljebb kezdett sor mint központoszási jel” (BÉKESI IMRE). A szerző egy Illyés-szövegrészlettel bizonyítja, hogyan él az író ezzel az eszközzel a kommunikáció érdekében. Milyen eltérő szerepe van a három beljebb kezdésnek mint központoszási jelnek (1994–95.). — „A magyar helyesírás legfőbb jellemzőiről” (SZATHMÁRI ISTVÁN). Hat pontba foglalva található itt a mondanivaló, alapelvként hangsúlyozva BÁRCZI GÉZA megállapítását: a „nyelv” mindenki számára elsősorban az anyanyelv. Helyesírásunk fontos jellemzője értelemtükröző jellege. Kezdetől fogva szervesen fejlődött megőrizve rendszerjellegét és nyelvkövető törekvését. A jövőben három területen várható változás: a szakszavak és szakkifejezések terén, az angol, amerikai szavak és kifejezések növekvő áradatában, valamint a hazai mozaikszók folyamatos keletkezésében. Mindhárom területen kívánatos ügyelni helyesírásunk eddigi rendszerjellegének megőrzésére és meglévő tekintélyére (1996–97.). — „A helyesírás mint az anyanyelvi műveltség tükré” (GRÉTSY LÁSZLÓ). „Akinak a helyesírása rossz, annak az anyanyelvi műveltsége --- sőt, általában a műveltsége --- is megkérdőjelezhető” hangsúlyozta az előadó. Mai helyesírási közállapotunkat lehagolónak minősítette többek között azért, mert hibásan jelölik a magánhangzók időtartamát (hosszú *í, ú, ű*), gyakori a *j --- ly* tévesztése, a vesszők elhagyása a tagmondatok között és az értelmező előtt, feltűnően sok a hibás szóelválasztás, végül a legutóbbi szabályzatot nem elég széles körben ismerik (1996–97.). — „A helyesírási szabályok funkcionális megsértése” (PETŐFI S. JÁNOS).

Kortárs költői példákkal alátámasztva veszi sorra az előadó a szabályok funkcionális megsértésének módjait, kiegészítéssel utalva még a reklámok szövegében olvasható szabálysértésekre (1996–97.).

Nyelvtudományi tárgyú cikkek: „Egy gondolatmenet kihagyott lépése” (BÉKÉSI IMRE). Szövegtani tanulmány két Illyés-szövegrészlet elemzésével (1993.). — „A (rövid)próza-szövegek kreatív-produktív megközelítése” (BENKES ZSUZSA). Azért rövidprózát választottak, mert teljes szöveget óhajtottak elemezni, bemutatva többféle gyakorlatitípust (1993.). — „Példa egy versszöveg kreatív-produktív megközelítésére” (BENKES ZSUZSA). Ebben a cikkben az elemzésre kiválasztott szövegek analitikus-kreatív megközelítésének előkészítéséül szolgáló szövegfelépítés-alakító kreatív-produktív gyakorlatok lehetséges típusait találjuk (1994–95.). — „Egy tavaszi virág ürügyén” (PÉTEK JÁNOS). A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról kapunk tájékoztatást (1994–95.). — „A szociolingvisztika és az iskola” (PÉTEK JÁNOS). A cikk alapján érdemes végiggondolni, hogyan befolyásolja az oktatás stratégiáját, mi épülhet be belőle szemléletként az anyanyelv tantárgypedagógiájába (különösen kisebbségi környezetben) (1994–95.). — „Nyelvi modell és hibaelemzés” — „A nyelvtani modell” (SEREGY LAJOS). Mindkét írásban a számítógépes program alkalmazásáról kapunk tájékoztatást; az elsőben arról, hogy a LEKTOR milyen lehetőséget nyújt az „értelmes” hibák kiszűrésére; a másodikban, hogy milyen a helyesírás-ellenőrző program működési sebessége (1994–95.). — „A pragmatika” (A. JÁSZÓ ANNA). Rövid összefoglalását találjuk annak, hogy melyek a pragmatika alapfogalmai, és milyen mértékű a hazai iskolai alkalmazása (1994–95.). — „Megjegyzések a magyar nyelvű szövegek szövegtanának disciplináris környezetéhez” (PETŐFI S. JÁNOS). A szerző azt fejt ki, hogy az általános szövegtan nem egy a nyelvészet keretébe tartozó diszciplína, kidolgozása csak interdiszciplináris keretben képzelhető el (1994–95.). — „Szöveg, szövegszerkezet, szöveggrammatika, »punktuáció«: szövegtolmácsolás” (WACHA IMRE). Megtudhatjuk, hogy napjainkban az írott szöveg tolmácsolásának (értő-értető megszólaltatásának) fő gondja a központozás, azaz az írásjelek hangértékének megállapítása és a felolvasás során való realizálása (1996–97.). — „A mondat szerkezet felfogása és ábrázolása” (A. JÁSZÓ ANNA). A mondattani elemzés terén kettős helyzet alakult ki napjainkra — állapítja meg a szerző: létezik a XIX. század végéről származó, az akadémiai nyelvtanban kiteljesedő, a magyar nyelv finnugor sajátosságait tükröző rendszer és terminológia; és mellette kibontakozott egy új irányzat, a strukturalizmus, amely a kormányzás és kötés elméletét követi. A nyelvészetben a két irányzat elkülönül, az iskolákban megtalálható mindkettő, sőt keveredik. (Pedagógiai szempontból semmiképpen sem szerencsés!) (1996–97.). — „Szövegelemzést előkészítő kreatív megközelítések” (BENKES ZSUZSA). Tájékoztató olvasható azokról a szövegelemzést előkészítő lehetséges kreatív megközelítésekről, amelyek mindegyike alkalmas arra, hogy közvetve vagy közvetlenül a helyesírási képesség fejlesztését segítse (1996–97.).

Új témaként a negyedik füzetben helyet kapott a nyelvek nyelvpolitikai szempontú vizsgálata is.

Nyelvpolitikával foglalkozó írások: „A magyar nyelv mai helyzetéről nyelvpolitikai szempontból” (KISS JENŐ). A témáról négy szempont alapján kapunk tájékoztatást: milyen a nyelv teljesítőképessége, írásbeliségének elterjedtsége, mekkora területen és hányan beszélik anyanyelvként a vizsgált nyelvet? Az anyanyelv megmaradását kisebbségi körülmények között az aktív nemzeti tudaton kívül nagyban segítheti az anyanyelv presztízse, az anyaország tekintélye és vonzereje, a vele való kapcsolattartás. E felelősség alól az anyaország nem térhet ki! (1996–97.). — „A magyar nyelvről nyelvpolitikai megközelítésben” (ÁGOSTON MIHÁLY). „Jó lenne mielőbb eljutni odáig — olvashatjuk —, hogy a határ két oldalán egyformán ismerjük a magyar nyelvet és anyanyelvünk ügyét. Az anyanyelv megtarthatóságát a Vajdaságban három tényező segítheti: intézményes elsjajátítása, az anyanyelvű tömegtájékoztató igénybevétele, a szabad, sokoldalú, nyilvános anyanyelvhasználat lehetősége. Fő feladat az anyanyelv életképes szinten való elsjajátíthatása és megtarthatása. E két tényező biztosíthatja csak a magyar nyelv egységének erősítését és egységes fejlődését” (1996–97.). — „A szlovákiai magyar nyelvpolitikáról” (SZABÓMIHÁLY GIZELLA). A történelmi előz-

mények vázolója után kapunk tájékoztatást napjaink alapvető nyelvpolitikai céljairól: a magyar nyelv használati körének minél több nyilvános beszédhelyzetre való kiterjesztésére; továbbá a nyelvi különfejlődés lassítására, az anyaországban használatos szavak megismertetésére és elterjesztésére, a magyar nyelvhasználat minél több szintre való kiterjesztésére (1996—97.). — „Nyelvpolitika: értünk vagy ellenünk?” (PÉNTEK JÁNOS). Explicit és implicit nyelvpolitika érvényesüléséről olvashatunk a romániai helyzetről szóló beszámolóban. A fejtegetés megállapítja, hogy a jogi státusbeli fölé- és alárendeltség a nyelvek viszonyában asszimetriák, dominanciák kialakulásához vezet. A kétnyelvűséget csak azoktól várják el, akiknek az államnyelv nem anyanyelve; az államnemzeti törekvések: a kisebbségek elszigetelése az anyaországtól, kizorítás a közéletből és az iskolából, oktatásból; végső cél pedig a nyelvcsere; az asszimilálás. Tehát a kisebbségnek nincs önálló mozgástere (1996—97.).

Érdeklődéssel várjuk a határon túli tanulságos nyelvpolitikai körkép kiegészülését Kárpátaljáról, Szlovéniából és Burgenlandból.

A füzet sorozat ismertetése során erkölcsi kötelességünk külön is szólni a verseny névadójáról, Implom Józsefről: az emberről, a tanárról, a sokoldalú érdeklődésű tudósról. A névadó emberségét Kereskényi Miklós, az Erkel Ferenc Gimnázium igazgatója méltatta köszöntőjében 1992-ben; indokolva a névválasztást a következőket mondta: „Az egyik ok mindenképpen szerénysége, végtelen tisztessége, rendkívüli felkészültsége, embersége — emberként és tudósként is példa előttünk. A másik ok talán az elmúlt évtizedek történetében, a közelmúlt történéseiben keresendő. Minden város, minden közösség saját hagyományait keresi, azokat az értékeket próbálja föltárni, fölbecsülni és megérteni, amelyekhez a leginkább van köze. Implom Józsefnek nagyon-nagyon sokat köszönhet a város. A 20-as évektől kezdve egyaránt nagyot alkotott és adott a régészet, a néprajz, a múzeológia, a levéltár, a helytörténet — amit ő a legjobban szeretett — a nyelvészet terén. Szellemét a város, Gyula örökségének tekinti.” Kézirat oszlopának tartalmát, értékeit méltatja a kötetek szerkesztője: Nagy L. János. Ebből néhány fontosabb megállapítást veszünk még sorra. Implomnak életeleme volt az állandó, célirányos munkavégzés. Hagyatékának mennyiségét jelzi, hogy összesen 663 számozatlan köteg került a helyi múzeumba. Sokoldalú érdeklődését pedig a saját maga által összeállított publikációs jegyzék dokumentálja, amely 53 nyelvészeti, 48 helytörténeti, 22 régészeti cikket, tanulmányt tartalmaz, a neveléssel, iskolával foglalkozó írásainak száma 23; de írt még irodalmi műveket (elbeszéléseket, színműveket, verseket) is. Melléktermékként található még a máig kiadatlan középkori latin—magyar szótár cédulaanyaga. Hagyatékának helyesírási anyaga (37 köteg) egy megírandó könyv szándékát jelzi. Befejezésül két időszerű gondolata kívánczik ide: „A helyesírás-tanításnak kettős alapon kell nyugodnia: 1. Évről évre bővülő helyesírási anyagot tanítunk nyelvtani alapokon tudatosítva. — 2. A nyelvtan tanításakor viszont minden lehetőséget megragadunk arra, hogy a tanított nyelvtani anyag helyesírási vonatkozásaival részletesen foglalkozzunk.” — Vallotta: „Nyelvtant azért tanítunk, hogy a tanuló szóban és írásban való nyelvhasználatát tudatossá tegyük. Tudatos nyelvhelyesség, szép stílus és biztos helyesírás alapos nyelvtani tájékozottság nélkül el sem képzelhető.”

A füzetek bemutatott gazdag tartalmát a feladatok felsorolása, megoldásuk értékelése egészíti ki; további irodalmi „csemegeként” 1992-ben Tandori Dezső képversei olvashatók a fejezetek között; 1993-ban szemelvények találhatók Weöres Sándor egysorosaiból; 1994—95-ben pedig Weöres Sándor Kézírási könyvének idézetei gazdagítják az anyagot. 1996—97-ben Petőfi-verseket idézhetünk fel tisztelegésként az évforduló alkalmából.

Öszintén kívánjuk, hogy a füzetek tartalmából áradó lelkesedés, szakértelem a második évtizedben is hasonló sikerrel folytatódjék, és váljék valóra a szerkesztő óhaja: újabb híveket toborozni a helyesírásnak.

GRAF REZSŐ

Büky Béla, A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 204. szám. Budapest, 1996. 365 lap.

BÜKY BÉLA személyesen ajándékozott meg e könyvvel, s amikor a Magyar Nyelv felkérésére elvállaltam az ismertetést, nem gondoltam, hogy már nem fogja elolvasni. Tudta, hogy megírom a recenziót, örült neki.

A modern értelemben vett pszicholingvisztika néhány évtizedre tekinthet vissza — bár gyökerei évszázadosak —, s még ennél is „fiatalabb” az ennek megfelelő magyar tudományterület. Büky Béla egyike volt azon kevés magyar szakembereknek, akik pszicholingvisztának vallották, vallják és vallhatják magukat. Ez a könyv nemcsak címében, de tartalmában is a nyelvtudomány és a pszichológia határmezsgyéjén íródott; s bár a szerző szerényen „kapcsolatokat” említ, azokat a területeket tekinti át és elemzi, amelyek a két alapvető tudomány összefonódásából születtek, tehát többről van szó, mint egyszerű kapcsolatokról. Bármelyik, a kötetben tárgyalt témakörre vagy részterületre gondolunk, az pszichológiai és nyelvészeti ismereteket ötvöző tudományos eredmény.

Mind a nyelvtudományon, mind a pszichológián belül a huszadik századra, illetőleg században olyan új(abb) tudományterületek fejlődtek ki, amelyek már önmagukban is interdiszciplinárisak, hiszen kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de két vagy több tudományterület határán jöttek létre (pl. fonetika, stílus kutatás, olvasáskutatás, szociolingvisztika avagy ösztönlélektan, szociálpszichológia). Ezeknek a kialakulásában, illetőleg továbbfejlődésében vagy a nyelvtudománynak, vagy a pszichológiának lett azután meghatározó szerepe. Az interdiszciplináris tudományterületek kialakulása látszólag e század sajátossága mind a természettudományokban, mind az ún. humán tudományokban. Valójában inkább arról van szó, hogy az egyes tudományágak, -területek rohamos fejlődése, az újabb és újabb ismeretek és megismerések, a hatalmas információtömeg egyfajta szűküléshez vezetett. A polihisztorok ideje lejárt, a kutatók, tudósok egy-egy részterület szakembereivé váltak-válnak, ami nemegyszer azzal a veszéllyel jár(t), hogy már saját szélesebb értelemben vett tudományukra sincsen kellő rálátásuk. Amíg tehát a „polihisztor” két vagy több, esetleg jó néhány tudomány(ág)ban is jelentőset tudott alkotni, addig az „interdiszciplinaritásnak” mint tudományköziségnek nem volt sok értelme, hiszen a tudós kutató önmagában képviselte a határokat, az átfedéseket. A ma tudósa, kutatója már nemigen képes több tudomány értő áttekintésére, ezért — szinte öntörvényűen — a tudományon belül, pontosabban két vagy több tudomány határán jöttek, jönnek létre a szűkebb szakterületek. Amíg régen az ember maga volt „interdiszciplináris”, addig mára a tudomány vált interdiszciplinárisá. Mindez azonban újabb feladatot jelent azok számára, akik egy-egy ilyen tudomány kialakulását kísérlik meg áttekinteni, illetőleg felfedezni, rendezni az egyik tudománynak a másira gyakorolt hatásait, s az ennek következtében létrejövő összefüggéseket, sajátosságokat. Ezt a feladatot tűzte maga elé Büky Béla és oldotta meg kitűnően.

A jelen kötet hatalmas munka, mondhatni életmű; a két említett tudományterület kapcsolatait, egymásra hatásait, összefüggéseit dolgozza fel rendkívüli filológiai pontossággal. Csupán a felhasznált művek 47 lapot tesznek ki, ami mintegy 1100 könyvet, tanulmányt jelent.

A „Bevezetés” első mondatában a szerző mintegy védelmezi a témát, úgy érzi, szükséges, hogy annak jelentőségét hangsúlyozza. A recenzius és remélhetőleg az olvasók számára ez gyakorlatilag felesleges; a korábban elmondottak tükrében azt mondhatjuk, hogy nemcsak hasznos, hanem egyenesen szükségszerű volt ez az áttekintés. Számos olyan összefüggést tárt fel a szerző, amelyek nélkül az egyes diszciplínák fejlődése aligha lenne érthető. Szükségszerű azonban azért is, mert a folyamat láttatása nélkül a szűkebb szakterületeken munkálkodók elveszhetnek az adatokban, a gondolatlángokban; a jelen állapot és helyzet megértéséhez a múlt ismerete nélkülözhetetlen.

A bevezetést követő „Módszertani meggondolások” c. fejezetben a szerző a feldolgozáshoz választott munkamenetet indokolja, egyúttal tájékoztatja az olvasót a könyv szerkezetéről. Büky Béla a témát — igen érdekesen — kettős megközelítésben tárgyalja: egyfelől a nyelvtudományt elemzi a pszichológiai vonatkozások (I. fejezet: 7—226), másfelől a pszichológiát vizsgálja a nyelvtudományi vonatkozások tekintetében (II. fejezet: 227—98). A két nagy rész természetesen további fejezetekre tagolódik. A nyelvtudományi megközelítés során egyfelől a hagyományosnak tekinthető tudományterületek mentén történik a vizsgálódás: a fonetika, a fonológia, a szókészletkutatás, a morfológia, a leíró mondattan, a jelentéstan, a stíluskutatás, a szövegtan, a tipológia, az idegen nyelv-oktatás, a fordításelmélet, a nyelvtörténet és a pszichológia vonatkozásaiban, de helyet kapnak a nemzetközi szakirodalomban szokásosan a pszicholingvisztikához tartozó területek is, mint az olvasáskutatás vagy az orvosi nyelvészet és a pszichológia kapcsolatai. Másfelől az ún. rokenterületek és a pszichológia összevetése következik. Ilyen „rokon” területként jelenik meg a szoros értelemben vett pszicholingvisztika, a szociolingvisztika, a szemiotika és a tömegkommunikációelmélet.

A pszichológiai megközelítés során hasonló elvek szerint rendezi anyagát a szerző. Analizálja a múlt századi pszichológiai hatásokat a jelen század nyelvtudományában, az általános és kísérleti lélektan, a pszichofiziológia, az ösztönlélektan és a mélylélektan, a személyiséglélektan és a viselkedéslélektan, a fejlődéslélektan, a gyermeklélektan, a pedagógiai lélektan, valamint a valláspszichológia, a szociálpszichológia, illetőleg a kriminálpszichológia hatását a hazai nyelvtudományban. A felsorolás már önmagában rendkívül impresszív; jól jelzi azt a bonyolult összefüggésrendszert, amelynek a felderítése a kötet tárgya.

A könyv egyes fejezeteit olvasva nemcsak a részterületeken elért eredményeket ismerhetjük meg, hanem számos egyéb, a tudományhoz kapcsolódó tényről kapunk információt. Megtudhatjuk a vitákat kiváltó véleményeket, felfogásokat (pl. Laziczius és Trubeckoj között, vö. 36—7), majd azok alakulását, megmaradását vagy eltűnését a tudomány színteréről. Egy a napjainkban éppen zajló diszkusszió korábbi jelentkezésével is találkozunk, ti. azzal, hogy mi tekinthető nyelvi adatnak (vö. 55). Képet kapunk a módszertani nehézségekről (pl. a passzív szókészlet megítélésében, vö. 51), sőt bizonyos fokok bepillanthatunk a nyelvtudomány „intézményeinek” történetébe is (Nyelvtudományi Intézet, ELTE-munkaközösségek, bizottsági ügyek stb.). Noha a kötet a magyar tudományok egymás közötti kapcsolatainak tárgyalását ígéri, ezt egy sokkal tágabb, nemzetközi keretben végzi el, ezáltal az egyes irányzatok, elméletek, modellek leírása és sorsa teljesen érthetővé válik (még az adott kérdésben járatlan olvasó számára is). Ezek után csaknem magától értetődik, hogy bár e századról van szó, mégis sokszor megjelennek a múlt századba visszanyúlóan azok a jelenségek, amelyek az adott kérdés tárgyalásához fontosak és rávilágítanak a jelen században tapasztalt sajátosságokra. Az egyes fejezetek során nemcsak az elméleti, de az alkalmazott kutatási eredményekkel és azok bírálatával is foglalkozik a szerző (pl. nyelvtankönyvek, vö. 67; idegen nyelv-oktatás, vö. 95—9; a politikai kifejezések szemantikai vizsgálata, vö. 69; vagy a kriminálpszichológia nyelvi kapcsolódásai, vö. 295—7). Valószínűleg nagyon kevesen tudják, különösen a fiatalabb nemzedékek tagjai közül, hogy az első pszichológiai indítatású idegen nyelv-oktatási könyv a századfordulón keletkezett és Gombocz Zoltán nevéhez fűződik (vö. 95).

Büky Béla érzékeny odafigyeléssel kíséri a nyelvtudomány, illetőleg leágazásainak alakulását; ennek eredménye, hogy a kötet számos egészen új területet is tárgyal. Ilyen például a fordításelmélet, a szinkrontolmácsolás nyelvi, pszichológiai vonatkozásai (99—100), az olvasáskutatás, ezen belül a globális olvasástanítás problematikája (117) vagy a gesztusnyelv, amely — szurdopedagógiai szempontból mint a siketek jelnyelve — éppen most került, kerül a tudományos érdeklődés középpontjába (206—7). A szerző szélesre táruló figyelme a pszichológia felől közelítve is megmarad; rendkívül érdekes például az utóbbi időben divattá váló C. G. Jung tanainak nyelvészeti jellegű elemzése (224—5); hasonlóképpen a valláspszichológia és a nyelvtudomány kapcsolatáról írottak (292—9). E nagy fejezetben kap helyet a fejlődésükben visszamaradt gyermekek

nyelvi gondjainak tárgyalása, amely mind a jelen elméletében, mind gyakorlatában igen fontos kérdés. A pedagógiai pszichológiával kapcsolatos fejezeteket szívesen javasolnám a tanító- és tanárképző intézmények kötelező irodalomjegyzékébe (272—80).

BÜKY BÉLA könyve nemcsak tudománytörténeti és bibliográfiai szempontból jelentős mérföldkő, hanem egyúttal részletes és egyben kritikus összegzése a tárgykörben elért eredményeknek. Ennél fogva forrásmű, amelyhez nagyon sokáig fognak kollégák, tanítványok, további nemzedékek tagjai hozzányúlni, tanulni belőle és továbbgondolkodni.

GÓSY MÁRIA

Forgács Tamás, *A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései*

Studia Uralo-altaica, supplementum 5. Redigunt: P. HAJDÚ, T. MIKOLA, A. RÓNA-TAS.
Universitas Szegediensis de Attila József nominata. Szeged, 1996.

A mű a szerzőnek 1995-ben sikeresen megvédett kandidátusi disszertációját tartalmazza, amelyben egy új, a magyar nyelvtörténeti kutatások során elsőnek végzett elméleti és módszertani kísérletről számol be. A szerző az egyik legmodernebb külföldi grammatikaelméletet: az igeeközpontú valenciaelméletet adaptálja a magyar nyelvi rendszerre, s ennek alapján elvégzi a MünchK. Máté-evangéliumának szintaktikai leírását is.

A munka két fő részből áll. Az első, elméleti fejezet a dolgozat elvi megalapozásával, a valenciaelmélet kérdéseivel, illetve az elmélet alapján végzett mondatelemzésekkel foglalkozik (5—132). A második nagy fejezet a választott szövegből készült valenciaszótár (133—339).

A szerző az elméleti rész bevezetéseként röviden áttekinti és értékeli a modern külföldi nyelvtudomány fejlődésének főbb szakaszait: a történeti szempontú, majd a szinkrón nyelveírást célul kitűző elméleti és gyakorlati irányzatokat (pl. a strukturalista és generatív vizsgálatok különféle válfajait). A külföldi szakirodalom modern szemléletű kutatásaival szembeállítva a magyar mondattani vizsgálatokat, megállapítja, hogy a magyar — leíró és történeti — mondattani munkák általában csak a hagyományos nyelvtani kategóriákat mutatják be. Kivételt csak „A magyar nyelv történeti nyelvtana” c. monográfia mondattani fejezeteiben lát, — bár szerinte a modernebb mondattani felfogás ezekben sem érvényesül maradéktalanul. A nyelv, illetve a mondatformák mai és történeti nyelvi anyagon való pontos leírásának igényével a modern nyelvtudományi irányzatok felé fordul; erre az igeeközpontú valenciaelméletet találja a legalkalmasabbnak. Ez a megítélés adta számára az indítékot a valenciaelméletnek a magyar nyelvre való adaptálására.

Az elméleti fejezet első részében (16—30) összefoglalja az igevalenciával kapcsolatos fontosabb kérdéseket. Mivel a valencia kérdésköre a magyar nyelvészetben viszonylag kidolgozatlan, sőt egyes ide tartozó fogalmakra a külföldi irodalomban is eltérőek a vélemények, először összefoglalja és értékeli a szakirodalomnak mindazokat az állításait, melyek dolgozatának elméleti keretét adják. Ebben az összefoglalásban alakítja ki — egyes véleményekkel egyetértve, de másokkal többször vitatkozva — a saját nézeteit. Elsősorban a *valencia* és a *valenciahordozó* fogalmát tisztázza. Valencián — másokkal együtt — elsősorban az ige vonzatmegkötő képességét érti. Elismeri, hogy vonzatmegkötő képessége más szófajoknak (a főnévnek, melléknévnek, egyes számneveknek, a határozószónak) is van. De mivel dolgozatának fő célja a *mondatszerkezetek* rendszerének feltárása (s nem általában a vonzatosság vizsgálata), csak mondatokat létrehozó, mindig állítmányi helyzetben álló szófajok valenciájával foglalkozik. Valenciahordozónak tartja ebben az értelemben az ígét és az igei frazeologizmust (ill. bizonyos esetben az igenevet is). A névszókkal kapcsolatban

szűkebb értelemben használja a Valencia fogalmát: csak az állítmányi helyzetű melléknevet (főnevet) veszi tekintetbe, a szerkezetekben bővítményként álló melléknevet nem. (Mivel szerintem a melléknév vonzatemegkötő képessége nem függ mondatbeli helyzetétől, a vonzatos, nem állítmányi helyzetű melléknevek listáját a Valenciaosztárban megadhatta volna.) A névszói—igei állítmányú mondatokat — bár ezekben a tényleges Valenciahordozó a névszó — gyakorlati okokból a létige csoportjába sorolja.

A szerző a továbbiakban a vonzatok és a szabad határozók elhatárolásának problémakörét vizsgálja. A *vonzat* elnevezést nem a hagyományos nyelvtan 'állandó határozó' értelmében használja, hanem a szabad határozó ellentétpárjaként, az ige által „megkövetelt” bővítményt (tehát az alanyt, a tárgyat és a kötött határozót) nevezi így. Az ige Valenciaja által megkövetelt kötelező vagy fakultatív vonzatok alkotják az igével együtt a mondatok szerkezeti vázát, a mondatformát. Az igeének a mondat szerkezet kialakításában részt nem vevő határozói mind szabad határozók. (A vonzatok és a szabad határozók elkülönítését egyébként a Valenciaelmélet egyik legsebezhetőbb pontjának tartja.) Áttekintve a bővítmények elhatárolását célzó főbb megoldási kísérleteket, megállapítja, hogy a külföldi irodalomban ajánlott tesztek (a formai, jelentéstani teszt, az ún. elhagyhatósági teszt, valamint a transzformáció) nem oldják meg a vonzatok és a szabad határozók elkülönítésének problémáját. A kérdés tisztázásában ezért inkább a magyar szakirodalomra (H. MOLNÁR ILONA, ELEKFI LÁSZLÓ, ZSILKA JÁNOS, KOMLÓSY ANDRÁS stb. tanulmányaira) támaszkodik. Elfogadja, hogy a vonzatosság erősen összefügg az ige tranzitivitásával: mivel a tárgy mindig vonzat, ugyanígy vonzatok a tárgyszerű, valamint a tárggyal váltakozni képes határozók is. Az igeekötő igeének az igeekötőtől meghatározott bővítménye szintén vonzat. Végül megállapítja, hogy bár a különböző vonzatpróbák és egyéb megoldási kísérletek szinkrón szövegen viszonylag megbízhatóan alkalmazhatók a vonzatok és a szabad határozók megkülönböztetésére, a történeti kutatás számára nem elegendők. A régi nyelvi szövegek (az ún. zárt korpuszok) helyes és objektív elbírálásához a kutatóknak a korabeli nyelv tanulmányozásával ki kell építenie a saját „pótkompetenciáját”.

Az elméleti fejezet második pontja „A Valenciaelmélet alkalmazása a vizsgált korpuszon: az elemző eljárásról” címet viseli (31—64). Ez a fejezet módszertani tekintetben is jelentős; eljárása példamutató lehet más történeti szövegek hasonló elemzéséhez is. A szerző elsőbben megindokolja a vizsgált szöveg (a Máté-evangélium) kiválasztását: egy evangéliumi fejezetrész mind megszerkesztettsége révén, mind az összehasonlítást lehetővé tevő párhuzamos bibliafordítások segítségével alkalmas lehet egy ilyen vizsgálatra. — Az elemzés ennek a szövegnek szövegmondatokra, majd mondategységekre való bontásával történt. A *mondategység* kifejezést a magyar szakirodalomból kölcsönzi, s a nemzetközi szakirodalomban szokásos „propozíció”, „bővített egyszerű mondat” kifejezésekkel szemben használja.

Az egyes Valenciahordozók kiválasztását és csoportosítását a megfelelő igék jelentése alapján végezte, így pl. az *eláru* igeének 'elad; verkaufen' és 'beárul; verraten' jelentésben használt mondat szerkezetei külön csoportba kerültek. A szöveg mondataiban előforduló vonzatok és szabad határozók elkülönítéséhez, illetve a határozók osztályozásához felhasználta az idevágó magyar és német szakirodalmat (pl. H. MOLNÁR ILONA: ÁNyT. 4: 157—65, 6: 229—70; MMNy.; GREULE, Valenz, Satz und Text; stb.), s ezeket „egybegyúrva”, kialakított egy saját osztályozást, amelyet a magyarra nézve legjobban elfogadhatónak tartott. Ennek megfelelően a határozói bővítményeket több szempont figyelembevételével rangsorolja. Az ún. negatív elhatárolás alapján szabad szerkesztésmódúaknak minősíti azokat a határozókat, amelyek használatát az ige nem követeli meg, a mondatban tetszőlegesen használhatók, s amelyeket erőltetés nélkül be lehet sorolni valamelyik határozói osztályba. Ezek között — megtartva a magyar határozói felosztás főkategóriáit — megkülönbözteti a helyféle, időféle, módféle és állapotféle határozókat, valamint a főkategóriákba be nem sorolható, speciális, „egyéb” határozókat: a társ-, ok-, cél-, eredet-, eredmény-, tekintet-, disztributív, fok-, mérték-, a megengedő és a célhatározót.

Ezzel szemben — abból kiindulva, hogy a tárgy mindig vonzat — ugyancsak vonzatnak tartja a tárgyszerű határozót és a tárggyal váltakozni képes határozót, még akkor is, ha ezeket be lehet sorolni valamelyik határozói csoportba. Itt rámutat arra is, hogy a vonzatosságot mindezek mellett több tényező is befolyásolhatja: az ige jelentése, az igenemet megváltoztató képzők (pl. a szenvedő, a műveltető képző), esetleg az ige, valamint a bővítmények gyakorisága (így az ún. affinitatív határozó, azaz a valenciához tartozó mellett az adatoknak több mint 50%-ában előforduló határozó rendszerint vonzat).

Az elméleti kérdésekkel foglalkozó fejezet harmadik pontja a szövegben jelentkező valenciaviszonyok leírásából és elemzéséből nyert eredmények kiértékelése. Első lépésként a szerző bemutatja a szöveg igéi által létrehozott mondatformákat. Ezeket először a hagyományosabb felfogás szerint, az igék intranszítív, illetve tranzitív jellege alapján rendszerezi. Itt a statisztikai szempontot érvényesíti, eszerint a szöveg 294 intranszítív, 311 tranzitív és 3 létéig mondat szerkezetből áll. A mondatformák részletesebb, bővítményeket is tartalmazó ismertetése a modernebb mondatfelfogás érvényesítésével, az igék tranzitivitásának tekintetbe vételével (vö. KÁROLY: ÁNYT. 5: 189—218) történik: a szerző a mondatformák alapigéit tranzitivitásuk fokozatai szerint állítja sorba. A sort az intranszítív, passzív igék nyitják, s a tiszta tranzitív igék zárják; közöttük helyezkednek el a mediális, bennható, visszaható, kölcsönös, intranszítív kiható, faktitív, kauzatív igék. Az egyes kategóriákon belül külön-külön csoportot alkotnak az egy, két (ill. három) vegyértékű igék mondat szerkezetei. A mondatformák bemutatását kiegészítő táblázatban pontos statisztikát is találunk a korpuszban előforduló valenciához tartozók különböző típusú bővítményeire nézve. Tanulságos a dolgozatnak a vonzatok fakultativitásával foglalkozó fejezete. A szerző ebben sorra bemutatja azokat az igéket, amelyek mellett elmaradhat a tárgy vagy valamelyik határozó.

Az igevalenciák leírása azonban nem csupán a mondatnyi vizsgálatok számára szolgál tanulságokkal, hanem a történeti lexikográfia számára is. A szöveg vizsgálata igazolja azt is, hogy az igék valenciája és jelentése között szoros összefüggés van. Pl. a bővítmények elmaradása (vagy csak fakultatívvá válása) kisebb-nagyobb változásokat okozhat az ige jelentésében. Egy-egy igénél jelentéskülönbség mutatkozik a vonzatok számának eltéréseiből (pl. *éhezik* 'éhes, élelmet nélkülöz' és *éhezik vmire* 'élelmet kíván'). Jelentéskülönbséget okozhat a vonzatok fajtájának eltérése (pl. *gondol vmit* vagy *vmire*), valamint a vonzatok száma és a vonzathoz tartozó eltérése (pl. a *tesz* esetében), sőt a szöveggörnyezet is.

Az elméleti rész zárófejezete a korpusz igéinek nyelvtörténeti változásait taglalja. Ilyen változások például az ige kihalása, régi jelentésének kiavulása, vonzatainak megváltozása, felcserélődése stb. révén jöhetnek létre.

A dolgozat második, terjedelemben bőségebb fejezetét a mondatnyi elemzés eredménye: a korpusz igevalencia-szótára adja. E szótár bemutatja — szócikkbe rendezve — a korpusz valamennyi igéjét s ezek bővítményeit. A szótárban 608 szócikk kapott helyet; ez 3844 szóelőfordulást jelent. A szócikkbe magukban foglalják a szöveg összes mondatgyeget (ill. mondat szerkezetét), mivel a *van* és *lesz* igék tételében benne vannak azok a mondatok is, amelyekben ez a két ige kopulaként szerepel (sőt azok is, amelyekben a *van* ige $\emptyset$ fokon van jelen). Az ige neves formák közül csak azok kerültek be a szótárba, amelyek alapigéje önállóan, igeként is előfordul. (Itt is megjegyezném: a csak ige neves formában szereplő vonzatos igékről sem ártott volna — a vonzatos melléknevekhez hasonlóan — legalább egy listát készíteni.) Az igék igecsaldókba rendezve, a „bázisige” beürendje szerint sorakoznak egymás után. Bár itt az igecsaldók — a szótár felépítését ismertető bevezető szerint — nem jelentenek egyúttal etimológiai csoportot, szócaldót, elrendezésük voltaképpen mégis etimológiai összefüggésük szerint történik. Ugyanis az igecsaldókba besorolt igék részint az ún. alapige igekötős összetételei (pl. *bocsát* : *megbocsát*), részint világos származékai (pl. *áll* : *állat*, *állapik*, *állapítat*), részint annak alapszavával azonos alapszóból való különböző származékok (pl. *helyez*, *helyhez*, *helyhet*). A *tetik* és a belőle alakult *tetszik*-nek *tet*-(*szik*) alakban való összevonása — bár nem a legszerencsebb — de elfogadható megoldás a két

ige mondatformáinak bemutatására. — A valenciaszótárban minden igére nézve megkapjuk az összes szükséges alaki és jelentéstani információt: az ige előfordulásainak számát, jelentését, szimbólumokkal jelölt mondatformáit, vonzatainak típusát (pl. *fenyít* 'int, figyelmeztet': S [alany] — O [tárgy] — Vtr [tárgyas ige]) stb. Minden vonzattípust példával igazolva látunk. A több helyen is adatolható igék valamennyi lelőhelye szerepel az igeszótárban, — sőt a párhuzamos evangéliumokban megtalálható előfordulása is. A példákat — ahol a szerző szükségesnek ítéli — elméleti, mondattani magyarázatokkal is kiegészíti.

Néhány szót kell még szólni a közölt rövidítésjegyzékről, illetve a szakkifejezések jegyzékéről. Ezek igen fontos és értékes kiegészítői a műnek. Kár, hogy ezeket a szerző nem együtt, egymás után közli; az egyes rövidítések, szakkifejezések megtalálása így elég nehézkes. Kár az is, hogy nem bánt bőkezűbben a szakkifejezések magyarázataival, hiszen a könyvet olyanok is fogják olvasni, akik csak kevésbé járatosak a modern nyelvészeti szakirodalomban.

Összegzésül elmondható: a munka eredményesen hangolja egybe a klasszikus és a modern nyelvészeti irányzatokat. Elméleti része, valamint a MünchK. szövegéből készült igevalencia-szótára egyaránt nagy értéket jelent s igen hasznos mind a történeti, mind a leíró nyelvtani kutatások számára.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Két eszperantó kiadványról

1. CSISZÁR ERNŐ, Dulingve — pli simple. Kiadja az Eszperantó Világszövetség (Universala Esperanto-Asocio). Bp., 1995. 86 l. — 2. Internacia familio — utopio au realaĵo. Szerk. ZLATKO TIŠLJAR. Inter-kulturo, Maribor, 1995. 107 l.

1. Bevezetés. — „Penetro de Esperanto en la familion kiel ĉiutage uzata lingvo kune kun la t. n. denaska esperantismo jam havas sian apartan historieton... La ekstera mondo scias ankoraŭ nenion pri tio...” írja CSISZÁR a bevezetőben. Vagyis: Az eszperantó nyelv családban való alkalmazásának már története van, de erről a nagyvilág nem tud sokat, s az eszperantisták — mint Csiszár a továbbiakban ehhez hozzáteszi — maguk sem figyeltek fel kellőképpen a jelenségre.

L. L. ZAMENHOFTÓL — az eszperantó kezdeményezőjétől, alapvető alaktanának kidolgozójától — származik az a mondat, hogy az eszperantó „csak akkor erősödhet meg, ha lesz olyan csoport, amely az eszperantót családi, örökletes nyelvén fogadja”. Csiszár elmondja, hogy a két világháború között megindult az eszperantónak — második — családi nyelvként való alkalmazása, de a szülők egyes nemzedékei ismételten elszakadtak egymástól: a tapasztalatok elkallódnak, sok az újakezdés. (Pl. ugyanazokat a gyermekdalokat újra és újra lefordítják. W. B.)

Szól a kétnyelvűség általános megítéléséről is: elmondja, hogy a kétnyelvűség tisztelete előfordul, de korántsem általános: a kétnyelvű cigányt vagy törökországi bolgárt többnyire nem övezi tisztelet. Az adott nyelv presztízisének kérdése — amely a nyelvészociológia megközelítésében tárgyyszerűen leírandó társadalmi jelenséggé szerepel — Csiszárt korántsem hagyja hidegen: nem azonosul a gazdagságra orientált presztízsszempontokkal, lenézi a lenézést és nem feltétlenül tiszteli (a jólét nyelve iránti) tiszteletet.

Az utóbbi időben — a hetvenes évektől kezdve Nyugat- és Közép-Európában — az eszperantó családbeli átörökítése immár töretlen, de továbbra is kis létszámú csoportról van szó.

Kétnyelvűség — illúziók nélkül. — Ebben a fejezetben Csiszár röviden sorra veszi a tudományágakat s a kultúrának, az életnek, a gyakorlatnak azokat a területeit, ahol a kétnyelvűségnek szerepe van: említi a nyelvtudományt, a pszichológiát, a menekülteknek, vendégmunkásoknak, ki-

sebbségeknek a problémáit; szól a nyelvi kontaktusokról. Idézi BÁRCZI GÉZÁT, aki szerint valódi, teljes kétnyelvűség nincs, s felidézi Illyés Gyulának egy kedélyes visszaemlékezését is.

Pszichológiai tényezők. — Mielőtt magáról a gyermekkori kétnyelvűségről szólna, Csiszár kitér az eszperantóhoz való viszonyulás általánosabb kérdésére.

Ismeretes, hogy gazdasági indítékai az eszperantó megtanulásának, ápolásának alig vannak. Másrészt az is látható, hogy azonos társadalmi rétegekből származó emberek nagyon különféleképpen reagálnak az eszperantóról kapott információkra. Van, aki eleve elfogadja, s van, aki indulattal elveti, mihelyt tudomást szerez róla. Az eszperantóra való reagálás így nyilván nemcsak attól függ — véli Csiszár — hogy az adott személy miként látja az eszperantó nyelvi tulajdonságait vagy gazdasági-politikai elfogadhatóságát: az eszperantó (tudatos, gyakran felnőttkori) elfogadásában vagy el nem fogadásában (a fentieket meghaladó) jelentős szerepük lehet pszichikai tényezőknek.

Nem a nyelv (eleve való) elfogadásához, hanem használatához, az eszperantóul való beszédhez fűződő érzelmekről szólva idézi Csiszár EDWARD SAPIR véleményét, aki szerint az eszperantó nyilvános (közönség előtt való) használata során nem ébrednek gátlások a beszélőben.

A kisgyermek beszédfejlődésének szakaszai. — Csiszár VIGOTSKIJT idézve elmondja, hogy a beszéd belső oldalának (gondolat, fogalom, jelentésmező), illetve külső oldalának (nyelvtani szerkezet) a fejlődése különféleképpen alakul. A beszéd belső oldala egész→rész irányban (a mondatról a szó felé); a beszéd külső része pedig rész→egész (szó→mondat) irányban fejlődik. — Szól Csiszár a gyermeknyelvi szavak kérdéséről; elmondja, hogy speciális gyermeknyelvi szavakkal a családban nem éltek.

Csiszár felteszi, hogy a nyelv elsajátításának üteme az eszperantó esetében hasonló, mint a más nyelvek elsajátításáé. Mégis: az eszperantóban a gyermek bizonyos nyelvi jelenségeket feltehetőleg gyorsabban sajátít el, mint más nyelvekben. Csiszár indoklása szerint ugyanis az eszperantó adekvátábban tükrözi a mélyszerkezetet, a logikai kategóriákat: az analogikus alakképzés, szóképzés pedig nem vezet hibákhoz. Az analógiára vonatkozólag Csiszárnak nyilvánvalóan igaza van: ha „egy allomorf közül” kell választani, kisebb a hibázás esélye, mintha két három rag-alakváltozat és két-három töv változat közül kell eltávolítani az egymáshoz illőket. A mélyszerkezet említéséhez a következőket fűzöm: A nominalizáció az eszperantóban ugyan többnyire hasonló transzformációkkal jár, mint a magyarban vagy más európai nyelvben, de azért van lehetőség az igei bővítmény változatlan továbbvitelére is: (iu) *sendis pakajon* 'vki csomagot küldött'; *sendado pakajon* 'csomag küldése'; az ilyen megoldás azonban, bár Zamenhof óta adatolható, a felnőttek eszperantójában elég ritka.

A mondat felszíni és mély szerkezetének viszonyáról az eszperantóval kapcsolatban egy-két, a fentihez hasonló esettől eltekintve nem lehet sok speciálisat feltenni; hacsak nem tulajdonítunk itt jelentőséget a szóalakok létrehozásának, illetve a szóképzésnek, amikor is az eszperantóban többnyire nincs szükség valamilyen allomorfok közül való választásra.

A szerző az eszperantó gyermekkori elsajátításának tanulmányozására hangfelvételeket is készített. (Interjúalanyát N-nel jelöljük.) Csiszár hangfelvételei N. életkora szerint: 2 : 7; 3 : 6; 4 : 9. (A számpár első tagja az évet, a második a hónapot mutatja.) Az első alkalommal (N. 2 : 7) karácsonyi képeslap adta a beszélgetés alapját. N. tíz perc alatt 134 szót ejtett ki: leghosszabb mondata 8—9 szóból állt. Szóba hozta a kapott ajándékokat, nyári emlékeit, kirándulásukat, fürdőzéseket stb.

3 : 6 éves korában N. 8 perc alatt 231 szót használt; ötször használta a *ĉar* 'mert' kötőszót; többször előfordult a *kaj* 'és', *se* 'ha', *ke* 'hogy', *eĉ* 'sőt' kötőszó is. — Csiszár a felvétel kapcsán leírja, hogyan jött rá N. a *kontraŭvole* 'véletlenül, szándéka ellenére' határozószó jelentésére. Néhány mondata: *En la vagonaro estas multaj infanoj. Ankaŭ ni ĉi tie estas... ne videblaj, ĉar estas (tie) kuboĵ, kuboĵ, kuboĵ, kuboĵ.* 'A vonatban sok gyerek van. Mi is itt vagyunk, mert sok a koc-

ka...' (A „êi tie” 'itt' az ige előtt áll, a magyarbeli fókusznak megfelelően.) — Ezután N. énekelni akart: N. rendszeresen rögtönzött eszperantó énekeket.

N. 4 : 9 éves korában a felvételen négy percet végigbeszélt (256 szó). Ebből az időből valók húgának (P.) idézendő mondatai is: P. 3 : 7 éves: „N. donacon ricevis de la infanĝardenistino[...] malsana estis...” 'N. ajándékot kapott az óvónénitől... és én azt álmodtam, hogy csak anyu jött értem, és N. beteg volt...' A tárgyakkal (*donacon* 'ajándékot', *tion* 'azt'), az állítmány névszói részének (*malsana* 'beteg'), az igéknek (*ricevis* 'kaptam', *estis* 'volt') sorrendje magyar szórendi hatást mutat. Az eszperantóban a névszók szórendi helye mondatrésztértéküket általában nem befolyásolja. (L. alább CORSETTI megjegyzéseit.)

Csiszár beszámol a gyerekek játékaikról, sok idézettel. Például N. mondta, a medve szerepében: *Brum, brum, mi ŝatas mieron. Kaj mi havas mielo-tason. Kaj mi manĝos tuj la mieron.* Csiszár nemcsak nyelvi adatokat gyűjt. Keresve az eszperantó kétnyelvűségnek a gyerekek általános fejlődésére való hatását sok játékos, tréfás, emlékezetes kiskori epizódról is beszámol. Kiderül, hogy a gyerekeket érdekli, milyen nyelveket beszélnek az állatok; az eszperantót a gyerekek szépek tartják; szeretnének eszperantistákkal találkozni, de csak ismerősökkel; hogy énekeket magyarból eszperantóra énekelve-improvizálva fordítanak; hogy játszanak a szavakkal. Eszperantista közegben a gyerekek sokszor a figyelem középpontjába kerülnek, sokat szerepelnek; erre vágnak is. Csiszár részletesen ismerteti, hogyan választják meg a gyerekek esetenként a játék nyelvét. A környezet vagy a velük játszó harmadik személy általában meghatározó (pl. ha az apa is játszik, a játék nyelve az eszperantó); de számítanak az előzmények is. Eszperantista találkozóról való visszatérés után inkább eszperantóul, máskor magyar nyelven játszanak.

Csiszár látható örömmel követi lányai fejlődését. Fölteszi, hogy abban, hogy gyermekei a magyarban is kerülnek a durva kifejezéseket, az eszperantónak is szerepe van. A kapcsolat érzésem szerint nem olyan közvetlen, mint Csiszár feltételezi. A magyar és az eszperantó nyelven tapasztalt szülői példának egyaránt hatása lehetett.

Csiszár sokat ír az adott helyzetben használandó nyelv megválasztásáról. Hangsúlyozza a spontaneitást; ezt illusztrálja például az a tény, hogy nemzetközi eszperantista találkozók után, hazaérve, a gyerekek nemegyszer egymással is eszperantóul beszélnek. (Ez eltér az alapsémától. Az apa—gyerek viszony nyelve az eszperantó, az anya—gyerek viszony kétnyelvű: az eszperantó rendezvények előtti időben az egész család eszperantóul beszél.)

Csiszár gyakran szembesíti megfigyeléseit, véleményét a közvéleménnyel vagy az eszperantisták körében elterjedt véleményekkel. Így elmondja, hogy vállalkozását — gyermekeinek két nyelven való nevelését — az eszperantisták is kétkedve figyelték. A közvéleménynek tulajdonított megállapításokat azonban idézetekkel vagy statisztikákkal nem támasztja alá.

A kötethez RENATO CORSETTI írt utószót. Megemlíti, hogy a Csiszár-gyerekek néhány (korábbi) hungarizmusa — az SOV szórend nyomairól, az alárendelt kérdő mondatokbeli kötőszóhasználatról van szó — elhanyagolható; hogy 10—15 éves korukban sokszor beszéltek velük, s eszperantó beszédjükben nem vett észre különösebb magyar hatást. De ha — pl. a fonetika eszközeivel — ez kimutatható volna is (akárcsak Corsetti olaszága, eszperantó beszéde alapján), abból gyakorlatilag semmi nem következik. Összegzése szerint az egész tanulmányból az eszperantóval kombinált kétnyelvűség pozitív kulturális hatása világlik ki: nyitottság, más emberek és országok iránti érdeklődés, türelem. A Csiszár bemutatta szülői magatartást messzemenően jellemzi az optimista célorientáltság: a kétnyelvűséget nem nehézségként, problémaként élték meg, hanem ambícióként és örömként. Vállalkozásukat eleve lehetségesnek tekintették, sikerükben bíztak, és kétségtelenül jelentős sikereket értek el.

A szerző előadásmódja a megszokottnál emocionálisabb. A kétnyelvű nevelés (Csiszárék esetében végigvitt) gyakorlata éppen a Csiszár stílusában is meg-megnyilvánuló emocionalitás révén lehetséges: akarták gyermekeiknek továbbadni az eszperantót, s ez sikerült is. Emellett ma-

gyar és egyéb (intézményes) idegennyelv-tanulásuk (olasz, francia, holland) is átlagon felüli sikerrel járt.

Csiszár tanulmányában sok a gyerekek beszédéből vett idézet; ez dokumentatív értékét fokozza. Kevés viszont a mennyiségi elemzés. Beszámoló jellege folytán számos olyan jelenségre felfigyel, amelyek érzésem szerint sok, a kiválasztott jelenségeket feljegyző, témáját erősen lehatároló kutatónak elkerülte volna a figyelmét. Csiszár Ernő munkája új területeket vizsgál eredményesen: sokat mond mind a nyelvészeknek, mind az eszperantó nyelv beszélőinek.

Negatívum a dolgozat formai egyenetlensége, helyenként a fogalmazás nehézkessége; pozitívum az, hogy eddig teljesen ismeretlen nyelvi anyagot, illetve nyelvhasználati körülményeket mutat be. Csiszár az eszperantisták egy rétegének attitűdjét is világosan tárja olvasói elé.

2. Utópia vagy realitás? — 1994-ben Grazban szimpóziumot rendeztek a család éve alkalmából (az ENSZ, Stájerország és Graz városának támogatásával). Ennek előadásait és következtetéseit adja közre az „Internacia familio — utopio aŭ realaĵo” című eszperantó nyelvű kiadvány.

A kötet a többnyelvű család helyzetével foglalkozik: részben szociológiai (JANA BEZENŠEK, PETER GURAN), részben nyelvészeti, illetve témájukat tekintve köztes tanulmányokat, beszámolókat tartalmaz, többé vagy kevésbé kidolgozott formában. HARRY, SEÁN O RIAIN, JOZEF REINVART diplomata családokról, JANA BEZENŠEK, PETER GURAN kisebbségi és menekült családokról, BESENYEI ANNA, THOMAS KLEEMANN, ZDRAVKA METZ, CSISZÁR ERNŐ, ZLATKO TIŠLJAR, WACHA BALÁZS, AMRI WANDEL eszperantista családokról, nyelvhasználatukról, gyermekeik iskoláztatásáról ír. A szimpózium — következtetéseiben — felhívja a figyelmet arra, hogy a többnyelvű, illetve vegyes családoknak jelentős szerepük, feladataik vannak a kisebbségi nyelvek ápolásában; a család többnyelvűségének nevelési előnyei vannak: kultúrák ismerete, tolerancia, önbizalom.

Dr. Seán Ó. Riain (Írországból) saját családjáról számol be. Ő maga több nyelvet beszél; az írt és az angolt tekinti anyanyelveinek („míaj *denaskaj* lingvoj estas la írlanda kaj la angla” [*denaska* kb. ’születéstől, egészen kis kortól kezdve használt’]). Anyósa svájci francia nyelvjárást és a francia irodalmi nyelvet beszél. Apósa a svájci németet és az irodalmi németet beszélt. Suzanne, a felesége és Seán egymás között franciául, olykor írül vagy eszperantóul beszélnek. Az írországi körülmények folytán mindennaposan használják az angolt is, de csak otthonukon kívül. Német barátaikkal németül beszélnek. Elhatározták, hogy a kislányukkal, Aislinggal ki-ki a legjobban tudott nyelven fog beszélni: Suzanne franciául, Seán írül.

Seán a közönség nevében felteszi a kérdést, hogyan is dönthetett amellet, hogy a csak kevesek által beszélt ír nyelvet beszéli kislányával, s nem az oly hasznos angolt. Válaszképpen elmondja, hogy Írország többségének a nyelve a XIX. sz.-ig az ír volt; a XI. század óta gazdag irodalmuk van. A XIX. században mintegy 90% áttér az angol nyelv használatára. 1922-ben Írország elnyerte függetlenségét; ekkor az írt már csak a nyugati tengerpart szegények lakta vidékein beszélték. Bár csak 4—5% beszélte anyanyelveként, az új ír állam az ír nyelvet első államnyelveként ismerte el; az angol, mely a lakosság 96%-ának ténylegesen beszélt első nyelve, a „másik hivatalos nyelv”.

Az ország függetlenségének elnyerése után a kormányok minden iskolát köteleztek, hogy az írt legalább heti egy órában tanítsák. Seán apja a húszas években valamelyest már tanulta, tíz évvel később már bőségesen részesült a nyelv oktatásában. Seán maga anyjától az írt, apjától az angolt tanulta.

Az írről ma is elmondható, hogy 1. Írországban a többség elismeri, 2. a lakosságnak csak kisebb, kicsiny része beszéli, 3. az ország helyneveihez és családnemeihez ez a nyelv adja a kulcsot. Az ír nyelvet Seán továbbra is veszélyben lévőnek látja: talán ezért döntöttek úgy, hogy továbbadják gyermeküknek.

Seán felveti az eszperantó családjabeli használatának a kérdését is. Ő maga még középiskolás korában kezdte tanulni a nyelvet, de egy idő után felhagyott vele. 1988-tól a nyelvi tervezéssel

foglalkozó doktori értekezésén dolgozva rendszeresen olvassa a *Language Problems and Language Planning* című folyóiratot. Ennek eszperantó nyelvű rezüméi s a folyóiratban való publikálás szándéka kapcsolta vissza az eszperantóhoz.

Sean azt szeretné, ha Aisling eszperantóul is beszélne majd. "Tiu lingvo helpas infanon kompreni, ke ĉiuj lingvoj kaj kulturoj estas egalvaloraj, ke diverseco bonas kaj gravas kaj ke etaj popoloj rajtas esprimiĝi propralingve, samkiel la plej grandaj kaj riĉaj." Vagyis: Ez a nyelv segít a gyermeknek megérteni, hogy minden nyelv és kultúra egyaránt érdekes, a különféleség jó és lényeges, és a kis népeknek ugyanúgy joguk van a maguk nyelvén kifejezni magukat, mint a nagy és gazdag népeknek. Mint látjuk, Sean érzelmeit is kifejezte.

BARBARA PIETRZAK a Lengyel Rádió eszperantó nyelvű adásaiban elhangzott tizenhat interjút elemzett. Az interjúalanyok eszperantista családokból valók; gyermekeiknek az eszperantót különféle formákban továbbadták. Milyen sikerrel, milyen következményekkel?

A válaszok változatosak. Az esetek egy részében a gyerekek az eszperantót felnőtt dolognak tekintették, s passzív elsajátítás után, csak később kötődtek valamilyen eszperantista közösséghez.

Másutt az eszperantó a családon belüli érintkezésnek az egyik nyelve. Ilyenkor az eszperantó későbbi, felnőtt kori használatának a kérdése merül fel. Barbara Pietrak is a szülőknek a gyermekek jövőjéről alkotott elképzeléseit firtatja. Anna Brennan mondja gyermekéről: „Kiel tio aspektos estonte, ĉu {li} estos esperantisto aŭ konos nur Esperanton, tio kompreneble dependos de li, ĉar certe mi ne volas insisti, ke li sekvu miajn interesojn.” Vagyis: hogy miképpen alakul mindez a jövőben, hogy <a gyermek> eszperantista lesz-e vagy csak ismerni fogja az eszperantót, az természetesen tőle függ majd, hiszen én egyáltalán nem akarom erőltetni, hogy az én érdeklődésemet kövesse.

Negatívumok: az előadások némelyike vázlatos vagy nem teljesen kiforrott alkotás. Jóllehet nyomtatásban olvashatók, a szóbeliség alkalmiságának, helyenként a sietségnek a nyomait viselik magukon. Megjelentetésük e hiányosságok ellenére fontos, mert csak így várható az adott témák kutatásának fellendülése s a kutatók szakmai fejlődése. A betűnagyságok megválasztása a címlapon nem szerencsés: az alkalmat (a család éve) jobban kiemelik, mint az előadások témájára utaló címet.

Pozitívumok: A mondandók tartalmi súlya, a témák újdonsága és szerencsés találkozása a kötetet vonzóvá teszi. Barbara Pietrak, Peter Gurań és Jana Bezenšek tanulmányát kiemelem témájuknak kvantitatív is megalapozott tárgyalásáért. Metz előadása a konkrét háromnyelvűségi helyzet árnyalt bemutatása. Renato Corsetti előadása világos helyzetképet és világos állásfoglalást nyújt. Elismerés illeti a szervezőket s különösen Zlatko Tišljart, a kötet szerkesztőjét a nehézségek sikeres áthidalásáért s a gyorsaságáért is.

WACHA BALÁZS

KÜLÖNFÉLÉK

Stilisztika, magyar stilisztika anno 1997.*

1. „Stilisztika, magyar stilisztika anno 1997.” címen három dologról kell szólnom: a stilisztikának, benne a magyar stilisztikának a mai helyzetéről; továbbá arról, hogy immár több mint negyedszázada fennálló kutatócsoportunk hogyan illeszkedett bele az adott keretbe; végül pedig azt

---

* Bevezető előadásként elhangzott az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató Csoport „Stilisztika és gyakorlat” címmel 1997. október 15-én megrendezett konferenciáján.

is érintenem kell, hogy csapatunk jelenlegi második konferenciánkon milyen programmal áll elő. Haladjunk sorjában!

2. Egy kissé visszapillantva és összefoglalóan szólva induljunk ki abból, hogy a stilisztika a legutóbbi időkhöz nem tudott igazán önálló tudománnyá, tudományággá válni. Vajon miért? Először is azért, mert nem a saját problematikájából (a stílus szerepe a kommunikációban; stílusérték; stílusrétegek, stílusárnyalatok; stb.) nőtt ki. Másodszer pedig azért, mert jobbra mindig a nyelvtudománytól, kisebb részben az irodalomtudománytól kapta az indítást.

Nálunk ezeken kívül még két körülmény nehezítette az önálló diszciplínává válást. Egyfelől a stilisztikának nem termelt olyan kiemelkedő tudós művelője, mint a nyelvtudomány más területén például SIMONYI ZSIGMOND, BUDENZ JÓZSEF vagy KNEZSA ISTVÁN, GOMBOCZ ZOLTÁN, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, és így a stilisztikai kutatás sem tudott sohasem a középpontba kerülni. (ZOLNAI BÉLÁT talán kivételként említhetnénk, de neki sem a stilisztika volt a legfőbb kutatási területe, és valószínűleg ő sem tudott e tekintetben iskolát teremteni.) — Másfelől 1945 után az új nyelvészeti és irodalmi irányzatok (mint pl. a strukturalizmus) az ismert politikai okok miatt csak több évtizedes késéssel érkeztek el hozzánk.

A visszapillantást még folytatva, utalnunk kell arra, hogy a stilisztika végül is a retorikákból, a poétikákból és az ars dictandikból nőtt ki, akkor, amikor a retorika előregedett szabálygyűjteménnyé lett. A XIX. század közepe tájától tartják számon külön néven is. Ezután a századforduló körüli lélektani, jelentéstani és általános nyelvészeti eredmények (pl. BALLYnak és tanítványainak a munkássága), majd a szépirodalmi stílusra irányuló vizsgálatok (pl. K. VOSSLER, majd L. SPITZER stb.) adnak lendületet neki.

Mindamellet az újabb elméleti és gyakorlati kutatások ellenére (pl. R. JAKOBSON munkássága, a liège-i μ -iskola kísérlete az alakzatokkal stb.) a hatvanas évek vége felé többen úgy látták, hogy továbbra is hiányzik a stilisztika elméleti háttere, nem alakultak ki a megfelelő kutatói módszerei, még a stílust sem tudjuk megnyugtató módon meghatározni. Mint ismeretes, MICHEL ARRIVÉ a *Langue française* című folyóirat 1969-es stilisztikai számában ki is jelenti, hogy a stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük. Ezt idézi és hasonló szellemben nyilatkozik VÍGH ÁRPÁD is a *Helikon* 1988/3—4. stilisztikai számában „A stilisztika útjai és lehetőségei” című orientáló tanulmányában. (Az eddig mondottakat l. részletesebben SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. 1992: 272—9.)

3. Itt azonban álljunk meg egy szóra! Több jel ugyanis arra mutat, hogy mára, de tulajdonképpen már a hetvenes évek elejétől fokozatosan megváltozott a stilisztika státusza, több vonatkozásban is. Nyilván nem véletlenül írta például PÉTER MIHÁLY nemrégiben „Stilisztika és gyakorlat” című, nemrégiben megjelent lévő tanulmánygyűjteményünkkel kapcsolatos lektori véleményében a következőket: „...a nyelvészet és irodalomtudomány, szövegtan és retorika, esztétika és poétika határterületén elhelyezkedő stilisztika ma már korántsem tekinthető marginális helyzetűnek a hazai filológiában.” És természetesen nem elsősorban a hazai filológiára kell gondolnunk, hanem mindenekelőtt a külföldi (német, francia, angol, amerikai stb.) nyelv- és irodalomtudományra. Mert messze túl vagyunk már az idézett 1969-es elmarasztaló véleményen. És sietek mindjárt megjegyezni, hogy VÍGH ÁRPÁD következtetéseivel ellentétben számomra a *Helikon* idézett 1988-as számában közölt 13 tanulmány — amely nyelvterületenként mutatja be az utóbbi idők stilisztikai kutatásait — akkor sem a „halált” jelezte, hanem a fellendülést, azt persze elismerve, hogy ezek a kutatások gyakran nem a stilisztika, hanem például a poétika, a szövegtan, a pragmatika, a szociolingvisztika stb. címén és keretében folytak.

De a fellendülés — szerencsénkre — azóta is tart. Mégpedig két formában. Egyfelől részben vagy szinte teljesen új szemlélet és megközelítési módszerek születtek, amelyek nagyon is megtermékenyítették a stilisztikát (ilyen pl. a szövegtani, a pragmatikai, a beszédettélméleti, a regiszterelméleti és újabban a kognitív stb. eljárás mód). Másfelől kiszélesedett a stilisztika területe. Az idevágó kutatás immár inter- és multidiszciplinárisá vált (azaz ezek csak az új nyelvészeti,

irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai, pszichológiai stb. eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehetnek sikeresek).

Mindezt jól mutatja az 1994-ben Párizsban megjelent „Qu'est-ce que le style?” c. kiadvány (szerkesztette: GEORGES MOLINIÉ és PIERRE CAHNÉ), amely egy 1991 vége felé a Sorbonne-on megrendezett stilisztikai konferenciának az előadásait tartalmazza. A kötet bevezetőjében PIERRE LARTHEMAS egyenesen megállapítja, hogy a stilisztikával, a stílussal kapcsolatos kutatások az utóbbi húsz évben megsokszorozódtak, és hogy a „halott” elég jó egészségnek örvend („Disons — írja LARTHEMAS — pour parodier Corneille, que la morte que l' on tuait se portait assez bien.” 5). Továbbá azt is kijelenti, hogy a stilisztika immár teljes külön tudomány. Még tovább menve CH. BALLY, a funkcionális stilisztika megalapozója szinte reneszánszát élte ezen a konferencián. Körülbelül a tanulmányok felében (és többször is) hivatkoznak rá, vagy úgy, hogy követik egyes nézeteit, vagy úgy, hogy továbbfejlesztik, vagy éppen vele szembeszállva alakítanak ki új állásfoglalásokat. A tanulmányok — a kötet címének megfelelően — sokfelől és sokoldalúan „járják körül” a stílus fogalmát, míg közben sok más lényeges stilisztikai kérdést érintenek vagy éppen megtárgyalnak. Csak néhány jellegzetes cím a tizennyolcból: „Lacan a stílusról, Lacan stílusáról”; „Mi a forma?”; „Gondolat és nyelv(ezet) a stílusban”; „Teremtő utánzás és stílus a latinoknál”; „A költészeti stílusról”; „A stílus kérdése és a retorika”; „A stilisztika és a verbális interakció”.

Érdekeségként azt is megemlítem, hogy MARCEL CRESSOT-nak, BALLY egyik jeles tanítványának „Le style et ses techniques” c. 1947-es stilisztikája 1991-ben 13. kiadásban látott napvilágot, de — ami különösen figyelemreméltó — LAURENCE JAMES változtatásaival és kiegészítéseivel. (A borítólapon írtak szerint „Tous les chapitres ont été révisés et complétés, les variations de sens précisées, les tournures les plus récentes soigneusement analysées. De plus, la nouvelle édition du Style et ses techniques tient compte des dernières recherches en matière de linguistique.” Vagyis számba veszi a nyelvészet területén végzett utóbbi kutatásokat.) Ez a tény egyébként — legalábbis számomra — azt is látszik igazolni, hogy a BALLY megalapozta funkcionális stilisztika képes a megújulásra, úgy is, hogy az eklekticizmus veszélye nélkül fel tud venni sok mindent az új — modernnek mondott — eredményekből.

4. A stilisztikának ezt a — mondhatnánk — újraéledését és egyben kiszélesedését csoportunk nemcsak tudomásul vette, hanem ennek jegyében végezte kutatásait, megtartva a sokszínűséget, a többféle stilisztikai felfogás és szemlélet érvényesítését. Mindezt világosan jelzik a „Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)” című kötetünkön kívül (erről l. később is) a csoport három tagjának az utóbbi néhány évben megjelent stilisztikai jellegű munkái. Ezek természetesen egyéni alkotások, de minden bizonnyal a csoportbeli viták, megbeszélések adtak ötleteket, erősítették vagy éppen gyengítették a szerzők nézeteit, azaz ott — vagy ott is — formálódtak könnyvve. Talán nem lesz szerénytelenség, ha ezekről a munkákról az itt mondottakat bizonyítandó röviden a következőket megjegyzem, mégpedig a megjelentetés időrendjében.

SZATHMÁRI ISTVÁN, *Stílusról*, stilisztikáról napjainkban. (Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1994. 102 l.) Mivel egy részletes középiskolai magyar nyelvi tankönyv tematikus füzeteként látott napvilágot, korlátozott volt a terjedelme. Ennek ellenére igyekeztem a funkcionális stilisztikának lehetőleg teljes problematikáját legalább jelezni (nyelv, beszéd, stílus és szöveg összefüggése; stílusértelmezések; a legfontosabb stilisztikai kategóriák; stb.), illetve vizsgáltam — pontosabban: legalább érintettem — a nyelvi és nyelven kívüli kommunikációs eszközök stilisztikai értékeit. Jellemeztem továbbá két stílusirányzatot egy Ady- és egy Őth Árpád-vers stíluselemzésével. Kis munkámmal — a magyar stilisztikán — azt kívántam igazolni, hogy a funkcionális stilisztikai szemlélet és módszer a stilisztika fentebb jelzett kiszélesedése idején is képes a megújulásra.

SZATHMÁRI ISTVÁN, *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. (NyudÉrt. 140. sz. Akadémiai K. Bp., 1995. 78 l.) A modern stilisztikai és irodalomelméleti eredmények felhasználásával a magyar irodalom történetének elsősorban a stílusjelenségekre alapított korszakolása után jellemeztem a középkori irodalomnak, a reneszánsznak a költői stílusát, továbbá a századforduló

két stílusirányzatát: az impresszionizmust és a szecessziót, egy-egy reprezentatív vers részletet — funkcionális stilisztika szerinti — elemzésével.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.), *A stílus diszkurzív elmélete*. Helikon 1995. 4. sz. (Tanulmányok, Bibliográfia, Könyvekről, Krónika. Argumentum K. 219—405.) A szerkesztő a bevezetőben így utal a stilisztikai szám szerepére: „Mostani számunk olyan eredeti tanulmányokat, könyvrészleteket közöl magyar nyelven, amelyek az elmúlt tizenöt évben az európai stilisztikai kutatásoknak, pontosabban a stílusfogalom elméleti megközelítésének meghatározó írásai voltak...” Majd a közös fogalmi keretet így jelöli ki: „...a) a nyelv történetisége, b) a nyelv dialogikus jellege, c) az értelmezés, illetve a jelentésképzés szociokulturális, történeti meghatározottsága, d) a stílus viszonyfogalomként való bemutatása. Együttesen ezt tekintjük a stílus diszkurzív jellegének, a nyelv-közösség így tartja számon egy diszkurzusrendben a stílust. Amit az irodalomelmélet a hermeneutikai keretű befogadáselméletben konceptualizál, azt a nyelvtudomány a nyelvészeti pragmatika, az antropológiai alapú nyelvleírások keretében a másik oldalról jelöli ki...” (217.)

BENCZE LÓRÁNT, *Mikor Miért Minek Hogyan I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. I.—II. kötet (A hét szabad művészet könyvtára. A Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola sorozata. Corvinus K. Bp., 1996. 463 l.) PETŐFI S. JÁNOS a könyv előszavában utal arra, hogy a szerző „nem rendszeres stilisztikát nyújt, hanem egy olyan tanulmánygyűjteményt, amelynek egyes — önállóan is megálló darabjai — egymással rokon témákat tárgyalnak egymással rokonítandó nézőpontokból.” (9.) Majd a könyv célját így írja körül (megjegyzi: a szerző szerint): „...a változás és az állandó tényezők viszonyait figyelembe vevő kognitív interpretációs és szociointerpretációs szövegstilisztika alapjainak a kidolgozása, ahol a *kognitív* minősítés a gondolatalkotás emberi fajra jellemző egyetemes tulajdonságára utal, a *szocio-* pedig a különféle szociális tényezők hatására létrejövő különbségekre. Más szóval: A tipikus, az általános a kognitív tényezők, a partikuláris pedig a szociális tényező.” (8—9.) Idézem még BENCZE stílusmeghatározását: „A (nyelvi) stílus olyan viszonylatrendszernek vagy a rendszer fragmentumainak a nyelvhasználó kognitív és szociális hálójától függő felismerése, illetve alkalmazásba vétele, amely a kognitív és társadalmi-történeti szituációba ágyazott kontextussal korrelációban lévő nyelvváltozat és több, már ismert, más kognitív és társadalmi-történeti szituációba ágyazott kontextussal korrelációban lévő nyelvváltozat között fennáll.” (34—5.)

TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A magyar nyelv stilisztikája*. (Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1996. 281 l.) A szerző új utakra tör. Mint a borítólapon jelzi, elsősorban a kognitív szemlélet és módszer érvényesítésével azt kísérli meg, hogy a beszélő és író, illetve a hallgató és az olvasó ember nézőpontjából mutassa be a beszéd módját, a nyelvi és nyelven kívüli tényezőket, amelyek meghatározzák a stílust. Abból indul ki, hogy a stilisztikát és a stílust is többféleképpen lehet bemutatni. Az ő alaptétele: „A magyar nyelv stilisztikáját a következő általános, inkább kultúrtudományi, mint zártabb értelemben vett nyelvészeti alapkategóriák határozzák meg: a pragmatikai szemlélet, a nyelv történetisége, a nyelv dialogicitása, a szövegközpontúság és az ebből eredő felülről lefelé építkező rendszerezés, valamint a teljesség elve.” (12.) Ezek tisztázása után megvilágítja a diszciplína tudománytörténeti hátterét, majd körüljárja a nyelvi modellt és a stílus fogalmát. A továbbiakban részletezi a stílus szociokulturális rétegzettségét, a stílusrétegződés tartományait, és szól a stíluselemzésről is.

5. Lássuk azonban, hogyan vélekedik az utóbb említettekről két kívülálló stilisztikus! SZABÓ ZOLTÁN „Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmánygyűjtemény)” című munkánkat (szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1996. 400 l.) ismerteti és értékeli az Irodalomtörténetben (1998/1—2.: 345—50). Ezt írja többek között, mintegy összegezőképpen: „Mindent egybevetve elismételhetjük, hogy az ismertett kötet jelentős fordulat a magyar stilisztika történetében, aminek a tudomány valamennyi művelője örvendhet, elsősorban azért, mert jól hasznosítható forrásként szolgál, tájékoztat és eligazít, és még a stilisztika jelenében és jövőjében kételkedőknek, reményvesztetteknek is némi biztatást, valamennyi reménysugárt, esetleg távlatot

jelezhet.” Illetőleg korábban a következőt jegyzi meg: „A tanulmányok jól tájékoztatnak az újabb fejleményekről, elsősorban arról, hogy hogyan bővült a stilisztikai vizsgálatok alapja főleg a pragmatikával, szövegtannal, kognitív nyelvészettel. De alig esik szó arról, hogy ez a bővülés mennyiben jelent integrálódást, mennyiben fékezi, késlelteti a stilisztika önállósodását, ami eddig még nem történt meg.”

Vagyis SZABÓ ZOLTÁN a stilisztika kibővülését, az elmélet fontosságának hangsúlyozását előrelépésnek tartja, de e diszciplína integrálódását mégsem észleli.

MÁTÉ JAKAB a Magyar Nyelvőr legújabb számában (1997: 343—58) részletesen — és mondhatnánk: az általános nyelvészet rálátásával — elemzi elsősorban az öt említett stilisztikai munkát. Már tanulmányának a címe is sokat elárul a szerző véleményéről: „Új szempontok és távlatok a stilus- és a stilisztikai kutatásokban.” Majd alapos elemzés után megállapítja, hogy a stilisztikának mint tudományos diszciplínának a státusza megerősödött, a tudományos területek egész sorával tartós kapcsolatot épített ki, ő maga is egyre inkább integráló, illetve integrált tudományterületté kezd válni...” (343.) Tehát MÁTÉ JAKAB a jelzett munkákra (is) támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy a stilisztikának az integrálódása is elkezdődött.

Magam a stilisztika önállósodását — elméleti kiszélesedésén kívül, illetve részben ennek következtében is — éppen abban látom, hogy immár mintegy bebizonyosodott, hogy a stílust — szemlélettől, elméleti háttértől függően — többféleképpen le lehet írni. Mondjuk úgy, ahogy van klaszszikus, funkcionális, strukturalista, generatív, kognitív, függőségi stb. leíró nyelvten. Egyetértek tehát TOLCSVAI NAGY GÁBORNAK ANDEREGGRE hivatkozó azon véleményével, amely szerint például nincs általános érvényű stílusdefiníció, hanem a nyelvfelfogástól és szemlélettől függ, hogy hogyan közelítjük meg ezt a fontos kategóriát, illetve hogy melyeket tartjuk lényeges vonásainak.

Egy azonban mindenképpen tagadhatatlan: a stilisztikának mostanában esélye van arra, hogy igazán önálló tudományterületté váljon.

6. Ami pedig mostani konferenciánkat illeti, szervesen kapcsolódik a két évvel ezelőttihez. Akkor elsősorban a stilisztika elméleti kérdéseivel foglalkoztunk, most pedig — mint a cím is jelzi — a gyakorlat került a középpontba. Mintegy működés közben igyekszünk bemutatni a különböző megközelítési, elemzési módokat.

Milyen írókról, költőkről hallunk, illetve olvasunk majd a hasonló című kötetben? Mindekelőtt a két világháború közötti időről lesz szó, de nemcsak a legnagyobb, legismertebb nevek szerepelnek (mint Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Kassák, Móricz, Németh László, Weöres Sándor), hanem olyanoké is, akik eddig jobbra kimaradtak a stíluskutatók látóköréből: Elek Artúr, Füst Milán, Gulácsy Irén, Kós Károly, Sinka István, Márai Sándor, Szentkuthy Miklós, Prohászka Ottokár. Néhány esetben léptük át a jelzett korszakot: Ady és Csáth Géza, illetve Pilinszky és Örkény stílusát elemezve.

Nem kevésbé színes a vizsgált műfajok listája. A szokásosakon (lírai költemény, novella, regény stb.) kívül megjelenik az esszé (Babits: Kölcsény), a napló (Márai Füves könyve), az elmélkedés (Prohászka elmélkedése), a (lírai) útijegyzet (Elek Artúr útijegyzete), a publicisztika (Márai publicisztikája), a tudományos stílus és a reklám. De újdonságnak mondható Weöres Sándor illusztrált egysorosainak elemzése és a Fekete völgyének című, a maga korában igen népszerű történeti regénynek a vizsgálata is.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezúttal — sajnálatos módon, de objektív okokból — nem a teljes csapattal jelentkezünk. Egyesek ugyanis külszolgálatot teljesítenek, mások ebben a félévben a korábbinál nagyobb terhelést voltak kénytelenek vállalni, néhányan meg éppen külföldön tartózkodnak.

7. Még egyszer üdvözlöm a szép számban megjelenteket, és hasznos tanácskozást kívánok mindnyájunknak, hogy még jobban tisztázódjék a stilisztika státusza.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Nagyszótári tervek és lehetőségek*

III.

1. Adatok és feldolgozás

a) Munkatechnikai részadatok. — Az *út* 3010 cédulányi anyagát az értelmezések, csoportcímek stb. céduláival kiegészítve — és a szerkesztési utasítások értelmében a fel nem használt dokumentumokat (melyek számát alább zárójelben adjuk meg) a felhasználtak borítéka mögé téve — a következő módon rendeztem el, lényegében az ÉrtSz. szócikkének jelentéstagolása alapján (az egyes jelentéseket dokumentáló adatok számához hozzáadva az oda tartozó tipikus, de nem értelmezendő szókapcsolatokat):

	Idézett adat	Nem idézett adat	Értelmezés	Címke v. utalás ¹
1. jelentés	3 + 25	(222)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	54	(165)	25	12
Közmondás, aljelentések	17 + 8	(27)	9	3
Aljelentéshez szókapcs.	5			
2. jelentés	6 + 44	(81)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	85	(54)	37	18
Szólás, aljelentés	16 + 10	(23)	6	2
Ezek szókapcsolatai	1			
3. jelentés	11 + 37	(146)	1	2
Ragos határoyóként	23		6	
Értelm. szókapcsolatok	130	(160)	47	20
Aljelentések	9 + 10	(11)	3	2
Szólás, közmondás	10	(15)	3	1
1.—3. (viszonylag konkrét) jelentés összesen	62 + 419	(904)	139	62
4. jelentés	7 + 15	(41)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	5	(1)	4	1
Aljelentések	4 + 5	(4)	2	1
Sajátos személyragos alak	6		1	
5. jelentés	10 + 44	(48)	1	1
Értelm. szókapcsolatok	95	(85)	39	7
Aljelentések és szókapcsolataik	7 + 1 5	(65)	5	2
Személyragos alak	19			

* Vö. MNy. 1997: 183—99, 296—311, 1998: 233—253.

¹ A más címszóhoz utalt szókapcsolatok száma több az itt megadottnál, ahol a fizikai terjedelem felbecsülése végett a cédulák száma szerepel; egymást követő utalások gyakran közös cédulára kerültek.

	Idézett adat	Nem idézett adat	Értelmezés	Címke v. utalás ²
6. jelentés	6 + 20	(22)	1	1
Értelmezett szókapcsolatok	13	—	7	2
Aljelentések	2		2	2
Ragos alakok szókapcsolatai	14 + 25	(23)	2	
Értelm. szókapcsolatok	9		5	4
7. jelentés	5 + 15	—	1	1
Értelm. szókapcsolatok	16		4	1
Aljelentés	3		1	
4.—7. (elvontabb) jelentés együtt	44 + 272	(285)	76	24
Ragos alak értelm.	39			
1.—7. összesen	106 + 691	(1189)	215	36
Értelmezett ragos alak	62			
	859			
Jelentéshez nem tartozó szólások	14	(50)	3	
közmondások	12	(38)		
Utaló cédulák				31
Idézetcédulák és kísérők összesen	118 + 62 + 705	(1277)	218	117

Bővebb szövegkörnyezettel esetleg felhasználható még 133 cédulaadat

1. jelentéstől más címszóhoz átteendő szókapcsolatok	153 cédulaadat
2. " (201 jobban, 72 kevésbé rendezett)	273 "
3. "	200 "
4. "	10 "
5. "	43 "
6. "	26 "
7. "	2 "
Más címszóhoz átteendő közmondások	8 "

Megszerkesztett mintaszócikkünkben tehát összesen 885 idézet szerepel. A többi 2129 közül 1281 szintén besorolható valamelyik jelentéshez vagy szókapcsolathoz, de fölöslegesnek látszik, 715 pedig olyan szókapcsolatot tartalmaz, melynek másik eleme szorul értelmezésre, az *út*-nál csak utalunk rá; 133 meg csak akkor lenne pontosan besorolható, ha utánanéznénk bővebb szövegkörnyezetének. A további szerkesztés feladata lesz annak eldöntése, hogy melyik ér meg gondosabb utánajárást.

Idézetcédulák összesítése: 885 idézett
1277 nem idézett
133 utánanézéssel talán idézhető
715 más címszóhoz átteendő
3010

² A más címszóhoz utalt szókapcsolatok száma több az itt megadottnál, ahol a fizikai terjedelem felbecsülése végett a cédulák száma szerepel; egymást követő utalások gyakran közös cédulára kerültek.

A háromezernyi cédula ilyen elrendezése és a szócikk megírása 1992 januárjától 1996 áprilisáig kb. 300 munkaórát vett igénybe. Ezt a munkát nem csak úgy lehet értékelni, mint egyetlen szó értelmezését és adatainak rendezését. Hiszen a szónak hangalakja és jelentése van. Az *út* hangalaki és helyesírási változatai jelentéktelenek. Annál gazdagabb a jelentéseinek elágazása. Ha nem a hangalakból, hanem a jelentésegységekből indulunk ki, akkor figyelembe kell vennünk valamennyi jelentésárnyalatát és minden olyan szókapcsolatát, melynek sajátos jelentése van, hiszen az ilyen szókapcsolatok (frazémák, frazeológiai egységek) átmenetet jelentenek a szó összetételei felé, melyek minden bizonnyal külön-külön lexikai egységek, lexémák. Az egyetlen (alig ingadozó: *út, ut*) szóalakhoz sajátos kapcsolataival együtt 218 jelentésegység tartozik. (A 335 kísérőcédula közül ennyi tartalmaz értelmezést.) Ezt úgy is felfoghatnánk, mintha az ember 218 szót értelmezett és dokumentált volna. Csakhogy a szó és a szókapcsolat jelentéseinek megállapítása nem megy olyan mechanikusan, mint a különböző alakú szavak szétválasztása, hanem erősen gondolkodni kell hozzá.

Meg kellett mozgatni azokat a cédulákat is, amelyek nem kerülnek be az *út* szócikkébe, mégpedig egyrészt azért, mert a megfelelő szövegrészlet túlságosan hosszú lenne, vagy mert éppenséggel nem elegendő, vagy mert többszörös átvitel, képszerű vagy szimbolikus értelme miatt nem a szó jelentésére, hanem alkalmi használatára és a szerző költői nyelvére jellemző (s ezért írói vagy stíluszótárba való), másrészt azért, mert olyan sajátos értelmű szókapcsolatban fordul elő, amely a kapcsolat másik eleméhez kívánczik bemutatásra, harmadrészt azért, mert a hiányzó vagy akár kiírt szöveggörnyezet nem elegendő a szó jelentésének megállapításához. Az első csoport cédulái könnyen megtalálhatók az egyes főjelentések cédulái mögött rendezett sorrendben, a másodikhoz tartozók az archivális anyag szerkesztésekor átteendők a szókapcsolat másik szavához. A harmadik csoport anyaga a legidőigényesebb; ezek részben el is hanyagolhatók, de ha valamelyikük érdekesnek látszik és megéri az utánajárását, ki kell keresni az eredeti forrásból és kiírni az értelmezéshez szükséges szöveggörnyezetet.

b) Megjegyzések. — Munkamódszeremnek ez a részletezése legyen példa arra, mit jelent egy ezres nagyságrendű adathalmaznak egyetlen címszó alá rendezése (legalább kétszer annyi munkát, mint ezer 1-1 adatos címszóé), hogy ehhez legyen mérhető a NSz. egészének megszervezése és megszerkesztése. Kérdés, hogyan lehet majd a számítógépi korpusz lekérdezését is úgy mechanizálni, hogy az egyes adatok a megfelelő jelentéshez besorolhatók legyenek — vagy maradjanak-e talonban.

Az oszlopokba rendezett számok arról is képet adnak, hogy hány idézet szemlélteti magának a szónak a jelentését és hány idézet a szóval alkotott kapcsolatokat. A jelentéshez hozzáadott számok csak szokásos vagy jellegzetes szókörnyezetre utalnak, az értelmezett kapcsolatok ellenben a szókapcsolat egészét mutatják sajátos jelentésben. E sajátos jelentésű szókapcsolatokhoz csatlakoznak a szólások, melyekben a kapcsolat elemei úgyiszlén teljesen elvesztették eredeti, tulajdonképpeni jelentésüket. A közmondások azonban nem lexikai egységek, hanem mondatok, melyekben maga a szó valamelyik — vagy pedig pontosan nem megállapítható, mert többféleképp is értelmezhető — jelentésében használatos. A közmondásnak valamilyen igazságértéke van (igaz vagy akár téves, gyakran szubjektív igazságú), és a maga mondat mivoltában fejez ki sajátos tartalmat.

A kísérőcédulák (értelmezés + címke + utalás) számának összesítése akkor hasznos, ha figyelembe vesszük az egész papírányag súlyát, terjedelmét, vastagságát. A gyűjtés szócikké szerkesztésekor ezt a fizikai tényezőt is ajánlatos figyelembe venni, ha számolni akarunk az óriási adatmennyiség elhelyezésével, tárolásával.

Nagyobb összevonások, rövidítések után a számadatok aránya jelentősen módosulhat: az idézett anyag mennyisége csökkenhet; a számítógépi anyag feldolgozásával pedig másképp változhat, bővíthet, arányaiban újra eltolódhat, de a felvázolt kategóriák képe mindenképpen a nagy szócikk vázának tekinthető.

c) További feladatok. — A korábbi nagyszótári mutatóvancikkkel (GÁLDI: Nyr. 1960: 182—96; GÁLDI—WACHA: I. OK. 1957: 157—72: FA) való bővebb összehasonlítás a to-

vábbi kutatás feladata lesz. Annyi bizonyos, hogy a Gáldi-féle koncepció túlrészletezte a stilisztikai finomságokat, kissé elvitte a nagyszótári szócikket az írói szótárak műfaja felé. Az évtizedek szerinti dokumentálás is inkább az egyes írók fejlődésvonalára lehet jellemző, mint nagyszabású általános szótárunknak százados léptékére. Az irodalmi idézetek hatalmas tömegében — a közismert, szinte tananyagszerű műveken kívül — meg kell találni azokat a helyeket, ahol a szó az irodalmi nyelvnek egy-egy viszonylag könnyen megállapítható jelentésegységét fedi le. Nagyszótárunk a magyar irodalmi nyelv fejlődését tükröző, de mégis általános szótár. Már MARTINKÓ ANDRÁS jól látta az általános szótárak és az írói szótárak különbségét (Szótártani tanulmányok. Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1966. 144—59). Az egyéni nyelvhasználat helyett a közhasználatúságot pedig O. NAGY GÁBOR hangoztatta, akinek jelentéstani és frazeológiai működése — mint azt nekünk Bakos Ferenc is többször kiemelte — szinte vízvázlatzó a koncepciótlan régi és a jelentéstanilag erősen motivált koncepciójú újabb, korszerű szótárírás közt.

2. A legutóbbi évek fejleményei

1997-ben a nyugdíjkorhatárhoz ért KISS LAJOSTól GERSTNER KÁROLY vette át a Nyelvtudományi Intézet lexikográfiai osztályának vezetését és ezen belül a nagyszótári munkák irányítását. A nagyszótár koncepciójáról újabb vitaértekezlet volt 1997. június 17-én. BENKŐ LORÁND a felszólalók többségének beszámolója után azt javasolta, hogy térjünk vissza a korábbi tervhez, az 1772. évi anyaggal való kezdéshez, mert most csak az újabb két évszázad szókincsének feldolgozása látszik egyáltalán lehetőnek. A szerkesztési utasításokon is történtek kisebb — jórészt formai — változtatások. Ettől kezdve az osztály legtöbb tagjának fő feladata a szócikkírás. Néhány újabb munkatárs bekapcsolódása kissé javította a szótár készítésének esélyeit.

HEXENDORF EDIT (MNy. 1997: 455—500) kiegészítéseket fűzött a lexikográfiai szemináriumban elhangzott előadások ismertetéséhez. Helyesbítései és pontosításai figyelemre méltók. Ugyanígy figyelembe kell venni a szemelvényként bemutatott — nyers állapotú, csak félig kész — szócikkekről tett megjegyzéseit is, különösen ami a régi szótárak felhasználására és az *út* l. jelentésének értelmezésére vonatkozik. (E hibának kijavítására a MNy. részére átadott nagy szócikkben már nem volt lehetőség.) A D) szakaszhoz (MNy. 1997: 296—300) tett észrevételeihez az a magyarázat, hogy az egyes felszólalások pontos közlésére nem volt mód, csupán jegyzőkönyvszerű tartalmi rögzítésükre. Az E) szakasz a tanácskozáson el nem hangzott írásos válasz és összefoglalás, mely az itt megjelölt idő alatt készült el és a Magyar Nyelvben jelent meg először.

Ennek a közbevetett hozzászólásnak végső következtetésével úgy értek egyet, hogy egyaránt időszerűnek látom a szótörténeti, jelentéstani érdeklődés felébresztését és a szócikkírásban való lexikográfiai edzést, melyhez persze valamilyen minta, szerkesztési szabályzat is kell.

3. Utószó

A Nyelvtudományi Intézet Szentháromság utcai épületének tatarozásakor, majd a Színház utcai épületrészbe való költözköskor megfelelő ellenőrzés híján igen nagy kíséző anyag veszendőbe ment, mely a magyar szókincs rétegződéséhez és szótáraink készítésének történetéhez hasznos dokumentum lett volna. 1992-ben Kiss Lajos megbízásából leltárt készítettem a még megmaradt irattárszerű anyagról. Nagyon kíváncsún láttam, hogy egy-két felelős személy a több példányos leltár alapján számba vegye a most már 8—10 könyvespolcnyira apadt dokumentumokat, melyek nagyobb része a nagyszótári gyűjtésnek, kisebb része az ÉrtSz. és az ÉKsz. munkájának a történetét, részletkérdéseit világítja meg. (Pl. a nagyszótári cédulázás vastag kötésű iktatókönyve 1900—1940 közt, a gyűjtők törzskönyve 1960-ig, melyekben a magyar nyelv- és irodalomtudomány kiemelkedő személyei is szerepelnek, pályájuknak nem is mindig a kezdő szakaszán; Országh László feljegyzése az Akadémiai Nagyszótár külső történetéről — hányattatásairól — 1945 után.) Ezeket az iratokat, naplókat, számadásokat és gyűjtéseket akkor is meg kell őrizni, ha a nagyszótári anyag

megreked az adattárolás, illetve archívum szintjén. — Ennek az anyagnak az átadása a megbízott munkatársak részére 1998-ban megtörtént.

Talán újabb lendületet ad a csökkentett energiával dolgozó szerkesztőgárdának az az akadémiai osztálykeretbe illesztett szakmai értekezéslet (1998. márc. 8.), melyen Ritoók Zsigmond elnökletével B. LŐRINCZY ÉVA és GERSTNER KÁROLY tartott bevezető előadást szótárunk múltjáról, jelenéről és várható jövőjéről: „Lesz-e végre a magyar nyelvnek nagyszótára?”. A kérdéshez először az Akadémia elnöke szólt hozzá, kifejtve harcát az egész tudományosság nagyobb társadalmi elismeréséért és ezen belül a legnagyobb nemzeti értékek egyikét jelentő nagyszótárért. Nem ígért sokat, de némi biztatást és stratégiai tanácsokat adott. Csóóri Sándor mint író vállalta a nagyszótárnak irodalmi eszközökkel való propagálását, Orosz István történész az ügynek az Országgyűlésben való képviselői, Pomogáts Béla irodalomtörténész pedig kifejtette egy ilyen szótárnak a kisebbségben élő magyarság szempontjából való jelentőségét. Váradi Tamás, a Nyelvtudományi Intézet korpusznyelvészeti osztályának vezetője, a nagyszótári osztállyal való szoros együttműködésről számolt be.

ELEKFI LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Büky Béla

1928—1998.*

Megszomorodott, Gyászoló Gyülekezet! A Magyar Nyelvtudományi Társaság újra egy kedves és igen tevékeny tagjának földi maradványai előtt tiszteleg. Büky Bélától búcsúzunk, aki a magyar nyelv történetének és jelen életének, hangzó valóságának és lélektani alapjainak kiváló ismerője és társaságunk választmányának tagja volt.

Először 1958-ban hallatta nálunk a hangját, amikor az ősszel rendezett névtudományi konferencia kapcsán hozzászólt Pais Dezső előadásához a magyarországi személynevek vizsgálatáról. Önálló előadással 1963-ban jelentkezett: A beszélő és a hallgató szubjektív kapcsolatának befolyásolása mint beszédcél. Még ugyanebben az évben egy másik oldaláról is megmutatkozott, amikor beszámolt Nagyidai András Calepinus-szótáráról mint nyelvi emlékről. Ez volt az első gyümölcse annak a kutatómunkának, melyet az Akadémiai Könyvtár kéziratárában végzett. (Később ez az Országos Orvostudományi Könyvtár Közlönyeiben jelent meg.) Tartott aztán előadást a magyar nyelvstatisztika eredményeiről, módszereiről és tennivalóiról (1965. jún. 19.), a beszédkódolás folyamatáról és nyelvpedagógiai tanulságairól (nov. 23.), a beszédtevékenység-modellálás nézőpontjairól (1973. május 15.), a hazai beszédkutatás vitatott kérdéseiről (1975. febr. 18.), Gósy Máriával közösen az átlagos hanggyakoriságtól való egyéni eltérésekről (1987. márc. 17.) —, hogy csak a szakosztályi üléseket említem.

A lélektan és a szótörténet tematikájának összedolgozásából született az ő kandidátusi értekezése: „A pszichikumra és elemeire vonatkozó szókészlet kritikai vizsgálata a ránk maradt első magyar bibliafordítás adatai alapján.” Ez kilenc évvel a vitája után, 1986-ban jelent meg; végső soron a magyar pszichológiai szaknyelv kezdeteit mutatja ki.

Jelentős szerepet vitt Büky Béla a Nyelvtudományi Társaság életében mint szakosztályi titkár. Idegen nyelvi tudása, német és francia beszédkészsége igen alkalmassá tette arra, hogy külföldi előadókat fogadjon, hallgatóságukat ráhangolja az előadásra. Jó hallása és megnyerő magatartása

* Elhangzott temetésén, 1998. április 24-én.

különösen előnyös volt a fonetikai és beszédművelési szakosztály üléseinek vezetésére; élménnyé tudott tenni olyan előadásokat is, melyek csak kevés hallgatót vonzottak, mert mindenki meg találta az értéket, fölfedezte a továbbvivő gondolatot vagy a még nem hallott újdonságot.

Hamar megszakadt életének vége felé jelent meg Büky összefoglaló nagy műve, társaságunk kiadványaként: „A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományos kapcsolatai századunkban.” Már ennek bibliográfiájából is kitűnik az ő szerteágazó, de mégis a nyelv és a kommunikáció központjából kiinduló érdeklődése. Csupán saját munkájaként 32 tételt sorol fel, 10 pedig szerzőtársakkal együtt készített publikáció, köztük írásban kidolgozott korábbi előadásai is. A már említetteken kívül csak néhány címet kiragadva: „Beszéd és valószínűség”; „A beszédtanítás pszichológiája”; „Comenius tankönyveinek orvosi vonatkozású szavai”; „A magyar fonetikatörténet pszichológiai vonatkozásai”; — ezeken kívül német és angol nyelven, hazai és külföldi folyóiratokban megjelent, főleg tudománytörténeti jellegű tanulmányok, s ezek közt talán a legjelentősebb az, amelyik a társalgások statisztikájának modellálásában fellelhető esetleges fejlődési tendenciák kérdését boncolgatja. Külföldi szereplései elsősorban a hallei beszédtudományi intézethez, majd Párizshoz kötődtek.

És ez a tágas témakör korántsem minden, amivel kedves halottunk a nyelvtudományt gazdagította. Ebben az áttekintésben csak egy részét sorolta fel annak a hatalmas munkásságnak, melyet magyar és német (kisebb számban francia és angol) nyelven előadásokban, folyóiratokban kifejtett. A nyelv alapvető funkcióin belül különösen érdekelte a szókincs és a névkutatás. Mikor az Akadémia kéziratárából a Nyelvtudományi Intézetbe került, Gáldi László elhunytá után 1974-ben a Petőfi-szótárnak lett a munkatársa. (Szabó Dénes, majd Soltész Katalin irányítása alatt itt is igen hasznos munkát végzett. Finom humorérzékekkel szinte nélkülözhetetlen tagja lett annak a féltucatnyi munkaközösségnek, mely a szótár utolsó köteteinek megjelenéséig, 1987-ig egy jól összeszokott kis baráti társaságot alkotott.) Utána pedig A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának szerkesztői gárdájában, az újabb, német nyelvű változat készítésében folytatta szókutató és szócikkíró, lexikográfiai tevékenységét.

Drága Bélánk! Mint tudós is elsősorban ember voltál. Szíveden viselted kollégáid sorsát, mindegyikünk iránt érdeklődtél, mindenki az értéket kerestéd. Engem is — és még néhányunkat — elvezettél a súlyos beteg Szabó Dénes, majd Papp László kórházi ágyához, hogy legalább néha segítsünk a már tehetetlenné vált haldoklókon, hogy érezzék, velük vagyunk utolsó lehetőkig, könnyítsünk valamit a hozzátartozók és az ápolók nehéz munkáján. Az emberek közti viszonyt nem csak mint kutatási témát vizsgáltad a dialógusokban, hanem magad is műveltél az ilyen viszonyoknak minél kedvezőbb alakulását.

Most látom be, hogy az emberiség terén jobban kellett volna követnem Téged, és azt is sajnálom, hogy munkásságodat nem vettem kellően figyelembe saját témáim kidolgozásakor. Pedig akik ma verbális kommunikációval, beszédaktus-elmélettel foglalkoznak, nem hanyagolhatják el alapvető munkáidat.

Úgy hiszem, emléked barátaid körében, számos megállapításod a nyelv és a lélektan kutatói közt még sokáig élni fog.

Isten veled!

ELEKFI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Batthyány család jogi irataiból

Az egyszerűbb jogi ügyleteket magyar nyelvű iratokban rögzítették már ebben az időben. A következő levelek a Batthyány-birtokokkal kapcsolatos jogi viták, vagy egyéb, a család joghatósága alá tartozó ügyek dokumentumai. (A közlés technikájára l. MNy. 1997: 508.)

Ondy Gergely vallomása

Németújvár, 1565. október 11.

A levél az Országos Levéltár P 1336 A Batthyány család vegyes iratai, 48. cs. Vegyes iratok jelzetű anyagban található, 22 × 32 cm-es papíron, egy fólió terjedelmű, zöld viasz pecsét nyoma látszik.

En ondy gergel wa6 war megeben few 3oga Bÿro walom e3 | Lewel 3erinth : ho6 e3 maÿ Na-
pon walastatak engemeth | Sÿbrÿk gergel¹, e6 ſÿbrÿk Matthe² : Batthÿanÿ A33oniom | ho3, w
Na6ſagahoz : ho6 az mely ekreketth Be wÿtenek | az feldrwl, 3olonokÿ³ Varho3, ho6 en azokath kÿ
kergem | e6 Illien fogadaſth tetenek Ennekem e3 felewl meg | Mondath fÿbrÿk Vraim : ho6
mÿkorth Batthÿanÿ | Vram meg Jeſ E6 kewanÿa ele allathnÿ e3 keſwth | zemeltwl az ekreketth, :
hath mÿnden ok weteſnekel | ele allaſak : holÿ kedÿg ele Nem allathatnak | e3 ekreketth, : hath az
w Magok Barmath ele | allathÿak. Amenÿ az felel meg Mondath⁴ | ekrek, ha kedÿg : az w Magok
Barmath ſem | fognak ele allathnÿ, hatth, e3t fogattak e6 | keſwtetek Magokath en eletem, hog
hÿtek e6 | thÿ3teſeeken Maraĝanak : annak Vthanna | ho6 ha ſemmÿn Nem fognanak Meg
allanÿ e3 | Sÿbrÿk Vraim tatatlan zabodon Batthÿanÿ | Wram, w Na6ſaga ſÿbrÿk Jobaĝtwl, az |
w Barmokath elÿ weheſſe, walahol talalÿak | zabodon, elÿ Veheſſe : ſoha Nem akarnak | elene
thamadnÿ, ſem 3olnÿ kelth e3 lewel | Jth wÿwarath 11 die octobri6 1565

Idem Manu Propria

J e g y z e t e k:

¹ E személyt sajnos nem sikerült azonosítani, ugyanis a genealógiákban található Sibrik Gergely — Szarvaskendi Sibrik László fia, törvénytudó I. Ferdinánd alatt, 1549-ben a pozsonyi helytartótanács tagja, 1550-ben a pozsonyi országgyűlés Szakolcára küldte ki az ország határainak vizsgálatára, 1551-ben a Quadripartium egyik kidolgozója — 1553-ban meghalt. Örökösét nem hagyott hátra e kötetek tanúsága szerint, és nem is említenek ilyen nevű családtagot. Azt azonban megjegyzik, hogy néhol Györgynek is írták a nevét (BUDAI² 3: 142—3; NAGY 10: 171—2).

² Sibrik Mété Vas megyei adományos nemes nemzetség tagja, Sibrik Tamás fia. Gyermekai György, 1585-ben nagyváradi várparancsnok és Gáspár, aki 1581-ben Lengyelországba ment és Bocskay István hadvezére lett (NAGY 10: 171—2).

³ Szalónak Vas megyei vár és uradalom Köszegtől délnyugatra (ma Schlaining, Ausztria).

⁴ Utána egy B betű van áthúzva.

A következő három irat egy jelzet alatt található, az OL P 1313. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Törzslevéltár, Acta Antiqua alm. 1. lad. 2. no. 109 alatt.

Bliti István vallomása

Németújvár, 1558. szeptember 29.

Az irat 20 × 31 cm-es gyűrűs pecséttel lezárt lapon található, egy fólió terjedelmű.

Eb Bljty J[¹twan Vallom az en lewelemnek rendyben | hogý en az wýtezlw Thakaro Mýhalý-nak Attam | az En¹ hazamath ký vagyon výwarý vara[ban | egý [elwl mellette Prýbek J[¹twan haza vagyon | Ma[¹felwl penýg zalaý ferenczé, Attam Neký | Mýnd fele[egemmel Gyermekýmmel ege-tembe | ket zas forýntert wrwgben, kýnek az Arrath | týstan Jgazan meg fýzette, Erre Attam az | en kezemmel Nyomoth pecheteth býzon[agvl | datum in Ciuitate Wýwariensis Jn fe[¹to Sancti | Mý-chaeli6 Anno domini 1558.

J e g y z e t e k:

¹ Az E javított betű.

Takaro János vallomása

Németújvár, 1574. május 16.

Az irat 43 × 32 cm-es felzetes középpecsétes, félbehajtott, két fólió terjedelmű papíron olvasható. Az írás a hosszanti oldallal párhuzamos.

Mý Nemethwýwarý warosý Býro Abraham mathe, es mý Thýzenketth e[¹kwttek, twdný Jllýk fýrher | gýergh, Magýar karolý, Barbel marthon, Eothwes mýhalý, haramýa Jwan, skarýcz Thamas, | Warga Jlýa, kalamar faýthlý, horwath¹ gergely, kwmýes Janos, Babýcz marthon, es pomagaýcz Thamas, Aggýok emlekesetre mýndeneknek kýknek Jllýk az mý Lewelunknek rendýben, hogý Jewe | mý elonkben Thakaro Janos az Nehaý Thakaro mýklos fýa, es zabad akarattýa zerenth ten | Jllýen wallasth mý elotthwnk, hogý az mýnemeo haza Zegený Thakaro mýhálnak ew attýaffianak | letth wolna Jth Nemethwýwarý warosban waswarmegýeben, mely haznak fele ew reyá zalloth | wolna wgý mýnth attýafýra, mely haznak nap keletre zomzegýa prýbek Jstwan haza, nap enýezetre | pogan Boldisar haza, ellenebe által al zelrol gýanchewýcz Andras deak haza, mely haznak feletth | nemýnemeo zwksegeertth kelleteth el Adný, Azertht atta el az megh mondotth haznak feletth ký ew | reze letth wolna, mýnd zantho feldewel, rethewel, kertewel es mýnden ho33a Tharto3o hazna-wal² kýth | az hasho3 eleýtol ffigwa býrth wolna Takaro mýhalý az Mý kegýelmes A33onýwnk-nak az Nağos | Swethkowýcz Catherina a33oný az nehaý Nağos Batthýaný ferencz wrunknak meg hagýotth eo3wegh | hazastarsanak hatthwan magýar forinthon, coreken coreke megh hýwhattatth-lan keppen býrný, | es Tharthaný, Azerth maý napon mý elotthwnk atta es fel wallottha, kýnek býzonsagara es ero[segere | Attok az mý lewelwnketth az mý kegýelmes a33onýwnknak. az mý warosý zokotth pechýethwnk alath. | Datum Jn oppido Nemetthwýwar decima sexta. Maý. Anno domini. Millesimo, quingentesimo, | septuagesimo. quarto

J e g y z e t e k:

¹ Az r betű a szó fölé van betoldva.

² A wa rész jelzéssel a sor fölé van írva.

Horváth Mihály vallomása

Németújvár, 1581. február 27.

Az irat 43 × 32 cm-es félbehajtott, két fólió terjedelmű vízjeles papíron olvasható, felzetes középpecséttel zárták le. Az írás a hosszanti oldallal párhuzamos.

Mý Nemethwýwarý Býro, Abraham Matthe, es E[kwþhpolgarok, Fýlŷer György, Chý[zar Mýhalý, | pomaghaých Thamas, Babých Marthon, Sýe Christoph, me[zaros Györyk, Thot Orban etc. | Adgyók mýndenóknec twdtara, hogý iówe mý elónkbe, az wýtezló horwath Mýhalý deak, | es Szabad akarathon ten illýen wallast mý elóttónk, Hog a mýnemý haza ith az¹ | wara[on wagon nekýe, Kýth w wóth wolna az nehaý fadlý Balýnth deakthwl, nemýne=| mý [zwk[egęet akarwan el tawoztatný, atta el az mý kegelme6 wronknac az Naęos | Batthýaný Boldýsarnak² órókkýl fýrwl fýra, az w gyermekýnek harmad fel [3az | Magýar forýnton, mýnd maýorýawal, földelwel³, reteýwel, kertewel, es mýnden | iga[sagawal walamýwel elte wgýan azon felwl megh mondoth Mýhal deak melý | pýn3th, a3az harmad fel [3az magýar forýntoth, azon Horwath Mýhalý deak, mý eletónk | eppen es fogatko3s nelkwl fel wetth, es mý elóttónk be órókýtette w Naęath e6 | az w naęa maradekýth kýnek býzon[sagara, mý adgiok est a lewelenketh býzon[a-| gwł az mý [3okoth warosý pechetónkel megh pechethelwen. Kólth azon Nemeth=| wýwarath, february. hw[zonhededýk napýan. Enný eztendóben Christus [zülete se | wthan. Ezer óth [3az, Nýolczwan eęben

J e g y z e t e k:

¹ Az a betű javított.

² Batthány Boldizsár (1543? — Rohonc, 1590) humanista műveltségű főúr, tábornok, Batthány Kristóf és Svetkovics Erzsébet fia. 1561—62-ben Párizsban tanult, ahonnan hugenotta eszmékkel tért haza. Németújvári könyvtárát rendszeresen bővítette az új francia könyvekkel, a 80-as években udvarában vendégeskedett a németalföldi botanikus, Clusius. A török elleni harcokban is kitűnt 1578-ban és 1587-ben Kanizsánál, 1580-ban a gorbónoki vár romjainál. Katonai érdemeiért királyi főasztalnokká nevezték ki.

³ Az i betű a sor fölé van írva.

Szabó Imre vallomása

Németújvár, 1566. augusztus 23.

Az irat az OL P 1313. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Törzslevéltár, Acta Antiqua alm. 1. lad. 2. no. 84 jelzet alatt található, 22 x 31,5 cm-es papíron, egy fólió terjedelmű, az aláírás alatt kilenc gyűrűspecsét szolgál megerősítésként.

En Zabo Imre vallom Es Býzonethom Ez lewelnek Rendýbe | mýerth hogý vram w Nagý-
[aga Battýaný ferench | Az mýnemó hazam Ennekem volt výwarat el vette | mýnden zanto földewel
[3ena Retewel Es mýnden az mý | az hazho3 Tartozo volna, Adott Ennekem w nagý[aga | az
Arraba keett [3az magýar forenthott [3erze6 keppen | kýtt En fel vettem Jllýen [zemelyek Elótt,
vgý | mýnt Bagodj Andra6, Delý mýhalý, Bagodj mýklo6, | Jano6, deak, Bwký mýklo6, Nagý gergel
keett vice | porkolab, Bala6 deak. Ennek Býzonsagara adom | En az En lewelemett az En peche-
temmel, E6 magam | keze Jrasawal megh Eró[etwen, Ennek kedýglen | Nagýob Býzon[agaertt,
kertem az fellýwl megh | mondott vraymatý6 hogý az w pechetekett Rea | ve[ek. Datüm Jn Arce
Nemett Výwar Vige[ima | Tercia Aügü[ti. Anno mille[imo quingente[imo Se=| xage[imo Sexto

Enn Zabo Jmrhe
az En kez Jra[om¹

J e g y z e t e k:

¹ Csak az aláírás sajátkezű.

Szentiványi Mihály zálogos levele

Németújvár, 1588. június 1.

Az irat az OL P 1313. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Törzslevéltár, Acta Antiqua alm. 1. lad. 2. no. 117 jelzet alatt található, 43 x 32 cm-es vízjeles, félbehajtott papíron, két fólió terjedelmű, felzetes gyűrűspeccsével. A lap a hajtás mentén szakadozott, tintafoltos.

En ZentJwani Mihalý, Adom mindenek tudasara, kiknek | illik, minden rendbelieknek, hogý
nekem Adot Balýnt | Deak harmicz három Magiar forintot, nagý zik(egem koran, | miwel hogý Ke-
rekes Peternek attam Wolt az en Jozagom | rezt Bekafaluban, pro hungaro fl 50. es az tat Etöle ký |
Waltottam, enis annak okayertt attam zalagban neký | Gala(ár fele, zent Mikló(í Hatar Weghet,
három Hold | feöldemet, es Gala(árnal. Wagýon egý Reteönk, annakis | az teöb rezet neki adom,
Wgýmint az középin Wagýon | ala egý Wiz foliat, azontul az Patakig neki attam. | es Bêkaf[a]lu-
nal¹ Wagýon ket darab feöldem, azontul | az Haltartot hol cinalliak ottis Wagýon egý darab | feöld
azokatis mind Retewel egietemben neki attam | es az Herantne Maýorýan feleöl wagýon egý hold |
feöld, aztatis oda attam. es Kerezturni vtt mellet | alol, wagýon egý Hold feöld, mely Kwlchar Amb-
rus² | mellet Wagýon aztatis oda attam, il okkal, | hogý Senki benne ne haborga(sa, Se attiamffia |
Se fiam, Se leanyom mig az eö penze rajta lezön | tudnýa illik az Harmicz három forint, mertt |
Jozagomnak Walt(aghara atta, ha kedig en az | eo penzet meg adom eppen, tahat tartozik e(megh |
megh boczatný nekem kezemben. e'nnek bizon(aghara | attam ezt az en lewelemet pöczetemel, es
kezem | Jra(awal meg erő(ettwen. Datum ex Arce | Nemet Wýwar Prima die Juný anno domini |
Millesimo quingentesimo, octuagesimo octauo

Michael
Zenthywaný
Manu propria³

J e g y z e t e k:

¹ A második *a* betű helyén a hajtás mentén kiszakadt a papír.

² Az *A* valamiről javítva van.

³ Csak az aláírás sajátkezű.

TERBE ERIKA

LEVÉLSZEKRÉNY

Vértes Edit írja: 1997-ben a MSFOu. 225. köteteként jelent meg feldolgozásomban a „K. F. Karjalainens Südostjakische Textsammlungen. Band II. Transkription, Phonembestand, allgemeine Erörterungen” c. kötet. A modern nyomdatechnikai eljárások folytán belekerült a végleges szövegbe több olyan hiba, amely az utolsó korrektúrában még helyesen szerepelt: e hibák az utolsó korrektúraforduló és az imprimatúra között kerültek a szövegbe (a kötetet nem én imprimáltam). E hibák közül igen kellemetlen pl. a 77. lapon főnről a 22. sorban levő képtelen közlés, amely szerint azt állítanám az *o* jelről, hogy ezt a magánhangzót a déli osztják magánhangzójelölésben nem használták, s hogy ennek Karjalainen szerint palatális párja a felül pontos *ó*. A kéziratban és az utolsó korrektúrában természetesen a Karjalainentól származó eredeti jelek szerepeltek, nevezetesen az *o* graféma felső ívének levágásából előállított *u* (ill. ennek fölül ponttal jelzett párja: *ú*). Azért hívom föl erre a figyelmet, mert még az éles szemű szakember is átsiklik olykor az ilyen jellegű hibán. Természetesen — mint mindig — egyéb sajtóhibák is keletkeztek az utolsó korrektúra óta

a szövegben (pl. a decimális számok pontozásában következtetlenségként vesszők, nehezen felismerhető, sőt olvashatatlan diakritikus jelek stb.). A végleges hibajegyzéket e kötethez a Karjalainen szövegeihez írt kommentárok jegyzékében, a soron következő kötetben szándékozom kiadni.

Dömötör Ákos írja: A Fejér vármegyében lévő Csurgó község címszónál említette FÉNYES ELEK a *Tatárhegy*-et, amely szerinte embercsontokat tartalmazó két halom (Magyarország geographiai szótára. I. Pest, 1851. 230). A földrajzi név mondai hátteréről többet mondott DARNAY (DORNYAY) BÉLA: „Ezek a halmok ... fantasztikus alakú, a néprege szerint megkövült tatárok volnának” (Bakony útikalauz. Bp., 1955. 58). A Tatárhegy mondáját legrészletesebben VARGA LÁSZLÓ ismertette: „A néphiedelem szerint a tatárok csak eddig jutottak el a tatárjárás idején, és itt kővé váltak. A lakosság a Bakony hegységbe menekült, de a templomtoronyban őrt hagyott. Amikor az őr meglátta a tatár sereget, megátkozta őket, és addig harangozott, amíg kővé nem váltak” (A földrajzi nevek és a táj kapcsolata Fehérvárcsurgón. Fejér Megyei Népművelők Fóruma VII. évf. 1—2. sz. 1973. november 49—52). — A Tatárhegy mondájának motívumai a középkori vallásos elbeszéléshagyományból származnak. A feltámadt és az ellenséget elriasztó halottak elbeszélését már Jacobus de Voragine is említette (R. BENZ, *Die Legenda aurea*. Heidelberg, 1984.¹⁰ 845—6). A megkövesedés mint büntetés általános motívum volt a középkor narratív hagyományában (F. C. TUBACH, *Index exemplorum*. FFC. 204. Helsinki, 1969. 352; 4639. sz.). A kővé vált ellenség motívuma az osztrák mondában Napóleon seregéhez kapcsolódott (K. HAIDING, *Österreichs Sagenschatz*. Wien, 1965.³ 207—8; 181. sz.). A *Tatárhegy* földrajzi név létrejöttében bizonyosra vehető a helyi lakosság természetmagyarázó alkotóképesége, amely egy általános elbeszélésmotívumnak a nemzeti vagy helyi történelem egyik mozzanatához való hozzáfűzésében nyilvánult meg (S. THOMPSON, *Motif-Index of Folk-Literature* V. Bloomington, é. n. 248; Q551.3.4. mot.).

Folyóiratunknak ez a száma
a Művelődési és Közkutatási Minisztérium
és a József Attila Kulturális Alapítvány
támogatásával jelent meg.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdatüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán
Technikai munkatárs: Kiss Gabriella
Tördelte Láng András

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkített normál betűtípus
=====	ritkített dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalalozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyeseen, gyedden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380.– Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286.– Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600.– Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200.– Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300.– Ft.
207. **Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok.** Eger, 1996. július 8–11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200.– Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200.– Ft.
209. **Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai** (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.). I–II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000.– Ft.
210. **Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke.** Közzétette **Fekete János.** 1997. 300.– Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–III. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

NY

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIV.

ÉVFOLYAM

1998.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Hegedűs József</i> : Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet	385
<i>†Hádrovics László</i> : Hátrahagyott szófejtések	398
<i>Ladányi Mária</i> : Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben	407
<i>Sárik Pál</i> : A határozói igenevek néhány problémája	423
<i>Bibok Károly</i> : A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata	436
<i>Pete István</i> : Vannak-e felszólító performatív megnyilatkozások?	446
<i>Szikszaíné Nagy Irma</i> : A szövegpragmatikai adekvátságot biztosító eszközök összefonódása egy reklámszövegben.....	453
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Sarbak Gábor</i> : Újabb pálos nyelvemlék Göttweigben. — <i>Benkő Loránd</i> : Anonymus gesztájának egy különös helyéről. — <i>A. Jászó Anna</i> : Megjegyzések az „igenevek”-hez. — <i>Vértes Edit</i> : „Számmérték”?	462
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Csilléry Klára—Király Péter</i> : Adalék Révkomárom nevének történetéhez. — <i>Futaky István</i> : Kelevéz. — <i>Kávássy Sándor</i> : Kávás. — <i>Mizser Lajos</i> : Nyirkos	479
É l ő n y e l v. <i>Balogh Lajos</i> : A magyar nyelvjárások atlaszának kiadásra nem kerülő térképei	484
S z e m l e. <i>Haader Lea</i> : Keszler Borbála, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. — <i>Sándor Anna</i> : Lanstyák István—Szabó Mihály Gizella, Anyanyelvhasználat — kisebbségben. — <i>Szilágyi Miklós</i> : Rácz János, A magyar nyelv halnevei. — <i>Zántó Edina</i> : Kálnási Árpád, Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük	488
K ü l ö n f é l é k. <i>Földes Csaba—Uzonyi Pál</i> : Magyar–német és német–magyar nagyszótárak: helyzetkép és tervek	503

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a W. K. *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltban. • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1300 Budapest, 3. Pf. 290. Tel.: 351—0079 • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet*

(II. rész)

1. A tanulmány I. részében vázlatosan érintettük, hogy míg a XIX. század elején Nyugaton már hatalmas lendületet vett az új, de most már tudományosan igazolt indoeurópai (indoeurópai) „ősnyelv” — a szanszkrit — feldolgozása, egybevetése az európai nyelvekkel, addig nálunk a Nyugathoz mért mély és kedvezőtlen történelmi gyökerű nagy és hosszú nyelvtudományi lemaradásunk, a fáziseltolódás miatt jószerivel semmi jelentős nem történt, jöllehet Gyarmathi Sámuel már 1799-ben meggyőzően bebizonyította a magyar nyelv finnugor rokonságát. Hozzá kell tennünk, hogy mi akkor, mivel más egyéb, fontosabbnak tekintett kérdésekkel voltunk elfoglalva (nyelvújítási forradalom, küzdelem a magyar államnyelv elfogadtatásáért, az 1848-as szabadságharc, a gazdaság és művelődés lesújtó állapota stb.), távolról sem fordultunk olyan érdeklődéssel Gyarmathi nyelvészeti felfedezéséhez (amely betetőzése volt a XVIII. századi ilyen irányú, jórészt külföldi segédlettel létrejött kutatásoknak), mint ahogy ezt mai ismereteink alapján elvárhatónak gondoltuk volna. Hunfalvy Pál fellépéséig kialakult egy szabad nyelvészeti csapongásra alkalmas — legalább fél évszázados — légtér.

2. Évszázadokon át jelentősen befolyásolta, alakította történelmi tudatunkat legalább két, egymással gyakran összemosott, feltételezett származási forrás: a hunok és a szkíták (az avarokról nem beszélve). A hun kérdés és maga a hun—magyar kapcsolat máig megoldatlan kérdés, nem mintha valószínűtlennek látszana az a feltételezés, hogy valamikor valahol a hun birodalomban ma már (még?) nem látható, rejtett néprévvvel magyarok is lehettek volna. A hun—magyar—szkíta (és avar) ugyan nem nyelvhasználati kérdés; nem ismerjük a hunok nyelvét (nyelveit), még kevésbé a szkítákét, akik állítólag különben is valamilyen kelet-iráni nyelvet beszéltek. Köztudott az is, hogy nép és nyelv nem azonos; ezt már Szent Jeromos is kimondta Kr. u. 400 táján. Mindamellet nyelvhasználat-történetünket szinte elemezhetetlenül át- meg átszövi ez az idők mélységeiből áthagyományozódott eredethit (Hunor-Magor, Csaba-monda, a székelyek hun származástudata, Attila mint első királyunk; gesta- és krónika-irodalmunk stb.). Ráadásul a hunokat többféle néven említik a régi írók (masszagéták, szabirok, szkíták stb.). A hun—magyar kapcsolat vagy azonosság hite érdekes módon először ugyancsak külföldi forrásokban jelenik meg. Valószínű, hogy ezek nyomán írtá egykor a reimsi püspök, Hinkmar, hogy 862-ben egy eleddig ismeretlen ellenség jelent meg a frank birodalomban, melyet *ungri*-nak nevez.

---

* L. MNy. 1998: 283–92.

A legkülönbözőbb átírásokban (gyakran fordításokban, tévedésekben) a *Hungri*, *Hungari* népnév jelenik meg, különböző – itt nem részletezhető – értelmezésekkel, szófejtésekkel, amelyekből jól kitetszik a hun háttér.

Ahogy múlnak a századok, közhelyszámba megy Európában a magyarok hun vagy szkíta eredete (nem mintha mi magunk nem vettük volna szívesen és nem járultunk volna magunk is hozzá e feltevéshez). A külföldi forrásokban (történeti vagy nyelvi vonatkozású munkákban) a hun, szkíta, avar, Jugria-beli eleink, az agarénusok gyakran összekeverednek. Gyakori a *hun* + *avar* > *Hunnivar* > *Hungar* szófejtési ötlet.

Nálunk eleinte — az igen gyér könyvnyomtatási lehetőség, az általános válság miatt — kevés kivételtől (pl. OLÁH MIKLÓS) eltekintve nem keltett különösebb visszhangot a hun—magyar (vagy hun—szkíta—magyar) eredet. A XVII. században azonban már jóval többen vallották ezt az eredetet, úgymint SCHÖDEL MÁRTON (1629), J. HORVÁTH DE PALÓCZ (1629), PETTHŐ GERGELY (1660), NADÁNYI JÁNOS (1663), MAJER JÁNOS (1676), DRUGETH ZSIGMOND (1681), LISZNYAI K. PÁL (1692) és mások. A XVIII. században megerősödött ugyan a hun (szkíta)—magyar rokonság hite, de több irányba futott szét, mivel a magyar nyelv értékelése, a rokonsági kör kitágításának törekvése jelentős mértékben módosult. A több nyelvre is kiterjedő hun—magyar azonosítást (sokszor a szkítákra is vonatkoztatva) főként a következő írók, nyelvészek, történészek neve fémjelzi: BÉL MÁTYÁS (*Hungariae Antiquae et Novae Prodromus cum Specimines*. 1723.), PRAY GYÖRGY (*Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*. 1761.), TSATÁRI JÁNOS (*Magyar-Ország Históriajának Rövid Summája...* 1749.), s talán a legtöbbet emlegetett: KALMÁR GYÖRGY (*Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno* (sev, Hvnno), *Avarici...* 1770.). De megemlíthető még PÁZMÁNDY SÁMUEL is (*Schediasmata...* Pars I. 1786.). A hun—szkíta—magyar azonosságtudat átlép a XIX. és a XX. századba is. Vallja ezt a híres RÉVAI MIKLÓS is és a sokat emlegetett BUDAY ÉZSAJÁS (*Magyar Ország Históriaja* a' Mohácsi veszedelemig. I. köt. [harmadik kiadás] Pesten, 1833.). SZOMBATHY IGNÁCZ (*Történelmi nyelvészet—irodalmi tisztázás*. Győr, 1876.) Hérodotosz nyomán már gyatra „szkíta”—magyar szófejtésekkel is próbálkozik, majd a naiv álomlátó NEMÁTI KÁLMÁN nyomozói-olvasati praktikákkal kitalálta, hogy „Az óriás-szfinxnek neve [hieroglif-jel] = HUN” (Bp., 1912. Kézirat).

Természetesen a hun (szkíta) + magyar rokonság kérdésének mindez csak sovány vázlata. Szólnunk kellett volna még egyes német történészekről (egyike-másika magyar), mint J. CHR. VON ENGELRÖL (*Geschichte des Ungarischen Reichs*. Erster Theil. Wien, 1813.), J. A. FESSLERRÖL (*Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. Erster Theil. Leipzig, 1815.), A. DE GERANDORÖL (*Essai Historique sur l'origine des Hongrois*. Paris, 1844.), de különösen SELIG CASSELRÖL (*Magyarische Alterthümer*. Berlin, 1848.), aki erőteljesen cáfolta Gyarmathi „Affinitas”-át, s részint ajánlja — egyéb nyelvek mellett — főként a sémi nyelveredetet a hun—magyar azonosság pártolásával.

3. Általában nincs vegytiszta képletű teória a magyar nyelv rokonságának megítélésében, vagyis — eltekintve GYARMATHI egyértelmű állásfoglalásától — többen a leghesterogénebb nézeteket képviselik. Így például az előbb vázolt feltevések mellett, éppen számos magyarellenes és a magyar nyelvet lekicsinylő (a herderi jóslatot is magában foglaló) megnyilatkozások ellen fellépve, felerősödik a magyar nyelv társtalanságát hirdető tábor. Jellemző példa KAZINCZY nyilatkozata, miszerint „A' mi Nyelvünk, anya, leány 's ismert rokon nélkül, úgy áll a' több Nyelvek között, mint a' Phoenix az ég' madarainak számában”. (BENKŐ LORÁND, Kazinczy Ferenc és kora... *NytudÉrt.* 113. sz. 1962. 13.) Úgy a XVIII. század közepe óta kezdenek felbukkanni azok a vélekedések, hogy a magyar nyelv tulajdonképpen „ősnyelv”, egyik nyelvnek sem a leszármazottja. Végso soron

ezt példázza HORVÁT ISTVÁN „Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégibb történeteiből” (Pesten, 1825.) című, gyakran emlegetett, szertelenségekben tobzódó munkája is. A nyelvi társtalanság hitét nagymértékben felerősítette a híres, sok nyelvet (így a magyart is) tudó angol JOHN BOWRING, aki azt fejtegeti, hogy a magyar nyelv saját egyedi formában alakult ki, s születését bizonyossággal olyan korszakra lehet tenni, amikor a legtöbb európai nyelv vagy még nem is létezett, vagy nem gyakorolt befolyást a magyar régióra (Poetry of the Magyars. London, 1830. VI.). Többen is értekeztek nálunk a magyarról mint ősnyelvről, még a XX. század elején is (pl. DÉSY FERENC, A magyar ősrás. Bp., 1902.).

4. Lehetetlen jelenleg pontosan kinyomozni, hogyan alakult ki majdhogynem külön „diszciplínává” a szkíta- és a pártus-eredet (nálunk a XIX. század elején a *pártos*, azaz *elpártolt*) gondolata, továbbá a *pannon-paenon*, *paion* (tehát a görög felé mutató) szál. Egy régi németalföldi krónika a magyarokat *parthus* néven említi, egy bizánci forrás pedig *paion*-oknak, ami a homéroszi mondakörhöz kapcsolja őket (RÓNA-TAS ANDRÁS, Honfogl. 239). TH. BIBLIANDER 1548-ban már a magyar nyelvet összefüggésbe hozza a szkítiai parthusokkal, azaz a perzsákkal (De ratione communi omnium linguarum... Tigvri, 10). Ugyanakkor 1551-ben S. MATTHAEUS a pannonokat a homéroszi *paeon*-okkal kapcsolja össze (Oratio de Matthia Rege Ungariae... In: C. GOTTLIEB, Corpus Reformatorum. vol. XI. 1843. 977). Sőt HUGO GROTIUS már 1542-ben megkockáztatta azt a feltevését, hogy az Új Világban szkíta nyomok találhatók (De origine gentium Americanarvm Dissertatio. 43).

Jelentősebb hatást gyakoroltak azonban a XVIII. századvég, de különösen a XIX. századelő egyes hazai nyelvészkedőire MATTHIAS MARTINI (Lexicon Philologium. Frankfurt, 1655.), majd kiváltképpen az olasz J. B. PODESTA (De principiis substantialibus... Viennae, 1669. és Dissertatio Academiae... Viennae, 1677.) és a lengyel FR. MENINSKI (Institutiones Linguae Turcicae... Vindobonae, 1670.(?) és Thesaurus Linguarum Orientalium... Viennae, 1680.). Az említett nyelvészek munkáiban a magyar nyelv már kontaktusba kerül (a genetikai rokonság erőltetése nélkül) a görög, török, perzsa, arab, ibér (baszk), grúz és egyéb nyelvekkel, s erre a tényre nyomatékosan fel kell hívunk a figyelmet, mivel ebből is világosan tetten érhető az erős nyugati hatás, befolyás a nem éppen szilárd alapokon nyugvó gyér nyelvészeti bűvárkódásainkra. Talán SZABÓ JÓZSEF hitt leginkább a szanszkrit és a perzsa nyelv magyar rokonságában, főként a „Monimenta Linguae ac Literaturae Hungarorum in Antiquitate vetusta” (Sopron, 1833.) című munkájában, mely tele van elképesztően erőltetett szófejtésekkel. Nagy hazánkfia, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR is hitt a szanszkrit—magyar nyelvrokonságban. DERECSEI GÁBOR is azt vallja, hogy sok magyar szó és szokás megegyezik a perzsákéval (A’ magyarok ősi eredete. TudGyűjt. 1825. II. könyv, IX. köt. 11). JERNEY JÁNOS szerint a magyarok parthus eredetűek (Jerney János Keleti utazása a’ magyarok’ őshelyeinek kinyomozása végett. Pesten, 1851. II. köt.). Mindez persze csak betekintés a tárgyalt kérdésbe, áttekintést és az egyes nézetek nyelvi-etimologizálási gyakorlatát a keretek szűkössége miatt nem tudjuk nyújtani, noha igen tanulságos volna.

5. Kiemelten kell szólnunk arról, hogy a többször emlegetett légüres térben, tehát kb. GYARMATHI fellépésétől HUNFALVY bekapcsolódásáig a magyar nyelvészeti életbe (eltekintve persze jelentéktelennek mondható kivételektől) érte a korábbiaknál is sokkal jobban érzékelhető nyugati hatás az amúgy is gyenge lábon álló, a magyar nyelv rokonságát kutató hazai nyelvészetünket. Megjelent — nem a semmiből természetesen — a „turáni” nyelvészet, amely távolról sem honi „találmány”, mint ahogy némelyek gondolják. ZSIRAI MIKLÓS úgy hiszi, hogy a turáni nyelvészeti eszmét a múlt századi híres

nyelvész, MAX MÜLLER vetette fel 1861-ben (Östörténeti csodabogarak: LIGETI LAJOS (szerk.), A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 285—6). Az igazság az, hogy CHR. CR. J. BUNSEN már 1854-ben megemlítette, hogy ő maga „bátorkodott” már 1847-ben turáni-nak nevezni mindazokat a nyelveket, amelyek sem az árja, sem a sémi nyelvekhez nem tartoznak (Outlines of the Philosophy of Universal History, applied to Language and Religion. London, 1854. Vol. I. 64). Sőt, BUNSEN még tovább megy s azt állítja, hogy a turáni nyelvtörzs alapvonalaait maga a magyar GYARMATHI SÁMUEL vázolta fel 1799-ben az „Affinitas”-ában, és ő „igen magas rangot érdemel e tudomány megalapítói között”. Csak az a sajnálatos BUNSEN szerint, hogy GYARMATHI nem vonja be nyelvhasználati körébe a törökségi nyelveket (i. m. 271). Természetesen a turáni nyelvészet összemosódik a „szkíta nyelvészettel”. JULIUS KLAPROTH már 1802-ben értekezik a hatalmas területet átfogó Szkítiáról, a turániakról, s talán őt tekinthetjük azon első nyelvtudósok egyikeként, aki bevezette (Bunsent megelőzően) a „turáni” megjelölést a külhoni nyelvészeti kutatásokba (Asiatisches Magazin. Erster Band. Weimar, 1802.). Jóval szélesebb távlatokat tekint át azonban CHR. GOTTLIEB ARNDT az „Ueber den Ursprung und die Verschiedenartige Verwandschaft der Europäischen Sprachen...” (Frankfurt am Main, 1827. — de eredetileg 1817-ben került kiadásra) című munkájában. Alapfeltevése az, hogy csak egyetlen ősnyelv létezett s az ősnyelvből váltak ki a későbbi nyelvek, amelyek ilyen vagy olyan fokon rokonságot mutatnak fel egymással. Összehasonlításaiban természetesen szerepelnek a finnugor nyelvek, köztük a magyar is. ARNDT szerint valamikor rokonsági kötelékek léteztek a baszk, kelta, szamojéd, osztyák, csud (finnségi), mandzsu, tunguz nyelvek között. Összevetéseket végez továbbá a kínai, mongol, tatár, szláv, továbbá a kaukázusi és indiai nyelvekkel, nemkülönben a germánnal, latinnal, törökkel és a sémi nyelvekkel. Európa legfontosabb őslakosai a kelták és a szkíták, így a szkíták voltak a legrégebb lakói Görögországnak és Itáliának (i. m. 165). Jó néhány magyar („mayar”) szót sorol fel, amelyek megegyeznek a *csud* (finnségi) nyelvekkel (i. m. 144—5). Érthető így, miért foglalkoztunk ARNDT könyvével, pedig ARNDT még csak a kezdetét villantja fel a szkíta vagy turáni nyelvek kutatásának. JULIUS KLAPROTH ugyanis ismét — most már jóval szélesebb ívben — áttekinti az ázsiai nyelveket az „Asia Polyglotta” (Paris, 1831. [Zweite Auflage; eredeti kiadás: 1823.]) című művében anélkül, hogy turáninak vagy szkítáknak nevezné őket, noha világos, hogy valami ilyesmire gondol. Hihetetlenül sok és szertelen összefüggésekbe állított szóhasználatok vonulnak végig fejtegetéseiben s nyelvek sokaságát hozza rokonsági kapcsolatba: mandzsu, japán, kínai, sziamai, maláj, baszk, kaukázusi nyelvek (ingus, grúz, csecsen, örmény, abház stb.), szanszkrit, tibeti, ajnu, kamcsadál, tunguz, avar, koreai, kornwalli, bengáli, mongol, török, héber, perzsa, malabár, kurd, hindosztáni, albán, breton; sorra veszi az indogermán nyelveket is. Természetesen foglalkozik a finnugor nyelvekkel (magyar, finn, votják, vogul, osztyák, cseremis, mordvin, szamojéd), sőt néhány magyar szót kínai, tibeti, csukcs szavakkal hasonlít (i. m. 39, 137, 359). KLAPROTH idézett munkája nyitja meg tulajdonképpen az uráli—japán nyelvhasználati irányzatot.

Ehhez a szertelen és igen széles körű nyelvhasználati irányzathoz illeszkedik a már említett SELIG CASSEL is, aki ugyan (GYARMATHI „Affinitas”-át bírálva) elismeri, hogy van hasonlóság a magyar és a finnségi nyelvek között, de számos más nyelvben is fellel egyezéseket a magyar szavakkal, úgymint a héber, szanszkrit, perzsa, örmény, görög, német, osszét, angol, gót, mongol, grúz, mingrél stb. nyelvekben.

Újból vissza kell kanyarodnunk CHR. CR. J. BUNSENhez, mert korábban említett munkájában (1854), a 263—486. lapon fejti ki MAX MÜLLER a turáni nyelvhasználati elméletét. Figyelemre méltó a századközép: a külhoni általános nyelvhasználati elméletekben akkor már a magyar nyelv, tudniillik a magyar nyelvvel való hasonlítás és bi-

zonyítás központi szerepet kezd játszani, így a magyar nyelv egyfajta reprezentánsává válik a „turáni” vagy a „szkita” nyelveknek, noha egyesek inkább ural-altaji nyelvcsaládról beszélnek. Talán nem szükségtelen a figyelmet felhívni arra, hogy a korabeli nyelvtudomány, így MAX MÜLLER is, nem a sokkal később nálunk eluralkodó, majd-hogynem misztikus turáni eszmére gondol, hanem egy akkoriban praktikus munkahipotézisre, miszerint az akkortájt belátható térségekben három nagy, egymással (szerkezetileg) nem rokon nyelvcsalád létezik: az árja, a sémi és a turáni, azaz az egyikhez sem hasonlítható agglutináló nyelvek szinte meghatározhatatlan konglomerátuma. (Mint ismert, maga HUMBOLDT is foglalkozott a nyelvcsaládok kitapintásával, s nem keveset az agglutináció kérdéseivel is.) Kitűnik azonban, hogy MAX MÜLLER (és mások is) a turáni nyelveket majd-hogynem a nomádsággal azonosítja, szemben az árja és sémi nyelvekkel, amelyeknek van valamilyen magasabb rendű dicsfénye — ezek az ún. „politikai” nyelvek (kb. „államteremtő” nyelvek; BUNSEN i. m. 281). Sőt, nézete szerint a sémi és árja nyelveknek át kellett haladniuk egy nyelvi „káoszon”, vagyis egy ősből turáni fázison, hogy azzá legyenek, amilyenek (BUNSEN i. m. 484). Magyar példát idézve, ilyen szóképzés, mint *atyá-m, atyá-d*, „elképzeltetlen az árja tudat számára” (BUNSEN i. m. 237, 299). Vagy: a magyar *fagy* egyaránt jelenthet főnevet („frost”) és igét („it freezes”) (BUNSEN i. m. 296). Sok más magyar, továbbá török, finnugor hasonlítást végez MAX MÜLLER, de ebben nem mélyedhetünk itt el. Fontosabb az a feltevése, hogy a turáni nyelvek osztályába tartozik a tamil, a tibeti nyelvek, a maláj, a tai, a polinéz, munda, matori, japán, kanaréz, mongol, a kaukázusi nyelvek, a baszk, koreai, korják, kamcsadál. Turáni kapcsolat lehet Amerika felé a grönlandi eszkimó nyelven keresztül, Afrikában pedig a hottentotta nyelv jelöli ki a turáni jeleget. MAX MÜLLER elméletének explicite ki nem mondott végső kicsengése az, hogy az ősnyelv a turáni népek nyelve volt. Elemzéseiből az is kiolvasható, hogy a mélyebb rétegekben lehet találni közös gyökereket a turáni, a sémi és az árja nyelvekben.

Hasonlóan tágra nyitott kitekintéssel — a nyelvek közös származásának szemmel tartásával — végez rövid elemzést a finn E. D. EUROPEAUS a „Die finnisch-ungarischen Sprachen und die Urheimath des Menschengeschlechtes” (Helsingfors, 18??) című kis munkájában. Szerinte bizonyos a finnugor és a baszk nyelvi rokonság, továbbá rokonsági egyezések mutathatók ki az ó-egyiptomi, sőt a haussza nyelvvel is. EUROPEAUS kétségtelennek tartja a sémi—tuareg, finn—magyar, indoeurópai, török—tatár, mandzsu—tun-guz, mongol, grúz—abház stb. nyelvek végső rokonságát.

BUNSEN említett munkájával csaknem egy időben jelenik meg egy másik — ben-nünket további útvesztésekre csábító — nevezetes és nagy hatású mű, melyben szintén kitüntetett szerepet kap a magyar nyelv: R. CALDWELL (angol misszionárius Dél-Indiában), „Comparative Grammar of the Dravidian or South-Indian Family of Languages” (London, 1856.). CALDWELL azonban a „turáni” helyett inkább a „szkita” megnevezést használja, s ő is gazdagon idéz magyar nyelvi példákat. CALDWELL úgy véli, hogy a szkita nyelvek nem egy nyelvcsaládot, hanem nyelvcsaládok csoportját alkotják. A dravida nyelvek a szkita nyelv egy ősből korszakába nyúlnak vissza, és így a kínai, tibeti, ausztráliai nyelvek általános megegyezést mutatnak fel a szkita nyelvekkel, mi több, a szanszkrit nyelv végső alapját a szkita jelleg uralja és ez a „pre-szanszkrit” kapcsolat az ugor nyelvekkel a legmélyebb. CALDWELL a következő nyelveket tekinti dravidának: tamil, kanaréz, tulu, malayalan, telugu, toda, kota, gond, ku, rajamahai, uraon, brahui. Szerkezeti rokonságra gondolva összeveti a magyar *ház* ragozását (tkp. eseteit) a tamil *manei*-vel (i. m. 187). Úgy véli, hogy a dravida tranzitív—intranzitív igeragozás teljesen megegyezik ezzel a magyar ragozási rendszerrel: *szeretem* ('I love [some person or thing]'), *szeretek* ('I love, i. e. I am in love') (i. m. 353—4). Hangsúlyozza, hogy a görög nyelv

szkíta hatásra utaló jeleket mutat fel. A szkíta és dravida nyelvekben indoeurópai, óegyiptomi, sémi, babiloniai, etióp, arab, koreai, láz, grúz, kelta, perzsa és persze a magyaron kívül a többi finnugor nyelvek rokonsági nyomait véli felismerni. Véleménye szerint vannak bizonyos szkíta—kelta vagy szkíta—druida köemlékek („cairn”) Indiában, és úgy véli, hogy a szkíták régebb lakói Európának, mint a kelták (i. m. 526).

VICOMTE DE PORTO-SEGURO fantasztikus elmélete szerint a *turáni* vagy *szkíta* népek átkeltek (Egyiptomból) az Atlanti-óceánon át Dél-Amerikába, közelebről Brazíliába, ahol tupi (tupi-karib, tupi-karaib) néven éltek tovább, s a nyelvük természetesen agglutináló, éppen ezért rokonságban áll — többek között — az egyiptomi, akkád, magyar, osztják, görög, szanszkrit, baszk, mongol, tunguz, albán, perzsa stb. nyelvekkel. Feltevése szerint az egyiptomi és a semita nyelvek hasonlósága vélhetően a kánaáni turániak befolyásának tulajdonítható (L'origine touranienne des Américains Tupis-Caribes et des anciens Egyptiens indiquée principalement par la philologie Comparée... Vienne, 1876.).

Még EDUARD SAYOUS, neves francia történész, a Magyar Akadémia tagja is vallja a turáni nyelvelméletet, s a magyar rokonának tekinti a mongol és török nyelveket (A magyarok egyetemes története. Első köt., Bp., 1888. — franciául 1876-ban jelent meg).

A XX. században is írtak a dravida és uráli nyelvek kapcsolatáról. OTTO SCHRADER („Dravidisch und Uralisch”. Leipzig, 192?) kifejti, hogy a dravida nyelvek és a finn-ugor—szamojéd nyelvek között történeti összefüggés áll fenn. Természetesen számos magyar szót is felhasznál. HEINRICH WINKLER (Der Uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische. Berlin, 1909.) felfogása szerint a magyarnak a japánhoz a finn nyelven keresztül valósul meg a rokonsága.

Egyébként — visszakanyarodva a XIX. század közepéhez — CALDWELL, MAX MÜLLER és mások a nyelvtudomány korabeli álláspontját tükrözték, s semmiképpen sem képviseltek abban a korban áltudományos nézeteket. Minden idők egyik legnagyobb nyelvésze, a dán R. R. RASK például az óskandináv (Old Norse) kutatása közben összekapcsolja Ázsiát és Amerikát a grönlandi (eszkimó) nyelv segítségével, mely nyelvet a szkíta vagy turáni törzsek sarjának tekint. Természetesen még több nyugati nyelvészt (pl. E. NORRIS, W. SCHOTT stb.) is megidézhetünk volna a szkíta, turáni nyelvészkedés kapcsán, de az áttekintéshez talán ennyi is elegendőnek mutatkozik.

6. Az említett külhoni nyelvtudósok tehát szinte tálcán kínálták fel a magyar nyelv igen széles körű — nemcsak a szűk, korlátozottnak tekintett finnugor — rokonságát. A finnugor nyelvrokonság elméleti gyökereit szakmailag nem értő, így azt általában elutasító, a nyugati kulturális pezsgéstől, eredményektől jócskán elmaradó, nyelvészeti képzettség dolgában a Nyugat után kullogó eredetkutatóink (eltekintve REGULY ANTALtól és másoktól) lassacskán ráébredtek a felkínált — és rangosnak tekintett — rokonítási lehetőségekre. Ezek kiaknázását és főként mérlegelését azonban a jóval szerényebb képzettség, viszont annál fantáziadúsabb nyomkövetés kísérte. Mutatóban néhány név: LUKÁCSY KRISTÓF (Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei eredeti örmény kútfők után. Kolozsvár, 1870.). LUKÁCSY végül is oda lyukad ki, hogy a magyar az árja vagy zend nyelvosztályhoz tartozik (i. m. második könyv, 199). SZENTKATOLNAI BÁLINT GYÖRGY (Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Bp., 1877.) művének BÁRCZI GÉZA szerint csak annyi érdeme van, hogy felhívja a figyelmet a kérdés módszeres, tudományos vizsgálatára, egyéb semmi (A magyar szókincs eredete. Bp., 1958. 56). Valójában idetartozik a XIX. század második felében kitört ún. „ugor—török” nyelvi háború is VÁMBÉRY ÁRMIN turkológus és az akkori finnugor nyelvészet jeles képviselői között. A „háború” VÁMBÉRY vereségével végződött. A XIX. század végén a külföldi nyelvészeti szakirodalomban már lassan elvérzik a turáni nyelvelmélet, s CALDWELL nézetei — a szkíta—dravida

rokonítás területén — fokozatosan szintén feledésbe merülnek. Nálunk viszont éppen ekkor kezd szárbá szökkenni. Jellemző képviselője e túlhaladott szemléletnek a századelőn PONGRÁCZ SÁNDOR (*A magyar nyelv szerkezete, története és szótára. I. rész: A magyar nyelv szerkezete. Bp., 1906.; továbbá: A magyar nyelv szerkezete és szótára. II. rész: A magyar nyelv története. Gyergyószentmiklós, 1910.*). PONGRÁCZ elképesztő zűrzavarát nyújtja a magyarral összehasonlított nyelveknek: ajnu, kamcsatkai nyelvek, tibeti, baszk, dravida, kínai, örmény, tunguz stb. FÁY ELEK (*A Magyarok Őshona. Legrégibb nyomok. Bp., 1910.*) a már korábban említett Porto-Seguro-ra hivatkozva a magyar nyelvet — egyéb nyelvek mellett — a tupi (tupi-karib) indiánok (Brazília) nyelvével hasonlítja, minthogy — úgymond — az is agglutináló nyelv. Azonban emellett részben elismeri a finnugor nyelv-rokonságot is. A jó újságírónak tartott SOMOGYI EDE is hozzászólt a magyarok eredetéhez és nyelvéhez (Emlékezzünk régiekről. Bp., 1908.). Fantasztikus elméletében (atlantiszi származás) helyet kap a magyar nyelv ibér (baszk), etruszk, pelazg, de finnugor—török—tatár rokonsága is. A porondra lép aztán ACZÉL JÓZSEF, „Ösgörög eredetünk és a Kun-szittyá nyelv” (Veszprém, 1924.) című mosolyra készítő munkájával, majd feltűnik az angolnak álcázott honfitársunk, F. A. UXBOND, aki CALDWELLT követve (de mélyen a caldwelli színvonal alatt) megírta a „Munda-Magyar-Maori. An Indian Link between the Antipodes. New Tracks of Hungarian Origins” (London, 1928.) című munkáját. UXBOND óvatos: úgymond csak javaslatokat tesz további kutatásokra (i. m. 186). Az egyébként kiváló klasszika-filológiai képzettségű CSERÉP JÓZSEF megütközést kiváltó írásokkal, származás- és nyelvelmélettel lepte meg a magyar világot: „Unde sint orti Medi, Pannonii, Phoenices, Etrusci”. (Bp., 1931.); „De Madiarorum ac Pelasgorum origine” (Bp., 1922.); „Világhírű Nagy Sándor a Matyó-Magyarság királya volt” (Nyíregyháza, 1937.). A könyvcímek magukért beszélnek.

Közben meg kell jegyeznünk, hogy az első és második világháború közötti időszakban az ország gazdasági leromlása, a kormányok értetlen közömbössége miatt a finnugor nyelvészet kezdeti lendülete is alábbhagyott (ennek ellenére megjelentek és alkotó tevékenységet folytattak olyan kiváló személyiségek, mint GOMBOCZ ZOLTÁN, MELICH JÁNOS, PAIS DEZSŐ, CSÜRY BÁLINT, NÉMETH GYULA, ZSIRAI MIKLÓS és mások, a köztünk lévőket nem említve). Valós vitára méltó és alkalmas ellenfeleik nem voltak, csak az az érthetetlen csökönyösség és elszántság egyesek részéről, hogy valami rendkívülit, eredetit mutassanak fel a meghonosodott nyelvhasználati főáramlattal szemben. Ezek közé sorolható LÁSZLÓ GÉZA (*A magyar nyelv mint a nyelvek egységes eredetének a bizonyítéka. Szekszárd, 1931. Kézirat*); SZENTMÁRTONI DARNAY KAJETÁN (*Ősnyomok. Kaposvár, 1934.*) és a minden idők legmélyebb magyar nyelvhasználati kátyúja: FEHÉR ISTVÁN (*ENGWER, Engwer-Saemel. Kontinentális angol szász hangtan és nyelvtan olvasókönyv. Bp., 1939.*). Ez az utóbbi nemcsak primitív angol—magyar nyelvhasználat, hanem egy nehezen értelmezhető, többszörösen kódolt politikai rejtőzködés is. NEMESDEDINAI ZSUFFA SÁNDOR szerint félárják és félturániak vagyunk (*A magyar nyelv nyelv-rokonságai. Bp., 1942.*), és CALDWELL, MAX MÜLLER, WINKLER szellemében rokonítja egy sereg ázsiai nyelvvel (de a baszkkal is) a magyart.

A két világháború között az eredetileg nyelvészeti-nyelvhasználati munkahipotézisként szolgáló turáni nyelvészet politikai mótélyként áradó „turánizmus” dagadt, s már a kereszténység ellen is fordult olyannyira, hogy egyesek számára Koppány vértanúvá magasztosult (vö. SZEKFÜ GYULA, *Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 482.*).

Ismét felmerült a japán—magyar nyelv-rokonság eszméje, így pl. PAP FERENC „A magyar—japán nyelv-rokonság” (1942.), PRÖHLE VILMOS „Grundriss einer vergleichenden Syntax der Uralaltaischen Sprachen mit besonderer Berücksichtigung der japanischen Sprache” (Bp., 1943.). Legújabbban a már hivatkozott Kazár Lajos foglalkozott a ma-

gyar—japán rokonsággal (Are Japanese and Hungarian related?... Bp., 1997.). Különleges színfoltot képvisel SZABÉDI LÁSZLÓnak „A magyar nyelv őstörténete. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bizonyítékai” (Bukarest, 1944.) című munkája.

Sok más szerzőt kellett volna még megemlítenünk, akik a kínai, nepáli magyar, etruszk stb. nyelveket próbálták a magyarral összeilleszteni (PODHORSZKY LAJOS, FEHÉRGYARMATI TÓTH JENŐ, FISCHER KÁROLY ANTAL, VELICS ANTAL, ZAJTHY FERENC, KUR GÉZA, CSICSÁKY JENŐ stb.), de felesleges volna további részletekbe bocsátkozni. Amúgy pedig semmi érdemleges újat nem hoztak.

7. A legerősebb s messze kiható külföldi hatás, befolyás a magyar nyelvhasználat történetében a sumér (eleinte káld, akkád) nyelv felfedezése volt. Nem foglalkozhatunk ennek történetével, az ún. behistuni feliratokkal, az úttörőkkel (WESTERGAARD, HINCKS, DE SAULCY, a RAWLINSONOK, NORRIS és mások); a lényeg az, hogy a behistuni, majd a babiloni (mezopotámiai) ékiratok fokozatos feltárása, megfejtése, értelmezési vitái során a kutatók arra a megállapodásra jutottak, hogy a feltárt nyelv rokonságban állt az ural-altajival rokon szkíta nyelvvel. Sajátos egybeesés: a nagyrészt a magyar nyelvet tengelyében tartó turáni nyelvészet (BUNSEN, MAX MÜLLER), a szkíta—dravida nyelvrokonság-kutatás (CALDWELL és mások) ugyanabban az évtizedben (az 1850-es évek) volt a delelőjén, amikor megjelent J. OPPERT vihart arató könyve: „Expédition scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854” (Paris, 1859. Tome II.). OPPERT e munkáját azért fontos hangsúlyosan említeni, mert — ahogy ma meg lehet ítélni — őt tekinthetjük a sumér (akkoriban még káld, akkád)—magyar nyelvrokonítás külhoni megalapítójának. OPPERT ugyanis a (mezopotámiai) turáni (méd-szkíta) nyelvet első sorban a magyar (másodsorban a finnugor és altaji) nyelvvel veti össze. „Különösen a magyar nyelv az, amelyik a példákat szolgáltatja” — mondja (i. m. 83). Szükséges néhány szóhasználatát megemlítenünk: káld *pi* — magy. *fül*; káld *ha* — magy. *hal*; káld *lub* — magy. *láb*; káld *ar* — magy. *orr*; káld *zal* — magy. *zöld*; káld *zur* — magy. *ország*; káld *sip* — magy. *csepp*; káld *sal* — magy. *szül*; káld *san* — magy. *szám* stb. (i. m. 83—4).

MORITZ BUSCH (Die Urgeschichte des Orients bis zu den medischen Kriegen. Zweite Auflage. Leipzig, 186?) is azt állítja, hogy az ékírás eredete a turáni szkíták mezopotámiai uralma idejére esik, amely kb. kétszáz évig tartott (vö. 1: 273, 274, 363). Viszont M. ERNEST RENAN kétélyeit fejezi ki, s azt kérdezi: hogyan lehet az, hogy Babilonia bölcs civilizációját éppen olyan népek (törökök, magyarok, finnek stb.) alapozták meg, amelyek inkább rombolásaikról voltak ismertek? (Rapport sur les travaux du Conseil de la Société Asiatique pendant l'année 1872—1873. Journal Asiatique, Septième Série, 2: 42). Közben egyre inkább nyilvánvalóvá válik a kutatók előtt, hogy az ékiratokban egy addig nem sejtett, teljesen ismeretlen nyelv, a sumér rejtezik. Ez idő tájt kezdődik egy negyven éves vita a sumér nyelvről s annak turáni vagy szkíta, főleg magyar, finn, török rokonságában hívők és a jeles hebraista, a magyarul is tudó J. HALÉVY között. HALÉVY azonban nem első sorban a sumér—turáni (így a magyar) nyelvrokonságot támadta, hanem makacsul azt hangoztatta, hogy sumér nyelv és nép nem is létezett; Mezopotámiát kezdettől fogva héber törzsek lakták, s az ékiratok nyelve voltaképpen egy titkos héber papi nyelv. HALÉVY zseniálisan és következetesen elfogult volt, de látványos vereséget szenvedett a sumér nyelv létezésének tagadásával.

A már említett J. OPPERT mellett és után a nagy tekintélyű FR. LENORMANT volt az, aki teljesen elfogadta az OPPERT által elemzett sumér(káld)—magyar nyelvrokonságot, de már — láthatóan a Kalevala bűvöletében — OPPERTnél hangsúlyozottabban mutat rá

számos finn szó káld rokonságára is (La Magie chez les Chaldéens et les origines Accadiennes. Paris, 1874.). Meglepő, de éppen egy magyar származású, bár Franciaországban élő, működő tudós, CH. E. DE ÚJFALVY DE MEZŐ-KÖVESD, a „Mélanges Altaïques” (Paris, 1874.) című munkájában általánosságban elfogadja OPPERT és LENORMANT akkád (káld)—magyar szóhasználatát, de több kiegészítést, pontosítást javasol, miközben rámutat a finn, osztják, mordvin stb. megfelelésekre is. Általában hiányolja, hogy LENORMANT nem veszi kellő mértékben figyelembe az akkor már ismert finnugor nyelveket. Javasolja ugyanakkor a „turáni” helyett az „altaji” elnevezést. Egyébként — meglepő módon — ÚJFALVY csakhamar átállt HALÉVY pártjára.

FR. LENORMANT már egy év múlva egy nagyobb szabású összefoglaló munkájában (La langue primitive de la Chaldée et les idioms des Touraniens. Paris, 1875.) válaszol az időközben felmerült aggályokra (egyebek között Újfalvára is). Bőségesen illusztrált hasonlításokkal (nagy mértékben magyar példákkal) kifejtett mondanivalójának gerince az, hogy a sumér (akkád) nem ugor—finn nyelv, hanem egy turáni nyelv, amely olyan viszonyban áll az akkád nyelvvel, mint a szanszkrit az árja származék-nyelvekkel, vagyis a turáni egy ősből nyelvi állapotot tükröz. Lenormant nagy apparátussal bizonygatja tételeit, rámutat az akkádban is meglévő, az ugor (főleg magyar) nyelveket jellemző vokális harmóniára, a posztpozicionális jellegre, a nem (genus) hiányára stb. Úgy véli, hogy az akkád mondatban a baszkra is hasonlít. Hivatkozik még — egyéb nyelvek mellett — a kaukázusi nyelvekre, a mongolra, a koreai és a japán nyelvre. Erőteljesen hangsúlyozza — HALÉVY ellenében —, hogy az akkád (káld) radikálisan eltér a semita nyelvektől, de rokon a turáni nyelvcsalád nyelveivel, kiváltképpen a magyarral, ha a szóhasználatának magyar vonatkozásait mennyiségileg vesszük alapul. Lenormant levelezési viszonyban állt Hunfalvy Pállal. Állítólag elég jól tudott magyarul, járt Magyarországon is, noha főként RIEDL „Magyarische Grammatik” (Wien, 1858.) című nyelvtanára támaszkodott.

Mind határozottabban használják már a folyamközi kultúra nyelvét kutatók a *sumér* (*sumir*) megnevezést. Ugyanakkor a nyelvi egybevetések immár eltolódnak a török nyelvek javára (vö. FRITZ HOMMEL, Sumerische Lesestücke. München, 1894. Kézirat.). A XIX. század végétől kezdve egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a sumér nyelv teljesen egyedi, rokontalan, kihalt nyelv. FRIEDRICH DELITZSCH, aki korábban még fontolgatta a sumér—uralaltaji nyelvek esetleges rokonságát, a „Grundzüge der sumerischen Grammatik” (Leipzig, 1914.) című alapvető munkájában már szóba sem hozta ezt a vélt rokonságot; egyáltalán semmilyen rokonsággal nem foglalkozik.

Természetesen még részletesebben is elemezhetjük volna a külföld által felkínált (kissé ránk is erőszakolt) sumér (akkád, káld)—magyar nyelvrokonságot, de lényegesen újabb vonással nem járulhattunk volna hozzá a kérdéshez.

8. Hazánkban, a XIX. században az információáramlás már sokkal gyorsabb volt (vonat, posta), mint a megelőző századokban, így tudósaink hamarabb tudomást szerezhettek a határainkon túli tudományos fejleményekről, tehát például a mezopotámiai ékiratok nyelvéről, e nyelv köré szövődő nyelvi érdekeltségünkről.

Az egész sumér—magyar nyelvhasználat-történetet indokolt két korszakra bontani. Az első korszak nagyjából a XIX. század közepétől a XX. század 40-es éveikig tart, míg a második korszak — az, amelyik annyira feltűnő és meglepő — a XX. század 50-es éveitől napjainkig terjed, s ki tudja ma még megmondani, meddig fog hatni.

Az ember ma azt hinné, hogy a XIX. század közepe amúgy is labilis nyelvhasználati helyzetében (tekintettel a finnugor nyelvtudomány szerény mértékű és lassú felemel-

kedésére, a makacs ellenzők táborára, a kivárokra, a közömbösök tömegére) országszerte örömtüzek gyúlnak majd ki a dicsőség aurájával kecsegtető sumér (akkád, káld)—magyar ősi nyelvrokonság felfedezésének ünneplésére.

Az első korszakot azonban egyáltalán nem jellemzi — ki tudja, miért? — a túlságos elragadtatás, eufória. HUNFALVY PÁL (aki, mint említettük, kapcsolatban állt a híres FR. LENORMANTtal) 1857-ben ismerteti a turáni népekre vonatkozó új megállapításokat, felfedezéseket, de erősen hitetlenkedik. Valamivel lelkesebb CSENGERY ANTAL 1859-ben, de nem tűnik ki ismertetéséből (A scythák nemzetsége — akadémiai előadás), hogy mindent felforgató történelmi jelentőségű eseményt olvasott volna ki J. OPPERT — már korábban említett — munkájából. Ugyancsak az Akadémián tartott ismertető előadást 1869-ben RIBÁRY FERENC (Babilonia és Asszýria őskori történelmének hitelessége) főként Oppert felfogását követve, de különös büszkeség, dicsőségérzet a turáni-akkád származásunk kapcsán nem fűti át ismertetését. KÁPOLNAI P. ISTVÁN „Az ősmagyarok műveltsége a Sinaiakkal való érintkezésök előtt” (Bp., 1879.) című kis munkájában már gyakrabban hivatkozik RAWLINSONra, OPPERTre, de főleg LENORMANtra, s néhány szóhasonlítást is megkockáztat, de végül azt vallja, hogy az ősmagyarok az akkád—finn népek elválása után Kína felé vándoroltak el. FR. LENORMANtra hivatkozva HALÁSZ ÁGOSTON is hozzászólt a sumér (sumir) kérdéshez 1883-ban (A legújabb ősnyelv), de nála sem érezzük a lelkes túlfűtöttséget. Úgy tűnik, hogy az első, a sumér—magyar nyelvi struktúrát alaposabban szemügyre vevő (és a nyelvrokonsági tényt többé-kevésbé elfogadó) munkát GIESSWEIN SÁNDOR publikálta a „Mizraim és Assur tanúsága” (Győr, 1887.) című könyvében. Meg kell jegyezni, hogy GIESSWEIN nemzetközi tekintélynek örvendett, írásai több nyelven is megjelentek, több előadást tartott nemzetközi fórumokon, s tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. Egy másik nemzetközileg elismert tekintélyes tudós, ugyancsak az Akadémia tagja, GOLDZIHNER IGNÁCS viszont (J. HALÉVY táborában) tagadta a sumér—magyar nyelvrokonságot, de legfőképpen a sumér nyelv létezését akadémiai beszámolójában (1892.).

Tulajdonképpen TORMA ZSÓFIA „Ethnographische Analogien” (Jena, 1894.) című műve, amelyben a tordosi (Erdély) ásatásairól és érdekes leleteiről ír, lesz majd több évtized múlva a külföldön élő egyes magyar—sumér nyelvészettel foglalkozók legfőbb érve, ugyanis a leletek — TORMA ZSÓFIA szerint — kapcsolatban állnak az ősi Mezopotámiával.

Még néhány név az ún. első korszak magyar „sumerológusai” közül: NAGY GÉZA (Tanulmányok a szumirokról: Ethnografia 1898. 1. füzet), FERENCZY GYULA (Sumer és Akkád, egy ős turáni nép a Tigris és az Eufrates között. Debrecen, 1897.), SOMOGYI EDE (Szumirok és magyarok. Bp., 1903.), GALGÓCZY JÁNOS (A sumir kérdés. Bp., 1904. — reprint kiadásban New Yorkban is megjelentették 1968-ban). Nem tudományos, hanem inkább módszertani alaposságával tűnik ki az első korszakban VARGA ZSIGMOND, aki először a századelőn jelentkezett (Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez. Kolozsvár, 1913. Kézirat), majd hosszú előkészület után újból megszólalt az „Ötezer év távlatából” (Debrecen, 1942.) című, sokak által ismert munkájával. A XX. század sumér—magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészkedőinek javára írható (különösen jellemző ez VARGA ZSIGMONDra), hogy nem vetik el általában a finnugor nyelvtudomány eredményeit, hanem beépítik ezt vizsgáldásaikba.

A sumér—magyar nyelvrokonítás első korszaka már csak kuriózum volt, vagyis a perifériára (és egyes újsághírekre) szorult, pedig — s ezt nem érdektelen hangsúlyozni — a finnugor nyelvrokonság kutatásának helyzete úgy az 1925—1945-ös években — anyagi gondok és kormányzati érdektelenség miatt — nem volt éppen felhőtlen. Mindamellert az

ember azt gondolhatná, hogy VARGA ZSIGMONDDal elsorvadt a sumér—magyar nyelvrokítás, hiszen az illetékes tudományos világ már rég kihirdette az ítéletet: a sumér nyelv semmilyen mai élő nyelvvel nem hozható kapcsolatba.

Mégis — bármilyen meglepetés volt ez a kezdetekkor — bekövetkezett a sumér—magyar nyelvrokítás második korszaka úgy az 1950-es évektől kezdve olyan magyar értelmiségiek részéről, akik a nagy világegés után külföldre kényszerültek távozni, elsősorban politikai okokból. Így több kontinensen amolyan központok alakultak ki (pl. Buenos Aires), ahol még ma is folyik ez a fajta rokitás.

Elvileg erről az ún. második korszakról nem sok újat lehet mondani, hiszen itthon is (de külföldön is) többen is kemény bírálatot gyakoroltak, így pl. PAPP LÁSZLÓ (A sumér—magyar kérdés: Nyr. 1970: 280—91: VARGA ZSIGMOND, BOBULA IDA, PADÁNYI VIKTOR, BADINY JÓŠ FERENC, NAGY SÁNDOR, SCHEDEL ANDOR bírálat). BÁRCZI GÉZA (A sumir—magyar nyelvrokítás kérdése: Nyelvünk és Kultúránk 1974. szept., 16. sz. 28—35) fő kifogása az, hogy mai nyelvi alakokat vetnek össze sumér szavakkal, továbbá a nyelvújítás során mesterségesen alkotott magyar szavakat is hasonlítanak. KOMORÓCZY GÉZÁÉ (Sumer és magyar? Bp., 1976.) talán a legalaposabb bírálat. PUSZTAY JÁNOS (Az „ugor—török” háború után. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből. Bp., 1977.) véleményének summázata: a sumér—magyar nyelvrokítás hívei nem ismerik a sumér nyelv grammatikáját, megelégszenek a szókészleti „egyezések” bemutatásával. ERDÉLYI ISTVÁN (Sumér-rokítás? Bp., 1989.) szerint népünk eredetének erőltetett bizonyítása ellensúlyozni próbálja a más népek felőli nacionalista lebecsülést. Az említetteken kívül mások is hallatták bíráló szavukat, pl. HAJDÚ PÉTER, GULYA JÁNOS, SZABÓ T. ATTILA, BARTHA ANTAL és mások. A bírálatok mindegyike az utóbbi 25 évben más-más sajátos vonást emelt ki e nyelvrokítási irányzatból, így összességükben többé-kevésbé kerek egészet tesznek ki.

Helyikélmésként s pusztán csak amolyan reprezentatív mintavételként mindössze néhány névről teszünk említést; azokról tudniillik, akik határainkon túl a sumér—magyar nyelvrokítás hívei, s nem említjük azokat a szintén külföldön élő magyar őstörténet- és nyelvkatatókat, akik maguk is elítélik a sumér—magyar nyelvhasználat „új hullámát”. Általánosságban megjegyezhető, hogy az ún. „új hullám”-hoz sorolhatók többsége elfogadja a finnugor nyelvi származást is, de ezt összekapcsolja (legalábbis megkísérli) a végső láncszemmel, a sumér nyelvi eredettel. Nem kevesen vannak persze olyanok, akik mereven elutasítják a finnugor nyelvrokítást, amit egyfajta káros, lélekromboló, honvesztő metélynak tekintenek.

Úgy tudjuk, hogy az ún. második korszak most már helyenként (de gyakran intenzíven) militánsnak mondható nyitánya BOBULA IDA nevéhez fűződik, aki a „Sumerian Affiliations. A Plea for Reconsideration” (Washington, 1951.) című munkájával egyfajta „perújrafelvételt” kívánt kezdeményezni a sumér—magyar nyelvhasználat ügyében. Kemény bírálat érte még külföldön élő hazánkfiat, LOTZ JÁNOS részéről is. BOBULA IDA azonban nem rettent vissza, s tovább folytatta munkásságát: „A sumér—magyar rokítás kérdése” (Buenos Aires, 1961.), majd „Kétezer magyar név sumér eredete” (Montreal, 1970.). Ez utóbbi kis könyvében kijelenti, hogy „A sumér szójegyzékekből olyan tömegben kerülnek elő magyar szavakkal világos rokításban lévő szótövek, hogy a véletlen egyezések gondolatát el kell vetnünk” (i. m. 7). Ha azonban névelemzéseit áttekintjük, csodálkozunk kezdetlegességükön. Nem tagadja ugyan a finnugor nyelvrokítást, viszont úgy véli, hogy e rokítás csak része a teljes igazságnak.

FOYTA ISTVÁN (Honnan származunk, mit adtunk a világnak, kik a rokonaink? Buenos Aires, 1961.) valamelyest „objektívebben” vallja a sumér—magyar nyelvrokonságot, hiszen pálcát tör az olyan fantasztaák fölött, mint CSICSÁKY JENŐ, ZAJTHY FERENC, s tagadja az etruszk—magyar nyelvrokonság létezését, amit még 1922-ben BARÁTHOSI BALOGH BENEDEK hirdetett. Viszont FOYTA feltételezi a magyar—török faji rokonságot is.

CSÖKE ISTVÁN ellenben a militánsabb rétegét képviseli a sumér—magyar nyelvrokonságnak, s végletesen „leszámol” a finnugor nyelvtudománnyal (Három tanulmány. Eberstein, 1977.). A legmegdöbbentőbb az, hogy az ósláv nyelvet a sumér—magyar nyelvvel azonosítja: „Az óslávnak mondott nyelv éppen olyan »leromlott« alakja a magyar nyelvnek, mint a francia a latinnak, vagy az angol a germánnak. Ez a valóság és semmi más...” (i. m. 129).

Külön színfolt NOVOTNY ELEMÉR (Sumir nyelv — magyar nyelv. Buenos Aires, 1978.), aki ugyan kétségtelennek tartja a finnugor nyelvrokonságot, de ezt csak külső érintkezés folyományának tekinti. Szerinte — s ez majd később is visszhangzik — a Kárpát-medencében a történelmi idők kezdetétől fogva mindig is sumér etnikumú népek laktak, és csak a magyar nemzet őrizte meg s fejlesztette tovább ősi sumér nyelvét (i. m. 32).

A romániai magyar irodalomban is megjelent a sumér—magyar nyelv- és néperedet kérdése, a jeles író és költő, SZÖCS ISTVÁN tollából (Antiszumir álláspontok kritikája. Kolozsvár. Kézirat. Eredeti címe: „Déliabáb”. Garfield. N.Y. USA. 1984.). SZÖCS hevesen fordul ZSIRAI, s nem kevésbé KOMORÓCZY bírálata ellen. Nézete szerint a magyar ősnép valamely kivándorolt, eltörökösödött és elszeméltasodott ága alakulhatott át sumér etnikummá úgy öt-hatezer évvel ezelőtt. Álláspontja szerint a sumérkutatók igenis időszerű feladat, szemben KOMORÓCZY elvakult bírálatával.

Hogy a külföldön élő egyes „hobby-nyelvészek” mennyire nem ismerik és veszik figyelembe egymás sumér—magyar szófejtéseit, arra jellemző HALLAY ISTVÁN (Őseink neve az újabb nyelvészeti kutatások figyelembevételével. Toronto, 1986.), aki NOVOTNY ELEMÉR néhány szófejtését egészen másként értelmezi (részletekbe most nem bocsátkozhatunk ennek bizonyítására).

A sumér—magyar nép- és nyelvrokonság történetének — úgy tűnik — még nincs vége. Talán azért, mert még nem született egzak, végleges tudományos magyarázat a több-ezer éves erdélyi, Alsótátraiak Tordos (Tărtăria) rejtélyes, a sumér ékírásra emlékeztető leletekre? Mindenesetre ezt a leletegyüttést egyik döntő „adu”-nak tekinti BADINY JÓSEF FERENC, akinek a XX. század végén jelent meg immár nem Buenos Airesben, hanem Budapesten az „Igaz történelmünk vezérfonala Árpádig” (Orient Press Kft., 1996.) című — újkori legendát teremtő — könyve. Úgy tűnik, a XIX. század közepén a külföldről eldobott „nehéz kő” még mindig repül, nem állt meg.

Kétségtelen, hogy Badiny legújabb könyve nem a szokványos sumér—magyar nyelvhasználat, több benne a néperedet-elemzés. Nehéz idézetekben pontosan kimutatni mondanivalójának (bizony, nem eléggé kristálytiszt) lényegét, de az olvasóban az az összbemélyedés alakul ki, hogy az általa ábrázolt, felsorolt mesészerű történelmi viszonylathálózatban a magyar nép játssza a domináns szerepet. Szívesebben használja a *sumér* megnevezés helyett a *Mah-gar*-t, nem mintha ez valamilyen etnikai törésvonalat jelentene nála a sumér és a magyar nép között. Szerinte természetesen szkíták, hunok, szabiok is a magyarok ősei, s különböző rejtélyes, áttételes sejtéseken át Jézust is sumér-magyarra teszi, erősen kárhoztatva a judai-kereszténységet. Felhívja a figyelmünket arra, hogy — bármilyen hihetetlen is — a Gilgames eposz a magyar őstörténet egy részlete (i. m. 172). Sumér—magyar („Mah-gar”) szóegyeztetéseibe most nem mélyedhetünk el. Nem minő-

síthető elmélete sem, mert végső elemzésben valójában nem tartalmi kérdésről van szó, hanem egy mélyen rejlő pszichológiai búvópatakról, arról tudniillik, hogy még ma is van igény ilyen jellegű elméletekre. Ez a végső, szavakba nem öntött, rejtett üzenete BADINY JÓŠ könyvének. Azt viszont szavakba önti, hogy végtelenül nem ért egyet a finnugor nyelvrokonsággal. Mindez akkor kap nyilvánosságot, amikor a finnugor nyelvtudomány eddig nem tapasztalt fejlődést mutat fel.

9. Végezetül talán levonhatunk néhány tanulságot. Mindenekelőtt azt, hogy ma már felesleges további vitákba bocsátkozni a sumér—magyar nyelvrokonítás terén. Ezt már — mint jeleztük — többen is megtették, láthatóan nem sok eredménnyel. A vita egyébként sem volt „inter pares”, nem is lehetett az.

A nyelvhasználat ügyében jelenleg fontosabbnak látszik a nyelvek monogenezise vagy poligenezise körüli vita (amit különben nem így fogalmaznak meg, de ez a rejtett lényege). Ha ugyanis például az uráli (vagy finnugor) alapnyelv feltételezett kialakulásának korához — képzeletben — hozzáadunk tízezer (vagy, mondjuk, ötven- vagy százezer) évet, akkor máris a nyelvtudomány ajtaján kopogtat például a paleoszibériai (vagy egyes észak-amerikai indián) nyelvek vonulata, amit MAX MÜLLER „turáni”-nak nevezne. Nem is olyan régen PUSZTAY JÁNOS (hogy csak hazai kutatókra hivatkozzunk) areális ernyő alatt sorol fel olyan szerkezetileg rokon nyelveket, mint a jukagir, ket, csukcs, korjak, itelmen, aleut, eszkimó, aljutor, giljak, egyes észak-amerikai indián nyelvek (dakota, ojibwa) és „tágabb értelemben” a japán, egyes pápua nyelvek stb. PUSZTAY persze óvatos: elkerüli a genetikai rokonság említését, viszont kijelenti: „Nyilvánvaló, hogy ezek az egyezések nem tekinthetők a véletlen művének.” Kimondja azt is, hogy vannak egyezések az uráli és altaji, az uráli és az indoeurópai nyelvcsalád között (Areális nyelvi kapcsolatok Szibériában. In: BALÁZS JÁNOS szerk., Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 295—335). Egyébként HAJDÚ PÉTER sem idegenkedik az uráli nyelvcsalád nagyfokú kiterjesztésétől: jókora időtávtatban kapcsolatot lát az uráli—jukagir, uráli—eszkimó, uráli—csukcs (kamcsadál) nyelvek között. (Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, 4. kiad. Bp., 1988. 90—1). Az utóbbi időben hatalmas méretűre duzzadtak az univerzálé-kutatások s nyomukban a nyelvcsaládok bővítése vagy gyakran szűkítése (vö. pl. J. H. GREENBERG, C. A. FERGUSON, E. A. MORAVCSIK eds., *Universals of Human Language*. Stanford University Press, 1978.). A manapság divatosá vált afrikai Ádám és Éva nyelvéhez még a legamatőrebb nyelvész is eljuthat, ha nem restell félmillió, egymillió (vagy ki tudja, még mennyi) évet az emberi nyelv(ek) keletkezésének oltárára helyezni. A képzeletnek végül is nincs határa. RÓNA-TAS ANDRÁS azonban felemeli a szavát már az uráli nyelvek szertelen kiszélesítése ellen is, mert az ilyesféle irányzatok „a józan ész szerint is kizárják egymást” (A nyelvrokonság. Gondolat, Bp., 1978. 455). A nyelv kutatók többsége titokban, gondosan álcázva a gyanút, a monogenezisben hisz, holott a poligenezisnek éppúgy meglehet a valószínűsége, hiszen az ember nyelvi ösztönnel merült fel az idők kifürkészhetetlen mélységeiből és misztériumából (vö. pl. STEVEN PINKER, *The Language Instinct*. New York, 1994.).

Triviális megjegyzés, hogy sokszor ragaszkodtunk olyan nyelvhasználati nézetekhez, amelyeket már rég meghaladtott a nyelvtudomány. Viszont semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy aligha van a magyarral olyan — tévesen — összehasonlítható nyelv, amelynek összevetése kifejezetten honi talajból sarjadt volna ki; valamennyi, a nem finnugor körbe eső nyelv magyarral vélt rokonsága igazolhatóan külhoni eredetű, sőt a magyar és a finnségi nyelvek egybetarto-

zása felfedezésének kezdeményei is a külhoni talajból sarjadtak ki SAJNOVICS és GYARMATHI úttörő szerepe mellett. Persze végletes balgaság volna nyelvhasználati melléfogásainkért a Nyugatot kárhóztatni. Elsősorban történelmünket „marasztalhatjuk el”, a kezdetek végzetes gazdasági-politikai elmaradott mivoltát, amit századokon át nem voltunk képesek behozni; a traumatikus történelmi élmények sorozatát Mohácsról Trianonon át 1956-ig, amit pszichikailag nem tudunk kellően feldolgozni. Mindezek nagymértékben — éspedig sokszor negatívan — tükröződtek nyelvi identitászavarainkban. Hangsúlyoznunk kell, hogy csak a (nem finnugor irányzatú) nyelvhasználat terén tapasztalt, régről áthagyományozódott elmaradásunkról szoltunk; annak általános, a történelmünkbe épült okairól. Semmiképpen sem kérdőjelezhetjük meg más téren elért eredményeinket, szellemi életünk és felkészültségünk teljesen korszerű mivoltát a világ tudományos életében. Egyáltalán nem vagyunk tétova, barbár „keleti” idegenek Európa fényes vásárában.

Meg kell mondani: rejtély, hogy egyes régebbi és jelenlegi nyelveredet-kutatóinknak miért tetszik jobban a munda, maori, pápua, tupi-karib stb. nyelvrokonság, mint — mondjuk — a finn. Nincs és nem is lehet ésszerű magyarázat, hacsak nem számolunk valami sajátos mélypszichológiai tényezővel. A csakazértis magatartás feltételezése valószínűleg nem a legmélyebb analízis. A sumér—magyar rokonítást, noha nem lehet bizonyítani, de legalább meg lehet érteni, hiszen „presztízszyereséggel” jár(na). A legújabb korszakát ennek az irányzatnak elsősorban és mindenekfelett politikai háttérű okokkal (kényszerű emigráció, lelki elesettség, elnyomottság indirekt érzése, a honi élmények traumatikus átélése, feldolgozása, a magyar lét túldimenzionálása többféle módon stb.) lehet leginkább megközelíteni, ahogy FOYTA ISTVÁN is írja: „Úgy tűnik fel, mintha nagy elesettségünkben magunk felé fordulnánk, vigaszt, erőt és reményt merítve többezer éves múltunkból” (i. m. 3). Az okok, az eredők sajátos magyar lelki szindrómát sejtetnek, amely az elmúlt századokban is megragadható volt, de betört a jelenbe, sőt halmozódik is. Ennek részletezésétől most el kell tekintenünk, viszont szükséges egy olyan közhelyszerűnek tűnő, de igaz következtetést levonni, miszerint a tudomány nem az ábrándokat, hanem az igazolható eredményeket vési fel a maradandóság köztábláira. Azonban a tudomány — így természetesen a nyelvtudomány (s ezen belül a nyelvhasználat) is — nem lehet megmerevedett dogma, kiváltképpen tabu, hanem állandóan fejlődő, rendszereződő ismerethalmaz; a kutatás szabadsága több új, akár meglepő, egymásnak ellentmondó nézeteket, elméleteket is felszínre hozhat, s csak a jövő dönti majd el, hogy a fejlődés valamely szakaszában melyik bizonyul időtállóknak.

HEGEDÜS JÓZSEF

Hátrahagyott szófejtések*

menten és **folyton**. Ez a két határozószónk felépítés szempontjából, valamint véleményem szerint keletkezésére nézve is közeli rokon. Szótörténeti szempontból azonban nagy különbség van köztük. A *menten* adatai sokkal korábban kezdődnek és sokkal gyakoribbak. Ezért a fejtegetést ezek bemutatásával kezdem és a *folyton*-ra inkább csak mint analógiára utalok.

---

* L. MNy. 1998: 270—6.

Mindaz, amit a TESz. a *menten* határozószóról mond, tökéletesen igaz. Jelentése 'sofort, sogleich', magyarul 'mindjárt, azonnal, rögtön'; alakját tekintve *-t* képzős ige-névnek *-n* módhatározóraggal ellátott formája. Hogy ezen egyszerű igazságon túl a szóval mégis foglalkozom, annak oka az, hogy eredetének körülményeit szeretném megvilágítani. Véleményem szerint ugyanis a *menten* mint határozószó a *menten-megy* típusú igen régi kapcsolatból önállósult. Az ilyen ikerítések tulajdonképpen fokozó értelműek voltak. A *nőttön-nő, verten-ver* annyit jelentett, hogy 'nagyon nő, nagyon ver'. Így a *ver* igenek más alakú, de azonos funkciójú ikerítése is van: „engemet *verest vernek*” (JókK. 154), ez a latin *me cruentem verberant* kifejezést fordítja. Feladatom tehát lényegében az, hogy bemutassam, miként válhatott a *menten-megy* első tagjában rejlő fokozó értelem időhatározóvá.

Magával az ikerítő típussal már régebben többen foglalkoztak, utoljára tudtommal KELEMEN JÓZSEF (A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről: Pais-Eml. 145—50), aki a korábbi vizsgálatok felhasználásával, de lényegében a maga terjedelmes anyaggyűjtése alapján fontos következtetéseket vont le. Véleménye szerint a típus népnyelvi eredetű és elterjedtségéből következően régi, kódexeinkben azonban nem szerepel. Első adatai a késői kódexekkel egykorú szövegekből valók: *jöttön-jő* 1526-ból, *rabolton-rabol* 1537-ből, *menten-megy* 1539-ből. Használata leggyakoribb a XVI. és XVII. században, a XVIII. században kezd visszaszorulni, helyét más kifejező típusok foglalják el, mint például *várton-vár* helyett *várva-vár*. KELEMEN nagyon is gazdag anyagát főlegesen volna a magam eléggé számos anyagából gyarapítani. A régiek közül egyetlen 1530-ból való *szöktön-szökik* adatot iktatok ide, amely az eddig ismertek közt a második legkorábbi: „en az nepeth semykepen meg nem tharthathom, merth *zwkthwnk* [!] *zwknek* mert el yethek [= el-ijedtek]” (MNY. 1941: 279). A későiek közül Arany példája: „Ahogy közeledtek, *nőttön nőtt* a láрма” (Arany 3: 25). Ez itt talán már régies színezetű stíluseselem.

Visszatérve a *menten-megy* típusra, ennek néhány olyan példáját találtam, amelyek jól szemléltetik a *menten* tag funkcióváltását és önállósulását. E példákban a közlési előzmény olyan, hogy a menésnek minél előbb meg kell valósulnia, a *menten* tehát nemcsak a cselekvés fokozását fejezi ki, hanem egyúttal közvetlen, sietős csatlakozását a megelőző cselekvéshez. Ezt a szoros kapcsolatot határozószók vagy kötőszók is jelezhetik. Így 1568: „En *Imar* Isten Akaratyabul *menten megywk*” (MNY. 1960: 262; a közlő hosszabb szövegrészt nem idéz); 1575 (Vak Bélát a pártütő Sámson szidalmakkal akarja harcra ingerelni): „Mikoron Samson ecképpen szidalmazna à Királyt, Rea támadánac az wrac: De ő *mindíárt* lórá szalladuán, *menten méne*” (HeltChron. 48v); 1577 (Balassi Bálint kétszáz aranyat kér vissza egy adósától): „kérém, hogy ő kegyelme küldje meg, mert *csak azt várom, s menten megyek* császárhoz ő felségéhez” (Balassi 1: 309); 1577 (Eurialus és Lukrécia széphistóriájában Pandalus feljánlja Menelausnak, hogy számára Eurialustól egy poroszka lovat kér kölcsön): „Hogyha parancsolod, én magam elmegyek, / mintha kérném magamnak. / Monda Menelaus: *Akarom, ha elmégv. / Pandalus menten méne.*” (RMKT. 16. sz. 9: 447.) 1589 k. (Balassi a Szép magyar komédiában): „Julia, ha csak reá tekéntek is, *ottan* elfordítja fejét és eltekeredvén előlem *menten megyen* másfelé” (1: 286); 1590 k. (Árgirus királyfi az egyszemű „nagy ember” barlangjában találkozik a sánta emberrel, akit az óriás a fiú mellé rendel kísérőnek. A sánta szabadkozására): „A nagy ember mondá: »Hallod, mit beszélek: *Menten menj, ne várjad többé*, hogy küldjelek!«” (BalB. és 16. SzK. 2: 986). 1595 után nem sokkal: „Borbély Györgynek Őrunk levelet küldé, / Postának parancsol hogy *menten menne*, / Semmi helyen *késedelmet ne tenne.*” (RMKT. 17. sz. 1: 60.) 1617: „*Mihent* érzed terhedet, *menten meny* az orvoshoz” (NySz. Lép: PTük.); „*késedelem nélkül* megtérvén *menten ment* által a Dunán való hidon” (NySz. TudTár. 1839: 316); 1716: „bé menvén Jóczikné az házban, *menten*

mindgjárt ment az fatens ágja fejéhez” (Boszper. 1: 173). Az utolsó példában különösen jellemző, hogy a *menten* és *mindgjárt* együtt szerepel, de azért még a kifejezés második tagja, a *ment* is jelen van.

Az idézett példákon kívül a *menten-megy* igen gyakran szerepel a régi szövegekben, de ezek az előfordulások csak a cselekvés intenzitását fejezik ki, és nem kapcsolódhatnak egy megelőző indítékhoz. Azért ezeket nem sorolom föl. Figyelemre méltó viszont, hogy az önállósult *menten*, már mint időhatározó, a legelső példájában (1552) az ugyancsak mozgást jelentő *oszlik* igével áll: „*myhelth* ky thelyk az hawok, *menthen ozolnak*” (TESz.). A *menten* önállósulása valamivel korábbi adatolható ugyan, mint a legrégebbi új funkciójú, ’azonnal’ jelentésű ikerített példa (1568), ennek ellenére nyugodtan feltehető, hogy az ikerítés szokása és az időképzet megjelenése a *menten-megy* esetében a középkorba nyúlik vissza. Kódexirodalmunk lényegében fordítási irodalom volt, s mivel a latinban ilyen minta nem létezett, írásos rögzítése természetesen módon csak az eredeti magyar fogalmazványokban, s itt is a bizalmasabb természetű vagy érzelmileg jobban színezett szövegekben kezdett jelentkezni.

A *menten* mellett érdemes volna a *folyton* határozószó történetét is nyomozni. Meggyőződésem szerint ez is a *folyton-foly* kifejezésből önállósult, adatai azonban sokkal később jelentkeznek, és sokkal ritkábbak, mint a *menten-megy* esetében. KELEMEN JÓZSEF (i. m. 148) az első adatot Pázmánytól (1636) idézi, bár *folyton-folyó* már van Molnár Albert szótárában (1604; 1621: NySz.). További adatai XVIII. századból, Faludin keresztül főleg a századvég íróitól valók. Az önállósult *folyton*-ra az első példát a TESz. 1786-ból idézi. A feladat itt is az lenne, hogy a lelőhelyek felkutatásával a kifejezést megfelelő hosszabb szövegösszefüggésben tudjuk bemutatni. Erre azonban most nem vállalkozhattam.

minta. A TESz. részletesen levezeti, hogy a magyar *minta* a lapp *mynta* ’érme’ és a magyar *mint a* ... kapcsolat összecsengéséből Sajnovics Demonstratiojában hogyan vált tévesen ősi örökséggé, és hogyan jutott innen a nyelvújítók révén az elfogadott új szavak közé. A félreértés alapja a lapp szó helytelen értelmezése volt. Ez a *mynta* ugyanis végső soron azonos a német *Münze* ’érme’ szóval, ez pedig a latin *moneta*-ból származik. A latin szót minden germán nyelv átvette, és az ó-északiban (Altnordisch) alakja *mynt* volt (KLUGE²¹ *Münze* alatt). A lappoknál norvég jövevéyszó.

A magyarban a *minta* Sajnovics Demonstratiojából a nyelvújítók útján vált általánosan elfogadott, a német *Form* és *Muster* fordítására alkalmas szóvá. Ennek az általánossá válásnak azonban a talaja elő lehetett készítve, és Sajnovicsnak talán nem is véletlenül juthatott eszébe a *mint a*... kapcsolat. Bethlen Katának egyik 1755-ben kelt levelében papucs vásárlásról van szó, amelyhez ő egy fél régi papucsot küldött, „hogy se hosszasága, se nagysága különben ne légyen, hanem csak *minta* volt; csakhogy a sarka egy kevésbé magasabbcskán légyen” (BethK. 480). A közlő összeírva adja a két szót, de ez bizonyára még nem lehet a *minta* főnév, hanem csak a *mint a*... mutató névmásos kapcsolat. Az ilyen régebbi kapcsolat azonban elősegíthette Sajnovics leleményének elterjedését.

ön ’saját’, **ün** ’rabszolga’. Ki a szabad, ki a rab? Röviden válaszolva: szabad az, aki a maga ura, aki nem függ mástól; rab az, aki másnak a tulajdona, és mint ilyen másnak szolgál. Ezt az általános megállapítást legjobban a szláv *svoboda* ’szabad’ ragozhatatlan melléknév és a *svoboda* ’szabadság’ főnév szemlélteti. Mindkettőnek kezdő *svo-* eleme azonos a *svojb* ’saját’ visszaható birtokos névmásban levő *svo-* elemmel. Ez pedig rokonságban van az ugyancsak visszaható acc. *sebe* személyes névmással. (SAD.—AITZ., Hwb. 314, 933. sz. és 298, 786. sz.)

A magyarban az *ün*, *ön* 'saját' az *ő* személyes névmásból „-n névmásképzővel” alakult, majd ennek ismétlésével lettek az *önön* és másodlagos nyúlással az *önnön* típusú alakok (TESz. *ön*¹).

Számunkra a jelentésfejlődés legfontosabb mozzanata az volt, hogy a sok *ön maga*, *ön szíve*, *ön jonha*, *ön kára*, *ön benne*, *ön köztök* és főleg az *ön tulajdon* kapcsolatban az *ön* kialakította a 'tulajdon, saját; proprius, eigen' melléknévi jelentést, és ez alkalmilag főnevesülhetett. Erre már a Müncheni-kódexben vannak példák: „kinèc a iuhoc nē *tulaidon onne*” (Ján. 10, 12; lat.: cuius non sunt oves *propriae*); „*Tulaidon onnebè* iotъ *onnèi* qtèt nē fogattac” (Ján. 1, 11; lat.: in *propria* venit, et *sui* eum non receperunt).

Az *ün*, *ön* állandósult főnevesülésének példája az *ün* 'rabszolga'. Ennek tárgyi alapja az, hogy a rabszolga nem a maga ura, hanem másnak a tulajdona, sajátja azaz *üne*, *öne*. A régi nyelvben nem egy adatot lehet találni arra, hogy a rabot valaki tulajdonának, sajátjának nevezi, a *tulajdon rab*, *saját rab* állandósult kifejezés volt, és átvitt értelemben a költészetbe is bevonult. Így Balassinál: „Rajtam szabad vagy te, én édes szerelmem, valamit mivelendesz, / Mert azt így látod, hogy vagyok te *rabod*, ha szintén megölen-desz.” Majd ugyanebben a versben: „Csak ezen könyörgök, hogy engem tarts *tulajdon rabodnak*.” (Balassi 1: 35—6.)

Más költői példa a XVII. századból: (Az unicornis a vörös színt nem szenvedí, a vörös ruhás vadászt megtámadja, s ha ez fa mögé áll:) „Ez oktan állat fában üti szarvát, / Kinél fogva reked, s elveszti hatalmát, / Megh foghattja vadász mint *tulajdon rabiát*, / El töltheti raita minden akorattiát.” (RMKT. 17. sz. 10: 482.)

Hasonló példák a *saját*-tal: 1588 (Jobbágyok panaszkodnak, hogy a sok ostoradó miatt nem tudnak rendesen fizetni a fejedelemnek): „kinek *saiati* vagiwnk es igazan bir minkett” (MNY. 1950: 273). Ismét a költői nyelvből: „Örök *rabul* aianlom fejemet, / Czak ugi tarcz engem, mint *saiatodat*.” (RMKT. 17. sz. 3: 548.)

Az *ín*, *ün* 'rabszolga' alapszóra a NySz. csak nagyon kevés adatot idéz, sokkal gazdagabb az *énség*, *önség*, *ünség* példatára. Kiegészítésül az Apor-kódexből idézhető két példa, amelyek közül a második kulcsfontosságú lesz a bizonyításban. Az első példa a másoló tévesztésének esett áldozatul. Ps. 118, 122: „Suscipe *servum* tuum in bonum : fogaggad te *igedet* ioban” (AporK. 137). Ez nyilvánvaló rontás *inedet* helyett, amit a latin *servus* igazol. A másik Ps. 104, 17: „Misit ante eos virum : in *servum* venundatus est Joseph; Erezte ferfiat q elöftök [,] *vnql* el aroltatek Joseph.” (AporK. 112.) Ennek az adatnak jelentőségéről alább bővebben.

Az *ínség*, *önség*, *ünség* eredeti jelentése 'rabság, szolgaság, szolgálat', csak később fejlődött ki ebből a 'nyomorúság, szerencsétlenség' és más hasonló jelentés. Ez annyira közismert, hogy az eredeti jelentésre elég csak egy példát idézni. (Mária meglátogatja Erzsébetet): „Ime azért mykeppen mene alazatosson az nagyob az kyssebhez, az azzon az zolgalohoz. menyorzagnak kyralne azzonya az *evnsegbely zolgalo leanhoz*” (CornK. 157r; regina caeli et terrae ad *ancillam*).

Az eddig tárgyalt magyar fejlődéssel nagyon szoros rokonságot mutat a német *eigen* 'saját' melléknév. Ennek a középfelnémetben egyik jelentése a *frei*-nek ellentéte: 'hörig, leibeigen'. Összetételekben: *eigen-diu*, *eigen dierne* 'leibeigene Magd'; *eigen-kneht*, *eigenschalc* 'leibeigener Knecht', *eigen-man* 'Dienstmann, Höriger'; *eigen-wip* 'Leibeigene'. Az *eigenschaft* származéknak egyik jelentése 'Leibeigenschaft'. (Az adatokra vö. LEXER, Twb.³⁴.) A DiefNG.-ban *seruus* alatt: *eyn eghen knecht*.

Vannak azonban az *eigen*-nek olyan régi adatai, amelyekben magában is jelentése 'szolga'. Így Diefenbachnál *lito* alatt: (latin értelmezés: proprius seruus, német: *eygener*, két forrásból idézve). Emellett: *eygen man*, *egen man*; *aigner knecht*. Egy 1477-ben másolt zsoldárfordításban a fentebb idézett Ps. 104, 17: „in *servum* venundatus est Joseph”

megfelelője: „ze *aigen* ward ioseph verkaufft” (a bécsi Österreichische National Bibliothek 3079 jelzetű kézírata 108v). Ugyanez a hely egy másik zsolnárkönyvben kissé rontva: „zewgen wurd Joseph v(er)chaufft” (a müncheni Baierische Staatsbibliothek cgm 363 jelzetű kézírata 93v). Ez a *ze aigen*, ill. *zewgen* nemcsak értelemben, hanem szöveg helyben is pontos megfelelője az Apok. fentebb idézett „vñql el aroltatek Joseph” mondatának. Az egybeesés nem véletlen. A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonságát vizsgáló dolgozatomban részletesen kimutatom, hogy a magyar fordítók a latin szöveg mellett német és cseh fordításokat is figyelembe vettek. Így az említett német kódexek valamelyik korábbi változatában találhatták e zsolnárszövegnek ilyen megoldását.

Az elmondottakból nem kell feltétlenül arra következtetni, hogy a magyar fejlődés a német *eigen* hatására ment végbe. Azt azonban a német párhuzam eléggé bizonyítja, hogy a magyar névmási *ön* és 'rabszolgá' *ün* eredetileg ugyanaz a szó volt.

ötlet. E szavunkat HORGER ANTAL (MSzav. 160, *szembeötlő* alatt) lényegében megmagyarázza. Én a jelentésfejlődés állomásait szeretném bővebben bemutatni. A Nyelvtörténeti Szótár az *önt* és *ötlík* igét még külön tárgyalja mint egymástól független szavakat. Ma már tudjuk, hogy a két ige azonos töből származik. Az *öt*, *önt* alapjelentése 'gießen' volt, az *ötlík*-é pedig 'fließen, sich ergießen'. A következő sorokban azt szeretném bemutatni, hogy az eredetileg teljesen az érzéki területre tartozó ige nek milyen fokozatokon keresztül lett egy teljesen elvont jelentésű származéka.

A jelentésfejlődés lépcsői a következők lesznek: Kezdetben mindkét ige folyadékkal kapcsolatban szerepel. Következő fokozatként az igeék jelentésköre bővül, folyadékokon kívül más terjedő anyagokra is vonatkozhat, és mindkettő mellett alany vagy tárgy elvont jelentésű főnév is lehet. Ismét újabb fokozatként az *ötlík* elszakad az *öt*, *önt* igétől, és jelentése 'felbukkan, feltűnik, megjelenik' vagy hasonló lesz. Az elvont síkon pedig megszűnik kapcsolata az érzelmi körrel, jelentése az értelmi körre korlátozódik, mint pl. *eszébe ötlött* egy mentség. Ebből a kapcsolatból tud létrejönni az *ötlet*.

Néhány példa a fokozatok szemléltetésére: Az *öt*, *önt* mellett mint tárgy lehet: *vért, vizet, (forró) szurkot, (olvasztott) ércet* stb. Ugyanígy az *ötlík* mellett mint alany lehet *vér*, ebből: a *vér ötlése, vérötlés; a bor előtletik*. Egy-egy rövid szövegpélda: „sem eueen . sem juan . hanem chak azt . menyet az fraterék kysded kalannal zayaban *evtnek* vala” (DomK. 231); „az zent sebekbelewl *ewtlewl* vyer futuala az kewfalon” (JókK. 68).

Folyadék helyett az igeék mellett a tárgy vagy alany valamilyen gáznemű anyag, mint pl.: „Jo *illattyat ki evtveen*” (NySz.); „étkeknek *szagát ki-önti*” (NySz.); „*ki öttétic* vala a lág a këmencèn” (BécsiK. 130, 47); „Torkabol keen kówes langok *ötletnek vala kywe*” (NySz.); „à tüz à földre *ötlék*” (NySz.). Ez a használat elvezet a 'szétárad, terjed, eloszlik' árnyalathoz: „т louagi ki *ötlénec*” (BécsiK. 270, 8); et *diffundetur* equites eius).

Az átvitel az elvont síkra nagyon gazdagon van képviselve mindkét igével már a kódexirodalomban. Az *önt* igével a kép az, hogy vagy az Isten (Szentlélek) *önt* valami erényt, jámbor, magasztos érzést, boldogságot stb. az ember szívébe, lelkébe, vagy az ördög a maga mesterkedésével *önt* valami gonoszságot, bánatot, kétséget stb. ugyancsak az emberbe. Az *ötlík* igével pedig az Isten akaratából vagy az ördög cselvetésével ugyanezek a pozitív és negatív érzések, tulajdonságok jutnak az ember szívébe-lelkébe, esetleg elméjébe. De nagyon gyakori az olyan példa is, amelyben valaki haragot, méltatlankodást, könyörgést, imádságot stb. *önt ki*. Néhány példa a nagyon gazdag anyagból: „Zent-segnek hatod regulaya al. zent leleknek *evtteseben*. Mert zent leleknek malaztya nekevl nem zenteltethetyk ember” (CornK. 23r; Sexta regula sanctitatis est in *gratie* Spiritus Sancti *influxione*. sine namque gratia Spiritus Sancti non habet homo sanctificari). Az ember tehát csak úgy szentelődhet meg, ha a Szentlélek a kegyelmét beléönti: „Honnan

wağon hogy az zenth leelek myath *óhletik* my zywnkbe istennek zerethethy” (NySz.); „*q* onzolattokat *q̄ttēc* vrnac” (BécsiK. 22, 14; preces suas domino *effuderunt*); „semmyne-mev lelky edesseget nem *evítez* en belem en lelkemben” (DomK. 226); „az nelew k̄y en attyam fya ellen haragnak merget *ewtewtte*” (JókK. 93; lingua quae... iracundiae venenum *effudit*); „*Q* meltatlankodatta ki *q̄ttēt*et mēt tūz” (BécsiK. 259,6; indignatio eius *effusa est ut ignis*).

A további jelentésfejlődés szempontjából nagyon fontos mozzanat, hogy az *ötlik* ige mellől elmaradhat a mozgató erő, és az érzés, gondolat stb. spontán módon jut az emberbe vagy távozik belőle: „Es olyha menyorzagbol *evtlevt* byzodalombol megerevsev-deek” (DomK. 81); „az beteg menyorzagbol *eviletet* remensegbevl . nagy syralmakra *ky evtleteek*” (DomK. 270); „vigasztalo erő érkezik és *béötlik* szivedbe” (NySz.); „*ky öleteek* ew zent orczara az nagy isteny *feenesseg*” (NySz.).

A két ige, az *önt* és *ötlik* közt a kapcsolat akkor bomlik föl, amikor az *ötlik* mellett olyan alanyok jelentkeznek, amelyekkel semmiképpen sem kapcsolható össze a 'folyik, ömlik' képze, hanem ehelyett a 'felbukkan, előáll, megjelenik' képzet lesz az uralkodó: „Valahova fordíttuk szymeinket, *előnkben óhlenek* az istennek allati” (NySz. 2: 1205, 1616-ból; *occurrunt* res creatae a deo). Így az *ötlik*, *ötlődik* nagyon alkalmassá válik arra, hogy a hirtelen beálló érzelmi és gondolati jelenségek megvalósító ígéje legyen. Pl. 1689: „Remitő sok gondok szívében *ötlődnék*” (RMKT. 17. sz. 13: 105); „erre ismét az *ötlődött* meg-háborodott bús Szívembe” (BethK. 66); „hirtelen ilyen Gondolat *ötlődék* Elmémre” (BethK. 1: 54).

A fejlődés végső állomásaként az *ötlik* már nem kapcsolódik érzelmi momentumhoz, szerepe csak látható vagy gondolati esemény megvalósítására szorítkozik. Tehát: *szembe ötlik, eszembe ötlött*. Az Értelmező Szótár az *ötlik* példáival időben Csokonaiig megy vissza, töle idézi: „Lilla is midőn *eszembe ötlik*, elhalok”. A *szívébe ötlik* kapcsolatot azonban már fel sem veszi. Ez a XVIII. század folyamán, úgy látszik, teljesen megszűnt. Csak mint jellemző példát említem, hogy Ferenczy János és a történetíró Horvát István 1802 és 1819 között folytatott levelezésében (összesen 236 levél) számos példát találtam az *eszembe ötlött* típusra (16, 31, 32, 46, 53, 61, 82, 131. lapokon), de egyet sem találtam a *szívembe ötlött* vagy hasonló típusra. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy ebben a levelezésben az ígés szerkezet gyakorisága mellett sem fordul elő az *ötlet*.

Azzal, hogy az *ötlik* szerepe teljesen leszűkült a gondolati körre, jól elő volt készítve a talaj az *ötlet* képzése számára. Ez aztán a magyarban átvehette azt a szerepet, amelyet a németben az *Einfall* játszott. Első ilyen példa 1812-ben jelentkezik (TESz.). Az *ötlet*-nek 1792-ből Szabó Dávidtól idézett 'objektum, tárgy' jelentése a fentebb idézett *előnkben ötlik* és későbbi *szembe ötlik* kapcsolat alapján keletkezhett, mert hiszen a latin *obiectum* jelentése is eredetileg valami 'elénk vetett dolog' volt.

szerdék. A NySz. két *szerdék* szócikket ad. Az egyik a *szer* származékai közé van besorolva 'partum, praeda; Erwerb, Beute' jelentéssel (3: 196). Itt szerepel az *ebül gyűjtött szerdék* közmondása is. A másik *szerdék* 'lac coagulum, oxigala, oxigalum; zusammen-geronnene Milch' jelentéssel a *szer*-től független, önálló szócikk (3: 218). A TESz., nyilván a NySz. példája után indulva, ugyancsak két külön cikkben foglalkozik a szóval, de alapján mindkét címszót a *szer*-ből származtatja.

Véleményem szerint egyrészt a két jelentés alapján két különálló szó felvétele fölösleges, mert a 'tejhaszon' jelentésű *szerdék* ugyanaz a szó, mint az „ebül gyűjtött *szerdék*”. Másrészt meg a *szerdék* nincs összefüggésben a *szer* szavunkkal. Ezeket az előrebocsátott véleményeket a következőkben részletes szótörténeti elemzéssel igyekszem igazolni.

Lássuk először, mit is jelent a közmondásban szereplő *ebül gyűjtött szerdék*. A közmondásnak különböző változatai őrződtek meg prózai és verses szövegekben. Ezek: 1565: „*Ebül gyűjtött szerdék* eből omol el” (NySz. Melius); 1592: „*Ebül gyűjtött szerdéknek*, ebül kel elvezni; Rapina rerum Cinnari.” (Decsi: Adag. 158, NySz. is); 1631: „A’ kborló ember bizony meg-szegyenül. *Roszzul gyűlt szerdékje* rosszul ismét el-dül.” (RMKT. 17. sz. 2: 17); XVII. sz. k.: „*Eb’ül gyűtetett szerdéknek*, Ebül kel veszni mindennek” (RMKT. 17. sz. 9: 328); 1669: „*Ebül gűitott szerdéknek*, ebül kel el-veszni: male parta male dilabuntur” (NySz. Czeglédi); 1670: „*Ebül gyűlt szerdéknek* s hamis keresetnek prédára kell oszlani” (NySz. Beniczki); 1696: „Omne quod male possidetur, alienum est. De male quaesitis gaudebitur tertius haeres. Magyarúl ezt teszi: *Eből gyűjtett szerdéknek* eből köll elveszni” (TörtTár. 1898: 253). 1737: „*ebül gyűlt szerdék*, ebül veszet ell” (EMSzT. 2: 542a); 1807: „Igy vész el az *ebül gyűlt szerdék*” (NySz. Gvadányi). — Végül a Vásárhelyi daloskönyvnek egy tréfás, csupa lehetetlen szókapcsolatokat teremtő versében: „Az vén aszszony borjut őriz, mind el szalazgatya Icze széna, nyaláb *szerdék*, korpa harisnya...” (RMKT. 17. sz. 3: 282; a 632. lap jegyzetében: „a »nyaláb szerdék«... ugyanolyan tréfás képalkotás, mint manapság az »egy csokor aludttej«”).

A felsorolt adatokban három döntő fontosságú szó van, amelyek szoros kapcsolatban vannak egymással. Ezek: *szerdék*, *gyűjt* (*gyűlik*) és *ebül* (*rosszul*). Ezek együttes előfordulása visszavezet bennünket abba a tárgykörbe, ahol a közmondás eredetét keressünk kell.

A *szerdék* jelentése a legrégebb adatok tanúsága szerint ’aludttej’, ’seracium’ (BesztSzj., SchlSzj., RMG.). A NySz.-ban szereplő latin *oxigala* jelentése ugyancsak ’aludttej’, DIEFENBACH-nál többek között ’species lacti’, ’suermilch’. Annak ellenére, hogy a későbbiekben lesz példa arra, hogy a szerdékot küszöbön szétvagdalják, jelentése mégis folyadék. Erre utal a következő két régi példa is: 1580—1600 között: „Im egj *kalant* kültem... egjel *szerdiket* uele” (MNY. 1956: 499); 1627: „Estve marat léből vagy sovány *szerdékből* nagy hamar zupont öntnek” (RMKT. 17. sz. 8: 303).

Később a *szerdék* gyakori szereplője a boszorkányperek jegyzőkönyvének. Ezekből is az ’aludttej’ jelentés tűnik ki. 1711: „...egy fazék *szerdék*et keszkenyőben kötve, mellyet le tett a földre ... az alatt a fazék *szerdék* eltűnt s el ragattatott” (Boszper. 1: 488). 1730: „a fájós kezét csak *szeridékkal* kösse be meg gyógyul” (Boszper. 1: 234); 1756: „...a külső küszöbre *Szerdék*et tegyen, vagy tölcsön a tejes fazékból, elsőbenis keresztet vágván rajta, az után vagdallya öszve, kit vagdálván a Fatens, elég el locsogott sejjel de a meg maradott *Szerdék* ugyancsak téj formába meg maradott” (Boszper. 1: 313); 1756: „Vegyen kjend három kalán *Szerdék*et ... tiszta vérré vált az *Szerdék*” (Boszper. 1: 312).

A közmondásban szereplő eredeti ige a *gyűjt*, ezt később váltotta fel a *gyűlik*. A *gyűjt* a tej feldolgozásának egyik ősi szakszava. Erre mutat a tréfás verssor 1679 tájáról: „bolha *vajat gyűjthe*” (RMKT. 17. sz. 11: 378) és a már 1546-ból adatolt *gyűjtemény* mint a turo és vaj összefoglaló elnevezése: „az *gwtemynt* az az *themle twrokat* es *Az wayat* három rysre ossaak” (MNY. 39: 155). A *gyűjt* ige ilyen használatban, *vaj*, *tejfel*, *szerdék* főnevekkel, nagyon sokszor előfordul a boszorkányperek jegyzőkönyveiben is. Így 1714 (Simontornya): „az bába Asszony az Fatens házához menván *vajat* kért tüle mondván az Fatens nincs mert én nem tudok *gyűjteni*, arra az Bába asszony totul monda az Fatensnek, itt kereskednél ha *vajat* akarsz *gyűjteni*, az Fatens mondván én nem tudom mit mondasz mivel nem tudok totul, azonban maggarulis megh mondotta, hogy ha *vajat* akarsz *gyűjteni* nálam kereskednél” (Boszper. 2: 459; itt a *tótul* jelentése nem ’szlovákul’, hanem ’horvátul’, ez a Drávától északra átnyúló horvát kaj-nyelvjárás); 1718: „két hétig az istalloban tartván tehenét egy icze *vajat gyűjtött*” (Boszper. 1: 352); 1755: „aztis beszéllette a Báltya, hogy eő eőt Teheneitől igen vékonyan vagy keveset tud *gyűjteni*,

a Huga pedig kettőtől fölöttéb sokat *gyűjtött*” (Boszper. 1: 307); 1756: „halya az Fatens hogy a Várasba imitt amott szóllaná Ecsery Anna, hogy kevés *Tejfelt* tudott *gyűjteni* nekie, csak *szerdék* amit *gyűjtött* jobára” (Boszper. 1: 313).

Végül az *ebül* (*rosszul*) határozónak ebben a körben egészen különleges jelentése van, nevezetesen: 'boszorkányos praktikával'. Ezek a tejhaszon körüli „varázslások” sok képtelenséget tartalmaznak, másrészt azonban egészen természetes praktikus cselekményekben keresnek boszorkánymesterkedést. Volt asszony, akiről azt híresztelték, hogy olyan fiatal tehenet tud fejni, amelyiknek még nem volt borja. 1709: „Hallotta hogj Ivocs Peterne fejt volna olyan tinot a kinek Borja soha sem volt” (Boszper. 1: 157; hasonló vallomás: 155 és 156). Más asszony kétszer tudta lefölnözní ugyanazt a tejet. Így 1756: „én bizony nem tudok a *kéczér fölözéshez* mint kjend, a mit Isten segítségével lehetett *gyűjtöttem*, én ördögi Mesterséghez nem értek” (Boszper. 1: 314). Ismét más praktika 1755-ből: „Egy rendben látta szemeivel midön a Teheneit meg fejte estve cserépből *Zsirral* kente meg a Tehenének csöcseit és a Zsétárnak [= fejősjátár] két villát ütött a Fenekébe, ugy hogy a két villa közé esett a fejés” (Boszper. 1: 311; a tehéntőgy zsírozása egészen természetes, mert a kézi fejés így könnyebb). Hasonló zsírozás 1717-ből: „vagyon az en Menyemnek... olyan *sirja*, mellyel tehen fejeskor a teheneket *babonázza*” (Boszper. 1: 81). Ismét egy képtelenség 1741-ből: „gyakorta aztis hallotta á Fatens Horváth Ilonátul, hogy ha Szent György nap előtt ürge farkat, és fűzfából csinált sipot is kaphatna ... nagy hasznát venné á *vaj gyűjtésben*” (Boszper. 2: 505). 1741-ben az egyik boszorkánysággal vádolt nő mondja az örzőjének: „lám az *vaj gyűttöt* nem fogjátok megh, kérdezvén kicsoda lehetne, kire felelt mondván az Horváth Andrásné, eő fekete kutya képi-ben egy köcsögben hordja más tehenei hasznát” (Boszper. 2: 481).

Az eddigi adatokból nyilvánvaló, hogy teljesen fölösleges a kétféle *szerdék* feltevése. A szó éppen a közmondás útján vált általánosabb jelentésűvé. A legrégebb (1565-ből származó) adatban még benne rejlik a 'folyadék' jelentés. Az *elomol* ige egyik jelentése 'összeomlik, leomlik' (pl. fal), a másik pedig 'előmlik, elfolyik'. Ez utóbbi illik a boszorkánysággal gyűjtött szerdékre. A *gyűjt* igét felváltotta a kevésbé konkrét *gyűlik*, amely már általánosabb értelmet vitt a mondásba. Az *elomol* helyett *elvész, prédára oszlik* lett. Az *ebül* helyett megjelenhetett a *rosszul*. A *szerdék* helyett az ugyancsak általánosabb jelentésű *marha*, a *gyűjtött* és *gyűlt* helyett pedig a *keresett*. (Ez utóbbiakra l. NySz. 1: 554 *ebül* alatt.) Végül korunkra a közmondásból elmaradtak a tárgyi elemek, és egészen tömörre vált. TÓTH BÉLA (Szájru! szájra 252) a latin *male paria male dilabuntur*-t már így adja vissza: *Ebül gyűlt, ebül költ*. A közmondásnak ez a sokféle változata okozta, hogy még azok is, akik az eredeti formáját ismerték és használták, a *szerdék*-nek valamilyen általánosabb 'jogtalan szerzemény, zsákmány' és hasonló jelentést tulajdonítottak, s az eredetileg egy szót kettéválasztották.

Ami a *szerdék* eredetét illeti, az egész szótörténetben semmi nyoma nincs annak, hogy a *szer* alapszóhoz lehetne kapcsolni. Jelentése alapján talán a szláv *syr-*, *ser-* tőhöz lenne kapcsolható, amelynek származékai a különböző nyelvekben 'túró, savó' jelentésben ismertek. Olyan szót azonban, ami alakilag a mienkkel összevágna, eddig sehol nem találtam.

Részletesebben meg kellene vizsgálni, hogy a *szűr* igenek *szüredék* származékából nem válhatott-e szóhasadás útján *szerdék*. A *szűr* ige ugyancsak nagyon gyakori szava a tej kezelésének, feldolgozásának. Mindezek azonban csak feltevések, a lényeg az marad, hogy a *szerdék* eredetileg egy szó, és nem függ össze a *szer*-rel.

talpalattnyi. Szándékosan írtam a címet két *t*-vel, mert meg vagyok győződve, hogy ABAFFY ERZSÉBETnek igaza van, amikor elveti a *talpalat*-ból való kiindulást és a *talp*

alatt határozói (névutós) kapcsolatot vesz alapul. (MNy. 1988: 215; a kis cikk sajnálatos módon kimaradt a 2. szám tartalomjegyzékéből). A Martonfalvai Imre deák írásából idézett két adata: „en gonozul soha Chak eg *talpa alat walo* fewldewket sem veztewttem el” (16) és „chak eg *talpalath walo* fewldet sem Iger(en)ek Ereken” (67) tökéletesen elegendő a meggyőzésre. Én ABAFFY ERZSÉBET bizonyítását csak néhány további adattal kívánom kiegészíteni.

A *talpalat*-nak mint alapszónak felvétele ellen több érv is szól. Maga a *talpal* ige is elég későn jelentkezik (1603, 1647 NySz.), és jelentése nem ’talpon áll’, hanem ’jár’, illetőleg a második jelentése ’lábbeli alá új talpat rak’. A *talpalat* meg egészen későn, csak SZABÓ DÁVIDNál jön elő, és jelentése ’fundamentum’. Erre tehát nem lehet visszavezetni az 1561 óta jól adatolt *talpalatnyi* melléknevet. Hogy ez egy *t*-vel jelentkezik, az lehet egyszerűen a régi helyesírás bizonytalansága, következetlensége, de lehet ejtésbeli változás is. A *talpal* ige jelentése a népnyelvben is ’sietve megy, jár, gyalogol’. Az ebből származtatott *talpalatnyi* jelentése tehát olyasmi lenne, mint mikor valakire azt mondjuk, hogy nincs *jártányi* ereje. Ennek a jelentésnek pedig sehol semmi nyoma.

Mi szól az *-alattnyi* mellett? Ha az ember egy terület kicsiségét akarja szemléltetni, azt mondja rá, hogy *tenyéryni*: „nincs *tenyéryni* zöld hely nagy határ mezőben”. Újabban egy kis szántóföldre mondják, hogy *nadrágszjnyi*, *zsebkendőnyi* stb. Ilyen szemléltetésre régen a *talpnyi* melléknevet is használták. Így 1610: „ennekem az Vendeghek szállását, az te szolgálid agyas kamarait, az asszony emberek szobait, es az louak istalloit megh mutatád; de az egész épületben csak egy *talpnyi* helyet sem mutatál, az mellyet csak egyedül magadnak csinaltattál volna.” (Drask. HorPr. 52r). Ugyanilyen értelemben szerepelt a *talpalja* és a *talpaljányi* is. Az előbbire 1586: „soha egi *talp allja* földet ke(gyelmedne)k el uenj” (MNy. 1967: 99). A melléknévre pedig DECSI JÁNOSTól idézhető példa (Adag. 1:3:10:2): „Egy *talp allyané* földuel nem bir.” Latin megfelelője „*Pedem ubi ponat non habet.*” (Közlí a NySz. is 1: 45 és 3: 402.) Az idézett példák alapján alig lehet kétséges, hogy a kérdéses melléknév a *talp alatt* kapcsolat továbbképzése.

Párhuzamként érdemes közelebbről megnézni a *lábnyom* és *talpnyom* összetételeket. Az utóbbira nem találtam olyan példát, ahol mértékként szerepelne. A *lábnyom* és *lábnyomnyi* mint mérték első sorban távolságot, hosszúságot jelent, de a *lábnyomnyi* melléknévnek a Jordánszky-kódex két biztos adatában ’nagyon csekély terület’ a jelentése: „lassatok hogý ew ellene ne tamaggyatok merth nem adok az ew feldekben tynektek csak egy *laab nyomnyth* es” (a hasonmás kiad. 59rb; a latin megfelelő Deut. 2,5: quantum potest *unius pedis calcare vestigium*). A másik hely: „Es nem ada oth hwnegy semý erek-seghet mynth csak egy *laab nyomny* vona es” (156ra; latinul Act. 7,5: nec *passum pedis*). A *nyom* igéből származó *nyomat* ugyancsak előfordul hasonló összetételekben: *lábnyomatnyi*, *talpnyomat*, *-nyi* (NySz. 2: 1055). Az előbbi csak mint hosszsmérték szerepel a példákban, az utóbbi azonban (csekély) területre vonatkozik. 1584: „Az földnek birasaban chak egy *talp nyomatot* is soha nem birt”; 1683: „Nem át nékiek azoknak földében edgy *talpnyomatnit* is.” Ha ezekhez hozzávesszük a kódexek kora óta adatolható *futa-matnyi*, *látatnyi*, *tekintetnyi* távolságjelölő mellékneveket, lehetséges, hogy az ilyen *-atnyi*, *-etnyi*, valóban igékhez járuló végződés hatása alatt az eredeti *talpalatnyi*-ből *talpalatnyi* alakulhatott.

[A gépirat itt megszakad.]

Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben*

1. Az 1970-es, 80-as évektől kezdődően a nyelvtudományban a formális, szintaxis központú, logikai szemléletű, strukturalista-generatív nyelvészet mellett, illetve (részben vagy egészben) annak ellenében alternatív megközelítésmódok és új (vagy megújult) nyelvelírási területek bontakoztak, illetve bontakoznak ki (kognitív nyelvészet, természetes nyelvelmélet, funkcionalizmus; prototípus-szemantika, pragmatika, diskurzuselemzés, grammatikalizációs kutatások stb.). Ezeknek az alternatív irányzatoknak az előretörésével függ össze az is, hogy a jelentésnek (és ezen belül a poliszemiának), valamint a jelentésváltozás mechanizmusainak (elsősorban a metaforának) a vizsgálata ismét az érdeklődés középpontjába került.

A továbbiakban a fentebb említett új perspektívák közül a grammatikalizációs és a kognitív nyelvészeti kutatások megközelítésmódját emelem ki (mivel — mint látni fogjuk — e kétféle megközelítésmód egy ponton összekapcsolódik egymással), majd egy magyar irányzatnak, a szerves nyelvészetnek a keretében végzett hasonló vizsgálatok alapállítását és eredményeit vetem össze kognitív keretben végzett grammatikalizációs kutatásokkal, arra keresve a választ, beleilleszthetők-e a szerves nyelvészeti keretben elért eredmények tágabb, nemzetközileg elfogadott irányzatok keretébe.

2. Míg maga a grammatikalizáció mint jelenség jól ismert és kutatott téma a Magyarországon hagyományosan intenzíven művelt történeti nyelvészet keretében, a hazai nyelvtudományban egyelőre kevésbé ismertek ennek az 1970-es évektől kezdődően gyökeresen megújult kutatási irányzatnak az új elvi-módszertani alapvetései, eredményei.

A grammatikalizáció kutatásának kezdetei a XVIII. századig, CONDILLAC-ig és HORNE TOOKE-ig nyúlnak vissza. A XIX. században a grammatikalizáció a történeti nyelvészet egyik magyarozó elve volt (vö. főként HUMBOLDT négy szintű agglutinációs elméletével és GABELENTZ fejlődési spirál fogalmával), és ez a felfogás tükröződik a XX. századi megközelítésekben is, egészen a 60-as évekig. A terminus modern értelemben vett felfogását MEILLET-től számítjuk (*L'évolution des formes grammaticales*. In: *Linguistique historique et linguistique generale* 1: 130—48. Paris, Champion, 1948. [1912.]), definíciója pedig KURYŁOWICZ-tól származik: „Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical or from a less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivative formant to an inflectional one.” (*The evolution of grammatical categories*. In: *Esquisses linguistiques* 2: 38—54. Munich, Fink, 1975. 52 [1965.]). A grammatikalizáció e klasszikus definíció szerint tehát egyirányú, diakrón (és elsősorban a morfológiát érintő) folyamat.

A modern szemléletű grammatikalizációs kutatások kibontakozása a 80-as, 90-es években bámulatosan felgyorsult. (Vö.: B. HEINE — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER, *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago, Ill. etc. University of Chicago Press, 1991.; J. L. BYBEE — R. PERKINS — W. PAGLIUCA, *The evolution of grammar*:

---

* Munkám egy nagyobb kutatás része, ahhoz készült előtanulmány. Létrejöttéért köszönet illeti a Telegdi Zsigmond Alapítványt, amely az 1997/98-as tanév első félévében kutatói ösztöndíjban részesített.

tense, aspect, and modality in the languages of the world. Chicago, The University of Chicago Press, 1994.; CH. LEHMANN, Thoughts on grammaticalization. Rev. and expanded version. München etc., LINCOM EUROPA, 1995.; stb.) A szemlélet megújulása (többek között a grammatikalizáció történeti és szinkrón magyarázó paraméterként való felfogása) és a témával kapcsolatos publikációk számának ugrásszerű megnövekedése nem független a nyelvtudományban a 70-es évektől jelentkező általános útkereséstől, új perspektívák kibontakozásától (l. az 1. pontban). A grammatikalizációs kutatásokban — a fentebb említett alternatív törekvésekhez hasonlóan — több ponton is jelen van a strukturalista, illetve generatív nyelv szemlélet kritikája, a strukturalista és generatív elvek megkérdőjelezése. A továbbiakban azokat a főbb elveket tekintem át, amelyekkel kapcsolatban a grammatikalizációs kutatásokban az egyes szerzők a strukturalista—generatív szemléletől eltérő nézeteket vallanak, és amelyek gondolatmenetem szempontjából lényegesek.

1. A nyelv autonóm rendszerként való felfogásával szemben úgy gondolják, hogy a grammatikalizációt nyelven kívüli folyamatok, főként a megismerés befolyásolja, illetve motiválja (l. HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 27—64 és BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 15).

2. Azzal a saussure-i megállapítással szemben, hogy a nyelv nem szubsztancia, hanem tiszta forma, a nyelvi szubsztanciát, pontosabban a szemantikai és a fonológiai anyag dinamikus együttváltozását tartják döntőnek a grammatikalizációban, és ugyanezen érv alapján kisebb jelentőséget tulajdonítanak a rendszernek és a struktúrának, mint a szubsztanciának: a rendszer vagy struktúra szerintük sokkal inkább a szubsztancia terméke, semmint létrehozója (l. BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 1—2).

3. A nyelvet egyes kutatók nem elemek és szabályok rögzített rendszereként fogják fel: a nyelvtant — funkcionális oldalát hangsúlyozva — nem rögzítettnek, hanem a diskurzusban folyamatosan létrejövőnek tekintik (vö. P. HOPPER, Emergent grammar. Berkeley Linguistic Society 13: 139—57, 1987.).

4. A szinkrónia elsőbbsége, illetve szinkrónia és diakrónia merev megkülönböztetése helyett (amikor is a kétféle megközelítésmód kizárja egymást), egyfelől a diakrón megközelítésmód kívánatossága mellett foglalnak állást (BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 1, 4), másfelől a dichotómiát nem tartják fenntarthatónak, és egy újfajta „pankronikus” szemlélettel szinkrónia és diakrónia egységét vallják (l. HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 248—61; a „pankronikus nyelvtan” a szerzők saját műszava).

5. Míg a strukturalista, illetve generatív nyelvi modellben a kategóriák diszkrétan elkülöníthető egységek, a grammatikalizációt úgy tekintik, mint ami kontinuumot képez, amelyben a határvonalak elmosódtak, és az egyértelmű elkülönítés bizonyos mértékig mindig önkényes (vö. a grammatikalizációval kapcsolatban idézett modern munkákat általában).

6. A használattól független, a nyelv funkcióival és variációival nem foglalkozó langue-szintű, illetve kompetencia-modellekkel szemben a modern szemléletű grammatikalizációs kutatásokban a nyelvi funkciók, a nyelvi variációk és általában a nyelv használata lényeges szerepet játszik, s ezeken a pontokon a grammatikalizációs kutatások kapcsolódnak a diskurzus-elemzéshez és a pragmatikai kutatásokhoz (vö. P. J. HOPPER — E. C. TRAUGOTT, Grammaticalization. Cambridge, University Press, 1993.).

7. Az egy alak — egy jelentés elvvel szemben a poliszémia, illetve a (grammatikai) jelentések rétegződését döntő fontosságúnak tartják (vö. P. HOPPER, On some principles of grammaticalization. In: E. C. TRAUGOTT — B. HEINE eds., Approaches to grammaticalization 1—2. Amsterdam etc., John Benjamins, 1991. 1., 17—35, HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 20, 107—8, BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 21—2).

8. Azzal a formális nyelvészetben közkeletű megállapítással szemben, hogy a metaforizáció (és más kreatív folyamatok) szabálysértések, elhajlások, és ezért nem tárgyai a leírásnak, a kutatók hangsúlyozzák a kreatív folyamatok szerepét a grammatikalizációban, egyes szerzők pedig a metaforának egyenesen központi szerepet szánnak a grammatikalizációs mechanizmusban (I. HEINE — CLAUDI — HÜNNEMEYER i. m. 45—64, 70—97, 98—113).

A grammatikalizációs kutatásokban jelen lévő mai kutatási irányok és felfogások rengeteg egyéb témát is felvetettek, mint például a grammatikalizáció forrásszerkezetei, folyamata (ösvények és mechanizmusok), foka, mérhetősége, általános következményei; a grammatikalizáció és a belső rekonstrukció összefüggése; univerzális tényezők a grammatikalizációban; a szemantikai általánosulás, a metafora, a metonímia, az inferencia és a kontextus, valamint nyelven kívüli tényezők szerepe a grammatikalizációban stb. Vannak kérdések, amelyekben már kezd konszenzus kialakulni, de még számos témával kapcsolatban folynak viták. A grammatikalizációról 1994-ben kiadott háromkötetes, lexikon-szerű kézikönyv (LESSAU et al. eds., *A dictionary of grammaticalization* 1—3. Bochum, Brockmeyer, 1994.) az itt csak megemlített kérdéseket az álláspontok sokszínűségét megőrizve ismerteti.

3. A bevezetésben már utaltam arra, hogy a grammatikalizációs kutatások részben kötődnek a kognitív nyelvészet kutatási elveihez, illetve módszertanához.

A kognitív nyelvészetnek mint irányzatnak vagy szellemi mozgalomnak a megszületése egy 1989 tavaszán R. DIRVEN által Duisburgban összehívott konferenciához, az itt kezdeményezett Kognitív Nyelvészeti Társasághoz és az innen elindított *Cognitive Linguistics* c. folyóirathoz kötődik, de szellemi előzményei jó pár évvel korábbra, a 70-es, 80-as évekre nyúlnak vissza. (A vonatkozó szakirodalmat I. F. UNGERER — H.-J. SCHMID, *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London and New York, Longman, 1996.)

A kognitív nyelvészet holista ágának felfogása szerint, amelynek jellemzésekor — amennyiben külön nem utalok más szerzőre — főként R. W. LANGACKER munkáira támaszkodom (pl. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. *Theoretical Prerequisites*. Stanford, Stanford University Press, 1987.; *Concept, Image and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar*. Berlin—New York, Mouton de Gruyter, 1990.):

1. A nyelvtan — a generatív nyelvészet elképzelésével ellentétben — nem autonóm, és nem írható le úgy, mint egy algoritmusok alapján működő készülék, amelyben nincs helye a metaforának, a metonímiának, illetve a képes kifejezésnek.

2. A nyelvészeti szemantika enciklopédikus jellegű: a szemantikai struktúrákban ismeretrendszerek tükröződnek. A nyelvi és nyelven kívüli ismeretek nem különíthetők el élesen, közöttük átmenetek vannak, minden határvonal meghúzása önkényes, ezért a szemantika és a pragmatika sem különíthető el élesen. (Ettől némiképp eltérő álláspontot vall A. WIERZBICKA — vö. pl. *Dictionaries vs. encyclopaedias: How to draw the line*. In: PH. DAVIS ed., *Alternative Linguistics*. Amsterdam etc., John Benjamins, 1995. 289—315.)

3. A nyelvtan a konceptuális tartalom strukturálására és szimbolizálására szolgál, ezért jellegében a nyelvtan a lexikonhoz hasonlóan szimbolikus, és a lexikkal együtt egy kontinuumot képez.

4. A hagyományos nyugati filozófia jelentésfelfogásával szemben tagadják bármiféle abszolút igazság lehetőségét, és ehelyett egy alternatív megközelítésmódot ajánlanak, amelyben az emberi tapasztalat és megértés játssza a főszerepet (vö. G. LAKOFF — M. JOHNSON, *Metaphors We Live By*. Chicago etc., The University of Chicago Press, 1980.).

5. A nyelvi kifejezés jelentésének leírására a kognitív nyelvészet nem formális logikai szemantikát használ, a jelentést nem szemantikai jegyek nyalábjaiként vagy szemant-

tikai primitívumok terminusaiban próbálja meg leírni. A jelentést a konceptualizációval azonosítja, mégpedig a legszélesebb értelemben (az új fogalmak, az érzéki és érzelmi tapasztalatok, a kontextus felismerése is beletartozik). Elfogadja a kontextus befolyásoló szerepét; felfogásában a szemantikai érték tükrözi a felfogott szituáció tartalmát, illetve azt, hogy hogyan strukturálódik és konstruálódik meg ez a tartalom (az egyes nyelvek ebben különböznek egymástól). Az elmélet szerint a kifejezés szemantikai leírásában a konceptuális komplexitásnak és az enciklopédikus kiterjedésnek kell érvényesülnie.

6. Hangsúlyozzák az emberi megismerés (pl. térérzékelés, testi tapasztalatok) szerepét a konceptualizációban. A kognitív nyelvtan langackeri változata eredetileg „térgrammatika” (space grammar — vö. LANGACKER 1990.), M. JOHNSON 1987-es könyve pedig a testi tapasztalatok szerepéről szól az absztrakciós folyamatokban (*The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago—London, University of Chicago Press).

7. A kognitív nyelvészetben nagy fontossággal bír a kategorizáció fogalma, különösen a konceptuális és a nyelvi kategorizáció összefüggése. Különbséget tesznek a beszélőközösség kategorizációja és a tudományos kategorizáció (folk categories and expert categories) között. A klasszikus kategorizáció elveit és terminusait elutasítva a jelentést szükséges és elégséges feltételek helyett a prototípus és a családi hasonlóság elve alapján írják le (vö. főként J. R. TAYLOR, *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford, Clarendon Press, 1989. — a további irodalmat l. a mű irodalomjegyzékében). WIERZBICKA ettől némileg eltérő módon a jelentést a természetes nyelv(ek)ből kivont univerzális szemantikai primitívumok alapján írja le (vö. pl. *Lingua Mentalis: The semantics of natural language*. Sydney, Academic Press, 1980., ill. 'Prototypes Save': On the uses and abuses of the notion of 'prototype' in linguistics and related fields. In: S. L. TSOHATSIDIS ed., *Meanings and Prototypes: Studies in linguistic categorisation*. London, Routledge & Kegan Paul, 1990. 347—67).

A prototípus fogalma — ahogyan azt TAYLOR megmutatja — a szójelentés leírásáról kiterjeszthető a nyelvi kategóriák (szóosztályok) és más nyelvi jelenségek (pl. a szintaktikai szerkezetek) leírására is. Az egyes kategóriák prototipikus és periférikus tagjai között fokozatok vannak, a kategóriák határvonalai elmosódtak. A grammatikai kategóriák szemantikailag megalapozottak, de egy adott kategóriába tartozás kritériumai nem lehetnek pusztán szemantikaiak. Adott kategória bizonyos szintaktikai és/vagy szemantikai jellemzőinek hiánya egy elem esetében nem jelenti egyértelműen azt, hogy az elem nem tartozik az adott kategóriához, csak azt, hogy a kategóriának nem prototipikus tagja (TAYLOR i. m. 173—221).

8. A konceptuális metafora és metonímia — más mechanizmusok mellett — a jelentés kiterjesztésének fontos eszközei. A metafora nem csak a költői nyelv sajátja; mind az ember konceptuális rendszere, mind tevékenysége, mint nyelve metaforikusan strukturált (vö. LAKOFF — JOHNSON i. m.). A gyakran használt lexikai egységek poliszémek, jelentéseik hálózatot képeznek, különböző viszonyok kötik össze őket — vö. G. LAKOFF *lexikai hálózat-elméletével* (*Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago, Chicago University Press, 1987.).

4. A továbbiakban azokat a kognitív szemléletű konkrét (grammatikalizációs és egyéb) kutatásokat jellemzem röviden, amelyekkel a szerves nyelvészet mint elmélet, illetve saját vizsgálataim kapcsolatba hozhatók. (Ennek következtében koránt sincs szó teljes ismertetésekről; csak azokra a megállapításokra utalok, amelyek számomra saját kutatásaim szempontjából fontosak voltak.)

1. WERNER és KAPLAN speciális elve alapján, amely szerint a grammatikai fogalmakat kifejező nyelvi formák létrehozása tulajdonképpen nem más, mint régi eszközöknek új funkciókra történő felhasználása, HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER fentebb említett munkájukban — afrikai nyelvek grammatikalizációs folyamatait vizsgálva — arra a következtetésre jutnak, hogy a grammatikalizáció úgy jellemezhető, mint egy olyan folyamat eredménye, amelynek célja a problémamegoldás. (LAKOFF és JOHNSON idézett műve szerint ez a metafora alapjellemezője is.) Eszerint a grammatikalizáció folyamatának van egy kreatív aspektusa: pontosan elhatárolt és/vagy strukturált egységek felhasználása kevésbé elhatárolt és/vagy strukturált egységek konceptualizálására — azaz két állapot közötti konceptuális kapcsolat teremtése (konceptuális átvitel) a régi részek újfajta felhasználásával (inventív kreativitás). A szerzők szerint a grammatikalizáció hátterében SCHNEIDER metaforikus absztrakció-fogalma áll, a grammatikalizáció alapját képező fő folyamatok egyike a metaforizáció.

A metaforikus átmenet feltételezésében azonban ők is problematikusnak látják, hogy a grammatikalizáció folyamata kontinuumot képez, és ez nem a metafora, hanem a metonímia jellemzője szokott lenni. Úgy vélik azonban, hogy a metafora és a metonímia nem egymást kizáró fogalmak, mint például R. JAKOBSON — M. HALLE munkájában (*Fundamentals of Language*. The Hague, Mouton, 1956.), hanem a grammatikalizáció egymást kiegészítő aspektusai. Tulajdonképpen MEILLET gondolatához visszatérve — amely szerint a lexikai egységek és az üres szavak (= grammatikai morféimák) közötti átmenet kettős természetű: egyszerre egyfajta kontinuum és ugyanakkor diszkrétan elkülöníthető is —, a szerzők szerint a grammatikalizáció egyszerre írható le egy diszkrét metaforikus ugrás terminusaiban (ez a folyamat makrostruktúrája) és egy folyamatos változásban. A folyamatnak ez a másik oldala kontextusfüggő, pragmatikai természetű (pragmatikailag motívált) és metonimikus struktúrája van (ez a folyamat mikrostruktúrája), azaz a köztes stádiumok közötti összekötő kapocs a metonímia. (Ez azt jelenti, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentés közötti köztes jelentés(ek)e)t tartalmazó mondatokat a kontextus segítségével lehet értelmezni, illetve újraértelmezni.) Maga a változási folyamat tehát metonimikus, de a végeredmény metaforikusan írható le.

2. Bár HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER állításait általános érvénnyel fogalmazták meg, általuk is közölt tény, hogy vizsgált afrikai anyagaik a grammatikalizáció kezdeti szakaszát reprezentálják. BYBEE, PERKINS és PAGLIUCA korábban már idézett munkája szerint a metaforizáció csak a grammatikalizációnak ebben a kezdeti szakaszában játszik központi szerepet, és nem ez a további absztrakciós folyamat fő motorja. A grammatikalizáció további fázisaiban a szerzők jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szemantikai általánosulásnak (a jelentésspecifikációk elvesztésének), valamint az inferencia jelenségének, illetve — főként a grammatikalizáció késői szakaszában — általában a kontextusnak. (Az inferencia vagy másképpen az implikátúra konvencionálizálódása az a jelenség, amelynek során az a környezet, amelyben az elem gyakran előfordul, sugall bizonyos következtetéseket, amelyek az elem jelentéséhez olyan szorosan kapcsolódhatnak, hogy végül annak explicit részévé válnak.)

A grammatikai anyag fejlődését BYBEE és szerzőtársai HEINÉÉKHEZ hasonlóan egy kontinuum mentén képzelik el, de nem korlátozzák magukat a lexikai → grammatikai átmenet vizsgálatára: hangsúlyozzák, hogy ugyanilyen jellegű diakronikus folyamat zajlik a fejlődés hosszú láncában is. Nagy (67 nyelv adatait tartalmazó, genetikailag és areálisan rétegzett véletlenszerű) tipológiai mintán mutatják be, hogy a grammatikalizáció hasonló forrásanyagból, hasonló grammatikalizációs utak mentén, hasonló általános mechanizmusok útján zajlik az egyes nyelvekben, s nézetük szerint ennek alapját a nyelvhasználat mögötti közös kognitív és kommunikatív minták képezik. A jelentés általánosulása

— mint a grammatikalizáció alapfeltétele — mellett HEINÉÉKHEZ hasonlóan ők is kiemelik az emberi tapasztalatban referenciaszintként funkcionáló alapfogalmak (pl. a térorientáció) szerepét azokban a szerkezetekben, amelyek azután a grammatikalizáció forrás-szerkezeteivé válhatnak.

Véleményük szerint a forrásszerkezet szintaxisa és morfológiája is szerepet játszik a grammatikalizációban, ezért a szövegalapú vizsgálatok mellett foglalnak állást, és ennek alapján nem értenek egyet HEINÉÉKKEL abban, hogy egy forrásból több grammatikai kategória is létrejöhet. Szerintük a különböző grammatikai jelentések vagy különböző szerkezetekből jönnek létre, vagy ugyanabból a forrásból a grammatikalizálódás különböző szakaszain lévő, azonos grammatikalizációs ösvény mentén elhelyezkedő grammatikai jelentésekről lehet csak szó.

Mivel a grammatikalizálódott elem gyakran megőrzi régiebb, specifikusabb jelentését vagy annak maradványát is, a szerzők álláspontja szerint leíró szempontból nem érdemes egy absztrakt jelentést keresni az elem grammatikai jelentésének összes használatá mögött, hanem ezeket érdemesebb egy láncolat egymáshoz kapcsolódó részeiként tekinteni, ahol a grammatikai jelentés egyes használatai a grammatikalizációs ösvény egyes állomásai. A komparatív vizsgálatokban, illetve a rekonstrukcióban ez a felfogás a „lehetséges grammatikalizációs ösvény” fogalmához vezet (BYBEE — PERKINS — PAGLIUCA i. m. 18), amely módszert ad a grammatikai jelentés forrásának és fejlődési fokozatainak rekonstruálására: bizonyos típusú használatok csak bizonyos típusú lexikai eredettel függhetnek össze, így a lexikai forrás, illetve az egyes fejlődési fokozatok anélkül is rekonstruálhatók, hogy közvetlenül kimutathatók volnának.

3. JO RUBBA (Grammaticization as Semantic Change. A Case Study of Preposition Development. In: W. PAGLIUCA ed., *Perspectives on grammaticalization*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1994. 81—101) a névszó → prepozíció típusú változást vizsgálja a modern arámban, a testrésznevekkel kapcsolatban, LANGACKER 1987-es munkája alapján, kognitív nyelvészeti keretben. (LANGACKER fogalmai közül főként a predikáció, a profil—bázis, az alak—háttér és a trajector—landmark fogalmát használja fel; mivel ezekre a fogalmakra a gondolatmenet szempontjából pillanatnyilag nincs szükség, ezek magyarázatát l. az idézett műben, illetve UNGERER—SCHMID i. m. 1996. 156—204). RUBBA felfogása szerint a grammatikalizációt elsősorban mint jelentésváltozási folyamatot, a grammatikalizációra jellemző formális változásokat (morfoszintaktikai kategóriaváltozás, a morfoszintaktikai önállóság csökkenése) pedig mint ezeknek a jelentésváltozásoknak az automatikus következményeit kell tekinteni. Bemutatja mind a szinkrón kontinuumot (a vizsgált elemek névszói és prepozíciós használatait, illetve az ezek közötti átmeneteket), mind a grammatikalizációs folyamatot. A grammatikalizáció első lépése a jelentés általánosulása, amely sematizációval jár együtt. Az általánosult jelentések kreatív metaforikus és metonimikus folyamatokon keresztül eredeti közegüktől eltérő közegekben is használhatóvá válnak, majd a kreatív metafora, illetve metonímia konvencionálizálódik. A kognitív grammatikai elemzés, amelynek részleteire itt nem térek ki, azt mutatja be, hogy a kategóriaváltás, amely lényeges morfoszintaktikai következményekkel jár, a grammatikalizálódó elem jelentésváltozásához képest csak viszonylag kis lépés, a lényeges változás a térvizonyok konstruálásában (konkrétan: az alak—háttér aszimmetriában, illetve a profilváltozásban) zajlik. RUBBA szerint a grammatikalizáció folyamatában a jelentés általánosulása, azaz a jelentésspecifikációk elvesztése mellett nagyon lényeges a jelentés gazdagodása, komplexebbé válása.

4. Metafora és metonímia kapcsolatának egy sajátos aspektusát mutatja be kognitív keretben (a grammatikalizáció témájától függetlenül) L. GOOSSENS is a nyelvi cselekvés képes kifejezéseivel kapcsolatban, szinkrón és történeti adatokon (in: L. GOOSSENS et al.,

By Word of Mouth. Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 1995. 159—74, 175—204). Vizsgálatainak eredménye párhuzamba állítható HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER grammatikalizációs kutatásainak metaforával és metonimiával kapcsolatos alapvetésével. GOOSSENS — LAKOFF és CROFT alapján — a metaforát és a metonimiát konceptuális folyamatokként definiálja, amelyek közül a metaforikus összeillesztés két különböző konceptuális tartomány (a forrás-, illetve a céltartomány) megfelelő struktúráit érinti, míg a metonimikus összekapcsolás egy konceptuális tartományon belül zajlik. A tartományok közötti határ azonban gyakran nem éles, ezért előfordulnak olyan esetek, amikor a metafora és a metonímia összefonódva jelenik meg. Ennek a jelenségnek GOOSSENS a „metaftonímia” (metaphonymy) nevet adja, és két jellegzetes altípusaként a metonimiából levezetett metaforát és a metaforán belüli metonimiát nevezi meg. Az első típusban a metafora metonimikus alapja a forrás- és a céltartomány természetes egybekapcsolódásából adódik, a második típus pedig egy metonimikus tartalom metaforába integrálódásából áll elő (a metafora fennmaradása mellett). GOOSSENS is hangsúlyozza egyfelől a szó szerinti jelentés és a metonimikus jelentés, másfelől a metonimikus jelentés és az erre épülő metaforikus jelentés kontinuum-jellegét, illetve a kontextus szerepét a metonimikus jelentések értelmezésében, egyértelműsítésében.

5. BRYGIDA RUDZKA-OSTYN és LAURA JANDA az igei prefixumokkal kapcsolatban végzett kutatásokat kognitív nyelvészeti keretben. RUDZKA-OSTYN (Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs. In: W. PAPROTTE — R. DIRVEN, The Ubiquity of Metaphor. Metaphor in Language and Thought. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1985. 209—41) a szóalkotás területén zajló metaforizációs folyamatokat vizsgálja a hollandban és a lengyelben a holland *uit* partikulával és a lengyel *wy* prefixummal alkotott igék kapcsán, keresve a prefixumos igék szóalkotási folyamatait meghatározó mögöttes konceptuális rendszert. (Vö.: „... the formation of verbs with particular prefixes or particles cannot be dismissed as a chanced phenomenon. There is clearly an underlying system.” — i. m. 236) A lakoffi—johnsoni konceptuális metafora és a langackeri képzetsema fogalmára építve megmutatja az ige és az igei prefixum kölcsönhatását a prefixumos ige jelentésének kiterjedésében. Rámutat arra is, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentésnek is fokozatai vannak, ezért a két jelentéstípus között nehéz pontos határvonalat húzni, egyik sem definiálható abszolút módon.

L. JANDA (The Mapping of Elements of Cognitive Space onto Grammatical Relations: An Example from Russian Verbal Prefixation. In: B. RUDZKA-OSTYN ed., Topics in Cognitive Linguistics. Amsterdam, John Benjamins, 1988. 327—433) szintén langackeri—lakoffi alapokon az orosz igei prefixumok különböző (irány- és metaforikusan kiterjesztett) jelentéseit egymással összefüggő hálót alkotó konfigurációkként írja le, amellyel a jelentések különbözősége mellett meg tudja ragadni a prefixumok jelentésbeli egységességét is. (Vö. pl. az orosz *pere-* igei prefixummal kapcsolatban: „Despite the semantic diversity of the prefix *pere-*, all of its meanings were integrated into a single coherent network, which illustrates the relationships that hold the category together. A traditional treatment (using set theory and/or semantic features) of such a rich semantic category would be unable to capture its underlying unity since the main focus of such a description is the identification of divisions rather than relationships.” (i. m. 339).

5. Az előzőekben bemutatott közegben különösen időszerűnek tűnik, hogy megvizsgáljuk egy eredeti magyar nyelvelméletnek, a szerves nyelvészetnek a fentebbi megközelítésmódokhoz való viszonyát, hiszen az utóbbi 25—30 évben a hazai elméleti nyelv-

vészetben ez az irányzat szintén alternatív megközelítésmódot jelentett a generatív grammatika felfogásához képest.

A szerves nyelvelméletet vagy szerves rendszert ZSILKA JÁNOS professzor dolgozta ki az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén, ahol vezetésével 1981-től („Nyelvi mozgásformák dialektikája” néven) egy kutatócsoport is működik ebben az elméleti keretben.

A szerves nyelvelmélet teljes bemutatása helyett itt most csak néhány alapvető megállapítást és alapfogalmat emelek ki; az elmélet teljes részletességében ZSILKA JÁNOSnak (többek között a továbbiakban idézett) munkáiból, illetve a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport köteteiből (A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 1—11., ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Bp., 1982—1994.) ismerhető meg. (Összefoglaló ismertetést tartalmaz még: LADÁNYI MÁRIA, Jelentés és szerkezet. Kandidátusi disszertáció. MTA, 1993. (kézirat), illetve A szerves—dialektikus nyelvelmélet. Palimpszeszt 1997/3. (márc.—ápr.) [<http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt>].)

1. A kognitív nyelvtan felfogásához hasonlóan a szerves nyelvi leírás sem modulszerűen, egymástól függetlenül kezeli a nyelvi szinteket, hanem a szintaxis és a szemantika egységét vallja, a szemantika meghatározó szerepe mellett.

2. Az elméletben szinkrónia és diakrónia sajátos viszonyban van egymással: a szinkrón rendszer nem statikus, mozgásokkal van tele — ezek a mozgások pedig (az elmélet egy alapvető hipotézise szerint) a történeti változások törvényszerűségeinek felelnek meg (vö.: ZSILKA J., De constructione (Történet és állapot egysége a nyelvben). Akadémiai K., Bp., 1982.; HORVÁTH K., Transzformációs csoportok a magyarban. NyudÉrt. 115. sz. Akadémiai K., Bp., 1983.). Így a nyelv szinkrón rendszerbeli összefüggéseiből következtetéseket vonhatunk le a nyelv történeti változásainak törvényszerűségeivel kapcsolatban is (vö. BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA „lehetséges ösvény”-fogalmával). Az elmélet szinkrónia és diakrónia egységét vallja a nyelvben (vö. HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER sajátos pankronikus felfogásával).

3. A *szerves* jelző arra utal, hogy az elmélet keretében történő nyelvi elemzés a) a nyelvi formák rendszerét, b) a nyelvi jelentések rendszerét, c) az elemek paradigmatisz rendszerét (az esetrendszert) úgy bontja ki, hogy mindegyik területen egymásra épülő, egyre általánosabb szinteket tár fel a nyelvi anyag vizsgálatán át. (Ennek pragmatikus aspektusát is bemutatja, hogy ti. a nyelv az általánosság egyre magasabb szintjén a valóság egyre tágabb összefüggéseit képes ábrázolni egy szerkezetben.)

4. Az elmélet a nyelv működése döntő aspektusának tartja a dialektikát, azaz az ellentétek egységét: kettős mozgásokat tár fel a konkrétól az általánosig és megfordítva. Az elmélet fontos alapelve a megszüntetve megőrzés elve is. (Vö. ZSILKA J., Nyelvi rendszer — palintonia (Anthropologia linguistica). Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1993. A dialektikus szemlélet érvényesülésére szerves nyelvészeti keretben l. még többek között HORVÁTH K., A rész és az egész. A rész—egész viszony szerepe a nyelv működésében. Kandidátusi disszertáció. MTA, 1993. (kézirat), illetve The Connection between the Part and Whole in Forming Sentences. Palimpszeszt 1997/4—5. (júl.) [<http://www.btk.elte.hu/palimpszeszt>]; stb.)

A dialektikus szemléletre máshol is találunk példát a modern nyelvtudományban. Így például a természetes nyelvelméleten belül is rámutattak egyrészt a természetes nyelveknek azon tulajdonságaira, amelyek nem írhatók le kielégítően a zárt rendszerekre vonatkozó elvek (a pontos különbségtétel elve, a megjósolhatóság elve és a determináltság elve) alapján, másrészt az ún. rendszerfüggetlen természetességi elvek (egységesség és átetszőség, szerkezeti ikonicitás, fonetikai ikonicitás) és a rendszerfüggő elvek (rendszer-

kongruitás, osztálystabilitás) egymással való szembekerülésére — a nyelv ezen ellentmondásos természetét MAYERHALER a matematikai katasztrófa-elméleti modellekkel hozza összefüggésbe, WURZEL és DRESSLER szerint azonban ezt a hegeli—marxi dialektika tézis—antitézis felfogásával lehet összehasonlítani. (Vö. W. U. DRESSLER ed., *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1987. 3—22, 25—58, 59—96.)

5. A szerves—dialektikus nyelvelméletben a középpontban a szemantika áll, amely hasznosítja a XIX. és XX. században kidolgozott jelentéstanok eredményeit. (Ezeknek a munkáknak az elméletre gyakorolt hatásáról, illetve felhasználásáról részletesebben lásd a Zsilka-művek bevezetőit.)

Az elmélet a jelentés három szintjét különbözteti meg (a tulajdonképpeni, a metaforikus és a hipotetikus jelentés szintjét). A jelentések elemzése egyfajta komponenciális megközelítés keretében zajlik: a jelentések mozzanatokra bonthatók, de a mozzanatok nem előre definiáltak és változatlanok, illetve nem egy rögzített, véges elemkészlet tagjai: a kiinduló mozzanatok az elemzés során (esetleg több ízben is) újradefiniálódhatnak.

A mozzanatok nem elvont logikai kategóriáknak felelnek meg, hanem olyan általánosítások, amelyek a lexikai jelentésekre épülnek — következésképpen a felvett mozzanatok közötti határok nem pontosan jelölhetők ki (a kognitív nyelvészetben vö. a „fuzziness” fogalmával, UNGERER — SCHMID i. m. 15), s maguk a mozzanatok sem definiálhatók teljes precizitással — azzal összefüggésben, hogy ez a jelentéselmélet az ember mindennapi gondolkodását/tudatát tükrözi. (Az az igény, hogy a jelentésmozzanatokat a természetes nyelvből kell kielemezni, hasonlít WIERZBICKA korábban idézett műveinek alapállásához, de a mozzanatok jellegét tekintve inkább különbözőségekről, mint hasonlóságokról beszélhetünk.)

6. Az elmélet mind a jelentésrendszer, mind a szintaktikai rendszer, mind a forma- (illetve eset)rendszer esetében hangsúlyozza a mögöttes, közvetlenül meg nem jelenő nyelvi összefüggések szerepét a lineáris (saussure-i értelemben vett szintagmatikus) sorok közvetlenül adott viszonyai mellett. (E tekintetben álláspontja eltér a langackeri kognitív nyelvten felfogásától, amelyben a mögöttes összefüggések nem nyelvi, hanem konceptuális természetűek.)

A jelentésrendszerben a közvetlenül adott: a tulajdonképpeni jelentés és a metaforikus jelentések; közvetlenül meg nem jelenő összefüggések: maga a jelentésintegráció (ZSILKA J., *Jelentés-integráció*. Akadémiai K., Bp., 1978.), a hipotetikus jelentés és mozzanatai, többek között azok az elvont, illetve általános mozzanatok, amelyeknek jelentés-tere szerepet játszik az adott jelentésű ige szintaktikai szerkezeteinek létrejöttében. A szintaktikai rendszerben a konkrét mondatok közvetlen lineáris sorai mögött a mondatformák rendszere munkál. A forma- (ill. eset)rendszerben pedig a közvetlenül megjelenő (felszíni) esetforma mögött hipotetikus (mélyszerkezeti) esetek, esetrétegek vannak. (Vö. ZSILKA J. i. m. 1983. 202—3.) A jelentésrendszert, a szintaktikai rendszert és az esetréndszert a tautologikus egység (amely szintén nem közvetlenül megjelenő, hanem mögöttes összefüggéseket megjelenítő hipotetikus egység) fogja össze: az elmélet a mondatot egyfelől — szerkezeti megformálását tekintve — a nomen abstractumból mint tautologikus egységből, másfelől — a mondat középpontjában álló ige szemantikai tartalmát tekintve — pontosan nem definiálható, nyelvi kategóriába nem tartozó, mondat és kategória alatti elemekből vezeti le (vö. ZSILKA J., *Tautologikus egységek a nyelvben* (Nomen abstractum — a szerves rendszer bomlása). Akadémiai K., Bp., 1987.).

7. A metaforának és a metaforizáció folyamatának a vizsgálata a szerves—dialektikus nyelvelmélet egyik alapvető alkotórésze. A teória LAKOFF és JOHNSON idézett művéhez és a G. LAKOFF — M. TURNER szerzőpáros felfogásához hasonlóan (More than Cool

Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago—London, The University of Chicago Press, 1989.) hangsúlyozza a mindennapi nyelvhasználat és a költői nyelvhasználat összefüggéseit is, éppen a metafora tekintetében — az elméletre jellemző dialektikus keretben. Méltatásában KÁROLY SÁNDOR a szerves—dialektikus nyelvelmélet egyik legfőbb érdemének éppen a nyelvi kreativitásra való irányultságát tartotta (Zsilka János Jelentés-integráció c. könyvről: NyK. 1983: 211—3).

8. A szerves nyelvelmélet nem törekszik formális nyelvi leírásra, s ez szinte törvényszerűen következik az előzőkből: míg a formális leírás, a formalizált nyelvelméletek kitűnően megragadhatják a természetes nyelvek bizonyos általános vonásait, a részletek gazdagsága, a tények egymásra és egymásba épülése (főleg ami a szemantikát illeti) nem igazán formalizálható; főként nem ragadható meg formálisan az ellentétek egysége (vö.: a szimbolikus logikában $p \& \sim p$ nem lehet igaz állítás).

Egy ellentmondásmentes formális leírás modellálhatja ugyan a beszélő—hallgató nyelvi kompetenciájának azt a részét, amely a formális rendszerekkel párhuzamba állítható, de nem képes megragadni a természetes nyelvi kompetenciának azt az oldalát, amely a nyelvközösség nyelvi világképéből fakad, és korántsem esik egybe a tudományos ismeretekkel, logikai definíciókkal. WIERZBICKA természetes nyelvre épülő metanyelvi szemantikai primitívumai, illetve J. D. APRESZJAN jelentésfelfogása (A nyelvi jel és a szó-tári jelentés fogalma. In: SIPTÁR P. szerk., Körkép. Szemelvények a hetvenes évek nyelv-elméleti irodalmából. MKKE Nyelvi Intézet, 1981. 125—45) e tekintetben lehetséges alternatívát jelenthetnek a jelentsleírásban.

Bár a szerves nyelvészet több ponton mutat hasonlóságot a kognitív nyelvészet lan-gackeri—lakoffi ágával és más, a kognitív nyelvészeti felfogáshoz közel álló elképzelésekkel, sajnos külföldön kevésbé ismert, és egyelőre Magyarországon is lényegében csak az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének munkatársai végeznek kutatásokat ennek az elméletnek az alapján. (A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport kötetein és a korábban már említett munkákon kívül l. még: KELEMEN S. — LADÁNYI M. — SPANNRAFT M., Igei jelentéselemzések: Nyr. 1985: 218—34; LADÁNYI M., Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről: NyK. 1994—95: 45—85; HORVÁTH K., Hogyan bővülnek a szinonimasorok? (A poliszémia és a szinonimia összefüggéséről): MNy. 1996: 325—31, uő., A magyar nyelv kettős alapszórendjéről. In: LACZKÓ K. szerk., Emlékkönyv Szathmári István professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvészeti Tanszék. Bp., 1995. 187—93; stb.) Éppen ezért van jelentősége annak, hogy megmutassuk az elméletnek azokat a kapcsolódási pontjait, amelyeken érintkezik bizonyos, a modern nyelvészetben jelen lévő és egyre meghatározóbb jelentőségű nyelvészeti felfogásokkal.

5. A jelentsváltozás és grammatikalizáció témájában most a jelentsváltozásnak azt a formáját vizsgálom meg egy magyar példán, amelyben egy lexikai elem (ragos főnév) egy igével alkotott szerkezetben az igei akcióminőség és/vagy aspektus kifejezésére is alkalmas, részben grammatikai elemmé (igekötővé) válik. A vizsgálat eredetileg a szerves nyelvészet keretében zajlott, de eredményeit kognitív keretben végzett jelentsváltozási és grammatikalizációs kutatások (l. az előző pontokban), illetve a magyar történeti nyelvészetben az igekötők kialakulásával kapcsolatos kutatások eredményeinek fényében gondoltam át. (Vö. D. MÁTAI M., Igekötőrendszerünk történetéből: MNy. 1989: 9—28, 151—71, uő., Az igekötők. In: BENKŐ L. főszerk., E. ABBAFY E. — RÁCZ E. szerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana [TNyt.] I. Akadémiai K., Bp., 1991. 433—41, II/1. Bp., 1992. 662—95.)

A) Az igekötők sajátos jellemzőkkel bírnak a magyarban. Átmeneti osztályt képeznek, nem tekinthetők tisztán grammatikai elemeknek, azaz pusztán igei prefixumoknak; többségüknek nemcsak grammatikai (akcióminőség és/vagy aspektus) jelentése van, hanem lexikai jelentéssel is rendelkezik, és bár egy lexémát képez az igével, a mondatban mindegyik képes elválni tőle.

A magyar igekötők általában poliszém elemek; jelentéseik, amelyek jelentésváltozás útján jönnek létre, összefüggnek egymással, rendszert képeznek. (A magyar igekötők poliszém mivoltáról l. SZILI KATALIN munkáit, pl. „Az igekötőről és az igekötős igről (funkcionális szempontú vizsgálatok tükrében).” Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, 1994. (kézirat), illetve „Az igekötős igeek képzéséről (Elméleti fejtegetések és gyakorlati vizsgálatok)”. Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 32. 1995. Bp., valamint KOMLÓSY ANDRÁS, Régenek és vonzatok. In: KIEFER FERENC, szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan, Akadémiai K., Bp., 1992. 299—527; stb.) Az igekötők grammatikai jelentésének (akcióminőség és/vagy aspektus) alapja kimutatható az igekötők, illetve az igekötős igeek lexikális jelentésében.

B) Az, hogy a nyelv mely elemeit tekintjük igekötőknek, illetve mely alakulatait igekötős igeeknek, nem egyszerű kérdés, mivel az igekötők keletkezése az ómagyar kortól kezdve állandó folyamat, amely a mai magyar nyelvben is tart (vö. D. MÁTAI idézett műveivel). Egy viszonylag újabb keletű grammatikalizációs folyamat eredményeképpen válhatott igekötővé például a *tönkre* elem, amelynek igekötői státusza azonban vitatott: a magyar igekötők nyolc különböző listája közül csak kettőben szerepel igekötőként (ezek egyike az ÉrtSz.). (A leglényegesebb listák összefoglalását l. JAKAB ISTVÁN, A magyar igekötő szófajtani útja. NytudÉrt. 112. sz. Akadémiai K., Bp. és Bratislava, 1982. 60—1, illetve KOMLÓSY i. m. 495—7.) Ebben szerepet játszhat az is, hogy a *tönkre* elem — történeti szempontból — morfológiailag komplex alakulat, a *tönk* főnév latívuszi határozóragos alakja, és ezért kérdéses lehet, hogy a *tönkre* ≠ *tönk* + *-re* típusú elszigetelődési folyamat befejeződött-e már vagy sem.

Annak ellenére, hogy az ÉrtSz. igekötőnek sorolja be a *tönkre* elemet, valójában nagyon kevés *tönkre* igekötőt tartalmazó igekötős alakot közöl (mindössze hatot, mégpedig a *tönkrejut*, *tönkremegy*, *tönkretesz*, *tönkresilányít*, *tönkrever* és *tönkreüz* igeiket). Ugyanakkor a *tönkre* elem nagyon produktív a beszélt nyelvben, ezért indokoltnak tűnik, hogy igekötőnek tartsuk. (A produktivitás és a szófajváltás összefüggéséről a viszonylag új magyar igekötőkkel kapcsolatban l. LADÁNYI M. i. m. 1994—95., illetve uő., Productivity as a Sign of Category Change: the Case of Hungarian Verbal prefixes. In: W. U. DRESSLER ed., Morphologica 96. Megjelenés alatt.)

C) A *tönkre* mint igekötő a mai magyar nyelv rendszerében háromféle használatban fordul elő. Először is olyan intranszitiv igeikben, mint pl. a *tönkrefagy*, *tönkredázik*, *tönkrekopik*. Ezekhez az igeikhez a következő típusú parafrázist adhatjuk: 'valami úgy/annyira (= nagyon) megfagy, elázik, elkopik, hogy ezáltal károsodik/tönkremegy'. Tehát egy olyan folyamatról van szó, amely eljut egy bizonyos végpontig, az érintett dolog (teljes) károsodásáig. Mivel intranszitiv igeikről van szó, ezek csak az állapotváltozást jelölik, egyetlen alanyi argumentumuk a történés elszenvetőjét nevezi meg, pl. *A papír tönkredázott*. Az ilyen típusú igeikben a pusztán ige magát a folyamatot nevezi meg (*fagy*, *ázik*, *kopik*), a *tönkre* elem pedig a végpontig, a (teljes) károsodásig való eljutás jelentésmozzanatával járul hozzá a szerkezet jelentéséhez (és ezzel egyben perfektiválja az igt), miközben implicit módon utal arra is, hogy a végponthoz vezető folyamat nagyon intenzív.

A *tönkre* elemet megtaláljuk cselekvést jelölő tranzitív igékben is, pl.: *tönkrerág*, *tönkrefarag*, *tönkresóz*, *tönkrefűszerez vmit*. Parafrázissal: 'valaki vagy valami úgy/annyira (= nagyon) megrág, megfarag, megsóz, megfűszerez valamit, hogy az érintett dolog ennek következtében károsodik/tönkremegy/rossz lesz'. A tranzitív igék az állapotváltozást a cselekvőhöz való viszonyában ábrázolják: a cselekvő tevékenysége az állapotváltozás kiváltója (a konkrét igei tartalmakról eltekintve ezt legáltalánosabban a *tönkretesz* igével fejezhetjük ki). Ennek megfelelően a tranzitív ige egyik argumentuma a cselekvőt mint a cselekvés alanyát, másik argumentuma a cselekvés által érintett dolgot mint a cselekvés tárgyát nevezi meg, pl. *A szakácsnő tönkrefűszerezte az ételt*. Az ilyen típusú igékben a puszta ige magát a cselekvést nevezi meg, a *tönkre* elem pedig a végpontig, a (teljes) károsodásig való eljutás jelentésmozzanatán túl (perfektiválás) a cselekvés túlzott intenzitására is utal.

Végül a *tönkre* elem előfordul a *magát* visszaható névmással alkotott igei szerkezetekben, mint pl. *tönkredolgozza*, *tönkretanulja*, *tönkreeszi* stb. *magát*. Ezekhez az igékhez ilyen parafrázist adhatunk: 'annyit (= olyan sokat) dolgozik, tanul, eszik stb., hogy az káros: azzal (majdnem/ esetleg) kárt okoz magának/tönkreteszi magát', illetve 'nagyon sokat dolgozik, tanul, eszik stb., és ez káros'. Ezekben a példákban az alapige intranszítív (vagy intranszítív használatú), cselekvést jelölő ige, amelynek egy (alanyi) argumentuma van: *valaki dolgozik, tanul, eszik* stb. Fentebb láttuk, hogy a *tönkre* elemet tartalmazó cselekvést jelölő igék a cselekvést úgy ábrázolják, mint ami valaminek vagy valakinek az állapotára hat (szokásosan kétargumentumú tranzitív igék). Az intranszítív *dolgozik*, és az intranszítív használatú *tanul, eszik* stb. cselekvések esetében a *tönkre* használata arra teszi a hangsúlyt, hogy a túl intenzíven végzett cselekvés közvetetten magára a cselekvőre is károsan hathat, ezért itt kötelező a visszaható névmás tárgyként történő használata: *A gyerek tönkretanulja magát*. Mivel a károsodás/tönkremenés ezekben az esetekben inkább csak lehetséges, mint valóságos perspektíva, a *tönkre* elem jelentésében a hangsúly a cselekvés intenzitásán van.

A *tönkre* elem különböző típusú használataiból a *tönkre* következő általános jelentésig juthatunk el:

'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig'.

Ezt az általános mozzanatot az intranszítív *tönkremegy* és a tranzitív *tönkretesz* ige a történésre vagy a cselekvésre való konkrét utalás nélkül tartalmazza. Ezek révén a *tönkre* igekötős igéket analógiásan, metaforiként, azaz a folyamatot vagy cselekvést egy új nézőpontból, egy másik folyamat vagy cselekvés terminusaiban leíró eszközként is értelmezhetjük; sematikusan:

a)

[valami] <i>fagy, ázik</i> stb.	↑↓	új nézőpont: 'túl intenzíven', 'a teljes károsodásig'
[valami] <i>tönkremegy</i>		(= túl intenzív foly., végpontja: a teljes károsodás)
[valami] <i>tönkrefagy, tönkreázik</i> stb.		(= túl intenzív foly., végpontja: a teljes károsodás)

b)

[vki/vmi] <i>rág, farag</i> stb. [vmit]	↑↓	új nézőpont: 'túl intenzíven', 'a teljes károsodásig'
[vki/vmi] <i>tönkretesz vmit</i>		(= túl intenzív csel., végpontja: a teljes károsodás)
[vki/vmi] <i>tönkrerág, tönkrefarag</i> stb. [vmit]		(= túl intenzív csel., végpontja: a teljes károsodás)

c)	
[vki] <i>dolgozik, tanul</i> stb.	↑↓ új nézőpont: 'túl intenzíven', 'a teljes károsodásig'
[vki] <i>tönkreteszi magát</i>	(= túl intenzív csel., végpontja: a cselekvő teljes károsodása)

[vki] <i>tönkredolgozza, tönkretanulja</i> stb. <i>magát</i>	(= túl intenzív csel., végpontja: a cselekvő teljes károsodása)
--	---

Mint láttuk, a *tönkre* elem általános 'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig' jelentése a különböző típusú használatokban ennél differenciáltabb, a jelentést meghatározó mozzanatok a különböző típusú használatokban más-más formában, illetve hangsúllyal vannak jelen:

tönkre (1) 'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig/(teljes) károsodás[t szenvedve]';

tönkre (2) 'túl intenzíven → (a teljes) károsodásig/(teljes) károsodás[t okozva]';

tönkre (3) 'túl intenzíven → (majdnem/ esetleg) károsodásig [károsodást okozva]'.

Ezek a jelentések (vagy jelentésváltozatok) kontinuumszerűen épülnek egymásra, nehezen választhatók el egymástól (főként a (2) és a (3) — pl. *az anya tönkregyógyiszereszi a gyereket, az orvos tönkreinjekciózza a beteget* stb. formailag a (2) típusba tartozik, de az igeikötő jelentését tekintve a (3) típushoz áll közelebb, így további köztes típusokkal is számolhatunk). Mindegyik jelentés markánsan különbözik ugyanakkor a *tönkre* eredeti, ragos névszói jelentésétől, nemcsak lexikai tartalmát (*tönk* = dolog neve, *tönkre* = károsodás), hanem grammatikai funkcióját tekintve is: a *tönk-re* grammatikai morféma irányt jelöl, a *tönkre* elem a cselekvés/történet végpontjára utalva lexikai jelentésén túl (károsodás) perfektíválja az igét.

A felmerülő kérdések a következők: hogyan állhattak elő a fenti (1) — (3) jelentések a *tönkre* eredeti, ragos névszói jelentéséből; hol tart a *tönkre* elem a grammatikalizálódás folyamatában; az elemnek a szinkrón rendszerben fellelhető használatai alapján megállapított egyes jelentései (és ezek összefüggései) milyen tanúsággal szolgálhatnak arról, hogy az elem a grammatikalizációs folyamat során milyen szakaszokon ment át, és ezeket a szakaszokat mi jellemezte. (A grammatikalizáció szakaszokra bontása csak leírási taktika: természetesen a grammatikalizációs folyamatot nem mint szakaszok mechanikus egymásutánját kell elképzelnünk, hanem úgy, mint fokozatos változást, amelyben nagyon sok az átmenet. Vö. pl. D. MÁTAI i. m. 1992. 663 a kései ómagyar kori igeikötőkről és igeikötő-előzményekről: „...a határozószói és az igeikötői szerep közötti út valamegyik pontján helyezkednek el.”)

1. A *tönk-re* eredeti jelentésében egy szintaktikai szerkezet részeként fordulhatott elő, olyan mozgást jelentő igékkel, mint a *megy* vagy a *fut* pl.: **A hajó tönk-re ment/futott* (vö. a TESz. egyik magyarázatával). A szerkezet ilyen formában és ebben a szó szerinti jelentésben a mai szinkrón rendszerben már nem fordul elő.

2. A mai nyelvben a *tönkre* használatából, illetve jelentéseiből csak a további fejlődési stádiumokról tudunk hipotéziseket felállítani — amennyiben a szinkroniában meglévő jelentéseket egy grammatikalizációs út egyes állomásainak tekintjük (vö. BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA korábban már említett „lehetséges grammatikalizációs ösvény”-fogalmával).

Ezek közül az állomások közül az első az eredeti szerkezet egészének jelentésváltozása következtében állhatott elő. Ez a jelentésváltozás egyfelől metonimikus jellegű: a cselekvéssel (*tönk-re megy kb. 'tönknek ütközik') érintkező következmény ('és így károsodik/(teljes) károsodást szenved') a szerkezet jelentésébe integrálódik. Ez a változás másfelől inferenciaként is értelmezhető, hiszen a kár mint következmény a kontextusból következő olyan implikátúra, amely a kifejezés adott összefüggésben történő gya-

kori használata következtében konvencionalizálódhat, azaz integrálódhat az eredetileg csak mozgást és helyviszonyt jelölő *tönk-re megy* szerkezet jelentésébe.

A teljes szerkezet jelentésváltozásával párhuzamosan az eredetileg az érintkezési/ütközési pontot (és egyben a mozgás végpontját) jelölő *tönkre* elem is új jelentéshez jut: '(teljes) károsodás[t szenvedve]', irányjelentését és morfológiai komplexitását elvesztve főnévi kategóriájától elszigetelődik (*tönkre* ≠ *tönk* + *-re*):

*tönk-re megy és így károsodik/(teljes) károsodást szenved →

tönkremegy 'károsodik/(teljes) károsodást szenved', ahol a *tönkre* elem jelentése: '(teljes) károsodás[t szenvedve]'.

A jelentés tehát egyfelől általánosodik: a teljes szerkezet elveszti a mozgással, a *tönkre* elem pedig az iránnyal kapcsolatos jelentését, másfelől új jelentésmozzanattal bővülve ('károsodik/(teljes) károsodást szenved', illetve '(teljes) károsodás[t szenvedve]') kiterjed. A jelentés általánosulásával és kiterjedésével lehetőség nyílik a *tönkre* elem tágabb körű használatára: a *tönkre* most már nemcsak a mozgást jelentő igék szűk körébe tartozó igékkel alkothat kapcsolatokat, hanem azokkal az intranszítív igékkel is, amelyek állapotváltozást jelölnek, feltéve, hogy (általában a folyamat hossza vagy nagy intenzitása következtében) az állapotváltozás végpontja lehet az állapotváltozásban érintett dolog (teljes) károsodása. A *tönkre* elem funkciója a vele létrehozott morfológiai szerkezetben először is ennek a sajátos tartalmú végpontnak a lexikai jelölése. A végpont jelölése egyben a folyamat lezárulásának a jelölése is, így ezzel lehetőség nyílik arra is, hogy az elem — új lexikai jelentésére épülve, azon túl — grammatikai funkcióhoz is juthasson: perfektívaljon. (L. a *tönkre* első jelentését a *tönkrefagy*, *tönkreázik*, *tönkrekopik* típusú igékben.)

3. A *tönkre* elem jelentésének a következő stádiumba való átlépése azzal függhet össze, hogy az állapotváltozást jelölő igék gyakran nem önmagukban lezajló folyamatokat jelölnek, hanem cselekvő alanyt (ágenszt) feltételeznek, s ebben az esetben a történésről, illetve annak végpontjáról a hangsúly a történést előidéző cselekvésre (és annak módjára) tevődhet át. Ennek az új nézőpontnak a következménye, hogy ebben a fázisban a *tönkre* mellett (állapotváltozást okozó) cselekvést jelölő tranzitív ige is előfordulhat (ez jelentősen megnöveli a *tönkre* elem kapcsolódási lehetőségeit), amely a cselekvőt alanyi, a cselekvés következményének elszenvédőjét pedig tárgyi argumentumában jeleníti meg. A *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezet jelentése ekkor úgy változik meg, hogy míg a korábban használt intranszítív ige az állapotváltozást önmagában lezajló folyamatként ábrázolta: '(teljes) károsodást szenved' — az állapotváltozás most csak mint az ágens cselekvésének következménye van jelen, háttérbe szorul: 'x tesz valamit, és ezzel károsítja/tönkreteszti y-t, azaz: azt okozza, hogy y (teljes) károsodást szenved'.

A (teljes) károsodás többnyire a túl gyakori, a kvázi vég nélküli vagy a túl intenzív cselekvés hatásának következménye. Mivel a *tönkre* elemet tartalmazó tranzitív igés szerkezetben a hangsúly a cselekvésre tevődik át, ezzel összefüggésben a *tönkre* jelentésében a károsodás mellett szerepet kap a cselekvés módja is: 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven → egészen a dolog (teljes) károsodásáig [(teljes) károsodást okozva]'. Az elem tehát továbbra is rendelkezik — bár a korábbihoz képest módosult — lexikai jelentéssel is, miközben a szélesebb körű használat megerősíti grammatikai (perfektívaló) jelentését is. (L. a *tönkre* második jelentését a *tönkrerág*, *tönkrefarag*, *tönkresóz*, *tönkrefűszerez* stb. típusú igékben.)

4. Feltételezésem szerint a továbbiakban ismét szemléletváltozás következhetett be: a már korábban előtérbe került cselekvésről a hangsúly egyre inkább a cselekvés módjára tevődött át (miközben a cselekvés következménye, a károsodás még inkább háttérbe szorult). Ebben szerepet játszhatott a *tönkré*-t tartalmazó igék túlzó használata is, ami azzal függhet össze, hogy a károsodás bizonyos esetekben a cselekvésnek csak lehetséges, de

nem reális következménye. Ez a fajta túlzó használat tette lehetővé, hogy a *tönkre* elemet olyan igékkel is használni lehessen, amelyek eredetileg nem állapotváltozást okozó cselekvést jelöltek. Ennek következtében újabb jelentésetolódás történhetett mind a *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezet, mind a *tönkre* elem jelentésében. A *tönkre* + ige morfológiai szerkezet jelentése: 'x túl intenzíven csinál valamit (és ezzel y-nak vagy saját magának (majdnem/ esetleg) károsodást okoz)'; magának a *tönkre* elemnek a jelentésében pedig a korábbiakban még lényegtelen (második szakasz) vagy legalábbis nem döntő (harmadik szakasz) 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven' mozzanat vált lényegessé: 'túl hosszan, túl gyakran, túl intenzíven [→ (majdnem/ esetleg) károsodásig [károsodást okozva]]'. L. a *tönkre* harmadik jelentését a *tönkredolgozza*, *tönkretanulja*, *tönkreeszi* stb. *magát* típusú igékben.

A '(teljes) károsodás[t szenvedve]' jelentéshez (második szakasz) a *tönkre* elemnek ez a jelentése már csak annyiban kapcsolódik, hogy a túlzásba vitt cselekvés gyakran valamilyen káros következménnyel jár. Az azonban, hogy mi számít olyan túlzásba vitt cselekvésnek, amely káros következménnyel jár, a beszélő értékelésén is múlik. Ennek megfelelően azoknak az igéknek a köre, amelyekhez a *tönkre* elem ebben a jelentésében kapcsolódhat, jóval nyíltabb, mint azoké, amelyekhez korábbi jelentésében kapcsolódhatott, hiszen itt nem annyira szemantikai, mint inkább pragmatikai korlátok szűkíthetik a *tönkre* elem kapcsolhatóságát.

A perfektiválás mint grammatikai funkció mellett — a károsodás mozzanatának hátterbe szorulásával — a *tönkre* elemnek kezd kialakulni egy másik grammatikai jellegű vagy ahhoz közel álló jelentése is: az *agyon* igekötő egyik jelentéséhez hasonlóan a *tönkre* elem lexikai jelentése (egyre általánosabbá válva) egyre inkább a 'túl intenzíven' jelentéshez közeledik, amely egyfajta akcióminőségnek tekinthető (bár pl. KIEFER FERENC ezt a fajta akcióminőséget nem fogadja el, mivel nem lát rendszerességet az általa felsorolt „intenzitásnövelő” jelentéselemet tartalmazó igekötők — *meg*, *agyon*, *túl* — megoszlásában; vö. i. m. 819). A *tönkre* elem jelentésében azonban az intenzitás mozzanata, szemben az *agyon* jelentésével, nem szakadt el teljesen attól a konkrét mozzanattól, amelyre épül (károsodás). Ez a tény azt mutatja, hogy — bár az egész folyamat nagyon hasonló az *agyon* igekötővé válási folyamatához (vö.: HADROVICS L., A funkcionális magyar mondatlan alapjai. Akadémiai K., Bp., 1969. 25—7; LADÁNYI M. i. m. 1994—95., ill. 1996.) — a *tönkre* elem a grammatikalizáció folyamatában nem ért el addig a szintig, mint az *agyon*.

D) A *tönkre* elem grammatikalizációs folyamatának szakaszait következőképpen foglalhatjuk össze:

Az 1-gyel jelölt stádiumból a 2-vel jelölt stádiumba való átlépést a grammatikalizálódás első szakaszának tekinthetjük, amely döntő lehetett a *tönkre* elem igekötővé válási folyamatának elindulásában. Ez, mint láttuk, a) az adott lexikai elemet tartalmazó szerkezet jelentésének megváltozásával, b) a lexikai elem jelentésének megváltozásával, c) a lexikai elem morfológiai elemezhetőségének megszűnésével és d) a lexikai elem eredeti kategóriájától való elszigetelődésével járt együtt. A folyamat első lépése és a további változások motiválója a szerkezet jelentésének megváltozása volt. Ez a szemantikai változás metonimikus jellegű inferencia következtében zajlott le, és nemcsak általánosulással (tehát bizonyos specifikus jelentésmozzanatok elvesztésével) járt, hanem a jelentés — új mozzanatok integrálásával — ki is terjedt.

A 2-vel jelölt stádiumból a 3-mal jelölt stádiumba való átlépést a grammatikalizálódás második szakaszának tekinthetjük. Ez a *tönkré*-t tartalmazó morfológiai szerkezet argumentumszerkezetének és jelentésének megváltozásával, valamint a *tönkre* elem jelentésének az eltolódásával járt együtt. A folyamat kiváltó okának a szemléletváltozást tarthatjuk: a történésről, illetve annak végpontjáról a hangsúly az azt előidéző cselekvésre

(részben annak módjára) tevődött át. Az új nézőpont következménye a tranzitív igék használatának lehetősége és a morfológiai szerkezet (azon belül a *tönkre* elem) jelentésének megváltozása is. A szemantikai változás lényege, hogy a jelentés egyfelől általánosabbá vált: a *tönkre* elemet tartalmazó szerkezet az állapotváltozásra mint következményre csak az okozáson keresztül utal; másfelől a *tönkre* elem jelentése komplexebbé vált, mivel jelentésében jelentéseltolódás következett be a cselekvés módja irányában.

A 3-mal jelölt stádiumból a 4-gyel jelölt stádiumba való átlépést a grammatikalizáció harmadik szakaszának tekinthetjük. Ebben a fázisban jutnak a *tönkre* elemet tartalmazó morfológiai szerkezetek és maga a *tönkre* elem is a legmesszebb az első szakaszbeli jelentésüktől. Még inkább háttérbe szorul a károsodás mozzanata, a *tönkre* elem (hasonlóan az *agyon* igekötő egyik jelentéséhez) egyre inkább a 'túl intenzíven' jelentést közelíti meg, amely egyfajta akcióminőségnak tekinthető. Mivel a *tönkre* elem jelentésében az intenzitás mozzanata nem szakadt el teljesen attól a konkrét mozzanattól, amelyre épül (károsodás), azt állapíthatjuk meg, hogy a *tönkre* elem a grammatikalizáció folyamatában nem ért el addig a szintig, mint az *agyon*.

A *tönkre* elem jelentésének változása tehát az igékkel alkotott morfológiai szerkezetekben, a szerkezetek jelentésének változásával párhuzamosan halad. A folyamat egyik oldala a jelentés általánosulása: ez teszi lehetővé a *tönkre* elem kiszakadását a szűk körű használatból — a használati kör bővülése ugyanakkor a jelentés gazdagodásához és további általánosulásához vezet, ami a használati kör további szélesedését hozza magával. (Vö. „Minél jobban elhomályosult az eredeti határozószó konkrét jelentése, annál több ilyen típusú összetett szó alakult vele, azaz annál jobban kiterjedt a hatóköre, és viszont, minél jobban kiterjedt a használati köre, annál jobban elhomályosult a határozószó-igekötő eredeti jelentése...” — D. MÁTAI a *meg* igekötővé válásáról: TNYt. I. 1991. 434, illetve „Ha egy határozószó egyre gyakrabban és egyre több igéhez kapcsolódik, akkor veszít nyomatékából, és jelentése is általánosabbá válik: igekötőszerűen kezd viselkedni. Minél jobban kiterjed ugyanis a kérdéses elem használati köre, annál erősebb igekötői jelentése.” — D. MÁTAI a kései ómagyar kori igekötők keletkezéséről: TNYt. II/1. 1992. 664.)

6. Összefoglalásképpen néhány, a korábbiakban felmerült elvi kérdéshez szólok hozzá (azzal a fenntartással, hogy további anyagok részletes feldolgozása módosíthatja az itt kialakult képet).

Vizsgálatom is alátámasztja azt a nézetet, hogy az igekötők poliszém elemek, amelyeknek jelentései rendszert alkotnak, és egymásra épülnek (vö. a magyar igekötők poliszém mivoltával kapcsolatban idézett műveket, illetve B. RUDZKA-OSTYN és L. JANDA idézett műveit).

Ezzel kapcsolatban az egyik kérdés az volt, hogy a rendszerszerű szinkrón viszonyok alapján lehetséges-e egy hipotetikus történeti folyamat felrajzolása (vö. szerves keretben ZSILKA J., HORVÁTH K., LADÁNYI M. idézett műveit, grammatikalizációs keretben BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA „lehetséges ösvény” fogalmát). Úgy vélem, a *tönkre* elemmel kapcsolatban sikerült megrajzolni egy olyan lehetséges grammatikalizációs utat, amely nem mond ellent a magyar történeti nyelvészetben az igekötők kialakulásával kapcsolatos elvi megállapításoknak (vö. D. MÁTAI idézett műveivel).

Felmerült az is, hogy vajon a szemantikai változás-e a döntő a grammatikalizáció folyamatában (vö. RUBBA i. m.). Úgy tűnik, hogy a grammatikalizálódási folyamat elindulása valóban a grammatikalizálódó elemet tartalmazó szerkezetnek és magának az elemnek a jelentésváltozásához van kötve, a további változásokban viszont elsősorban konceptuális tényezők (szemléletváltozás) játszzák a főszerepet, ennek következtében zajlanak le további (szintaktikai és szemantikai) változások.

Egy további kérdés a szemantikai változás természetével függött össze: ez a folyamat valóban csak szemantikai általánosulást feltételez-e, vagy a grammatikalizációs folyamatban a jelentésbeli gazdagodás is lényeges szerepet játszik. (Ez utóbbi álláspontot vallja RUBBA és HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER is). Vizsgálataim inkább ez utóbbi nézetet erősítik: a grammatikalizálódó elemet tartalmazó szerkezet, illetve a grammatikalizálódó elem jelentésének a komplexebbé válása és általánosulása — legalábbis ennek az anyagnak (és más hasonló anyagoknak, vö. LADÁNYI i. m. 1994—95., ill. 1996.) a tanúsága szerint — párhuzamosan zajlik.

Bizonyos megfigyeléseket tettem a grammatikalizáció mechanizmusaival kapcsolatban is, de az ilyen szempontból feldolgozott anyag túl szűk körű ahhoz, hogy határozottan állást lehessen foglalni abban a kérdésben, hogy a grammatikalizáció valóban metaforizációs keretben, de metonimikus szakaszokon át zajlik-e (vö. HEINE—CLAUDI—HÜNNEMEYER i. m.), vagy a grammatikalizáció folyamatában inkább a szemantikai általánosulás, az inferencia, illetve általában a kontextus játssza a nagyobb szerepet (vö. BYBEE—PERKINS—PAGLIUCA i. m.). A *tönkre* elem jelentéseinek leíró szempontú vizsgálata azt mutatta, hogy ezeket a jelentéseket (úgy is, mint a grammatikalizáció egyes fázisainak eredményeit) lehet metaforikus keretben is értelmezni, abban a hipotetikus folyamatban pedig, amelyet felvázoltam, bizonyos szakaszokon mind a metonímia, mind az inferencia, mind a szemantikai általánosulás szerepéhez jutott. A grammatikalizáció mechanizmusainak bonyolult problémája (különös tekintettel a metafora és a metonímia viszonyára) a magyar igekötőkkel kapcsolatban azonban további, nagyobb anyagokon végzendő vizsgálatokat igényel.

LADÁNYI MÁRIA

A határozói igenevek néhány problémája*

1. Bevezető.¹ – A *-va/-ve*, *-ván/-vén* végződésű igei származékokat határozói ige-névként nevezi a magyar grammatikai hagyomány. A két alakot általában együtt szokás említeni, akár létrehozásuk módjáról, akár mondattani funkciójukról van szó, tárgyalásuk általában a közös tulajdonságokra fordít nagyobb figyelmet, a használatukban mutatkozó esetleges eltérések pedig gyakran stilisztikai jellegűnek minősülnek. Ha vannak is olyan leíró elképzelések, amelyek a két alak közt nem pusztán stílusbeli különbséget fogalmaznak meg, általában meg is elégszenek a feltételezés vagy megfigyelés kimondásával, a különbségek magyarázatát homályban hagyva. Jelen dolgozat célja az, hogy megpróbáljuk bebizonyítani: a kérdéses elemek közel azonos mondattani tulajdonságait hirdető felfogás valószínűleg téves. A továbbiak mellett fognak érvelni, hogy a két alak nem tekinthető azonosnak, mivel jelentősen eltérő mondattani szerkezetekben fordulhatnak csak elő: a *-ván/-vén* alakok felvehetnek saját alanyt, a *-va/-ve* alakok nem; előbbieket az alanyukkal és egyéb bővítményeikkel együtt önálló tagmondat értékű szerkezetet alkotnak (a generatív grammatika jelölésmódja szerint CP-nek nevezhetők); utóbbiak is tagmondat értékűek (szintén CP-k), ezek a tagmondatok azonban kötelezően alanytalanok.

* A dolgozat létrejöttét az OTKA T17263, valamint az FKFP 680/1997. számú pályázatai támogatták.

¹ A probléma felvetéséért KENESEI ISTVÁNNak jár köszönet, aki a dolgozat korábbi változatait is kritikus figyelemmel kísérte. HORVÁTH LÁSZLÓ lektori véleménye sokat segített abban, hogy a probléma szakirodalmi háttérét jobban megismerve pontosabb, bár távolról sem teljes képet adhassunk a vizsgált nyelvi jelenségekről.

A dolgozat az adatokat csak abból a szempontból nézi, hogy az igeneves szerkezetek milyen módon vesznek részt a teljes mondat szerkezet kialakításában. Az igenevek mondatnani funkcióját nem fogjuk részletesen vizsgálni, ugyanis az igeneveket nem a szó szerkezetek alaptag — meghatározó tag keretén belül szeretnénk kezelni, hanem inkább egy összetett mondat tagmondatai között fennálló viszony lesz az, amit ezekhez a kifejezésekhez hozzárendelünk.

A dolgozat második részében olyan megállapítások olvashatók, amelyekkel a tárgyalta alakokat általában jellemezni szokás, s amelyeknek az érvelés során részben szerepük is lesz majd. A harmadik részben a *-va/-ve*, *-ván/-vén* alakok és egy általában egységessnek tekintett igeosztály, az alanytalan igék kölcsönhatását vizsgáljuk. A negyedik rész olyan *-ván/-vén* alakokat elemez, amelyek alanyos igékből hozhatók létre, az ötödik rész a *-va/-ve* alakok tulajdonságait igyekszik tisztázni. (Az elemzés a dolgozat második részétől kezdve a magyar generatív mondatnani eredményeire támaszkodik, KIEFER FERENC (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan* 1. Mondattan (Bp., 1992.) megfelelő fejezetei alapján.) A hatodik rész a vizsgált végződés státusát próbálja meghatározni. Ezt követően nyelvtörténeti adatokat, valamint az ezekről kialakult elképzeléseket ismertetve folytatódik az alapfeltevések melletti érvelés, majd a nyolcadik részben összefoglaljuk a dolgozat eredményeit.

2. A határozói igenevek jellemzői. — A *-va/-ve*, *-ván/-vén* morfémaival elalátott igei tövekből alkotott szóalakokat a magyar grammatikai hagyomány határozói igeneveknek nevezi. (A megfogalmazás körülményességét a későbbiekben indokoljuk, egyelőre annyit, hogy a *-ván/-vén* alakok esetében nem feltétlenül (csak) képző jelenlétével kell számolni.) Használatukat illetően elég nehéz pontos szabályokat megfogalmazni, néhány tulajdonságuk azonban intuitív módon mégis megragadható. Általánosan elfogadottnak mondhatók az alábbi állítások (pl. A. JÁSZÓ ANNA, *Az igenevek*. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* [TNyt.]. Bp., 1991. 1: 344—9 és TOMPA JÓZSEF szerk., *A mai magyar nyelv rendszere*. Bp., 1961. 1: 258—60 alapján):

1. a) a *-va/-ve* alak használata gyakoribb a köznyelvben;
- b) a *-va/-ve* alak leginkább mód- vagy állapothatározó lehet;
- c) a *-va/-ve* alak általában a ragozott igével azonos idejű cselekvést, állapotot fejezhet ki, illetve általában folyamatos aspektusú;
- d) a *-va/-ve* alakban kifejezett cselekvés, állapot alanya azonos kell, hogy legyen a ragozott ige alanyával vagy tárgyával.

A *-ván/-vén* alakok ezzel szemben az alábbi módon jellemezhetők:

2. a) használatuk egy kötöttebb, választékosabb stílushoz tartozik;
- b) mondatrészi szerepük nehezebben meghatározható;
- c) a ragozott ige idejéhez viszonyítva előidejűséget fejezhetnek ki, illetve befejezett aspektusúak lehetnek;
- d) az általuk kifejezett cselekvésnek, állapotnak lehet saját alanya.

Az (1. a) és (2. a) állítások a szintaxis számára legfeljebb közvetetten érdekesek, ezért ezek tárgyalásától eltekintünk. A másik három pont viszont olyan természetűnek látszik, amelyekről a mondatnannak valahogyan számot kell tudni adnia. A továbbiakban a (b) és (d) tulajdonságokra alapozva megvizsgálunk néhány mondatot, amelyek jól mutatják a fent leírt különbségeket. (Az egyidejűség—előidejűség valószínűleg az aspektusbeli különbségekkel együtt jelenik meg. Ezek a kérdések nem kevésbé fontosak, azonban feltehetőleg igen összetett, sok adat megvizsgálását kívánó problémát jelentenek, ezért inkább csak feltevéseket megfogalmazva hivatkozunk esetenként a (c) tulajdonságokra.)

3. Alanytalan igék. — A vizsgálódást kezdjük egy olyan igecsoporttal, amelyet általában alanytalan igék néven szokás emlegetni. Nézzük meg először a (3.) alatti mondatokat:

- 3. a) *Beesteledvén hazaindultunk.*
- b) *Megvirradván hazaindultunk.*
- c) **Beesteledve hazaindultunk.*
- d) **Megvirradva hazaindultunk.*

A sor folytatható lenne még néhány, a napszakokra vonatkozó hasonlóan szerkesztett mondatral, az eredmény minden esetben hasonló lenne. Mint látható, a *-va/-ve* alakokkal szerkesztett mondatok rosszak, a *-ván/-vén* alakot tartalmazók viszont elfogadhatók. A *-va/-ve* alakok mondatrészi szerepéről azt mondja az (1. b) állítás, hogy mód- vagy állapothatározók lehetnek, az (1. d) szerint pedig alanyuknak azonosnak kellene lennie a ragozott ige alanyával vagy tárgyával. Mint láttuk, a (3. c) és (3. d) mondatok rosszak, feltehető tehát, hogy a fenti két tulajdonság közül legalább az egyik nem érvényesül. Nézzük meg, teljesül-e az (1. d) állítás. Ahhoz, hogy az állítás igaz lehessen, a *-va/-ve* alaknak alannyal kell rendelkeznie. A (3.) alatt látható *-va/-ve* alakoknak nincs fonetikailag testes alanyuk. Ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem is lehet alanyuk. Ha azonban megpróbálunk akár egy személyes vagy mutató névmási alanyt, vagy akár egy referenciális NP alanyt illeszteni a *-va/-ve* alakokhoz, a következő eredményt kapjuk:

- 4. a) **Mi beesteledve hazaindultunk.*
- b) **Mi megvirradva hazaindultunk.*
- c) **Az beesteledve hazaindultunk.*
- d) **Az megvirradva hazaindultunk.*
- e) **Az este beesteledve hazaindultunk.*
- f) **A virradat megvirradva hazaindultunk.*

A (4.)-ben látott mondatok alapján azt kell mondanunk, hogy ezeknek az igenévi alakoknak nem lehet alanyuk. Ennek az az oka, hogy a *beesteledik, megvirrad* igék valószínűleg nem régensek,² vagyis szemantikai reprezentációjuk nem tartalmaz külső szemantikai argumentumot. Nem feltételezhetjük a (3. c) és (3. d) mondatokban megjelenő igenevek alanyaként a mondatok fonetikai formájában törölhető névmást, a *pro*-t³ sem, amit vagy a ragozott ige (szintén fonetikailag testetlen, vagyis *pro*) alanya köthetne a B kötéselv szerint, vagy pedig lehetne attól független referenciájú is. Nem rendelhető tehát például a (3. c) mondathoz a következő szerkezetek egyike sem:

- 5. a) **Beesteledve (pro_i) hazaindultunk (pro_i).*
- b) **Beesteledve (pro_j) hazaindultunk (pro_j).*

A (3. d) mondathoz ugyanígy nem rendelhetők hozzá a fentiekkel párhuzamos szerkezetek.

² A régens meghatározása: „Régensnek nevezzük mindazokat a szótári tételeket, amelyek meghatározott számú nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket befogadó mondatokban, s ezek mindegyikétől megkövetelik egy-egy grammatikai tulajdonság-együttes kielégítését is” (KOMLÓSY ANDRÁS, Régensek és vonzatok. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan [StNyt.] 1. Mondattan. Bp., 1992. 323.) Az itt látható igék azonban semmiféle elem jelenlétét nem írják elő, nincsenek argumentumaik, tehát nem tekinthetők régensnek.

³ A generatív mondattan kormányzás-kötés elméletében a fonetikailag meg nem jelenő, de a mondat szerkezeti ábrázolásában jelen lévő alany- vagy tárgyesetű személyes névmást nevezik *pro*-nak. Fontos jellemzője az, hogy minden más tulajdonsága megegyezik a fonetikailag testes névmásokkal, vagyis kormányozva van, esetet és tematikus szerepet kap, engedelmeskedik a kötéselveknek; stb. (É. KISS KATALIN — SZABOLCSI ANNA, Grammatikaelméleti bevezető: StNyt. 1: 27—76).

A generatív grammatika felhasznált keretében találhatunk más, fonetikailag szintén üres kategóriát, amely (a pro-val szemben) kizárólag a nem-véges igealakok alanyaként jelenhet meg a mondat szerkezetben. Ez a kategória a PRO. (A PRO egy fonetikailag üres kategória, nem lehet kormányozva, esetet nem kaphat, csak tematikus szerepet, mégpedig attól a nem-véges igealaktól, amelynek alanyaként jelenik meg a mondat szerkezetében. A nem-véges igealakok — a különböző igevek — ugyanis nem tudnak esetet adni az alanyuknak, mivel nincs a véges alakú igékéhez hasonlítható inflexiójuk. A PRO általában azonosítható vagy a mondatban szereplő ragozott ige alanyával vagy tárgyával vagy a diskurzus alapján. Az azonosítást a kontrollelmélet szabályozza. Vö. É. KISS—SZABOLCSI i. m. 70—2.) A következő mondatokban szereplő igenévi alakok alanyai PRO-ként realizálhatók:

6. a) Géza_i szeretne (PRO_i) ebédelni.
- b) Géza hallotta Ödönt_i (PRO_i) énekelni.
- c) Géza engedte Ödönnek_i (PRO_i) vezetni az autót.
- d) Fontos volt Gézát (PRO_{arb}) meghallgatni.

A (6. a), (6. b), (6. c) alatt látható mondatok igeveinek indexet viselő PRO alanya rendre a mondatokban szereplő ragozott ige alanyával, tárgyával, illetve részeshatározójával azonosítható, a (6. d) mondat PRO_{arb} alanya pedig vagy a kontextus alapján, vagy általános alanyként értelmezhető. Mindezek a lehetőségek azonban nem érvényesek a (3. c) és (3. d) mondatok esetében, mivel a *beesteledik* és a *megvirrad* igéknek nincs alanyi pozíciójuk, amit a PRO kitölthetne, emiatt aztán például a ragozott ige alanyával való azonosítás szintén nem lehetséges. A (7.) alatt látható szerkezet tehát nem helyes:

7. *PRO_i beesteledve hazaindultunk (mi_i).

Nem releváns tehát sem a kötéselmélet, sem a kontrollelmélet, hiszen a *-va/-ve* alak igéje csak belső argumentummal rendelkezik, amely nem jelenhet meg a mondat semelyik reprezentációjában sem. Látható tehát, hogy az (1. d) megállapítás nem értelmezhető a (3. c) és (3. d) mondatok *-va/-ve* alakjaira az ige tulajdonságai miatt, a mondatok ezért nem elfogadhatóak.

A *-ván/-vén* alakot tartalmazó mondatok elfogadhatók, ezek alanya ugyanis nem kell, hogy kötelezően koreferens legyen a ragozott ige alanyával. Minthogy a *beesteledik*, *megvirrad* igéknek csak belső szemantikai argumentumuk van, az nem is lehet koreferens semmivel. Ez azonban nem okoz gondot, hiszen a *-ván/-vén* alakok alanyával szemben nem is volt elvárás a kötelező referenciális azonosság.

Úgy tűnik, az (1. d) alatt megfogalmazott megfigyelés pontosításra szorul annyiban, hogy a *-va/-ve* alak igéje által kifejezett cselekvés vagy állapot alanya csak akkor lehet azonos a vele ugyanazon tagmondatban megjelenő ragozott ige alanyával vagy tárgyával, ha előbbi egyáltalán rendelkezik alannyal. (Az itt bemutatott napszak-igéken kívül az időjárás-igék — *villámlik*, *fagy*, *esik*, *havazik* — is az alanytalan igék közé tartoznak, azonban némileg eltérő tulajdonságokat mutatnak, éppen a határozói igevek létrehozhatóságát illetően. Ezekből ugyanis még a *-ván/-vén* alakok sem, vagy csak nagyon erős megszorításokkal képezhetők, pl. **Villámolván hazaindultunk*. **Havazván otthon maradtunk*.)

Az (1. b) állításról pedig ezek után azt mondhatjuk, hogy igaz vagy hamis volta nem döntő jelentőségű a (3. c) és (3. d) mondatok esetében, hiszen azok más ok miatt eleve nem elfogadhatók.

4. Alanyos igék *-ván/-vén* szerkezetben. — Az eddig tárgyalt jelenségek a magyar igéknek csak egy meglehetősen szűk osztályát érintették. Az igék túlnyomó részének van(nak) külső szemantikai argumentuma(i), ebből az a feltevés adódhat, hogy a határozói igevek képzését illetően is másként viselkednek. Nézzük meg a (8.) és (9.)

alatti mondatokat. (Vegyük figyelembe a következő helyzetet: Géza hosszasan ügyetlenkedett az ajtó előtt.)

8. a) *A küszöbben elbotolván Géza elmosolyodott.*
 b) *Géza a küszöbben elbotolván Jóska elmosolyodott.*
 c) *Géza a küszöbben elbotolván elmosolyodott.*
9. a) *A küszöbben elbotolva Géza elmosolyodott.*
 b) **Géza a küszöbben elbotolva Jóska elmosolyodott.*
 c) *Géza a küszöbben elbotolva elmosolyodott.*

(1. d) és (2. d) alapján nem meglepő a kapott eredmény, mindkét mondatcsoport összhangban van a megfigyelésekkel. Azoknak az igéknek, amelyekből az igenévi alakok származnak, itt van alanyuk, ellentétben a (3.)-ban látott mondatok igeneveivel. A *-ván/-vén* alakok minden esetben grammatikus mondatot eredményeznek, a *-va/-ve* alakos mondatok pedig pontosan abban az esetben mutatnak rosszul formáltságot, amikor az igenév alanya és a ragozott ige alanya eltérő. Most már csak az a kérdés, vajon mi az oka annak, hogy a *-ván/-vén* alakoknak lehet saját, fonetikailag testes, alanyesetű bővítményük (alanyuk), a *-va/-ve* alakoknak pedig nem.

A generatív grammatika esetelmélete szerint minden fonetikailag testes főnévi csoportnak esettel kell rendelkeznie. A nem alanyi argumentumoknak az igék maguk tudnak esetet adni, függetlenül attól, hogy ragozott vagy ragozatlan alakjukban fordulnak-e elő a mondatban, az alanyesetet viszont az inflexió adja. A nem-véges igealakok mellett tehát nem jelenhet meg fonetikailag testes alany, bármelyik igenévfajtáról legyen is szó. Nem helyesek tehát az alábbi mondatok:

10. a) **Géza a küszöbben elbotolva Jóska elmosolyodott.*
 b) **Géza a küszöbben elbotló Jóska elmosolyodott.*
 c) **Géza a küszöbben elbotlani Jóska nem akart.*

A mondatok könnyen helyessé tehetők: ha elhagyjuk az első alanyt (a *Géza* NP-t), azonnal megszűnik a mondatok agrammatikussága.

11. a) *PRO_i a küszöbben elbotolva Jóska_i elmosolyodott.*
 b) *PRO_i a küszöbben elbotló Jóska_i elmosolyodott.*
 c) *PRO_i a küszöbben elbotlani Jóska_i nem akart.*

A már említett PRO az, ami az igenevek alanyaként itt megjelenik, s ez teszi lehetővé, hogy olyan értelmezés adható a mondatoknak, mely szerint a két cselekvés közös alanya a *Jóska* NP lesz. A véges és a nem-véges formák alaki különbsége, a magyarban személyragnak nevezett elem hiánya az, ami nem teszi lehetővé (10.) mondataiban az első alanyi NP megjelenését. Látható tehát, hogy az alanyesetet az igei személyrag (inflexió) adja a megfelelő argumentumnak. Mindezek után azt kell mondanunk, hogy a *-ván/-vén* alakokat személyragos formának kell tekinteni, mivel megengedik egy másik ige alanyától eltérő, saját alany jelenlétét.

A továbbiakban azt kíséreljük meg bebizonyítani, hogy a *-ván/-vén* alakok és argumentumaik teljes, tagmondat értékű szerkezetek, a *-va/-ve* alakok (és esetleges argumentumuk) pedig kötelezően alanytalan tagmondatok. Vizsgáljuk meg a (12.) alatti mondatokat.

12. a) *[[$(\check{O}_i)^4$ a küszöbben elbotolván] Géza, elmosolyodott.]*
 b) *[[Géza, a küszöbben elbotolván] $(\check{O}_i)$ elmosolyodott.]*

⁴ A személyes névmás zárójelben való feltüntetését az indokolja, hogy a magyar nyelv csak akkor használja a személyes névmásokat, ha megjelenésüknek például a mondat topik—fókusz szerkezete szempontjából jelentősége van. Ha ez a feltétel nem érvényesül, a névmások kötelezően törölődnek, jelenlétük esetenként egyenesen agrammatikusságot eredményez. Ezért a zárójellel jelölt névmások egy ugyanilyen szám- és személyjegyekkel rendelkező pro helyett szerepelnek.

- c) [[Elbotolván a szerencsétlen_i; a küszöbben] Géza_i; elmosolyodott.]
 d) [[Géza_i; a küszöbben elbotolván] a szerencsétlen_i; elmosolyodott.]
 e) *[(Ö_i) elmosolyodott [Géza_i; a küszöbben elbotolván.]]
 f) [Géza_i; elmosolyodott [(ö_i) a küszöbben elbotolván.]]
 g) *[A szerencsétlen_i; elmosolyodott [Géza_i; a küszöbben elbotolván.]]
 h) [Géza_i; elmosolyodott [a szerencsétlen_i; a küszöbben elbotolván.]]

A mondatok ilyen módon való tagolása annak a — bevezetőben is vázolt — alapvető elgondolásnak felel meg, amely szerint minden predikátum egy-egy tagmondatot határoz meg. Az igék pedig, akár véges, akár nem-véges alakjukban jelennek meg, tipikus predikátumok. Ha a *-ván/-vén* alakot tartalmazó szerkezetet tagmondatnak tekintjük, és a ragozott igét tartalmazó szerkezetet szintén, akkor az a kérdés, hogy a két tagmondat milyen viszonyban van egymással, azaz mellé- vagy alárendelő viszonyban van-e dolgunk, illetve, ha az utóbbiról van szó, akkor kategoriális vagy független-e az alárendelés.

A (12. a), (12. b) és (12. e), (12. f) mondatokban egy referenciális NP és egy pronominális NP lehetséges sorrendjei láthatók, a négy lehetőség a tagmondatok sorrendjének felcserélésével érhető el. A (12. c), (12. d) és (12. g), (12. h) mondatokban pedig egy referenciális NP és egy jelzői kifejezés lehetséges sorrendi változatai láthatók, a tagmondatok felcserélése itt is megtörtént. A (13.) és (14.) alatt látható táblázatok KENESEI ISTVÁNNak „Az alárendelt mondatok szerkezete” (StNyt. 1: 533–90) című munkája alapján készültek, ahol a szerző az összetett mondatok fajtáit elkülönítő szabályokat foglalta össze. A „példa” oszlopban (12.) azon mondatai szerepelnek, amelyek megfelelnek a szabálynak, az „ellenpélda” oszlopban pedig azok, amelyek eltérést mutatnak.

13. Mellérendelés

1. táblázat

	NP1	NP2	Példa	Ellenpélda
*a)	+névmás	–névmás	(12. e)	(12. a)
b)	–névmás	+névmás	(12. b)	—
*c)	+jelzői	–jelzői	(12. g)	(12. c)
d)	–jelzői	+jelzői	(12. h)	—

14. Alárendelés

2. táblázat

	Főmondat	Mellékmondat	Példa	Ellenpélda
*a)	+névmás	–névmás	(12. e)	—
b)	–névmás	+névmás	(12. f)	—
*c)	+jelzői	–jelzői	(12. g)	—
*d)	–jelzői	+jelzői	—	(12. h)

Nézzük meg, hogy a (12.)-ben található mondatok és a (13.), illetve (14.) alatt látható táblázatok hogyan értelmezhetők. Tegyük fel, hogy (12.) mellérendelő összetett mondatokat tartalmaz. Ha ez igaz, akkor (13.) viszonyainak igaznak kell lenniük a (12.)-ben látható mondatokra. (13. a) alapján rosszak azok a mondatok, amelyekben a névmás megelőzi a referenciális NP-t. Látható, hogy (12. e) követi ezt a sémát, (12. a) viszont nem. A két mondat között az a különbség, hogy a névmási elem (12. e)-ben a ragozott igét tartalmazó tagmondatban van, míg (12. a)-ban az igenévi szerkezetben, abban viszont

megegyeznek, hogy a pronominális mindkét esetben a bal oldali tagmondatban van. A mellérendelő összetett mondatok nem engednek meg ilyen cserét ((15.) mondatai szintén KENESEI nyomán születtek):

15. a) *($\ddot{O}_i$) elvesztette a kulcsot, de Gyula_i ki akarta nyitni az ajtót.

b) *($\ddot{O}_i$) ki akarta nyitni az ajtót, de Gyula_i elvesztette a kulcsot.

(13. c) szerint elfogadhatatlanok azok a mellérendelő összetett mondatok, ahol a jelzői NP megelőzi a nem jelzői NP-t. (12. g) eleget is tesz ennek az elvárásnak, (12. c) azonban nem. Megfigyelhető, hogy a „renitens” mondatban a jelzői kifejezés az igeneves szerkezetben található, a bal oldalon álló tagmondatban. Érdekes a párhuzam a (12. a), (12. c) és a (12. e), (12. g) mondatok szerkezete között: az első mondatpárban az igeneves tagmondat — ragozott igés tagmondat sorrend látható, és a nem referenciális NP-t az igeneves tagmondat tartalmazza. Ezzel szemben a második párnál a ragozott igés tagmondat — igeneves tagmondat a sorrend, a nem referenciális NP-t pedig a ragozott igés tagmondat hordozza. — Úgy tűnik, (12.) mondatai érzékenyek a tagmondatok sorrendjére, ez a fajta érzékenység azonban nem fér össze a mellérendelő tagmondatokra érvényes megállapításokkal, vagyis (12.) alatt feltehetőleg nem mellérendelő összetett mondatokat látunk.

Ha megfontoljuk a másik lehetőséget, hogy tudniillik alárendelésről van-e itt szó, ismét problémába ütközünk. (A továbbiakban a ragozott igét tartalmazó tagmondatot tekintjük főmondatnak, az igeneves tagmondatot pedig mellékmondatnak.) Ha (14. d)-t elfogadjuk, akkor minden olyan alárendelő összetett mondat agrammatikusnak minősül, ahol a referenciális NP-t tartalmazó főmondat megelőzi a jelzői kifejezést tartalmazó mellékmondatot. Ha azonban megnézzük (12. h)-t, azt láthatjuk, hogy a tiltott sorrend ellenére a mondat elfogadható. (A (14.) a főmondat — mellékmondat sorrendű mondatokra érvényes, ezért csak a (12. e—h) mondatokat vesszük figyelembe.) Vagyis a referenciális NP vezérelné a jelzői kifejezést, ami a C kötéselv szerint nem megengedhető.

Úgy tűnik tehát, hogy a (12.)-ben látható mondatok nem engedelmesskednek tökéletesen sem az alárendelésre, sem a mellérendelésre vonatkozó szabályoknak. Eszerint tehát sem alárendelő, sem mellérendelő összetett mondatnak nem tekinthetők (12.) mondatai? Van azonban még egy lehetőség, mégpedig a már említett független alárendelés. A korábban már látottakhoz hasonlóan ezekre is felállíthatók táblázatok, szintén KENESEI idézett munkája után.

(16.) Független alárendelés, mellékmondat — főmondat sorrend⁵

3. táblázat

	DP1	DP2	Példa
% a)	+névmás	–névmás	(12. e)
b)	–névmás	+névmás	(12. b)
% c)	+jelzői	–jelzői	(12. c)
d)	–jelzői	+jelzői	(12. d)

⁵ A % jel arra utal, hogy az adott mondatot a beszélőknek csak egy része tekinti grammatikusnak, mások megítélése szerint a mondatok nem elfogadhatók.

(17.) Független alárendelés, főmondat — mellékmondat sorrend

4. táblázat

	DP1	DP2	Példa
*a)	+névmás	–névmás	(12. e)
b)	–névmás	+névmás	(12. f)
*c)	+jelzői	–jelzői	(12. g)
%d)	–jelzői	+jelzői	(12. h)

Ha (12.) mondatait ezekhez a szabályokhoz viszonyítjuk, a mondatok rendre hordozzák a fenti viszonyokat. Így a (12. a) mondat megfelel a (16. a) sornak, a (12. b) a (16. b)-nek, a (12. c) a (16. c)-nek, a (12. d) pedig a (16. d)-nek. A (12. e) a (17. a) szabálynak engedelmeskedik, (12. f) a (17. b)-nek, (12. g) a (17. c)-nek, (12. h) pedig a (17. d)-nek tesz eleget. További érvként az említhető még a fentiek mellett, hogy a vizsgált mondatok megengedik a mellékmondatnak tekintett igeneves tagmondat beékelődését a főmondat összetevői közé. Ez a tulajdonság is az alárendelő viszony feltételezése mellett szól, hiszen a mellérendelés ezt a lehetőséget kizárja.

18. [*Géza(ő) a küszöbben elbotolván*] *elmosolyodott.*]

(18.) első látásra azonosnak látszik (12. b)-vel, bár a tagolás módja sejteti a szerkezetek különbségét. A szerkezetek különbsége a mondatok fonológiai formájára is hatással van. (12. b)-nek olyan dallam- és hangsúlyszerkezete van, ahol a főhangsúlyos szótagok eső jellegű karakterdallamokat indítanak, a lesodródásnak a második tagmondat első eleme előtt képződő gát vet véget, majd itt is elindul egy eső karakter. Ezzel szemben (18.) prozódiaja másként épül fel. A főmondat első elemén egy emelkedő karakter kezdődik, a beékelődő mellékmondat egy gát után ereszkedő (vagy félig eső) dallammal indulva hangzik, majd ismét egy gát után a főmondat utolsó összetevőjétől egy eső dallammal fejeződik be a mondat.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a (12.) alatti *-ván/-vén* alakok önálló tagmondat értékű szerkezetek, a független alárendelés viszonyai között alárendelt tagmondatként jelennek meg. (VELCSOV MÁRTONNÉ, A szófajok [in: RÁCZ E. szerk., A mai magyar nyelv. Bp., 1968.] című munkájában is „mellékmondat értékű”-nek tartja a *-ván/-vén* alak plusz alany szerkezetet, bár mindenféle indoklás nélkül, i. m. 61—2.)

Válaszra vár az a kérdés is, hogy a független alárendelés lehetséges változatai közül (KENESEI i. m. 546—7) melyikhez hasonlítanak inkább a vizsgált mondatok. KENESEI két lehetséges ágrajzot vázol fel: „alárendelésszerű”, illetve „mellérendelésszerű” szerkezeteknek nevezve azokat. A két lehetőség oka az, hogy mint a (17. d)-ben látható, az idézett szerkezet nem mindenki számára elfogadható. Akik elutasítják az ilyen típusú mondatokat, azok számára az „alárendelésszerű” változat érvényes. Az elutasítás hátterét az adja, hogy egy ilyen szerkezetben megsérül a C kötéselv: a mellékmondatban levő jelzői NP-t kötné a főmondat tulajdonnévi NP-je. Akik azonban elfogadják a (17. b) szerkezetű mondatokat, azok számára nem merül fel a fenti probléma, ami csak úgy lehetséges, ha a mellérendelésszerű ágrajzot vesszük figyelembe. Ebben az esetben ugyanis a két NP nem k-vezérli egymást, tehát nem is köthetik egymást. Az eddig vizsgált határozói igeneves mondatok közül (12. h) ilyen szerkezetű, s mint látható volt, a mondat elfogadható. Még meggyőzőbb lehet az az eset, amikor egy-egy tulajdonnévi NP szerepel mindkét tagmondatban. A 4. részben látott (8. b) mondat ugyan mellékmondat—főmondat szerkezetű, de a két referenciális NP megjelenése a mondatban nem okoz agrammatikusságot. Azt kell

mondanunk ezek után, hogy a *-ván/-vén* igeneves tagmondatok a „mellérendelésszerű” változatot követik.

5. Alanyos igék *-va/-ve*-s szerkezetben. — Az eddigiek a *-ván/-vén* alakok státusát igyekeztek tisztázni, a *-va/-ve* alakok mibenlétéről látszólag megelégedkezve. A továbbiakban azt próbáljuk igazolni, hogy az 1. részben a *-va/-ve* alakokra megfogalmazott állítás is igaz, vagyis hogy ezek feltehetőleg PRO alanyú tagmondatok.

A *-va/-ve* alakok mondatrészi szerepéről az (1. b) megfigyelés azt mondja, hogy leginkább mód- vagy állapothatározóként jelenhetnek meg egy ragozott igei állítmány mellett. Ezek a mondatrészek egy más megközelítés, KOMLÓSY ANDRÁSNAK „Régensék és vonzatok” (StNyt.) című munkája szerint a predikatív szabad határozók körébe tartoznak. Ezek legfontosabb tulajdonságai a következők: szabad határozók lévén jelenlétüket egyetlen más elem sem kívánja meg, nem függnek szorosan egyetlen régenstől sem; jelentésük pedig egy állítás, amely a régens valamelyik vonzatára vagy magára a pozícióra vonatkozik. Vonatkoztatásuk gyakran nem egyértelmű, de leggyakrabban a mondat tárgyról vagy alanyáról tesznek valami további állítást. A predikatív szabad határozók és az állapothatározók fogalma nem azonosítható egymással, de a határozói igeneves állapothatározók általában minden bizonnyal predikatív bővítmények. A kétféle határozói igenév használatát illetően KOMLÓSY azt mondja, hogy nehéz pontos szabályokat megállapítani, de a *-ván/-vén* alakokkal kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy „a *-ván/-vén*-es szerkezetekben »saját« alanyt kell feltételeznünk” (KOMLÓSY i. m. 465). Kimondja továbbá, hogy ezek feltehetőleg nem predikatív jellegű bővítmények. (A 3. részben látott érvelés is azt állítja, hogy ezek a szerkezetek nem mondatrész jellegű bővítmények, hanem tagmondat értékűek.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a *-va/-ve* alakok tipikus mondatrészi szerepükben a ragozott ige alanyáról vagy tárgyról állítanak valamit, vagyis saját igéjük alanyaként az említett mondatrészek egyikét azonosítják. Hogy mikor melyiket, azt nem mindig könnyű eldönteni, például (19.)-ben bármelyik mondatrésze vonatkozhat a határozó:

19. *A festő a kislányt ülve rajzolta le.*

(Az ehhez hasonló mondatok többértelműségét több tényező is okozhatja, mint például a szórend, a ragozott ige ideje, aspektusa, argumentumszerkezete. Mint ahogy az az 1. részben már elhangzott, ezeknek a vizsgálata jelenleg nem cél, valószínű azonban, hogy egy ilyen módon kiterjesztett vizsgálat is az eddigiekhez hasonló eredményt adna.)

A fenti helyzetet másképp megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy egy felszínű alannal nem rendelkező igei származék (igenév) mögöttes alanyát egy ragozott ige valamelyik fonetikailag testes argumentuma (alanya, tárgya) azonosítja. Ez a helyzet pedig pontosan az, ahol a korábban már említett PRO megjelenik és a kontrollélmélet működésbe lép. Nézzük meg, teljesülnek-e a fentiekre az elmélet legfontosabb követelményei. Az egyik szerint a PRO kormányzatlan helyen, eset nélkül jelenhet meg. Ez a feltétel teljesül, hiszen az igenév nem kormányozza az alanyi pozíciót, az inflexió hiánya pedig az alanyeset kiosztását teszi lehetetlenné. A másik fontos szabály szerint a PRO-t csak argumentum kontrollálhatja. Ez ismét csak teljesül, hiszen éppen azt mondtuk, hogy az igenév fonetikailag üres alanyának meg kell egyeznie a ragozott ige alanyával vagy tárgyával, ezek pedig argumentumok.

Az eddigiek után bizonyítottnak tekinthetők azok az állítások, amelyeknek bizonyítását célul tűztük ki: beláttuk, hogy a *-va/-ve* alakok PRO alanyú tagmondatok, a *-ván/-vén* alakok pedig önálló alárendelt tagmondatok.

6. Képző-e a *-va/-ve*, *-ván/-vén*? — Ezen a ponton térjünk vissza egy korábban feltett és részben meg is válaszolt kérdésre: arra, hogy mi az oka a két határozói

igenévtípus különbségének. Ha az alanytalan igék problémáit most nem vesszük figyelembe, és csak azokat az eseteket nézzük, ahol mindkét alak megkötések nélkül létrehozható, akkor azt kell mondanunk, hogy a különbségért a végződés okolható. Két különböző (bár egymással történetileg is szoros kapcsolatban álló) formáról van szó, s önmagában abban, hogy ezek különböző szintaktikai tulajdonságú alakokat hoznak létre, nincs is semmi meglepő. A meglepetést a tulajdonságok eltérése mértéke okozza. Arról van szó ugyanis, hogy egy feltételezett igenévképzési folyamat lezajlása után a *-ván/-vén* alak a felvehető, fonológiailag testes argumentumok számát tekintve ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik, mint az eredeti ige, míg a másik esetben a *-va/-ve* alak a többi igenévhez hasonlóan viselkedik.

Mint láttuk, a *-ván/-vén* alaknak lehet saját, fonetikailag testes alanya, a *-va/-ve* alaknak nem. Egy argumentumnak esetet kell kapnia, így a *-ván/-vén* alak alanyának is. Ezekben a tagmondatokban azonban látszólag nincs szabályos inflexiója az igének, ami az esetet adhatná. Az a feltételezés adódik tehát, hogy a végződés, azon kívül, hogy létrehozza az igenevet, egyszersmind egy (a szám, személy jegyeket tekintve) eléggé kiürült, de esetet még adni tudó inflexióként is működik.

Ismét csak most térhetünk vissza az 1. részben megfogalmazottak egy pontjához, vagyis ahhoz, hogy valójában miféle elemek vannak jelen a *-ván/-vén* alakok „végén”. Feltűnhetett, hogy igyekeztünk elkerülni a *-va/-ve*, *-ván/-vén* elemekkel kapcsolatban a képző megnevezést. Nem egyértelmű ugyanis, hogy valóban képzőről van-e szó. Ha összehasonlítjuk KESZLER BORBÁLÁNAK „A toldalék-morféma-típusok elhatárolása” (in: FALUVÉGI KATALIN et al. szerk., Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Bp., 1994.) és „Képző-e a *-hat*, *-het*?” (Nyr. 1997: 86–90) című munkájában a képzőkre érvényesnek tartott állításait a vizsgált adatokkal, a következőket mondhatjuk. A dolgozatban vizsgált elemek 1. nem tűnnek meg maguk után más képzőt, 2. nem állhat utánuk jel vagy rag, 3. a képzett szó bővítményei megegyeznek az alapige bővítményeivel. A nem említett kritériumok vagy triviálisak, vagy érdekes módon jól illeszkednek az eddigiekben ismertetett elképzeléshez. Például KESZLER azt írja, hogy a képző „többnyire nem köti meg a szóalak szófaját, tehát nem akadályozza meg a további szófajváltást”, a *futva* szóra azonban kivételként hivatkozik, valamint a „ragszerű képzőink” megnevezést használja éppen a *-va/-ve*, *-ván/-vén* elemekkel kapcsolatban. Ha viszont KESZLER dolgozatának a ragokra vonatkozó állításait nézzük, jelentősen több az egyezés. Ha ragnak tekintjük a *-va/-ve*, *-ván/-vén* végződéseket, akkor 1. éppen úgy csak bizonyos viszonyok között fordulhatnak elő, mint bármelyik másik rag, ott viszont kötelező megjelenniük, 2. a kérdéses toldalékok szóalakzáró elemek, 3. a szófajt megkötik. A ragok előtt valóban állhat „képzőtlen, képzős és jeles” szó is, a vizsgált elemek ezek közül csak azt nem engedik meg, hogy idő- vagy módjel előzze meg őket. Az utolsó tulajdonság, a szintaktikai viszonyjelölés is érvényes lehet a határozói igenevek végződésére, bár ezt a tulajdonságot KESZLER csak a névszóragokra vonatkoztatja. Mint ahogy azt a 4. és 5. részekben láttuk, a *-va/-ve* alakok és bővítményeik PRO alanyú tagmondatként, a *-ván/-vén* alakok és bővítményeik pedig fonetikailag testes alannal is rendelkező, független alárendelt tagmondatként illeszkednek egy-egy ragozott igét tartalmazó mondathoz. Előbbiek egy adjunkció segítségével kapcsolódnak, utóbbiak pedig független alárendelt tagmondatként ágyazódnak be. Feltételezhetőnek látszik az, hogy a *-va/-ve* végződés éppen az adjunkciós kapcsolódásra utal, míg a *-ván/-vén* végződés a főmondatba való beágyazottságot képes jelölni a korábban látott egyéb funkciói mellett.

A KESZLER által javasolt számegyenesen a vizsgált végzések igen kevésbé lennének képzőszerűek, sokkal közelebb esnének a ragokhoz, mint ahogy azt maga is elismeri. Mint láttuk, a képzők tulajdonságai csak megszorításokkal vagy egyáltalán nem érvénye-

sek a *-va/-ve*, *-ván/-vén* alakokra, míg a ragok tulajdonságai szinte teljes mértékben. Mindezek alapján azt kell mondanunk, hogy a kérdéses végzések nem nevezhetők képzőnek, sokkal inkább a ragok közé sorolandók.

7. A *-va/-ve*, *-ván/-vén* alakok történetéről. — Ha megnézzük a végzések történetét, a fenti állítások talán elfogadhatóbbak lesznek. KÁROLY SÁNDOR „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” (NytudÉrt. 10. sz. 1956.) című kandidátusi értekezésében igen alapos áttekintést ad a kódexek korának igenévhasználatáról. Ebben a korban a *-va/-ve* alakok igen ritkák, mondatbeli funkciójuk korlátozott (állapot- vagy módhatározó), ezzel szemben sokkal elterjedtebbek voltak a személyragozott határozói igenevek, amelyek funkcióinak köre is sokkal szélesebb. KÁROLY a kódexek adatai alapján egy teljes ragozási sort mutat be (i. m. 210). Az 5. táblázat KÁROLY idézett munkája alapján készült, az adatok számának és előfordulási helyének jelölése nélkül, csak +, illetve – jelekkel utalva arra, hogy az adott alak létezett vagy sem. A *-ván/-vén* végződés nem szerepel KÁROLY eredeti táblázatában, de mint az adott helyen leggyakoribb végződést célszerű ezt is elhelyezni a paradigmában. (A *-ván/-vén* végződésre vonatkozó kétféle alak magyarázatát lásd alább.)

5. táblázat

Egyes szám			Többes szám		
1. személy	<i>-vá+m</i>	+	1. személy	<i>-vá+nk</i>	+
	<i>-vé+m</i>	+		<i>-vé+nk</i>	+
2. személy	<i>-vá+d</i>	+	2. személy	<i>-vá+tok</i>	+
	<i>-vé+d</i>	+		<i>-vé+tek</i>	+
3. személy	<i>-vá+ja</i>	–	3. személy	<i>-vá+jok</i>	+
	<i>-vé+je</i>	–		<i>-vé+jek</i>	+
	<i>-ván/-vé+n</i>	+		<i>-vá+k</i>	+

Az egyes szám harmadik személy láthatóan eltér a paradigma többi elemétől. Ennek magyarázataként két lehetőséget is említ Károly, de mindkét magyarázat abból indul ki, hogy az egyes szám 3. személyű igenév ragtalan volt. Az egyik magyarázat szerint a *-va/-ve* alakok személyragos formái alakultak ki előbb, és megőrizték az eredetileg *-vá/-vé* alakú toldalékformát abban az időben is, amikor már a *-ván/-vén* alakok voltak gyakoribbak. A másik magyarázat szerint a személyragos alakok a *-ván/-vén* formákkal egy időben keletkeztek. Az egyes szám harmadik személyű alakok ragtalanságát az magyarázza, hogy a *-ván/-vén* alak leggyakrabban ebben az esetben volt használatos, „erősen hozzátársult a 3. személy képzete” (KÁROLY i. m. 211), a nyelvet használók a toldalék „*n*-jét mintegy a 3. személy kitevőjének érezték, és a többi személyekben az *-m*, *-d* stb. személyraggal cserélték fel” (KÁROLY i. m. 211—2). A *-ván/-vén* alakok és a 3. személy összekapcsolódását „előmozdíthatta az igenévképző *n*-jének és a *mondjon, viszen, tön*-féle igealakokban meglevő *-n* igei személyragnak az analógiás kapcsolata” is. Láthatjuk tehát, hogy a kódexek korának egyes nyelvváltozataiban létezett a határozói igenevek személyragozott használata.

KÁROLY tehát ragtalanak tartja az egyes szám harmadik személyben leggyakoribb *-ván/-vén* végződést, az *-n* végződést nem tekinti ragnak, csupán analógiás kapcsolatot feltételez. VELCSOV MÁRTONNÉ „Az igei *-n* személyrag eredetéhez” (NéprNytud. 1957:

105—10) című cikkében azt állítja, hogy a *-ván/-vén* alakok *-n* eleme egy lokatívuszi *-n* ragból lett igenévi végződéssé. Az általa idézett példák közül sok éppen azt a mondat-szerkezetet példázza, amelynek létezését bizonyítani akarjuk. A cikk végső következtetései közt az alábbiak olvashatók: „...a magyar nyelvtörténet során *határozói igenevek* válhattak *igei állítmányokká*. Az igeneveken található *-n* lokatívuszi határozórag könnyen válhatott igei személyraggá...” VELCSOVNÉ megállapításai egybecsengnek azzal, amit bizonyítani szeretnénk, hogy tudniillik a *-ván/-vén* végződés olyan elem, amely mellett megjelenhet fonológiaiailag testes alany.

KÁROLY és VELCSOVNÉ megoldása eltér a végződés *-n* elemét illetően, az igenévvél és a mellette megjelenő alanyi bővítménnyel kapcsolatban szintén eltérő véleményt fogalmaznak meg. VELCSOVNÉ írásában MÉSZÖLY GEDEON után tartja lokatívuszi rag eredetűnek a kérdéses elemet, más elképzelések szerint a kérdéses végződés személyes névmási eredetű lett volna (pl. SZINNYEI és HORGER szerint), míg BERRÁR deverbális névszóképzőből származtatja. KÁROLY megoldása nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a ragtalan, csak a képzővel végződő alak nem tartalmaz-e egy zérus allomorfot. Az egyes szám harmadik személyben megjelenő zérus allomorf jelenléte nem lenne újdonság, hiszen az alanyi igeragozási paradigma a mai nyelvben is éppen ezen a helyen alkalmazza a fonetikailag üres inflexiót. Ha feltételezzük a zérus formájú ragot, akkor a *-ván/-vén* végződésű alakok is beilleszthetők a KÁROLY által felállított táblázatba.

Funkciójukat tekintve különböző határozóknak tartja ezeket az igeneveket KÁROLY (ok-, idő-, állapot-, módhatározók), egyes esetekben azzal a kiegészítő megjelöléssel, hogy „alanyi aktív cselekvéshordozóval” (!), illetve „független cselekvéshordozóval” (!) rendelkeznek, valamint két igenév kapcsán „egyéb különös használat”-ról tesz említést. VELCSOV MÁRTONNÉ „A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben” (MNy. 1981: 308—15) éppen ez utóbbi csoport egyik elemére, illetve további, szintén a kódexek korából származó adatokra támaszkodva továbblép, és azt állítja, hogy „találunk olyan adatokat is, amelyben önálló állítmánynak értékelhetők, verbum finitumokká transzformálhatók” (i. m. 314). A *-ván/-vén* alakok különböző előfordulásait tekintve csak bizonyos eseteket tart egyértelműen önálló állítmányi szerepűnek, mégpedig azokat, „amelyek előtt — de főként után — és, sőt vagy *azután* kopulával mellérendelő tagmondat következik”. A mellékmondat ilyen minősítése lényegében egybevág azzal, amit a fentiekben bizonyítani igyekeztünk. Az egykor valóban mellérendelő szerkezet mára egy olyan átmeneti állapotba jutott, amikor a beszélők számára egyrészt már elhomályosult a ragozott igés és az igeneves tagmondat kapcsolata, másrészt pedig a tagmondat a beágyazódás jeleit is mutatja a vizsgált referencia-viszonyok szerint.

Nyelvtörténeti adatok is szólnak tehát amellelt az állítás mellett, hogy a *-ván/-vén* alakot tartalmazó szerkezet tagmondat szintű egység. A vizsgált igeneves szerkezetek ma már nem használatosak a VELCSOVNÉ által leírt környezetekben, mint ahogy a vizsgált igenevek használata is jóval ritkább, mint a kódexek korának írásbeliségében.

Mint láttuk, KÁROLY munkájában rejtetten megtalálható az, amit VELCSOVNÉ ki is mond, s mindketten utalnak egy, a finnugor nyelveket általánosan jellemző sajátosságra, mely szerint a nem-véges igealakok is törekszenek arra, hogy jelöljék a cselekvő számát és személyét is. Ez a tulajdonságuk pedig alkalmassá teheti az ilyen igeneveket arra, hogy egy tagmondat (clause) predikátumaként megjelenjenek. A *-ván/-vén* végződésű igenevek pedig — szemben a többi igenévvél — mindezen kívül még alanyesetet is képesek adni saját alanyuknak, feltehetőleg annak köszönhetően, hogy egykor léteztek egy olyan személyragozási sor részeként is, amely a mai beszélők számára már teljesen feledésbe merült. (A főnévi igenév is személyragozható ugyan, de nem tud alanyesetet adni. Például: *Nekünk kell elvégeznünk ezt a munkát*, de: **Mi kell elvégeznünk ezt a munkát*.)

A kódexek koránál későbbi időkben is jelen volt, illetve jelen van a személyragozott határozói igenév, azonban egyre inkább csak *-ván/-vén* alak jelent (jelenik) meg a használatban. (Nagyon ritkán a KÁROLY által kimutatott paradigma még egy eleme, a *-vák* alak is előfordul, főleg az irodalom nyelvében.) HORVÁTH LÁSZLÓ két munkájában is foglalkozik a kérdéssel, az egyik történeti indíttatású tanulmány (Három vázlatos szinkron metszet határozói igeneveink történetéből. NytudÉrt. 133. sz. Bp., 1991.), a másikban pedig a mai nyelvhasználatból származó korpuszok elemzését végzi el a szerző (A határozói igenevek mondatbeli szerepéről. In: KESZLER BORBÁLA szerk., Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, Bp., 1992. 33–81). HORVÁTH elemzéseiben az igenevek funkciójára helyezi a hangsúlyt, besorolva ezeket különböző határozói kategóriákba. Az állítmányi szerepű határozói igenevek egy lehetséges funkcióként jelennek meg mind a történeti, mind a leíró jellegű munkában. Szemlélete alapvetően más, mint amit a dolgozat bevezetőjében meghatároztunk, azonban ha elfogadjuk azt a megközelítést, hogy minden igenév predikátum, és mint ilyen akár önmagában is képes mondat értékű szerkezetként megjelenni, akkor még mindig vizsgálható az, hogy ez a mellékmondatnak tekintett szerkezet milyen funkcionális viszonyban van a főmondattal.

Azt tapasztaljuk tehát, hogy a két igenévtípus különbözőségét magyarázó következtetések nemcsak a generatív grammatika szabályai és elvei alapján adódnak, hanem nyelvtörténeti adatok is szólnak az elképzelés mellett.

8. Összefoglalás. — A dolgozat célja az volt, hogy magyarázatot keressünk a határozói igenevek viselkedésbeli különbségeire. Kiindulásul a kétféle igenévre külön-külön megállapításokat tettünk, a közöttük lévő különbségeket megfogalmazva. Ezekből, illetve az adatokból kiindulva azt feltételeztük, hogy a *-va/-ve* alakok PRO alanyú tagmondatokat alkotnak, míg a *-ván/-vén* alakok testes alanyt is tartalmazó, tagmondat értékű szerkezetek. A feltételezés alapja az volt, hogy utóbbiak rendelkezhetnek saját, alanyesetű bővítménnyel, az előbbieket azonban nem.

Az adatok elemzése során kiderült, hogy az alanytalan igék egy csoportjából, a napszak-igékből csak a *-ván/-vén* alak képezhető. A további adatok elemzése során bebizonyosodott, hogy a *-ván/-vén* alakot tartalmazó, összetett mondatnak tartott mondatok a független alárendelésnél megfigyelhető referencia-viszonyokkal teljes egyezést mutatnak, ezért az ilyen mondatokat független alárendelésnek tekintettük. A *-va/-ve* alakok vizsgálata azt az eredményt adta, hogy alanyuk PRO-ként jelenhet meg, ugyanis azok a szerkezetek, amelyekben előfordulnak, tökéletesen kielégítik a kontrollelmélet legfontosabb követelményeit.

A dolgozat eddigi eredményei alapján az a következtetés adódott, hogy a *-ván/-vén* végződés esetadó inflexiónak kell tekinteni. Ez a gondolat viszont ahhoz vezetett, hogy el kell vetni azt az általánosan elfogadott állítást, miszerint a határozói igenevek végződése képző. KESZLER elképzelése is kivételként tartja számon a határozói igenevek végződéseit, „ragszerű képző”-ként említve azokat. A megfogalmazott feltevéseket nyelvtörténeti bizonyítékok, adatok is támogatták, amelyek éppen azt példázták, hogy a mai nyelvhasználók számára már felismerhetetlen összetett mondat szerkezet egykor valóban létezett.

A fentieket fenntartva is biztosan állítható, hogy a kép nem teljes. A további elemzések árnyaltabbá tehetik az eddigi eredményeket, mivel több mint valószínű, hogy a csak utalásszerűen említett tényezők (aspektus, igeidő, szórend, igeosztályok) figyelembevételével jóval pontosabb megállapítások tehetők.

A hív és a küld igék konceptuális szemantikai vizsgálata

1. A kognitív nyelvészetben belül élesen szemben áll egymással a holista irányzat, amelyet két kiemelkedő képviselője alapján LAKOFF—LANGACKER-féle kognitív nyelvészetnek is nevezhetünk, és a moduláris irányzat (FERENC KIEFER, *Cognitive linguistics: a new paradigm?* In: *Linguistics in the Morning Calm* 3. Szöul, Hanshin Publishing Company, 1995: 93—111). Azonban maga a moduláris kognitív nyelvészet sem tekinthető egységesnek, mert két eltérő felfogás ütközik a nyelvi és a fogalmi jelentés megkülönböztetésének szükségességét illetően. Az egyik nézetet, amely egyébként a holista irányzatnak az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontjával mutat rokonságot, R. JACKENDOFF (*The architecture of the linguistic-spatial interface*. In: P. BLOOM—M. A. PETERSON—L. NADEL—M. F. GARRETT szerk., *Language and space*. Cambridge, MIT Press, 1996. 1—30) képviseli: a jelentés megadásának egyetlen szintje, a fogalmi reprezentációk szintje létezik. Ezzel szemben a moduláris kognitív nyelvészet másik ága következetesen megkülönbözteti a nyelvi tudást és a világtudást, valamint ennek megfelelően a nyelvi, azaz a tulajdonképpeni szemantikai és a fogalmi jelentést (M. BIERWISCH, *How much space gets into language?* In: P. BLOOM — M. A. PETERSON — L. NADEL — M. F. GARRETT szerk. i. m. 31—76; GERGELY GYÖRGY — TH. G. BEVER, *Az okozást kifejező igék mentális reprezentációja*: *Pszichológia* 1985: 379—434; FERENC KIEFER, *Linguistic, conceptual and encyclopedic knowledge: some implications for lexicography*. In: TAMÁS MAGAY — JÚLIA ZIGÁNY szerk. *BudaLEX '88 proceedings: papers from the 3rd International EURALEX Congress, Budapest, 4—9 September 1988*. Bp., Akadémiai K., 1990. 1—10). Nyelvi szinten a szójelentések rendszerint nem teljesen meghatározottak, gyakran változókat tartalmaznak. Ezeket a változókat a (neutrális) kontextusokban aktivizálódó mindennapi tudásunk konkretizálja a fogalmi interpretáció során. Másként megfogalmazva: A fogalmi interpretáció az alulspecifikált szemantikai jelentést, a magjelentést a teljesen meghatározott szó szerinti jelentésekre képezi le. Ez történhet az ún. fogalmi elmozdulás útján, amikor a szemantikai jelentés különböző konceptuális mezőkben kap teljes értelmet, vagy az ún. fogalmi differenciáció útján, amikor a szemantikai jelentés némileg különböző módokon, de ugyanabban a konceptuális tartományban értelmeződik. A differenciációval nyert jelentések vonatkozhatnak prototipikus és nem prototipikus szituációkra. Mindazonáltal a lexémával (és nem bizonyos perifrasztikus kauzatív szerkezettel) kifejezhető, nem tipikus eseteket a szójelentés fogalmi szintjéhez tartozó szótári sztereotípiák korlátozzák. Ezek, ha relevánsak, előírják a megfelelő — lehet, hogy kultúrától, civilizációtól függő — módját és célját az események lezajlásának.

Az itt tömören ismertetett kétszintű konceptuális szemantika koncepciójára támaszkodva, pontosabbá és következetesebbé tehetjük a szójelentések megadását, mind a lexikológiai elemzésekben, mind a lexikográfiai gyakorlatban, különös tekintettel az értelmező szótárakra. Ezt kívánom részletesen bemutatni a konceptuális differenciáció területén, megvizsgálva a mai magyar nyelvnek a címben megnevezett két, igen bonyolult tulajdonképpeni és konceptuális szemantikai jellemzést igénylő igéjét. Először a *hív* és a *küld* kontextusokból adódó interpretációs lehetőségeit veszem számba. Másodsor, ezek alapján megállapítom és formalizálva megadom a *hív*, illetve a *küld* magjelentését. Harmadszor: megmutatom, hogyan konkretizálódnak fogalmi szinten a magjelentések, azaz

hogyan vezethetők le ezekből a kontextusokban fellépő variánsok, a szó szerinti jelentések.¹

2. A) Kezdjük a következő példával!

(1) *Tegnap Pali az uszodába hívta Jancsit.*

bális vagy írott/szóbeli verbális jelek (tipikusan az utóbbiak) révén valamit közöl Jancsival. Mivel a közlemény négyféle esemény bekövetkezésének a kívánságát tartalmazhatja, négyféle hívásról beszélhetünk ebből a szempontból. A közlemény tartalmát állítva előtérbe, az (1) legtipikusabb hívásként való interpretációját a (2)-vel adhatjuk meg.

(2) Pali, aki az uszodában volt, azt akarta, hogy Jancsival ott találkozzanak.

Kevésbé tipikus hívás-események a (3)- és a (4)-beliek.

(3) Pali, aki nem volt az uszodában, arra kérte Jancsit, hogy ott találkozzanak.

(4) Pali azt javasolta Jancsinak, hogy menjenek el együtt az uszodába.

Van még egy eléggé furcsa — mert az előző három esettől eltérően a hívó semmi képp sem lesz a hívott féllel együtt az uszodában —, ám lehetséges szituáció, amelyben az (1)-et használhatjuk:

(5) Pali, aki az uszodában volt, azt kívánta, hogy Jancsi menjen oda (és vigye haza az aktatáskáját, mert neki el kell rohannia egy fontos megbeszélésre).

A (2)–(5) alapján nem fogadhatjuk el a közlemény tartalmának meghatározásaként az ÉrtSz. (3: 282 I. 1.) definíciójának azt a részletét, hogy „közelítsen hozzá” (ti. a feladóhoz a címzett). Ez ugyanis csak a (2)-nek felel meg teljesen, és többé-kevésbé a (3)-nak, de Jancsi haladhat egyenesen, és Pali az, aki közeledik; Pali és Jancsi mozoghatnak párhuzamosan is (vö. (4)). Az (5) szerint pedig Palinak szintén nem arról a kívánságáról van szó, hogy Jancsi közeledjen hozzá. Tehát az „y közeledjen x-hez” formula, ahol az x a feladó, az y a címzett helyett áll, nem megfelelő a *hív* számára.

Vajon a *küld* esetében, amely a közlemény tartalma tekintetében szemben áll a *hív*-val, helyes-e az „y távolodjon x-től”² megfogalmazás (vö. ÉrtSz. 4: 520 I.: „távozásra [...] szólít fel”)? Vizsgáljuk meg a következő példát abból a szempontból, hogy távolodásra való kérés fejeződik-e ki a *küld*-del!

(6) *Pista az iskolába küldte Lacit.*

A (6) legtipikusabb interpretációja szerint a *küld*-del kifejezett közlemény tartalma valóban: y távolodjon x-től. A (6)-nak azonban van négy másik, kevésbé tipikus interp-

¹ Az alábbi vizsgálat a kandidátusi értekezésemben található elemzéseknek az átdolgozott változata. Mind a *hív*-val és a *küld*-del rokon jelentésű igéknek (szólít, beparancsol, berendel, elenged, elereszt, elbocsát stb.) és más, igei és főnévi, jelentésmezőknek a kétszintű konceptuális szemantikai vizsgálatára, mind a kognitív nyelvészet problémáinak, különösen a kétszintű konceptuális szemantikának a tárgyalására l. BIBOK KÁROLY, Szószemantika: elméleti kérdések és elemzések. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1994. Kézirat.

² Itt is a feladó és a címzett helyett áll az x és az y.

retációja is, amelyek közül az első háromnál nem a távolodás a releváns mozzanat. Először,

- (7) Pista — annak ellenére, hogy az iskolába küldte Lacit — vele mehet egészen az iskola bejáratáig, mert arrafelé akadt dolga.

Ellenvethetné valaki, hogy *y* a mozgás befejező szakaszában éppen távolodik *x*-től. Az „*y* távolodjon *x*-től” formula azonban explicit módon nem utal arra, hogy *x* ilyen értelmű távolodást kívánt elérni közleményével.

Másodszor, elképzelhető olyan szituáció is, hogy

- (8) Pista miután az iskolába küldte akár telefonon, akár személyesen Lacit, rögtön elmegy egy olyan helyre, amely Laci mozgásának célpontján, azaz az iskolán túl van. Tegyük fel továbbá, hogy Lacinak a mozgást csak bizonyos idő eltelte után kell megkezdenie, ha egyáltalán eleget szándékozik tenni Pista kérésének. Amikor Laci mozogni kezd, akkor már Pista felé mozog, vagyis éppen közeledik Pistához.

Harmadszor, vegyük észre, hogy a (6)-nak lehetséges egy olyan nem tipikus interpretációja is, amikor

- (9) Pista is az iskolában van Laci megérkezéskor. Laci meglepődhet ezen (a *küld* ugyanis kizárja, hogy egymás társaságában érkeztek az iskolába), de Pista adhatja azt a magyarázatot, hogy ő nem azért tartózkodik ott, hogy vele találkozzon.

Végül, még a (10) is egy lehetséges értelmezése a (6)-nak:

- (10) Pista megérkezhet Laci után az iskolába, mert Lacit (előre)küldte, hogy ott várjon rá, és hogy majd ott találkoznak.

A (9)-cel és a (10)-zel kapcsolatban rá kell még arra mutatni, hogy jóllehet Pista megtalálható ott, ahová Laci megérkezik, nincs neki szándékában Lacival — annak megérkezéskor! — együttműködni. Ugyanakkor ha visszaemlékezünk a (2)–(5)-re, észrevehetjük, hogy a *hív* esetében viszont a közlés éppen az adott helyen való „együttműködés” céljából történik, együttműködésnek tekintve azt is, hogy Pali az uszodában hátrahagyja az aktatáskáját, és majd Jancsi hazaviszi.

B) A nem minden szituációt kielégítő formulák (*y* közeledjen *x*-hez, távolodjon *x*-től) megvizsgálása után nézzük meg a *jön* és a *megy* szavakat, amelyek segítségével hívt és küldést megvalósító megnyilatkozásokat hozhatunk létre. Vö.:

- (11) a) *Gyere az uszodába!* — *hívta/*küldte Pali Jancsit.*
b) *Menj az iskolába!* — *küldte/*hívta Pista Lacit.*

Természetesen csak akkor juthatunk a *jön* és a *megy* révén újabb információkhoz a *hív* és a *küld* jelentését illetően, ha nem kell azonosítani, illetve nem azonosítjuk a *jön* és a *megy* jelentését a közeledéssel és a távolodással. A NyKk. *jön* szócikkében (1: 1099–1103) egyértelműen elutasítják az ilyen leegyszerűsítő azonosítást. Mielőtt azonban ténylegesen hozzákezdene a *hív/küld* és a *jön/megy* közötti kapcsolat vizsgálatához, össze-

foglalom CH. J. FILLMORE (Santa Cruz lectures on deixis. 1971. Kézirat.) megállapításait a *jön* és a *megy* angol (kvázi)ekvivalenseinek, a *come*-nak és a *go*-nak a deiktikus tulajdonságairól. Tudomásom szerint ez az egyik legrészletesebb elemzése az ilyen deiktikus igéknek, bármelyik nyelvet vegyük is. (Vö. még: G. A. MILLER — PH. N. JOHNSON-LAIRD, *Language and perception*. Cambridge, Harvard University Press, 1976. 539—44; C. GODDARD, *The semantics of coming and going: Pragmatics* 1997: 147—62.) Ezért FILLMORE imént említett munkája jó kiindulópont lehet a *jön* és a *megy* megértésében, valamint talán a *hív* és a *küld* megértésében is.

A *come* olyan mozgást jelöl, amely a beszélőnek vagy a hallgatónak a kódolási időben vagy a referenciaidőben (a megérkezés időpontjában) elfoglalt helye felé irányul, továbbá a beszélőnek vagy a hallgatónak a referenciaidőbeli otthona felé irányul. Mindezeket a feltételeket FILLMORE még kiegészíti két másikkal: a) a *come* olyan mozgásra vonatkozik, amely a referenciaidőben a beszélő vagy a hallgató társaságában történik, és b) a *come* egy elbeszélésben, amelyben sem a beszélő, sem a hallgató nem vesz részt szereplőként, olyan mozgást jelölhet, amely az elbeszélés helye felé vagy a főszereplő referenciaidőbeli helye, otthona felé irányul. Ami a *go*-t illeti, ez az ige kevésbé komplikált jelentéssel rendelkezik: olyan mozgásról van szó, amely a beszélőnek a kódolási időben elfoglalt helyétől különböző hely felé irányul.

Nézzük tehát most a *jön* és a *megy* igéket, valamint ezek kapcsolatát a *hív*-val és a *küld*-del FILLMORE elemzésének tükrében! A *jön* — a *come*-mal, amely a kommunikáció mindkét résztvevőjének helyzetét figyelembe veszi, összehasonlítva — csak a beszélő helyére (és az „y közeledjen x-hez” formulától eltérően nem pusztán a beszélőre) van tekintettel. (A *come*-nak a magyarhoz hasonlóan szűkebb értelmezési lehetőségekkel rendelkező (kvázi)ekvivalenseiről l. C. GODDARD i. m. 158.) Induljunk ki a (12)-beli angol példából!

- (12) *He will come to the office tomorrow.*
'Holnap jön/megy az irodába.'

A (12) elfogadható, ha a beszélő holnap az irodában szándékozik lenni, vagy ha a beszélő úgy gondolja, hogy a hallgató holnap az irodában lesz, vagy ha a beszélő az irodában van, amikor a (12)-t mondja, vagy ha a hallgató az irodában van, amikor a (12) elhangzik, vagy ha ezeknek a szituációknak bármilyen kombinációja fennáll (G. A. MILLER — PH. N. JOHNSON-LAIRD i. m. 542). CH. J. FILLMORE (i. m.) a hasonló többértelműséggel kapcsolatban megjegyzi, hogy a megnyilatkozásban más elemek korlátozhatják az interpretációs lehetőségeket. Pl.:

- (13) *I came there yesterday morning.*
'Tegnap reggel mentem oda.'

A beszélő nem lehet a kódolási időben az adott helyen, mert a *there* definíció szerint olyan hely, ahol a beszélő a kódoláskor nincs jelen, és nem lehetett már az adott helyen tegnap reggel, amikor mozgott. Tehát csak a hallgató pozícióját érintő interpretációk jöhetnek szóba.

A (12) magyar fordításában a *jön*-t csak akkor használhatjuk, ha a beszélő az, aki ott van az irodában a kódolási időben és/vagy a megérkezés időpontjában. Az olyan esetben pedig, mint a (13), a *megy*-et kell alkalmazni, a *jön*-nel való fordítás helytelen lenne. Vegyünk most egy rövid magyar dialógust!

- (14) — *Jöjj/Gyere ide!*
— *Rögtön megyek.*

Amennyiben a magyarban nem játszik szerepet a hallgató helye, és a beszélőnek a kódozás idején elfoglalt helye számít meghatározónak (vö. (13), amelynél FILLMORE nem említi azt a lehetőséget, hogy a beszélő a saját, a megérkezésekor elfoglalandó helye felé mozgott volna, valamint l. még az alább következő (15)-öt), csak a *megy* fordulhat elő a (14)-beli válaszban. Ha a beszélő azt fejezi ki, hogy egy későbbi időpontban visszatér egy helyre, akkor természetes módon adódik a *jön*.

- (15) *Holnap újra jövök.*

Mindannyian tudjuk, hogy vannak olyan magyarul beszélők, akik a (14)-ben a *megyek* helyett *jövök*-öt mondanának, és jól tudjuk azt is, hogy a nyelvészeti, nyelvművelő írásokban régóta vita folyik erről. Az eltérő véleményekkel kapcsolatban elég utalni a NyKk.-re (idézett szócikk) és a legutóbbi munkára: SÁNDOR MARTSA, Deictic reference in the semantics of Hungarian *jön* and *megy*. In: HUNYADI LÁSZLÓ — KLAUDY KINGA — LENGYEL ZSOLT — SZÉKELY GÁBOR szerk., Könyv Papp Ferencnek. Tanulmánygyűjtemény Papp Ferenc 60. születésnapjára. Debrecen, KLTE, 1991. 131—41. A *jön* egyes szám első személyű használatának problémáit azonban figyelmen kívül hagyhatjuk a *hív* jelentése szempontjából, mert a *hív*-ban kifejeződő üzenet mindig a hívást végrehajtó beszélő/kódozó személytől különböző személynek van címezve.

Nem foglalkozunk részletesebben a *jön*-nek a beszélő otthonát és a beszélő társaságát érintő elemzésekkel, csak egy-egy példát hozunk. L. a (16)-ot, amely abban a szituációban hangzik el, amikor mind a beszélő, mind a hallgató az egyetemen tartózkodik, valamint a (17)-et:

- (16) *Gyere át holnap a könyvért, a kulcs a lábtörlő alatt lesz.*
(17) *Szeretnél velem jönni a színházba?*

A *hív* jelentését vizsgálva, a *jön*-nek a harmadik személyű elbeszélő szövegekben való használatától eleve eltekinthetünk, mert a hívás mindig magában foglalja a beszélőt (általánosabban szólva a közlemény feladóját, ugyanis nincs specifikálva, hogy milyen jelekkel történik a közlés).

A *megy* és a *küld* kapcsolata két megjegyzést kíván. Először, ahogy a *jön* — *hív* ígepár esetében, itt sem relevánsak az egyes szám első személyű használatlal összefüggő problémák. Másodszor: a *megy* nem a *küld*-beli üzenet parafrázisa a (18)-ban.

- (18) *Menjünk a klubba! (Vö. *Jöjjünk a klubba! Gyerünk a klubba!)*

A (18)-at tekinthetjük olyan megnyilatkozásnak, amellyel a beszélő a klubba hívja egy vagy több barátját, de semmiképpen nem küldésnek. Azért nem lehet küldésről szó, mert amennyiben x y megérkezésekor y helyén szándékozik tartózkodni, csak abban az esetben használható a *küld*, ha nem együtt és nem valamilyen „együttműködés” céljával érkeztek az adott helyre. Hívásról viszont azért lehet beszélni, mert a (18)-cal a beszélő („együttműködés” céljával) vagy a társaságában való mozgásra szólít fel, vagy olyan mozgásra, amikor azt is tudatja, hogy a címzett(ek) megérkezésekor ő szintén az adott helyen lesz. Vegyük észre, hogy az előbbi mozgás is tartalmazza ezt a mozzanatot.

C) A *jön* és a *megy* fenti elemzéséből látható, hogy ezeknek az igéknek a beszélő helyére vonatkozó deiktikus feltételei figyelembe veendők a *hív* és a *küld* jelentés-definíciójában a hívó és a küldő fél által kívánt mozgásnak ahhoz a jellemzéséhez, amely megfelel az (1)-hez és a (6)-hoz rendelt interpretációknak, azaz a (2)–(5)-nek és a (7)–(10)-nek. Ezek a deiktikus feltételek azonban, természetesen, a hívást és a küldést végrehajtó személy helyére vonatkoznak, ezért itt a relativizált deixis egy esetével állunk szemben. Az S. R. ANDERSON és E. L. KEENAN által leírt, különböző kontextusokban előforduló relativizált deixistől eltérően (Deixis. In: T. SHOPEN szerk., *Language typology and syntactic description 3. Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge, CUP, 1985. 301–7), a *hív* és a *küld* esetében lexémákban relativizált deixisről beszélhetünk. Az eddigiek alapján tehát a (19)-ben és a (20)-ban foglalhatjuk össze, amit a *hív*-ről és a *küld*-ről tudunk:

(19) x hívja y -t v hová = x -nek az a célja, hogy y -nal az adott helyen a referenciaidőben együttműködjön, és x közli y -nal, hogy szeretné, ha y mozogna v hová, és hogy y megérkezésének a helye azonos x -nek a kódolási időben és/vagy a referenciaidőben elfoglalt helyével.

(20) x küldi y -t v hová = x -nek nincs olyan célja, hogy y -nal az adott helyen a referenciaidőben együttműködjön, és x közli y -nal, hogy szeretné, ha y mozogna v hová, és hogy y megérkezésének a helye nem azonos x -nek a kódolási időben elfoglalt helyével (ha y megérkezésének a helye azonos x -nek a referenciaidőbeli helyével, akkor x és y nem egymás társaságában érkeztek meg).

A (19)-cel és a (20)-szal kapcsolatosan három, a *hív*-ra és a *küld*-re egyaránt vonatkozó, valamint egy, csak a *hív*-ra vonatkozó megjegyzést kell tennünk. Először, azon kívül, hogy a kommunikáció nagyon különböző jelek segítségével folyhat, a kommunikációs partnerek nemcsak emberi lények lehetnek. Mindkét szempontból vö.:

(21) *A sarokba hívta/küldte a kutáját.*

Másodszor, tekintsük a (22)-t!

(22) *Az őrmester messziről is jól hallható parancsszavával a laktanya bejáratához hívta/küldte az újoncot.*

Mint érzékeljük, a kontextus által indukált interpretációban nem a feladó kívánságai adják — mint eddigi példáinkban — a beszédhátteret, hanem egy normarendszerből következik y mozgásának szükségszerűsége.

Harmadszor, a (23)-ban

(23) *János az egyetemre hívta/küldte Máriát.*

A két ige differenciálódhat annak függvényében, hogy az *egyetem*-et mint épületet vagy mint intézményt értjük: az egyik esetben konkrét fizikai mozgásra, a másikban pedig a társadalmi státus megváltozására kell gondolnunk.

Negyedszer, a (19)-et pontosítandó: y mozgása végpontjának nem kell feltétlenül egybeesnie x helyével, hanem elég, ha y a megérkezéskor x helyéhez közel van, azaz x szemszögéből „itt van”. Vö. Péter a szobájában az ablaknál áll, és egy idegen van az utcán:

(24) *Péter a lámpához hívta az idegent, hogy jobban lássa, ki az.*³

Mielőtt hozzákezdenék a *hív* és a *küld* szemantikai jelentésmagjának formalizált megadásához, még fel kell hívni a figyelmet arra a problémára, amelyet a deiktikus szavak jelentésdefiníciókban való szerepeltetése okoz. Az ÉrtSz.-ban (3: 282 I. 1.) a *hív*-nál azt olvashatjuk, hogy „menjen, közelítsen hozzá” (ti. a feladóhoz a címzett). A deiktikus *megy*-nek a jelentésmeghatározásban való előfordulása azért félrevezető, mert a *megy* nem a hívást végrehajtó szemszögekből, hanem a hívás eseményén kívül eső, a hívás eseményét közlő beszélő szempontjából írja le azt a mozgást, amelyet a hívott féltől kívánnak. Az utóbbi szempont érvényesítése viszont a *jön* használatát is elképzelhetővé teszi. (Zárójelben megjegyzem, hogy a fentebbi, a (4)-ben és az (5)-ben található interpretációk is hiányosak ebben a vonatkozásban.) Mivel azonban a *hív* lexéma jelentésében teljesen irreleváns a hívás eseményén kívüli beszélő szempontja, el kell kerülni, hogy bevonjuk a definícióba az említett deiktikus igéket. A (19)-ben valóban nem szerepelnek ezek az igék, és — tegyük hozzá — a (20)-ban sem. A (19)-ben és a (20)-ban ezeket az igéket csak mintegy jelentésrészekre bontva találhatjuk: a *mozog* igére, amely hiperonimája mind a *jön*-nek, mind a *megy*-nek, és ezek deiktikus feltételeire annak megfelelő megoszlásban, ahogy a *hív* és a *küld* a címzett helyét kijelölik a hívást és a küldést végrehajtó helyének vonatkozásában.

3. Ezzel készen állunk, hogy — bizonyos technikainak nevezhető egyszerűsítésekkel — formalizálva megadjuk a *hív* és a *küld* invariáns magjelentését, amelyekből aztán (formálisan) levezethetők a kontextusok által indukált és a szótári sztereotípiák által meghatározott referenciális körbe tartozó szó szerinti jelentések. Mint a (19) és a (20) mutatja, ehhez a *közöl*-ből érdemes kiindulnunk. Az ÉrtSz.-ban (4: 464) ezt olvassuk: „vki-nek szóban, írásban tudtára ad vmit”. Ezzel szemben az ÉKsz.-ban (791) — helyesen — nem szerepel a nyelvi jelek használatára vonatkozó megszorítás: „Tudtára ad vkinek vmit.” Azt azonban mindkét meghatározás magában foglalja, hogy a közlés eredményeképpen a címzett bizonyos információ birtokába jut, vagyis valami tudottá válik. Mivel pedig nincs benne a *közöl* jelentésében, hogy verbális vagy nem verbális tevékenység okozza a fenti állapotváltozást, csak általánosan utalhatunk az okra. Tehát a *közöl* mindenféle konkretizálás nélküli kommunikációs tevékenységet nevez meg, azaz formalizálva, a szemantikai komponenseket egy logikai nyelv predikátumainak tekintve, a (25)-öt írhatjuk:

- (25) $(x \text{ TESZ } e_1) : ((e_1 \text{ OKOZ } e_2) : (e_2 \text{ INST (VÁLIK (y TUD } e,))))$,
 ahol e_1 , e_2 és e , az E események fogalmi-ontológiai mezőjének elemei helyett álló változók; a „,” kötőszó jelentése: ’úgy, hogy’, azaz a kötőszó után álló kijelentés egy feltételt, „helyez” a kötőszó előtt található kijelentésre; valamint az INST a ’megvalósít’-nak megfelelő szemantikai komponens.

³ A NyKk.-ben (1: 1100) található a következő példa: „Ha egy barátom telefonon kiment magát meghívásunk alól, erről jogosan tájékoztatom a környezetemben levőket így: A barátomnak váratlan külföldi vendégei *jöttek*, ezért, sajnos, nem látogathat meg bennünket.” A *jön* ebben az esetben a külföldi vendégek közelségével indokolható, és nem úgy, ahogy a NyKk.-ben (uo.) olvassuk: „[...] élhetünk a *jön* igével például akkor, ha a hallgató szempontját érvényesítjük, vagyis odaképzjük magunkat a hallgatóhoz.” Persze az is kérdés, hogy az idézett szituációban ki a hallgató, ahová odaképzjük magunkat.

A hív és a küld jelentésreprezentációjában a közöl szemantikai struktúráját, vagyis a (25)-öt specifikálnunk kell az üzenet tartalmát (e_3 -t) illetően. Amivel mindkét ige esetében ki kell egészíteni a (25)-öt, az a következő három pontban foglalható össze:

a) Nyilvánvalóan szükséges a MOZOG predikátum, amely egyargumentumú és csak általánosan utal a helyváltoztatásra, vagyis nincs specifikálva, hogy a helyváltoztatás fizikai vagy társadalmi jellegű. (Annak formális kifejezésétől eltekintünk, hogy a hívás/küldés időpontja utáni mozgásról van szó.)

b) A feladónak y mozgásához mint eseményhez fűződő viszonyát (x kívánja, hogy...) úgy értelmezhetjük, hogy a feladó kívánságaiból következik, azaz szükségszerű, hogy y mozogjon. Mivel azonban — mint már a (22)-ben láttuk — nemcsak kívánságokból adódó szükségszerűségből lehet hívni vagy küldeni, általánosan az SZ rövidítést írjuk, ilyen formában: (SZ e_3).

c) A (MOZOG y)-hoz mint eseményhez a SZ operátoron kívül hozzátartozik még az y (ösvény jellegű) helyének megadása.⁴ Mivel erről konkrét információt ezek az igék nem tartalmaznak, a lokalizációt csak egy predikátumváltozóval (Q) jelöljük, amelyet a „végpont” tematikus szereppel rendelkező helyhatározóval helyettesítünk egy mondat értelmezése során. A kezdőpontot jelölő helyhatározóról egy redundanciaszabállyal adhatunk számot: Ha van végpont, van kezdőpont is.

Az a)–c) figyelembevételével a (26)-ot kapjuk:

$$(26) (((SZ e_3) : (e_3 INST (MOZOG y))) : (Q y))$$

Mindaz, amit eddig felírtunk, a hív-nak és a küld-nek közös jelentése. De miben áll a két ige közötti különbség a magjelentésük vonatkozásában? A 2. pont alapján azt mondhatjuk, abban, ahogyan y helye a feltételezett megérkezéskor x-nek, az üzenet feladójának a kódoláskor és/vagy a megérkezéskor elfoglalt helyéhez viszonyul. Ha x-nek a hív, ill. a küld számára releváns — a (19)-ben és a (20)-ban feltüntetett — helyeit⁵ β -val, illetve γ -val szimbolizáljuk, felírhatjuk a (27)-et, amely a hív számára, és a (28)-at, amely a küld számára lényeges.

$$(27) (FIN (LOC y)) \subset (PROX \beta)$$

$$(28) (FIN (LOC y)) \neq \gamma$$

A (27)-beli és a (28)-beli szemantikai komponensekhez a következő magyarázatokat fűzzük:

a) Ha x egy változó, amely bármely, a lokalizáció szempontjából szóba jöhető fogalmi-ontológiai mező elemei helyett állhat, akkor a (LOC x) kifejezés x-hez egy helyet rendel.

b) A FIN komponens a (FIN (LOC x)) kifejezésben egy meghatározott végponttal rendelkező ösvénystruktúrát rendel egy helyhez, azaz „útvonallá” változtatja a helymegjelölést.

c) A PROX komponens kijelöli a közeli környezetet.

⁴ Egyelőre a feladó helyéhez való viszonyítást figyelmen kívül hagyjuk, mert ebben — mint emlékeztünk — különbözik egymástól a hív és a küld.

⁵ Ezek között — a hív esetében y-nak x társaságában való megérkezésére, ill. a küld esetében ennek az esetnek a nem lehetséges voltára gondolva — ösvény jellegűek is szerepelnek.

Mielőtt rátérnék a *hív* és a *küld* kontextusokban előforduló szó szerinti jelentéseire, megemlítem — bár a terjedelmi korlátok miatt csak jelzésszerűen tehetem —, hogy az eddig vizsgált explicit (állított) jelentéseken kívül ezeknek az igéknek vannak implicit jelentéseik is (az utóbbi jelentéstípusra l. KIEFER FERENC, Az előfeltevések elmélete. Bp., Akadémiai K. 1983.). Egyfelől, a (25)-beli, az inchoatív mozzanatot tartalmazó igékre általánosan jellemző VÁLIK együtt jár egy implikációs jelentéssel, nevezetesen azzal, hogy az állapotváltozás utáni időpontban az adott állapot fennáll, és egy előfeltevessel, nevezetesen azzal, hogy az állapotváltozást megelőzően az adott állapot nem áll fenn. Másfelől, a *hív* és a *küld* olyan előfeltevést idéz elő, hogy a címzett a hívás/küldés időpontjában nincs a „végpont” tematikus szerepű helyhatározó által jelölt helyen.

4. A *hív* és a *küld* 2. pontban megfigyelt kontextusokbeli variánsainak jellemzéséhez a (25)–(28) által ábrázolt szemantikai jelentések konceptuális konkretizálása szükséges. Elsősorban a szótári sztereotípa — mint a fogalmi reprezentáció része — szűkíti az igék referenciális körét az okozás módját, valamint az okozás célját illetően. A 3. pontban a *hív* és a *küld* magjelentésének formalizálásához kiindulópontul használt *közöl* szótári sztereotípiája kizárja az okozás olyan nem standard módjait, mint például bizonyos nem szándékos információátadás. Ha x az asztalon felejtí a frissen kapott levelet, és y beleolvastva megtud valamit, akkor ezt perifrastikus kauzatív szerkezettel fejezzük ki: x (vagy a levél írója) azt okozta, hogy y tudjon valamit, és nem a *közöl* lexémával. Azt, hogy a szándékosság figyelembevétele a fogalmi ábrázolásra tartozik, még az is mutatja, hogy az állati kommunikációban eleve kérdéses a szándékosság. Az okozás céljával kapcsolatban pedig visszautalunk a (19) és a (20) megfelelő részeire: x-nek az a célja, hogy y-nal az adott helyen a referenciaidőben együttműködjön; valamint x-nek nincs olyan célja, hogy y-nal az adott helyen a referenciaidőben együttműködjön. Az okozás céljára vonatkozó szótári sztereotípa azonban nemcsak a körülíró szerkezetekkel és a lexémákkal történő kifejezőmódok közötti választás szempontjából elengedhetetlen, hanem a *hív* és a *küld* referenciális körét egymás vonatkozásában is szűkíti. Ugyanis csak az együttműködési cél meglétét megfogalmazó szótári sztereotípiával magyarázhatjuk, hogy nem a *küld*-öt, hanem a *hív*-öt használjuk annak a szituációnak a megnevezésére, amikor x y olyan mozgását kívánja, amelyik x-nek a kódolási időben elfoglalt helyétől különböző, de a referenciaidőbeli helyével megegyező helyre irányul.⁶

Másodsorban, a szótári sztereotípa által így meghatározott tartományban az invariáns magjelentés differenciálódik. Ez a konkretizáció sokféle — a kontextusban előforduló — körülményből adódhat. Az alábbi felsorolásban ezt körvonalamon olyan módon, hogy a (25)–(28) szemantikai egységeihez hozzárendelem a 2.-beli példák számát és megfogalmazom azokat a kérdéseket, amelyekre a konceptuális interpretációnak választ kell nyújtania:

⁶ Mint ahogy a kandidátusi értekezésemben megmutattam (BIBOK i. m. 106–7), a *vág* és a *tör* megkülönböztetésében is szerepet játszik a szótári sztereotípa. A *vág*-gal szemben a *tör*-t éppen az jellemzi, hogy a nem-egésszé válást okozó esemény nem feltétlenül foglalja magában egy tárgynak a használatát. De lehet egy tárgyat használva törni, vágva azonban — és ez sem az ÉrtSz.-ból (6: 775–6), sem az ÉKsz.-ból (1397) nem olvasható ki — nem lehet törni. Ezért a szótári sztereotípiának ki kell zárni, hogy a *tör* lexémát alkalmazzuk azokra az eseményekre, amikor egy éles tárgyat (standard módon) használva okozzuk a nem-egésszé válást. Ugyanakkor nem kell kizárnia például azt az esetet, amikor egy baltánál nem az éles részét használva okozzuk a nem-egésszé válást. Vö. egy *baltával vágtatörte a jeget*.

a) x, y, e_1 : (21). A kommunikációs partnerek emberi lények vagy nem? Továbbá: milyen tevékenység, milyen jelek használata okozza azt, hogy y tudomást szerez e_3 -ról?

b) (SZ e_3): (22). Mi alkotja a szükségyszerűség értelmezésénél a beszédhátteret: kívánságok egy halmaza vagy egy normarendszer?

c) MOZOG: (23). Az általános helyváltoztatás fizikai vagy társadalmi „mozgásként” realizálódik-e?

d) β, γ : (1)–(10). Hogyan konkretizálódik x -nek a helye, amelyhez y helyét viszonyítjuk?

A fogalmi differenciáció útján nyert szó szerinti jelentések között vannak olyanok, amelyek prototipikus és kevésbé tipikus hívás- vagy küldés-eseményre vonatkoznak. Például: legkönnyebben azt az eseményt azonosítjuk hívásként, amikor a címzett megérkezésének a helye megegyezik a feladónak mind a kódoláskor, mind a referenciaidőben elfoglalt helyével, azaz amikor x azt kéri y -tól, hogy mozogjon hozzá, azaz arra a helyre, ahol a kódolási időben van és ahol y megérkezésekor is lesz.

A fogalmi értelmezésnek még további két — a jelentésekre tagolás szempontjából — lényeges aspektusára szeretném a figyelmet ráirányítani. Először, a *hív* és a *küld* általam javasolt szemantikai reprezentációja mint magjelentés nemcsak az ÉrtSz. *hív*, illetve *küld* címszavának egyetlen, az első jelentéscsoportban felvett első jelentésére érvényes, hanem a *hív* I. 2. (a többi *átv* minősítéssel van ellátva), illetve a *küld* I. összes, vagyis 2., 3. és 4. jelentésére is. Ugyanis — a *hív*-val példázva — az, hogy y -nak valamilyen feladat vállalása, megoldása, valamint valamivel kapcsolatos kötelesség teljesítése érdekében kell a mozgást végrehajtania (*hadba hív, háborúba hív, katonai szolgálatra hív* stb., vö. ÉrtSz. 3: 283 I. 2.), csupán az alulspecifikált szemantikai jelentés és a funkció-sztereotípiákonceptuális differenciálódását jelenti. Ugyanezen okból egy magjelentésbe vonható össze a *behív*-nak az ÉrtSz. első kötetében (474) szereplő mindhárom jelentése, valamint a *ki-küld*-nek az ÉrtSz. negyedik kötetében (115) feltüntetett 1., 3. és 4. jelentése (a második jelentést sem kell azonban külön kezelni, ha elfogadjuk az alább következő (30)-as példa értelmezését).

Másodszor: tekintsük még a (29)-es és a (30)-as példákat!

(29) *A földszintre hívta a liftet.*

(30) *Küldtem egy csomagot Pécsre/Jóskának.*

Az ÉrtSz. a (29)-nek megfelelő jelentést nem tartalmazza, a (30)-nál a *küld* címszó II. jelentéscsoportjának az 1. jelentése a releváns (de vö. a többit is). Mármost ha a szemantikai reprezentációban megengedjük, hogy bizonyos komponensek zárójelben szerepeljenek, jelen esetben a TUD és az SZ, és hogy a kontextus döntse el, mikor kell ezeket figyelembe venni, akkor az eddigi formulákkal a *hív* és a *küld* ezen újabb jelentései szintén megragadhatók. Ezt, a zárójelezést alkalmazó megoldást, elfogadhatóbbnak tarthatjuk, mintha — fordítva okoskodva — a kontextus vezetne be (nem egyszerűen hozzákapcsolásról van szó!) a lexémák reprezentációiba ilyen konstansokat a változóikkal együtt. Természetesen, ezzel nem akarom azt állítani, hogy egy ige összes nem metaforikus jelentése összevonható egyetlen reprezentációba. Inkább azt tartom valószínűnek, hogy bizonyos esetekben a szemantikai szinten is több jelentésmaggal, amelyek között a mindennapi tudásunk révén esetleg kapcsolatot létesíthetünk, számolhatunk. (Ennek részletes vizsgálata fontos adalékokat nyújtana a poliszmia és a homonímia megkülönböztetésére nézve.) A *hív*-nál másik magjelentés feltételezése látszik szükségesnek a (31)-nek megfelelően.

(31) *A fiút Bálintnak hívják.*

5. Befejezésül az elmondottak lexikográfiai felhasználását illetően a szótár kétféle felfogására kell utalnom (l. KIEFER FERENC, A jelentéskutatás újabb irányzatai: MNy. 1989: 267). A szótárban mint a nyelvelmélet egyik komponensében az értelmezések, ha indokolt, lehetnek alulspecifikáltak, tartalmazhatnak változókat, amelyeket a fogalmi differenciáció konkretizál a szótári sztereotípiá által megszabott kereteken belül. A tulajdonképpeni szemantikai és a fogalmi reprezentáció szétválasztása nemcsak a jelen tanulmányban részletesen elemzett *hív* és *küld* esetében tett elérhetővé jelentős általánosításokat, hanem szilárd alapot biztosít ahhoz, hogy más lexémákat is, például az ezekkel az igékkel rokon jelentésű igéket (l. még az 1. jegyzetet), a konceptuális szemantika eszköztárának a segítségével jellemezzünk. Elmélyült konceptuális szemantikai vizsgálatokat azért is fontos folytatni, mert a szótárban mint lexikográfiai produktumban teljes, ugyanakkor sémaszerű jelentésábrázolást szükséges adni. Ehhez viszont az elméleti megalapozottságú kutatások irányából várható segítség. Csak így képzelhető el magasabb színvonalú értelmező szótárak készítése, és csak így válik a lexikográfia igazi alkalmazott nyelvészeti diszciplínává.

BIBOK KÁROLY

Vannak-e felszólító performatív megnyilatkozások?

KRÉKITS JÓZSEF főiskolai tanár akadémiai doktori értekezése téziseinek (= DÉT.) a címe „Felszólító performatív megnyilatkozások” (Bp., 1995. 18 lap). Az orosz nyelvű értekezés minden változtatás nélkül könyvként is megjelent (Побудительные перформативные высказывания. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 241 lap). Az értekezés egyik opponenseként elsősorban a *performatív* műszó használatát kifogásoltam. Helytelenítettem, hogy minden érvelés nélkül váltogatja a „felszólító beszédaktusok” és a „felszólító performatív aktusok/megnyilatkozások” használatát. Vö. pl.: „Illokutív funkcióik alapján Austin a beszédaktusokat 5 csoportba osztotta... A magam részéről a második csoportba tartozó *felszólító beszédaktusok* kutatását tűztem ki célul. A felszólító performatív aktusok a cselekvés végrehajtására szólnak fel”. (DÉT. 5.) Javaslatomat, hogy a számos problémát felvető címet a szerző változtassa az értekezés tartalmát teljesen fedő *Felszólító megnyilatkozások* vagy *Felszólító beszédaktusok a mai orosz nyelvben*-re, KRÉKITS a vita végén is határozottan elutasította. Azt a kérdésemet viszont, hogy az értekezés címe miért nem *Performatív felszólító megnyilatkozások*, válasz nélkül hagyta. Opponensi véleményemben elképzelhetőnek tartottam egy olyan álláspontot is, hogy minden felszólító megnyilatkozást (beszédaktust) performatívnek tekintünk, a *performatív* műszó használata viszont ebben az esetben is teljesen felesleges, mivel ez a megkülönböztetés csak abban az esetben indokolt, ha vannak „nem performatív felszólító megnyilatkozások” is. KRÉKITS nem performatív felszólító megnyilatkozásokként a bizonyos eszközökhöz mellékelte használati utasításokat értékelte, amelyek logikailag semmiben sem különböznek az értekezésben (113) implicit felszólító performatív megnyilatkozásként tárgyalt *Вход-ume, Kyuaume, Cуду* (113) típusoktól. Mindkét típusú megnyilatkozás kiterjeszthető például a *kérem* performatív igével. Úgy gondolom, hogy az olvasók egy része érdeklődéssel fogadja e cikk címében felvetett kérdésre megfogalmazott válaszaimat.

Mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy a performativitás elméletének van egy korábbi, heurisztikus és egy későbbi fejlődési korszaka.

1. *Felszólító mondatok — felszólító megnyilatkozások/beszédaktusok.* E három műszóval jelölt fogalompár megkülönböztetése a XX. század nyelvtudományában ma már triviális. KRÉKITS értekezése az orosz nyelv vonatkozásában sehol sem olvasható meggyőző erővel és részletességgel bizonyítja, hogy cselekvések végrehajtására, tiltására stb. nemcsak felszólító, hanem kijelentő, kérdő stb. grammatikai szerkezetű mondatokat is használhatunk: *Huzat van. Csukd be az ablakot! — Ha becsukod az ablakot, nem lesz huzat. — Huzat van. Nem csuknád be az ablakot?* Mindegyik esetben a felszólításra történő reagálás a felszólított részéről valamilyen cselekvés végrehajtásában vagy annak elmaradásában történik. Ritka az olyan eset, amikor a felszólító verbális formában várja a reagálást a felszólítotttól: *Mondja kérem, hány óra?* Olyan példát képtelen vagyok ki-gondolni, amikor a felszólító beszédaktusban a beszéd és a tett a felszólítás elhangzása folyamán már a felszólítónál esne egybe.

2. *Koincidencia — performativitás.* A „koincidencia” BAKOS FERENC „Idegen szavak és kifejezések szótára” nyolcadik kiadásában (Bp., 1986.) tér- v. időbeli egyezést, egybeesést, jelenségek, hatások egyidejű fellépését stb. jelenti. A *performativitás* (vö. lat. *performo* 'cselekszem', ang. *perform*, ném. „machen, tun, leisten, bewerkstelligen, verrichten; ausführen, durchführen, vollbringen, vollziehen, vollstrecken”) szó viszont nem szerepel e szótárban. Ez azt bizonyítja, hogy a *koincidencia* műszó használata általánosabb és régibb a tudományos életben. Ez így van a nyelvtudományban is, ahol e két műszó a nyelvészeti munkák egy részében szinonim jelentésű.

JU. D. APRESZJAN (Ю. Д. Апресян, Перформативы в грамматике и в словаре. Известия Академии наук СССР, Серия литературы и языка, том 45, 1986/3: 208) rámutat, hogy a nyelvészeti irodalomban a performativitással először E. KOSCHMIEDER foglalkozott *koincidencia* néven: „Под коинциденцией (нынешней перформативностью — Ю. А.) я подразумеваю совпадение слова и действия... в том смысле, что слово, которое произносится, как раз и есть само обозначаемое действие’. *Я пишу*, разъясняет он дальше, есть сообщение об акте писания, а не самый акт писания. Между тем, *Я прошу* — это самый акт просьбы, а не сообщение о нём’.” (Кошмидер Э., Очерк о видах польского глагола. Опыт синтеза. В кн.: Вопросы глагольного вида. Москва, 1962. 163). APRESZJAN nyomán KRÉKITS (Könyv 9.) megkereste az eredeti 1934-es német nyelvű szöveget is: „Unter 'Koinzidenz' ist hier der Zusammenfall von Wort und Tat zu verstehen, u. zwar in dem Sinne, daß das Wort, welches ausgesprochen wird, eben die Handlung ist, die es zum Ausdruck bringt...” (KOSCHMIEDER E., Nauka o aspektah czasownika polskiego w zarysie. Proba syntezy. — Rozprawy i materiały wydziału i towarzyszystwa przyjacioł nauk w Wilnie, tom V. z. 2. Wilno, 1934. 238.). DUDEN Idegen szavak szótárában (Das Fremdwörterbuch, 1990.) a *Koinzidenz* szó jelentése: „das Zusammentreffen, der Zusammenfall z. B. zweier Ereignisse; gleichzeitiges Auftreten z. B. mehrerer Krankheiten bei einer Person”.

A *performatív, performativitás* műszót JOHN L. AUSTIN (1911—1960) vezette be a nyelvészetbe Performatif-constatif (In: La philosophie analytique (Paris, 1958. 271—304) c. cikkében. Előzőleg (1947) a *performatory* műszót használta. Az 1955-ben Oxfordban tartott, J. O. URMSON által sajtó alá rendezett előadásainak anyaga „How to do things with words” címmel 1962-ben Oxfordban jelent meg (magyar fordítása PLÉH CSABA, Tetten ért szavak. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990., az 1973-as kiadás alapján). A performatív megnyilatkozásoknak két fontos ismérve van: 1. a dolgokat, ügyeket („things”) szavakkal, tehát verbálisan hozzuk létre, 2. nem vonatkoztatható rájuk az „igaz — hamis” értékelés (truth-value).

A „performatívum” KRÉKITS interpretálásában „olyan megnyilatkozást jelöl, amely ekvivalens azzal a cselekedettel, amelyet a megnyilatkozás igéje rögzít” (DÉT. 4). Ez azonos N. D. ARUTJUNOVA (Лингвистический энциклопедический словарь. Главный ред. В. Н. Ярцева, Москва, 1990. 372) meghatározásával: „Перформатив — высказывание, эквивалентное действию, поступку.” Ennek alapján pl. a *Most éppen levelet írok* megnyilatkozás is ekvivalens azzal a cselekvéssel, amit a megnyilatkozás igéje rögzít: a szó megfelel a tettnek, azt mondom, amit a valóságban is végzek. Duden fent említett szótárában a *performativ* és *performatorisch* szavak jelentése: „eine mit einer sprachlichen Äußerung beschriebene Handlung zugleich vollziehend (z. B. *ich gratuliere dir*)”, vagyis verbális eszközzel és a verbális tevékenységgel egyidőben végzett cselekvés, pl. *Gratulálok disszertációd megvédéséhez*. A *Már elfelejtetted, hogy két évvel ezelőtt én is gratuláltam disszertációd megvédéséhez* megnyilatkozás viszont már nem performatív, mivel a „gratuláció-thing” nem a „gratuláció-cselekvéssel” egyidőben jön létre. Ezt az értelmezést AUSTIN bevezető előadásai is megerősítik. Vö.: A performatív megnyilatkozások „semmit sem ’írnak le’ vagy ’állapítanak meg’, az ég világon nem számolnak be semmiről, nem ’igazak vagy hamisak’; és a mondat kimondása önmagában egy cselekvés elvégzése vagy annak része, és ezt a cselekvést rendszerint nem úgy íránk le, mint valaminek a kimondását” (Tetten ért szavak 32). Pl. *Ezt a hajót Queen Elizabethnek nevezem el, A karórámat a fivéremre hagyom! Fogadok egy ötösbe, hogy holnap esni fog! Köszönöm a segítségedet. Bocsánatot kérek. Ezennel megnyitom a gyűlést*. E példák alapján a szó és a tett egybeesésének a követelményét (der Zusammenfall von Wort und Tat) úgy értelmezhetjük, hogy a cselekvés megvalósulásához semmiféle külön cselekvésre nincs szükségünk, semmi mást nem kell tennünk, csak beszélnünk. Ha a performatívumoknak ezt az értelmezését elfogadjuk, akkor pl. a *Sakk!* típusú megnyilatkozásokat nem tekinthetjük performatívumoknak (vö.: APRESZJAN i. m. 211; KRÉKITS i. m. 1993. 11), mivel sakkozás nélkül nem lehetséges ilyen megnyilatkozás. Az is nyilvánvaló, hogy ha a mondatokat felszólítóvá transzformáljuk, akkor a cselekvés a szóval egyidejűleg nem jön létre. Vö. *Te is gratulálj neki!* (nincs gratuláció, és nem is biztos, hogy lesz). Ezen értelmezés szerint tehát nincsenek felszólító performatív megnyilatkozások.

AUSTIN a performatív megnyilatkozásokkal az ún. *konstatáló* „ténymegállapító” megnyilatkozásokat (*constative utterances*) állítja szembe, amelyekre az „igaz — hamis” értékelés vonatkoztatható. Vö. *Gratulálok neked. (*Igaz, hogy gratulálok neked?) — Bukarest Romániában van. (Igaz, hogy Bukarest Romániában van? — Igaz, ott van.)* Performatív felszólító megnyilatkozások e kritérium szerint sem léteznek, vö. **Igaz, hogy gratulálj neked/nek.* E követelmény szerint számomra az is kétséges, hogy vannak-e egyáltalán performatívumok, mivel nekem úgy tűnik, hogy bármilyen jelen idejű, kijelentő mód első személyben elhangzó, nem ismétlődő és nem értékelő állítással kapcsolatban nem alkalmazható az „igaz — hamis” értékelés. Vö. *Gratulálok védésedhez. *Igaz, hogy gratulálok a védésedhez? — Most éppen lovon ülök. *Igaz, hogy most éppen lovon ülök., de: Most „magas lovon ülök”. Igaz, hogy most „magas lovon ülök”? — Nem igaz.*

3. Performatív megnyilatkozások vagy performatív igék. KIEFER FERENC (Szemantika vagy pragmatika?: NyK. 1984: 8) megállapítja, hogy „a performatív igéknek van természetesen nem performatív használata is”. Ha a szó és a tett azonossága a performatívumok kritériuma, akkor performatív igék nincsenek olyan értelemben, mint például a mondat jelentő (verba dicendi) igék csoportja. Az ún. performatív igék az esetek döntő többségében nem performatív használatúak. KRÉKITS értekezésében is szerepel SZABOLCSI ANNA szintén 1984-ben megjelent munkája (A performatívumok szemantikája: ÁNYT. XV. 1984. 286). Ebben többek között ezt olvashatjuk: „Performatív mon-

datnak — AUSTIN szellemében — olyan kijelentő formájú mondatokat fogok nevezni, amelyek (1) tartalmaznak egy ún. performatív igét, tehát explicitet, (2) formailag jellemezhetők — nyelvenként különbözően — a performatív ige idejével, aspektusával és igenemével, számával és személyével, esetleg bizonyos határozók (*hereby, ezennel* stb.) előfordulásával, és (3) amelyeknek kimondása megtörténtté teheti azt a tényállást, amely a mondatban foglaltatik”. Az ehhez kapcsolódó lábjegyzetben ez olvasható: „Problematikus lehet a *'Fogadok veled, hogy...'* típusú mondatok minősítése, mivel a fogadás aktusa a partner közreműködésével válik megtörténtté”. JOHN GEOFFREY PARTRIDGE (*Semantic, Pragmatic and Syntactic Correlates. An Analysis of Performative Verbs based on English Date*. Tübingen, 1982. 172) szerint a performatívumok jelentésének a következő szémákat kell tartalmaznia: cselekvés, mondás, explicitás, és az igének kijelentő mód cselekvő jelen idő 1. személyében kell állnia. (Vö.: „all explicit performatives must exhibit the following criteria: an act-component, a saying-component and an explicitness-component, hereafter [DO], [SAY] and [EXPLIC] respectively. For present purposes they must also appear in the 1st person present indicative active form”). N. D. ARUTJUNOVA (i. m. 1990. 373) a performatívumoknak a következő ismérveit sorolja fel: 1. általában cselekvő szerkezetekben, kijelentő módban, egyes szám 1. személyben, jelen időben használatosak (*Esküszöm*); 2. a beszélő kimondásuk által nem leírja vagy megnevezi a cselekvést, hanem azt végrehajtja, ezért nem értékelhető igazként vagy hamisként (*Esküszöm. — Ő megesküdött.*); 3. a performatívumok lehetnek effektívek vagy nem effektívek, meg kell felelniük a sikeresség feltételének („условиям успешности”, AUSTIN szerint: a „felicity condition”-nek).

Mint látjuk, az ún. performatív igék a lehetséges alakok közül általában csak egyes szám első személyben performatív használatúak, ezért célszerűbbnek látszik performatív megnyilatkozásokról és a verba dicendi, valamint a verba voluntatis igék döntő többségének performatív használatáról beszélnünk.

4. A performatív használatú igék nyelvtani sajátosságai. — PLÉH CSABA (A szaván fogott szó. 1990. 17) AUSTIN könyvének magyar kiadásához írt előszavában az olvasók figyelmébe ajánlja ZENO VENDLER megállapítását, aki rámutat arra, hogy „az Austin javasolta osztályok *nyelvtani* különbségekkel járnak együtt. A performatív igék nyelvtani tárgya eltérő konstrukció: a komisszívumok (az angolban) infinitívussal járnak (*I promise to come*), míg a 'bemutatók' (*állítom, tagadom, felteszem*) *hogy*-os mellékmondatokkal” (*He claimed that he was late because his car broke down*). A nyelvtani különbségek vizsgálatát igen fontosnak, sőt a legfontosabbnak tartom, mivel ezek jelentenék a legmeggyőzőbb bizonyítékot a performatív—nem performatív különbségtétel fontosságára. Az itt felhozott példa azonban nem szerencsés, mivel éppen az ellenkezőjéről győzi meg az olvasót. A performatív használat lehetősége, mint láttuk, a kijelentő mód egyes szám első személyéhez kötődik. A *promise* igét azonban bármely személyben és igeidőben használhatjuk „to + infinitívusz”-szal, ha a két cselekvés alanya azonos, ha pedig nem azonos, a *that* kötőszavas mellékmondatokkal (*I promised that they should get tickets/that it shouldn't happen*). A *claim* igével is használhatjuk mindkét típusú tárgyi mellékmondatot: *He claimed to be the owner of the land./He claimed that he owned the land*. JU. D. APRESZJÁN (i. m. 212—5) az orosz nyelv vonatkozásában vizsgálja az ún. performatív igék grammatikai sajátosságait, de ezek a sajátosságok is szinte teljes egészükben nemcsak a kijelentő mód egyes szám első személyében vannak jelen.

5. *Vizet prédikál és bort iszik. (Wasser predigen und Wein trinken, Говорит белое, а делает черное)*. Ezt a szólást akkor használjuk, ha valakinél a szó és a tett nem esik

egybe. A *koincidenencia* — *performativitás* elmélet szerint azonban a szó és a tett akkor sem esik egybe, ha *'vizet prédikálok és vizet iszom'*, mivel prédikáción kívül egy ivást végző cselekvésre is szükségünk van. A performativitás-elmélet heurisztikus korszakának elmúltával és a beszédaktus-elmélet létrejöttével, amelynek népszerűsítése J. R. SEARL (*Speech Acts* 1969.) nevéhez fűződik, azonban már a *Péter vizet prédikál, Péter bort iszik, Ígyál egri bikavért* típusú mondatok is performatívak. Ez egyrészt azért lehetséges, mert mindenféle beszéd egyben cselekvés is, és a performatívok a beszédaktus típusának azonosítására szolgálnak. Másrészt a beszédaktus különböző típusait nemcsak explicite, hanem implicite is kifejezhetjük.

6. A cselekvés egyenlő a beszédaktussal. — PLÉH CSABA (i. m. 10) a cselekvésközpontú beszédaktus-elmélettel kapcsolatban megállapítja, hogy „rejtett ígéreteink (*Eljövök*), valamint az igemódokat használó utasításaink és kéréseink (*Gyere el! Eljönnél?*) mind azt mutatják, hogy nemcsak akkor cselekszünk a nyelvvel, amikor cselekedeteink nevét használjuk igeként (ezek lennének a performatívumok), hanem ezekben a rejtett esetekben is. Sőt már a nyelv konstatív, tényállások megállapítására vonatkozó használata is sajátos cselekvéssé válik. Amikor az információ áll előtérben, amikor állítunk vagy kérdezzünk, akkor is cselekszünk. Az állítás sem pusztán egy megnyilatkozás és egy tényállás statikus viszonyának kérdése többé, hanem maga is dinamikus jelleget ölt: a sajátos attitűddel történő »mondás« is cselekvés. A szavak és tettek szembeállítására helyett a szavak minden használata tetté válik”, vagyis minden elhangzott szó és nem csak a cselekedeteink nevét megnevező igék performatívak (?), mivel az ilyen filozófiai jellegű értelmezés szerint minden megnyilatkozásunkban megvan a szó és a tett egybeesése.

Az általam ismert nyelvészeti szakirodalomban azonban egyelőre még csak a beszédaktus (németül: *Sprechhandlung*) típusok explicite történő azonosítására alkalmas verba dicendi és verba voluntatis igéket nevezik performatívumoknak, s általában továbbra is csak akkor, ha a kijelentő mód jelen idejének egyes szám első személyében nem ismétlődő cselekvéseket fejezünk ki velük, vö. „Performativ: Eigenschaft sprachlicher Ausdrücke, unter bestimmten Bedingungen eine Sprechhandlung zu bezeichnen und sie gleichzeitig damit auch auszuführen” (Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini, Hrsg. RUDI CONRAD. Leipzig, 1985. 175). „Обычно глагол считается перформативным, если для него возможно такое употребление формы первого лица единственного числа настоящего времени (несовершенного вида) активного залога индикатива, которое равносильно однократному выполнению обозначаемого этим глаголом действия” (Ю. Д. Апресян i. m. 1986. 208). „The term [performativ] is used in Speech-Act Theory ... to describe statements, whether spoken or written, that themselves 'do' something and so constitute a kind of action... Performative utterances were originally contrasted with *constative* statements, which state that something is or is not so, and which therefore, unlike performatives, can be tested for truth-value. Later it was realized that in a sense every utterance does something and has an underlying performative statement, such as *I tell you, I am asking*, which rather weakens the theory. However *performative verb* remains an important concept” (SYLVIA CHALKER, EDMUND WEINER, *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Oxford, 1994. 290). A performatív igéknek JU. D. APRESZJAN (i. m. 209—10) a következő 15 szemantikai típusát különbözteti meg: közlést és állítást, beismerést, ígéretet, kérést, tanácsot, figyelmeztetést és prevenciót, követelést és parancsot, tiltást és megengedést, beleegyezést és ellenkezést, jóváhagyást, rosszállást, megbocsátást, nyelvi rituálékot (köszönetet, javaslatot és tanácsot, jókívánságokat, felköszöntéseket, üdvözléseket), szocializálódási kapcsolatokat (pl. meghatalmazást, végrendelkezést, kapitulálást stb.), továbbá megnevezéseket és kineve-

zéseket jelölő igéket. KRÉKITS JÓZSEF doktori értekezésében (DÉT. 5—6) a 15 csoportból 5-öt, mégpedig a kéréseket, javaslatokat és tanácsokat, figyelmeztetéseket és preventciókat, követeléseket és parancsokat, tiltásokat és megengedéseket jelölő igéket tekinti felszólító performatívumoknak.

7. A performatívok és a verba dicendi (mondást), valamint a verba voluntatis (akarati megnyilvánulásokat jelölő) igék. — APRESZJÁN 15 csoportja azt a benyomást kelti, hogy a performatív és a latin nyelvtanokból jól ismert verba dicendi és verba voluntatis igék csoportja alapján véve egybeesik, mivel mindegyikük jelentésében benne van a J. PATRIDGE által is megkívánt [SAY], [EXPLIC] jelentéselem, a [DO] széma pedig az igék megnyilatkozásokban történő szóbeli v. írásbeli elhangzásának a követelményére, vagyis verbális aktusra redukálódott. Ennek alapján *Az ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó* szólásunk is módosulhatna, mondjuk *Az ígéret szép szó, ha már megvan, az úgy jó* változatra. Annak ellenére, hogy „a szavak minden használata tetté válik”, mégsem minden ige (ill. minden szó) performatív. Performatívok azok, amelyek beszédaktus-típusokat azonosítanak és az *ezennel*, *hiermit*, *hereby* szavakkal kapcsolódhatnak. Vö. „Die Abgrenzung der Klassen wird gestützt durch die nur für P. V. mögliche Verbindung (→ Kontaktprobe) mit *hiermit*: *Ich verspreche dir hiermit, daß...* [‘Ezennel megígérem, hogy...’] vs. **Ich demütige dich hiermit*” (HADUMOD BUßMANN, Lexikon der Sprachwissenschaft. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Stuttgart, 1990. 569). Ennek alapján ugyanígy nem performatívok pl. a *provozieren*, *überreden*, *drohen* igék sem. A probléma azonban ennél sokkal összetettebb. Mondhatjuk pl.: *Ezennel megígérem, hogy...* *Most pedig megígérem, hogy...*, *Megígérem, hogy...* Vannak azonban olyan [SAY] szemával rendelkező igék, amelyek sem *ezennel*, sem anélkül nemigen használatosak jelen idő egyes szám első személyében. Pl.: nem mondjuk, hogy **Ich demütige dich* ‘Megalázlak’, **Provokállak*, **Meggyőzlek*, **Fenygetlek*. Azt mondhatjuk, hogy *Most pedig megírom/megcsinálom a házi feladatot*, de azt nem, hogy **Ezennel megcsinálom a házi feladatot*. Az *ezennel* és a *hiermit* ugyanis az ünnepélyes vagy a hivatalos stílus jellemző szóhasználata, jelentése ‘most’, ‘és most’, ‘most pedig’ nem látszik alkalmasnak a performatív megnyilatkozások egy részének az azonosítására; vö. *Ezennel megnyitom a kiállítást*. ‘Hiermit erkläre ich die Ausstellung für geöffnet’, *Ezennel megerősítem levele vételét*. ‘Hiermit bestätige ich den Empfang Ihres Briefes’. APRESZJÁN (i. m. 217—8) azokat az igéket, amelyek általános jelentésűek (*beszél*), csak ismétlődő cselekvéseket jelölnek (*konzultál*, *dicsekszik*, *kérkedik*) vagy pedig szótári értelmezésükben nem szerepel a [SAY] elem (*becsap*, *lovaggá üt*, *tiszté avat*, *pappá szentel*, *hazudik*, *megrágalmaz*) stb., kizárja a performatívumok köréből. Nehezen követhető magyarázatokat találunk arra nézve, hogy ez vagy az az ige miért nem performatív. *Pappá szentelni* pl. alapján véve csak szóban lehet valakit, de a *szentel* ige nem performatív, mivel szótári értelmezésében nem szerepel a [SAY] jelentéselem. APRESZJÁN a kérdező igéket is kizárja a performatívumok sorából, annak ellenére, hogy a kérdés létrejöttéhez a kérdező részéről csak verbális tevékenység szükséges, de a megkérdezett válasza is egyenlő a tettel. (Vö.: „Аналогичным образом следует объяснить невозможность перформативного употребления глаголов со значением вопроса” (i. m. 218).

8. Az ún. performatív igitípusok és a beszédaktus-típusok viszonya. — A kétféle csoportosításban, mint általában minden osztályozásban, sok a szubjektív mozzanat. A latin nyelvtanok, mint láttuk, két csoportra osztották azt, ami APRESZJÁNNál 15 csoport, s egy csoportra azt, ami KRÉKITSnél 5. Az egyes csoportok megnevezése gyakran nem egy igével történik. Elgondolkodhatunk például azon, hogy a köszönés, fel

köszöntés, részvétnyilvánítás stb. egy csoportba tartozik-e vagy sem. A beszédaktusokat AUSTIN öt csoportra osztotta (I. KRÉKITS értekezését). Kiegészítésül I. ULRICH ENGEL (Deutsche Grammatik I. Heidelberg—Bp., 1992. 36) csoportosítását:

Beszélőtárs felé irányuló beszédaktusok					Beszélő központú aktusok	
közlőek	kompen- zálóak	személyek fontosságát kiemelő beszédaktusok				
		beszélőre irányuló	beszélő- társra irányuló	beszélő és beszélőtárs fontosságúak	bármely személyre irányuló	
értésítés, helyeslés, elutasítás, —vissza- utasítás —tiltakozás —kiigazítás fokozás, általánosítás, magyarázat, korlátozás, értelmezés, kapcsolat- teremtés	köszönet, bocsánat- kérés, eltörlés, méltánylás, gratuláció, részvét	ígéret	felszólítás, meghatal- mazás, tanács, szemre- hányás, szidás, intés, figyelmez- tetés, kérdezés	ajánlat, kínálat, fenyegetés, kapcsolat- behatá- rolás: —köszönés —megszó- lítás —bemutat- kozás —címek —feladó	javaslat, indítvány, kívánság, üzenet, bejelentés	károm- kodás, gyalázás, meglepetés, lemondás, beletörődés

A performatív igék és a beszédaktusok itt ismertetett két csoportjának az összevetése azt mutatja, hogy a két csoport között egyezések, de lényeges eltérések is vannak. Úgy tűnik, hogy sem elvi, sem gyakorlati akadálya nincs annak, hogy a kétféle csoportosítást egységesítsük, s mindegyik beszédaktustípusnak meglegyenek a megfelelő performatív igéi. Szembetűnő, hogy egyik csoportban sem szerepelnek érzelmeket kifejező beszédaktusok, hacsak a káromkodást, szitkozódást nem tekintjük annak. A modális beszédaktusok beiktatásának a lehetősége is külön vizsgáldást érdemelne.

8. A beszédaktus-típusok explicite és implicite történő kifejezése. — KRÉKITS direkt és indirekt felszólító aktusokat különböztet meg. „A direkt felszólító aktusokat felszólító módú igealakok rögzítik, az indirekt felszólító aktusokat megformálhatjuk a performatív ige jelen vagy egyszerű jövő idejű alakjával, feltételes módú igealakokkal, főnévi igenévvel, kérdő mondatokkal és más morfológiai és szintaktikai eszközökkel” (DÉT. 5). Az ilyen felosztás inkább a beszédaktusok grammatikai eszközeinek a szempontjából érdekes. A performativitás szemszögéből a beszédaktus-típusok explicite és implicite történő kifejezésének a módja az érdekes, amely távolról sem esik egybe azok direkt vagy indirekt grammatikai kifejezésével.

Már AUSTIN (i. m. 1990. 74) rámutatott arra, hogy lehetséges olyan vélekedés is, hogy „a performatívum performatívum marad a kulcsfontosságú (operatív) szavak nélkül is, például: a *'veszélyes kanyar'* helyett állhat az, hogy »*kanyar*«, s a »*veszélyes bika*« helyett az, hogy »*bika*«. Mindez zsákutcába vezet. Nincs egyetlen egyszerű nyelvtani vagy szótári kritériumunk sem. Talán nem reménytelen azonban egy komplex kritérium vagy legalább is a nyelvtant és a szókészletet egyaránt érintő egyszerű vagy bonyolult

kritériumsorozat kialakítása. Az egyik kritérium például az lehet, hogy minden felszólító módú ige szükségképpen performatívum (ám ezzel csak tengernyi újabb gondot okozunk magunknak...). Ha itt egy kissé megpihenünk AUSTIN ellentmondásoktól nem mentes munkájának a tanulmányozásában, akkor kijelenthetnénk, hogy KRÉKITS disszertációjának már a címe ezt a „zsákutcát” és „tengernyi újabb gondot” tükrözi. De AUSTIN már a 76. lapon ezt írja: „minden olyan megnyilatkozásnak, amely ténylegesen performatívum, visszavezethetőnek, kiterjeszthetőnek vagy elemezhetőnek kell lennie egy forma keretében, ahol nyelvtanilag az ige cselekvő, és kijelentő mód egyes szám első személyben van”. Ezen az alapon bármelyik megnyilatkozásunk performatív lesz, mivel nincs olyan megnyilatkozás, amely ne lenne bővíthető egy első személyű ún. performatív igealakkal. Mondhatom például, hogy *Sakk!* — *Ezennel közlöm veled, hogy „sakk”*. (Ez utóbbi módon persze egyetlen sakkozó sem ad sakkot.) Problematikus lehet az állatot hívogató, terelő felszólítások kiterjesztése performatívumokkal: *Lovacskám, hóóó..., kérlek, állj már meg!* A nyelvtudomány jelenlegi álláspontját a performatívumokkal kapcsolatban jól tükrözi az alábbi idézet: „It has even been suggested that there is no real difference between constatives and implicit performatives, because the sentence *Chicago is in the United States* can be understood to mean (*I state that*) *Chicago is in the United States*, with the implicit performative verb *state*.” (JACK RICHARDS, JOHN PLATT, HEIDI WEBER, Longman Dictionary of Applied Linguistics. 1985. 212).

Összefoglalva az elmondottakat, ha minden megnyilatkozásunk így vagy úgy végeredményben performatív, akkor a *performatív* — *nem performatív* megkülönböztetésnek semmiféle klasszifikációs értéke sincs. Tehát semmi értelme pl. „performatív és nem performatív felszólító megnyilatkozások”-ról beszélnünk. Azt is nehezen tudom belátni, hogy kiemelt nyelvtani vagy szemantikai szerepet tulajdonítsunk a jelen idejű első személyű ún. performatív igealak-használatnak. A *Megparancsolom, hogy maradj pár napig ágyban.* — *Az orvos megparancsolta, hogy maradj néhány napig ágyban* egyformán felszólító beszédaktusok. Az elsődleges felszólító beszédaktusok az ún. performatív ige nélküliek. Elképzeléseim szerint a beszédaktustípusok fő csoportjai egybeeshetnének a mondatok fő kommunikációs típusaival. Tehát lehetnének közlő (kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító) és kérdő típusú mondatok, illetve megnyilatkozások. Az ún. performatív igéknek bármelyik alakjukban beszédaktustípust differenciáló és összekötő szerepet tulajdonítanék, amely lehet szemantikai vagy konnotatív természetű. A *Maradj pár napig ágyban!* felszólító beszédaktus például a szituációtól, intonációtól, hangszíntől stb. függően kifejezhet parancsot, kérést, tanácsot, javaslatot stb., s ezt az ún. performatív igék egyértelműen pontosítják.

PETE ISTVÁN

A szövegpragmatikai adekvátságot biztosító eszközök összefonódása egy reklámszövegben

1. A 2. pontban közölt szövegnek a kontextusa a Rádió- és Televízió-újság hirdetősi része. Ez nyilvánvalóan reklámszöveg, amelynek fő pragmatikai feladatai: információt kíván közölni és cselekvésre késztetni. Egy reklám működésében a szövegpragmatikai adekvátságot többféle eszköz biztosítja. Ezért a szövegpragmatikai vizsgálatnak a reklámjellegét adó-erősítő textuális és vizuális eszközöket és ezek összefonódását kell feltárnia.

2. Hogy milyen ebben a reklámban az információátadás jellege, ez kivüláglík az aktuális tagolás alakulásából:

1[1.] Borsos nyeremények Horváth Rozival!	R ₁
[2.] <i>Kedves Fogyasztóim!</i>	
[3.] <i>A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak kedvenc ételeit izesítheti meg,</i>	R ₂
[4.] <i>hanem segítségükkel boldog nyertes is lehet!</i>	T ₁ —R ₃
[5.] <i>Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik Horváth Rozi fekete bors, fehér bors vagy kömény csomagolásáról!</i>	R ₄ —T ₁
[6.] <i>Az első 1000 visszaküldő 1 rúd PICK SZALÁMIT nyer!</i>	T ₂ —R ₅
[7.] <i>Ráadásul minden résztvevő sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként 50.000 Ft értékű KERAVILL VÁSÁRLÁSI UTALVÁNY talál gazdára!</i>	R ₆
[8.] <i>Cím: Horváth Rozi konyhája, Budapest, 1957.</i>	R ₇
[9.] <i>Beküldési határidő: 1997. június 6.</i>	R ₈
[10.] <i>A nyerteseket levélben értesítjük.</i>	R ₉
[11.] <i>Sok sikert kíván Önnek Horváth Rozi</i>	R ₁₀
[12.] HORVÁTH ROZI KONYHÁJA AZ ÍZEK KORONÁJA	R ₁₁
	R ₁₂

Ennek a reklámnak 12 alapegysége: szövegmondata, illetve szövegmondategysége különíthető el, annak ellenére is, hogy az utolsó két egységet, bár rendhagyó módon írásjel nem zárja le, mégis a bennük meglévő predikatív szerkezetek miatt szövegmondatnak minősülnek. Ebben a reklámban a 2 téma és a 12 réma szemmel láthatóan a szöveg hír-érték-dominanciáját mutatja. A referenciális jellegű információ-szolgáltatás pedig kétségtelenül alá van rendelve a cselekvésre késztetésnek, amely ebben a reklámban kettős szerepű: vásárlásra és sorsoláson való részvételre hív fel. Ezeket a funkciókat együttesen segítik érvényesülni a szöveg szemantikai és pragmatikai jegyei.

3. A T—R lánc azt a szemantikai jellemzőt sejteti, hogy ebben a reklámban sok a nem folytatásos szövegmondat, az ún. autoszemantikus mondat (BÉKÉSI IMRE, Szövegszerkezeti alapvizsgálatok. Bp., 1982. 24), ezért laza a szövegmondatok közötti tartalmi-logikai kapcsolat. Látszik ez abban, hogy a mondatok felének alanya független, tartalmas szó: *nyeremények, visszaküldő, résztvevő, Horváth Rozi, konyhája*, az implicit alanyok sem ugyanazt a személyt implikálják minden esetben: *Ø Ön (2), Ø mi (határozatlan)*, illetve több mondatértékű formának nincs alanya a 2., 8. és 9. szövegmondatban.

A csak tematikusan összefogott szövegjellegét igazolja vissza az a tény, hogy a legtöbb szövegmondat közé nem tehető ki kapcsolódást jelző kötőszó. Csak kétszer van jelölve a tartalmi-logikai viszony szövegmondat-egységek és szövegmondategységek között, és nem ok nélkül éppen a „tárgyalási részben”, vagyis a kifejtésben a kapcsolat, a következtetés természetszerűleg explicit, vagy könnyen azzá tehető. Ebben a szövegegységben csupán egyetlen helyen fordult elő latens kötőszó (az 5. mondat élén), de ennek a szövegmondatnak a beépítettsége így is egyértelmű. Csupán a 6. nem folytatásos szövegmondat:

[3.] *A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak kedvenc ételeit izesítheti meg,* [4.] *hanem segítségükkel boldog nyertes is lehet!* [5.] **[Ezért]** *Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik Horváth Rozi fekete bors, fehér bors vagy kömény csomagolásáról!* [6.] *Az első 1000 visszaküldő 1 rúd PICK SZALÁMIT nyer!* [7.] *Ráadásul [sőt] minden résztvevő sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként 50.000 Ft értékű KERAVILL VÁSÁRLÁSI UTALVÁNY talál gazdára!*

4. Miért jó reklám mégis ez a magas hírértékű, de tartalmi-logikai szempontból nem erős kohéziójú szöveg? Miért nem terheli meg a befogadót ennek a reklámnak a sok információja? Ennek magyarázata a szöveg más jellegű szemantikai, illetve pragmatikai jellemzőiben van.

A) Térképezzük fel először a szöveg korreferens elemeit és típusait!

- I₁ II₁ III₁
 [1.] *Borsos nyeremények Horváth Rozival!*
 IV₁
 [2.] *Kedves Fogyasztóim!*
 III₂ V₁ VI₁ VII₁ IV₂
 [3.] *A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak kedvenc ételeit ízesítheti meg Ø,*
 V₂ II₂ = IV₃ IV₃
 [4.] *hanem Ø segítségével boldog nyertes is lehet Ø!*
 IV₄ VIII₁ V₃ III₃ V₄ = I₂
 [5.] *Ø Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik Horváth Rozi fekete bors,*
 V₅ = I₃ V₆
fehér bors vagy kömény csomagolásáról!
 IV₅ = VIII₂ VI₂ = II₂ II₃
 [6.] *Az első 1000 visszaküldő 1 rúd Pick szalámit nyer!*
 IV₆ = VIII₂
 [7.] *Ráadásul minden résztvevő sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként*
 I₄ II₄ IV₇
50.000 Ft értékű Keravill Vásárlási Utalvány talál gazdára!
 III₄ IX₁
 [8.] *Cím: Horváth Rozi konyhája, Budapest, 1957.*
 VIII₂
 [9.] *Beküldési határidő: 1997. június 6.*
 II₅ = VIII₄
 [10.] *A nyerteseket levélben értesítjük.*
 II₆ IV₇ III₅
 [11.] *Sok sikert kíván Önnek Horváth Rozi*
 III₆ IX₂ VII₂
 [12.] *Horváth Rozi konyhája az ízek koronája*

Kövessük nyomon a reklámszöveg szemantikai és grammatikai eszközökkel teremtett korreferenciáját!

Antecedens szavak	Korreferáló elemek
I: <i>borsos</i>	<i>fehér bors, fekete bors, 50.000 Ft értékű</i>
II: <i>nyeremények</i>	<i>nyertes, nyer, utalvány, nyerteseket, sikert</i>
III: <i>Horváth Rozival</i>	<i>Horváth Rozi (S)</i>
IV: <i>Fogyasztóim</i>	<i>Ø Ön (3), visszaküldő, résztvevő, gazdára, nyerteseket</i>
V: <i>fűszerekkel</i>	<i>Ø, termék(nevet), fekete bors, fehér bors, kömény</i>
VI: <i>ételeit</i>	<i>szalámi</i>
VII: <i>ízesítheti meg</i>	<i>ízek</i>
VIII: <i>küldjön vissza</i>	<i>visszaküldő, beküldési</i>
IX: <i>konyhája</i>	<i>konyhája</i>

A korreferens elemek típusai:

- a) szóismétléssel: *Horváth Rozi* (6), *konyhája*,
- b) szinonimikus értelmű szótóval: *viSSzaküldő*, *beKüldési*,
- c) szóváltoztatással: *fogyasztóim*, *viSSzaküldő*, *részTvevő*, *nyerteseket*, *gazdára* (a minőségi különbségeket jelzik ezek az azonosítások, amelyek mind a játékban résztvevőkre vonatkoznak),
- d) hiponimával: *bors*, *kömény* (a *fűszerek*-hez képest),
- e) hiperonimával: *fűszerekkel*, *terméknevet* (a *bors*-hoz és a *kömény*-hez viszonyítva),
- f) mellérendelt fogalmakkal: *fekete bors*, *fehér bors*, *kömény*,
- g) szómezőn belüli asszociatív kapocs révén: *fogyasztóim*, *viSSzaküldő*, *részTvevő*, *gazdára*, *nyertesek*,
- h) a szó szerinti és az átvitt értelem összekapcsolódásával (*borsos*, *bors*, *50.000 Ft*),
- i) alanyi szerepű anaforikus Ø névmással: IV₃, IV₄, IV₅,
- j) részeshatározói funkciójú névmással: *Önök*,
- k) birtokosjelzői szerepű Ø anaforikus névmással: *segítségükkel*,
- l) anaforikus névmással bővített korreferens szóval: *minden résztvevő*.

Leolvasható: a műfaj függvényében a szemantikai elemeknek jut döntő szerep, más sajátságok (stílári, grammatikai) csak kísérők.

Látható, hogy nem kizárólag referenciális azonossággal (*Horváth Rozi*, *konyhája*) létesül korreferencia, mert a korreferencialitást tágabban kell értelmezni. Egyes szavaknak (*Fogyasztóim*, *viSSzaküldő*, *nyertes*) az összefüggése kontextuális, a szótárak nem tüntetnek fel kapcsolatukat, de ebben a reklámban mégis referenciális utasítás révén egyre szűkülő körben ugyan, de ugyanazokra a személyekre vonatkozik: hiszen a *fogyasztókból* lesz a *viSSzaküldők* kisebb számú csoportja, ezek fogalmi köre azonos lesz a *részTvevők*-ével, és egy még szűkebb körre vonódik a *nyertesek* száma.

B) Ennek a reklámnak a 12 mondatában szereplő 35 korreferens elemből szövegmondatonként átlagosan 3 fordul elő. Ezek tömörülése a szövegmondatokban a következőképpen alakul:

Korreferens elemek száma	A szövegmondatok száma	A korreferens elemek %-osan
1	3	25%
2	1	8%
3	6	50%
4	0	—
5	1	8%
6	0	—
7	1	8%
Összesen: 35	Összesen: 12	Összesen: 100%

Ennek a reklámnak sok korreferens szava van — azon kívül eső alig —, és ezek behálózák a szöveget. Nagyon szemléletes elnevezés a szövegben kialakuló viszonyokra a szöveg-háló szó. Azt jelzi, hogy a kapcsolódások a szövegekben nem pusztán lineárisan láncszerűek, hanem egybefonódásokkal is keletkeznek.

Tiszta láncszerű kapocs hozza létre például a következő izotópiát:

1. szemantika kötással: *Horváth Rozival*, *Horváth Rozi* (fűszerekkel), *Horváth Rozi* (fekete bors), *Horváth Rozi* (konyhája), *Horváth Rozi*, *Horváth Rozi* (konyhája);

2. grammatikai kötéssel:

Horváth Rozi fűszerekkel ↔ *bármelyik Horváth Rozi fekete bors*;

visszaküldő ↔ *minden résztvevő*;

fűszerekkel ↔ *segítségükkel*.

Az utóbbiak közvetetten utalnak a kontextus már említett névszói elemére.

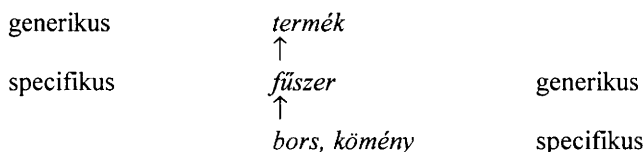
A szövegghálónak a nem ilyen egyenes vonalú, hanem összefonódott szálait is ki tudja bogozni a befogadó. Az egybekapcsolódások abból adódnak, hogy egy-egy szó nem kizárólag egyetlen izotóplánc eleme:

a) *fűszerekkel, bors, kömény; terméknevet, bors, kömény; fűszerekkel, terméknevet*;

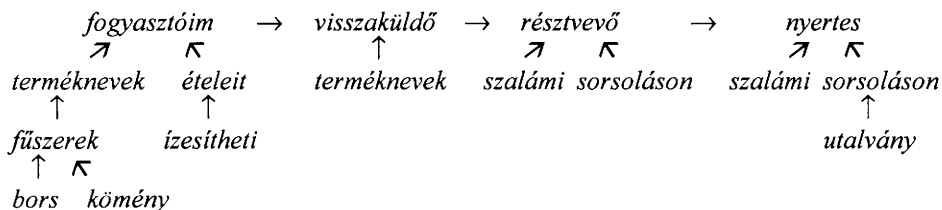
b) *nyeremények, nyertes; fogyasztóim, nyertes; fogyasztóim, nyertes, visszaküldő, résztvevő; küldje vissza, visszaküldő; résztvevő, részt vesz; nyertes, visszaküldő, résztvevő; nyeremények, szalámi, vásárlási utalvány, sikert*;

c) *fűszerekkel, ételeit, izesítheti meg, fekete bors, fehér bors, kömény, szalámi mind a konyha jelentésmezejébe tartozó szavak is*,

d) a *fűszerekkel* hiperonima (generikus főnév) a *bors*-hoz és a *kömény*-hez képest, de hiponima a *termék(neveket)*-hez viszonyítva, mert ez a generikus főneve a *fűszerekkel*-nek, és így kétszeres hierarchikus fogalmi háló bomlik ki:

Különösen jól összefogja a szöveget az a szósor, amely a *fogyasztóból nyertessé* válás stációit jelöli ki, de közben a változó kontextusban újabb elemeket vonz magához:

Elégge bonyolult szöveggháló alakul ilyen módon.

Az átlagolvasó aligha veszi észre az inkongruenciát a 2. szövegmondat megszólítása és 3. mondat igei állítmányának ragos formája között: a többes szám utáni egyesre váltást: *Kedves Fogyasztóim! [Ön] ... izesítheti meg ... lehet ... küldjön vissza*.

Noha a grammatikalitási ítéletünknek nem felel meg ennek a két szövegmondatnak a kötése, de mivel a nyelvtanilag hibás egyeztetést a befogadói tudat nyilvánvalóan korrigálja, megteremtődik a kapcsolat a korreferens szövegelemek között. Ha ugyanis nem feltételeznénk kongruenciát a 2. és a 3. szövegmondat között, akkor illogikus volna a szövegalkotás, mivel a 3. szövegmondat Ø névmással indítana új jelentéssíkot, márpedig ez képtelenség, antecedensének lenni kell.

C) Árukladó sajátsága a reklámnak a korreferens elemek eloszlása a szöveg-egységekben:

Mondatszám	Szövegegység	Korreferens elemek száma	Összesen
1.	bevezetés	3	4
2.	↓	1	↓
3.	tárgyalás	5	25
4.	↓	3	↓
5.		7	
6.		3	
7.		3	
8.		2	
9.		1	
10.		1	
11.	befejezés	3	6
12.	↓	3	↓

A 3 szövegegységbe tartozó szövegmondatok 35 korreferens elemének eloszlása az abszolút előfordulás tükrében közel egyenletesnek tűnik, de a relatív gyakoriságot jelző százalékos megoszlás már egyértelműbben jelzi az eloszlás mértékét:

Szövegegységek	Abszolút előfordulás	Relatív gyakoriság
bevezetés	4	11,5%
tárgyalás	25	71,5%
befejezés	6	17%

Alighanem a véletlen műve, hogy nagyjából minden második mondat információ-telítettsége nagyobb. Az viszont már kétségtől tudatos lehet, hogy a hírérték csúcsa a szöveg közepén van. Ez különben a mondathosszúsággal is egyenes arányban áll.

D) A korreferens szavak konkrét szövegmondati helyét és ezáltal a távolba hatá-sukat, kapcsolódásuk szorosságát is célszerű megfigyelni:

Távolba ható korreferens szavak	Szövegmondataik sorszáma	összesen
<i>borsos</i>	1., 3., 5., 7.	4
<i>nyeremények</i>	1., 4., 6., 7., 10.	5
<i>Horváth Rozival</i>	1., 3., 5., 8., 11., 12.	6
<i>fogyasztóim</i>	2., 3., 4., 5., 6., 7., 10., 11.	8
<i>fűszerekkel</i>	1., 3., 4., 5.,	4
<i>ételeit</i>	3., 6.	2
<i>ízesítheti meg</i>	3., 12.	2
<i>küldjön vissza</i>	5., 6., 9.	3
<i>konyhája</i>	8., 12.	2

Leolvasható: a korreferens szavak nem a közvetlen szövegelőzményre vonatkoznak, vagyis nagy a távolba hatásuk.

Távolba ható korreferens névmások	Szövegmondataik sorszáma
alanyi szerepű $\emptyset$ névmás	3., 4., 5. a 2. mondati szóra vonatkozik
birtokos jelzői szerepű $\emptyset$ névmás	4. a 3. mondati szóra vonatkozik
<i>Önök</i>	11. a 2. mondati szóra vonatkozik

Anaforikus elemmel bővített korreferens elemek	Szövegmondataik száma
<i>bármelyik csomagolásáról</i>	5. az 5. mondati szóra utal vissza
<i>minden résztvevő</i>	7. a 6. mondati szóra utal vissza

A névmások által létesülő korreferencia távolba hatása többnyire nem nagy, hiszen a közvetlenül azt megelőző szövegmondatlaltal vagy -egységgel teremtdik meg a kapcsolat.

Az adatokból nyilvánvaló: a grammatikai elemeknek kisebb szerepet juttat a megfogalmazó a szövegösszefüggés megteremtésében, vagyis nem meghatározó jegye a névmásítás. Nem jellemző erre a reklámra a stílus ökonómiaja: közel azonos a Ø névmás és az expliciten használtak aránya.

5. A szövegstilisztikai elemek hatásos kísérői a reklámszövegnek. Az 1. és az utolsó szövegmondatba elhelyezve figyelemkeltő keretet adnak konatív funkciójukkal.

Az első mondat *borsos* szava poliszém voltával hívja magára a figyelmet: konkrétan 'egyfajta fűszeres' jelentésű, átvitt értelemben negatív előjellel 'túl drága', ebben a reklámban viszont miközben 'sok' nyeresémet jelent, ugyanakkor latens módon belejátszik a 'borssal szerezhető' nyeresémet jelentés is. — Ugyanebben a mondatban *Horváth Rozival* a tulajdonnév miatt személyre asszociáltat, holott ez is többjelentésű: a *Horváth Rozi* emblémájú fűszerekre is vonatkozik.

A reklám utolsó mondata — poénszerű zárlatként — szlogen, amelynek jó hangzáshoz az *o-á* uralma is hozzájárul egységes hangdomíniumával:

HORVÁTH ROZI KONYHÁJA AZ ÍZEK KORONÁJA

Ez nem tartalmi része a részvételre való felhívásnak, hanem kétségkívül ez a „reklám helye”. Kitalálója tisztában volt a ritmikai kohézióval. A mondat ritmusát a birtokosjelzős szintagmatikus viszony megismétlése adja, de ráadásul úgy, hogy az azonosító alany—állítmányi szerkezet két azonos szótagszámú részre bomlik, amely szórendjéből adódó hangsúlyeloszlásával a ritmus bázisa.

6. A) A reklám pragmatikai célja és a stiláris szövegformálása egy irányba hat: kiemelni *Horváth Rozi* személyét mint nyeresémet adót, mint a hír küldőjét és népszerűsíteni mint az ízek ismerőjét, ezért ismétlődik meg ötször a neve változatlanul. A megcélzott vevő-versenyző megnevezése viszont folyton változó: *fogyasztóim, nyertes, visszaküldő, résztvevő, gazdára, nyertesekre, Önnek*. Így a szubjektív benyomás az: csak a tulajdonnév dominál. Az objektív statisztikai mérésekben a címzett és a küldő megnevezésének az abszolút előfordulása és az egymáshoz viszonyított aránya is ellentmond ennek: explicit módon is többször vonatkozik a vevő-versenyzőre a főnévi-melléknévi forma, ráadásul implicite ezekhez még háromszor társul a Ø fokú névmási alak is. Ékesen bizonyítja ez a reklám is az általános tapasztalatot: a változatlan ismétlés sokkal feltűnőbb szövegjelenség, mint a variált.

A reklámszövegnek nem szokásos címet adni, ebben a reklámban mégis a címszerű kezdő szövegmondat hipertémaként nevezi meg a szöveg lényegét.

A reklámműfajhoz köthető névismétlés gyakoriságát ellenpontozza, „finomítja” az olvasó megnyerését célzó megszólítás, tiszteletteljes önözés és elköszönés.

B) A pragmatikai jegyek típusai és tömörülése a reklámban. — Különösen a beszédaktus-fajták dominanciáját és a „feladó” — „címzett” kapcsolatát érdemes nyomon követni a szövegben:

[1.] szövegmondat (*Borsos nyeremények Horváth Rozival!*): figyelemfelkeltő felkiáltás. A felhívó jellegű kezdő mondat címszerű főszó.

[2.] szövegmondat (*Kedves Fogyasztóim!*): A feladónak és a címzettnek sajátos „egymásra utaltságát” jelzi a megszólítás kedveskedő jelentésű jelzője és a jelzett szó birtokos személyjele a megszólító tartalmú felkiáltásban.

[3.] szövegmondat-egység (*A Horváth Rozi fűszerekkel most nemcsak kedvenc ételeit ízesítheti meg*): ígéretet megfogalmazó felkiáltás.

[4.] szövegmondat-egység (*hanem segítségükkel boldog nyertes is lehet!*): ígéretet megfogalmazó felkiáltás.

[5.] szövegmondat (*Küldjön vissza 6 darab terméknevet bármelyik Horváth Rozi fekete bors, fehér bors vagy kömény csomagolásáról!*): felhívó jellegű felszólítás.

[6.] szövegmondat (*Az első 1000 visszaküldő 1 rúd PICK SZALÁMIT nyer!*): sok nyereményt jelző felkiáltás.

[7.] szövegmondat (*Ráadásul minden résztvevő sorsoláson vesz részt, ahol 10 darab, egyenként 50.000 Ft értékű KERAVILL VÁSÁRLÁSI UTALVÁNY talál gazdára!*): szenzációt sugalló felkiáltás.

[8.] szövegmondat (*Cím: Horváth Rozi konyhája, Budapest, 1957.*): a feladó önreklámozása tagolt, de szerkesztetlen kijelentésben.

[9.] szövegmondat (*Beküldési határidő: 1997. június 6.*): burkolt kérés ('1996. június 6-ig küldje be!') tagolt, de szerkesztetlen kijelentésben.

[10.] szövegmondat (*A nyerteseket levélben értesítjük.*): ígéret tartalmú kijelentés.

[11.] szövegmondat (*Sok sikert kíván Önnek Horváth Rozi*): a címzett tiszteletteljes önzése és a feladó stilizált autográf aláírása kijelentésben.

[12.] szövegmondat (*HORVÁTH ROZI KONYHÁJA AZ ÍZEK KORONÁJA*): ellenvéleményt kizáró kijelentés.

Feltűnő, hogy a reklám közepéig felkiáltásokkal tömörül az illokúciós beszédaktus, attól kezdve viszont végig a kijelentés — mint lokúciós beszédaktus-tömb — jellemzi a szöveget. Bár kevésbé feltűnő a szövegkapcsolat a *kedves, kedvenc, boldog* között, és szemantikáinak nem is nevezhető, hiszen nem azonos jelzett szavak melléknévi jelzői ezek, de a reklámok — mindent megszerettetni óhajtó — kedveskedő stílusába jól beleillenek, és ilyen módon egymásra „rímelenek”. Úgy hatnak, mint valami pragmatikai korreferencia.

C) A pragmatikai célú maximák megtartása. — Ebben a reklámban jól érvényesülnek a grice-i maximák, mert ez a szöveg kellően informatív a Horváth Rozi-féle fűszerekkel kapcsolatos sorsoláson való részvételt illetően. Nem állít valótlan, hiszen nem felsőfokban, azaz kizáró jelleggel minősíti a reklámozott fűszereket. Lényegre koncentrálna világos a felhívása, és a poliszémiaiból eredő többértelműsége csak stiláris fogás.

D) A pragmatikai implikátumok. — Ez a szöveg műfajából adódóan lényegre törően fogalmaz, így többféle, szavakkal ki nem fejtett jelentést gondolunk hozzá. Az implikátúrák létrehozása teremti meg a szövegmondatok között az áthidalást a megértéshez.

A reklám [1.] címszerű mondata többféle rejtett jelentést is implikál: nekünk, olvasóknak tudni illenék/kellene, hogy ki Horváth Rozi; a *borsos nyeremények* két irányú implikációt indít el: 'drága', illetve 'borssal nyerhető' nyereményekre asszociáltat.

A [2.] mondat megszólítása mögötti implikátúra a következő jelentést indukálja: 'Ha a befogadót fogyasztóiként szólítja meg a feladó, akkor ő termelő'.

Az [1.] és [2.] szövegmondat áthidalásakor az implikátúra révén valószínűsítjük: Horváth Rozi a termelő-üzenetküldő, bár kétségtelen bizonyítékot erre csak az elkészítési formula szolgáltat.

A [2.] és [3.] szövegmondatok háttérében a következő implikátúra áll: 'Ha Horváth Rozi révén lehet nyerni, és ő a termelő, akkor Horváth Rozi fűszerek termelésével-forgalmazásával foglalkozik'.

A [3.] és [4.] szövegmondat egység kapcsolatát adó $\emptyset$ pronominalizáció lefedi a *fűszer* fogalmát.

A [4.] és [5.] szövegmondat áthidalása az implikátúra azonosságán alapul: magától értetődő természetességgel a *küldjön vissza* szófajváltással főnévvé (*visszaküldő*) válva jelzi azt a triviális igazságot: 'Ha valaki valamit visszaküld, ő a visszaküldő'.

A [6.] és [7.] szövegmondatok a következőményt asszociáltató implikátúra révén kapcsolódnak össze: 'Ha valaki visszaküldője a termékneveknek, egyben résztvevője is a sorsolásnak, sőt gazdája is lehet a nyereményeknek'.

Az implikátúrával való áthidalás nem kizárólag az egymást követő szövegmondatok között valósul meg.

Az [5.] és [8.], illetve az [5.] és [9.] szövegmondatok áthidalásakor a későbbi mondatok „szükséges részként” kapcsolódnak egy korábbihoz, mivel a hozzájuk rendelhető implikátúra így verbalizálható: 'Ha vissza kell küldeni valamit, a címet és a visszaküldés időpontját meg kell jelölni'.

A [4.] és [10.] szövegmondatok összefűzése a következő implikátúra távolba hatásának köszönhető: 'Ha valaki nyertes lesz, értesíteni kell róla'.

Az [1.] és [11.] szövegmondat összekapcsolásához a következőt implikáljuk: 'Mivel nem automatikusan lesz nyertes minden visszaküldő, így a nyereményhez sok siker is kívántatik'.

A [3.] és [12.] szövegmondatok jelentésének áthidalásához az implikátúránk így fogalmazható meg: 'Ha Horváth Rozi fűszereket termeszt-forgalmaz, akkor ő az ízelet segítő érvényesülni'.

E) A reklámjelleg segíti a szövegformátum is, jelezve: reklámként kezelendő. A nagy méretű: féloldalas hirdetésnek a formája — a pragmatikai célnak szolgálatába állítva — változatos betűtípusokkal és tipográfiával bombázza a szemlélőt: a normál szedésből kiugró nagybetűs, fekete vastagított és szembeötlő piros nagy betűs, illetve piros nagybetűs írásmódjával, dőlt szedésével.

Minden, a nyelviség fölé nő, de azzal konvergáló képesség: a színezés, az elrendezés, a betűméret két dolgot emel ki: Horváth Rozi személyét, tevékenységét, a neve által fémjelzett termékeket és a nyereményözönt. Az elsősre vonatkozó elrendezése és színezése — mint minden más eleme is a szövegnek — a piros keret, a piros betűs „keretszerű” nyitó és záró szövegmondat, az étel alapvetően piros színe, a stilizált piros betűs aláírás, Horváth Rozi piros blúzban, minden őt reklámozva azt sulykolja belénk, olvasókba: 'Horváth Rozi-féle fűszert vegyél, mert ez nemcsak kitűnő, hanem nagy nyereményhez is juttat!' Így kapcsolódik közvetve Horváth Rozi személyéhez a második dolog: a nyeremények milyensége piros nagybetűvel, a mennyisége fekete vastagítással kiemelve.

7. Ennek a reklámnak a hatása vitathatatlan. A szöveg jó kiegészítői az ételkép és az ízek mesterét, Horváth Rozit ábrázoló fénykép, illetve a nyeremény miatti örömré asszociáltató piros szín. Biztos, hogy a reklám meggyőző, eléri a célját: a nyereményre vágót és a haspártit is elcsábítja.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Újabb pálos magyar nyelvemlék Göttweigben*

Eddig ismeretlen magyar nyelvű prédikációvázlatot őriz a göttweigi bencések könyvtára. A 207(rot) jelzetű kódex a XIV. sz. második feléből származik, pergamenje durva, írása nem túl igényes textuális. A XIV. sz. első felének híres domonkos prédikátora volt Peregrinus de Oppeln (†1335 után), akinek az egyházi év szentjeiről összeállított beszédeinek népszerű gyűjteményét (*Sermones de sanctis*) tartalmazza a kézirat, amelynek végére Szent Achatius vértanúnak és társainak (*Passio SS. Achatii et sociorum*) a szintén domonkos Jacobus de Voragine „Legenda Aurea” című legendáriumából vett történetét fűzték (Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea* vulgo *Historia Lombardica dicta*. Ed. TH. GRAESSE. Vratislaviae, 1890. Appendix, c. CLXXXIII. (178.); *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*. Ed. Socii Bollandiani. I—II. Bruxelles, 1898—1901. I, 5, c.). VINZENZ WERL észrevette, hogy magyar nyelvű szöveggel — úgy hitte, ima-szöveggel („ungarisches Gebet”) — áll szemben (WERL, OSB: *Manuscripten-Catalog der Stifts-Bibliothek zu Göttweig*. [Kézirat.] Göttweig, 1843. Bd. 1, 344). A fáradhatatlan szerzetes csak kézíratos katalógusainak megírása után fordult meg a Göttweighez tartozó zalavári magyar bencés apátságban. (L. *Geschichte des Stiftes Göttweig*, 1083—1983. *Festschrift zum 900-Jahr-Jubiläum*. Eos Verlag Erzabtei St. Ottilien 1983. 205, 369f. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige*, Bd. 94, Heft I—II); Werl zalavári szerepléséről I. FÜSSY TAMÁS, A Zalavári Apátság története a legrégibb időktől fogva napjainkig. In: A pannonhalmi Szent Benedek-Rend története, 7. köt., Bp., 1902. A göttweigi kapcsolat kora, 1715—1872. 325sqq., RÖMER FLÓRIS, Könyvtári búvárlataim 104. — Peregrinus de Oppelnről legutóbb I. MADAS EDIT, *Handschriften und Inkunabeln des Peregrinus in Ungarn*. In: *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*. Hrsg. v. GERHARD KOSELLEK. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 1997. 169—82.) A kódex a Göttweigtől nyugatra nem túl messze, festői helyen fekvő Ranna pálos monostorában készült. Ranna (Unterranna, Alsó-Ausztria) pálos monostorát 1414-ben alapították — erről Gyöngyösi Gergely is megemlékezik rendtörténetében — 12 szerzetes ellátására elegendő javadalommal, és 1783 őszéig, II. József feloszlató rendeletének hatályba lépéséig éltek itt szerzetesek: a monostor javait három évvel később elárverezték, a kódexek nagy része Göttweig bencés monostorának könyvtárába került.

Az első kötéstábla belső oldalára kiragasztott papír előzéklapra írták rá a 12 soros, magyar nyelvű szöveget, a valamivel lejjebb olvasható, XVI. sz.-i pálos possessorbejegyzést — *Bibliothecae*

---

* A külföldi kutatás megkezdését az Osztrák—Magyar Akció Alapítvány, az itthoni feldolgozást pedig az OTKA támogatása tette lehetővé. P. Dr. Gregor M. Lechner OSB támogatását és a Gottwicense Monasterium Benedictinorum vendégszeretetét, élén P. Dr. Clemens Lashofer apát úrral, e helyen is meg kell köszönnöm. A fotókat az ő szíves engedélyükkel közlöm. — Az első göttweigi magyar nyelvemlékről RÖMER FLÓRIS tudósított (Könyvtári búvárlataim Altenburgban és Göttweigban: MKsz. 1881: 106—7, 110, Römer a kézirat 156. lapját említi, amin a 15b, azaz 15 verso értendő). További irodalom Römer nyomán: Könyvkiállítási Emlék. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. A „Könyvkiállítási Kalauz” 2-ik bővített kiadása. Bp., 1882. 31, no. 95; CSAPODI CSABA—CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, *Bibliotheca Hungarica*. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I—III. köt. Bp., OSzK, 1988—1994. no. 1317; Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp., 1985. no. 167; Hill Monastic Microfilm Library, St. John's Abbey, Collegeville, Minnesota, USA, No. 3734; MTA Könyvtár Mikrofilm 7103/I; I. HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. 101. A *Miscellanea theologica* tartalmú, XV. sz. második felére keltezhető bastarda írású kódex — *Göttweig, Cod. 478(rot)* — szintén a rannai pálosoké volt a sűrűn áthúzott possessorbejegyzés szerint.

Monasterij Rannensis — a kódex Göttweigbe kerülésekor sűrűn áthúzták. Az első szennylapon egy, a hátsón pedig három magyar szó van még. Az első pergamen előzéklap margóján egy: *tagohtlnx(?)*, a hátsón pedig három egymás alatti magyar szó olvasható mint tollpróba: *[..]ssigebeth / albosmas / Bf.]hyarh(?)*. A kötet eredete ismeretlen, a magyar anyanyelvű szerzetes mellett rannai osztrák pálosok is forgatták. Az első és a hátsó szennylapon XI. sz.-i missale fejtetőre állított töredékei találhatók nagyheti szövegek maradványaival.

A könyvborító belső oldalára kiragasztott papír előzéklapon olvasható a 12 soros, 40 x 105 mm-es magyar nyelvemlék, ami egy magyar nyelvű beszéd első mondatait tartalmazza: a themát, vagyis a skolasztikus sermőirodalom felépítése szerint az indító szentírási idézetet, amelyre támaszkodva a szerző alosztások sorozatában kifejti mondanivalóját. Az emlék feltehetően a XV. sz. végéről származik egy ismeretlen pálos szerzetes tollából.

A nyelvemlék jelentőségét alapvetően meghatározza, hogy a magyar szöveg és latin forrása egymáshoz közel, ugyanabban a kötetben található, ezzel is bizonyítva egy latin prédikációgyűjtemény használatát a magyarországi eredetű pálos szerzeteseknél, valamint a magyarországi pálosok és az osztrák pálos monostor közti élénk kapcsolatot. — Íme a szöveg:

*Megkysirted en szüemeth / es meg latad / Es eynek iw setith
sigiben / az az habarussagnak ydeybe. twiznek myattha.
byzonsaguth vil / avag meg kysirthetel. Es en beñem egen=
thelenseg. nem lelletek EE beszedekekth szenth lerynych marty
jwl es nyltan mudhata ky beszedegekbe harum wkut ye=
lenth Beszedenek elee riszybe / ad halath isteñek / hwg
ewth / ee vilagi yletybe. meg kysirthe / Masud riszibe / yelēthe
iw szenthsgjth / hwlwth aszth mūda / En beñem egēthelēseg
nem lelletek ¶ Elee beszednek riszibe eszenkbe vehetenk
hwg mēdehato ysten / iw baratýth es iw / yeles szulgayth
ee vilagun suk kyppen kysirthi / azerth. hwg az erek dý=
chesegbe yteth riselthesse.*

Peregrinusnak ugyanebben a kódexben, a f. 53r-n lévő latin sermója szolgált tehát forrásként a magyar változat megalkotójának; dőlt szedéssel a közvetlen megfeleléseket emelem ki. Az utolsó mondatot a tinta szétfolyása miatt az OSZK Inc. 1046 segítségével közlöm. „*Probasti Domine cor meum et visitasti nocte; igne me examinasti, et non est inventa in me iniquitas*. Ps. XVI,3. *Verba ista bene potuit dicere sanctus Laurencius in quibus tria ponit. Et primo agit Deo gracias quod ipsum in hac vita probavit. Secundo de sua sanctitate et hoc ibi „et non est inventa in me iniquitas”. Pauci sunt hodie Laurencii similes qui possent dicere „non est in me peccatum”. Pro hiis duobus dicit se esse visitatum a Deo ibi „et visitasti me nocte”. Circa primum nota quod Deus amicos suos in presenti examinat quos vlt habere in suo clauastro celesti. Unde mos est quando novicii debent recipi ad ordinem aliquem. Primo anno examinantur si tunc fratres vident in eis quod sunt discipuli studiosi devoti probi postmodum recipiunt eos ad professionem celestem.”*

A Peregrinus-kötet magyar pálos használója a Szent Lőrinc-beszédet emelte ki a kötetből (JOHANN BAPTIST SCHNEYER, Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit 1150—1350. Münster/Westfalen, 1972. Heft 4, S. 561, Nr. 150. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters, Bd. 43), és kezdte el magyarra fordítva kivonatolni a számára fontosnak tetsző mondatokat a könyvtábla belső oldalára. Természetesen egy teljes fordításnak nem ez lenne a helye, emiatt feltételezhető, hogy valamiféle emlékeztetőt, rövid vázlatot kívánt csupán készíteni. A pálosok különleges Szent Lőrinc tiszteletének nyomait egyébként érthető módon találjuk meg írott emlékeikben: Budához közeli anyamonostoruk védőszentjének képe díszíti Gyöngyösi Gergely *Decalogus*-ának elejét (*Decalogus de Sancto Paulo primo heremita,*

Antonio Blado nyomdájában, Róma, 1516. 2r.), ahol egy teljes oldalt betöltő metszeten Lőrinc látható attribútumaival, a győzelem pálmájával és a vas-rostélyággal együtt.

Az egyszerű latin szöveg, amelynek zsoltárvers-kezdetét a zsolozsmából jól kellett ismernie a szerzeteseknek, nem állította a magyar szöveg lejegyzőjét különleges feladat elé. Nem is szó szerinti fordításnak kell tekinteni ezt a pár sort, hanem sokkal inkább a latin értelmének megfelelő, jól sikerült átültetésnek, amiben némi nyelvi leleményt is felfedezhetünk. A *probare* és az *examinare* magyar megfelelője a *megkísért*, az *iniquitas id est peccatum* pedig *egenthelenség* lett. Az *amicos suos*-t bővebben, szerencsés megoldással, *barátok*-nak és *jeles szolgák*-nak fordítja. A *claustrum caeleste* pedig *örök dicsőség* lett.

A magyar—latin fordítási megfelelésekről egy kis szöszedet segítse a nyelvemlék további elemzését:

<i>barát</i> — <i>amicus</i>	<i>kísért</i> — <i>examinare</i>
<i>beszéd</i> — <i>verbum</i>	<i>lel</i> — <i>invenire</i>
<i>bizonyágot vesz</i> — <i>examinare</i>	<i>másod</i> — <i>secundus</i>
<i>egyentelenség</i> — <i>iniquitas</i>	<i>megkísért</i> — <i>probare</i>
<i>éjnek sötétsége</i> — <i>nox</i>	<i>meglát</i> — <i>visitare</i>
<i>élet</i> — <i>vita</i>	<i>mond</i> — <i>dicere</i>
<i>elő</i> — <i>primus</i>	<i>örök dicsőség</i> — <i>claustrum caeleste</i> (!)
<i>észbe vesz</i> — <i>notare</i>	<i>részeltet</i> — <i>vult habere</i>
<i>hálát ad</i> — <i>gratias agere</i>	<i>szent</i> — <i>beatus</i>
<i>három</i> — <i>tres, tria</i>	<i>szentség</i> — <i>sanctitas</i>
<i>hogy</i> — <i>quod</i>	<i>szív</i> — <i>cor</i>
<i>holott</i> — <i>ibi</i>	<i>tűz</i> — <i>ignis</i>
<i>Isten</i> — <i>Deus</i>	<i>evilág</i> — <i>saeculum praesens</i>
<i>jelent (okot)</i> — <i>ponere</i>	

A László név szórvány előfordulását kell még röviden említenünk: a *Göttweig, Cod. 224(rot)*, XV. sz. derekára (1438-ban másolták Rannán) keltezhető bastarda írású Bibliában, az első szennylap versóján alul egy magyar név, László bakkalaureusnak a neve olvasható: *frater Laslo Baccalarius*. A László név korai előfordulása miatt is figyelmet érdemel, 1455-i kolozsmonostori oklevélben találkozni még vele (KÁZMÉR MIKLÓS, Régi magyar családnevek szótára, XIV—XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993. 667). A kötetben még a 72v bal felső sarkában ferdén, egymás alatt, három kéztől, köztük László is: *Paulus Saulus Laslo*, de nem ők másolták a kódexet! (A sajnos nem *Saul* alakban meglévő *Saulus*-ra vonatkozóan l. KÁZMÉR i. m. 920.) A 77v-n a Timóteushoz írott második levél végén pedig latinul: *Ladislaus*. — Még egy Lászlóval találkozunk a XV. sz. derekán, második felében a rannai monostorban: a 341(*rot*) jelzetű, Thomas Ebendorfer írásait (*Epistolarum dominicalium explanatio*) tartalmazó, nagy valószínűséggel rannai eredetű kódex 230. oldalához betett cédulán egy [...] *ad castrum iuvabit frater Ladislaus claviger* szerepel. (ALFONS LHOTSKY, Thomas Ebendorfer [†1464]. Ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts. Stuttgart, 1957. Schriften der MGH, 15.) Kis lélekszámú monostorban könnyen elképzelhető, hogy a magát bakkalaureusnak nevező László, a számtartó (vagy sáfár, kulcsár), azaz a *claviger* felelősségteljes tisztét is kénytelen volt ellátni (a *claviger* tisztére vonatkozóan l. az 1510-es években, Rómában megjelent Gregorius Gyöngyösi művet: „Directorium singulorum fratrum officialium Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae sub regula Beati Augustini episcopi militantium” c. 18.).

Anonymus gesztájának egy különös helyéről

1. P. mester műve 21. fejezetének elején arról beszél, hogy Szabolcs vezér a Tisza mellett felépíttette Szabolcs várát. Majd így folytatja: „Tunc zobol[ui] et [oci] [ui] de incolis t(er)re ad ca[trum] illud multo[rum] ordinauerunt [er]uientes. q(ui) nunc ciuiles uocant(ur)”. A szöveg ugyan lát-szólag itt is a szokásos anonymusi stílusban folydogál, a befejező mellékmondat azonban, bár szerkezetileg teljesen szabályos, tartalmilag mégis elgondolkodtató feladványt rejt magában.

A probléma kulcsát nyilvánvalóan a *civiles* hordozza, aminek megközelítésében egyfelől az e kifejezésnek lényegében szinonimájaként használt *seruientes*, másfelől a kontextus adhat fogódzókat.

2. A *seruientes* a gesztában nemcsak az idézett szövegrészben fordul elő, hanem a 46. fejezetben is, ahol a Magiszter Árpád seregének Attila palotájában történt vigadozását írja le, és az ételhordók felszolgálásának felsorolási rendjében a *seruientes*-t a nemesek és a parasztok közé iktatja: „Fercula poc(u)la portabant(ur) duci et nobilib(us) in ua[is] aureis. [seruientib[us]] et ru[ticis] in ua[is] argenteis”. Ez a hierarchikus minősítés — mutatis mutandis — a maga elnagyoltságában sem áll messze a XIII. század okleveles terminológiai használatától, aholis a *seruientes* (*regis*, *regales*) a királyi szolgálatban levő, katonai feladatokat is ellátó közszeresek rétegét jelöli (l. pl.: BOLLA ILONA, A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983.; MgTört. 1: 1151—2; Korai m. tört. lex. 599; MgLatSz. 2: 136). A 21. capitulum idézett szövege még közelebről adja meg a *seruientes* anonymusi értelmezését: egyértelműen a Szabolcs várát környező terület lakosságából kikerülő, a várhoz szolgálatértel céljából odarendelt népségről szól.

A pontosabban értelmezett, 21. fejezetbeli *seruientes*-t a *civiles* terminus lényegében szinonimaként követi. E minőségében eléggé jól meg is felel az utóbbi terminus XIII. századi jelentésének: a királyi várszervezet szolgálatára rendelt, alkalmilag katonáskodó népesség, „várnép”, „castrens”, akik nemcsak a várban, hanem főként a várszervezethez tartozó környéki településeken is laknak; korabeli használatára vö. pl.: 1214: „iobagiones et *civiles* Posenienses”, Udvariban, Jenőn, Taksonyban (CDES. 1: 76); 1219: „*Civiles* ca[tri] Borsod”, „*civiles* (et) iobagiones ca[tri]”, több helységben is (VárReg. 79.); stb.

Inkább csak filológiai érdekességgé lehet arra utalni, miként adták vissza az Anonymus-fordítók a *civiles*-t. SZABÓ KÁROLY (1860.): „kiket most *polgároknak* hívnak”, jegyzetben magyarázattal: „A vár szolgálatára rendelt polgárok (*civiles*) osztálya ... a várkatonaságát képező várjobbágyoknál alsóbb rendet képzett s várerődítési munkákra, a vár földjeinek művelésére, a várnak élelemmel ellátására volt rendelve” (Béla király... 33); — PAIS DEZSŐ (1926.): „akiket most *polgároknak* hívnak” (MAn. 52); — GYÖRFFY GYÖRGY (1958.), a teljes szövegben PAIS fordítását közli, de itt: „akiket most *várnépeknek* hívnak” (A m.-ok elődeiről... 113); — UÖ. (1977.): az előbbivel megegyezően (Helikon-kiad., a címben is PAIS fordításaként); — VESZPRÉMY LÁSZLÓ (1995.): „cseket ma *várnépeknek* nevezzük” (A honf. korának írott forrásai, szerk. GYÖRFFY Gy. 306).

Hogy a Magiszter a *seruientes* után mért emeli ki feltűnő ismétlésként, világos jelentésbeli azonosítással (*qui*) és a megnevezés külön hangsúlyozásával (*nominantur*) a *civiles*-t, annak nemigen látszik sem logikus, sem stílári oka. Gesztájában igen sokféle társadalmi, hadi, birtokjogi stb. terminus technikust használ, általában a kor okleveles írásgyakorlatának megfelelő értelemben, de ezeket névi mivoltuk külön kiemelése nélkül, egyszerűen csak alkalmazza. E terminusok használatában még „sima” homonimikus ismétlésük sem fordul elő nála. Arra sem igen lehet gondolni, hogy a „nunc ... vocantur” — melynek szerepére alább, más oldalról még kitérek majd — a *civiles*-nek a *seruientes*-hez viszonyított kronológiai újdonságára akarna utalni, hogy vele a Mester a „modern” terminológiában való jártasságát akarná fitogtatni: a két kifejezés használata közt nincs lényeges időbeli különbség, sőt a *seruientes* első, kétségtelenül hiteles oklevélből való feltűntet csak 1217-ből lehet adatolni: (SZENTPÉTERY 1: 112; l. még Korai m. tört. lex. 599; MgLatSz. 2: 136).

Az sem valószínű tehát, hogy P. mester a *civiles*-t azért találta volna ily módon, hogy mint az ő korában használatos kifejezést a tőle honfoglalás korára vonatkoztatott *servientes*-sel állítsa szembe. Ilyesféle szembeállítás csak egy van gesztájában: „p(ri)mo ca[trum] tho[u] no(min)atum fuit. n(un)u(ero) [aruar] uocat(ur)” (21.), ennek azonban — mint másutt (Név és történelem 84 kk.) rámutattam — különleges, ide nem párosítható oka volt.

3. Feltehetően közelebb jutunk a Magiszter *civiles*-ének szerepéhez, ha annak „nunc ... vocantur” beágyazottságát, pontosabban e formula nála használt sajátos voltát tekintjük. Ha a ’most, a jelenben; mostanáig’ jelentésű határozó szerepét, amelynek a gesztában se szeri, se száma (*nunc, modo, nunc in presenti; usque nunc, usque ad presens, usque in hodiernum diem*) önmagában, a nevezés tényének említése nélkül tekintjük, azt láthatjuk, hogy a Mester ilyen időhatározót terminus technikusra vonatkoztatva sohasem alkalmaz, túlnyomórészt csak tulajdonnévre utalóan vagy egészen ritka kivétellel, saját szövegformálása tárgyában használ, pl. „Nunc re[stat] dicere...” (2.). Más vonatkozásban, a geszta keletkezése korának meghatározására a *nunc* szerepét I. KRISTÓ: ActaUnSzeg. 66 [1979.]: 45 kk.). — Ha pedig a nevezés verbális vagy nominális kifejezéseit (*dicitur, vocatur, nuncupatur, nominatur; nomine, nominatus, vocatus*) önmagukban, *nunc*-féle határozók említése nélkül tekintjük, a helyzet még egyértelműbb: ezek köznévi terminusokra sohasem vonatkoznak, egyedül tulajdonnevekre, ott viszont óriási mennyiségben.

Ezek után már nincs semmi meglepő abban, hogy amikor a jelenre vonatkozó határozószó és a megnevezés történést vagy tényét rögzítő nyelvi elem együtt szerepel a gesztában — azaz a minket érdeklő „nunc ... vocantur” formula a maga egészében jön elő —, a Mester ezt kizárólag csak tulajdonnév körítéseként használja, pl.: „[il]uam magna(m) que n(un)c uer(tus) uocat(ur)” (50.); „u[er]q(ue) m(od)o n(un)cupat(ur) bo[er]ta” (47.); stb. Ehhez még tegyünk hozzá két fontos dolgot: egyrészt e formulák száma igen nagy, másrészt túlnyomó hányadukban helynevek szerepelnek bennük, pl.: *buduuar* (1.), *ecilburgu* (1.), *ca[trum] funad* (11.), *ketelpotaca* (15.), *monte(m) t(ur)zol* (16.), *zerenche* (17.), *hymu luduor* (17.), *ca[trum] zobol[u]* (21.), *[aruar] moni* (21.), *forum tho[u]* (21.), *mi[er]couy* (31.), *ca[trum] ur fuur* (32.), *ca[u]* (32.), *bor[er]ed zouolvn* (34.), *zons zubur* (37.), *port(us) grecor(um)* (38.) stb.; a fentmaradó kettő is a latinban tulajdonnévnek számító népnévként: *dentumoger* (1.), *fobamogera* (45.) található a szóban levő formulában.

Ilyenformán a „nunc *civiles* uocant(ur)” *civiles*-e az anonymusi szövegben abszolút kivételként tartható számon.

4. A fentiek alapján nem kevés joggal következtethetünk arra, hogy a Magiszter *civiles*-e itt nem egyszerűen társadalmi népcsoportot, vagy legyünk óvatosabbak: nem csupán azt akar megjelölni. Ha tekintetbe vesszük azt is, hogy a tulajdonnevek, főként a helynevek körül megfigyelésével, megjegyzéseivel, belemagyarázásaival, latinra fordításaival mennyiszor, mi mindent „eljátszik”, csak erősödhet a gyanúnk, hogy kifejezése mögött helynév vagy legalább az is rejtőzhet. Ha pedig ez így van, a bújtatott helynév aligha lehet más, mint a Szabolcs megyei *Polgár*.

Mire lehetett a gyanút alapozni, P. mesternek fentebb tárgyalt, önmagában is különleges, ugyanakkor célzatosnak látszó terminus-használatán kívül is? A terminus oldaláról kiindulva mindenekelőtt arra, hogy az ómagyar *polgár* szónak lényegében ugyanaz volt a korai, XIII. század eleji jelentése, mint amelyet Anonymus a *civiles*-szel — a megelőző *servientes*-t is beleszámítva — oly feltűnő módon talált gesztájában: ’vár szolgálatában álló népség, castrenses, burgenses’. A várhoz való szoros viszonyt mutatja a magyar szó német etimonja: kfn. *burgære*, hazai *purger* (I. MOLLAY: MNy. 1951: 28 kk., Uő., Ném.—magy. érintk. 444—5; EWUng. 1182); ugyancsak erre vallanak a *polgár* közszón alapuló más korai előfordulású *Polgár* helységneveknek: 1234/1243: *Palgar* (GYÖRFFY 3: 126, elpusztult, Heves m.); 1277: *Pulgar* (GYÖRFFY 2: 401, Polgárdi, Fejér m.); 1329: *Palagar* (CSÁNKI 2: 344, elpusztult, Valkó m.) kimutatható várkapcsolatai (I. még erre MÓDY GYÖRGY: *Polgár története* 47). Már TAGÁNYI KÁROLY (MNy. 1908: 454) helyesen emeli ki, hogy

az ómagyarban a *polgár* várnép-féle jelentése nemcsak közvetlenül a várban, hanem a vár körzetében lakó szolgálattevő népséget is jelölte. „A Szabolcs, Heves, Fejér és Valkó vármegyei *Pulgár* ~ *Polgár* helynevek úgy keletkeztek a német *purger* szóból, hogy egyes, újonnan telepített várföldek lakóit 'burgenses'-nek nevezték”; — mondja, szintén helyesen, MOLLAY (Ném.—magy. érintk. 445). Ugyanő a közszo átvételének korát legkésőbb a XII. század második felére teszi, s ezért korai újfelnémet jövevényeink közé sorolja (i. h.). Az e szóval alkotott, feltűnően korai és nyelvterületünk különböző részein felbukkanó *Polgár* helynevek alapján azonban az átvétel akár korábbra is tehető, s így szavunk ófelnémet eredetűnek is minősülhet. Mindenesetre P. mester idején e szó már nemcsak a literátus réteg nyelvében lehetett ismert, hanem a népi helynévadás tanúságaképpen szélesebb körben is.

Ha a kérdést kifejezetten a Szabolcs megyei *Polgár* helynév felől nézzük, mindenekelőtt világos, hogy a Magiszter idejében ez a helynév nemcsak létezhetett, hanem feltehetően már bizonyos múltra is visszatekintett. Első adata a Várad Regestrumban tűnik elő, 1229-ből: „V[ian de villa *Pulgar*” (355.). Hogy a Mester ismerte, az is jól valószínűsíthető, hiszen a Tisza Polgár körüli szakaszáról számos helynevet fölvesz (*Szabolcs, Himesudvar, Szerencs, Dorogma* stb.), sőt a Polgárral éppen szemközt a Tiszába jobbról ömlő *Héjő*-t is megemlegeti (31.). Mégis — a jelek szerint — közvetlenebbül Tisza balparti ismeretei inkább írásos (okleveles) anyagból vagy szóbeli értesülésekből származhattak, mint személyes tapasztalatból, amely utóbbi a jobbpartra valószínűsíthető.

Hogy Polgár helység egykor várhoz kapcsolt, esetenként katonáskodó szolgáltató nép települése volt, azt történetének kutatói több körülmény — régészeti leletek, környező helységek stb. — alapján következtetik. Vár-érdekltségének megszűnt a XIII. század harmadik évtizede körüli időre tehető. Hogy a korai időkben s alkalmasint még Anonymus korában is mely várhoz tartozhatott, arra nincsenek, nem is lehetnek adataink, mert a kérdéses időre és területre e vonatkozásban sem rendelkezünk hiteles forrásokkal. (Polgár középkori történetére l.: MESTERHÁZY KÁROLY: Polgár története. Bp., 1974. 23 kk.; MÓDY GYÖRGY: uo. 41 kk.). A jelek azonban arra mutatnak, hogy ez a várhoz kötöttség Szabolcs vár szerepét helyezi előtérbe.

Szabolcs vára Anonymus idejében még korábbi jellegében, szerepében állhatott, pusztulása a tatárjárással kapcsolatos; a Mestertől való ismeretét bő megemlegetése (21. capitulum: „De Zobol[u]”) is világossá teszi. Királyi vár volta nem kíván különösebb bizonyítást (korai nemzetségek szerepe e vidékről nem ismeretes); a vár jelentőségét — megyenévadó szerepéről nem is szólva — jelzi, hogy Szent László 1092-ben itt tart zsinatot; várispánjáról először 1213-ból szólnak adatok; egyházi súlyát 1235-től ismert főesperességi mivolta emeli ki (a vár és a megye történetére l. pl.: NÉMETH PÉTER: ArchÉrt. 1973: 167 kk.; KRISTÓ, A vm.-ék kialakulása Mg.-on 418—20). Szabolcs várszerkezetének állapotát, illetőleg a hozzá tartozó településeknek, birtokoknak a korábbi meg az Anonymus korabeli nevét vonatkozó okleveles anyag híján nem ismerjük; a százdi apátság alapítólevele ugyan 1067-ből említi a várhoz tartozó Vencsellőt (DHA., 184), de egyrészt az oklevél kora nem hiteles, másrészt e helység szerepeltetése csak ad hoc jellegű. Annyi azonban bizonyos, hogy Szabolcs vármegye legkorábbi területe a Tisza balparti széles sávja volt (ez a későbbi megyének csak egy része!), s főként Szabolcs várától dél és délkelet felé terült el, ugyanúgy, mint főesperessége (l. KRISTÓ i. h.). Ide pedig Polgár okvetlenül kezdettől beletartozott, alkalmasint az egykori várszerkezet részeként is. Szabolcs vára és Polgár között a kb. 45 km-nyi távolságot a tiszai összeköttetés még inkább lerövidítette, de későbbi oklevelek messzebből is emlegetnek szabolcsi várföldeket; tárgyunk szempontjából kronológiai okokból már nem meghatározó, de azért figyelmen kívül sem hagyható, hogy a Szabolcs és Polgár közt kb. félúton fekvő Tardosról (ma Tiszatardos) még 1275-ből is ilyen oklevélrészlet idézhető: „de uilla Turdos, que est iuxta Tijssciam, a iobagionibus castri nostri de Zobolch” (MonStrig. 2: 53).

5. P. mesternek mint kancellistának a számára tehát minden adott volt ahhoz, hogy Szabolcs várához Polgárt úgy kombinálja hozzá, hogy az utóbbi nevében kora egyik jellegzetes társadalmi

rétegének 'várnép'-féle jelentésű magyar elnevezését ismerje fel. Ehhez még csak az sem kellett föltétlenül, hogy a Polgárban lakók várszolgálati jellegéről akár saját kora viszonylatában, akár az előbbi idők viszonyainak ismeretében konkrét tudomása legyen: elegendő lehetett akár annyi is, hogy a helynév és a köznév azonossága, valamint a hely Szabolcs megyei volta s így Szabolcs várához való kapcsolata fantáziáját megragadja. Persze azért nincs kizárva éppen a polgáriak szabolcsi várszolgálatának az ő részéről konkrétebb múltbeli vagy jelenkori ismerete sem. Mint jól tudjuk, produkált a Mester fantáziája ennél sokkal komplikáltabb asszociációkat is.

Képelete egyébként ugyancsak a 21. fejezetben, éppen Szabolcs várához kapcsolódóan más jelleggel is működött. A Szabolcs vár mellett fekvő, még a középkorban elpusztult *Ekölcs* helység nevéből (első adata 1219-ből: *Ekulch*: VárReg. 12.) alkotta meg *Ekölcs* szabolcsi várkapitány képzelt személyét. Ennek a dolognak tárgyunk szempontjából még két külön érdekessége is van: *Ekölcs* falut mint szintén Szabolcs vár tartozékát későbbi adat is igazolja (1284: ÁÚO. 9: 407), továbbá az anonymusi geszta azon szövegrésze, amely *Ekölcs* vitézről szól, éppen a *civiles*-t tartalmazó részlet után következik: „... ciuiles uocant(ur) et dimi[is] ibi militib(us) [ub] quodam nobili[is] imo milite no(m)i(n)e *ecul* /*ú*” (21.).

Még csak az volna hátra, hogy arról szóljunk: mért a *civiles* alá rejtve, a magyar *polgár*-t latinra fordítva adja meg P. mester *Polgár* nevét. Ennek többféle magyarázata is lehetséges: számos más magyar helynevet is latinra fordít; a *servientes* indukálja következő terminusa latinságát; a m. *polgár* jelentését akarja pontosítani, s így „tudományosságára” sokat adása készletti erre; annyi másszor megnyilvánuló játékos kedve, sejtető stílusa hívja elő a jelenséget; stb. Mindez azonban inkább találgatás, nyilván csak ő tudná rá valós feleletet adni. Az azonban egy megjegyzést végezetül mégis megérdemel, hogy a *polgár*-t mért nem *civis* (*cives* Pl.) megfelelővel fordítja. A *civiles* számára nyilván pontosabb terminus volta mellett azért nem, mert a Magiszter használatában más a *cives* jelentése: annyi mint „közönségesen” ’nép, népség, lakosság stb.’, s így a *populi, habitatores terrae, incolae, incolae terrae* stb. szinonimája; pl.: „*ciue* / bulgaror(um) et macedonu(m)” (45.); „in *ciuib(us)* clemens”, Szolta vezérről népéhez való viszonyával kapcsolatban (53.); stb.

BENKŐ LORÁND

Megjegyzések az „igenevek”-hez

A történeti grammatikában én írtam az igenevekről szóló fejezeteket: A magyar nyelv történeti nyelvtana. A korai ómagyar kor és előzményei. I. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai K., 1991. 319—52; A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/1. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai K., 1992. 411—54. Tömören, röviden és kanonikus stílusban kellett fogalmaznunk, álláspontunk, döntéseink részletes kifejtésére nem volt mód. Éppen ezért ebben a rövid tanulmányban néhány állásfoglalást és megfogalmazást szeretnék megvilágítani. Ugyanakkor megkísérlek átfogó képet is rajzolni igeneveink régi rendszeréről.

1. Az akadémiai nyelvtan, valamint az egyetemi tankönyv (MMNyR. 1: 197—8; MMNy. 13) nem kezeli egységes szófaji kategóriaként az igeneveket, háromfelé, a főnév, a melléknév és a határozószó alá osztja be őket. Ezt a megoldást ma már nemigen használják nyelvtanaink; SZENDE ALADÁRnak „A magyar nyelv tankönyve” c. középiskolai tankönyvében olvashatjuk például (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 58—60).

Újabb nyelvtanaink, kézikönyveink az igeneveket külön szófaji kategóriaként kezelik. Így tesz a RÁCZ—TAKÁCS-féle „Kis magyar nyelvtan”, „A magyar nyelv könyve” (szerk. JÁSZÓ ANNA, Trezor Kiadó, 1991.), a „Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek” (szerk. BALÁZS GÉZA, Corvina, 1994.),

valamint GALGÓCZI LÁSZLÓ „A magyar nyelv I.” című középiskolásoknak szánt kézikönyve (Mozsaik, 1992.). Az egyetemen is külön szófaji kategóriaként tanítják az igenevet, így szerepel a „Magyar leíró nyelvtani segédkönyv”-ben (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994.), a következő megjegyzéssel: „Érdekes, hogy az igeneveket egyetlen európai grammatika sem tekinti külön szófaji kategóriának, hanem mindenütt az igével együtt tárgyalják. Valószínűleg azért, mert az indoeurópai nyelvekben az igenév sokkal fontosabb szerepet tölt be az igeragozásban, mint a magyarban. A magyarban viszont dominánsabb az igenevek mondatrészszerelve, mint más európai nyelvekben” (47—8). KESZLER BORBÁLÁnak ezen megállapítása leíró szempontból helytálló, történeti szempontból azonban azt mondhatjuk, hogy az igenevek fontos szerepet töltöttek be a magyar igeragozási rendszer kialakulásában. SZ. KISPÁL MAGDOLNA például ezt írja: „Az igeneveknek döntő jelentőségük volt a finnugor nyelvek fejlődéstörténetében, mert igeragozási rendszerük igeneveken épült föl ... túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a finnugor nyelvek alak- és mondattanának egész mai rendszere igenevek alapján bontakozott ki, és végső soron igeneveken alapul”; majd így folytatja: „De az igenevek nagy szerepe a finnugor nyelvek életében nem csupán történeti, s nem zárult le az igenevek egy részének idő- és módtövé válásával. Az igeneveknek maradt származékok máig megőrizték jelentőségüket a rendkívül változatos fölépítésű igenévi szerkezetekben, melyek majd mint díszítő jellegű alakzatok, majd mint a főcselekvéssel valamilyen szempontból szoros kapcsolatban álló mellékcselekvések kifejezői épülnek a mondatokba” (A vogul igenév mondatana. Akadémiai K., Bp., 1966. 19).

„A magyar nyelv történeti nyelvtana” (Akadémiai K., Bp., 1991., 1992.) külön szófaji kategóriaként kezeli az igenevet. A javaslat BOTTYÁNFY ÉVÁtól származott, ő pedig kéziratot tanulmányában SIMON GYÖRGYI okfejtésére hivatkozott (A szófaji felosztás problémái. Tanulmányok a magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó, 1974. 33—57). Valójában PAPP ISTVÁN volt az, aki először jutott arra az eredményre, hogy az igenévben külön szófajt kell látnunk (vö. Infinitivmuotojen asema kieliopissa. Verba docent 1959. 255—68, részletesebben: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében. MNyj. 1962: 61—81, MNy. 1962: 166—73). KÁROLY SÁNDOR is — azzal, hogy igenévrendszerről beszél — a külön szófajiságról vallott álláspontot támogatja meg (Igenévrendszertünk a kódexirodalom első szakaszában. NyttudÉrt. 10. sz. 1956.).

Maga az *igenév* terminus is sajátos magyar jelenség. KÁROLY SÁNDOR írja (Igenévrendszertünk 10), hogy csak a múlt századtól kezdve használják nyelvtanaink. A *melléknévi igenév* terminust IMRE SÁNDOR alkotta meg, a *főnévi igenév* és a *határozói igenév* terminus pedig SIMONYI ZSIGMONDTól való. A terminusok megalkotása nyilvánvalóan egybeesett a magyar nyelvtanírás megújításának folyamatával. Ekkor nyelvtaníróink — elsősorban SIMONYI ZSIGMOND és SZINNYEI JÓZSEF — nemcsak megújították, hanem sajátossá, az indoeurópai nyelvtanoktól teljesen különbözővé tették nyelvtanainkat (vö. JÁSZÓ: Nyr. 1991: 45—58). Egészen bizonyos, hogy a sajátos terminus a magyar igenév sajátos jellegét kívánta hangsúlyozni, az egységes szófaji besorolással régebbi nyelvtanírásunk nem törődött, de csak azért, mert nyelvtaníróink érdeklődésének középpontjában a mondatban állt, a szófaji kategorizálásra kevesebb figyelmet fordítottak.

2. A mondat főcselekvését vagy főtörténését az igealak (*verbum finitum*), a mellékcselekvést vagy melléktörténést pedig az igeneves szerkezet fejezi ki. Ez az igeneves, kötőszó nélküli mondat szerkesztési mód volt jellemző a finnugor alapnyelvre. Az alárendelés alaktani eszközei az egyes nyelvek külön életében fejlődtek ki, a kötőszavas, analitikus szerkesztésmód másodlagosnak tekinthető; ugyanakkor „számos nyelvben megőrződtek a szintetikus (igeneves) szerkezetek (vogul, osztják, finn)” (RÉDEI KÁROLY, A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között: Honfoglalás és nyelvészet. Balassi K., Bp., 1997. 40).

Az egyszerű mondatban az igenevek a főnevek jelzői vagy az igék alanyi, tárgyi, határozói bővítményei. A főnévi csoporthoz tartozik az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős igenév, az igei csoporthoz pedig a *-ni* és a *-va/-ve, -ván/-vén* képzős igenév. Átmenetet képez néhány *-t* képzős igenév, me-

lyeket alakjuk a névszói csoporthoz kötne, de funkciójuk miatt az igei csoportba tartoznak; ezek az *-atta/-ette* képzős igenév, valamint a *lakoztában*, a *nőttön* (*nő*) és a *jövet* típusú igenevek. Az ige-névrendszert az alábbi táblázat szemlélteti:

Főnévi csoport	Igei csoport
-ó/-ő képzős igenév: pl. <i>lírou aniath</i> (ÓMS.)	-ni képzős igenév: pl. <i>lquq ... víz me2eiteni</i> (MüncK. 87va)
-t ~ -tt képzős igenév: pl. <i>tiluvt gimil /twl</i> (HB.)	-va/-ve képzős igenév: pl. <i>fugwa ... ulud</i> (ÓMS.)
<i>isten adta</i> gyermek típusú igenév: pl. <i>Dauid ... zerzette zoltar</i> (DöbrK. 15)	-ván/-vén képzős igenév: pl. <i>ele menuen ... lele</i> (KTSz.)
<i>-atta/-ette</i> képzős igenév: pl. <i>zent fferenztet lewlteuala egyhá3 feprette</i> (JókK. 97) <i>a lakoztában</i> típusú igenév: pl. <i>fenanal lakoztában yew ho33a nemý ... doctor</i> (JókK. 95) <i>a nőttön</i> (<i>nő</i>) típusú igenév: pl. <i>yotón yotnek</i> (1526. MNy. 1910: 448) <i>a jövet</i> típusú igenév: pl. <i>Im bemenett ... leltok egh emborth</i> (WinklK. 145)	

A fenti csoportosítást megtámogatja ige neveink eredete. Öröklött ige neveink ugyanis két csoportra oszlanak: tiszta ige nevekre és gerundiumi eredetű ige nevekre. Tiszta ige neveknél az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős ige neveket nevezem, szerkezetük: ige tő + igenévképző. A gerundiumi eredetű igenévképző az eredeti igenévképző és egy határozórag elhomályosult kapcsolata; az igenévképzőben ártérkelődés történt: (ige tő + igenévképző) + rag > ige tő + (igenévképző + rag) > ige tő + új igenévképző. Tehát az alábbi két csoportot különböztethetjük meg:

A tiszta ige nevekképzői	A gerundiumi eredetű ige nevekképzői
-ó/-ő < *-k, *-p -t ~ -tt < *-tt	-ni < *-n + *-i -va/-ve < *-m + *-i -ván/-vén < *-va/-ve + *-n

A tiszta ige neve a legrégebbek, a rokon nyelvek többségében megvannak, s funkciójuk komplex lehetett. Minél régebbi eredetű egy igenév, annál összetettebb a funkciója, és annál bonyolultabb a funkcionális fejlődése. Az *-ó/-ő* és a *-t ~ -tt* képzős igenév az igenévre jellemző szinte minden funkcióban jelentkezik. A gerundiumi eredetű ige nevekképző funkciója jobban körülhatárolható, szűkebb körű. A gerundiumi eredetű ige nevekképző valószínűsíthető későbbi keletkezése miatt választottam a történeti nyelvtan fejezetének a megírásakor a melléknévi, főnévi, határozói igenév sorrendet.

A különleges, az ige tő bővítő *-t* képzős ige neve az ősmagyar kor folyamán alakulhattak ki. Több fajtájuk van. Az *-atta/-ette* képzős *lakatta/menette* típusú igenévképző funkcióját tekintve határozói igenév (idő-, illetőleg állapothatározói); jelentése 'amikor lakott, amikor ment' vagy 'laktában, mentében'. Ez alakilag személyragos igenév, a kései ősmagyar korban a T/I. kivétellel egész paradigmája kimutatható, a mai magyar nyelvben viszont teljesen ismeretlen. A *lakoztában* típus közel áll a határozói igenévhöz, esetleg átmenetet képez a ragos főnév és a határozói igenév között. Igenévképző mellett több érvelés is szól, mindenképp az a tény, hogy nincsen **lakozta* főnévünk. A szóalak tagolása a következőképpen oldható meg: *lakoz* + *tában*, tehát ige tő + egységes végződés, mint a *lakoz* + *ván* esetében. Az viszont kétségtelen tény, hogy az így kialakult végződések

nem jellemző a gerundiumi eredetű igenévképzőkben megfigyelhető elhomályosulás, vagyis az elemek összeforrása. A *nőttön* (*nō*) típusú figura etymologicában az igenév a határozószókhöz áll közel, bővítmény nélküli megkövesült forma. A régebbi s főleg a múlt század végi szakirodalomban *-ton/-ten/-tön* képzős igenévnek hívták, teljes joggal. Meglehetősen rejtélyes igenév. A kódexekből hiányzik, a későbbi népnyelvben viszont gyakori; XVI. sz.-i levelekből efféleket idézhetünk: *fog-lalton-foglal, futton-fut, irtón-ir, mondon-mond, rabolton-rabol, szöktön-szökik*. Későbbi, de főleg népnyelvi gyakorisága miatt gondolhatunk korábbi meglétére (vö. KELEMEN JÓZSEF, A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről: Pais-Eml. 145—50). Mindenesetre végződése elemeinek — igenévképző + locativus-modalis rag — összeforrottságát tekintve ez inkább igenév, mint a *lakoztában* típus. A *jövet, menet* típusú határozószók igenévi eredetűek. KÁROLY SÁNDOR is a *-t* igenévképzőt látja bennük, s áttértekelődéssel magyarázza létrejöttüket (Igenévrendszerünk 15).

A fentebb felvázolt főnévi csoportra és igei csoportra bontott rendszer „átjárható”, elmozdulhat mind a főnév, mind az ige felé. A régi magyar nyelvben gyakoriak a *-t* képzős személyjeles igeelvek: *Hadlaua choltat* (HB.). Ezek azért állnak közel a főnevekhez, mert a viszonyragot elhagyva lexémák lehetnek: *holtat*. Az *-at/-et* képzős főnevektől azonban alakilag elkülönülnek, mivel nincsen meg bennük a képzőhöz vonódott alsó nyelvválású magánhangzó. SIMONYI ZSIGMOND *-t* képzős főnévi igeelveknek nevezte őket, mivel a főnévi igenév szinonimái accusativus cum infinitivós szerkezetekben (Nyr. 1907: 241—8); hasonlóképpen vélekedik KLEMM is (TÖ. 384—5); RÉDEI szintén igenévnek tekinti a HB. *Hadlaua choltat* szerkezet második tagját (i. m. 40). A *-ván/-vén* képzős igenévvel kapcsolatban egy sajátos vélemény fogalmazódott meg: olyannyira függetlenedik a mondat főigéjétől, hogy az már az igévé válás határát súrolja (VELCSOV MÁRTONNÉ: NéprNytd. 1 [1957.]: 105—10, 3—4 [1959—60.]: 184).

A *-t* képzős igeelvek fentebb ismertetett rendszerezése FOKOS DÁVIDTÓL származik (A magyar határozói igeelvek és a gerundium: MNy. 1959: 175—81, 343—51). Ezek valóban gerundiumok, mivel eredetüket tekintve esetragos alakok (tehát nem a gerundium terminusnak határozói igeelvet jelentő értelmében). Az a képesség tehát, hogy igeelveink határozóragokat vesznek föl, öröklött és egész nyelvtörténetünkön végigvonuló tendencia. A nyelvfejlődés későbbi szakaszaiban — a kései ómagyarban még szórványosan, de később egyre gyakrabban — a tiszta igeelvek is határozóragokat vesznek fel. Megszaporodnak az *-ő/-ō* és a *-t ~ -tt* képzős igeelvek határozóragos alakjai — pl. *megadóan, rakottan* —, de ez a folyamat máig sem vezetett új igenévképző kialakuláshoz, viszont ezáltal legősibb igeelveink a főnévi csoportból az igei csoportba vonódtak: *megadóan néz, (főlig) rakottan álldogálnak*.

3. Az igeelvek funkciógazdagságára vonatkozó magyarázatokat két csoportba oszthatjuk. Az egyik a sokféle funkciót egyetlen funkcióra vezeti vissza, s abból magyarázza a többit; a másik az eleve meglévő komplexitást teszi fel, s lényegében szóhasadásokkal operál. Például KÁROLY SÁNDOR szerint az *-ő/-ō* képzős igenév eredetileg cselekvő értelmű volt, s ebből a funkciójából alakult ki a szenvedő értelem, összes jelentésárnyalatával, ide értve a hely-, az idő- és az eszközhatározói viszonyt kifejező igeelveket is (Igenévrendszerünk 80—2), bár nem zárja ki a másik lehetőséget sem. Ez a másik — a régebbi és a finnugrisztikai szakirodalomban inkább honos — magyarázat szerint az igenév komplex funkciójú volt, magában foglalt minden későbbi lehetőséget. Igeelveink funkcionális gazdagsága tehát megőrzött régiség. Hasonló nézetet vall RAVILA is a finnugor képzőrendszerrel (Virittájá 49: 149—50), mondván, hogy a közös eredetű képzőknek a rokon nyelvekben fellelhető különféle jelentéseit csak így lehet megmagyarázni. Az igenévképzők esetében is — a rokon nyelvi adatok figyelembevételével — az eredeti komplexitást feltevő magyarázat valószínűbbnek látszik.

Abból kell tehát kiindulnunk, hogy az eredeti igeelvet funkcionális gazdagság, osztatlanság jellemezte, s a nyelvtörténet folyamán az igenév ezeket a lehetőségeket használta ki, hol nagyobb, hol kisebb mértékben.

Funkcionális szempontból a legösszetettebb az *-ó/-ő* képzős igenév előzménye lehetett. Nemcsak participium volt, hanem nomen agentis, actionis és acti; tehát a cselekvőt, a cselekvést és a cselekvés eredményét is jelentette. Melléknévi és főnévi értékű volt egyszerre. A szó szerkezetben alanyi, tárgyi és határozói viszonyt fejezhetett ki (a történeti grammatikai fejezetemben az alanyi és a tárgyi viszony elnevezéseket vezettem be, s a hely-, az idő- és az eszközhatározói viszonyt elkülönítettem a passzívumtól, vö. FOKOS: CIFU. 1963: 73—92). Csaknem hasonló funkcionális komplexitást mutat a *-t ~ -tt* képzős igenév.

A két legősibb igenév funkcionális gazdagságát egy táblázatban próbálom meg szemléltetni. (A történeti grammatikában a rokon nyelvi párhuzamokat feltüntettem a magyar adatok mellett.)

A tiszta igenevek funkciói

Az <i>-ó/-ő</i> képzős igenév	A <i>-t ~ -tt</i> képzős igenév
PARTICIPIUM alanyi viszony: <i>firou aniath</i> (ÓMS.) tárgyi viszony: <i>En zeretew fyaym</i> (JókK. 114)	<i>a* bozza lot vizet</i> (MüncK. 86rb) <i>tiluvt gimil /twl</i> (HB.)
folyamatos: <i>lata ket allo haioth</i> (DöbrK. 355) befejezett: <i>Es mōda vr menñet ki tēriēztq</i> (BécsiK. 312)	<i>lewltuuala ... seprette</i> (JókK. 97) <i>tiluvt gimil /twl</i> (HB.)
NOMEN agentis: <i>Erizeu, Latou</i> (TÖ.) ? <i>Keuereg, Keuerig</i> (DöMAD.) actionis: <i>io es gonoz tudo fa</i> (CIFU. 1: 75) acti: ? <i>Gurguteg</i> (ÓMOLv. 56)	<i>Dauid ... zerzette zoltar</i> (DöbrK. 15)
helyhatározói viszony: <i>Farkashalowhely</i> (FEJÉR, CD. 3/1: 156) időhatározói viszony: <i>hu f/hagyo nappba</i> (JókK. 26) eszközhatározói viszony: <i>Kezerekeorra</i> (OkISz.)	<i>(Maria-nyugotta bukor)</i> (Nyr. /kései adat/ 71: 79)

A *-t ~ -tt* képzős igenév főnévi funkciója ritka; ez érthető, hiszen az ősmagyar kor folyamán vált ki belőle a *-t*, *-at/-et* képzős főnév. Ez a funkcionális elkülönülés alaki elkülönüléssel járt együtt: az igenévképző előtti magánhangzó — ha megmaradt — záródott, míg a főnévképző előtt nyílt maradt a magánhangzó, s a képzőhöz vonódott. Ez az alaki elkülönülés még a kései őmagyar korban sem szilárdul meg teljesen, vö. JókK. 51: *karhozattacnak*. Hasonló elkülönülés nem következett be az *-ó/-ő* képzős csoportban. Megvolt rá a lehetőség a *-g* képzős reliktumok esetében — ha ezek valóban az igenévképző mássalhangzós fokon megmaradt változatai —, de ez zsákutcas fejlődésnek bizonyult. Valójában nem volt rá szükség, mert maguk az *-ó/-ő* képzős alakulatok erősek voltak főnévi jelentésükben. Éppen ezért nem szükséges szófajváltást feltenni, s azt is megkockáztatnám, hogy külön foglalkozásnév-képző felvételére sincs szükség, a *szabó-*, *hegesztő-*féle-ségekben egyszerűen igenévképző van.

Az *isten adta gyermek* szerkezet egyféleképpen magyarázható: 'isten adása gyermek', tehát az igenév nomen actionis jelentésével. A szerkezetben személyragos *-t* képzős igenév van. Ezért nem fogadtam el az ige-igenév terminust, használatát következetesen kerültem. Külön kategóriát semmiképpen sem alkotnék belőle egy szófaji rendszerezésben (vö. Magyar leíró nyelvtani segéd-könyv 44), hiszen — mint láttuk — elég sok ide-oda billegő igenév van (a *holta* esetében beszélhetnénk főnév-igenévről, a *jövet* esetében határozószó-igenévről, s ha elfogadjuk VELCSOVNÉ megállapítását a *-ván/-vén* alkalmankénti külön életéről, akkor ez is ige-igenév volna). Toldalékolás

szempontjából egységesen viselkednek igeneveink: névszói ragokat vesznek fel (olykor névszói jelet: *rakuak* VirgK. 145), s ez a tendencia csak erősödik nyelvünk későbbi, újabb kori története folyamán. A „visszaigésülés” nem illik a rendszerbe, s ellentmond az igenév természetének.

A táblázatból az a következtetés is levonható, hogy a folyamatos és a befejezett funkció nem különült el az ősmagyarban és a korai ómagyarban olyan élesen, mint a későbbiek folyamán. Ezért kerültem az igenév megnevezésében a *folyamatos* és a *befejezett* jelzőket, s inkább képzőjükről vagy típusuk szerint — egy-egy példaszó segítségével — neveztem el őket.

Összefoglalva a leírtakat, azt mondhatjuk, hogy az igenév mindenképpen külön kategória a magyar nyelvtanban. Több alakzat minősül igenévnek, mint azt leíró nyelvtanaink tanítják, ide tartoznak a *-t* képzős, az igei csoporthoz tartozó igenevek. Ide-oda billegésük, átmenetiséget mutató viselkedésük miatt azonban főleg új szófaji kategóriát nyitni a számukra (pl. ige-igenév); ez a jelenség amúgy is hozzátartozik az igenév funkcionális gazdagságához. Itt jegyzem meg, hogy a kapcsoló szerepű igeneveket sem vettem külön kategóriába: a *való*, a *volta* képzőszerű funkciójáról beszélek a történeti grammatikában. Nyelvtörténetünk korai szakaszában igeneveink komplex funkciójúak voltak, ezért elnevezésükben nem érdemes egyetlen címkét alkalmazni, célszerűbb *-ó/-ő* képzős, *-t* ~ *-tt* képzős stb. elnevezéseket alkalmazni. Hogy azután a mai nyelvéllapokra is jellemző-e ez a funkcionális gazdagság, s a mai nyelvéllapotot tükröző leíró nyelvtanokban is célszerűbb-e a semleges elnevezéseket használni, azt újabb vizsgálatok dönthetik el (vö. KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Akadémiai K. 1992. 875—81).

A. JÁSZÓ ANNA

„Számmérték”?

1. Hossz-, terület-, térfogat-, űr-, súly-, időmértékről, szemmértékről stb. mindenki tud, de kérdés: van-e, volt-e valaha számmérték. A tízes számrendszer ismeretében nincs rá szükség, minden szám a nevéen nevezhető, tehát ha volt is egykor, meg kellett szűnnie, mert fölöslegessé vált. Az emléke azonban szólásban megmaradt: „minden ujja-ra jut egy/tíz/több is”. Itt nem emlitenek számot, mégis nagyságrendi — rendszerint túlzó — tájékoztatást közölnek valamilyen megszámlálható mennyiségről. Relatív számmértékek most is használatosak: más tömegre utal, ha a Zeneakadémián vagy ha az Erkel Színházban van *félházyi* közönség jelen.

Az ősidőkben létező számmérték nyomait őrzi a finnugor nyelvekben a nyolcas és a kilences szám megnevezése, az obi-ugor nyelvekben a 80, 90, az osztják nyugati nyelvjárásaiban még a 18 és 19 neve is. Ehhez a finn-volgai és az obi-ugor nyelvek vallomásából lehet bizonyító adalékokat találni. A számokat táblázatosan összeállítva az előző, a számnevekkel foglalkozó cikkemben közöltem (MNY. 1993: 149—57, I. I., III., IV. táblázat, vö. FUF. 52: 30—7 megfelelő tábl.), a következőkben a táblázatokból kivilágító információkat foglalom össze. (Az információs többlet a táblázatokban az esetleg gazdagabb adatközléshez képest nem mindenkinek evidens, nekem „beszélnek” a táblázatok; másképp HONTI: MNY. 1995: 269.)

2. Minden etimológus egyetért abban, hogy „a finn-permi nyelvekben a nyolcasok a kettes, a kilencesek az egyes számnevükkel kezdődnek, s nem tartalmazzák a saját tízesüket” (MNY. 1993: 149). Ugyancsak általánosan elfogadott E. ITKONEN magyarázata, mely szerint a finn-volgai számnevek végződésükkel együtt ’kettő nincs’, illetve ’egy nincs’ jelentésűek, mert a tagadó igével fejeződnek be (FUF. 40: 336—9). Minthogy nyelvíleg nincs kifejezve, hogy mely szám (azaz a 10) eléréséhez nincs 2, illetve 1, ezért nagyon valószínűnek látszik, hogy az ujjakon számolva állapították meg a finn-volgai alapnyelv beszélői az észlelhető hiányt, s testen található mértékhez, azaz a 10 ujjhoz viszonyították (MNY. 1993: 150).

A) Elvileg 8 a tízes számnál és a 10 ujjnál egyaránt 2-vel kevesebb, s 9 is akár az egyik, akár a másikhoz képest 1 hiányt tartalmaz. Adott esetben azonban nemcsak a számolási gesztusokkal történt kiegészülés szól amellett, hogy itt nem lehetett a meg nem nevezett határ a tízes számnév. A tízes számnév a cseremiszbén és a lappban — mint *olvas* szavunk etimológiájában régóta számon tartják — azonos eredetű a vogul *low* '10' számnévvel. HONTI újítása ebben az etimológiai összeállításban az, hogy e három közös eredetű számnév számára **luka* 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte' → '10' előzményt következtet ki, melyben a számnévvé válás szerinte már a finnugor alapnyelvben megtörtént. Véleményem szerint még a finn-volgai alapnyelvben sem fejeződött be a számnévvé fejlődés (MNY. 1993: 304). Alátámasztja ezt az a körülmény, hogy a finn-volgai közösségből kiváló finnségi és mordvin csoportok (akik nem éltek együtt tovább a finn-volgai nyelvközség megszűnte után), nemcsak a FV **kümme* '10' számnevet örökölték, hanem — legalábbis a finnség — a számnévvé még nem vált **luka* 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte' lexémát is. Ezt bizonyítja a HONTI által idesorolt inkeri *luGu* jelentései közül a 'Bund aus fünf Ostseeheringen' (Grundzahlwörter der uralischen Sprachen [a továbbiakban Gzw.] 121), melyet NIRVI szótárának közlése szerint úgy mérnek ki, hogy egyik kézbe két, a másikba három heringet fognak (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII, 278b). Ez az aszimmetrikus mérési mód csakis azzal az előzménnyel magyarázható, hogy valamikor egyetlen kéz utolsó ujjáig számolták a heringeket. Minthogy tízes számnevük finn-volgai örökségként volt, a **luka* 'az (utolsó ujjig) számolt' jelentése nem a két kéz, hanem a félkéz utolsó ujjáig való heringszámolásra foglалódhatott le. A **luka* kétféle jelentésfejlődése — egyrészt a két kéz ujjain való számolás → '10', másrészt 5 hering halmaza egy kéz ujjain számolva — analóg annak a többször fölvetett és többek által visszautasított etimológiának olyan jelentéstani magyarázatával, hogy egy U **wit(t)e* szót 'kéz, a kéz ujjai' jelentéssel tegyünk föl, melyből egyrészt a FU **wit(t)e* '5', másrészt az összam. **wüt* '10' származhatna, ezt a lehetőséget HONTI teljesen elveti (MNY. 1995: 266–7), noha a FU **luka* '10' és az avval azonos töből származó inkeri ötös halmérték közös eredetét problémamentesnek ítéli. (Teljesen valószínűtlen, hogy a **luka* számnévvé válása a finnugor korban befejeződött volna, s az inkeriben vagy a finnságban a szónak újra keletkezett volna 'az utolsó ujjig számolt' jelentése, s azt — ismerve már a tízes számot — egy kéz ujjaira vonatkoztatták. Ez ugyanolyan képtelenség lenne, mint RÉDEI és HONTI egybehangzó helyes állásfoglalása szerint az ugor alapnyelvben a nyolcas szemléltetésére az 'orr' szót alapul venni: Gzw. 113.)

A déli lapp számnevek is alátámasztják azt az elgondolást, hogy a finn-volgai alapnyelvből legfölbjebb in statu nascendi állapotban örökölték a lappok a tízesüket. Nem lehetetlen ugyan, hogy a rénállomány megszámlálásakor és rovással történő rögzítésekor a rovás tízes, a nagy rovás pedig százaz jelentéshez jusson, de valószínűbb, hogy a 30-tól kezdve minden lapp nyelvjárásban szinonima nélkül használt tízesnek 10 és 20 mellett azért van szinonimája, mert a **luka* → '10' még csak keletkezésben volt.

B) A finn-volgai nyelvek legközelebbi rokonai, a permi nyelvek a vizsgált kérdés szempontjából kevesebb fölvilágosítást adnak. Anyi kétségtelen, hogy a nyolcasuk 2-vel, a kilencesük az egyesükkal kezdődik, a folytatás azonban még mindig magyarázatra vár. A régebbi magyarázatok elfogadhatatlanságát HONTI foglalta össze (Gzw. 156 kk.). Az ő ugyanott közölt etimológiája számomra nem meggyőző (MNY. 1993: 150–1), ahogyan RÉDEI számára sem. Szerinte: „A жүр.-votj. *-mjs* utótag eredetét eddig nem sikerült kielégítő módon tisztázni” (Hajdú Péter 70 éves, 304), ezért két megoldást ajánl. Az egyik kiküszöbölne az *s* elativusrag depalatalizációjának erőltetett magyarázatát, a másik viszont teljesen új (i. h. 305). Kijelenti, hogy: „A két etimológia nem zárja ki egymást: elképzelhető ugyanis, hogy a '8' és '9' számneveknek két szubtraktív struktúrájú előzménye volt az őspermiben” (uo.). Egy új fogalom megnevezésének a kialakulását többféle folyamat előzheti meg, az azonban teljesen valószínűtlen, hogy a megfelelő hangtani stb. fejlődések lezajlása után azonos szóalakhoz vezessenek, még akkor is, ha egy összetétel első morfémája a kiindulás kezdetétől fogva azonos mind a kettőben.

Jelen vizsgálat célja a számmértéket igazoló nyelvi jelenségek kutatása, ebből a szempontból kell tehát mindkét magyarázatot megvizsgálnom.

α) A HONTI javasolta etimológia — akár az ő magyarázatában, akár RÉDEI módosításában — azon áll vagy bukik, hogy a FU *m3n3 '10' számnév létezett-e az őspirmiben, elativusragos alakja lehetett-e a vizsgált számnevek második morfémája. RÉDEI erről dodonnai módon nyilatkozik, nem állítja, hogy volt, de ellene sem foglal állást: az „egykori '10' jelentésű szóval nem óhajtok foglalkozni. A szó etimológiájára vonatkozóan l. HONTI ...” (i. h. 304). A magam részéről nemcsak a permi nyelvek sok hipotézist tartalmazó magyarázatában, például a '8' és a '9' második morfémájában látom kétségesnek egy *m3n3 szóból való származtatást, hanem a kerek tízesek megnevezésében 30—60-ig sem tartom támadhatatlannak és egyértelműnek az évszázadnál is régebbi etimológiai összeállításban a permi tagok odatartozását (MNY. 1993: 304—7). Tudniillik:

1. A zürjénben és a votjákban is csak a harmincas számnévben van meg, melyeknek e származtatás szerint *kolme + *m3n3 előzményből kellett keletkezniök. A zürjV. *komjñ*, votj. *kvamjñ* '30' -*m*-je azonban az előtag *-*lm*-jét is képviselheti, azaz hitelt érdemlően nincs bizonyítva, hogy milyen módon eshetett egybe egy rövid mássalhangzóban két teljes szótag. Továbbá e számnevek első szótagjának magánhangzója nem azonos a zürj. *kujim*, votj. *kviñ*, *küh* '3' tőhangzójával. Ha ebben a második morféma hatása keresendő, akkor a *kolme előtagból csak a szókezdő mássalhangzó hangszabályszerű, ha pedig a 30-ban az *m*-mel bezárólag a FU '3' örökségét látjuk, akkor a második morféma szókezdő *m*-je hiányzik. Így tehát mind a konzonantizmus, mind a vokalizmus szempontjából hiányos a rekonstruktum.

2. A még idevonható további három zürjén számnévvel kapcsolatosan több megoldatlan kérdés van:

a) A '30' -*mjñ* végződése analógiás úton kerülhet a '40, 50, 60' végére, csak e lehetőség hitelt érdemlő kizárása után látható bennük valamilyen önálló lexémából keletkezett második morféma.

b) A -*mjñ* előtti vokálisról *ñelamjñ*, *vetimjñ*, *kvajtimjñ* '40, 50, 60' esetében tisztázandó, hogy az első vagy a második morfémához tartozik-e, mert az utóbbi esetben *Vm3n(3)* rekonstruálandó a második számára.

c) A zürj. *ñol'*, *vit* '4, 5' tőmagánhangzója nem azonos a tízszeresében találhatóéval, ez is magyarázatra szorul.

Ennyi probléma tisztázandó elfogadhatóan ahhoz, hogy *m3n3 előzményt rekonstruáljunk, de annak '10' jelentése még akkor sem evidens, mert az ugor adatok nem támogatják egyértelműen sem az alakí, sem a jelentésbeli rekonstrukciót. A vogul *ñalimän* '40' és az azt követő '50, 60, 70' -*pən* (Gzw. 297—300) szóvégződése nem feltétlenül megy vissza közös eredetre, nemcsak azért, mert vogK. *ätmèn* '50' is adatolt (VNGy. 2: 222), hanem azért, mert vogul szóközépi -*tm*- > -*tp*-változás, amivel az 50, 60, 70 számnév *p*-jét indokolni szokták, analógiával nincs alátámasztva, a -*tm*- kapcsolat pedig nem is ritka, különösen gyakori morfémák határán. A magyar -*van*/-*ven* előzménye természetesen szóközépen lehetett *m* kezdetű, de a *v*, *p* stb. is szóba jöhet.

Nincs elvi akadály, hogy a magyar -*van*/-*ven* tízesképzőnek és a vele egyeztetett vogul és permi számnévi végzéseknek több *m*, *p*, *v*, sőt akár még vokális kezdetű előzményeket következtessünk ki, s fölösleges akár egyiküknél is a '10' jelentés rekonstruálása. Elég HONTI rendkívül gazdag adattárából csak arra hivatkozni, hogy csak a SCHLACHTER gyűjtéséből származó lapp anyagban két szó is található 'kleines Rudel (8—10¹ Stück)' jelentéssel (Gzw. 258, 145. jegyz.), a finnugor alapnyelvben lehetett több szó 8—10 állatból álló csoport megjelölésére. Ezek idővel, a számolási tudomány fejlődése során éppen tíz tagúak jelölőjévé válhattak, majd elvesztve az állat milyenségére való utalást, alkalmassá lettek az előtte levő számnév tízszeresét jelölni a permi és az ugor nyelvekben. Erre vall, hogy a zürjénben és a vogulban csak a finnugorból örökölt hatos tízszereséig található esetleg ilyen eredetű tízesképző (a vogulban a biztosan ugor eredetű hetes tíz-

¹ HONTInál az egyiknél a 100 sajtóhiba.

szerese csak egyetlen nyelvjárásban a legmagasabb így alkotott számnév), a magyarban pedig analógias úton terjedhetett el 40—90-ig.

Mínthogy a tízes számnév de facto ottléte a permi '8' és '9' jelentésű számnévben biztonsággal nem mutatható ki, a permi számnevek nem bizonyíthatják azt, hogy a finn-volgai megfelelő számok megnevezése a tízeshez, nem pedig az utolsó ujjig való sorolás hiányát rögzítette.

β) A RÉDEI fölvetette újabb megfejtés pedig — ha kicsit módosítunk rajta — éppenséggel alátámasztja a finn-volgai adatokból levont következtetést; **kijja-mil'es-das* 'kettő fölös / hozzátéve tíz', azaz '8', **ók-mil'es-das* 'egy fölös / hozzátéve tíz', azaz '9' rekonstrukciókból a *das* '10' elhagyható, ha a számolási gesztusra, a tíz ujjhoz való hozzárendelésre gondolunk, akkor pedig a magyarázat megfelel a finn-volgai számokénak, amire RÉDEI is utal (i. h. 306), illetőleg csak a tízes nem említésében tér el az osztj. kilencesétől. Kár, hogy a *mil'es* > *-mis* hangtani fejlődésre nincs analógia, azzal teljesen biztos etimológiává válna.

3. HONTI az uráli számnevekről írt monográfiájában nem zárja ki, hogy bármilyen szó számnévvé váljék, csak nem feltétlenül tartja szükségesnek, hogy kimutatható legyen valamilyen számnév előtti jelentés (Gzw. 31—3). A **luka* 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte' → '10' esetében vitán fölü nem számol számnévi keletkezéssel, sőt találoan és tömören a jelentésfejlődés módját is közli. Azt viszont nem mondja meg, mi volt ez a lexéma, mielőtt számnévvé vált. Hasonló módon, mint már hivatkoztam rá, ugyanez a helyzet **kuš* származékainál, ahol WICHMANN szerint nem kell feltétlenül számnévi eredetre gondolnunk (MSFOu. 52: 347, MNy. 1993: 159). A tízes analógiájára itt szerintem a jelentésfejlődés 'das bis zum letzten Finger und bis zur letzten Zehe Gezählte' → '20' formájában adható meg. Egyiknél sem vitás az ember testi adottságainak alapján, hogy milyen számmá fejlődhetek. Az obi-ugor és a déli lapp adatok szerint a velünk született számoló gépek révén történt kezdeti mennyiségi tájékozódásnak kifejezései közül még egy harmadik is számnévi lexémává válhatott az idők során: **šata*, melynél valószínűleg a 10 ujj segítségével tízes kötegek stb. halmozását követően ezekből számoltak össze **luka*-nyit (i. h. 298—9); a déli lapp nyelvjárásokban az így nyert nagy (száz) csoportokból újra **luka*-nyit számolva válhatott a számnév jelentése ezerré (FUF. 52: 49—50, másképp HONTI, Gzw. 148 kk.). E három kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi szó szerintem nem „holmi obskurus, körülbelüli mértéket kifejező lexéma” (HONTI: MNy. 1995: 262), hanem egzakt, anatómiai adottságokból adódó mértékmeghatározás volt. Idővel fölöslegessé vált számmértékül szolgálniok, később számnévvé váltak. Az obi-ugor nyelvek egyforma bizonyossággal tanúskodnak mind a háromról.

Mellékelten táblázatosan összefoglalva közlöm az obi-ugor nyelvek azon számneveit, melyekben e három számmérték kerek számmá változva, illetőleg el nem ért „határérték” minőségében látható. Szögletes zárójelben van a magyar és az osztják '8' és '9' megadva, mert a **luka* le származottját ugyan nem tartalmazzák, a többi közölt számnévhez összehasonlítási alapul azonban szükségeselek.² A táblázatból kiolvasható, hogy az obi-ugor nyelvekbe a **šata* nem kerülhetett számnévként. Erre abból lehet következtetni, hogy az adott mértékig történő számlálás befejeződését két megszámlálendő hiánnyal a vogul **luka* és **šata*, az osztják a nyugati nyelvjárásokban **kuš* és **šata* előtt ugyanavval az ugor elemmel fejezi ki. Ez a hiány azonban a mai tízes és húszas számnév előtt két egységgel, a százas előtt pedig két **luka*-nyi köteg stb. hiányára utal. Tehát **šata*-ig egyesével nem számoltak még, mert akkor a vogulban és az osztjában '80' helyett '98'

² A **luka* származékait szögletes zárójelben kiegészítő számnevek egyrészt teljesen vitathatatlaná teszik, hogy a nyolcas szám megnevezésének a létrehozatala az ugor korban indult meg, a mai számnevek végleges alakjukat azonban csak a három ugor nyelv külön életében nyerték el; másrészt látható, hogy nemcsak a vogulban végződik 8 és 9 az azt követő 10-re, hanem az osztják kilencesben is mindenkinek nyilvánvalóan látható a saját tízesük, a magyarban azonban csak a nyelvész tudja, hogy 8 és 9 szóvégi *c*-je *tíz*ből rövidültnek magyarázható.

jelentéssel vagy legalább azzal is kellene találkozunk. Ez az értékmeghatározás annyira világos lehetett az obi-ugor nyelvek külön életének megindulásakor, hogy önállóan, az osztjákban a külön nyelvi életben átvett vagy létrehozott tízes számnevet használva, a ('8' és a) '80' mintájára alkotta meg az osztják is és a vogul is (a kilences és) a kilencvenes számnevet, a nyugati osztják nyelvjárások pedig a 18 mintájára még a 19-es megnevezését. Az természetesen lehetséges, hogy nagyobb obi-ugor területen is ismert volt a 18 és a 19 ilyen típusú megnevezése, de azt az előtte és utána következő nem kerek számok szerkesztési típusainak az analógiájára megmásították.

Alapnyelvi mértékek és leszármazottjaik a finnugor nyelvek számneveiben			
FU (> Ug. > OUG.) mérték	* <i>luka</i> 'das (bis zum letzten Finger) Gezählte'	* <i>kuš3</i> 'das (bis zum letzten Finger und zur letzten Zehe) Gezählte'	* <i>šata</i> '(bis zum letzten Finger) Gezählte, * <i>luka</i> Individuen enthaltende Bündel'
számnévvé válás után	→ '10'	→ '20'	→ '100'
mai leszármazottjai	vg. <i>low</i> cser. <i>lu</i> lpS. <i>lukkíe</i> azaz '10'	osztjV. <i>kos</i> DN. <i>χus</i> vgT. <i>kos</i> É. <i>χus</i> m. <i>húsz</i> zjV. <i>kjž</i> votj. <i>kjž</i> ?md. <i>koms</i> azaz '20'	osztjV. <i>sat</i> DN. <i>sot</i> vgT. <i>šēt</i> É. <i>sāt</i> m. <i>száz</i> zj. <i>šo.</i> vtj. <i>šu</i> cs. <i>šüðə.</i> md. <i>šado</i> fi. <i>sata.</i> lp. <i>tjuodie</i> azaz '100'
2 híján	[osztjV. <i>ñilāχ</i> DN. <i>ñitə</i> vgT. <i>ñalā-low</i> [m. <i>nyol-c</i>] azaz '8'	osztjDN. <i>ñit-χus</i> azaz '18'	osztjV. <i>ñil-sat</i> DN. <i>ñit-sot</i> vgT. <i>ñál-söt</i> azaz '80'
külön nyelvi 1 híján	[osztjV. <i>əjər-jōŋ</i> DN. <i>är-jōŋ</i> vgP. <i>ontəl-low</i> [m. <i>kilen-c</i>] azaz '9'	osztjV. <i>əjər-kos</i> DN. <i>är-χus</i> azaz '19'	osztjV. <i>əjər-sat</i> DN. <i>är-sot</i> vgP. <i>antəl-šāt</i> azaz '90'

4. Fent vázolt elgondolásom az egykori számmértékeknek kerek számokká válásáról nem teljesen előzmény nélküli, mert csoportszámneveket (Gruppenzahlwörter, FUF. 40: 334) E. ITKO-NEN is említett a mennyiségek rendszerében való tájékozódásként, amikor azt a tényt állapította meg, hogy a finnugorság számolni 6-ig tudott. Azt azonban sohasem fejtette ki, hogy mit értett csoportszámneven. A csoportszámnév szerintem nyilván csak azt jelentheti, nem egyedekeket, hanem azok egybetartozó összességét számolták meg, azok mennyiségéről tájékozódtak. A csoportok két-félék lehetnek: a természetben csoportosan előforduló egyedekből állhattak (méhraj, alom, fészekalj, farka stb.), vagy mesterségesen a számlálók által összeállított csoportok (köteg, rakás stb.). A természetben készen talált csoportokban az egyedek száma nem lehetett mindig tökéletesen azonos, a nagyszámok törvénye alapján azonban kb. ugyanannyi fióka lehetett átlag egy fészekaljban, kölyök egy bizonyos fajta alomban. Ezek közül a csoportok közül azok neve, melyekben az egyedek száma körülbelül 10 — jóval a finnugor egység megszűnte után, amikor a számnevek ismerete el

érte a tízet, vagy a tízes neve már kialakulóban volt —, a permiben és az ugorban vagy e nyelvek külön életében, elveszíthette az állatokra való utalást, s a nagyjából tíz helyett pontosan tíz valamilyen többszörösében a tízes jelölőjévé válhatott. A mesterséges csoportok összeállítása már a kiinduláskor is egzaktabb lehetett: az emberi test adottságai alapján a kéz vagy a kéz és a láb ujjaihoz számlálták az egyedeket, ezért ezek a számmértékek csak teljesen pontos, minden finnugor nyelvben azonos számnévvé fejlődtek, és nem mozdulhattak el különböző értékhatárok között.³

VÉRTES EDIT

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalék Révkomárom nevének történetéhez. Anonymus 15. fejezete szerint Árpád vezér Ketel kun („cumanus”) vitéznek hűséges szolgálatáért nagy földet adott a Duna mellett ott, ahol a Vág folyó betorkollik („iuxta danubiu(m) ubi fluui(us) Wag de [cendit]”). Itt utóbb Ketel fia Oluptulma várat épített, és azt Komáromnak („ca[trum] camar(um)”) nevezte. A Kis-Duna és a Vág-Duna összefolyásának szegletében épült öregvár és a közelében kiépült város fekvésénél fogva is fontos szerephez jutott.

Révkomárom elnevezésének forrása abban keresendő, hogy azt a helyet, ahol a Kis-Duna a Dudvág, Vág, Nyitra, Zsitva folyók vizeivel bővülve Vág-Dunaként északról az Öreg-Dunába ömlik, a legrégebbi forrás 'komáromi rév'-nek nevezi: ez Szent István király 1037. évi adománylevele, amelyben a bakonybéli apátságnak juttatja a komáromi rév jóvedelmét: „tributa de Foro regine et de portu et de foro in Camarin” (szó szerint 'a Komáromban levő rév'; GYÖRFFY, TörtFöldr. 3: 427; Codex diplomaticus et epist. Slovaciae. I. Red. R. MARSINA. N° 52.). Szent István király bakonybéli adománylevélenek hitelességét Szent László király 1086-ban megerősítette: „De mercatu regine et de portu Wag dantur tributa” (GYÖRFFY i. m. és h.; MARSINA i. m. N° 62.). Később a bakonybéli apátság a komáromi vásár- és révvámot követelte: 1286: „2 partes tributi portus et fori de Camarun ... Paul. et Nic. de Camarun”; 1306: „mg. Paul. de Kamaron ... trib. portus et fori de eodem Kamaron ... contulisset” (GYÖRFFY i. m. 428, 429, 431). 1414: Nagy Gergely komáromi bíró és az esküdtek bizonyítják, hogy a bakonybéli apát a vámhoz szükséges hajók árának öt illető részét lefizette „Ladizlaus tributarius de dicta Komaron ..., ipse de proventibus vadorum et navigiorum super aquis Danubii et Wag ... in dictis vadiis seu navigiis...” (PRT. 8: 442—3).

A komáromi rév tovább is létezett, sőt fontos kereskedelmi központtá alakult át, és ezt a változást a helység (város) magyar elnevezése, *Révkomárom* is jelezte. Vö. 1387: Lackfi István nádor 8000 arany forintot adott Zsigmond királynak, aki ezért a komáromi várat és tartományát adományozta neki: Tholdvar, Kezin, Wrswyfalw, Eghazaszakalus, Megierch, Revkomaron, Zyun, Merche falukat (ALAPY GY., A csallóközi halászat története. Komárom, 1933. 70—1. MOL Dipl. 7259; vö.

³ Nemcsak a csoportszámnevek közül a tíz sokszorosai válnak, hanem a többi mértékek kialakulásában is voltak kisebb bizonytalanságok a mérési etalonok létrejötte előtt, például a láb, lépés stb. egységben mért távolságok mértékszáma függött attól, hogy ki mérte le. A számolás kialakulása sem akadályozhatta meg, hogy a számokat ismerő is kacsinthat a számoláskor megszámlolt egyedek nagyságára, például a már távozni szándékozó kofa a piacon darabonkénti árúját tízesével kezdi kínálni, ilyenkor a kicsikből kettőt-kettőt számít egynek, sőt még ráadást is szokott adni, noha a tíz számmértéke teljesen világos számára.

KECSKÉS L., Komárom, az erődök városa. Bp., 1984. 26, 223/14. — rövidítése: KECSKÉS.); 1394: István, komáromi főispán figyelmezteti István komáromi várnagyot, hogy a (bakony)béli apáttól bérbe vett komáromi vámokért járó összeget megfizetni el ne mulassza „Stephanus, comes ... po[r]tus Danubii Rew Komar[on] vocati et in tributo nostri in Komaron ... in villa nostra Rew Komaron...” (PRT. 8: 419); 1452: Széchi Dénes esztergomi érsek 8040 arany forintot térít a komáromi vár és tartománya átírásáért V. László királynak, és Komaron, Zewn, Nezmel ... mezővárosokat (oppidumok), valamint Rew-Komaron, Fyzehtew, ... Meggyercz, ... Megier, ... Wrkyn falukat kapta (ALAPY i. m. 70; KECSKÉS i. h.); 1586: „a révkomáromi várőrségnek kapitánya ... az esztergomi vár védelmezésére ment” (VELICS A., ... Magyarországi török kincstári defterek. I. 1886. 355; I. THURY E., A révkomáromi ev. ref. egyház tört. a XVI—XVII. században. 1889. 18); 1603: Szuhaí István püspök írja: „én ... Esztergomból és Révkomáromból személyesen vettem ki az eretnek hitszónokokat” (THURY i. m. 19); 1669 előtt: a mohácsi vész előtti összeírástól 1669-ig az alábbi falvak váltak pusztasággá: „Kürt, Lándor, ... Rév-Komárom, ... Toldvár (Komárom szomszédságában), ...” (GYULAI R., Törökvilág Komárom megyében. Komárom, 1894. 11—12; I. KECSKÉS 225/82.); 1740: „R.(év) Komáromi Asztalos Szabó István” (Tök, Pest m., református templom mennyezet-feliratának maradványa a készítő megnevezésével); 1746: „Az asztalosmunka penig elvégeztetett MDCCXLVI. Esztendőben ... Ez a templombeli munka készült Rév Comaromi becsületes Aszt.(alos) Mest.(er) emberek Czina István és Kontz János által” (Mezőcsát, Borsod m., részlet a református templom mennyezetének feliratából; Tökre és Mezőcsátra I. TOMBOR ILONA, Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV—XIX. századból. Bp., 1968. 202, 166; K. CSILLÉRY KLÁRA, A komáromi láda és hatása...: Múzeumi Műtárgyvédelem 17./1987. 47, 50, 61); 1745: Komárom, 1745. febr. 8: „in Rev Komárom” (PRT. 9: 567); 1761: a Csongrád megyei Szentés református templomában „A Deszka mennyezet vagy padlás kék színre volt festve... A mennyezet közepén egy táblára zöld koszorútól körülkerítve ez volt írva: »Kemenczi Péter, Molnár Mihály, Ifjú Jókai Sámuel, Rév Komáromi Asztalos Mesterek által»” (KECSKÉS L., Komáromi mesterségek. Bratislava, 1978. 166, 253 — rövidítése: KECSKÉS M.; I. K. CSILLÉRY KLÁRA, A magyar nép bútora. Bp., 1972. 33); 1789: „Mindenes Gyűjtemény. I. Negyed ... Íratott 's Nyomattott Rév-Komáromban... 1789. E[zt].”; 1789—1792: „Oh én győzhetetlen Rév-Komárom vára! / Melyben még ellenség fegyvere nem jára, / ... Oh te háládatlan nagy hírű Komárom, / Hogy megsirasd sorsom, tőled régen várom./ ...” (Kovács Sámuel egyházi író, csákvári lelkész siralmas verse, amely a Péczeli József komáromi református lelkész szerkesztette „Mindenes Gyűjtemény”-ben (1789—1792, Révkomárom) jelent meg, I. KECSKÉS 155, 227/105.; vö. Új Magyar Lexikon 5: 17); Komáromi Kalendárium, 1818: „Ez itt ama híres Komárom városa, / Melynek oldalait a két Duna mossa. / Nézd e nagy erősség Rév-Komárom vára, / Melly még ellenségnek nem jutott karjára.”; 1819: „Évről-évre szebb lesz Rév-Komárom város, / ...”; 1819: „Világszerte híres Rév-Komárom vára / Minden magyar ember büszkén tekint rája / Magyarok Istene, örökösödik felette! / A gonosz ellenség soha be nem vette.”; 1820: „Magyar Játékszini Almanak... Készítette Fekete Lőrincz, Rév-Komáromban,...”; 1824: „Laura... Újság... Közre bocsátotta Gödörházi Gödör József... Találtatik Rév-Komáromban...”; 1830: „A két Duna között Rév-Komárom fekszik, / ...”; 1914: „Évről-évre szebb lesz Rév-Komárom város, / ...”, „Világszerte híres Rév-Komárom vára, / ...” (BARANYAY JÓZSEF, A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története. Bp.—Komárom, 1914. 58—61, 155, 80—1, 72; a Komáromi Kalendárium borítékképei: 1819 (I.) képe: Rév-Komárom város házai, épületei, alatta a Kis-Duna, a sziget, az Öreg-Duna, két híd, két vámház, hajó; 1819 (II.) képe: a komáromi Öregvár, Duna, partján hajóvontatás lovakkal; 1833: „Mi Czéhmaster, és több nemes szabad királyi Rév-Komárom várossában helyezettett Mázos, és Fekete Méves Fazekas Czéhbéli Mesterek... Költ Rév-Komáromban Die ... Anno 1833” (szabadulólévlé, I. KECSKÉS M. 39); 1840: „Királyi: Rév: Komáromi Mázos: Fazekas: Czéh” (a cím kantája, készítette Lándor István; I. KRESZ MÁRIA, Népi kerámia. A Néprajzi Múzeum kiállítása... 1969. július—szeptember. Bp., 9, 2. és 3. kép); 1848: „ezen szabad és Királyi rév Komárom váro-

sába az úgy nevezett Megyercsi új uttszában helyezett házunkat és telkünket... Kelt Rév-Komáromban, November 27-én 1848” (KECSKÉSM. 230); 1861: „Kiadatott Sz. Kir. Rév Komárom városa kapitányi hivatalában Decemb. 2-án 861”; 1862: „Kelt R:(év) Komárom 10 ik November 862” (KECSKÉSM. 38); 1879: „Tanuló-levél. Mi alulírottak ezennel bizonyítjuk, hogy Czike Dienes Rév Komáromi születésű, 17 éves... Kelt Komáromban 1879 évi Július hó... napján” (KECSKÉSM. 32); 1881: „Emlékül! Kecskés János Úrnak mint a rév komáromi ref. egyház földmivelő tagjai énekkara küldöttjének... Komárom 1881. Aug. 20” (Szekeresgazda-küldöttség fényképe „a Jókay-emléktábla leleplezési ünnepély alkalmából”, l. KECSKÉSM. 217); 1882: „Komárom, v.(agy) Rév-Komárom, szab. kir. város Komárommegyének hasonló nevű járásában Ó-Szőnynyel átellenben a Duna balpartján és a Vágduna torkolatánál, tehát Csalóköz keleti zugában... A város áll a várból, ... várerősségből és a tulajdonképpeni városból. A vár a város keleti részén van, egészen azon a sarkán, a hol a Vág-Duna az öreg Dunába szakad és így három oldalon víztől vétetik körül... K.(omárom) városát a nemzeti hagyomány Arpáddal bejött Kioy vidéki kumanusoknak (nem kunoknak) tulajdonítja, a kik közül egy Oluptulma nevű vitéz épített itt egy várat. Első hiteles történelmi adatunk azonban 1037-ből ered, midőn sz. István a bakonybéli apátságot föllállítván a komáromi rév jóvedelmét annak adományozta...”; „Komárom (Rév-), másképp csak Komárom” (Magyar Lexikon X. Bp., 1882. 469—70); 1884: „Rév-Komárom, szab. kir. város Komárommegyében, Ó-Szőnynyel átellenben, a Duna balpartján, ...” (i. m. XIV. 1884. 314); 1903: „Galambos, 73 éves rév-komáromi halásznagygazda arcképe” (HERMAN OTTÓ, Az igazi magyarok: Természettudományi Közlöny 1903.; vö. KECSKÉSM. 126, 261/43.).

A felsorolt adatokkal azt a tételet igyekeztünk vitatni, amely az Élet és Tudomány 1998. évi 38. számában Dr. Rétvári László „Komárom több, mint Révkomárom” című cikkében fogalmazódott meg: „Most egy újabb, sajátos földrajzi név: *Révkomárom* ütötte föl a fejét.” Adataink ugyanis arról tanúskodnak, hogy a Duna, illetőleg a Vág partján a komáromi öregvár oldalában már 1037-ben létezett rév („tributa ... de portu ... in Camarin” és az adománylevél 1086. évi megerősítésében: „de portu Wag dantur tributa”), ezt a források 1286-ban és 1306-ban újból említik, és a magyar nyelvű *Révkomárom* elnevezés előfordulása is korai, 1387, 1394, majd 1452-ből származik. A fentiekből tehát kitűnik, hogy *Révkomárom* nem „újabb” névalkotás, hanem évszázadokon át folyamatosan használt elnevezés. A levonható tanulságnak azt tartjuk, hogy a történeti (ez esetben a helynévtörténeti) témák esetében is a vonatkozó történeti források tanulmányozása elengedhetetlen követelmény. Mivel nem törekedtünk teljességre, valószínűnek mondható, hogy *Révkomárom*-ra még további adatok fognak előkerülni.

CSILLÉRY KLÁRA—KIRÁLY PÉTER

Kelevéz. 1. Az elsőként egy XIII. századi okiratban megjelenő *kelevéz* (1273: *Keleuez* hn.) ’egy fajta dárdaszerű szálfegyver; a lovagi tornán használt lándzsa vashegye’ — ’Art Lanze; Eisen spitze der Lanze’ (TESz., EWUng.) etimológiai szótáraink szerint ismeretlen eredetű. A középkori hajító és döfő szálfegyver-variánsok magyar nevének származása szavunk és a *kép*² kivételével már tisztázódott: *cúca* déli szláv; *dárda* olasz, ill. középkori latin; *gerely* német; *kopja* szláv, közvetlen forrása meghatározatlan; *lándzsa* latin eredetű olasz. Nem véletlen, hogy e szavak mindegyike idegenből jött, hiszen a kérdéses harci eszköz használatát is idegen fegyveresek honosították meg a magyar hadászatban (a XII. század óta rohamosan növekvő szerepükről l. pl. BOROSY ANDRÁS „A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban” c. tanulmányát: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp., 1984. 47—57). *Kelevéz* szavunk eredetéről szóló alábbi magyarázatom is erre a tényre támaszkodik: előképe feltehetően lovagi harcmodorra vonatkozó idegen nyelvi anyagban található.

2. Javaslatom kiinduló pontja a latin *gladius* ’kard’ szónak a középkori latinban bőven adalt, megfelelő hangalakú s jelentésű változata: „GLAIVUS, a Gallico *Glaive*, Gladius, lancea,

hasta, quo Eques lancea armatus perinde significatur. — GLAVEA ... Lancea, hasta, ut supra *Glaivus* ... *Invadendo in eos cum Glaveis seu lanceis* ... GLAVIUM, GLAVIUS, Eodem sensu ... *Richardo armato uno magno cutello et una lancea seu Glavio*” (DU CANGE, Glossarium mediae et infimae latinitatis 4: 75, 77). Nyugat-Európa „vulgáris latin” nyelvei kisebb változtatással őrizték meg a szót: ófr. *glaive* (m. f.), *glave*; prov. *glavi*, *glazi* (DU CANGE i. h.), s ez már a XIII. század elején középfelnémet szövegekben is föltűnik. A „román” (újlatin) kölcsönszó a németben hamar elterjedt, s a XIV. és XV. században rendkívül sok változatát használták. A GRIMM fivérek átdolgozott nagyszótára GLEFE, gläfe 'lanze, lanzenträger' címszó alatt gazdagon illusztrálja a jelenséget (Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Vierter Band I. Abteilung 4. Teil. Bearbeitet von HERMANN WUNDERLICH et al. Leipzig, 1949. 7928—7934). Néhány példa: *glave*, *gleve*, *gleive*; *gleven*, *glavin*, *glaevin*, *glaevine*; *glevenie*, *glefenei*; *gelve*, *clavine*, *cleve*; *glavier* (l. még: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch von MATTHIAS LEXER. Erster Band. Stuttgart, 1974. 1030 k.).

3. A fegyver, katonaság fogalomkör idegen eredetű szavai a magyar középkorban gyakran délnémet közvetítésűek (l. pl. KURCZ ÁGNES, Lovagi kultúra Magyarországon a 13—14. században. Bp., 1988. 118), *kelevéz* szavunk azonban szemmel láthatóan nem egyeztethető a „*glefe* típusú” szavakkal és közvetlenül a vulgáris latin szóformákkal sem. Feltűnő egyezés mutatkozik viszont a kérdéses megnevezés szemantikájában: a középfelnémet irodalom tanúsága szerint a szó a magyarhoz hasonlóan többször csupán a fegyver éles fémhegyét jelöli meg. Wolfram von Eschenbach „Parzival”-jában (1200—1210) megkülönbözteti a dárda nyelét (*Schaft*) a veszedelmes csúcsától: *unt ein scharpfe glaevin / dar inne al niwe was der schaft* (GRIMM 7932). Van költő, aki a dárda-hegy milyenségéről még többet mond. Wirnt von Grafenberg verses Artus-regényében (1204—1209) például a „Glävine” híres indiai acélból való s oly szilárd, hogy még a követ is kettészeli: *Und ist sô herte daz ez den stein Rehte snidet als ein zein* (Stäbchen; A. SCHULZ, herausgegeben von San-Marte: Zur Waffenkunde des älteren deutschen Mittelalters. Quedlinburg und Leipzig, 1867. 175). Érdemesnek látszik a fentiekre a BesztSzj. és a SchlSzj. lupatum bejegyzéseinek értelmezéséhez rámutatni.

4. *Kelevéz* (a régiségben *kelevész* és *kelevíz* is) szavunk hangsorának a feltételezett szókölcsonnés után történt kialakulását véleményem szerint a dolgozatom 2. pontjában bemutatott középkori latin variánsok alapján kísérelhetjük meg a legeredményesebben rekonstruálni. Formális levezetéshez kiinduló alapul elsősorban a többszörösen adatolt *glaivus* változat kínálkozik. Az eredetileg mély hangrendű szónak a német adatokban is megfigyelhető magas hangrendűvé válását ugyanis e szóalak *i* tartalmú kettőshangzójának monoftongizálódásával s az így keletkezett *e* hangzó befolyásával magyarázhatjuk meg. A szókezdő kettős mássalhangzó talán egyidejű feloldása a magyar nyelvben természetes jelenség. Szókezdő *g-* → *k-* átmenetre jövevényszavakban van — ha nem is gyakori — példa (vö. a TESZ. *köpi* címszavát). A szóvégi mássalhangzó megőrzése végül a középkori latinból való magyarázat fontos kritériuma. Mindebben természetesen még sok a bizonytalansági tényező, homályban marad a szókölcsonnés folyamatának minden szükségyszerű kísérő jelensége is: mikor? kitől? stb. Mégis azt hiszem, hogy nem haszontalan a fenti etimológiai kísérletet nyilvánosságra hozni, már csak azért sem, mert e nagy múltú magyar szó eredetére eddig senki nem adott még jobb magyarázatot.

FUTAKY ISTVÁN

Kávás. 1171-ben *Kauas*, mai írás és olvasat szerint *Kávás* egy szolga neve a Bakonybéli Apátság Gananna prédiúmán (ÁÚO. 1: 67). Mivel eléggé nyilvánvaló, hogy ilyen, illetve hasonló neveket akkoriban se keresztségekben kapták, fel lehet tennünk, hogy jelentésánál motivált vagy családban öröklődő név volt (GYÖRFFY GYÖRGY szíves szóbeli közlése). Ez esetleg külső testi tulajdonság vagy jellegzetes foglalatosság, mesterség nyomán tapadt a családhoz, vagy egyszerű rá-

gadványnev, melyet ugyanilyen okokból érdemelt ki az egyén. Ám bármi legyen is a magyarázat, szerintem legvalószínűbb az, hogy foglalkozásnévből keletkezett névvel van dolgunk. Hogy az ilyenforma nevek nem lehettek teljesen ritkák, bizonyíthatják a Dömösi Apátság 1138. évi összeírásában olvasható *Capas, Ebus, Hodus, Kuteles, Kutos, Muncas, Wasoas ~ Wasas ~ Wosos* stb. is (LEDERER EMMA, Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Bp., 1964. 184—93; vö. FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983.).

A *káva* — szótáraink korántsem teljes felsorolása szerint — számos tárgy fontos, ha nem épp legfontosabb alkotórésze. Ki ne hallott volna a kút, malom, véka, szita, rosta, halászháló kávájáról, hogy csak a legismertebbeket említsük (vö. ÉrtSz. 3: 786, EMSzT. 6: 263—4). Régi feljegyzésekben a hintó és a szekér kávájáról is olvashatunk, éspedig így: 1597: „Regj hinto tengelestwl, rudastul *kavastul*. Mas regj hinto rudastul derekastul oh bwrrel buritoth”, 1638: „Egy tarszekerre valo ernő vagy *kava*” (Oklsz. 594). Az idézett esetekben feltehetően a hintó fedeléről (vö. fedeles hintó), illetve a szekereken használt ekhóról van, illetve lehet szó. A Szamosközben a harang „köpenyét” is *kává*-nak mondják (SzamSz. 1: 465). A kávakészítés így számos tárgy előállításának fontos, sőt kiemelkedő munkaszakasza, ezért nehéz megmondani, kik is lehettek, akiket a magyar régiségben *kávás*-nak, *kávások*-nak, azaz kávakészítőnek neveztek. Szatmárban emberemlékezet óta ácsok, ritkábban bognárok, azaz kerékgyártók csinálják a kútkávát, ezért úgy hiszszük, nem helytelen feltevés részünkről, ha a kávasmesterség magyarázatát is itt, ezen a tájon keressük, jöllehet ezúttal nem tudunk biztos megoldást ajánlani.

Így sem felesleges utalnunk rá, hogy a *Kávás* személynév figyelemre méltatásával az e körbe tartozó helynevek magyarázatára is új lehetőség nyílik. Nem utasíthatjuk el és nem zárhatjuk ki mereven, hogy két Kávás községünk (Közép-Szolnok, Zala m.) neve is esetleg pusztai személynévből keletkezett. Az pedig teljesen biztosra vehető, hogy az EMSzT. 6: 264. lapján említett *Kávás völgye* név is onnan származik, hogy a területnek egykor *Kávás* (vagy *Kávási ~ Kávásy*) nevű egyén volt a gazdája, tulajdonosa. Meggyőzően támaszthatja alá feltevésünket az Ugocsa megyei Halmi határában található *Kávás-vár* neve is, mely építtetője, a XVI. században élt Kávásy Kristóf emlékét őrzi (I. SZABÓ ISTVÁN, Ugocsa m. 369), így végeredményben tehát a *Kávásy* vezetéknevből keletkezett. A legnyilvánvalóbban azért így, és nem *Kávásy-vár* alakban, mert egészen biztosra vehető, hogy a névadót a nép már életében is *Kávás*-nak nevezte, illetve e néven őrizte meg emlékezetében. (A középkorban azonban *Kávás* személynév *Kávaskúti*-val is váltakozhatott, I. GYÖRFFY, TörtFöldr. 1: 322 *Kávás(kút)* a.)

KÁVÁSSY SÁNDOR

Nyirkos. A *Nyirkos* mint vezetéknév nem szerepel KÁZMÉR MIKLÓS szótárában (Régi magyar családnévek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993.). Ennek nyilvánvaló oka az, hogy KÁZMÉR nem talált adatot rá. Természetesen ez nem zárja ki, hogy régi név (lehet). *Nyirkos* István kollégánk Zemplén megyei származású, és igen valószínű, hogy a különböző összeírásokban, például az eddig közzé még nem tett dézsmajegyzékekben előfordul a neve. Én magam először azt hittem, hogy ez a családnév betegsége miatt megy vissza, elvégre volt egy olyan betegség is, hogy vízbetegség (Unkarilaiset sukunimet Suomessa: Virittäjä 1979: 223). Éppen Nyirkos István ösztönzésére írtam le Zemplén megye PESTY FRIGYES-féle Helynévtárának az anyagát. S végül ez adta a kezembe a kulcsot.

A szót az EWUng. (1043) *Nyrkus* formában helynévként adatolja (1452-ből). Ha megnézzük az ÉrtSz.-t (5: 285), azt vesszük észre, hogy olyan jelentések vannak benne, amelyek semmiképpen sem lehetnek egy-egy családnév adásának az indítékai. Az alaktani megformáltságra az EWUng. is rámutat.

Ezek után inkább szemelgessünk PESTY FRIGYES Zemplén megyei anyagából! Bacskó (Backov): „Szudnyicza *nyirkos* anyaga szántó föld nevezetét veszi, az ottan soha kinem apadó egészes 's

íható vízzel bővelkedő Sztudinkáról (forrásról)”. Bodrogkisfalud: „Határunkbeli földtermészete többféle: tiszta Sivatag Sárga *nyirok*, fekete székes, fekete szurkos *nyirok*, de tiszta fekete sem létezik, a’ Szöllő földek pedig Sárga Sovány *nyirok* apró kavatsos sárga *nyirok*, Söt fejjér köporos is.” Bodrogkeresztúr: „Ezen szőlő hegyek kavacsos, veres *nyirkos* agyagúak...” Rátka: „...a szőlővel be ültetett hegy föld rétege porlos *nyirok* sok helyütt vad vizes”. Sztankóc (Stankovce): „Csarni zsemicski. Kis fekete *nyirkos* földcsékkéjében ettől kapta nevét”. Pazdics (Pazdisovce): „...bír még jó kékes s sárgás *agyaggal*, melyből fazikat csinálnak”.

Az elmondottakból az világlik ki, hogy a *nyirkos* szónak az ÉrtSz.-belin kívül volt egyéb jelentése is. Nagyjából ez: *agyagos*, még ha vitatkozhatunk is azon, hogy fekete — azaz sötétebb árnyalatú — vagy sárga színről van-e szó. A színtől függetlenül a *nyirkos* szó a leírások alapján az agyagos talaj minőségére vonatkozik. S hogy vezetéknev lett belőle, nyilvánvalóan az az oka, hogy a névadó ős az agyaggal intenzíven foglalkozott. Ennek megfelelően fel kell tennünk, hogy a Nyirkosok őse agyagásó lehetett, illetőleg az agyagot előkészítette a fazekas megmunkáláshoz. Így a *Nyirkos* vezetéknev foglalkozási névre megy vissza. Eredetét Zemplén megyei származása is bizonyítja.

MIZSER LAJOS

ÉLŐ NYELV

A magyar nyelvjárások atlaszának kiadásra nem kerülő térképei*

1. (meg)javítanám (I: 560). — Elromlott a cséplőgép. Azt mondom, ez nem is olyan nagy dolog, ha volna szerszámom, magam is...

Két lexikai variáns váltakozik a munkatérképen, a *javít* és a *csinál* ige, nagy többségben ige-kötővel. A *javít*-hoz a *meg*-, ritkábban a *ki*- ige-kötő járul, egy esetben pedig a *fel*: *főjovítottanám* (E-11); a *csinál*-hoz pedig értelemszerűen a *meg*-. Vannak azonban ige-kötő nélküli változatok is, ezek a következők: *javinám* (A-1); *jav'étyo* (B-15); *javitnám* (B-24); *javít* (C-12); *jovittyo* (D-2); *javittanám* (D-24); *javittanám* (E-6); *javíccsa* (E-17); *javít* (F-12); *jávít* (H-6); *javíttya*, *javítanám* (K-7); *javít* (L-12); *javitanám* (L-19); *javít* (M-6); *javitnám*, *javitanám* (M-11); *javitanám* (M-16); *jovitanám* (N-4); *javitanám* (N-5); *javitanám* (O-3); *jovitanám* (O-13); *javitná* (O-16); *javítanám*, *(jovitanám)* (P-1); *javitnám*, *jovitnám* (P-12); és egy *csinálnám* (P-14) is.

A két alapigének nincs területi elkülönülése. Kivételt képeznek talán a szlovákiai magyar nyelvjárások, ahol inkább a *megcsinálnám*, és Erdély, ahol viszont a *megjavítanám* fordul elő. Az sem ritka, hogy egy kutatóponton mindkét változatot följegyezték a gyűjtők, például *mëgjavéttanám*, (*mëkcsinyánám*) (B-32); *mëgjavittanám*, *mëkcsinyánám*, *mëkcsinánám* (D-18); *mëgjavittanám*, *mëkcsinánám* (E-9); *mëkcsinálnám*, *mëgjavitnám* (P-15). Nem valószínű, hogy azokon a kutatóponton, ahol csak az egyik változatot jegyezték föl, a másik teljesen ismeretlen lenne ebben a jelentésben. Az úgynevezett területiség elve alapján tehát gyakorlatilag mindkét variáns létezésével számolni lehet az említett szlovákiai és az erdélyi kutatópontok kivételével. Két erdélyi kutatóponton ilyen megjegyzést tettek a gyűjtők: *javít* így nincs! (Ro-7); Csak *megcsinál* van! (Ro-16).

A két ige hangtani tanulságokkal is szolgál.

Az *-ít* ige-képző kizárólagosan *-itt* alakban fordul elő szinte a Dunántúl egész területén: *mëgjavittanám* (A-29); *kijavittanám* (E-16); *mëgjavittanám* (D-19) stb. Az archaikusabb *-ét* változatra is van példa Zalában: *mëgjav'éttanám* (B-20); *mëjav'étanám* (B-26); Baranyában: *mëgjavéttanám*

* L. MNy. 1971: 362—9; 1973: 239—44; 1974: 355—60; 1977: 104—9; 1980: 221—5; 1983: 347—51; 1989: 450—6.

(G-2); *mëgjavé'tanám* (G-8). Rövid *i*-vel északkeleten találkozunk: *mëgjavitanám* (O-14); *mëgjo-vitanám* (P-9).

A *javit* mellett nem ritka a *jovit*, főként a Dunántúlon, a nyelvterület keleti részén és Erdélyben. Ennek teljes adattára a következő: *mëgjavítom* (A-4); *mëgjavittanám* (A-12); *mëgjavittanám* (B-16); *mëgjavittanám* (C-11); *mëgjavítottuk*, *mëgjavittanám* (C-12); *jovítanyi* (C-19); *jovítottó* (D-2); *mëgjavitanám* (E-8); *mëgjavitanám* (E-9); *mëgjavitanám* (E-10); *főjavittanám* (E-11); *mëgjavitnám* (M-20); *jovitanám* (N-4); *kijovítani* (O-5); *jovitanám* (O-6, 13); *(jovitanám)* (P-1); *mëgjavitanám* (P-4); *mëgjavitanám* (P-8, 9); *jovitnám* (P-12); *<mëgjavitnám>* (P-15); *mëgjavitnám*, *mëgjavitanám* (Ro-2); *mëgjavitnám* (Ro-7); *mëgjavitnám* (Ro-10); *mëgjavittanám* (Ro-12, 13); *mëgjavittaq nám* (Ro-14); *mëgjavittanám* (Ro-15); *mëgjavittanám* (Ro-17); *mëgjavittanám* (Ro-21); *mëgjavittanám* (Ro-22).

A szótagzáró *l* kiesése az egész nyelvterületen általános: *mëkcsinyánám* (A-21, F-2); *mëkcsinánám* (Cszs-26); *mëkcsinájó* (Ro-3). A néhány *l*-es alak inkább a nyelvterület keleti részén fordul elő: *mëkcsinálnám* (Szu-2); *mëkcsinálnám* (O-15).

Az elvárásoknak megfelelő az *e ~ ë ~ ö* hangok területi elterjedtsége is a *mëg* igeekötőben: *mëkcsinánám* (O-18); *mëgjavittanám* (C-19); *mëgjavitanám* (K-6).

A *csinyál* változat délnyugaton járatos, Zalában és Somogyban: (*mëkcsinyánám*) (B-32); *mëkcsinyánám* (D-32).

Alaktani szempontból szokványos jelenség, hogy a *mëgjavitanám* igealakban a feltételes mód jele *a* kötőhangzóval kapcsolódik, egy esetben azonban *o*-val: *mëgjavitonám* (Ju-1). De kötőhangzó nélküli változatra is van példa a délkeleti területeken: *mëgjavitnám* (N-7); *kijavitnám* (P-8); valamint Erdélyben elég nagy gyakorisággal: *mëgjavitnám* (Ro-1); *mëgjavitnám* (Ro-6); stb.

Már az eddigiekből is látható volt, hogy az ellenőrzés nélküli munkatérképen sok grammatikailag ide nem illő alak is van: *javiccsa* (E-17); *mëgjaviti* (Ju-2); *mëkcsinájó* (Ro-3) stb.

2. zöldtakarmányt (1: 562). — Ha frissen kaszált fűvet, lucernát adok a lónak kora tavasszal, és kérdik, mit etetek, azt mondom: Én már...

Úgy látszik, nem volt eléggé egyértelmű a gyűjtés idején, hogy az alapalakot kérdezzék-e vagy pedig a címszóban is föltüntetett tárgyragosat. Ennek következménye az, hogy igen nagy számban találhatók rag nélküli alakok is a munkatérképen. Bizonyára ez lehetett az egyik oka a kötetből való kimaradásnak. A címszóul választott szóösszetétel a tájnyelvekben nem használatos, csak elvétve akad néhány ilyen adat. Inkább a rövidebb formák járatosak.

zöldet: Leggyakoribb a Dunántúlon, de az Alföldön és a Tiszántúlon is megtalálható egyedül alakként és lexikai változatként is. A jugoszláviai kutatópontokról nincs adat. Különösen figyelemre méltó, hogy Erdélyben 2 adat kivételével nem fordul elő, ott inkább a *fűvet* megnevezés járatos. Fontosabb hangtani variánsai: *zöldet* (C-22), *zöldet* (C-21), *zöldet* (J-19), *zöldet* (Ro-11), *zöldet* (A-9), *zöldet* (A-7), *zöldet* (P-5).

zöldséget: Ritka változat, többnyire inkább csak a *zöldet* mellett található néhány kutatóponton: *zöldséget* (D-8), *zöldséget* (D-34).

zöldtakarmányt: Még az előbbinél is ritkább, különösebb területi kötöttség nélkül. Valószínűleg a mezőgazdasági szaknyelvből kerülhetett át egyes adatközlők szókészletébe. Hangtani változatai: *zöldtakarmán* (G-4), *zöldtakarmán* (B-12), *zöldtakarmán* (M-16), *zöldtakarmányt* (O-7) stb.

fűvet: A *zöldet* után a leggyakoribb változat. A Dunántúlon csak elvétve akad egy-két adat, a Tiszántúlon már gyakoribb, de fő elterjedési területe a szlovákiai magyar nyelvjárások keleti része, a Kárpátalja és Erdély. Az alapszó *ü* hangja néha hosszú (Szlovákiában): *fűvet* (Cszs-17), Erdélyben pedig van egy *fövet* (Ro-3) alak is.

Egyéb lexikai variánsok: *baramkóstát* (Ro-10), *mezőt* (Cszs-2), *<mezőt>* (C-11), *nyersét* (A-9), *takarmányt* (Ro-6), *újat* (J-7), *újfüvet* (P-13), *újtakarmánt* (P-13), *zöldőher*, *zöldlucerna* (B-15),

zõ^udbodórka (N-4), *zõ^udgaz* (P-9), *zõ^ufüvet* (E-20), *zõt^ukóstat* (Ro-18), *zõ^ud mezõ^ut* (P-16), *zõ^ut^u-herét* (M-11).

Külön érdemes kiemelni, hogy az északeleti nyelvjárasterületen a *gaz* szó 'takarmány' jelentésben használatos, Erdély egyes területein pedig a *kóstat* tájszó él. Vö. *kóst* 'takarmány', főként Erdély és Bukovina területéről, ÚMTsz. 3: 503).

3. taraj (1: 578). — Mi az a piros nagy korona, ami a kakas fején van?

Az emberi és az állati testrészek nagy részét a népnyelv birtokos személyjeles alakban nevezi meg (*hónalja, szeme, füle, ajaka, foga, szája, szíve, mája* stb.), ritka az olyan szituáció, amikor az alapalak épül be a mondat- vagy szó szerkezetbe. Ezért nem volt éppen szerencsés elhatározás, hogy a *kakastaréj* mindkét változatban (*taréj* és *taréja*) bekerült a kérdőívbe. A hibát a szerkesztők úgy korrigálták, hogy a megbízható válaszokat tartalmazó *taréja* térképlap megjelent az atlasz VI. kötetében (1145), a *taréj* adatait tartalmazót viszont kihagyták a közzétett anyagból. A fentiek ellenére azért van tanulsága a kihagyott térképlapnak is, ezt foglaljuk össze röviden, néhány mondatban.

Csak a *taréj* szó hangtani és morfológiai változatait tartalmazza a munkatérkép lexikai variáns nélkül. Egy részük területileg is eléggé jól elkülöníthető. A nyelvterület nyugati peremén járatos — beleértve az ausztriai kutatópontokat is — a *tara* (A-4) és a *tora* (Au-1) alak, személyjeles formában *torájja* (A-33), *torájjo* (B-13). Földrajzilag élesen elkülönül tőle a *taraj* (J-16), *táráj* (H-3), *tarajj* (J-17), amely nagyjából a palóc nyelvterületen járatos, beleértve természetesen a szlovákiai palócok magyar dialektusokat is.

A *taré* (F-2), *taréⁱ* (P-12), *taré^u* (Ro-17) az említett nyugati területek kivételével mindenütt előfordul. Vele párhuzamos használatú a *taréj* (D-8), *taré^j* (P-14) vagy ritkábban nyújtott szóvégi mássalhangzóval a *taréjji* (P-18).

4. méhes (1: 586). — Mi az a félszer, esetleg deszkabódé a kertben, ahol a méhcsaládokat kasban (kaptárban) tartják?

A méh, méhészet témaköréből hat címszó került be az atlasz I. számú kérdőívébe. Ezek közül ötről térképlap készült, amelyek nyomtatásban is megjelentek: *méh* (384), *méhek* (1115), *méhei* (1116), *méz* (1098), *mézes* (1099); a *méhes* viszont kimaradt a kötetekből. Pedig egy-két kutatópont kivételével mindenütt van adat, úgy látszik, az építmény megléte és ismerete az egész nyelvterületen kimutatható.

Leggyakoribb lexikai variáns a *méhes*. Számos hangtani változatban él a nyelvjárásokban érvényes realizációs jelenségeknek megfelelően. Az *i*-zõ területeken — nyugaton és keleten egyaránt — *mihes* (A-27), *mihes* (A-28), *mihes* (P-15) formák mutatkoznak. Másutt az *é* és az *e* fonémák realizációja ad némi változatosságot: *méⁱhes* (M-3), *méⁱhes* (B-15), *méhes* (C-24), *méhes* (C-25), *méhes* (D-5). Nem gyakori, de előfordul, hogy a képző előtti kötőhang (vagy tövéghangzó) zárt *é*: *miⁱhes* (A-16), illetőleg Baranyában egy-két kutatóponton *ö*: *méhös* (G-6).

Főként a Dunántúl délnyugati részén, de elszórtan másutt is — például Közép-Szlovákiában — találunk *méhés* adatokat: *méhés* (Cszs-17-19), *mihis* (B-2, 16, 17, 24, 25), *mihi^us*, *miⁱhi^us* (B-10). Ezek valószínűleg nem a *méh*, hanem a *méhe* alapszó -s képzős változatai, mint például a *fejsze* > *fejszés*, *eke* > *ekés*, *epe* > *epés* stb.

Lexikai szempontból figyelemre méltó még az, hogy Nyugat-Dunántúlon a *méhes*, *méhés* mellett gyakori a *méhház*, *miⁱház* (A-3), *miⁱház* (A-20), *miⁱheház* (A-9), *miⁱhéház* (A-16) hangváltozatokban. A négy ausztriai kutatóponton kizárólag csak ez az utóbbi szóösszetétel található: *miⁱheház* (Au-1), *miⁱhiház* (Au-4). Erdélyben viszont a *méhes* csak két kutatóponton fordul elő, ott többségben a *mészín* (Ro-10), *mészín* (Ro-15) használatos. Ugyanez mondható el nyugaton négy magyarországi, szigetközi kutatópontról: *mészín* (A-1, C-1, 2, 3).

Egyéb, ritka lexikai variánsok: <dongó^ukas>, *dongó^uszín* (P-17), *m^eéhek háza* (M-15), <mé-heláda> (Ju-6), *m^eéhes ház*, *m^eéhes kamra* (M-15), *mihiskert* (A-22), *mih'eskert* (A-33), *m^eékas* (Ro-17), *mikert* (A-26), *m'épaD* (Ro-2), *suop 'szín'* (Ro-20), *szinyáj* (F-13).

5. szavak (1: 595). — Ebben a könyvben (gyűjtőfüzetben) egymás alá több szó van írva. Azt mondom: ebben a könyvben egymás alá vannak írva a...

A *szó*, *szót*, *szavak* paradigmásorból az utóbbi címszó anyaga kimaradt a megjelent kötetekből, valószínűleg azért, mert nincs különösebb területi kötöttsége a *szavak* ~ *szók* morfológiai variánsoknak. „Nyelvünkben olyan alaki kettősségek is vannak, amelyek valamely szónak nem alapalakjában, hanem többes számú (*daru*, de *daruk* — *darvak*) ... formájában mutatkoznak meg. A *szó* főnévnek is vannak ilyen toldalékos változatai: elsősorban a *szavak* — *szók* többes számú formák...” (Nyelvművelő Kézikönyv 2: 767). A kettősség tehát nem nyelvjárási eredetű, a köznyelvben is éppúgy váltokozhat a két alak, mint a nyelvjárásokban.

Ha statisztikát készítenénk a munkatérkép adatairól, egészen biztosan az derülne ki, hogy a *szavak* változat van többségben, mintegy kétharmad arányban a *szók* alakkal szemben. A nyelvterület középső részén, nagyjából Fejér és Komárom megyékben *szovak* (C-11, 12, E-4, 5, 7, 8, 10, 13), *szovák* (E-3), *szovák* (E-9) alakváltozatokkal is találkozunk.

A többi adatban a nyelvjárások szokásos hangjelenségei tükröződnek: *szuok* (A-7), *szó^uk* (P-9), *szavák* (C-15), *szávák* (H-5) stb.

6. mondd (1: 598). — Azt mondom valakinek: amit tőlem hallasz, azt senkinek el ne...

A *mond* igének is hat alaktani paradigmatis alakja került be a kérdőívbe. Ebből csak egy maradt ki a kötetekből, a többi publikálásra került: *mondanak* (854), *mondanak* (855), *mondasz* (852), *mondja* [kijelentő] (853), *mondja* [felszólító] (856). Az egyes szám második személyű felszólító alak valóban kevésbé érdekes, szinte semmilyen nyelvjárási tanulságot nem rejt magában. Legfőljebb a rövidebb (*mondd*) és a hosszabb (*mondjad*) alakok területi elterjedése keltheti föl az érdeklődést. A *monygyad* (D-8), *mongyad* (O-11) változatok inkább a nyelvterület középső részén gyakoribbak, de nem kizárólagosak. Heves, Borsod, Szolnok, Csongrád megyékben és Erdélyben szembetűnőbb az előfordulásuk, de szinte mindenütt a rövidebb alakokkal váltakozva jegyezték föl a gyűjtők.

Valószínűleg a kérdező mondat pontatlan értelmezéséből adódik az, hogy néhány igekötős alak is rákerült a munkatérképre. A félreértés minden bizonnyal abból adódott, hogy a megkérdezett személyek a „senkinek el ne...” mondatrészletet „senkinek ne...” formában fogták föl, ezért válaszolták a következőket: *mom még* (C-2, 18, Ro-10), *mom möG* (D-30), *mond még* (E-4); *mond el* (F-8), *mond ē* (F-23).

7. kiált (1: 604). — Ha ketten vannak, azt mondja az egyik: neked erősebb hangod van, most már egyet te is...

Úgy látszik, a felszólító módú igealakok gyűjtése, illetőleg térképezése nem sok sikerrel járt, mert ez a térkép is a kihagyottak sorsára jutott. Pedig az előbbiekkal ellentétben mind alaktani, mind hangtani vonatkozásban figyelemre méltó tanulságokkal szolgál. Alaktanilag itt is a rövidebb (*kiált*) és a hosszabb (*kiáltás*) alakok váltakozása kelti föl az érdeklődést. A *mondd* igehez hasonlóan ez esetben is a nyelvterület középső részén, nagyjából Heves, Szolnok, Békés megyékben, továbbá Erdélyben járatosak az alábbiak: *kijácsá* (J-9), *kijácsá* (J-17), *kijácsál* (M-18), *kijácsá* (Ro-8). Ritkábban persze máshol is megjelenik, például a Dunántúl nyugati részén *kajácsál* (A-9), *kajácsá* (A-33), Nyitra környékén pedig *kajácsá* (Cszs-13) alakban.

A *kiált* és a *kált* alakok is területileg elég határozottan elkülönülnek. Az *l* nélküli *kács* (A-6), *kács* (A-33) a nyugati nyelvjárasterületen fordul elő, Sopron, Vas és Zala megyékben. Vannak ezen kívül még *kajács* (E-13), *kajács* (J-13) hangalakváltozatok is. Ezek szintén régióhoz köthetők: Komárom, Esztergom, Fejér és Pest megyékben figyelhetők meg.

A romániai magyar nyelvjárásokban néhány különleges hangtani és alaktani változatot érdekes szóvá tenni. Az *ia* hangkapcsolat sajátos realizációját mutatja a *kjács* (Ro-19), *kjács* (Ro-20). Hiátustöltő *j* az *á* hang után is állhat: *kijájcs*, *kijájcsál* (Ro-9). Csak egy kutatóponton fordul elő, de mindenképpen említésre méltó a *kiájcaG*, *kijájcaG*, *kiájca* (Ro-15), amelynek alaktani elemzése bizonyos fejtörést okozhat a szakembereknek is.

A felszólító mód archaikus alakjával találkozunk a keleti és a déli palóc nyelvjáróterület néhány kutatópontján: *kijājj* (L-4), *kijāj* (L-15), *kijāj* (M-1), *kijály*, *kijállya* (M-12), *kijájja* (M-14).

Egy-két eltérő lexikai elem is térképre került, például a *kajdássza* (Cszs-12), *kátózz* (A-27).

BALOGH LAJOS

S Z E M L E

Keszler Borbála, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig

NytudÉrt. 141. sz. Akadémiai Kiadó, 1995. 94 lap + képmellékletek

„A régi magyar írásjelhasználat kutatása véget nem érő feladat” — ez KESZLER BORBÁLA könyve summázatának egyik zárómondata. Rögtön hozzá is tehetjük: nem a hálások közül való. Rengeteg látványtalan aprómunkát igényel, s szövegalkotó elődeink gondoskodtak róla, hogy eredményként többnyire csak az írásjelhasználat bizonytalanságát, a benne uralkodó sokszor kaotikus állapotok regisztrálását lehessen elkönyvelni. És mégis nagyon fontos, megkerülhetetlen feladat — egyre inkább az —, hiszen egy idő óta a vizsgálódások előterébe került a szöveg, annak szerveződése, s ezzel természetesen annak tagolása is. Mindenki, aki régi (ómagyar, középmagyar) művek szövegtanával, mondattanával foglalkozott már, tudja, hogy a tényleges vizsgálat megkezdése előtt fáradságos és időt rabló munkával meg kell keresnie a szövegmondatok, tagmondatok határait — figyelembe véve az adott emlékből a főként írásjelek, nagybetűk formájában hátrahagyott saját „utasításokat” arra nézve, mit gondolt erről a szöveg egykori létrehozója. Keszler Borbála tehát olyan, a nyelvtörténészeket már régóta nyomasztó feladat megoldását kezdte el, amelynek eddig csak igen kevés szakirodalmi előzménye van (l. 23). Ezek az előzmények többnyire egy-egy nyelvemlék „mélyfúrásos” vizsgálatát tartalmazzák, a jelen könyv — amint az a címből és a feldolgozott források tekintélyes listájából kiderül (a kezdeti emlékektől egészen a XVII. század elejéig bezárólag kéziratos és nyomtatott források egyaránt) — általános, áttekintő vizsgálatot tűz ki célul. Impozánsan nagy és sokirányú szakirodalmat használ fel, és az illusztrációként kiválasztott kéziratlapon is nagyon szemléletesek, jól támogatják a mondanivalót (kár, hogy nem lehetnek színesek).

A korai magyar írásjelhasználat rendszerének feltárásakor formai és a funkcionalitást érintő kérdésekről kell számot adni. Ezeket a megválaszolandó kérdéseket — tulajdonképpen munkája célkitűzéseit — sorolja fel a szerző a 24—5. lapon. A tagolójelek funkcióinak megítélését illetően fogódzóként — helyesen — a mai szabályokhoz igazodik, de talán nagyobb mértékben, mint az indokolt lenne, s ezért idegen testnek ható leíró mondattani jellegű részek kerültek magyarázatként a 25—6. lapra.

A dolgozatban megválaszolandó kérdések egy része, valamint a mű felépítése jól tükrözi a szerzőnek azt a törekvését, hogy a magyar írásjelhasználatot ne elszigetelten, hanem az európai gyakorlatot szem előtt tartva vizsgálja, a magyar úzust az európaival, főként a vélhetőleg leginkább ható német és olasz interpunkciós rendszerekkel szembesítse. Ez annál is fontosabb, mert közép-

kori nevesebb scriptoraink külföldön (többnyire német vagy olasz egyetemeken) tanultak, s az ot-tani írásgyakorlattal megismerkedve magukévá tették és a magyarra alkalmazhatták azt.

A könyv tehát két fő fejezetre oszlik: 1. a szövegtagolás általános története; 2. a régi magyar írásjelhasználat sajátosságai. E második részen belül elsőként a kéziratok művekkel foglalkozik, s ezeket két blokkban veszi sorra: a XIV. század végéig (ez a négy kis korai szövegemléket jelen-ti); majd a XV—XVII. századi kéziratokat. A korai nyomtatott művek tagolásáról a kéziratok mű-vek után külön fejezetben szól.

A magyar részt illető részletes vizsgálat vezérfonalául a szerző — a nagyobb szerkezeti egy-ségek tagolásmódzatainak bemutatása után — a formára felfűzött funkciót választja. Tagolatlan, egy írásjellel, írásjel + nagy-, illetőleg kisbetű kombinációjával, valamint több írásjellel tagolt szö-vegeket mutat be, megemlítve bennük az írásjelek különféle funkcióit. Majd a 47. lapon szem-pontváltás következik: a funkció kerül középpontba, s ennek rendelődik alá a formai megoldás (A mondathatárok jelölése és a mondaton belüli tagolás). Kár, hogy a szempontváltás nem tükrö-ződik a decimális számozásban. Ezután a kéziratok nyelvemlékek intonációs jeleinek bemutatása következik. Hogy a formai oldal felvétele fő szempontként a legegyszerűsebb osztályozási alap-e, ezen lehetne vitatkozni. Leginkább azért, mert funkcionálisan a különböző írásjelek csak ritkán különböznek el. Sok effajta megjegyzés van a dolgozatban: „az írásjelek funkciója között lényeges különbség nincsen” (44), „A három jel funkciója között nehéz különbséget tenni” (uo.), „Funkció szempontjából az írásjelek között lényeges különbség nincsen” (45). Másrészt saját tapasztalatból tudom, hogy kódexszövegek kiadásakor egy-egy kéziratban a pontnak és a vesszőnek (virgulának) egymástól való megkülönböztetése mennyire nehéz (az eredmény pedig esetleges). Ha a kor grammatikai felfogásáról, szövegtagolásának tudatossági fokáról szeretnénk képet kapni, a funkci-onális rendezőelv tűnik használhatóbbnak. Erről persze akkor győződik meg az ember, ha az előző utat már végigjárta: mai szabályozott normatudatunkkal feltesszük (vagy reménykedünk benne), hogy valamiféle elkülönülés és következetesség az ómagyar korban és a középmagyar elején is ér-vényesült — ez azonban csak a legkiválóbb szövegalkotóknál van így, s ott is csak tendenciaként.

Az európai írásjelhasználat változása a magyarra nézve nagyon tanulságos. Igen kifinomult rendszerek születtek a különböző korokban (Arisztophanész Buzantiosz, Alcuin, a két Manuzio stb.). A különféle rendszereket a szerző nagyon pontosan, többször kiváló, szemléletes táblázatok-ba sűrítve ismerteti (külön a német és az olasz szerzőkre nézve). E rendszerek hatása azonban ál-talában — talán éppen kifinomultságuk, s ezért nehezen alkalmazhatóságuk miatt — a rájuk kö-vetkező korokban csak sporadikus, többnyire egy-egy alapvető kategóriát érintő jelenség vívódik tovább csupán. Már ebből a fejezetből látható, melyek azok a jelenségek, amelyek a magyar szö-vegtagolási úzusba beépültek. Így a Karoling-írásreformnak köszönhetően (minusculaírás) válik (válhat) a nagybetű az interpunkció szerves részévé (10). Európai, középkori eredetű a fejezetkez-désre használt paragrafusjel, rubricus nagybetű, piros tintával írt egész sor, valamint a nagyobb szövegegységek végének jelzését szolgáló különféle záró írásjelek. A XII—XIII. században meg-jelenő pont + nagybetű (= nagypont), illetőleg pont + kisbetű (= kispont) uralja a minden tekintet-ben magas színvonalat képviselő Halotti Beszéd szövegtagolási rendszerét. A virgula, amely a XIII. században terjed el, későbbi emlékeink gyakori tagolójelévé válik. Keszler Borbála egy olyan tagolási formára is felhívja a figyelmet, ami eddig elsikkadt a korábbi magyar szövegvisz-gálatokban: a sorvég szövegtagoló szerepére. Bizonyos mértékig ugyancsak szövegtagoló szerepet lehetne tulajdonítani egyes erősen pregnáns alárendelő kötőszóknak — pl. *hogy*, (főnévi) vonatko-zó névmások stb. —, legalábbis számos szöveg központosása utal erre. A szerző meg is jegyzi több helyen, hogy ezek a kategóriák írásjeltelen(ebb)ek (39, 40, 45, 48, 58, 59, 63, 72), jogos tehát talán a következtetést is levonni. Igen tanulságos a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a nyomtat-ványokon belül másfajta írásjele(ke)t használtak a magyar, illetőleg a latin, német stb. szövegek tagolására.

Az európai szövegtagolást kezdetben a felolvasásra szánt szövegek intonációs-szünetjelölő interpunkciója jellemezte. Ennek az ómagyar szövegek írásjelezésére való hatását kevésbé hangsúlyoznám, illetőleg a grammatikai írásjelezéstől való elválasztását lazábban kezelném, mint azt a szerző teszi. Részben azért, mert a tagmondat és szó szerkezethatárok többnyire egybeesnek a szólamhatárokkal, tehát maga a grammatikai tagolás is ezen a bázison alakulhatott ki. (És a kódexek korában sem csupán felolvasás létezett, a cellában való magánolvasásról, annak szabályozásáról a szerzetesi regulák is szólnak.) Biztosan intonációjelölő volt a szöveg aktuális tagolását érzékeltető írásjelezés, ahol a tagolójel a bevezető rész és a fókusz határán áll (56). Nem lehet azonban a nem grammatikai tagolást minden esetben intonációs-szünetjelölőnek minősíteni (pl.: *Nem een akarathombol. wagyon* — 43). Számításba kell azt is venni, hogy scriptoraink írásjeleket — nem is nagyon ritkán — egyszerűen rossz helyre tettek. Más oldalról a megszólítások és indulatszók nagyfokú írásjeltelensége, amelyről a szerző többször is megemlékezik (pl. 50, 59, 64, 72) éppen nem az intonációs-szünetjelölő tagolás erős hatása mellett szól. Sőt: egyes (igaz, speciális) esetekben még az ellenkezőjére is van utalás. Zsolozsmázáskor (márpedig breviáriumi típusú kódexeink éppen erre a célra keletkeztek), a zsolttár recitálásakor a zsolttárversen belül nincs tagolás, még a vesszőknél sem (vö. DOBSZAY LÁSZLÓ, A zsolozsma. Egyházzenei füzetek I/3. 1995. 54). Mindezzel azonban semmiképpen sem szeretném kétségbe vonni azt, hogy létezett intonációs jelölés a magyar kéziratokban, csak talán nem olyan mértékben, mint azt a fejtegetések sugallják.

Rendkívül fontos, amit a szerző a nyomtatott emlékekkel kapcsolatban a kérdő- és felkiáltójelek funkciójáról ír (67—9). Ebből egyrészt az válik világossá, hogy a funkciókeveredés az intonációs jelekkel kapcsolatban éppúgy előfordult, mint az egyéb tagolójelek esetében (vagyis kérdőjel nemcsak kérdő, hanem felkiáltó, sőt felszólító mondatokban is előfordulhatott; mintegy általános intonációjelölő funkcióval rendelkezett), másrészt a jelölés összetett mondatok esetében nem az egész mondat intonációjára, hanem csupán a tagmondatára vonatkozott. Ha egy összetett mondat első tagmondata volt például kérdő intonációjú, a kérdőjel a tagmondat mögé került, s utána tovább folytatódott a mondat. A tagmondat intonációjának meghatározó szerepe miatt az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondat nem rendelődött alá a főmondat intonációjának (mint ma): függő kérdés, felkiáltás vagy felszólítás után intonációjelölő írásjelet kapott az egész tagmondat együttes.

A vizsgálat módszerbeli nehézségeire a szerző a könyv több helyén is felhívja a figyelmet. Egyik lényeges megjegyzése, hogy számolni kell azzal: későbbi kezek áttagolják a szövegeket. (Ez az egyik oka annak, amiért szövegtagolási vizsgálatok kizárólag eredeti kéziratokból történhetnek.) Vannak azonban egyéb módszertani nehézségek is szép számmal, amelyek a kéziratos nyelvemlékek általános problematikájából adódnak. Abból, hogy többnyire nehéz megmondani (ha egyáltalán lehet), hogy egy többszörös másoláson átesett szöveg kinek a szövegtagolási eljárását, grammatikai tudatosságát vagy éppen annak ellenkezőjét tükrözi. Megállapításaink ugyanis mindig a szövegalkotó egyénre hullanak vissza, a középpontban az egyén tagolási szokásai állnak. Norma híján a sok egyéni szokásból, gyakorlatból adódnak össze, kerekednek ki a kor írásjelhasználatára jellemző tendenciák, azaz az adott kor szövegtagolás-története. Az egyén azonban lehet néhány sort vagy oldalt esetlegesen beíró, gyengén iskolázott névtelen, de lehet nagy terjedelmű szöveget, egész könyvet (sőt könyveket) létrehozó, külföldön iskolázott, név szerint is ismert fordító—másoló is. Mindenképpen jó lett volna elkülöníteni a kódexeket a misszilisektől, jogi iratoktól (egészen más indíték hozta létre őket, más közönségre, olvasásmódra számítottak, s nem lehet kizárni, hogy ez tagolásukon is nyomot hagyhatott). A kódexeken belül érdemes lett volna a „hivatások” tagolását (ahol a közvetlen európai hatásnak nagyobb érvényesülési lehetősége van) előtérbe állítani (pl. Váci Pál autográf kézirata, a Huszita Biblia három könyve, Guary-kódex stb.). Nyomtatott emlékek esetében valószínűleg nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyomdász szerepét a szöveg alakításában. Itt az egyes műhelyeket érdemes külön kezelni.

A mű szerkesztési szempontból még átfésülésre szorult volna (kódexek rövidítései és nem rövidítései; kiemelések rendszere). A szó- és kifejezésmagyarázatok és a főszöveg viszonya sajátos: több esetben ugyanaz ugyanúgy, esetleg ugyanaz másként szerepel a két helyen (pl. Karoling-írásreform 10. és 78. lap).

KESZLER BORBÁLA művével igen fontos kutatást indított el, s ezzel nagy szolgálatot tett a magyar nyelvtudománynak. A térkép meg van rajzolva: a fehér foltok kitöltése elkezdődhet. Maga a szerző is erre biztat könyve zárómondatával: „Munkámban megpróbáltam felvázolni a főbb típusokat a XVI. század végéig, kitekintéssel a XVII. század első felére is, abban a reményben, hogy eredményeim segíteni fogják az e korszak írásos emlékeivel foglalkozókat, és ösztönzést nyújtanak a további kutatásokhoz.” (74.)

HAADER LEA

Anyanyelvhasználat — kisebbségben

LANSTYÁK ISTVÁN — SZABÓMIHÁLY GIZELLA, Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség.
Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1997. 181 lap

Már lassan nyolcvan éve, hogy a Kárpát-medencei magyarság, s így a szlovákiai magyarok is, az országhatárok megváltozásának következtében a kétnyelvűség állapotában élnek; ennek ellenére először vehetünk kezünkbe olyan nagyobb terjedelmű, empirikus adatokra támaszkodó monografikus feldolgozást, amely a kisebbségi helyzetben élő szlovákiai magyarok nyelvhasználati kérdéseit boncolgatja. Sőt, mivel a többi közép-európai országban élő magyar kisebbség nyelvhasználatáról sem jelent meg ilyen reprezentatív szociolingvisztikai felmérésre épülő kiadvány, nyugodtan állíthatjuk, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi magyar nyelvhasználat feltérképezésének is az első nagyszabású, szociolingvisztikai jellegű próbálkozása.

Vagyis ezidáig nem született olyan munka, amely a szlovákiai magyarok anyanyelvhasználati sajátosságait a bilingvizmus állapotában elemezte volna, annak ellenére, hogy e kérdés fontosságára már a harmincas években felhívta a figyelmet a tragikus sorsú csehszlovákiai magyar nyelvész, ARANY A. LÁSZLÓ (Psychologické základy javov bilingvistických. *Linguistica Slovaca* I—II. 1939—40. 39—49).

E késedelemnek tájainkon elsősorban tudományon kívüli, politikai okai vannak, hiszen a bilingvizmussal is foglalkozó szociolingvisztika sorsának alakulását a szocializmus hátrányosan befolyásolta, s ezért kiaknázatlanok maradtak azok a kutatási lehetőségek, amelyeket a soknemzetiségű Kárpát-medence nyelvhasználati sajátosságai kínáltak.

Csupán a rendszerváltás után, a kilencvenes évek elején jelentek meg az első olyan írások, amelyek a kisebbségi anyanyelvhasználat és a kétnyelvűség kérdéseit feszegették, mégpedig LANSTYÁK ISTVÁN (A szlovák nyelv árnyékában. In: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp., 1991. 11—72; A magyar—szlovák kétnyelvű diákok magyar szókincsének néhány sajátosságáról: *Hungarológia* 3: 115—23; A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről. In: *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Szerk. KASSAI ILONA, Bp., 1995. 189—201; stb.) és SZABÓMIHÁLY GIZELLA tollából (Nyelvhasználat és szociális háttér: *Hungarológia* 3: 59—72; A szlovákiai regionális sajtó kétnyelvűsége. In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. I. Szerk. GYÖRI-NAGY SÁNDOR és KELEMEN JANKA. Bp., 1991. 30—5).

Ezért túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az itt bemutatandó munka nemcsak a szlovákiai magyarság tudományos életében egyedülálló és úttörő jellegű vállalkozás, hanem az egyetemes magyar nyelvtudományban is az.

Az eddig elmondottakból arra következtethetünk, hogy e kiadvány témaválasztása rendkívül hasznos és üdvözlendő, melynek sikeres kivitelezéséhez hozzájárult a megfelelő anyaggyűjtési módszerek kiválasztása, valamint az egybegyűlt adatok szakszerű feldolgozása.

A következőkben e két szempontból, az anyaggyűjtés és a feldolgozás szempontjából kívánom a munkával kapcsolatos észrevételeimet és megjegyzéseimet összefoglalni.

A kiadvány alapjául szolgáló adatok korpuszát nagyrészt kérdőíves gyűjtéssel nyerték a szerzők. Ez a módszer lehetővé tette a reprezentatív mintavételt, hiszen 779 szlovákiai — ebből 493 magyar és 386 szlovák gimnáziumba járó diák — és 823 magyarországi gimnazista vett részt a felmérésben, vagyis összesen 1602 adatközlő válaszait dolgozták fel.

A kérdőíves gyűjtést három magyarországi és három szlovákiai kutatóponton végezték el, melyek körületekintő kiválasztásában az a törekvésük érvényesült, hogy mind Magyarországon, mind szlovákiában a települések minél több tekintetben hasonlítsanak egymásra. Ezt sikerült is megvalósítaniuk, hiszen Somorja és Csorna, Fülek és Bátorterenye, Királyhelmece és Tokaj nemcsak kb. egyforma nagyságú és státuszú települések, hanem ezen túlmenően, az első páros (Somorja és Csorna) a dunántúli, a második (Fülek és Bátorterenye) a palóc, a harmadik pedig (Királyhelmece és Tokaj) az északkeleti nyelvjárástípus területéhez tartozik.

A nagy terjedelmű, A és B változatú kérdőív összesen 140 kérdést tartalmazott. Az első részben az adatközlők szocio- és pszicholingvisztikai jellegű kérdésekre válaszoltak, míg a kérdőív terjedelmesebb nyelvi-nyelvhasználati kérdéseket tartalmazó része javítási feladatokat (a megadott mondatokat a diákoknak ki kellett javítaniuk), produktív feladatokat (egy szót megfelelő toldalékkal ellátni, mondatba foglalni) választásos feladatokat (két megadott lexéma vagy szintagma közül az egyiket a kérdőívbeli mondatba kellett kiválasztaniuk), illetve megítélési feladattípusokat (a megadott mondat „helyességéről ítélték”) foglalt magába.

A kérdések összeállításakor a szerzők egyrészt a magyarországi, másrészt a szlovákiai magyar nyelvű irodalomra, de saját megfigyeléseikre is támaszkodtak, s ezek közül elsősorban olyan jelenségeket emeltek ki, amelyeket saját tapasztalataik alapján elterjednek vagy általános érvényűnek tartottak. A szerzők által alkalmazott anyaggyűjtési módszerek pozitívumaként említendő az is, amit KONTRA MIKLÓS is nagyra értékelt az egyik tanulmányában, azt tudniillik, hogy „a magyarországi és budapesti szociolingvisztikai kutatások ... vizsgálati eszközeit is felhasználják, esetenként lehetővé teszi a szlovákiai adatoknak magyarországi adatokkal való összehasonlítását” (Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: Magyarságkutatás 1995—96. Szerk. DIÓSZEGI LÁSZLÓ. Bp., 1996. 117).

A kérdőívek nyelvi-nyelvhasználati vonatkozású kérdései olyan jelenségekre — illetve ahogy az a szociolingvisztikai szakirodalomban nevezik — nyelvi változókra irányultak, amelyek „nyelviileg többféleképpen valósulhatnak meg” (15), mégpedig többnyire két változatban realizálódnak, a köznyelvi vagy standard változatban, s a szubstandard (pl. a nyelvjárás, rétegnyelvi, kontaktus jelenségbeli) formában.

A nyelvi változókat, amelyek ismertetése a kötet legterjedelmesebb része, Lanstyák és Szabó Mihály többszempontú megközelítése alapján négy nagy csoportba oszthatjuk:

Az első csoportban vannak azok a nyelvi változók, amelyek az egész magyar nyelvterületre jellemzőek (E változók: 29—67), mint pl. a *-ban/-ben* és *-ba/-be* váltakozása inessivusi jelentésben (*házban van : házba van*), az ikes igékkel kapcsolatos ragozási ingadozások (*eszem : eszek*), a nákozás, a suksüközés, az *-e* kérdőszócska használata stb.

A második csoportba azok a jelenségek kerültek, melyek ugyan a belső fejlődés és az indoeurópai nyelvi környezet hatására az egész magyar nyelvterületen elterjedtek, de a mi helyzetünkben ezt a hatást a szlovák nyelv még felerősítheti, ezért e jelenségek gyakorisága eltérő lehet a magyarországitól. Itt olyan nyelvi változókat (EK változók: 68—103) említhetünk, mint pl. a *nő* utótagú foglalkozásnevek használata, az alany és az állítmány, valamint a jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetése, a hasonlítás kifejezése stb.

A harmadik csoportba a szerzők azokat a nyelvi változókat sorolták be, amelyek „formailag Magyarországon is élnek, ám Szlovákiában a standard jelentésükön túl szlovák párhuzammal rendelkező jelentésük is van” (20). Ezekre a jelenségekre (AK változók: 104–15) többek között a következő példákat hozzák fel: *elmegy a főnök után — a főnökhöz helyett*, a szlovák *ist' za šéfom* szerkezet hatására, vagy a *hív vkinek telefonon a telefonál vkinek* a szlovák *(za)volat' niekomu* szerkezet hatására jött létre.

A negyedik csoportban található nyelvi változók (K változók: 116–8) „magyarországi párhuzammal egyáltalán nem rendelkező szlovákiai magyar fejlemények” (21), melyek túlnyomórészt szóképzleti, ritkábban vonzatkölcsonzések. E nyelvi változók bemutatása az előbbi csoportokhoz képest jóval szűkszavúbb, s ezt a szerzők a nyelvtani jelenségeknek a nyelvművelő irodalomban való alacsony előfordulásával indokolják.

Viszont a szóképzleti kölcsönzéseket, amelyekről a szerzőknek az a véleményük, hogy: „Kontaktushelyzetben is a szóképzlet területén a legnyilvánvalóbb és mennyiségileg a legszámottevőbb a másodnyelv hatása, amely többféle formában is megnyilvánulhat (direkt kölcsönzés, jelentéskölcsönzés, tükörszóalkotás)” (22), ezért érdemes lett volna ezekkel legalább az előző változókkal azonos arányban foglalkozni. A szóképzleti kölcsönzésekből különösen az idegen szavak nyelvhasználati szabályszerűségeit lenne hasznos megvizsgálni. Ugyanis köztudott, hogy míg a magyar az idegen szavakkal szemben ellenállóbb, vagyis nagyrészt saját elemeiből építkezik, addig a szlovák nyelvben az idegen elemek száma jóval magasabb, s így a szlovákiai magyarok nyelvhasználatában is jóval gyakoribbak lehetnek az idegen szavak, melyek ismerete és használata az utóbbi évtizedekben mellőzött latintanítás miatt amúgy is sok kívánnivalót hagy maga után, s mindezt még tetézi a „szlovákosított” végződés használata. E nyelvhasználati kérdéskör alaposabb megvizsgálása az anyanyelvi nevelés szempontjából is rendkívül hasznos és tanulságos lenne.

A kérdőívvel összegyűjtött adatok feldolgozása egyrészt statisztikai, másrészt összevető módszerrel történt, s tették mindezt magas szintű szakszerűséggel és pontossággal. A szerzők a kiadvány többi részéhez hasonlóan itt is jól hasznosították az angol nyelvű szociolingvisztikai irodalomban való tájékozottságukat és jártasságukat.

Elgondolkodtató megállapításokat olvashatunk a „Tanulságok és következtetések” címet viselő fejezetben (120–35) is, amelyben a kötet elején megfogalmazott hipotéziseket szembesítették a vizsgálat eredményeivel, és ezek alapján vonták le a tanulságokat.

Az egyik tanulság az, hogy a „szlovákiai magyar kisebbség tagjaiban általában erős a magyar nemzethez való tartozás tudata ..., másrészt viszont a szlovákiai magyarok gyakran érzik úgy, hogy magyarságukat kétségbe vonják mind a szlovákok, mind pedig a magyarországiak. Az ún. szép magyar beszédre való törekvést minden magyar ember erkölcsi kötelességének szokás tartani ...” „A szlovákiai magyarok tapasztalataink szerint a szép magyar beszédet jórészt a magyarországi beszéddel azonosítják. Másfelől a szlovákiai magyarok azt is tudatosítják, hogy saját beszédük érezhetően eltér ettől az ideáltól” (125). Továbbá azt is megállapítják, hogy a szlovákiai magyar gimnazistáknak a mindennaposnál „standardabb” válasszadása a magyar nemzeti közösséggel való azonosulásként fogható fel. A magyarországi gimnazisták csoportjában viszont „nincs ilyen erős bizonyítási kényszer, ők jobban merik vállalni saját magukat, hiszen az ő magyarságukat senki sem vonja kétségbe” (126).

Ahogy ezt már többször is hangsúlyoztuk, előzmény nélküli és folytatást igénylő kutatásba fogott a két szerző. Folytatást igényel azért is, mert a gimnazisták, ahogy a szerzők maguk is leszögeztek, „az igényes(ebb) beszélők közé tartoznak”, ezért szükség lenne az objektívebb nyelvi helyzet feltárása végett a vizsgált korosztály más szociológiai rétegeihez tartozó csoportjainak a nyelvhasználati sajátosságait is felmérni.

A folytatás azért is indokolt, mert az itt bemutatott könyvben szereplő kutatási eredményeket olyan településeken nyerték, ahol a magyarság többségben és tömbben él, de a GYURGYIK LÁSZLÓ által több szempontból feldolgozott 1991-es népszámlálási adatok alapján tudjuk, hogy a magyar-

lakta községek 52%-ában ugyan 80% feletti a magyarok részaránya, s az 50—80%-os magyar többségű helységek aránya is még 30,6%, viszont elég magas a magyar kisebbségű (10—50%) települések aránya is (17,4%). (Magyar mérleg, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1994. 18). Ezért nyelvhasználatunk árnyaltabb és pontosabb feltérképezéséhez mindenképp szükséges lenne, hogy a magyar kisebbségű településeken is végezzünk hasonló jellegű felméréseket.

Addig is azonban mihamarabb el kell érünk, hogy a kiadványban bemutatott eredményeket a továbblépés érdekében minél gyorsabban és teljesebben építsük be az anyanyelvi nevelés folyamatába, mégpedig a legfelső szinttől, az egyetemeken oktatott anyanyelvi tantárgypedagógiától kezdve az alapiskolai anyanyelvi nevelésig, azt ugyanis sértődöttség nélkül el kell fogadnunk, hogy e téren van még tennivalónk. LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA is ezen a véleményen van, amikor a következőket írja: „A szlovákiai magyar iskolákban az anyanyelvi nevelés a diákok „kétnyelvűségének” következményeivel csak igen csekély mértékben foglalkozik, ... az anyanyelvű iskola szerepe a kontaktusjelenségek visszaszorításában és a fejlődésbeli fáziskésés következményeinek felszámolásában nem olyan jelentős, mint amilyennek lennie kellene” (7).

Ezért kívánom, hogy ez az empirikus adatokra épülő, előzmények nélküli munka jusson el az ügyben leginkább érdekelt szakmabeliek, a tanárok, az egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a nyelvünk sorsáért aggódók és tenni akarók kezébe.

SÁNDOR ANNA

Rácz János, *A magyar nyelv halnevei*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 205. sz. Budapest, 1996. 212 lap

Aki a magyar népies halászat kutatástörténetét összefoglalja, kötelező penzumként szokta ismételgetni az etnográfiai végérvényesen önálló diszciplínává fejlesztő HERMAN OTTÓÉVAL és JANKÓ JÁNOSÉVAL együtt a nyelvtörténész-etimológus MUNKÁCSI BERNÁT kezdeményező érdekeit (ha tudja is, hogy elavultak a szófejtései). Mivel minden etnográfus számon tartja a néprajznak és a nyelvtörténetnek a magyar őstörténethez való közös hozzájárulás igényével fogalmazott, a halászati szókincsből és „ősi” eszközkészletből leszűr, egymást erősítőnek gondolt akkori, de a halászatról mint „ösfoglalkozásról” gondolkodásunkat máig befolyásoló érvrendszerét, aligha szorul bővebb magyarázatra, hogy ez esetben miért is érzi magát „illetékesnek” a véleményformálásra a magyar halneveket egybegyűjtő és értelmező „szakszótár” — a nyelvtörténeti utalások ellenére mégiscsak lexikológiai munka — etnográfus olvasója.

Azért elsősorban, mert nem értek — a bevezető mondat kifejezi: nem érthetek — egyet a szerzővel abban, ahogyan ezt a kutatástörténeti háttérrel kezeli. RÁCZ JÁNOS a halnevek összegyűjtésének, etimológiai vizsgálatának fontosságát — azaz: könyve „hézagpótló” voltát — a tudománytörténeti értelmezésre, magyarázatra érdemes előzmények indokolhatatlan és igazságtalan elhallgatásával-lekicsinylésével szeretné elfogadtatni gyanútlan olvasójával. Aligha minősül az én etnográfusi elfoglaltságomnak, ha azt hangsúlyozom: elvárható lenne, hogy — ha a néprajzi módszerű halászatkutatás minden figyelemre méltó eredménye nem is — legalább (a bibliográfia-ilag amúgy számon tartott) HERMANN OTTÓ neve és „A magyar halászat könyve” megemlítődjék a bevezetőben. Hiszen az eszközök rendszerezésén, a halászéletmód bemutatásán túl a halászati szókincs „mesterszótárrá” szerkesztésében is, a „népi” halnevek teljességre törekvő összegyűjtésében s a latin meg a magyar rendszertani elnevezésekkel való egyeztetésében is elévülhetetlen, mert úttörő érdemeket szerzett e klasszikusként tisztelt polihisztor. Nem említődik azonban tudománytörténeti jelentőségéhez mérten, inkább elmarasztaltatik — a „rossz etimológiák” által félrevezetett tévelygőként — MUNKÁCSI BERNÁT, az „urali nyelvek régi halneveinek” 1935-ben kismonográfia

terjedelmű tanulmányt szentelő N. SEBESTYÉN IRÉN vagy az 1963-ban a halászlai szókincs (valós vagy vélt) sláv elemeit hangsúlyozó MOÓR ELEMÉR is! Szó sincs persze szakirodalmi tájékoztat-lanságról, ismerethiányról. Arról csupán, hogy a halászlai, a halnevek iránt megnyilvánuló folya-matos néprajzi és nyelvtörténeti érdeklődés könyvtárnyi terjedelmű bizonyítékainak bármennyire futó említése után nem lenne illendő megfogalmaznia a szerzőnek ilyen, a maga „újnak” beállított eredményeit kellett mondatokat: „...a halászlai művelődési köre az anyagi műveltség igen fontos, messzi időkre visszanyúló része, amely új, teljesebb anyagra támaszkodó feldolgozást kíván. E té-ren tudománytörténeti előzményekről alig lehet beszélni”; „A halnevek eredetvizsgálata a magyar szófejtés mostohán kezelt, nagyrészt feldolgozatlanul maradt területe.” Valóban új etimológiát persze az eddigi eredmények ennyire szélsőséges lekicsinylése ellenére is eléggé keveset találni a könyvben. Vagy elfogadja Rácz a TESz. szófejtését, vagy részletesebb indoklás nélkül valószí-nűtlennek minősíti az eddigi (valóban: csak ötletértékű) szóegyeztetéseket, vagy szomszéd nyelvi s német, francia stb. adatokat sorol a tükörfordítás, illetve a másutt is hasonló nyelvi logika igazo-lására. A szófejtések szakszerűségét megítélni nem tudó etnográfus ennél részletesebben nem tud s nem akar belemerülni az értékelésbe.

És azért is érezhetek némi illetékességet — ez is természetes —, mert a halászlákkal való rendszeres találkozásaim és a halászlai-horgászlai szakirodalom több évtizedes tanulmányozása közben — akarva-akaratlanul — megismerkedtem a halnevekkel. Azt remélem tehát, hogy néhány adalékkal kiegészíthetem, korrigálhatom az „adattárat”, mely (a hasonló szakszótárakra egyébként is jellemző módon) döntően szótárakra és szójegyzékekre épült. Ezt az adatgyűjtési módot látom igazán jellemzőnek, noha Rácz János a maga számára követelményként megfogalmazta, hogy a „népi elnevezések [...] sokasága sajnos a szótárak, szógyűjtemények anyagában csak kis részben lelhető föl; néprajzi munkákból, szépirodalmi művekből kell a kimentésüket elvégezni”. A figyel-men kívül hagyott „néprajzi munkák” felsorolása szétfeszítené e recenzió kereteit, szépirodalmi műre pedig jószérével egyetlen hivatkozást nem találhatni, a kinyilvánított igény és a követett gya-korlat tehát aligha volt szinkronban. Ez esetben a „szójegyzék” fogalmába bízást beleérthetjük a szerző által hivatkozott ichtyológiai szakirodalom hálnév- (ezzel együtt „népi név”) közléseit is. A múlt század óta általános gyakorlat ugyanis, hogy a halfajok tudományos vagy praktikus ismer-tetése — a szakkönyvekben és a halász, a horgász szaklapokban egyaránt — nemcsak a latin és a magyar rendszertani nevet, hanem a „népi halnevek” felsorolását is tartalmazza. Rácz igyekezett kiaknázni az ilyen forrásokat, ha nem is hivatkozik pl. a Halászlai vagy a Magyar Horgász halfajokat ismertető és „népi” halneveket következetesen felsoroló közleményeire (szinte minden évtizedben jelent meg egy-egy ilyen cikksorozat). Csak azt hagyja homályban, hogy „az adatgyű-jtésben ichtyológiai, zoológiai forrásmunkákra kellett támaszkodnom” megfogalmazása az ichtyo-lógusok által elvégzett hálnévgyűjtések, illetve „tudományos név — népi név” egyeztetések eufe-misztikus körülírása. Annak palástolása tehát, hogy nem szövegösszefüggésükben kereste meg az ichtyológusok, a halász-horgász szakírók által használt halneveket, hanem szójegyzékeikből merített.

Ha azt a szempontot is figyelembe vette volna adatgyűjtése során a szerző, hogy a halászlak, a horgászlak és a halász-horgász szakírók a halneveket milyen szövegösszefüggésben — azaz: mi-lyen beszédhelyzetben, s ha írásban, milyen funkcióban — használták, illetve használják, a mind-összesen 510 szócikkének legalább felével kapcsolatban aligha fogalmazódna meg bennem a ké-tely: ha ez is hálnév, vajon miért nem hálnév a szócikkbe elrejtett megannyi alakváltozat; miért nem hálnév a horgászlak által szélteben használt, de még nem szótárzott, ezért figyelmen kívül hagyott számtalan metaforikus rámutatás, becélzés? Vagy más tartalmú kételyt megfogalmazva: miért kell felvenni hálnév-szócikként azt a szótári adatot, mely valamikor — egyszer-kétszer s nyilván a gyűjtő hiányos felkészültségének, tökéletlen adatgyűjtési módszerének következmé-nyeként — rossz, hiányos, félrevezető jelentést rögzített; miért kell szócikké avatni nyilvánvaló té-vedéseket, ha egyébként a szócikknek csak annyi a közölnivalója, hogy valaki, aki egyetlen egy-szer valamelyik történeti forrásból erre a „hálnévre” következtetett, tévedett?

Az ilyen és hasonló olvasói kérdéseknek azonban — különösen ha a névtanban járatlan etnográfus fogalmazza — csak akkor van hitele, ha adatok igazolják a kétely jogosságát. Hadd idézzem tehát a vitathatónak gondolt szócikkeket (korántsem mindet, hiszen nem lektori jelentést fogalmazok!), hozzákapcsolván néhány, a vélekedésemet támogató adatot a magam cédulái alapján.

Ha elfogadom, hogy külön-külön halnév nemcsak a *márna* (*Barbus barbus*), hanem e faj apróbb egyedeinek a nevéként a *marcihal*, *márnaifű*, *mártonka* is; nemcsak a *csuka* (*Esox Lucius*), hanem a *bugylihál* 'csuka(növendék)' is, okkal-joggal hiányolom a minden horgász által használt, s az apró — ki nem fogható — egyedekre alkalmazott *returharcsa*, *returmárna*, *returponty*, *retursüllő* vagy a *gyerekharcsa*, *kölyökharcsa*, *kölyökbalin*, *kölyökmárna*, *nudli* 'méreten aluli harcsa', *bugylicsuka*, *bugylisüllő* „neveket”. Nem azt állítom természetesen, hogy az általam felsoroltak halnevek, csupán a kételyt fogalmazom meg a méretre utaló szavak, szókapcsolatok önálló szócikkeivel kapcsolatban. Nem tudom ugyanis felfedezni a következetességet. Hiszen például a fiatal, a kis méretű harcsa elnevezései — a *harcsakölyök*, *harcsapundra*, *harcsafityak*, *harcsafi*, *harcsapurdé*, *pumaharcsa* — nem önálló címszavak, a *harcsa* címszó részei!

A *körmöshal* — amint a szócikk egynémely adatának jelentéséből is kitetszik — a horgászok szóhasználatában (s a regionális köznyelv familiáris változatában) tréfásan-ironikusan a *béka* metaforája. Aligha fogadható el tehát olyan szócikk, mely a *sügér* (*Perca fluviatilis*) szörványosan szótározott népi nevét és a békára utalás adatait, tehát a bizonyosan nem halneveket egybeömleszti.

Elhiszem a kiváló balatoni pontyhorgász VIGH JÓZSEFnek, mert néprajzi közlések is megerősítik, hogy egyes pontyfélék — nem fajok, csak változatok — balatoni népi neve a *napsugárponty*, illetve a *nádhegyponty*, nem tekinthetem tehát „logikusnak” a *nádponty* címszóhoz rendelt *nádhegyponty* adatot. Vö.: „Fontos, hogy szélcsend is legyen, mert csak akkor láthatjuk, mozog-e már a »napsugár«-ponty. Az első ponty-falkák ilyenkor hagyják el a téli vermelőhelyet...”; „Először a fiatalabb korosztályok mozdulnak meg, az egy-két kiló közötti nagyságúak. Túlnyomórészt sudárpontyok vagy régi balatoni elnevezés szerint »nádhegyi«-pontyok” (Vizek, halak, emberek. Bp., 1981. 52, 54). Mellesleg a *sudárponty* sem önálló címszó; a *sugárponty* felbukkan ugyan a *sugárkeceg* népnyelvi adatai között (persze a címszó is népnyelvi adat, miért tehát az ilyen megkülönböztetés?), azt a látszatot sugallván, mintha a *sugár*, *sudár* 'sovány' jelző a karcsú egyedek megnevezésére több fajhoz hozzákapcsolódhatnék. Pedig a *sudárponty* nemcsak valamelyik nyelvjárásból, a horgásznyelvből is adatolható: „...jó negyedóráig tartó fárasztás után, legnagyobb meglepetésemre 5 kg-os gyönyörű sudárpontyot száloltam” (Horgász Kalauz '84: 85).

Nem értem, hogy miért önálló címszó, s miért 'kövicsík' jelentésben a csak Erdélyből adatolható (és sejthetőleg a jelenkori román nyelvi hatást tükröző!) *gringyi*, melyet román kölcsönszónak, de végsősoron a német *Grindel*, *Gringel* 'fenékjáró küllő' halnévre visszavezethetőnek gondol a szerző, ha a magyar horgászok ismerik, használják a *grundli*, *grungli* 'fenékjáró küllő' halnevet. Vö.: „Termetes kárászok, grundlik, kisebb csukák, s néha egy-egy ponty volt a zsákmány” (Horgász Kalauz '84: 90); „Nálam az első hal egy csóró grungli volt, — piszkos lezserül kapott” (Horgász Kalauz '85: 5); [csalihalak felsorolásában] „...a fenékjáró küllő (grundli)...” (Nyári Horgász Magazin 1986: 18).

Lehetséges, hogy a *kőhal* néhány népnyelvi adata csupán egyszerű félreértés, pontatlan közlés. De ha valóban halnév volt is Zalában, az Ipoly mentén, a Balatonnál vagy a Szigetközben a *kőhal* (melynek a fenékjáró küllővel [*Gobio gobio*] azonosítása éppen ezeken a vidékeken feletébb kétséges), bizonyosan nem ugyanazt a halfajt jelölte, melyet a történeti források a XIV. század óta folyamatosan s majdnem kizárólag a hegyi patakokban előforduló *kövi hal*-ként neveznek meg.

A *halszűke* 'vágatok' jelentését néhány idézett adat támogatni látszik. A szócikk azonban 'apróhal, keszeg', illetve 'paptetű' jelentésű *halszűke*-adatokat is felsorol, nem tudható tehát, hogy az elnevezés népi „magyarázata” (ti.: „akkor jelenik meg, mikor szűken van a hal”) vajon mindeharmalakra vonatkozik-e. Én persze legalább ennyire hiteles közlésnek fogadom el a mesterhorgász Hunyady Attila élményelbeszélésbe foglalt, s a felsoroltak egyikével sem azonos fajmegjelölő

lését. Egy Körös-vidéki öreg horgász mondja az írónak: „»Van vagy kéttucat *halszüköm*, ha kell«. Naná, hogy kellett. A *halszükök*nek nevezett csalihal, a vágócsík, akkor még nem állt védelem alatt”. (Horgász Kalauz '86: 55).

Nem vitatom, hogy a *fehérhal* helyenként (de szórványosan és sejtetőleg a halászatban, halkereskedelemben járatanok beszédében!) a „hal színére utaló elnevezés” is lehetett. Az 1514-től folyamatosan idézhető — a szócikkben gondosan összegyűjtött — történeti adatok egy része (alighanem többsége) azonban a keszegfélék összefoglaló megjelölésének látszik; olyan minőségjelzőnek, melybe a 'piacon kevésbé értékelt' jelentéshangulat is belesűrűsödik. Egy gyulai halke-reskedő 1824-ben úgy egyezett meg a dobozi halászokkal, hogy a teljes szákmányt „által veszi olly formán, hogy a fejr vagy száraztani való Hálnak mázsájáért 6 a fekete vagy eleven halért pedig 10 fítot fog fizetni” (BML Doboz ir. Proth. 1823—1848. R. 59. 1824/18. db.). Ugyanez a jelentés tekinthető a mai horgásznyelvben is általánosnak (ugyanis — a történeti és néprajzi adatokból ez is tudható — annak idején csak a keszegféléket sózták és szárították napon): „[áprilisban] csak a keszegfélékre (fehérhalakra) horgászhatnak”; „[a gyermekhorgászok] csak keszegfélékre (fehérhalakra) horgászhatnak”. (Horgász Kalendárium 1992: 98).

Nem értem, hogy miért van *asszu hering* szócikk, ha csupán HERMAN OTTÓ „téves” történeti adatazonosítást igazítja benne helyre. HERMAN ugyanis ez esetben nem tévedett! Az *aszszu hereng* szóalaknál (néhány sorral alább közölte az *aszu hal* 'szárított hal' adatot is!) a *hering* szócikkre utalt, ahol a 16. századi latin nyelvi adatokat értelmezve így következtetett: „a füstölt hering tehát már ismeretes volt”. (A magyar halászat könyve. Bp., 1887. 771, 795).

Újra elolvastam HERMAN OTTÓ leírását a „látott halról” (nemcsak a Mesterszótár idézett szócikkét, az ilyen című fejezetet is!), de nem tudtam rájönni, hogy miből következtetett a szerző *látott hal* halnévre, s ennek 'garda (pelecus cultratus)' jelentésére. Talán nem dönthető el egyértelműen, hogy 'tihanyi halások jellegzetes gardahalászati módszere', illetve 'az öböl feletti magaslatról meglátható haltömeg' értelemben használta HERMAN a jelzős szókapcsolatot. Az viszont biztos, hogy a *hegyenjáró* nem „halat” látott, hanem vízben mozgó sötét foltot, melyről ugyan minden tihanyi tudta: a gardák tömege, ám csak akkor lett belőle *garda*, amikor sikerült a hálót partra vontatni. (Vö.: A magyar halászat könyve. Bp., 1887. 433—9, 795, 809.)

Nem mindig egyértelmű, hogy a csukának alfajait, fajtaváltozatait vagy játékos-humoros becéző neveit rejti-e ez a feltűnően sok önálló szócikk: *józsefi csuka*, *kacsafejes csuka*, *krokodilcsuka*, *márciusi csuka*, *Mátyás csuka*, *mezzei csuka*, *pöttöscsuka*, *tigriscsuka*, *zödcsuka*, *zsídókrokodil*. Abban viszont biztos vagyok, hogy nagyobb részük a horgászok által használt afféle kvázi-halnév. Az ilyen „névadás” — tkp. tréfálkozó metaforikus ráutalás — érzelmi-hangulati háttérét a kiváló horgászszakíró, VIGH JÓZSEF így fogalmazta meg: „Érdekes, hogy a horgászok jellemkutató hajlandósága a csukát messze kiemeli a többi hazai halfaj közül. A csuka *diczedelmes és falánk rabló, útonálló haramia*, a vizek *tigrise, krokodilpofájú szörnyeteg*. De »dicsérjük« ilyenképpen is: *alattomos, szemtelen, sanda, mohó, feneketlen bendőjű, telhetetlen*. Olykor *butának, maflának* tituláljuk. Esetleg megértő humorral tekintünk rá, mondván: az a *bumfordi*. Sőt előfordul, hogy őseitől örökölt tisztes nevét, a csukát is »*csukesz*«-re forgatjuk dévaj kedvünkben” (Vizek, halak, emberek. Bp., 1981. 61—2). VIGH kiválóan ismeri a „horgászlogikát”, elhihetjük tehát neki, hogy a horgász-szaklap olvasói — jóllehet nem tekintik „halnévnek” a kedveskedő vagy csúfolódó metaforát — pontosan értik az élményelbeszélések ilyen mondatait: „az egyesület vizén villantóval akasztotta meg a jól megtermett édesvízi krokodilt” (Magyar Horgász 1977/1: 18); „Feljön egy tízesforma krokodilpofájú, hogy néhány gonosz szájtátással ijesztgessen” (Horgász Kalauz 1990: 141); „A szép, fehérhasú vízitigris nagy ívben kivetette magát a vízből” (Horgász Kalauz '84: 42).

A hasonlóan metaforikus „elnevezésekben” bővelkedő horgászbeszélésekből, melyeknek többsége nyelvi humorral, ironiával-önironiával enyhített dicsekvés, hősöködő élményidézés, egyéb halfajokra is idézhető ilyen nyelvi logikáról árulkodó kvázi-nevek: „Egyik horoggal kecsegtettem. Kis ütés a boton, bevágok, valamit fogtam. »Jaj, csak csőrös lenne«, mondja Géza. Az. [Azaz: ke-

csege]” (Szász Imre: Halakról és vadakról. Bp., 1980. 212); „Most cseppet sem ideges, gyönyörű, majd hétkilós 'egyenesfogút' — így nevezi a süllőket — szákoltam neki” (Horgászok magazinja, 1992/1: 21); „Aztán jönnek a »gyíkok«, így gúnyolja Balázs az angolnákat” (Horgász kalendárium 1992: 137); „Nagyok is vannak? [...] Nagyok is! Kék farkúak!” (azaz — a szövegösszefüggésből kitetszően — süllők; Magyar Horgász 1981/1: 26 — l. ehhez a nyilván ugyanilyen jelentésű *kék-süllő* címszóban olvasható valószínűsítést); „...a Szelidi-tavon [...] akasztott meg egy sikostestű »kígyót« [azaz: angolnát]” (Magyar Horgász 1979/11: 6 — l. a *kígyóhal* címszót); „Beszázolom, olyan kettő körüli, de amnesztiát kap. A »szálkafőzelék« [azaz: balin] úgy eliramodik a kezemből, mintha itt sem lett volna” (Horgászok magazinja 1992/1: 20); „...szinte a lábam alatt jellegzetes veretéssel rabol a süllő. Önfeledten zabálják a sűrű felhőkben felfelé húzó ivadék »tühalakat«” (Horgász Kalendárium 1992: 168); „...elakadás helyett rögvést egy igazán remek 4,83 kg-os tuskéshátút [azaz: süllőt] sikerült kiparancsolnom” (Horgászkalauz 1994: 38); „...a kertben trancsírozták fel a »vízi-malacot«, a 15 kiló körüli amurt” (Magyar Horgász 1977/3: 83).

A *domolykó*, a *bodorka*, a *snájder* halneveknek olyan, a horgásznyelvben általános becézői, mint a *domi*, *domcsi*, *bodri*, *sneci* nyilván komoly mérlegelés után minősültek vagy alakváltozatnak, vagy „népi névnek”. Lehetett volna persze azt is mérlegelni, hogy ezeket a becéző alakokat képzővel látta el és igeiként is szélteben használja a horgásznyelv, azaz: a laikus nyelvérzék halnévnek tekinti. „Néhány erős kirohanás után rövid kézitusával jó 80 dekás domit sikerült kivennem” (Horgász Kalauz '85: 13); „Amilyen ügyességgel, leleményességgel Laci domizik, az fantasztikus” (Horgász kalendárium 1992: 171); „...ha szép időben jön az első bodri, úgy mondjuk, hogy itt a tavasz” (Horgász Kalauz '86: 113); „A küsz (sneci, pisze, snejder stb.) az álló- és a folyóvizek felszín alatti tömeghala, a ragadozóhalak egyik legfőbb tápláléka” (Horgász Kalauz 1989: 87); „Közben megpróbáltam snecizni [...] Összejött vagy 20 db, meg néhány fürge, apró jaszgó, a legcsodálatosabb csalihalak egyike” (Horgász Kalauz '86: 55). Ha el is fogadom, hogy ezek a becéző alakok nem halnevek, az adatgyűjtés következetességét okkal-joggal kérem számon. Egyrészt nyelvi humorról árulkodó becéző név a horgászok által ugyancsak használt, de — úgy tűnik — még nem szótározott *jaszgó* 'jászkeszeg', *napsi* 'naphal', *padró* 'paduc', *bajsz* 'harcsa' is. Pl.: „Hamar összeáll a kép: snecik, napsik (naphalak), paptetük (vágó durbincsok), néhány apró keszgefőle...” (Horgász Kalauz 1989: 87); „...paduc ugyan még nem jelentkezett, de jött néhány karikakeszeg, meg egy jó feles domolykó. Ez is megteszi, mondtam, de hol vannak a padrók?” (Magyar Horgász 1982/1: 24); „Harcsakapások azonban nem mutatkoztak, a bajszik éhségstrájkba léptek” (Horgász kalendárium 1992: 124). Másrészt: a nyelvi humorról ugyanígy árulkodó, de nem rövidítésével-becézésével alkotott (s gyanítható, hogy csak alkalmilag- esetlegesen használatos!) ilyen „halnevek” mégiscsak önálló szócikkek: *asszonyijesztő*, *baszdmeghal*, *istenverte hal*, *komonista keszeg*, *sajtszopó*, *suszterpaduc*, *szuszogó*.

Aki nem a névtan kutatója, jobban teszi, ha meg sem kísérli eldönteni, hogy az elmondottak ismételt mérlegelése után az 510-nél vajon több avagy kevesebb az önálló szócikket érdemlő halnév. A példáim ugyanis nemcsak arra figyelmeztetnek, hogy akadnak indokolhatatlan szócikkek, jónéhányat viszont — a szerző logikáját elfogadva — hiányolhatunk. Lehet szigorúbban megrostálni az adatokat, s az élő nyelv (természetesen: inkább a horgásznyelv, mint a népnyelv) névalkotásait is figyelembe véve szaporítani is lehet a szócikkeket — erre is, arra is ösztönözheti a következő „szakszótár” összeállítóját mindaz, amit eddig mondtam.

A bármennyire gondos mérlegelésnek is akkor van azonban értelme, ha figyelembe vesszük: a halnevek nem függetleníthetők a használattól mint társadalmi szükséglettől. Példáim arra is szerettek volna figyelmeztetni, hogy manapság a háromszázezer körüli sporthorgász (no meg a néhány száz hivatásos és a megbecsülhetetlen létszámú orvhalász) „használja” a halneveket. Hogy ez sok vagy kevés, a kutatói céltól is erősen befolyásolt nézőpont függvénye. A szerző szerint a halnevek összegyűjtésének indoka, hogy „a természetes vizekben űzött halászat, ez a régi foglalkozás is kihalóban van” — a horgászok (s az orvhalászok) halnévismerete tehát figyelmen

kívül hagyható. Helyes, hagyjuk figyelmen kívül, s induljunk ki a romantika talaján sarjadt „mesés vízvilágból”, melyhez a múlt század óta hozzákapszódik az „ahhoz képest folytonos a szegénység, a pusztulás” prekoncepciója. Csakhogy: semmi sem bizonyítja a halnevek „valamikori”, a mostaninál sokkalta szélesebb körű elterjedtségét, variábilisabb használatát! Pontosabban: csak a szótárak és szójegyzékek megőrizte nagy mennyiségű halnévből s ezek még több alakváltozatából következtetünk a „gazdagságra”.

De „gazdagnak” minősíthető-e az olyan névanyag, mely egyszersmind a tévedések, pontatlanságok, logikátlanságok gyűjteménye? A szerző kutatásai egyik nehézségeként fogalmazta meg — és teljes joggal —, hogy „a halneveknél a fajtán belüli jelentésátvitel sokkal gyakoribb, mint egyéb élőlények elnevezéseinél”, illetve „egy-egy halfaj olykor több néven fordul elő”. Bizonyosan igaza van: a félreértésekhez, a „szakszerű leírás” elmaradásához jelentősen hozzájárult, hogy „a filológia ritkán társult megfelelő zoológiai ismeretekkel”. Egy-egy faj tucatnyi nevét, ugyanannak a névnek több fajra alkalmazását, más fajoknál a nevek és névváltozatok viszonylag kis számát azonban túlzás lenne teljességgel a gyűjtők rováására írni! Legalább meg kellett volna kísérelni, hogy közelítő magyarázatot keressen szerző egyes fajoknak az egész nyelvtérületen egységes, más fajoknak párhuzamos névadására, illetve valamely faj — lehet persze, hogy alfaj, vagy színe, apró formai jellemzője, viselkedése, ivási ideje stb. miatt megkülönböztetett változat — feltűnően sok tájnyelvi, olykor más faj nevét „kölcsonzó” megjelölésére. Akár odáig is eljuthatna ez a közelítő magyarázat, hogy például a *csuka* feltűnően sok „névének” azonosításához nem is kell komolyabb zoológiai tudás: a *Mátyás csuka* is, a *márciusi csuka* is, a *józsefi csuka* is, a *mezzei csuka* is, *mónár csuka* is 'Esox lucius'. Vannak viszont olyan fajok, melyeket a halászok is, a horgászok is „összetévesztenek”, azt pedig mégsem lehet felróni egy filológusnak, hogy nem vitt magával egyszerűen több — mert egymással is vitatkozó — ichtyológust... Íme egy múlt századi s egy jelenkori példa az „összetévesztésre”. Danicska József Mindszenti öreghalász hosszú élete halásztapasztalatait összegző kéziratát, melynek függelékében az általa ismert halfajokat is felsorolta és röviden jellemezte, HERMAN OTTÓhoz juttatták el bírálatra a Természettudományi Társulattól (az ő hagyatékából került azután a kézirat s a bírálat fogalmazványa a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába: EA 4289. ltsz.). HERMAN úgy találta, hogy „ichtyológiai elemei és leíró módszere nem felelnek meg a természetrajzi szak követelményeinek”. Íme a példái: „...a *Buczor*ól azt mondja, hogy »fehérszínű hal«, holott a *Buczo* = *Aspro* tehát éppen nem fehérhal; a »*Persli*«-ről azt mondja, hogy »*czinglinek*« is nevezik, holott a *Persli* = *Barsling*, ez = *Barsch* tehát a világirodalom szerint is = *Perca fluviatilis*, vagyis a *Sügér*, holott a *Czingli* olyannyira határozott forma, hogy maga Cuvier is *Aspro Zingel*nek nevezte el s e hal egész alkotásánál fogva se téveszthető össze a *Perca* = *Perslive!*”. A tudósunk bizonyosan igaza volt: az öreg halász nyilván nem ismerte „A magyar halászat könyvé”-t; ha ismerte volna — írja HERMAN — „megadta volna neki a módot arra, hogy a hal és a halászat tekintetében a társulat irányát számbavehesse”. Így azonban — ezt már én teszem hozzá — csupán „adatközlő” lehet, aki a szaktudóshoz képest téved: azt „tudja”, amit 1890 táján egy öreg tiszai halász tudhatott. A jelenkori példa esetében is megkérdésezhető: mihez képest „tévednek” az általuk kifogott keszegfélék nevén nevező horgászok: „Sokszor halljuk — még keszegezés közben is —, »dévért fogtam«. Nos, ezek a halak rendszerint a dévérhez hasonló, karika keszeg, másik nevén: ezüstös balin (*Blicca bjoerkna*)...” (Horgász Kalauz '86: 119).

Még feltűnőbbek lehetnek az ilyen „tévedések” — erre kockázat nélkül következtethetek, jóllehet nem ismerhetem a valamikori gyűjtés körülményeit — ha a halnevek feljegyzői a halászat-horgászat rejtelmeibe be nem avatott, csak a halfogyasztásban érdekelt személyektől (köztük az önellátás szándékával akár halat is fogó, nem csupán megvásároló parasztoktól) gyűjtötték adataikat. Mert — célszerű, ha ebből indulunk ki — a halnév-ismeret elsősorban is „társadalmi helyzet-, foglalkozás- (és ennek következtében természetismeret-)függő”: ki-ki annyi halnevet ismer, amennyire lehetősége és szüksége van. Akinek pedig nem kell nap mint nap számot adnia — mondjuk — a piacon vagy a halász-horgász közösségben megbízható halismeretéről, ha meg-

kérdezik, bizonytalankodik és alkalmi (esetleg egy szűk közösségben egyezményes, másutt azonban mást jelentő) neveket használ. Ez annyira banális igazság, hogy leírni is fölösleges, mégis úgy vélem: nem árt hangsúlyozni, hogy a „mesés vízívilágot” megtapasztalt eleinkre is ez volt a jellemző. Az ismert halnevek mennyisége (és a tudás „minősége”) — a történeti források tanulmányozása után bátran általánosítok — mindig is annak a függvénye volt, hogy ki-ki a haltermelés, az értékesítés és a fogyasztás egymással olykor összefüggő, máskor a társadalmi munkamegosztás értelmében szigorúan elhatárolt „szektorai” közül melyikben volt érdekelt. A halfogyasztónak — bár logikai, kellően megalapozott a következtetésem — sokkalta kevesebb halfajt kellett azonosítania, mint a halásznak. Hiszen a rokon fajoknak, például a keszegféléknek megközelítően azonos az „élvezeti értéke”, azonos konyhaműveleteket feltételez az elkészítésük stb. A halász viszont azt is számon tartotta, mert elemi érdeke volt, hogy mikor, milyen szerszámmal a legeredményesebb annak a fajnak, alfajnak a fogása, mely a piacon csak „keszeg” vagy „csuka”.

Az okkal-joggal a „halak tudósainak” vélt, bizonyosan a legtajékoztatottabb s „adatközlőnek” a legmegbízhatóbb főfoglalkozású halászok sem ismertek és neveztek meg persze annyi halfajt, amennyit a zoológia számon tart; annyit csupán, amennyire szükségük volt, amennyit érdemes volt megkülönböztetniük. Ha az a szükséglet éltetett egy-egy halnevet, hogy rámutassanak legvalószínűbb tartózkodási helyére, ivási idejére vagy kedvenc táplálékára, egyetlen halászközösség is számon tarthatta ugyanannak a — zoológiai értelemben — fajnak akár tucatnyi nevét. A halfajok mindegyikét viszont nem ismerték, mert ha kifogták is, csak a haltömeget szaporította, egyedenként nem volt értékesíthető. Jellemző ebből a szempontból Szeged talán legismertebb halászának, az 1930-as években önéletrajzot író Bitó Jánosnak öregkori zsörtölődésbe burkolt elszólása. Évtizedek múltán is neheztelt a milleniumi kiállítás rendezőire, amiért nem honorálták kitüntetéssel, amikor összegyűjtötte, önzetlenül vállalkozván és 500 forintot költvén a nagy munkára, a Tiszában található összes halfaj 4-4 példányát. Nemcsak a külön munkáért kifizetett munkabér, a speciális háló hangsúlyozása árulkodik róla, hogy előtte soha nem volt szüksége Bitónak az összes faj megkülönböztetésére. Ki is mondja: „akkor tudtam meg csak, én magam is, hogy 67 féle hal él a Tiszában” (Az én kiskiráltságom. Szeged, 1993. 143).

Nyilván nem kell befejezésül újólal hangsúlyoznom: számomra azért volt fontos RÁCZ JÁNOS könyve, azért foglalkoztam vele szokatlan részletességgel, mert a magyar etnográfia és a nyelvtörténet száz éve már bizonyította, s éppen a halászatról őstörténeti érveket remélő jeles eleink munkássága révén, az egymás szavára figyelés, az egymást erősítő kutatói törekvések különösen eredményes voltát. Ezt a „hagyományt” persze nem kötelező tisztelni; a maga szempontjából a szerzőnek is igaza van: valóban „mindössze egyetlen monográfia foglalkozott a halnevekkel, Beke Ödöné ezelőtt közel hetven évvel”. Igaza van, ha figyelmen kívül hagyjuk, ami amúgy tudható (vagy a publikációkból kikövetkeztethető) a halakról s a halászatról — de nem lexikológia. Én magam azzal igyekeztem bizonyítani ezeknek a kutatási hagyományoknak a tiszteletét, hogy továbbgondoltam, ami benne van s ami nincs benne, pedig benne lehetne a könyvben. Bevallhatom: önös érdekből. A nyelvtörténészekről várom (várjuk) a megbízható etimológiákat, ennek azonban — a szerző is ezt hangsúlyozza — alapfeltétele, hogy tisztázódjék: mit is tekinthetünk „halnévnek”, és miért annyira sok az ellentmondó, egymással nem egyeztethető jelentés, ha rokon nyelvi vagy nem rokon nyelvi halneveket keres — és talál — a nyelvtörténész. Meggyőződésem, hogy az élő nyelvnek — ha a köznyelvnek ma már csak a horgásznyelv lehet a kontrollja, hát annak — a gondos megfigyelése sokat segítene a tisztázásban. Arra mindenképpen figyelmeztetne, hogy az 510 (vagy annyi, amennyi) halnév nem lehet (nem lehetett) azonos fontosságú a természetes nyelvi helyzetben. Választ kellene adni (adnunk?) rá, hogy miért és miként hierarchizált a lexikológiaiilag számbavehető halnévanyag. Ennek, az egyszerű „szakszótárnál” mindenképpen fontosabb és időszerűbb feladatnak a változatlan megoldatlanságára — talán — figyelmeztethet egy etnográfus, ha a halászat kutatójaként egyet-mást megtudott a halakról is.

Kálnási Árpád, Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük

Debrecen, 1996. 274 lap

KÁLNASI ÁRPÁD könyve kandidátusi értekezésének bővített változata. Négy szatmári járás (a fehérgyarmati, mátészalkai, nyírbátori, csengeri) helynévanyagának elemzésével foglalkozik. Az adattárak és a rájuk épülő elemzések főként a települések élőnyelvi anyagát tartalmazzák, de jelentősége van a történeti adatoknak is, mert „segítségükkel nem csupán a hajdani idők névadási szokásaiba nyertünk bepillantást, hanem az is megállapítható, mely nevek (névtípusok) bizonyultak életképtelennek; esetenként pedig arra is választ adhatnak, miért éppen ezek veszték ki a rendszerből” (7). Az összegyűjtött több mint 35.000 helynév igen pontos, alapos névélettani, történeti elemzését nyújtja a szerző.

A helynévtípusokat szétválogatja a megnevezett objektumok fajtája szerint is, így a következő fejezeteket alkotja meg: településnevek, belterületi nevek, határrésznevek, víznevek, tanyanevek, létesítménynevek vizsgálata. Ezeknek a fejezeteknek a felépítése hasonló. Minden fejezet elején az adott névtípussal foglalkozó szakirodalom összefoglalása található. Ezután a terület történeti névanyagát mutatja be a szerző, elsősorban a keletkezésnek és a változásnak a kiemelésére építve. Ezt követi a névtípusok tipológiai vizsgálata, majd előfordulási arányuk statisztikus bemutatása számban és százalékban kifejezve.

A dolgozat végén egy kisebb önálló fejezet áll, izelítőt nyújtva térszinformanevek, növénynevek, víznevek szóföldrajzi vizsgálatából, térképekkel bizonyítva a kapott eredményeket.

Kálnási monográfiájában az első főbb fejezet „A településnevek vizsgálata” címet viseli. Ebben azt elemzi, hogy a X—XV. században, a falurendszer kialakulásakor, a XVI—XIX. században a pusztásodáskor és betelepítéskor, a XIX. századtól napjainkig, a hivatalos névadás korában milyen motiváló tényezők játszottak szerepet a falunevek kialakulásában. Többek között a következő kategóriákat állapította meg: törzsi nevek, katonai- és szolgálonépek foglalkozása, személynévek, szláv népek hatása, védőszentek, természeti nevek stb. alapján létrejött falunevek. A legutolsó korszakban a nevek nagy része változatlan maradt, állítja a szerző, de a településnevek kb. 30%-át jelzővel látták el: tájegységre, folyó melletti fekvésre, szomszédos településre utalva vele.

„A településnevek tipológiája” című fejezetben több alapos összefoglaló táblázatot találunk a természeti, műveltségi, hivatalos nevek adásáról a tereptárgy mai jellege, a falunév, a dülönévben vagy tanyanévben őrzött falunév, kihalt falunév, idő, szám és % összefüggésében. Négy összesítő táblázatban pedig a járasok faluneveinek történeti adatait, mai népi nevét és hivatalos nevét mutatja be a szerző.

A második nagyobb fejezetben Kálnási „A belterületi nevek vizsgálatát”-val foglalkozik. A történeti korszakolás természetesen igazodik a névtípus változását befolyásoló tényezőkhöz, így a 4 fő korszak a következő: a természetes utcanévadás (az I. világháború végéig); a hivatalos névadás első szakasza (az I. világháború végétől 1945-ig); a hivatalos utcanévadás második szakasza (1945—90); és a harmadik szakasz (1990-től napjainkig). A falu és a város névadási szokásainak különbségeivel, az elvándorlás és betelepülés névalakító hatásával, a politikai befolyással, az állandó névváltoztatások hatásával is foglalkozik. A folyamatot végigtekintve az utolsó 2 korszak névadási negatívumait, következtetéseit, a természetes névadás hiányát jogosan bírálja a szerző. (Pl. Tiszacsécsén azt az utcát, ahol Móricz született, Kossuthról nevezték el, Mátészalkán a *Lakatos Lajos utca*-ból *Lajos utca*, a *Vörös Csillag utca*-ból *Csillag utca*, a *Zalka Máté sor*-ból *Forrás utca* lett, pedig a mai *József Attila utca*-t kellett volna *Forrás utca*-nak nevezni, hiszen régen ezt hívták így, és a mai nem hivatalos névhasználat is ezt mutatja.)

Az utcanévek szerkezeti vizsgálatában az alapelemek és megkülönböztető elemek rendszerét különíti el. A két nagyobb csoporton belül kisebb alegységeket találunk: az alapelemeknél utcanév jellegű alapelemek (*utca*, *út*, *sor*, *köz*, *vég*, *telep*, *szoroska* stb.), nem utcanév jellegűek (*udvar*, *piac*,

park stb.), jelentésváltozással alakult objektumnevek (ráalkalmazás, tapadás, képzettársítás) találhatók; a megkülönböztető elemeknél pedig motivált nevek (teljes nevek, helymeghatározó nevek, irányjelölők, jellegzetességre, helyzetviszonyításra utalók stb.) és motiválatlan nevek (személynevet, foglalkozásnevet, elvont fogalmat tartalmazók stb.). Minden egyes szakasz általában azonos módon épül fel: az elnevezések számát, százalékos arányát, a neveket, a TESz.-ben meghatározott jelentést és rövid megjegyzést tartalmaz, igen alaposan feldolgozva a rendelkezésre álló adatokat.

A leghosszabb fejezet címe: „A határrésznevek vizsgálata”. Kálnási itt is korszakokra osztja a történeti réteget: a XIX. sz. végéig tart az első szakasz, a következő 1945-ig, az utolsó napjainkig. Természetesen az első, leghosszabb szakasz nem tekinthető egységesnek, hanem kisebb korszakokra bontható. A névadás egyik alaprége a szlávól került hozzánk, a táj természeti viszonyaira (növényekre, állatvilágra, felszínre) utaló szókinccsel, de személynevek is szolgáltathatárrnevek alapjául. Több helynév keletkezésének valószínű idejét a szerző a nyelvtörténet (pl. történeti hangtan, alaktan), nyelvjárástörténet segítségével próbálja behatárolni. Jelentős részt szentel az elhomályosulásnak, népetimológiának, naiv magyarázatoknak. Igen érdekes a csengeri járásban megfigyelhető azon jelenség, mely a „megkülönböztető elem + *tava*” birtokos szerkezetből az alapelem rövidülésével jön létre: *tava* > *ta*. Kálnási szerint ennek egyik oka a jelentésselhomályosulás, de más tényezők is elősegíthetik (pl. az analógia, a tájjelleg változása).

Természetesen bizonyos szempontok újra előfordulhatnak a különböző típusú nevek rendszerezésénél (felszín, növénytakaró, állatvilág stb.). A gazdaságtörténeti változások például nagyon jól végigkövethetők az első korszakban (erdőirtás, nyomásos gazdálkodás, szőlőtermesztés, úrbérrendezés, karikázás [az irtásgazdálkodás egyik ritka módja], nyilazás [a határ felosztott részeit kisorsolták úgy, hogy mindenki húzott egyet a földterületek jeleivel ellátott nyilakból] stb.), melyet a szerző bőséges névanyaggal szemléltet. A második korszak legfontosabb elnevezéstörténeti jellemzőjeként a tagosítást emeli ki. Érdekes, hogy a névalkotásban a *tag*, *tagja* elnevezés szinte eluralkodik a névanyagon, „névelmúlást” (109) okozva. Az utolsó korszakban évszázados nevek váltak feleslegessé, mert elvesztették motivációjukat. Helyettük új nevek keletkeztek, például a hagyományos név jelöléstágulásával, összevonással, személynév + földrajzi köznévvvel, számnévvel stb. Az ekkor alakult nevek jelentős részben „a személytelenséget, a hivatalos, papirosízű mesterkéltiséget mutató megjelöléseket használják fel” (117).

Kálnási a határrésznevek tipológiáján az alapelemek vizsgálatát érti, mert ha a neveket megkülönböztető elemek nélkül vizsgálja, a táj egykori jellege, a természeti környezet, gazdaságtörténet, birtoklástörténet jobban feltárul. Gyakorisági sorrendben tárgyalja a hatalmas névanyagot, így a teljes lista bemutatására nincs lehetősége, csupán mintegy harmadára, a többi köznévv pedig felsorolásban szerepel. A szócikkek a belterületi alapelemek tárgyalási módjához hasonlítanak: legkorábbi megjelenés (a TESz. és saját anyag alapján), példák és természetesen pontos adatok számban és %-ban kifejezve. A két fő kategórián belül számos alkategória biztosítja az áttekinthetőséget, rendszerettségét (pl. térszinforma, tulajminőség, növényzet, állatvilág, földművelés, pásztorkodás stb.).

A víznevek kronológiai besorolásánál a szerző nem talált egységes szempontokat, így hol településtörténeti, hol népiségtörténeti, hol gazdaságtörténeti támpontok segítségével készült el a korszakolás; honfoglalás előtti nevek, honfoglalás körüli szláv eredetű nevek, feudalizmus kori és a vízszabályozástól napjainkig kialakult nevek. A fő tipológiai kategóriák megegyeznek az előző fejezetek kategóriáival (természetesen az alkategóriák változnak). Egy sajátos vízrajzi köznévre is felhívja a figyelmet a szerző, mely főleg a csengeri járásban fordul elő: *erge*. A TESz. 1339-ben említi erről a vidékről, ’patak’ jelentésben; Pesty gyűjtésében is találunk rá példát. Ehhez a szócikkhez szóföldrajzi térképet is találunk a mű végén.

A tanyanévadás alig 150 éves történelmét 3 korszakra bontja a szerző: a XIX. sz. közepétől a századvégig; a XX. sz. első fele; az 1950-es évektől napjainkig. A tanyanevek száma a század első felében jelentősen megnövekedett, majd ez a folyamat visszafordult az 1960-as évek táján — bizonyítják adatokkal Kálnási.

A létesítménynevek korszakolása majdnem megegyezik a határrésznevekével, hiszen sokszor a mezőgazdasági változások tükröződnek a létesítmények neveiben, de a szénégetéstől (*Szénégető-hegy*) a sörfőzésig (*Brauhaus*, *Serház-kert*), sókereskedelemig (*Kancellária*, *Sóház*) szinte minden visszatükröződik a vizsgált nevekben.

A kötet utolsó fejezete, a „Szóföldrajzi vizsgálatok” szorosan nem tartozik a dolgozat témájához. Az adattárak ilyen típusú feldolgozása még újdonság. Kálnási néhány alapelem területi tagolódását, gyakoriságát ábrázolja térképeken. 12 földrajzi köznevet emel ki, mely 4 fogalmi csoporthoz tartozik. Ezek a térképeken ábrázolt szóelemek pontosan mutatják az elnevezési, nyelvjárási sajátosságokat. Érdemes lenne folytatni az ezirányú vizsgálódásokat, hiszen ez a kis fejezet csak ízelítő az ilyen típusú feldolgozásból. — A szóföldrajzi fejezet után bibliográfia, névmutató következik, majd egy német nyelvű összefoglalás zárja a művet.

SEBESTYÉN ÁRPÁD a kötetről a következőképpen nyilatkozik: „a magyar névtani szakirodalomban nem találunk még egy művet, amely egy tájegység helynévadását hasonló módon, történeti folyamatában, a jelenbeli névállományig haladva vette volna vizsgálat alá. A világos tagolás, a logikusan felrajzolt altípusok, a gazdagon idézett példák nyomán egyszerre látjuk át a névtani jellegzetességeket és a nevek tágabb körű nyelvtudományi, jelentéstani, alakszerkezeti típusait, meg a nyelvészetten túli kapcsolatokat: a névadás lélektani, történeti, néprajzi, tájföldrajzi stb. vonatkozásait.” (Névtani Értesítő 1997: 114.)

Ezzel az értékeléssel mi is egyetérthetünk, bízva abban, hogy ezt a munkát több hasonló fogja követni felhasználva az adattárak nyújtotta lehetőségeket. Ki kell emelnünk a táblázatok áttekinthetőségét, precízységét. Sajnos a térképek kis mérete miatt néha nehezen lehet eligazodni az ábrák sűrűjében. Esetleg célszerűbb lett volna a járáshatárokat más mintázatú vonallal szedni, mint a községhatárokat. Érdemes megemlíteni még a statisztikai adatok sokaságát, melyet számmal és százalékkal is megad a szerző. — Összegzésül elmondhatjuk, hogy Kálnási hatalmas mennyiségű forrásanyagra épülő szép rendszerező munkája névtudományunk nyereségének tekinthető.

ZÁNTÓ EDINA

KÜLÖNFÉLÉK

Magyar—német és német—magyar nagyszótárak: helyzetkép és tervek

1. Bár a patinás de Gruyter kiadó által gondozott és a szakmában mérvadónak számító nemzetközi lexikográfiai kézikönyv adott fejezete (BAKOS FERENC, Die Lexikographie der uralischen Sprachen I: Ungarisch. In: Wörterbücher. Dictionaries. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. Szerk. FRANZ JOSEF HAUSMANN, OSKAR REICHMANN, HERBERT ERNST WIEGAND, LADISLAV ZGUSTA. Dritter Teilband. Berlin—New York, 1991. 2380) a magyarországi szótártudomány legújabb fejlődésének fontos vonását éppen a két nyelvű lexikográfia fellendülésében látja,¹ megállapítható, hogy a német és a magyar nyelv vonatkozásában nem állnak rendelkezésre korszerű szótárak. A jelenleg használatos — immár több mint negyven éves (!) — magyar—német illetve német—magyar szótárpár (HALÁSZ ELŐD, Német—magyar szótár. 11. kiad. Bp., 1992. és Magyar—német szótár. 10. kiad. Bp., 1992.) a legtöbb tekintetben már korántsem felel meg a mai igényeknek. HALÁSZ ELŐD e műveit a szaktudomány is jobbára igen kritikusan értékeli: a neves német metalexikográfus, HERBERT ERNST WIEGAND (Deutsch—Ungarisches Wörterbuch.

¹ Megjegyezzük: a HALÁSZ ELŐD-féle német—magyar és magyar—német szótárakat sem a szövegben, sem az egyébként igen részletes bibliográfiában nem említi.

Überlegungen im Anschluß an ein Kolloquium in Budapest. 1.—2. April 1993. In: *Lexicographica* 8 [1992.]: 344) úgy jellemzi e köteteket, hogy „a mai német standard nyelv lexikája tekintetében a lemma- és a szublemmaszelekció, valamint ezzel a mennyiségi és minőségi lefedés már nem korszerű. A német lexika fontos részei hiányoznak [...] A szócikkek németisége nem felel meg a korrekt mai standard németnek [...] a szócikkek makrostrukturális elrendezése és a szócikkek tartalma [...] elavult”. Összegezve a konkrét ítélet így hangzik: a német—magyar HALÁSZ-szótár címszóanyagának kb. 40 százaléka elavult vagy a mai német nyelv perifériájához tartozik, míg hiányoznak olyan szavak, melyek az élő német alapszókincs elemei. Így a német—magyar szótárban a korszerű német nyelv nem-frazeológiai lexikai egységeinek legalább 45 százaléka hiányzik (WIEGAND i. m. 348). Azonban a pontosság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ez csak részben igaz, hiszen a WIEGAND (i. m. 348) által egészen konkrétan is hiányolt 15 lemma mindegyike (!) megtalálható a szótárban, bár igaz, egyikük (a *Boutique*) csak a függelékben, de 14 a szótár besorolási rendje szerint. Hogy WIEGAND mégsem bukkant rájuk, az valószínűleg azzal magyarázható, hogy az alfabetikus besorolás nem a Németországban megszokott rendszert követi, hanem a magyar ábécét veszi alapul — erről majd később még szólnunk.²

B. SCHAEDEER, a siegeni szótártudós professzor elemzése is a WIEGAND által megfogalmazott lesújtó véleményt támasztja alá (vö. BURKHARD SCHAEDEER, *Notizen zur zweisprachigen Lexikographie Német—Magyar/Magyar—Német, Deutsch—Ungarisch/Ungarisch—Deutsch, unter besonderer Berücksichtigung des Großwörterbuchs von Előd Halász*. In: BERNÁTH CSILLA szerk., *Studien zur zweisprachigen Lexikographie Deutsch—Ungarisch I. Akten des 1. Kolloquiums Szeged—Siegen*. Szeged, 21.—22. Mai 1993. Szeged, 1995. 49), azzal kiegészítve, illetve súlyosbítva, hogy „Halász nagyszótára a bemutatott szókincs, a lemmakiválasztás elvei, a nyelvészeti megálapozás és a lexikográfiai feldolgozás tekintetében elavultnak számít” (SCHAEDEER i. m. 13).

2. Azonban meggyőződésünk szerint differenciáltabb megvilágítást nyerhetnek a fent idézett kritikák, ha a magyar—német és a német—magyar szótárak keletkezési történetét és körülményeit is figyelembe vesszük. A szótár viszonylag gazdag és előremutató német—magyar és magyar—német lexikográfiai tradíciók folytatásaként született.³ A főszerkesztői megbízást a germanista HALÁSZ ELŐD (1920—1997.), szegedi egyetemi tanár kapta. Több mint 50 fős munkatársi gárda élén kisebb stáb — HÜVÖS KORNÉL, PAULINYI ZOLTÁN, RÁCZ OTTÓ és SKRIPECZ SÁNDOR — irányította a munkálatokat. Ehhez jöttek még a műszaki szótárak teamjéből besegítők és a különféle szakterületek konzulensei. (Sok érdekes mozzanatot tudhatunk meg SKRIPECZ SÁNDOR visszaemlékezéseiből, l. alább is.) Sajátos, hogy a munkatársaknak csak kisebbik része volt képzett germanista vagy bölcsész, de természetesen — mint SKRIPECZ SÁNDOR (*Erinnerungen und Erfahrungen*. In: BERNÁTH CSILLA szerk., *Studien zur zweisprachigen Lexikographie Deutsch—Ungarisch I. Akten des 1. Kolloquiums Szeged—Siegen*. Szeged, 21.—22. Mai 1993. Szeged, 1995. 84) hozzászólása — „mindegyikük tudott németül (főként annak ausztriai változatát)”. Arra is rámutat, hogy

² Ezenközben velünk együtt bizonyára másokban is megfogalmazódik, hogy a szótárt ily részletességgel elemző metalexikográfus megismerkedhetett volna alaposabban is a vizsgált szótár struktúrájával.

³ A magyarországi szótárirás korábbi szakaszairól MELICH JÁNOS (*A magyar szótáriróadalom*. Első füzet: A legrégebb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig. Bp., 1907.) és KELEMEN JÓZSEF (*A magyar szótárirás főbb kérdései a múlt század közepétől 1920-ig*. In: SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1970)*. 2. kiadás. Bp., 1978. 77—97), kimondottan a német—magyar és a magyar—német lexikográfia történetéről a századfordulótól a második világháború végéig FEJÉR RITA (*Zur Geschichte der deutsch—ungarischen und ungarisch—deutschen Lexikographie von der Jahrhundertwende bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*. Tübingen, 1993.) doktori értekezésének alapján készített monográfiája ad részletes áttekintést.

a közreműködők kiválasztásánál a szakmai alkalmasságon kívül — az akkori időkre jellemző módon — a politikai-ideológiai szempontok is fontos szerepet játszottak (i. m. 84).

A mű egyik fontos előzménye és kiindulási pontja a KELEMEN BÉLA-féle nagyszótár volt („Német—magyar és magyar—német nagyszótár. Deutsch—ungarisches und ungarisch—deutsches Großwörterbuch”, átdolg. THIENEMANN TIVADAR. Bp., 1941/42. 4. kiadás és 1942. 5. kiadás). Először e KELEMEN—THIENEMANN-szótár átdolgozásának ötlete merült fel (vö. SCHAEDEER i. m. 19). Az anyagnak 1951 januárjában kezdődött, beható áttekintése azonban azt a megfontolást eredményezte, hogy teljesen új szótár elkészítése látszik célszerűnek, melyhez ugyanazon év nyarán hozzá is fogtak. (Érdekes megemlíteni, hogy e munkálatok már az Akadémiai Kiadónál kezdődtek meg, míg a szótári projekteket korábban az MTA Nyelvtudományi Intézete gondozta.) Tehát az első nagyszótár — a német—magyar — nem egészen másfél év munkájának az eredménye. Az opus természetesen nem kis mértékben kénytelen volt az akkori kor ideológiai-politikai szellemiségének is eleget tenni, így például az 1952-ben megjelent HALÁSZ ELŐD-féle Német—magyar szótár előszavában Sztálint és a sztálini politikát emeli ki, majd kifejti: „Ma, amikor a Szovjetunió vezette szabad népek sorába hazánk és a Német Demokratikus Köztársaság egymás mellett sorakozik fel, amikor a magyar és a német dolgozó népet ugyanazok az eszmék lelkesítik s ugyanazok a célok vezérlik, [...] valóban megvan a lehetősége — és a szükségszerűsége — annak, hogy a két nyelv szótári szókészlete, minden eddiginél nagyobb teljességben, egyben azonban minőségi tekintetben is gazdagabban, a nyelvi finomságok fokozottabb kiaknázásával gyűjtsessék össze” (VII. lap). A lemmakiválasztásról szólva pedig rámutat, hogy „az alapvető szókincs terén teljességre törekszik”, emellett „természetes, hogy a fejlődés tudományos elméletének, a marxizmus—leninizmusnak szavai és kifejezései döntő helyet kapnak” (VII). A német—magyar változat második („teljesen átdolgozott és bővített”) kiadásban — egy kötetben — 1967-ben látott napvilágot, a harmadik kiadás — a változás csak egy függelék — pedig 1970-ben. Azóta a szótárt gyakorlatilag egyszer sem dolgozták át. A magyar—német verzió (amely kézisztár méretben már 1953-ban megjelent) első kiadása 1957-hez fűződik, a második („teljesen átdolgozott és bővített”) kiadás 1964-ben látott napvilágot, majd az 1970-es, harmadik kiadás ennél is függelékekkel egészült ki. Azóta — utoljára 1983-ban — csak a függelék bővült.

3. Az eltelt hosszú idő, a viharos évtizedek alatt természetesen érzékelhetően változott mind a magyar, mind a német nyelv. A technikai-elektronikai forradalom, a globalizálódó gazdaság világszerte rányomta bélyegét a kommunikációra. Ezen tények ismeretében nem lehet kérdéses, mennyire is aktuális mára egy újabb, korszerűbb szótárpár. Gondoljunk csak arra, hogy az utóbbi évtizedekben a komputertől a mobiltelefonig, a környezetvédelmi szemlélettől a társadalmi, gazdasági és politikai változásokig számos területen mennyire átalakult a szókincsünk és nyelvhasználatunk! Új szavak keletkeztek, mások elavultak, sőt, egyes korábbi — és akkor nemritkán örök érvényűnek hitt — jelentések, illetve használati sajátosságok ártérkelődtek (pl. a magyar *dolgozó* és az NDK-beli német *Werkstätiger* főnév az elmúlt évtizedekben teljesen semleges töltésű, általánosan használt szóként volt használatos, míg a jelenlegi politikai berendezkedésben már munkásmozgalmi szellemiséget tükröz és ilyen irányú konnotációval rendelkezik), más lexémák új jelentésekkel egészültek ki, például az *egér* ma már nemcsak egy apró rágcsáló neve, hanem egy fontos számítógépes segédeszközé is. E nyelvi és társadalmi fejlődésen túl olyan eklatáns események említendők, mint az egyik német állam megszűnése, valamint nem kevésbé a helyesírási reform bevezetése, melyek a német nyelv vonatkozásában gyökeresen új helyzetet teremtettek, de a rendszerváltás — főként a politikai, gazdasági-pénzügyi és jogi terminológia és nyelvhasználat tekintetében — a magyarban is jelentős változásokat hozott.

E kihívásra reagálva, a kor kommunikációs igényeinek megfelelés szándékával — az Akadémiai Kiadó megbízásából — egy általunk mint főszerkesztők által vezetett munkacsoport átfogóan átdolgozza a HALÁSZ ELŐD-féle német—magyar és magyar—német nagyszótárakat. Tehát

a kiadó a szótárpárt a közeljövőben — felújítva és újraserkesztve — a „Klasszikus Nagyszótárak” sorozatban újra kiadja, azaz megújult tartalommal és formával tárja a legszélesebb szótárhasználó közönség elé. A korszerűbb tartalom mellett a kiadvány a keresést megkönnyítő új formátumot kap; a kétszer megközelítően 2000 oldalas mű 180 x 280 mm-es méretben, borítóval ellátott műbőr kötéssel fog az olvasó kezébe kerülni.

4. Az átszerkesztéssel és felújítással a következő fő célokat tűztük ki:

a) A több mint 40 éves szótárpár címszóállományának felfrissítése, ami egyaránt jelent törlést és bővítést.

b) Törlés, kiegészítés és javítás a szócikkek jelentés-oldalán, ami nemcsak magukra az ekvivalensekre, hanem a nyelvtani információkra (kiejtés, ragozás, vonzatok), valamint a minősítésekre (azaz stilisztikai, rétegnyelvi, szaknyelvi stb. besorolásokra) úgyszintén vonatkozik.

c) A német szóanyagának a helyesírási reform szerinti szabályokhoz való illesztése.

d) A nagyszótárak anyagának számítógépes adatbázisban történő tárolása, ami a későbbi folyamatos aktualizálást, korszerűsítést lehetővé teszi.

Az átdolgozási munkálatok szűkebb és tágabb társadalmi, szakmai, valamint logisztikai kontextusa természetesen merőben különbözik a HALÁSZ ELŐD-féle alapművek megalkotásának körülményeitől. Hogy csak egy-két tényezőt emeljünk ki: megszűnt az Akadémiai Kiadó közel ötven évig tartó monopóliuma a kétnyelvű szótárírás területén. HALÁSZ ELŐD-korában még az úgyszólván évszázados, klasszikus módszer dívott, amikor is 9 x 13 cm-es kartonlapocskákon gyűjtötték és rendszerezték a nyelvi adatokat és értelmezéseket. Mivel minden jelentés, szókapcsolat (példamondatok, állandósult fordulatok stb.) új kártyára került, egy-egy összetettebb szócikk akár száznál is több kártyát töltött meg! (Vö. a munkamódszerhez DOROGMAN GYÖRGY írását: A szótárírás múltjából. In: Wolters Kluwer Üzenő. 1998. március, 3.) A cédulaanyagot méretükhöz szabott kartondobozokban tárolták, egy tömött dobozban 1800—2000 kártya préselődött össze. Ilyen formában került a nyomdába, a szedés végeztével pedig ebben jött vissza a szerkesztőségbe, ahol a cédulákat összeolvasták a szedésről készült első, még tördeletlen (ún. hasáb-) levonattal.

Ma már természetesen korszerű számítástechnikai háttér áll rendelkezésre. Az Akadémiai Kiadó „szótárműhelyében” egy SGML (Standard Generalized Markup Language) szabvány szerinti adatkezelésen alapuló kiadványszerkesztő programot használnak. Ez olyan rendszer, mellyel elemtípusonként lehet definiálni egy dokumentumot, s egyben olyan eljárás, amellyel egy adatbázis kezeléséhez hasonló módon elő lehet venni az egyes elemeket.

Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy a szaktudományos alapkérdések viszont korántsem kellő mélységben kidolgozottak, hiszen a német és a magyar nyelv viszonylatában rendelkezésre álló kétnyelvű szótárak viszonylag nagy számának ellenére e szótártípus metalexikográfiai vonatkozásairól (a historiográfiai munkáktól eltekintve) egészen a legutóbbi időkig — mint pl. SCHAEIDER (i. m. 13) is elismeri — alig készült igényes elméleti tanulmány.

1. A mi vállalkozásunk kapcsán nyilván konkrétan felmerül: mennyiben és miben is lesz új a szótárpár? Természetesen mindenekelőtt abban, hogy a címszavak alapos rostáláson esnek át. Böven van ezen a téren tennivaló. Az elavult vagy nem helytálló lexikai elemeket (sőt, esetleg sohasem létezett és általunk „fantomszavaknak” nevezett egységeket) töröljük vagy pontosító jelzettel látjuk el, pl. *rég(ies)*. Nem kevés olyan címszót kell deleálnunk vagy másik által helyettesítenünk, amelyek a kiinduló nyelvben hibásak, esetlenek, illetve rosszak; ilyenek pl. — csak a magyar nyelvet tekintve — a *lókúra* (mint a német *Pferdekur/Rosskur* 'a páciens számára rendkívül megerőltető, strapás kezelés [amely meghozza a várt eredményt]' tükörfordítása), *ráadásdi* (amely utóbbi „ráadásul” sajtóhibával, *ráadási*-ként került a címszavak közé). Sok közülük úgy kerülhetett be annak idején a műbe, hogy a másik nyelvből fordították vissza az ellenkező irányú szótár alapján.

Mind a magyar, mind a német címszavaknál szükségesnek látszik a lemmákat a ma használatos köznyelvi alakba áttenni, és — amennyiben szükséges — a korábbi alaknál a mostanira utalni.

Így például a régi szótár a magyar *zsömlye* címszónál a *zsemlye* változatra utalt és azt ott tárgyalta, a *zsemle* alak viszont teljesen hiányzott; mi ellenben éppen a *zsemle*-t fogjuk alaplemmának feltüntetni. A magyar *kilából* ige helyett pedig az eddig egyáltalán nem szereplő *kilából*-t adjuk meg. — Bizonyos idegen eredetű szavaknál a ma inkább használt változatból indulunk ki, például *zsigoló* helyett *dzsigolót* szerepeltetünk.

Sok esetben a körülményes, inkább körülíró kifejezéseket alakítottuk át az úzusnak megfelelővé; itt is csak magyar példákat említve: *hasznót hajtó üzlet* → *nyereséges üzlet*, *vakok vezetésére betanított kutya* → *vakvezető kutya*. Gyakran igen suta, helyenként már-már értelmezhetetlen szavakkal és kifejezésekkel is meg kell küzdenünk: *véresre ütötte magát rajta*, vagy: *közeledve rásik*.

A következtetlenségeket és egyenetlenségeket úgyszintén igyekeztünk javítani, például a német—magyar változatban szerepelt mind a *bezahlen*, mind a *zahlen* ige ('fizet'), de prefixumos változatban csak az *anzahlen*, holott létezik az *anbezahlen* is. — Új vagy megváltozott német címszavak a helyesírási reform révén is adódnak, például — mivel a címszó nem tartalmazhat szóközt — a reform előtt egybe, utána külön írandó szavaknál az új címszó az egyik komponens lesz: *kennenlernen* → *kennen*. A szabadon választható, de betűrend szerint egy helyre eső írásmódnál a változatok egymás mellett fognak szerepelni, például *sOpenairfestival*, *Open-Air-Festival*. — Fontos feladat mindkét nyelvben a lemmák pontos alfabetikus rendezése és a helyesírás szerinti ellenőrzése, javítása (pl. *raffinált* helyett *rafinált*, *kápri* helyett *kapri*), hiszen a HALÁSZ-szótár megjelenése óta a magyar helyesírás is többször változott. Természetesen a nyomdahibák korrigálása is elvégzendő (*kics csacsi* → *kis csacsi*), valamint az önellentmondások, következtetlenségek tisztázása, pl. a Német Lovagrend „nagy mestere” a *Deutschmeister* címszónál külön, a *Hoch- und Deutschmeister* ekvivalenseként egybe volt írva. Egyébiránt nem minden esetben egyértelmű, hogy szimpla szedési hibával vagy nyelvtani melléfogással állunk-e szemben, pl. *im* (helyesen: *in*) *Träumereien versunken sein*.

Alapvető célunk, hogy a sokrétű hibajavításon túl bekerüljön az új és aktuális magyar és német szókincs. Vonatkozik ez mind az általános nyelvre, mind pedig a szaknyelvi lexémákra. Ez utóbbi tekintetben alaposan át kellett gondolnunk a szakterületek egymáshoz viszonyított arányát, mivel azt a feltételezett felhasználási igényekhez kell igazítanunk, így például növelni a jogi és közgazdasági címszavak és jelenségek arányát. Gondoljunk csak az EU-csatlakozásra és az összeurópai folyamatokra (*euró*, *schengeni határ*, *Európai Bizottság* stb.). A NATO-ba történő belépés kapcsán pedig a katonai kifejezéseket kell jócskán felfrissíteni. Ez érinti részben a) az euroatlanti orientáció terminológiáját, pl. *gyorsreagálású hadtest* = *schnelle Einsatztruppe*, b) részben a modern haditechnikát, pl. *rMarschflugkörper* = *cirkáló rakéta*. Mennyiségi tekintetben is várható változás. Ugyanis szándékunk szerint a bővítés meghaladja a törlés mértékét, ezért nőni fog a terjedelem; a német—magyar rész címszóállománya megközelítheti akár a 200 ezres határt is, a magyar—német változat pedig a 140 ezret — de ha a bemutatott speciális szókapcsolatokat, szólásokat is hozzá vesszük, ezeknek a számoknak a többszörösét kapjuk.

2. Részben a feldolgozás módja is megújul, ugyanakkor igyekszünk megtartani a HALÁSZ-szótárak valamennyi erényét és értékét is. (Mind WIEGAND i. m. 344, mind SCHAEDEER i. m. 59. minden kétséget kizáróan elismerik, hogy a HALÁSZ-szótárpár jelentős szakmai-tudományos teljesítmény, és így számos pozitívumot is magáénak tudhat.) Az alábbi összegzésben — terjedelmi okokból — csak néhány szempontot ragadunk ki.

Következőképpen alkalmazzuk például az ábécé szerinti elrendezést. A most forgalomban lévő szótár a német címszóanyagot is a magyar lexikográfiai hagyományokat érvényesíti, vagyis az „umlautos” változatokat külön betűnek tekinti, azokat az umlaut nélküli változat utánra sorolva, pl. az *ö* az *o* után jön, az *ü* az *u* után stb. E megoldás ellen — SCHAEDEERrel (i. m. 55) is egyetértve — több ponton is lehet érvelni:

a) A hazai német—magyar lexikográfiában sem előzmény nélküli a németországi gyakorlat, hogy az umlautos és az umlaut nélküli variánsokat alfabetikusan nem különítik el, pl. SIMONYI

ZSIGMOND—BALASSA JÓZSEF szótára is (Német és magyar szótár. Deutsches und ungarisches Wörterbuch. 2 Bde. Bp., 1899/1902.) besorolja az umlautos lemmákat az umlaut nélküliek közé.

b) A magyarországi nyelvhasználók is ismerik általában a németországi szótárak besorolási rendszerét.

c) Az eddigi hazai megoldás nem kedvezett a nem magyar anyanyelvű szótárhasználónak.

A mi szótárunk konzekvensen a németországi (és egyben jobbára nemzetközi) gyakorlatot fogja követni.

Bár pl. SCHAEDEER (i. m. 59) a HALÁSZ-szótárak erősségét éppen annak grammatikai vonatkozásaiban látja, munkálataink során kiviláglott, itt is van tennivaló: A nyelvtani információk (kiejtés, ragozás, vonzatok) rendszere is korszerűbb és informatívabb lesz mindkét nyelv tekintetében.

A magyar—német szótárban a felújítás után a címszó alakja alapvetően a HALÁSZ-szótár által is követett konvencióknak megfelelően alakul, azaz igéknél a kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személy, alanyi ragozás. A visszaható igék két szempontból is kivételt jelentenek: egyrészt tárgyas ragozásúak, másrészt szóközt tartalmaznak (pl. *bebábozza magát*). Ezek csak akkor alkotnak külön címszót, ha a visszaható névmás nélkül az ige nem fordul elő, így például a *kéreti magát* a *kéret* szócikkében található. A grammatikai információk tekintetében az igei lemmáknál feltüntetjük az alanyi ragozás egyes szám 3. személyének kijelentő módú múlt idejű, valamint felszólító módú és a feltételes módú jelen idejű alakját, pl. *babonáz* <~ott, ~zon, ~na>. Azokat az igéket, amelyeknek a többi alakja ezekből nem vezethető le szabályosan, külön kivétellistában is bemutatjuk; például az *alszik* <*aludt, aludjon, aludna*> alakokból nem következnek az *alusztok, alussza* stb. alakok. Vagyis nóvumként a magyar nyelv vonatkozásában is készítettünk nyelvtani kompendiumot, mégpedig olyan formában, hogy a címszavak mellett megadott végződésekéből és részben a tövek alakjából a szabályok segítségével minden szó teljes paradigmája levezethető (az efféle szabályok magyar nyelvre történő alkalmazásáról l. UZONYI PÁL, Morfémikai szabálytípusok. In: Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből II. Bp., 1986. 133—52).

A legtöbb változtatást és odafigyelést az ikes (és különösen a raghasználat tekintetében ingadozó, ún. változó ikes) igék igénylik, amelyeknél első variánsként a mai köznyelvben időközben jobban elterjedt alakokat fogjuk közölni, pl. a ma lényegesen gyakoribb *-jon/-jen/-jön* és *-na/-ne* a *-jék* és *-nék* elé fog kerülni. Pl. a *papizik* szó esetében az eddig egyedüli lehetőségként feltüntetett *ő papiznék* (a *papizna* helyett) némileg már komikus... A főneveknél úgyszintén három szóalakot adunk meg, éspedig a tárgyragos, a birtokos személyjeles (egyes sz. 3. szem.), valamint — amennyiben használatos — a többes számú formát, pl. *föld* <~et, ~je, ~ek>, vagy *görl* <~t, ~je, ~ök>. Viszont mivel pl. a *-hoz/-hez/-höz* kapcsolódása szabályosan következik a tő alakjából, elegendőnek tartjuk ezt a nyelvtani összefoglalóban leírni. Itt is sok javításra, pontosításra volt szükség, pl. a *Szombathely* lemmánál az accusativusi *-et* végződést *-t-re* változtatjuk, a *pamlag*-nál viszont fordítva, a *-t* tárgyrag helyett *-ot* fog szerepelni.

A melléknévi lemmáknál a tárgyragos és a középfokú alakot adjuk meg, pl. *kerek* <~et, ~ebb>. Egyébiránt az is eltérés a korábbihoz képest, hogy a szófaji jelöléseket nem a latin rövidítéssel adjuk meg, hanem — a szótárhasználó igényeinek jobban eleget téve — magyarul, pl. az *s*. (= substantivum) helyett *fn* (= főnév) fog szerepelni, pont nélkülük. Finomítani és korrigálni kellett a szótárban szereplő adatokat a német ekvivalensek vonatkozásában is, mert nem kevés helyen egyértelmű tévedéseket vagy elírásokat tartalmazott. Az ekvivalensek grammatikai információi sokhelyütt átdolgozásra várnak, pl. az *ófelnémet* címszónál az *Althochdeutsch* megfelelő után a [1,99]-es paradigmaszám áll, ilyen nem létezik, helyette az [1,14] és az [1,29] kellett volna, amelyek a melléknévi és a főnévi ragozási változatot jelölik; a nyelvmegjelöléseknél maradvány: az *ófrancia* német *Altfranzösisch* ekvivalense mellett viszont csak a [1,29] szerepel, a *portugál* = *Portugiesisch*-nél pedig [1,14], holott ezek mindegyike kétféleképpen ragozható. Azonkívül például a *külválaszt* ige *ab-/ausscheiden* szaknyelvi megfelelőinél az [5,43]-as paradigmakód található, melyből a (nem létező) **schitt ab/aus*, **ab-/ausgeschitten* alakok vezethetők le, holott az [5,48]-as

lett volna a helyes a *schied ab/aus*, *ab-/ausgeschieden* paradigmával. Ugyanígy kritikusan át kellett tekinteni a német igei ekvivalensek perfectum alakjával álló időbeli segédigéket, pl. a *bejut* megfelelőjeként a *(herein-/hinein)gelangen* mellett a *h.* (= *haben*) áll, pedig a korrekt az *i.* (= *ist*) lenne. A főnévi megfelelők is áttekintésre szorulnak, pl. a *vezéreszme* mellett a *leitender Gedanke* és a *Leitgedanke* [1,31]-es paradigmaszáma birtokos esetben **Gedankes* alakra utal, holott az [1,33]-as lenne a helyes: *Gedankens*.

A német paradigmák rendszerét is átdolgozzuk, hiszen például a helyesírási reform eredményeképpen már nem szükséges külön paradigmába tennünk azon β -re végződő főneveket, amelyek eddig a ragok előtt *ss*-formára változtak: *Amboß* → *Ambosses*.

A nemzetközi lexicográfiai gyakorlatban igen ritka, ezért külön kiemelő, hogy a szótárunk mindkét nyelv vonatkozásában hoz nyelvtani adatokat, ezzel is megkönnyítve a használatot nemcsak az elsősorban megcélzott magyar, hanem a német anyanyelvű szótárhasználó számára is.

A német mint kiinduló nyelv anyagában a névelő és a hangsúly megadásának tekintetében a járt úton haladunk tovább. Bár mind WIEGAND (i. m. 351), mind SCHAEDE (i. m. 41) bírálja azt az eljárást, hogy a főnevek grammatikai nemét — mint ahogy WIEGAND (uo.) mondja: — „a részleges törlés szövegtömörítő operációja útján nyert tömörített e” segítségével adjuk meg, vagyis, érthetőbben kifejezve: a főnév neve által determinált *der/die/das* határozott névelő utolsó betűjével legyen rövidítve,⁴ mi több ok miatt mégis e megoldás mellett döntöttünk, mert a) a kritika sem hozott fel igazán nyomós ellenérvet; b) a magyarországi gyakorlatban (is) ez az eljárás az idők során teljesen meghonosodott és a konvenció rangjára emelkedett; c) a szótárhasználó munkáját megkönnyítjük, hiszen megtakarítunk számára egy lépést: a metanyelvi utalás (*m* = maskulin, vagy: *hn* = hímnem) konvertálását (dekódolását) konkrét nyelvi információra (*der, dieser* stb.).

A hangsúlyt a hangsúlyos magánhangzó előtti pont jelöli. Felmerült, hogy a jelölés a hangsúlyos szótag — és nem a betű — elé kerülhetne, mint számos más szótárban, így például a WAHRIGBAN (GERHARD WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. Neu hrsg. von Renate Wahrig-Burfeind. Mit einem „Lexikon der Deutschen Sprachlehre”. 6., neu bearb. Aufl. Gütersloh, 1997.). Azonban ezt elvetettük, többek között azért, mert ez a megoldás a megreformált szótagolási szabályok miatt okozna újabb nehézségeket (pl. eddig csak a *mö-blieren* elválasztás volt a helyes, a reform után a *möb-lieren* is az lesz). WIEGAND (i. m. 351) kifogásolja, hogy a szóközi pont a hangsúlyos magánhangzó jelölésére „nem jó dolog”, mondván, „nem járul hozzá ahhoz, hogy a szótárhasználókban a német nyelv korrekt írásképei rögződjenek”. Mi ezt az aggodalmat korántsem osztjuk, hiszen nem tudunk elképzelni olyan tanulót, aki ezen jelölés (egy apró pont) miatt ne lenne képes a német helyesírás elsajátítására. További érveink: 1. Például a WAHRIGBAN (i. m.) a hangsúlyos szótag előtti függőleges felső vonalka sem kevésbé feltűnő, illetve zavaró. 2. Alternatív megoldás elvben az is lehetne, hogy a DUDEN értelmező szótár (Duden. Deutsches Universalwörterbuch. 3., neu bearb. u. erw. Aufl. Hrsg. u. bearb. Vom Wiss. Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion. Red. Bearb. MATTHIAS WERMKE. Mannheim—Leipzig—Wien—Zürich, 1996.) vagy más mérvadó szótárak példája nyomán az érintett magánhangzó alatt ponttal vagy vízszintes vonallal mutatjuk a hangsúly helyét. Erről azért voltunk kénytelenek lemondani, mert ez a jelölésmód különbséget tesz a hosszú és a rövid magánhangzók között (ennek megfelelően vonás, illetve pont kerül a betű alá), vagyis az összes címszó esetében mérlegelnünk kellett volna a hangsúlyos magánhangzó kvantitatív tulajdonságát, amire az idő szűkössége miatt nem mertünk vállalkozni. Az egységes pont vagy egységes vonás alkalmazása technikailag könnyebben megoldható lenne. Ez viszont véleményünk szerint szakmai szempontból lehetne félrevezető és által kifogásolható, mivel az elterjedt standard szerint a betű alatti jelek a hosszúságra is utalnak. Másrészt ha a szó betűi alá vagy fölé külön optikai jelet írunk, az (főként a fonetikában, a dialektológiában) mindkét nyelv

⁴ SKRIPECZ SÁNDORNnak, HALÁSZ ELŐD munkatársának információja alapján e gyakorlatot a lengyelországi lexicográfiából vették át (vö. SCHAEDE i. m. 56).

gyakorlatában diakritikus jelnek számít. Így például BOLLA KÁLMÁN (A fonetikus írás problémái. In: Uő. szerk., *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Bp., 1982. 30) tanulmányában „a magánhangzók minőségi és mennyiségi eltéréseinek jelzésére használatos mellékjelek (diakritikus jelek)” között használja a pontot a jel alatt; jelentése: „magasabb nyelvéllással képzett, zártabb [ɛ], [o], [a].” A DUDEN kiejtési szótár (Duden. Aussprachewörterbuch. Wörterbuch der deutschen Standardausprache. 2., völlig neu bearb. u. erw. Aufl. bearb. von MAX MANGOLD in Zusammenarbeit mit der Dudenredaktion. Mannheim—Wien—Zürich, 1974.) úgyszintén hozza a nemzetközi API/IPA-átíráshoz hivatkozva a magánhangzó alatti pontot és a „magasabb nyelvéllással képzett” (i. m. 13) értelmezést rendeli hozzá.

Az olyan német címszavaknál, amelyek nem követik az általános betű—hang megfeleléseket, megadjuk a kiejtést is, pl. *Jabot* [ʒabo:]. E tekintetben is volt javítani valónk, pl. a *Saison* szó [szəz:] ejtését [zəz:] -ra korrigáltuk.

A nyelvtan vonatkozásában a német főnévi lemmáknál feltüntetjük az egyes szám birtokos esetét és a többes számot. A korábbinál részletesebb morfológiai információinkkal igyekszünk hozzájárulni a látszólagos egybeesések pontosításához. Újításként bevezetjük például, hogy a melléknévi ragozásúaknál egy erős alakot is megadunk (*sJunge* <~n, ~n, viele ~>). Az olyan, főnévvé vált melléknéveknél, melyek csak többes számban használatosak, a német szót olyan alak(ok)ban tüntetjük fel, amelyekből a ragozása is kiderül, például jelenleg az *óhitűek* német ekvivalense így szerepel: *Altgläubigen* — ez nem kellően precíz, szerencsésebb az *Altgläubige* vagy *eAltgläubigen* forma. Utalunk a grammatikai alakok ingadozásaira, megjelölve az esetleges regionális sajátosságokat (pl. ausztriai vagy svájci variáns).

Az erős és a vegyes igék mellett megadjuk a tőhangváltozási, azaz ún. „ablaut”-sort, kiegészítve azzal a segédigével, amellyel az ige a perfectum múlt idejű alakját képezi, pl. *biegen* <-o-, h. -o->. Ha a tőhangzón kívül más is változik, az egész alakot leírjuk: *bringen* <brachte, h. gebracht>. A rendhagyó jelen idő is csúcsos zárójelbe kerül a múlt idejű alakok elé: *fahren* <fährt, -u-, i. -a->. Az igeekötős rendhagyó igék mellett nem adjuk meg az ablautot, de — fontos újításként — a segédige rövidítése mellett, ugyanabban a zárójelben *rh.* rövidítéssel figyelmeztetjük a szótárhasználót, hogy a szó alakjai az igeekötő nélküli tő alakjaival egyeznek, amelyek részben a tő mint címszó mellett, teljes részletességgel pedig a rendhagyó igék táblázatában találhatók meg, pl. *auftragen* <h.; rh.>. Mivel a *beauftragen* vagy a *beinhalten* mellett nem szerepel majd *rh.*, tudni lehet, hogy ezek nem a *tragen*, illetve a *halten* mintájára ragozódnak (de ezt igyekszünk még példákkal is szemléltetni). Megadjuk a melléknévek fokozott alakjait is, amennyiben umlautot kapnak, vagy egyéb szempontból számítanak rendhagyónak.

Természetesen kiterjed az átdolgozás a minősítésekre, vagyis a stilisztikai, rétegnyelvi, szaknyelvi stb. besorolásokra is, mivel ez a problémakör kétségtől a felújítandó szótárpár egyik különösen gyenge oldalát képezi. A HALÁSZ-szótár sajnos túl takarékosan bánik a diatopikus (regionális), a diafázikus (kronológiai), a diasztritikus (szociolingvisztikai) stb. minősítésekkel, így a felhasználónak nehézséget okozhat, hogy olyan eklatáns lemmák mellett sem található korlátozó-informáló jelzet, mint például a magyar—német anyagban *ódonász* (helyesen: régies), *zsidót(a)lanítás* (ehhez részünkről felesleges itt bármi kommentár!), a német—magyar változatban *Gnadenisch* (helyesen: költői), *Tschoch* (helyesen: ausztriacizmus + gúnyos). Ezzel a régi szótár olyasmit sugall, mintha e szavak minden stilisztikai-pragmatikai stb. korlátozás nélkül használhatók lennének.

A helyzet orvoslására igyekeztünk a minősítések rendszerét egységesebbé és transzparensebbé tenni, pl. a mai kornak megfelelően több új jelzetet is bevezettünk, pl. informatika, úrhajózás, környezetvédelem stb.; az egymástól a lexikográfiai gyakorlatban nem vagy alig elválasztható jelzeteket összevontuk. Így a *közz.* és a *polgazd.* eddig külön-külön kategória volt, mi *gazd*-ként összevontuk, hasonlóképpen például a *kém.*, a *vegyip.* és a *vegyt.* egységesen *vegy*-re a *vízép.* és *vízgazd.* *vízügy*-re fog változni. Úgyszintén egyszerűsítettük a regionális jelzeteket is, vagyis nem

különítettük el az egyes német nyelvterületek minden egyes dialektusát, hanem átfogóbb besorolásokkal élünk, pl. *dn* (= délnémet). Nyomatékkal törekedtünk arra is, hogy a nem köznyelvi szavakat következetesen besoroljuk a megfelelő szaknyelvhez vagy egyéb rétegnyelvhez. Hogy csak egyetlen példát ragadjunk ki: a HALÁSZ-szótárban az *abiózis* nincs besorolva (egyébként biológiai terminus technicus), de következtelen az *alulexponált* lemmánál a „fényk.” hiánya is, mivel az *alulexponálás* mellett viszont megvan a *fényk.* címke. Összességében elmondható, hogy az általunk alkalmazott eljárás az eredeti szótárpárnál több, de például az egynyelvű német DUDEN értelmező szótárhoz (Duden Universalwörterbuch) képest kevesebb jelzettel dolgozik. Gond volt, hogy a jelzetek nemcsak hogy igen szórványosak, hanem ráadásul egy és ugyanaz a minősítés a magyar—német és a német—magyar szótárban gyakran két különböző alakban bukkan fel, pl. *mezög.* és *mzg.* — nálunk *mezög* lesz.

A mikrostruktúra tekintetében a legtöbb probléma az ekvivalensek körül adódott. A HALÁSZ-változat e vonatkozásban (is) számos pontatlanságot tartalmaz. Előfordult, hogy a célnyelvi megfelelő nyelvi megformáltsága szorul korrekcióra, pl. a *ragozási* címszó német megfelelőjeként a *flexionisch*-t találjuk, ez *flexivisch*-re írandó át. Gyakran a lemma szó szerinti fordításával találkozunk és nem a célnyelvi ekvivalenssel, például a magyar—németben a *csigalépcső* címszóhoz egyebek mellett az azzal morfológikusan egyező (de lexémaként a németben nem létező) *Schnecken-treppe* fordítást rendeli, holott a német megfelelő helyesen *Wendeltreppe*. Következten a lexikai változatoknál és a szinonimáknál az ekvivalensek megadása, pl. a *koptató* főnévnl a német *Schutzborte* és a *Hosenschner*, a *nadrággkoptató*-nál viszont a *Strippe* és a *Sirupfe* szerepelnek állítólagos megfelelőkként. Még ha azt most nem is firtatjuk, hogy miért van ez a különbségtétel, megállapítható, hogy a négy ekvivalens egyike sem az igazi: a (nadrágg)koptató német neve *Stoßband* (ez viszont a német—magyar kötetben sem szerepel). Ugyanez a ruhadarab példának hozható arra is, hogy a német célnyelvi megfelelők gyakran elavultak, régiesek és/vagy tájnyelvi alakok; pl. a *nadrág* ekvivalenseként a (HALÁSZban minősítés nélküli) *Beinkleid* meglehetősen archaikus — mondjuk egy németországi üzletben ma igencsak mosolyt fakasztó jelenet lenne, ha egy magyar vásárló *Beinkleid*-ot kérne... Sokszor roppant erőltetett, mesterkelt és körülményes a HALÁSZ által javasolt megfelelő, pl. (az *arc* címszónál) a *könnytől ázott arca* mellett a majd-hogynem epikus terjedelmű, ámde sajnos minden minősítés nélküli *ihr von den reichlich vergossenen Tränen gebadetes Gesicht* található. Melléfogások is bőven akadnak, például magyar—német viszonylatban a *сутя́к* ekvivalenseként a *Kaulquappe* szerepel, amely viszont nem más, mint *ebihal*. Német—magyar példát hozva talán még kínosabb, hogy a bajor *CSU*-t a szótár *keresztényszocialis* helyett *Keresztényszocialista Unió*-nak fordítja! Még elvileg helyes megfelelők esetén is akadt dolgunk, hiszen a jelentések sorrendjén is gyakran változtatnunk kellett, pl. a német *Werbung* magyarításánál a 'leánykérés, udvarlás' HALÁSZnál még megelőzte a ma már mindent elsőpró 'hirdetés, reklám' jelentést.

A kontrasztívítás szellemében a variánsok alakításánál törekedtünk arra, hogy először és hangsúlyosan az általánosabban elterjedt, illetve a magyarral párhuzamosan használt verziót hozzuk. Így mi megadunk olyan, eredeti szótárból hiányzó, de a németben gyakori változatokat, amelyek a magyarral formai és szemantikai tekintetben konvergensek. A *ne legyen a csirke okosabb a tyúknál* közmondásnál eddig csak a *das Ei will klüger sein als die Henne* szerepelt, mi megadjuk a *Küken* (= *csirke*) komponenssel képzett változatot is, vagyis a *das Küken/Ei will klüger sein als die Henne* fog az új szótárban helyet kapni.

A felújítás után a szótárpár a címszavakról számos többletinformációt is ad, a lemmák értelmezését és a célnyelvi megfelelők megadását szükség szerint példaszintagmák követik, melyek rendeltetése például igék esetében a vonzatkeret(ek) egyértelmű bemutatása, pl. a *bestehen* címszónál *er besteht auf seiner Forderung* = *ragaszkodik a követeléseéhez* v. *kitart a követelése mellett*. Ez természetesen nemcsak az igékre vonatkozik, hanem a vonzattal rendelkező mellénevekre és főnevekre is, pl. *Interesse an der Verhandlung* = a) *a tárgyalás iránti érdeklődés*, b) *a tárgya-*

láshoz fűződő érdek. Továbbá törekszünk az összes szófajnál a környezettől függő fordítások közlésére. A példaszintagmát tehát a fordítása követi; ha egy jelentéshez több példa tartozik, ezeket pontosvesszővel választjuk el egymástól, pl. a *Bau* címszónál: *öffentliche ~ten* = *középületek*; *einen alten ~ abtragen* = *régi épületet lebont*. Különös figyelmet fordítunk azokra az esetekre, amikor egyes főnevek hely- vagy időhatározóként a magyartól eltérő alapjelentésű előjárószerű esetben (is) használatosak, pl. *an der Haltestelle* = *a megállóban*, *in der Mensa* = *a menzán*, *im Frühling* = *tavasszal*. Természetesen a magyar—német szótárban is mindig az eseteket egyértelműen kifejező szintagmák segítségével közöljük a magyartól eltérő célnyelvi vonzatszerkezeteket, mert az eddigi gyakorlatban szereplő *daran v. an etw.* nem tesz különbséget a tárgyeset és a részes eset között. Törekedtünk a címszavakkal mint frazeológiai komponensekkel alkotott szólások adekvátabb bemutatására is, vagyis korszerűsítettük a meglévők alakjait, egyeseket törölünk és számos újabb, közkeletű beszédfordulatot is felvesszünk (a frazeologizmusok lexikográfiai feldolgozásának általános elveiről l. FÖLDES CSABA, Überlegungen zum lexikographischen Konzept eines phraseologischen Wörterbuchs: Muttersprache 105 [1995.]: 66—78).

További lényeges újdonságként rámutatunk, hogy a szótárpár a német helyesírási reform tudatos figyelembevételével készült. Eközben külön kiemelandó, hogy a német—magyar szótárban a nyelvi anyag mind az új, mind a régi helyesírás szerint is hozzáférhető lesz. A régi írásmódú címszavaknál nyíllal utalunk az új írásmódra, és ez utóbbinál értelmezzük a címszót. Ez a dupla megoldás igen szükséges és praktikus novum a többi szótárhoz képest, hiszen az új helyesírás miatt egyes szavak betűrend szerint máshová kerülnek, így a régiből kiindulva problematikus lenne a keresés, pl. a reform szerinti *Schiffahrt* írásmód a *Schiffermütze* és a *Schiffbracht* közé ékelődve, fél oldallal eltávolodik a *Schiffahrt* mint régi változat helyétől.

5. Végezetül megjegyezzük: nem vadonatúj szótárpár készül, hanem HALÁSZ ELŐD műveinek továbbfejlesztéséről van szó, ami egyértelművé válik a készülő kötetek bibliográfiai adataiból is: HALÁSZ ELŐD—FÖLDES CSABA—UZONYI PÁL, Német—magyar nagyszótár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. ISBN 963-05-7512-4 és HALÁSZ ELŐD—FÖLDES CSABA—UZONYI PÁL, Magyar—német nagyszótár. Bp., Akadémiai Kiadó, 1998. ISBN 963-05-7513-2. Az Akadémiai Kiadó még 1998-ban — fennállásának 170 éves évfordulóján — meg akarja jelentetni a felújított szótárakat. A munkálatokra tehát sajnos roppant kevés idő jutott, a gyakorlatilag mindössze hét hónapos határidő nyilván meghatározza a vállalkozás lehetőségeit és határait. Így a felújítás során rendkívül szoros munkatempóban dolgozunk, s eközben nyomasztó súlyként nehezednek ránk a saját magunk és a szakma által támasztott elvárások, valamint az idő és a körülmények szabta gyakorlati megvalósíthatóság között feszülő, nehezen áthidalható ellentmondás.

HALÁSZ ELŐD német—magyar szótárának első kiadását a „szerkesztők, az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai nyomda dolgozói a világ népeinek 1952. évi bécsi Békekongresszusá”-nak szentelték. Mi a felújított szótárakat tiszta szívvel valamennyi nyelvtanuló és nyelvhasználó — tanuló, tanár, fordító, tolmács stb. — figyelmébe ajánljuk. Abban a hitben, hogy szótáraink a felújítás és újraszerkesztés eredményeképpen a korábbi változatnál mindenképpen jobbak lesznek, reméljük, munkánk a szűkös időhatár által diktált bizonyos kompromisszumok ellenére a magyar—német és a német—magyar lexikográfia fontos állomását fogja jelenteni.¹

FÖLDES CSABA — UZONYI PÁL

Folyóiratunknak ez a száma
a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg.

¹ 1998. október 29-én mindkét nagyszótár megjelent.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkított normál betűtípus
	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kézírataikra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfálvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,- Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,- Ft.
Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,- Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IV. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997., 1998. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

P 20 060

1999 -07- 07

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ
JUHÁSZ DEZSŐ

XCIV. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
1998

TARTALOM

BALASSA IVÁN: Imre Samu és a néprajz	118
BALÁZS GÉZA: Adalékok a Kárpátok folklórszövetség nyelvi jelenségeihez	223
BALÁZSI JÓZSEF ATTILA: A szó elszáll, az írás megmarad	176, 313
BALOGH LAJOS: A magyar nyelvjárások atlaszának kiadásra nem kerülő térképei ...	484
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: Kötelességünk-e gondoskodni anyanyelvünkéről?	16
BENKŐ LORÁND: Balassa Iván köszöntése 110. — Hogyan is hívták Árpád dédunokáját? 157. — Benkő Loránd írja 254. — Anonymus gesztájának egy különös helyéről	446
BIBOK KÁROLY: A <i>hív</i> és <i>küld</i> igék konceptuális szemantikai vizsgálata	436
BOLLA KÁLMÁN: Kell-e nekünk ortoépia?	1
BORZSÁK ISTVÁN: Harmatta János köszöntése 80. születésnapján	113
BÜKY LÁSZLÓ: ű[tennek te[te ŷde[egh	338
CSILLÉRY KLÁRA—KIRÁLY PÉTER: Adalék <i>Révkomárom</i> nevének történetéhez	479
DÖMÖTÖR ÁKOS írja	384
ÉDER ZOLTÁN: Versegly nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák	293
ELEKFI LÁSZLÓ: Melléklet a „Nagyszótári tervek és lehetőségek” című közleményhez 233. — Nagyszótári tervek és lehetőségek 374. — Büky Béla	378
FARKAS TAMÁS: Mező András, A templomcím a magyar helységnevekben (11—15. század)	75
FODOR KATALIN—HUSZÁR ÁGNES: Magyar nyelvjárások presztízisének rangsora	196
FORGÁCS TAMÁS: Néhány megjegyzés a magyar igenemek kérdéséhez	301
FÖLDES CSABA—UZONYI PÁL: Magyar—német és német—magyar nagyszótárak: helyzetkép és tervek	503
ID. FRIVALDSZKY JÁNOS: A régi <i>Móc</i> személynév néhány filológiai problémája	101
FUTAKY ISTVÁN: Kelevéz	481
GALASSY MAGDOLNA: Murádin László, Anyanyelvünk ősvényein	91
GECSŐ TAMÁS: „Maximalizáld a szótagkezdetet?”	331
GÓSY MÁRIA: Jacques Durand—Siptár Péter, Bevezetés a fonológiába 220. — Hangtörténeti változások feltételezett okairól 276. — Büky Béla, A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban	360
GRAF REZSŐ: Az élő nyelvnek írásban való megjelenítéséről	135
GREGOR FERENC: A nyolcvanéves Király Péter köszöntése	112
GRÉTSY LÁSZLÓ: Nyelvhasználat és nemzeti tudat	31
GUSZKOVA, ANTONYINA PETROVNA: A magyar szókincs fejlődésének néhány elvi problémájáról	192
GYÖRFFY GYÖRGY írja	127
HAADER LEA: Keszler Borbála, A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig	488

†HADROVICS LÁSZLÓ: Elvetett magyarázatok védelmében 68. — Hátrahagyott szófejtések	270, 398
HAJDÚ PÉTER: Pertti Virtaranta	109
S. HÁMORI ANTÓNIA: Forgács Tamás, A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései	362
HARMATTA JÁNOS: A honfoglalás mai szemmel	129
HEGEDŰS JÓZSEF: Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet	283
HONTI LÁSZLÓ: Lakó György tudományos pályafutása	1
HORVÁTH LÁSZLÓ: Illeszkedési vizsgálat szembesítéssel	343
JAKAB LÁSZLÓ: Nyíri Antal kilencvenéves	211
A. JÁSZÓ ANNA: Megjegyzések az „igenevek”-hez	469
JÓKAI ANNA: Nyelvművészet, nyelvbüvészet	37
JUHÁSZ DEZSŐ írja	255
KÁVÁSSY SÁNDOR: Négy szatmári szólás 194. — Kávás	482
KEMÉNY GÁBOR: Hol tart ma a stilisztika?	70
KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Mosoly	341
KISS JENŐ: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 93. közgyűlése 102. — Emlékezés Imre Samura 116. — Helyes és helytelen	257
KISS LAJOS: Eberhard Kranzmayer, Kleine namenkundliche Schriften (1929—1972)	93
KOROMPAY KLÁRA: E. Abaffy Erzsébet köszöntése 70. születésnapján	230
KRISTÓ GYULA: Levedia és Etelköz 151. — Levedi, Liüntika, Levente	187
LADÁNYI MÁRIA: Jelentésváltozás és grammatikalizáció — kognitív és szerves nyelvészeti keretben	407
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG VEZETŐSÉGE: Tájékoztató	227
MANHERZ KÁROLY: Búcsú Hutterer Miklóstól	227
MÁTAI MÁRIA: Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom	213
MÁTÉ JAKAB: A szövegvizsgálat és a jelentés	96
MIZSER LAJOS írja 128. — Szoták 342. — Nyirkos	483
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Szójátékok napjaink nyelvhasználatából	49
A. MOLNÁR FERENC: Bornemisza egy szaváról (<i>kicsos</i>)	67
NÉMETH T. ENIKŐ: A <i>hát, így, tehát, mert</i> kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata	324
NYOMÁRKAY ISTVÁN, Hollós Attila, A magyar szókincs orosz elemei	217
NYIRKOS ISTVÁN: Kálmán Béla	107
PAIS JUDIT: A jelentések elkülönítésének problémái az egynyelvű szótárakban	55
PÁSZTOR EMIL: „Egymást ugyan vérbe-fagyba...”	195
PÉNTEK JÁNOS: Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről	43
PETE ISTVÁN: Vannak-e felszólító performatív megnyilatkozások?	446
PUSZTAI FERENC: A lexikográfia helye és helyzete	7
SÁNDOR ANNA: Alsótagozatosok anyanyelvhasználata kisebbségi helyzetben 351. — Lanstyák István—Szabó Mihály Gizella, Anyanyelvhasználat — kisebbségben	491
SARBAK GÁBOR: Újabb pálos nyelvemlék Göttweigben	462
SÁRIK PÁL: A határozói igenevek néhány problémája	423
SZATHMÁRI ISTVÁN: Nyíri Antal köszöntése 229. — Stilisztika, magyar stilisztika anno 1997	370
SZÉKELY GÁBOR: Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről	334
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: A szövegpragmatikai adekvátságot biztosító eszközök összefonódása egy reklámszövegben	453
SZILÁGYI MIKLÓS: Rácz János, A magyar nyelv halnevei	494

TATÁR BÉLA: Az orosz és a magyar frazeológiai egységek ekvivalenciájának kérdése ...	60
TERBE ERIKA: A Batthyány család jogi irataiból	380
UNGVÁRY JENŐ: Πρωτος βοεβοδος	188
VEKERDI JÓZSEF: A magyar közmondások versritmusa	169
VÉRTES EDIT írja 383. — „Számmérték”?	474
VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről (A „Senones”-kérdés)	165
WACHA BALÁZS: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat 78. — Két eszperantó ki- adványról	365
ZÁNTÓ EDINA: Kálnási Árpád, Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük ...	501
ZELLIGER ERZSÉBET: Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából 121. — A Dialektológusok és Geolingvisták 2. Nemzetközi Kongresszusa	225
ZSEMLYEI JÁNOS: Adalékok az erdélyi régiségbeli mondatátszövődés jelenségéhez	63
Kisebb közlemények	55, 187, 325, 462
Szó- és szólásmagyarázatok	67, 194, 339, 479
Szemle	70, 211, 356, 488
Különfélék	101, 225, 370, 503
Társasági ügyek	102, 227, 379
Nyelvtörténeti adatok	121, 233, 380
Levélszekrény	127, 254, 383
Élő nyelv	196, 352, 484

E. Abaffy Erzsébet munkássága 230—3
abszolút szuperlatívusz 334—8
akasztófa címere 128
Anonymus gesztájának egy helye 466—9
anyanyelvünkről való gondoskodás 16—31

Balassa Iván 110—2
Batthyány család XVI. századi jogi iratai
380—3
Bornemissza *kicsosz* szava 67
Büky Béla 378—9

Dialektológusok és Geolingvisták 2.
Nemzetközi Kongresszusa 225—6

Eberhard Kranzmayer névtani dolgozatai
93—6
eszperantó kiadványok 365—9

felszólító megnyilatkozások 446—53
fonológia 220—3

göttweigi pálos nyelvemlék 462—5

Hadrovics László hátrahagyott szófejtései
68—70, 270—6, 398—406

halneveink 494—500
hangtörténeti változások 276—83
Harmatta János 113—5
hát, így, tehát, mert pragmatikai funkciója
324—31

határozói igenevek 423—35
6. élőnyelvi konferencia előadásai 78—91
helyesbeszéd (ortoépia) 1—16
helyesírási témájú tanulmányok 356—9
helynév, földrajzi név terminológia 127—8,
254

hív és küld szemantikai vizsgálata 436—46
Hollós Attila, Az orosz szókincs magyar
elemei 217—20

Hol tart ma a stilisztika? 70—5
Hutterer Miklós 227—8

igenemek 301—12
igenevek 469—74
illeszkedés 343—51

Imre Samu 116—21
írás története 176—87, 313—24

Jacques Durand—Siptár Péter, Bevezetés
a fonológiába 220—3
jelentések elkülönítése egynyelvű
szótárakban 55—60
jelentésváltozás és grammatikalizáció
407—23

Kálmán Béla 107—8
Kárpátok folklórszövetség nyelvi jelenségei
223—5

Kávás 482—3
kelevéz 481—2
kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat
78—91

K. F. Karjalainens Südostjaakische
Textsammlungen. Band. II. kiadásának
nyomdahibái 383
kiadatlan nyelvatlaszterképek 484—8
Király Péter 112—3
kisebbségi anyanyelvhasználat 491—4
kisebbségi anyanyelvhasználat
kisiskolásoknál 351—5

Levedi 187—91
Levedia és Etelköz 151—7, 255—6
Liūtinka, Levente 187—8

magyar írásjelhasználat 488—9
magyar—német, német—magyar
nagyszótárak 503—12
magyar nyelvhasználat-történet 283—92,
385—98

magyar nyelv mai helyzete 43—9
Magyar Nyelvtudományi Társaság
közgyűlése 102—7

Magyar Nyelvtudományi Társaság
tájékoztatója 227

Móc 101—2
mondatátszövődés az erdélyi régiségben
63—6

mosoly 341—2

Murádin László nyelvművelő írásainak
kötete 91—3

- Nagyszótár 233—53, 374—8
 nyelvhasználat és nemzeti tudat 31—7
 nyelvjárási környezetű felső tagozatos
 tanulók nyelvhelyességi normatadata
 257—69
 nyelvjárások presztízszrendje 196—210
 nyelvművészet 37—43
 Nyíri Antal 211, 229—30
 Nyíri Antal emlékkönyv 211—3
 Nyirkos 483—4
- orosz frazeologizmusok magyar fordítása
 60—3
 orosz és szlovák folklór mellérendelő
 szóösszetételei 223—4
 orosz szókincs magyar elemei 217—20
- Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és
 irodalom 213—7
 performativitás, performatív igék 447—53
 Pertti Virtaranta 109
 πρωτος βοεβοδος (DAI.) 188—91
 pszicholingvisztika 360—2
- reklámszöveg-elemzés 453—61
 Révkomárom 479—81
- stilisztika, magyar stilisztika 1997-ben
 369—73
 stíluseleméleti tanulmányok 70—5
 suffixum elliptálhatósága 331—4
- szatmári helynévtípusok 501—3
 szatmári szólások 194—5
 számmérték 474—9
 szójátékok a mai nyelvben 49—55
 szókincs fejlődése 192—4
 szótagolás 331—4
 szoták 342
 szövegvizsgálat és jelentés 96—100
- Tatárhegy 384
 templomcím helységnevekben 75—8
 XVIII. századi felső-csallóközi szövegek
 121—6
- valenciaelmélet 362—5
 vérbe-fagyba hagy 195—6, 256
 Verseghegy grammatikai rendszere 292—
 301
- ýdeǵgh (LaskS.) 338—41

KISS GABRIELLA